USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941

IZ RATNE PROŠLOSTI NAŠIH NARODA

KNJIGA PEDESET OSMA

POSEBNA IZDANJA

KNJIGA DVADESET PETA

UREĐIVAČKI ODBOR

Petar BRAJOVIC, Milinko ĐUROVIĆ, Veljko KOVACEVIC, Viktor KUCAN, Nikola LJUBICIĆ, Petar MATIĆ, Branko PEROVIC, Franc POGLAJEN, Svetislav SAVKOVIC

VOJNOIZDAVACKI ZAVOD JNA »VOJNO DELO«

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941.

INICIJATIVNI ODBOR

Predsednik

KOCA POPOVIC

Članovi

Vera ACEVA, Spasenija Cana BABOVIĆ, Marko BELINIĆ, Anka BERUS, Petar BRAJOVIC, Savo BRKOVIC, Krste CRVENKOVSKI, Uglješa DANILOVIC, Peko DAPCEVlC, Milinko ĐUROVIC, Vinko HAFNER, Fadil HOD2A, Vlado JANJIC, Đuro KLADARIN, Slavko KOMAR, Voja LEKOVIC, Cvijetin MIJATOVIC, Dragi MILENKOVIC, Košta NAD, Gojko NIKOLIŠ, Slobodan PENEZIC, Petar RELIC, Ivan RUKAVINA, Velimir STOJNIC, Lidija ŠENTJURC, Pal ŠOTI, Borko TEMELKOVSKI, Janez VIPOTNIK

P I Š U U Č E S N I C I

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE

1 9 4 1

Z B O R N I K

KNJIGA ČETVRTA

VOJNOIZDAVACKI ZAVOD JNA »VOJNO DELO«
B E O G R A D
1 9 6 4

REDAKCIJA

Petar BRAJOVIĆ, Milinko ĐUROVIC, Drago GIZDlC, Svetozar KOSTIĆ, Voja LEKOVIC, Joco MARJANOVIC, Dragi MILENKOVIĆ, Pero MORACA, Svetislav SAVKOVIĆ, Kemal SEJFULA, Janez VIPOTNIK

Glavni urednik
MILINKO ĐUROVIC

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE

1941.

POŽAREVAČKI OKRUG U USTANKU 1941.

^larodnooslobodilačka borba u nekadašnjem požarevačkom okrugu koji je za neprijatelja predstavljao vrlo važno područje, počela je i odvijala se u izvesnom smislu pod specifičnim uslovima. Rasplamsavanjem ustanka bilo je ugroženo oko 150 kilometara dunavske obale tada vrlo važnog plovnog puta, pogotovu za eksploataciju Borskog rudnika i žitorodnog područja Bugarske i Rumunije. Kostolački ugljeni bazen bio je već od prvog dana okupacije predviđen, za energetski izvor ubrzanog razvoja eksploatacije bakra u Boru. Zbog toga je okupator na tom području držao znatne snage čitavo vreme rata. Tu su bile koncentrisane tenkovske i artiljerijske jedinice, kao i pukovi 714. lovačke divizije koja je vrlo često koristila i bombarderske eskadrile da bi uspešno kontrolisala ceo teren. Angažovano je i nekoliko objekata rečne flotile koji su krstarili Dunavom i artiljerijskom vatrom tukli one rejone na obali za koje su mislili da su partizanski. S druge strane, kvislinške snage su iz dana u dan pojačavane: povećao se broj Nedićevih žandarma, ljotićevskih bandi, korumpirani su četnici Koste Pećanca, a ubrzo je iskorišćena i spremnost za saradnju sa okupatorom četnika Draže Mihailovića.

Iako je napredni radnički pokret imao znatan uticaj na široke narodne mase u poslednjim godinama stare Jugoslavije, ipak je partijska organizacija bila mlada. Pošto je reorganizovana 1938. godine, organizovano je stupila u akciju tek posleaprilskog rata, odnosno posle Prve okružne partijske konferencije održane u Požarevcu 8. juna 1941. Broj članova Partije tek tad je udvostručen (na 80 komunista), a broj skojevaca se kretao negde između 150 i 200. Sve su to bili mladi, odani, iskreni i pošteni ljudi, ali sa premalo partijskog i gotovo nikakvim revolucionarnim iskustvom.

Kao treći momenat važno je istaći taktički plan Glavnog štaba za Srbiju koji je glavnu aktivnost partizanskih jedinica predviđao u rejonu Šumadije i zapadne Srbije, dok je narodnooslobodilački pokret u ostalim krajevima trebalo da se razvija postepeno, u prvom redu kroz manje diverzije udarnih grupa. To je uslovilo da se relativno kasno obrazuju partizanske jedinice u požarevačkom okrugu i da se formiranje celovitog odreda, sa štabom i potpunim rukovodstvima četa, izvrši tek polovinom septembra.

Međutim, nagli polet ustanka u ostalim delovima Srbije zatalasao je patriotsku svest narodnih masa, tako da su prve partizanske čete za vrlo kratko vreme prerasle u veće vojne jedinice. Čete su za mesec dana ratovanja dobile gotovo potpunu ratnu formaciju; narasle su na po 150 do 200 boraca, a raspolagale su sa po nekoliko puškomitraljeza, dok je u nekim bilo i teških mitraljeza. Za ono vreme to je naoružanje bilo idealno.

U takvim uslovima počeo je rad na organizovanju narodnooslobodilačkog pokreta, pripremanju ustanka naroda Stiga, Zvižda, Podunavlja, Mlave i Pomoravlja.

PRIPREME USTANKA I POČETNE AKCIJE

Na jednom od prvih sastanaka Okružnog komiteta početkom leta 1941. godine odlučeno je da akcije po gradovima počnu odmah, da se pomoću letaka, vesti i na političkim konferencijama narod obaveštava o događajima. Najvažnije je bilo to što je rešeno da se odmah pristupi organizovanju oružanih jedinica.

Omladina je rasturala proglase Centralnog i Pokrajinskog komiteta KPJ o ustanku, umnožavala i delila vesti o događajima u zemlji i na ratištima, pisala parole. Sem toga, skojevske grupe izvodile su manje diverzantske akcije kao što su paljenje neprijateljskih novina, sečenje telefonskih žica i dr. Istovremeno je sređena tehnika tako da je bila u mogućnosti da umnožava letke i ostali ilegalni materijal u 500—1.000 primeraka. Organizovana je nabavka sanitetskog materijala, vršene su pripreme za mobilizaciju ljudstva u odrede, prikupljalo se oružje. Kod komunista je bilo i nešto ranije prikupljenog oružja, a bilo ga je dosta i kod građana koii su se snabdeli od bivše jugoslovenske vojske posle kapitulacije. Nabavljen je i -drugi materijal potreban za diverzije.

Između ostalog, u dva navrata uzet je ekrazit iz vojnog magacina kod kaznenog zavoda u Zabeli, iako ga je čuvala jaka straža. Učesnici su bili Anaf Solomon koji je kasnije poginuo

Icao komesar čete na Kosmaju, zatim Brana Stojanović, Bogoljub Stojanović Tina, Božidar Đurić i omladinci iz Brežana i Požarevca. Ekrazit je slat Kosmajskom odredu koji ga je upotrebljavao za rušenje pruga i drugih komunikacija.

Kada je prvi deo posla oko pripremanja ustanka bio završen, odlučeno je da dva člana Okružnog komiteta, Čeda Vasović i Bogoljub Stojanović ostanu u Požareveu, a drugi članovi, među kojima Boža Dimitrijević, da na terenu neposredno pristupe obrazovanju odreda. U tu svrhu održano je tokom jula nekoliko sastanaka sa komunistima iz sela i grada koji će sačinjavati jezgro budućeg odreda. Jedan takav sastanak sa komunistima iz Zvižda održan je u Turiji, u školi gde je radio učitelj Veljko Dugošević. Na njemu je odlučeno da se formira Zviški odred za čijeg je komandira postavljen Veljko Dugošević, veoma cenjen i popularan u ovom kraju, a uz to i rezervni oficir.

Drugi sastanak održan je u Rabrovu, gde su se već okupili prvi naoružani partizani. Oni su dobili zadatak da napadaju manje neprijateljske jedinice i žandarmerijske stanice, ruše komunikacije, telefonske stubove, uništavaju okupatorove arhive i rasturaju njegov upravni aparat.

Borci su bili mladi i neiskusni, a većina nije ni služila vojsku. Trebalo ih je, pre svega, naučiti da rukuju puškom. Zato su prvi dani bili veoma teški. Posle svake akcije četa se obično povlačila duboko u brda i danima se s njom nije mogla uspostaviti veza. Radije se oslanjala na pustu planinu nego na narod. To su bile početne krize. Pa i pored toga broj boraca se povećavao. Dolazili su ne samo komunisti, nego i simpatizeri. Odred je rastao, i pored pooštrenog terora okupatora, učestalih represalija i gonjenja.

Uskoro su formirane i druge partizanske jedinice u raznim krajevima tadašnjeg okruga. Smatralo se da gotovo svaki srez treba da ima bar po jednu četu ili manju jedinicu koja će operisati na tom području i biti u stanju da za prvo vreme samostalno izvodi manje akcije, pa čak i da se suprotstavi većini jedinicama neprijatelja koje su iz Požarevca često prodirale u bogatije krajeve da bi se snabdele hranom.

Na inicijativu partijske organizacije Petrovca, početkom avgusta, formiran je Mlavski, a nešto kasnije, u gornjem Peku, i Ujevački partizanski odred sastavljen od rudara i jamskih radnika. Njegov komandant je bio Velimir Markičević Maks. Po uputstvima Okružnog komiteta Požarevac pripremljeno je i stvaranje Moravske čete u donjem Pomoravlju. Kasnije je ova četa pripojena Drugom šumadijskom odredu. Sve te jedinice Taile su prvih dana vezane za Okružni komitet Požarevac, jer zajedničke komande formalno nije ni bilo. Najistaknutiji i naj-

iskusniji komandir bio je Veljko Dugošević, ali je on uglavnom komandovao samo svojom četom.

Prva oružana akcija izvršena je 14. avgusta 1941. Odred od oko 20 ljudi, na čelu sa Veljkom Dugoševićem, napao je žandarmerijsku stanicu u selu Dobra na Dunavu i zarobio 10 žandarma. Tom prilikom rasformirao je opštinsku upravu i uništio arhivu i poreske knjige. Posle mitinga u selu nekoliko omladinaca je prišlo odredu. Dva dana kasnije izvršen, je napad i na opštinsko sedište Brnjica, takođe na Dunavu.

Posebne teškoće i glavobolje zadavala je Okružnom komitetu relativno slaba veza sa Pokrajinskim komitetom. Snalazilo se kako se znalo i umelo. U početku je veza bila nešto bolja, ali kasnije, kad je najviše bila potrebna, nije je bilo. Sa Glavnim štabom Požarevački odred nije tokom 1941. godine imao nikakve veze.

Pošto nisu imali potpunijih direktiva, partizani su se prilikom prvog osvajanja Kučeva, 23. avgusta 1941. godine, odmah povukli iz grada jer nisu znali da li ga treba držati ili ne. Nije se znalo šta da se radi u oslobođenim gradovima, kako da se organizuje vlast itd. A već posle prvih napada na žandarmerijske stanice kvislinške vlasti bile su prestrašene. Dovoljno je bilo samo da se čuje o kretanju partizana, pa da žandarmi pobegnu ne prihvatajući borbu. To se, uostalom, vidi i iz jednog izveštaja sreskog načelnika iz Donjeg Milanovca u kome se kaže: »Grupa od 300 bandita imala je nameru da napadne i razoruža žandarme i četnike u Majdanpeku. Blagovremeno su primećeni te su se žandarmi ispred brojno jačeg napadača povukli sa stanice«.

Prva veća akcija tokom avgusta bila je pomenuti napad na žandarmerijsku stanicu Kučevo u kojoj je bilo oko 60 naoružanih žandarma i finansa. Partizanska četa, na čelu sa Veljkom Dugoševićem, koja je brojala oko 30 boraca, upala je u grad iznenadno sa tri razna pravca tako da su žandarmi predali oružje bez otpora. Pošto je toga dana došlo mnogo seljaka na pijacu, održan je miting. Istoga dana četa je zajedno s plenom napustila Kučevo. Ta akcija je imala velikog odjeka u čitavom kraju. Desetak mladića je još istog dana pristupilo odredu.

Dan pre napada na Kučevo drugi odred na Majdanpeku uništio je u ponoć 22. avgusta instalacije žičane železnice kod Rajkova koja je nosila rudu od Majdanpeka za Donji Milanovac. U isto vreme porušen je i most na žičanoj železnici između Požarevca i rudnika Klenovik. A 27. avgusta Zviški odred zauzeo je sresko mesto Golubac. U toj akciji su veliku ulogu odigrale partijske i skojevske organizacije u Golupcu. Mlavski

odred **je tih dana upao u Zagubicu gde je razoružao 9 žan**darma.

Vrlo su aktivni bili skojevci iz Požarevca. Oni su uspešno organizovali **nekoliko napada na nemačke vojnike i oficire, spa**lili osam **vagona žita kod Ljubičeva i izveli još nekoliko akcija** u **gradu.** Formirali **su i posebnu četu koja se polovinom septembra pridružila Zviškom odredu. Akcijama u gradu neposredno su rukovodili Čedo Vasović i Jovan Šerbanović.**

FORMIRANJE POZAREVACKOG ODREDA I NJEGOVA DEJSTVA

U prvom mesecu ratovanja, iako je prolazio kroz sve kritične faze početka, oružani ustanak u ovm kraju dao je rezultate koji su bili preko svakog očekivanja. Partizanske jedinice izvršile su napade na tri sreska mesta i dva rudnika, demolirale dve železničke stanice, srušile jedan most, porušile postrojenja tri rudnika, spalile 8,5 tona pšenice, a 3 tone su zaplenile i razdelile narodu. Razoružano je preko stotinu žandarma, 2 su ranjena, a devet folksdojčera, belogardejaca i petokolonaša streljano je; spaljene su arhive i rasturene opštinske uprave u 28 mesta; zaplenjeno je sedam kamiona i jedna putnička kola, 102 puške, 10 puškomitraljeza i 15 revolvera. Međutim, nekog većeg sukoba s neprijateljem nije bilo, izuzev jedne čarke kod sela Rašanca, gde su ranjena dva žandarma, i kraćeg puškaranja sa žandarmima u Golupcu. Svi upadi u sreska mesta bili su iznenadni: borci bi sa skrivenim oružjem, pomešani s narodom, ulazili u grad i stavljali žandarmerijske posade tako reći pred svršen čin. Međutim, već sledećeg meseca ova taktika nije se mogla primenjivati. Neprijatelj se pripremao za odbranu, kopao rovove, očekivao napade, povukao sve manje žandarmerijske posade iz sela i koncentrisao ih po većim mestima.

Posle ovih akcija broj boraca se u toku septembra znatno povećao, **pa je izvršeno preformiranje jedinica. U Kučevu je** 15. **septembra formiran štab Požarevačkog narodnooslobodilač**kog **partizanskog odreda koji je pod svojom komandom imao šest četa sa blizu 700 boraca.**

Prva akcija tako reorganizovanog odreda bila je napad na Veliko Gradište, sresko mesto i važno pristanište na Dunavu.

U njemu se, pored žandarma, nalazila i jedna grupa Nemaca, njihova carinska i pogranična policija. Iznenađeni žandarmi odmah su se predali. Najjači otpor pružila je grupa Nemaca zabarikadirana u srednjoškolskom internatu na samoj obali Dunava. No, posle višečasovne borbe i ona je savladana: Nemci su istakli belu zastavu i s podignutim rukama predali

se partizanima. To su bili prvi nemački zarobljenici u ovom kraju. Većinom su bili oficiri.

Po zauzeću grada održan je veliki miting, a zatim su se naše jedinice sa plenom i novim borcima povukle na okolna brda. Neprijatelj je pretpostavljao da se radi o većim partizanskim snagama pa je sutradan poslao jednu »štuku« koja je bombardovala pristanište i sam grad.

Bila je to prva veća akcija Požarevačkog odreda. Učestvovale su sve čete. Izrađen je detaljan plan napada. Zajedno s partizanima nastupali su i četnici Leonide Plješkovića. Sve raspoložive snage bile su podeljene u tri grupe, s preciznim zadacima. Jedna je dejstvovala s istoka, napadajući električnu centralu na Peku, druga se kretala sa zapada presekavši komunikaciju za Požarevac, jedinu mogućnost da se neprijatelj izvuče iz obruča, a treća grupa, glavnina, kretala se sa jugozapada u centar grada. Sve tri kolone su jednovremeno nastupale i za vrlo kratko vreme likvidirale predstraže, razbile žandarmerijska isturena odeljenja i opkolile nemačku posadu u internatu na samoj obali koja se nije odmah predala jer je očekivala pomoć iz Rumunije. Pre napada bile su presečene sve telefonske i telegrafske veze.

O ovoj borbi upućen je istog dana Pokrajinskom komitetu sledeći izveštaj:

»20. septembra u 6 sati ujutru naš odred udario je na Veliko Gradište, i posle jake borbe, koja je trajala 3 i po sata, savladan je otpor. S naše strane gubici su 1 mrtav (četnik) i dva teže ranjena. Sa njihove strane jedan nemački oficir mrtav.

Zarobili smo sedam nemačkih oficira, komandanta mesta, dva kulturbundovca, a od naših: četiri petokolonaša, jednog- uniformisanog ljotićevca, 7 žandarma i dva finansa.

Ratni plen: 6 buradi benzina, 3 sanduka puščane municije, 1 sanduk bombi, 5 revolvera, 13 pušaka, 2 mala puškomitraljeza, 1 veliki puškomitraljez, 3 radio-aparata, 2 pisaće mašine, 67 ćebadi, 1 motocikl, 10 bicikla, 3 poljska telefona, velika količina šinjela, odela, veša, nemačkih uniformi, 15 kufera štofa i raznih stvari, velika količina namirnica: šećera, masti, slanine, šunke, pirinča, griza, pekmeza. Sve je to bilo smešteno u kasarni gde su Nemci stanovali. Mnogo cipela, čizama, i jedan fotografski aparat. Sve stvari još nisu prebrojane...«

Podaci iz ovog izveštaja objavljeni su kasnije u užičkoj »Borbi«. Bile su to prve vesti koje je Vrhovni štab primio o akcijama požarevačkih partizana.

Ah, to nije bila prva borba s Nemcima. Još početkom meseca četa koja je operisala u Majdanpeku napala je Nemce u Neresnici. Posle kraćeg puškaranja zarobljena su tri Nemca. Nešto kasnije je veći odred Nemaca pošao ka ovom selu da ih

oslobodi. Partizani su ih sačekali na mostu, u zasedi, i naterali u bekstvo. Pretpostavljalo se da je pet-šest skočilo u Pek i podavilo se.

Drugom prilikom rasterana je kod Maljurevca jedna nemačka patrola koja je pošla iz Požarevca u sela da pljačka namirnice. Ostavili su kamion i nešto oružja. U bekstvu je jedan ranjen.

Pored ovih borbi partizani su imali i dva veća sukoba s četnicima. U Rabrovu su rasterali jednu grupu četnika-pljačkaša, nekog samozvanog »vojvodu Luna«, a krajem meseca razbili su izdajnički prepad četnika Anđelka Adamovića Bradonje kod Rudne Glave. Među mrtvim četnicima nađena su posle borbe i dva nemačka oficira. Neposredno posle te borbe ista partizanska četa je, tragajući za vezom s Krajinskim odredom, prodrla duboko u zaječarski okrug, upala u sresko mesto Jabukovac i razoružala grupu od 18 žandarma.

U septembru 1941. godine Nemci su protiv partizana prvi put poslali bombardere koji su tukli Veliko Gradište, zatim su uputili jedan blindirani voz koji je bombardovao Kučevo, a drugi, praćen tenkovima, došao je do Petrovca. Isto tako nemački tenkovi su prodrli u Veliko Gradište, pucali po okolnim šumarcima i streljali 14 seljaka koje su sreli na drumu.

Odredi su, naročito posle prvih akcija, veoma brzo rasli. Ljudi, većinom seljaci, počeli su masovno da dolaze u čete. Partijska organizacija je, međutim, bila relativno slaba i, za razliku od situacije u zapadnoj Srbiji gde je došao i veliki broj drugova iz Beograda, nije bila u stanju da obezbedi potreban rukovodeći kadar.

Nije bilo dovoljno ni komandira četa ni komesara, a u odredu se već krajem septembra nalazilo preko 800 boraca. To je bila velika snaga koja je tražila efikasno i sposobno rukovodstvo.

Snažan polet ustanka i sve veća aktivnost partizanskih četa uplašili su neprijatelja koji se ni u Požarevcu nije osećao sigurnim. Trzao se na svaki šušanj i neprestano pojačavao patrole koje su se nekoliko puta međusobno sukobile. Čak je bilo i žrtava. Ta zbunjenost i usplahirenost neprijatelja vidi se i iz dokumenata pronađenih nosle rata. Tako, na primer, sreski načelnik iz Petrovca izveštava: »27. avgusta ove godine u 9.30 časova za vreme pijačnog dana u Petrovcu, nepoznata naoružana lica izvršila su napad na nemačku radio-stanicu, ispalivši na istu 2 plotuna iz pušaka. Nemačka vojska upotrebila je puskomitraljeze, te je među narodom nastala panika. Ranjeno je 9 građanskih lica: 2 teže i 7 lakše. Napadači su naterani u bekstvo. Uhvaćen nije niko. Red i mir je povraćen«. Međutim, par-

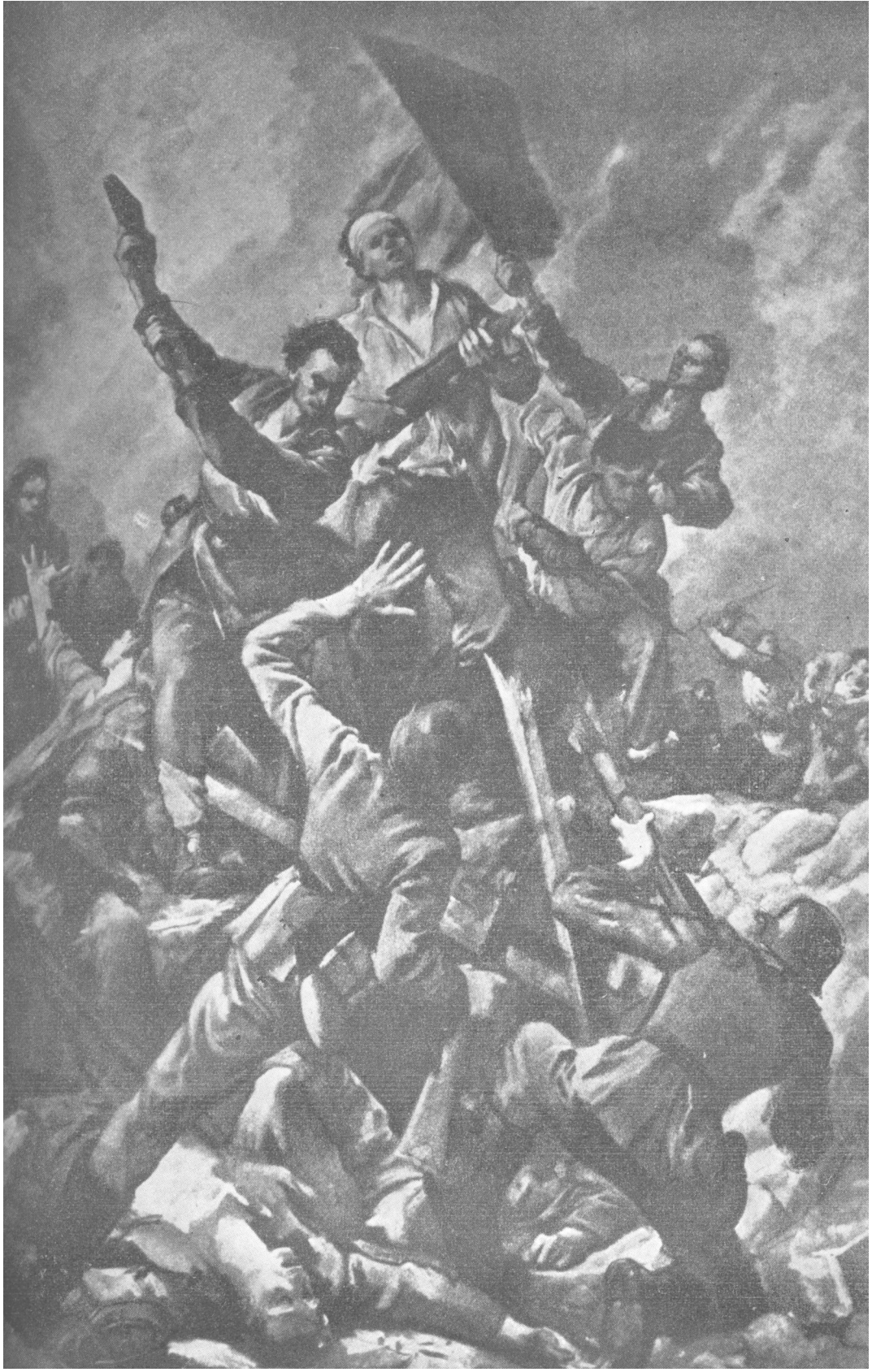
tizanske snage u okolini Petrovca bile su tih dana tako male da nisu mogle ni izvršiti takav napad. On je samo bio pripreman, ali nije nikada ostvaren jer su i Nemci i žandarmi nekoliko nedelja posle ovog događaja pobegli iz Petrovca. Ili, na primer, sličan izveštaj iz Požarevca: »28. septembra o.g. prilikom napada na Požarevac, o čemu je podnet izveštaj juče pod tačkom 5, napad je bio izvršen na dobrovoljačku četu, koja je smeštena u požarevačkoj gimnaziji. Napad je odbijen. U vođenoj borbi teže su ranjeni...« (slede imena trojice ranjenika). Ni ovog puta, kao što je poznato, partizani nisu napadali grad. Taj je napad samo pripreman — prikupljene su snage, utvrđivala se opsada, razrađivani su planovi — ali do napada nije došlo jer je ubrzo otpočela neprijateljska ofanziva na ćelom području.

Rezimirajući aktivnost Požarevačkog odreda tokom septembra 1941. zapažamo da je odred vodio tri veće i jednu manju borbu s Nemcima u kojima je zarobio 15, a 8 ih je poginulo u borbama; da je zarobljeno i razoružano 128 žandarma i četnika, zaplenjeno 130 pušaka, 6 puškomitraljeza, 1 teški mitraljez, 4 kamiona i dve kompozicije sa po 4 vagona; spaljene su 42 opštinske arhive, bačena su u vazduh tri drumska i dva železnička mosta, demolirana je jedna železnička stanica, razrušena su postrojenja u jednom rudniku uglja, izvršeni su napadi na pet sreskih mesta. Bilo je još 6 sukoba s neprijateljskim formacijama, a omladinci su izvršili napad na tri petokolonaša.

Početkom oktobra 1941. Požarevački partizanski odred koji je obuhvatao sve partizanske jedinice u ovom okrugu kor,-trolisao je teritoriju od Porečke reke preko homoljske grede i Bukovska do Petrovca, a zatim se granica spuštala do rejona Resave i donjeg Pomoravlja, i dalje od Velikog Sela, ivicom Stiga, niz Mlavu do Kličevca i Rama na Dunavu. U tom krugu bili su slobodni gradovi i veća mesta: Veliko Gradište, Golubac, Kučevo, Petrovac, Majdanpek, Rabrovo i druga.

Ojačane partizanske snage počele su polako da se orijentišu prema Požarevcu i Kostolcu. Sukobi s neprijateljem bili su gotovo svakodnevni. Uznemireni Nemci pojačavali su teror i represalije. Kada je 3. četa napala i uništila jednu njihovu jedinicu u Kličevcuoni su, 9. oktobra 1941. godine, bombardovali Rabrovo i mitraljirali narod koji se u panici razbežao po pijaci. Bilo je oko 200 mrtvih i ranjenih i mnogo porušenih ili oštećenih kuća.

Neprijatelj je preduzeo opsežne mere da sačuva ovo područje. To je bio prostran, bogat kraj, a tu se nalazio i za okupatora izvanredno važan Borski rudnik. Tih dana partizanske jedinice su dolazile gotovo do Bora, a verovatno bi ga i

zauzele da nije bilo četnika Draže Mihailovića. Sem toga, odred le ugrožavao plovidbu Dunavom na liniji Golubac — Gradište __ D. Milanovac, napadajući i uznemiravajući brodove koji su prevozili ratni materijal i hranu. Tako u poverljivom izveštaju šefa nemačke policije bezbednosti i SD od 5. oktobra 1941. godine u Berlinu, pod oznakom »Državna tajna«, u rubrici »Politički pregled — Balkan — Srbija«, pored ostalog, na drugoj strani stoji: »Bande su u Gradištu za izvesno vreme prekinule saobraćaj Dunavom«.

Sve je ovo uticalo na okupatora da ubrza pripreme za ofanzivu. Doveo je jake odrede (714. divizije), koncentrisao terenske jedinice, eskadrile aviona za obrušavanje i ubrzao kretanje Nedićevih i Ljotićevih bandi na ovom rejonu. Okupatoru su obećali pomoć i četnici Pećanca i Draže Mihailovića.

Od samog početka borba je u ovom kraju nailazila na manji ili veći otpor četnika. Njih je bilo u manastiru Gornjaku, jLrepaljinu, Zviždu i Homoljskim planinama. Odmah posle kapitulacije Jugoslavije tu se smestila grupa oficira bivše jugoslovenske vojske koja je u julu 1941. počela da se uvećava i stvara neku vrstu baze.

Kada je Partija organizovala ustanak i kad su se pojavili i počeli da dejstvuju partizanski odredi, te grupe četnika su se naglo aktivirale. Njihova parola u prvim danima bila je da se treba strpeti, da se ne treba boriti protiv okupatora i prolivati »uzalud krv«, već čekati direktive vlade iz Londona koja će na vreme reći »šta i kako« treba raditi; da su akcije preuranjene itd. To nije trajalo dugo. Čim su videli da takva politika ne nailazi na podršku naroda počeli su da presreću manje partizanske jedinice i patrole i da ih razoružavaju, postavljajući im zasede i ometajući ih u akcijama. Tako su na partizanske akcije protiv okupatora odgovarali protivakcijama. Naročito su česte sukobe sa četnicima imali partizani oko Petrovca. U njima je poginulo nekoliko istaknutih boraca.

Uzaludni su bili pokušaji da s četnicima dođe do nekog sporazuma. Jednostavno su odbijali da vode bilo kakve razgovore ili su postavljah kao uslov »objedinjavanje komande«, razoružavanie naših jedinica, prestanak akcija protiv okupatora. Govorili su da nije vreme za borbu, da će te akcije izazvati represalije neprijatelja itd.

Pokrajinski komitet je u nekoliko navrata slao veoma oštre direktive da se ne dolazi u sukob s četnicima, tj. da se učini sve kako bi došlo do nekakvog sporazuma o zajedničkoj borbi. Baš u to vreme vođeni su razgovori između našeg Glavnog štaba i Draže Mihailovića koji je kao argumentaciju za

svoje stavove upotrebio držanje požarevačkih partizana prema četnicima.

Okružni komitet je učinio sve što je bilo moguće da dođe do sporazuma, ali u tome nije uspeo. Istina, postignut je nekakav »sporazum« koji je ostao samo na papiru.[1] Dok su partizani bili jaki, četnici su poštovali sporazum, ali čim je neprijatelj počeo ofanzivu i izvršio jači pritisak, oni su na oslobođenu teritoriju udarili s leđa.

U jesen 1941. godine, posle obimnih akcija i uspeha, stvorena je velika slobodna teritorija, a partizanske jedinice bile su veoma snažne: u 11 četa bilo je oko 1.200 boraca. Štab je razmišljao i o eventualnom napadu na Požarevac, prema kome je tih dana upućen znatan deo snaga. Počelo je i opkoljavanje grada, a pripremalo se i rušenje mosta kod Ljubičeva, preko Morave, na pruzi Požarevac — Beograd.

Međutim, te akcije nisu mogle biti do kraja realizovane jer se veći deo odreda, zbog nesigurnih odnosa sa četnicima, morao ostaviti na brdima Homolja i Zvižda, da bi se obezbedio od napada s leđa.

O svemu ovome Pokrajinski komitet je bio vrlo oskudno obavešten jer su veze bile neredovne, a polet ustanka vrlo dinamičan; slobodna teritorija se naglo širila. Kada je stigao prvi izveštaj o situaciji na ovom terenu, drugovi su bili veoma iznenađeni, jer dotle nisu imali gotovo nikakvih informacija o Požarevačkom odredu.

ORGANIZACIJA NARODNE VLASTI NA OSLOBOĐENOJ TERITORIJI

Pored borbe protiv okupatora i stalnih kavgi sa četničkim glavešinama i njihovim odredima, Okružni komitet je morao misliti i na organizovanje nekakvog, kako bi se reklo, normalnog života na slobodnoj teritoriji. Čim je i drugi put osvoieno Kučevo i partizani se zadržali u njemu, postavio se problem kako normalizovati život koliko je to bilo moguće u ratnim uslovima. Teškoća je bila i zbog oskudice u političkim kadrovima.

[1] Prema sačuvanom originalnom dokumentu — saopštenju štaba Zviškog NOP odreda od 13. septembra 1941. godine — koji su potpisali i rukovodioci Krajinskog i Kučajskog četničkog odreda, postignut je Sporazum: da se u svim oblastima krajinskog i požarevačkog okruga vodi, zajednički i sporazumno, borba protiv okupatora i pristalica Nedića, Ljotića, Aćimovića, Pečanca i drugih saradnika okupatora; da zajednička politička linija bude narodnooslobodilački front svih rodoljuba bez razlike na političko i versko ubeđenje, i da se svi stavljaju pod rukovodstvo Glavnog štaba partizanskih odreda naroda Jugoslavije.

Negde početkom oktobra štab odreda izdao je proglas narodu na oslobođenoj teritoriji u kome su preciznije izneti zadaci narodnooslobodilačkih odbora. Taj dokumenat značajan je i po tome što je bio jedan od prvih tako obrađenih i obnarodovanih dokumenata te vrste u Srbiji. Objavljen je kao redovan broj »Saopštenja« štaba odreda (koja su izlazila gotovo do kraja rata i imala karakter zvaničnih informacija). Taj gotov dekret o uspostavljanju narodne vlasti na slobodnoj teritoriji glasi:

SAOPŠTENJE br. 6

Zadatak narodnooslobodilačkih partizanskih odreda i borbenih četnika, koji sarađuju sa njima jeste borba protiv okupatora i svih njihovih slugu, zaštita narodne imovine od okupatorske pljačke i pripremanje narodnog ustanka za konačno uništenje okupatorskog jarma i potpunu slobodu naroda Jugoslavije.

Politička vlast, uprava u oslobođenim teritorij ama pripada onim sinovima naroda, koje narod sam i slobodno izabere. Mi, naoružane borbene jedinice, smenjujemo u narodu omrznute uprave i vlasti i omogućavamo narodu da nove postavi. Teritorija koja je oslobođena mora odmah imati svoju upravu, upravu izabranu od naroda, upravu, koju će štititi i potpomagati nova sila partizanskih i četničkih odreda koji sarađuju sa njima.

Nacionalno oslobodilački komiteti (odbori), u koje treba da uđu pravi narodni predstavnici, jesu politička vlast, uprava u oslobođenoj teritoriji. Tim komitetima su potčinjeni predstavnici opština i svi organi vlasti. Zadatak nacionalno oslobodilačkih komiteta nije samo upravna vlast. Nacionalno oslobodilački komiteti moraju u prvom redu pripremati narodni ustanak okupljanjem naroda u zajedničku borbu protiv okupatora i ukazivanjem pune i svestrane pomoći partizanskim i četničkim odredima koji zajednički sarađuju.

U oslobođenim teritorijema treba da se oseća novi život, novi poredak, novi red, red koji je stvorio oružani narod, poredak koji izgrađujemo mi najbolji sinovi svoga naroda, novi život, koga stvaramo mi svojom krvlju, svojim životima.

Nacionalno oslobodilački komiteti uputiće proglase narodu, izneće **svoj program** rada, koga ćete vi vašom čvrstom saradnjom, vašom **podrškom,** vašim poverenjem upotpuniti i ostvariti.

Uništenje okupatora i njegovih slugu, red, rad, obezbeđenje života narodu — to je naš današnji zadatak.

Druge vlasti osim narodnooslobodilačkih komiteta ne postoje.

Smrt fašizmu — Sloboda narodu!

8.X 1941. god.

ZA UJEVACKI ČETNIČKI ODRED
Mitar (Leonida) Plješković, s. r.

ZA ZVIŠKI NARODNO-OSLOBODILAČKI PARTIZANSKI ODRED
Veljko Dugošević, s. r.

I pre oslobođenja Kučeva stvarani su ilegalni narodnooslobodilački odbori. Oni su se odmah po oslobođenju gradova legalizovali i popunjavali građanima koji se nisu kompromitovali saradnjom sa okupatorom. Odbori su brzo počeli normalno da funkcionišu. Osim snabdevanja vojske, imali su da rešavaju i ostale probleme u gradu. To je bila stvarna vlast. Odbor je bio smešten u istoj zgradi gde je ranije bila opština.

Plen od okupatora bio je veoma veliki. Organizovano je i prikupljanje hrane koje je bilo dosta. Narod je davao bez ustezanja. Mesni narodnooslobodilački odbori koji su formirani po selima organizovali su prikupljanje hrane i ostalog materijala na dobrovoljnoj osnovi. Međutim, veliki problem bio je nabavka soli i petroleja. Odbor je to organizovao na neobičan način — razmenom sa seljacima sa obale Dunava koji su te artikle krijumčarili iz Rumunije. Sve namirnice čuvane su u magacinima. Osim pšenice i kukuruza, bilo je dosta mesa, masti i drugog.

Na slobodnoj teritoriji je bilo i nekoliko desetina autobusa, kamiona i motocikla koji su uglavnom služili vojsci. Jedno vreme je na delu pruge Kučevo — Češljeva Bara saobraćao i partizanski voz. Za vreme bombardovanja, lokomotiva sa nekoliko vagona prebacivala je žene i decu u obližnji tunel kod sela Sene, gde su proveli ceo dan.

Narodnooslobodilački odred u Kučevu kao i u drugim mestima slobodne teritorije imao je, pored redovnih dužnosti, mnogo posla oko raznih žalbi i molbi koje su upućivali građani. Sve sporove — parnice, razmirice, tužbe — koje seljaci nisu ranije mogli da reše tražili su da im nova, partizanska vlast reši. Morali su se ubeđivati da to ostane posle oslobođenja, da je sada glavni zadatak borba protiv neprijatelja.

Zanimljivo je da je tada nekoliko dana radio i rudnik zlata Neresnica. Izvađeno je toliko zlata koliko je bilo potrebno da se plate nadnice radnicima kojima su vlasnici rudnika ostali dužni. Ubrzo se prestalo s radom zbog nedostatka pogonskog materijala.

Odbor se brinuo i oko snabdevanja vojske potrebnom opremom. Prikupljano je oružje od naroda, a njega je bilo dosta. Po nekakvoj tradiciji ljudi iz ovog kraja vole oružje. Posle raspada bivše jugoslovenske vojske gotovo svaki seljak je sklonio dve-tri puške, a mnogi i puškomitraljeze. Sem oružja prikupljan je i sanitetski materijal. Tada je po selima bilo veoma popularno pletenje debelih vunenih džempera za našu vojsku.

Narodni odbor se brinuo i oko smeštaja partizana i lečenja ranjenih i bolesnih. U blizini Kučeva, u školi u selu Kaoni, or-

ganizovana je bolnica kojom je rukovodio doktor Boško Vrebalov, šef saniteta štaba odreda. U bolnici su održavani kursevi za bolničarke, uglavnom mlađe seljanke.

Smatralo se, takođe da škole treba da normalno funkcionišu. Učitelji su predavali deci na nov način; školskoj nastavi dali su nov sadržaj.

Ubrzo je odbor pustio u rad pekare, a otvorene su i kafane koje su više služile za vođenje raznih političkih razgovora i diskusija. Tu su bili i radio-aparati, te su ljudi slušali vesti. Organižovana je javna kuhinja za one bez hrane, a počele su sa radom i radionice za opravku obuće, odela itd.

Okružni komitet je nastojao da narodna vlast bude nosilac svih funkcija koje joj pripadaju. Princip da se što više ljudi angažuje u radu organa narodne vlasti i rešavanju raznih problema dao je velike rezultate. Može se reći da gotovo nije bilo građanina u Kučevu, pa i na celoj slobodnoj teritoriji, a da na izvestan način nije aktivno delovao u nekoj od organizacija narodne vlasti.

Pored zadataka oko učvršćivanja vlasti i normalizovanja života na slobodnoj teritoriji, glavna pažnja se morala obratiti jačanju odreda. I u tome se uspelo. Gotovo sve što je moglo da nosi pušku otišlo je u odred, a i oni što su ostali u gradu bili su na neki način vezani za pokret.

U vreme najvećih uspeha na ovom terenu počele su pripreme za formiranje okružnog narodnooslobodilačkog odbora koji je trebalo da deluje na celoj oslobođenoj teritoriji. U tome se nije uspelo jer je uskoro nastupila ofanziva.

JENJAVANJE **USTANKA I GUBLJENJE SLOBODNE TERITORIJE**

Dok se organizovala i učvršćivala narodna vlast, partizanske jedinice su nastojale da prošire slobodnu teritoriju, spreče prodore neprijatelja i uspostave čvršći vojni kontakt sa susednim partizanskim odredima. Na žalost, nešto bolja saradnja ostvarena je jedino sa četama Drugog šumadijskog odreda, dok je svako traganje za vezom s Krajincima bilo uzaludno jer je njihov odred još krajem septembra bio razbijen kod Sikola. Situaciju je otežavalo i slabljenje na jedvite jade skrpljenih odnosa s četničkim formacijama. Na jednoj su strani govorili da su za saradnju, a na drugoj su je na sve mogućne načine ometali. Tako je ceo oktobar ispunjen čestim čarkama pa i većim sukobima s četnicima svih vrsta.

Još prvog oktobra, posle oslobođenja Petrovca, došlo je do puškaranja s jednim četničkim odredom Draže Mihailovića

u selu Bistrici. U toj borbi poginula su dva partizana, a zarobljeno je i razoružano 40 četnika. To su uglavnom bili problematični ljudi, skloni pijančenju, kockanju, pljački. Kod jednog je u torbi s municijom nađen i kalup za livenje lažnih srebrnih petobanki.

Nekoliko dana kasnije, posle pokušaja da se slobodna teritorija proširi na područje Homoljskih planina, četnici su kod Trške crkve, na drumu za Zagubicu, napali 6. i 7. četu. Posle dvočasovnog puškaranja obe čete su probile obruč i izbegle opkoljavanje. U toj borbi su ranjena dva partizana. Kad su se ove dve čete prebacivale u pravcu Kučeva, četnici su im kod sela Bukovske ponovo postavili zasedu. Međutim, ovog puta su bili razbijeni i pohvatani, zajedno sa svojim »vojvodom« Vojom Tribrođaninom. Razoružano je oko 60 četnika. U to vreme je u rejonu Majdanpeka Krajinski četnički odred pokušavao da potisne 8. četu. Došlo je do jednog sukoba kod Rudne glave. Iako su ih predvodili nemački oficiri, četnici se ni posle šestočasovne borbe nisu probili. Posle borbe izbrojano je 15 poginulih četnika i 3 nemačka podoficira.

Na severozapadnom rejonu, duž obale Mlave, partizanske snage, jačine tri čete, pokušavale su da preseku komunikaciju koja je vodila za rudnik Kostolac. U jednoj borbi u Kličevcu likvidirano je nemačko odeljenje od 20 vojnika. Istog dana razbijena je kolona nedićevaca istočno od ovog sela kod Rečice na Dunavu. Četvorica su poginula, ostali su se razbežali. Posle toga su 1. i delovi 4. čete upali u selo Bratinac i sprečili uzimanje debelih svinja iz specijalnog tovilišta za Nemce. Jedan kamion sa dva nemačka pratioca koji je naišao od Maruljevca, upao je u zasedu. Kamion je zaplenjen, a pratioci su zarobljeni. Nemci su u ovaj deo terena često pokušavali da prodru da bi se snabdeli namirnicama. Posle ovog gubitka počeli su da u pljačku šalju nedićevce i ljotićevce. Tako su krajem oktobra kod Kličevca nedićevci ponova sačekani i posle kraće borbe razbijeni i vraćeni u Kostolac. Zarobljeno je 20 žandarma. Goneći razbijene nedićevce, 1. četa je uspela da pred samim Kostolačkim rudnikom zarobi još desetoricu.

U to vreme je na jugozapadnom delu teritorije došlo do jačeg protivudara tzv. Velikomoravske grupe nedićevaca koja je uspela da se od Svilajnca probije u Aleksandrovac i Zabare. U isto vreme prošli su i ljotićevci iz Požarevca. Njihov prvi pokušaj je zaustavljen kod Lučice. Posle kraćeg puškaranja, čim je jedan poginuo, ostali su se vratili natrag. Međutim, pošto je zaleđe koje je držao Drugi šumadijski odred, zbog pritiska većih neprijateljskih snaga, bilo otkriveno, delovi 4. čete povukli su se posle nekoliko dana sa ovog rejona. Ljotićevci su upali

Lučicu, Prugovo i Dragovac i svoj bes iskalili na meštanima (streljali su 20 mladića).

Međutim, to nije bila jedina represalija. Veća eskadrila »štuka« iskoristila je, 9. oktobra, seljački sabor u Rabrovu, bombardovala selo i mitraljirala okolinu. Prilikom tog divljačkog prepada poginulo je i ranjeno oko 200 ljudi i žena. Sanitet štaba i dve partizanske čete organizovali su previjalište i čitav dan i noć pružali pomoć ranjenicima.

Tako je čitav oktobar bio ispunjen većim sukobima. Predviđajući koncentraciju jačih neprijateljskih snaga, štab odreda i Okružni komitet preduzeli su prve protivmere. Na ovaj teren povukle su se dve čete Drugog šumadijskog odreda, Moravska i Resavska, koje su odmah uključene u Požarevački odred kao 10. i 11. četa, sa zadatkom da štite levu obalu Mlave i spreče eventualno probijanje neprijateljskih snaga iz Pomoravlja. Međutim, sve mere obezbeđenja nisu bile dovoljne i nedićevci su 28. oktobra uspeli da upadnu u Petrovac. A uoči tog dana jake nemačko-četničke snage opkolile su tri partizanske čete u Majdanpeku. Posle višečasovne borbe partizani su uspeli da se probiju iz obruča i povuku ka Kučevu, izgubivši jedanaest boraca. U tom sukobu poginulo je oko 30 četnika i 15 Nemaca. U takvoj situaciji štab odreda je doneo odluku da se u rejonu Peka, u klisuri kod Blagojevog kamena, postavi jača zaseda, a sve raspoložive snage da se upute ka Petrovcu i neprijatelj po svaku cenu protera. Tako je 5. novembra izvršeno potpuno opkoljavanje grada sa šest partizanskih četa. Ne uspevši da se izvuče, neprijatelj se zabarikadirao u zgradi sreskog načelstva. Posle tri dana opsade i puškaranja pokušao je treće noći proboj, koristeći teške vremenske prilike. Ali, to je skupo platio: 30 poginulih i desetak zarobljenih, dok se u nabujaloj Mlavi podavilo isto toliko njegovih vojnika.

U isto vreme dok je trajala opsada Petrovca, neprijateljske snage od Požarevca pokušavale su da se probiju u pomoć opkoljenima. Jedna veća kolona je opkoljena _pred samim Petrovcem kod sela Trnovča. Zarobljeno je desetak ljotićevaca, jedan kamion je spaljen, a preostali su pobegli natrag u grad.

I na pravcu Kučeva vođene su dva dana teške borbe. **Neprijatelj** je dvaput uspevao da prodre u selo Sapine, ali su **ga partizani** izbacili. Taj deo fronta koji je držala 4. četa možda **bi se i** održao da Leonidini četnici nisu kukavički napustili **položaje i da** nisu propustili jednu veću kolonu nedićevaca i ljo**tićevaca** u pravcu Velikog Gradišta i Golupca. Mada su 1, 2. i **5. četa** pokušale da u Dolovima, na mestu gde se spajaju železmčka pruga i drum, spreče proboj neprijatelja, sve je bilo uza-

ludno. U jurišu je poginulo oko 20 partizana koje je sutradan narod svečano sahranio.

Sve te borbe odigrale su se u periodu od desetak dana. Stab odreda predviđao je da se veća sreska mesta napuste, a da se sve snage koncentrišu u planinskim rejonima oko Kučeva. Ako bi se situacija pogoršala trebalo je iskoristiti pravo iz sporazuma s četničkim odredima Draže Mihailovića i na njihovu teritoriju prebaciti sve čete koje su već u ovim sukobima utrošile prilično municije, a nisu bile u stanju da se suprotstave eventualnom nailasku oklopnih jedinica.

Kada su 11. novembra Nemci ponovo pošli tenkovima drumom od **Zabara** ka Petrovcu, 9, 10. i 11. četa su se pripremale da ih dočekaju. Međutim, bombardujući selo Pankovo jedna tenkovska granata je pogodila neku kuću kraj druma gde je bilo slagalište municije i Nemci, misleći od eksplozije da je drum miniran, vratili su se natrag. Sledeće noći 9. četu je iznenadila kolona nedićevaca koja se spustila s planinskih strana i napala je s leđa. Bez dovoljno iskustva četa se ograničila samo na kontrolu druma, ostavljajući pozadinu nezaštićenu. Tako se našla opkoljena. Izginula je gotovo do poslednjeg borca ne predajući se. Neprijatelj je istog dana prodro u Petrovac, a tri dana kasnije i u Kučevo.

Neprijatelj je uputio prema ovoj teritoriji ogromne snage. Tada se nije znalo da je deo tih snaga učestvovao i u borbama protiv naših jedinica u Šumadiji i zapadnoj Srbiji. Nije bio poznat ni ishod tih borbi. Iskoristivši nedovoljno vojničko iskustvo partizana on je uspeo da udari sa svih strana, upadne na slobodnu teritoriju i razbije partizanske jedinice.

Dan ranije u oslobođenom Kučevu se pronela vest da neprijatelj s velikim snagama napada centar slobodne teritorije. Najteže je bilo to što su jedinice bile razbacane na raznim stranama, pa se nisu mogle koncentrisati i pružiti jači otpor neprijatelju. Komanda mesta u Kučevu, sa nešto malo boraca i pozadinskih snaga, nije bila u mogućnosti da sama nešto učini. Ipak joj je pošlo za rukom da nešto namirnica evakuiše kamionima i .seljačkim kolima u brda.

Dve partizanske desetine branile su 6 časova Kučevo i a toj borbi svi su junački izginuli.

Posle pada Kučeva, 16. novembra, nastala je hajka na pojedine čete odreda koje su se po visokom snegu povlačile sve dublje u planinu. U jednoj borbi kod sela Gložane, blizu Kučeva, poginuo je herojskom smrću Veljko Dugošević.

Pošto su sve čete bile prilično razbijene, trebalo je vremena da se ponovo srede i popune, naročito rukovodećim ka-

drom. U tim teškim danima štab se smestio u planinskom delu između Golupca i Kučeva. Tu su se tri čete reorganizovale, sredile, povezale i pošle u susret ostalim jedinicama.

U takvoj situaciji Okružni komitet je zaključio da je protivudar najbolje sredstvo da se povrati moral boraca i stanovništva.

U selu Bresnici, pod Homoljskim planinama, izvršena je reorganizacija odreda i od okupljenih četa formirane su tri grupe. Jedna je upućena u nravcu Krajine da ponovo pokuša da uspostavi vezu sa krajinskim partizanima, druga se spustila ka Despotovcu ne bi li nekako uspela da se poveže sa štabom Drugog šumadijskog odreda, pošto nije znala da je već davno otišao u Sandžak, a treća je krenula u akcije kroz Stig. Prve dve grupe su ubrzo postale plen podmukle taktike četnika, dok je treća vodila celog decembra uspešne borbe. Ona je najpre demolirala mlin u Malom Crniću, tako reći pred nosom jakih okupatorskih snaga, a zatim je onesposobila za rad 4 železničke stanice na pruži Požarevac — Kučevo. Polovinom decembra opkolila je u Rabrovu jedno veće odeljenje nedićevaca i posle kraće borbe zarobila 35 vojnika, 2 oficira i 2 podoficira. Zaplenila je: 31 pušku, 3 puškomitraljeza i 150 bombi. Odatle je odmah produžila ka Dunavu i 18. decembra razoružala 40 ljotićevaca u Golupcu. Sledećeg dana izvršila je treći napad na Veliko Gradište i zauzela ga tako reći bez borbe. Ljotićevska posada je pobegla, ali je komandir uhvaćen i streljan.

Partizanske snage nisu bile velike, te su štab odreda i Okružni komitet izdali direktivu da se u gradovima ne ostaje, kako bi se izbegle dugotrajne borbe s većim neprijateljskim snagama. Kada se ovaj deo odreda povukao sa Dunava i po visokom snegu uputio u rejon Mlave, u Mustapiću se sukobio sa znatnim četničkim snagama koje su pokušale da mu preseku odstupnicu. Posle višečasovne borbe u kojoj je bilo prilično gubitaka i na jednoj i na drugoj strani, odred se prebacio u rudnik Stamnica. Tu je trebalo da napadne četničku kolonu koja se iznenada pojavila na drumu Petrovac — Kučevo. Međutim, zbog nesrećnog sticaja okolnosti prepad nije uspeo. Naime, desno krilo odreda koje je imalo da izvrši opkoljavanje četnika trebalo je da radi raspoznavanja nosi bele trfike oko šajkača i šubara. Međutim, i četnici su imali isti znak da bi ih raspoznali nedićevci i ljotićevci. Tako napad na ovu kolonu nije izvršen. Kad je zabuna primećena bilo je kasno. Odred se odatle povukao na Crni vrh kod Ranovca gde je trebalo da sačeka povratak delova odreda koji su bili pošli u potragu za partizanskim snagama u susednim okruzima. Na zborno mesto, međutim, stigli su samo neki delovi despotovačke grupe. Ostale

su četnici na prevaru zarobili i razoružali u Gornjaku i Krepoljinu.

Pošto je likvidirao slobodnu teritoriju u zapadnoj Srbiji i Šumadiji, neprijatelj je dovodio sve jače snage u ovaj kraj i one su ponovo krenule prema Dunavu. Počele su strašne, nezapamćene represalije: hapšenja, streljanja, javna vešanja. Okupatoru je bilo jasno da i pored svih hvalisanja Nedićevih generala, u novembarskim operacijama nije uspeo da razbije narodnooslobodilački pokret u požarevačkom kraju. Zato je svoj bes iskaljivao na nezaštićenom stanovništvu, da bi oslabio podršku naroda partizanima. U isto vreme osetile su se i posledice jake zime, velikog snega, mrazeva i mećava koje su otežavale kretanje i akcije.

Nalet neprijatelja krajem jeseni i početkom zime 1941 godine nije naneo veće gubitke Požarevačkom partizanskom odredu. Stradali su samo 9. četa i delovi 1. Ostale su imale samo delimične gubitke, uglavnom zbog iscrpenosti, bolesti i dezerterstva. Inače, glavnina odreda imala je dovoljno vremena da se manevrovanjem povuče ispred neprijateljskog klina i da kasnije, gerilskim načinom ratovanja, uzvrati svaki udarac. Međutim, izdaja četnika imala je teške posledice. Sa njima je bio sklopljen sporazum o korišćenju njihove teritorije u slučaju ofanzive ili potrebe za odmorom naših boraca. To su znali svi komandiri pa su mnogi od njih odveli svoje čete na tu teritoriju. Međutim, četničke vođe su podmuklo, lukavstvom i lažima, uspele da razoružaju te naše jedinice i da pohapse i predaju Nemcima sve komandire i političke komesare. Tako su izručeni okupatoru Velimir Marković Maks, Konstantin Starčević, inž. Ratko Draškoci, prof. Ilija Petrovič, vazduhoplovni narednik Uroš Dimitrijević, partijski rukovodilac Branko Mitić, krojač iz Požarevca i mnogi drugi.

Mali deo partizana uspeo je da se spase bekstvom, kao što su učinila dva voda 4. čete. Jedan deo tih razoružanih boraca priključio se četničkom odredu kapetana Predraga Markovića koji je te zime uspeo da ih prebaci u Bosnu i priključi jedinicama Prve proleterske. Ipak najveći deo naših snaga koji je tamo naišao (iznad Petrovca, u manastiru Gornjak, oko Krepoljina, Zagubice i Laznice) nastradao je.

To je bio najteži udarac. Da nije došlo do četničke izdaje, neprijatelj koji je mogao da se zadrži samo u gradovima ne bi uspeo da nanese veće štete ustanicima. Međutim, četnici su došli u sela, pljačkali, tukli narod i palili kuće. To je bio udarac po našoj pozadini, tako da nam je kasnije trebalo više meseci upornog rada da sve te rane zalečimo, da stvorimo novu bazu koja će moći da primi na sebe novu aktivnost Požarevačkog odreda.

Taj period, kraj zime 1941. godine, bio je vrlo težak za požarevački odred, Dre svega zbog masovnih represalija, streljanja, naročito u selima koja su predstavljala naša uporišta, i zbog neprestanih napada na sve jedinice odreda, njihovog gonjenja i blokiranja, što ih je prisiljavalo na duge iznurujuće marševe.

Iako je odred u to vreme spao na oko 200 boraca, bio je vrlo pokretljiv i gotovo je u svakom sukobu nanosio znatne gubitke brojno neuporedivo jačem neprijatelju. Ali svakodnevne blokade, hapšenja, ubijanja i drugi zulumi toliko su uplašili narod u nekim selima da, uprkos njegovim simpatijama za partizane, mnogi nisu smeli da im učine ni najmanje usluge. To je stvaralo izvanredne teškoće.

I partijska organizacija je u tim borbama mnogo oslabljena. Poginulo je oko polovine komunista, a njih je u najboljim danima bilo nešto preko osamdeset. Neprijatelj je hapsio sve simpatizere NOP-a, streljao ili slao u logore.

Tako se završila 1941. godina u okrugu požarevačkom. Stvoriti odred od 1.200 boraca, veliku slobodnu teritoriju, voditi uspešne borbe ne samo sa četnicima i nedićevcima nego i sa Nemcima i zadavati im snažne udarce, u kraju gde je partijska organizacija bila prilično slaba, gde je radnička klasa bila malobrojna, bio je veliki uspeh i znatan doprinos borbi naroda Jugoslavije.

Moma MARKOVIC

PLJEVALJSKI SREZ U PRVOJ GODINI N O B[1]

Dljevaljski srez spadao je među najzaostalije krajeve u zemlji, kako u ekonomskom, tako i u političkom i kulturnom pogledu.[2] Prema popisu od 1931. godine u njemu je bilo 68,3% nepismenih. Pa ipak, i u takvim uslovima, revolucionarni pokret u toku posijednih deset godina počinje da krči sebi put, da se učvršćuje i širi, da bi u toku narodnooslobodilačkog rata prerastao u veliku i jedinu revolucionarnu snagu, koja je mogla da okupi i povede u borbu protiv okupatora sve napredne i rodoljubive snape sreza. Organizator i nosilac napredno«? nokreta u pljevaljskom srezu bila je napredna inteligencija. Studenti na Beogradskom univerzitetu i omladina iz srednjih stručnih škola dolazili su za vrijeme školovanja u vezu sa komunistima i upoznavali se sa programom i politikom KPJ. Za vreme školskih raspusta i kasnije kao službenici oni su sve to prenosili u narod. Na razvitak pokreta u pljevaljskom srezu imali su u znatnoj mjeri uticaj i komunisti iz durmitorskog sreza.

Štrajk krojačkih radnika, veliki uspjeh poslaničkog kandidata udružene opozicije na izborima 1938. godine, a naročito štrajk učenika gimnazije u proljeće 1939. godine pokazuje koliko je pokret bio jak i da je uticaj Partije bio vrlo veliki i prije nego je partijska organizacija formirana.

[1] U skraćenom obimu dio iz studije »Sandžak u NOR-u 1941—1945. godine«.

[2] Prema popisu stanovnika od 1931. godine na teritoriji pljevalj-*kog sreza živjelo je 33.196 stanovnika. Od toga Srba i Crnogoraca 23.618, muslimana 9.187, a 311 ostalih. Ova posljednja cifra odnosi se uglavnom na vojna lica i njihove porodice, jer se u Pljevljima tada nalazio 48. pješadijski puk.

Partijska organizacija u pljevaljskom srezu formirana je u novembru 1939. godine. Tada je osnovana prva ćelija od tri člana, koja je po ovlašćenju Oblasnog komiteta vršila funkciju Mjesnog komiteta pljevaljskog sreza.[3] Otada je počeo još širi i organizovaniji rad da se ljudi prikljuće naprednom pokretu. Korišćene su ilegalne forme rada u raznim organizacijama-studentskom udruženju, sportskom društvu itd. Partija je podizala opštu političku i kulturnu svijest naroda, u prvom redu omladine, raskrinkavala postojeći režim i njegovu protivnarodnu politiku, pokazivala put kojim treba ići itd.

Krajem 1940. godine partijska organizacija u pljevaljskom srezu imala je ukupno 9 članova. Iako je bila relativno malobrojna i mlada, njen uticaj u narodu je bio veoma snažan, naročito među studentskom i srednjoškolskom omladinom. To su dokazali i kasniji događaji.

APRILSKI RAT I USPOSTAVLJANJE OKUPATORSKO-KVISLINŠKE VLASTI

U duhu direktive CK KPJ za vrijeme aprilskog rata su se svi komunisti, simpatizeri i napredni omladinci javljali komandama, tražeći raspored u vojne jedinice. Mjesni koimitet je uputio jednu delegaciju vojnoj komandi sa zahtjevom da se dobrovoljci šalju na front. No sve je bilo uzalud, zahtjevi su odbijeni s obrazloženjem da za to ne postoji naređenje više komande, da nijesu obuhvaćeni ratnim rasporedom i slično. Policijski organi su govorili da ovoj zemlji nijesu potrebni takvi dobrovoljci, jer je i bez njih ima ko braniti.

I pored odbijanja »nadležnih«, komunisti su na razne načine nastojali da što više učine za odbranu zemlje. No, sve je bilo beskorisno. Slom države je bio na pomolu. Kroz Pljevlja su prolazili ministri i generali, hitajući prema Crnoj Gori da bi se odatle prebacili avionima za Grčku i dalje na Bliski istok, a 16. aprila naveče u grad su ušle jedinice njemačke 8. tenkovske divizije.

Muslimanska reakcija iz Sandžaka pa i iz Pljevalja dočekala je okupatora kao »oslobodioca« i odmah mu se stavila na raspolaganje. Radila je na sve načine da se čitava teritorija Sandžaka priključi Bosni, i tako uđe u sastav NDH. U tom smislu upućivane su razne delegacije Paveliću i Kulenoviću i pisma Hitleru, Musoliniju i Paveliću.

. , Prvu **ćeliju sačinjavali su: Velimir Jakić, Komnen Cerović,** (sekretar) i **Milorad Zorić Mićo. Kasnije se povezao i učitelj Milo Lu**oaraa, koji **je premješten iz Crne Gore.**

Dvadeset devetog aprila je izaslanik vlade NDH za javni red i sigurnost u Sarajevu uputio pisma poglavnikovim povjerenicima u Sarajevu, profesoru Hakiji Nadžiću i Božidaru Bralu, u kome ih je obavijestio da će se početkom maja, preko žandarma i upravnih vlasti uspostaviti ustaška vlast u Sandžaku. Tražio je da mu predlože pogodne i energične ličnosti za sreskog načelnika i šefa policije u Pljevljima, koje će preuzeti dužnost 3. maja. U pismu se preporučuje da bi bilo najbolje da te ličnosti budu muslimani.

Istog dana je i štab bosanskog divizijskog područja izdao naređenje za posjedanje i južnog dijela Sandžaka, tj. područja koje je pripadalo Italiji. Ono je trebalo da se izvrši pod neposrednom komandom potpukovnika Vidasa, komandanta žandarmerije za Bosnu i Hercegovinu. Za taj zadatak imao je na raspolaganju 1. bjelovarsku četu 16. pješadijskog puka i i. četu 3. bataljona 1. pohodnog puka. Pored toga, komandant žandarmerije je bio dužan da odredi potreban broj starijih i iskusnijih žandarma za komandire žandarmerijskih stanica. Ukupna jačina svih ovih jedinica bila je oko 300 vojnika. Vlast je, prema ovom naređenju, trebalo uspostaviti od 2. do 4. maja. Zbog toga se pokret morao izvršiti do Višegrada željeznicom, a odatle pješke, svaka postaja u pravcu svoje stanice.

Pošto u Sandžaku živi znatan broj muslimana, to je, s obzirom na držanje muslimanske reakcije i njen uticaj na dobar dio muslimanskog stanovništva, naređeno da komandant žandarmerije obavezno nabavi 300 fesova, koje će vojska nositi mjesto vojničkih kapa. Smatralo se da će to djelovati na muslimane.

Sprovodeći u život naređenje komandanta bosanskog divizijskog područja o uspostavljanju ustaške vlasti u Sandžaku, komandant žandarmerije za Bosnu i Hercegovinu formirao je u Pljevljima 9. žandarmerijski bataljon, sa po jednim vodom u Pljevljima i Prijepolju. Pljevaljski žandarmerijski vod imao je da posjedne stanice u Pljevljima (14 žandarma), Mihajlovici (10), Meljaku (10), na Boljanićima (10), na Kovaču (10), Kovačevićima (Bukovici — 10) i Sočicama (10).

Petog maja poslije podne u Pljevlja su stigli 2 oficira i 40 vojnika italijanske vojske, koji su došli da preuzmu vlast od Nijemaca, pošto su Pljevlja prioala Italiji. Mada su italijanski oficiri htjeli da odmah preuzmu vlast, njemačka komanda je odbila da je preda sve do 8. maja u 20 časova, kada je trebalo da napusti Pljevlja.

Šestog maja u 15 časova, u prisustvu njemačkih vojnih vlasti, smijenjeni su dotadašnja opštinska uprava i sreski načelnik i mjesto njih su postavljeni povjerenici koje je imenovao

dstavnik vjacje NDH u Sarajevu. Za sreskog načelnika postavljen je Ibrahim Čavkušić, student iz Višegrada, a za predsjednika pljevaljske opštine Muhamed Bajrović iz Pljevalja.

Kad su u Pljevlja stigle ustaše, muslimanska reakcija, koja je radosno dočekala njemačku okupaciju, stavila im se na raspolaganje, dajući im punu podršku. Računala je da i sama dođe do vlasti, pa je radi donošenja odluke o preuzimanju odgovornih dužnosti (upravnika bolnice, direktora gimnazije i dr.) sazvala konferenciju, kojoj je trebalo da prisustvuju svi muslimani intelektualci. Na konferenciji je trebalo donijeti odluku i o protjerivanju doseljenika Crnogoraca, koji su se poslije 1918. godine ovdje nastanili, kao službenici, ili su kupili imanja na selu, odnosno kuće u gradu. Reakcija je već tražila da se oni isele u roku od 24 časa, da se uspostave feudalni odnosi (da se daje hak) itd.

Analizirajući novonastalu situaciju, Mjesni komitet Partije u Pljevljima je donio odluku da preduzme potrebne mjere za bojkotovanje konferencije. Ova odluka komiteta bila je saopštena muslimanima intelektualcima, od kojih se najveći broj sa njom složio, a i oni pojedinci koji su prisustvovali konferenciji nijesu htjeli primiti nikakvu ponuđenu dužnost.

U isto vrijeme Velimir Jakić i Milorad Zorić su otvoreno upozorili vodnika ustaškog žandarmerijskog voda u Pljevljima da se doseljenici bez borbe neće iseliti iz pljevaljskog sreza.

Dok se muslimanska reakcija uporno zalagala da se čitav Sandžak uključi u njemačko okupaciono područje, odnosno priključi NDH, Italijani su opet gledali svoje interese. Oni su, ne, dozvoljavajući uspostavljanje ustaške vlasti na svome okupacionom području, 10. maja razoružali sve žandarme ustaškog žandarmerijskog voda u pljevaljskom srezu i uputili ih bez oružja u Prijepolje. Poslije toga na teritoriji pljevaljskog sreza ostala je samo italijanska vojna vlast.

Pored neprijateljskih snaga u gradu, jačine do jednog puka, uspostavljene su karabinijerske stanice u Pljevljima, **Boljanićima,** Meijaku i Kosanici, a u ostalim mjestima, gdje su ranije bile žandarmerijske stanice, nalazili su se žandarmi bivše **Jugoslavije,** potčinjeni karabinijerima. Nešto kasnije postavljen je **i** civilni delegat za srez pljevaljski.

AKTIVNOST PARTIJSKE ORGANIZACIJE U NOVIM USLOVIMA

Sve do početka maja u pljevaljskom srezu postojala je **samo** jedna partijska ćelija, koja je u isto vrijeme vršila dužnost Mjesnog komiteta. U prvoj polovini maja formiran je

Mjesni komitet u čiji su sastav ušli Velimir Jakić kao sekretar, i Budimir Milićević, Vladimir Damjanović, Danilo Knežević i Milorad Zorić, kao članovi. Ostali članovi Partije[4] pripadali su ćeliji čiji je sekretar bio Danilo Knežević.

U drugoj polovini maja u Pljevlja je došao Rifat Burdžović Tršo, politički sekretar Oblasnog komiteta za Sandžak i održao sastanak sa Mjesnim komitetom, čije je formiranje sada i zvanično odobreno. Pošto je podnesen izvještaj o radu komiteta i čitave organizacije, sekretar Oblasnog komiteta je ocijenio, da je rad bio pravilan. Kako je već bio upoznat sa zaključcima Majskog savjetovanja u Zagrebu, on je upoznao komitet sa novonastalom situacijom i stavom KPJ i pred pljevaljsRu partijsku organizaciju postavio kao najvažniji zadatak njeno omasovljenje i povezivanje sa narodom.

Još prije ulaska Nijemaca u Pljevlja partijska organizacija se angažovala oko prikupljanja oružja i druge vojničke opreme. Rezultati su bili dosta slabi, pošto vojna komanda to nije dozvolila, tako da su naoružani uglavnom komunisti.

Dolaskom Italijana u Pljevlja muslimanska reakcija se pasivizirala, ali se zato aktivirala srpska reakcija. Nastupajući s parolom o samostalnoj Crnoj Gori i dinastičkim vezama, Italijani su podgrijavali raspoloženje protiv muslimana, na zidovima kuća pisali »Živjela crnogorska kraljica Jelena« i javno govorili da su oni i Crnogorci braća, a da sve muslimane treba pobiti. S druge strane nijesu preduzimali nikakve nasilne mjere, što je znatno uticalo na raspoloženje naroda, naročito poslije situacije koja je bila nastala dolaskom ustaša.

Partijska organizacija je uočila novu opasnost: prilično pasiviziranje srpskog i crnogorskog življa u odnosu na borbu protiv okupatora i spremnost jednog dijela srpske i crnogorske reakcije za obračun s muslimanima. U vezi s tim ona je, iako nije bila brojna, odigrala krupnu ulogu, te nije došlo čak ni do pokušaja bratoubilačke borbe. Politički uticaj Partije na srpsku i crnogorsku omladinu, s jedne, i muslimansku s druge strane, bio je veliki. I ne samo na omladinu nego i na znatan broj viđenijih ljudi među Srbima i muslimanima. To je, svakako, bio najveći njen uspjeh.

Pri svemu ovom treba istaći da su uslovi za rad partijske organizacije u pljevaljskom srezu sve do početka ustanka bili vrlo povoljni, jer Italijani protiv nje nijesu preduzimali nikakve mjere i komunisti su radili bez ikakvih smetnji.

[4] Branko Đurović, Momčilo Bajčetić, Radoje Kontić, Komnen Cerović i ja otišli smo u durmitorski srez. Međutim, po odluci Mjesnog komiteta ponovo sam došao u pljevaljski srez početkom juna, a Cerović na početku ustanka.

NEPOSREDNE PRIPREME ZA ORUŽANI USTANAK I PRVE BORBE

Početkom juna u Pljevlja je došao delegat Oblasnog komiteta za Sandžak Vukosav Bošković i na sastanku sa sekretarom Mjesnog komiteta Velimirom Jakićem i članom Budimirom Milićevićem prenio direktivu o pripremama za oružani ustanak. Odmah poslije toga Mjesni komitet je održao sastanak na kome su svi članovi upoznati sa direktivom pa su doneseni odgovarajući zaključci. U komitetu je uspostavljen vojnički sektor rada, za koji je zadužen Budimir Milićević. Srez je podijeljen na rejone i svaki član komiteta dobio je zadatak da u jednom rejonu radi na formiranju omladinskih grupa, koje će se obučavati u rukovanju oružjem, zatim da organizuje prikuplianje oružja, municije, sanitetskog materijala i dr. Uskoro je u Pljevljima i po selima formirano desetak grupa. Omladinci iz Pljevalja odlazili su van grada radi obuke.

U ovo vrijeme proširila se partijska organizacija. Formirane su partijske ćelije i u selima Kruševo — Lađana i Hoćevina — Brvenica, gdje se vrlo aktivno politički radilo.

Poslije napada Njemačke na Sovjetski Savez izdata je direktiva da komunisti budu na oprezi, jer se očekivalo da će Italijani otpočeti sa hapšenjem. Međutim, do toga nije došlo, iako je policija bivše Jugoslavije predala Italijanima spisak komunista i naprednijih ljudi. Prema tome, rad partijske organizacije tekao je i dalje sasvim normalno.

Iako je oružani ustanak u Crnoj Gori, pa i u bjelopoljskom srezu već uzimao širi zamah, komunisti u pljevaljskom srezu nijesu imali o njemu nikakvih podataka. Italijanski garnizon u Pljevljima svakako je bio obaviješten još 13. jula o borbama koje su počele u Crnoj Gori. No, on je reagovao tek poslije napada na Mojkovač i Sahoviće (Tomaševo). Pred veče 16. jula jedna jača patrola pod komandom majora Riđija, šefa službe OVRA, šamarala je u glavnoj ulici sve one građane koji je nijesu pozdravljali fašističkim pozdravom, prisiljavajući ih da to učine. Istog dana uveče komunisti su obaviješteni da se vode borbe u Crnoj Gori i da će u toku noći karabinijeri pohapsiti sve komuniste. U gradu se počelo pričati da su Italijani napadnuti u Mojkovcu i da je u Šehovićima ubijen jedan njihov **vojnik.**

Čim je obaviješten o ovom, sekretar Mjesnog komiteta Velimir Jakić sa još nekim komunistima i naprednim ljudima napustio je Pljevlja. Jedan broj komunista ostao je u gradu, ali je te večeri noćio van svojih kuća. Sjutradan grad su napustili uglavnom svi komunisti, te Italijani nijesu nikoga uhapsili.

Sedamnaestog jula poslije podne u Pljevlja je stigao Nedeljko Merdović, organizacioni sekretar Oblasnog komiteta. Došao je da prenese direktivu o početku oružanog ustanka. Sa njim je bio i Vukoman Anđelić, student medicine iz Mijakovića, na čiju je kuću naišao. Pošto u Pljevljima nijesu našli nikoga iz Mjesnog komiteta, oni su se preko veze pred veče prebacili u selo Komine, gdje su našli sekretara Mjesnog komiteta Jakića i još nekoliko članova Partije. Pošto su neki članovi Mjesnog komiteta bili na terenu u raznim krajevima sreza, odlučeno je da se sastanak komiteta održi idućeg dana poslije podne u šumi kod sela Kruševa. Na sastanku su, pored Merdovića, bili prisutni Jakić, Knežević i Milićević (članovi komiteta) i Mišo Pavićević. Vladimir Damjanović je tada bio na Bobovu, a Milorad Zorić na Cetinju.

Pošto je delegat Oblasnog komiteta upoznao Mjesni komitet s odlukom Centralnog, Pokrajinskog i Oblasnog komiteta o početku oružanog ustanka i o postignutim uspjesima na teritoriji bjelopoljskog sreza, postavljeni su zadaci da se odmah pristupi formiranju gerilskih jedinica — odreda, da se otpočne sa napadima na karabinijerske stanice i automobile, sa rušenjem mostova, puteva, telefonsko-telegrafskih linija i dr. Pored ostalog naglašeno je da treba ubijati samo crnokošuljaše i karabinijere, dok ostale vojnike treba razoružavati i puštati.

Poslije ovog sastanka, na kome je prihvaćena direktiva o početku oružanog ustanka, članovi komiteta su krenuli na teren radi sprovođenja u život određenih zadataka. Velimir Jakić je otišao preko Glibaća za Bobovo, Danilo Knežević u prenćansku opštinu, a Budimir Milićević je ostao na području sela Kruševa, Lađane, Vrbice i Kakmuža. Mišo Pavićević i ja pošli smo u Potpeće. Pošto sam rukovao tehnikom Mjesnog komiteta, dobio sam zadatak da odmah umnožim Proglas CK KPJ od 22. juna, koji je donio Merdović.

Čim sam sa Mišom Pavićevićem stigao u Potpeće, organizovali smo preko grupe naprednih omladinaca, sa kojima sam već više od pola godine radio, konferenciju u kući Miloja Srdanovića. Na konferenciju je otišao Mišo, a ja sam ostao da umnožavam Proglas.

Pošto ih je upoznao sa situacijom i odlukom rukovodstva Partije o početku oružanog ustanka, svi prisutni su se složili s tom odlukom i izrazili spremnost da učestvuju u borbi. Za komandira voda određen je Dragutin Bojović. Sjutradan smo Mišo i ja otišli kod Dragutina da se dogovorimo o formiranju voda i otpočinjanju akcije. On je u početku tvrdio da je nemoguće izvoditi akcije, ali je na kraju prihvatio da u toku dana organizuje vod. Mišo i ja produžili smo za Komine.

Idućeg dana naveče na Maljevcu, kod sela Zabrđa, iskupili su se svi koji su izašli iz Pljevalja (izuzev članova Partije zaduženih za organizovanje ustanka) i formirali Pljevaljski gerilski odred jačine oko 17 ljudi.

Ujutru 20. jula izvršen je napad na karabinijersku stanicu na Zabljaku. Čim su telefonom obaviješteni o ovom napadu, a znajući o razvitku oružanog ustanka u ostalim dijelovima Crne Gore i nekim dijelovima Sandžaka, 3 karabinijera s Kosanice napustili su stanicu i krenuli za Pljevlja. Jedna grupa naprednih seljaka s Kosanice saznala je da karabinijeri napuštaju stanicu, ali nije bila spremna da ih napadne na svom terenu, te je požurila prijekim putem preko Zelenog borja u selo Potpeće da o tome obavijesti tamošnje seljake.

Grupa seljaka iz Potpeća se neorganizovano iskupila pored kolskog puta kod mjesta Vodoplava i otvorila vatru čim su karabinijeri naišli, goneći konja natovarenog opremom. Jedan karabinijer je ranjen, a dvojica su pobjegli. Ranjenog su previli, a zatim pustili da ide za Pljevlja. Uskoro se znatan broj ljudi iz Potpeća prikupio da bi organizovao odbranu sela, ukoliko Italijani preduzmu akciju od Pljevalja.

Čim su saznali da su karabinijeri napadnuti i razoružani, **žandarmi** iz Odžaka odmah su se razišli na razne strane, uglavnom svojim kućama. Pošto telefonska veza između napuštene žandarmcrijsks stanice i Pljevalja nije odmah prekinuta, karabinijeri koji su pobjegli prilikom napada kod Vodoplava obavijestili su svoju komandu u gradu o ovom napadu. Uskoro je iz Pljevalja krenulo na kamionima oko 200 vojnika. Kada su stigli do Boščinovića, posjeli su položaje oko ovog sela i neprestano tukli mitraljeskom i puškomitraljeskom vatrom po šumama okolnih brda. A zatim, pošto su prihvatili razoružane karabinijere i popalili više kuća u Boščinovićima, vratili su se u Pljevlja.

U Potpeću nije formiran, gerilski odred, jer smo se, nemajući iskustva, oslonili samo na Dragutina Bojovića, koji se potpuno pasivizirao. Ipak su seljaci organizovali straže, koje su na brdu Glavi više dana neprestano obezbjedivale selo od iznenadnog upada Italijana.

Dvadesetog jula za Plj-evlja su se povukli i karabinijeri iz stanice Čelebić (fočanski srez). Kada su se poslije podne preko Pustog Paučja spuštali kroz selo Komine, na njih je jedna grupa iz pljevaljskog gerilskog voda otvorila vatru, ali bez neke koristi — karabinijeri su bili već daleko odmakli. I ovom prilikom intervenisali su Italijani iz Pljevalja, ali samo do sela Radosavca, da bi prihvatili ove karabinijere.

Istog dana oko podne u selo Bobovo je došao Velimir Jakić. Tu je našao Vladimira Damjanovića i Vladimira Knežević, koji su tamo ranije stigli. Pošto ih je upoznao sa događajima kao i odlukom Mjesnog komiteta, dogovorili su se da prikupe što više ljudi iz Bobova i u toku naredne noći s Meljačanima napadnu karabinijersku stanicu na Meljaku.

Noću 20/21. jula, kada su Jakić, Damjanović i Knežević sa oko 15 Bobovaca stigli na Meljak i otpočeli pripreme za napad, u stanici su se nalazili samo tri karabinijera (jedan je bio u Pljevljima) i 7—8 žandarma. Za napad se, sa Meljačanima, bilo prikupilo oko 30 boraca, ali su karabinijeri razoružani bez borbe, pošto se komandir žandarma Milovan Lazarević, sa kojim su se Jakić i ostali drugovi bili povezali, sa ostalim žandarmima izjasnio za narodnooslobodilačku borbu. Razoružani karabinijeri ostali su nekoliko dana na Meljaku, a onda su ih sproveli do Pustog Paučja i pustili da sami odu za Pljevlja.

Odmah poslije zauzimanja karabinijerske stanice pristupilo se formiranju Meljačkog gerilskog odreda. Jedan broj seljaka neorganizovano je krenuo u pravcu Šuplje stijene, gdje se nalazio njemački inženjer Veber, predstavnik firme koja je pred rat počela pripreme za eksploataciju rudnika cinka i olova. Veber, na vrijeme obaviješten o njihovom dolasku, pobjegao je u Čelebić, a seljaci su raznijeli sav materijal i hranu koje su našli u Šupljoj stijeni.

Narednih dana razoružane su i žandarmerijske stanice u selima Vrulji i Matarugama, dok su Mihajlovicu žandarmi napustili ne sačekavši ustanike. Pošto su zauzeli ove žandarmerijske stanice, petnaestak ustanika iz prenćanske opštine, koje su predvodili Đorđije Peruničić, Marinko Golubović i Milija Knežević, prešli su na teritoriju mileševskog sreza i zauzeli žandarmerijske stanice na Jabuci i u Šerbenovcu. Tih dana su se i žandarmi iz stanice na Boljanićima povukli prije napada. Na taj način je za nekoliko dana čitav pljevaljski srez, izuzev Pljevalja, bio oslobođen.

Mjesni komitet pljevaljskog sreza ocijenio je da se napad na Pljevlja ne može preduzeti bez ozbiljnih vojnih i političkih priprema. Zato se pristupilo formiranju jedinica na teritoriji sreza. Na Gradini kod sela Vrbice Budimir Milićević i ja formirali smo, 20. jula naveče, gerilski odred iz sela Kruševa, Lađane, Vrbice i Kakmuža. Na teritoriji prenćanske opštine bio je formiran Prenćanski bataljon; u kosaničkoj opštini •— Kosanička četa, a u mataruškoj opštini — Mataruški odred. Međutim, nemajući iskustva, nijesmo stvarali operativne jedinice, već je ljudstvo ostalo kod kuća, čekajući da ga pozovemo u akciju.

Negdje oko 25. jula Mjesni komitet je uputio Danila Kneževića i mene na Zabljak da bismo uspostavili čvršću vezu sa rukovodstvom durmitorskog sreza i ispitali mogućnost za učešće neke jedinice iz tog sreza u napadu na Pljevlja.

Pljevaljski gerilski odred pod komandom Velimira i Vladimira Kneževića kidao je telefonske linije prema Čajniču; porušeni su i mostovi na putu između Metaljke i Čajniča. Nekoliko dana kasnije odred je pošao da poruši veliki kameni most na Sutjesci, na putu Pljevlja — Rudo. Ponio je i nešto eksploziva zaplijenjenog u Šupljoj stijeni. Međutim, zbog male količine eksploziva, kao i zbog neiskustva, most nije porušen, već samo djelimično oštećen. Grupa ustanika iz Pušanjskog Dola (opština kosanička) porušila je manje mostove u rejonu sela Vlaovića, na putu Pljevlja — Đurđevića Tara.

Plašeći se rasplamsavanja ustanka, komanda okupatorskih snaga u Pljevljima je preduzela neke mjere da razbije ustaničke snage. Tako je nagovorila bivšeg sreskog načelnika Pavla Đurovića i druge da uoućuju pojedine reakcionare, pa i roditelje nekih boraca, da utiču na ustanike, govoreći im da je za ustanak rano, da će narod stradati itd. Međutim, komunisti su to odmah spriječili. Čitava porodica Velimira Jakića je uhapšena, jer se računalo da će ga to prisiliti da se vrati. No, i pored svih tih mjera, znatan broj čestitih građana, naročito prosvjetnih radnika, izašao je iz grada i bio je spreman da stupi u narodnooslobodilačku borbu.

Krajem jula u selo Maoče su stigli Lipovsko-morački i Bjelopoljski bataljon, oba jačine do 200 ljudi; trebalo je da učestvuju u napadu na Pljevlja.[5] Sa njima je došao i sekretar Oblasnog komiteta. Raspoloženje naroda pljevaljskog sreza za borbu protiv okupatora raslo je sve više. Čekalo se samo naređenje za napad na Pljevlja. Međutim, novi događaji su sve to preduhitrili.

MJERE OKUPATORA ZA UGUŠIVANJE USTANKA I RAD KOMUNISTA U NOVIM USLOVIMA

Preduzimajući energične mjere protiv ustaničkih snaga na teritoriji Crne Gore, jedan dio italijanskih jedinica nastupao je prema Sandžaku.[8] Zbog toga su Lipovsko-morački i Bjelo-

[5] Lipovsko-morački bataljon je, po naređenju delegata Pokrajinskog komiteta Sava Brkovića, prvo upućen kao pojačanje u bjelopoljski srez, ali je tamo ostao svega nekoliko dana.

[4] Italijanski avioni su 28. jula oko 9 časova bombardovali muslimansko selo Šljuke, sjeverno od planine Ljubišnje, ali žrtava nije bilo.

poljski bataljon, dobili naređenje da se odmah vrate na svoj teren. Situacija se naglo pogoršavala, pa su obustavljene i pripreme za napad na Pljevlja. Italijanska divizija »Pusterija« upućena je početkom avgusta od Podgorice prema Kolašinu, koji su još 6. avgusta zauzele jedinice divizije »Venecija«. Pošto su 7. avgusta bez otpora zauzele Mojkovač, jedinice divizije »Pusterija« su preko Slijepac-Mosta produžile za Pljevlja, gdje su stigle 12. avgusta.

Od prvih oružanih akcija 20. jula, pa do dolaska jedinica divizije »Pusterija«, partijska organizacija pljevaljskog sreza je uložila velike napore da stvori oružane jedinice, jer ovdje nije došlo do onako masovnog ustanka kao u Crnoj Gori. Da je odmah poslije prvih akcija izvršen napad na Pljevlja, moglo se okupiti preko 1.000 ustanika, ali nepotpuno organizovanih. Međutim, partijsko rukovodstvo je vodilo računa da se napad na Pljevlja izvrši organizovano i sa jedinicama koje će biti pod punim uticajem i rukovodstvom Partije. Teškoća je bila i u tome što su događaji ovdje preticali komuniste. Kad je u Crnoj Gori ustanak dostigao najveći razmah, Mjesni komitet u Pljevljima je tek dobio direktivu za početak ustanka, a kad je organizovao prve akcije i vršio pripreme za napad na Pljevlja, već je uslijedila intervencija jakih italijanskih snaga u Crnoj Gori, što se vrlo negativno odrazilo na raspoloženje naroda u pljevaljskom srezu.

Poslije dolaska jedinica divizije »Pusterija« u Pljevlja, na teritoriji ovog sreza ostao je samo Pljevaljski gerilski odred, pošto ustanici koji su pripadali teritorijalnim jedinicama nijesu ni živjeli vojničkim životom nego su se nalazili kod svojih kuća. Nastala je vrlo teška situacija, jer se nije predvidjelo šta treba raditi ako događaji neočekivano krenu drugim tokom. Naročito je bip težak položaj komunista. Malobrojni (bilo ih je svega 11 u srezu), i bez dovoljno iskustva, a uz to bez veze sa rukovodstvom, oni su morali sami da donesu odluku o daljem radu. Kada je Mjesni komitet uputio nekoliko grupa radi povezivanja sa rukovodstvima ustanka u durmitorskom, bjelopoljskom i mileševskom srezu, one su se poslije nekoliko dana vratile s izvještajem da u durmitorskom i bjelopoljskom srezu, u kojima je ustanak bio masovan, oružanih jedinica nema, a da se jedan broj ustanika nalazi po grupama u planinama. Grupa koja je išla u mileševski srez vratila se ne uspjevši da se poveže sa partijskim rukovodstvom u srezu.

Zbog opšte situacije i raspoloženja naroda, koji je bio zaplašen terorom okupatora, i zbog neiskustva, doveden je u pitanje opstanak i Pljevaljskog gerilskog odreda. Plašeći se re-

presalija, narod je nerado primao partizane. Mjesni komitet je stoga došao do zaključka da je najbolje da se odred rasformira, pa je 17. avgusta to i učinio. Međutim, nastale su nove teškoće jer su skoro svi borci iz odreda došli iz Pljevalja, te nijesu mogli ni da se vrate ni da ostanu na terenu. Preporučeno im je da ostanu kod svojih prijatelja, ako ih imaju na teritoriji pljevaljskog sreza, a ako ne, da idu u svoj kraj. Pošto su skoro svi bili doseljeni iz durmitorskog sreza, tamo su i otišli kod svojih rođaka.

Rodoljubi koji su napustili Pljevlja a nijesu bili kompromitovani vratili su se u grad, radeći svaki kako je znao da spasi glavu.

U ovakvoj situaciji pred komuniste i ostale ljude odane pokretu postavljeni su zadaci da aktivno politički rade u narodu, da objašnjavaju ciljeve narodnooslobodilačke borbe, da stvaraju bratstvo i jedinstvo i šire vjeru u našu pobjedu. No, da se u tome postignu rezultati, trebalo je puno upornosti i strpljenja, jer je neprijatelj bio jak, a reakcionarne snage su mu davale punu podršku.

Kada je komandant alpske divizije »Pusterija« general Đovani Espozito stigao u Pljevlja, organizovan je svečan doček. Građanstvo je bilo primorano da izađe, dok se srpska i muslimanska reakcija utrkivala da okupatoru dokaže svoju odanost. Muslimanska reakcija je bila u povoljnijem položaju, jer su muslimanske mase od početka ustanka bile pasivne. Ona je nastojala da to prikaže kao odanost okupatoru i trudila se da za sebe obezbijedi počasno mjesto, jer »Srbi i Crnogorci to nijesu zaslužili«. I okupator je promijenio taktiku. Mjesto ranijih izjava da su »Italijani i Crnogorci braća, a da sve muslimane treba pobiti«, sada je govorio obratno: »Muslimani su dobri, a Crnogorce treba pobiti, jer su svi banditi i komunisti«.

Na jednom skupu seljaka iz skoro svih opština general Espozito je rekao da su Njemačka i Italija u ratu s Jugoslavijom izašle kao pobjednice i da su kao takve okupirale Jugoslaviju. Da je pobijedila Jugoslavija, ona bi okupirala Njemačku i Italiju, a stanovništvo ovih zemalja bilo bi, prema njegovim rečima, lojalno. U daljem izlaganju je rekao da ne ulazi u to ko će na kraju biti pobjednik, ali do tog momenta on je od stanovništva tražio samo jedno: da bude lojalno prema italijanskim vojnim vlastima. Ukoliko tako ne bude, prijetio je da ce preduzeti najstrašnije mjere radi održavanja reda i mira. f*n tom je ukazao na zgarišta već popaljenih kuća u selima cosčinovićima i Kominima.

Italijani su, sem toga, legima pozivali ustanike da se predju, obećavajući da će im poštedjeti živote, a Velimiru Jakiću

i Budimiru Milićeviću su se čak i pismeno obratili, tvrdeći da će ih kao italijanske oficire postaviti u kvislinšku armiju u Albaniji i dati im dobre plate.

Uspjesi njemačke armije na istočnom frontu takođe su imali negativnog odraza na raspoloženje naroda.

Uporedo sa svim ovim, u pljevaljskom srezu pale su i prve žrtve italijanskog okupatora. Italijanski avioni su 13. ili 14. avgusta bombardovali selo Kordovinu. Tada je poginulo 7 lica (staraca, žena i djece), a 6 je ranjeno. Počela su hapšenja i interniranja.

Na Meljak je 27. avgusta izašla jedna italijanska jedinica jačine oko 400 vojnika. Sa njom su bili i neki muslimani iz sela Šljuka, na osnovu čijih podataka je, vjerovatno, uhvaćena grupa od 10 do 15 ljudi. U njoj je bilo i onih koji nijesu učestvovali u ustanku, ali su ranije bili poznati kao nacionalni borci. Sjutradan, 28. avgusta, Italijani su naredili da se na određenom mjestu iskupe svi seljaci. Došao je veliki broj ljudi, ali nijesu oni koji su učestvovali u ustanku. Italijani su zahtijevali lojalnost i predaju oružja, a da bi, izolovali komuniste, tražili su ocl seljaka da ih prijavljuju čim se pojave u njihovim selima. Tom prilikom su zapečatili kuću Radovića u Vrbi, te u nju nije smio niko ulaziti. Sve pohvatane seljake su odveli u Pljevlja, ali su samo nekoliko njih internirali, a ostale pustili.

Tih dana, najvjerovatnije noću 27/28. avgusta, Italijani, jačine do jednog bataljona, blokirali su selo Potpeće sa namjerom da pohvataju rukovodioce ustanka a i učesnike u napadu na karabinijere kod Vodoplava. Međutim, niko od komunista tac[1],a nije bio u Potpeću. Pošto su pokupili skoro sve stanovništvo, počeli su da odabiraju. Na kraju su sve pustili, sem osmoro, koje su vezane odveli u Pljevlja. Međutim, nakon petnaestak dana i njih su pustili, sem jednog koga su internirali.

Početkom septembra sa Cetinja se vratio Milorad Zorić. Nekoliko dana kasnije povezao se s Mjesnim komitetom i dobio zadatak da ostane u Pljevljima kao sekretar ćelije i da rukovodi čitavim radom u gradu. Osnovni zadaci su bili: prikupljanje podataka o neprijatelju, politički rad, skupljanje novca, sanitetskog i drugog materijala i pripreme za izvlačenje ljudi iz grada, jer se u njemu nalazio i veliki broj omladinaca koji su bili pod uticajem Partije.

JAČANJE NOB I STVARANJE 1. PARTIZANSKE CETE

U toku septembra politički rad u pljevaljskom srezu bio je znatno intenzivniji: komunisti su objašnjavali ciljeve narod-

ooslobodilačke borbe i pod veoma nepovoljnim tehničkim uslovima pripremali i organizovali raznošenje radio-vijesti po terenu Uprkos dobro organizovanoj propagandi okupatora o uspjesima, naročito na istočnom frontu, komunisti su uspijevali da ih prikažu samo kao privremene i preuveličane.

Sve je ovo, iako dosta sporo, davalo rezultate. Pokazalo se da narod u stvari nije izgubio povjerenje u komuniste, već da je samo zaplašen. Kad je strah prošao, raspoloženje se, zahvaljujući upornom političkom radu, počelo mijenjati. U nekim selima birani su odbori NOF, koji su imali zadatak da na dobrovoljnoj osnovi prikupljaju priloge za NOB (žito, stoku, obuću itd.).

U Pljevljima je formirana partijska ćelija od 5 članova, a odmah je otpočeo rad i sa omladinskim grupama. Uspostavljena je veza s naprednijim građanima i od njih je prikupljan novac, sanitetski i drugi materijal za partizane. Formiran je odbor NOF i vršene su pripreme za odlazak omladine u partizane.

Krajem avgusta za Srbiju su otišli Rifat Burdžović Tršo, sekretar Oblasnog komiteta za Sandžak, Aleksa Đilas iz bjelopoljskog sreza, Komnen Cerović iz pljevaljskog i Slobodan Tuzlić, student iz Beograda, koji se privremeno nalazio u bjelopoljskom srezu. Burdžović se u blizini Užica sastao sa zamjenikom političkog komesara Užičkog odreda Slobodanom Penezićem. Pošto se upoznao sa direktivom druga Tita o stvaranju slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji i iskustvima iz stvaranja partizanskih odreda u Srbiji Burdžović se, sa Đilasom i Cerovićem vratio. Trebalo je preduzeti mjere za formiranje partizanskih četa po svim srezovima u Sandžaku i vojnog štaba koji bi rukovodio ovim jedinicama. Po povratku u Sandžak Burdžović se zadržao na planini Zlataru, gdje su se nalazili partizani iz novovaroškog i jedna grupa iz mileševskog sreza.

Sredinom septembra stigao je i Voja Leković, koga je uputio Ivan Milutinović da sa sekretarom OK za Sandžak radi na **formiranju** partizanskih odreda **u** Sandžaku. Leković se na Zlataru sastao sa Burdžovićem i upoznao ga sa direktivom CK. Odmah je održan sastanak kome su, pored Burdžovića, prisustvovali: Velimir Ljujić, Voja Leković, Ljubiša Miodragović, **Komnen** Cerović i Mirka Cuković. Odlučeno je da se odmah pristupi formiranju partizanskih četa po svim srezovima u Sandžaku, s tim da to budu jedinice koje će dejstvovati po čitavom srezu. Pošto se znalo, s obzirom na situaciju, da čete na početku neće biti brojne, trebalo je da se kreću po svim selima **u srezu,** da političkim djelovanjem podižu borbeni duh u narodu **i** da **u** svoje redove okupljaju sve što je spremno da se

bori protiv okupatora i kvislinških snaga. Kako je u perspektivi bilo stvaranje većih partizanskih jedinica — bataljona i odreda — odlučeno je da se formira štab sandžačkih partizanskih odreda.

Sekretar Oblasnog komiteta Rifat Burdžović, pri prolasku sa Zlatara za Mojkovač, održao je sastanak sa Mjesnim komitetom pljevaljskog sreza, uooznao ga sa situacijom i zaključcima sa sastanka na Zlataru i postavio mu zadatak da odmah u srezu formira partizansku četu. Mjesni komitet je odmah pristupio izvršenju ovog zadatka, ali ga nije bilo lako ostvariti. Jer, i pored toga što je Partija u pljevaljskom srezu politički dosta radila, seljaci još nijesu bili spremni da stupe u partizane. Zato je Mjesni komitet odredio u četu članove Partije (od kojih 2 člana MK) i SKOJ-a. Od ukupno 16 boraca i starješina, koliko ih se prilikom formiranja čete, 11. oktobra, u Marinoj šumi pored sela Maoča, u njoj našlo, svi su, sem jednog seljaka i dva aktivna oficira, bili studenti i đaci. Mjesni komitet je, istina, mogao poslati u četu i jedan broj seljaka komunista, ali su oni bili neophodni na terenu u partijskim organizacijama.

Čim je formirana, četa se prebacila u blizini sela Obarda, gdje je zanoćila. Sjutradan je komesar čete Mišo Pavićević s dva borca krenuo za Radoinju, na savjetovanje koje je organizovao Štab NOPO za Sandžak, a četa je došla u Obarde, gdje se zadržala, objašnjavajući seljacima situaciju u svijetu, narodnooslobodilačku borbu i njene ciljeve. Kad je pred noć četa produžila preko Vijenca i Krnjače ka Jugovu, tri borca su upućena za Mataruge da likvidiraju Marinka Vučetića, bivšeg.djelovođu opštine mataruške, koji je u službi italijanskih vlasti radio na razbijanju ustanka. Pošto ga u Matarugama nijesu pronašli, borci su se povukli, a on je likvidiran mjesec dana kasnije.

Četa, koja je sada brojala svega 10 boraca, preši?, je 13 oktobra Čehotinu kod sela Glisnice i zanoćila u Trnovici. Pošto je počeo snijeg, a borci bili slabo odjeveni i nepripremljeni za zimu, komanda čete je odlučila da ih uputi kućama, s tim da se kroz nekoliko dana, pošto se snabdiju potrebnom odjećom, iskupe u Maoču.

Tih dana su, na putu iz Crne Gore za Srbiju, naišli Mitar Bakić i Arso Jovanović sa engleskim kapetanom Hadsonom i vazduhoplovnim majorom bivše jugoslovenske vojske Zarijem Ostojićem. Nas petorica iz pljevaljskog sreza bili smo određeni da ih pratimo do Užica. U Babinama smo sreli Miša Pavićevića, koji se vraćao iz Radoinje, odakle je nosio naređenje Štaba sandžačkih odreda da se sa konjima pođe na Zlatar po puške i municiju za Pljevaljsku partizansku četu, koje su dobivene iz

Užica. Zbog toga sam se i ja vratio, dok su ostali produžili za Užice.

Poslije nekoliko dana nas sedmorica sa Mišom Pavićevićem krenuli smo na planinu Zlatar po oružje. Zbog visokog vodostaja Lima morali smo bolesnog Miša Pavićevića i jednog druga sa konjima ostaviti na lijevoj obali, a mi ostali, sa Komnenom Cerovićem, koji nam se pridružio po povratku iz Radoinje, produžili smo za Zlatar. Kada smo se sa oružjem i municijom vratili, Lim je uslijed kiša bio toliko nadošao da se čamcem nije mogao preći. Zato smo se sa oružjem morali vratiti na Zlatar. Krajem oktobra, kad su iz Užica, preko Zlatara, naišli Ivan Milutinović i Arsa Jovanović sa pratiocima iz pljevaljskog sreza, priključili smo im se i mi. Oružje smo morali ostaviti na Zlataru, jer su se drugovi koji su ostali na lijevoj strani Lima bili vratili.

Na taj način se veći dio Pljevaljske čete nalazio na zadatku van pljevaljskog sreza. Ono što je ostalo prikupljalo se ii Maoču. Ceta se ponovo okupila oko 10. novembra.

Sredinom oktobra u Pljevlja je iz Srbije došao poručnik Ratko Đurović (inače rodom od Pljevalja) sa zadatkom da u Sandžaku organizuje četnike Draže Mihailovića. Odmah se povezao sa srpskom reakcijom i Italijanima, bez čije saglasnosti i pomoći ne bi ni mogao to izvršiti. Kako stvaranje organizacije koju pomaže i naoružava okupator, protiv koga je već počela narodnooslobodilačka borba, nije bilo popularno, reakcija je smatrala da će uspjeti jedino ako joj se na čelo stavi neka ugledna ličnost, koja bi svojim autoritetom prikrila izdajničku stranu te organizacije. Zato je tu ulogu ponudila Sretenu Vukosavljeviću iz Prijepolja, poznatom naučnom radniku i istaknutom nacionalnom borcu još iz vremena turske okupacije. Međutim, kada mu je došao Đurović sa dva italijanska oficira i iznio plan o stvaranju četničke organizacije u Sandžaku za borbu protiv komunista, Vukosavljević je odbio da joj se priključi i stavi na čelo, obrazlažući to starošću, bolešću i neshvatanjem potrebe da se stvara organizacija »u kojoj će se okupljati Srbi da ubijaju Srbe«.

Desetak dana kasnije i komandant divizije »Pusterija«, u dogovoru sa najistaknutijim dijelom srpske reakcije iz Pljevalja, pozvao je Sretena Vukosavljevića na razgovor u svečano ukrašenu salu štaba divizije. Tu su se, pored italijanskih oficira, nalazili i Vojo Nelodić, Grigorije Božović, Nićifor Lisičić i poručnik Đurović. Govoreći o stvaranju četničke organizacije koja treba da vodi borbu protiv komunista, general Espozito je istakao kakvu ulogu u tome može da odigra Sreten Vukosav-

ljević i tražio je da se on toga prihvati. Međutim, Vukosavljević je to i ovom prilikom energično odbio.

PRIKUPLJANJE PLJEVALJSKE ČETE I NJENO JAČANJE

Prvih dana novembra, pri prolasku kroz pljevaljski srez, Ivan Milutinović je postavio zadatak Mjesnom komitetu da zbog predstojećeg napada na Pljevlja pribavi podatke o jačini i rasporedu italijanskih snaga u gradu i prikupi potrebne količine hrane za partizanske jedinice koje treba da stignu iz Crne Gore. Tom prilikom dao je komitetu 150.000 dinara za kupovinu hrane, ukoliko se ne bude moglo dovoljno prikupiti dobrovoljnim prilozima. Odmah poslije toga Mjesni komitet je zadužio Milorada Zorića, koji se nalazio u Pljevljima, da prikupi što tačnije podatke o neprijatelju i da se omladinci koji se spremaju za odlazak u partizane za sada zadrže u gradu, da bi pomogli prilikom napada na Pljevlja. Međutim, pošto se nije znalo kad će se napad izvesti, jedna grupa omladinaca sa Žarkom Vidovićem, energično je tražila da joj se da veza za izlazak u partizane, jer će u protivnom sama krenuti za Srbiju. Zorić je uputio nekoliko manjih grupa, a uskoro je morao i sam napustiti grad, izbjegnuvši hapšenje u poslednjem trenutku.

Tih dana na teritoriji pljevaljskog sreza bila je živa politička aktivnost. Jedan broj komunista je radio na formiranju mjesnih narodnih odbora. Negdje oko 10. novembra, po odluci Mjesnog komiteta, ubijeni su javno, u toku dana, Marinko Vučetić, bivši djelovođa opštine mataruške kao saradnik okupatora i Obrad Vučinić, poručnik bivše jugoslovenske vojske, koji je od početka ustanka radio na njegovom razbijanju. Mada je njihov neprijateljski rad bio odmah uočen, nijesu likvidirani sve dok pred narodom nijesu razobličeni kao narodni neprijatelji.

Petnaestog novembra ujutro Pljevaljska partizanska četa (oko 25 ljudi) prikupila se kod osnovne škole u Maoču, da bi, po naređenju Glavnog štaba za Sandžak, krenula za Uzice.[7] Mada je put Maoče — Babine bio daleko kraći, Mjesni komitet je odlučio da Pljevaljska četa krene pravcem Maoče — Kosanica — Glibaći — Hoćevi'na — Meljak — Glisnica — Čemerno — Babine, tj. kroz čitav srez. Ovo je imalo vojničkog i političkog značaja. Prije svega trebalo je prikupiti pojedine borce iz

[7] Vrhovni štab, obaviješten da će 2. novembra četnici napasti Užice, naredio je Glavnom štabu za Sandžak da tamo odmah uputi svoje jedinice. Zlatarska četa, koja se nalazila u blizini Glavnog štaba, krenula je odmah. Pljevaljska četa je primila naređenje sa zakašnjenjem, zbog slabe veze.

čete koji su obavljali druge zadatke i simpatizere na koje se računalo da su već spremni da pođu. Uz to je u većim selima trebalo održati političke konferencije, objasniti narodu ciljeve narodnooslobodilačke borbe i rasturiti opštinske uprave u Hoćevini i Meljaku, koje je okupator u avgustu postavio. Neki drugovi iz mataruške opštine debili su zadatak da određenog dana dođu u Babine i tu sačekaju dolazak čete.

Na putu do Babina, gdje je stigla 19. novembra, četa je održala više političkih konferencija, a u Hoćevini i Meljaku su na javnim zborovima razriješene opštinske uprave. Najveći uspjeh ovog pokreta bio je u tome što je oko 30 novih boraca stupilo dobrovoljno u Pljevaljsku partizansku četu i krenulo za Srbiju da vodi borbu protiv pkupatora i četnika.

Kada je stigla u Babine, Pljevaljska četa je od Glavnog štaba za Sandžak dobila naređenje da ostane na svom terenu, jer su četnici u Srbiji pretrpjeli poraz, a da jedan broj boraca uputi u selo Drmanoviće (u novovaroškom srezu), gdje će za Bjelopoljsku i svoju četu primiti izvjesnu količinu oružja i municije iz užičke fabrike. Tako je od ukupno oko 60 boraca, koliko je tada brojala četa, gotovo polovina (32 borca) pošla za oružje, dok se komanda čete sa drugom polovinom vratila u Maoče.

Na putu za Maoče ovaj drugi dio čete se zadržao u selu Adrovićima, gdje je konfiskovao imovinu Nićifora Lisičića, diplomatskog službenika bivše Jugoslavije, inače aktivnog saradnika okupatora. To je bila prva konfiskacija neprijateljske imovine, pa je komanda čete sa još nekim drugovima gotovo čitavu noć raspravljala o njenim političkim posledicama. Odluka o konfiskaciji pročitana je prisutnim seljacima i prilijepljena na vrata kuće Lisičića, koji se još tu nalazio, a njegova nepokretna imovina je predata na čuvanje — do oslobođenja — njegovom najamniku.

U međuvremenu su Italijani i njihovi saradnici stupili u akciju. Osjetivši da se partizanska četa nalazi van pljevaljskog sreza, štab dvizije »Pusterija« uputio je noću 20/21. novembra oko jedan bataljon preko Mataruga i Vrulje, koji je u zoru 21. novembra stigao u Maoče, jedno od najjačih naših uporišta u srezu. Pošto su u zaseoku Podborovu zapalili osnovnu školu i kuću Miloša Peruničića, a u drugom zaseoku kuću Marinka Golubovića, Italijani su se vratili u Pljevlja i odveli uhvaćenog Aleksu Peruničića, uglednog domaćina i saradnika NOP.

Grupa partizana i simpatizera je htjela da otvori vatru na Italijane, ali su je spriječili komandant i politički komesar Crnogorskog odreda za operacije u Sandžaku, koji su nekoliko dana ranije stigli radi izrade plana za napad na Pljevlja. Oni

su smatrali da bi otvaranje vatre moglo negativno da utiče na pripreme napada.

Tih dana u akciju su stupili i saradnici okupatora, doduše još prikriveno, jer su bili isuviše slabi da to učine javno. Oni su, da bi zastrašili narod i onemogućili smeštaj partizana, počeli da pale javne objekte. Tako su noću 23/24. novembra zapalili bivšu žandarmerijsku stanicu u Matarugama; 24. novembra naveče osnovnu školu u Marinoj šumi, a nešto kasnije školu na Pandurici u Krupicama.

Dvadeset četvrtog novembra u Maoču se prikupila čitava Pljevaljska četa, koja je tri dana kasnije položila zakletvu kod škole na Pandurici. Na dan zakletve četa je brojala 135 boraca.

NAPAD NA PLJEVLJA

Da bi na vrijeme izradili plan za napad na Pljevlja,[8] u Maoče su, oko 19. novembra, stigli Arso Jovanović i Bajo Sekulić — komandant i politički komesar Crnogorskog odreda za operacije u Sandžaku. Mjesni komitet Partije za pljevaljski srez pružio im je sve potrebne podatke o rasporedu neprijateljskih snaga u Pljevljima.

Prema naređenju Ivana Milutinovića, delegata CK KPJ" i VS NOPOJ za Crnu Goru i Sandžak, na teritoriji sreza je u vezi sa predstojećim napadom, trebalo:

— obezbijediti dovoljnu količinu hrane i prikupiti je na mjestima koja budu određena za smještaj crnogorskih jedinica;

— Štabu odreda staviti na raspolaganje potreban, broj partizana koji će mu služiti kao putovođe za vrijeme izviđanja i pripremanja plana napada, kao i ostalo što mu je potrebno za ostvarivanje ovog plana;

— Pljevaljsku četu, koja će se prikupiti u Mijakovićima, takođe staviti na raspolaganje Štabu Crnogorskog odreda, s tim što će njeni borci biti vodiči jedinicama u toku napada na Pljevlja.

Na teritoriji sreza, a naročito između rijeka Tare i Čehotine, izvršene su veoma obimne političke pripreme. Narod je obaviješten o dolasku crnogorskih partizanskih jedinica, ali da se ne bi otkrio plan napada na Pljevlja, rečeno je da jedinice dolaze radi povezivanja slobodnih teritorija Srbije i Crne Gore. Komunisti i veliki broj aktivista iz sreza, kao i mjesni narodni

[8] Pošto je napad na Pljevlja obrađivan i u drugim člancima, u ovom će o njemu biti riječi samo u onoj mjeri koliko je on imao uticaja na razvitak NOB u pljevaljskom srezu.

odbori veoma su aktivno prikupljali hranu na dobrovoljnoj[1] osnovi. U tom pogledu postignuti su vrlo lijepi rezultati tako-da je, uz nešto kupljene, obezbijedena dovoljna količina hrane.

Politička aktivnost u vezi sa dolaskom crnogorskih jedinica, i sam njihov dolazak, toliko su pokrenuli mase da se tih dana sa teritorije sreza moglo organizovati i povesti u napad na pljevlja više od 1.000 boraca. Međutim, Stab Crnogorskog odreda je smatrao da ima dovoljno snaga da zauzme Pljevlja, a masovna mobilizacija bi se sprovela poslije zauzimanja grada.

Noću 27/28. novembra sve jedinice Crnogorskog odreda, sem dijela Komskog bataljona, prešle su Taru kod Budečevice i ujutru se razmjestile: istočna grupa u rejonu sela Maoča, Mijakovića i Kordovine, a zapadna u rejonu sela Glibaća. Sve jedinice su bile prihvaćene, smještene i obezbijedene hranom.

U toku napada na Pljevlja Pljevaljska četa je bila podijeljena po svim jedinicama Crnogorskog odreda, od Štaba odreda do desetine. Mada im ie prvenstveni zadatak bio da štabovima, komandama i borcima pomažu prilikom kretanja, oni su praktično bili borci, a u većini slučajeva bombaši u bombaškim grupama crnogorskih jedinica. Od ukupno 135 boraca, koliko ih je učestvovalo u napadu, 7 ih je poginulo, a 10 ranjeno.

Gubici i neuspjeh u napadu na Pljevlja imali su osjetnih posljedica ne samo za razvitak NOP-a u Crnoj Gori, već i šire. Međutim, ovaj napad je imao i pozitivnog odraza. Prije svega, dolazak 3.690 boraca Crnogorskog odreda u Sandžak pokazao je narodu snagu ustanka i pozitivno se odrazio na dalji razvitak NOB u ovom kraju, a posebno u pljevaljskom srezu. Sva zvjerstva okupatora nad stanovništvom duž puta Prijepolje — Pljevlja prvih dana decembra, nijesu mogla više da utiču na borbeni polet naroda.

Nekoliko dana poslije napada na Pljevlja svi borci Pljevaljske partizanske čete iskupili su se u selu Maoču, zatim-su prešli u Krupice, gdje su ostali do sredine decembra. Potom se četa prebacila u selo Meljak. I ovoga puta imala je zadatak da politički radi na terenu — radi jačanja pokreta i svog omasovljenja.

DALJE JAČANJE NOB U PLJEVALJSKOM SREZU

Na Meljaku je, oko 20. decembra, održan sastanak Mjesnog komiteta partijske organizacije pljevaljskog sreza, na kome je detaljno i svestrano analizirana situacija u srezu. Osnovni zaključak bio je da su uslovi za dalji razvitak NOB,.

posebno za mobilizaciju novih boraca, veoma povoljni. Komitet je, vrlo samokritično, dao ocjenu o svom dotadašnjem radu i radu partijske organizacije u cjelini, a posebno na omasovljenju. Zaključeno je da je, bez obzira na objektivne teškoće, u tome bilo nepravilnosti i sektašenja, što treba brzo ispraviti. Sama činjenica da se na tom sastanku nabrojalo p.ko 30 ljudi koji su odmah, bez imalo dvoumljenja, mogli biti primljeni u Partiju — govori koliko su analiza i zaključci komiteta u vezi s ovim pitanjem bili pravilni.

Svi članovi Mjesnog komiteta na sastanku su dobili zadatke po sektorima, po teritorijalnom principu, ali samo za teritoriju sreza južno od puta Prijepolje — Pljevlja — Čajniče. Sastanak je imao veliki značaj za dalji razvitak borbe u pljevaljskom srezu. U Partiju je uskoro primljeno preko 30 novih članova, a oslobodilački pokret je krenuo snažno naprijed.

Tih dana su, po naređenju Štaba Crnogorskog odreda, u Sandžak stigle tri čete iz Durmitorskog odreda — Drobnjaćka, Jezerošaranska i Uskočka. Prva je ostala u pljevaljskom srezu, dok su druge dvije sa Zetsko-podgoričkom četom ušle u sastav novoformiranog 1. kombinovanog crnogorskog bataljona, koji je bio van pljevaljskog sreza, pod komandom Crnogorsko-sandžačkog štaba.

Drobnjačka i Pljevaljska četa krenule su oko 24. decembra iz Meljaka za Nange, jer se na ovom pograničnom dijelu između Bosne i Sandžaka osjećala sve veća aktivnost četnika, a bilo je i češćih upada pojedinih ustaških grupa. Trebalo je zaštititi muslimanski i srpski živalj i spriječiti ubijanje i pljačkanje nevinih ljudi. Pošto odnosi sa bosanskim četnicima još nijesu bili prekinuti, pokušavalo se da se sa onima u Čelebiću postigne sporazum o zajedničkoj borbi protiv okupatora i njihovih saradnika. Međutim, to je ostalo bez ikakvih rezultata — četnici su uporno stajali na stanovištu borbe protiv muslimana, tvrdeći da su svi muslimani ustaše.

Dok su se nalazile na ovoj prostoriji, Drobnjačka i Pljevaljska četa su organizovale hvatanje četničkih i ustaških grupa koje su dolazile da ubijaju i pljačkaju u muslimanskim i srpskim selima. Kada su dva uhvaćena četnika strijeljana, od kojih jedan javno, četnici su prestali sa zločinima i pljačkama na tom području. U isto vrijeme uhvaćeno je i strijeljano osam ustaša. Sem toga, iz meljačke opštine je u odsustvu osuđeno na smrt nekoliko muslimana, italijanskih špijuna. Imovina dvojice od njih je konfiskovana i najveći dio je upućen bolnici na Zabljaku. Oko 40 ljudi koji su pljačkali po Bosni razoružano je, a opljačkane stvari su im oduzete.

Oko 7. januara 1942. godine obje ove čete su došle u selo Kruševo. Tu su stigli i Budimir Milicević i Milorad Zorić s novim borcima iz Glibaća, Kosanice i Levera, tako> da je formirana i 2. pljevaljska četa.[9] Pored ovih operativnih jedinica, na terenu je bilo više pozadinskih četa organizovanih po teritorijalnom principu. One su imale svoje komande i bile spremne da stupe u borbu čim im bude naređeno.[10]

Sve tri čete su se zadržale u rejonu Kruševa, Kakmuža i Dragoša, upućujući pojedine dijelove u sela Ljuće i Sumane radi razoružavan.ja seljaka koji su se upisivali u četnike i primali italijansko oružje.

Dvadeset prvog januara 2. četa je izvršila pokret preko planine Ljubišnje u pravcu Čelebića. Ona je 23. januara, po veoma hladnom vremenu, gazeći dubok snijeg, stigla do Čelebića i zauzela ga poslije kraće borbe. Tom prilikom nekoliko četnika se predalo, dok su ostali pobjegli. Poslije oslobođenja Čelebića održan je zbor na kome je komesar čete Miloš Pavićević govorio o ciljevima narodnooslobodilačke borbe i o nužnosti zajedničkih akcija protiv okupatora.

Zbog počinjenih zločina, izvršena je, 25. januara, smrtna kazna nad jednim ustašom, pošto mu je prethodno pred četom i prisutnim narodom pročitana presuda. Ovaj postupak je naišao na odobravanje i pozitivno se odrazio ne samo na stanovništvo već i na znatan dio četnika koji su se u međuvremenu povratili. Govorilo se da partizani postupaiu po zakonu, da i zločincima sude prije nego ih kazne, a ne strijeljaju kad hoće i koga hoće, bez suda i zakona, kao ustaše i četnici. Sjutradan je 2. pljevaljska četa otišla na Boljaniće.

U međuvremenu su Drobnjačka i 1. pljevaljska četa izvršile jedan veliki zadatak: pohvatale su četničko vojno rukovodstvo iz pljevaljskog sreza.

ORGANIZOVANJE PRVIH ČETNIČKIH JEDINICA U PLJEVALJSKOM SREZU

Napad na Pljevlja, bez obzira na onakav završetak, bio je težak udarac za okupatora i srpsku reakciju u gradu. Snažan udar tako jakih partizanskih snaga upozorio je>4talijansku komandu da preduzme mjere protiv eventualnog ponovljenog na-

[8] Komandir 1. ćete bio je Žarko Vidović, a politički komesar Mirko Pejatović, dok je komandir 2. čete bio Borđije Peruničić, a politički komesar Mišo Pavićević.

[10] Na teritoriji Sandžaka teritorijalne jedinice imale su naziv pozadinske, za razliku od operativnih. Ljudstvo iz ovih četa nalazilo se kod svojih kuća i okupljalo se prema potrebi.

pada. Zato je odlučila da povlačenjem jedinica iz Sjenice, Nove Varoši, Foče, Čajniča, Goražda (na desnoj strani Drine) i Rudog ojača garnizone u Pljevljima, Prijepolju i Priboju. Međutim, okupator se nije ograničio na ovom, već je sa srpskom reakcijom, koja je isto tako osjetila svu težinu udara, počeo prvih dana decembra da organizuje prve oružane četničke jedinice u Pljevljima. Zbog toga se tu već duže nalazio Ratko Đurović, izaslanik Draže Mihailovića. Mada je situacija za vrbovanje u četnike bila povoljna (Italijani su poslije napada strijeljali nekoliko desetina građana u Pljevljima, a upisivanje u četnike značilo je d& je glava osigurana), rezultati nijesu bili nimalo zavidni.

Prva četnička jedinica, jačine oko 50 ljudi, izašla je i? Pljevalja uz pomoć Italijana. Ona je bila naoružana italijanskim oružjem, a sačinjavali su je bivši oficiri, podoficiri, žandarmi, finansi i četnici Koste Milovanovića Pećanca, čija je četnička organizacija postojala u Pljevljima i prije rata. U toj novoformiranoj četničkoj organizaciji nije bilo ni jednog uglednijeg građanina.

Četnici su pokušali da prošire svoju organizaciju i na sela, ali su smjeli da izađu samo u neposrednu okolinu grada, i to jedino kad i Italijani. Sredinom decembra, srpska reakcija je preko svog izaslanika Dola Džogeza organizovala, na Zabrđu kraj Pljevalja, zbor, na koji je uputila svoje delegate Miloja Milinkovića i Filipa Vojinovića. Milinković je u opširnom govoru istakao da su se pojavile »bande«, koje su izvršile napad na Italijane u Pljevljima; da su Italijani radi odmazde popalili niz sela i ubili više ljudi, i da bi uništili sve da nijesu stigli ugledni četnici iz Srbije i dali im garanciju da će oni zavesti red. On je, pored ostalog, rekao da je sreća što im Italijani daju oružje da ubijaju petovjekovnog neprijatelja (mislio je na muslimane), a da će se kasnije tim istim oružjem boriti protiv okupatora. Na kraju je istakao da je jugoslovenska vlada iz Londona apelovala na vladu Milana Nedića da prenese poruku: »Ko je Srbin — da stupi u četnike«. A četnička poruka seljacima bila je: onima koji odu u partizane biće sve spaljeno, dok će imovina onih koji pristupe četnicima biti zagarantovana.

Van Pljevalja, kao što ćemo kasnije vidjeti, četnici nijesu birali sredstva. Nikle su samozvane četničke vojvode, iako vojske još nije bilo. Kapetan Petar Vojinović postao je vojvoda tarski, poručnik Ratko Đurović — vojvoda breznički, pa čak i podnarednik Boško Topalović iz sela Bušanja — vojvoda bušanjski. Dok su glavni četnički organizatori Vojislav Nenadić, Grigorije Božović i Nićifor Lisičić, kao političke ličnosti, sjedjeli u Pljevljima i spremali planove sa okupatorom, oficiri Bora Mitranović, Petar Vojinović i Savo Damjanović i podo-

ficiri Dobrilo i Petar Jestrović određeni su za komandante budućih četničkih snaga.

Oko 9. januara Drobnjačka i 1. pljevaljska četa vratile su se preko Brvenice u Gotovušu, odakle su se preko Jugova i planine Čemerne prebacile u Adroviće. One su gotovo punih 15 dana ostale na prostoriji Babine, Krnjača i Šerbenovac. Sa njima je bio i Velimir Jakić, sekretar Mjesnog komiteta i zamjenik komandanta Crnogorsko-sandžačkog odreda. On je, kao vrlo ugledan dobio zadatak da politički radi u ovom kraju i raščisti s četnicima.

Sredinom januara pomenuta grupa oficira i podoficira — Četničko vojno rukovodstvo iz Pljevalja — krenula je po selima da vrši mobilizaciju za četničke jedinice. Obaviještene da se ova grupa nalazi u Krnjači, u kući popa Prijovića, Drobnjačka i 1. pljevaljska četa su opkolile kuću i sve ih pohvatale. Osuđeni su i strijeljani kapetani Petar Vojinović i Savo Damjanović, narednik Petar Jestrović i zemljoradnik Marko Gogić, dok su kapetan Bora Mitranović i podoficir Dobrilo Jestrović-pušteni.

Ovom likvidacijom četničkog vojnog rukovodstva nanesen je težak udarac četništvu u pljevaljskom srezu To ih je obezglavilo do te mjere da u toku čitave prve polovine 1942. godine nijesu mogli stvoriti jače formacije. One što su bili stvorili nalazile su se u gradu ili njegovoj bližoj okolini, a zalazile su dublje na teritoriju sreza, samo sa Italijanima.

U drugoj polovini januara došlo je u partijskoj organizaciji do izvjesnih kadrovskih promjena. Mjesto Velimira Jakića za sekretara Mjesnog komiteta izabran je Komnen Cerović, a Jakić je ostao zamjenik komandanta Crnogorsko-sandžačkog odreda. Đorđije Peruničić i Mišo Pavićević povučeni su na rad u pozadinu, a mjesto njih za rukovodioce 2. čete došli su: za komandira Velimir Knežević, koji je dotada bio zamjenik komandanta 1. kombinovanog bataljona, a za političkog komesara Đorđije Roćen.

Ujutru 27. januara na Boljanićima su se prikupile Drobnjačka i 1, 2. i 3.[11] pljevaljska četa (poslednja je formirana tih dana). Istog dana od ove tri pljevaljske čete Jakić je formirao Plievaljski bataljon »1. decembar«, mada od članova štaba nije niko bio postavljen.

• v Odmah poslije formiranja bataljon »1. decembar« i Drobnjačka četa krenuli su, pod Jakićevom komandom, preko Ko-^ca^Metaljke u pravcu Čajniča, gdje su se nalazili četnici

dan Ciedo°TMandir 3„ Ćete bio ZeCević, a politički komesar B ig-

Sergija Mihailovića. Cim su obaviješteni o dolasku partizana, četnici su napustili Metaljku, ostavljajući bolnicu sa ranjenicima iz borbe sa muslimanima, za vrijeme pljačke u Poblaću. U Metaljci je ostavljen jedan vod 3. čete, a ostali su produžili prema Čajniču. U varoš su ušli bez borbe, jer su je četnici napustili bez otpora. Ostala je samo jedna njihova manja grupa, mahom građani iz Čajniča koji nijesu učestvovali u zločinima. Kod Mrkovića kola građani Čajniča su dočekali partizane kličući: »Živio komunizam!« Na kućama u varoši bile su istaknute crvene zastave.

Odlaskom bataljona »1. decembar« i Drobnjačke čete u Čajniče pljevaljski srez je ostao bez partizanskih snaga. Ovo su iskoristili Italijani i četnici, pa su počeli vršiti nasilja u okolini Pljevalja, naročito nad partizanskim porodicama. Na Zabrđu, u Šumanama i Bušnjama, spaljene su partizanske kuće.

Kada su četnici i manja grupa Italijana krenuli, 3. februara, u pravcu Vranjeg brda, Budimir Milićević i Milorad Zorić, koji su se tada nalazili u Glibaćima, naredili su Bobovskoj, Meljačkoj, Kosaničkoj, Glibaćkoj i Leverskoj pozadinskoj četi da im odmah krenu u susret i spriječe paljenje i pljačkanje sela. U isto vrijeme upućen je kurir u Čajniče da obavijesti Jakića o situaciji, a i od Durmitorskog odreda je traženo da uputi jednu četu.

Za svega nekoliko časova u Kruševo je stiglo oko 200 boraca iz pozadinskih četa, koje su uskoro izbile na položaj Vranje brdo — Pusto Pauče — Bijelovo brdo i tu ostale dva dana i dvije noći. U međuvremenu je iz Čajniča stigao s jednim vodom i komandir 3. čete bataljona »1. decembar« i odmah stupio u borbu. Tako su četnici uskoro odbačeni prema Zabrđu.

Uviđajući da četnici sami ne mogu postići nikakav uspjeh, italijanska komanda je 6. februara ujutru uputila i svoje jedinice (do jednog bataljona), ispred kojih su išli četnici. Ovim nadmoćnijim neprijateljskim snagama pošlo je za rukom da, uz jaku podršku artiljerije i minobacača, potisnu naše jedinice i zauzmu Vrbicu i Kruševo. U ovim selima Italijani i četnici su palili, pljačkali i vršili mobilizaciju za četničke jedinice. Pred veče Italijani su se vratili u Pljevlja, a četnici su ostali oko grada.

Sredinom februara na teritoriji pljevaljskog sreza vratile su se 1. i 3. četa bataljona »1. decembar«, dok je 2. četa i dalje ostala u Čajniču. U napadu na Čelebić, koji je izvršen 16. februara pod rukovodstvom Vrhovnog štaba, učestvovao je dio 1. čete i Meljačka pozadinska četa. Dva dana kasnije Vrhovni

štab je naredio da se odmah raščisti situacija u rejonu Meljak g u le i razoruža meljačka četnička jedinica.[12]

Prije nego je otpočelo razoružavanje četnika održan je u gulama sastanak na kome je napravljen plan da se razoružavanje četničkog bataljona izvrši iznenada, prije nego što se oni prikupi. U tom cilju su se Jezero-šaranska i Meljačka pozadinska četa vratile u rejon Meljaka, dok je dio 1. čete imao zadatak da krene kasnije i u određeno vrijeme počne razoružavanje.

Međutim, s akcijom se nije otpočelo u isto vrijeme — 1. četa je počela nešto ranije. To je četnicima omogućilo da otkriju namjere partizana. Ipak, poslije manje borbe i uz neznatne gubitke na jednoj i na drugoj strani, razoružan je Meljački četnički bataljon, izuzev 7 četnika koji su pobjegli u Bosnu.

Od operativnih jedinica u pljevaljskom srezu bio je samo bataljon »1. decembar«. Pošto su sve tri njegove čete brojno narasle, jer su svaki dan u njih dobrovoljno stupali novi borci, Mjesni komitet je odlučio da se izvrši reorganizacija jedinica. Tako je, oko 20. februara, od 1. čete i novih boraca formiran na Meljaku pljevaljski bataljon pod istim nazivom »1. decembar«. Komandant bataljona bio je Žarko Vidović, politički komesar Mirko Pejatović, zamjenik komandanta Radoš Zečević, a zamjenik komesara Momčilo Bajčetić. Od 2. i 3. čete formiran je 1. marta na Boljanićima 2. pljevaljski bataljon. Za komandanta bataljona postavljen je Velimir Knežević, za političkog komesara Đorđije Roćen, za zamjenika komandanta Milun Drobnjak, a za zamjenika političkog komesara Ahmed Bajrević, koga je ubrzo zamijenio Danilo Jauković, dotada rukovodilac agitacije i propagande u Glavnom štabu za Sandžak.

Četrnaestog marta formiran je na Meljaku i 3. pljevaljski bataljon, u čiji su sastav ušli: dotadašnja Meljačka pozadinska partizanska četa, izvjestan broj ljudi koji su ranije pripadali Meljačkom četničkom pozadinskom bataljonu a sada dobrovoljno stupili u partizane i Bobovačka partizanska četa, koja je tih

[12] U stvari, radilo se o Meljačkom četničkom pozadinskom bataljonu koji je živio na poseban način. Još krajem oktobra na Meljaku je formirana pozadinska partizanska četa sa zadatkom da štiti sela od okupatora. Sredinom decembra četa je brojala oko 120 ljudi, ali je tada došlo do njenog cijepanja pošto se borci nijesu složili u pitanju kakav stav zauzeti prema muslimanima. Manji broj boraca (oko 20) zastupao je mišljenje da treba voditi borbu protiv okupatora i njihovih saradnika — ustaša i četnika, a da muslimane ne treba napadati nego, naprotiv, štititi od četnika, isto kao Srbe od ustaša. Međutim, većina ljudstva čete se izjasnila za borbu protiv okupatora, ali i za borbu protiv muslimana. Vremenom, sve više se pokazivala njihova prava boja. Formiran je i bataljon, čiji je komandant bio podoficir Milutin Jelovac sa Meljaka.

dana formirana. Za komandanta bataljona postavljen je Ilija Zečević, za političkog komesara Dušan Jelovac, za zamjenika komandanta Slobodan Rončević, a za zamjenika političkog komesara Radoš Kontić.

Oko 15. marta formiran je i Plievaljski partizanski odred, u čiji su sastav ušli: tri pljevaljska (operativna) bataljona, Mataruški i Prenćanski pozadinski bataljon i Potpećka pozadinska četa. Komandant odreda je bio Žarko Vidović, politički komesar Mišo Pavićević. a zamjenik političkog komesara Budimir Milićević.

Kao što se vidi, stvaranje oružanih partizanskih snaga u pljevaljskom srezu bilo je dosta sporo i postepeno, ali pravilno Njemu je znatno doprinijelo prisustvo partizanskih snaga iz Crne Gore, od kojih su neke ostale na ovom terenu sve do sredine februara, kao i opšti uspjesi NOB. No, i pored toga, treba istaći da je najvažnije bilo to što je partijska organizacija u pljevaljskom srezu politički pravilno radila. Čitava teritorija sreza, izuzimajući sam grad i neposrednu okolinu, bila je pod kontrolom partizana. Na oslobođenoj teritoriji su izabrani mjesni, opštinski i sreski narodni odbori koji su uspješno obavljali svoje funkcije. Partijska organizacija je razvila aktivan politički rad; organizacija SKOJ-a radila je vrlo uspješno na formiranju svojih aktiva, a i organizacija Saveza sandžačke antifašističke omladine

Danilo JAUKOVIC

ISTORIJSKA ODLUKA 17. JULA NA JELOVICI

P r e konferencije 17. jula 1941. na planini Jelovici, na ko-**:oj je** doneta odluka o početku narodnooslobodilačke borbe **u** Gorenjskom, obavljen je veoma značajan političko-propagandm **i** organizacijski pripremni rad. Tim poslom rukovodila je Komunistička partija, koja je gotovo u čitavom Gorenjskom raz-**granala** mrežu svojih organizacija. No, posebnu je ulogu odi-**grao** Vojnorevolucionarni komitet za jesenički okrug, čiji sam **član i** ja bio. On je organizovan krajem maja 1941. sa zadatkom **da** izvrši sve pripreme za početak oružane borbe. Članovi Vojnorevolucionarnog komiteta bili su: Jože Gregorčič, Polde Stražišar, Alojz Hrovat, Jože Ažman i ja.[1] Prvi sastanak odr-**žali** smo u podnožju planine Stola, u Ratibovcu, između Mosta i Žirovnice. Tada smo svi, osim Gregorčiča, još radili legalno **Tom** sastanku prisustvovao je i Lojze Kebe Stefan.[2] Kebe nam je **govorio** kakvi su zadaci Vojnog komiteta kao celine, kao i svakog člana posebno. U komitetu su bila dva člana iz Jesenica, **jedan iz** Bohinja, ja sam zastupao područje Krope, Dobrave i **okoline,** a ostali područje Radovljice i Begunja.

[1] **Jože Gregorčič, španski borac, sekretar OK KP Slovenije za** Jesenice i **sekretar Vojnog komitete za Gorenjsko. Prvi komandant** Gorenjskog **bataljona, a 1942. komandant Gorenjskog odreda i I grupe** odreda. **Poginuo na Jelovici 9. septembra 1942. Proglašen za narodnog** heroja.

Polde Stražišar, prvi komandir Jeseničke čete, poginuo septembra 1942. kao komandant Gorenjskog odreda.

Alojz Hrovat, član Vojnorevolucionarnog komiteta za jesenički okrug, komandir partizanske grupe iz Begunja, marta 1942. komandir Kokrške **čete; poginuo 22. aprila 1942.**

' Lojze Kebe, instruktor CK KP Slovenije i član PK za Gorenjsko, jedan od organizatora ustanka u Gorenjskom. U 1942. politički komesar I grupe odreda. Poginuo u s. **Jamniku na planini Jelovici, 20 oktobra 1942. Narodni heroj.**

Kebe je podvukao da je najvažniji zadatak komiteta prikupljanje oružja i municije od bivše jugoslovenske vojske. Zatim da uspostavimo najtešnje kontakte sa najnaprednijim ljudima, naročito sa onima koji pokazuju mržnju prema okupatoru. Rekao nam je, takođe, da je partijsko rukovodstvo postavilo Gregorčiča za rukovodioca Vojnorevolucionarnog komiteta.

Drugi sastanak održali smo na Zgornjoj Dobravi kod Kropе, u šumici ispod Gregorača, sredinom juna, a posle sastanka u Ljubljani[3] kojem je prisustvovao i Gregorčič. Prisutni su bili svi. Osvrnuli smo se na do tada obavljeni rad i ustanovili da je nekoliko drugova već stupilo u partizane. Gregorčič nam je dao nova zaduženja, a naročito je naglasio da smo dužni da održavamo neprekidnu vezu s ilegalcima. Podvučeno je da se svi kompromitovani komunisti moraju povući u ilegalnost.

Treći sastanak Vojnog komiteta održali smo prvih dana jula na Poljšici kod Bleda, kod Mohoričeva Johane. Taj sastanak pao je u vreme mog boravka u Lescama, gde sam se zadržao nekoliko dana. Sastanak koji je trajao celu noć održali smo zajedno sa drugovima iz Okružnog komiteta Jesenice, nekoliko dana posle napada Nemačke na Sovjetski Savez. Tada je već znatan broj radnika iz Jesenica, a takođe i iz drugih mesta otišao u partizane. Situacija je za nas postajala sve teža, jer su Nemci zatvarali i progonili sve one za koje su imali ili dobijali podatke da su članovi Komunističke partije. Pred nas su se postavljali zadaci u vezi s pripremama za borbu protiv okupatora i organizovanja ustanka. Dogovorili smo se da s ilegalcima koji su otišli u šume održavamo stalne kontakte, da ih upoznajemo sa političkom situacijom, a naročito da se brinemo o njihovom snabdevanju opremom i hranom.

U prvoj polovini jula 1941. obavešten sam od člana Okružnog komiteta Kranj, Rudija Papeža[4], da se moram sledećeg dana javiti kod Alojza Justina u Kropi, gde će me čekati i Polde Stražišar. Obojica smo prenoćili u seniku pod Špikom. Rano ujutro sledećeg dana krenuli smo u pravcu Jamnika i Mohora, gde smo stigli u 9 časova pre podne. Nedugo posle našeg dolaska na Mohor su stigla i dva člana Vojnorevolucio-

[3] U Ljubljani je 1. i 21. juna 1942. održana šira partijska konferencija, na kojoj su učestvovali pojedini članovi okružnih komiteta KP Slovenije. Tada su doneti zaključci o konkretnim zadacima partijskih organizacija na pripremama za ustanak u Sloveniji.

[4] Rudi Papež, član Vojnorevolucionarnog komiteta za kranjski okrug, streljan kao talac 2. januara 1942.

narnog komiteta kranjskog okruga — Tone Nartnik[5] iz Kranja i Jože Janežič[6] iz Tržiča. I njih dvojica imali su isti zadatak, naime da tu pričekaju. Čekali smo ceo dan, a prenoćili smo u šumici ispod crkve. Sledećeg dana, 12. jula oko 10 časova pre podne, iz Ljubljane je stigao Stane Zagar[7] sa pratiocem Matkom. Zagara smo sva četvorica već odranije poznavali, dok je delovao u Gorenjskom.

Nakon kratkog odmora Zagar je otpočeo razgovor. Interesovalo ga je šta se sve dogodilo, koliko ima ilegalaca i gde se nalaze, kakvi su uslovi rada. Ukratko smo mu izložili kakva je kod nas situacija. Upozorio nas da o njegovom dolasku u Gorenjsko ne pričamo, a i uopšte da radimo konspirativno. Odredio je da će se 17. jula održati na Jelovici konferencija za sve članove Vojnorevolucionarnog i Pokrajinskog komiteta za Gorenjsko. Dogovorili smo se kojim će putem doći na konferenciju drugovi iz Jesenica, a kojim drugovi iz Kranja i Tržiča i odredili javku gde će ih sačekati vodič koji će ih dovesti na određeno mesto. O tačnom mestu održavanja konferencije dogovorili smo se kad smo stigli na Jelovicu. Odmah posle toga dogovora, koji je trajao svega pola časa, Nartnik i Janežič otišli su u pravcu Kranja i Tržiča da blagovremeno obaveste tamošnje partijsko rukovodstvo koje je trebalo da se pripremi za učešće na predviđenoj konferenciji. Mi ostali, zajedno sa Zagarom, krenuli smo prema Jelovici. Na Jamniku odvojio se od nas i Stražišar i otišao kroz dolinu u Jesenice radi blagovremenog obaveštavanja drugova iz Jesenica o predstojećoj konferenciji. Mi smo produžili put na Jelovicu i zaustavili se na planini Vodice, gde su logorovali partizani koji su se ovamo povukli iz Dobrave i okoline. Sporazumeli smo se da se konferencija održi ispred Malog Gregorjevca, na nekih 15 minuta udaljenosti od planine Vodice (Vodiške planine).

Još istog dana, naveče, po Zagarovom naređenju otišao sam u Kropu, Dobravu i Otoče da obavestim sve one drugove koje smo odredili da .učestvuju na konferenciji. Posebno mi je poručio da preko Rudija Papeža, koji je radio na terenu, hitno

[5] Tone Nartnik, član Vojnorevolucionarnog komiteta za kranjski okrug, komandir 2. kranjske (Nartnikove) čete. od aprila 1942. politički komesar Selske čete.

[ß] Jože Janežič, član Vojnorevolucionarnog komiteta za kranjski okrug, prvi politički komesar Tržičke čete (formirana 26. jula 1941); od avgusta 1941. politički komesar Kranjsko-tržičkog ili Storžičkog bataljona.

[7] Stane Zagar, član CK KP Slovenije, član Glavnog štaba slovenackih partizanskih četa, član Vojnorevolucionarnog komiteta za Gorenjsko, organizator ustanka u Goreniskom; narodni heroj. Poginuo marta 1942.

uspostavim vezu sa Kebeom i Breicom[8] trebalo je da oni, takođe, dođu na sastanak. Po završenom zadatku vratio sam se na Jelovicu. Sa mnom je došao i Rudi Papež. Tu smo sa Zagarom zaključili šta je još potrebno da se uradi, a naročito da vodiči određeni za delegate budu upućeni na prava mesta.

Na dan konferencije 17. jula 1941, upućeni smo po dvojica na određene javke već u 6 časova ujutro. Ja sam bio određen da pođem na Hotih kod Hamne gorice, gde su stigli drugovi iz Jesenica i da ih odatle vodim na mesto određeno zs konferenciju. Na vezu sa njima nismo čekali (jer su već bih tamo), pa smo na mesto ispod Malog Gregor j evca stigli već oko 8 časova i 30 minuta, a tu su već bili Zagar, Brejc i Kebe. Oke 9 časova stigli su preko Jelovice drugovi iz Bohinja, a takođe i drugovi iz Kranja i Tržiča. Sa jeseničkog okruga bili su tada prisutni Jože Gregorčič, Polde Stražišar, Matija Verdnik* i Franc Potočnik[10], svi iz Jesenica, Franc Dacar[11] iz Lisca, Aloji Hrovat iz Begunja, Jože Resman i Ivan Križnar iz Dobrave i Alojz Justin iz Krope. Sa područja kranjskog okruga bili su prisutni: Franc Vodopivec[1]*, Anton Štefe[13], Rudi Papež, Antor. Nartnik iz Kranja, Tine Teran iz Druplja, Jože Janežič i Antor štefe iz Tržiča.

Konferencijom je rukovodio Stane Zagar. Najpre nam je govorio o situaciji na frontovima i u svetu, položaju na istočnom frontu, a posebno o političkom položaju i raspoloženju kod nas posle okupacije i o namerama nemačkog okupatora, te u vezi s tim o značaju NOB-a. Govorio je da postoje svi objektivni uslovi za narodnooslobodilačku borbu, u prvom redu zato što okupator očigledno radi na uništenju slovenačkog življa u Gorenjskom, pa je samim tim i spremnost naroda za borbu utoliko veća. Govorio je o zadacima Komunističke partije, d*

[8] Tomo Brejc, član PK KP Slovenije za Gorenjsko, član Vojnorevolucionarnog komiteta za Gorenjsko, maja 1942. sekretar PK KP Slovenije za Slovenačko primorje.

[8] Matija Verdnik, u 1942. politički komesar bataljona i sekretaj OK KPS za Rašku dolinu (Koruška), kasnije član Oblasnog komitet* za Koruško, poginuo 1. februara 1944; narodni heroj.

[19] Franc Potočnik, politički komesar Jeseničke čete, kasnije komesar Gorenjskog odreda. Španski borac. Prema nekim podacima poginuo na Pokljuki septembra 1942, prema drugim ranjen, zarobljen i umro u Mathauzenu 1943. godine.

" Franc Dacar, treba Anton Dacar, komandir grupe partizan« soja je krajem jula 1941. ušla u sastav Jelovačke čete (prim. red.).

[18] Franc Vodopivec, član Vojnorevolucionarnog komiteta za kranjski okrug, sekretar OK KPS za Kranj, poginuo sredinom jula 1942.

[u] Anton Štefe, politički komesar Tržičke čete, kasnije Kranjsko-tržičke čete i Samotorske čete, poginuo kao komesar Kokrškog odreda 19. januara 1943. na Sedlu (Kamniške planine).

pred **njom kao** i **pred svim komunistima stoji veliki zadatak** i odgovornost.

Zatim su podneli izveštaje sekretari okružnih komiteta za Jesenice **i Kranj, koji su između ostalog podvukli da je situacija na terenu uglavnom povoljna. Takođe su obavestili koliko je drugova na njihovom području već otišlo u partizane. Za** kamničko **područje podneo je izveštaj Tomo Brejc.**

Postavljeno je niz pitanja, a najviše kako pristupiti organizovanju NOB-a. Pored Zagara, objašnjenja ovim pitanjima dali su Tomo Brejc i Lojze Kebe.

Zagar je na sastanku pročitao i poziv Sovjetskog Saveza gde je, između ostalog, stajalo: »Organizujte partizanski rat tako da će se okupator osećati kao u opsednutoj tvrđavi.« Zatim je govorio i o Partizanskom zakonu[14], o disciplini i obavezama komunista; o oblicima organizacije, o Osvobodilnoj fronti, govorio je o metodama borbe i o formiranju prvih partizanskih jedinica koje treba da imaju u potpunosti vojnički karakter. Pročitao je i zakletvu koja je glasila:

Ja, partizan oslobodilačke narodne armije slovenačkog naroda soji **se rame uz rame slavne Radničko-seljačke armije Sovjetskog Saveza** i **svih ostalih naroda koji se bore za slobodu, borim za oslobođenje i ujedinjenje slovenačkog naroda, za bratstvo i mir među narodima i** među **ljudima, za srećniju budućnost radnog naroda.**

zaklinjem se

pred svojim narodom i svojim saborcima:

— da ću sve svoje snage i sve svoje sposobnosti posvetiti oslobodilačkoj stvari slovenačkog naroda, radnog naroda i svega naprednog 1 slobodoljubivog čovečanstva u svetom ratu protiv fašističkih tlačitelj* I varvara,

— da neću napustiti partizanske redove, u koje sam dobrovoljnu i svesno stupio, i da neću položiti oružje do potpune pobede nad fašističkim okupatorima, do potpunog ostvarenja velikog oslobodilačkog cilja slovenačkog naroda. .

Zaklinjem se da ću u borbi za te velike oslobodilačke ciljeve svojom krvlju braniti čast i nepovredivost (svetinju) partizanske zastave i da ću, ako ustreba, žrtvovati i svoj život.

U boj za slobodu!

Posle svestrano razmotrene situacije na konferenciji je donet **zaključak:**

[14] Partizanski zakon je dokument iz perioda neposrednih priprema «» ustanak, napisan sredinom jula 1941. Glavni štab Slovenije poslao ga)e svim vodećim organizatorima i aktivistima na terenu i značajan je Dokument u kojem se razrađuju pravila o ustrojstvu, radu i zadacima Partizanskih jedinica (prim. red.).

— potrebno je sistematski raditi na učvršćenju i širenju partijske organizacije i organizovati OF. Kompromitovani komunisti neka pređu u ilegalnost — partizane;

— sve partizane treba odmah uključiti u vojne formacije — čete, a čim budu stvoreni uslovi — organizovati bataljon (govora je bilo takođe o štabovima za Gorenjski i Storžički bataljon);

— intenzivno nastaviti sa prikupljanjem oružja i sistematski prići naoružavanju partizana;

— odmah otpočeti sa akcijama na manja okupatorska uporišta, vršiti sabotažu u fabrikama i na drugim mestima, rušiti komunikacije, organizovati diverzije i uništavati neprijateljsku živu silu;

— ishrana partizana treba da se vrši samo preko terenske organizacije.

Desetak dana nakon ove konferencije organizovane su Jesenička, Jeloviška, Tržička, 1. i 2. kranjska, Rašičko-kamniška, Radomeljska i Moravška četa[15]. Sve te čete bile su u toku avgusta uključene u Gorenjski (ili Cankarjev) bataljon, Kranjsko-tržički i Kamniški bataljon. Ovi su počeli da nanose udarce okupatoru širom Gorenjskog i označili početak opštenarodne oslobodilačke borbe.

Ivan BERTONCELJ JOHAN

[15] Na kamniškom području formirane su 28. jula Rašička četa, Mengeško-moravška, Radomeljska i Kamniška četa i 15. jula 1941. od njih je formiran Kamniški bataljon.

Na kranjskom području formirane su Tržička četa 26. jula, 1. i 2. kranjska četa krajem jula ili prvih dana avgusta. Od Tržičke i Kranjske čete formiran je 4. avgusta 1941. Kranjsko-tržiški (Storžički) bataljon koji je 5. i 6. avgusta po delovima razbijen. Ostaci su kasnije ušli u Samotorsku četu u Polhograjskim Dolomitima. Sredinom decembra 1941. u Samotorsku četu uključila se i 2. kranjska četa.

Na jeseničkom području formirana je 28. jula Jesenička (Cankarjeva) četa, a 29. jula Jelovška četa (»Ilija Gregorič«) od kojih je 5. avgusta 1941. obrazovan Gorenjski (Cankarjev) bataljon. (Prim. red.).

IZ PRVIH USTANICKIH DANA

Pripreme ustanka u istočnoj Bosni otpočele su odmah **poslije** aprilskog sloma stare Jugoslavije. Pripremama je ru**kovodio** Oblasni komitet KPJ za tuzlansku oblast. Skoro svi **članovi** komiteta bili su okupljeni u Tuzli i do napada na So**vjetski** Savez živijeli smo manje-više ilegalno u gradu držeći **se na** oprezu. 22. juna hitno smo održali sastanak i donijeli od**luku** da se odmah povučemo iz grada. Sastanku je prisustvovao Uglješa Danilović, koji je bio poslan od Pokrajinskog komiteta. **Smjestili** smo se na jedno obližnje brdo iznad Tuzle, u šumar**ku.** Imali smo šator, radio, bili smo naoružani. Skojevci su nas **čuvali i** održavali vezu sa gradom. Tu su nam stizale veze iz **ostalih** krajeva tuzlanske oblasti (Majevice, Ozrena, Birča). Sa Pokrajinskim komitetom imali smo vezu preko Uglješe Danilo**vića.** Tu smo proveli više od mjesec dana, sve do kraja jula. **Ali i** mi smo pojedinačno odlazili na teren. Pašaga Mandžić je **išao u** Brčko i Bijeljinu. Ja sam najviše išao na Majevicu.

Početkom jula, prema dobijenim direktivama, formirali **smo** Oblasni vojni štab: komandant Ivan Marković Irac, politič**ki** komesar Cvijetin Mijatović, zamjenik komandanta Pašaga Mandžić. Istovremeno smo formirali sreske vojne štabove za Majevicu, Ozren i Birač.

PREBACIVANJE OBLASNOG ŠTABA U BIRAČ

Negdje polovinom jula donijeli smo odluku da se Oblasni **štab** prebaci na teren Birča, u Sekoviće, i da mu tu bude sje**dište.** Iako su Sekovići bliže periferiji nego središtu tuzlanske °plasti, ipak smo se odlučili iz više razloga da nam tu bude sjedište. Nešto sporije veze biće sa Majevicom i Ozrenom, ali [s]a Tuzlom ćemo moći da držimo sigurnu i dosta brzu vezu.

Posebno **nam je** bilo **važno** što ćemo iz **Sekovića** moći da ostva-**rimo** sigurnu vezu sa susjednom sarajevskom oblasti (preko Romanije), a isto tako **i sa** ustaničkim pokretom u zapadnoj Srbiji (preko Drine). I najzad, koliko smo **se** tada mogli snaći na karti, **Sekovići** su nam izgledali vrlo podesna baza, van komunikacija, a ipak blizu njih, opkoljena sa svih strana šu-**mom** i u blizini velikih planina: Konjuha, Javornika, Javo-ra i dr.

Miloš Zekić je dobio zadatak da nas prebaci tamo. On je bio naša partijska veza sa Sekovićima i komandir Sreskog štaba za Birač. I baš toga dana kad je dobio ovaj zadatak da ide u Sekoviće i da izvrši potrebne pripreme oko prebacivanja Oblas-nog štaba, bio je uhapšen. Naime, vraćajući se sa sastanka, na kome je dobio zadatak od Pašage Mandžića, i prolazeći kroz Tuzlu bio je u gradu prepoznat (iako je bio prerušen u seljač-ko odijelo) od nekog njegovog školskog druga, koji je bio ustaški agent. Napravili su mu zasjedu na izlasku iz varoši i uhvatili ga. Mi smo uveče čuli da je uhapšen. To je za nas bio veliki gubitak. I dok smo se mi počeli pripremati da se negdje drugdje prebacimo, na Majevicu ili Ozren, dobili smo zadatak iz Sarajeva od Pokrajinskog komiteta da se smjesta ide na teren i da se otpočnu akcije. U međuvremenu, nakon nekoliko dana, dobijemo vijest da je Miloš pobjegao. Ubrzo nam je poslao i poruku iz Sekovića preko Drage Melezovića da je sve pripreml-ljeno za prebacivanje štaba. Odmah smo mu javili da dolazi i utanačili sve ostalo oko prebacivanja u Birač.

U zakazani dan, 28. jula, Miloš je došao sa još dvojicom seljaka koji su bili simpatizeri Partije i uključeni u pripreme za ustanak. To su bili Žarko Mitrović (koji će docnije postati komandir naše udarne čete) i Čedo Ristić.

Miloš i Žarko su ostali u jednom šumarku kod Simin--Hana, a Čedu Ristića su poslali u Tuzlu. Čedo je preko javke uspostavio vezu s nama. Pošto smo mi bili na suprotnom kraju Tuzle, morali smo skoro čitavu noć po kiši, magli i blatu obi-laziti grad dok smo stigli u šumarak kod Simin-Hana gdje su nas čekali Miloš i Žarko. Tu smo proveli dan čekajući da se smrači, kako bismo noću krenuli za Sekoviće. Miloš nam je pričao kako je uhapšen i kako je, kad su ga od Tuzle sprovodili za Vlasenicu, uspio da pobjegne.

U prvi mrak izašli smo iz šume na staru tuzlansku cestu koja od Simin-Hana vodi na glavnu cestu negdje u blizini sela Tojšići (Hamzin-Han). Plan nam je bio da idemo ovom starom cestom koja je zapuštena i bez saobraćaja. Kad izbijemo na glavnu cestu Tuzla — Zvornik, moraćemo njome da se krećemo nekoliko kilometara do u visinu sela Jeginov Lug, a onda ćemo

«krenuti udesno na seoski put prema selu Tupkoviću i dalje ka Sekovićima.

Bila je noć bez mjesečine. Počelo se opet oblačiti i miri- alo je na kišu. Kretali smo se u koloni po jedan. Bilo nas je dvanaestak. Svi smo bili naoružani, neko puškom, neko pišto- Hem **Svaki** je imao na leđima ranac. U rančevima je najviše bilo municije i bombi. Nosili smo i tehniku Oblasnog komiteta.

Starom cestom smo se kretali slobodno, jer je bila pusta, ah kad smo izbili na glavni put, preduzeli smo mjere oprezno- **sti.** Isturili smo Čedu Ristića da se kreće ispred nas na jedno **100** metara. Čedo je mršav, neugledan, bolešljiv u licu. Inače •e obučen kao najbedniji siromah. I bos je. Ako naiđe na nešto "jmnjivo, neku patrolu ili tako nešto, nakašljaće se, a mi ćemo ;e skloniti. I tek što smo nekoliko koraka pošli glavnim putem, **kad** on iz onog mraka zakašlja. A mi desno-lijevo, pa u kuku- **ruze.** I stvarno, iza toga naiđu neka kola i vidimo kako u kolima svjetluca oružje. Kad smo se našli s Čedom, pitamo šta je bilo, **a on** nam priča: »Naiđoše neka kola puna noružanih ljudi. Po- **češe** mi psovati srpsku majku. Kažu: ‚Zar još Srbi smiju **ho- dati po** državnom putu?' A ja njima velim: Izvinite, gospodi- **ne,** ja sam iz bolnice; ležao sam tamo mjesec dana, pa ću sad **odma'** u prvo selo skrenuti s državnog puta«. — I tako je to **prošlo.** Još smo imali 2—3 ovakve »uzbune«, a onda smo nakon **predenih** 5 do 6 kilometara Skrenuli s glavnog puta desno, **u pravcu** Jeginova Luga.

Počela je da pada kiša, najprije po malo, pa onda sve **jače.** Žarko nas zaustavi kod jedne štale na pustom mjestu kraj **puta.** Veli: »Odmorite se vi malo i sklonite se pod streju, a ja **idem** na tavan da nešto snesem odozgo«. Ubrzo poče on s tavana **bacati** neku vojničku opremu, šinjele, koporane i nekoliko pari **čizama.** Sta je to? Kaže: »Kad smo išli po vas u Tuzlu, ovuda **smo** prolazili; ja sam se tada penjao na ovaj tavan da malo iz- **vidim.** I tako sam na ovo nagazio. Iza rata se svašta sakrivalo.«

Išli smo dalje preko ravne Spreče. Kiša nije prestajala. **Kad** smo prelazili »ćupriju« na rijeci Spreči, pljusak je linuo **kao** iz kabla. Bili smo mokri, umorni, ali nismo htjeli zastajki- **vati.** Još malo pa će i zora, a prije svanuća treba da se uhva- **timo** planine iznad Tupkovića.

Jutro nas je umorne, pokisle, gladne zateklo na obron- **cima** Bišine. Zašli smo u stoljetnu bukovu šumu i kao da je **sav** umor iščilio. I kiša je prestala da pac}a. No mi sada nismo **morali** da žurimo. Oko 10 sati stigli smo blizu sela Mekote gdje **treba** da se smjesti naš štab. Kad smo izlazili iz šume na čisti- nu> spazismo jednu seljanku gdje skuplja granje, i sva se nekako **izobliči** kad nas vidje. Mi poluvojnički odjeveni, poneki se za-

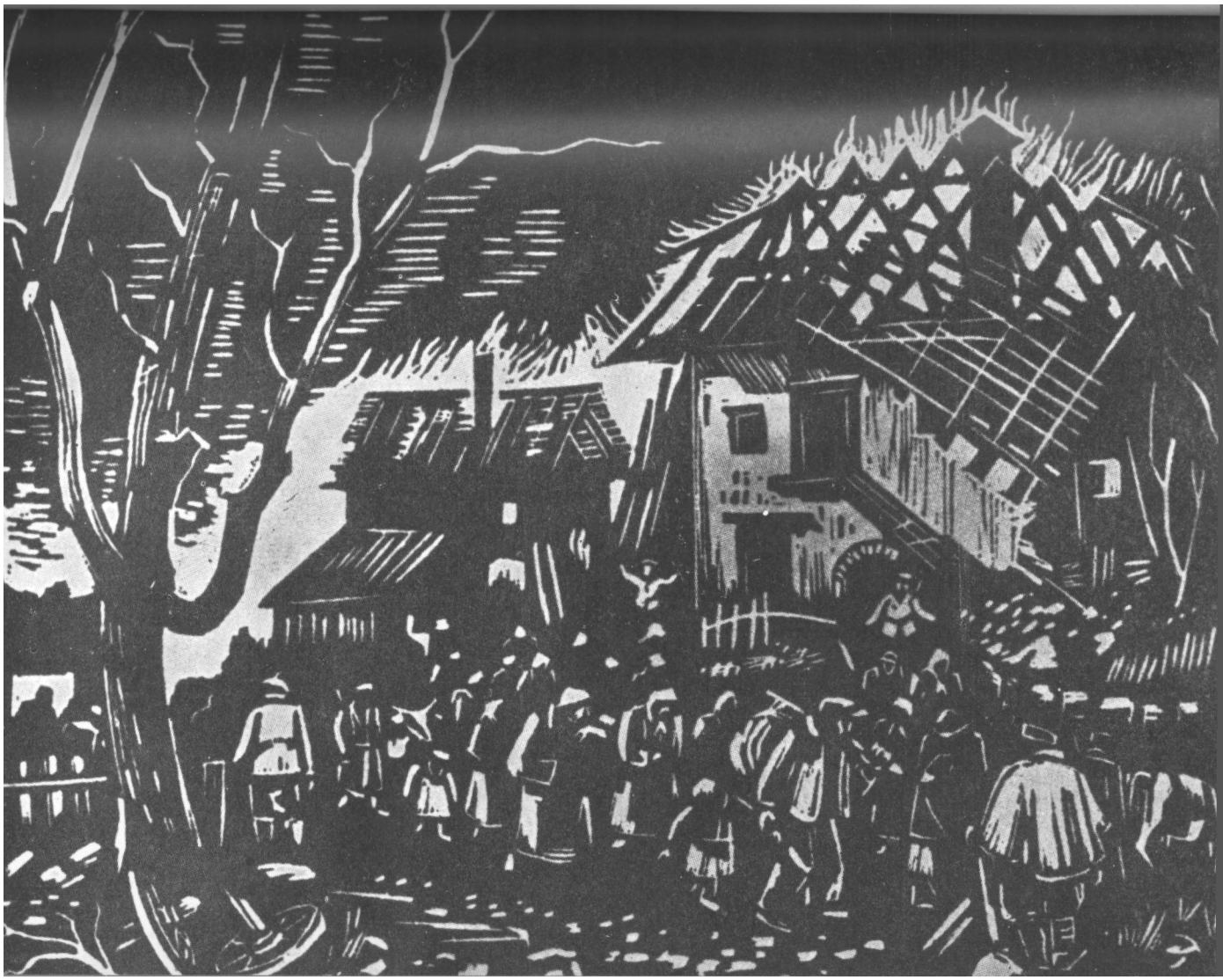
turio puškom, u ponekog pištolj viri. Žarko viknu i rastjera seljanki strah: »Ej, Bečanušo*, ne boj se, nego 'ajde kolji najbolju ovcu, došli su ti gosti kakve nikad dosad nisi imala!« To je bila Zarkova žena. I ona ode da sprema, a Žarko nas uvede u štalu gdje treba da se smjestimo (jer nećemo u selo). Ubrzo ode i on. Mi se raskomotismo, postavili smo i stražu. U štali miriše sijeno i paprat. To je za nas spremljeno kao prostirka.

Poslije nekog vremena dođe Žarko, zove mene da mi nešto kaže i povede me prema selu. Čim naiđosmo na prvu kućicu, uvede me i veli: »Da ti malo mlijeka popiješ.« Ja sam nešto bolovao od stomaka i baš tih dana boljelo me je mnogo, pa mu je, valjda, Miloš bio rekao. I Žarko ti meni pruži mlijeko. Sjedim u sobi neke male, čiste seoske kuće. Na zidu gusle. Žarko me pita: »Voliš li ti ove gusle? Bi li da ti jednu odgudim?« I on sjede, uze gusle i zapjeva pjesmu o početku prvog svjetskog rata — o atentatu Principa na Ferdinanda: »U hiljadu devetoj stotini, četrn'estom ljetu i godini. ..« Bješe duga pjesma; on dobro gusla i kad završi, othuknu: »Vidiš šta dočekasmo da se protiv istog neprijatelja opet borimo!«

Bečanuša je bila okretna žena i brzo nam je spremila ručak — puru sa mlijekom. (Ovcu ćemo za večeru). Čim smo ručali, pospali smo kao zaklani. Valjda smo spavali sve do pred sam mrak. Probudio nas je Brano Savić koji je stigao iz svoje »baze« u Čanićima. S njim je došao i Drago Melezović. Obojica su bili članovi Sreskog štaba za Birač. Održali smo zajednički sastanak Sreskog i Oblasnog štaba na kome smo se dogovorili da najprije obiđemo nekoliko desetina i da provjerimo njihovu spremnost za borbu. Nakon toga u dogovoreno vrijeme, 10. avgusta, ćemo izvesti napad na šekovačku kasarnu i druga ustaška uporišta. Ja sam pošao sa Milošem Zekićem.

U nedjelju 3. avgusta došli smo — pored ostalih desetina koje smo obilazili — i kod Betanjske desetine. Ovdje je bio desetar Bogdan Ninić, seljak iz sela Podbetanj. On je imao u to vrijeme zakazan sastanak sa desetinom. Naravno, ljudi su bez ikakvog oružja posjedali u jednom šumarku kraj Drinjače u hladovinu, i onda se Miloš obrati Bogdanu: »Ovaj drug što je sa mnom došao, to je naš oficir, on će nam biti jedan od starješina. Podnesi izvještaj o desetini, kako je naoružana, spremnost ljudi itd.« »Šta 'oćeš ti, Miloše, bog s tobom! Ništa ja ne znam o čemu ti to govoriš!« — viknu Bogdan onako šeretski, kako samo bosanski seljak umije da se pravi nevješt. »Kako o čemu?« — kaže Miloš. »Došlo je vrijeme, evo ovaj drug je iz našega štaba. Zašto si sakupio ljude, jesmo li se o svemu dogo-

* Bečanuša naziv po selu Bečani. Tako se naziva žena kad se uda — po selu odakle je.

Drago Vidmar: POPALJENO SELO

orili ranije«. Pocrvenio Miloš, ljut, neprijatno mu preda mnom, a Bogdan tjera po svom. Onda se i ja naljutim pa kažem Milošu: »Hajdemo, da ne gubimo vrijeme!« Jedan po jedan od onih seljaka poče izmicati, a Bogdan tek tada vidje da je suviše »zakonspirisao«. »Ma nemojte ići — kaže — sjedi Miloše sada ću ja donijeti da malo jedete.« Mi ljuti, pozdravismo se' sa nekoliko seljaka koji su još bili ostali, poräzgovarasmo kratko, s nogu, pa pođosmo. Bogdan pristade za nama: »Kuda ćete sada, evo još malo pa će i mrak? (sunce je još bilo povisoko). Najbolje je da ja vas smjestim u one kukuruze u strani pod selom, eno, pod onu krušku. Tu ću vam prostrijeti sijena, pa prenoćite. A ja odo' odraa' da donesem hrane.« Ipak smo pristali, jer nam je pokasno bilo da idemo prema Vlasenici kud smo namjeravali.

Sjedosmo mi pod onu krušku, ja legoh na leđa i ugledah među granama neki poveliki zamotuljak. Pitam Miloša šta je eno. On pogleda bolje, kad u zamotuljku vojnička oprema, šinjel, koporan i cijev od puške viri. Kad se Bogdan vrati, pitam ga ja: »Pa dobro, Bogdane, ti kažeš da nemaš nikakve veze, a šta je ono gore?« A on se nasmija: »Pa, eto, ako zatreba u kakvoj nevolji.« (Bogdan je poslije u ustanku postao komandir partizanske čete i poginuo je u drugoj neprijateljskoj ofanzivi. januara 1942.)

Sutradan, 4. avgusta, produžili smo prema Vlasenici i kod Simanića Hana preko veze dobili izvještaj od Vukole Dundića koji nas je obavijestio o stanju u samoj varošici. Po podne smo se vraćali prema Sekovićima. Išli smo kraj Drinjače izbjegavajući cestu i kad smo stigli do Strmičkog potoka (4—5 km od Šekovića), naiđemo na Dragu Melezovića koji je baš nas čekao. Drago nas je obavijestio o događajima koji su se odigrali za ovaj dan-dva našeg odsustva. Naime, ustaše su juče iznenada uspjele da pohapse oko 15 uglednih seljaka iz šekovačkih zaselaka. Pozatvarale su ih u šekovačku kasarnu i danas je trebalo da ih sprovedu na Vlasenicu. Tu, nedaleko od Strmičkog potoka, sakupile su se 2—3 desetine i postavile zasjedu, da preotmu pohapšene ako ih ustaše budu sprovodile. Tu su došli i drugovi iz Oblasnog štaba. Treba da se dogovorimo šta da radimo. Drago nas je poveo do mjesta gdje su bili Irac, Murat i ostali drugovi.

POČETAK USTANKA

Te noći između 4. i 5. avgusta na zajedničkom sastanku Oblasnog i Sreskog štaba donijeli smo odluku da se prije predviđenog roka (10. avgust) napadne šekovačka kasarna, da se

oslobode pohapšeni seljaci, a poslije toga da se napad izvrši i na ostale žandarmerijske stanice (Papraća, Milici, Stupari i dr.) pa onda da se napadne i oslobodi sresko mjesto Vlasenica.

Nakon toga dogovorili smo se o planu napada na kasarnu u Sekovićima. Napad ćemo izvršiti sa već prikupljenim desetinama: Šekovačkom, Brajinačkom i Strmičkom. Sve tri desetine ukupno su imale, čini mi se, 10—12 pušaka. Ostalo ljudstvo bilo je naoružano različitim oruđem: vilama, sjekirama itd. Ovih »bespuškara« bilo je oko 40. U kasarni je bilo 9 ustaša i žandarma. Ukratko, naš plan je bio ovakav: Sekovačka i Brajinačka desetina kao dvije grupe izvršiće direktan napad na kasarnu, a Strmička desetina razdijeliće se na razna obezbjeđenja i zasjede.

U zoru 5. avgusta izvršili smo napad prema planu. Prvi ustanički pucnji iz pušaka odjeknuli su u dolini Drinjače i jeka se razlijegla po okolnim brdima. Ustaše i žandarmi pružili su žilav otpor i savladani su nakon četvoročasovne borbe. Oslobodili smo sve pohapšene ljude. Skoro svi žandarmi i ustaše bili su pohvatani. Odmah na licu mjesta sudio im je narodni sud, izabran od naroda koji se bio iskupio u velikom broju. Svi, sem jednog, o kome je narod imao dobro mišljenje, osuđeni su na smrt.

Održali smo i zbor sa narodom i prvi put sam, neobično uzbuđen, govorio otvoreno u ime Partije, pozivao na ustanak, izložio ciljeve borbe.

Najpreči zadatak bio je da ovu nesređenu ustaničku vojsku organizujemo u vojne jedinice. Dosadašnje desetine nisu bile dovoljne da svu ovu masu ustanika apsorbuju. Ljudi su sa svih strana prosto nagrnuli i sjećam se kako smo sve ove borce, a bilo ih je preko 200, postrojili duž ceste i podijelili u desetine. Problem nam je bio izbor desetara. Odlučili smo se za one ljude koji su se toga jutra u borbi istakli, a kriterijum je zavisio i od toga kakav je ko kao čovjek, šta su o njemu drugi mislili, kakav je ugled uživao u selu, da li je služio vojsku, je li imao kakav čin u vojsci — makar i najniži, itd.

Poslije toga smo se dogovorili da odmah pošaljemo najnužnija obezbeđenja u raznim pravcima, manje patrole i desetine, dok smo glavninu pokrenuli cestom prema Vlasenici. Za zborno mjesto smo odredili most na Drinjači, na šest kilometara od Sekovića. Tamo je uskoro stigao i Oblasni štab sa Mekote. Prema Vlasenici smo odmah uputili patrole, a kod mosta, po Grdini, desno i lijevo postavili zasjede. Zatim su se Oblasni i Sreski štab izdvojili radi detaljnije razrade plana naših daljih akcija. Tu smo odlučili da glavna grupa krene u napad na Vla-

senicu, s tim da manje grupe uputimo radi širenja ustanka u pravcu Papraće i Stupara.

Sa osnovnom grupom na Vlasenicu krenuo sam ja, dok je s jednom grupom Miloš Zekić krenuo prema Stuparima, a Brano Savić sa drugom prema Papraći.

U našoj koloni je moglo biti nešto oko 120—150 boraca, većinom nenaoružanih, sa oko 40 pušaka raznog kalibra i bez ijednog puškomitraljeza*. Bilo je i sabalja. Sjećam se jednog čiče koji je donio sablju sačuvanu iz austrijske vojske. Bilo je i provizornih kopalja, sa kosama na štapu ili većim noževima itd.

Za vrijeme toga pokreta stizali su nam mnogi kuriri iz sela, ali ono što je bilo karakteristično u to vrijeme, bile su poruke pojedinih sela desno i lijevo od puta, pa i onih udaljenijih, u kojima nam javljaju da pristupaju ustanku i traže naređenje. Uspjeli napad na Šekoviće već se bio daleko pročuo. Narod je o tome prenosio vijesti munjevitom brzinom. Zadihani i oduševljeni kuriri pričali su ko je njihov vođa, kako su organizovani, gdje čekaju, izvještavali su da ruše cestu i telefonske linije, objašnjavali su koje mostove mogu odmah srušiti itd.

Bio sam »pisar«, odgovarajući svakome na različite adrese: komandantu te i te grupe ili desetine, već prema tome kako sam saznao šta je ko, i pri tom izdavao i provizorna naređenja. Najveću teškoću mi je predstavljao nedostatak vojnih ili drugih karti, jer ovaj kraj nisam poznavao. Zbog toga sam se konsuitovao sa Šekovljanima. Bio sam »stranac« među tim ljudima od kojih me je većina prvi put vidjela toga jutra.

Sjećam se tih raznih poruka, naročito jedne koja je dolazila **iz** Milića, sela koje će docnije postati poznatije kao sjedište partizansko-četničkog štaba za istočnu Bosnu. To je na putu **Vlasenica** — Zvornik. Odatle je jedna grupa ustanika skupila nešto pušaka i tražila od nas pomoć. Pisali su nam kako oni misle da treba srušiti takozvanu Dubničku ćupriju, što su stvarno dobro ocijenili. U to sam se kasnije uvjerio. Poslije nekoliko dana taj je most tako srušen da njime više nisu mogli proći **ni** tenkovi ni druga motorna vozila. Oni su to zaista dobro izabrali, samo su molili da im pošaljemo nekoga ko je vješt da im u tome pomogne. Poslali smo im jednu grupu sa Ratkom Vekićem Veljkom. Oni su sa nekoliko sjekira i testera poobarali drveće na cestu i most srušili. Bila je to vrlo lijepa akcija, tim prije što je neposredno poslije rušenja mosta tim

L»^ * Ubrzo će kroz nastupanje na Vlasenicu ovaj broj i u oružju i u espuškarima« da se udvostruči. Takođe će narasti i ustaničke grupe sa ®fugih pravaca, tako da će u konačnom napadu na Vlasenicu učestvovati Kupno oko 800 boraca, sa 150 pušaka i jednim puškomitraljezor«.

putem naišla jedna kolona ustaša iz Vlasenice koja je evakuisala zatvorenike. Kretali su se prema Zvorniku. Međutim, naši su ih dočekali u zasjedi, ustaše pobili, a zatvorenike oslobodili.

Do savjetovanja u Stolicama nismo imali jasnije predstave o fizionomiji odreda, o njegovoj organizaciji i dr. Samo smo logički došli do zaključka da tu našu veliku grupu boraca treba razdvojiti u nekoliko manjih odreda (četama su se docnije počeli nazivati). To smo i učinili, ali nam je teškoću predstavljao i ovdje izbor komandira, jer se međusobno nismo dobro poznavali. Znam da nam je i ovdje kriterijum bio sličan onome prilikom izbora desetara, pa smo izabrali poslije kraćih konsultacija četiri-pet boljih desetara za komandire. Pozvali smo ih na sastanak i iznijeli im ukratko odluku o njihovom postavljenju za komandire odreda, kao i njihove zadatke.

Pošto su se odredi postrojili i komandiri zauzeli svoja mjesta, krenuli smo dalje. Nekoliko kilometara ispred Vlasenice zauzeli smo položaje, s tim da ne napadnemo dok ne uhvatimo vezu sa grupama s druge strane grada i od Han-Pijeska. U Vlasenici je bio veći garnizon sa kasarnom i ustaškim logorom, ukupno oko 500 naoružanih ustaša i domobrana. Poslali smo odmah kurire da uspostave vezu s onim grupama s druge strane grada, s »planinštacima«, kako smo ih zvali. Da bi to postigli, morali su ići desno od Vlasenice, preko kladanjske ceste i Drinjače, pa gore uz planinu dobra tri časa hoda. Napisao sam pismo Aćimu Babiću, jer su mi rekli da je to čovjek, o kome se pročulo da se odmetnuo i koji će, vjerovatno, dići svoj kraj na ustanak kad uspostavi vezu sa Sekovićima.

Sutradan pred veče naši kuriri su se vratili sa još dvojicom—trojicom tih »planinštaika«. Imiali su bradice i crne šubare s nekim kićankama. Čim su došli, počeli su da me ispituju ko sam, odakle sam, kako se zovem, jesam li Srbin i dr. Interesovali su se ima li kod nas »Turaka«. Odgovorio sam da ima muslimana i da su to dobri drugovi borci. Na to su počeli da se ustežu da s nama razgovaraju, pa su htjeli da idu odmah natrag. »Hoćemo li se dogovoriti o akciji?« — pitam ih. »Ne znamo mi ništa!« — rekoše oni i spremiše se da idu. Usput, kad su ih pratili naši kuriri, rekli su im: »Nećemo mi s Turcima!«

Vidio sam da tu nešto nije u redu, da su oni nesigurni, da su to četnici i da se s te strane nemamo čemu dobrom nadati.

9. avgusta oko podne naredio sam napad na Vlasenicu bez ikakvih naročitih priprema. Iznenada sam osjetio da je to doba najbolje za akciju kojoj se neprijatelj, vjerovatno, nadao ujutru. Sem toga nadao sam se da će i planinska grupa stići da učestvuje u napadu, jer sam dobio obavještenje da je Han-Pijesak oslobođen.

Poslije borbe koja je trajala oko 1 čas nastao je tajac. Za ovo vrijeme lijevo krilo sa Dragom Melezovićem na čelu bilo se najviše probilo, skoro do groblja i prvih gradskih kuća, ali dalje nije moglo, jer su ustaše izvršile očajnički protivnapad. Poslije toga neprijatelj se povukao u grad, a i naši su se povukli. Osim mene, tu u centru je bilo još nekoliko kurira i samo desetak starijih seljaka koji su izgleda računali da je tu oko centra, oko komandanta, ipak najsigurnije. Slao sam kurire lijevo—desno da uhvate vezu sa krilima, ali to nisu uspjeli. Iz pravca Han-Pijeska nije se čula nikakva pucnjava.

Tako sam sjedio još neko vrijeme iza jednog drveta i gledao naprijed. A i starci su, kad se sve utišalo, posjedali iza mene i počeli razgovor. Čudno je to: razgovaraju o ljetini — sjećam se dobro — kako je rodilo, ko je šta skinuo s ljetine, da li će se moći sve skinuti i kako, jer, evo, počela je borba. Doviknuo sam im da se sklone, jer ih možda neko posmatra, pa će ih pobiti. Nisu me poslušali. Nastaviše da sjede i razgovaraju. Kad fijuknu jedan zalutali metak i pravo između njih! Kako su se rastrčali! Sad su me bržebolje poslušali: rasporedili su se, zauzeli zaklone i ućutali.

Odjednom, malo kasnije, čujem da šušti paprat ispod mene. To je neka velika paprat, viša od čovjeka, i ništa ne može da se vidi. Tada sam začuo jedan glas: »Ajde ovamo, Mujo, ovamo je püt!« Pred nama je, znači, jedna ustaška patrola iz grada, samo je mi ne vidimo, iako je sigurno na svega 30—40 metara ispod nas. Mislio sam šta da radim, jer nisam znao koliko ih je, a kod nas svega par pušaka. Zatim se šapatom dogovorimo da na moju komandu opalimo plotun, u tom pravcu. Tako smo i učinili, a ja sam još i povikao: »Napred! Ovamo! Desno i lijevo krilo!« Tamo nasta neki metež. Pojurili smo naprijed, kroz paprat, ali više nije bilo nikoga.

Tu smo ostali preko dva sata, kada nam iza leđa priđe grupa kurira i reče: »Druže komandante, hajde natrag, sva se vojska povukla. Eno je dolje ruča!« To je bilo nekoliko kilometara pozadi. Svi su se bili povukli i lijepo zasjeli oko kazana

Tako je to bilo u početku. Borci su se povukli zato što prva akcija nije odmah uspjela. Nisu se rasuli po selima, ali su **se** vratili natrag na kazan — bez ičije komande.

Sutradan, 10. avgusta u podne, kada smo bolje povezali sve grupe, lijevo i desno, poslije analize prethodne akcije, krenuli smo u drugi odlučniji napad. Prije toga smo u toku noći Poslali po okolnim selima kurire da traže od seljaka puške i municiju. I stvarno smo tako uspjeli da povećamo naše zalihe

Ustaše su pokušale protivnapadom da nešto učine, ali [s]mo mi to izdržali i krenuli dalje. To je oduševilo borce, ohra-

brilo ih i prosto ponijelo prema gradu. U Vlasenicu smo ipak ušli organizovano, u tri kolone. Išli smo uzbrdo, uz neke ulice, više nije bilo otpora sve dok nismo izbili u gornji dio varoši, skoro na ivicu, gdje su bile domobranske kasarne na dva sprata sa debelim kamenim zidovima. Cim smo izbili pred prvu kasarnu, osuli su paljbu na nas, i ranili nekoliko naših boraca.

U to vrijeme stigao je kurir iz jedne naše grupe, koja je zatvarala pravac Tuzla — Zvornik, i obavijestio nas da prema Vlasnici ide jedna kolona domobrana. Komandir grupe je pitao šta da radi: da li da ih napada ili da ih pusti da prođu pa da ih napadne s leđa. Savjetovao sam mu po kuriru da ih odmah napadne, zato što još nismo zauzeli kasarnu, pa njihova pojava u gradu može da pogorša našu situaciju i pokoleba borce. Međutim, dok je kurir tamo stigao, domobranska kolona je već prišla pod grad.

U međuvremenu, dok su se komandiri razletjeli da sređuju jedinice, bio sam u štabu na glavnoj ulici preko puta crkve. Odjednom začuh kako sve jače odjekuje komanda: »Lijeva, desna, jedan, dva!« i bat koraka. Izađem napolje, a jedna grupa od tridesetak boraca zaustavila se pred crkvom. Komanduje joj neki bivši jugoslovenski podnarednik. **Cim** su stali pred crkvu, on je viknuo: **»Ziveo** kralj Petar II! Plotun u nebo!« I iz pušaka se osu plotun. Izletjeh preda nj, uhvatih ga za prsa i kažem: »Šta to vičeš? Ko ti je to dozvolio? Kako smiješ da trošiš municiju, a kasarna tek treba da bude zauzeta?. . .« Zatim naredih da se prekine pucanje a njega odstranih odatle.

U prvi sumrak smo napravili plan napada na kasarnu. Glavnina je trebalo da pođe u akciju preko čistine, a jedna grupa od oko 20 probranih boraca sa Dragom Melezovićem na čelu, sa bombama koje smo od svih prikupili, imala je da neprimjetno zađe iza kasarne i kroz prozor ubaci bombe, a zatim da.uskoči u kasarnu.

Cim je pao prvi mrak, napad je počeo. Osuli smo poljbu **i** jurnuli na kasarnu. Doprli smo skoro do samih vrata i prozora. U taj čas je Dragina grupa pobacala bombe. Nastao je tresak, a zatim cviljenje i zapomaganje iznutra: »Predajemo se!« Odmah smo provalili u zgradu i zauzeli kasarnu. Unutra je bilo i mrtvih i ranjenih, ali i dosta živih domobrana. Oružje je začas razgrabljeno, kako ga je ko dočepao.

Za sve to vrijeme stalno mi je bila na umu ona domobranska satnija koja se primicala gradu. Stoga smo odmah postavili odbranu, a istovremeno upozorili borce da održavaju red u gradu i da spriječe svako pljačkanje u ovim prvim časovima bezvlašća. Okupili smo i neke uglednije građane i zatražili od njih da budu oprezniji, kraj svojih kuća, da smire porodice i

što manje izlaze na ulicu dok ne uspostavimo vlast. Sjećam se kako mi je kasnije bilo jako milo kada sam kroz mrak čuo kako trče neki naši borci, Šekovljani, i viču: »Gdje je komanda gdje je štab? Evo nailazi neprijatelj, a onamo se neki razularili- Sve to treba pobiti! Treba da se brani grad od neprijatelja.«

Očekivali smo svakog trenutka napad. Kad u neko doba noći dolazi Drago Melezović sa položaja i saopštava nam da su naši od domobrana zaplijenili jedan dio komore. U stvari, kada je naša jedinica izašla na položaj, na nju je naletjela komora !__kuhinja sa garniturama kazana punih tople hrane — i tako nam prosto sama uletjela u ruke.

Kasnije smo saznali da domobranska satnija nije u stvari smjela da izvrši napad. Među njima je bilo i nekih naših simpatizera, oficira u komandi satnije, koji su nagovorili ostali dio komande da nas ne napadaju. I posle prvih čarki naše patrole nisu više mogle da ih u mraku pronađu. Tako su se oni već iste noći vraćali natrag prema Tuzli, ali su u zoru naletjeli na zasjedu koju im je pripremio Irac. Dobro organizovanim napadom razbio je satniju, zarobio komandu, zaplijenio sve oružje a malo njih je uspjelo da pobjegne.

Sutradan poslije zauzeća Vlasenice Aćim Babić, onaj od koga smo tražili da učestvuje u napadu na Vlasenicu, dođe sa svojim ljudima sa planine od Han-Pijeska. Došao je u nekom starom otvorenom automobilu, pravoj krntiji, sjedeći u sredini, sa naoružanim bradonjama oko sebe. Čim je stigao, ode ravno u birtiju, gdje se oko njega odmah iskupiše gazde i gazdice. Zatekao sam ih kako jedu i piju. Debeo, zadrigao, nekako sav mastan. prljav, uvalio se u stolicu i ponaša se kao da je on osvojio grad. Priđem mu i kažem da sam tu komandant jedinice koja je zauzela Vlasenicu, onaj koji mu je poručivao da dođe i da učestvuje u napadu, ali je on to odbio. »Akcija je sad završena — rekoh, — ali se ipak možemo dogovoriti šta dalje da radimo.« On, međutim, gotovo i ne gleda u mene, no kaže: »Sve sam ja to uredio!« Vidjeh koliko je sati, izađem napolje i krenem u štab.

Prethodne večeri, uoči napada, sreo me je neki čovjek potpuno vojnički odjeven i naoružan, koji reče da bi želio sa mnom da razgovara. Predstavio mi se kao Svetozar Kosorić. Kaže da se osjeća komunistom i da je prije rata učestvovao u radničkim štrajkovima. »Ja sam došao ovdje s ovima, jer drugih nije bilo, a među njima glavnu riječ ima ološ i pljačkaši sa Aćimom Babićem na čelu. Oni neće s vama da sarađuju, ali bi se poneki mogao probrati, a ostali razoružati. . .« Bio je sasvim dobronamjeran i odlučan. Pitam ga zna li on ljude kod

njih koji bi htjeli da razoružaju ostale. Kaže: »Bogami teško ja se stavljam pod vašu komandu, ali za druge ne garantujem.*« Da to ja pokušam — ocjenio sam kao nerealno sa onakvom »vojskom« kakva je tada bila. Učinio bih još gore.

Inače Svetozar Kosorić je jedini od te grupe »planinštaka« učestvovao u napadu na kasarnu. Vidjevši da u takvoj situaciji ne možemo mnogo učiniti, odlučio sam da u gradu ostavim Branu Savića, koji je bio iz tog kraja i koga su svi znali. Njegov bi zadatak bio da pokuša da uspostavi vlast. U gradu smo ostavili i jednu grupu od oko 20 boraca da održavaju red. Tada smo se sa glavninom povukli iz Vlasenice i krenuli prema prvobitnom planu jednim dijelom prema Zvorniku, a drugim prema Kladnju na položaje Trnovo — Pepići. Mi smo se vratili u Sekoviće, u sjedište Oblasnog i Sreskog štaba.

U **Sekovićima smo** dobili dvije dobre vijesti: da **je** kasarna u Papraći ponovo zauzeta, prilikom razbijanja i gonjenja satnije u Muzuljama, i druga vijest, od Miloša Zekića, da je prva akcija na cesti Tuzla — Kladanj uspjela. Ustaško uporište kod Klašnjice, nedaleko od Stupara, likvidirano je, porušen je most na Gostulji i cesta prekinuta, formiran **je** Stuparski odred, a u toku su bile pripreme za napad na ustaško-domobransko uporište u Stuparima. Predstojao je sastanak Oblasnog štaba i stvaranje plana za dalje širenje ustanka. . .

Cvijetin MIJATOVIC

* Međutim, kako sam naknadno saznao od Jovana Narančića iz Han-Pijeska, sa Svetozarom su tada došli i Milivoje Narančić iz sela Trešnjevca, Radivoje Šupak iz Han-Pijeska i još jedan »planinštak« ali mu se imena ne sjećam. Sva trojica su učestvovali u napadu na kasarnu u Vlasenici i tom prilikom i poginuli.

PARTIZANSKI ODRED ..MARKO OREŠKOVIC"

ČETA SRBLJANA

S redinom avgusta 1941. ustaničke snage, koje su se do toga vremena nalazile na Srbskom klancu, prebačene su na Drenovaču radi pojačanja ustanka na položajima prema Bihaću. Ostali ustanici sa teritorije opštine Srb, prvenstveno iz severnih sela, nalazili su se na položajima prema Kulen-Vakufu. Pošto je stvorena slobodna teritorija, neki ustanici počeli su da odlaze kućama, smatrajući da im više ne preti opasnost. Borbu protiv ustaša prepuštali su borcima graničnih sela. Napuštanje ustaničkih redova još više se pojačalo time što su Italijani okupirali jedan deo slobodne teritorije i uspostavili svoj garnizon u Srbu, trudeći se, zajedno sa četnicima, da okupaciju prikažu kao meru za zaštitu Srba.

Srbljani su ostali samo kratko vreme na položajima oko Drenovače, a zatim su na traženje boraca prebačeni preko reke Une u Bosanske Doljane da se bore sa neprijateljevim snagama koje su se kretale između Bihaća i Kulen-Vakufa. Tu se formirala četa Srbljana[1].

Ona se smestila u zaselak Međugorje (Svinjčine), izvodeći akcije na neprijateljske kolone na prostoru Gorjevac — Du-

ft [1] Za komandira čete pokušao je da se nametne rezervni poručnik Milan Torbica, koji je tražio zaštitu italijanskog okupatora. Njega su podržali naši protivnici kao i nedovoljno obavešteni borci, pošto se formalno deklarisao kao pristalica komunističkih ideja, što nije bio (streoan je kao neprijatelj). On je samo formalno bio komandir čete, a pravi borci okupljali su se oko drugova Dušana i Danica Damjanovića, komandira tzv. gerilskih odreda za Gornji Srb i Kupirovo, koji su na te dužnosti bili naimenovani još uoči samog ustanka i drugih istaknutih ooraca i simpatizera Partije: Milana Đumića, Branka Desnice, Milana ezelja i drugih. Ovi drugovi bili su inicijatori i učesnici u borbama je četa vodila, a Torbica, zajedno sa onima koji su ga podržavali, izbegavao ju je.

bovško. Međutim, četa **nije** delovala kao celina zbog slabog, pročetnički orijentisanog komandira i slabe discipline, već su se isticali samo **pojedinci** ili **pojedine** grupe boraca (Milan **Zeželj,** Milan. Mandić itd.). Tek se posle reorganizovanja, kad je **za** komandira izabran Milan **Sijan, a za** komesara Branko Desnica, **stanje** sredilo.

U Međugorju četa je ostala do pada Kulen-Vakufa (6. septembra), a onda se vratila preko Une na ličku stranu i posela deo položaja prema Bihaću kod Drenovače. Ti položaji uspostavljeni su neposredno posle ustanka i oslobođenja donjolapačke opštine. Držale su ih ustaničke jedinice sa teritorije donjolapačke opštine, formirane prema pojedinim selima u vodove ili čete. Svim tim snagama komandovali su Stojan Matić, potporučnik bivše vojske i komandant takozvanog Ličkog bataljona i Gojko Polovina, politički komesar tog bataljona. Međutim, teško je bilo ostvariti neku jedinstvenu komandu, pošto je svaki starešina formiranih seoskih jedinica radio na svoju ruku, napuštao položaj i nastojao da za svoje borce obezbedi povoljnije mesto, bolji položaj i sigurnije zaleđe. Zbog toga se događalo da na nekim delovima položaja bude po nekoliko ustaničkih jedinica, a na drugim ih uopšte nije bilo. Tako je, na primer, istočna strana Drenovače do reke Une ostala nezaposednuta, jer bi u slučaju proboja borci na ovom delu položaja bili ugroženi i u nemogućnosti da se povuku. Borci naše čete rešili su da posednu baš taj deo položaja, da bi i na taj način pokazali da su nepokolebivo za borbu[2]. Na tom položaju četa je ostala od 8. septembra do pred kraj ovog meseca, odnosno do formiranja prvog partizanskog odreda na Drenovači. Kao i sve druge ustaničke jedinice mi smo držali svoj deo položaja ne preduzimajući ofanzivne akcije. Na borbu sa neprijateljem računalo se samo u slučaju napada na r.aše položaje ili pak u slučaju opšteg napada naših snaga na neprijateljeve položaje na Lohovskim brdima, prema Bihaću.

[2] **U to vreme na Drenovači su, pored Br inka Desnice, političkog komesara čete i mene, bili: Dušan i Rade Damjanović, Milan Zeželj, Lazar poginuo (u NOB-u) i Paja Rađenović, Petar Pepa (poginuo kao komandir čete) i Miloš Rastović (poginuo kao komandir čete 1942, proglašen za narodnog heroja), Mićo Prijić (poginuo u NOB-u) i Ilija Batinica Šicman — svi iz Gornjeg Srba; Đumić Milan,' iz Srba; Danilo Danić i Momčilo Damjanović, DujoiDušan Batinica, Milan Brkić — svi iz Kunovca; Branko (poginuo 1942. na Glini), Dušan i Dragan Pećanac, Petar (poginuo u borbi s Italijanima 1942. pri oslobođenju Donjeg Lapca) i Dragan Lukić (poginuo 1942. pri napadu Italijana kod Bruvna), Božo (član SKOJ-a) i Milan Šijan (poginuo 1943.** u **Slunju) — svi iz Kupirova.**

FORMIRANJE ODREDA

Jedanaestog septembra u Donjem Lapcu je održan sastanak Okružnog komiteta KP za Liku. Na ovom sastanku uočene su slabosti u dotadašnjem radu komunista, donete odgovarajuće odluke i postavljeni zadaci. U pogledu organizovanja vojnih jedinica zaključeno je ovo:

Kao najvažniji i najhitniji zadaci postavljaju se pred partijsko rukovodstvo organizacija i reorganizacija vojnih jedinica. Pokazalo se da destruktivni tipovi, izdajnici narodnih interesa, rade svim silama da dezorganizuju narodnooslobodilački ustanak, pa se nameće potreba rada u vojsci i formiranje čvrstih vojnih rukovodstava.[3]

Zaključke sa ovog savetovanja preneo nam je Đoko Jovanić. On je predložio da pristupimo formiranju partizanskog udarnog odreda u kojem bi se okupili svi borci sa teritorije lapačkog kotara i sa Drenovače, spremni da u odredu ostanu kao stalni borci i da se bore na svakom mestu gde to bude potrebno, bez obzira na udaljenost od svoga sela. Stupanje u odred postavljeno je na potpuno dobrovoljnoj osnovi, ali je onaj ko stupi u odred obavezan da se bezuslovno pokorava naređenjima i vojničkoj disciplini. Predlog smo prihvatili, jer smo i sami često razgovarali o tome da se ne može ništa učiniti bez discipline.

O formiranju partizanskog udarnog odreda obavešteni su svi **borci** na položajima i drugi na teritoriji donjolapačkog sreza i **pozvani** da u njega stupe. U međuvremenu dok su ovi obaveštavani i prikupljani novi borci, Đoko Jovanić je (već je bio izabran za komandira) pripremao četu za akciju. On je, ne čekajući da se odred potpuno formira, tražio da se ide u akciju, da **se** napada neprijatelj na položajima ispred nas. Zato je **samo** nekoliko dana po dolasku na Drenovaču, a u vezi sa opštim napadom koji je planirala komanda tamošnjih ustaničkih **snaga,** organizovan prepad na neprijateljske položaje na **Lohovskim** brdima. Zadatak odreda je bio da se provuče u pozadinu neprijatelja i napadne ga s leđa. Kada je pala noć krenuli **smo** preko pustog **i** popaljenog sela Lohova u kojem su se zadržali samo psi. Oni su nas svojim lavežom otkrili i neprijatelj je otvorio paljbu. Zbog osećanja da je napad otkriven nastalo je kolebanje među borcima i gubljenje vere u uspeh, pa **se** odustalo od akcije i četa se vratila na svoje položaje.

U međuvremenu dok su prijavljeni borci pristizali, došlo ie do sukoba između ustaša i našeg odreda kod sela Meljinovca. Do sukoba je došlo ovako: komandir ustaničkog voda iz Kala-

[3] **Zbornik, dokumenat Vojnoistorijskog instituta, tom V, knjiga 1,**

ta, Novaković, bio je naročito ogorčen na ustaše koji su inu poklali celu familiju, pa je predložio da se napadne ustaško selo Skočaj. Predlog su podržali još neki komandiri. Videči da je čitava stvar neozbiljna, Jovanić je odbio da njegov odred u tome učestvuje. Neki od prisutnih jedva su dočekali takvu izjavu i odmah počeli stavljati primedbe: »Eto, kakvi ste vi partizani i udarnici, a bojite se borbe.« Posle toga Jovanić je pristao: »Pa dobro, kad je tako ići ćemo i mi, ali videćemo kako će se ko držati.« I kad je sledećeg dana odred krenuo u pravcu neprijateljevih položaja, nijedna druga ustanička jedinica nije se ni pomakla sa položaja. Blizu popaljenog sela Meljinovca primetili smo kako se grupa ustaša u borbenom rasporedu spušta prema nama. Odred je odmah zauzeo položaj iznad sela i kad su se ustaše približile, borci su na dati znak otvorili vatru i otpočela je borba koja je trajala oko dva sata. Potom su ustaše počele da se povlače, mi smo prešli u napad, ali je nastupanje obustavljeno zbog mraka i odred se vratio na Drenovaču. U borbi je poginulo nekoliko ustaša, dok na našoj strani nije bilo gubitaka. Ovaj sukob sa neprijateljem bio ie od dvostruke važnosti: s jedne strane, odred se sukobio sa neprijateljem na bliskom odstojanju, izdržao na posednutim položajima i naterao ga na povlačenje — to je bilo vrlo važno borbeno kaljenje; s druge strane, ustaše su nameravale da tokom noći izvrše prepad na naše položaje na Drenovači, ali su od toga posle sukoba sa nama odustale.

Posle ove borbe nastavilo se sa okupljanjem boraca.[4]

[4] Do konačnog formiranja odreda, krajem septembra, javili su se i stupili u novi odred sledeči borci iz drugih ustaničkih jedinica sa teritorije lapačkog sreza (pored 24 borca iz pomenute čete Srbljana):

Drago Ožegović iz Neteke; Jovo (poginuo kao politički komesar bataljona u borbama u Zemunu) i Boško Čopič, Jovo Dubajić (po godinama najstariji borac u odredu) — svi iz Suvaje; Simo Damjanović iz Ajderovca; Perica Cvetičanin (poginuo kao zamenik političkog komesara bataljona), Lazo Pupavac (poginuo 1942. u borbi sa Italijanima kod Turjanskog), Jovica (poginuo u NOB-u) i Jadre Đukić — svi iz Oraovca; Stevo Brzović, radnik sa Unske pruge, rodom od Sušaka (prvi Hrvat u odredu, poginuo kao komesar čete u borbi sa ustašama); Bogdan Bubalo Rade (poginuo u borbi s Italijanima pri oslobođenju D. Lapca u februaru 1942), Lazo i Đuro Popović (poginuo na terenu kao politički radnik), Mrgud Škorić (poginuo u prvim borbama odreda kao mitraljezac) i Ilija Ljubojević — svi iz Nebljusa; Nikola Balać iz. Kruga (predratni simpatizer KP); Mane Popović iz Pirovišta; Milan Petrovič, Milan Miljuš i Vid Obradović (kasnije dezertirao u četnike) iz Dobašnice; Đuro Bjelić iz Lohova (Bosna) i Jovica Tišma iz Dnopolja.

Sedam boraca su nakon kraćeg vremena po povratku odreda u Dobroselo, iz raznih razloga napustili jedinicu, vratili se u svoja sela i priključili ustaničkim jedinicama kojima su pre stupanja u odred pripadali. Na putu za Stjenjane u odred su stigli i drugovi Dušan Mile-

Kada su se prijavili svi koji su to želeli, pristupilo se formiranju i organizovanju odreda. U njemu se okupilo ukupno 52 borca. Socijalni sastav bio je ovakav: radnika 8, službenika 9" đaka srednje škole 2, a ostali su bili zemljoradnici od kojih ooneki i sezonski radnik. Članova KPJ bilo je svega 3 (to ie bila ona partijska ćelija koja je uoči ustanka formirana na teritoriji opštine Srb).

Odred je podeljen u dva voda, a svaki vod je imao po dve desetine. Za komandira odreda izabran je Đoko Jovanić. gimnazijalac iz Srba (pre rata živeo je u Zedniku u Bačkoj, gde je bio hapšen i proganjan kao komunist.) Ja sam izabran za političkog komesara odreda. Komandir 1. voda, a istovremeno i zamenik komandira odreda bio je Dušan Damjanović. Komandir 2. voda bio je Danić Damjanović. Za desetare su postavljeni: Milan Đumić, Drago Ožegović, Momčilo Damjanović i Dujo Batinica.

Komandir je predložio da odred uzme ime »Čapajev«'. Borci su se s tim saglasili i počeli da se nazivaju čapajevcima. Od više komande ovo ime nije bilo zvanično potvrđeno, pa je docnije, nakon pogibije Marka Oreškovića, odred zvanično dobio ime našeg heroja.

U vreme formiranja odreda u njemu je, pored tri člana KPJ, bio i veći broj drugova koji su po svom ubeđenju bili komunisti i radili na sprovođenju linije Partije. To su mahom bili siromašni seoski omladinci koji su se razvijali pod partijskim uticajem. Taj uticaj vršen je na dva načina: s jedne strane, od partijskih organizacija na terenu koje su delovale pre i **za** vreme ustanka i, s druge strane, preko njihovih bližih ili daljih rođaka — radnika, koji su još pre rata kao sezonski ili stalni radnici odlazili iz svojih sela, dolazili u kontakt sa članovima KP, postali članovi ili simpatizeri Partije, pa su kao takvi delovali na svoje rođake i prijatelje.

Moglo bi se postaviti pitanje da li je bilo pravilno povlačenje i okupljanje većeg broja simpatizera i aktivista KPJ sa teritorije donjolapačkog sreza i njihovo koncentrisanje u odre**du** i odvajanje od rada u njihovim selima i seoskim jedinicama. Praksa je pokazala da je to bilo sasvim pravilno, iako su posle neki od njih vraćeni na teren da bi i dalje politički radili. Oni **su** u odredu obezbeđivali drugarske odnose, borbeni duh, podizali moral i razvijali zdravu političku atmosferu, što je sve pozitivno uticalo na mlade borce i na narod u selima kroz koja

usnić, član KPJ (koji je pre toga bio na položajima prema Gračacu, kao predstavnik štaba iz Lapca), Dmitar Njegovan (poginuo 1943.) i Oane Radović (poginuo u NOB) iz Pavlovca i Slavko Repac iz Gusinja (Poginuo).

smo prolazili. Zahvaljujući tome mladi borci postali su ubrzo svesni uloge odreda, značaja ustanka i narodnooslobodilačke borbe uopšte. Pošto su se u odredu brzo politički uzdigli i nakon što su, boreći se, prošli kroz druge krajeve Like, došli su u kontakt i sa hrvatskim selima, komunistima i borcima Hrvatima. Učestvovali su s njima u borbama protiv ustaša. Ovako prekaljeni ovi mladi borci su u kontaktu sa svojim meštanima postali najbolji agitatori i politički radnici na terenu, jer su onim što su doživeli mogli najuspešnije da pobijaju četničku propagandu. Time se i objašnjava brzo poboljšanje političke situacije na teritoriji donjolapačkog sreza, političko razobličavanje četnika i nagli priliv boraca u partizanske jedinice.

Pošto je formiranje odreda završeno, postavilo se pitanje gde i kako otpočeti s akcijama. Komandir je odredio da krenemo preko reke Une i da napadamo neprijatelja na tome sektoru. Pre polaska pušten je jedan broj boraca na kraće odsustvo. Tako je odred 1. oktobra krenuo na svoj prvi borbeni marš. Prešavši na bosansku stranu prošli smo sela Doljane, Lipu i Oraško Brdo. Neprijatelj je već bio izmakao. Nikoga živog nije bilo u okolini, samo su se još dimile popaljene kuće. Nastupajući tako za neprijateljem u pravcu Kulen-Vakufa skoro ceo dan, nismo ga mogli stići, mada je komandir uporno nastojao da odred uvede u borbu.

Pri prelazu puta koji od Vrtoča vodi za Kulen-Vakuf imali smo kratak sukob s neprijateljskim obezbeđenjima. Starešine su bile u prvim redovima i na najoDasnijim mestima. Od značaja je što u tom sukobu nismo imali gubitaka, jer bi se oni u toj fazi verovatno loše odrazili na moral boraca.

Noću između 2. i 3. oktobra prešli smo put i smestili se u jedan, šumarak više sela Stjenjana. Kiša je naglo padala i svi smo bili mokri. Ujutru smo se spustili do nekih koliba da bismo se odmorili i nahranili, a potom smo krenuli prema **Covki** da bismo postavili zasede na putu koji vodi za Kulen-Vakuf. Već oko 10 časova bili smo na mestu. Tu je bilo samo nekoliko spaljenih kuća. Drugi vod ostao je na okuci puta, a Prvi desno od njega. Komandir odreda poveo je 2. vod da ga rasporedi u zasedu. Ja sam pošao sa 1. vodom. Rasporedili smo se u šumarku iznad puta na udaljenosti od po 10 do 20 metara. Posle kraćeg vremena začu se buka motora. Spremni smo i očekujemo. Prođoše dva putnička automobila. Propustismo ih ne otvarajući vatru. Tako je i predviđeno da ih mi propustimo da prođu kako bi čelo kolone stiglo do zasede na levom krilu, pa da na taj način stavimo pod vatru veći deo kolone. No, ni 2. vod nije otvorio vatru, te putnička kola prođoše i kroz njihovu zasedu i

produžiše u Kulen-Vakuf. Očekivali smo da ali uzalud. Tek tada nam je postalo jasno da je učinjena greška što smo ih propustili. Čekali smo i dalje, ležeći mokri pored nuta, jer je kiša neprestano padala. Pala je i magla, te je već oko dva sata posle podne zahladilo, a neprijatelj nikako da naiđe. U takvoj situaciji rešismo da se povučemo iz zasede. 1. vod se uputio prema Stjenjanima i pri izlasku iz šume zastao da sačeka 2. vod i komandira odreda. U to se začu jaka pucnjava, baš iz pravca gde je bila zaseda 2. voda. Pohitasmo prema brdu, no uskoro se pojavi komandir odreda s borcima 2. voda; išli su radosni i nasmejani, noseći zaplenjeno oružje i drugu vojnu opremu. Oni su ipak dočekali ona dva automobila, koji su se vraćali iz Kulen-Vakufa, napali ih i uništili.

U kolima i oko njih izbrojano je 7 mrtvih oficira i 2 podoficira. To je bio štab borbene grupe[5] koja je vršila »operacije čišćenja« na ovom terenu, palila sela i terorisala narod. Pored pukovnika Matagića ubijen je i bojnik Veber, komandant opsednutog Kulen-Vakufa koji je počinio velike zločine nad narodom ovoga kraja. Izginuli su pola sata nakon što su izdali naređenje ustaškim snagama u Kulen-Vakufu za nova čišćenja. Zaplenili smo jedan puškomitraljez, nekoliko pušaka i pištolja, kao i drugu vojnu opremu i odeću. Automobili su zapaljeni. Među zaplenjenim dokumentima nađena je i zapovest ustaške komande po kojoj je sledećeg dana u 8 časova trebalo da otpočne napad na selo Veliko Stjenjane.

Odmah zatim usledila je intervencija ustaša iz Kulen-Vakufa. Da bismo sprečili njihov eventualan prodor prema Stjenjanima, ceo odred je zauzeo položaje na uzvišenjima iznad zaseoka Covke. Ustaške jedinice su pokušale da zauzmu naše položaje i da nas odbace prema Stjenjanima, ali smo ih vatrom sprečili. Tada su se oni, pokupivši mrtve, povukli u Kulen-Vakuf.

Posle ove akcije vreme se nešto prolepšalo i ceo odred se prikupio na proplanku iznad sela Stjenjana. Tu su se borci odmorili, a onda smo održali konferenciju na kojoj su tretirana razna pitanja sa puta i iz borbi koje smo vodili. Istovremeno smo podelili i zaplenjeni ratni materijal, vodeći računa o potrebi svakog pojedinca, bez obzira da li su oni kojima su stvari dodeljivane učestvovali u akciji ili nisu. S podelom su svi bili zadovoljni. Ovaj i slični postupci koje je sprovodilo rukovodstvo uz podršku većine boraca pozitivno su uticali na ceo odred. Borci su ovim prvim uspehom bili oduševljeni, a naročito sa zaplenjenim oružjem.

[5] U njenom sastavu su se nalazila tri bataljona, dve baterije i vod tenkova (prim, redakcije).

U akciji je učestvovao i Dmitar Njegovan i pokazao izvanrednu hrabrost. Zbog toga je dobio jednu od zaplenjenih pušaka. Ne mareći više za konferenciju, on se izdvojio i udaljio nekih 100 metara, legao iza jednog žbuna i neprestano nišanio, okretao pušku na sve strane, zagledao i proveravao. U tom momentu ništa ga drugo nije interesovalo sem »njegove« puške. Kad je trebalo da odred krene, došao je u stroj, i obratio se desetaru rečima: »Dobra će biti, pobro«.

Nakon konferencije odred je razmešten u selo na odmor. Istoga dana uveče održan je sastanak partijske organizacije odreda, na kojem se govorilo o radu odreda, o daljem planu i pokretu. Po planu, odred je trebalo da nastavi put za Liku. Međutim, imajući u vidu ustašku zapovest zaplenjenu u akciji kod Čovke iz koje se videlo da neprijatelj namerava da sledećeg dana napadne Stjenjane, rešeno je da se odred tu zadrži kako bi sa borcima iz istog sela učestvovao u odbrani Stjenjana.

Sledećeg dana pre svanuća posednut je položaj prema Kulen-Vakufu, zapadno od Stjenjana. Spremno smo čekali neprijateljski napad koji je po zapovesti trebalo da počne u 8 časova. No, prošlo je i 11 a nikakav pokret neprijatelja prema Stjenjanima nije primećen. Postalo nam je jasno da napad neće ni uslediti zbog našeg uspeha kod Čovke. Posle 11 časova povukli smo se u selo i pripremili za put u Liku. Trebalo je žuriti kako bismo što pre stigli, pošto se očekivao napad prema slobodnoj teritoriji i Donjem Lapcu. Uveče 4. oktobra stigli smo u Martin-Brod na Uni, gde smo prenoćili i odmorili se. Nameravali smo da se tu duže zadržimo ukoliko nam to dozvoli neprijatelj iz Kulen-Vakufa. Zato su 15 boraca sa teritorije opštine Srb pušteni na kraće odsustvo, da bi obišli svoje porodice. Očekivalo se da će oni u povratku dovesti u odred još neke drugove za koje se pretpostavljalo da žele stupiti u naše redove.

BORBE S USTASAMA OKO DONJEG LAPCA

Planirani odmor morali smo iznenada da prekinemo već sutradan, 5. oktobra, jer je otpočeo napad ustaških snaga iz Kulen-Vakufa u pravcu sela Boričevca. Napad je usledio oko 10 časova, kad je neprijatelj iz Kulen-Vakufa već bio prešao reku Unu. Čim smo saznali za ovaj napad krenuli smo usiljenim maršem preko sela Doljana u Dobroselo, noseći i oružje boraca koji su bili pušteni kućama. Kad smo nešto posle podne stigli u Dobroselo, među meštanima je vladala opšta panika. Neprijatelj je iznenadio ustaničke jedinice na položajima prema Kulen-Vakufu. Borci su se razbežali i neprijatelj je zauzeo

išenja i položaje kod Boričevca bez otpora. Kad se u selu uzjavio naš odred, narod je počeo da se smiruje, a još više(kad 0 pošli prema Boričevcu. Neko je proneo vest da je neka ^dinica dočekala i potukla ustaše u Pištalskoj draži. Ova vest ^ iie bila tačna. Našem odredu priključio se i vod boraca iz Dobrosela. Neprijatelj se na zauzetim položajima već bio sredio, te je došlo do borbe na vrlo bliskom odstojanju u kojoj su se ustaše koristile i ofanzivnim bombama. Desetar Drago Ožegović uhvatio je jednu u letu i vratio je prema neprijatelju. Međutim, nije nam uspelo da neprijatelja zbacimo, te smo se, kad je pala noć, povukli na Prisjeku. Gubitaka nismo imali.

Iako ovim napadom nismo postigli cilj, sama činjenica da smo napali neprijatelja i da pritom nismo imali gubitaka, delovala je ohrabrujuće kako na borce našeg odreda, tako i na sve druge. Narod je počeo da se smiruje, a naoružani ljudi da se prikupljaju oko svojih komandira i pripremaju za borbu. Noću između 5. i 6. oktobra zajedno sa drugovima iz štaba Lapačkog bataljona, Stojanom Matićem i Gojkom Polovinom, napravljen je plan za napad na neprijatelja koji je trebalo početi 6. oktobra ujutru.

Rano ujutru 6. oktobra borci našeg odreda i svi drugi čije je učešće u napadu predviđeno bili su na svojim polaznim položajima. Pored našeg odreda bilo je tu još oko 200 boraca iz okolnih sela i raznih drugih ustaničkih jedinica. U 6 časova počelo je podilaženje neprijateljskim položajima. Istovremeno neprijateljske snage, jačine od oko jedne ustaške bojne ojačane pešačkom satnijom i dvema haubicama, koje su prenoćile na dostignutoj liniji kod Boričevca, preduzele su dalje nastupanje prema Donjem Lapcu. Nekako u isto vreme neprijateljske snage od Bihaća preduzele su napad na ustaničke položaje kod Drenovače, u pravcu Donjeg Lapca, ali je ovaj napad blagovremeno bio odbijen. Mi smo se sukobili sa neprijateljem još u selu Boričevcu, nastupajući prema njegovom levom boku. Došlo je do teške borbe na dosta bliskom odstojanju, ali nijedna strana nije popuštala. Ceo dan neprijatelj je — zasipan vatrom sa svih strana — trpeo velike gubitke. Ipak, pred samu noć uspeo je da se probije u Donji Lapac gde je i zanoćio. Naše snage zanoćile su na položajima oko Donjeg Lapca. Sledećeg dana, 7. oktobra, neprijatelj je počeo da napušta Donji Lapac i da se probija u pravcu Bihaća. Mi smo nastupali za njim i gonili ga sve do sela Melinovca, a on se očajnički borio da bi se izvukao. Ovde kod Melinovca, gonjene ustaše prihvaćene su od neprijateljskih snaga na uređenim položajima. Dalje gonjenje nije bilo mogućno. Neprijatelj je pretrpeo velike gubitke u ljudstvu 1 1 ma.ter ljalu. Pored veće količine raznog ratnog materijala zaplenjena je i jedna haubica. Naš odred, pak, ponovo je došao

na Drenovaču, na mesto gde je pre deset dana bio formiran i odakle je započeo ovaj kružni i borbeni marš. Tokom ovih borbi hrabro je poginuo puškomitraljezac Mrgud Škorić. To je bila prva žrtva našeg odreda. Iz drugih ustaničkih jedinica poginulo je još 7 boraca.

Dok smo vodili borbu sa ustašama na prostoriji Kulen-Vakuf — Melinovac, italijanska vojska po želji četničkih vođa iz Lapca i Srba, uz njihovu pomoć i podršku, nastupala je za nama i okupirala Donji Lapac odmah pošto smo ga oslobodili od ustaša. Sa Drenovače naš odred je krenuo za selo Nebljuse, gde smo prenoćili, a borci iz okolnih sela obišli su svoju rodbinu i kuće. Sledećeg dana prešli smo u Dobroselo da bismo sačekali drugove koji su iz Martin-Broda otišli na odsustvo. Tu smo se zadržali 4 dana radi odmora. Dobroseljani su se brinuli 0 našoj ishrani. Oni i njihovi borci isticali su se svojim učešćem 1 borbom u ustanku, svojom disciplinom i borbenošću. Nas su rado dočekali i prihvatili. Iz tog sela bio je i tadašnji sekretar Sreskog komiteta KP, pa je i ta okolnost doprinela ovakvoj orijentaciji i držanju Dobroseljana. Ovde su u odred stupila tri nova borca.[6] U međuvremenu, do dolasku u Dobroselo, odred je napustilo desetak boraca koji su se vratili u svoja sela, u ustaničke jedinice kojima su pripadali do stupanja u odred.

KROZ LIKU

Za vreme boravka u Dobroselu u odred je došao Mile Počuča, član Okružnog komiteta KP za Liku, da bi nas poveo za centralnu Liku radi izvršavanja zadataka koji su bili u planu Okružnog komiteta. Tako smo 12. oktobra pošli na put. Bilo nas je ukupno oko 35; neki borci još se nisu bili vratih sa odsustva. Na putu za sela Vaganac i Klapavicu, preko planine Čemernice, pratila nas je bura i snežna mećava, te su skoro neki borci nastradali od hladnoće iako je bio tek oktobar. Posle odmora u Klapavici produžili smo za Komić, gde smo se razmestili po seoskim kućama. Narod nas je dobro dočekao i sa zadovoljstvom primio, jer je u ovom delu Like situacija bila sasvim drukčija nego na teritoriji donjolapačkog sreza. U većim mestima još uvek su se držala jaka ustanička uporišta i narod je stalno strepeo od upada ustaša i pokolja. Zbog toga je naš prolaz i boravak u ovim selima bio i od političkog značaja sa gledišta širenja ustanka i uticaja Komunističke partije.

Sledećeg dana odred je krenuo za Srednju Goru gde su se nalazili Okružni komitet za Liku i štab grupe ličkih odreda.

[6] To su bili: Lazo i Perica Balać (poginuo u NOB) iz Kruga i Dušan Herceg iz Dobašnice (poginuo 1942. kao komandir čete).

U selu Kurjaku priključio nam se skojevac Milan Basta. Srednjoj Gori odred je obišao Marko Orešković. On nam je govorio o političkoj situaciji, zadacima pokreta i o nekim iskustvima. Njegovo izlaganje slušali smo s velikim interesovanjem.

U vezi sa dolaskom našeg odreda u Srednju Goru bio je planiran napad na ustaše u Gospiću. Do toga napada, međutim* nije došlo zbog ulaska Italijana u ovo uporište. Posle toga planiranje napad na ustaše u Širokoj Kuli, zbog čega se naš odred prebacio u selo Barlete. No, ni ovaj napad nije preduzet pošto su ustaške snage bile suviše jake u odnosu na naše mogućnosti. Za vreme boravka u Barletama održan je zbor sa narodom na kome je govoreno o akcijama i zadacima našeg odreda i partizansko? pokreta uopšte. 18. oktobra odred je po nalogu Okružnog komiteta krenuo za selo Mogorić. Pri prolazu kroz selo Vrebac u odred je stupilo 5 novih boraca[7]. U Mogoriću, gde smo se zadržali nekoliko dana, prisustvovali smo narodnom zboru na kome su govorili Jakov Blažević i vojni rukovodioci tog kraja. Vreme provedeno u selu korišćeno je za politički rad i vojnu nastavu. Borci su i politički delovali u narodu, objašnjavali ciljeve i zadatke naše borbe i ulogu KPJ. Odavde smo prešli u selo Počitelj, radi izvođenja akcija koje je OK pripremao u selima oko Gospića. I ovde su organizovani vojni i političko-prosvetni rad sa borcima, kao i priredbe za narod. U to vreme u Počitelju se nalazio sekretar i više članova Okružnog i Sreskog komiteta, kao i rukovodioci vojnih jedinica. Sve to omogućilo nam je da se bolje upoznamo sa političkom situacijom i drugim pitanjima koja su nas interesovala.

Tokom 23. oktobra odred je prebačen u Divoselo gde je trebalo sačekati noć za dalji pokret. Sa nama se nalazio i Jakov Blažević. U Divoselu borcima je saopšteno da se ide za sela Smiljane i Bužim radi hvatanja i kažnjavanja ustaških zločinaca.

U sumrak odred je po velikom snegu i hladnoći krenuo za Smiljan. Vodili su ga Jakov Blažević i Ivan Dujić Jandrisa iz Smiljana. Na putu je trebalo da pređu reku Novčiću, između Divosela i Novog, koja je bila dosta velika i nije se mogla gaziti. Za tu svrhu uz pomoć seljaka iz Divosela pripremili smo dva korita (u kojima se salamuri meso) i spojili ih daskama. Ovim splavom mogla su se odjedared prebaciti 2 borca. Prilikom prebacivanja splav je nekoliko puta tonuo te je bilo boraca koji su se skvasili i tako mokri nastavili put. Bilo je i lu-

Buti/i To su bili: Nikola Dragosavac (poginuo u NOB-u 1943. kao zanuo ™"nandanta bataljona) Milan Miščević, Nikola Njegovan (pogivić p1 B~u)> Jovo Popović (kasnije izbačen iz odreda) i Mile Popo-
|T. rancuz (docnije streljan kao italijanski špijun).

tanja zbog snežnog pokrivača i padavina i zbog toga što smo se kretali sporednim putevima, kako ne bismo bili primećeni, te se vodiči nisu sasvim snašli. Ipak smo na vreme, još u toku noći, stigli u Smiljan.

Drugovi iz Smiljana, članovi Partije i simpatizeri, organizovali su naš doček u jednoj kući na periferiji sela. Tu smo se odmorili i ogrejali, a bilo je pripremljeno i nešto hrane. Rešeno je da se hvatanje ustaša izvrši sledeče noći, pa smo još pre svanuća napustili Smiljan i otišli za Bužim, gde smo predanili 24. oktobra. U sam sumrak ponovo smo pošli u Smiljan. Podeljeni u grupe upali smo u kuće petorice koljača. Trojica su uhvaćeni po planu, izvedeni pred sud i osuđeni, a dvojica su pokušali da pri hvatanju pobegnu, pa su bežeći ubijeni.

Po izvršenom zadatku u Smiljanu odred se iste noći vratio za Divoselo, a Jakov Blažević ostao je u Smiljanu radi formiranja novog partizanskog odreda od boraca, komunista i simpatizera iz Smiljana. Taj partizanski odred ostao je na svom terenu da štiti srpski i hrvatski narod od terora okupatora i ustaša, da ga mobiliše i diže na ustanak. Smiljan je tako postao čvrsto uporište narodnooslobodilačkog pokreta* i partizanskih jedinica.

Pošto se odmorio u Divoselu, odred je prešao u selo Počitelj gde nas je sačekao i komandir 1. voda sa grupom boraca, među kojima su bili i oni koji su se u međuvremenu vratili sa odsustva. Tu smo se zadržali oko dva dana. Za to vreme trebalo je u selu Medak pohvatati neke četnike koji su počeli sarađivati sa italijanskim okupatorom i aktivno radili na širenju te saradnje. Za izvršenje ovog zadatka određeni su komandir 1. voda Dušan Damjanović i Milan Đumić sa grupom boraca. Zadatak nije bio tako lak, jer se radilo o dobro naoružanim i naročito opasnim ljudima, ali je on sa uspehom izvršen. I ovi saradnici okupatora pohvatani su, a potom osuđeni.

Posle akcije u selu Medak odred je prešao u selo Mogorić, gde je ostao oko dva dana. Tu su borci organizovali priredbu za narod, na kojoj je izveden mali program. Pevane su i recitovane borbene i narodne pesme i prikazana dva kratka skeča (»Haralampije« i »Vlast« od Nušića). Iz Mogorića odred je prešao u Srednju Goru, gde se zadržao sve do 1. novembra, a onda produžio za Kamensko. Za vreme boravka u Srednjoj Gori organizovana je redovna vojna obuka i politička nastava s borcima, a radilo se i među narodom.

U tom periodu u odred je stupilo nekoliko novih boraca sa teritorije opštine Srb.[8]

[8] To su bili: dva Dušana Zorića iz Osredaka, Uglješa Damjanović iz Kunovca (bio je u četi Srbljana na Drenovači), Dušan Mišković iz Kupirova i Stevan Banić iz Mekinjara.

Prvog novembra odred je po naređenju Štaba grupe partizanskih odreda za Liku izvršio pokret za Kamensko, visoravan planini Plješevici, na kojoj se nalazilo samo nekoliko vojskih koliba. One su dobro poslužile za smeštaj odreda. Tu, Kamensko, došli smo sa zadatkom da obezbedimo prijem moći u oružju i materijalu koji je u to vreme, navodno, trebalo da dobijemo od saveznika vazdušnim putem. Pripremili smo gomile drva za paljenje vatri koje su imale da posluže kao signali prilikom nailaska aviona. Organizovano je osmatranje i stražarenje da bi se nailazak aviona blagovremeno primetio. S obzirom na blizinu okupatorovog garnizona u Donjem Lapcu preduzete su potrebne mere obezbeđenja. Tu smo proslavili i 7 novembar, godišnjicu oktobarske revolucije, povodom koje smo dobili štampane materijale za proradu. Dosta boraca do tada je vrlo malo ili skoro ništa znalo o oktobarskoj revoluciji. Na Kamenskom u odred su stupila još dva nova borca, po narodnosti Slovenca — Franc Sčepirilo i Anton Filipčić, radnici sa unske pruge, ali oni su posle kraćeg vremena otišli na druge zadatke.

Tu smo saznali i za pogibiju Marka Oreškovića, koga su poznavali svi naši borci, te im je ova vest utoliko teže pala.

Kad je postalo jasno da od očekivane pomoći nema ništa, dobili smo naređenje da krenemo za Srednju Goru. Krenuli smo 7. novembra i na cilj stigli istog dana. U Srednjoj Gori obavljena je svečanost na kojoj je naš odred dobio ime Partizanski odred »Marko Orešković«, a iz ruku komandanta Štaba grupe i partizansku zastavu.

Sa tim imenom i pod tom zastavom odred je nastavio uspešnu borbu protiv ustaša i okupatora.

PRVI NAPADI ODREDA NA ITALIJANE

Za vreme boravka u Srednjoj Gori odred je prvi put stupio u borbu s italijanskim jedinicama. **Stab** grupe i rukovodstvo **ustanka** za Liku u to vreme bili su jako zainteresovani da se **što** pre počne sa borbom protiv italijanskog okupatora, kao **glavnog** neprijatelja. Do sukoba je došlo 10. novembra kod sela **Mekinjara** na sledeči način.

Grupa vojnika iz okupatorovog garnizona u Udbini došla je 9. novembra u selo Mekinjar, gde su uhapsili nekoliko ljudi, opljačkali njihovu imovinu **i zapalili** dve **kuće.** Omladinci iz **Mekinjara** pripucali su na njih."Otpočela je borba u kojtu je **zatim stupila** i četa **iz** Srednje Gore. Kada je sledećeg **dana stigao** naš odred, izvršen je napad na Italijane koji su se nalazili

na putu kod sela Mekinjara. Iza toga usledio je njihov protivnapad na naše položaje i kako su bili brojno nadmoćniji, zbacili su nas sa položaja. Pod jakom vatrom povukli smo se prema Srednjoj Gori.

U toku ove borbe borac našeg odreda Miloš Rastović, koji se upravo vraćao sa jednog zadatka, primetio je blizu položaja sa kojih je vršen napad na naš odred italijanskog kurira na biciklu, zatrčao se prema njemu, uhvatio ga i živog zajedno sa biciklom poneo prema odredu. Posmatrali smo Rastovića kako jednom rukom drži italijanskog vojnika, a drugom bicikl i žuri prema nama. (Rastović je 1942. godine, kao komandir čete, hrabro poginuo pri napadu na okupatorsko uporište na izlazu tunela kod Vrhovina. Proglašen je za narodnog heroja.)

U borbi kod Mekinjara okupator je imao 7 mrtvih a 4 vojnika su zarobljena. Zaplenjene su 4 puške i nešto bombi. Na našoj strani nije bilo gubitaka. Tako su naši borci imali prilike da prvi put vide zarobljene okupatorove vojnike i njihovo držanje, da se upoznaju i naoružaju njegovim oružjem.

U Srednjoj Gori smo dobili delove prve partizanske uniforme, odnosno nacrt za partizanske troroge kape, koje su nosili partizani u Hrvatskoj. To je za nas bio nepoznat i neobičan, ali simpatičan deo uniforme. Uz pomoć Štaba grupe odmah smo pristupili šivenju ovih kapa i uskoro ih je većina boraca našeg odreda imala.

Pošto se očekivao jak napad italijanskih snaga na Srednju Goru, kao uporište partizana u Lici, po naređenju Štaba grupe i zajedno sa njim odred je krenuo preko Visuća na Kamensko. Putem nas je pratila snežna mećava. Na Kamenskom u odred je stupilo više novih boraca sa teritorije donjolapačkog sreza i Korenice[9]; tu smo ostali sve do formiranja bataljona, kad je naš odred prestao da postoji kao samostalna partizanska jedinica. Do tog vremena u odred je stupilo ukupno 85 boraca, a kad je formiran bataljon ostalo ih je oko 75. Desetak ih je upućeno na razne druge zadatke, isključeno ili se samovoljno udaljilo, a jedan je poginuo.

• To su bili: Ilija Rašeta, iz Donjeg Lapca; Milan Hajduković iz Oraovca (poginuo 1942. u borbi s Italijanima pri oslobođenju Donjeg Lapca); Stevo Hadžić (poginuo 1942. u borbi s Italijanima pri oslcbodenjü Srba) i Rade Delić iz Frkašića; Branko Damjanović i Đuro Rastović iz Srba; Nikola Bujić iz Neteke (najmlađi borac odreda, poginuo 1943. kod Padjena kao zamenik komesara čete); Milan Mišković i Milan šašić iz Kupirova; Radića Popović iz Pirovišta; Milan Branko i Nikola Popović (poginuo 1943.) i Luka Bubalo iz Nebljusa; Dušan Ajderović advokat iz Ajderovca; Dragan Lukić, Lazo i Perica Balać (ranije bili u Odredu, odakle su poslati kao politički radnici na teren).

Nakon našeg odlaska Italijani iz Udbine zaista su došli u Srednju Goru, ali pošto nas nisu našli zapalili su kuće u kojima su bili smešteni odred i Štab grupe, opljačkali neke seljake, pa se povukli.

PARTIZANSKI BATALJON »MARKO ORE[illegible]KOVIĆ«

Osnovna snaga za formiranje partizanskog bataljona »Marko Orešković«, bili su partizanski odred »Marko Orešković« i jedna novoformirana partizanska četa sa tromeđe Like, Bosne i Dalmacije. Po formiranju bataljon je imao dve čete, a svaka četa po dva voda. 15 dana docnije bataljon je u svoj sastav dobio i treću četu, koju su sačinjavali Hrvati iz Dalmacije. U 1. četi bili su uglavnom borci partizanskog odreda »Marko Orešković«, u 2. četi borci novoformirane partizanske čete sa tromeđe. Najviše ih je bilo iz sela Kaldrme, Tiškovca, Zavlake, Zrmanje, Prljeva i Nadvrela, a bilo ih je i iz Plavna, Male Popine i Dugopolja. Sva ova sela bila su zahvaćena ustankom 27. jula, ali su se borci, posle okupacije slobodne teritorije od Italijana, kao što je bio slučaj i u drugim selima Like, vratili svojim kućama. Oni koji su pod uticajem KPJ bili za nastavljanje borbe okupljali su se oko istaknutijih boraca, članova i simpatizera KPJ.[10] Od tih boraca, po odluci i direktivi OK KPH za Liku, formirana je četa 24. novembra na Ljubinoj poljani, kod tromeđe. Formiranje čete bilo je od velikog značaja za narod ovoga kraja i dalje širenje ustanka na tromeđi.

Formiranje bataljona obavljeno je 29. novembra 1941. godine na svečan način na Kamenskom. Pošto je izvršena podela na čete i vodove pročitana je naredba Štaba grupe o postavljenju komandnog kadra. Za komandanta i političkog komesara bataljona postavljeni su dotadašnji komandir i politički komesar odreda »Marko Orešković«, za intendanta Dušan Zorić. Za komandire četa postavljeni su: Danić Damjanović (1. četa) i Dušan Mileusnić (2. četaj, za političke komesare Drago Ožegović i Boško Marić. Za komandire vodova Milan Zeželj, Dušan Batinica, Dušan Maričić i Mane Breka. Bataljonska zastava bila je ista ona zastava pod kojom se do tada borio partizanski odred »Marko Orešković«. Na kraju su komandant i politički komesar Štaba grupe govorili o zadacima bataljona i drugim političkim pitanjima.

Po svom formiranju bataljon »Marko Orešković« brojao je oko 110 do 115 boraca, a po uključivanju 3. čete (dalmatin-

[10] Miloj ka Ćuka, Ilije, Radakovića, Vase Sijana, Petra Jarića, [a] Marica, Petra Bibića, Milana Tankosića i drugih.

ske) imao je 180 boraca, 160 karabina i 7 puškomitraljeza." Polovinu bataljona sačinjavali su Srbi, a polovinu Hrvati i Slovenci, uglavnom seljaci; bilo je i nešto radnika, intelektualaca i đaka.

Prva akcija ovog bataljona bio je napad na ustašku posadu u mestu Plitvice. Napad je izveden 11. decembra u zajednici sa bataljonom »Ognjen Priča«, ali nije uspeo. Posle ove akcije bataljon je prebačen u selo Škare, srez Otočac. Tu u Gackoj dolini ostao je sve do 31. decembra i izveo jednu akciju na pruzi u planini Kapeli i napad na domobransku stražu u selu Lešće. Ni ove akcije nisu uspele onako kako su bile planirane. U njima su se ispoljile izvesne slabosti, što govori o tome da se bataljon kao celina nije vojnički dovoljno organizovao, učvrstio i sredio.

Najuspelija i najvažnija njegova akcija tokom 1941. godine bila je borba sa italijanskim snagama na Šijanovom klancu, koja je započeta na samu Novu godinu, pa time spada već u 1942. godinu. Jedna četa Italijana, njih oko 200, koja je pošla u pomoć okupljenom garnizonu u Korenici, ušla je u našu zasedu i bila potpuno razbijena. Kolona je uništena, 130 Italijana je zarobljeno, a 30 ih je poginulo.

Tako je nekadašnji odred »Marko Orešković«, sada partizanski bataljon, uspešno završio ustaničku godinu, prvu godinu narodnooslobodilačkog rata.

Milan SIJAN

[11] **Izveštaj Štaba grupe partizanskih odreda za Liku od 11.XI do 17.XII 1941. god. Zbornik Vojno istorijskog instituta JNA, tom V, knj. 2, str. 209.**

TRI AKCIJE PRILEPSKE PARTIJSKE ORGANIZACIJE APRILA 1941. GODINE

C) d 6. aprila 1941, pripadao sam partijskoj ćeliji koja je pretežno bila sastavljena od drvodeljskih radnika. Tom partijskom organizacijom rukovodio je Trajko Boškovski.

Posle izbijanja rata, 8. aprila, pozvan sam na sastanak u Trajkovu kuću. Rečeno mi je da pozovem na sastanak Stevana Dimeskog Ništaka i Stevana Bazerkovskog. Došao je i Stevan Stojanovski, a bila su prisutna još dva druga, ali se njihovih imena više ne sećam.

Tu, na sastanku, vodila se diskusija o ratu i o tome šta treba da radimo. Trajko nam je, između ostalog, postavio zadatak da vidimo šta se događa u policijskom načelstvu, da ispitamo da li se načelstvo obezbeđuje i da li postoji mogućnost da se uništi policijska arhiva. ..

Stevan Dimeski, Stevan Bazerkovski i ja, otišli smo. pred zgradu policije. Tamo smo videli da je gradska policija dobro obezbedila zgradu načelstva. Zatim smo otišli u Danovčinov han, odakle se moglo posmatrati šta se događa u policijskoj zgradi. Tako nam je, na primer, palo u oči da u dvorištu stoje stražari i da čuvaju zgradu. Gradski policajac Ginić je, kao što smo **videli, bio dosta aktivan. On je iz zgrade neprekidno iznosio neke papire i pripremao ih za transportovanje. Tada još nismo znali kakvi su to papiri. Posle 12 sati Ginić je naposletku oslobodio službenike, zaključao vrata načelstva i sa drugim gradskim stražarima napustio zgradu. Sa papirima je otišao u nepoznatom pravcu.**

Pošto su stražari iz policijskog načelstva povučeni, otišli smo **odmah kod Teofila, mlekara, gde smo imali zakazan sastanak sa Trajkom Boškovskim, koga smo podrobno o svemu On se zajedno sa nama uputio prema zgradi polina načelstva. Uz put nas je sreo Stevan Bazerkovski i rekao m da su u tu zgradu došli neki ljudi i da nikoga ne puštaju**

da u nju uđe. I pored tog obaveštenja uputili smo se prema zgradi. Na glavnim vratima sačekao nas je Kiro Tanburka i Cane Adžizdravev. Trajko je odmah stupio u razgovor sa njima i tražio da uđemo u zgradu i da uništimo arhivu. ^Na to mu je Kiro Tanburka odgovorio da će arhiva biti potrebna Bugarima i da se zato ne sme dirati. Trajko mu je na to odgovorio da arhiva nikako ne sme da padne u ruke bugarskim vlastima, jer su velikosrpske vlasti baš zatvarale napredne Makedonce. Kiro se, međutim, usprotivio našem planu da se uništi arhiva i nije nam dozvoljavao da uđemo u zgradu. Njemu su se, takođe, priključili Petar Spasevski, Mice Kutubinski, Mamin Koljo i još neki bugarofilski nastrojeni Prilepčani, koji su kasnije postali i okupatorovi agenti. Pošto nas je bilo manje, nismo mogli ništa da uradimo pa smo se povukli i odmah dogovorili šta nam valja dalje raditi. Taj kratak sastanak održali smo kod Teofila i tu su nam se još priključili i Kuzman Josifovski i Mirče Acev, koji su tada izašli iz ilegalstva. Trajko je pred nas izneo događaj koji se zbio pred zgradom načelstva. Posle toga smo se dogovorili da policijsku arhivu uništimo po svaku cenu.

Kada smo ponovo došli pred zgradu policijskog načelstva pred njom su nas već čekali: Blaže Spirkovski, Stevan Stojanovski i Joska Ordanovski. Od njih smo saznali da su Kiro Tanburka i Cane Adžizdravev ušli u zgradu, da su policijsku arhivu, koju su našli, preneli u kuću Tanburke, i da su u dvorištu načelstva ostavili jedno lice da stražari. Mi smo ušli u dvorište i Trajko Boškovski je tom stražaru rekao zašto smo došli. On se u prvi mah bunio, nije hteo da nas pusti unutra, a posle nam je ipak dozvolio da uđemo u zgradu i da vidimo šta je urađeno. U zgradi smo sve stvari našli ispreturane, ali policijsku arhivu u njoj uopšte nismo mogli pronaći.

Pošto smo zgradu podrobno pretresli i ponovo sišli dole, pored stražara smo zatekli i Kiru Tanburku koji je rekao da je policija sakrila arhivu. Kako nismo tačno znah ko je stvarno uzeo policijsku kartoteku — da li je arhiva zaista evakuisana ili je uzeo Kiro Tanburka sa svojim društvom da bi je predao okupatoru — to smo se udaljili neobavljena posla.

*

Istoga dana, tj. 8. aprila 1941. Trajko Boškovski nam je, takođe, postavio zadatak da se sakuplja oružje i da se sakriva kod naših ljudi. Za taj posao aktivirali smo odane ljude, skojevce i kandidate KPj naše partijske ćelije.

Pošto sam bio određen da u sokolani čuvam skladište sa brašnom i drugim prehrambenim artiklima, slučajno sam saznao da u toj zgradi ima i oružja. Oružje je trebalo izneti iz sokola-

ne i skloniti ga na

Stevan Bazerkovski i **ja pozvali smo Atanasa Zabazanovskog** Ruskog, **čija se kuća nalazila neposredno iza sokolane. Sva trojica smo** se **popeli na tavan, na kojem smo našli** 5—6 **pušaka, dva** sanduka **municije i jedan sanduk sa ručnim bombama. Sve** oružje i **municiju smestili smo** u **ambar Atanasa Ruskog. Posle tih** zadataka **upućen sam sa Ruskim u prilepsku kasarnu, odakle je trebalo da uzmemo oružje, ćebad, obuću i drugi vojni** materijal. **Jedan deo tog materijala uskladišten je kod Ruskog, a drugi deo kod Blažeta Spirovskog,** u **mahali Trizla.**

I na pletvarskom putu nalazila se gomila oružja. Uveče smo, sa grupom skojevaca, uzeli odatle oko 5 pušaka, dva sanduka municije i dosta ručnih bombi. Jedan deo smo smestili kod moje kuće, a drugi smo ostavili u štali mog druga Ljupčeta Đoreskog. Tako smo sakupljali oružje 2—3 dana i posle dolaska Nemaca u Prilep. Za sve što bismo uradili podnosio sam izveštaje Trajku Boškovskom.

Stevan Bazerkovski je imao poseban zadatak. Kada su ispražnjeni magacini, u njegovoj kući je napravljeno skladište za brašno i za druge prehrambene artikle, koji su, kasnije, korišćeni za potrebe NOB-a.

Posebna grupa drugova je prihvatila bivše jugoslovenske vojnike, davala im civilna odela kako bi izbegli zarobljeništvo, a uzimala vojnička odela i smeštala ih u za to naročito određena skladišta.

*

Osmog aprila 1941. ujutro partijsko rukovodstvo je sprovelo akciju za oslobođenje zatvorenika. Trajko Boškovski Bale, Sotče Georgievski, Stevan Stojanovski, Mice Kozar i drugi članovi Partije su pokrenuli tu akciju, o čemu su bili obavešteni i roditelji zatvorenika i drugi građani. Tu akciju, ispred samog zatvora, prihvatilo je preko stotinu sakupljenih građana.

Nad ključarem zatvora veliki pritisak su vršili naši istaknuti komunisti. Koliko se sećam, u razgovor su se tada upustili Kozar, Trajko i drugi. Od ključara je traženo da oslobodi zatvorenike, **jer je velikosrpska vlast napustila grad. U isto vreme, roditelji su demonstrativno zahtevali da se njihovi sinovi oslobode. Ključar se u početku protivio, a oko 11 ili 12 časova.** Pod **pritiskom mase i pred ubeđivanjem komunista — akcija .ie** uspela.

. Ključar je prvo pustio zatvorenike u dvorište zatvora, a kasnije ih **je potpuno oslobodio. U zatvoru su bili: Mice Dime-[s]ta, Kiro Platnik i drugi, čijih se imena ne sećam.**

Peco ATANASOVSKI

KRALJEVACKI PARTIZANSKI ODRED

reme od aprila do juna 1941. godine u Kraljevu bilo je ispunjeno intenzivnijim partijsko-političkim radom nego ranije. Uz dosta otvorene razgovore o uzrocima propasti buržoasko-monarhističkog režima, svuda se iz usta komunista, simpatizera KP i antifašista širila misao da nije daleko vreme kada će se narodi Jugoslavije dići na oružje i osloboditi zemlju od fašističke okupacije.

22. juna 1941. godine ljudi su se na ulicama Kraljeva javno grlili, osećajući da se približava istorijski trenutak; 22. i 23. jun provedeni su u znaku opreznosti i motrenja na Nemce i njihove saradnike. Za Kraljevčane nije mogla ostati tajna ni tako delikatna odluka okupatora da se 24. juna u vidu masovnog hapšenja iznenade komunisti i antifašisti i obezglavi kraljevačka partijska organizacija. Obaveštena iz nekoliko izvora da će doći do masovnih hapšenja, ona je, i pored »policijskog časa«, noću 23/24. juna obavestila svoje najkompromitovanije članove o namerama Nemaca i policije, dajući im direktivu da se sklone u ilegalnost i produže politički rad u obližnjim selima gde vlast okupatora nije bila tako snažna kao u gradu.

PARTIZANSKI »ODRED« NA GOCU

Zahvaljujući ovoj direktivi, dobar deo partijskog kadra izbegao je fašističke zatvore i našao se na političkom radu u selima oko Kraljeva gde su postojale partijske ćelije i aktivi. To su među ostalima bili: Dragoslav Bogavac sekretar OK (poginuo kod Čelebića), Gvozden Paunović org. sekretar OK (poginuo kod Čačka), Miro Dragišić (poginuo .u Bos. krajini), Rade Vilotijević (poginuo u dolini Tare), Dobrica Ristović, Bora Ste-

fanović (poginuo Kraljeva), Momčilo Petrovič Trša (poginuo kod Bugojna), Dragi Vilotijević (obešen u Kraljevu) i drugi.

Okružni komitet se smestio u predgrađu Kraljeva, u **Ribnici,** odakle je rukovodio pripremama za ustanak.

Grupa komunista, skojevaca i antifašista koja je inicijativo izbegla nemačko hapšenje okupila se na Goču gde je, 27. iuna organizovala partizansku grupu — »Odred« u kojoj su bili Žika Čukulić (umro kao filmski režiser), Đuro Dukić (zarobljen i streljan), Pavle Jakšić, Slobodan Damjanović, Mile Maslar (poginuo kao borac Kraljevačkog bataljona), Lazar Jovanović, Božo Korać (poginuo kod Tuzle), Koča Jončić, Milomir Božović Balo (poginuo kao borac Kraljevačkog bataljona).

Deo komunista i omladinaca, među kojima i neki članovi Okružnog komiteta, ostavljen je u gradu gde je organizovao diverzantsku delatnost i ilegalni politički rad među gradskim stanovništvom.

Dakle, gro rukovodećeg partijskog političkog kadra Kraljeva izmakao je ispod planiranog fašističkog udara i našao se u novim uslovima za dalji politički rad.

KRALJEVACKI MATURANTI POLOŽILI ISPIT POLITIČKE ZRELOSTI

Razljućeni time što se (umesto nekoliko desetina komunista i antifašista na čelu sa Okružnim komitetom KPJ) u zatvoru **našao** relativno mali broj ljudi,[1] Nemci su za 26. jun planirali masovnija hapšenja u kraljevačkoj gimnaziji gde su maturanti **polagali** svoj poslednji srednjoškolski ispit. Slobodarski i **revolucionarno** nastrojeni, prisetivši se onoga što su slušali o fašizmu **na** sastanku literarnih družina i upoznati s tim da su mnogi već otišli u ilegalnost, kraljevački maturanti su vešto izbegli **ovu** opasnu zamku bekstvom iz škole da bi se sutradan neki **od** njih povukavši za sobom i direktora Kneževića koji nije **bio** komunista, našli na mestima gde su formirane čete **Kraljevačkog** partizanskog odreda. Oni su sa svojom solidar-

[1] Među ostalima **uhapšeni su: Ljubiša Petrovič Kico (streljan u cogradu),** Slobodan **Luković (streljan u Skeli kod Beograda), Milomir ajović** (zarobljen **u borbi i streljan na Banjici), Dragomir Stefanović** <s reljan u **Beogradu), Nikola Bugarčić, Radovan Milošević Carapan (poginuo u** borbi kod **Kruševca), Vojislav Simić, Danica Jasnić Koka (zabo h**6na U b0rbi 1 strel**jana u Kaoni), Olga Jovičić Rita (poginula u rbi kod Prozora), Dušan Petrovič Duca (borac Kraljevačkog bataljona, ro 1959.** god.), Milan **Gostović Mika (streljan u Beogradu) i dr.**

nošću i odvažnošću izbegli ono što su nekoliko meseci kasnije doživeli njihovi drugovi u Kragujevcu.[2],

BORBENI PUNKTOVI I JEDINICE

Tako su u slivu Ibra i na ušću Ibra u Zapadnu Moravu nastali sledeći politički, mobilizacioni i borbeni punktovi i jedinice, pod rukovodstvom OK Kraljevo:

— U gradu Kraljevu delovala je ilegalna organizacija KP koja je mobilisala ljude za odred i, proverivši prethodno njihovu političku orijentaciju, upućivala ih partijskom vezom u oružane formacije. (Ova organizacija je izvela niz diverzantskih akcija u gradu samostalno i u sadejstvu s partizanskim odredom, među kojima se ističu: uspešno oslobađanje iz zatvora uhapšenih drugova, izvlačenje sa stanice Kraljevo nekoliko vagona municije, paljenje senjaka i kidanje telefonskih žica u gradu, atentat na Nemce i kvislinge i najzad, obaveštajno i borbeno delovanje iznutra za vreme napada, oktobra meseca,. Kraljevačkog i Čačanskog odreda na grad Kraljevo.)

— U selima oko Kraljeva, kao delovi Kraljevačkog partizanskog odreda (čije je rukovodstvo bilo u logoru na Goču), stvorene su teritorijalne čete sa osloncem na partijske ćelije:

a) **Cibukovačka** partizanska četa na području s. **Čibuko**vac, s. Progorelica, s. Drakčići, zapadno od Kraljeva u čijem su se stvaranju istakli Živojin Jovanović Kika (poginuo u ratu), Miodrag Jevremović (poginuo u ratu), Dragoljub Bošković, petoro braće Pirića (četvorica poginula u ratu, a ostao samo Života) i drugi.

b) Prekomoravska četa na području s. Lađevci, s. Sirča, s. Čukujevac, s. Miločaj i Obrva severno od Kraljeva, »preko Morave«, na čijem su stvaranju radili Bora Stefanović (poginuo u ratu), Sava Vajić, Tika Kolarević (poginuo u ratu), Raka Milošević Čarapan i drugi.

c) Kruševička četa na području s. Ribnica, s. Kovači, s. **Zič**a, s. Kruševica, južno od Kraljeva na čijem su stvaranju učestvovali **Zivan** Maričić (poginuo u dolini Sutjeske — narodni heroj) sa svojom braćom, Moma Dugalić, Novica Jolić (poginuo u ratu), Milisav Đurović (poginuo u ratu) i dr.

d) Posle oslobođenja Ušća stvorena je Ušćanska četa, posle oslobođenja Vrnjačke Banje Vrnjački odred, a zatim Kovanlučka i Dedavačka četa itd.

[2] **Nemačke vojne** i **policijske vlasti su postavile novog direktora i naredile da se »nastava odvija normalno«, kao da se ništa važno nije desilo.**

pripadnici ovih partizanskih četa koje su se razvijale od malih borbenih grupa boravili su u selima, delimično po kućama a delimično u malim logorima na periferiji sela, prikupljajući se kada je trebalo izvršiti neki borbeni zadatak. Razvitak je tekao u tom smeru što su se one sve više oslobađale bivakovanja, a prelazile na logorovanje i time se sve više kretale u pravcu čvrsto organizovanih vojnih jedinica, što nije bilo teško postići jer su ljudstvo dobrim delom sačinjavali radnici fabrike vagona i aviona (koji su živeli na selu ili su tamo bili izbegli) i omladinci, studenti i đaci kraljevačke gimnazije i zanatlije, rodom iz obližnjih sela (ili oni koji su se bili sklonili iz grada u ilegalnost u nameri da stupe u borbu).

VOJNI LOGOR NA GOCU

Treća komponenta vojno-političke borbene organizacije okruga Kraljeva bio je logor na Goču, organizovan u zahvatu Gvozdačke reke i oslonjen na dve strugare, organizaciju za eksploataciju šuma i šumsku prugu koja je omogućavala znatno povlačenje u dubinu šume i relativno dobru vezu sa naseljima, pre svega sa okružnim patrijskim rukovodstvom u Ribnici, čije je težište rada bilo u gradu i najbližim selima oko grada.

Ovaj vojni punkt stvorila je grupa komunista i antifašista, 27. **juna,** na taj način što je inicijativno formirala partizanski **odred,** kao vojnu jedinicu, uredila **za** njega smeštaj i počela **prikupljati** oružje i vežbati se u rukovanju njime, podvlačeći da **je** to borbeni odred KP, da se svako mora pokoravati vojničkom redu i disciplini zato što je »za borbu potrebna vojska **svesna,** koja zna šta hoće« — kako je tada u govoru rekao Žika **Cukulić.** Odred se već 28. ili 29. juna povezao sa Okružnim komitetom koji je nešto kasnije i zvanično postavio komandanta **i političkog** komesara odreda sa sedištem u logoru, ali je zadržao direktnu komandu nad partizanskim četama po selima. **(Vojnim** sektorom u OK rukovodio je organizacioni sekretar **Gvozden** Paunović). Logor je postao centar za vojno-političko obučavanje boraca, organizaciono sređivanje jedinica i vezu sa **susednim** partizanskim odredima.

KRALJEVACKI PARTIZANSKI ODRED »JOVAN KURSULA«

Sredinom jula bili su udareni osnovi vojne organizacije, a politički rad na terenu je veoma razgranat i diverzantske akcije stale, P" čemu su komunisti bili nosioci rada i u vojsci i u

narodnim masama. Po direktivi Okružnog komiteta ili preko drugih veza, u logor na Goču su uskoro došli: Duško Ristič, Rade Vilotijević, Miro Dragišić politički komesar odreda, Gojko Nikolič, Milan Simović Zeka, Milan Antončić Velebit, Momčilo Petrovič Trša, Radovan Pavlović Jevrem (poginuo na Popini kod Vrnjačke Banje), Nikola Bugarčić, Danica Jasnić Koka, Olga Jovičić Rita, Jovan Hadžić Vanja (poginuo u dolini Tare), Blagoje Bogavac Pop, Mihailo Grbić Beograđanin i drugi.[3]

U sastav Kraljevačkog partizanskog odreda »Jovan Kursula« uključene su tokom vremena oformljene čete i vodovi:

— iz logora: a) 1. (Gočka) četa (komandir Milan Simović Zeka, politički komesar Momčilo Petrovič Trša, zamenik, komandira Milan Antončić Velebit); b) 2. (Dragosinjačka) četa (komandir Radomir Pavlović Jevrem, politički komesar Rade Vilotijević). Ove čete, zajedno sa mitraljesko-minobacačkim, minerskim i sanitetskim vodovima, predstavljale su manevarsku rezervu, pogodnu za stvaranje borbenog težišta u dolini Morave i Ibra.

— Iz teritorijalne vojne organizacije: a) Kruševička četa (komandir Milisav Đurović, politički komesar Moma Dugalić, zamenik komesara Lazar Jovanović, zamenik komandira Novica Jolić), orijentisana na dejstva duž komunikacija Kraljevo — Mataručka Banja i Kraljevo — Kruševac; b) Čibukovačka četa (komandir Miodrag Jevremović, politički komesar Živojin Jovanović Kika, zamenik političkog komesara Jovan Pirić, zamenik komandira Dragoljub Bošković) dejstvovala je na komunikaciji Kraljevo — Raška i Kraljevo — Čačak; c) Prekomoravska četa (komandir Raka Milošević Čarapan, zamenik komandira Radojko Terzić, politički komesar Sava Vajić, zamenik političkog komesara Bora Stefanović) dejstvovala je na komunikaciji Kraljevo — Kragujevac i Kraljevo — Tavnik.[4]

Pored četa, u odredu su bile oformljene i pojedine specijalne jedinice, ustanove i službe: odeljenje za agitaciju i propagandu sa tehnikom za umnožavanje štampanog materijala;

[3] **Među ovim članovima Partije i Skoja i antifašistima spremnim da se odlučno bore protiv okupatora i kvislinga pod rukovodstvom KPJ, našli su se i advokat Radičević i direktor kraljevačke gimnazije Knežević, ljudi liberalno-demokratski nastrojeni, ali bez jasne orijentacije na oružanu borbu. Ta kolebljivost, a i lična sujeta, odveli su ih kasnije za vreme četničko-partizanske saradnje u lokalnu četničku organizaciju gde su delom doprineli da ova ne učestvuje u napadu na partizane za vreme sudbonosnih novembarskih partizansko-četničkih sukoba na području Zapadne Morave.**

[4] **Čete nisu nosile ove brojne nazive, već sam ovakvu sistematizaciju uneo radi bolje preglednosti.**

inžinjerijsko-minerski vod; mesarsko-pekarski vod, transportni vod' radionice za opravku odeće i obuće; vod kurira; odredska bolnica i sanitetske osoblje po četama.[5] Okosnica vojne organizacije bile su ćelije KPJ.

Brojno stanje ljudstva u Kraljevačkom odredu stalno se menjalo: od 50 boraca (koliko se otprilike posle nemačkog hapšenja, 24. juna, sklonio u ilegalnost) do 1.400 na koliko je odred **bio** narastao u oktobru.[6] U toj srazmeri kretalo se i brojno stanje vodova, četa i bataljona koji su bili formirani za vreme **borbi** oko Kraljeva.

Od 1, 2, 3. i 4. čete, mitraljesko-minobacačkog i minerskog voda (stvorenih u logoru) i teritorijalnih četa: Kovanlučke Kruševičko-**Zičke,** Čibukovačke i Prekomoravske stvarane **su** veće organizacione celine Kraljevačkog odreda:

1) 1. bataljon (komandant Milan Simović, politički komesar Momčilo Petrovič Trša), u sastavu: 1. četa (komandir Milan Antončić Velebit, politički komesar Olga Jovičić Rita), Kovanlučka i 3. četa (komandir Cvetko Ristić Čoban).

2) Prekomoravska i **Cibukovačka** četa su se svaka za sebe **razvile do** jačine bataljona (ali je realizovanje ove organizacione **mere** bilo onemogućeno velikom ofanzivnom aktivnošću Nemaca **i** četnika).

3) Deo 4. čete (pošto je glavnina kao Ibarska četa upućena **u Užice),** mitraljesko-minobacački i minerski vod **i** Kruševička četa bili su posebna celina pod neposrednom komandom **štaba** odreda.

4) Ušćanska četa (komandir Jovan Hadžić Vanja, politički komesar Voja Simić) bila je delom pod Kraljevačkim, a delom pod Kopaoničkim odredom.

5) Vrnjački narodnooslobodilački odred (komandir kapetan Milenković — oficir u penziji, politički komesar advokat **Ristić),** nastao sa osloncem na Dragosinjačku četu Kraljevačkog **odreda** posle njenog ulaska u Vrnjačku Banju; u taj odred su **pored** komunista bile uključene široke patriotski nastrojene

[5] U **organizovanju diverzantske aktivnosti istakao se M. Naranazić** »Vlajko **miner« — geodeta iz Kraljeva (poginuo u ratu). Sanitet Kraljevačkog partizanskog odreda, a i sanitetska služba, bio je na ćelom Području** za **postojeće uslove izvanredno dobro organizovan, zahvaljujući** radu **dr Gojka Nikoliša, iskusnog španskog borca koji je u organizovanju oružane borbe oko Kraljeva pružio veliku pomoć i na političkom** [1] organizacionom **planu.**

Ej— [6] Ovde ne **ulaze: a) Kopaonički odred koji se razvio na području El ?ra^evo i u oktobru narastao na oko 500 boraca; b) Ibarska četa** oko 80—100 **boraca koja je sa područja kraljevačkog okruga bila** Putena u Užice **»za specijalne zadatke«. Brojna stanja uzeta su iz raje** objavljenih **radova na bazi mojih ličnih sećanja.**

boračke mase (nazvan odredom u zanosu oduševljenja i narastao do 500 boraca, pa je u štabu Kraljevačkog odreda tretiran kao deo — bataljon odreda).

Pri tretiranju organizacione strukture partizanskih jedinica Kraljevačkog partizanskog odreda treba imati u vidu da se pojedini »vodovi«, »čete«, »bataljoni«, »odredi« razlikuju od odgovarajućih kategorija usvojenih u do tada poznatim vojnim formacijama. Dinamičnost partizanskog ratovanja zahtevala je inicijativno brzo preformiranje i stvaranje novih jedinica. To je i uslovilo nazive: »2. bataljon Kraljevačkog odreda« i »Vrnjački odred« za istu jedinicu kao i numeracije nekih četa Kraljevačkog odreda.

* * *

Oružje (puške, puškomitraljezi i poneki mitraljez i minobacač) je prikupljano od naroda i otimano od neprijatelja u sabotažno-diverzantskoj akciji na kraljevačkoj železničkoj stanici (koja je partizanima donela nekoliko vagona municije i oružja). Od Nemaca su preoteti veliki magacini municije, ratne opreme i goriva bivše jugoslovenske vojske u Bogutovcu, Ribnici, Ratini i Vitanovcu (Nemci su uspeli teže uništiti samo magacine u s. Mrsaću, ali su i odavde kasnije odvežene velike količine municije).

Svaka od komponenata kraljevačke borbene organizacije (diverzantske grupe u gradu, teritorijalne čete po selima i čete okupljene u logoru na Goču) imala je pozitivne i negativne osobine.

Diverzantska organizacija, povezana sa delom partijsko-političke organizacije u gradu, sprečavala je kontrolu okupatorsko-kvislinških vlasti nad gradskim stanovništvom, održavala ilegalni sistem veza, sačinjen od punktova u gradovima, nanosila okupatoru moralnu i materijalnu štetu u krilu njegove vojne i policijske organizacije, ali je i izlagala ljudstvo represalijama okupatora.

Partizanske čete po selima oko Kraljeva, u kojima su kao i u logoru ogromnu većinu sačinjavali radnici i omladinci, bile su pogodne da politički i vojnički kontrolišu seoska naselja, da se lako snabdevaju hranom, odećom i obućom, obezbeđuju uslove smeštaja itd., ali su se teško razvijale kao prave borbeni jedinice kakve je zahtevao otvoreni rat s okupatorom.

Logorska organizacija pružala je relativno vrlo dobre uslove za vojnu i političku obuku naročito potrebnu mnogim omladincima, za organizaciono sređivanje partizanskih jedinica

i vojnih **službi — sanitetske, snabdevanja itd. — i stvaranje** pravih **ratničkih navika potrebnih vojsci nevezanoj za lokalnu** teritoriju. **No ona je teško kontrolisala naselja i održavala vezu sa** narodnim **masama bez teritorijalnih četa, ispoljavajući ten-**dencije **učaurivanja koje su savladane i delovanjem faktora** izvan **logora — OK, i instruktora PK i Glavnog štaba Srbije — Mirka Tomića i Rodoljuba Čolakovića koji su povezivali sve** elemente **borbene organizacije okruga Kraljeva međusobno i sa** ostalim **partizanskim odredima i vojnim** i **političkim forumima.**

BORBE OKO KRALJEVA DO OKTOBRA 1941. GODINE

Rat između nemačke i kvislinške vojske s jedne i narod-nooslobodilačke **(partizanske) vojske s druge strane, razvijao se oko Kraljeva 1941. godine postepeno — od partizanskih prepada, diverzija, atentata, sabotaža itd. kojima je bio cilj paralisanje ekonomskog, vojnog i policijskog potencijala okupatora, nanoseći mu gubitke u živoj sili i ratnom materijalu, da bi već u oktobru borbe uzele formu pravog rata za ovu važnu privrednu, saobraćajnu i vojno-strategijsku raskrsnicu na ušću dve velike reke. Oko Kraljeva su bile angažovane krupne jedinice, ojačane artiljerijom i tenkovima.**

U gradu su partizani ilegalci vršili diverzije sve dok ne bi bili kompromitovani, posle čega su morali ići u odred. (Ovakva orijentacija imala je pored pozitivnih i jednu negativnu stranu, ispoljenu u tome što je dosta ljudi spremnih da stupe u oružane formacije ostalo u gradu i tu nastradalo u masovnom streljanju.) Među ovim akcijama ističe se: organizovanje bekstva iz zatvora, napad na okupatorsko-kvislinške oficire usred dana na kraljevačkom korzou,[7] odlazak u odred kompletne vatrogasne muzike u paradnom stroju pored nemačke straže, izvlačenje nekoliko vagona oružja i municije sa kraljevačke žel®[zn]ičke stanice (akciju organizovao Blagoje Bogavac železnički činovnik) i nekih magacina, sabotaže u fabrikama itd. Sve je to bio odgovor komunista i antifašista Kraljeva na teror okupatora, pogotovu zbog vešanja na trgu u Kraljevu Dragog Vilotijevića *°ji je pao kao prva žrtva uvodnih čarki u velike ratne okršaje. Pomenute i mnogobrojne nepomenute akcije zbunile su i zapa l e ne samo policijske nego i vojne okupatorske vlasti,

r **U isto vreme, odmah posle oslobođenja uhapšenih dru-**S^vaj^Kraljevu, **teritorijalne partizanske čete, ojačane četama**

takvo [Nj]Pa<? [su] izvršili omladinci Milan Ličina i Mirko Bajalica sa spreciT [o]civazno[o]šću da ih zbunjena okupatorsko-kvislinška vlast nije ni ET [ua da] Preplivaju Ibar i dođu u partizanski odred.

iz gočkog logora, pošto su se organizaciono već sredile, preduzele su sistematske političke i vojne akcije sa ciljem potpunog preotimanja sela od okupatora i njegovih kvislinga, prekidanja saobraćaja u dolini Ibra i Morave i vezivanje za NOP seljačkih masa koje su vrbovali četnici pod parolom »nije vreme«, »treba čekati«, »ne ići u partizane gde se može poginuti« i si.

Paljenje opštinskih arhiva, skidanje sa vlasti kvislinških i postavljanje narodnih lokalnih organa, održavanje političkih zborova i konferencija na kojima su narodu objašnjavani ciljevi borbe protiv okupatora, bile su forme borbe za što masovniju podršku NOP-u širokih narodnih masa okruga Kraljevo. Uporedo sa ovim ekonomsko-političkim akcijama rušene su komunikacije, likvidirani poznati petokolonaši, da bi se zatim prešlo na napade na nemačke manje posade kod mostova i magacina ratnog materijala i kolone u pokretu na komunikacijama, pri čemu su partizanske jedinice iz doline Morave prebacivane preko Goča u dolinu srednjeg Ibra i tako pojačavale teritorijalnu organizaciju, stvarajući na željenom mestu u datom momentu potrebnu nadmoćnost nad nemačko-kvislinškim formacijama.

Ipak u ovom periodu nisu iskorišćene sve mogućnosti za rušenje objekata na komunikacijama u Ibarskoj dolini, za prepade na okupatorski saobraćaj i kolone u pokretu, što je bilo uslovljeno početničkim neiskustvom, traženjem prilike da se oslobode uhapšeni taoci u Kraljevu, nedostatkom eksplozivnog materijala i veštine rukovanja njime itd.

Među borbenim poduhvatima odreda iz ovog perioda vredno je napomenuti ovde nekoliko najglavnijih:

1) Napad na mostove (na Ibru i Moravi) u neposrednoj blizini Kraljeva, povezan sa diverzijama u gradu, kojim je za nekoliko dana prekinut železnički saobraćaj između Kraljeva i Beograda. Partizani su zaplenili opremu 15 zarobljenih žandarma i zadobili moralnu pobedu i snagu pre svega unutar samog partizanskog odreda.

2) Čišćenje od Nemaca doline Ibra od Kraljeva do Kosovske Mitrovice, pri čemu su nekoliko dana učestvovale znatne partizanske snage. Tada je oslobođeno Ušće kao ključna akcija koju su izvele jedinice Kraljevačkog odreda stacionirane na Goču, zatim su osvojeni magacini ratnog materijala u Bogutovcu koje je izvela Čibukovačka četa; oslobođena je i Raška koju je zaposeo Kopaonički odred; zatim je došlo do niza borbi jedinica Kraljevačkog i Kopaoničkog partizanskog odreda u drugoj polovini septembra. Nemce koji su ovde u odbrani važnog rudarskog basena i saobraćajne arterije bili angažovali znatne snage, iznenadila je veština ratovanja partizana. Kraljevački

partizanski odred je ovladao mnogim magacinima raznovrsnog **ratnog** materijala u Bogutovcu i zaplenio opremu i naoružanje 20__30 zarobljenih Nemaca i žandarma; zaplenjeni su još: dva terenska automobila, više železničkih vagona i dve lokomotive. Porušeni su i neki mostovi na pruzi i drumu. (Kasnije nije preduzimano rušenje pruge zato što je bio organizovan železnički partizanski saobraćaj.)

Nemci su bili prisiljeni da prepuste partizanima ceo srednji i donji tok Ibra na kome su nemačke vlasti i vojska imali izvanredno velik ekonomski, saobraćajni i vojni interes, zbog rudnih bogatstava i ratnog materijala koji je tu bio preuzet od bivše jugoslovenske vojske.

Količine i raznolikost materijala koji je Kraljevački partizanski odred bio preoteo od Nemaca 1941. godine kod Kraljeva i razmere poraza koje su Nemci doživeli u borbama mogu se naslutiti ako se ima u vidu da je oko Kraljeva bivša jugoslovenska vojska imala nekoliko velikih grupa skladišta (Mrsać, Bogutovac, Ribnica, Ratina, Vitanovac) predviđenih za snabdevanje celog njenog jugoistočnog fronta. Sva ta avio i artiljerijska municija, inžinjerijska oprema, a delom i benzin (sem Mrsaća koji je razoren pri povlačenju Nemaca iz Čačka i benzina koji je bio popaljen), pale su u ruke kraljevačkih partizana. (Ovim materijalom smo mesec dana artiljerijom bombardovali Kraljevo uz neograničeni utrošak municije, rušili komunikacije, zaprečavali pravce u vidu minskih polja itd. U fabriku oružja u Užicu smo transportovali avio-bombe i artiljerijske granate iz kojih je vađen barut za pešadijsku municiju.)

3) Posle krupne pobede nad Nemcima u dolini Ibra, Kraljevački partizanski odred preneo je težište borbe u dolinu Morave, jugoistočno od Kraljeva. Na prepad su zarobljene nemačke posade koje **su** čuvale magacine ratne opreme u Jovovcu i zaposednuti stokovi avio-bombi u Ribnici. Dragosinjačka četa, **sa** partijskom organizacijom koja je bila **u** vezi sa komandom odreda, oslobodila je Vrnjačku Banju, posle čega se četa **naglo** omasovila te je formiran Vrnjački partizanski odred. U isto vreme je Kruševička četa oslobodila Matarušku Banju, a **Prekomoravska** sela Vitanovac i Vitkovac na komunikaciji **Kraljevo** — Kragujevac. Tako je, početkom oktobra, nemački **garnizon** u Kraljevu (nekoliko bataljona 717. pd) bio sabijen **u grad.**

Za vreme ovih operacija buknuo je pravi narodni ustanak protiv okupatora i kvislinških vlasti, upravo u duhu direktiva CK KPJ i naređenja Glavnog štaba Srbije koje je izdato posle savetovanja u selu Dulenima, 16. septembra 1941. godine. Nemci, okruženi masovnom mržnjom porobljenog naroda i u

gradu i na selu, nisu mogli lako proveravati i ocenjivati partizanske snage. Usled stalnih poraza i znatnih gubitaka u ljudstvu i materijalu Nemci su procenili da, ako žele zadržati Kraljevo, moraju svoje snage u njemu pojačavati ili ga napuštati. Usledila je poznata odluka okupatora da se slabije snage koncentrišu u veće garnizone, a zaštita nemačkih interesa da se preda četnicima.[8] Evakuisali su Užice i Čačak i snagama povučenim iz njih (oko 2.000 ljudi) pojačali garnizon u Kraljevu, gde je trebalo primiti odlučujuću defanzivnu bitku do dovlačenja krupnih pojačanja, sposobnih da »uništenjem partizanskih snaga u zapadnoj Srbiji izazovu propast partizanskog pokreta u celoj Jugoslaviji«. Nemci su digli u vazduh magacin u Mrsaću za vreme povlačenja iz Čačka, a iz Kraljeva su činili energične ispade da bi digli u vazduh i ostale preotete magacine municije što im je samo delimično uspelo.

OPSADA KRALJEVA

Tromesečni tok rata protiv okupatora dao je izvanredne rezultate. Partizanski odredi, jačine od 1.000 do 3.000 ljudi, formirani u čete i bataljone, držali su gotovo celu teritoriju zapadne Srbije. Tu su, pored organa stare vlasti na koje su se oslanjali četnici, bili organizovani narodnooslobodilački odbori, organi borbe i klica nove demokratske vlasti, sa Glavnim narodnooslobodilačkim odborom za Srbiju u Užicu. Po drumovima su se kretali partizanski kamioni, a na prugama Užice — Kraljevo i Kraljevo — Raška — Leposavić partizanski vozovi.

Ta situacija i odluka Nemaca da raskrsnicu ibarsko-moravskih magistrala zadrže po svaku cenu u svojim rukama dodelile su Kraljevu ulogu jednog od najvećih partizanskih bojišta 1941. godine. Nemački garnizon u Kraljevu (tri bataljona 717. divizije, zatim jedinice i policijske snage prikupljene iz Užica i Čačka, znatno ojačane tenkovima, artiljerijom i avijacijom, ukupno oko 3.000—3.500 boračkog ljudstva) bio je vojnički i moralno-politički pripremljen za odsudnu odbranu grada, opasanog rovovima i pripremljenog za ulične borbe.

Kraljevački partizanski odred (narastao, zajedno sa Vrnjačkim odredom, krajem septembra na oko 1.700 boraca) bio je zatvorio operativni obruč oko Nemaca u Kraljevu, u rasporedu:

— Vrnjački odred, sa Dragosinjačkom četom Kraljevačkog odreda, bio je orijentisan prema Kruševcu, sa zadatkom sprečavanja pokušaja Nemaca da pojačanjima spolja debloki-

[8] Ovo je veoma reljefno došlo do izražaja kod G. MiJanovca i Čačka gde su četnici potajno radili na spasavanju Nemaca.

raju svoj kraljevački garnizon ili da mu za vreme napada na njega upute pojačanje.

— Prvi bataljon, sa osloncem na s. Ratinu, zatvarao je obruč sa istoka.

— Kruševička četa u Ribnici, Čibukovačka zapadno od Kraljeva, Prekomoravska severno od Kraljeva — zatvarale su pravce koji su preko njihovih sektora izvodili iz grada.

— Ušćanska četa kontrolisala je dolinu Ibra i održavala vezu sa Kopaoničkim odredom koji je bio zaposeo Rašku, Baljevac i Jošaničku Banju, gde je vršio mobilizaciju novih boraca, organizaciono i politički sređivao svoje redove i vodio borbe sa okupatorima i kvislinzima koji su sa Kosova pritiskivali oslobođenu teritoriju.

Sporazumom Glavnog štaba NOPOJ za Srbiju sa četnicima, posle oslobođenja Čačka, stvoren je »operativni štab« za rukovođenje napadom na Kraljevo i pokrenute su jedinice Čačanskog partizanskog odreda i neke četničke jedinice od Čačka prema Kraljevu koje je već bilo u operativnom okruženju. Članovi »operativnog štaba« bili su Momčilo — Mole Radosavljević komandant i Ratko Mitrović politički komesar Čačanskog partizanskog odreda (od strane partizana) i major Đurić i kapetan Derok (od strane četnika).

»Operativni štab« je pozvao, 5. oktobra, na sastanak u s. Drakčiće mene kao komandanta Kraljevačkog partizanskog odreda, čije su snage bile raspoređene oko Kraljeva. Na sastanku **je** glavnu reč po vojnim pitanjima imao major Radoslav Đurić. Politički komesar Kraljevačkog partizanskog odreda uopšte ni**je** ni pozvat na sastanak gde i nije bilo govora o proceni situacije već mi je samo saopštena odluka:

Morava i Ibar kanališu pravac glavnog udara na odsek zapadno od Kraljeva, gde se mogu razviti »ograničene« ali dovoljne snage za napad na grad. Napad će izvršiti delovi snaga Čačanskog odreda, delovi četničkog odreda i Čibukovačka četa Kraljevačkog odreda koja dobro poznaje grad i prilaze k njemu. Ostale snage treba da se upotrebe na komunikacijama Kraljevo — Kruševac i Kraljevo — Kragujevac sa zadatkom da spreče pokušaj deblokiranja grada i onemoguće »bežanje« neprijateljskih snaga iz Kraljeva. Sve jedinice za obezbeđenje (četničke i partizanske) istočno od Kraljeva, na komunikacijama koje vode u Kruševac i Kragujevac, stavljene su pod moju komandu kao komandanta Kraljevačkog partizanskog odreda, čime sam postao sektorski komandant (sa komandnim mestom u s. Ratini) potčinjen »operativnom štabu«. Sve snage (partizanske i četničke) angažovane neposredno u napadu na grad bile su pod direktnom komandom »operativnog štaba«.

Raspored snaga izvršen je tako da se na pravcu glavnog udara našlo oko 900—1000 pešaka. Na kruševačkom pravcu bilo je oko 1100 boraca, a na kragujevačkom oko 600, dok je dobar deo ljudstva bio angažovan u pomoćnim rodovima i službama. Baterija topova, podeljena na partizanski i četnički vod, imala je zadatak da posrednim neprestanim bombardovanjem iznurava neprijatelja što joj je bilo omogućeno neograničenom količinom municije, preotete od Nemaca kod Kraljeva. (Dva partizanska tenka učestvovala su u borbi samo za vreme poslednjeg napada.)

Snage su raspoređene tako da su na sva tri sektora (čačanski, kruševački i kragujevački) bile istovremeno i čete Kraljevačkog partizanskog odreda, koje su se zadesile tu odranije, i po jedan bataljon Čačanskog partizanskog odreda i četničke čete. Tako heterogena operativna (četničko-partizanska) grupacija otežavala je komandovanje.[9] Znači, samo 1/3 boračkog sastava (oko 1000 ljudi), bila je angažovana u neposrednom napadu na nemački garnizon (jačine oko 3000 do 3500 ljudi). Branilac je bio trostruko nadmoćniji od napadača.

Prvi opšti napad, posle gotovo 24-časovnog bombardovanja grada, izvršen je 10. oktobra i nije doveo do uspeha. Prodor u grad koji su podržali i građani Kraljeva napadom skromnih razmera iznutra, izvršen na jednom odseku, ostao je usamljen i sve su se snage povukle na polazne položaje. Napad sledeče noći, 11. oktobra, doživeo je takođe neuspeh. Napadi su ponovljeni 14. i 18. oktobra. Poslednji opšti napad, nešto bolje pripremljen, u kome su učestvovali tenkovi i bombaši specijalno odabrani iz celog Kraljevačkog odreda i Rudarske čete Kopaoničkog odreda, izveden 31. oktobra na 1. novembar, završio se takođe neuspehom iako su naši tenkovi bili ušli u centar grada i tu vodili borbu usred nemačkog garnizona. Nemci su, zahvaljujući dobroj organizaciji odbrane, brojnoj nadmoćnosti, boljem naoružanju i iskustvu, uspeli da znatno umanje ofanzivni elan partizana i da ih prisile da pređu u defanzivu. Oslobodivši se pritiska oni su počeli vršiti ispade iz grada, paliti okolna sela i uništavati magacine municije i ratne opreme koje su partizani ranije bili preoteli od njih.

Ceneći važnost Kraljeva i strahujući od neuspeha, Nemci su odmah posle naših prvih napada na grad uputili iz Kruševca 1. bataljon 737. puka sa zadatkom da deblokira grad sa istoka i obezbedi mu snabdevanje koje je vršeno samo vazdušnim putem. Posle oštrih borbi s partizanskim snagama koje su bile

[9] U osnovi ovog grupisanja snaga stajala je verovatno briga četnika da se prvi dokopaju vlasti u gradu i nada da će se partizanske jedinice rastrojiti i staviti pod četničku komandu.

zaposele komunikaciju Kraljevo — Kruševac, ova nemačka kolona se tek 16. oktobra probila u Kraljevo, s tim što je obruč posle njenog prolaska opet zatvoren.

Spor tempo nemačkog nastupanja (oko 5 km na dan) i uspesi koje su partizanske jedinice na obezbeđenju postigle nanevši Nemcima znatne gubitke u ljudstvu i oružju, govori o preimućstvima orijentacije na borbe izvan naseljenih mesta umesto u velikim gradovima.[10] Ove uspehe donekle umanjuju veliki gubici partizana na Popinskoj reci (istočno od Vrnjačke Banje) gde je junački izginula 4 (Dragosinjačka) četa Kraljevačkog odreda.

Posebno treba istaći junačko držanje građana Kraljeva koji su za vreme borbi u gradu svestrano pomagali borce, dodajući im na nekim mestima noću kroz prozore municiju i bombe, dok su ih borbene grupe same bacale na Nemce.

Glavni štab Srbije, posle neuspeha u napadu na Kraljevo, naredio je (preko svog člana Mirka Tomića) »operativnom štabu« i komandi Kraljevačkog partizanskog odreda da se sve snage orijentišu na partizanska dejstva istočno od Kraljeva prema dolini Velike i Južne Morave. Međutim, komandni odnosi i izmešanost jedinica, štabova i funkcija pojedinih rukovodilaca kako na četničko-partizanskom tako i na unutrašnjem partizanskom planu, znatno su otežavali realizovanje ove direktive. Četnici su uporno uveravali partizane da će napadi, ako se produže, konačno uspeti, dok ni partizanskim rukovodiocima nije bilo lako izvući se sa ovog bojišta i priznati poraz.

O pretenzijama četnika da dezorganizuju partizanske jedinice i stave ih pod svoju komandu govore mnogi slučajevi krađe municije i oružja od partizana, vrbovanje partizanskih boraca i rukovodilaca i nametanja svojih konspirativnih naziva za komande i štabove (»gorski štab« br. . .). Četnici su procenili da im stepen uticaja i vlasti koji su bili postigli u mešovitim štabovima i u oslobođenoj pozadini garantuje lak i brz uspeh u napadu na partizane, na koji su se oni odlučili krajem oktobra i početkom novembra. Mnogi uspesi koje su četnici postigli verolomnim, iznenadnim napadom na partizane i raznim prevarama i obmanama celih partizanskih jedinica govore o tome da te pozicije četnika nisu bile za potcenjivanje i da su nosile veliku opasnost za partizanski pokret i oružanu borbu protiv

[10] I neki nemački izveštaji govore o žestini borbi na ovom sektoru. Po njima je 1/737. puka imao 16. oktobra 14 mrtvih i 10 ranjenih od čega i 2 oficira. Drugi izveštaji govore o gubicima za vreme borbi u gradu i ispada iz grada u cilju deblokiranja: 2/737. puka imao je (10. oktobra) 4 mrtva i 10 ranjenih, a 1/737. puka (22. okt.) 3 mrtva i 22 ranjena.

okupatora. (Treba se samo setiti slučaja u G. Milanovcu gde su četnici, uspavavši političku budnost partizanskog komandnog kadra, razoružali jedan bataljon 1. šumadijskog odreda od 350 ljudi koje su predali Nemcima i ovi ih pobili; zatim iznenadni napad četnika na Kopaonički partizanski odred u Raškoj, posle čega je ovaj pretrpevši ozbiljne gubitke, bio prisiljen na povlačenje niz dolinu Ibra prema Kraljevu.)

Ispreturanost jedinica Kraljevačkog i Čačanskog partizanskog odreda i njihova izmešanost sa četničkim jedinicama; angažovanje istih ličnosti u komandama odreda i »operativnim« i sektorskim komandama; težnja četnika da zaobilaze političke komesare, — sve je to stvaralo izvanredno velike teškoće u funkcionisanju sistema rukovođenja i komandovanja kako na »koalicionom« tako i na užem partizanskom planu.

NAPAD ČETNIKA NA PARTIZANE

Bilo je očevidno da četnici — sledeći političku liniju reakcionarne buržoazije baziranu na primitivnoj psihologiji zavisnosti od inostranstva, velikosrpskom šovinizmu i verskoj zatucanosti i oportunističkoj liniji »čekanja« — idu na oružani sukob s partizanima i da ga partizani ne mogu sprečiti sem odlaganjem oružja i kapitulacijom i pred četnicima i pred Nemcima. Dokazi da su četnici na kraljevačkom području želeli sukob s partizanima su: borbe jedinica Čačanskog i Kraljevačkog odreda sa četničkim snagama koje su sa zapada dovedene na područje Kraljeva; borbe Kopaoničkog odreda s četnicima na području Raške i držanje lokalnih kraljevačkih četničkih jedinica za vreme međusobnog obračuna četnika i partizana.

Nemci su nastupali ćelom dolinom Morave od Kruševca i, s četnicima i nedićevcima, sistematski čistili sela Pomoravlja. Nekoliko ljudi uspelo je da pobegne iz gomile hiljada rodoljuba Kraljeva streljanih u krugu fabrike vagona. Oni su prvi saopštili svetu šta se odigravalo u opsednutom gradu iz koga više nisu mogli dolaziti kuriri.

»Kraljeva vojska u otadžbini«, stacionirana na teritoriji •koju su od Nemaca preoteli partizani, spremala se da mučkim napadom zada, za račun Nemaca, smrtni udarac oružanoj antifašističkoj borbi naroda Srbije. Neuspeh četnika da na prepad likvidiraju centralno rukovodstvo NOP-a u Užicu i za njih teška situacija kod Užičke Požege i Čačka uslovili su izdavanje naređenja četničkim jedinicama da s fronta kod Kraljeva krenu na Čačak, u kome su vođene uline borbe između četnika i partizana.

U selu Drakčići, sedištu »operativnog štaba«, jedne kišne noći prvih dana novembra, odvijala se drama. U seoskoj kući (iz koje su više od mesec dana strujala naređenja za napad i partizana i četnika na Nemce, u kojoj su zajedno boravili partizanski rukovodioci i četnički oficiri, razgovarajući često prijateljski o teškoj situaciji u koju su dovedeni svi narodi Jugoslavije pogrešnom i kobnom despotsko-šovinističkom i separatističkom politikom reakcionarne buržoazije), sada smo poslednji put razgovarali, čas pomirljivo čas ljutito, Ratko Mitrović i ja s partizanske i major Đurić i kapetan Derok sa četničke strane.

— Da li ste svesni istorijskog trenutka u kome razgovaramo poslednji put i posledica koje će izazvati napad koji nameravate izvesti svojom vojskom na nas? Imate li u vidu prokletstvo koje će srpski narod — koji smo mi partizani i vi četnici zajednički pozivali u borbu protiv Nemaca, a ne u bratoubilačku borbu i građanski rat — baciti na krivce za ovaj sukob? — pitan je u jednom trenutku major Burić, najstariji četnički oficir.

Zbunjen, očevidno malo ubeđen da je dobro ono što preduzima, on je samo kratko odgovorio: »Ja imam naređenje! Ja sam oficir i moram ga izvršiti«.

— Dobro! . . . Jednog dana narod će i od vas i od onih koji su vam ovo naređenje izdali tražiti da položite račun o svom radu. A sad —- zbogom i doviđenja.[11]

U maloj seoskoj kući te noći su proboravili pravi ratni neprijatelji, razdvojeni u zasebnim sobama, četnički i partizanski rukovodioci pod zaštitom sopstvenih obezbeđenja. Imam priliku da lično čujem razgovor pripadnika četničke straže (čuvene »čete smrti«): »Ovo neće na dobro izaći. Nemci se spremaju za ofanzivu, a mi među sobom započinjemo borbu. Mi četnici nekako ćemo se izvući. Nemci neće na nas. Ali partizani će stradati zato što će sada svi navaliti na njih. A dobri su ljudi ovi partizani i ja bih teško pucao na njih«.

Sutradan su se štabovi i vojske razdvojili na veće odstojanje. Mučnu situaciju iščekivanja u partizanskom štabu (gde se još uvek razgovaralo o tome šta treba učiniti da se oružani sukob bar u lokalnim razmerama spreči) prekinuo je kurir koji ,ie dotrčao sav krvav iz sela Musina Reka i saopštio da su četnici napali posadu partizanskih tenkova i topova, mnogo ljudi Pobih i oteli ova oruđa.

Obračun koji su želeli četnici otpočeo je tako i na ovom Području. Četnici su nastupali prema Čačku gde su vođene

[11] Major Radosav Durić je juna 1944. godine otkazao poslušnost i Mihailoviću i stupio u NOVJ.

uличне borbe, dok su njihove snage bile razbijene kod Uzica i Požege. Jedna četnička kolona ojačana artiljerijom, na prepad otetom od partizana, nastupala je levom obalom Morave, dok se druga sa tenkovima, takođe preotetim u mučkom napadu od partizana, kretala desnom obalom ove reke.

PLAN DEJSTVA PROTIV ČETNIKA

Politički komesar Čačanskog odreda Ratko Mitrović i ja kao komandant Kraljevačkog odreda, procenivši situaciju stvorenu akcijom četnika, a prema naređenju višeg štaba (Vrhovnog ili Glavnog) da se snage Čačanskog odreda upute za četnicima prema Čačku, stvorili smo na svom poslednjem radnom sastanku[12] plan dejstva koji je sadržavao:

Snage Kraljevačkog i dela Kopaoničkog odreda, povučenog pod pritiskom četnika od Raške u donji tok reke Ibra, angažovati u sprečavanju Nemaca da iz Kraljeva prodru u Čačak; bataljone Čačanskog odreda uputiti prema Čačku sa zadatkom iznenađenja četnika i to — Ljubićki levom, a Trnavski desnom obalom Morave.

U dinamičnim borbama i okršajima između četničkih i partizanskih jedinica u kojima je odlučujuću ulogu odigrala politička svest partizana koji su ovime bili pred prvim velikim moralnim iskušenjima, partizani su u Ljubiću i kod artiljerijskih kasarni u Čačku razbili četnike, preuzeli od njih otetu artiljeriju i tenkove i tako (posle oslobađanja Gornjeg Milanovca od četnika), 19. novembra, priveli pobedonosnom kraju veliku bitku u dolini Zapadne Morave koju su otpočeli četnici 1. i 2. novembra napadom na Užice. Ovo je prisililo vodstvo da zatraži ponovne razgovore o saradnji s našim Vrhovnim štabom.

U dolini Ibra četnici su iznenadili Kopaonički odred u Raškoj, naneli mu gubitke i potisli ga niz Ibar prema Kraljevu, gde je ovaj preuzeo deo fronta na odseku s. Bogutovac — s. Roćevići.

Jedinice lokalne četničke organizacije, pod komandom »vojvode« Vuleta,[13] nisu se aktivno angažovali u borbi protiv partizana u ovom sudbonosnom momentu, što je jako olakšalo situaciju partizanima na ovom osetljivom mestu gde su na Kraljevački odred stalno napadale nemačke snage kraljevačkog garnizona i sveže jedinice nemačke 113. divizije koje su nastupale od Kruševca prema Kraljevu.

[12] Sa Ratkom Mitrovićem koji mi je ostao u izvanredno lepoj uspomeni nisam se više sreo, a nešto kasnije sam sa velikom tugom primio vest o njegovom pogubljenju u Čačku.

[13] Vule Vukašinović, fotograf iz Kraljeva.

»MOJA VOJSKA NA PARTIZANE NECE«

Na naređenje da napadne partizane, ibarski »vojvoda« Vule reagovao je tako što je saopštio svojim komandirima četa u mom prisustvu (te sam se večeri sa dva kurira zadesio u njegovom štabu) otprilike sledeče:

— Moja (misleći na pušku) na partizane neće. Ja sam stupio u borbu kao četnik koji je učestvovao u topličkom ustanku. Ko od vas neće dalje da se zajedno s partizanima bori protiv Nemaca, može ići kući!

Ova Vuletova izjava kao direktiva potpuno je neutralisala znatnu četničku masu na ovom veoma osetljivom punktu, tako da je samo mali broj četnika, nezadovoljnih ovakvim stavom svog »vojvode«, otišao prema Čačku da tamo učestvuje u odsudnom četničko-partizanskom boju. Nemci i četnička organizacija ocenili su ovaj postupak kao izdajnički prema njima i zbog toga su zatvorili u logor vinovnike ovakve politike, »vojvodu« Vuleta i advokata Radičevića.[14]

Da bi se ovo razumelo treba se podsetiti na to da su se već u početku pojavile među četnicima razne struje. Četništvu koje se bilo počelo kititi slavom topličkog ustanka i borbe za nacionalno oslobođenje, zadao je prvi udarac Košta Pećanac svojim prelaskom na stranu okupatora. Zatim su se četnici počepali na pristalice Draže Mihailovića (koga je izbeglička vlada izabrala za svog opunomoćenika) i pristalice generala Novakovića (koji je pravo na rukovodstvo prisvajao na bazi generalskog čina), što je četničke mase dovodilo do kolebanja u izboru rukovodstva.

Partijsko-političko i vojno rukovodstvo NOVJ na području Kraljeva, u duhu opštih direktiva za pripremu antifašističke borbe, posvećivalo je, pored intenzivnog političkog rada u svojim redovima, znatnu pažnju i političkom radu u narodu i četničkim jedinicama, nastojeći da osnovne mase četnika stavi pod svoj politički uticaj. Za to je koristilo štampu (koja je rasturana u četničkim redovima), javne narodne zborove, zajedničke sastanke, lične kontakte i poznanstva sa četničkim rukovodiocima i protivrečnosti u njihovim redovima.

Na istočnom sektoru kraljevačkog fronta bile su se sakupile, pored jedinica Kraljevačkog, i jedinice Čačanskog, Kopaoničkog kao i Vrnjački partizanski odred; zatim, četnici Draže Mihailovića, »vojvode« Vuleta i generala Novakovića (koji se i

[14] Vule Vukašinović je posle prve ofanzive sproveden u niški logor zajedno sa partizanima i pri pokušaju bekstva iz logora poginuo. Advokat Radičević streljan je u logoru na Banjici.

lično pojavio ovde). Simpatije generala Novakovića kao Crnogorca za advokata Radičevića i direktora kraljevačke gimnazije Kneževića, takođe Crnogorca, koji su se našli u odredu »vojvode« Vuleta, dovele su do srdačnije saradnje jedne čete generala Novakovića koju je doveo sa strane, Ibarskog četničkog odreda i partizana. Zbog toga, a i zbog opšteg antagonizma između dve četničke struje, »dražinovci« su dobili naređenje da ubiju generala Novakovića i njegovu jedinicu stave pod svoju komandu, što je i onako neborbene četničke jedinice učinilo još pasivnijim.

IBARSKI ČETNIČKI ODRED PASIVIZIRAN .. .

Uviđajući slabost četničkih redova ja sam kao komandant istočnog sektora kraljevačkog fronta naredio (po direktivi »operativnog štaba«) prisutnim četničkim jedinicama da stupe u borbu protiv Nemaca, a ukoliko to ne učine da će biti razoružane. General Novaković, navodno kao prepreka saradnje među četničkim odredima, morao je napustiti ovaj sektor. Kad smo generalu Novakoviću ponudili partizansko obezbeđenje do Užica, on je to i prihvatio. Pod zaštitom partizana, sa jednom desetinom sebi odanih četnika, otišao je u Užice, stavivši svoju četu pod komandu (kasnije zloglasnog) majora Keserovića.[15]

Međusobna trvenja četnika na kraljevačkom frontu znatno su dezorijentisala Ibarski četnički odred koji je i pored velikog uticaja KPJ došao u situaciju da postane u odsudnom trenutku pasivan. (Delovanje Vuleta Vukašinovića — »vojvode ibarskog«, advokata Radičevića, učitelja Simića i direktora gimnazije Kneževića u okviru zajedničkih ustaničkih borbi protiv Nemaca, naglašavam zbog njihove odluke da ne izvrše naređenje četničkog rukovodstva za napad na partizane, karakteriše ih, po mom mišljenju, kao patriote.)

Partizanske snage na kraljevačkom području, kombinovanjem oružanih i političkih akcija, nanele su četništvu takav poraz od koga se ono, bez direktnog oslonca na nemačku vojsku, nikad više ne bi moglo oporaviti ni opstati ni kao politička ni kao vojna organizacija. Partizani su bili postali gospodari oslobođene teritorije, a redovi naroda na njoj moralno učvršćeni raščišćavanjem jedne trule, kapitulantsko-kvislinške atmosfere koju su stvarali četnici po selima, glavnim uporištima partizanskog ratovanja.

[15] Slučajnost je htela da Kraljevački bataljon 1. proleterske brigade naiđe u februaru 1942. godine na generala Novakovića na području Goražda i da ga opet, ali sada prisilno, sprovede u Vrhovni štab u Foču, odakle je, posle nekoliko meseci slobodnog boravka, pobegao sa nekim engleskim obaveštajnim oficirom i nestao bez traga.

MASOVNO STRELJANJE GRAĐANA KRALJEVA

U sklopu otvorenog rata između nemačke i kvislinške* vojske s jedne, i partizanske s druge strane, odigralo se i masovno streljanje u Kraljevu, koje je ovome gradu pored imena grada-borca donelo i ime grada-mučenika. U Kraljevu je oktobarskih dana, pored starosedelaca, živeo i znatan broj izbeglica iz Slovenije, Vojvodine, sa Kosova i Metohije, koji su se ispred terora u ovim krajevima sklonili u grad kod svojih rođaka i prijatelja ili su ih tamo poslale nemačko-kvislinške vlasti da nađu smrt u planiranom pokolju. Stoga je teško ustanoviti tačan broj streljanih (koji prema proverenim podacima dostiže cifru od oko 6000 ljudi). U krugu fabrike vagona pijani Nemci-su tenkovima sabijali ljudske leševe u rake koje su žrtve pre streljanja same sebi prisilno iskopale.

Nemci su, u skladu sa svojim zavojevačkim, rasističkim i geopolitičkim pogledima, bacili odgovornost za pokolj u Kraljevu na njegove građane koji su se, po nemačko-fašističkim koncepcijama, morali, ako su hteli milost, uključiti u fašistički ratni napor, umesto što su svuda ispoljavali otpor i mržnju prema okupacionim vlastima. Nedićevci i ljotićevci, i pored toga što su i direktno i indirektno učestvovali u nemačko-fašističkim pogromima, kukali su nad sudbinom srpstva, bacajući odgovornost na komuniste. Četnici su pak dokazivali da je masovno streljanje odmazda za nemačke gubitke i oružanu borbu koju je forsiralo partizansko rukovodstvo, koristeći i ovu priliku za glorifikovanje politike čekanja.

Samo su partizanski borci, koji su i sami izgubili u kra-Ijevačkom masakru najbližu rodbinu — majke, očeve, braću i sestre — dosledni sebi i svojim ciljevima, govorili da je svestrana, a pre svega oružana, borba protiv nemačko-fašističkih zavojevača jedino ispravna orijentacija koja će dovesti ne samo do uništenja fašističkog poretka, nego i prisiliti bahate fašisteda prestanu s nasiljem nad nenaoružanim stanovništvom; da su žrtve nužne u borbi i da su one u suštini manje ako se bori s oružjem u ruci nego ako se prepusti na milost i nemilost fašističkim siledžijama, i da borbu s njima treba voditi odlučno i znalački.

POKRET ZA SANDŽAK

Rezultat ofanzivnih dejstava partizanskih oružanih formacija u gradovima i na područjima izvan gradova bio je oslobađanje cele zapadne Srbije (sem nekoliko gradova) i nastajanje krupnih vojnih formacija, vojnoteritorijalnih i organa civilne vlasti u »Užičkoj republici«.

Nemci su u Srbiji bili koncentrisali dve nove divizije (342. u Mačvi, a 113. diviziju u Pomoravlju), nameravajući da udarom 342. divizije pravcem Valjevo — Užice, a 113. pravcem Kraljevo — Čačak, okruže partizanske odrede u zapadnoj Srbiji, a zatim, koncentričnim nastupanjem svih snaga sa granične linije i stezanjem obruča oko naših odreda da ih vojnički potpuno unište.

Kraljevačko područje, kao jedno od kapija zapadne Srbije, zauzimalo je još uvek veoma važno mesto u vojnim i političkim planovima okupatora. Dok su partizani nastojali da spreče pokret Nemaca (uz Zapadnu Moravu prema Čačku i Užicu) frontalnim otporom zapadno i da se održe na području istočno od Kraljeva koje su Nemci i nedićevci sistematski »pročešljavali«, nemačko komandovanje preduzimalo je sve moguće mere da ostvari svoje planove.

Nova situacija zahtevala je od štaba Kraljevačkog odreda nove organizacione i taktičke mere, na bazi ocena i direktive koju su VŠ, CK KPJ i pokrajinsko vojno i političko rukovodstvo Srbije dali sekretaru OK Kraljevo za vreme njegovog boravka u Užicu prvih dana novembra. Te ocene i direktive koje je sekretar OK preneo meni u Mataruškoj Banji, bile su u osnovi sledeće: Četnička vojska na oslobođenoj teritoriji uglavnom je poražena. Nemci udruženi sa svim kvislinzima produžavaju ofanzivu na oslobođenu teritoriju u zapadnoj Srbiji i spremaju se za odlučan udar novim svežim snagama. Postoji verovatnoća da se frontalnim zalaganjem partizanskih jedinica neće moći sprečiti njihov pokret u pravcu Čačka i Užica. U granicama mogućnosti treba dati i frontalan otpor Nemcima, a za slučaj neuspeha predvideti orijentisanje dela snaga u pravcu Sandžaka i ostavljanje dela snaga na matičnoj teritoriji sa zadatkom kontrolisanja ove teritorije i dejstva u skladu sa novom situacijom. Partijsko-politički organi direktno neangažovani u vojsci — OK i MK — ne bi se povlačili sa terena već bi se za njih izgradila skloništa negde na prostoru Žiča — Ribnica.

Postojale su dve mogućne alternative: da se sa pomenutom direktivom za eventualni pokret u Sandžak odmah upozna širi krug ljudi čime bi se stvorila uznemirenost kod boraca koji su bili dosta lokalistički nastrojeni, ili da se ona zadrži u užem krugu i saopšti najpre onima koji treba da ostanu, a kasnije onima koji treba da odu. Usvojena je ova druga. Za nju su znali samo sekretar OK Kraljevo, politički komesar i komandant Kraljevačkog odreda (koji je tada bio preuzeo i komandu nad zapadnim sektorom kraljevačkog fronta). Trebalo je da je oni realizuju pre svega kroz odluku o podeli jedinica na one što će ostati i one što će otići, kao i radom na licu mesta u mo-

C. Dujčín

Cata Dujšin: ZATVOR

mentu najezde Nemaca. (Ne bih mogao sa sigurnošću reći kada je s tim upoznato ljudstvo Kopaoničkog odreda čije je rukovodstvo težilo osamostaljenju. To je bilo verovatno za vreme najezde Nemaca, a direktivu su saopštili sekretar OK i politički komesar Kraljevačkog odreda koji su se zadesili na prostoriji pl. Jelica — pl. Golija kada je na sastancima na kojima su bili prisutni i Kopaoničani, pominjano i ono što je ranije rečeno sekretaru OK u Užicu.)

U skladu sa primljenom direktivom i vojnom situacijom na kraljevačkom frontu, preduzeto je sledeće:

— Snage kopaoničkog odreda »Todor Milićević« (komandant Predrag Vilimonović — u to vreme bio kao ranjenik u Užicu — i politički komesar Duško Tomović), ranije potisnute iz Raške prema Kraljevu, dobile su zadatak da zatvore pravac Kraljevo •— Raška posedanjem prostorije Konarevo •— Bogutovac. Mojim pokušajima da se ove snage reorganizuju i od njih oformi jedan bataljon, suprotstavili su se rukovodioci Kopaoničkog odreda pa je to pitanje, zahladnivši naše odnose, ostalo otvoreno do odluke viših komandnih instancija.[16]

— Snage 1. bataljona Kraljevačkog partizanskog odreda, u koji je uključena i poznata »Pepova« četa iz Vrnjačkog odreda, povučene su tek kad je to postala nužda, preko Stolova i Ibra na prostoriju zapadno od Kraljeva sa ciljem da se angažuju u borbama na ovom području i orijentišu, po potrebi i u duhu direktive Vrhovnog štaba, prema Sandžaku.

— Na teren istočno od Kraljeva trebalo je da bude upućena iz s. Roćevići jedna četa (»Čobanova«) sa zadatkom da, kao manja jedinica, kontroliše dati teren i dejstvuje prema situaciji (ali je ona pretrpela teške gubitke u Kaoni).

— Projektovana popuna i preformiranje Čibukovačke i Prekomoravske čete u bataljone odloženi su zato što je bio prestao priliv ljudstva i što je i njima, kao delimično teritorijalnim jedinicama, bila namenjena uloga ostajanja na terenu na kome su manje jedinice bile podesnije za manevar i dejstva kada je protivnik pritiskivao svojim krupnim snagama. Čibukovačka četa je angažovana zapadno, a Prekomoravska severozapadno od Kraljeva. Njima je u više navrata i u raznim formama saopšteno da ostanu na svom terenu sa zadatkom kontrole terena i dejstava u novim uslovima.[17]

[u] Kopaonički odred je bio sada već napustio svoje matično područje i ja sam lično boravio nekoliko dana u Ušću i rukovodio borbama, [a*u]acijom i prihvatom jedinica i ugroženih porodica u vrlo teškoj situm koja je tamo bila stvorena posle povlačenja iz Raške.

tad [Sava] Vajić, preživeli pol. komesar Prekomorske čete tvrdi da [u] komandi čete niko o ovome ništa nije znao. (Prim, redakcije).

Na kraljevački sektor su, posle poraza četnika kod Čačka, ponovo upućeni delovi Ljubićkog i Trnavskog bataljona Čačanskog odreda i raspoređeni duž komunikacije Kraljevo •— Čačak. Područje na kome je organizovana odbrana bilo je delimično pokriveno minskim poljima, a komunikacija prema Čačku zaprečena porušenim mostovima i minama.

Težnja da se brani teritorija uslovila je predviđanje frontalnog otpora i protivnapade sa ciljem da se neprijateljski napad razbije, a u slučaju neuspeha da se teritorijalne čete zabace u pozadinu nastupajućih nemačkih kolona; pokretljiviji delovi Kraljevačkog i Kopaoničkog odreda da se orijentišu u pravcu Sandžaka.

Jedinice su stalno morale odbijati ispade Nemaca iz Kraljeva (usmerene na partizanska skladišta) i njihova borbena izviđanja u kojima su učestvovali i avioni.

27. novembra je nemačka 113. divizija krenula iz Kraljeva. Ona je, uz snažnu podršku artiljerije i avijacije, nastupala prema Čačku frontom između Morave i Ibra, probijajući se glavnim snagama drumom, u vidu klina sa tenkovima na čelu. Njeni prednji delovi zanoćili su kao predstraža u rejonu Musine Reke. Odbivši protivnapade partizanskih snaga (noću 27/28. novembra) 113. divizija je, 28. novembra, produžila organizovano nastupanje i tako, odbacujući partizane sa komunikacije i savlađujući prepreke, ušla predveče u Čačak, a sledećeg dana je, uz puno opreznosti, zaposela ovaj grad pešadijskim snagama.

U duhu direktive Vrhovnog štaba NOPOJ i plana komande Kraljevačkog partizanskog odreda, po kome su jedne jedinice imale ostati na terenu, a jedne se orijentisati ka Sandžaku, određeni delovi Kraljevačkog i Kopaoničkog odreda uputili su se opštim pravcem ka Sandžaku. Činjenica da su komande odreda bile. u to vreme potpuno nerazvijene i da je postojao samo »komandant sektora« koji je objedinjavao snage Kraljevačkog, Čačanskog i Kopaoničkog odreda; fakat da je direktiva Vrhovnog štaba bila strogo poverljive prirode i da je njeno saopštavanje pre najezde Nemaca moglo delovati destruktivno, uslovili su da odluke i zamisli, bazirane na direktivi Vrhovnog štaba, nisu bile dovoljno razrađene među nižim rukovodiocima i borcima. Stvorenu zamisao trebalo je realizovati u vidu konkretnih naređenja na licu mesta, objašnjavajući ih po potrebi širem i užem krugu boraca i rukovodilaca, što je sprovođeno negde bolje negde slabije, tako da neki borci nisu bili u mogućnosti da, u novonastaloj situaciji, dobiju uvek i na vreme potrebna objašnjenja onoga što se zbivalo oko njih.

Probijajući se kroz mnogobrojne zasede četnika (koji su sada pod okriljem Nemaca kao svaka »peta kolona« koja pritajeno čeka da se agresijom spolja stvore uslovi za njeno delovanje, bili ponovo oživeli, naročito na području s. Kaone gde je zarobljena bolnica Kraljevačkog odreda, dosta boraca Čobanove čete i jedne čete Kopaoničkog odreda), kolona Kraljevčana i Kopaoničana, odbačena prema pl. Jelici, kretala se krivudavim putem pod rukovodstvom političkog komesara odreda i sekretara OK (koji je krenuo s njima) preko s. Dubac, Radočela, pl. Golije i Javora. Ovi borci su stigli, iscrpljeni borbama i umorom, gladni, pocepani i bosi, s pesmom u Novu- Varoš (odakle će malo kasnije krenuti u Rudo u sastav novoformirane 1. proleterske brigade).

Deo boraca Kopaoničkog odreda, posle oštrih diskusija s Kraljevčanima, odustao je od puta za Sandžak i uputio se pojedinačno i u grupama prema Studenici i Raškoj.

Predviđene čete Kraljevačkog partizanskog odreda ostale su na području Kraljeva. Na neke od njih koje su oformljene isključivo na teritorijalnom osnovu (Kovanluška i Dedevačka), nije se ozbiljno računalo u ovim uslovima zato što još nisu bile prekaljene u borbi, ali su zato tri ostale čete ulivale puno poverenje u pogledu borbenosti i morala. Međutim, ni one nisu pokazale odgovarajuću borbenost što ih je dovelo do osipanja i stradanja više zbog unutrašnjih moralnih previranja nego zbog neposrednog oružanog pritiska neprijatelja.

Zbog nerealne procene neprijateljskih snaga i njihovih namera, posle neuspelog pokušaja da protivnapadima noću 27/28. zaustavi prodiranje Nemaca na oslobođenu teritoriju, ja sam kao komandant zapadnog sektora kraljevačkog fronta pokušao 28. novembra da usporim napredovanje Nemaca jedinicama Čačanskog odreda na komunikaciji Kraljevo — Čačak. Ova nerealna težnja da se Nemci zaustave na preprekama koje su postojale duž ove komunikacije osujećena je brzim prodorom Nemaca i potiskivanjem svih partizanskih jedinica prema Čačku. Poslavši kurira prema političkom komesaru Kraljevačkog odreda na pravac Roćevići — Kaona gde je sa pravca glavnog udara bila odbačena glavnina Kraljevačkog i Kopaoničkog odreda, pokušao sam da negde u rejonu Guče povežem partizanske snage sa pravaca Kraljevo — Čačak i Kraljevo — Kaona. Poveo sam Rudarsku četu Kopaoničkog odreda i prisutne čačanske jedinice u pravcu Guča — Ivanjica. Međutim kurir, kako se kasnije saznalo, nije nikad stigao na određeno mesto i ovaj plan je ostao neostvaren, jedinice angažovane na kraljevačkom frontu bile su razdvojene, ali u prisustvu rukovodilaca koji su znali opštu direktivu Vrhovnog štaba.

Međutim, daljnje delovanje u tom pravcu spreČeno je time što je na granici Srbije i Sandžaka došlo do sukoba direktiva i tendencija za koje mi nije bilo jasno otkud potiču, ko ih izdaje, i s kakvim ciljem. Tendencijama pokreta u Sandžak suprotstavljene su one za ostajanje na ovom području s jedne, i za povratak na matično područje, s druge strane, a kroz njih su provejavale pasivnost i borbenost, koncepcija koncentracije i dekoncentracije vojnih snaga, statičnosti i manevrovanja itd.

Imajući u vidu ranije primljenu direktivu VŠ NQPOJ i Glavnog štaba Srbije i činjenicu da je po njoj postupljeno ostavljanjem dela snaga na kraljevačkom području i dogovor sa političkim komesarom o pokretu u Sandžak; ubeđen da su tako i drugi postupili ili da treba da postupe, ceneći da se nove direktive o povratku na matičnu teritoriju mogu odnositi na partijsko-politička rukovodstva, na one koji nisu ostavili pokriven svoj teren i koji se povlače neorganizovano, nastojao sam da se sa Rudarskom (komandir Branko Šotra) i Ibarskom četom (komandir Novak Đoković, politički komesar Milutin Vujović) sa kojom sam ovde u_spostavio vezu — krećem u Sandžak s namerom da se tu sastanem sa snagama Kraljevačkog odreda koje su se, po mojoj proceni, kretale tamo sa političkim komesarom drugim putem.

U međuvremenu se u trouglu Užice, Požega, Ivanjica (s. Roge, s. Svračkovo, s. Kruščica, s. Sjeverovo, s. Brekovo) sakupilo dosta delova raznih partizanskih odreda sa dosta rukovodilaca: komandanti Čačanskog (Mole Radosavljević), Kragujevačkog (Raja Nedeljkovic) i ja kao komandant Kraljevačkog odreda; zatim, politički komesar Užičkog odreda (Milinko Kušić) i neki rukovodioci PK i Glavnog štaba Srbije od kojih su se mnogi prvi put sreli u životu. Oformljen je »operativni štab« čiji sam komandant postao ja. Izgleda da mnogi rukovodioci ili nisu znali ili nisu dobro shvatili ranije pomenutu direktivu vrhovnog i pokrajinskog vojnog i političkog rukovodstva o podeli jedinica na dva dela i o pokretu u Sandžak, ili su u međuvremenu dobili neke nove direktive, što je uslovilo da se pojave razne »teorije« o tome šta treba raditi u datim uslovima: *jedna*, da sada treba preći na »ilegalnu političku borbu«; *druga*, da se sa brojno nevelikim snagama, sakupljenim ovde slučajno, frontalno čisti teritorija od neprijatelja i izvrši napad na Užice (u koje se bila sručila glavnina nemačke 342. divizije), obrazlažući ovo time što su u »Užicu naši zarobljeni drugovi«; *treća*, koja smo energično zastupali Raja Nedeljković i ja (nezavisno jedan od drugoga), da se forsira pokret u Sandžak, podvlačeći pri tom: da oni odredi koji nisu pokrili svoj teren oružanim formaci-

jama to moraju odmah učiniti; da heterogene snage, prikupljene na pomenutom području, mogu ili krenuti prema Novoj Varoši - ili se po manjim grupama probiti na svoje matično područje i tamo produžiti borbu onim formama koje su praktikovane u početku ustanka; ili, ovako prikupljene (oko 1.000 ljudi) da krenu odmah bilo u Sandžak ili u Srbiju, bilo da se dejstvuje u malim ili velikim grupacijama, osećajući da je vrlo opasno držati veliku grupaciju vojske stalno na jednom mestu u blizini nemačkih komunikacija krcatih vojskom.

Žestoke diskusije (ponekad svađe) o taktici, u koje je svako unosio sav žar mladih revolucionara koji traže puteve ka pobedi, dovele su do mog smenjivanja sa dužnosti komandanta ovih heterogenih snaga i svođenja moje nadležnosti na komandu dvema četama iz Kraljevačkog odreda.

A za to vreme došlo je do previranja među boračkim ljudstvom koje je počelo otkazivati poslušnost, što je onemogućilo ranije hvatanje veze sa kolonom Kraljevčana koji su se kretali južnijim pravcem i negodovanja u njihovim redovima zbog toga što njihov komandant nije među njima u ovoj teškoj situaciji.

Ubrzo se saznalo da je oslobođena Nova Varoš, pa su pristalice ponovnog oslobođenja Užica odustale od svoje teze te su. sve snage sa trougla Užice, Požega, Ivanjica krenule za Sandžak. Tako su se posle dužeg vremena sastali u Novoj Varoši delovi Kraljevačkog i Kopaoničkog odreda koji su se kretali prema Sandžaku iz raznih mesta i raznim putevima. Iako uz velike teškoće i napore, sve je u osnovi sprovedeno po direktivi Vrhovnog štaba i Glavnog štaba Srbije, datoj još početkom novembra.

Tako su se kraljevački borci, na čijem su se području odigrali 1941. godine krunni oružani sukobi između okupatorsko-kvislinških i partizanskih snaga podelili na dva dela: dok je jedan koji je ostao u Srbiji i zbog subjektivnih i objektivnih razloga doživeo (zajedno sa ostalim partizanskim borcima zapadne Srbije) teške dane, poraze i progone, drugi se pojavio kao Kraljevački bataljon 1. proleterske brigade. Time su i borci kraljevačkog okruga — radnici i omladinci grada i okoline Kraljeva i ibarskog rudarskog bazena, u društvu sa ostalim borcima 1. i 2. proleterske brigade (čije su redove popunili, u prvom redu, radnici i omladinci Beograda, Kraguievca, Užica, Čačka i drugih gradova zapadne Srbije) — dobrim delom opravdali velike nade koje su se s pravom u njih polagale.

Pavle JAKŠIC

JELIN DUB

Bila je prva polovina avgusta 1941.

Poslije osjeke ustanka na području podgoričkog sreza, u drugoj polovini jula 1941. godine, Pokrajinski komitet KP za Crnu Goru, Boku i Sandžak i Privremena vrhovna komanda za isto područje činili su napore da se reorganizuju vojne jedinice i da se obnovi narodna vlast, začeta u danima ustanka i u periodu priprema za oružanu borbu. Komanda je uputila poziv svim gerilskim odredima za oživljavanje akcija — za napade na okupatorske jedinice, kolone, skladišta itd.

Kombinovani Stijensko-rogamski odred, sastavljen od dvije čete Piperskog bataljona, nalazio se od kraja jula na položajima ispod Gnjileša, povrh Donje Stijene. Već početkom avgusta odred je počeo da se spušta u Donju Stijenu i Đurkoviće. Danju i noću jače patrole odreda silazile su do najnižih zaselaka Stijene i Đurkovića, nadomak italijanskih položaja. Noću bi patrole pripucale na italijanske predstraže na Bilu i Trijepču, a ove bi, da razbiju strah, otvarale vatru iz svih automatskih oruđa i ne bi prestajale do zore.

I narod, koji se sa jedinicama krajem jula bio povukao ka planini, počeo je da se spušta u sela.

Najzad, pred kraj avgusta, odred se podijelio na matične čete, koje su sišle do Međeđe glave, Cerovica i Stedima. Stanovništvo je »nastupalo« oprezno. Prvo su silazili stariji. Oni bi preko dana boravili u selu, oko svojih kuća, a noću bi spavali po šumarcima. To smo im i mi savjetovali, jer nijesmo znali kakva je taktika italijanskih vojnika. Tek kasnije smo utvrdili da oni preko noći ne izlaze iz svojih utvrda.

Sa Radovča, gdje se bila smjestila Privremena vrhovna komanda za Crnu Goru, Boku i Sandžak, pristizale su grupe boraca. Stanje se postepeno normalizovalo.

Međutim, bilo je potrebno razviti živu političku aktivnost. Federalisti i njima slični petokolonaši, koji se nijesu bili povukli sa nama, koristili su odsustvo članova Partije i vojnih jedinica da utiču na preostale stanovnike po selima. Jedan broj ljudi bio je zaplašen paljevinama koje su Italijani izvršili poslije našeg povlačenja. Drugi su se, opet, bili »umorili«. Bilo je nekoliko oficira bivše jugoslovenske vojske koji su otvoreno istupali protiv borbe. Morali smo i mi da otvoreno raskrinkavamo te petokolonaše, a da u isto vrijeme uvjeravamo zaplašeno stanovništvo u potrebu nastavljanja oružane borbe protiv okupatora i da ga ubjeđujemo da pobjeda nije daleko, pošto je i Sovjetski Savez zaratio sa Njemačkom. U to vrijeme otpočele su i političke pripreme za izbor Piperskog narodnooslobodilačkog odreda.

Italijanske jedinice držale su Trijebač. Prema Cerovicama i Lopatama upućivali su samo manje patrole, i to rjeđe. Mogli smo lako da se obračunamo sa njima, ali smo cijenili da još nije momenat. Front između Pipera i okupatora još nije bio čvrsto postavljen. Stanovništvo— uglavnom stariji svijet •— odlazilo je u grad da kupi najnužnije stvari. Najviše je nedostajala so. I bez petroleja je bilo teško.

Italijanske patrole su u nekoliko navrata primijetile naoružane grupe naših boraca. Ali su se držale kao da ništa nijesu vidjele. Njihovi izvještaji pretpostavljenim glasili su uvijek: nema komunista. Komandant garnizona u Podgorici mogao je, dakle, da bude zadovoljan: sve je bilo mirno. I vjerovatno je došao do zaključka da se narod polako miri sa okupacijom. Zato je pozvao Pipere na »mirenje«. Lukavstvo je smišljeno na Cetinju, sjedištu italijanske komande za Crnu Goru. Neka svi koji imaju oružje slobodno dođu — ne u Podgoricu, nego na granicu između Pipera i varoške zone, na Vranicke njive. Neka oružje donfesu i predaju, neka se pokore — i sve će biti u redu. Vratiće se svojim kućama — bez brige, a italijanska armija će obezbijediti snabdijevanje. Tako je otprilike glasila poruka.

U Piperima je odmah održan sastanak biroa ćelija. Odlučeno je, prvo, da na »mirenje« ne idu članovi Partije i skojevci. Od naroda — da pođe jedan broj starijih ljudi i žena.

Tako je i urađeno.

Predstavnici italijanske fašističke sile nijesu se nadali takvom rezultatu. Na brzinu su izgovorili nekoliko napamet naučenih rečenica i u svojim »kampanjolama« se izgubili u pravcu Podgorice. Narod se vratio kućama. Italijani su ostali bez lovine. Nekoliko dana su članovi Partije održavali po Piperima zborove i objašnjavali narodu prave namjere okupatora.

Bio je već početak septembra. Prema ocjeni biroa ćelija bili su potpuno sazreli uslovi za izbor opštinskih organa vlasti. Zborove birača organizovali smo po selima. Svako sela trebalo je da delegira po jednog ili dva predstavnika u Opštinski narodnooslobodilački odbor. U Stijeni smo zakazali zbor pod Janikom, kod kuća Boljevića. Bio je to impozantan skup. Sve što je moglo da se kreće, i muško i žensko, došlo je na zbor. Čak su i deklarisani petokolonaši prisustvovali. Učinili su to jer su se plašili da se izoluju, a i sa namjerom da pokušaju da utiču na raspoloženje naroda.

Zboru su prisustvovali i neki drugovi iz Sreskog komiteta. Sastanak je otvorio Boško Milutinović. Potrebu formiranja naše vlasti objasnio je vrlo ubjedljivo: stare vlasti — nema, okupatorsku — ne priznajemo, a neka vlast, naročito sada, kada treba organizovati borbu do pobjede — mora da postoji. Ta vlast, koja treba da upravlja poslovima pozadine i organizuje front — treba da bude *naša!*

Bilo je još govornika. Bilo je i pitanja, ponekad i zluradih. Jedan-dva pokušaja da se zbor minira propala su intervencijom nekih simpatizera Partije, starijih ljudi. Razbijači su ućutali i neopaženo se izvukli. Očito, nijesu htjeli da daju glas za organe vlasti. U svemu, zbor je potpuno uspio. Za predstavnike Stijene u Opštinskom narodnooslobodilačkom odboru izabrali su Ljuba Milutinovića i mene. I po ostalim selima zborovi su potpuno uspjeli. Bila je to potpuna afirmacija snage i masovnosti Partije na području Pipera. šaka petokolonaša prestala je da javno agituje protiv borbe.

Pošto su izvršeni izbori po svim selima, na inicijativu biroa ćelija KP za Pipere organizovan je prvi sastanak Narodnooslobodilačkog odbora za Pipere. Bilo je to sredinom septembra.

U Odbor su ušli: Pavle Radovanović, Drago Vučinić, Vuka Vučinić, Nikola Vukašinović, Muča Vukotić, Vukota Pulević, Miloš Četković, Nikola Miličković, Ljubo Milutinović, Stanka Popović, Pavle Vuković Paša, Jovan Božović, Dušan Stanković i još neki. Bilo nas je ukupno .petnaest.

Za predsjednika odbora, izabran je Pavle Radovanović iz Rijeke, za potpredsjednika Nikola Vukašinović s Kopilja, a za sekretara Jovan Božović.

Već na prvoj sjednici odbor je donio nekoliko odluka: o organizovanju fronta, o nadležnosti za rješavanje imovinskih sporova, o načinu i obimu rekvizicije, o pomoći inokosnim porodicama u obradi zemlje. Pošto se predviđalo da će zima biti oštra, naročita pažnja posvećena je organizovanju nabavke i izrade toplog rublja, čarapa i stvaranju zaliha hrane.

Na istoj sjednici odbor je formirao sekcije. Na čelu svake sekcije, koja je uključivala veći broj ljudi, stajao je po jedan član odbora. Tako je, na primjer, Vuka Vučinić bio izabran za rukovodioca pravne sekcije. Sekretar odbora imao je zadatak da koordinira rad sekcija. Za sjedište odbora izabrali smo Radeću, gdje se prije rata nalazila opština.

Na kraju, pokušali smo poslije duže diskusije da preciziramo nadležnosti odbora. To nije bilo lako. Imali smo, doduše, uputstva Vrhovne komande NOV i POJ i Pokrajinskog komiteta KP za Crnu Goru, Boku i Sandžak. Ali, i ta uputstva i direktive bili su više opšteg karaktera, a mi smo morali da vodimo računa o konkretnim uslovima pod kojima smo morali da radimo. Ipak, nekako smo uspjeli da utvrdimo osnovne principe iz kojih su proisticali i zadaci.

Prvi sastanak odbora trajao je blizu šest časova. Bili smo se dobro zamorili. Zato je Pavle, predsjednik, na kraju rekao:

— Bogme, čini mi se da je mnogo lakše pucati no voditi narodne brige. Bojim se da je ovo premnogo za naša pleća. No, kad treba — koliko umijemo, radićemo. A kad se umorimo, odmijeniće nas mlađi. Ima još Pipera . . .

Rad NOO osjetio se vrlo brzo. U toku mjesec-dva narodna vlast je stekla veliki autoritet. O svim odlukama odbora donosili smo pismena rješenja, koja na žalost nijesu sačuvana.[1] Svako rješenje imalo je pečat sa amblemom petokraka zvijezda sa srpom i čekićem, i okrugli štambilj. Pečat i štambilj izradio je u gumi slikar Milan Božović, a jastuče smo pronašli u zaostavštini bivše opštinske uprave.

Sjetveni radovi bili su u toku. Negdje oko 12. oktobra, na sastanku cerovičke partijske ćelije, sekretar organizacije je saopštio da se vrše pripreme za napad na jednu italijansku kolonu. Gdje i kada, to nije mogao da kaže. Iz Pipera je trebalo da učestvuje oko sto pedeset boraca. Biro ćelija za Pipere bio je rasporedio koliko koja partijska ćelija treba da da boraca. U samoj Stijeni tada su postojale tri osnovne ćelije, pa su se njihovi sekretari dogovorili o ljudima koji treba da učestvuju u akciji i o njihovom broju. Jednu četu dala je Stijena, a druge dvije formirane su iz Crnaca i Kopilja i iz Rogama, Radeće, Petroviča, Blizne, Mrka i drugih sela. Pored Pipera, u akciji je trebalo da učestvuje oko 200 boraca odreda »Bijeli Pavle« iz Bjelopavlića, zatim jedan manji odred iz Bratonožića i dijelovi Kučkog odreda.

[1] Bogata arhiva Piperskog narodnooslobodilačkog odbora bila je, Prilikom našeg povlačenja u martu 1942. zakopana u Lazinama, ali su četnici uspjeli da je pronađu. Prema informacijama, oni su je i uništili, [a] mašinu zadržali za svoje potrebe.

U stvari, spremala se akcija na Jelin. Dub.

Trebalo je, prije svega, odgovoriti okupatoru na paljenje sela Lutova, koje je stradalo poslije jedne akcije Piperskog odreda, 20. septembra, na putu od Peieva Brijega za Pogane međe. Trebalo je ovom akcijom, dalje, nastaviti dejstva protiv okupatora u Crnoj Gori. Umjesto frontalnog načina dejstva i ustanka, koji je u julskim danima pokazao i svoje slabosti, trebalo je preći na sistem partizanskih dejstava i uspješnom borbom pokazati okupatoru da su naše partizanske snage ne samo jake nego i neuništive. Bilo je veoma važno da akcija uspije i zbog morala širokih narodnih masa, među koje su petokolonaši vješto sijali sumnju u uspjeh borbe protiv okupatora. U svemu, akcija koja se pripremala bila je veoma značajna za dalji razvoj borbe na području Crne Gore.

Petnaestog naveče, u najvećoj konspiraciji, krenula je kolona Stijenske čete, sastavljene od članova i simpatizera Partije i skojevaca. Nijedan borac nije rekao ukućanima kuda ide. Negdje oko ponoći četa se na Radeći priključila glavnini kombinovanog odreda. Dijelovi odreda »Bijeli Pavle« već su bili stigli. U najvećoj tišini obrazovala se duga kolona od preko tri stotine boraca i utonula u kamenjar pravcem — manastir Duga, pored Morače . . .

Naši obavještajci iz Podgorice izvijestili su Privremenu vrhovnu komandu da,prema Kolašinu kreće, 18. ujutro, duga kolona kamiona sa vojskom, municijom i hranom. Ta kolona bila je cilj našeg odreda.

U rasvit 17. oktobra 1941. pregazili smo Moraču i smjestili se u šumi iznad manastira Duge. Tu smo, sakriveni od pogleda mještana, ostali čitav dan. Vatre nijesmo ložili.

Dok smo se odmarali, čitali smo novi proglas Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru, Boku i Sandžak, kojim se pozivalo da se narod mobiliše za jače razgaranje borbe protiv okupatora, za čvršće zbijanje redova. Partizanski odredi, i čitav crnogorski narod, pozvani su da pojačaju svoje udarce po okupatoru i izdajnicima. Naročito se podvlačila potreba za čvrstim jedinstvom svih snaga, a narod se pozivao da ne dozvoli da ga zavedu i prevare narodni izdajnici i špijuni, koje treba svuda i bez milosti uništavati. U proglasu su se takođe iznosili podaci o razgaranju narodnooslobodilačke borbe u drugim krajevima Jugoslavije i perspektive za oslobođenje od okupatora.

U noći između 17. i 18. oktobra krenula je kolona kombinovanog odreda preko bratonoškog kamenjara, prema cesti Podgorica — Kolašin. Čuo se samo bat nogu ili po koja napola izgovorena psovka borca koji bi se u mraku spotakao.

Pred zoru smo stigli na serpentine iznad Jelina Duba. preko tri stotine boraca raspoređeno je u kamenjaru, u dužini odjednog kilometra po zaklonima koje smo pravili na svega nekoliko metara od ceste. Lijevo krilo činili su borci odreda »Bijeli Pavle«. Odmah do njih bila je Stijenska četa, desno od nas ostale čete Piperskog odreda, a na krajnjem desnom krilu dijelovi Bratonoškog odreda (jedna manja jedinica). Dijelovi kučkog odreda »Marko Miljanov« trebalo je da dejstvuju sa druge obale Male Rijeke, u bok neprijatelju.

Zazidali smo se i pritajili. Osluškivali smo napetih čula. A ako informacija ne bude tačna, ili Italijani promijene plan kretanja u posljednjem času? Zar da sav ovaj napor ostane uzaludan!

Ali, tek što je svanulo, od Podgorice se začu zvuk motora. Ličilo je to na neko daleko, zgusnuto brujanje eskadrile aviona. Ukoliko je vrijeme odmicalo, brujanje motora postajalo je sve jasnije, i već oko sedam časova ujutru duga kolona teških kani'ona »fiat« poče da mili uz Bratonožiće. Kretala se tromo, metar po metar.

Prvi kamioni već su ušli u zasjedu. A trebalo je da otvorimo vatru tek kad i posljednji kamion stigne do nje, a čelo kolone dopre do krajnjeg lijevog krila odreda »Bijeli Pavle«. Međutim, kad je kolona stigla negdje do sredine zasjede, jedan seljak se iznenada pojavi na cesti i potrča prema čelnom kamionu, vičući koliko ga grlo nosi:

— Stojte, braćo, okolo su komunisti! Zasjeda, zasjeda!

— Izdajnik! — viknu neko na lijevom krilu. Udri u njega!

Ali, nijedna puška ne opali. Čekalo se naređenje za otvaranje vatre.

Šofer-vojnik zaustavi kamion. Oficir, koji je sjedio pored njega, još nije bio shvatio šta seljak hoće. Tek kad je ovaj, mlatarajući rukama, pokazao na kamenjar oko ceste, oficir je razabrao o čemu se radi. Ali, u istom momentu planula je puška: neki od boraca nije mogao da odoli želji da smakne onog izroda. Seljak-izdajnik, koji je iz straha za svoj krov bio primio italijansku okupatorsku pušku, sunovratio se ispod ceste.

Nasta tajac samo desetak sekundi. A onda jeknu plotun. Tridesetak puškomitraljeza i nekoliko stotina pušaka sručilo je vatru na italijansku kolonu. U isto vrijeme preneseno je naređenje da se lijevo krilo, do kojeg koiona nije bila stigla, iza glavice trkom prebaci na krajnje desno krilo. Trebalo je zahvatiti onaj dio kolone koji još nije bio upao u zasjedu. Na dvadesetak metara od ceste, iza jednog kamena, stajao je Blažo Jovanović, koji je komandovao ovom akcijom, i davao zadatke

vodovima i četama koje su bile u pokretu. Pored njega nalazili su se Đuro Čagorović, Radomir Babić i Radovan Vukanović. Za desetak minuta naše desno krilo razvilo se niz cestu i pokrilo čitavu italijansku kolonu. Kako je koja desetina stizala na nov položaj, otvarala je vatru po kamionima.

Italijanski vojnici koji su preživjeli prve plotune poskakali su iza kamiona i ispod ceste i organizovali odbranu.

Stijensku četu, koja je takođe bila u pokretu, Blažo Jovanović zadrža.

— Koliko imate puškomitraljeza? — obrati se komandiru.

— Samo četiri — odgovori komandir, predosjećajući da četu očekuje neki poseban zadatak.

— Dobićete još dva. Treba odmah da posjednete čuku zapadno od ceste, iznad prve velike serpentine. Možemo očekivati, s obzirom na situaciju, da borba potraje, pa će vjerovatno sa Bioča i iz Podgorice pokušati da ovima priteknu u pomoć. Na samom mjestu morate izabrati najbolje položaje. Koliko imaš ljudstva?

— Četrdeset boraca — reče komandir.

-— Je li ti potrebno još?

— Nije, druže Blažo.

— Onda — razumjeli smo se. Neprijatelj će vjerovatno pokušati da nas zaobiđe, da nam udari s leđa. To vi treba da onemogućite.

— Razumijem, druže komandante! — salutira odsječno Jole Marković, komandir Stijenske čete. Prvi put je Blaža Jovanovića oslovio sa »komandante«.

Dobili smo još dva puškomitraljeza i municiju za njih. Do čuke jugozapadno od Jelina Duba (zapadno od ceste) ima oko dvadeset minuta hoda. Mi smo to prešli za nepunih deset minuta. Borba je u međuvremenu postajala sve žešća. Italijanski vojnici, među kojima je bilo i nešto fašista, crnokošuljaša, nijesu se predavali.

Zadihani, stigli smo na određene položaje. Ispod nas vijugala je cesta, koja od mosta na Morači, na Bioču, vodi padinom glavice, povrh kuća Petroviča. Iznad nje obla visoka glavica nadnosi se nad samu Moraču. Poslije dva-tri kilometra cesta u blagom luku izbija iza glavice na jedno poljice, a zatim, poslije nekoliko stotina metara prave linije, pravi oštru krivinu prema istoku. Glavica na koju smo tek stigli dominira čitavim tim dijelom puta. U vidnom polju nalazi se dio blage krivine, pa pravi dio puta, a onda oštra krivina i još sto-dvjesta metara puta prema istoku, do nove krivine koja zalama ulijevo, uz Jelin Dub. Sama čuka koju smo posjeli pokrivena je ogromnim kamenjem, rasutim u neredu, kao da ga je neko tu izručio.

Jole Marković i Viđak Popović vršili su dužnosti komandira i komesara čete. Jole nam naredi da posijedamo po glavici, iza nekih valova, da se odmorimo i dogovorimo o rasporedu.

— Eto — reče, dišući još ubrzano — vidjećemo 'oćemo li imati posla. . . Oni tamo omrčiše puške, i to dobro. Poslije kraće stanke dodade:, — Sve zavisi od toga koliko će dugo oni žabari da se brane. A mi treba da ostanemo ovdje sve dok naši ne završe čitav posao i dok ne prijeđu Moraču. I dok se sjeverno obezbjeđenje ne povuče. . .

—... I dok nas ne iskomadaju artiljerijom — pecnu Mirko Alagić.

Jole se uhvati za brk, pogleda Mirka ispod oka, ali ne odgovori.

— Znači, reče Vojin Petkov, mi smo ti kojima će, po svoj prilici, nagaziti na rep. Da nam Morača ne bude preširoka — i preduboka!

— Sreća naša što se može svuda gaziti — reče neko.

— I jes' sreća, da znaš!

Pošto smo završili »uvod«, prijeđosmo na dogovor o rasporedu.

Jedna grupa od pet bombaša sa puškomitraljezom dobila je zadatak da siđe neposredno iznad oštre krivine da bi mogla da dejstvuje bombama, ako bi tenkovi uspjeli da se probiju kroz našu mitraljesku vatru. Ostali, nas trideset pet, postavili su se, u blagom luku, isturenom na samoj prednjoj ivici čuke, tako da imaju potpun pregled ispred sebe. Desno krilo je, pored ostalog, imalo zadatak da sa najvišeg kamena osluškuje i javlja ako se začuje motorizacija. Isto tako imalo je da osmatra i prilaze zapadno od južne glavice, iza kuća Petroviča, da ne bi Italijani eventualno odlučili da idu okolo, da i nas zaobiđu.

Jole napomenu da bi trebalo da izgradimo zaklone, na šta Mirko dobaci:

— Sam đavo ih je izgradio, ne znam šta bih im ja dodao.

— Vidjećeš kad počne da ti zvijuče oko glave — reče Miloš Božović, koji je, kao rezervni oficir, učestvovao u borbama 38. puka u aprilskim danima.

— Mogu da nas nađu samo bacačke mine — rezonovao je Novak Perković. — A mislim da nam ni one ne mogu ništa.

— Ti računaš da ćeš imati vremena da, kad zafijuče, stigneš pod ploču. . . A ja, opet, mislim da neće imati vremena da nas gađaju — dodade Đeđo Milutinović.

— U svakom slučaju, naš položaj je bolji nego njihov. Pa — neka izvole — reče Miloš Marković.

Razmjestili smo se u kamenjaru i zadrijemali. Samo su osmatrači bili budni. Toliko smo bili umorni i neispavani da nam nije smetala pucnjava na dva puškometa od nas. Ali, počinak nije dugo trajao. Nešto oko 9 časova osmatrači su javili da se od Podgorice čuje brujanje motora. Odmah smo se rasanili. Znali smo od kolike je važnosti naš zadatak. Kad bismo mi iznevjerili — mogla bi da propadne čitava akcija. A to, naravno, nijesmo smjeli dozvoliti.

Uskoro se na krivini ispod glavice pojavi prvi kamion sa italijanskim vojnicima. Bio je otkriven. Vjerovatno su smatrali da je naše obezbjeđenje dublje, bliže mjestu borbe, pa su se kretali neoprezno.

— Ne pucajte još — komandovao je Jole. Neka se malo primaknu. . . A onda, neka tuče Novak puškomitraljezom. Prvo u motor. . .

Kamion je išao lagano. Pošto je na krivini bio usporio, povećao je brzinu. U tom trenutku začu se glas komandira: »Sad!«

Novak je pustio samo kraći rafal, da bi ocijenio odstojanje. Dva-tri pramenčića prašine digoše se ispred kamiona. Drugi rafal bio je duži.

Pogodio si šofera! — viknu Vidak, koji je osmatrao dogledom.

Treći rafal pogodio je kiler i ovaj je počeo da se puši. Već poslije drugog rafala vojnici počeše da iskaču iz kamiona. Osusmo po njima. Jedan se svali na cestu. Drugi se ispruži po podu kamiona. Ostali poskakaše ispod ceste. Nekoliko trenutaka kasnije zaštekta njihov mitraljez. Zrna se kao osice rasuše po kamenjaru ispred nas. Mi smo obustavili paljbu i vrebali neprijateljske vojnike koji su pucali ispod ceste. Na časak i njihova vatra prestade.

Za to vrijeme borba sa kolonom na Jelinu Dubu postepeno je jenjavala. Čuo bi se samo po koji rafal, po koja eksplozija bombe, i poneki pojedinačni pucanj.

— Oni tamo će, izgleda, uskoro biti gotovi — viknu neko u tišini.

— Neće ni ovi bolje proći — oglasi se Vojin Petkov. — Sto će biti makaronaaa!

U to zapraštaše novi meci iz italijanskih lakih »breda«. Tuku ispod ceste, sa krivine.

Dva naša puškomitraljesca, pošto su ih osmotrili, poslaše nekoliko rafala. Italijanski mitraljesci ne odgovoriše. Sve je ličilo na uzajamno »opipavanje«, odmjeravanje snaga, utvr-

đivanje položaja. Uto opazismo kako neprijateljska kolona kreće jednom kosom, prema omanjem grebenu ispred nas. Dva naša puškomitraljeza osuše po njima. Nekoliko vojnika se sunovrati. Nijesmo mogli da ocijenimo da li su pogođeni ili su samo polijegali. Ali se više nije vidjela kolona uz kosu. Začu se brujanje motora.

— Evo ih, kreću ponovo!

Krenuli su zaista nanovo, ali sad sa dvije tankete. Pustili smo ih do kamiona, kod kojeg su morale da se zaustave. Ispod ceste, iz mrtvog ugla, počeše da proviruju vojnici.

Kad naših pet puškomitraljeza i tridesetak pušaka zapraštaše, vojnika nestade. Prva tanketa pokuša da krene natraške, ali udari u drugu. Mitraljesci osuše po njima, u gusjenice.

— Kad bih mogao da ga pogodim u grlić — vajkao* se Raco Božović. Pustio je nekoliko rafala i prva tanketa se umiri. Druga poče da mili natraške i sakri se iza krivine. Sve se ponova utiša.

— Pazite vi dolje — vikao je Jole — da se ne provuku ispod ceste.

-— Ne brinite — ozva se Stevo Boljević — vidimo ka' na dlanu.

Uskoro stiže kurir od Blaža Jovanovića i obrati se komandiru, koji je bio negdje u sredini streljačkog stroja. Reče da ga je poslao da vidi kako je kod nas.

— Zasad ima starog gvožđa. Ono dvoje — pokaza na tanketu i kamion — već smo rashodovali.

— Drug Blažo pita da li vam treba pojačanje; oni su tamo gotovi pa mogu da odvoje jedan dio — govorio je dalje kurir.

— Bolje pitaj one dolje, možda bi njima trebalo — upade Mirko u razgovor. — Jedan čitav bataljon bi morao da izgine, da bi drugi mogao da krene.

— Ne treba — reče Jole. Mi smo primili ovaj zadatak i — izvršićemo ga. A kako je kod vas? Je li ko poginuo?

Kurir ispriča da je teško ranjen Radosav Popović. Čim je počela borba, istrčao je iz zaklona i uskočio u kamion pun vojnika. Sam ih je razoružao, ali ga je teško ranio u stomak jedan crnokošuljaš, koji je pucao ispod drugog kamiona.

Bilo nam je žao Radosava. Bio je to oprobani borac i komunista.

Prema pričanju kurira još dva druga su bila lakše ranjena.

Kurir se vratio. Bio je zamakao tek stotinak metara, kad osmatrač javi:

— Sakupljaju se po ivici kose, kao da hoće da krenu streljačkim strojem.

Osmatrač je bio u pravu. Italijanski vojnici izmilješe iz šumarka kao mravi. U rastresitom streljačkom stroju, držeći se strane koja se od hrbata ispod nas spuštala ka cesti, krenulo je nekoliko stotina vojnika.

— Ne pucajte! — prenese se preko veze. — Pustićemo ih na sto metara. Čekajte komandu.

Korak po korak pomicao se streljački stroj, rastresen po dubini. Kao da se kosom, po golom kamenjaru, kretala lepezasta sjenka oblaka.

— Eh, što će biti krvi! — reče neko nedaleko od mene.

Ukliješteni u kamenjaru nijesmo mogli da vidimo jedan drugoga.

Dok smo napeto čekali da se primaknu, pogled mi polete prema mjestu borbe na Jelinu Dubu. Tamo se podiže visok stub crnog dima, a onda se začu eksplozija. Jedna naša grupa »obračunavala se« sa italijanskom motorizacijom. Ispod dima je sukljao plamen. Kamioni su gorjeli kao baklje. Eksplozije nijesu prestajale. To je značilo da su naši već i plijen sklonili.

— 'Oćemo li da počnemo? — neko je bio nestrpljiv.

— Čekaj još malo, da se primaknu na grlić! — odgovori Jole.

Još koji minut — pa će se zanjihati ova lepeza od zelenih uniformi. Gorimo od nestrpljenja da to doživimo. Najednom odnekud sa glavice zaklokota »breda«, a meci prošaraše po liticama iznad naših glava. Fijuknu i mina iznad nas, pa se razleže eksplozija, a tek onda čusmo pucanj bacača. Znači da se spremaju za juriš.

— Brzom paljbom — udri! — viknu Jole.

Ni izdaleka nijesmo mogli da dočaramo sliku koja se sad ukaza pred nama: kao da je pedeset kosaca zamahnulo kroz stroj, bar toliko Italijana se povali — ko naprijed, ko u stranu, ko natraške. Oni koji su još bili pogođeni na nogama za trenutak ostadoše zbunjeni, ne znajući da li da bježe ili da legnu. Najzad se začu neka komanda i oni polijegaše. Bili su skoro pod nama, u slabim zaklonima tako da su od naših metaka mogli da zaklone samo glave.

— Nišani, ne pucaj u prazno! — oglasi se komandir. A onda nastavi: — Ej, fašisto, gdje ti je Musolini, da vidi kako njegove legione dočekuju Crnogorci!

Vikao je iz svega glasa.

— Mnogo te oni razumiju — reče mu neko kroz pucnjavu.

Ali, iako nijesu razumjeli, i mi se pridružismo komandiru. Mitraljesci su neprekidno tukli kratkim rafalima. No i oko nas počeše da se viju snopovi kuršuma. Nekoliko njihovih puškomitraljeza dejstvovalo je neprekidno. Dva teška mitraljeza tukla su ispod krivine. Još je bilo dosta živih, nijesu htjeli da odustanu od namjere da zauzmu našu glavicu. Najednom, Oglasi se i naš puskomitraljez iznad ceste. Bili smo sasvim zaboravili na Steva Boljevića i njegovu grupu. A on kao da je čekao da vidi šta ćemo mi uraditi — da li ćemo ih natjerati u bjekstvo ili ne. Sada je ocijenio da je došlo vrijeme da dejstvuje. Kako je streljački stroj bio tačno prema njemu, mogao je da ga tuče s njegovog desnog boka, gotovo po petama. Za njega su Italijani bili potpuno otkriveni. Počeo je da veze, uz pojedinačnu paljbu iz četiri puške. Oni se ovome nijesu nadali. Počeše da ustaju, najprije jedan po jedan, pa čitave grupe, dok se najzad ne podiže sve što je moglo da stane na noge. Nastade bezglavo bježanje. A mi osusmo brzom paljbom, vičući, psujući, pjevajući. Po brisanom prostoru, dugom nekoliko stotina metara, ostade još desetak leševa. Zaćutaše i njihovi teški mitraljezi. Čule su se samo pojedinačne eksplozije na Jelinu Dubu.

Italijanski vojnici nijesu se više pojavljivali.

Neko javi da je kolona sa Jelina Duba krenula. Za nas je to bio znak da su završili posao.

Uskoro stigoše dva kurira. Ponovo su pitali da li nam je potrebno pojačanje. Donijeli su naređenje štaba odreda da ostanemo na položaju dok čitava kolona ne prijeđe Moraču. Povući ćemo se tek pošto se povuče sjeverno obezbjeđenje, koje drži položaje prema Pelevom Brijegu.

Oko Bioča i dalje se čulo brujanje motora. Sigurno su Italijani dovlačili pojačanje.

Napetu tišinu prekide klokotanje mitraljeza jugoistočno od nas, preko kanjona Male rijeke.

— Pazi, Kuči nam pomažu! — viknu neko.

— Malo su zakasnili — reče Jole, ali će pomoć uvijek dobro doći. Samo, ako mogu da dobace.

Izgleda da su dobacili, jer se začu eksplozija dum-dum kuršuma. Jedna italijanska »breda«, koja je bila iza glavice, odgovori. Taj mitraljez na kučkoj strani, iako je bio daleko, Predstavljao je za Italijane veliku opasnost, jer je držao pod vatrom dio ceste koji od krivine vodi prema Bioču. Zato su se zabavili njime. Nekoliko italijanskih minobacača otvori vatru, yuli smo eksplozije mina, a uskoro gust dim obavi stijene gdje po prilici, moglo biti mitraljesko gnijezdo. Mitraljez kučkog

odreda za trenutak zaćuta, a kad prestade serija eksplozija, opet se javi kratkim rafalima, kao da im prkosi.

Za to vrijeme se iznad nas kretala kolona našeg odreda, sa plijenom i zarobljenicima. Njeno čelo već je zamicalo niz padinu prema Morači. Uskoro se traka kolone odvoji od poprišta na kojem ostadoše popaljeni kamioni — oni koje naš odred nije survao u kanjon Male rijeke.

Sat kasnije i Vojo Todorović, sa grupom koja je italijansku tehniku pretvorila u krš i zgarište, krenu za glavninom.

Mi smo i dalje budno motrili na kretanje Italijana. Ponovo se javi naš mitraljez sa stijena iznad Male rijeke. Ovoga puta tukao je dugim rafalima, prekidajući ih samo na momente.

— Mora biti da su primijetili neko kretanje, inače ne bi ovoliko pucali da nemaju cilj — rezonovao je Vidak, lijevo od mene.

Uskoro zapazismo jednu italijansku kolonu kako se kreće uz kosu prema glavici koja se nalazila oko osam stotina metara južno od nas. Bježali su sa ivice kose da bi izmakli vatri mitraljeza sa kučke strane, ali su se zato otkrili nama. Iako su bili prilično daleko, ošinusmo po njima. Međutim, išli su kroz kamenjar pa su mogli da se zaklone. Dogledom se moglo da osmatra kako se penju na greben što vezuje našu glavicu sa brdom južno od nas, koje se uzdiže neposredno iznad Morače i ceste. Za trenutak nam izmakoše iz vida u čestaru od graba i jasena i iza ogromnog kamenja na glavici. Nešto kasnije sa »njihove« kose poče da tuče »breda«.

Aha, hrabro su nam se primakli! Sigurno će pokušati da se privuku preko hrbata. Samo, hrbat koji nas je vezivao završavao se ispod naših položaja jarugom. A do nje su morali da se spuste niz golu strminu, do koje je snažnija ruka sa naših položaja mogla da dobaci bombom.

— Kako bi bilo da ih pustimo da nam se primaknu — doviknu Jole.

— Nema potrebe — odgovori, čini mi se, Pepo Perković, vodnik jednog voda.

Pošto su još neki bili za to da se vatra otvori čim krenu, jer će i oni koji bi eventualno uspjeli da stignu do jaruge tamo sigurno zaglaviti, odlučeno je da je odmah otvorimo. Naređeno je i Stevu Boljeviću da se sa svojom grupom izvlači ka nama.

Italijani se još nijesu kretali kosom. Kao da su nešto očekivali. Nešto kasnije sa južne glavice otpoče brza paljba minobacača. Pogoci su im bili dobri, ali su se mine rasprskavale po kamenju. Uskoro se i njihov streljački stroj podiže i krenu

oprezno hrbatom. Bilo ih je najmanje tri stotine. Provlačili su se kroz žbunje, iza kamenja, tako da smo ih u početku mogli gađati samo pojedinačno. Međutim, ukoliko su se približavali našim položajima, sve više su izbijali na goli kamenjar, preko koga su teško mogli da trče. To nam je olakšavalo posao.

I Stevo je sa svojom grupom već stigao na čuku i prebacio se na naše desno krilo, odakle je mogao da kontroliše zapadni nagib grebena. Kada se italijanski streljački stroj našao na oko četiri stotine metara od nas, gotovo potouno otkriven, Jole Marković komandova: »Brza paljba, složno!«

Naših šest puškomitraljeza, ne obaziruć se na eksplozije bacačkih mina, složiše po kamenjaru. I puške planuše. Italijanski streljački stroj se najprije povi, a odmah zatim kao jedan poleže po golom kamenjaru. Vatra dvije italijanske teške »brede« zasu naše položaje, ali nikoga ne pogodi. A mi smo tukli neprekidno. Najednom zadnji dio njihovog streljačkog stroja poče da se komeša. Vojnici počeše da ustaju i bježe. Uskoro i prednji dio stroja puzeći poče da se pomiče natrag. Kad se dočepaše čestara, jurnuše niz kosu. Gledali smo ih kako skaču jedan preko drugoga i tukli pojedinačnom paljbom. Po koji bi pao ničice i tako ostao.

Za desetak minuta nestade i posljednjeg vojnika ispred naših cijevi. Plotun prestade kao po komandi. Nastupi tišina Zašto niko ne progovori? Svi ćutimo, valjda zato što smo još pod utiskom slike koju smo maločas vidjeli. Radost pobjede za trenutak se zagušila u nama samima, niko nije nalazio načina da je glasno izrazi. Da, na nas četrdeset već drugi put napada po čitav njihov bataljon. Tek približno možemo da ocijenimo njihove gubitke. A od nas — niko ni po prstu!

— Mislim da im je za danas dosta, — prekide tišinu Miloš Božović.

Sad se i drugi okuražiše i osjetiše potrebu da iskažu svoje osjećaje. Novak reče:

— Dobro smo ih potprašili. Ali mi je puškomitraljez živa vatra.

— Ne sjekiraj se — tješio ga je drug pored njega — ohladićeš ga na Morači.

Ponovo zavlada tišina. Nervi, za vrijeme borbe zategnuti kao tetive na luku, sada se opustiše. Za trenutak nas savlada umor i san. Ipak, o snu se nije moglo ni misliti prije prelaska Morače...

Italijani se više nijesu pojavljivali. Zato su dva minobacača s vremena na vrijeme tukla naše položaje.

Dan se već bližio kraju, sunce se naklanjalo visovima Žive. Kolona odreda bila je već davno zamakla. Osmatrač je javio da je primijetio jednu kolonu koja se sa sjevera kreće prema Morači. Jole osmotri dogledom.

— To je naše obezbjedenje od Peleva brijega. Kad zamaknu k Morači, možemo i mi da krenemo. Izvlačićemo se po grupama, jer mogu da nas primijete sa glavice. Neka prvo krene desno krilo, pa ćemo redom.

Uto nas Italijani zasuše sa nekoliko rafala iz teške »brede«. Iako su bili udaljeni oko kilometar, gađali su vrlo precizno. Šarali su rafalima kao lepezom ispred naših lica.

Kad njihova vatra prestade, začu se štektanje mitraljeza sa kučke strane, a u isto vrijeme i brujanje motora iza krivine. Osjećao se nekakav pokret, koji mi nijesmo mogli da vidimo. Osmatrač nam javi da je to zaštitnica zamakla prema Morači.

Jedan po jedan izvlačili su se borci, poslije pet časova borbe i sedam časova sjedjenja u zasjedi. Posao smo dobro obavili, a niko nije ni ogreban. Trebalo je prijeći nekih pedesetak metara preko jednog uzvišenja čija je strmina bila izložena pogledu i vatri njihovih osmatrača. Borci su puzali iza kamenja, tako da ih neprijatelj, izgleda, nije primijetio.

Posljednji smo ostali Jole, Vidak i ja. Pri prelasku preko grebena Vidak se uspravi da osmotri prema Morači, koja je vijugala pod nama.

— Kolona je već na drugoj strani rijeke. Eno, penju se prema planini — reče.

Tek što je to izgovorio, nedaleko od nas eksplodira mina.

— Pazi, kako nas primijetiše. Taman posla da nam sad odrube glave — ljutio se Jole.

Čitav buket mina eksplodira oko nas. Tukli su brzom paljbom.

— Lezi već jednom! — reče Jole Vidaku.

Vidak prileže i puzeći se prebaci iza kamena. Ušli smo u mrtvi ugao, gdje su nas čekali Đedo i Miloš.

— Sto je, potprašiše vas! — smijao se Đedo.

Nije stigao da završi kad nova serija granata poče da fijuče iznad naših glava.

— Nijesu ni nas zaboravili — reče Miloš. Ali imaju zašto i da se ljute. I ja bih da sam na njihovom mjestu. ..

Potrčasmo preko kamenjara da stignemo kolonu naše čete koja je, skoro trčeći, silazila ispod Duge ka Morači.

Dok je kolona sjevernog obezbjeđenja gazila rijeku, jedan avion-izviđač kružio je iznad kanjona Morače.

Na samom gazu zatekosmo grupu boraca koja je nosila Badosava Popovića. Bili su umorni, pa su sjeli da odahnu. A i da sačekaju da se avion izgubi. Radosav je ležao nepomično, samo nas je pogledom obuhvatio. Iako mu je dum-dum kuršum napravio veliku ranu u stomaku, nije davao glasa. Samo bi ponekad zaškrgutao zubima. . .

Jedna grupa boraca iz naše čete podiže nosila sa Radosavom i tako krenusmo preko rijeke. Uskoro smo se peli uz padinu, za kolonom koja je zamicala ka Radovču.

Rezultat naše akcije bio je porazan za okupatora. Potpuno smo mu uništili četrdeset tri teška kamiona, jedna putnička kola i jedan motocikl, kao i sav materijal koji nijesmo mogli da evakuišemo. U borbi ie ubijeno i ranjeno preko sto pedeset, a zarobljeno šezdeset četiri italijanska vojnika i oficira. Zaplijenjena je velika količina oružja i municije, od pušaka do teških mitraljeza. Mi smo imali jednog mrtvog (Radosav je kasnije umro) i dva lakše ranjena.

Bio je to zaista dostojan odgovor na italijansku paljevinu u Bratonožićima i opomena okupatoru da se »Crna Gora umirit' ne može!«

Jovan BOŽOVIĆ

NASTANAK I ULOGA NARODNE ZAŠTITE U PRVOJ GODINI ORUŽANE BORBE U SLOVENIJI

S asvim originalno spajanje (poklapanje) oslobodilačke borbe sa borbom protiv preživelog kapitalističkog porekta i, dalje, sa borbom za stvaranje nove narodne vlasti, dali su narodnoj revoluciji u Jugoslaviji ogromnu šarolikost i bogatstvo oblika revolucionarnog pokreta masa. Heterogena nacionalna, privredna i socijalna politička struktura stare Jugoslavije još su više potencirali ovu šarolikost u specifičnim putevima razvitka naše revolucije.

U Sloveniji je 1941. bila drukčija situacija nego u nekim drugim krajevima Jugoslavije. Rukovodioci i organizatori narodnooslobodilačkog pokreta u Sloveniji morali su uzeti u obzir ove posebne specifične uslove, kojima je trebalo prilagoditi oblike političke akcije, organizacija kao i oblike oružane borbe Svaki drugačiji put organizovanja i razvoja narodnooslobodilačke borbe, koji ne bi uzeo u obzir baš ove karakteristične i posebne uslove u Sloveniji, bio bi unapred osuđen na neuspeh.

Sve je to imalo za posledicu da su se u Sloveniji u prvom periodu rata razvili određeni organizacioni oblici, kao i posebni oblici oružane borbe, koji se ne mogu zapaziti u drugim krajevima Jugoslavije ili se takvi oblici nisu razvili u tom stepenu. Jedan od takvih specifičnih oblika oružane borbe slovenačkog naroda protiv okupatora bila je i Narodna zaštita (Narodna zaščita).

Postupak i razvoj Narodne zaštite, njenu ulogu u oružanoj borbi slovenačkog naroda protiv okupatora i njegovih domaćih pomagača teško je, pa čak i nemoguće, prikazati i objasniti, ako tu pojavu odvojimo ili istrgnemo iz sveobuhvatne narodnooslobodilačke borbe u Sloveniji. Masovan oružani otpor dobija svoj pravi značaj u sveobuhvatnosti, u svojoj najdoslednijoj organizovanosti, gde su pojedine organizacije među-

sobno skladno sarađivale, međusobno jedna drugoj pružale pomoć, međusobno se ispreplitale i upotpunjavale. I desilo se veoma često i u više slučajeva da je razvoj prvo jednog ili određenih sektora oružane akcije potpomagao ili tek omogućio da dođu do izražaja i druge komponente ustanka.

Prethodno se mora podvući da slovenački narod nije spontano krenuo u ustanak, u borbu protiv okupatora, već da je bilo potrebno da se savladaju mnoge objektivne poteškoće da bi se postigao taj cilj.

Uporedo sa razvojem i prerastanjem Osvobodilne fronte u opštu masovnu organizaciju oružane borbe protiv okupatora, rukovodstvo NOP-a u Sloveniji stalno je imalo u vidu ključno pitanje ustanka — kako što pre omasoviti partizanske jedinice, kako proširivati i jačati bespoštednu oružanu akciju protiv okupatora i kako rasplamsati opštenarodni oružani ustanak. Neophodno je bilo da se pronađu prihvatljivi oblici koji će Slovencima, koji nisu imali vojničkih tradicija, olakšati prelaz od otpora protiv okupatora u opštenarodni oružani ustanak.

Do obrazovanja Narodne zaštite u Sloveniji nailazimo na sledeče oblike oružane akcije protiv okupatora:

1) partizanske jedinice (slične analognim jedinicama u drugim krajevima);

2) borbene i sabotažno-diverzantske grupe u okupatorskim centrima i drugim važnim granama okupatorskog aparata;

3) obaveštajnu službu (kasnije se kod nje razvijaju i posebna odeljenja bezbednosti);

4) masovnu sabotažu i masovan otpor u najrazličitijim oblicima.

Tim oblicima trebalo je da se pridruži još jedan oblik oružane akcije — Narodna zaštita.

Prve inicijative za formiranje Narodne zaštite kao posebne vojne organizacije dao je CK KP Slovenije u septembru 1941. godine, što se vidi i u direktivnim člancima u trećem broju »Dela«, koji je izašao u istom mesecu. Prema tim dokumentima Narodna zaštita je trebalo da bude u neku ruku zaštita, odbrambena vojna organizacija pred svekolikim nasiljem okupatora, a istovremeno i onaj prelazni stepen između različitih oblika masovne oružane borbe protiv okupatora i partizanske yojske. Sem toga trebalo je da pruži svestranu pomoć u razvijanju efikasne oružane akcije protiv okupatora u Sloveniji i da je proširi u najmasovnijem obimu.

Između ostalog, stvaranje Narodne zaštite trebalo je takove da spreči pokušaj slovenačkih mihailovićevaca i belogardista da formiraju nekakvu papirnatu vojsku po uzoru na Mihailovi-

ćev eksperimenat u Srbiji, koji je Srbe regrutovao u svoju vojsku na taj način što ih je »učlanio«, ne šaljući ih potom u borbu protiv okupatora.

17. oktobra 1941. došlo je i do formalne odluke o obrazovanju Narodne zaštite, koju su doneli Izvršni odbor OF i Glavni štab slovenačkih partizanskih četa. Grupe Narodne zaštite organizovali su odbori OF po selima i u gradovima. Rukovodstvo Narodne zaštite bilo je od samog početka podređeno Glavnom štabu slovenačkih partizanskih četa.

U prvo vreme Zaštita u unutrašnjosti nazivala se Vaškom zaštitom (seoska zaštita), a u gradovima i većim centrima — Narodna zaštita. No, ovaj dvojaki način nije se dugo zadržao. Već nakon odluke o formiranju čitava organizacija, kako u gradovima tako i u unutrašnjosti, dobija zajednički naziv — Narodna zaštita.

Ova nova vojnička organizacija, počev od jeseni 1941. (negde od septembra) do ranog proleća 1942, ubrzano se razvijala i organizovala, posebno u Ljubljani, a u unutrašnjosti naročito širok zamah dobila je u Ljubljanskoj pokrajini. Od prvih oblika prerasla je u snažnu i značajnu organizaciju, koja je s proleća 1942. dobila svoj konačni oblik i sadržaj.

*

Osnova i jezgro za formiranje prvih jedinica Narodne zaštite bile su već postojeće borbene i sabotažno-diverzantske grupe. A tamo gde njih nije bilo, organizacije KP i OF neposredno su oformljavale i grupe Narodne zaštite, koja je u svome nastajanju organizacijski obuhvatila gotovo sve do tada već postojeće brojne oblike masovne oružane akcije. Ipak, kao posebna vojna organizacija, ona nije sprečavala inicijativu ostalih organizacija i pripadnika NOP-a u prvom redu OF u njenim raznovrsnim masovnim oblicima oružane akcije protiv okupatora. Ovo se pokazalo kao veoma značajno.

Prvi organizatori i vojni komandanti jedinica Narodne zaštite bili su, gotovo bez izuzetaka, partijski vojni referenti. Pristup u organizaciju Narodne zaštite bila je moralna dužnost svakog člana OF, koji je bio sposoban za služenje u vojsci, ali je u početku bio sasvim na dobrovoljnoj osnovi. U gradovima se Narodna zaštita organizovala na teritorijalnom i proizvodnom principu, a u unutrašnjosti jedino na teritorijalnom principu. U periodu do zime 1941/42. Narodna zaštita bila je organizovana jedino u desetine i vodove, a zimi 1941/42. već i u čete i bataljone. U prvoj godini oružane borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika Narodna zaštita razvijala se najbrže, a i

najuspešnije, u Ljubljani i njenoj okolini. Može se reći da je ona ovde sa svojim brojnim napadima, drskim i uspešnim akcijama, uprkos ogromnoj premoći neprijatelja, a uz relativno male gubitke, postala zajedno sa Službom borbenosti i obaveštavanja (Varnostnoobaveščevalna služba — VOS) ravnopravna po borbenoj važnosti snažnoj i efikasnoj partizanskoj jedinici. Ljubljanska Narodna zaštita, kao i pre toga borbene grupe, stalno je slala svoje najbolje članove u partizanske jedinice u okolinu Ljubljane, Notranjsko, Dolenjsko, pa i u Gorenjsko i Štajersku. Međutim, Narodna zaštita u unutrašnjosti razvijala se sporije. Razlika između nje i one u Ljubljani bila je u tome što je Narodna zaštita u unutrašnjosti u svojoj vojnoj taktici u prvo vreme bila više defanzivna, odbrambena, to jest bila je u pravom značenju reči zaštita od okupatorskog nasilja. Nasuprot tome, na osnovu iskustava borbenih i sabotažno-diverzantskih grupa, u Ljubljani je od svog početka bila vanredno ofanzivna. I baš ljubljanska iskustva suštinski su uticala na dalje formiranje i izgrađivanje Narodne zaštite u Sloveniji, kakva se javlja u kasnoj jeseni 1941, zimi 1941/42. i na proleće 1942. Taj uticaj naročito se primećuje u kasnijim direktivnim člancima o razvitku Narodne zaštite, posebno u pravilniku o Narodnoj zaštiti koji je izašao 24. januara 1942. i u tumačenju tog pravilnika od 23. aprila 1942. Pravilnik i tumačenje pravilnika izdao je Glavni štab Slovenačkih partizanskih četa.

Pravilnik je još u većoj meri nego odluka o formiranju potčinio Narodnu zaštitu Glavnom štabu slovenačkih partizanskih četa. Na predlog odgovarajućih odbora OF, Glavni štab je imenovao okružne i rejonske komandante, kao i komandante drugih manjih jedinica Narodne zaštite. Prema pravilniku, osnovna jedinica bio ie vod sa desetinama jakim do 15 ljudi. U Narodnu zaštitu su se dobrovoljno mobilisali svesni Slovenci od 18 do 50 godina starosti. Jedinice su formirane: a) u fabrikama i rudnicima, u trgovačkim i zanatskim preduzećima, u ustanovama, zavodima, državnim, javnim i privrednim uredima, kao i u višim školskim zavodima; b) po gradskim kvartovima, tj. po uličnom sistemu; c) u selima i naseljima.

Pravilnik je kao glavni zadatak Narodne zaštite postavio učestvovanje u oslobodilačkom ratu slovenačkog naroda. Među najvažnije oblike borbe spadali su sabotaža i diverzija, zatim zaštita od bilo kakvog nasilja okupatora, napadi na okupatorova vojsku i uništavanje njene žive sile, svestrana pomoć partizanskim četama i učestvovanje u zajedničkim akcijama, popuna Partizanskih jedinica borcima iz redova Narodne zaštite.

Pravilnikom je Narodnoj zaštiti postavljen i zadatak da zaštiti slovenačko stanovništvo od domaćih ucenjivača, kradlji-

vaca i razbojnika. Ovo je prvi dokumentarni trag za budući razvoj Narodne zaštite u izvršni organ nove revolucionarne narodne vlasti, a još kasnije — Narodne milicije.

Pravilnikom u jedinice Narodne zaštite uvodi se vojna disciplina, a Glavni štab dao je rukovodećim organima Narodne zaštite u ruke određenu disciplinsku vlast.

U pravilniku je od velikog značaja bila odredba kojom se određuje jedinicama Narodne zaštite da budu spremne- da se na poziv u celini priključe partizanskim četama.

Prilikom ulaska u Narodnu zaštitu svaki je član bio dužan da položi zakletvu. Zakletva je bila slična partizanskoj zakletvi, s tim što je dodata i formulacija da se svaki član Narodne zaštite obavezuje da će — kada to ljude potrebno — na poziv Glavnog štaba stupiti u partizansku jedinicu. Ovakav organizovan i disciplinovan prelazak pripadnika Narodne zaštite u partizanske jedinice odvijao se tokom zime 1941/42, a naročito velike razmere dobio je na proleće 1942.

Naredba Glavnog štaba Slovenačkih partizanskih četa od 23. aprila 1942. o tumačenju pravilnika od 24. januara 1942. još nam više potvrđuje da je Narodna zaštita izrasla u čvrstu i disciplinovanu vojnu organizaciju.

Kako pravilnik tako i njegovo tumačenje nisu bili samo neka vrsta administrativnih propisa, već su oba akta bila proizvod pozitivnih i bogatih iskustava praktičnog razvoja oružane akcije u Sloveniji do tog vremena i njihova je intencija bila da tom razvoju daju još veću organizovanost, masovnost i efikasnost. Zato su ova dva dokumenta u velikoj meri već bila izraz onog stepena razvoja Narodne zaštite, koji je postigla svakako u Ljubljani i ljubljanskoj okolini, a takođe u Dolenjskom i Notranjskom.

Kako su u praksi i žene već odranije dobrovoljno stupale u jedinice Narodne zaštite i borile se rame uz rame sa svojim drugovima, u tumačenju Pravilnika se to konstatuje i kaže da član Narodne zaštite može da postane svako, bilo muškog bilo ženskog roda. Rukovodstva (komande) Narodne zaštite bila su dužna da mobilišu sve muškarce i žene koji su bili sposobni da se na bilo koji način uključe u oružanu borbu protiv okupatora. Po tom Pravilniku jedinice Narodne zaštite mogle su se privremeno jednim delom staviti i pod komandu lokalnih partizanskih štabova. Još pre nego što je izašlo tumačenje Pravilnika o Narodnoj zaštiti, njene su jedinice osim vodova i četa imale i bataljone. Po tumačenju Pravilnika Narodna zaštita se mogla formirati i u odrede. Pored naoružanih odeljenja (jedinica) Narodna zaštita je imala i nenaoružana odeljenja (jedinice), odnosno slabije naoružana pomoćna odeljenja (jedinice); ovakva

podela počela je već od voda pa naviše. Naoružana odeljenja nazivala su se *borbena odeljenja* Narodne zaštite, a ostala *pomoćna odeljenja.*

Naoružana odeljenja (jedinice) nanosila su neprijatelju udarce koji su imali vojni značaj, vršila su diverzantske i sabotažne akcije, štitila stanovništvo od okupatorskog nasilja, saradivala i pružala pomoć partizanima, a najbolje borce slala u partizanske jedinice. Borbene jedinice Narodne zaštite bile su uvek spremne da se u celini pridruže partizanskim jedinicama. One su oružje otimale od neprijatelja, kupovale ga, tražile sakriveno; u unutrašnjosti su organizovale patroliranje danju i noću, što je onemogućavalo ili otežavalo neprijatelju da se nesmetano kreće u manjim odeljenjima. Ove patrole hapsile su svakog koji se nije mogao legitimisati dokumentima koje su izrađivale partizanske vojne vlasti ili Narodna zaštita. Tako je kao odgovor na policijski čas koji je uveo okupator, Narodna zaštita uvela partizanski čas za okupatora. Radi toga okupator u mnogim manjim garnizonima nije se usudio da šalje svoje noćne patrole ili ih nije slao dalje od garnizona.

Pomoćna odeljenja koja su, takođe, bila proizvod prakse obavljala su kurirsku službu, organizovala celokupan saobraćaj, prenošenje i prevoženje raznovrsne robe; organizovala (obezbeđivala) putovanja partizanskih i političkih funkcionera i kurira; mobilisala saobraćajna sredstva; organizovala obaveštajnu službu; vršila likvidacije neprijateljskih agenata i izdajnika; organizovala pomoćnu patrolnu službu; kontrolisala kretanje nepoznatih ljudi; razoružavala pojedine okupatorove vojnike i sve one koji nisu mogli dokazati da su u službi NOP-a; organizovala sanitetsku službu i posebna pionirska odeljenja za rušenje drumova, mostova i železnica, za postavljanje prepreka (zaseka, rovova i dr.); organizovala brzu privrednu i moralnu pomoć stanovništvu koje je stradalo od nasilja okupatora; organizovala prikupljanje oružja, eksploziva, municije i drugog vojničkog materijala; izrađivala oružje i pomoćno oružje, eksploziv, sabotažne i diverzantske rekvizite; organizovala vojne stručne tečajeve; obezbeđivala ishranu za partizanske jedinice i jedinice Narodne zaštite i brinula se za stvaranje rezervi i skladišta.

Po odredbama tumačenja pravilnika u Narodnoj zaštiti se uvela isto onakva vojna disciplina kao što je vladala u partizanskim jedinicama. Dezerterstvo i izdajstvo najstrože se kažnjavalo. Štabovi jedinica Narodne zaštite sada su bili slično °rganizovani kao i štabovi partizanskih jedinica. Imali su komandanta, zamenika komandanta, političkog komesara, zametka političkog komesara, a sem toga imali su još kurirsku, inendantsku, sanitetsku i drugu štabnu službu. U vodu, koji je

bio osnovna organizacijska jedinica Narodne zaštite, sami borci birali su komandira i zamenika komandira, a ostali komandni kadar Narodne zaštite imenovao je Glavni štab slovenačkih partizanskih četa ili su ga imenovali viši štabovi Narodne zaštite. Politički komesari određivani su slično kao vojni komandni kadar, ali uvek po prethodnom sporazumu sa odgovarajućim odborima OF.

«Narodna zaštita je samo deo slovenačke narodnooslobodilačke vojske, kao što su njen deo i partizanske čete«, kaže se u naredbi o tumačenju pravilnika, koju je izdao Glavni štab slovenačkih partizanskih četa. A to je bilo u svakom pogledu tačno. Naime, kada je rukovodstvo NOP-a u Sloveniji pristupilo organizovanju Narodne zaštite svakako nije želelo da uz partizanske jedinice stvara uporedo neku vojnu organizaciju na nižem stepenu. Naprotiv. Baš u cilju da se oružana borba zaoštri, da ova borba obuhvati još šire mase, da na taj način ojača i partizanska vojska, da se pripreme svi uslovi za opšti oružani narodni ustanak, formirana je posebna vojna organizacija — Narodna zaštita. Od samog početka razvitak ovih jedinica usmeravan je u pravcu spajanja sa partizanskim jedinicama u jedinstvenu slovenačku NOV-u. Čitav kasniji razvoj je ovo veoma ubedljivo dokazao. S obzirom na put kojim se moralo kretati partizanstvo, Narodna zaštita je zaista postala »rezervna armija partizana«, a na proleće 1942. udesetostručila je uspehe oslobodilačke borbe slovenačkog naroda protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Uprkos jasno obeleženom putu budućeg razvoja Narodne zaštite, ipak je u prvoj godini oružane borbe ne smemo posmatrati kao organizaciju podređenu partizanskom pokretu ili samo kao pozadinsku vojsku partizana. Ona je u ustaničkoj godini izvodila oružane akcije i bez neposrednog sadejstva partizana. U pozadinsku vojsku i istovremeno u pomoćne pozadinske jedinice Narodna zaštita se pretvorila tek u proleće 1942. godine na oslobođenoj teritoriji, onda kada su partizanske jedinice ojačane najboljim borcima iz redova Narodne zaštite, pa i njenim kompletnim jedinicama. A sve dotle i partizanske jedinice imale su karakter pozadinskih jedinica, ako je uopšte svrsishodno govoriti o »pozadinskim« jedinicama, jer se do tog vremena uopšte ne može govoriti o pravoj pozadini, kao što nije bilo ni prave linije fronta. Slovenija je bila prekrivena mnogobrojnim okupatorskim vojnim i policijskim uporištima. Svakako da je bilo u interesu neprijatelja da ima što jasnije izražen front u borbi protiv oslobodilačkih snaga slovenačkog naroda. A značajno preimućstvo oslobodilačkih snaga bilo je baš u tome što se neprijatelju nije pružao jasno uočljiv klasičan voj-

niöki front, jer bi ovaj zbog premoći neprijatelja bio sasvim sigurno slomljen.

Zato u periodu ustanka Narodna zaštita nije pozadinska vojna organizacija, niti pomoćna voina organizacija, niti rezerva već »svenarodna naoružana organizacija«, tj. »organizacija opštenarodne mobilizacije«, dalji stepen »vojne organizovanosti slovenačkog naroda« i »svenarodni front oružanog otpora«. Ona je takođe »nepresušan izvor najboljih partizanskih kadrova« i predstavlja dalji korak u razvoju »vojne akcije«. Na kraju, ona je »samo deo slovenačke narodnooslobodilačke vojske, kao što su i partizanske čete njen sastavni deo«. Tako je svestrano obiašnjena njena uloga, značaj i namera u tadašnjim akcijskim parolama Komunističke partije Slovenije i OF.

Decembra 1941. godine jedini nosioci oružane borbe protiv okupatora u Sloveniji bile su slovenačke partizanske čete i sa njima usko povezana slovenačka Narodna zaštita »koja je svoje korene već pustila svud po terenu i koja pored svoje momentane (sadašnje) akcijske vrednosti predstavlja jedino jemstvo za uspešnu mobilizaciju svih za oružje sposobnih ljudi«, kao što je konstatovao u to vreme autor članka »Pitanje naše narodne vojske« u decembarskom broju lista »Osvobodilna fronta«. Slovenačka narodna vojska postala je isključivo iz slovenačkih partizanskih četa i iz Narodne zaštite. Ovakav specifičan razvojni put slovenačke narodne vojske našao je svog odraza i u 9. osnovnoj tački programa Osvobodilne fronte, koja glasi:

> 9. Narodna vojska na slovenačkom teritoriju razvija se iz slovenačkih narodnooslobodilačkih partizanskih četa i Narodne zaštite, kamo se pozivaju svi svesni Slovenci.

Slovenačka narodna vojska bila je u prvoj godini rata protiv okupatora sastavljena od dve grane, slovenačkih partizanskih četa i jedinica Narodne zaštite. Nečeg sličnog nije bilo ni u jednoj drugoj pokrajini Jugoslavije. Narodna zaštita postala je idealan prelazni stepen između mnogobrojnih oblika oružane borbe i partizanske borbe. U njenom okviru vršena je vojna mobilizacija i vojnička obuka Slovenaca. Iako je rukovodstvo NOP-a planski i znalački organizovalo Narodnu zaštitu, počev od inicijative za njeno formiranje pa do njenog daljeg razvoja i konačnog oblikovanja, ipak nema nikakve sumnje da su Pri njenom obrazovanju učestvovale i revolucionarne mase svojom stvaralačkom inicijativom. Narodna zaštita je na taj način postala najmasovniji oblik delovanja članova OF u ponienutom periodu oslobodilačke borbe Slovenaca.

Osmotrimo Narodnu zaštitu i u njenoj vojnoj aktivnosti u periodu od jeseni 1941. do proleća 1942. godine. Ovde ću izneti samo nekoliko najznačajnijih vojnih akcija.

Pored veoma mnogobrojnih manjih napada na pojedina naoružana lica okupatora ili na njegove manje patrole, razoružavanja i zaplene oružja i vojnog materijala, diverzantskih akcija itd. borbene i sabotažne diverzantske grupe, kao prethodnici Narodne zaštite, i kasnije niene borbene grupe, izvršile su i nekoliko vojnih akcija koje prema postignutim uspesima ili po načinu izvođenja nisu ni malo zaostajale iza akcija najboljih partizanskih jedinica.

Jedna od njih je svakako evakuacija oružja zaplenjenog u Ljubljani 4. februara 1942.

Partijska organizacija finansijskih i poreskih službenika upozorila je Rejonski komitet KP Slovenije da je u prostorijama finansijske kontrole na Bregu (u centru Ljubljane), uz samu jaku karabinijersku stanicu, uskladištena veća količina oružja i municije. O tome se raspravljalo u Rejonskom komitetu KPS za rejon »Ljubljana — mesto« (odnosno rejon »Centar« — kako se kasnije nazivao), pa je njihovom tadašnjom vojnom referentu, koji je bio istovremeno i komandant Narodne zaštite u tom rejonu, poveren zadatak da se to oružje zapleni i prenese u najbližu partizansku jedinicu.

Akcija je izvedena 4. februara 1942. ujutro. Za upad u zgradu bila je određena borbena grupa Narodne zaštite sa Univerziteta. Ovu grupu je obezbeđivala grupa Narodne zaštite cestara, vodovoda i gradskih činovnika. Grupa Narodne zaštite iz gradske plinare dobila je zadatak da nabavi kamion i da preveze zaplenjeno oružje u sigurno skladište. Glavna borbena grupa veoma je brzo uspela, ne pobuđujući nikakvu pažnju u okolini, da prodre u zgradu finansijske kontrole, sa uperenim pištoljima onemogućila prisutne u zgradi da bilo šta preduzmu i oduzela ključeve od ormana, u kojima se čuvalo oružje. Zaplenili su 45 novih pušaka, 2.170 metaka, dva pištolja i razni drugi vojni materijal. Sa zaplenjenim stvarima napunili su džakove koje su doneli i preneli ih u kamion, koji se tačno u određeno vreme zaustavio pred zgradom. Oružje je posebna grupa Narodne zaštite odvezla u skladište Gradskog vodovoda na Gradskoj pristavi. Duž čitavog druma bile su raspoređene grupe Narodne zaštite koje su imale zadatak da u slučaju opasnosti obezbede prevoz. Još istoga dana članovi Narodne zaštite preneli su oružje i municiju sa Gradske pristave u najveću cisternu za prevoz gnojnice. Sledećeg dana cisterna je napu-

njena gnojnicom i četa Narodne zaštite sa Kodeljeva dobila je zadatak da preveze oružje iz grada do partizanske jedinice kod podlipoglave. U ovo vreme Italijani su već počeli da opasuju Ljubljanu preprekom od bodljikave žice i fortifikacijskim objektima i nije bilo moguće da se vozila nekontrolisano odvezu iz grada. Zbog toga je i odlučeno da se oružje preveze u cisterni za gnojnicu, jer su baš u to vreme seljaci iz predgrađa Ljubljane razvozili gnojnicu (otpadnu vodu) na svoje travnjake i njive radi đubrenja. Prelaz se mogao vršiti kod italijanskog bloka na Zaloškoj cesti. Italijani su izvršili dosta površan pregled ove cisterne, čija je unutrašnjost dosta nezgodno mirisala, pa oružje nisu otkrili. Zbog toga i nije bilo potrebno da Narodna zaštita sa Kodeljeva, koja je zbog obezbeđenja prevoza morala posesti određene položaje u blizini italijanskog bloka i duž druma, oružano interveniše. Još istog dana partizanska školska četa iznad Podlipoglava čistila je dopremljeno oružje.

Ova je akcija klasičan primer delovanja Narodne zaštite u Ljubljani. U akciji je učestvovao veći broj grupa. Svaka grupa je disciplinovano izvršavala svoj zadatak. Zato je tok akcije izvršen sa preciznošću satnog mehanizma. U toku akcije nije opaljen ni jedan metak, niti je bilo žrtava, što nije odraz slabosti izvedene akcije Narodne zaštite, već njene efikasnosti i umešnosti, a naročito snage organizacije OF. U to vreme na svaka tri stanovnika Ljubljane dolazio je po jedan naoružan okupatorski vojnik.

Kao lep primer uspešno izvedene diverzantske akcije Narodne zaštite spada uništenje »Kemične tovarne« (Hemijske fabrike) u Ljubljani, koja je proizvodila glinicu (aluminijski polufabrikat).

Posle svestranih priprema, u noći 14. decembra 1941. došla je u fabriku glinice u Mostama posebna diverzantska grupa Narodne zaštite pod komandom partijskog okružnog i rejonskog vojnog referenta i uz pomoć Narodne zaštite u fabrici minirala sve najvažnije mašine u njoj. Neka dinamitska punjenja su otkazala, tako da su u fabrici potpuno uništeni samo dinamo i generator, dok je parna turbina ostala neoštećena. Iza akcije u fabrici je uspostavljena stalna i jaka okupatorska straža. Svi radnici, osim mašinista, su otpušteni i otpočeo je ubrzani rad na ponovnom osposobljavanju fabrike. No, usred radova na obnavljanju i uprkos budnim okupatorskim čuvarima, grupa Narodne zaštite iz fabrike je uspela da 17. februara 1942. ponovo — i ovoga puta uspešno — minira fabriku. U Potpunosti je bila porušena vakuumska stanica koja je predstavljala srce fabrike. Na taj način je za duže vreme onespo-

sobljeno za rad preduzeće koje je za Italiju bilo od velikog industrijskog i vojnog značaja.

Najveći vojni uspeh Narodne zaštite u Ljubljani je bilo potpuno ovlađivanje vanredno važnim ljubljanskim železničkim čvorom. U ovom čvoru formiran je u zimu 1941/1942. jedan dobro organizovan bataljon Narodne zaštite, a na proleće već su delovala dva bataljona. Uprkos vanredno jakim okupatorskim vojnim snagama, koje su bile raspoređene na železnici, jedinice slovenačkog oslobodilačkog pokreta (sa preko stotinu boraca) zagospodarile su celokupnim železničkim čvorom: direkcijom, ložionicom, putničkom i teretnom stanicom, skladištima, železničkim radionicama, železničkom ambulantom i železničkim konzumom (nabavno-prodajna trgovinska zadruga). U teretne vozove koji su prevozili vojni materijal, a naročito na cisterne sa gorivom i na lokomotive, železničari — pripadnici Zaštite prošvercovali su stotine paklenih mašina sa naročitim hemijskim vremenskim upaljačima. (Sva ova pirotehničko — diverzantska sredstva izrađivao je poseban pirotehnički sektor pri Glavnom štabu slovenačkih partizanskih četa u Ljubljani.) Paklene mašine prouzrokovale su požare ili eksplozije na otvorenoj pruzi, a do njih je dolazilo u najviše slučajeva tek tri do dvanaest sati nakon postavljanja, kada su kompozicije već bile van područja ljubljanske železničke direkcije. Iz tranzitnih vojnih transporata železničari su uzimali velike količine raznovrsnog materijala (namirnice, vojni materijal) i slali ga partizanima. Rukovodstvo slovenačkog oslobodilačkog pokreta veoma je efikasno iskoristilo železničku mrežu u Ljubljani, koja je bila pod potpunom kontrolom Narodne zaštite, za transport najraznovrsnijeg vojnog materijala u partizanske jedinice i to u vreme kada je Ljubljana već postala u neku ruku italijanski koncentracioni logor. Partizanima je kasnije Narodna zaštita slala čak i vagonske pošiljke, koje su železničari otpremali na unapred određene stanice, a ove su u najviše slučajeva bile na periferiji oslobođene teritorije. Preko železničara uspešno je rasparčavana partizanska literatura, korišćeni su i kao kuriri, za obaveštajnu službu, i za obezbeđenje rukovodećih aktivista oslobodilačkog pokreta Slovenije koji su putovali vozom preobučeni u železničarske uniforme itd.

Navešću jednu epizodu kroz koju se jasno manifestuje snaga oslobodilačkog pokreta na železnici, a naročito organizacija Narodne zaštite.

U vreme potpune blokade Ljubljane, kada je okupator kontrolisao gotovo sve kanale koji vode iz grada, jednom je bilo neophodno da se otpremi veća pošiljka vojnog materijala partizanskim jedinicama u Dolenjsko. Železničari nisu znali

kako da reše taj problem. No, baš u to vreme u mašinskoj radionici opravljala se velika benzinska cisterna. Tada su naumili da tu cisternu iskoriste za otpremu pomenutog materijala. Cisterna je napunjena bez prepreka, zatvorena i opremljena potrebnim lažnim dokumentima i upućena prema Novom Mestu Neposredno pred Novim Mestom voz je izbačen iz koloseka i prevrnut. Cisterna, srećom, nije razbijena. Oštećene vagone, među njima i cisternu sa svim vojnim materijalom, Italijani su ponovo vratili na Ljubljansku stanicu gde je cisterna ponovo stigla u mašinsku radionicu. Pošto je po drugi put opravljena, ponovo je krenula na put i ovoga puta stigla u prave, partizanske ruke.

Akcije Narodne zaštite u unutrašnjosti tokom zime 1941/42. i na proleće 1942. sve više su se ispreplitale sa aktivnošću partizanskih jedinica. Ova povezanost delatnosti Narodne zaštite u unutrašnjosti slikovito je opisana u izveštaju komandanta italijanske divizije »Granatieri di Sardegna« od 12 novembra 1941, u kojem ovaj izveštava o uzrocima zašto ofanziva protiv krimskih partizana nije u potpunosti uspela. Između ostalog iznosi i sledeće:

> ... naročito seljaci, koji se nalaze u »Seoskoj zaštiti« i zakleli se na vernost Osvobodilnoj fronti, pružaju utočište ustanicima, snabdevaju ih namirnicama, oružjem, municijom, učestvuju u napadima i otvaraju vatru na naše vojnike iz svojih kuća, a o dolasku naših četa odmah obaveštavaju ustanike ...

Primer veoma uspele i efikasne ofanzivne vojne akcije jeste uspeo napad iz zasede na italijansku kolonu, koji je izvršila dolomitska Narodna zaštita 7. maja 1942. Toga dana su stalne straže Narodne zaštite oko Dobrove već u ranim jutarnjim časovima upozorile partizane na Ključu (t.t. 623), da se iz Ljubljane prema njima kreću jake italijanske snage. Bile su to jedinice 1. i 2. puka divizije »Granatieri di Sardegna«, bataljon karabinijera i bataljon granične straže. Unapred upozoreni, partizani su ih — iako malobrojni — spremno sačekali na pogodnim položajima i ceo dan uspešno odbijali, a popodne su na juriš probili italijanske položaje i povukli se na sigurnije položaje. Već u tim borbama Italijani su imali znatne gubitke Glavna pokretna grupa osvojila je ispražnjen partizanski logor, a zatim se, na čelu sa svojim komandantom, pukovnikom Latinijem, spustila u selo Dvor, odakle je svojim motornim vozilima, koja su tamo čekala, krenula prema Ljubljani. Ali je ns Putu od Dvora prema Ljubljani Narodna zaštita iz susednih sela pripremila motorizovanoj koloni pravu klopku. Dolina je tu veoma uska, sa strmim padinama, pa, iako je grupa Narodne zaštite brojala samo 28 ljudi, naoružanih puškama i sa dva pu-

škomitraljeza, ipak je posedanjem dva dominantna položaja i otvaranjem vatre sa njih nanela Italijanima težak poraz. U ovom sukobu Italijani su imali 118 mrtvih, ranjenih i zarobljenih, a izgubili su i mnogo oružja. U zasedi je poginuo i njihov komandant, pukovnik Latini. Grupa Narodne zaštite je imala jednog poginulog i dva ranjena. Opkoljenu pokretnu grupu spasila su tek sledećeg dana pristigla italijanska pojačanja. Narodna zaštita nije uspela da u potpunosti uništi italijansku kolonu jer su borci imali premalo ručnih bombi, a pri tom su im se pokvarila i oba puškomitraljeza. Posle borbe članovi Narodne zaštite vratili su se svojim kućama. Italijani nisu saznali da su im zasedu pripremili stanovnici iz susednih sela, što pokazuje kako su ogromni bili uticaj i snaga Osvobodilne fronte. Sve se to događalo nekoliko kilometara udaljeno od Ljubljane, gde su Italijani imali oko 25 000 naoružanih vojnika, na čelu sa elitnom grenadirskom divizijom. Od toga dana, pa do proleća 1943, Italijani se bez oklopnih vozila uopšte nisu usudili da pođu na oslobođenu teritoriju Polhograjskih Dolomita.

* *
*

Krajem marta 1942, prema dokumentarnim izvorima, u Sloveniji je bilo 1800 do 2000 partizana, oko 3000 ljudi u borbenim grupama Narodne zaštite i oko 1000 nenaoružanih u pomoćnim jedinicama Narodne zaštite. Najveći deo Narodne zaštite bio je tada u Ljubljanskoj pokrajini. Zbog toga je i razumljivo što je i Glavni štab slovenačkih partizanskih četa u svom prolećnom ofanzivnom planu računao na jedinice Narodne zaštite kao na ozbiljan vojnički faktor.

Slovenačka partizanska vojska je do maja 1942. godine narasla na 13 bataljona, a jula iste godine već na 33 bataljona organizovana u odrede i grupe odreda. Glavni priliv boraca došao je iz redova Narodne zaštite.

U proleće 1942. u Ljubljanskoj pokrajini je došlo do prvog većeg oružanog ustanka, u kojem je veći deo pokrajine prvi put oslobođen. Od Ljubljane, u kojoj je okupator bio prinuđen da deli vlast sa OF i koja je postala prava »država u državi«, pa do Kupe, prostirala se velika oslobođena teritorija. Time je prvi period razvoja Narodne zaštite završen, a počinje drugi, u kojem se ona pretvara u pravu pozadinsku i pomoćnu vojnu organizaciju, u čuvara reda i mira na oslobođenoj teritoriji i u izvršni organ nove narodne vlasti.

Ima slučajeva da se u jugoslovenskoj istoriografiji nepravilno ocenjuje uloga Narodne zaštite, kao posebne organizacije ove oružane borbe.

Narodna zaštita u Sloveniji nije nikakva spontana pojava, već je, kao i bilo koja pojava otpora, kao i sam ustanak u Sloveniji, isključivo rezultat političko-mobilizacijskih i organizacijskih napora Komunističke partije Slovenije i Osvobodilne fronte slovenačkog naroda.

Narodna zaštita je sasvim sigurno jedan od specifičnih elemenata posebne taktike u oružanoj akciji slovenačkog narodnooslobodilačkog pokreta. Ova oružana akcija je bila kombinacija manevarskog ratovanja partizanskih jedinica, koje su se razvijale u stalnom usponu — ne napuštajući slovenačku teritoriju — u regularnu vojsku, lokalnih ustanaka u kojima su stvorene slobodne teritorije i uspešne borbe u samim okupatorskim centrima, u njegovom aparatu, saobraćaju itd. Oružana akcija imala je svoj oslonac u osnovnoj i centralnoj organizaciji svenarodnog ustanka — u OF sa njenim nebrojenim oblicima otpora, od političke akcije do posredne i neposredne oružane akcije protiv okupatora, u kontinuiranom razvoju tog oružanog otpora, u kojem nije bilo nikakvih spontanih akcija, a razvijao se pod najtežim uslovima objektivnog karaktera, bez vojnih tradicija i bez iskusnih vojničkih kadrova. Uprkos ovim nepovoljnim okolnostima slovenački narod je uspeo da već u prvoj godini oružane borbe na velikom delu svoje nacionalne teritorije dovede okupatora u situaciju u kojoj se stvarno osećao kao opsednut u tvrđavi koju je opkolio čitav narod. Slovenački oslobodilački pokret bio je specifičan baš po tome, što su se njegovi partizani nalazili kako na terenu, tako i u gradovima i po selima. A svi ti partizani bili su vanredno organizovani, pod jedinstvenim rukovodstvom. Delatnost jednih i drugih, naročito u prvoj godini oružane borbe protiv okupatora, međusobno se odlično preplitala. Narodna zaštita je kao svojevrsna partizanska formacija naših sela i gradova, ustanova i saobraćaja, u prvoj godini rata odigrala veoma značajnu ulogu. U okviru jedinstvenog dobro organizovanog slovenačkog oslobodilačkog i revolucionarnog pokreta, koji je nazivan Osvobodilnom frontom, dala je i Narodna zaštita svoj doprinos poletu i razmahu oružane borbe. I upravo u specifičnostima OF, u njenim bogatim oblicima otpora i oružane borbe, u svoj njenoj celovitosti kao centralne ustaničke organizacije, koja je u tom periodu predstavljala glavninu slovenačkih oslobodilačkih snaga, moramo da tražimo ključ za postizanje velikih uspeha slovenačkog oslobodilačkog pokreta u prvoj godini okupacije.

Dušan BRAVNIČAR

IZ RADA PARTIJSKE ORGANIZACIJE SPLITA 1941.

NARODNA POMOĆ U SPLITU

Na inicijativu partijskih rukovodstava (Pokrajinskog komiteta KPH, za Dalmaciju i Mjesnog komiteta Split), a na osnovu opštih direktiva CK KPJ, formiran je u maju 1941. godine Prvi splitski borbeni odred za borbu protiv okupatora. Jedan od glavnih zadataka novoosnovanog odreda je bio pripremanje za oružanu borbu.

U polju pod Marjanom najvjerovatnije 7. maja, održan je «ostanak najodgovornijih aktivista[1] i zaključeno je: koliko svaka partijska organizacija mora dati ljudi, bilo članova ili kandidata KP, simpatizera i skojevaca, zatim da odred treba da broji 60 ljudi (za prvo vrijeme) i da bude podijeljen na dva voda sa po tri desetine. Odmah se prišlo sastavljanju spiskova svih ljudi predviđenih za odred koji su služili bivšu jugoslovensku vojsku, da bi se imao opšti pregled po rodovima i specijalnostima. Takođe je odlučeno da se organizuje obuka u rukovanju oružjem članova odreda, kao i predviđenih ljudi koji nisu odmah primljeni u odred, a koji nisu služili vojsku. Naime, bila je potrebna rezerva za popunjavanje, a i za eventualna proširenja već postojećih odreda, ukoliko za to bude uslova.

Organizacija vojne obuke bila je dosta komplikovana i skopčana sa poteškoćama oko prebacivanja oružja do mjesta gdje je obuka izvođena. Opasnost je vrebala sa svih strana; sve se radilo u dubokoj ilegalnosti, jer su Italijani osuđivali na smrt sve one koji su prikrivali, odnosno posjedovali oružje, znajući da će jednoga dana zapucati na njih.

[1] Pored ostalih ovom sastanku su prisustvovali: Edo Santini, politički sekretar Mjesnog komiteta KP Split, Roko Peračić, organizacioni sekretar MK, Đordano Kurir, Ante Jović, Ivan Lučić •— Lavčević, član PK KP i vjerovatno još neki članovi Pokrajinskog komiteta.

Obuka je obuhvatala nekoliko stotina ljudi, a održavana je po stanovima, podrumima ili vinogradima po Splitskom polju. Puške su često rastavljane, zatim pojedinačni dijelovi pakovani u slamu i prenošeni u korpama za povrće, odnosno po nekoliko drugova bi prenosilo po koji dio do određenog mjesta. Splitski težaci su, također, odigrali ulogu kurira; pri odlasku na rad u vinograd u kolima su skrivali puške. To se naročito koristilo kad se veći broj obučavao na jednom mjestu. Ništa lakše nije bilo ni prenošenje revolvera i bombi, jer su Italijani vrlo često po ulicama pretresali prolaznike.

Na terenu naše partijske ćelije Centar[2] najviše se istakan u prenošenju oružja, odnosno kao instruktor u obučavanju, Ante Jonić.[3] U nekoliko navrata obučavali smo se u rukovanju oružjem u stanovima Frana Mrduljaša, pod Marjanom, i Ante Vesanovića, u Radunici ulici.

Da bi se imao tačan pregled nad raspoloživim oružjem, zatim da bi se zaštitilo od propadanja i spriječilo nagomilavanje, prišlo se uskoro sabiranju oružja na tri do četiri mjesta. U tu svrhu improvizirano je nekoliko podzemnih bunkera, sa manjim betonskim zaštitnim slojem. Svaki se nalazio u drugom dijelu grada, bilo u vinogradima ili polju.

Po nekim podacima računa se da je partijska organizacija u Splitu raspolagala sa 3 teška mitraljeza, desetak puškomitraljeza, nekoliko stotina pušaka, pedesetak revolvera, oko 10 sanduka bombi i većom količinom municije. Podaci su napisani; prema sjećanju preživjelih drugova, jer je tokom rata nastradala arhiva iz tog doba. Međutim, sasvim je sigurno da su same iz kasarne »Gripe« članovi KP, skojevci i simpatizeri iznijeli oko 250 pušaka, 3 teška mitraljeza i 7 sanduka municije. U toj akciji sudjelovalo nas je do 50 drugova.

Po sjećanju preživjelih, ta skladišta oružja i municije bila su smještena kod: Bartula Pajića, Mate Dumanića na Gripama Stipe Bagata u Balkanskoj ulici, C.vije Katunarića u Poljudn i Srećka Rejića Petice u Spinutu.

Sva tajna skladišta oružja su kasnije u pogledu rukovođenja prešla na Josipa Ružića Iku, člana partizanske komš-

[2] Početkom 1941. godine postojala je jedna partijska ćelija .tu cijeli uži teritorijalni dio grada, nazvana Centar (broj članova kretao se od 15—20). Poslije dolaska Italijana i pripajanja četiri PTT ustanove 'stoj, ćelija je bila preglomazna i podijeljena je na dva dijela (istočnu ~ Br. 1 i zapadnu — Br. 2). Od 1940. godine bio sam sekretar jedinstvene, a od podjele sekretar ćelije Br. 1 (u napisu za ovu ćeliju zadržano je ime Centar).

[3] Radnik, član KP od 1939. godine. Poginuo kao komandant 1. dalmatinskog bataljona na Vagnju 1942. godine.

sije. To je učinjeno zato, da u slučaju provale što manji broj ljudi bude osumnjičen. Da bi se otežala provala zavedena je zamršena procedura oko isporuke, odnosno prenošenja oružja i municije potrebne bilo za obuku, bilo za diverzantske grupe ili partizanske odrede.

Koncem juna ili početkom jula, odmah poslije dobijanja direktiva CK o prelaženju na konkretne mjere za pripremu oružanog narodnog ustanka, partijska rukovodstva (PK i MK KPH) donijela su odluku da se reorganizuje Crvena pomoć, pa je formirana Narodna pomoć, na mnogo široj organizacionoj osnovi. Time su se partijska organizacija i SKOJ rasteretili uskih, svakodnevnih tehničkih pitanja i zadataka i pojačali političku aktivnost među narodnim masama.

Međutim, dio članova partijskih rukovodstava, članova KP i SKOJ-a, bio je i dalje obuhvaćen radom u Narodnoj pomoći, a postojala je kolektivna briga i odgovornost svih osnovnih partijskih ćelija, rejonskih komiteta, te MK i PK za pravilno funkcioniranje i angažovanost u istoj.

Narodna pomoć, kao organ NOF za Dalmaciju, odnosno za grad Split (za razliku od ranije Crvene pomoći čiji se rad uglavnom sastojao u prikupljanju novčanih sredstava i pomaganju porodica žrtava fašizma i boraca španskog građanskog rata), pretvara se u masovnu organizaciju opštenarodne borbe, koja preuzima i zadatke materijalne prirode, bilo u cjelini ili po pojedinim sektorima.

Rad se toliko razgranao da se moralo prići organizovanju rejonskih pododbora (Varoš, Dobri, Lučac, Manuš, Grad itd.), dalje na pododbore struka (težaka, činovnika, žena, sindikata), koji se opet dijele po sekcijama kao na primjer: građevinari, metalci, brijači, drvodeljci, trgovački pomoćnici i drugi). Činovnici su takođe podijeljeni po ustanovama: pošta, opština, bivša banovina itd. Samo zahvaljujući ogromnom utjecaju KP u svim slojevima društva i ovako širokoj mreži suradnika i aktivista u okviru Narodne pomoći, omogućena je njena stalna politička aktivnost u toku četiri godine narodnooslobodilačkog rata. Ona je izvršila mnogobrojne zadatke i obezbijedila osnovne potrebe (materijalne i političke prirode) za masovnu narodnu borbu protiv okupatora.

Postepeno su se gomilale zalihe vojne opreme, civilne robe, hrane i dr. za potrebe ilegalne borbe, odnosno prve partizanske odrede, zatim za udarne diverzantske ili atentatorske grupe, kurire i ilegalce. Trebalo je za ovo ponovo stvarati skladišta opet kod strogo povjerljivih drugova i pripadnika NOB-a.

Koliko se danas sjećam, a takođe i pojedini drugovi, glavni magacin za rejone Lučac i Bačvice bio je u crkvi Sv. Petra,

naravno bez znanja popova. Neda Trumbić-Rajić je bila odgovorna za isti, a u pododboru rejona Lučac bili su: Mileva Vesanović-Adorić, Neda Ozretić, Tonta Petrić Tetića, Ivanko Dumanović (postolar) i Zeljka Kuzmanić (nešto kasnije). Ovaj pododbor rukovodio je čitavim radom i preko Mileve Bubalo Sijan bio povezan sa Mjesnim odborom Narodne pomoći, jer je ona bila zadužena za ovo u našem odboru. Mileva Vesanović je pored rada u pododboru bila zadužena i za neke specijalne zadatke Narodne pomoći, te je često dolazila u direktne veze s pojedinim članovima PK Narodne pomoći za Dalmaciju — Karlom Njegovanom i Andrijom Božanićem.

U rejonu Varoš i pododboru, pored ostalih, radili su Frane Mrđuljaš, Mara Hajduković, Tonka Dimić Bibinica, a glavno veliko skladište bilo je u kući Frana Mrduljaša.

U rejonu Dobri rukovodilac, a istovremeno i glavni skladištar, bila je Dobrila Morović; pored nje je bila vrlo aktivna Tonka Lukas, te drugarice Bužančić, Prosperić i Mimica.

Za rejon Manuš u radu pododbora su se istakle: Neva Raiić i Kita Krstulović, koje su ujedno bile odgovorne i za skladišta na njihovom rejonu.

Glavni skladištar na terenu Poljud i Spinut, kao i rukovodilac pododbora je u prvo vrijeme bila Desa Čulić-Kukoč, a zatim Jugana Čulić-Jurjević.

Sa pododborom državnih činovnika bivše »banovine« je rukovodio Ljubo Krstulović-Simić; on je ujedno bio odgovoran i za sakupljanje pomoći, odnosno prebacivanje materijala u određene magacine. U pododboru činovnika privrede, vezan za bivši SBOTIČ, rukovodio je Ćiro Lalić, kod nameštenika bivše opštine Zvonko Bešker, a kod pravnika Zvonko Oštrić. Kod trgovačkih obrtnika vrlo aktivni su bili: Jozo Kovačević i Kovačić. Svi strukovni pododbori činovnika, pravnika i slobodnih profesija bili su vezani za Ivu Radića, jer je on u Mjesnom odboru bio zadužen za iste.

Pododbor splitskih težaka su sačinjavali, pored ostalih, Perica Segvić i Jerko Ivančić, koji je ujedno bio i član Mjesnog odbora NP. Marin Krstulović, kao član našeg odbora, rukovodio je pododborom transportnih ustanova, a ujedno je održavao vezu sa uglednim porodicama iz građanskog dijela stanovništva, koje su simpatizirale NOB, ali se zbog represalija nisu željeli organizaciono povezati.

Ja sam bio zadužen za sve sindikalne strukovne pododbore sekcija, kao i za pododbor ilegalnog sindikata, a ujedno sam bio i član Mjesnog odbora NP.

Na osnovu ovog može se zaključiti kakav je bio sastav prvog odbora Narodne pomoći, nastao od reorganizovanog odbora Crvene pomoći. Odbor je formiran na sastanku koncem juna ili početkom jula u kući Marina Krstulovića.

U prvom odboru Narodne pomoći za grad Split bili smo~ Ivo Radić (sekretar), Marin Krstulović, Mileva Bubalo, Jerko-Ivančić i ja.

Neposredno pri formiranju Prvog splitskog partizanskog odreda (početkom avgusta), čije je jezgro sačinjavao 1. splitski borbeni odred, formirana je partizanska komisija od 3 člana na sastanku u kući Marice Vesanović-Dvornik. Članovi su bili lozo Ružić Iko, zadužen za oružje i municiju, ja za opremu i hranu (u Mjesnom odboru NP bio sam zadužen za sva takva skladišta) i Marin Krstulović za transport od skladišta do određenog mjesta. Ta komisija je tada dobila zadatak da u roku od 48 sati snabdije kompletno 45 boraca oružjem, municijom, hranom i drugim neophodnim materijalom. Obaveze su na vrijeme izvršene i materijal dostavljen na određena mjesta bilo autom ili konjskom zapregom, a znatan dio su prenijele drugarice u vješto zakamufliranim košarama.

U kasnijim mjesecima, poslije propasti prvih partizanskih odreda u Dalmaciji, kada se borba privremeno prenijela u grad, glavni rad NP se sastojao u pomaganju porodica strijeljanih ili interniranih članova, a tih je bilo podosta. Dalje, u snabdijevanju ilegalnih kuhinja, kojih je u gradu bilo 3—4, u kojima su se hranili ilegalci (njih je uvijek bio priličan broj), kao i kuriri i drugovi koji su dolazili sa strane (iz pokrajine ili iz Zagreba). Ali jedan od najvažnijih zadataka je bio pravovremeno snabdijevanje oružjem i municijom dvadesetak atentatorskih i diverzantskih grupa, čije se djelovanje i te kako osjećalo u okupiranom gradu.

Potrebno je istaći i direktnu angažovanost i vrlo čestu ispomoć odgovornih drugova iz partijskih rukovodstava Pokrajinskom komitetu Narodne pomoći za Dalmaciju, Karle Njegovan i Andrije Božanića, zatim političkog i organizacionog sekretara Mjesnog komiteta KP Ede Santinija i Roka Peračića, člana MK Ante Jurjevića Baje, kao i drugova iz PK KP Vicka Krstulovića, Ivana Lučina Lavčevića i Iva Amulića.

Samo tako je i mogla organizacija Narodne pomoći za grad Split uspješno izvršavati primljene obaveze i efikasno funkcionirati pod teškim uslovima okupatorskog režima i terora.

AKCIJE UDARNIH GRUPA PARTIJSKE ĆELIJE CENTAR

Akcija u Pošti br. 1

Krajem aprila, odnosno početkom maja, donesena je odluka da se ilegalne organizacije simpatizera i kandidata iz četiri ustanove PTT (Direkcija pošta, telefona i telegrafa; pošte Split br. 1, 2 i 3; Telefonsko-telegrafska sekcija — u stvari velika aiehaničarska radionica; Automatska centrala) prebace sa lične veze Mjesnog komiteta KP na naš Rejonski komitet, i to direktno na biro partijske ćelije Centar, čiji sam bio sekretar. Ovo je preduzeto zbog najnovijih represivnih mjera okupatora, koje su umnogome komplikovale održavanje veza između ilegalnih organizacija i rukovodstava.

U to vrijeme u svim ustanovama pošte imali smo do početka ljeta jednu kandidatsku grupu (u kojoj su bili: Nikola Perić, Tonko Rendić i Krešo Jerin, koji je ujedno bio i sekretar) i dve simpatizerske grupe: jednu sastavljenu od činovnika (Rudi Kokić, Ante Margetić, Knežević, Pavić, Adam Brzić. Vlade Culić i dr.) i drugu, u koju su bili uključeni poštari i ostalo pomoćno osoblje. Već u toku ljeta, i pored toga što je okupator prisilno otpuštao sa posla sve one službenike koji nisu potpisali izjavu o vjernosti i položili zakletvu, povećao se broj simpatizerskih grupa na 5, a kandidatskih na 2. Sve ove grupe su se redovno sastajale, proučavale razna politička pitanja, širile usmenu propagandu, rasturale brošure i letke, prikupljale novčanu i materijalnu pomoć, a ujedno izvršavale sabotažne akcije po direktivi. Tako su za vrijeme generalnog štrajka u **iulu** izvele diverzije na telefonskoj centrali, a po potrebi su, u određenim momentima, blokirale telefonsko-telegrafske veze, **?to** je bilo od vrlo velike važnosti, jer se neprijatelju onemogućavalo da se snađe, barem i za kratko vrijeme.

Početkom oktobra obavijestili su me drugovi iz pošte da maju jedan potpuno nov električni geštetner-multigraf. koji zbacuje oko 20 000 primjeraka na sat. Isti stroj je bio nabav-!3en još prije rata i plaćen vrlo skupo. Ustaše iz Omiša su dosnale za njega preko svojih veza i, naravno, nastojale ga preleti za svoje potrebe, a Italijani posve slučajno nisu o tome još ništa saznali. Upravo u to vrijeme naši drugovi su upotre**bi**javali šapirografe ili male ručne geštetnere, pa imajući u vidu koliko bi multigraf za nas bio značajan, obavijestio sam odmah drugove iz PK KP.

Poslije dan-dva sekretar PK, Vicko Krstulović, dao mi je zadatak da obavezno i to što prije izvučemo stroj iz direkcije P°ste i da ga negdje smjestimo, kako nas ne bi ustaše ili Itali-

jani eventualno pretekli. Usput da nastojimo izvući i koji sanduk papira, kao i matrice, s obzirom da se sve teže dolazilo do tog materijala.

Pošto nismo imali mnogo vremena prišli smo odmah pripremama za izvršenje akcije. Pošta je bila brižljivo čuvana, jer se okupator plašio diverzija. Dvorišni ulaz, kroz koji smo bili predvidjeli da iznesemo multigraf, bio je pod stalnom stražom, obezbijeđen mitraljezom i vrećama pijeska. Napravili smo raspored grupa i odredili: grupu koja će iznositi materijal, grupu koja treba da se brine za obezbjeđenje i grupu koja će zadržavati stražu, a u dvorištu će čekati poštanski automobil za prenošenje. Trebalo je samo podesiti da određenog dana bude na dužnosti naš šofer. Na kraju smo pronašli i mjesto za smještaj materijala.

Za akciju bio je određen 15. oktobar. Sve pripreme su još jednom prekontrolisane, pa se tek onda prišlo izvršenju. Zadaci su otprilike bili ovako raspoređeni: Krešo Jerin, sa nekoliko simpatizera, bio je u grupi za iznošenje i ukrcavanje materijala u automobil. Mirko i Zlatko Dvornik su bili zaduženi da materijal privremeno smjeste u svoj podrum, dok rukovodstvo ne odredi drugo mjesto. Drugarica Borozan (čija su dva brata strijeljana) je telefonskim pozivima iz grada zadržavala dežurnog direkcije u njegovoi kancelariji, dok je Knežević blokirao privremene veze u gradu. Niko Perić sa nekoliko drugova je obezbijedio osiguranje po hodnicima.

Akcija se odvijala po planu, potpuno ie uspjela i zaprepastila Italijane, kao i privremenog rukovodioca direkcije Bulja, inače jugonacionalistu i protivnika NOP-a, kojeg su Italijani postavili na tu dužnost. Neprijatelj je nastojao svim silama da dozna ko su rukovodioci i učesnici akcije, kao i mjesto gdje je smješten plijen. Pooštrio je ispitivanja po svim zatvorima, dobio je povod za još teža mučenja i batinanja na policiji, iako zatvorenici sa tom akcijom nisu imali nikakve veze. Onda je uslijedilo otpuštanje naših ljudi sa posla i dovođenje »svježih snaga« iz Italije na sve važnije položaje, dok nije skoro sav personal izmijenjen.

Međutim, samo dan nakon izvršene akcije zamalo da nije sve propalo. Naime, jedan od drugova iz partijskog rukovodstva, ne zalazeći u konkretnu situaciju, dao je direktivu da se sve prebaci na drugo mjesto, jer je sestra jednog od onih kod kojih je materijal bio privremeno smješten, bila udata za bivšeg i poznatog rukovodioca HSS, čiji je stav u to vrijeme bio da još nije vrijeme za borbu (on je znao za rad rodbine svoje žene, kao i da su članovi KPJ, ali nije nikada ništa odao). Tako

je došlo do ponovnog premještanja materijala[4] u stan jedne naše obitelji u Rokovoj ulici, što je bila skoro atrakcija za stanovnike susjednih tijesno nabijenih kuća. Pravo je čudo da nije naišla koja od okupatorskih patrola, koie su stalno krstarile po gradu. Direktivu za premještanje materijala primio je i izvršio Jozo Ružić.

Pored materijalne koristi, ova akcija je i snažno politički djelovala, jer je građanstvo pred sobom vidjelo snažnu i odlučnu organizaciju povezanu sa širokim narodnim masama. Tako se »Naš izvještaj« — glasilo NOF za Dalmaciju, još dugo štampao baš na ovom multigrafu.

POKUŠAJ ATENTATA NA DOMAĆE FAŠISTE

Koncem avgusta ili oočetkom septembra 1941. prišlo se i osnivanju borbenih udarnih diverzantsko-atentatorskih grupa (kako smo ih tada nazivali). Na terenu naše organizacije oformljene su tri grupe. U prvoj su bili članovi KP Jonić i Popek, u drugoj Frane Mrduljaš i kandidat KP Vlado Kovač, a u trećoj Mario Vidijak i Krešo Jerin. Premda je svaka grupa imala određene zadatke, ipak je sticajem okolnosti dolazilo do promjena. Tako je, na primjer, druga grupa dobila zadatak da likvidira Takonia, načelnika fašističke opštine (inače jednog od učesnika fašističkog marša na Rim i bliskog prijatelja Musolinija). To je trebalo da bude odmazda za strijeljanje naših drugova. Dok su ga drugovi iz udarne grupe pratili, dobili smo obavještenje da on i ne predstavlja važan faktor među mjesnim fašistima, pa je njegova likvidacija odložena.

Međutim, od domaćih fašista svojim izdajničkim radom naročito se isticao Krstulović (Antonio Karstulovich, kako se on sam potpisivao). Ubrzo je donijeta odluka o njegovoj likvidaciji. MK KP je kao izvršioce odabrao članove naše organizacije, iako Krstulović nije stanovao na našem terenu. Za tu akciju određena je prva grupa, kojoj je pridodat Vlado Kovač iz druge grupe. Oni su za tu akciju dobili tri revolvera i dvije bombe. Trebalo je da sve detalje sami razrade, pa iako im rok nije određen, trebalo je sve što prije obaviti.

Sjećam se da mi je tih dana Ante Jonić pričao o poteškoćama na koje su on i drugovi nailazili. Sam Krstulović, strahujući za svoj život, mijenjao je vrijeme kretanja i dolazio kući

[4] Bilo je, po prilici, 4—5 sanduka od po 50 kg u kojima je bilo Papira za štampanje, štamparske crne boje u tubama, matrica itd. Ova količina materijala omogućila je štampanje »Našeg izvještaja« nekoliko mjeseci bez zastoja.

samo autom. Drugovi su ga ipak budno pratili, često i poslije policijskog časa, skrivajući se po susjednim žbunovima pažljivo su vrebali zgodan momenat. Nekoliko večeri se uzalud čekalo (jednu ili dvije noći sam Jonić je stražario do ponoći i kasnije skrivao oružje kod Ante Vukušića, u istoj ulici — bivša Viška). Tek 11. oktobra u 11.30 časova pružila mu se prilika da baci bombu na automobil, kada je ovaj upravo parkirao. Bacio je bombu, ali kako je bio dan, a ulica relativno puna prolaznika, iz zaklona je mogao iskočiti i tek u zadnji trenutak upotrebiti revolvere za dovršenje akcije. Međutim, italijanske patrole su već dojurile na mjesto eksplozije, pa o pucanju nije više moglo biti ni govora, jer je postojala opasnost za prolaznike.

Iz automobila je prvi iskočio Prosel (takođe domaći fašistički funkcioner, koji se potpisivao kao Luigi Prosell), te je teže ranjen od gelera bombe, dok je Krstulovića zaštitio automobil, koji je bio prilično oštećen.

Drugovi iz udarne grupe su uspjeli da se na vrijeme izvuku bez gubitaka. Sama akcija je iznenadila fašiste, jer je ovog puta bio na redu kvart vila, pa iako je samo djelimično uspjela, ipak je odjeknula među simpatizerima NOP-a

DVIJE BOMBAŠKE AKCIJE U CENTRU GRADA

Italijanski okupator, gajeći izvjesne iluzije da će uspjet? da odvoji narod od NOP-a — naročito srednji stalež i nacionalistički nastrojen dio građanstva, pokušao je izvjesnim taktiziranjem da mu se približi. Počeo je građanstvu dijeliti mjesečno sljedovanje namirnica, a ^okušavao dielovati i kroz tobožnji kulturni život. Tako su i počele svakodnevne svirke vojne muzike na Narodnom trgu.

I pored naših dvomjesečnih sabotažnih akcija, okupator još uvijek nije skratio policijski čas, a izbjegavao je i frontalni stav prema cijelom stanovništvu u sprovođenju represalija. Rukovodstvo NOP-a donijelo je odluku da se okupator zbog te perfidne taktike jednom jačom akcijom, i to u centru, prisili da pokaže pravo lice. Prema planu trebalo je izvršiti napad na vojnu muziku u oktobru, ali pošto je određenog dana bio izmijenjen ustaljeni red sviranja, akcija je izvedena u novembru.[5] U zamjenu za predviđenu akciju, drugovi iz udarne grupe, ne našavši glazbu, proizvoljno su izvršili dvije akcije u centru grada.

[5] **Akcija je izvedena 10. novembra 1941. pod neposrednim rukovodstvom Rada Končara, srekretara CK KPH. Udarnu grupu u ovoj akciji činili su izabrani komunisti, članovi partijskih ćelija iz cijelog grada, koji su bili najmanje »kompromitirani**

U toku priprema za akciju na Narodnom trgu Partija je. preko široke mreže svojih simpatizera, upozoravala građanstvo da se ne okuplja dok svira italijanska vojna muzika i da izbjegava inače uobičajeni »korzo«. Ovo upozorenje imalo je svrhu da, pored političkog objašnjavanja, obezbijedi narod od eventualnih gubitaka na dan akcije.

Direktivu za ovu akciju prenio mi je 18. oktobra politički sekretar MK KP Edo Santini. Rukovodstvo je smatralo da akciju treba da izvede moja partijska organizacija i da njome ja rukovodim. Izbor drugova i način izvođenja prepuštao se nama, a za dan izvršenja izabran je 19. oktobar, subota naveče, prije završetka sviranja. Od oružja su izabrane dvije »kragujevke« za samu akciju i dva revolvera sa po dva šaržera za ljudstvo na obezbjeđenju udarne grupe. Isto smo morali uzeti od Joze Ružica.

Odmah smo održali sastanak užeg dijela rukovodstva partijske ćelije, jer je u to vrijeme organizacija već bila masovna. Zbog konspiracije izbjegavali smo da o tome raspravljamo na plenumu. Na osnovu već ranijeg izbora drugova za borbene grupe odlučili smo da za ovu složenu i tešku akciju odredimo četiri druga, u prvom redu nekompromitovana i da nije bitno da budu članovi KP. Ilegalci se, naime, ne bi sasvim vjerovatno ni probili do centra, jer su se vršila legitimisanja. Od četvorice određenih za akciju u atentatorskoj grupi, dvojica su pištoljima imala da obezbiiede povlačenje izvršiocima i to jedan preko Bosanske ulice ka Gradskoj bolnici, a drugi kroz uske uličice centra ka novoj pošti. Za izvršioce određena su dva kandidata Partije. Plan je bio da njih dvojica jednovremeno, svaki sa svog ugla zgrade bivše stare ooštine, bace bombu na glazbu.

Radi konspiracije i sigurnosti meni je povjereno da u toku slijedećeg jutra, 19. oktobra, pripremim drugove i dam im instrukcije, odnosno da obezbijedim prenos oružja. Učesnici su 18. oktobra naveče preko partijskih veza obaviješteni o svemu, a sutradan su imali zakazani sastanak sa mnom, sva četvorica u razmaku od po 5 minuta. Mjesto sastanka je bilo kod Tehničke škole u 11.00 časova.

Već u 9.00 časova preuzeo sam od Joze Ružića na Gripama obe bombe i dva pištolja sa municijom i uputio se na mjesto sastanka. Put me je vodio kroz cijeli grad, odnosno centar, brojne neprijateljske patrole su krstarile i, po običaju, legitimisale sva lica koja su im bila sumnjiva, ali ja sam imao sreću. Stigao sam sa svojim dragocjenim teretom i obavio zadatak.

Međutim, dok sam objašnjavao onoj dvojici neposrednih učesnika organizaciju napada i kako da upotrebe bombe, obojica su se pokolebali i predložili da im damo neku lakšu akciju

Videči ih tako neodlučne, shvatio sam da smo pogrešno ocijenili njihovu odlučnost, te koristeći se stavom i instrukcijom rukovodstva NOP-a da se svima koji su određeni u udarne grupe a odbiju da izvrše postavljeni zadatak ukine kandidatski staž i privremeno isključe iz aktivnosti naših grupa, to sam i učinio.

Ostaloj dvojici određenih za obezbjeđenje zakazao sam ponovo sastanak za posle podne u 17.30 časova, pripremio ih i dao im oružje. Nadao sam se da ću za to vrijeme naići na nekog iz rukovodstva, odnosno naše partijske organizacije. Ali, vrijeme je bilo kratko te sam uspio naći samo jednoga člana KP naše organizacije, koji je odmah odlučno prihvatio obavezu. Na kontrolnom sastanku sa sekretarom Santinijem referisao sam o svemu i ponudio se za drugog neposrednog izvršioca, da se akcija ne bi odgađala. Međutim, on je to kategorički odbio zbog stava PK Partije da neposredno, u toj za Partiju teškoj situaciji, ne treba angažovati uži rukovodeći kadar, kako se njihovom smrću ili provalom ne bi kidale mnogobrojne veze. Ostavio me je da čekam pola sata kod zgrade bivšeg suda dok se vrati sa više veze, a tada mi je dao nove instrukcije: akcija se odgađa za sutra veče, u isto vrijeme, a treba naravno obezbijediti i četvrtog odlučnog čovjeka.

U toku sutrašnjeg dana, 20. oktobra, uspio sam da pripremim neposredne izvršioce (bio je određen i drugi član akcije) i označiti im pravac povlačenja. To su bili Krešo Jerin i Andrija Remenji, u to vrijeme članovi naše partijske ćelije, ranije određeni u drugu udarnu grupu, koji su se dobrovoljno uključili u ovu akciju. Obojica su pokazali potpunu odlučnost. Zakazali smo i kontrolni sastanak poslije akcije, jer su ovi bili tačno određeni i održavani da bi se hitno informirali o situaciji, bez obzira na policijski čas.

Polazeći na akciju, ne znajući jedan za drugoga, nisu ni slutili da će se događaji odvijati sasvim drugačije. Naime, kada su Jerin i Remenji u određeni sat došli svaki na svoje miesto sa zaprepašćenjem su konstatovali da glazbe nema. Logično bi bilo da su se vratili i obavijestili o svemu, jer ni rukovodstvo nije moglo predvidjeti da će okupator baš toga dana izmijeniti svoj već danima ponavljani program. Međutim obojica su se, neovisno jedan od drugoga, odlučili na ličnu akciju.

Andrija Remenji Doslije nekoliko minuta, koristeći gužvu u najužem centru grada, Getu, baca bombu na veću grupu bersaljera i karabinijera i povlači se preko Zlatnih vrata ka gradskoj periferiji, gdje su okupatorske patrole, čuvši za eksploziju, već blokirale i počele legitimisati i hapsiti. Remenji se, iako je

bio nepoznat, zbunio, te su ga Italijani, onako sa mnogim drugima, poveli na saslušanje.[6]

Krešo Jerin se odlučuje i baca bombu na grupu fašista okupljenih ispred kafane »Matić« i današnje apoteke na suprotnom uglu. Poslije akcije spretno se izvukao uskim ulicama kroz centar grada i nestao.

Tačne gubitke neprijatelja nismo nikad ustanovili, jer ih je on uporno skrivao, ali po pričanju očevidaca moplo je biti 4 do 5 mrtvih i do 10 ranjenih iz obe akcije. Koliko su Italijani bili pogođeni ovim prepadom najbolje ilustruje ovo: prvo, policijski čas je skraćen na 17 časova, iako se to do tada izbjegavalo; drugo, neprijatelj je reagirao panikerski, pa je pucnjavom pokušao da zastraši građanstvo, pri čemu je ubijeno i ranjeno nekoliko slučajnih prolaznika. Uvidjevši da su politički izgubili, oni su nastojali da svoj zločin pripišu našoj organizaciji.

Nakon detaljnog ispitivanja ustanovili smo da su od gelera bombi, koje su bačene na fašiste, od građana ranjeni jedan mladić i jedna djevojčica. Naši drugovi su kasnije stupili u vezu s njihovim roditeljima i izrazili žaljenje, što su oni potpuno shvatili. Tako su i ove dvije neplanirane i iznenadne akcije dale svoj dio u borbi protiv okupatora.

KAKO SU NAS PROGANJALI

Jedno vrijeme spavao sam na tavanu tehničke radionice pošte i telegrafa (u Bijankinijevoj ulici) i zato me je Krešo Jerin redovno pratio, jer je morao radionicu zaključavati, odnosno ujutru otključavati da izađem prije no što dođu radnici. Policijski čas je bio do 17 sati. I tog dana, 11. novembra 1941, krenuli smo nas dvojica od njegove kuće. (Jerin je tada bio rukovodilac ilegalnih organizacija na svim poštama u Splitu.) Obojica smo vrlo živo diskutovali o zadatku koji nas je čekao. Vicko Krstulović, sekretar PK, upravo nas je zadužio da iz podrumskih magacina pošte izvučemo jednu radio-stanicu velikog dometa, koja se tamo nalazila još neraspakovana u sanducima. Nešto ranije smo Italijanima pred nosom digli multigraf, pa je °yu akciju trebalo brižljivo pripremiti. Zaneseni razgovorom nismo obraćali pažnju na okolinu, iako je taj teren bio uvijek

t^. Zbog smušenog držanja na policiji bio je zatvoren, no kako je došao u Split i nije bio kompromitiran (znalo ga je veoma malo ilegalnog rada, a niko ga u provalama nije teretio ni gpomi-Italijani Sa nisu podvrgli torturi, već su ga internirali u Italiju, Je ostao do kapitulacije iste.

dobro kontroliran od okupatorskih patrola. Tako smo se odjednom, pred sam policijski čas, našli okruženi od jedne patrole, koja je legitimisala. Krešo, tada nekompromitiran, izvadio je svoju legitimaciju. Pitao sam se — šta da radim? Već više mjeseci me traže, jer sam bio. provaljen po raznim linjama (Partija, Narodna pomoć, SKOJ). Bilo mi je poznato šta bi me čekalo ako bih im dopao ruku; muke zatvora sam iskusio još u staroj Jugoslaviji. Jedini izlaz bio je — pobjeći. Okrenuo sam se i pošao nekoliko koraka, kad me zaustavi vođa patrole s povikom da se vratim. Tada sam potegao pištolj, ali on je zatajio,[7] a upravo je pristigla još jedna patrola, dok se treća približavala. Karabinijeri su izgledali zaprepašćeni, jer to je bio prvi slučaj da im se pri hapšenju neko odupire oružjem. Ništa manje nisam ni ja bio zaprepašćen i razočaran, kad ni nakon slijedećih pokušaja revolver nije opalio, tim više što su oni nakon prvih sekundi nervoze, počeli skidati puške. Potrčao sam niz ulicu, nakon nekoliko koraka razlegao se prvi pucanj, pa drugi, dok se svi nisu prihvatili oružja. Osjetio sam strah da me ne rane u noge, pretrčao sam prvu raskrsnicu, okrenuo se za prvi ćošak i skočio u obližnji vinograd, dok se hajka nastavljala, sad već pojačana drugim patrolama koje su pristizale. Kuća uz vinograd je odmah blokirana, jer su pretpostavljali da sam se tu sakrio. Kako me nisu našli, to su sve stanovnike te, kao i susjednih kuća, okupili u stroj, a jedna djevojčica, koja se igrala u dvorištu, trebalo je da pokaže bjegunca (naravno, uzalud).

Preskočivši dvorišnu ogradu nastavio sam da bježim i tako se ponovo dočepao bliže periferije, ali policijski čas je već bio prošao. Ulice su se praznile, no pucnjava nije prestajala; štaviše, po poznatoj navici Italijana, nakon prvog pucnja, uzbuna se širila velikom brzinom. Tako trčeći, već skoro bez daha, naletio sam na patrolu karabinijera koja je žurila u pomoć. Prenerazio sam se, jer sam mislio da sam najgore već izbjegao i da je put slobodan. Izmaknuti im nisam mogao. Bez oklijevanja potrčao sam im u susret i iskvarenim italijanskim jezikom pokušao objasniti da je napadnuta kasarna »Gripe«. Dvojica karabinijera potrčaše spremno dalje, dok me treći, najmlađi, promatrao, ali na njihove pozive i on krenu za njima. Odahnuo sam, ne vjerujući sam sebi da sam još slobodan. Poslije kratkotrajne psihičke krize krenuo sam dalje, da se konačno negdje sklonim. U polje nisam mogao, jer su vinogradi u to vrijeme

[7] **Zbog čega je pištolj zatajio — ne znam; možda ga nisam otkočio, možda je bio previše podmazan, a možda je i udarna igla bila neispravna. U uslovima ilegalnog rada i života provjeravanje ispravnosti oružja'bilo je skoro nemoguće, a i sama vojna obuka i učenje u rukovanju oružjem obavljalo se pod specifičnim uslovima, uglavnom teoretski.**

Mihajlo Berenđija: RANJENI DRUG

hrižliivo kontrolirani od čestih patrola. Zato sam se uputio ka 'manju Marina Krstulovića, iako je bilo opkoljeno italijanskom vojskom. Tamo sam se presvukao. Mantil, revolver i municiju sam ostavio Marinu, da ih negdje u vinogradu privremeno zakopa. Okrijepivši se malo oprezno sam preko polja došao do kuće Ante Jurjevića Baje. Tamo sam našao još dvojicu ilegalaca. Premda se principijelno izbjegavalo da se ilegalci sastaju u sopstvenom stanu, ipak smo noć morali provesti tu. Srećom sve se u redu završilo. Bili smo slobodni za nove akcije.

To su neka od mojih sjećanja o radu i aktivnosti partijske organizacije, njenih članova i simpatizera u okupiranom Splitu 1941. godine.

Mate BILOBRK

U DRVARU 1941.*

Gledao sam aprila 1941. godine kako su se dijelovi nekih jedinica Jadranske divizije potišteno povlačili od Knina kroz Drvar i umorno se vukli dalje prema Glamoču. Posmatrao sam ih vrlo pažljivo. To su činili i drugi ljudi (Drvarčani), većinom ozbiljna izraza lica i žalosna pogleda. Jedinice su prolazile polagano, umorno, skoro bez reda. Oficir je gledao preda se i nije se nikako obazirao na nas. Skoro svi vojnici su gledali u vrhove svojih cokula — u zemlju. Osjećalo se kao da su ozlojeđeni i kao da se stide sami sebe. Morali su opaziti da je narodu teško što ga napuštaju njegovi branioci. Ne zna se kome je bilo gore pri duši: napuštenom narodu ili vojnicima koji ga ostavljaju na milost i nemilost Hitlerovim bandama koje tek što nisu stigle u Drvar. Eto zbog toga su vojnici gledali u zemlju, tužno i hladno, ne obazirući se lijevo ni desno.

Meni se stezalo grlo. I suze sam vidio kako lagano klize niz obraze tužnih posmatrača. Čini mi se da su se u tom trenutku mnogi ljudi pitali: »Zašto ta naša vojska nije tako jaka i moralno čvrsta, pa da se hrabro suprotstavi i odupre toj ogavnoj fašističkoj sili?«

*** Ovaj prikaz pišem kao učesnik u drvarskom ustanku. Po mome izlasku sa robije 1939. god. uspio sam da se, uz mnogo napora, zaposlim u zagrebačkoj fabrici lijekova »Kaštel« odnosno u njenoj zemunskoj filijali, fabrici »Steg«. Državni sud za zaštitu države osudio me je 1930. god. kao komunistu na dugogodišnju robiju i na trajan gubitak časnih građanskih prava, misleći da će me na taj način poniziti i uvrijediti. Zbog te osude (gubljenje časnih građanskih prava) nisam mogao, po svom izlasku iz zatvora, da dođem do ma kakvog zaposlenja u svojoj struci, kao ljekar. Morao sam se snalaziti na drugi način, pa sam, poslije dugoga lutanja i uz pomoć nekih mojih prijatelja, a posebno književnika dr Miroslava Feldmana, uspio da dobijem mjesto tzv. znanstvenog saradnika u pomenutoj fabrici. Dr Feldman, kao poznati zagrebački ljekar, a moj školski drug sa studija u Beču, postavio je dr**

U Drvar su ušle neke njemačke jedinice. Nijemci su se brzo razmiljeli na sve strane po dućanima, kupovali svakojake stvari i slali ih svojima u Njemačku. Robu su plaćali svojim ratnim markama. Javno se počelo govoriti po Drvaru da Nijemci štampaju ove ratne marke u svojim tenkovima na samom frontu. No ipak, makar i na taj način štampane, njih su Drvarčani morali primati kao monetu. Na taj način su se naglo, do temelja, praznili drvarski dućani. Drvarski trgovci su se: ipak brzo dosjetili jadu, pa su dobar dio robe spasili sakrivajući je duboko u svoje podrume ili na neko drugo sigurnije mjesto. Poslije kratkog odmaranja u Drvaru, njemačke jedinice su opet krenule dalje, ostavivši u samom Drvaru samo nekoliko svojih vojnika i podoficira. Zapravo, to i nisu bili vojnici nego neka vrsta vojne policije. Ovi vojni policajci su svakodnevno, obično po dvojica, naoružani šetali drvarskim ulicama. Oni su bili neka zaštita njemačkog reda i sigurnosti u gradu. Kasnije su opet kroz Drvar naišle njemačke jedinice, ali ovog puta u suprotnom pravcu — prema sjeveru. Po Drvaru se pričalo da idu na Rusiju.

Sada je narod Drvara opet bio u iščekivanju. Najviše se strahovalo od ustaša. Svega nekoliko dana kasnije u Drvar su pompezno ušle talijanske jedinice. Najprije su ulazili vojnici na motociklima, a iza njih i druga motorizacija. Bili su to talijanski bersaljeri sa svijetlo crvenim fesovima i dugim, plavim kićankama, koje su im se klatile po leđima. Talijani su prolazili nabusito i ukočeno. Gledali su pobjedonosno — napoleonski. Njihov komandant, major, vozio se u automobilu stojeći ukočeno, ozbiljna i namrgođena lica. Nije se vozio ni ispred ni iza svojih jedinica, već negdje u srijedi njih. Tako mu je valjda izgledalo najsigurnije, ili je to možda bilo »po reglmanu«. I sada su, od ovoga časa, Talijani bili jedini gospodari Drvera u zajednici sa onih nekoliko njemačkih vojnih policajaca.

Po ulicama su i dalje šetala po dvojica naoružanih vojnika, jedan od njih bio je njemački vojni policist, a drugi poljski

Ladanjiju, direktoru fabrike »Kaštel« zahtjev da me primi u službu. Za taj svoj zahtjev dobio je podršku pedesetak svojih i mojih prijatelja Ijekara i apotekara. Pritisnut ovim zahtjevom, dr Ladanji morao me je primiti u službu, ali nikako nije želio da me vidi. Moja dužnost u fabrici bila je da sa »stručnog« gledišta propagiram lijekove koje Proizvodi preduzeće »Kaštel« odnosno »Steg«. Tako mi se ukazala primka da putujem po Srbiji, Makedoniji, Bosni i Hercegovini i da se, usput **upoznajem sa mnogim Ijekarima, farmaceutima i drugim zdravstvenim radnicima ovih krajeva, s kojima se do tada još nisam poznati. Na tom Putovanju zatekao me je i rat. I upravo, početkom aprila 1941. god., našao sam se u Drvaru, gdje se, kao učiteljica, nalazila na dužnosti moja drugarica Bosiljka Bilbija.**

žandarm-karabinijer sa šeširom širokog oboda i dugačkom gustom svjetlucavoplavkastom pijetlovskom perjanicom na glavi. Ovo savezništvo njemačko-talijanske patrolne službe po drvarskim ulicama vrlo brzo je zamijenjeno talijanskom i tada su nabusito, sa karabinkama na ramenu, šetale dvije talijanske pijetlovske perjanice umjesto ranije jedne. Jedini okupatori Drvara bili su sada musolinijevski fašisti.

Neki građani, većinom činovnici i intelektualci, srpske narodnosti, iz straha pred domaćim ustašama, nemajući nikakve perspektive i u nadi da će Talijani stalno ostati u Drvaru, počeli su da se Talijanima dodvoraju i druže sa njihovim oficirima. Ostali pošteni građani crvenjeli su zbog toga i prezirali ove udvarače, pa su pljuvali na njih kada bi ih viđali zajedno. Oni su izgubili svako poštovanje od drugih građana.

Po sporazumu između njemačkog Rajha i italijanske Vrhovne komande Italijani su otišli iz Drvara, a na mesto njih došle su ustaše. I sada je nastala prava ustaška strahovlada. Ustaše su odmah dobile svoju paradnu uniformu. Paradirali su po ulicama ukočeno i izazivački. Svake noći su po nekoliko građana odvodili i ti se više nikada nisu vraćali. Ustaše su bile pravi majstori u zlostavljanju, mučenju i ubijanju.

Kao privremena ustaška kasarna u Drvaru služio je Šegrtski dom koji se nalazio preko puta ranijeg činovničkog doma.

Ustaška vlast je za sreskog načelnika postavila poznatog ustašu Kuharskog. On je ujedno bio i glavna ustaška ličnost u Drvaru. Prema njegovim uputstvima drvarske ustaše su vršile sve svoje zločine. Oni su tih dana odveli i ubili mnogo drvarskih radnika i drugih građana srpske narodnosti.

Kuharski je jednog dana poslao poziv po mene da dođem k njemu u kancelariju. Kada sam došao, upitao me je kako se zovem, pa mi je rekao kako će mi dati žuti znak za prepoznavanje Jevreja.

Šutio sam, a on je nastavio:

— Vi ste liječnik, je li?

— Da, odgovorio sam mu.

— Vi za sada nećete nositi žutu traku. To ćete dobiti tek poslije, ali ćete odmah početi da radite kod našeg kotarskog liječnika gospodina dr Leonida Dluskoga. Sve što vam gospodin dr Dluski naredi imate da uradite i to bez pogovora. Nemate pravo nikakvu novčanu naknadu za vaš rad, a isto tako nije vam dozvoljeno da vršite ni privatnu praksu, kako se to kaže među vama liječnicima.

— A od čega ću živjeti? — upitao sam.

— To me se ništa ne tiče, živite kako znate, tako je naređenje i idite na posao ka gospodinu dr Dluskom — reče mi Kuharski na kraju povišenim tonom.

Odmah odoh na rad pomalo zadovoljan da Kuharski o meni nije ništa više znao. Javio sam se dru Dluskom u sreskoj ambulanti. Dr Dluski Leonid bio je ruski emigrant, ali vrlo pošten čovjek. U prvi čas nismo imali povjerenja jedan u drugog. Brzo sam naslutio da on pomno prati vijesti stranih radiostanica i da ih dosta pravilno komentariše. O ovim vijestima uzgred mi je pričao kao da ih je negdje čuo od ljudi koji su se slučajno nalazili na ulici i međusobno razgovarali. I ja sam jednako postupao kada sam dru Dluskom objašnjavao vijesti koje sam slušao na radiju. On je sve više prema meni postajao povjerljiviji. Na kraju mi je pričao da ga je jednom prilikom Kuharski zvao k sebi i da mu je saopštio da me je dodijelio k njemu na prisilan rad, te da mi mora davati da radim samo grube poslove kao na pr. pranje pljuvaonica, ribanje poda, pranje zahoda, čišćenje prozora i tome si. No ipak dr Dluski nije mi davao da radim takve poslove. Naprotiv, on je u svojoj sreskoj ambulanti za mene stvorio pomoćno mjesto i dozvolio, mi da pregledavam bolesnike te da na taj način i njemu olakšam posao.

Sjećam se da sam u takvoj situaciji imao priliku da pregledam i Slavka Rodica, koji je osjećao neke bolove u prsima i zbog toga je došao dru Dluskom na pregled, a jednovremeno da iskoristi situaciju za to da se malo vidimo. Iz cijelog držanja i ponašanja dr Dluskog opazio sam da je njegova ruska nacionalna rodoljubivost preovladala sve prepreke zbog kojih je svojedobno napustio svoju zemlju i svoj ruski narod. Kada sam kasnije, nakon uspjeha našeg ustanka u Drvaru, postavljen za upravnika partizanske bolnice, dra Dluskog sam odmah pozvao da radi kao bolnički ljekar. Mom pozivu on se rado odazvao i radio je vrlo dobro.

Kuharski, ustaški sreski načelnik, kao da je po čitave dane i noći samo o tome razmišljao kako će napakostiti drvarskom stanovništvu, u prvom redu srpskom. Iz fabrike je odvodio neke radnike koji su se nekada na neki način isticali u borbi protiv nenarodnih režima i slao ih tamo odakle se više nikada nisu vratili. Druge je upućivao u Njemačku na rad, a neke mlađe među njima davao je na izvjestan potpuno besmislen prisilan rad. Na takvom prisilnom radu mladići su kopali zemlju i Prebacivali kamenje na jedno mjesto da bi ih drugi put vratili nazad. I tako se stalno ponavljalo. Ustaše bi ih pri tome za najmanju sitnicu vrijeđale i maltretirale nastojeći da ih na svaki Nazovu kako bi ih onda mogli potpuno uništiti kao bun-

Svake noći čuli su se odnekle pucnji puške, a nakon toga među Drvarčanima se tiho prepričavalo o nestanku i tragediji nekog drvarskog radnika ili nekog drugog građanina. Kuharski bi iznenadno poslao ustaške patrole da izvrše raciju i one su onda svakodnevno uznemiravale mirne ljude. Ovaki i slični planovi ustaškog poglavice u Drvaru, Kuharskog, lebdjeli su nad Drvarom svakog dana i svakog časa. U Drvar je stigla i jedna satnija (četa) domobrana sa satnikom (kapetanom) na čelu. Mnogi domobrani, pa i sam njihov satnik, zgražali su se na postupke Kuharskog i njegovih ustaša. Sa ovom četom domobrana došao je u Drvar kao domobran i Ivica Gretić. Nazivali smo ga jednostavno Ivica. On se odmah povezao sa naprednim ljudima koji su radili na pripremama za ustanak. Tih dana čule su se razne priče. Govorilo se da se u šumama oko Drvara nalazi oko 4.000 naoružanih ljudi koji čekaju da započnu oružanu gerilsku borbu. Saznanje o tim naoružanim ljudima, koji su se navodno nalazili oko Drvara, kod građanstva je izazvalo različite komentare: jedni su mislili da su to vojnici stare jugoslovenske vojske, koji su se ovuda povlačili i organizovali se u četnike da »oslobode« srpski narod od ustaškog zuluma, dok su drugi govorili da su došli srbijanski komiti — šubaraši sa bijelim orlovskim kokardama na visokim, crnim i šiljatim šubarama (ovi srbijanski komiti su bili ranije izvikani kao neprijatelji komunista), neki su opet mislili da su to naoružani ljudi koje sprema za ustanak Komunistička partija Jugoslavije.

U takvoj napetoj i uzburkanoj situaciji stigla je vijest da je izbio rat između sovjetske Rusije i hitlerovske Njemačke. Ova vijest je došla neočekivano. Tih dana moglo se svagdje: poćoškovima, na raznim sastajalištima i sabiralištima vidjeti kako ljudi između sebe nešto šapuću. Da je predmet o kojem su toga časa razgovarali bio neobično važan, vidjelo se dobro iz izraza njihovih lica. Toga dana mi je sa uzbuđenjem pristupio moj šef u ambulanti, dr Dluski i približivši se na nekoliko milimetara mome uhu počeo: »Jeste li čuli? Zaratila je Njemačka protiv Rusije. Biće sada i nama lakše. Nismo više tako osamljeni«.

U Drvaru se tih dana raspravljalo među građanima i o tome ko je koga napao: da li je napao Hitler Rusiju ili ona njega. No u ovom trenutku to nije bilo nimalo bitno. Glavno je bilo da je Sovjetski Savez stupio u rat i da se bori protiv Hitlera. Na licima pojedinaca zapažali su se radost i zadovoljstvo, negdje skriveno a negdje i otvorenije.

U tome času niko nije mislio na pakt koji su u svoje vrijeme sklopili Nijemci i Rusija. Ali, poslije nekoliko dana čule su se već crne vijesti o Rusiji. Govorilo se o porazu Crvene armije, o skorom padu Moskve. Takvim vijestima prosto nisam

htio nikako da vjerujem. Smatram da su tako mislili i mnogi drugi ljudi. Naglo povlačenje Crvene armije rado smo uspoređivali sa Kutuzovljevom taktikom, pa smo govorili svojim najvjernijim znancima i prijateljima: »Stanite, stanite malo, čućete skoro šta može i šta zna ruska Crvena armija.« Čini mi se da smo tako mislili i govorili i zbog toga što smo na taj način smirivali i sami sebe.

Hitlerova soldateska je katkada tako naglo napredovala prema istoku da mi nije pomagalo nikakvo uspoređivanje sa kutuzovskim potezima, pa mi nije preostajalo ništa drugo nego da pokunjeno šutim, jer nikako nisam znao da objasnim ni sebi ni drugima povlačenje takve vrste. Tih dana nešto su se uskomešale i drvarske ustaše. I na njihovim licima se mogla vidjeti zabrinutost. Oni su dobro znali da je postojao takozvani pakt o nenapadanju koji su između sebe sklopili Sovjetski Savez i Njemačka. Ali nikako sebi nisu mogli objasniti kako je došlo do prekida toga pakta i tko ga je zapravo prekinuo. Mnogi Drvarčani a pogotovo drvarski radnici mnogo su se tome radovali, jer su uvijek voljeli Sovjetski Savez, a ustaše su se sada još više i mnogo vršće prilijepile uz svoga zaštitnika i naredbodavca Hitlera i cako su zajedno sa njima i sa svojim Antom Pavelićem pošle u svoju neminovnu propast.

Ovih dana dobro se osjetila i pojačana aktivnost Komunističke partije Jugoslavije i Saveza komunističke omladine. Pojavljivali su se i leci u kojima je KPJ jasnim i narodskim jezikom objašnjavala ovu kompliciranu situaciju i majstorski postepeno, onako kako je samo ona znala i umjela, pripremala narod i osposobljavala ga da bez kolebanja dočeka i najteže događaje. Ona je jasno ukazivala na tiraniju hitlerovsko-musolinijevskog fašizma, pa je pozivala narod na pribranost i da zbije svoje redove u borbi protiv omraženog fašizma koji mora i koji će svakako, biti uništen. Tako je KPJ bila u stalnom kontaktu sa narodom i nije ga nikako puštala da se osjeća bespomoćnim i osamljenim. Tih dana sam se vrlo često u Drvaru viđao sa radnikom Josipom Pojetom s kojim sam nekoliko godina zajedno ležao u mitrovačkoj kaznionici. Zajedno smo čitali i proučavali letke koje je redovno donosio. Ali mi je nekako Josip Poje brzo nestao iz vida.

Partija je tajno pozivala drugove u šumu, sabirala ih i pripremala za predstojeće događaje. Kuriri su krstarili. U Drvaru se osjećala grozničavost. Ljudi su bili nestrpljivi. Stalno su nešto iščekivali. A nije im zapravo bilo posve jasno šta to iščekivaju.

U takvoj situaciji jednoga dana sreo sam se na brzinu i sa Ljubom Babićem. U kratkom razgovoru Ljubo mi je rekao

da što prije odem u šumu. Nije prošlo mnogo vremena poslije toga i ja sam u kući Dane Mandića, preko njegove kćerke Izabele, uspostavio kontakt sa radnikom Milošem Baukom i s njim sam se još istoga dana uputio uz brinu i krenuo u gerilce — kako su se u prvo vrijeme nazivali naši partizani.

Tako smo se Miloš i ja peli uz brinu. Bili smo vrlo oprezni. Pazili smo na sve strane da nas ustaše ne opaze. Miloš je u tome bio vrlo vješt. Poznavao je svaki kamen. Za njega nije bila nikakva novost da nekog oslobodi od ustaškog pakla. Pri tome nije osjećao nikakvog straha. Nije mu to bio prvi put u životu. On je navikao još i na mnogo teže poslove. Usput smo nas dvojica pomalo ćaskali. Opazio sam na njegovu licu da mu je bilo vrlo drago što izvodi ljekara. Mislio je: »Neka ga, kad zapuca trebaće. Imaćemo doktora.«

Najzad smo stigli u zaselak kod kuća Bosnića i tamo sam se prvi put upoznao sa omladincem Rajkom Bosnićem i sa Savom Batinicom. Rajko je bio bistar, otresit čovjek, do krajnosti vjeran radničkoj stvari. Stoga je bio rukovodilac komunističke omladine. U radu je bio neustrašiv, a u odnosu sa ljudima blag i kao jagnje mio. Omladinci su ga zbog toga mnogo poštovali i voljeli. Mršav, osrednjeg stasa, blagog lica i sjajnih, bistrih očiju, stalno se osmjehujući ulivao je povjerenje i brzo se zbližavao s ljudima.*

»Evo, Rajko, doveo sam ti ovog druga doktora. Pripazi na njega. Dobar je čovjek, trebaće nam« govorio mu je Miloš Bauk.

Tako smo se Rajko i ja upoznali. Odmah smo počeli da razgovaramo. Pričali smo o svemu i svačemu. Brzo smo se zbližili i sprijateljili.

Rajkova braća Milan i Todor po aktivnosti, hrabrosti i umješnosti nisu zaostajala za svojim bratom. Todor je kasnije, naslijedio Rajka, u rukovođenju omladinom, ali je i on poginuo.

Pričali smo Rajko i ja do kasno u noć. Navečer smo legli da spavamo u kukuruzari na svježem, mirisavom sijenu. Rajko je sve to dobro pripremio. Ležali smo i dalje razgovarali. Po-

*** On je kasnije s pravom proglašen narodnim herojem, a poginuo je na partijskom radu u Jošavci 1942. god. kada se zloglasni izdajnik Rade Radić pobunio sa svojim bataljonom i pobio mnoge naše drugove, a među njima i legendarnog krajiškog junaka, popularnog prijedorskog ljekara dra Mladena Stojanovića, koji se, teško ranjen u glavu, u to vrijeme nalazio na liječenju u Jošavci, u partizanskoj bolnici kojom je rukovodila dr Danica Perović, hirurg banjalučke bolnice. U toj bolnici Rade Radić i njegovi četnici pobili su, po uzoru Hitlerovih esesovaca i ustaških koljača, mnoge naše ranjenike koji su se tada nalazili u toj maloj bolnici na liječenju, a nisu mogli da pobjegnu.**

slije male pauze Rajko mi se izvinjavao što nam je ovdje u kukuruzari sijeno razastro i pripremio za spavanje.

Govorio mi je da stalno spava izvan kuće otkako su ustaše došle u Drvar. »Šta tko zna, treba biti na oprezu, ne valja kada te iznenade. . .« — promrsio je Rajko kroz poluotvorena usta. . .

Meni je bilo kao da sam se preporodio. Blaga, ljetna noć, vedro zvjezdano nebo, mirisavo svježe sijeno, slobodan razgovor s drugom bez strahovanja i bez uvijanja — sve je to na mene tako djelovalo da sam potpuno zaboravio da su ustaše još uvijek na domaku Drvara. Tako opijeni svježinom zaspali smo i spavali sve dok nas sunce nije probudilo.

Opet je došao Miloš Bauk i zajedno smo odlazili u razne zaseoke i u pojedine kuće. Većinom je Miloš obilazio sam, a nekada je s njim išao i Savo Batinica. I Miloš Bauk je na taj način po cijele dane i noći posjećivao zaseoke, kuće, drugove, prijetelje i poznanike. Svagdje je uređivao nešto, organizirao, upozoravao i davao neka uputstva.

U Kamenici, kraj Drvara, bio je gerilski štab na čelu sa Ljubom Babićem, kojega je Partija odredila da organizira i rukovodi svim pripremama za ustanak u ovom kraju. Miloš Bauk je dobio zadatak da formira Crljivičku četu. On ju je formirao i postao njen prvi komandir. Formirane su oko Drvara i druge čete: Kamenička, Mokronoška, Šipovljanska i dr.

Miloš je i mene dodijelio svojoj četi. Kuriri su krstarili. Miloš je od štaba sa Kamenice dobivao svakodnevne zadatke. Izvršavao ih je besprekorno. Svakoga dana je po kuririma izvještavao štab u Kamenici o tome kako je izvršio zadatke kao i o novim problemima koje treba rješavati.

Crljivička četa bila je prilično snažna. Imala je tri voda. Vodovi su se dijelili na desetine. Miloš je određivao gdje će koji vod logorovati, vježbati i vršiti pripreme. Ceta nije imala svog komesara u pravom smislu te riječi, ali je Miloš Bauk instinktivno mene privukao k sebi i stalno smo razgovarali i raspravljali o svakom pitanju i o svemu se dogovarali kako ćemo koji zadatak izvršiti. Uvijek smo se dobro slagali i uspijevalo nam je da se u svemu saglasimo. Moja saglasnost nije bila za njega obavezna, ali je on nekako smatrao da treba sa mnom da se posavjetuje. Nije on običavao da tako postupa samo sa mnom. Volio je on da čuje šta i drugi misle i o tome je strogo vodio računa. Stoga sam ga jako zavolio i bilo mi je odmah jasno zašto ga i drugi vole. Kada je bilo potrebno, ispoljavao •le i vojničku oštrinu i brzinu, jer je bio uvjeren da bez discipline nema ni pobjede.

On je želio da ima »potpuno slobodne ruke« u odlučivanju i nikako nije htio da se ma u čemu potčinjava nekom drugom štabu.

Toga dana, 26. jula, jurio je iz Drvara osobni automobil kroz Pasjak prema Prijedoru. U automobilu se vozio jedan domobranski major sa svojom ženom. Nikica Kecman i njegovi ljudi nalazili su se negdje oko Pasjaka. Kada je automobil bio na vidiku, Nikica i njegovi drugovi zauzeli su zasjedu, pripremili svoje oružje i čekali. Tek što je automobil stigao na njihovu visinu, oni su zapucali na njega. Majorova žena je poginula a sam major, teško ranjen, nekako je odvezen u Oštrelj, gdje je brzo i sam umro. Kasnije se Nikica pravdao da je to učinio zbog toga što je bio obaviješten da se u automobilu nalazi Kuharski, glavešina svih ustaša u Drvaru. Ova njegova »sloboda« akcije mogla je da se završi fatalno po drvarski narod, da nije bilo KP koja je znala da se snađe i u ovom novom teškom momentu te da nastupi u pravo vrijeme i na odgovarajući način.

Poslije ove akcije na domobranskog majora i njegova ženu, ustaše su odmah počele da pripremaju odmazdu. U Drvaru su pohapsile mnoge Srbe. U Pasjak je vozom i kamionom otpremljen veći broj ustaša. Čim su stigle na mjesto gdje je akcija izvedena, odmah su počele odvajati muškarce i odvoditi ih u Drvar. Zatim su odvajali djecu od roditelja i nešto su namjeravale da učine s njima. Imale su, bez sumnje neku paklenu misao. Istovremeno su se neke ustaše razmiljele po Pasjaku i po okolnim kućama drugih zaselaka da pljačkaju. Negdje su krave i ovce gonile ispred sebe, a negde opet uzimale ono što je bilo moguće da se brže opljačka.

Odvajanje muževa od žena, majki od djece i obrnuto bilo je vrlo teško, jezivo i dramatično. Djeca su vrištala, otimala se, grčevito se hvatala za suknje svojih majki i nikako se nisu dala odvojiti od njih. Dječiji glasovi su bolno prodirali u najosjetljivije pore ljudskog osjećanja, ali, ustaše su ih prosto kidale iz majčinog zagrljaja i bacale u stranu kao snoplje slame. Majke su grozno lelekale padale moleći na koljena pa i u nesvijest. Krikovi užasa bili su tako snažni da su se čuli daleko i u crljivička brda i šume gdje se nalazila naša, Crljivička četa. Gledali smo odozgo šta se sve dešava oko kuća naših boraca. Borci naše čete bili su očevi i braća ove djece, a muževi, braća i sinovi onih majki koje dolje sada vrište i kukaju. Srca su nam se stezala u grudima, gledajući tragediju koja se odigravala. Borci su škripali zubima od jada i kroz zube proklinjali Nikicu Kecmana i njegovu nepromišljenu avanturu, koju može da izvrši samo jedna nepromišljena i kukavička banda. Teško su se

mogli suzdržati da odmah ne zapucaju i da na juriš ne priteknu u pomoć svojim najbljižim i najmilijim. U rukama su imali puške i bombe, a ipak su se uzdržali. Znali su da za sobom imaju cijeli narod i KP koja će odlučiti šta treba da se preduzme u jednoj tako teškoj i zamršenoj situaciji.

Dan je lagano odmicao a ustaše dolje neprekidno vrše svoj zločinački posao. Vrisak i plač neprestano stižu do nas. Užasavamo se i srca hoće da iskoče iz grudi. Borci se sve više uzbuđuju. Neki od njih, koji su u takvoj situaciji bili u stanju da misle, rezonovali su ovako: »Ako sada jurnemo na one zvijeri dolje, šta slijedi iza toga, a ako opet ne jurnemo, već pustimo da se stvari odvijaju same od sebe — šta će biti onda?«

Nastao je jedan vrlo težak momenat. Od odluke u takvom momentu može da ovisi mnogo štošta. A koja je to zapravo pravilna odluka? Milkan je za cijelo to vrijeme pomalo osamljen. Šuti, zamišljen, ozbiljan i malo namrgođen. »Šta sada da radin .< — govorio je Milkan samome sebi »šta da sada započnem? Ovo je nemoguće mirno gledati. Hoćemo li dopustiti da pred našim vlastitim očima ustaše unište i zvjerski pobiju ono što nam je najmilije? A opet, ako sada intervenišemo, nećemo li mi, Crljivička četa, pokvariti sve što je već do sada urađeno? Odmah moramo stupiti u kontakt sa našim štabom u Kamenici i s njime se o svemu dogovoriti.«

U tom momentu Milkanu Bauku pristupila su tri naoružana borca naše čete. Borci su, gledajući kako se dolje odvija stvar, teška srca odlučili da njih trojica odu do komandira Milkana, te da vide i pripitaju šta će se preduzeti i da li će se uopšte nešto preduzimati. Jedan od njih, najotresitiji i najozbiljniji među njima, progovori: »Milkane, šta si se tako zamislio? Nemoguće je da gledamo to što se događa oko naših kuća. Misliš li da nas povedeš, ili da mi sami pođemo dolje i da spašavamo narod.«

Bauk kao da se prenu iza sna i promrsi kroz zgrčene usne: »Čekajte, strpite se, treba malo razmisliti da ne bi prenaglili. Treba stvar organizirati da ne bi ispalo naopako. Evo, za koji čas šaljem kurira štabu odreda u Kamenicu; ne smijemo mi sami ulaziti u tako krupnu stvar. Moramo pitati i dogovarati se. Za sat-dva bićemo načisto«.

I on odmah šalje svoje kurire do svih vodova **čete i** daje **!m** precizna naređenja **i** uputstva da budu spremni i da čekaju **njegova** dalja naređenja. Druge **kurire** šalje štabu odreda u **Kamenicu sa** izvještajem o situaciji na Pasjaku i u Crljivici. Na **kraju je** saopštio **i** mišljenje **koje** se ispoljava u krugu bo**raca Crljivičke čete.**

I opet su odlazili kuriri k vodovima sa tačnim naređenjima i planovima napada za spasavanje žena i ugrožene djece.

Poslije podne, uDravo pred mrak, započinje akcija. Tri Milkanova voda počeše se tiho spuštati i približavati Pasjaku i Crljivici sa tri razne strane. Oni su se razvili u streljački stroj i oprezno napredovali. Gdje je bilo potrebno, oni su i puzili. Zapucalo je sa svih strana. Sve se odvijalo kao po tačno utvrđenom vojničkom planu.

Ustaše su bile potpuno iznenađene. U tom trenutku su se osjećale kao da su sa svih strana opkoljene, a nisu bile ni spremne na ovako neočekivan »susret«. Oni nisu ni pomišljali da može doći do nekog organizovanog oružanog otpora. I odjednom bezglavo pobjegoše — nestadoše i kamioni i voz. Sve je nestalo kao da ništa nije ni bilo.

Kad je pao mrak, mi smo u selo poslali naše izvidnice. Vrativši se brzo, javile su nam da u selu više nema ustaša. Oslobođene žene čekale su nas u svojim kućama. Kada su nas ugledale, plakale su od radosti. Grlile su nas i ljubile. Kroz suze su nas obavještavale o svojim odvedenim muževima. Pitale su nas da li ćemo ih moći osloboditi i to odmah tako da drvarske ustaše ne bi imale vremena da ih pobiju, po svom starom običaju.

Milkan Bauk i ja ušli smo u jednu kuću. On je odmah sjeo kraj ognjišta na jedan mali drveni tronožac. Izvukao je komad papira i olovku i u polumraku počeo da piše izvještaj za štab odreda. U izvještaju je tačno opisao novonastalu situaciju: da su spasene sve žene i sva djeca, da su svi muškarci odvedeni u Drvar i da se ne zna šta će biti s njima. Podrobno je opisao ovu akciju kao i to da su svi vodovi Crljivičke čete potpuno disciplinirano izvršili dobiveni zadatak. Na kraju je predložio štabu da treba po mogućnosti odmah rano ujutro poći na Drvar i osloboditi odvedene i zatvorene ljude. Naglasio je da tako misle svi borci. Kuriri su trkom odnijeli ovaj Milkanov izveštaj štabu odreda u Kamenicu, a kada je stigao odgovor od štaba, Milkan je bio vrlo raspoložen i neobično radostan. Rekao mi je skoro ponosno, da je štab odreda potpuno zadovoljan rezultatima izvedene akcije i da rano ujutro počinje opći napad na Drvar i to sa svih strana jednovrerneno.

Cijele noći nije se spavalo. Milkan je bio neumoran. Odmah je pozvao vodnike vodova i dao im tačna naređenja i uputstva kako će izvršiti svoje zadatke. Vodovi su pošli na svoja mjesta odakle će poći u napad. Kuriri su stalno krstarili. Milkan je bio duboko uvjeren da će sve teći kako treba. Prebirao je po svom pamćenju nije li štogod još zaboravio. I bio je potpuno uvjeren da je sve u redu. Još su mu stizali kuriri

od štaba odreda i od vodnika vodova. Primao je posljednja naređenja i dalje ih razrađena upućivao kome je trebalo.

27. jula, tačno u 03,30 sati izjutra, svi vodovi Crljivičke čete pošli su sa svojih polaznih položaja u pravcu Drvara. Nastupalo se sa svih strana. Išlo se negdje polagano i oprezno, a negdje trkom. Milkan Bauk je komandovao svojom četom. Izgledao mi je kao pravi komandir iz rata. Pronašao je, ne znam gdje, jedan čelični šlem i navukao ga na glavu. Trčao je sa strelcima, povezivao ih i upravljao njima. Stalno su pristizali novi borci. Prilazili su sad odavde a sad opet odande. Dolazili su trkom kao da ,su prosto nicali iz zemlje. Izgledalo mi je kao da je sav okolni narod znao za ovaj napad na Drvar, kao da je ta stvar bila posve javna i kao da se brojka koja je glasila: »tri i trideset izjutra« brzojavno prenosila od uha do uha. Bilo je dosta novih boraca koji su pristizali s puškom u ruci. Odnekud su sad odjednom pronašli svoje puške. Ranije još nisu imali dovoljno smjelosti da ih izvuku iz skrovišta. Okuražili su se kada su vidjeli što se zbiva oko njih. Mnogi su nam pristizali i bez pušaka. Imali su u rukama po koju sjekiru, motiku, tojagu ili nešto drugo što bi im moglo poslužiti u borbi protiv ustaša. Bilo ih je vrlo mnogo. Milkan se snalazio i nije dozvoljavao nikakav nered. Sve ih je prihvatio i raspoređivao — one sa oružjem u prvi streljački stroj, a one bez oružja u drugi pa i u. treći.

Bio je to zaista pravi, narodni ustanak. Išlo se polako i oprezno naprijed. Ja sam bio bez oružja. Sa sobom sam nosio običnu tašnu i u njoj nešto lijekova, malo joda i po koji zavoj. Još nisam imao prilike da nekome ranjenom drugu priteknem u pomoć.

Odjednom se ispred nas, nešto naniže, pokaza Drvar. Svjetlucao je iz nekoliko stotina raznih tačaka. Cijele noći bio je osvijetljen. Od pucnjave oko Pasjaka i Crljivice ustaše su se toliko prestrašile da su probdjele cijelu noć i nikako se nisu usudile da spavaju. Te večeri oni su podijelili oružje svojim najvjernijim prijateljima, političkim pristalicama i simpatizerima fašističkog zuluma.

Kad smo opazili Drvar, u grudima nam jače zakucaše naša **srca.** Svi smo sigurno jednako mislili: »Evo ga, evo našeg **Drvara** kako divno svjetluca. Moramo ga osloboditi. Moramo ga oteti iz ustaških kandža.«

U Drvaru je bilo mnogo dobro naoružanih ustaša. Bila je stacionirana i jaka domobranska četa. Ustaše su bili veliki krvo-

i — to smo dobro znali. Za domobrane nismo bili sasvim sigurni kako će se boriti. Više smo bili naklonjeni mišljenju da nam se domobrani neće mnogo odupirati, jer nemaju zbog čega.

Meni je u tom času, kada sam pogledao oko sebe, izgledalo da smo velika snaga i da nas niko ne može savladati, a kamoli ustaše i domobrani koji sada dolje strepe od neizvjesnosti.

U Drvaru su nas svi koji su na leđima osjećali težak ustaški teret nestrpljivo iščekivali, jer su toplo željeli da već jednom zbace ustaške lance koji su ih tako snažno i grčevito stezali.

I odjednom su skoro u isto vrijeme, sa svih strana oko Drvara, rano ujutro, zapucale partizanske puške i iz daljine se čuli odjeci: »Juriš, juriš, napred, napred na Drvar. Oslobodimo naš napaćeni Drvar, napred, braćo! juriš, ura!«

Iz Drvara je također pucalo. Čuli su se odozdo mitraljezi i puškomitraljezi. Od nekuda opet iz Drvara nizali su se, u velikim lukovima, crveni i zeleni svjetleći kuršumi. Sve skupa mi je izgledalo kao snažan vatromet povodom nekog^velikog praznika. Nastala je tišina, kratko, kao po nekom radio-telefonskom dogovoru. Bila je to pauza pred novu buru. Desno od nas vidjeli smo Kamenicu. Odjednom opazismo kako se, sa nje spušta u Drvar naša Kamenička četa. Gromko je vikala: »Juriš, ura«. Ovi su se uzvici jasno čuli u rano svježe jutro. Zapucala su sa tri razne strane, tri naša jedina puškomitraljeza. Naša Crljivička četa bila je vrlo dobro naoružana, ali nije raspolagala puškomitraljezima.

Nastala je nova situacija. Naši, kameničkі puškomitraljezi stvorili su nova uzbuđenja. Našim borcima, kada su ih čuli kako jasno štekću, od radosti zalupaše srca u grudima još jače. Meni su rafali ovih puškomitraljeza u tom času ličili na divnu melodiju, čak su mi izgledali ljepši i melodiozniji od nenadmašive Devete Betovenove simfonije. Ta ista »melodija« naših puškomitraljeza pojačala je do krajnjih granica strah kod drvarskih ustaša kojima još uvijek nije bilo posve jasno šta se sve to događa oko njih i kako je to uopšte bilo moguće.

I konačno se sa svih strana sručiše u Drvar sve naše čete. Pucnjava se pooštrila i pojačala u samoj njegovoj utrobi. Sastajali su se naši borci sa Kamenice, Crljivice, Šipovljana, Prekaje; Mokronoga i sa svih drugih strana oko Drvara. Nije bilo vremena za radovanje, grljenje i ljubljenje. Trebalo je očistiti Drvar od žgadije i ustaškog šljama.

Rano u zoru, nešto poslije 4 sata, za svega 30—40 minuta Oštrelj je bio već u našim rukama. Tu radosnu vijest donosi kurir komandiru naše čete Milkanu Bauku od voda naše čete koji je bio upućen prema Oštrelju sa zadatkom da tamo likvidira žandarmerijsku stanicu i da oslobodi to mjesto. Vijest o oslobođenju Oštrelja i o brzoj likvidaciji žandarmerijske stanice prohujala je kroz naše redove brzinom vihora. »Oštrelj je

slobodan, Oštrelj je naš. Svi su žandarmi razoružani« — čuli su se uzvici sa svih strana. I kao da je kod naših boraca narasla nova, svježa snaga, oni jurnuše naprijed čvršće i brže glasno uzvikujući: »Napred, juriš napred na Drvar!«

Hrabrost i veselje rasli su naglo. Oduševljenju nije bilo kraja. Izgledalo mi je kao da se žurimo na veliko veselje povodom neke narodne svečanosti na koju maltene zakasnismo. Naši borci su i dalje jurili i silazili sa svih strana. U devet sati izjutra Drvar je bio u našim rukama.

Sa zvonika katoličke crkve stalno je pucalo. To je bilo vrlo opasno mjesto. Nasuprot tog zvonika nalazio se zvonik pravoslavne crkve. Brzo še na taj zvonik uspeo jedan naš borac. Nastao je dvoboj. Sad je ispaljen metak sa jednog zvonika, a sada opet sa drugog. Poslije kraće oprezne pucnjave napokon je prestalo da puca sa zvonika katoličke crkve. Ustašu je pogodio partizanski kuršum.

Na cesti kojom sam se spuštao prema Mandićevoj pilani bila je velika prašina. Dopirala je do nožnih članaka. Od vrućine i umora znoj se sa mene cijedio i miješao sa prašinom. Usta su mi bila suha a jezik prosto ukočen. Bio sam strašno žedan, a nigdje vode. Lice mi je bilo prljavo, blatnjavo i neobrijano. Kada sam prešao mostić preko Unca, kraj Mandićeve pilane javi mi se prvi partizanski ranjenik. Bio je to jedan lugar. Ranilo ga je puščano zrno, kroz grudi. Pritrčao sam mu i previo ga. Mada mu je zrno prostrijelilo grudi, ipak nije bio težak ranjenik, jer nije bilo jačeg unutarnjeg krvarenja. Odmah sam ga otpremio u drvarsku bolnicu, gdje je vrlo brzo ozdravio. Pretpostavljao sam da se u toj bolnici svi Ijekari nalaze na svom mjestu. U bolnici je radila kao ljekar i dr Irma Špicer, stari mađarski komunist, supruga poznatog revolucionarnog mađarskog književnika Ervina Sinko-a, koja je poslije propasti mađarske komune, zajedno sa svojim mužem, prebjegla u Jugoslaviju. Krenuo sam dalje sa još dva-tri naša druga. Prošao sam pored male kafane. Iz nje se čula velika svađa i galama. Ušao sam da vidim šta se to dešava, a istovremeno da se napijem vode i da ugasim žeđ. Usred kafane bahato je stajao Desnica sa puškomitraljezom na ramenu. Ukočio se i podbočio, pijan kao ćuskija. Prijetećim tonom govorio je vlasniku kafane: »Sada. je došlo moje vrijeme. Ima da pobijem sve katolike. Vidjet će oni sada ko je Desnica.«*

*** Desnica je bio borac, hrabar, ali potpuno dezorijentisan, avanturistički i velikosrpski raspoložen. Bio je samovoljan i nedisciplinovan. Kasnije je prebjegao talijanskoj vojsci. Poginuo je kao četnik. Ubili su ga partizani zbog otvorenog izdajstva.**

Kada sam to vidio, pristupio sam pijanom Desnici. Potpuno sam smetnuo s uma da imam posla sa neuračunljivim, pijanim čovjekom, a nisam ga prije toga ni dovoljno poznavao.

»Slušaj, Desnica, zar nisi našao drugo vrijeme da se opijaš? **Sto** brukaš naše gerilske čete koje se **pošteno** bore? Šta će ti reći Drvarčani koje si došao da oslobađaš od ustaškog zuluma? Misliće da su u naše čete pristupile pijanice i kavgadžije. Nemoj ovdje da vrijeđaš ljude što ispovijedaju drugu vjeru, a ne onu tvoju. Ne vodimo mi borbu protiv **katolika.** Idi s drugim borcima i oslobađaj Drvar od zlikovaca i ustaša.«

Desnica me ljuto pogleda i poče da se pijano na mene izdire. Tek sam tada opazio do koje je mjere nakresan. Tada mi je grubo odgovorio: »Ko si ti, šta se ti uplićeš u moje stvari? Šta se tebe tiče što ja pijem i razgovaram sa gazdom? Gubi se i ne pačaj se u moje stvari.« Odmah sam vidio koliko je sati, pokupio sam se i izašao. Bio sam ljut na Desnicu, a naročito zbog toga što sam prema njemu bio nemoćan. Mislio sam u sebi: »Taj dripac već počinje da skliže opasnim putem. Od njega neće biti velike vajde.«

Nastavio sam putem i razmišljao o Desnici i njegovim psovkama i prijetnjama da će pobiti sve katolike i jurnem dalje. U jednom dvorištu pred zgradom sokolskog doma naiđem na Milkana Bauka. Pred njim je bila gomila puškomitraljeza, pušaka, ranaca, municije, bombi, revolvera i drugog oružja. Milkan je sada poimenice prozivao ljude i omladince koje je dobro poznavao i davao im kome pušku, kome puškomitraljez, a kome opet revolver. Prišao sam mu i pokušao da mu ispričam slučaj koji mi se desio' sa Desnicom. Mislio sam da bi Desnicu trebalo onemogućiti jer bi mogao da izazove veliku nesreću. Izgledalo mi je na prvi pogled kao da me Milkan sluša šta govorim. Gledao me je pažljivo u lice ali nije imao vremena, kako izgleda, ni da me sasluša, pa mi nije odgovorio ni jednom riječju. Nastavio je da dijeli puške i oružje novim borcima. To je bilo za sada mnogo važnije. Otišao sam i pustio Milkana da nastavi svoj posao.

Već je počeo da se spušta mrak. Odlučio sam da odem do Mandićevih i da se raspitam za neke ljude. Mislio sam da ću tamo naći i svoju drugaricu. Usput sam sreo i mladog Stevu Trikića, rođenog brata Vase i Save Trikića. Stevo je imao lovačku pušku kao naoružanje, ali mu je bila prazna jer nije imao municije. Sve je metke ispucao u današnjoj borbi. Kao što je poznato, ja nisam imao nikakvog oružja. I tako smo nas dvojica krenuli sa jednom praznom lovačkom puškom. Pođosmo lagano i oprezno niz cestu prema mostiću kod Mandićeve pilane. Bilo je prilično mračno. Nije bilo niodakle svjetla. Od-

iednom se ispred nas, na petnaest koraka udaljenosti, pojaviše tri sjenke. Malo sam se trgnuo i u sebi se zapitao: »Evo ih! Ko li je to sada?« Malo se još približismo. Opazili smo da su to bila tri vojnika dobro naoružana. »Stoj, ne miči!«, gromko viknu Stevo, i uperi na njih svoju praznu pušku. Pomalo sam podrhtavao od uzbuđenja misleći šta li će sada biti s nama. Dobro sam osjetio da mi lice blijedi. Odjednom ispred nas stadoše kao okovani trojica domobranskih vojnika. Stoje pred nama kao svijeće, pružaju nam svoje puške i glasni viču: »Braćo ne pucajte, evo vam naše oružje. Mi smo domobrani i nećemo da se borimo protiv vas«. Malo me napusti strah i mi im se približismo i primismo njihove puške. Tako smo se Stevo Trikić i ja dobro naoružali prvoklasnim karabinkama. Jednu pušku imali smo viška.

PosJ'ie nekoliko sekundi usudiše se mladi, zdravi i rumeni domobrani da s nama zapodjenu razgovor. Oni nas zamoliše da im odobrimo da idu u SI. Brod, jer da su rodom otuda i ne žele ništa drugo nego da se vrate svojim kućama. Istovremeno su nam se izvinjavali da oni ništa nisu krivi, jer da nisu mislili na to da mogu doći ovamo zato da bi na nekoga pucali. Mi smo to obećali i odmah smo ih odveli na mjesto gdje su se prikupljali i drugi domobranski vojnici. Bilo je tamo dosta zarobljenih domobrana. Skoro svi su se predali bez velike borbe. »Vjerovatno je među njima Ivica Gretić dobro radio« — mislio sam u sebi.

Sada sam na ramenu imao karabinku. Osjećao sam se mnogo sigurniji i bio sam sada nekako ponosan.

Pred mrak Drvar je bio već potpuno slobodan. Naši su pohvatali sve ustaše koje nisu bile poginule. Njihov glavni šef, sreski načelnik Kuharski, uspio je još prije da umakne. Iz ove borbe je uspio da utekne ustaša Sarić, zvani »Seponja«. On je spadao među najkrvoločnije ustaške zlikovce. Pošao je prema Grahovu. Mislio je da će se tamo spasiti i pobjeći dalje. No to mu nije uspjelo. Istoga dana, prije podne, ustanici su oslobodili i Grahovo, a zatim Srb i D. Lapac. U blizini Grahova uhvaćen je i Sarić. U Drvaru se on prezadužio svojim krvološtvom, a možda i na drugim mjestima. Sada je konačno isplatio svoj dug.

Drvarski ustanak se širio kao orkan. Na noge se podigao i cijeli narod Podgrmeča. Narod je pred sobom lomio do temelja sve prepreke na koje je naišao. Nastala je velika slobodna teritorija, a Drvar je bio njen revolucionarni centar puna dva mjeseca sve dok 26. septembra 1941. nisu upale u Drvar talijanske jedinice.

Dr Moni LEVI

U ISTOČNOM DELU IRIŠKOO SREZA 1941. GODINE

S ela Maradik, Krušedol, Grgeteg, Prnjavor Krušedolski, Neradin, Velika Remeta i Šatrinci pripadaju istočnom delu bivšeg iriškog sreza. U njima sam radio po zadatku Sreskog komiteta Partije. Kulturbundovske organizacije koje su tu formirane još pre okupacije zemlje, odmah su u aprilu 1941. god. počele sa zlostavljanjem, ucenama, hapšenjem i ubijanjem svojih političkih protivnika, uglavnom Srba. U svakom srpskom selu apsolutnu vlast je imao komesar opštine — kulturbundovac ili ustaša. Od Srba su prvo pokupili oružje, radio-aparate, bicikle, a od agraraca i solunskih dobrovoljaca oduzeli su svu zemlju i podelili je istaknutim fašistima. Ukoliko su zemlju i dalje ostavili dotadašnjem vlasniku na obradu, on je morao plaćati visoku arendu u proizvodima. Zaduživanje porezom vršeno je odoka. Rok isplate — ili odmah ili »za par časova«, a na slučaj neispunjenja obaveze do određenog roka, dotični je hapšen, često premlaćen naočigled prisutnih, sproveden, u srez, zatim u logor odakle se retko koji vraćao kući.

Učene politički nepoverljivih su vršene na još drastičniji način. Pošto »takve« pozovu u opštinu, saopšte im da su uhapšeni kao neprijatelji ustaške vlasti i ako žele biti pušteni moraju platiti od 100 do 200 hiljada dinara »i to odmah«. Ko nije platio traženu sumu sproveden je u Irig ili Sremske Karlovce odakle mu se najčešće gubio svaki trag. Selo odakle je uhapšeni odmah pristupa sakupljanju dobrovoljnog priloga u novcu da bi ga otkupilo. Krajem aprila u Maradiku ustaše su uhapsile Lazara Lukića i Ignjata Tatića, postavile ih uza zid opštine za streljanje i od toga odustale tek pošto je njihova rodbina platila 120.000— dinara. Sličnih učena bilo je u Krušedolu, Šatrincima, Neradinu, Irigu, Velikoj Remeti i drugim. Koncem juna su u Maradiku uhapšeni Žarko Milin, Lazar Lukić, Petar

Laketić, Dušan Jočin i Petar Savić koje su, prvo u maradičkoj opštini a zatim u krušedolskoj barutani, toliko tukli da nisu mogli stajati na nogama. Pri njihovom transportovanju kamionom za Irig, na muke su ih preuzele ustaše. Ljude u selima kroz koja su prolazili od Iriga prožimala je jeza od vriske tučenih, jer ustaše nisu birale gde će udarati kundakom. A kad su iskrvavljeni i polumrtvi stigli u Irig, ustaše su ih sve postreljale osim Petra Savića koga su pustili kući. Prilikom hapšenja ovih sedam drugova tražili su i Mladena Popadića ali je on uspeo da se na vreme skloni u Neradin, pa su ustaše postavile uslov Mladenovoj ženi: ukoliko se Mladen ne javi u roku od 24 časa, obesiće mu najmlađeg sina. Kada je Mladen pročitao pismo, vratio se noću kući, napravio omču nasred dvorišta i obešio Se sam, čime je svoga maloletnog sina poštedeo vešanja.

Neposredno posle napada fašističke Nemačke na Sovjetski Savez, došlo je iz Sremskih Karlovaca desetak ustaša u Prnjavor Krušedolski da me uhapse. Tog trenutka bio sam u očevoj kući sa snahom i njeno dvoje male dece. Čim su ustaše upale u dvorište imao sam samo toliko vremena da se popnem na tavan i sklonim u dimnjak. Snahu Ljubicu i njenu dedu postavili su uza zid preteći da će ih pobiti ako ne kažu gde sam. Pa ipak, ni reči nisu progovorili. A mučenje je trajalo od časa ujutro do 4 časa popodne. Divio sam se držanju dece. Ustaše su posle toga dolazile kući svake noći, dizale Ljubicu iz kreveta i gotovo nagu je terale po dvorištu i bašti sa uperenom puškom da pokaže gde se krijem. Upravo zločini ustaša i kulturbundovaca 1941. godine naterali su i one Sremce koji su se dotle pasivno držali prema okupatoru da pod rukovodstvom Komunističke partije aktivno učestvuju u borbi protiv okupatora i njihovih slugu. Formiran je partizanski odred u kome su, se manje-više našli svi članovi KP i Skoja.

Događaji koji su se redali u pojedinim selima prenošeni su neverovatnom brzinom od čoveka do čoveka, što je za našu partijsku organizaciju predstavljalo maltene obaveštajnu sluižbu. Ukoliko su ustaška zverstva bila veća i češća utoliko je brže raslo neraspoloženje i mržnja naroda protiv okupatora i njihovih slugu. To nam je, pored ostalog, olakšalo da za relativno kratko vreme izvršimo ogromne organizacione i političke pripreme za oružani ustanak i da stvorimo partizanske jedinice.

NA NOVOM ZADATKU

U drugoj polovini septembra 1941. godine, po odluci Okružnog komiteta KP za Srem, saopšteno mi je da napustim Fruškogorski odred u kome sam se dotle nalazio i odem u irišk-i srez radi političke i organizacione pripreme naroda za ustanak

u toku zime 1941/42. godine. Slične zadatke dobilo je još desetak drugova i drugarica za druge srezove Srema. Pred naš polazak iz šume u sela, Jovan Veselinov Žarko nam je dao instrukcije za rad: da kod naroda Srema postoji neverovatno ogorčenje protiv okupatora, kulturbundovaca i drugih izdajnika koji vrše zverstva nad stanovništvom Srema. To ogorčenje naroda treba politički iskoristiti na sledeći način:

— u svakom selu formirati odbor Narodnooslobodilačkog fonda u koji uvlačiti sve one što mrze okupatora, bez obzira na imovno stanje ili raniju političku pripadnost, a spremni su da se aktivno bore protiv okupatora i domaćih izdajnika;

— od nezadovoljnih sadašnjim političkim stanjem i spremnih da se bore s puškom u ruci organizovati mesne partizanske desetine koje u toku jeseni vojnički obučiti i politički pripremiti da u datom momentu stupe u oružanu borbu protiv okupatora i ustaša;

— pristupiti smelijem učlanjivanju u KP i Skoj nego što je to do sada činjeno;

— oformiti odbore žena sa zadatkom da organizuju pripremanje zimskog veša, džempera, čarapa i slično.

Pored ovih, dobio sam i zadatak da organizujem doček ruskih aviona na ledinama Prnjavora Krušedolskog »koji će doneti oružje« (nikad nisu došli). U to vreme u Fruškogorskom odredu nismo imali lekara pa sam dobio i zadatak da pre polaska na rad u sela, kroz nekoliko predavanja, osposobim svakog borca za pružanje prve pomoći.

U Irig sam krenuo bez vodiča. Međutim, kada je pao mrak izgubio sam orijentaciju pa sam celu noć lutao po Fruškoj gori i umesto da skrenem desno i iziđem iz šume blizu Jaska, otišao sam levo i izbio kod aerodroma iznad Vrdnika, u kome se nalazilo mnogo ustaša i nekoliko stotina nemačkih vojnika. Idući tako kroz šumu ugledah jednu ženu, a za njom i čoveka u zelenoj uniformi s puškom, koji kao da se žurio da stigne ženu. Kod sebe sam imao manliherku »štucer«, zadevenu za pojas, dok je donji deo puške gotovo dodirivao kolena. Ako bi do nečega i došlo, vrlo sporo bih je mogao upotrebiti. Pištolj »brauning« sam predao Stanku Paunoviću koji je trebalo da ide u Rumu i, naravno, od njega sam uzeo skraćenu manliherku. Nepoznatu ženu ustavih za trenutak i od nje saznadoh da put kojim idem vodi za Vrdnik; desno se nalazi vojni aerodrom, a levo (300 metara od puta) je nemački logor pun vojske. Hteo sam se vratiti natrag ali kada sam se okrenuo, ugledao sam nemačkog stražara koji se od aerodroma spuštao na put i polako išao k meni. Bio sam u vrlo nezgodnoj situaciji. Natrag se više nije moglo, levo od puta u uvali čuje se nemačka pesma,

a u susret meni ide naoružan čovek. Zavukoh ruku u džep i neprimetno otvorih britvu smatrajući da mi je to sredstvo kojim se mogu najbrže odbraniti.

Kada je čovek u zelenoj uniformi stigao do mene zapitao me šta tražim ovde u šumi. Na brzinu sam mu odgovorio da idem u komandu da nosim »mustru bela pasulja radi prodaje«. Verovatno mi je ovo prvo palo na pamet zbog toga što sam u džepu kratkog zimskog kaputa imao desetak zrna bela pasulja koje sam celim putem preturao po džepu. Na to mi je šumar rekao da ga sačekam pa ćemo ići zajedno u komandu ili da polako produžim putem dok proveri ko je ona žena s kojom sam se malo pre sreo. Pošao sam napred i čim sam zamakao za okuku počeo sam trčati koliko god sam mogao putem koji vodi prema Vrdniku. Slikao sam do jednih volovskih kola koja su, natovarena drvima, zapala u blato i oko kojih se čovek mučio da ih izvuče. On me odmah zamoli da mu pomognem. Kada smo bili blizu sela popeli smo se na kola ne progovorivši jedan drugom ni reči. U Vrdniku smo prošli pored velike grupe ustaša i nemačkih vojnika a da nas niko nije zaustavio. Kada smo prošli Vrdnik i skrenuli prema Rivici, sišao sam s kola i zahvalio se seljaku koji mi je pokazao preki put za Irig.

Dok sam išao prema Irigu, pred mene na pedesetak metara iskrsnu veća grupa mladih pijanih Švaba sa ženama, pevajući razne hitlerovske pesme. Kada sam im prišao na 10—15 koračaji jedan se izdvoji prema meni psujući čas na srpskom čas na nemačkom. Na tri koraka od njega skinuo sam kačket i pozdravio ga sa »hvaljen Isus« što ga je, izgleda, umirilo, jer je odgovorio bez kolebanja »uvek hvaljen«. A kada sam stigao u Irig saznao sam od jednog člana Sreskog komiteta da je ova grupa Švaba kao regruti otišla u Vrdnik odakle će avionom biti prebačena u nemačku pilotsku školu.

Sreskom Komitetu KP za Irig preneo sam naređenje koje sam dobio od Žarka, a potom smo izvršili podelu terena gde će ko politički raditi. Sa selima za koja sam tada zadužen ranije sam povremeno održavao vezu preko rodbine i pojedinih ljudi koji su za vreme stare Jugoslavije pripadali opozicionim partijama. Pomoću njih sam pristupio formiranju odbora Narodnooslobodilačkog fonda, mesnih partizanskih desetina, odbora zena, partijske i skojevske organizacije. Tako smo do konca 1941. godine gotovo u svim selima iriškog sreza imali organizacije.

a) *U Neradinu:*

~ Odbor Narodnooslobodilačkog fonda čiji su članovi KPJ bili: Doka Subotin Kukica, blagajnik, Mitar Radivojević, [11j]ja Jankovački, Petar Popadić, Lazar Karalić, Petar Jakovački.

— Mesne partizanske desetine: *Prva:* Mitar Radivojević, desetar, Petar Ivanić, Vukašin Popadić, Dragomir Ivanović, Stevan Karalić, Nikola Mirković, Petar Popadić, Boža Ivanić, Todor Krsmanović; *Druga:* Jefta Jakovački, desetar, Mladen Josimović, Joca Radivojević, Ilija Jaković, Doka Ilić, Sima Karalić, Petar Radivojević, Lazar Josimović, Stevan Jakovački; *Treća:* Mitar Georgijević, desetar, Doka Subotić, Košta Kuršinović, Pera Janković, Đorđe Milisavljević, Dragomir Krstonošić.

b) U Prnjavoru Krušedolskom:

— Odbor Narodnooslobodilačkog fonda: Žarko Trifunović, predsednik, Miladin Beljanski, Slavko Niketić, Žarko Jovičić, Dragoljub Janković, blagajnik.

— Mesne partizanske desetine: *Prva:* Milan Jovičić, desetar, Dragoljub Janković, Lazar Tošić, Todor Jovičić, Đokica Nikolić, Petar Trivunović, Doka Jovičić, Stanko Jovičić, Milan Nikiolić, Milan Tošić, Mlađa Niketić, *Druga:* Ignjat Janković, desetar, Dura Rudić, Nikola Jovičić, Sava Nikolić, Duško Trifunović, Zivko Najić, Milan Polovina, Jovanka Polovina, Dara Trifunović, Vera Radošević, Milosava Branković.

— Organizacija žena: Ljubica Beljanski, sekretar, Lepa Kovačević, blagajnik, Ranka Rudić.

c) *U Krušedolu:*

— Odbor Narodnooslobodilačkog fonda: Slavko Gligorijević, predsednik, Žarko Garić, Aca Marković, Toša Garić, Lazar Ranisavljević, Sava Ilijašević, blagajnik, Zika Kijački.

— Mesne partizanske desetine: *Prva:* Toma Vidaković, desetar, Vasa Kokanov, Bogoljub Milošević, Aca Marković, Lazar Lisovac, Vuka Lisovac; *Druga:* Vasa Prodanović, desetar, Lazar Ranisavljević, Todor Garić, Dušan Solanski, Nikola Gligorijević, Sava Kilijašević, Voja Lisovac, Slavko Gligorijević, Sava Kijački; *Treća:* Ilija Misirkić, desetar, Ilija Dikić, Milan Marjanović, Milan Milošević, Paja Dikić, Milan Garić, Milorad Čolić, Todor Radanović.

— Odbor žena: Saveta Marković, sekretar, Duda Kijački, Vida Stefanović, Milica Jocanović.

d) *U Maradiku* su svi članovi Partije i SKOJ-a u isto vreme bili i članovi mesnih partizanskih desetina. *Prva* je bila od samih članova Partije i to: Žarko Vučetić, sekretar, Živan Filipović, Neca Savić, Nikola Savić, Borivoj Mitrov, Doka Sibinkić; *Druga* je bila od samih članova SKOJ-a i to: Stanoje Tatić, sekretar, Aleksa Vukov, Stevan Gajić, Jovan Vukov, Dušan P'opović, Bata Paunović. Ovakav sastav mesnih partizanskih desetina Maradičani su opravdali time što je Maradik bio ustaško uporište u kome je bilo Srba, Hrvata i Mađara zbog čega

nisu smeli ići u širinu. Ovde odbor Narodnooslobodilačkog fonda kao ni odbor žena, nije postojao u toku 1941. godine.

e) *U Velikoj Remeti:*

— Odbor Narodnooslobodilačkog fonda: Doka Mirković, predsednik, Steva Momirović, sekretar, Milan Radosavljević.

— U sastav mesne partizanske jedinice ušli su pored navedenih članova NOF-a i članovi SKOJ-a: Lazar Radosavljević, sekretar, Stevan Radosavljević, Ljubica Mirković, Milan Mirković, Sava Radosavljević, Smilja Radosavljević, Pera gumar.

f) *U Grgetegu:*

— Odbor narodnooslobodilačkog fonda: Milan Pušić, predsednik, Stevan Miljković, Boža Pavičević, Jefta Lončarević.

— Mesnu partizansku desetinu su, pored članova NOF-a činili i članovi KPJ: Milan Pušić, sekretar, Stevan Miljković, Boža Pavičević.

KAKO SMO RADILI

U nekim od navedenih sela prvo smo formirali mesnu partizansku desetinu, a u drugim odbor NOF-a, partizansku organizaciju ili odbor žena. Na prve sastanke obično su pozivani provereni ljudi od kojih je birano rukovodstvo. Prilikom prijema novih članova, diskutovalo se o pozitivnim i negativnim osobinama članova familije onoga koji se prima u organizaciju. Tako se »pretresla« svaka kuća i predlagali pojedinci da se prime u onu organizaciju za koju najviše odgovaraju. Na sednicama Narodnooslobodilačkog fonda diskutovalo se o prilozima za NOF, primanju i smeštaju ranjenika, terenskih radnika i slično. Svaki član mesne partizanske desetine bio je dužan da iskopa barem jedno sklonište (bazu), da nabavi pušku i municiju i vežba u rukovanju njome; da se redovno odaziva naređenju desetara radi čuvanja straže u selu; da motri na osobe koje su došle u selo i o tome obaveštava svog pretpostavljenog; da naoružan prati ilegalce u druga sela kako danju tako i noću i, najzad, da izvodi i sitnije diverzantske akcije: sečenje telefonskih žica i stubova i likvidaciju špijuna.

U toku jeseni 1941. godine sa članovima mesnih desetina su održavani kursevi prve pomoći, a proređivan je i propagandni materijal. Na sastancima desetina diskutovalo se o konspiraciji, držanju pred neorijateljima NOR-a i o moralnom liku partizana. Pri tom su se najviše iznosili primeri o odnosu muža prema ženi, sina prema roditeljima, o međusobnim odnosima

seljaka, svađama u selu, pijančenju i slično. Naročito je oštro osuđivana tuča žena, jer su to bile vrlo česte pojave. Ako se kod nekog člana više puta ponavljala ista greška bio je isključen iz desetine kao »nedostojan da bude partizan«. To je doprinelo ugledu članova mesnih partizanskih desetina među seljacima. Zahvaljujući tome su se upravo i mogli održati u tajnosti. U početku se išlo za tim da jedna desetina ne zna za drugu, ali je to u čisto srpskim selima bilo neizdržljivo i oni su u kratkom vremenskom periodu svi saznali jedan za drugog. Zato su u selu sa više desetina birali ne samo desetare već i vodnike, komandire i političke komesare.

Odbor Narodnooslobodilačkog fonda je u stvari preteča narodnooslobodilačkih odbora kao organa vlasti. On je iznalazio kuće gde bi se mogli smestiti politički radnici, oružje i municija; prikupljao je dobrovoljni prilog u novcu, hrani ili odeći; siromašnim familijama pružao materijalnu pomoć, naročito ženama sa malom decom čiji su muževi u zatvoru, zarobljeništvu, u partizanskim jedinicama ili su bolesni. Odbori NOF-a su određivali mesta gde će članovi mesne partizanske desetine držati stražu, na koga u selu treba motriti kao sumnjivog, organizovali su kurirsku službu između sela i si.

Organizacija žena u početku 1941. godine nije imala svoj odbor u onom smislu kao što su ga imale druge društvene organizacije. Umesto predsednika, na čelu joj je stajao sekretar. Pored sekretara tu je bio blagajnik i još jedna drugarica. Njihov zadatak je bio da okupljaju žene na sastanke gde su se držala predavanja o narodnooslobodilačkoj borbi, čitane radio-vesti, štrikali džemperi, zimske čarape, prao veš za partizane. Organizacija žena je uzimala vidnog učešća u smeštaju ranjenih i bolesnih partizana.

U toku decembra 1941. godine, postupajući po uputstvu Okružnog komiteta KP za Srem, izdvojili smo u akcijama proverene i disciplinovane članove mesnih desetina i od njih formirali tri udarne desetine u selima: Prnjavoru Krušedolskom, Maradiku i Krušedolu. Iz OK nam je saopšteno da će se uskoro početi sa masovnijim napadima na ustašku vlast u selima i manje ustaške kasarne.

25. ili 26. februara 1942. godine je član OK za Srem Stanko Paunović poslao po kuriru naređenje u istočni deo Srema (gde sam se tada nalazio) da 28. februara otpočnu napadi na ustaška uporišta po selima uz Frušku goru. Kurir je nepotrebno svratio u Vrdnik gde se i previše zadržao. Tako su u zapadnom delu Srema napadi na ustaška uporišta otpočeli tačno 28. februara a da mi u istočnom delu Srema o tome nismo ni znali.

4. ili 5. marta došao nam je Marko Peričin Kamenjar da proveri zašto nismo otpočeli s napadima kao što je bilo naređeno. Tek tada smo saznali da nam je upućen kurir ali nije stigao. Kamenjar, Dura i Pera Matić, Triva Savić i ja pristupili smo razradi plana napada na ustaše kojim se predviđalo:

1. Irižani da napadnu žandarmerijsku kasarnu u Irigu i likvidiraju nekoliko domaćih špijuna.

2. Krušedolci — sa jednom desetinom da likvidiraju komesara opštine, jednog policajca i onesposobe poštanske uređaje, a sa drugom, na čelu sa mnom, da napadnu dom ustaške mladeži u manastiru Krušedolu koji je čuvao vod ustaša. Pošto je manastir takvo utvrđenje da ga je nemoguće osvojiti direktnim napadima moralo se prići lukavstvu; jedan član mesne partizanske desetine iz Prnjavora, koji je dobro poznavao unutrašnji raspored i smeštaj ustaša, uveo bi sporednim ulazom desetinu u hodnike manastira i tako bi se napadom iznutra likvidirala ustaška tvrđava.

3. Prnjavorske partizanske desetine da popale opštinsku arhivu i likvidiraju policajca i dva domaća izdajnika. Zbog toga će jaču stražu postaviti kao osiguranje prema barutani gde se nalazila satnija ustaša.

4. Maradička desetina da postavi zasedu prema Krušedolu kao osiguranje od eventualne intervencije ustaša iz Maradika koji bi nas mogli ometati u akcijama kako u Krušedolu tako i u Prnjavoru. Zasedu držati do 4 časa ujutru, kada je povući u Krušedol gde će je na određenom mestu sačekati kurir i odvesti na zborno mesto.

Početak napada je određen za 10. III 1942. godine u 11 časova i to istovremeno, a sutradan sastati se u šumi iznad manastira (atar sela Grgeteg). 9. marta ujutru kulturbundovci su otkrili ovo okupljanje mesnih partizanskih desetina oko Iriga, napali ih, pa se razvila ogorčena borba. Kulturbundovci su razbijeni pa su, tražeći telefonom iz Krušedola hitnu pomoć, dobili obećanje da će odmah stići 25 ustaša sa satnikom na čelu. Službenik na pošti u Krušedolu bio je član mesne partizanske desetine i, čuvši ovaj telefonski razgovor, odmah nas o tome obavestio.

Zbog borbe kod Iriga nismo čekali 10. mart, već smo naredili da mesne partizanske desetine otpočnu napad 9. marta u 23 časa. Cim je počeo naš napad u Prnjavoru i Krušedolu, upravnik doma ustaške mladeži iz krušedolskog manastira tra- je telefonom iz Iriga da se satnik sa ustašama odmah vrati, po mogućstvu da se pošalje još 20 ustaša iz iriškog garnizona pomoć. Telefonom mu je obećano da će se satnik odmah

vratiti autom, a ostale ustaše kamionom. Saznavši za ovo, naredio sam da se jedna prnjavorska desetina postavi u zasedu između Krušedola i Iriga, gde će naići satnik i ostale ustaše. Pokazalo se da smo dobro procenili namere neprijatelja. Prvo je na našu zasedu naišao auto sa satnikom i 4 ustaše, a zatim i kamion sa ustaškim vodom. Naši su napali auto i ubili satnika i trojicu ustaša. Kamion sa ustaškim vodom, na odstojanju 4—5 km od auta, približio se zasedi pa, čuvši prasak pušaka, bombi, brzo okrenuo natrag i vratio se u Irig.

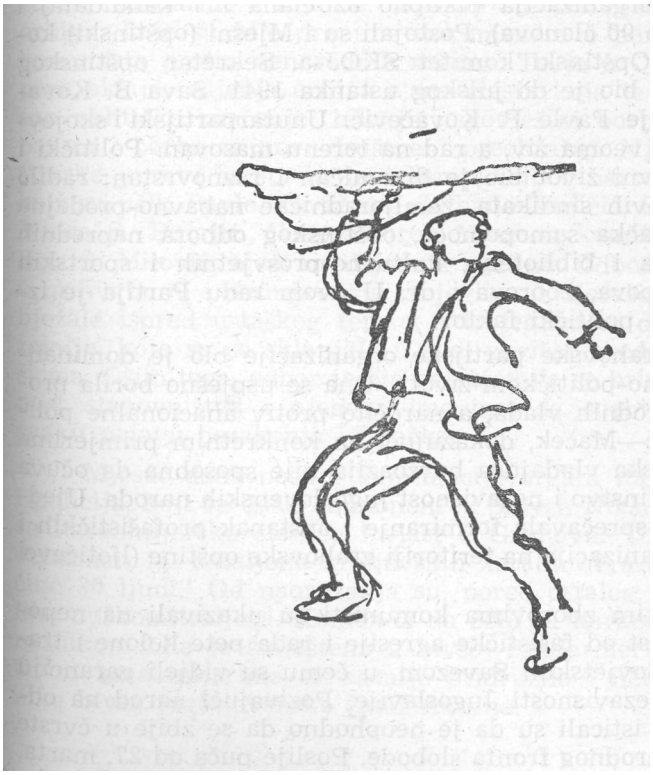
Napadi desetina u Krušedolu i Prnjavoru završeni su u 4 časa izjutra 10. marta bez ikakvih gubitaka. Svi učesnici napada stigli su na zborno mesto više Prnjavora (na putu prema Grgetegu) osim drugova iz Maradika. Čekali smo ih do 5 časova izjutra, kada smo otišli ne znajući za razlog njihovog nedolaska jer u toku noći nisu imali nikakvih borbi. (Posle nekoliko dana saznali smo da kurir nije sačekao maradičku desetinu na određenom mestu u Krušedolu, a ovi, ne znajući za zborno mesto i pravac kretanja ostalih desetina, smestili su se u krajnju kuću Krušedola i tu sačekali maradičke ustaše koje su 10. marta ulazile u Krušedol da pale kuće. Prvo su naišli upravo na kuću gde je bila maradička desetina koja je otvorila vatru na ustaše ali je njihov otpor brzo slomljen i ustaše su ih pohvatale žive.)

Sa zbornog mesta više Prnjavora krenuli smo prema grgeteškom manastiru jer je napad na to ustaško uporište već ranije bio u planu. Međutim, ustaše iz manastira su otišle u Irig kao pomoć kulturbundovcima. Ostao je samo jedan ustaša pa smo se bez ikakvog otpora smestili u prostorije manastira. Sutradan, 11. marta, od mesnih partizanskih desetina u manastiru Grgetegu formirali smo Krušedolsku četu, sa dva voda (koja je taj naziv dobila nešto kasnije da bi se razlikovala od Iriške). Istog dana pre podne napali smo ustaško uporište u manastiru Velikoj Remeti, gde smo zaplenili dve puške, a 14. marta izjutra opkolilo nas je oko 2.500 ustaša, kulturbundovaca i Švaba civila iz Beške, Maradika, Iriga, Rume, Indije, Petrovaradina, Sremskih Karlovaca i sa Iriškog venca. Fašističke kolone kretale su se raznim pravcima, kroz šumu, bez jedinstvene komande, pri čemu su usred šume, misleći da su naišli na nas, otvorili jedni na druge uragansku paljbu i prosto jedni druge kosili.

Čuvši ovu borbu kod Grgetega, Iriška partizanska četa nam je pritekla u pomoć. Predveče smo se povukli u zapadni deo Fruške gore gde je Stanko Paunović Veljko formirao dva partizanska odreda: Fruškogorski i Podunavski. Svakom odredu je određen teren za dejstvo: Podunavskom istočni deo Fruške

gore (do Vrdnika i Rume), a Fruškogorskom zapadni. Dok smo bili zajedno napali su nas kulturbundovci iz Grgurevaca i u toj borbi nam je poginuo Ilija Niketić iz Prnjavora Krušedolskog, prva partizanska žrtva na Fruškoj gori. Ilija je za sobom ostavio bez igde ičega ženu i četvoro maloletne dece, pa sam mislio da će njegova pogibija demoralisati ostale borce, naročito njegove seljake. Naprotiv, u narednim borbama svi su želeli da osvete poginulog Iliju i ne misleći da ih čeka ista sudbina. Upravo je to i bio razlog brzog omasovljavanja oba partizanska odreda na Fruškoj gori.

Jovan BELJANSKI LALA

GRAHOVO U USTANKU JULA 1941.

Početkom 1941. u grahovskoj opštini postojala je vrlo jaka partijska organizacija (ukupno 82 člana i 7 kandidata) i skojevaca (oko 90 članova). Postojali su i Mjesni (opštinski) komitet KPJ i Opštinski komitet SKOJ-a. Sekretar opštinskog komiteta KPJ bio je do julskog ustanka 1941. Sava B. Kovačević, a kasnije Pavle P. Kovačević. Unutarpartijski i skojevski rad bio je veoma živ, a rad na terenu masovan. Politički i kulturno-zabavni život bio je dinamičan i raznovrstan: radilo se preko Ursovih sindikata, zemljoradničke nabavno-prodajne zadruge »Seljačka samopomoč«, opštinskog odbora naprednih žena, čitaonica i biblioteka, kulturoo-prosvjetnih i sportskih društava, skupova, zborova i dr. U ovom radu Partija je izrasla u snažan politički faktor.

Uticaj grahovske partijske organizacije bio je dominantan u društveno-političkom životu. Ona se uspješno borila protiv svih nenarodnih vlada, a naročito protiv anacionalne politike Cvetković—Maček, dokazujući na konkretnim primjerima da jugoslovenska vladajuća buržoazija nije sposobna da očuva nacionalno jedinstvo i nezavisnost jugoslovenskih naroda. Ujedno, Partija je sprečavala formiranje i opstanak profašističkih i fašističkih organizacija na teritoriji grahovske opštine (ljotićevci i jerezovci).

Na seoskim zborovima komunisti su ukazivali na neposrednu opasnost od fašističke agresije i rada pete kolone i tražili savez sa Sovjetskim Savezom, u čemu su vidjeli garanciju za očuvanje nezavisnosti Jugoslavije. Pozivajući narod na odbranu zemlje, isticali su da je neopKodno da se zbije u čvrste redove oko Narodnog fronta slobode. Poslije puča od 27. marta, masovnih demonstracija širom zemlje i uklanjanja profašističke vlade Cvetković—Maček, u Grahovu je prvog pijačnog dana

održan veliki politički miting, na kome je govorio Sava Kovačević. Bila je to velika manifestacija naroda ovog kraja za odbranu zemlje od fašističke agresije.

U aprilskom slomu, kada su i na albanskom frontu starješine bivše jugoslovenske vojske isticale bijele zastave, komunisti su davali otpor i odvraćali oficire i vojnike od predaje oružja okupatoru. Oni su u isto vrijeme objašnjavali vojsci i narodu uzroke brze kapitulacije jugoslovenske vojske, ukazujući i na rad pete kolone kao nosioca izdaje u vrhovima vojnog i državnog aparata.

PRIPREME ZA ORUŽANU BORBU PROTIV OKUPATORA

Poslije aprilskog sloma u grahovskoj opštini vlast su preuzeli komunisti. Oni su 17. aprila upali u žandarmerijske stanice i zgrade finansijske kontrole u Grahovu i Vilusima i razoružali žandarme i finanse. Spalili su policijsku i opštinsku arhivu, koje su bile prepune dokumenata o borbi grahovskih komunista protiv nenarodnih režima. To je u Crnoi Gori bila prva akcija paljenja arhiva stare vlasti, koja je imala i izvjesno političko značenje: bila je nagovještaj borbe protiv okupatora i borbe za novi društveni preobražaj. Mjesto stare opštinske uprave u aprilu je izabran Odbor narodne pomoći, u koji su ušli: Pavle Kovačević, Mihailo Vujičić, Savo Vujačić i Mirko S. Bulajić, članovi biroa Mjesnog komiteta Partije, i Ilija S. Milović, bivši predsjednik opštine. Odbor se angažovao u prihvatanju i zbrinjavanju izbjeglica iz Hercegovine, koje su bježale ispred ustaškog terora, i izbjeglica iz drugih krajeva zemlje, koje su se sklanjale u svoj zavičaj pred najezdom fašizma. Osim toga, odbor je bio ovlašćen da se brine za bezbjednost stanovništva i njegove imovine, da suzbija i kažnjava svaku pojavu bezakonja i pljačke.

Mjesec dana poslije kapitulacije organi italijanske vlasti i policija, koji su došli kamionom iz pravca Nikšića, uspostavili su karabinijersku stanicu i vlast u Grahovu. To je bio jedan detašman 11. bataljona kraljevskih karabinijera iz Cetinja, jačine 30 ljudi.[1] Od naoružanja su, pored ostalog, imali i nekoliko puškomitraljeza. Komanda na čelu sa karabinijerskim narednikom bila je smještena u bivšoj žandarmerijskoj kasarni. Ovim karabinijerima se kasnije pridružilo i nekoliko pripadnika bivše jugoslovenske žandarmerije.

B! j ' •Ba^al i^on kraljevskih karabinijera na Cetinju bio je pod ko-andom civilnog komesara u Crnoj Gori, generala Serafina Macolinija.

I u Viluse je, istog dana kada i u Grahovo, stigla jedna grupa kraljevskih karabinijera iz istog bataljona i uspostavila karabinijersku stanicu u školi. Bila je nešto slabija od one u Grahovu. I njoj se pridružilo nekoliko bivših jugoslovenskih žandarma.

Početkom maja u Grahovo su došli Radoje Dakić Brko, član Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak, i Milinko Đurović, instruktor Pokrajinskog komiteta pri mjesnim komitetima KPJ za nikšićki i šavnički srez, radi prenošenja partijskih direktiva i ukazivanja pomoći Mjesnom komitetu. Nešto prije njihovog dolaska, u maju, bio je i Pavle Kovačević u Podgorici radi partijskih instrukcija za rad. Brko i Milinko su u Kurljaju održali sastanak s članovima biroa Mjesnog komiteta KPJ Grahovo, kojem su prisustvovali Sava, Pavle i Vojo Kovačević i Savo Vujačić. Oni su članove biroa upoznali sa zaključcima Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru, Boku i Sandžak (od 24. aprila), da organizuje prikupljanje i čuvanje oružja. Trebalo je pri svim mjesnim komitetima Partije odmah formirati vojne komitete koji će na svojim područjima rukovoditi vojnim pripremama. Dalje su saopštili da je početkom maja u Zagrebu održano savjetovanje Centralnog komiteta KPJ i istakli njegov značaj, a prenijeli su i zadatke koje je ono postavilo pred sve forume i članove KPJ. Poslije su ih Sava i Pavle upoznali s radom Mjesnog komiteta i osnovnih partijskih organizacija i obavijestili da je u Mjesni komitet kooptiran Vojo P. Kovačević, koji je dobio zadatak da obiđe partijske ćelije i aktive SKOJ-a i ukaže im pomoć na terenu. Ova inicijativa je pozitivno ocijenjena, uz napomenu da je o tome trebalo prethodno obavijestiti viši partijski forum.

Na sastanku je diskutovano i o mogućnosti agresije fašističke Njemačke na Sovjetski Savez, iako je između njih tada postojao ugovor o nenapadanju. Konstatovano je da takva mogućnost nije isključena i da razvoj događaja ne treba da iznenadi partijsku organizaciju.

Već prvih dana poslije kapitulacije otpočela je priprema za oružane akcije protiv okupatora. Po dolasku instruktora Pokrajinskog komiteta za srez Nikšić sastao se Mjesni komitet Partije u Grahovu i formirao Mjesni vojni komitet (u ustanku nazvan Vojnorevolucionarni štab) u sastavu: Sava B. Kovačević, predsednik i Jovan S. Kovačević Brđo i Mirko S. Bulajić, članovi. Vojni komitet je pristupio organizovanju borbenih grupa na svojoj teritoriji, tako da su već krajem maja 1941. formirane prve ovakve grupe u svim selima grahovske opštine. Njima je bila obuhvaćena i ženska omladina. Bilo je ukupno 11 takvih grupa od 5 do 20 omladinaca i omladinki. Vojna obu-

ka u njima u početku se izvodila ilegalno, na skrovitim mjestima pod rukovodstvom stručnih vojnih lica. Istovremeno Vojni komitet je organizovao i sanitetski kurs za žene, koji su sa uspjehom završile dvije grupe (ukupno 15 omladinki).

Odmah se pristupilo i uskladištavanju oružja u tajna partijska skladišta, jer se predviđalo da će okupator svim silama nastojati da ga oduzme od naroda. Uz to je Vojni komitet zabranio nepotrebno trošenje municije. Oružje kojim su raspolagali članovi Partije i SKOJ-a grupisano je u nekoliko tajnih skladišta (u Jabukovcu, Cerovu polju, na Bojanjem brdu), za koja su znali posebno zaduženi članovi KPJ.

Početkom juna u s. Zagori održana je partijska konferencija svih članova KPJ grahovske opštine, kojoj je prisustvovao sekretar Mjesnog komiteta KPJ Nikšić Vojo Deretić. Sava i Pavle Kovačević su opširno govorili o političkoj situaciji i o potrebi neposrednijih priprema naroda za oružanu borbu protiv okupatora. Zbog toga su se, odmah poslije konferencije, počeli održavati seoski zborovi na kojima je nagovještavana mogućnost ustanka protiv okupatora. S nekim uticajnijim ljudima posebno se raz;govaralo. Zatim je, pod brdom Omotićem na Grahovu (u Međedovoj dolini), održan sastanak s predstavnicima tih sela i većih bratstava. Tom prilikom je Mjesni vojni komitet proširen s nekoliko oficira i podoficira bivše jugoslovenske vojske na koje je Partija imala uticaj. Poslije napada na Sovjetski Savez, kada su Centralni i Pokrajinski komitet proglasima pozvali narod u borbu, pripreme su ušle u završnu fazu. Vojo Deretić je bio zadužen da organizuje prikupljanje i čuvanje oružja u srezu nikšićkom, pa se tada upoznao i sa radom partijske organizacije po tom pitanju.

Kada su, početkom juna, otpočeli zločini ustaša u južnoj Hercegovini, a naročito u srezu trebinjskom, srpski živalj susjednih opština Lastve i Zubaca, da bi se spasao ustaškog klanja i bacanja u jame, napuštao je svoja sela i sklanjao se u planine. Tada se u Bijeloj gori, na granici Crne Gore i Hercegovine (na Begovim koritima), stvorio veliki zbjeg, koji je ubrzo vojnički organizovan. Na terenu tih opština postojale su dosta jake partijske i skojevske organizacije, koje su bile u stalnom kontaktu s partijskom organizacijom u Grahovu i od nje dobijale pomoć. Na čelo borbe protiv ustaša stali su članovi Partije: Radovan Šakotić, Vlado Šegrt, Vuka Sakotić, Mitar Mrdić, Dušan Đajić, Luka Sredanović i dr. I granična sela prema Hercegovini, naročito Nudo, Zaslap i Dolovi, bila su se organizovala za borbu od eventualnih upada ustaša.

Z;';.' S namjerom da pohvataju i unište hercegovački zbjeg u Bijeloj gori, ustaše, jačine oko bataljona, pošle su noću 20/21.

juna i rano izjutra iznenadile njegovu stražu i nanijele joj gubitke. Međutim, u daljoj borbi u toku dana ustaše su razbijene i odbačene. Saznavši za ovaj napad na zbjeg, Mjesni komitet KPJ Grahovo je kao pomoć odmah uputio jedan vod naoružanih Grahovljana, sa Ilijom Milovićem na čelu, koji je na tom terenu ostao sve do početka ustanka. Došao je tada i Sava, s nekoliko naoružanih drugova, da lično, svojim autoritetom, ohrabri i pomogne organizovanje oružanog otpora. On je održao sastanak s članovima partijske organizacije opštine Lastva, na kome je riješeno da se ustaškim bandama pruži organizovan otpor, da se seoske straže bolje organizuju i da šalju patrole prema neprijatelju, da ne bi ponovo došlo do iznenađenja.

Dolazak Ilije Milovića i Save Kovačevića još više je ojačao moral i spremnost naroda za borbu.

Dvadeset drugog juna, kad je Njemačka napala na Sovjetski Savez, Sava, Pavle, Jovan, Stanko i Spasoje Kovačević i još neki članovi Partije našli su se u Celini, u kući Jovana Kovačevića Brđa. Radio-vijesti im je prenio jedan omladinac, koga su uputili neki članovi partijske organizacije iz varošice Grahova. Sava i ostali su u početku posumnjali u istinitost ovih vijesti. Pretpostavljali su da to može biti neka provokacija, pa su poslali Stanka da to provjeri. On se odmah vratio i detaljnije ih obavijestio o Hitlerovoj agresiji na Sovjetski Savez. Nastala je živa diskusija. Svi su bili veliki optimisti u pogledu vojne moći Sovjetskog Saveza i bojne gotovosti Crvene armije. Sava je predviđao brzu i sigurnu pobjedu nad fašizmom, koja će biti ujedno i garancija pobjede nad domaćom izdajničkom reakcijom. S nestrpljenjem su se očekivale partijske direktive za rad u novonastalim uslovima.

Odmah je sazvan plenum Mjesnog komiteta KPJ Grahovo. Održan je u Celini,[2] a bio je od posebnog značaja za dalju pripremu ustanka. Na njemu je riješeno da se sprovede široka politička priprema, da Vojni komitet pojača rad na vojnoj obuci omladine, da se poveća budnost prema okupatoru da niko ne bi pao u ruke italijanske policije. Takođe je odlučeno da se iz varošice odmah povuku svi članovi Partije i istaknutiji skojevci, a da tamo ostane samo najnužniji broj članova Partije (drugarice), koji će održavati vezu i slati izvještaje o situaciji kod neprijateljske posade.

[2] Celina je bila pogodno mjesto izvan varošice Grahova, gdje nije bilo opasnosti od potkazivanja, a tu je redovno bila i neka partijska veza onima koji su po partijskoj liniji dolazili u Grahovo, na primjer: Ivanu Milutinovic!!, Svetozaru Vukmanoviću Tempu, Radoju Dakiću Brku, Bori Prodanoviću i mnogim drugim.

Četrnaestog ili 15. jula, na vijest o otpočinjanju ustanka protiv okupatora u Crnoj Gori, Vojni komitet je od borbenih grupa, u kojima se nalazilo oko 150 članova Partije i Skoja (ne računajući žene) i koje su činile blizu jednu polovinu stanovništva sposobnog za borbu, formirao ustaničke čete. One su u svom sastavu imale dva do tri voda. Formirane su po kmetijama, od boraca koji su se dobrovoljno izjasnili za oružanu borbu protiv okupatora. Brojno stanje im se u početku kretalo od 30 do 40 boraca. Kasnije, kad su otpočele oružane borbe, taj se broj znatno povećao. Brojno je najjača bila Gornjopoljska četa, a najslabija Viluška. Ukupno ih je formirano šest: Barska (komandir Miloš S. Kovačević), Gornjopoljska (komandir Mirko Lazarev Milović[3]), Zagorska (komandir Momir Bulajić), Spioska (komandir Milan V. Kovačević), Viluška (komandir Jovan R. Bulajić) i Zaslapsko-dolovska (komandir Stevan G. Kovačević). Komandire četa i vodova postavio je, u dogovoru s mjesnim partijskim i vojnim rukovodstvom, Sava, koji je objedinjavao komandu nad svim četama. Od naoružanja čete su imale jugoslovenske puške, sa dovoljno municije za početne borbe, i poneki puškomitraljez »zbrojovku«. Svaki borac je imao jednu, najviše dvije ručne bombe.

Kao što se vidi, čete nijesu imale političkih komesara, kao što ih ranije nijesu imale ni borbene grupe. Međutim, najuzdignutiji komunisti, većinom članovi Mjesnog komiteta, bili su zaduženi za politički rad u četama (borbenim grupama), dok su im komandiri bili većinom članovi Partije ili članovi Mjesnog vojnog komiteta. Članovi Partije u četama bili su i dalje vezani za partijsku organizaciju kojoj su pripadali. Na području četa formirani su posebni odbori, od tri člana, koji su imali dužnost da se brinu o njihovoj ishrani, snabdijevanju i popuni. U četi je jedno lice imenovano za komesara ishrane, sa zadatkom da se, kad počnu borbe, stara o blagovremenom doturu, prijemu, čuvanju, pravilnoj raspodeli i potrošnji svih namirnica. Čete još nijesu živjele vojničkim životom, jer se njihovo ljudstvo nalazio kod kuća, ali je bilo u nekoj vrsti pripravnog stanja, pošto se znak za otpočinjanje oružane borbe očekivao svakog časa. Tako se u ustanku jula 1941. u Grahovu razvio specifičan oblik vojne organizacije — ustaničke čete — zasnovan na širokoj osnovi borbe protiv okupatora. One su bile glavna udarna snaga ustanka.

[3] Od samog početka ustanka, bio je na liniji reakcionarnih snaga, ostao neotkriven dosta dugo u redovima narodnooslobodilačkog Pokreta, radeći podmuklo protiv ustanika. Kasnije je prišao četnicima [1 posli]ie rata osuđen je kao narodni neprijatelj.

Nakon napada Njemačke na Sovjetski Savez, kada je dio stanovništva napustio Grahovo, karabinijerska komanda se nije osjećala sigurnom, te je karabinijerska stanica u Grahovu pojačana sa još 30 karabinijera, s poručnikom Santinijem na čelu. Isto tako pojačana je i karabinijerska stanica u Vilusima. Italijani su pojačali budnost. Patrole su svakog dana navraćale u sela, raspitivale se za neke komuniste, tražile ih i van njihovih kuća, s namjerom da ih uhapse. Jedna takva patrola je početkom jula, rano ujutru, iznenadila Košta D. Adživukovića, Gorčina P. Andrijevića i Vidaka T. Jurišević a, koji su spavali u kršu iznad Gorčinove kuće u Celini. Košta je skočio na jednog karabinijera i oteo mu pušku. Nastala je borba u toku koje su ova trojica uspjeli da pobjegnu, mada je Vidak bio teže ranjen u nogu. Ovaj slučaj je bio opomena da je potrebna još veća budnost, a Vojni komitet je, u sporazumu s Mjesnim komitetom, izdao direktivu: »Ne dopustiti više Italijanima da ulaze u sela«.

USTANIČKE BORBE JULA 1941.

Prvu direktivu PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak, kojom se prenosila odluka Centralnog komiteta KPJ od 4. jula 0 otpočinjanju ustanka, prenio je 14. jula u Grahovo Sava Kovačević. On je, kao član Okružnog komiteta, prethodnog dana u selu Riđanima prisustvovao prvom sastanku OK KPJ za Nikšić,[4] na kome je Krsto Popivoda prenio direktive CK KPJ i PK za Crnu Goru, Boku i Sandžak za ustanak. Sava je bio zadužen da te direktive dalje prenese grahovskoj, banjskoj i vučedolskoj partijskoj organizaciji, Mjesnom komitetu KPJ Herceg--Novi i. partijskim rukovodiocima u srezu trebinjskom, i da na tom širem području rukovodi oružanom borbom protiv okupatora.

' Cim se vratio, sazvao je širu partijsku konferenciju. Njoj su, pored članova MK i sekretara ćelija grahovske partijske organizacije, prisustvovali iz MK KPJ Herceg-Novi: Nikola Đurković, Savo Ilić i Vukadin Samardžija, a iz prigraničnih dijelova sreza trebinjskog (Lastve i Zubaca): Vlado Šegrt, Radovan **1 Vuka .Sakotić.** Konferencija je održana na Bojanjem brdu,

[4] Na sastanku Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak od 8. jula 1941. formirani su u Crnoj Gori okružni komiteti od tih; plana — za Cetinje, Podgoricu, Kolašin i Nikšić. Tom prilikom forlriiran 'je OK Nikšić u sastavu: Krsto Popivoda, sekretar i Milinko Dui'iivić i Sava Kovačević, članovi. (Milinko Durović, Julski ustanak u Crnoj Gori, časopis »Vojao delo«, br. 12/1981).

najvjerovatnije 16. jula, jer su bila potrebna najmanje dva dana da bi pomenuti učesnici mogli stići.

Sava je, prenoseći direktivu PK, zahtijevao da borbene grupe odmah otpočnu oružanu borbu, koja će u početku imati karakter manjih akcija, s tim da ustaničke grupe kroz njih postepeno prerastu u veće vojne jedinice, a same akcije u opštenarodni ustanak. Konkretizujući direktivu PK, Sava je istakao da treba otpočeti sa napadima na karabinijerske stanice, neprijateljske pat; le, odjeljenja i razne transporte, kao i sa rušenjem puteva i željezničke pruge, a naročito važnijih objekata na njima. U grahovskoj opštini treba napasti žandarmerijske stanice u Podbožuru i Petrovićima i željezničku stanicu Viluse. Međutim, on u tom momentu nije predviđao napad na neprijateljske posade u Grahovu i Vilusima — što je sasvim bilo u duhu direktive PK.

O pripremama i aktivnosti četa grahovske opštine piše i u izvještaju prefekta kotorske provincije od 16. jula 1941. guverneru Dalmacije, gdje se, pored ostalog, kaže »da se pobunjenici u predjelu Nikšića koncentrišu u mjesto Grahovo iznad Risna«.[5] Već 17. jula ustanici su pokidali telefonske i telegrafske linije, isjekli stubove, porušili most u Strekavici i puteve na više mjesta između Grahova i Risna, Grahova i Nikšića, Vilusa i Lastve i Vilusa i Bileće. Isto tako, prekinut je železnički saobraćaj Bileća — Nikšić na odsjeku kod Vilusa. Tako su ovim prvim akcijama odsječeni Grahovo i Vilusi od ostalih neprijateljskih garnizona. Istog dana borci Barske čete sukobili su se pod brdom Dervišom s jednim italijanskim izviđačkim odjeljenjem, koje je upalo u selo i pokušalo da odvede Vujadina O. Vujačića i Stanka M. Odalovića, koji su radili na svojim njivama. Prvu pušku na Italijane ispalio je Jovan B. Milić (zvani Joza Bjelica) sa Gradine, a odmah su mu se pridružili Krsto M. Vujačić i Mirko T. Kovačević. Karabinijeri su ostavili Vujadina i Stanka i prihvatili borbu, ali su se ubrzo, sa svoja dva ranjena, povukli u garnizone. To je bio prvi oružani sukob s Italijanima u opštini grahovskoj. Od toga dana okupatorski vojnici se više nijesu slobodno kretali po Grahovu, već su se. na brzu ruku, povukli iz žandarmerijske kasarne u osnovnu školu, koja im je pružala više sigurnosti i povoljnije uslove za odbranu. Užurbano su izvodili odbrambene radove: kopali rovove, postavljali džakove s pijeskom na prozore, organizovali mitraljeska gnijezda na pojedinim mjestima itd. Školu su branila 62 italijanska vojnika i jedan oficir, što se vidi iz izvještaja zarobljenog komandanta italijanske posade u Grahovu, poruč-

[5] Arhiv Vojnoistorijskog instituta (VII), reg. br. 12/4a-l, k. 551.

nika Santinija.[6] S Italijanima su se zatvorili i poznati ljotićevac pop Miodrag Dubak, sa ženom, finans Milan Muco, dva jugoslovenska žandarma i mještanin Vidak M. Daković. Puškaranje započeto toga dana nije više prestajalo.

Jači dijelovi Barske čete, postavljeni prema Risnu, nijesu ostali nezapaženi. U jednom izvještaju italijanske kvesture u Kotoru, od 21. jula, u kome se govori o komunističkoj aktivnosti u provinciji, kaže se: »U Grkavcu se nalaze, izdvojeni iz Grahova, oko trideset ljudi sa zadatkom da jave o svim pokretima italijanskih trupa i automobila«.[7]

Ocjenjujući da su »sazreli« uslovi za napade na veće okupatorske snage, Vojni komitet je razmatrao mogućnost da se napadne italijanska posada u Grahovu i u Vilusima. Međutim, 19. (ili 20) jula stigli su kuriri od OK Nikšić i prenijeli novu direktivu Pokrajinskog komiteta »da se još ne ustaje«, već da kao vojne jedinice ostanu mobilne prvobitne male borbene grupe. Sava i ostali drugovi su bili u nedoumici šta da rade. Trebalo je odjednom stišati opšti polet masa, koje su danima pripremane za borbu protiv okupatora i koje su, čim se čulo za borbe u drugim krajevima, s nestrpljenjem iščekivale prvu ustaničku pušku u svom. Stoga je Sava na Bojanjem brdu, u kući Gajovića, sazvao sastanak Vojnog i Mjesnog komiteta Partije. On je članove tih komiteta obavijestio da je stigla nova direktiva, u duhu koje bi se morale hitno obustaviti pripreme za napad na Grahovo i raspustiti čete, a zadržati samo manje borbene grupe, koje će izvoditi diverzantske akcije.

Trebalo je brzo raditi, pa je sastanak kratko trajao. Čak se nije mogao sačekati ni dolazak nekih članova Mesnog i Vojnog komiteta koji su bili udaljeniji. Jedan dijalog između Save Kovačevića i Sava Vujačića, člana MK (koji je Vujačiću ostao u živom sjećanju), tekao je otprilike ovako. Sav znojav i zadihan žurio je Savo Vujačić na zakazani sastanak. Kada je prispio, Sava ga upita:

— Dje **si dosad? Sto si zakasnio?**

— Nijesam prije mogao od borbe — odgovori Savo Vujačić.

— Kakve borbe, sto vam gromova! — ljutio se Sava.

— Pa, moja četa je danas vodila borbu protiv Italijana — nastavi Vujačić.

— Nije sada takva direktiva! — povika Sava.

[6] Isto, reg. br. 3/1, k. 781.
[7] Isto, reg. br. 22/la-l, k. 550.

U tom momentu odjeknuše eksplozije u Bukovoj prodoli, kod Osječenice. (Lazo Milović je bio postavio eksploziv za rušenje puta).

»Eto, i onaj nije stigao da ukloni eksploziv!« — reče Sava, pa dodade: »Ova nova direktiva napravi čitavu zabunu!«

Vujačić je, onako umoran, znojav i zajapuren, odjurio da saopšti komandiru Barske čete da obustavi borbu.

Tek što su se počele raspuštati čete, opet se pojaviše kuriri od Nikšića. To su bili Milija Stanišić i Mujo N. Kovačević. Tjerali su još i tovar eksploziva i nosili novu (treću) direktivu.

Sava se sa ustaničkim štabom nalazio na Bojanjem brdu, kad neko reče: »Eto kurira od Nikšića!«. Sava im pođe u susret i, ne čekajući da mu se približe, zapita:

— Sta je novo, Milija?

— Ustanak, Sava! — oglasi se Milija.

Na ove riječi, Sava, sav radostan, potrča k Miliji, zagrli ga i podiže na ruke, zatim ga spusti i otvori pismo. Čim pročita, još jednom zagrli Miliju. »Sada, eto, i PK zahtijeva da se masovne akcije ne obustavljaju i da se ne sputava započeti opštenarodni ustanak. To je dobro! Kad se počne, nije dobro ako se odmah uzmiče!« Tako je Sava, više za sebe, prokomentarisao novodobijenu direktivu.

Opet se brzo radilo. Trebalo je povući datu direktivu i, umjesto demobilizacije, što masovnije krenuti u borbu. Mobilizacija je već idućeg dana u potpunosti izvršena na cijeloj teritoriji grahovske opštine. Čete su narasle i postale jaka udarna snaga. Raspoloženje naroda za borbu je poraslo. Vojni komitet postao je ustanički štab. On se 21. jula ponovo sastao na Bojanjem brdu i izradio plan za napad na Grahovo. Napad je otpočeo sjutradan u zoru. U njemu su učestvovale: Gornjopoljska, Barska i Zagorsko-jabučka četa i Nudolski vod iz Nudolsko-zaslapske čete. Manji dijelovi Barske čete upućeni su prema Risnu i Crkvicama da ruše put i osmatraju pokrete neprijatelja od Boke. U izvještaju komande divizije »Taro«, koja je tek stigla u Boku, kaže se: »Javljeno je o prekidu puta južno od Grahova, kao i o jednoj ustaničkoj grupi od 700 ljudi u tom rejonu«.[8] Ukupna jačina ustaničkih snaga je bila oko 200 boraca.

Crnopoljska četa je posjela čuku Umac (k. 722) i Rečinu, neposredno do škole, a Barska i Zagorsko-jabučka su ušle u varošicu i zaposjele kuće na mostu preko Čelinskog potoka. **Napadom** je rukovodio Sava, koji se nalazio kod Gornjopoljske

[8] Isto, reg. br. 5—6a, k. 550.

čete na Umcu. On je prije nego što je otpočeo napad, 21. jula izjutra, pozvao Italijane da se predaju, obećavajući da im se ništa neće desiti. Pošto su oni to odbili otpočela je puščana vatra i stezanje obruča oko škole. Međutim, samo puščana vatra ustanika nije Italijanima mogla nanijeti gubitke, jer je školska zgrada bila od jakog materijala, A bombaška odjeljenja nijesu se mogla upotrijebiti, zbog toga što se škola nalazila na brisanom prostoru. Videći da posadu neće moći savladati, Sava se prisjetio da se nedaleko od Grahova, u Krivošijama, nalazi skriven top »pito« (kalibra 37 mm). Top su u vrijeme kapitulacije odvukli iz garnizona Crkvice Andrija Radojičić i Vaso Vukov i sklonili u zaselak Jovičinu Vodu. Kada je, 24. jula u zoru, nekoliko omladinaca dotjeralo top sa 4 sanduka municije (u svakom po 6 granata) do strelišta u Jakšinu nuglu, Sava ga je pregledao i našao da je neispravan. Nedostajala mu je udarna igla. Međutim, Vule Golubov i Pero B. Bulajić, mašin-bravari (kasnije partizanski puškari), brzo su otklonili kvar. Sava ga isproba opalivši dva metka na postavljenu metu. Odmah je formirano topovsko odjeljenje, a za komandira je postavljen Pavle M. Krivokapić,

Bilo je odskočilo sunce (24, jula) kada je top izvučen na čuku Umac i postavljen za dejstvo na italijansku posadu, udaljenu najviše oko 200 m. Nakon nekoliko ispaljenih hitaca Italijani istakoše bijelu zastavu. Od granate ustaničkog topa poginula su 4 italijanska karabinijera, a sedam ih je teže i lakše ranjeno. Zarobljeno je 57 neprijateljskih vojnika, računajući tu i ranjenike, među njima i poručnik Santini, 2 žandarma, pop Miodrag Dubak i ostali. Zaplijenjeno je: 1 teški mitraljez »breda«, 7 puškomitraljeza, 50 pušaka, veća količina municije i ručnih bombi. Ustanici nijesu imali gubitaka (samo je lakše ranjen u ruku Golub Đ. Milović, vodnik voda Gornjopoljske čete). Ranjenima je ukazana ljekarska pomoć, a sa zarobljenicima, pa čak i sa žandarmima i popom postupao je humano. Izuzev naoružanja, svima je ostavljena lična sprema i data im je hrana. Sava im je održao politički govor, koji je na italijanski prevodio Stanko. Poslije toga su zarobljenici, snabdjeveni dovoljnom količinom hrane, upućeni preko Bijele gore ka Dubrovniku i Trebinju (u dva pravca — radi propagande).

Čim su razoružani Italijani stigli u Grudu, do prve svoje jedinice, poručnik Santini je bio saslušan. On je dao detaljnije podatke o borbi na Grahovu, što se vidi iz izvještaja Komande sektora Zelenika, upućenog 26. jula 1941. Glavnom stanu divizije »Taro«, koji se nalazio u Kotoru. Tu se, između ostalog, kaže:

... mali garnizon Grahovo — Crna Gora — na oko 70 km od Grude, sastavljen od jednog oficira i oko 60 vojnika plus — pripadnika

crnogorske žandarmerije i carine, bio je napadnut od jednog bataljon» crnogorskih ustaničkih snaga, od oko 380 ljudi naoružanih puškama, automatskim oružjem i jednim topom. Poslije 5 dana otpora garnizon. . kapitulirao, ostavivši na terenu 4 mrtva i 1 ranjenih, od kojih su četvorica pala u ruke neprijatelju[9].

U izvještaju se zatim ističe kako je poručnik Santini izjavio da su komunisti regularno organizovani, da imaju dobru komandu i dosta oružja i municije. Ovdje se vidi njegova tendencija da borbu na Grahovu prikaže žešćom nego što je stvarno bila, kako bi pred svojom komandom opravdao brzu kapitulaciju.

Ranjenici su preneseni na Risansko brdo i tu, 26. jula, predati dijelovima italijanske divizije »Taro«, što se vidi iz dnevnog izvještaja komandanta te divizije, generala Pedracolija, od 28. jula. Govoreći o situaciji na sektoru Lovćen — Grahovo, on kaže da je finans Vasko Manfredi, ranjen u Grahovu 24. jula, koga su ustanici prenijeli 26. jula na brdo kod Risna, izjavio da je napad na garnizon izvršilo oko 300 ljudi, da je u njemu učestvovao čitav kraj i da su ustanici organizovali odbranu na 12 km od Risna. . ,[10]

I ustaško zapovjedništvo u Trebinju javilo je 26. jula o sudbini Italijana u Grahovu sledeče:

Kod Crnogorskog Grahova, po dobijenim obavijestima, došlo je 25. ov. mjeseca do borbe između crnogorskih pobunjenika i italijanskih trupa. Ovom prilikom poginulo je 5 Talijana, 6 ih je teško ranjeno a 51 zarobljen. Ove zarobljenike na temelju međusobnog sporazuma, Crnogorci su vratili Talijanima i oni su juče došli u Trebinje."

Glas o oslobođenju Grahova pozitivno se odrazio na stanovništvo i ono je slavilo prvu pobjedu svojih boraca nad okupatorom. Uslijedilo je masovnije pristupanje ustaničkim snagama. Tako je pokret ustaničkih snaga prema italijanskom uporištu u Vilusima bio uistinu pravi narodni pohod: seljaci su s oduševljenjem ispraćali svoje borce, vjerujući u brzi slom okupatorove vladavine.

Po oslobođenju Grahova, još istog dana, Opštinski komitet Partije održao je savjetovanje. Učesnici savjetovanja su analizirali tok akcije, izvukli potrebna iskustva, donijeli odluku da se ratni plijen podijeli ustaničkim četama, srazmjerno broju nenaoružanih boraca, i izradili plan za naredne akcije. Čete su orijentisane na izvršenje novih zadataka — Barska je upućena da ruši put i tako zatvori pravac koji od Risna i Crkvica

[9] Isto, reg. br. 22-1, k. 550.
[10] Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu Jugoslovenskih naroda, tom III, kni. 4, dok. 159 (Zbornik III/4. dok. 159).
[11] VII, reg. br. 5/30, k. 84 i reg. br. 15/1-b, k. 143.

izvodi ka Grahovu i da se poveže sa ustanicima iz risanske •opštine, dok su Gornjopoljska i Zagorsko-jabučka upućene u pravcu Vilusa, gdje je naređeno da se prikupe i ostale čete. Štab se nalazio u kući Mihajla Sabanovića. Tu u blizini Sava je postavio top. O akcijama i prikupljanju ovih četa govori se i u neprijateljskim izvještajima. Tako se u izvještaju komandanta italijanske divizije »Taro«, od 25. jula, kaže: »Izgleda da su ustanici noću 25. jula prekinuli put Risan — Grahovo na oko 6 km od raskrsnice za Ledenice. .. U blizini zaselaka Dragalj i Pod Han zapaža se pojačana aktivnost jednog ustaničkog vođe, nekog Ilića koji zabranjuje stanovništvu ovih zaselaka da se pokori i primorava ga da ne poštuje zakone«. U odnosu iste komande od 26. jula prefektu u Kotoru stoji: »Javlja se o prikupljanju ustanika u jačini oko jednog bataljona u zoni Viluse«.[12]

Da bi se zaštitio od eventualne intervencije italijanskih jedinica iz Lastve i Trebinja, koje bi pokušale da ukažu pomoć italijanskoj posadi u Vilusima, Sava je po Vladu Šegrtu uputio pismo Samu Babiću na Klobuk, u kome ga je obavijestio o napadu i istovremeno mu naredio da organizuje Klobučane, postavi komandira, posjedne položaje prema Lastvi i ne dozvoli Italijanima ili ustašama da se probiju do Vilusa dok mu on ne pošalje pomoć. U pismu je tražio da mu odmah pošalje izvještaj o broju ljudi pod oružjem. Babić mu je po Miloradu Kujačiću poslao taj izvještaj. U njemu je stajalo da je formiran vod od 20 ljudi i da je s njim posjeo položaje na Veljem kuku, da su Italijani stigli iz Trebinja u Lastvu, ali da se ne kreću dalje.

Za obezbjeđenje graničnih sela od ustaša ustanički štab je ostavio manje dijelove Nudolsko-dolovske čete, a jedan vod Gornjopoljske čete sa Ilijom S. Milovićem zadržao je u Bijeloj gori kao pomoć hercegovačkom zbijegu. Međutim, zbog otpremanja zarobljenih i ranjenih Italijana u pravcu Dubrovnika i Risna i podjele ratnoga plijena, napad na Viluse je odložen za tri dana. Okupator je vrlo brzo reagovao. Da bi ugušio ustanak, privukao je velike snage iz Albanije i Italije i već postigao znatne uspjehe na pravcima Podgorica — Nikšić i Podgorica — Cetinje. Za operacije gušenja ustanka u Crnogorskom primorju, Boki i Grahovu upotrebljena je iz Albanije pješadijska divizija »Taro« (207. i 208. pješadijski puk, 48. artiljerijski puk, 164. bataljon crnih košulja), ojačana II alpskom grupom »Vale«. Dva bataljona 207. pješadijskog puka te divizije prebačeni su 20. jula brodom »Rosini« iz Drača u Kotor, za dejstvo na pravcu Risan — Grahovo. U operativnoj zapovijesti od 21. jula

[12] Zbornik III/4, dok. 156 i Arhiv VII, reg. br. 8, k. 550.

generala G. Pedracolija, komandanta pješadijske divizije »Taro« (48), o upotrebi divizije, pod parolom: »Naprijed po svaku cijenu«, govori se o ustaničkim snagama, njihovoj jačini, rasporedu, organizaciji i taktici napada, načinu života i odijevanja i na osnovu toga se daju pravci dejstva pješadijskim pukovima. Tako je 207. pješadijski puk, ojačan jednom baterijom (75/13) 48. artiljerijskog puka, dobio zadatak da dejstvuje i čisti zonu na pravcu Risan — Grahovo. U toj zapovijesti se, između ostalog, kaže:

Akcije čišćenja moraju se dobro proučiti i pripremiti; zatim ih **saopštiti** ovoj komandi, označavajući snage i ciljeve, pa ih izvršiti tek poslije odobrenja. Poslije svakog čišćenja saopštiti broj zarobljenih i strijeljanih ustanika. Pored toga, još i opšte podatke za lica koja se uzimaju kao taoci i vrstu zaplijenjenog oružja i namirnica. Sve oduzeti i ostaviti stanovništvo bez namirnica.

A u dnevnom obavještenju od 27. jula, generala Pedracolija prefektu u Kotoru stoji:

Čišćenje predjela Risan — Crkvice — Grahovo biće izvršeno što je moguće prije. Početak akcije ću vam blagovremeno javiti, a sad ukazujem na činjenicu da je korisno da grupe agenata javne bezbednosti kao i karabinijeri i stanice kraljevskih karabinijera teritorijalne grupe prate operativne jedinice kako bi sigurno prepoznale sumnjiva lica koja ste vi označili u vašem izvještaju. Ako Vaša ekselencija prihvata ovaj predlog, molim Vas da uputite pomenute grupe od 29 t. g. komandantu garnizona Risan.[13]

Komandant pješadijske divizije »Taro«, sa sjedištem u Kotoru, imao je, 20. jula, na raspolaganju snage od jednog ojačanog puka (207. pješadijski puk i bataljon »Peskara« II alpske grupe »Vale«), koje su prema operativnoj zapovijesti, od 21. jula, dobile zadatak da ofanzivno dejstvuju na pravcu Risan — Grahovo. Međutim, general Pedracoli, poučen, iskustvom bataljona koji su uništeni 15. jula u borbama na Košćelama, nije se usudio da ovim snagama odmah otpočne nastupanje u pravcu Grahova i ukaže pomoć opkoljenom italijanskom garnizonu, koji se sjutradan (22. jula) napale ustaničke čete. Takođe je teško objasniti zašto je komanda divizije »Taro« poslije pada Grahova tako dugo odlagala borbena dejstva na pravcu Risan — Grahovo kada je raspolagala sa dovoljno snaga, dok su glavne ustaničke snage bile angažovane u napadu na Viluse, a samo nepotpuna Barska četa zatvarala pravac od Risna. I tek kad je 28. jula na ovaj pravac prebačen i drugi bataljon alpske grupe »Vale« i kad su prednji dijelovi divizije »Kaćatori dele Alpi« ušli u Nikšić i počeli nastupati u pravcu

[13] Zbornik IH/4, dok. 152 i Arhiv VII, reg. br. 9/3a-l, k. 550.

Grahova i Vilusa, otpočela su, 30. jula u 5 časova izjutra, dejstva i na sektoru Risan — Crkvice — Grahovo.

Jedinice pješadijske divizije »Taro« (3. bataljon 207. pješadijskog puka) sa pridatim 1. i 2. bataljonom II alpske grupe »Vale«, jednim divizionom brdskih topova 48. artiljerijskog puka, dvije čete 3. bataljona lakih tenkova, nešto inžinjerije i avijacijom, uz podršku vazduhoplovne izviđačke grupe sa aerodroma u Skadru, nastupale su u dvije kolone: glavna kolona alpinaca pravcem (cestom) Risan — Ledenice — Grkavac — Dragalj — Grahovo, a pomoćna, dijelovi 207. puka, pravcem Risan — Crkvice. Uspostavljajući saobraćaj na cesti — putevi su bili razoreni — glavna kolona je nastupala postepeno i oprezno, tako da je u toku dana dostigla liniju Grkavac — Crkvice. Pri tome nije nailazila na otpor, jer se Barska četa dan ranije povukla prema Grahovu i posjela Strekavicu. Kolona 3. bataljona 207. pješadijskog puka, takođe ne nailazeći na otpor, stigla je oko 10 časova u Crkvice, gdje se zadržala i utvrdila za odbranu.[14] (Italijani ranije u Crkvicama nijesu imali svoju posadu).

Istog dana su i jedinice italijanske brdske divizije »Kaćatori dele Alpi« nastavile čišćenje terena od Nikšića prema Vilusima i sjutradan stigle do Podbožura, na granicu opštine grahovske.

Glavne ustaničke snage su toga dana još vodile borbu kod Vilusa, ali bez uspjeha. Naime, čim su ustanici napali italijansku posadu u školi, nad Vilusima su se pojavila dva italijanska izviđačka aviona, koji su uspostavili vezu sa garnizonom i u niskom letu mitraljirali i bacali bombe. To je unijelo priličnu pometnju među ustanike. Avioni su i sljedećih dana izviđali i obavještavali opkoljeni garnizon, što je bilo presudno za uspešnu odbranu posade. Puna četiri dana ustanici su napadali Viluse, ali je svaki njihov napad bio odbijen. Pri tome se najviše nade polagalo u top »pito«, ali, uslijed nepovoljnih vatrenih položaja i dejstva neprijateljske avijacije, on nije mogao tako efikasno dejstvovati kao na Grahovu. I noćni napadi bombaških odjeljenja ostali su bez očekivanih rezultata. Treba istaći još i to da su Vilusi imali povoljnije uslove za odbranu, jer je školska zgrada bila opasana visokim zidom.

Tako Vilusi nijesu oslobođeni, uprkos ustaničkom poletu i uvjerenju da će italijanska posada podleći pred prvim naletima ustaničkih snaga. Neprijatelj nije imao gubitaka, dok je na strani ustanika poginuo, kod same škole, Milan Okičin Vujačić.

[14] Zbornik III/4, dok. br. 159 i 161.

Na vijest da se od Nikšića kreću jake italijanske snage, a da su krenule i od Boke, prookupatorski elementi — dio crnogorskih federalista — i pristalice izbjegličke vlade u Londonu, koji nijesu bili za otpočinjanje oružane borbe protiv okupatora, jedinstveno su istupali protiv nje, tražeći od ustaničkog štaba da prekine borbu i da se ne suprotstavlja okupatorskim kolonama koje nastupaju u pravcu Vilusa i Grahova. Oni su žučno raspravljali, napadajući rukovodstvo ustanka na čelu sa Savom.

— Trebalo bi da neko za ovo glavom plati! — reče jedan od njih, a drugi dodade:

— Uvukli su narod u borbu protiv Italijana, a sad. . .?

— Koga vi to predstavljate? — prekide ga Sava.

— Mi predstavljamo narod koji želi da živi u miru i da se lojalno odnosi prema italijanskoj vojsci — reče prvi — nego koga vi, komunisti, predstavljate?

— Pobunjeni narod! — viknu Sava, pa nastavi: — A dajem vam riječ da se oružje koje je narod uzeo neće ispustiti do konačne pobjede.

— Vi na taj način upropašćavate ne samo sebe nego i živote i imanja mirnih građana.

Zatim »predstavnici naroda grahovske opštine« pođoše u Podbožur da sačekaju okupatorsku kolonu i izraze joj lojalnost i spremnost za predaju oružja.

Sve se to u velikoj mjeri negativno odrazilo na dalji rad vojno-političkog rukovodstva i moral ustanika.

U takvoj situaciji Mjesni i Vojni komitet našli su se pred dilemom: ili pokušati frontalno suprotstavljanje daleko jačim neprijateljskim snagama, računajući pri tom i na otpor prookupatorskih i kolebljivih elemenata, ili, pak, privremeno obustaviti dalje napade. Ni u jednom ni u drugom slučaju rukovodstvo ustanka u grahovskoj opštini nije htjelo da samo donese odluku i na sebe preuzme svu odgovornost. Zbog toga je za 31. jul sazvano šire partijsko savjetovanje, koje je održano pod Hinim brdom. Nakon duge diskusije (jer je bilo suprotnih mišljenja) postignuta je saglasnost da se — zbog nastupanja neprijateljskih kolona u pravcu Grahova i Vilusa, a naročito zbog nedovoljnih snaga da im se pruži ozbiljniji otpor — odustane od daljeg napada na Viluse. Jednovremeno je odlučeno da se ustaničke čete. raspuste, a ustanici vrate kućama, s tim da niko od njih ne predaje oružje. Takođe je odlučeno da se članovi Partije, skojevci i istaknutiji borci privremeno sklone ispred okupatora.

Ova odluka je prenesena i ustanicima kod Grahova koji šu branili pravac od Risna.

Pred prikupljenom Barskom četom u Dervišu iznad Grahova istupio je Pavle, sekretar Opštinskog komiteta Partije:

— Drugovi, mi ne možemo izdržati frontalnu borbu protiv nadmoćnijeg neprijatelja. Zbog toga oni drugovi koji su kompromitovani kao komunisti neka se povuku na sigurna mjesta, a ostali neka se vrate, s tim da sačuvaju oružje i izbjegavaju svaki dodir sa okupatorom.

— Nema vraćanja, druže, reče Petar Markov. A zatim, okrenuvši se prema četi, dodade: — Kad smo već pošli u borbu, nećemo se vraćati ženama.

— Budi uvjeren, Petre, borba neće prestati, ali u ovom momentu mi nemamo snage da zadržimo neprijatelja — dodao je na to Pavle.

O nastaloj situaciji upućen je izvještaj Okružnom komitetu KPJ Nikšić i tražene su direktive za dalji rad.

Nastupajući od Podbožura vrlo oprezno i, zbog rušenja na putu, usporeno, italijanska kolona je tek 2. avgusta ušla u Viluse i bez borbe se povezala s italijanskom posadom. U Vilusima su joj prišli »predstavnici« osam sela i izrazili želju da pribave potrebne količine mesa za ishranu vojske i spremnost da predaju oružje.

Neprijateljska motorizovana kolona koja je nastupala pravcem Risan — Crkvice — Grahovo imala je da savlada težak teren i veća rušenja na putu. Stoga je i nastupala usporeno, širokim frontom, posjedajući jačim snagama pogodna uporišta (Ledenice, Grkavac, Crkvice i Dragalj) i utvrđujući ih za odbranu. Tako se 3. bataljon 307. pješadijskog puka divizije »Taro« zadržao na prostoru Ledenice — Dragalj — Crkvice, dok su bataljoni alpske grupe »Vale«, praćeni baterijom brdskih topova iz sastava 48. artiljerijskog puka i četom tenkova, takođe 2. avgusta ušli u Grahovo. Uz put su palili kuće, pljačkali i hapsili nedužno stanovništvo i uzimali taoce.

U Grahovu i Vilusima prikupile su se jake neprijateljske snage. Zavedeno je vanredno stanje. Sprovodeći vanredne represivne mjere, neprijatelj je zahtijevao od stanovništva da preda oružje, kaže imena i domove organizatora ustanka i oda mjesta gdje se tajno prikupljaju ustanici. U represalijama naročito su se isticale alpske jedinice grupe »Vale«, koje su čistile teren oko Grahova. Kao da su se svetile za poraz i gubitke koje su im, krajem jula, nanijele ustaničke snage u Grahovu. U vezi s tim u operativnom dnevnom izvještaju komande pješadijske divizije »Taro« od 3. avgusta, između ostalog, piše: »Grupa alpinaca 'Vale, nastavlja čišćenje Grahova i ostalih

mjesta i vrši represalije protiv ustanika i njihove imovine. Za nredaju oružja komandant je dao rok od 5 dana t. m., poslije čega će pooštriti protivmjere«.[15]

Seljaci su, gledajući prvi put nemoćno kako im Italijani pljačkaju i pale kuće, hapse i odvode čitave porodice u logore, na razne načine komentarisali novonastalu situaciju. Dok su protivnici narodnog ustanka i kolebljivci optuživah vođe ustanka i za njih tražili najstrožu kaznu, dotle su komunisti, kao i oni koji su čvrsto stajali uz narodnooslobodilački pokret, još. čvršće i upornije ostajali na pozicijama borbe protiv okupatora i svih njegovih saradnika do konačne pobjede.

Ovakav razvoj događaja doveo je partijsko rukovodstvo i cijelu partijsku organizaciju u opštini grahovskoj u vrlo težak položaj; bili su prinuđeni da pređu u ilegalnost. Nasuprot tome, prookupatorski i provladini elementi počeli su udruženim snagama nastupati. Prvi zadatak koji su dobili od Italijana bio je da se oduzme oružje od naroda i preda vojnim vlastima.

Međutim, ni okupator ni njegovi otvoreni saradnici nijesu postigli željene rezultate, prvo, što su ne samo ustanici nego> i veliki dio naroda, ne čekajući okupatora, napustili sela i, drugo, što i oni seljaci koji su sačekali okupatora nijesu predali oružje.

Sto su oružane borbe oko Grahova otpočele osam dana kasnije od prvih oružanih akcija u drugim krajevima Crne Gore, bilo je i objektivnih uzroka, ako se uzme u obzir dobijanje protivrječnih partijskih direktiva. Međutim, nema opravdanja što se po oslobođenju Grahova (24. jula izjutra) nije još istoga dana napalo i na Viluse, jer je situacija tada bila mnogo povoljnija nego tri dana kasnije, kad je napad otpočeo. Glas 0 oslobođenju Grahova morao se nepovoljno odraziti i na moral neprijateljske posade u Vilusima, te je pogrešno bilo odlagati napad, utoliko prije što je okupator brzo privlačio jake snage 1 što se vojno-politička situacija brzo mijenjala u njegovu, korist.

Teška situacija u Crnoj Gori, stvorena italijanskom protivofanzivom, rđavo se odrazila i na borbeni duh i moral ustaničkih snaga u grahovskoj opštini, što je ujedno i osnovni razlog neuspjeha u borbi kod Vilusa. Naravno, ne bi trebalo ispustiti iz vida početničko neiskustvo Vojnog komiteta u rukovođenju oružanim borbama, a, donekle, ni rad prookupatorskih elemenata — pristalica crnogorske federalističke stranke — i

[15] Zbornik **III/4,** dok. **164.**

reakcionarnih nenarodnih režima stare vlasti, koji su baš u Vilusima i Spili imali svoje jače uporište, mada je u tom momentu to bilo od drugostepenog značaja.

Poslije sprovođenja odluka donesenih na savjetovanju na Ilinom brdu, mjesno vojno i političko rukovodstvo ustanka povuklo se u ilegalnost i čekalo je direktive od Okružnog komiteta KPJ Nikšić. To je bila krupna pogreška. Trebalo je odmah, ne čekajući direktive odozgo, mobilisati partijsku organizaciju i SKOJ da, na konferencijama i seoskim zborovima, pravilno objasne narodu novonastalu situaciju, i tako suzbiju paniku i razoran rad pete kolone. Posljedice bi bile svakako neuporedivo teže da nije brzo uslijedila intervencija Okružnog komiteta. Zahvaljujući njegovoj efekasnoj pomoći došlo je do zaokreta u daljem radu grahovske partijske organizacije. To je dokazao njen pravilan rad u onom dijelu naroda koji se nakon uzmaka sklonio u teže pristupačna brda i okolne planine i stvorio nekoliko jakih gerila (ustaničke baze, gdje su pored zbjegova bili i naoružani borci), među kojima su bile najbrojnije ona na prostoru Jabukovac — Cerovo polje i ona na prostoru Zagora — Jabuka.

U ustaničkim bazama (gerilama) hitno se pristupilo stvaranju gerilskih odreda. Najprije ih je bilo samo nekoliko, ali se njihov broj ubrzo povećao, tako da ih je do sredine avgusta bilo već devet: Jabukovački, Cerovopoljski, Gornjopoljski, Okoliški, Jabučki, Nudolski, Zaslapski, Dolovski i Grahovački. Jačina tih prvih odreda kretala se od 5 do 15 gerilaca, uglavnom članova Partije i SKOJ-a. Komandu nad njima objedinjavao je Štab bataljona grahovskih gerilskih odreda, čiji je komandant bio Sava Kovačević. Odredi su se iz osnova razlikovali od ustaničkih četa, jer su bili stvoreni na mnogo užoj osnovi. Oni su dobili zadatak da u novostvorenim uslovima nastave borbu protiv okupatora i pete kolone.

Učvršćenju gerilskih odreda, njihovom organizacijskom jačanju i povezivanju s narodom partijska organizacija je posvetila veliku pažnju, tako da su već krajem avgusta bili sposobni da ponovo, sa više iskustva, otpočnu s manjim akcijama protiv ustaških oružanih snaga u Hercegovini.[16] Tako je uspješno i dosta brzo savladana kriza nastala zbog italijanske protivofanzive, u julu i avgustu.

Stevan **KOVACEVIČ**

[10] Nudolski, Zaslapski i Dolovski gerilski odred i jedan hercegovački gerilski odred iz okoline Lastve, pod komandom Save **Kovačevića,** napali su 31. avgusta 1941. u Lastvi oružničku postaju **iz** sastava 4. oružničke pukovnije u Trebinju, razoružali 9 oružnika i spalili opštinsku „arhivu (Zbornik IV/1, dok. 300 i 313).

NA TROMEĐI BOSNE, LIKE I DALMACIJE

U prvoj polovini juna 1941. godine dobio sam poruku od Milana Bursaća da se u narednu nedjelju nađem sa Božom Babićem i Stevanom Popovićem na Bobari (Konjeva Dolina) radi sastanka s jednim drugom. Ugovorenog dana s pomenutim drugovima sam došao na određeno mjesto. Nakon desetak minuta pojavio se i Milan Bursać sa nama nepoznatim čovjekom, koji nam se predstavio — »Starčević«.*

»Starčević« nam je tom prilikom izložio čitavu političku situaciju i stvaranje NDH, dohvatajući istorijat nenarodne politike kapitulantske države, ukazao na borbu radničke klase i njena strijemljenja za slobodu i nezavisnost. Na kraju nam je dao do znanja da nam je povjerena krupna i odgovorna dužnost — da narod pripremamo za ustanak, i to na taj način što ćemo ga svojim radom bodriti, objašnjavati mu mogućnost borbe protiv ustaša i okupatora, prikupljati podatke o broju odnosno količini oružja i municije, pronalaziti ljude sa kojima se može razgovarati o mogućnosti izvršenja tog zadatka, voditi računa o tom da neprijatelj ne bi na prevaru povlačio ljude iz sela, bilo da ih uništava, ili da ih šalje u Njemačku i drugdje da rade i robuju za račun fašizma.

Odmah po povratku u selo počeli smo da prikupljamo podatke o oružju: gdje, u koga i koliko ga ima. A za to vrijeme smo se sastajali sa grupama mladih, prenoseći im radio-vijesti, koje su u to doba bile još jako oskudne. Tako je prošlo nekih 8—10 dana, kada smo počeli i da redovnije dobivamo radio-vijesti, umnožavane od organizacije, koja je rukovodila pripremama za ustanak na čitavom srezu. Te informacije bile su mnogo sadržajnije, što nam je pomoglo da narodu pružimo šira obavještenja, a ujedno i izvjesno ohrabrenje.

* Odnosi se na Ljuba Babića.

Dvadesetog juna došao je kurir, ali tom prilikom je našao samo Božu Babića. Kurir je donio poziv da se sutradan sastanemo na Kamenici, kod kuće Bursaćeve. Božo je otišao na **taj** sastanak, dva dana kasnije. On mi je prenio zaključke sa konferencije — odnosili su se na formiranje štaba odreda za srez Bosansko Grahovo. Na konferenciji je, zatim, raspravljano o dotadašnjim uspjesima na pripremama ustanka, o prikupljenim podacima o oružju, o pozivima ustaških vlasti svim onim koji nisu završili svoj kadrovski rok u bivšoj vojsci -— da to dosluže u domobranima. O svim tim pitanjima — zaključeno je na konferenciji — treba odmah obavijestiti narod, naročito one koji imaju oružje.

Odmah smo izvršili popis svih onih koji su imali oružje, obavijestili smo sve one koji su pozvani u vojsku šta ih čeka te da se ni jedan ne odazove pozivu. A to je bilo i lako objasniti, jer je nekoliko dana ranije pobjegao sa jame zvane »Kuk« Vojislav Mileusnić, koji je ispričao sve strahote masovnog uništenja srpskog življa.

Drugog jula ustaše su izašle u selo Lički Osretci i blokirale ga s namjerom da unište čitav narod. Međutim, većina naroda je napustila selo prije blokade, bježeći jednim dijelom u selo Trubar. A za to vrijeme neprijatelj je zapalio njihovo selo i ubio 22 osobe. Narod je shvatio da više nema čekanja već se treba suprotstaviti oružjem.

Poslije podne sakupio se veći broj muškaraca sposobnih za borbu u gaju Miloša Popovića. Tu smo i Božo i ja. Narod nas upita šta da se radi. Pošto odmah nismo mogli odgovoriti, otišli smo u selo Kamenicu, kod Ljuba Babića. Malo kasnije tamo je došao i Milan Bursać. Izložili smo im situaciju i upitali šta treba raditi. Drugovi su nam predložili da se vratimo u selo i da, ukoliko ustaše nastave nastupanje, sav narod treba evakuisati iz sela. Ali da, ukoliko bi ustaše ostale u Ličkim Osretcima, ili se povukle u Srb, treba sačekati još koji dan dok se izvrše sve pripreme za ustanak. Poslije toga Božo i ja smo se noću vratili u Trubar gdje smo zatekli sve ljude na okupu. Tom prilikom smo im prenijeli poruke naših drugova.

Šestog jula smo na sastanku kod Ljuba Babića. Sastanak je održan u šumarku, na Bodirožinoj glavici. Tu smo proradili proglas Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije. Tom prilikom smo dobili zadatak da doznamo stanje garnizona u Srbu i u Kninu.

Nakon nekoliko dana doznali smo da ustaški garnizon u Kninu, zajedno sa domobranima, nije jači od jednog bataljona i da Italijani tih dana odlaze u Zadar, tako da će u Kninu ostati vrlo malo vojske. Saznali smo i to da su ustaše, kao i domo-

branska vojska, u stalnoj pripravnosti i da radi toga na željezničkoj stanici normalnog kolosijeka u Kninu stoji u pripravnosti jedna kompozicija. Slična pripravnost bila je izvršena i na uzanom kolosijeku. Za garnizon, u Srbu smo obaviješteni da, pored nekoliko žandara i ustaša, ne postoje nikakve naoružane snage. Te podatke stalno smo provjeravali, pratili i penosili ih Babicu.

Period od 6. do 24. jula protekao je u ličnom i kurirskom kontaktu između nas i štaba odreda. Dobili smo izvještaj o formiranju odreda u okolnim selima Drvara, Grahova i Petrovca. Bili smo obaviješteni da na poziv ustaša niko nije otišao iz našeg sela, a malo ih je bilo uopšte — iz drugih sela — koji su se odazvali tom pozivu. Ustaše su bile bijesne zbog toga, pa su pokušale da pokupe radnike iz pilane i tvornice celuloze u Drvaru, što im, takođe, nije pošlo za rukom, jer su radnici noću 22/23. jula napustili tvornicu i pobjegli.

FORMIRANJE TRUBARSKOG GERILSKOG ODREDA

Dvadeset četvrtog jula Milutin Morača nam je uputio pismo, u kome se kaže da se istog dana svi sakupimo. Noću, između 24. i 25. jula, sazvali smo konferenciju čitavog sela. Određeno je zborno mjesto u Zoviku. Na konferenciju je došlo oko 80 ljudi, sposobnih za borbu. Te večeri je izvršen, javni popis oružja, odnosno, pročitan je spisak, koji je bio već ranije sastavljen. Ustanovljeno je da imamo 74 puške i 4000 metaka. Na sastanku je rečeno da je već izvršena organizacija četa u svim selima drvarske i grahovske opštine, da su to učinila i ostala mjesta iz naše neposredne blizine — u Lici i Dalmaciji, kao i da se vrše pripreme za ustanak u čitavoj Jugoslaviji. Zatim se prišlo formiranju Trubarskog gerilskog odreda. Najviše se diskutovalo o izboru komandnog kadra. Za komandira odreda je izabran Nikola Rodić, a za njegovog zamjenika — u svojstvu komesara — Pero Baltić. Iste večeri podijeljeni su zadaci i određene patrole, koje će izviđati i osmatrati da se ne bi pojavila neprijateljska vojska. Naročito je skrenuta pažnja na to da se dobro osmatraju vozovi koji prolaze.

Dva dana kasnije izabrani komandir i ja krenuli smo za Kamenicu, u štab odreda. U štabu smo našli Ljubu Babića i Milana Bursaća. Podnijeli smo im izvještaj o formiranju naše čete i broju ljudstva. Postavili smo i pitanje šta ćemo bez oficira. Ljubo se nasmija i reče: »Pa zar vi koje je sinoć narod izabrao, niste najpouzdaniji oficiri?« Tom prilikom nam je ispričao kako Kinezi desetinama godina vode gerilske ratove, a da starešine nisu oficiri, već radnici i seljaci. Na kraju nam je dao uputstva šta treba raditi na znak početka borbe.

Istoga dana, oko 6 časova, stigli smo u Zovik, gdje smo zatekli oko 50 ljudi. Nešto kasnije stigli su i ostali drugovi. Odlučeno je da se odmah pošalju 4 patrole, u 4 zaseoka, kako bi obavijestile narod o tome da se vrše pripreme za ustanak.

Dvadeset šestog jula, naveče, sazvana je konferencija naroda kod Kojine doline. Naoružani odred Zovika došao je na određeno mjesto, donoseći hranu, vodu i nešto municije. Konferencija je počela odmah i trajala do kasno u noć. Određeno je šta ko treba da radi na znak ustanka. Tom prilikom određen je Lazo Babić da sa omladinom nastavi kosidbu dozrelog žita. Kada je narod vidio naoružane borce, osjetila se drukčija atmosfera nego na ranijim razgovorima. Mada je bilo pojedinaca koji su svoje strahovanje pokušavali da prenesu i na druge, te pojave su brzo razbijene, jer je narod, kao cjelina, bio za to da se borba prihvati.

POČETAK USTANKA — BORBA NA ŽANDARMERIJSKOJ STANICI U TRUBARU

Iste noći, oko 24 časa, došao je u četu Stevan Popović i donio pismeni nalog da odmah treba početi sa borbom. Ali taj nalog nisu potpisali ni Ljubo, ni Milutin. Zato smo odlučili da Božo izađe na Metlu, odakle će moći da čuje kad borba počne u Drvaru, pa čim to čuje — da zapali sijeno na vrhu Metle. Božo je odmah krenuo. Nastalo je nestrpljenje. Stalno smo gledali na Metlu. Ali kad je Božo stigao na vrh Metle, borba u Drvaru još nije bila počela. Zbog toga se uputio u sjedište štaba odreda, na Kamenicu. Međutim, tamo nije našao nikoga. U međuvremenu je počela borba u Drvaru. Božo je istrčao na vrh Metle i zapalio sijeno.. . Za to vrijeme lugar Pero Reljiš ispričao nam je da je preko dana bio sa narednikom žandarmerijske stanice u Trubaru, koji mu je rekao da već znaju za naše pripreme i da će se sigurno predati bez borbe.

U tom trenutku smo povjerovali toj izjavi, pa sam napisao naredniku pismo da se predaju. Kao mjesto za predaju odredili smo kuću Pere Rodića Markovića.

Zandarmi su, međutim, odbili našu ponudu. Zbog toga smo krenuli na žandarmerijsku stanicu. Rasporedili smo se u tri grupe. Kad smo bili na oko 100 m ispred žandarmerijske stanice, žandarmi su sa uzvišice, na kojoj je bila kasarna, otvorili vatru na nas. Tom prilikom ranjena su nam 3 druga, dok je jedan poginuo. Računali smo da se žandarmi nalaze u stanici, pa smo je blokirali. Oko 16 časova Dragan Rodić je prikupio nekoliko bombi i sa nekolicinom drugova prišao do samih prozora stanice, pobacao bombe unutra i izvršio juriš. Stanica je

bila likvidirana. .. Poslije borbe za žandarmerijsku stanicu odvojili smo jednu desetinu boraca i uputili je ka Kaldrmi, gdje su joj se priključili i borci iz istog sela. Borci su u tom selu preuzeli magacine Batinjolovog gradilišta u kojima se nalazio eksploziv, kao i izvjesna količina maziva. Iz ovih magacina uzeli su jedan sanduk eksploziva, izvjesnu količinu ulja i uputili se prema stanici Tiškovac radi rušenja voza. Jedna desetina je krenula samom prugom, a druga, u kojoj se nalazio i Miloš Zorić sa svojim puškomitraljezom, niz korito Butižnice. Oko 12 časova pojavio se voz iz željezničke stanice Tiškovac i pošao u pravcu Ličke Kaldrme. Kod kuća Baukovih nalazio se drveni most, koji je desetina, što je išla prugom, već bila posula uljem, namjestila eksploziv i zapalila. Kada se voz primakao mostu na oko 50 metara, uslijedila je detonacija i -— požar. Ustaše su, čuvši tu eksploziju, zaustavile voz. U tom momentu su borci iz Kaldrme osuli vatru po vozu. Ustaše su počele da iskaču iz voza pokušavajući da se razviju u strijelce. Ali to im nije uspjelo, jer ih je pritisak boraca, koji su tukli od Tiškovačke crkve, prisilio da se povuku u stanicu, udaljenu nekih 800 metara. Lokomotiva je gurala vagone nazad, prema stanici, a desetina u kojoj su bili Dušan i Milan Zorić iz Kaldrme, sa svojim puškomitraljezom, stalno ih je držala pod vatrom. Čuli su se jauci ustaša. Kada su istaše došle u stanicu, pokušale su da se razviju u streljački stroj i da pođu u pravcu Gruborovih kuća. Međutim, desetina Zorića je primijetila taj manevar ustaša, pa ih je pritisla jakom vatrom i natjerala na ponovno povlačenje u utvrđenu željezničku stanicu. Iz stanice su ustaše pokušale da desetinu Zorića prisile na povlačenje. Ali, u tom trenutku je desetina iz trubarskih odreda zaobišla stanicu sa gornje strane pa su ustaše bile primorane da se ponovo povuku u stanicu.

BORBA ZA STRMICU

U kasnu noć 27. jula ustanovljeno je da na položajima u Tiškovcu ima 40 a u Dugopolju kod kuće Baukove 20 boraca. U Tiškovcu su uglavnom bili borci iz Kaldrme, a kod kuće Baukove u Dugopolju bilo je 15 boraca iz Trubara i došlo im je pred sami mrak 10 boraca iz Dugopolja. Borci iz Trubara, koji su vodili borbu na žandarmerijskoj stanici, dobrim dijelom su otišli kući. U ovakvoj situaciji sastali smo se kod kuće Baukove sa ovom grupom ljudi. Na ovom sastanku učestvovao je Milan Tankosić, Nikola Rodić i ja. Zaključili smo da ja odmah idem u Trubar, da se u toku noći pronađu svi borci i oružje i da se odmah krene u pravcu Strmice. Kod kuće Jove Rodića,

u zaseoku Dolovi, našao sam njega i njegovog brata. Odmah **su** me pitali: gdje su ustaše, šta ima novo u Tiškovcu i šta ima novo uopšte. Odgovorio sam im da su ustaše protjerane, da je oslobođen Drvar, Grahovo, Srb i da se vode borbe za Donji Lapac. Na moje pitanje znaju li gdje se nalaze borci, odgovoriše mi da su na **Zikovcu** i **da** je Božo sa njima. Zamolio sam **ih** da odmah idu na **Zikovac** da pronađu Božu i da mu kažu da u toku noći prikupi sve borce i da ih odmah šalje u pravcu Tiškovca. Po povratku sam kod kuća Baukovih u Dugopolju našao sakupljene borce iz Dugopolja i jednog dijela Kaldrme. Sa njima su Milan Tankosić i Nikola Rodić, komandir čete. Dogovorili smo se da se odmah kreće i to jedna desetina sa Milanom Tankosićem i Stevom Babićem da ide u pravcu Popine.

Nikola i ja sa ostalim borcima smo krenuli u pravcu željezničke stanice Gornji Tiškovac. Čim smo stigli u pomenutu stanicu, sakupilo se sve za borbu sposobno ljudstvo iz Gornjeg Tiškovca i Kaldrme. Od sakupljenog ljudstva na brzu ruku je formirana četa za čijeg je komandira izabran Mirko Marić.

Borci novoformirane čete su tom prilikom demolirali sva postrojenja na stanici Gornji Tiškovac, popalili sve mostove, koji su se nalazili na Šipadovoj pruzi, između stanica Gornji i Donji Tiškovac. U Crnim Potocima našli smo sakupljene borce iz sela Donji Tiškovac, Drenovac i Vaganj od kojih je formirana Donjotiškovačka četa. Za komandira čete izabran je Pera Jarić.

U tom trenutku neprijateljske snage iz Strmice otvorile su vatru iz teških oružja u pravcu Derala. Brzo smo napravili raspored. Nešto oko 11,30 časova krenuli smo na zadatak.

Nakon pola časa naše snage su se našle u samoj Strmici. Neprijatelj je od pravca Bolandže i dalje davao otpor, ali, pritisnut našim snagama, njegova je vatra brzo svedena na pojedinačno puškaranje. U toj borbi neprijatelj je imao osjetne gubitke: 27 mrtvih. Sem toga zaplijenili smo veliku količinu puščane municije.

Poslije oslobođenja Strmice, kasno uveče, sakupili su se svi sposobni Strmičani, pa je formirana Strmička četa, koja je imala oko 150 boraca sa 150 pušaka i jednim teškim mitraljezom. Za komandira čete izabran je Pajo Kurbalija. Potom je izabran odbor, koji je dobio zadatak da prikuplja hranu za borce. Formirana je i komanda mjesta; za komandanta — koliko se sjećam — izabran je Danilo Cerovac.

U toku dana dobili smo obavještenja da u žandarmerijskoj stanici u Donjem Plavnu ima, pored žandarma, i 25 ustaša, naoružanih puškama i puškomitraljezima, kao i da se u željezničkoj stanici Plavno nalazi oko 25 ustaša. Međutim, ta obavještenja nisu bila tačna: u žandarmerijskoj stanici Plavno

bilo je samo 6 žandarma i 2 ustaše, dok su sa stanice Plavno ustaše pobjegle čim su čule za borbu. Kad smo saznali tačne podatke, rasporedili smo snage i krenuli u borbu. Borba je počela 29. jula. Žandarmi i ustaše dali su otpor. Borba se vodila čitav sat. Naši borci su ovladali stanicom, zarobili i pobili žandarme i ustaše. U toj borbi zaplijenjeno je 180 pušaka, 2 puškomitraljeza, 10 sanduka municije i nekoliko bombi. Tom prilikom su poginula i naša dva borca.

FORMIRANJE PLAVANJSKE I GOLUBlCKE CETE

Dvadeset devetog jula, u popodnevnim časovima, sakupio se narod Gornjeg i Donjeg Plavna i formirao svoju četu. Ta četa je brojala oko 250 boraca. Za komandira čete izabran je Obrad Bojanić. Četi je dato na raspolaganje 180 zaplijenjenih pušaka, jedan puškomitraljez i 8 sanduka municije. Četa je dobila zadatak da dio snaga usmjeri u pravcu stanice Plavno, a drugi ka Crnom vrhu, u pravcu Golubića.

Jedinice, koje su 28. jula navečer ostale u Stanici, nastavile su borbu u pravcu Golubića. Na tom putu nije bilo nekih naročitih borbi, sem što su ustaše, prilikom odstupanja, ostavile jedno odjeljenje, koje im je štitilo odstupnicu, tako da je došlo do borbe, koja se završila nešto oko 11 sati prije podne.

Dio snaga, koji je nastunao u pravcu stanice Plavno, sudario se sa jednom satnijom kod Crnog vrha. Našim borcima **pošlo** je za rukom da razbiju neprijatelja za nekih desetak minuta. U toj borbi zarobljen je i jedan ustaša.

Naveče smo smjestili komandu čete u selo Golubić. U **taj** zaseok sakupio se veći broi ljudi. Ustanovili **smo** da u Golu**biću ima** oko 80 sposobnih boraca, pa se pristupilo formiranju **čete.** Za komandira te čete izabran je Milan DamjanOvić. Četa **je** dobila zadatak da odmah, u toku noći, krene iznad Šegotina **vrela, da** tamo zauzme položaje i da se i tamo formiraju borbene jedinice. Iz te čete smo jednu desetinu uključili u sastav **Trubarske** čete, da bi nam mogla poslužiti kao vodič u daljim **akcijama** u toj okolini.

*

Nakon svih tih događaja pristupili smo pisanju prvog **izvještaja.** Ali nismo znali kako da nazovemo naš front. Poslije **kraće** rasprave, s obzirom da smo se nalazili jugozapadno od **Drvara,** dali smo mu naslov »Izvještaj sa jugo-zapadnog fronta«. Inače, on je sadržao sve borbe koje smo vodili od 27. do

29. jula navečer. Izvijestili smo, naime, da su formirane čete u Donjem Tiškovcu, Strmici, Plavnu i Golubiću. Izvještaj smo po kuriru poslali u Drvar, Ljubi Babiću.

Te večeri dobili smo vijesti da su ustaše i Italijani napustili Knin i da su otišli u Drniš. Napravili smo raspored i odmah smo krenuli u pravcu Bendera, velikog vijadukta na pruzi Knin — Gračac, jer u tom pravcu nismo čuli nikakvih borbi.

Desetina boraca iz Golubićke čete krenula je u pravcu željezničke stanice Plavno. U toku noći došli smo u Plavno, a ujutro, u prvim susretima sa borcima toga sela, doznali smo da u njihovoj četi nije nešto u redu. Ovo selo se, naime, dijeli na Gornje i Donje Plavno, pa su borci Gornjeg Plavna bili nezadovoljni sa komandirom čete.

Uputili smo se pravo na položaj, gdje smo našli Peru Jarića sa njegovom četom, zatim Mirka Marića sa njegovom četom. I u četi Gornjeg Tiškovca vladalo je nezadovoljstvo zbog komandira čete. Borci gornjeg Plavna željeli su da se priključe u četu Donjeg Tiškovca, pod komandu Pere Jarića.

Sutradan smo doznali od seljaka iz Pribudića i okoline Bendera da su se u toku 29. i 30. jula vodile borbe u selu Zrmanji i da je u toj borbi učestvovala i jedna desetina Bosanaca. Rekli su nam da je ta desetina, sa još nekim borcima iz Prljeva i Zrmanje, razrušila prugu kod sela Pribudić i da se čitav voz sručio u provaliju. Ovo su nam bile prve vijesti o tome da je u životu desetina, koja je otišla 28. jula u pravcu Popine.

PRIKUPLJANJE PODATAKA O STANJU SNAGA NA POLOŽAJU

Tridesetog jula, poslije podne, stigli smo nazad, u sjedište štaba čete. Pozvali smo Simu Bajića da se dogovorimo o našim daljim akcijalma. Tom prilikom došli smo na zamisao da bi trebalo prikupiti tačne podatke o brojnom stanju ljudstva i naoružanja na čitavom području. Odluka je brzo donesena. Uputili smo kurire da obiđu sve položaje, počev od Pribudića do Bendera, preko korita Butižnice ispod Kozjaka na Suvopolje, do Jelina Polja. Kuriru smo dali pismeni nalog za komandire jedinica da mu daju podatke o brojnom stanju ljudstva, količini naoružanja i municije.

Svega dva dana kasnije počeli su da stižu kuriri sa izvještajima, a pred sam mrak većina kurira bila je već stigla. U toku noći sabrali smo stanje i ustanovili da na tom položaju imamo preko 2000 ljudi, nešto oko 1700 pušaka, 7 puškomitraljeza, dva teška mitraljeza, nešto oko 250 bombi i preko 35 000 metaka. Kada smo ustanovili stanje, dogovorili smo se da sjutra izvršimo sve pripreme i da počne napad na Knin. U tom

razgovoru postavilo se pitanje: šta će biti ako ustanici počnu **osvetu** nad nevinim stanovništvom hrvatskog naroda? Pošto smo to dobro razmotrili odlučili smo da napišemo 100 komada **letaka,** od kojih ćemo nešto podijeliti našim jedinicama, dok **ćemo** ostatak uputiti **u** hrvatska sela. Letak je sadržavao poziv hrvatskom narodu da pođe sa nama u borbu protiv ustaša i okupatora i da na taj način dokaže da nema ničeg zajedničkog sa ustašama. Letke smo sjutradan podijelili po četama, dok smo ostatak dali Duri Zelembabi da ih nekako proturi u sela, kojima su namijenjeni.

Naposljetku smo zaključili da sjutradan treba izvršiti probu i poći prema Kninu.

Drugog avgusta, prije Dolaska na položaj, dogovorili smo se da Simo Baiić da jednog svog borca, koji je po zanimanju poštanski službenik, dok smo iz naše čete dali Jovana Rodića, električara, da izvrše opravku pokidanih telefonskih linija Strmica — Drvar. Poslu se prišlo odmah, tako da je u toku dana uspostavljena veza između Strmice i Drvara. Istoga dana, uveče razgovarao sam sa Božom Babićem. U toku dana stigao nam je i kurir od Vojislava Mileusnića sa opširnim izvještajem iz koga smo saznali da su slobodni Srb, Lapac, Zrmanja i Otrić, a da se borbe vode u samom Gračacu.

FORMIRANJE ŠTABA GERILSKO-CETNICKIH ODREDA U GOLUBICU

Šestog avgusta obaviješteni smo da se jedno ojačano odjeljenje ustaških vojnika kreće ka Šegotinu vrelu. Odmah se u tom pravcu uputila Pećka četa i jedan vod Trubarske čete. Kad smo bili oko stotinjak metara blizu vrela, počela je borba, koju je prihvatila i Golubićka četa. Spojili smo snage i za kratko vrijeme neprijatelj je bio razbijen. Tom prilikom ubijena su 4 neprijateljska vojnika. U toj borbi su učestvovali i pop Momčilo Đujić i Brković.

Poslije podne došao sam Đujiću, koji je već imao pripremljen prijedlog za sastav štaba i to: komandant — pop Đujić, operativni oficir — Brković, zamjenik operativnog oficira — Miloš Popović iz Topolja. Sem toga, tražio je moju saglasnost da u taj štab uđe i jedan od naših ljudi.

Sedmog avgusta pozvao me Ljubo Babić. Rekao mi je da se odobrava formiranje štaba u Golubiću, s napomenom da bi ja trebalo da uđem u taj štab, u svojstvu Dolitičkog sekretara, kao i to da bi još jedan naš drug morao ući u štab, kao operativni oficir, ili zamjenik operativnog oficira. Istog dana smo se sastali pop Đujić, Brković, Pajo Kurbalija, Nikola Rodić i ja. Nakon kraće diskusije sporazumjeli smo se da se formira

»Štab gerilsko-četničkih odreda u Golubiću«. Za komandanta — pop Đujić, za operativnog oficira — Brković, za zamjenika operativnog oficira — Pajo Kurbalija, za političkog sekretara — Pero Boltić.

Istog dana ponovo sam razgovarao sa Ljubom Babićem, Tom prilikom je naredio da po svaku cijenu moramo srušiti vijadukt Bender, što sam odmah postavio novoformiranom štabu.

ITALIJANI TRAŽE PREGOVORE

Osmog avgusta ujutru, pored četa Brane Bogunovića prošao je italijanski automobil sa bijelom zastavom. Tog trenutka u šabu se nije niko nalazio, a Italijani su produžili do željezničke stanice na unskoj pruzi. Tamo su naišli na Pećku četu i pitali gdje se nalaze srpski komandanti. Italijani su kazali da su došli radi pregovora, jer, navodno, italijanska vojska ne želi napadati srpske borce. Po tom su se povratili nazad u Knin. Tom prilikom oni su jednom seljaku dali pisamce u kome je bilo rečeno da žele razgovarati sa komandantima ustaničkih srpskih jedinica.

Sjutradan nam je došao, u uniformi jugoslovenskog kapetana, Lazo Tešanović. Ja sam mu ispričao taj događaj. Italijani su ponovo došli kod Šakaca. Ovoga puta našli su Tešanovića. U razgovor sam se i ja upleo. Rekao sam im da sa njima ne možemo pregovarati, jer tu nema naših komandanata.

O tome sam odmah, putem telefona, obavijestio Ljubu Babića.

Dan kasnije iz Drvara je stigao Milutin Morača, koji nam je saopštio da je došao povodom ponuda Italijana. Preko Golubićke čete poslali smo poziv Italijanima, tako da smo se već iza podne sreli sa njima. Sa italijanske strane došao je jedan kapetan, jedan potporučnik i nekoliko vojnika. Italijanski kapetan, preko svog tumača, potporučnika, rekao je da mu je dobro poznato zašto se ovaj narod morao podići na oružje, jer je, reče, vidio negdje kod Gospića rupu u koju je bacan nevini srpski narod. Morača mu je na to rekao da i mi nemamo ništa protiv italijanskog naroda, ali je u pitanju najezda koja je potekla od italijanskih fašista, koji zajedno sa ustašama uništavaju naš narod. Poslije duže diskusije Italijan je predložio sporazum: da utvrdimo demarkacionu liniju, koja bi išla od Sinja, preko Vrljika, ispod Dinare, a koja bi došla negdje oko Šegotina vrela, a potom da se proteže na jedan kilometar uz sam Knin, a odatle — u pravcu ličke pruge, negdje do Pađena. Tom prilikom Milutin Morača je odgovorio da oni nemaju prava da traže nikakve linije u tuđoj zemlji. Jedina linija.su dr-

ne granice. Toga dana Milutin mi je dao tekst zakletve, kao ^naredbu o izvršenju zakletve svih boraca na položaju.

DOLAZAK KOMANDANTA ODREDA NA POLOŽAJ U GOLUBIĆ

Trinaestog i četrnaestog avgusta na položajima je izvršena **zakletva** svih boraca u jedinicama. Iako je tekst zakletve bio sasvim drukčiji od svih ranijih vojničkih zakletvi, jer u njima nije bilo riječi ni o bogu ni o kralju, već je to bila zakletva slobodi i narodu, a u odgovornosti za njeno neizvršenje stajalo je da odgovara drug pred drugom; prilikom polaganja zakletve nije bilo nikakvih primjedbi.

Osamnaestog avgusta na položaj u Golubić došao je i komandant odreda Ljubo Babić. Kad se na položajima saznalo za njegov dolazak, svaki borac je htio da ga vidi, pa je bilo teško napraviti raspored — ko će doći na taj sastanak, a ko ostati na položaju. Međutim, ipak smo uspjeli: svaka četa je ostavila svoj prvi vod, a ostali su došli na konferenciju.

Babić se zadržao sa nama čitav dan. Održao je konferenciju sa štabom, komandirima i vodnicima svih četa; obišao je položaj od Segotina vrela, iznad Kninskog polja, a zatim se vratio u Drvar. Na toj konferenciji naročito se raspravljalo o liniji naše borbe, o bratstvu i jedinstvu naših naroda, kao osnovi naše pobjede. Na toj konferenciji svi prisutni su odobravali izlaganja Ljuba Babića i u cijelosti smo prihvatili liniju borbe koju je tom prilikom izložio. Na toj konferenciji bili su prisutni pop Đujić i Brković, i oni su izrazili svoju punu saglasnost i pristali na punu saradnju. Ali to je od Bujica i Brkovića bila formalna saglasnost koja se kasnije i u praksi dokazala.

Petnaestog avgusta dobio sam pismo od Milana Tankosića u kojem me je obavještavao da je na Pađanima održan sastanak na kojem je bio Niko Novaković Longo, poslanik i ministar u Stojadinovićevoj vladi, pop Đujić i neki viši italijanski oficiri. Na tom sastanku su oni odlučili da se održe nekakvi pregovori u Golubiću, na kojima bi trebalo da učestvuju svi predstavnici.

Dva dana kasnije pop Đujić nam je rekao da u selima oko Knina, prema Kosovu, ima oko 1.000 četnika sa dobrim naoružanjem, da je uhvatio vezu sa četnicima sa područja Gorice i da je sve u redu. U svom daljem izlaganju rekao je da je čuo kako je Longo, u Pađanima 11. avgusta, vodio razgovore sa Italijanima. U svom izlaganju strašno se ljutio na Longa, navodno zbog toga što Longo predlaže pregovore na kojima bi trebalo da učestvuju svi predstavnici iz Dalmacije, Like i dijela Bosne. Na to sam mu odgovorio da ni Novaković, ni ostali

poslanici nemaju nikakvog prava da kažu ma šta u ime ovog naroda, jer su ga oni ostavili u najstrašnijoj situaciji naše istorije, pa otkud im sada pravo da u ime njega nešto govore . . .

SAVJETOVANJE RUKOVODSTVA POKRETA I RUKOVODILACA VOJNIH JEDINICA

Četvrtog septembra štab odreda je sazvao konferenciju na kojoj su učestvovali predstavnici svih vojnih jedinica sa frontova oko Bosanskog Petrovca, Glamoča, Kulen-Vakufa, Lapca, Gračaca, Livna, Knina, i neki drugovi koji su došli iz Beograda i Zagreba.

Sa fronta prema Kninu na konferenciju su pozvani Simo Bajić, Brane Bogunović, pop Đujić, Jovo Bursać, Milan Tankosić, Pero Boltić i drugi.

Na konferenciji je u ime štaba odreda podnio izvještaj Ljubo Babić, a kasnije i predstavnici svih vojnih jedinica sa pomenutog područja. Diskutovali su i drugovi iz Beograda i Zagreba. Bili smo prijatno iznenađeni uspjesima koje su postigli drugovi u Beogradu i Zagrebu.

Na toj konferenciji su istaknuti i analizirani propusti koji su činjeni za vrijeme proteklog perioda i postavljeni zadaci da se te greške otklone; kritikovane su i osuđene pojave samovolje, pojedinačni ispadi itd. Zaključci te konferencije predstavljali su, u stvari, dalju i nepormiljivu borbu protiv okupatora i njihovih slugu, saradnju sa svima onima koji hoće da se bore protiv okupatora i domaćih izdajnika, bez obzira na njihovo političko ubjeđenje, i nastavljanje borbe za učvršćivanje bratstva i jedinstva naših naroda.

Poslije konferencije održan je narodni zbor na kome je, u ime Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, govorio Marko Orešković.

Nakon zbora Ljubo Babić mi je rekao da je obaviješten da Italijani spremaju ofanzivu iz pravca Knii^a i da treba, čim prije, da idem na položaj. Tom prilikom rekao je i to da je za Golubić otišao Jovo Kecman, dok će Slavko Rodić poći sjutradan.

OFANZIVA ITALIJANA NA OSLOBOĐENA PODRUČJA

Šestog septembra došao sam u štab na Golubiću. Tu sam našao Kecmana, Lokšmita, Kurbaliju i Brkovića. Pošto sam stigao kasno (bilo je već oko 24 časa), začudio sam se kad sam ih našao da ne spavaju. Ali oni su mi odmah kazali da su to-

kom dana dobili pouzdan izvještaj iz Knina da će Italijani sjutra, a najkasnije prekosjutra, krenuti u napad na naše područje.

Očekivali smo Đujića, pa da se istog časa raziđemo na položaje. Raspored jedinica već je bio pripremljen. Sve jedinice koje su se nalazile od Kozjaka do Jelina polja dobile su nalog da priđu bliže putu Knin — Grahovo. Kuriri su već bili otišli na teren. Raspored jedinica za prihvat borbe izvršen je tako što je Golubićka četa, sa dijelovima jedinica Brane Bogunovića, trebalo da zauzme visove od Šegotina vrela do Bolande (kota 638), sa zadatkom da na toj koti postavi puškomitra-Ijez i pedeset pušaka, dok ostale snage (oko 400 naoružanih boraca) treba da budu spremne da udare u desni bok italijanske kolone koja nastupa, i to u onom času kada čelo italijanske vojske stigne kod Bolanđe, gdje će biti napadnuti od grupe koja će se postaviti na tom mjestu još u toku noći, Taj broj boraca stavljen je pod komandu operativnog oficira štaba, Brkovića, dok su komandiri jedinica bili Brane Bogunović i Milan Damjanović. Plavanjska i Donjotiškovačka četa. koje su imale po 320 boraca, dobile su zadatak da zauzmu položaj od strane Plavno do kote 659 Crvni vrh radi osiguranja našeg zaleđa od napada neprijatelja iz pravca ličke pruge. Trubarska i Strmička četa imale su zadatak da zauzmu položaj od Golubićke crkve do Bukovca (kota 805), kako bi, poslije početka borbe na Bolanđi, tukle lijevi bok italijanske kolone, a po potrebi, u slučaju njenog povlačenja, da izvrše i juriš na nju. U Deralima je ostala Resanovačka i Pečka četa, sa zadatkom da štite našu odstupnicu. Prema tom rasporedu pop Đujić je trebalo da ide na područje Vrbnika i Topolja da prikupi tamošnje snage, napadne italijanske kolone i spriječi njihov eventualni pokušaj za obilazak naših položaja. U tom međuvremenu stigao je i Đujić. Upoznali smo ga sa događajima i rasporedom, odnosno upoznali smo ga sa izvještajem koji smo dobili iz Knina, kao i mjerama koje smo pripremili. Saslušao je naše prijedloge i prihvatio ih u cjelosti, s tim, što je napomenuo da je za sjutradan zakazao službu u crkvi Crni Potoci, ali je dodao da će, čim završi službu, krenuti na određeni zadatak.

Kad smo završili dogovaranje, bilo je već 3 sata poslije Ponoći. Napustili smo štab, s tim što je jedna desetina ostala kao zaštitnica štaba.

Sjutradan, kao što se i očekivalo, stigla je italijanska kolona i, pošto je u nekim četama došlo do kolebanja, Italijani su bez ikakve borbe ovladali Deralima. U tom trenutku dao sam naređenje drugovima iz Trubarske čete da idu preko Uilice u Trubar i da me tamo sačekaju. S obzirom na to da je još

postojala veza Trubar — Drvar, pozvao sam Ljubu Babića i izvijestio ga o događaju. On mi je prenio naređenje štaba da svi borci koji žele da se tuku sa Italijanima, treba da pođu u Resanovce, a oni koji žele da se bore sa ustašama — da pođu u Bjelaj.

Kad sam prenio to borcima, većina se odlučila za borbu sa Italijanima. Preko dana, 10. septembra, zauzeli smo položaj iza samih Resanovaca, s tim što smo minirali put između Resanovaca i Peći, kao i put prema Trubaru.

Desetog septembra, naveče, na položaj su došli Ljubo Babić, Danko Mirov i Vlado Ćetković. Iznad Resanovaca, na jednoj poljani, pored samog puta, održana je konferencija na kojoj se ispoljila jednodušnost i odlučnost svih boraca da se tuku protiv Italijana. Tom prilikom sa nama je ostao i rukovodio borbama Vlado Ćetković. Naš plan odbrane, koji smo napravili prvi dan, Vlado je u cijelosti izmijenio, s tim što nas je rasporedio u četiri grupe. Sjutradan je stigla i naša »artiljerija« koja se sastojala u stvari samo iz jednog topa. Ali naš top je precizno tukao Italijane koji su se bili ulogorili u Resanovcima. Posmatrali smo njegove pogotke i našoj radosti nije bilo kraja kad smo jednog trenutka vidjeli direktan pogodak u kuhinju oko koje su se bili sakupili italijanski vojnici.

Od tog dana počela je svakodnevna akcija na svim određenim mjestima. Ali jedna od najuspjelijih bila je na putu između Resanovaca i Trubara, više Bajića lokve, gdje je jedan ojačani vod boraca, iz Sela Resanovaca i Trubara, u ranu zoru 19. IX napao jedno istureno odjeljenje italijanskih vojnika i gotovo ga potpuno uništio.

Na tom položaju imali smo svega 132 borca, dok je prema nama nastupala čitava divizija italijanske vojske. Ali smo izdržali od 10. do 25. septembra. Za to vrijeme Italijani su dva puta, sa 3 aviona, bombardovali naše položaje, dok je njihova artiljerija dejstvovala skoro svaki dan. Ali čim bi Italijani pošli prema nama — svaki put bi ih dočekala snažna, ubitačna vatra, jer među nama više nije bilo ni Đujića ni Brkovića.

Dvadeset petog septembra, oko 9 časova, neprijatelj je počeo bombardovanje iz vazduha i artiljerijskih oruđa, zatim je krenuo u ofanzivu ka Drvaru. Naš front je bio razbijen.

U tim borbama izbacili smo oko 800 italijanskih vojnika i oficira iz stroja.

Oko 11 časova Italijani su počeli da se spuštaju ka Drvaru. Ali Drvar je bio sav u dimu —- već je bila zapaljena tvornica celuloze i pilana i okupator je dobio samo ruševine, umes[tr]« sirovina za svoju osvajačku i porobljivačku mašinu.

Pero BOLTlC

OSIJEK I OKOLICA U PRVIM DANIMA NOB

REVOLUCIONARNI POKRET I OKUPACIJA

Radnički revolucionarni pokret ima u Osijeku dugu tradiciju. Nakon šestojanuarske diktature, koja je razbila mnoge partijske organizacije i radnički pokret dovela do stagnacije, došlo je 1933. godine do obnove organizacija KPJ. Istovremeno i ulazak komunista i članova bivših Nezavisnih sindikata u URSS (počev od 1932. godine) zatalasali su radnike Osijeka. Od tada su se nizali tarifni i štrajkački pokreti u nizu tvornica — u Ljevaoni željeza, Tvornici žigica, Svilani, Kožari, zatim u velikom broju zanatskih radionica: kod stolara, brijača, pekara i drugih, a također i štrajk činovnika osiguravajućih zavoda. Politički odnosi, pod utjecajem tih događaja, u ovom industrijskom centru, sa čvrstim jezgrom klasno opredijeljenih radnika, počeli su da se mijenjaju. Obnavljane su sindikalne organizacije gotovo u svim tvornicama i kod većine zanatskih radnika.[1] To je utjecalo na klasno borbenu orijentaciju organizacija URSS-a, kojima su do tada i u Osijeku pretežno stajali na čelu »komoraši« — socijaldemokrati. Među činovnicima svojom jasnom lijevom orijentacijom djelovao je pododbor SBOTIČ-a, čiji je utjecaj bio naročito velik kod bankarskih činovnika.

Do daljeg snaženja utjecaja naprednih snaga u Osijeku došlo je poslije konsolidacije Komunističke partije i dolaska na njeno čelo novog CK s drugom Titom. Svojim povremenim dolascima neposrednu pomoć partijskoj organizaciji pružali su

[1] **U obnavljanju partijske i sindikalnih organizacija** u **Osijeku** istaknutu **ulogu imali su: Rudolf Šimić (španski borac), Ivan Anišić (poginuo 1943. u NOB-u), Milan Cinderi, Stjepan Jane (ubijen u logoru Jasenovac), Matija Bunjevac;** u **obnavljanju SKOJ-a mladi metalski radiK Ivica Radusin (umro 1937. od posljedica mučenja po zatvorima),** utor **napisa i drugi. U taj rad uključivali su se po povratku s robije i** [ar]ugi **stari komunisti koji su suđeni 1929. godine.**

Rade Končar, Josip Kraš, Marko Orešković, Ognjen Priča, Božidar Adžija, Karlo Mrazović i dr. Reorganizacijom osječke partijske organizacije, sprovedenom krajem 1940. godine pod rukovodstvom CK KPH, likvidirano je sektaštvo, koje je do tada u priličnoj mjeri vladalo i ometalo šire i brže razvijanje utjecaja KP na radne mase. Sada se za kratko vrijeme broj članova Partije povećao za nekoliko puta, a partijske organizacije su uspostavljene gotovo u svim tvornicama.

I organizacije SKOJ-a osnovane su u većim tvornicama — u Ljeva^ni i drugima, zatim u školama (najjača je bila u Učiteljskoj školi gdje je već i ranije bilo dosta naprednih omladinaca).[2] Skojevske organizacije postojale su i u nekim selima. Tako je u naselju Ada aktivno radio Radojica Nenezić, u Cepinu Nikola Kečanin, Ignjo Batrnek Mali (poginuo kao sekretar KK SKOJ-a februara 1945, narodni heroj), Luka Aparac, Radivoje Hidošan (poginuo u NOB-u) i drugi.

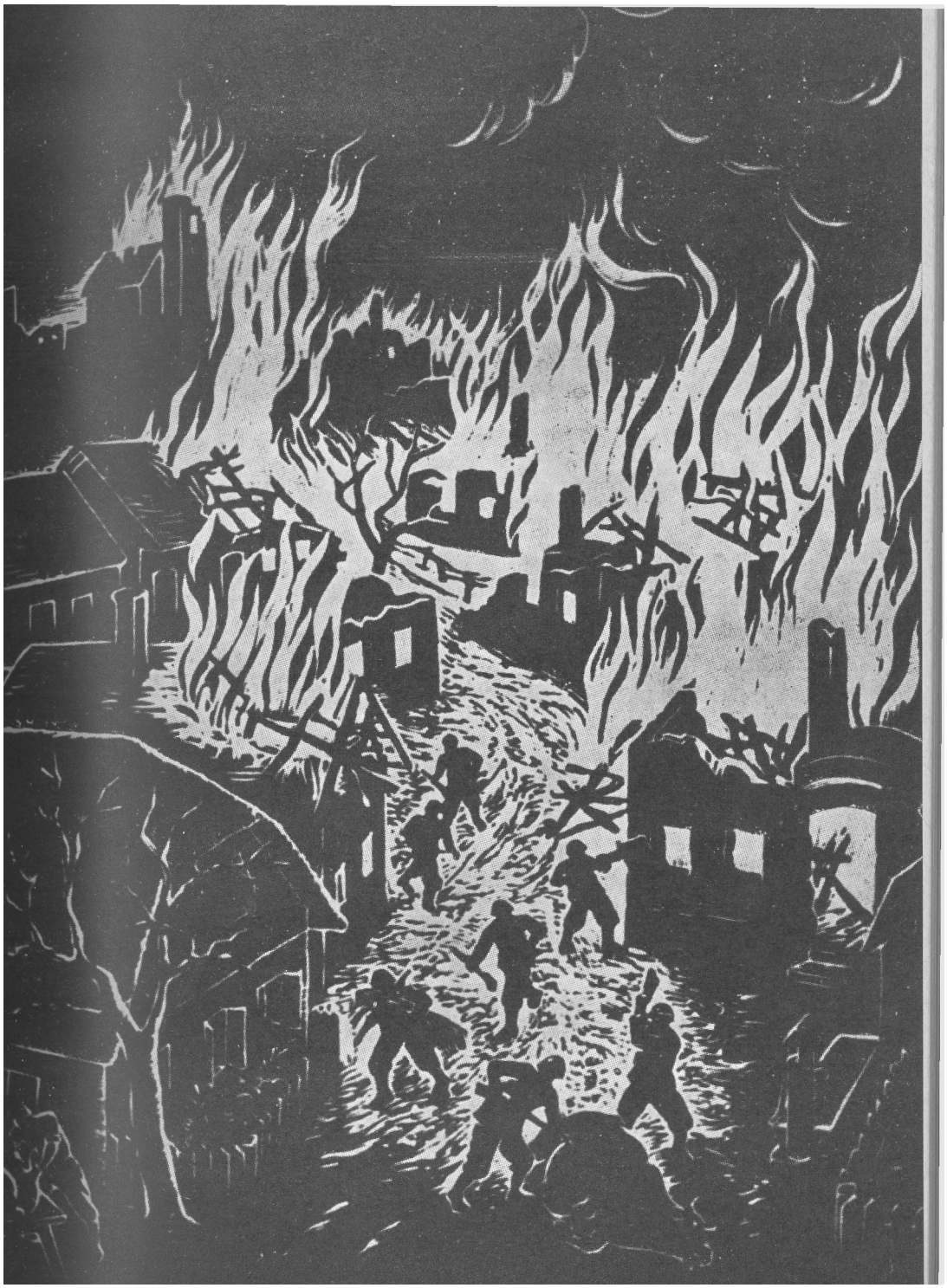
Sa lijevo orijentiranim intelektualcima, koji su imali utjecaja u pojedinim građanskim partijama, radio je dr Lavoslav Kraus.

Partijske organizacije i sindikati razvili su rad i u tvornicama sa isključivo ženskom radnom snagom, kao što su Lanara, Svilara, Tvornica kandita i dr. Komunisti iz sela u okolici Valpova (Petrijevci, Satnica, Ladimirevci i dr.), Đakova i Vinkovaca (Stari Mikanovci, Ivankovo, Mrzović i dr.) ušli su u Gospodarsku slogu i Seljačku slogu, gdje su utjecali na lijevo orijentirane članove HSS, od kojih su mnogi prihvatili platformu jedinstvenog fronta u borbi protiv fašističke opasnosti.

Složen socijalni i nacionalni sastav[3] odražavao se na socijalne, političke i ekonomske prilike u gradu i kotaru. Tako je u periodu legalnosti Komunistička partija bila najjača u gradu. Otada je, pa gotovo na svim izborima do **šestoj**anuarske diktature, Hrvatska federalistička stranka (HFS) (koja je okupljala izrazito malograđanski elemenat) imala relativnu većinu. U periodu jačanja fašizma nacionalni sastav dao je određeno

[2] **U toj organizaciji djelovali su i đaci protjerani iz užičke učiteljske škole: Đuro Kladarin, Dobrivoje Vidić i drugi.**

[3] **Prema podacima iz 1927. godine u tadašnjoj osječkoj oblasti (bivši kotarevi Đakovo, Donji Miholjac, Našice, Osijek, Slatina, Valpovo i grad Osijek) od 23.738 stanovnika bilo je 24.715 osiguranih radnika i namještenika a u Osijeku od 34.412 stanovnika bilo** je **11.611 osiguranih.** ***Uže*** **područje grada imalo je izrazito industrijsko obilježe, a u širem području preovladavao je agrarni element sa dosta brojno zastupanim** veleposje**dom. Nacionalni sastav u Osijeku prema popisu iz 1931. godine, bio** je**Hrvata blizu 50%, Srba blizu' 15%, Nijemaca preko 20%, a Mađara oko 70/0. U kotaru je bilo Hrvata oko 25'Vo, Srba oko 35%>, Nijemaca oko 20°/o i Mađara preko 20'°/o.**

Vlado Jordan: VATRE

obilježje političkoj fizionomiji grada i okoline. Među hrvat

skim življem b

jih su se mnogi ponovo proglasili Nijemcima. Dio srpskog življa bio je režimski orijentiran. Veliki broj domaćih Nijemaca,

a i dio Mađara, otvoreno se opredijelio za fašizam. U o

Osiieka bio je veći broj čisto njemačkih i mađarskih (naročito u **Baranji)** sela, a u hrvatskim i srpskim selima stanovništvo je **također** bilo često isključivo hrvatske ili srpske narodnosti. **Sada je** nacionalna podvojenost u gradu, a naročito u selima, koju **su** režimi i građanske partije nastojali da prodube. Osim **toga** HSS je nastojala da pocijepa klasne radničke sindikate **osnivanjem** HRS-a (Hrvatski radnički savez) u pojedinim tvor**nicama** (Tvornici žigica, Ljevaoni, Kožari i dr.). Uslijed oči**gledne** veze vodstva HRS-a s vlasnicima tvornica, nije mu **uspjelo** odvojiti veći broj radnika od njihovih klasnih sindi**kata.** Srpske režimske partije razvile su isto takvu akciju sa još manje rezultata. One su putem Jugorasa (Jugoslovenski **radnički** savez) nastojale da privuku radnike raznim obeća**njima;** za njima je pošlo samo nešto lumpenproleterskog elementa. Jaka njemačka manjina u Osijeku postala je centar hitlerovaca u Hrvatskoj. Vlasti su još davno prije napada na Jugoslaviju omogućile široko razvijanje organizacije Kultur**bunda,** kojoj je na čelu stajao Branimir Altgajer (poznati ratni zločinac) i koja je tijesno surađivala sa režimima, nesmetano **razvijajući** svoju petokolonašku i špijunsku aktivnost. Naša partijska organizacija u borbi protiv ovako snažnih neprija**telja** razvila je širok rad na okupljanju svih antifašističkih **snaga.** U jesen 1940. godine ona je reagirala isticanjem parola protiv fašizma, protiv sila Osovine, a za savez sa Sovjetskim Savezom i si. Omladinci su parole ispisivali po zidovima u cijelom gradu.

Skretanje Jugoslavije prema silama Osovine postajalo je sve očitije, a udari protiv naprednih snaga konačno su doveli do zabrane jedinog legalnog oslonca radničke klase — klasnog sindikalnog pokreta. Na zabranu URSS-a, 1941. godine, osječki radnici odgovorili su tako što su pod rukovodstvom partijske organizacije osnovali ilegalno sindikalno rukovodstvo (Stjepan Jane, Antun Salaj[4] i autor napisa). U svim većim tvornicama organizirani su odbori radničkog jedinstva. Organizatori su bili mahom članovi Partije: u Ljevaoni Lovro Debelić (osuđivan na robiju kao komunista, poginuo u NOB-u) i Oto Kajba, u Tvoreći namještaja »Poviši« Stjepan Jane, u Kožari Pero Vuče^ović^Antun Ajdišek i Josip Pasti, u Željezničkoj radioni Sr-

p . **[4] Dugogodišnji partijski radnik, osuđivan kao komunista na robiju, oginuo u NOB-u kao sekretar Okružnog komiteta KPH Osijek.**

đan Petrov, u Tvornici četaka Nikola Vetnić[5] i Marija Feld u. Tvornici žigica Fridrih Šmit, Ružica Simović, Ivan Vilhelm i dr.

Osječka policija nije se zadovoljila raspuštanjem sindikata i zatvaranjem Radničkog doma. Početkom godine, poslije letka koji je izdala naša partijska organizacija, nagovještavajući njime neposrednu fašističku opasnost, ona je prišla širokom hapšenju poznatih komunista.[6] Štrajk glađu uhapšenih izazvao je proteste građana i javnosti. Šef policije u dogovoru s tadašnjom Banskom upravom, bio je prisiljen da uhapšene oslobodi, iako je već bio spremio nalog da se upute u logor »Danica« kod Koprivnice (logor su Šubašić i njegova banska uprava predali ustašama). Neki osječki komunisti ipak su u času okupacije zatečeni u zatvorima (posebno treba spomenuti partijskog radnika Slavka Kneževića, koji je ubijen u logoru »Danica«),

Partijska organizacija je 27. marta organizovala nekoliko protestnih skupova omladine u gradu. Radnici i rodoljubivi građani primili su sa ogorčenjem izdaju vlade Cvetković—Maček, a profašistički elementi, naročito pripadnici njemačke manjine su trijumfirali.

U času napada njemačkih fašista na Jugoslaviju, na poziv Partije, komunisti i napredni omladinci pokušali su da dobrovoljnim stupanjem u vojsku utiču da se pruži otpor napadaču. Neke jedinice osječkog garnizona povukle su se prema Bosni i pružale mjestimično otpor ustašama, koji su ih pokušali razoružati. Ipak, uspješnija od ove bila je akcija prikupljanja i skrivanja oružja i municije, naročito u selima osječke okolice.

Već popodne 10. aprila petokolonaši su istakli na svojim kućama hrvatske zastave i zastave sa kukastim krstom. Na kapama izdajnika i petokolnaša prvi put su se javno pojavili »U« i kukasti krst. Do tada je bilo u Osijeku svega nekoliko »zakletih ustaša«. Tadašnie jugoslovenske vlasti svečano su predale Osijek Nijemcima. Veći dio vojnih jedinica je kapitulirao, a Mačekova Seljačka zaštita stavila se u službu okupatora i ustaša. Mrak okupacije spustio se nad gradom i pretvorio ga u najjače nacističko uporište u Hrvatskoj, sa dosta jakim ustaškim elementima.

[5] Srđan Petrov i Nikola Vetnić, partijski rukovodioci, strijeljani od ustaša 1941. godine.

[6] Između ostalih uhapšeni su: Franjo Šrempf (omladinski i partijski rukovodilac, poginuo u NOB-u kao komesar brigade), Antun Salaj, Stjepan Jane, Matija Bunjevac, Martin Šimić, autor napisa i. dr.

RAD U ILEGALNOSTI

Situacija je bila takva da se moralo preći u ilegalnost **proveo** sam dan-dva u Retfali kod porodice Franja Felda, koji . naš simpatizer, a sestre Ružica (omladinski rukovodilac, član SKOJ-a, ubijena od ustaša) i Marija (član KPJ) veoma aktivne. Franjo me je u toku dana obavještavao o događajima i uspostavio mi je vezu s drugovima. Sjećam se, u dijelom organiziranoj, a dijelom spontanoj kampanji prikupljanja oru**žja,** koja je uslijedila u toku kapitulacije pojedinih jedinica bivše vojske, i Franjo je donio karabin i municiju i sve to sakrio. Uskoro su mi drugovi javili da mogu napustiti sklonište.

Nastala je neobično teška situacija, u kojoj je trebalo uporedo voditi akcije, stvarati borbene grupe i prikupljati oružje: ukratko — prilagoditi partijsku organizaciju novim uslovima i u isto vrijeme sačuvati kadrove. U gradu se priličan broj građana stavio u službu okupatora i izdajnika, što je dovelo do prokazivanja i denunciranja i do terora koji je zauzeo nevjerovatne razmjere. Već prvih dana uhapšen je znatan broj građana, prvenstveno imućnih Srba i Jevreja. Jevreje su ustaše i kulturbundovci ucjenjivali tražeći dragocjenosti i visoke sume novca, a kad bi primili otkupnu cijenu, ipak bi ih zadržali u zatvoru i tražili nov otkup. Neki Srbi već su prvih dana zvjerski ubijeni u Sokolskom domu i pored Drave na livadi nazvanoj Pampas. Pojedini Srbi su pušteni, a Jevreje su sve zadržali i poslije ih likvidirali u logoru u Jasenovcu. Pored ostalog, ustaše su odmah po proglašenju NDH vezale za kola i vukle 20 Srba, seljaka iz Čepinskih Martinaca; tako su ih ubile i mrtve dovukle u Osijek.

Među uhapšenim u Sokolskom domu nalazio se i komunista Đuro Vukadinović Vuk, iz Našica. Pušten je na intervenciju Antuna Salaja, koji je tražio njegovo oslobođenje od tadašnjeg gradonačelnika, Stjepana Vukovca. Salaj je znao da je Vukovac bio lijevo orijentiran HSS-ovac i da je u svoje vrijeme bio sklon na suradnju s komunistima, pa mu ie otvoreno rekao da je Vukadinović komunista i da se borio protiv bivšeg režima.

Uprkos teškoj situaciji, neposredno poslije dolaska njemačkih i mađarskih trupa u Osijek, organizirane su akcije u ispisivanju parola protiv ustaša i okupatora, za jedinstvo antifašističkih snaga. Njih su ispisivali omladinci, a cilj je bio da se u narodu održi moral i zbuni okupator.

• __ Već u drugoj polovini aprila ili početkom maja došlo je hapšenje kompromitiranih komunista i omladinaca. Sjećam se. jednog dana prolazio sam, oko četiri sata popodne, tadašnjom

Rokovom ulicom s Franjom Blažekovićem (ubijen od okupara). Pored nas odjednom se zaustavio poznati automobil osječke policije. Zatren oka tu se našao i stari policijski agent Stjepan Vukušić (koji je prešao u službu ustaša) i prišao mi:

— Baš sam vas tražio!

Nakon kratkog objašnjavanja uspjelo mi je da ne uhapsi i mog pratioca. Odveden sam u policijski zatvor. U toku večeri, noći i jutra uhapšeno je još tridesetak drugova. Poslije nedjelju dana jalovih saslušanja pušten sam posljednji iz zatvora. Ivanu Anišiću, Martinu Simiću i meni naređeno je da se svakodnevno javljamo političkom referentu ustaške policije. Ovo je trajalo svega nekoliko dana. Tako smo svi dobro prošli. Do tada ustašama nije uspjelo da načnu našu partijsku organizaciju.

U drugoj polovini maja uslijedilo je novo, veće hapšenje. Pretežno su hapšeni komunisti. Povod je bio prvi javni zbor koji su ustaše pripremale u Osijeku i na kom su najavile govore svojih najviših funkcionera. Nas su pohapsile kao taoce ako bi na zboru došlo do istupa. U zatvoru je bilo blizu stotinu poznatih komunista i naprednih omladinaca, uglednih Srba i Jevreja.

Iako sam bio odlučio da pobjegnem ako me pokušaju uhapsiti, ipak sam bio iznenađen. Iste noći uhapšen je .i skojevac Davidović, đak učiteljske škole (kasnije poginuo u NOB-u). Sproveli su nas u zgradu bivšeg Oficirskog doma. Ovdje smo se našli među prvima. Bili smo zatvoreni 3—4 dana. U zatvoru su komunisti vodili oštre diskusije s građanima rodoljubima i nastojali da im objasne događaje i predoče zadatke koji stoje pred narodom. Svojim jasnim gledanjima naročito se isticao Antun Salaj.

U zatvoru su nas obilazile ustaške glavešine, među njima i koljač Štir (poginuo na korejskom bojištu). U nedjelju ujutro, nekoliko dana poslije hapšenja, izveli su nas u dvorište. Tu nam je održao govor šef ustaške policije Stanko Puratić.

— Ljudi, ne budite ludi. Bit će krvi. Ustaška Hrvatska je stvarnost. Idite na veličanstveni zbor i uvjerite se.

Pušteni smo. Antun Salaj i ja, sa ćebadima pod miškom, prešli smo demonstrativno Gajevim trgom na kom se sabrao, pored petokolonaškog i izdajničkog dijela građana i priličan broj znatiželjnika. Bio je to moj poslednji susret s ustaškim vlastima.

I u to vrijeme našoj partijskoj organizaciji neposrednu je pomoć pružio CK KPH. U Osijek su u junu dolazili Rade Končar i Karlo Mrazović. Sa Končarem sreo sam se 19. ili 20.

juna usred grada, u današnjoj ulici Augusta Cesarca. Ušli smo u jednu kapiju i razgovarali oko 20 minuta. Končar mi je govorio o našim neposrednim zadacima, o tome kako su riješeni problemi u osječkoj partijskoj organizaciji i dr.

Nakon, napada hitlerovaca na Sovjetski Savez postalo nam je jasno da treba što prije preći u ilegalnost i organizirati oružane akcije, onako kako su nam prenašane i direktive. Znali smo da će neprijatelj još žešće progoniti komuniste i ostale napredne ljude. Ujutro 22. juna sreo sam starog sindikalnog aktivistu, Franju Novoselića. On mi je prvi saopćio da su hitlerovci bez najave rata, prešli sovjetsku granicu. Odlučio sam da odmah predem u ilegalnost. Zamolio sam Novoselića da preko Antuna Salaja obavijesti Mihaila Klajna (čini mi se da je već tada bio sekretar Okružnog komiteta; strijeljan od ustaša 1941), da prelazim u ilegalnost. Pošao sam do Miroslava Bauera,[7] jednog od rukovodilaca SKOJ-a. Upozorio sam ga da bezuslovno pređe u ilegalnost i da nas poveže sa Šrempfom, a ja ću mu se javiti čim nađem sklonište.

Prvo sklonište našao mi je Franjo Blažeković u »Šangaju« — sirotinjskoj gradskoj četvrti, na tavanu pod krovom kućice svoga brata. Tu sam doznao, preko štampe i radija, prve vijesti o hitlerovskim uspjesima. Slušao sam kako zvučnici po gradu trešte o dubokim prodorima preko sovjetske granice, o stotinama hiljada zarobljenih crvenoarmejaca. Nisam vjerovao. Nadao sam se da će moja ilegalnost trajati kratko vrijeme i da će hitlerovska Njemačka brzo biti uništena.

Nekoliko dana poslije napada na SSSR policija je pripremila masovna hapšenja. U službu ustaške policije vratilo se nekoliko bivših policijskih agenata stare Jugoslavije, koji su ranije radili u »komunističkom referatu«. Od naročitog značaja bilo je za ustaše što je u njihovu službu prešao i Ante Čabrić, izraziti neprijatelj komunista, jedan od najboljih poznavalaca mjesnih prilika, koji se do tada prikazivao kao veliki jugoslovenski nacionalista.

Negdje koncem juna naša partijska organizacija doživjela je prvi veći udar. Okružni komitet Partije, formiran koncem 1940. godine,[8] dobrim dijelom je uhapšen uslijed provale do koje je došlo poslije nekih hapšenja u Vukovaru. Koncem juna ili prvih dana jula 1941. u Vukovaru je uhapšen sekretar OK Nikola Vetnić, a zatim Srđan Petrov. Hapšeni su i drugi, ali se

[7] **Partijski i omladinski rukovodilac; strijeljan od ustaša 1941.**

[8] **U njemu su bili: Nikola Vetnić, Srđan Petrov, Stjepan Librenjak (poginuo u NOB-u), Josip Garvan i neko vrijeme Petar Vučenović, zatim u ime SKOJ-a Franjo Srempf i poslije Mihajlo Klajn.**

kod Petrova provala zaustavila. On do svoje herojske smrti nije izgovorio ni jedne riječi priznanja. U zatvoru je bodrio drugove koji su se s njim našli.

Hapšenja su se redala. Uveče 25. juna tražili su i mene, što je za neke drugove bio signal da se i oni sklone. Narednih dana upali su u kuće mnogih komunista i uspjeli da uhapse znatan broj. Među njima nalazili su se partijski i sindikalni rukovodioci i aktivisti Jovo Stanković, Jovo Pantelić, Stanko Simović, Bogdan Polovina i dr. Svi su oni svoje živote završili u jamama kod Jadovnog u Lici.

Dva do tri mjeseca izvjestan broj partijskih funkcionara i kompromitiranih komunista krio se po gradu. U tom razdoblju uslijedila su nova hapšenja. Partijska organizacija pripremila je prve oružane akcije i poduzela mjere da očuva svoje redove u koje su ustaše prilično prodrle hapšenjem istaknutih komunista i ubacivanjem provokatora.

U međuvremenu bio je popunjen Okružni komitet KP. Pored novog sekretara, Mihajla Klajna i Franje Šrempfa u komitet su ušli Vjekoslav Bakulić, Milica Križan (partijski i omladinski rukovodilac, strijeljana od ustaša 1941) i neki drugi.

PRVE AKCIJE

Prve oružane akcije u okolici Osijeka izvela je grupa komunista koji su se već krajem jula 1941. povukli iz grada i okolnih sela. U tim akcijama učestvuju Doka Patković, Bakulić, Gerda Svare i drugi.

Do prvog sukoba je došlo negde u avgustu kad je ustaški poverenik iz sela Bobote pokušao da legitimira Patkovića u trenutku kad je prenosio partijski materijal. Patković je otvorio vatru na ustašu i ubio ga. Poslije tog događaja veći broj seljaka povukao se iz sela, a oko 20 ljudi ustaše su uhapsile i odmah strijeljale. Grupa koja se formirala organizirala je politički rad u okolnim selima, pripremala diverzije na pruge i puteve. štampanje letaka i dr. U prvim sukobima sa neprijateljem grupa je izgubila Bakulića i Švarcovu, koji su poginuli. Poslije nekoliko mjeseci djelovanja, negdje koncem 1941. godine, grupa je opkoljena u selu Boboti. Patković se probio kroz obruč, a poginuo je Stevo Čonić, član KPJ. U ovoj organizovanoj akciji protiv partizana učestvovalo je oko 2.000 ustaša. Patković i njegovi drugovi izvršili su više akcija u kojima je ubijen veći broj neprijatelja. Zbog teške bolesti Patković se morao skloniti. Kad je osjetio da ga bolest ometa da nastavi borbu, došao je u svoje selo i ubio se.

Još prvih dana jula omladinci Bogdan Kašanski i Leo Kraus sjekli su telefonske i telegrafske žice duž vinkovačke pruge. Po cestama neprijateljski automobili i kamioni nailazili gu na klinove koje su bacali omladinci. Akciju je organizirao Ferdo Floršic a grupe koje su sprovodile akciju predvodili su Ivica Šestak (strijeljan od ustaša 1941), Zdenko Garabija (umro u logoru), Reza Kučinac, Ilija Šumonja i Josip Rožić. Eksere i drugi materijal potreban za diverzije radio je kovač Tomo gegović (strijeljan od ustaša 1941). Omladinci su zapalili i stovarište vojnog sijena. Tu je sudjelovao Drago Pocem i drugi.

Na pruzi Dalj — Osijek kod Sarvaša 25. avgusta eksplodirala je paklena mašina.

Poslije velikih hapšenja omladinäca i omladinki, 28. i 30. avgusta u ustaškoj štampi pojavile su se tjeralice sa slikama komunista Vjekoslava Bakulića, Mihajla Klajna, Milice Križan, Stjepana Librenjaka i Jakše Singera. U gradu je zaveden policijski čas. A široka mreža provokatora razvila je svoju djelatnost. Policiji je uspjelo da uhapsi znatan dio partijskih rukovodilaca i aktivista, među njima Klajna, Križanovu, Bauera, Šestaka, Saru Bertić (strijeljana od ustaša 1941) i druge. Gotovo svi uhapšeni komunisti držali su se na policiji herojski. Poslije policijske istrage u Osijeku je počeo s radom ustaški prijeki sud. Među onima koji su strijeljani između 12. avgusta i 24. oktobra 1941. bilo je, pored partijskih rukovodilaca i članova KP i SKOJ-a i mnogo drugih poštenih prađana koji su sklanjali ilegalce, ljudi koji su čuvali.oružje doneseno iz kratkotrajnog rata, zatim takvih koji su davali novčanu pomoć za progonjene, a i građana koji su denuncirani zbog svojih izjava. U ovom razdoblju strijeljano je 41 lice.

Poslije hapšenja i strijeljanja jednog dijela članova Okružnog komiteta, formiran je i treći OK u toj godini. U Komitet su ušli Stjepan Dolušić,[9] kao sekretar, Ivo Šarajčić, Zlatan Peručić (ubijen od ustaša u logoru), omladinac Josip Blažević (strijeljan od ustaša 1941) i drugi.

Ovi prodori u partijsku organizaciju izazvali su povremena kolebanja i nesnalaženje u konkretnoj organizaciji borbe protiv okupatora. Tako, dok sam se sa Ivanom Flecom krio u kući Ivana Skerla, posjetio nas je Zlatan Peručić. Iznio nam je opću situaciju, upozorio nas da budemo oprezni i rekao da čekamo dalje direktive i da ćemo vjerovatno biti prebačeni u selo Jelisavac, kod Našica, učitelju Andriji Kolembusu ili stolaru Ivanu Kukočki. Njegova zapažanja bila su veoma maglovita i

[9] Izvršio izdaju; ustaše su ga kao provokatora poslale u NOB, gdje je otkriven i streljan.

neodređena. Do obećanog prebacivanja u Jelisavac nije došlo. Nekoliko nedjelja poslije ovog sastanka partijska organizacija poslala je izvjestan broj drugova van Osijeka na sasvim drugi kraj, s direktivom da organiziraju politički rad i pripremaju oružanu borbu.

Pala je bila i partijska tehnika koja se nalazila kod Ivana Marcinija (njega su ustaše ubile). Tada je uhapšena i odvedena u logor omladinka Marijana Krvarić Buca i još neki drugi.

ODLAZAK NA TEREN

Uslovi rada u ilegalnosti postali su veoma teški. Svakodnevna hapšenja, rad ustaškog pokretnog prijekog suda, strijeljanje svih koji su otkriveni da su nekom pružili sklonište (tako su strijeljani supruzi Radivojević, učitelji i supruzi Nol), sužavali su krug onih koji su bili spremni da nešto učine za progonjene. I krug kompromitiranih komunista koji još nisu bili uhapšeni, a nalazili su se u Osijeku, sužavao se svakog dana. Da bi im pomogli, simpatizeri i aktivisti pronalazili su razne mogućnosti. Tako se Franjo Blažeković, kod koga sam se krio koncem avgusta i početkom septembra, učlanio u Kulturbund (majka mu je bila Njemica), no pošto se znalo da smo bili prijatelji, počeli su i na njega sumnjati, pa sam morao da napustim i ovo sklonište. Konačno smo Jakša Singer i ja, rijetki od preživjelih za kojima je bila neprekidna potjera, poslati od partijske organizacije u vinkovački kotar. Jakša je otišao nekoliko dana ranije. S dogovorenom javkom, prvih dana septembra, nakon nekoliko sati vožnje na biciklu koji je vozio Franjo Blažeković, prošli smo kroz Vinkovce; na određenom mjestu dočekao nas je Mata Bosančić (ubijen u logoru od ustaša).

Pred Jakšom Singerom i preda mnom bio je zadatak da politički radimo u selima vinkovačkog kotara, da ne čekamo direktive, već da se snalazimo u uslovima kad su veze s partijskom organizacijom bile vrlo rijetke uslijed stalnih provala i aktivnosti ustaške policije. Jedinu vezu koja se nije prekidala održavali smo cijelo vrijeme preko knjižara Ota Garaja. Garaj je ostao javka i veza dulje od godine dana, sve do njegovog hapšenja.

U selima Stari i Novi Mikanovci, Ivankovo, u susjednim selima đakovačkog kotara — Đurđanci, Mrzović, Vrbica — nikada nije bilo mnogo ustaša. Ova hrvatska sela, sa izuzetkom izvjesnog broja članova i simpatizera Partije, u prvi mah pasivno su dočekala vlast okupatora i ustaša. Najodlučniji komunisti, Lavoslav Šrajer, član OK KP Osijek i Štipa Jelić, oba

iz Starih Mikanovaca, odmah su bili uhapšeni.[10] Politička situacija i opći uslovi nisu bili najpogodniji za masovnije akcije Prvi je zadatak bio da se narod ubijedi u potrebu bratstva i jedinstva Srba i Hrvata, u neophodnost zajedničke borbe protiv okupatora, kao uslova da se fašisti istjeraju iz zemlje. U ovim selima bilo je to od posebnog značaja.

Negdje polovinom novembra obišao je ovaj kraj instruktor CK KPH Drago Marušić. U razgovorima i na sastancima Marušić je pred komuniste postavio određene zadatke i objasnio liniju Partije. Naročito je naglašavao potrebu masovnijeg okupljanja antifašističkih snaga, posebno lijevih HSS-ovaca. Nama ilegaicima saopćio je da treba da pređemo u našički kotar, a odatle na oslobođeno područje. Obećao je da će kroz kratko vrijeme po nas doći kurir. U međuvremenu održavani su sastanci po selima, broj simpatizera se širio, uticaj NOP-a na hrvatske seljake sve je više jačao.

Najavljeni kurir nije dolazio. Poslije nekoliko nedjelja pao je cio OK Osijek i Drago Marušić. Sastanak koji je Marušić bio organizirao pored Našica bio je otkriven, a Marušić ranjen i uhapšen. Matija Salaj, stari komunista, koji se s njim nalazio uspio je pobjeći, ali je za kratko vrijeme i on ubijen. U Osijeku su uhapšeni Dolušić, Sarajčić, Peručić, Zdenko Garabija i drugi. (Poslije se ispostavilo da je Dolušić, sin ustaškog podžupana iz Slavonskog Broda, izvršio izdaju i stavio se u službu ustaške policije.) Tom prilikom došlo je i do optužbe da su komunisti namjeravali da otruju ustašku đačku »bojnicu« u Osijeku. Za taj pokušaj, pored ostalih, optuženi su Pavao Borbaš, apotekar i Stanko Lehota, koji je prije rata bio na robiji kao komunista, a u to se vrijeme nalazio u domobranstvu. Borbaša su uhapsili i strahovito mučili, a zatim je upućen u logor Jasenovac, gdje je odmah po dolasku ubijen.

Provala se protegla i na vinkovački i na đakovački kotar. Iz Vinkovaca je pobjegao Ruda Martinovski Balo, iz Starih Mikanovaca Josip Salopek i Štipa Martinović (poginuo u NOB). Grupa ilegalaca se povećala. Ustaškoj policiji uspjelo je da uhapsi Matu Bosančića iz Ivankova, Matu Jakšića Bračka i Stipu Fališevca (poginuo u NOB-u) iz Starih Mikanovaca, kao i Stanka Lehotu u Budrovcima. Lehota je kod hapšenja pružio otpor, pucao na ustaše, tako da je uhvaćen ranjen i uskoro ubijen u logoru. Pokušaj naše grupe ilegalaca da noću 24. decembra oslobodimo uhapšene i zatvorene u Starim Mikanovcima nije uspio. Slabo naoružani, po velikom snijegu pošli smo iz sela

[10] Poginuli su pri bijegu iz ustaškog logora u Kerestincu, gdje sui bili zatvoreni, u avgustu 1941.

Đurđanaca prema Starim Mikanovcima. Prije nego što smo mogli doći do potrebnih obavještenja i nešto poduzeti prošla je noć, a rano u zoru uhapšeni su već bili sprovedeni.

Slijedilo je opet nekoliko nedjelja vanrednih napora da hi se, bez ikakve veze s partijskim rukovodstvom, nastavio rad partijskih organizacija i aktivirali rodoljubi za NOP. Naša grupa ilegalaca koja se našla u ovim selima održavala je sastanke i činila dosta dugo bezuspješne pokušaje da ponovo uspostavi vezu s partijskom organizacijom u Osijeku. Jedina veza bio je Oto Garaj. Konačno, negdje početkom februara, drugovi su me uputili u Osijek. Nekoliko nedjelja' boravka u Osijeku, kontakta i razgovora s komunistima i pokušaja da se uspostavi veza s partijskim rukovodstvom, konačno je urodilo plodom. Tako je završena 1941. godina u kojoj su partijske organizacije osječke oblasti, naprežući sve svoje snage i dajući mnogobrojne žrtve, nastojale da pridobiju i okupe narod u borbu protiv fašista. Naročito vidni rezultati možda i nisu postignuti, no udareni su solidni temelji koji su omogućili kasniji stalni porast oslobodilačke borbe.

RAD U 1942. GODINI

Moj ponovni dolazak u Osijek, početkom 1942. godine, bio je skopčan s brojnim teškoćama. Pošto se u stanu svoje drugarice nisam mogao zadržati, potražio sam drugo sklonište. Tako me je 9. februara dan zatekao na ulici. Ubrzo sam primijetio po pogledima nekih poznanika da moje prerušavanje u seljaka nije potpuno uspjelo. Poslije duljeg lutanja našao sam se u stanu Tome Dutkovića. Isto veče nastala je uzbuna — policija je obaviještena da sam u gradu, dat je moj opis, ostanak je bio onemogućen, pa sam se ubrzo ponovo otisnuo od Osijeka. Prva veza bila mi je Josip Bek, stolar iz Cepina. Iz Cepina sam otišao Ladislavu Katoni Joci na salaš njegovog oca između sela Cokadinaca i Poganovaca. Putevi su se ponovo otvorili. Na sastancima u Poganovcima, Brođancima, Habjanovcima, Selcima, Belom Brdu, Boboti, Dopsinu, Koprivni, opet u Starim Mikanovcima, Ivankovu i Đurđancima nizali su se brojni susreti i dogovori, stvarane grupe i organizacije. Nije više u pitanju ni oružje. Kretanje ovim krajem, koji je zahvatao sela šest tadašnjih kotareva — osječkog, valpovačkog, vukovarskog, vinkovačkog, đakovačkog i našičkog — sela u kojima su postojale neprijateljske ustanove i posade, nije uvijek bilo lako, a bilo je i takvih okolnosti koje slobodno mogu da se okrste srećom.

Sve do proljeća 1942. još nije bila uspostavljena veza s partijskim rukovodstvom, a oskudne vijesti o borbama u ze-

Iii crpili smo preko radija. Ipak, uprkos svemu, stvarani su idejni odbori na širokoj platformi Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte.

Konačno iz Osijeka je, negdje koncem aprila, došla lozinka, istovremeno kad smo i sami preko komunista iz Poganovaca uspjeli da u Budimcima pronađemo istu vezu za koju je sada došia lozinka iz Osijeka. S dobivenom lozinkom otišao sam u zadružnu prodavnicu u Budimcima, a zatim sam se upoznao našim aktivistima: Jandrom i Dušanom Stankovićem, Milom Staničem i drugima. Tako se krug suradnika proširivao. Jakša Singer ostao je da održava uspostavljene veze u selima i organizira dalji rad, a ja sam otišao da uspostavim vezu sa partijskim rukovodstvom za Slavoniju, koja se više nikada neće prekinuti.

Ovo uspostavljanje veze nije bilo lako. Iz Budimaca uputili su me u Bračevce (ovo je bilo početkom maja 1942), a iz Bračevaca otišao sam do Podgorske piramide, uzvišenja na Krndiji, u šumi između sela Podgorja i Ostrožinaca. Uzalud sam čekao. Očekivana veza nije došla, partizanska jedinica koja se tih dana ovdje kretala u međuvremenu se povukla. Vratio sam se u Bračevce da bih se za nekoliko dana ponovo, uputio istim putem.

Kad sam ponovo došao s dogovorenom lozinkom sumnjičavo me je dočekao Zlato Uglješić. Ostavio me je nekoliko sati da čekam u šikari. Nezaboravan je bio moj prvi susret s tih dana formiranom četom naoružanih boraca, mnogih u uniformama. Komandir čete bio je Josip Antolović Hrvat, a komesar Ivan Senjug Ujak.[11] Prisustvovao sam noćnom mitingu u jednom selu, koji je četa organizirala, a zatim sam s jednim pratiocem produljio do sela Duboke, gdje sam se susreo sa starim poznanikom, jednim od organizatora ustanka u Slavoniji, Pajom Gregorićem Brzim, članom CK KPH. S njim sam pošao na oslobođeno područje kod Zvečeva, u štab Treće operativne zone, gdje se nalazilo i Povjerenstvo CK KPH za Slavoniju.

Nakon ovog sastanka vratio sam se kroz slavonske šume u okolicu Osijeka, sa direktivom da se obnovi partijska organizacija, formira Okružni komitet za okrug Osijek, osnivaju odbori JNOF, žena, narodnooslobodilački odbori i da svakog kompromitiranog druga odmah uputim na oslobođeno područje. Ovaj put sam nosio propagandni i direktivni materijal. Drugovi Po selima dočekivali su oduševljeno vijesti o borbama koje su

[11] Poginuo kao komandant 12. slavonske udarne brigade 22.VIII u borbi za oslobođenje Grubišnog Polja. Narodni heroj.

se vodile u Slavoniji i u cijeloj zemlji. Tako je započeo period u kojem je trebalo ponovo obnavljati ono što smo nekoliko puta izgradili, a neprijatelj uništavao.

Iz Osijeka pošli su na oslobođeno područje pojedini kompromitirani i provaljeni drugovi, među njima Katica Stanković, Ivan Anišić, Ivan Flec, Antun Salaj, Matija Bunjevac i drugi.

U valpovačkom kotaru sreo sam među prvima stolarskog radnika Adama Štajnbriknera iz Petrijevaca, starog komunistu, koji je proveo pola svog života po kaznionama stare Jugoslavije. On se od »Petrijevačke republike«, proglašene 1919, do hitlerovske okupacije borio protiv buržoazije, a tada je uzeo karabin i municiju i pošao od kuće. S njim sam se sastao jedne noći kod bunkera u blizini Selaca. On je znatno doprinio uspostavljanju veza sa komunistima u nekoliko sela ovog kotara. Strah i uzbunu izazvao je među ustašama kad smo negdje u avgustu (on, ja i grupa omladinaca iz Poganovaca) fingirali napad na zloglasno ustaško uporište u Čepinskim Martincima.

U jednom vinogradu blizu Satnice održana je negdje u julu prva kotarska partijska konferencija za valpovački kotar.. Na konferenciji sam podnio izvještaj o političkoj situaciji, o tokovima i rezultatima borbe. Izabran je Kotarski komitet, u koji su, koliko se sjećam, ušli i Stjepan Vidaković, Miša Lešnjaković, Koški i drugi.

Nekako u to vrijeme pada i osnivanje jednog od prvih, ako ne i prvog narodnooslobodilačkog odbora u ovom kraju. Ljeto je već bilo došlo kad su se najugledniji seljani Brođanaca sastali u mrtvačnici na groblju. Tu su bili Jozo Ilin, Živko Kučinac, Slavko i Stanko Cvetković, Janko Magašić (poginuo u NOB-u), Marijan Brkić (poginuo u NOB-u) i drugi. Dugo u noć trajale su diskusije da bi konačno bio izabran Narodnooslobodilački odbor ovog borbenog sela. U hrvatskim selima ovog kraja počela je da se rađa nova vlast. Stara se osipala. U Valpovu, kotarskom sjedištu ustaške vlasti, sastao sam se sa komandirom žandarmerijske stanice. Bilo je razgovora o jačini neprijateljskih snaga, mogućnosti da se za partizane doturi oružje i drugom. Za uspostavljanje ovih veza u valpovskom kotaru mnogo je učinio stari komunista Slavko Cvetković, koji je odranije uživao ugled kod velikog broja naprednih seljaka.

U međuvremenu sam obrazovao novi okružni komitet u koji su, pored ostalih, ušli Dušan Milošević iz Poganovaca, Ladislav Katona i druoi. Povjerenstvo CK KPH za Slavoniju postavilo je za sekretara Okružnog komiteta Antuna Salaja, a kratko vrijeme zatim Franju Srempfa. Kad je Salaj negdje koncem decembra 1942. otišao u Osijek da svoje veze preda no-

sekretaru, na ulici ga je zaustavio policijski agent. U pucnjavi do koje je došlo Salaj je poginuo.

Moj posljednji zadatak na ovom terenu bio je da formiram kotarski komitet Vinkovci. U šljiviku Ilije Zelića (ubijen od ustaša) kod Ivankova bila je zakazana kotarska konferencija — čini mi se za konac oktobra. Dan-dva prije nego što je trebalo <ja se održi konferencija pošao sam u Privlaku da u ovom selu obnovim partijsku organizaciju, da bih poslije toga s delegatom iz tog sela pošao na kotarsku konferenciju. Na tom zadatku bio sam otkriven i u borbi ranjen, tako da sam se jedva izvukao. Nakon što sam ozdravio prebacio sam se s jednom grupom omladinaca u slavonske brigade. Ovakvih grupa bilo je sve više — stvarali su se novi odredi i brigade Narodnooslobodilačke vojske. Iz nekih sela jednako hrvatskih kao i srpskih, često malenih, kao što su Brođanci, Bobota, Dopsin i Poganovci, otišli su cijeli bataljoni odlučnih i nepokolebljivih boraca.

Nekoliko dana nakon povratka na oslobođeno područje održana je prva ratna oblasna konferencija KPH za Slavoniju, na kojoj sam zastupao Okružni komitet Osijeka. Novi sekretar Srempf nije bio stigao, a ni raniji sekretar Salaj. Moj zadatak u osječkom kotaru bio je završen.

Zdenko HAS

OSNIVANJE CITAONICE — PRVI SUKOB BUGARSKIH OKUPATORA SA GRAĐANSTVOM PRILEPA

Posle aprilskO'g sloma 1941. godine stanovnici Prilepa našli su se u velikoj neizvesnosti i iščekivanju. Samo mali broj notornih bugarofila, uglavnom bogatiji deo prilepske čaršije, i neki stariji intelektualci, sa nestrpljenjem je očekivao dolazak novih gospodara Makedonije i već pravio planove kako će novu situaciju lično najbolje iskoristiti. Veliki deo građana nije imao nikakvih iluzija o novim »oslobodiocima« Makedonije.

U to vreme po odluci Mesnog partijskog komiteta u Prilepu, marljivo je sakupljano i skrivano oružje koje su bacali vojnici bivše jugoslovenske vojske.

Dolazak zvaničnih predstavnika bugarskih okupatorskih vlasti prilično se odugovlačio što je kod probugarskih elemenata unosilo nervozu. Međutim, i pored toga, oni nisu gubili vreme. Preuzeli su vlast u gradu. Pod okriljem i uz pomoć nemačke vojske, spremali su se za doček »oslobodilaca«.

Trgovci su u ovoj dosta mutnoj situaciji špekulisali i podizali cene robi. U isto vreme počeli su i da uspostavljaju veze sa bugarskim trgovcima.

U međuvremenu, dok još nisu bile uspostavljene redovne saobraćajne i druge veze, učestale su posete Prilepu. Pojedinačno i u manjim grupama iz Bugarske su stizali viđeniji emigranti, većinom istaknuti velikobugari. Svi su nastupali sa istim parolama i govorili da je Makedonija zauvek prisajedinjena »majci Bugarskoj« i da »makedonski Bugari« treba da se raduju slobodi koju su im doneli Hitler i car Boris.

Njima je u početku bilo čudno što su kod velikog broja ljudi, a pogotovo omladinaca, nailazili na žestok otpor, naročito kada je bila u pitanju njihova nacionalna pripadnost. Prilepčant nikako nisu hteli da budu Bugari: oni su znali da su Makedonci.

Kakva je bila zaslepljenost ovih propagandista može se videti i po tome što su to objašnjavali time, a to su često i javno izražavali, da su se Prilepčani posrbili. »Srbi su vas posrbili, a makeđonstvo vam je kamuflaža«, govorili su. Oni nisu. trpeli makedonski jezik i uporno su tražili da se govori bugarski. Poiedine srpske reči, koje su Makedonci primili u svakidašnjem govoru, dovodile su ih do besa. Todor Pop-Adamov, javni radnik koji je kao emigrant bio duže u Bugarskoj, inače poznati velikobugarin, jednom prilikom kada su ga dvojica omladinaca na ulici pozdravila sa »zdravo«, poveo je žučnu diskusiju sa jednim od njih povodom toga.

Takva propaganda je naročito pojačana posle dolaska zvanične bugarske okupatorske vlasti, krajem aprila 1941. Na odgovorne položaje dovodili su ljude iz Bugarske, a uvukli su i po nekog od meštana. Bugari su~nastojali da pridobiju i uglednije građane (Rampu Levkovu, advokatu, ponuđen je položaj sreškog načelnika u Prilepu što je on odbio).

Nadmeno držanje Bugara kao oslobodioca Makedonije, loša propaganda, pljačka izvedena pri zameni dinara levom, slanje zatečenih zaliha robe u Bugarsku, a naročito položaj Bugarske kao Hitlerovog saveznika, učinili su da se nepoverenje Prilepčana sve više širi.

Interesantne su bile rasprave pjil.epskih gimnazijalaca, studenata i prosvetnih radnika na kursevima za bugarski jezik i bugarsku istoriju, koje su Bugari formirali da bi nacionalno »prevaspitali« Makedonce.

Bugarske vlasti nikako nisu mogle da shvate da prilike u Makedoniji nisu onakve kakve ih je predstavljala velikobugarska makedonska emigracija, sluga bugarskog dvora i bugarske buržoazije. Zaslepljena ona se, pored napada na Srbe, najogorčenije okomila na napredne pokrete, na komuniste, gubeći pri tome iz vida da je makedonski narod, zajedno sa drugim jugoslovenskim narodima, baš zahvaljujući komunistima, našao onaj zajednički, pravi interes. Velikobugarski šovinisti posmatrali su Jugoslaviju kao veštačku tvorevinu Versaja. Nisu nikako mogli da shvate da Jugoslavija ima svoje istorijsko opravdanje, i da je dvadesetogodišnji zajednički život, u uslovima zajedničke borbe protiv nenarodnih režima, razvio svest za jedinstvenom zajednicom svih jugoslovenskih naroda.

Bugarski okupatori nisu mogli razumeti prijateljski odnos prilepskih građana i pomoć koju su oni u tim teškim časovima pružali dalmatinskim naseljenicima u okolini Prilepa i srpskim službenicima i njihovim porodicama, koje je okupacija zatekla u Prilepu, a bugarske vlasti opljačkale i na kraju proterale.

Može se slobodno reći da je jaz između okupatora i prilepskih građana već u maju 1941. godine bio dosta dubok. Čak su se i neki prilepski bugarofili razočarali, rezignirano konstatujući da »Bugari nisu onakvi kakvim su ih oni zamišljali«. Diferenciranje građana u Prilepu vršeno je ubrzanim tempom. Za to vreme hitlerovske trupe su se već od polovine maja, posle osvajanja Grčke i ostrva Krita, u najvećoj žurbi kretale preko Makedonije prema severu.

Mesni komitet KPJ u Prilepu budno je pratio sva ova .zbivanja i još od prvog dana okupacije prilagođavao je rad novim uslovima. On se u svojoj aktivnosti o nizu bitnih pitanja sukobio sa direktivama Pokrajinskog komiteta u Skoplju, čija je procena situacije, otprilike, bila sledeča: da se Jugoslavija kao država raspala, da je Makedonija postala integralni deo Bugarske i si. Na toj liniji je Metodije Šatorov Šarlo sve više udaljavao partijsku organizaciju Makedonije od KPJ. Povezavši se sa Komunističkom partijom Bugarske, sve više je prenosio njenu liniju i uticaj.

Praktične posledice takvog njegovog stava su poznate. Dok je CK KPJ u svom aprilskom proglasu i docnijim dokumentima upućivao partijske organizacije na oružanu borbu protiv okupatora i njegovih slugu, dotle je CK Komunističke partije Bugarske sprovodio kurs mirnodopskih formi delovanja (štrajkovi, peticije, rad u kulturno-prosvetnim institucijama i si.)'.

Sprovodeći tu oportunističku politiku Pokrajinski komitet u Skoplju je, negde polovinom maja 1941. godine, a možda i nešto ranije, uputio direktivu partijskim organizacijama na terenu da se orijentišu na mirnodopske forme rada. Naročito je bilo naglašeno da se ne sakuplja oružje, a već sakupljeno da se preda vlastima, kako se, navodno, partijski kadrovi ne bi izlagali opasnosti. Na ovoj liniji bila je i direktiva da se može stupiti u službu okupatorskih vlasti, samo ne u organe upravne struke (policije i si.).

Okupatorskoj vlasti bila je poznata jačina radničkog pokreta u Prilepu. Ali je ona računala da je to rezultat revolta masa protiv velikosrpske vlasti i da će se ona u novoj situaciji i u novim uslovima rasplinuti, svesti na neznatnu meru. Ipak, svuda su isticali kako bugarska policija ima daleko veće iskustvo od srpske u borbi sa revolucionarnim elementima i da će se ona nemilosrdno obračunati sa njima. Ova zastrašivanja nisu nikoga uplašila.

Prvi javni sukob i prvi poraz bugarskih okupatorskih vlasti u Prilepu, koji je ozbiljno uzdrmao njihove iluzije o Makedoniji, desio se negde krajem maja ili početkom juna 1941.

godine. Naime, okupatori su u to vreme pojačali propagandu. Istaknuti javni i politički funkcioneri iz Bugarske održavali su razna predavanja. Dolazile su razne delegacije i si. Odlučili su i da otvore gradsku čitaonicu sa bibliotekom. Već su bile stigle knjige iz Bugarske, uglavnom one sa šovinističkom sadržinom. Odmah su zakazali i osnivačku skupštinu.

Mesni komitet Partije, saglasno direktivi Pokrajinskog komiteta, doneo je odluku da. ovu situaciju iskoristi za raskrinkavanje bugarske okupatorske vlasti. U tom cilju sastavljen je detaljan plan. Predviđeno je, u detalje, ko će sve učestvovati na osnivačkoj skupštini — samo izvestan broj članova Partije i SKOJ-a, napredni omladinci i simpatizeri; ko će i šta diskutovati: ko će koga predlagati u upravu. U odnosu na upravu, stalo se na stanovište da se ne predlažu članovi Partije i lica kompromitovana kao komunisti, već samo poznati autoritativni građani, prigodni za ovakvu instituciju, kao na primer, profesori Ljuben Lape, Dimče Mire i drugi ljudi bliski Partiji.

Na zakazani dan bioskopska sala (vlasništvo Pane Napea) je bila prepuna, uglavnom omladinaca. U prva dva reda su sedele oficijelne ličnosti i nekoliko bogatijih ljudi iz prilepske čaršije. Među njima se nalazio i general Marinov.

Skupštinu je otvorio profesor Stamov. On je ranije došao iz Bugarske i rukovodio je kursevima bugarskog jezika i bugarske istorije za mlade intelektualce iz Prilepa. U uvodnoj reči, pošto je pozdravio istaknute ličnosti, govorio je o bugarskom duhu Prilepa, o slobodi Makedonije, o tome kako je sadašnje njeno prisajedinjenje Bugarskoj konačno i da to garantuje velika Nemačka sa kojom je Bugarska povezana vekovnim prijateljstvom. Rekao je dalje da ova osnivačka skupština obnavlja prilepsku čitaonicu i biblioteku koje su počele da rade još 1862. godine, i izrazio želju da zbog toga ova institucija nosi njeno staro ime — »Nadežda« (nada). Na taj predlog su ljudi iz; prva dva reda zapljeskali. Kada su videli da ih niko ne podržava okrenuli su se zadnjim redovima, ali je većina ćutala.

Odmah posle toga, za reč se javio Borko Talevski, koji je u to vreme bio član Mesnog komiteta Partije u Prilepu. On je u kraćem izlaganju pomenuo tradiciju biblioteke i čitaonice u Prilepu i da je ona, naročito poslednjih godina, odigrala važnu ulogu u podizanju kulture naroda, posebno omladine. (Biblioteka sa čitaonicom je zaista izvanredno radila poslednjih godina pred rat. Skoro svi omladinci su bili njeni članovi. Čitalo se mnogo knjiga sa naprednom sadržinom — legalnih i ilegalnih ~~ koje su preko čitaonice dobavljane. Čitaonicom su rukovo-

dili napredni ljudi. Prilično vremena njen knjižničar je bio Trajko Boškovski Tarcan, radnik, docnije član Mesnog komiteta Partije).

Borko Talevski je rekao da čitaonica treba da nosi ime nekog od mnogih revolucionara koji su se borili za slobodu makedonskog naroda. Predložio je da to bude ime Goce Delčeva.

Predlog je sala prihvatila snažnim aplauzom. To je neobično zbunilo predstavnike okupatorske vlasti. Predsedavajući Stamov je pokušao da okrene situaciju u svoju korist. Odajući priznanje Goce Delčevu za njegov revolucionarni rad »za bugarsku Makedoniju«, uporno je nastojao da se prihvati ime »Nadežda«. Ovakvo njegovo insistiranje izazvalo je buru. Cela sala od drugog reda nadalje skandirala je: »Goce Delčev — Goce Delčev«.

Ne odlučivši o imenu čitaonice, Stamov je predložio listu uprave u kojoj su bili zastupljeni uglavnom ljudi iz čaršije i neki intelektualci, poznati bugaraši. Među ovima je bilo dosta onih koji se nikada nisu interesovali za knjigu. O tome je baš govorio jedan omladinac i predložio da se u upravu izaberu takve ličnosti koje su se već bavile ovim poslom. Stamov nije ni sačekao da omladinac dovrši, već mu je upao u reč: »Hoćeš li ti da budeš u upravi. Dobro, kaži kako se zoveš»?

Omladinac je kazao svoje ime i hteo da produži. Ali Stamov mu je oduzeo reč. Zatim su govorili i drugi omladinci podržavajući predlog da u upravu uđu ljudi koji su se već afirmisali na ovakvom radu. Međutim, svi su predloži prolazili kao i prvi, tj. svi su oni, kao i građani koje su predlagali, uključeni u listu uprave čitaonice. Na taj način u upravu je bilo izabrano preko 20 lica, među kojima i Vera Aceva, Rampo Levkov, Trajko Boškovski Tarcan i drugi.

Međutim, kako po pravilima toliko ljudi ne mogu biti u upravi, Stamov je predložio da se svi izabrani sastanu sutradan i da se na tom sastanku dogovore ko će ostati u upravi. Sala je predlog propratila negodovanjem.

Tako se završila ova osnivačka skupština.

Do sastanka građana predloženih za upravu došlo je sutradan. Ali do sporazuma nije došlo, iako su prisustvovali i general Marinov i Dimče Čkatrov, koji su preuzeli na sebe ulogu posrednika. Žučna rasprava vodila se između Marinova i Rampa Levkova.

Ceo ovaj događaj na prvi pogled ne izgleda tako važan. Međutim, ako se uzme u obzir vreme i prilike u kojima se sve to dogodilo, ovo se može smatrati kao događaj od naročite važ-

nosti, jer su bugarski okupatori smatrali Prilep tvrđavom bugarizma. Nadali su se da će tu biti primljeni raširenih ruku, da neće imati većih političkih problema. Osnivanje čitaonice trebalo je da posluži bugariziranju Prilepa, naročito prilepske omladine. Sukob na osnivačkoj skupštini pokazao im je koliko su njihove računice daleko od stvarnosti.

Za Mesni komitet Partije ovo je bila prva javna akcija posle bugarske okupacije. Delimična smotra naprednih snaga pokazala se uspešnom u organizacionom i u svakom drugom pogledu. Videlo se da se članovi Partije i simpatizeri ne plaše neprijatelja, da je uticaj Komunističke partije jak, naročito među omladinom i da je Partija sposobna da organizuje narod i da ga disciplinovano vodi u akciju.

Neprijatelju su pokazani zubi i on je to shvatio: odmah je pojačao policiju u Prilepu i pristupio boljem organizovanju domaćih izdajnika. I jedna i druga strana spremale su se za naredne poduhvate.

Petar ZDRAVKOVSKI

DRUGI ŠUMADIJSKI PARTIZANSKI ODRED

^Jeposredno pred ustanak 1941. godine u srezovima jaseničkom, lepeničkom i velikooraškom postojale su partijske organizacije različitog brojnog sastava. U jaseničkom srezu bilo je: u Palanci dve (jedna od 25 članova i 18 kandidata — u fabrici vagona i druga od 7 članova i tri kandidata — u gradu), kao i partijska uporišta u selima Kusatku (koje je vodio jedan član Partije) i Azanji (gde su radili jedan član i tri kandidata). U velikooraškom srezu bilo je pet partijskih organizacija i to: u Velikoj Plani dve sa po tri člana, u Markovcu jedna sa 7 članova, u Novom Selu jedna od 5 članova i u Saraorcima jedna sa tri člana. U srezu lepeničkom bilo je 7 partijskih organizacija i to: u Rači jedna sa 4 člana, Donjoj Rači dve sa po tri člana, Viševcu, Vučiću i Popoviću po jedna sa po tri člana. U Miraševcu je takođe postojala jedna ćelija od 4 člana.

Sve su to bile mlade partijske organizacije stvarane od 1939. godine kada je u ovaj kraj upućen na partijski rad Milan Mijalković. Doduše, organizacija KPJ, naročito u Smederevskoj Palanci gde je postojala fabrika vagona sa oko 600 radnika, bilo je i ranije ali ih je policijski teror ugušio. U selu Markovcu (srez Veliko Orašje) radila je partijska organizacija koju je još 1936. godine osnovao Ceda Đurđević, ali se ozbiljnije rad Komunističke partije u ova tri sreza osetio od 1939. godine, a u Smederevskoj Palanci od jeseni 1940. godine kada je tamo došao Lazar Kol sevski, dotle organizacioni sekretar Okružnog komiteta KPJ za Kragujevac. Dolaskom Koliševskog stvoren je u Palanci Mesni komitet KPJ (koji je posle 27. marta pretvoren u Sreski komitet jaseničkog sreza).

27. marta 1941. godine u fabrici vagona je bilo oko 35 članova Partije, 15 kandidata i 36 skojevaca koji su 25. marta organizovali velike demonstracije protiv pakta s Nemačkom, a

27. marta pokrenuli narod na manifestacije, kada je masa napala žandarme i razvalila koncentracioni logor... Demonstracije su 27. marta održane i u Rači Kragujevačkoj i selima Viševcu, Sipicu i Popoviću (lepenički srez).

Na partijskom savetovanju 29. marta 1941. godine u Beogradu, gde je Koliševski podneo izveštaj o snazi i akcijama Partije u Palanci, drug Tito i ostali su bili prijatno iznenađeni, jer se dotle ta organizacija smatrala slabom.

6. aprila, čim se doznalo za napad Nemaca na Jugoslaviju, svi komunisti i radnici iz Palanke javljali su se vojnim komandama, tražeći oružje da brane zemlju. Posle okupacije, polovinom aprila, partijske organizacije je obišao instruktor PK Petar Stambolić (pošto su Koliševski i Mijalković prebačeni na druge partijske zadatke) i na prvim sastancima ukazao kakvim će teškoćama i opasnostima biti izloženi pri radu pod okupacijom. Kada je pozvao one koji se ne osećaju sposobnim da rade pod tim* uslovima da izađu iz Partije, nijedan od članova nije hteo da napusti njene redove. Stambolić je na tim sastancima govorio komunistima da je njihov najvažniji zadatak prikupljanje i skrivanje oružja, municije i druge vojne opreme. Na kasnijim sastancima je davao zadatke i da se oni koji nisu služili vojsku obuče u rukovanju oružjem, a drugarice u previjanju ranjenika. Stambolić nam je pomagao da formiramo udarne desetine za rušenje mostova i bacanje klinaca po drumovima kuda su prolazili nemački kamioni. Na taj način su izvršene pripreme za oružanu borbu u ovom kraju još pre osnivanja partizanskog odreda. U vezi s tim pripremama za oružanu borbu u Smederevsku Palanku dvaput je dolazila i Spasenija Babović, član PK Srbije, i održavala sastanke sa komunistima.

FORMIRANJE ODREDA

Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju je 1. jula 1941. godine uputio partijskim rukovodstvima i komitetima poznato pismo: »Kucnuo je čas kada su komunisti dužni da povedu narod u otvorenu borbu protiv okupatora. . .« itd.[1], što je za komuniste u ovom času bila nedvosmislena direktiva za rad. Već 3. jula pre podne u Smederevskoj Palanci održan je, pod rukovodstvom Petra Stambolića, sastanak komunista iz jaseničkog, lepeničkog i velikooraškog sreza radi formiranja partizanskih četa. Sastanku su, ispred sreskih rukovodstava, prisustvovali: Bogosav Marković iz lepeničkog (Rača Kragujevačka), Dragoslav Đorđević Goša iz jaseničkog (Smederevska Palanka) i Tanasije Mladenović iz velikooraškog (Veliko Orašje) sreza. Odmah

[1] Istorijsko odeljenje CK SKS, dok. 2.

mu je palo u oči prisustvo dvojice nepoznatih drugova. Bili su to Dejan Petrovič (pravo ime Andra Đorđević) iz Skoplja i Branko Krsmanović Spanac, član Glavnog štaba partizanskih odreda.

Najpre je Stambolić izneo da je Pokrajinski komitet odlučio da se u ovom kraju formira partizanski odred, a zatim je Branko Krsmanović upoznao prisutne kako bi trebalo da se organizuju partizanske čete i kako da se vode borbe. Odlučeno ie da se u svakom srezu formira po jedna četa u koje će pre svega poći članovi i simpatizeri KP i skojevci. Čete bi nosile nazive srezova: Palanačka, Oraška i Račanska. Predviđena su i rukovodstva četa i odreda: a) Palanačke: komandir Dragiša Bulejić iz Azanje, zamenik komandanta Mihailo Golubović, krojač iz Palanke, politički komesar Dragoslav Đorđević Goša, radnik iz Palanke; b) Oraške: komandir Mihailo Cvetković, zemljoradnik iz Novog Sela, zamenik komandira Ljupče Mišković, zemljoradnik iz Markovca, politički komesar Radoje Bojić, zemljoradnik iz Markovca; c) Račanske: komandir Martin Ostojić službenik, zamenik komandira Pera Zivić, student iz Popovića (kraj Rače), politički komesar Branko Radosavljević, službenik iz Rače.

Izborom komandi četa, a na predlog Pere Stambolića, izabran je i štab odreda: komandant Bogosav Marković, bivši žandarmerijski narednik iz sela Popovića (kraj Rače), zamenik komandanta Dejan Petrovič, službenik iz Skoplja (kasnije se saznalo da mu je ime Andra Đorđević), politički kpmesar Tanasije Mladenović, advokatski pripravnik iz Saraoraca kod Velikog Orašja, zamenik političkog komesara Dragoslav Đorđević Goša (koji je u isto vreme bio i politički komesar Palanačke čete). Rešeno je da se odred nazove *Drugi šumadijski narodnooslobodilački revolucionarno-partizanski odred* i da prvi borci iziđu na određena mesta 6. jula. Posle toga su članovi rukovodstva četa i odreda krenuli svaki u svoj srez da uz pomoć partijskih organizacija pripreme okupljanje četa.

Radnici Palanke su već 4. jula počeli da odlaze u odred i da se okupljaju u šumici zv. Azanjska alija. Račani i Orašani su izašli 6. jula i to: Račani u šumicu Gradište, a Orašani u Markovačku aliju (nedaleko od Rače). Iako je o odlasku ljudi u odred naređena najveća konspiracija, pojedini radnici iz Palanke su pri polasku svraćali kod svojih poznanika i pozivali ih da i oni pođu da se bore protiv Nemaca.

Tako su čete već 7. jula imale: Palanačka 58 sa 30 pušaka, Račanska 15 — svi sa puškama — i Oraška 18 boraca sa 24 puške i 2 puškomitraljeza. Pored pušaka (a Oraška i puškomitraljeza) čete su imale prilično municije, bombe i nagaznih mi-

na Stab odreda, koji se sastao na ranije određenom mestu Nišin grob (kod sela Baničine) 7. jula, odlučio je da se čete prebace istog dana uveče u Markovačku aliju. Ovde je, 8. jula, izvršena raspodela četa po vodovima i desetinama, a sve raspoloživo oružje i municija su podeljeni prema broju boraca. Oko podne 8. jula odred je položio zakletvu, posle,čega je politički komesar odreda Tasa Mladenović govorio o ulozi Komunističke partije Jugoslavije i zadacima partizana.

Zamenik komandanta odreda odmah je otpočeo sa vojnom obukom boraca, iako je logor bio udaljen svega 10 kilometara od pruge Beograd — Niš. Iz ovog logora je upućen: Glavnom štabu partizanskih odreda Srbije izveštaj o formiranju Drugog šumadijskog odreda, a narodu proglas »Srpskom radnom narodu«, koji je umnožen na šapirografu i razdeljen po selima. »Širom cele porobljene Jugoslavije obrazovani su revolucionarni, narodni odredi od seljaka i radnika koji imaju zadatak da unište i proteraju neprijatelja iz zemlje, štite narod od okupatorskih vlasti i onih srpskih izroda koji se otvoreno staviše u službu fašističke bande.

Narodni revolucionarni odredi umeće da operu mrlju srama sa lica porobljenog srpskog naroda, mrlju koju su mu nanela izdajnička srpska gospoda plaćena od imperijalističkih razbojnika i porobljivača. ..« Krupnim slovima letak se ovako završavao: »Oružajte nas i jačajte naše snage — stupajte u naše borbene redove, ne plaćajte porez i dažbine koje odlaze u ruke krvnika i njihovih domaćih slugu, a mi ćemo vam sa oružjem u ruci u svemu pomoći!

Živela Narodnooslobodilačka borba srpskog radnog naroda!

Narodnorevolucionarni odred za Šumadiju«[2]

U Markovačkoj aliji, šumici nedaleko od Rače Kragujevačke, odred je ostao do 13. jula, izvodeći vojnu obuku: gađanje, rasklapanje oružja, bacanje bombi, stražarsku službu i podilaženje »neprijateljskom položaju«. Stvorene isu partijske i skojevske organizacije, izabrani blagajnici i knjižničari, izvršena kolektivizacija novca i knjiga.

U tim prvim danima komunisti su mnoge stvari zamišljali idealno. Sećam se kako smo ja i Rade Marković, 6. jula, posle odlaska drugova u odred, raspravljali čitavu noć da li je to početak naše revolucije i da li će naši borci postati crvenoarmejci; nikako se nismo mogli složiti, jer smo borbu počinjali protiv okupatora, a ne protiv domaćih kapitalista. Ja sam čak po di-

[2] Istorijsko odeljenje CK SKS, dok. 10.811.

rektivi otišao 7. jula u žandarmerijsku stanicu Markovač i, upoznavši njenog komandira da Komunistička partija organizuje borbu protiv Nemaca, pozvao ga da sa svim žandarmima i oružjem pođe u odred da se bori. A baš taj komandir me je ranije više puta hapsio kao komunistu.

Štab odreda je pripremao napad na Raču. Cilj napada je bio da iz sreskog načelstva uzmemo oružje koje je bilo prikupljeno po naređenju Nemaca. Kad su već bile izvršene sve pripreme za napad, stiglo je obaveštenje da su Nemci to oružje odneli. Štab odreda nije odustao od akcije pa su, noću 10/11. jula, sve tri čete ušle sa raznih strana u Raču i rasterale žandarme. Iz sreskog načelstva je uzeto samo dve puške, nešto municije, pisaće mašine i dosta hartije. Od sreskog načelnika su oduzeti neki »državni« konji, a njemu je naređeno da obustavi rad svih nadleštava u srezu inače će odgovarati pred narodnorevolucionarnim odredom.

Ova prva akcija Drugog šumadijskog odreda, iako bez većeg vojničkog značaja (nisu čak razoružani ni žandarmi koji su bili na straži kod sreskog načelstva), imala je veliki propagandni efekat. Kroz čitav kraj se munjevitom brzinom proneo glas da je »komunistička vojska sa ruskim padobrancima, konjicom, mitraljezima i topovima upala u Raču, rasterala žandarme, rasturila sresko načelstvo«.. . A što nismo razoružali ni žandarme — stražare kod sreskog načelstva, u narodu se uporno tvrdilo: »Ostavili im puške da ovi jadnici ne bi ostali bez hleba«. Sam komandir žandarmerijske stanice u Rači, u svom izveštaju pretpostavljenoj komandi, između ostalog kaže:

»Na pitanje narednika Balabana šta su uradili, odgovorio je: »Uzeli smo iz načelstva dve puške. Mislili smo da u načelstvu ima više oružja i vojno-državne spreme, sve uzeto je za potrebe revolucionarnog pokreta, jer nam to treba«. Zatim je naredniku Balabanu naredio da ide svojim poslom, dok su ostali još držali puške na gotovs, izgleda da je ovaj građanin bio Marković Bogosav...« I dalje: »Ovom prilikom uzeli su 4 konja iz štale Zivanovića Milana iz Rače koje je on uzeo kao ratni plen«.[3] , '

BORBA UZIMA MAHA

Nemci su preduzeli protivakciju. Najpre su u logor Palanačke čete uputili komandira žandarmerijske stanice i jednog

[3] Istorijski arhiv CK SKS, dok. 14.140. Interesantno je da komandir stanice u svom izveštaju ne imenuje partizane kao »komunističku bandu« već kao »grupu naoružanih seljaka« predvođenu »jednim građaninom«.

sreskog pisara iz Palanke da nagovore partizane da se raziđu svojim kućama. Partizani su tražili da se ovi izdajnici streljaju ali ih je komanda čete pustila, a četa je po njihovom odlasku izvršila pokret iz ovog mesta. Sutradan rano su Nemci tukli topovima po rejonu logora čete koji je ona već napustila, a kod sela Mramorca su postavili zasedu na koju je naišla Račanska četa. Tada je lakše ranjen samo komandant odreda koji se kretao sa ovom četom. Uveče je i Palanačka četa, udaljujući se od Palanke, stigla u atar Mramorca, ali je, pošto je blagovremeno obaveštena od seljaka, obišla nemačku zasedu. Pionirski vod Palanačke čete se privukao nemačkom logoru i minirao obližnji most. Eksplozija je izazvala pravu paniku u nemačkom logoru; plotuni pušaka, dugi rafali mitraljeza, raznobojne rakete koje su osvetljavale okolinu — sve se to slilo u jedan zvuk. Kolonica Palanačke čete stala je da predahne, prosto uveseljavana ovim izrazom straha okupatora: »Tako, tako. Sada će biti manje granata na istočnom frontu. Šta ćeš bolju pomoć crvenoarmejcima!« i si.

Po kišnoj noći Palanačka četa je nastavila pokret do sela Viševca (nedaleko od Rače) i tu zalogorovala. Tu je sutradan održala četnu i konferenciju sa seljacima, pa je zanoćila i drugu noć, ne znajući da se u Viševcu nalazi i Račanska četa. Nemci su baš te noći, 17/18. jula, velikim snagama opkolili Viševac i rano u zoru počeli da ga pretresaju. Čim su primetili Nemce seljaci su pojurili partizanima da ih obaveste. Zlatić, vlasnik štale na kojoj su spavali borci Račanske čete, zadržao je Nemce dok njegova žena nije obavestila borce da su opkoljeni. Zahvaljujući tome borci su sami preuzeli odbranu, pošto su se komande Račanske i Palanačke čete nalazile u selu Poповiću. Razvila se ogorčena borba. Čim su čuli prve pucnje, rukovodioci četa su potrčali u pomoć svojim borcima. Kroz obruč Nemaca probio se samo komesar Palanačke čete. Ostali četni rukovodioci su, napadajući s leđa, prinudili Nemce da rastegnu obruč oko partizana i tako omoguće probijanje većeg broja boraca. Nemačka konjica i motorizacija su celog dana jurile seoskim putevima i sokacima. Na sve strane su odjekivali pucnji, puškaralo se sve do večeri 18. jula. Poginula su 4 druga (među kojima i politički komesar Račanske čete Branko Radosavljević), a zarobljeno je 15 partizana. Ni gubici Nemaca nisu bili mali. Sam Nikola Marjanović, vodnik Dionirskog voda Palanačke čete bacio je sa drveta bombu i ubio tri, a ranio više Nemaca. Kurir štaba odreda Mirko Jolkić, koji je bio sa Račanima, našao se pored puškomitraljeza. Kada su mu se Nemci Približili bacio je bombu i zapucao iz »brna« te ubio 7, a ranio . Nemaca, što mu je omogućilo da se izvuče iz blokade zaledno sa puškomitraljezom.

Nemci su sledečih dana pohvatali u zasedama još nekoliko partizana koji su lutali selima tražeći vezu sa četama. Tada su uhvatili sekretara OK za Jagodinu Petra Velebita i sekretara SK za Palanku Branka Jevtića koji su pošli da obiđu četu. Pored Velebita i Jevtića uhapšen je i veći broj komunista i rukovodilaca koji su ostali na radu u Palanci. Nemci su od zarobljenih i uhapšenih streljali: 20. jula 18, a 26. jula 8 partizana. Nekoliko policiji poznatih komunista, među njima i Petar Velebit, prebačeno je u Beograd i tamo streljano.

Partizani su prilikom streljanja pevali revolucionarne pesme i klicali Komunističkoj partiji Jugoslavije, SSSR-u i Crvenoj armiji iako su na saslušanju bili tako isprebijani da nisu mogli ni stajati na nogama. To je demorališuće delovalo na nemačke vojnike pa je jedan odbio da puca, zbog čega je odmah razoružan, gurnut u stroj sa vezanim partizanima i zajedno s njima streljan. U Palanci su se prilikom hapšenja zadesili Branko Krsmanović i Lazar Koliševski.

Krsmanovića je finans Branko Miljević sakrio u svom stanu, a kućevlasnik je vodio Nemce u prostorije u kojima nije bilo nikoga. Krsmanović je u ovom stanu ostao do noći, kad ga je Miljević, zahvaljujući uniformi finansa, izveo iz Palanke. Koliševski je toga dana stigao iz Beograda da uzme svoje stvari pre polaska za Makedoniju. Kad su Nemci počeli sa hapšenjem, na peronu železničke stanice zatekao se voz. Videći da Nemci kupe sve muškarce, on je zgrabio jednu devojku pod ruku i zamolio je da izigravaju ljubavni par jer će ga Nemci u protivnom uhapsiti. Devojka se uplašena pribila uz Lazu te ga Nemci zbog očigledne intimnosti nisu ni dirali.

* *
*

Palanačka i Račanska četa su razbijene i to je bilo od odsudnog značaja za razvoj NOP-a u ovom kraju. Borci ovih četa su bili uglavnom metalski radnici, spremni da poginu kao komunisti.

Beogradska Specijalna policija je u svom izveštaju od 27. jula 1941. godine, povodom razbijanja Palanačke i Račanske čete, pisala:

»Istragom obavljenom u Palanci od 21. do 26. o. m. konstatovano je da je odmetanje u šumu organizovala Komunistička partija i da se u šumi uglavnom nalaze komunisti. ..« Pošto u svom izveštaju opisuje kako su »odmetnici« uništeni, Specijalna policija daje i ovaj podatak: »19. jula oko 16 časova na putu Markovac — Velika Plana u ataru Starog Sela grupa ne-

poznatih naoružanih ljudi otvorila je vatru na dva nemačka kamiona — nepoznato je da li su Nemci imali žrtava«. A zatim: »19- .i[ula] patrola kod Velike Plane od pet naoružanih žandarma u ataru »Jarebica« u rejonu stanice Markovac iznenađena je od jedne grupe bandita od oko 30 ljudi naoružanih puškomitraljezima koji su vođu patrole i oba žandarma razoružali«.[4]

Podaci o »nepoznatim naoružanim ljudima« odnose se na Orašku četu koja je, podeljena u odeljenja, nastavila s akcijama po okolnim selima. Partizani su spaljivali opštinske arhive, spiskove vojnih obveznika i poreske knjige, spiskove ovršenog žita i slično. 23. jula stigao je u Orašku četu član Glavnog štaba Branko Krsmanović i održao sastanak sa četom. Sastanak je održan u vrbaku zv. Bučje na desnoj obali Velike Morave. prema selu Kušiljevu. Četa je tada brojala oko 47 boraca, mahom komunista, skojevaca i omladinaca bliskih komunistima. Krsmanović je bio zadovoljan stanjem u četi ali je zamerio komandi (naročito političkom komesaru odreda koji je bio sa ovom četom) što ne primaju nove borce kada to ljudi već žele. U NOB, kaže, treba da stupi ceo narod a ne samo komunisti! Posle sastanka partizani su dugo u noći sedeli i pevali.

Sutradan je rano zorom dotrčao jedan seljak i obavestio stražara Oraške čete da su iz Svilajnca stigli kamioni puni žandarma. Četa je odmah krenula u susret neprijatelju. Žandarmi su se već bili privukli logoru pa su ih partizani u silnom naletu razbili. Samo su se sreski načelnik i dva žandarma spasli bekstvom, pri čemu je načelnik bacio šapku, kaput sa novčanikom, tajnu šifru za depeše i druge dokumente. Pored toga, zaplenjeno je preko 30 pušaka. Ali dok je politički komesar govorio zarobljenim žandarmima (većina su bili oficiri), odjeknuli su pucnji od Morave. Odmah je poslato pojačanje odeljenju koje je tamo upućeno sa zamenikom komandira čete još kad smo bili izvešteni da dolaze žandarmi iz Svilajnca. Sa ovom grupom žandarma partizani su se samo prepucavali ne dozvolivši im da se prebace preko Morave.

(Kasnije smo saznali da je ovim opkoljavanjem Oraške čete rukovodio potpukovnik Popović, kome je taj zadatak poverio lično komesar za unutrašnje poslove Milan Aćimović. Popović je za ovaj napad, pored žandarma iz Svilajnca, Velikog P[r]ašja, Kušiljeva, Markovca i Velike Plane, doveo i žandarme iz Smedereva. I pored svega toga Orašani su ih razbili. Popović je posle toga poslao jednog seljaka da mu omogući sastanak s partizanskim rukovodiocima radi dogovora. Odgovorili smo mu

[4] »Bezbednost« — policijski bilten **od 25. jula 1941.**

da sa izdajnicima nećemo da razgovaramo i poručili da napusti borbu protiv NOP-a jer ga drugi put nećemo poštedeti ako ga sretnemo.)

Posle ove borbe sa žandarmima u rejonu Bučja, Oraška četa se prebacila na levu obalu Velike Morave i razoružala jedno odeljenje žandarma iz Markovca. U neprijateljskom izveštaju o ovim sukobima između Kušiljeva i Markovca nisu navedeni rezultati borbe.[5]

25. jula, noću, Oraška četa je napala žandarmerijsku stanicu u Markovcu. Podatke o broju žandarma, njihovom naoružanju i opremi dobili smo od samog komandira stanice koji je postavljao samo uslov da se napad na njegovu stanicu ne vrši kad je on u Markovcu. Žandarmi nisu ni pružili otpor. Zaplenjeno je oko 12 pušaka, 10 bombi, nekoliko bundi, šatorskih krila, ćebadi i nešto municije. (Za vreme napada čete na stanicu u Markovcu, jedno odeljenje, na čelu sa političkim komesarom čete, došlo je u selo Rakinac gde se sukobilo sa grupom Nemaca. Tom prilikom je teže ranjen Vidoje Srebrić koji je u toku noći podlegao ranama. To je bila i jedina žrtva čete ove noći.) Posle ove akcije četa je zalogorovala nedaleko od Markovca i Lapova u šumarcima potesa Gvozdenjaka, gde se zadržala duže no što su okolnosti to dozvoljavale i zamalo što zbog toga nije nastradala. Naime, 28. jula su četu iznenadili žandarmi i Nemci iz Lapova. Nemci koje je tačno obavestio o mestu boravka partizana lapovački bogataš zv. Solunac, uspeli su da se neprimećeno privuku do našeg stražara, ali kad su pokušali da ga zarobe ovaj je opalio iz puške i bežeći počeo da viče: »Nemci, Nemci! Napadoše nas Nemci!« Partizani su prihvatili borbu i Nemci su se povukli. Kod nas je lakše ranjen jedan drug, dok za neprijateljeve gubitke ne znamo, jer on to ne navodi ni u svom izveštaju, gde samo kaže: »28. jula tekuće godine u 17,30 časova u ataru sela Lapova, srez lepenički, jedna patrola od četiri žandarma i 4 nemačka vojnika sukobila se sa jednom bandom, jakom 20—30 naoružanih lica. . ,«[6]

S RESAVCIMA

Ovim akcijama Oraške čete razbijen je kod naroda strah koji je zavladao posle razbijanja Palanačke i Račanske čete na Gradištu. Jačala je volja naroda za borbu protiv Nemaca. U Orašku četu su svakodnevno stupali omladinci. Dolazili su i iz drugih srezova. Tako je, posle razbijanja žandarma u rejonu

[5] **Istorijski arhiv CK SKS, dok. 14.140.**
[6] **Zbornik I/l, str. 398.**

Bučja, u četu stiglo 17 novih boraca iz resavskog sreza. Aktivnost Oraške čete je pomogla i partijskoj organizaciji tog sreza da se u zajednici sa članovima OK za Jagodinu — Ratomirom Ristićem, Jocom Milošavijevičem i Radosavom Nikčevićem — formira Resavska partizanska četa. U resavskom srezu su u to vreme, pored partijske organizacije u Svilajncu, postojale i partijske organizacije u selima Kušiljevu, Dublju i Grabovcu.

Resavska partizanska četa je formirana 26. jula u jednoj šumici kraj sela Grabovca. Pri formiranju je imala oko 35 boraca, sa rukovodstvom čete: komandir Laza Stojanović, obalski radnik iz Kušiljeva, zamenik komandira Petar Petrovič, zemljoradnik iz Kušiljeva, politički komesar Radomir Branisavljević Bisić, akademski slikar iz Svilajnca (svi članovi KPJ). Formiranje ove čete bilo je zakazano za 20. jul, ali na zborno mesto nije stigao Laza Stojanović iz Kušiljeva, jer je na putu povredio nogu. Pošto ga je partijska organizacija predvidela za komandira, i ostali su se razišli, zakazujući ponovni izlazak za 26. jul kada su svi došli. Toga dana je član OK saopštio borcima sastav komande čete, pa je posle toga komandir Laza Stojanović podelio četu na vodove i desetine, za koje su imenovani i komandiri. Istog dana su oformljene partijska i skojevska organizacija. Oko logora su određena stražarska mesta i zavedeno je dežurstvo. Odmah su upućene i patrole kao spoljna obezbeđenja logora. Jedna od njih je blizu sela Crkvenca razoružala patrolu žandarma i zaplenili tri puške i municiju. To je bila i prva akcija Resavske čete. Dva dana kasnije, 28. jula, jedna desetina Resavske čete napala je žandarmerijsku stanicu u Crkvencu, razoružala žandarme i zaplenila novih 5 pušaka.

Krajem jula su u Resavsku partizansku četu stigli politički komesar Drugog šumadijskog odreda Tasa Mladenović i zamenik komandira Oraške čete Ljupče Milošević da joj pomognu u prvim akcijama. Odlukom Glavnog štaba za Srbiju Resavska četa je priključena Drugom šumadijskom odredu, pa je Tasa Mladenović izvršio zakletvu čete. Pre zakletve je objasnio zadatke boraca NOR-a i odgovornost koju primaju na sebe i pozvao sve one koji ne mogu da izdrže teškoće — da napuste četu. Izdvojilo se pet bivših đaka iz Svilajnca, a ostali su položili zakletvu, posle čega je s njima organizovan politički rad.

Kada je na teren Resavske stigla Oraška četa, zajednička napadna odeljenja su prvo razoružala žandarme u selu Gložanu, a zatim u Grabovcu. Sve zaplenjeno oružje i oprema u ovim akcijama pripali su Resavcima, a i svi novodošli borci raspoređeni su u Resavsku četu. Među njima je bilo i 12 rudara iz [se]njskih rudnika koji su se ü Grabovcu javili partizanskoj ko-

mandi. Resavska i Oraška četa su n.oću 7/8. avgusta napale Svilajnac, sedište sreza resavskog.

Svilajnac je napadnut sa tri strane i na svakom pravcu napada je bilo po jedno odeljenje Oraške i Resavske čete. Prvu grupu koja je napadala žandarmerijsku kasarnu vodio je komandir Oraške čete Mile Cvetković; drugom grupom koja je napadala zgradu sreskog načelstva komandovao je komandir Resavske čete Laza Stojanović, a trećom koja je napadala zgradu opštine komandovao je zamenik komandira Oraške čete Ljupče Mišković.

Treća grupa, za koju se smatralo da će imati najlakši zadatak, naišla je na najjači otpor i nije uspela da zauzme zgradu opštine jer je nju branila gradska straža — »patroldžije«. Partizanski štab nije znao da je sreski načelnik Tufegdžić, posle neuspeha u Bučju, uzeo za patroldžije sve same finanse, bivše graničare i aktivne podoficire. Najmanji otpor su pružili žandarmi u kasarni, iako ih je njihov komandir revolverom nagonio da pucaju. Pored žandarma i njihovog komandira, u kasarni je zarobljen i komandir žandarmerijske stanice iz Kušiljeva koji se te noći zatekao u Svilajncu. I grupa Laze Stojanovića je lako zauzela zgradu sreskog načelstva, ali zgradu opštine nisu mogli da zauzmu ni kada su stigli u pomoć borci drugih dveju grapa, pa su samo patroldžije ostale nerazoružane. Ovde smo imali čak i jednog ranjenog druga.

U Svilajncu je spaljena arhiva u svim nadleštvima, ali nisu pronađeni sreski načelnik i drugi izdajnici, jer su uspeli da se izvuku za vreme borbe. Sest novih boraca iz Svilajnca pošlo je sa Oraškom četom. Sutradan, 8. avgusta, predsednik svilajnačke opštine doneo je u partizanski logor puške i municiju njegovih »patroldžija«, izjavljujući da su krivicom sreskog načelnika, koji se mešao u njegovu nadležnost, patroldžije pružile otpor. I o ovom napadu Drugog šumadijskog odreda na Svilajnac sačuvan je izveštaj neprijatelja gde, preuveličavši naše snage na »oko 250 komunista«, daje konkretne podatke o onome što tada nismo mogli znati:

Prvi objekat napada bili su sresko načelstvo, žandarmerijska stanica i opština. Pošto su savladali otpor branioca koji usled nestašice municije nije mogao biti uspešan, vezali su vodnika, žandarmerijskog kapetana II klase Rakića — Stojanovića Savu i komandira žandarmerijske stanice u Kušiljevu, žandarmerijskog narednika Vranješevića Radu i odveli ih sobom, a zatim su napali ostala nadleštva: sreski sud, Narodni dom, Dom narodnog zdravlja, poštu, sresku upravu, finansijski odeljak i demolirali zgrade i nameštaj, a kase opljačkali. Samo iz poreske uprave odneli su 993.234 dinara, pa se potom iz mesta

vukli odvodeći sa sobom kapetana Rakića i narednika Vranješe-ića čiji su leševi 4 dana docnije na glavnom putu Svilajnac — Pet-rovac ispred sela Bobova pronađeni...[7]

I DALJE NA TERENU RESAVE

Posle oslobađanja Svilajnca Oraška i Resavska četa su 10. i 11- avgusta izvele zajedničku akciju i na žandarmerijske stanice u selu Kušiljevu i Bobovu, pa se Oraška prebacila u velikooraški srez, dok su Resavci sami nastavili akcije, razoružavši žandarme u selima Jasenovcu i Đurincu i raspustivši opštinske uprave u svim selima. Tako je u srezu resavskom do 15. avgusta 1941. godine dezorganizovan čitav aparat okupatorske vlasti čime su se partijskom rukovodstvu sreza i komandi Resavske čete nametali poslovi koje su do tada svršavale opštinske vlasti. (Jedan starac je, na primer, svu imovinu preneo na sinove. Posle toga su ga sinovi starog i bolesnog izbacili na ulicu. Starac se obratio komandiru Lazi Stojanoviću za pomoć, a ovaj je naredio njegovim sinovima da ocu vrate imanje.) Seljaci su se obraćali komandi čete zbog sporova i krađa. Komandir Laza je te sporove rešavao u prvo vreme bez teškoća, ali su oni postajali sve mnogobrojniji, pa je brigu oko njih preuzeo partijski rukovodilac Ratomir Ristić Seljo koji je ljude upućivao na partizanske aktive u selima. Ti su aktivi nazvani »komitetima narodnog oslobođenja«, a stvoreni su prvo u mestima gde su postojale partijske organizacije (Svilajncu, Kušiljevu i Dublju), a zatim u Bobovu i drugim selima. U početku su »komiteti narodnog oslobođenja« postavljeni, a kada je na njih (dolaskom člana Glavnog štaba Fiće Kljajića) prešlo i snabdevanje, preimenovani su u narodnooslobodilačke odbore i birani od građana.

Ali ni Nemci nisu ostali pasivni. Pošto u Resavi nije više bilo onih koji će se boriti protiv partizana, Nemci su počeli sami upadati u srez. Jedna grupa Nemaca je, 24. avgusta, krenula kamionima u Svilajnac od Despotovca. Zaseda Resavske čete, na čelu sa zamenikom komandira Oraške čete, napala je kamione kod vodenica ispred Svilajnca, ali im je s leđa naišla druga grupa Nemaca koja je verovatno u toku noći stigla neprimećeno i postavila zasedu kraj druma, nedaleko od naše zasede. LT oštroj borbi naši su ubili više Nemaca, ali su poginula i dva naša borca. Nemci su jednog teško ranjeno;? partizana zarobili, **mučili** ga urezujući mu petokraku na čelo, a zatim su ga ubili.

Drugom prilikom je naša zaseda pod komandom Laze Stolanovića sačekala i napala Nemce kod sela Lukovice, nedaleko

[7] **Istorijski arhiv CK SKS, dok. br. 14.140.**

<od Svilajnca i nanela im gubitke. Ove sukobe su zabeležili i Nemci u svojim izveštajima: »24. avgusta I bataljon 721. pešadijskog puka, Troponje, 23 km severozapadno od Ćuprije — dva bandita mrtva, 12 zarobljenih«. (To su bili seljaci koje su Nemci prikupili oko sebe da bi se zaštitili od partizana.)«... 28. avgusta I bataljon 721. pešadijskog puka, puškaranje oko Svilajnca. Gubici neprijatelja nepoznati«.[1]®

MORAVSKA CETA

Posle stvaranja Resavske čete, u susednom (moravskom) srezu je formirana Moravska partizanska četa koja je takođe priključena Drugom šumadijskom odredu. U tom srezu nije pre rata postojala partijska organizacija. To je bio čisto seljački srez pa i samo sresko mesto Zabare je više bilo selo nego varošica, sa nešto činovnika i zanatlija koji su se takođe bavili poljoprivredom. U srezu su do napada Nemaca na Jugoslaviju živela četiri komunista, i to: Avram Trifunović, zidarski radnik iz sela Aleksandrovca koji je u Požarevcu primljen u Partiju; Avramov sin Mirko, krojački radnik, Vukajlo Kukolj, učitelj u Vlaškom Dolu inače poznat i kao pesnik, i stolar Mihailo Nikolić takođe iz Vlaškog Dola. Okupacijom zemlje u srez su se vratili komunisti Vujica Remenjak, stolar iz Porodina, Sima Simić, medicinar iz Rakinca i Radmila Trifunović, medicinar iz Aleksandrovca. U Zabare i Porodin se vratilo i nekoliko đaka i studenata članova SKOJ-a. Članovi KP i SKOJ-a su organizovali rad na tumačenju situacije, savetujući narodu da prikuplja i sklanja oružje i municiju.

Partijski rad u srezu je oživeo tek u junu kada je tamo stigao Bogoljub Stojanovjć Tina, član KP iz OK za Požarevac, pod čijim su rukovodstvom stvorene partijske organizacije i uporišta u **Zabarima,** Porodinu, Rakincu, Sibnici, Vlaškom Dolu i Aleksandrovcu. Tina Stojanović je formirao partijsko rukovodstvo sa sekretarom Radmilom Trifunović i ove aktive angažovao za politički rad po selima, prikupljanje oružja i municije i okupljanje antifašista za otpor okupatoru. U ovome su se naročito isticali skojevci iz **Zabara,** Porodina i Rakinca koji su izvodili i akcije sabotaže (kao što je bila zaplena zobi nošene za Nemce u Veliku Planu i sečenje telefonskih veza iz **Zabara** prema Požarevcu, Svilajncu, Petrovcu i Velikoj Plani). U isto vreme Tina je uz pomoć partijskog rukovodstva sreza vršio pripreme za formiranje partizanske čete. Kada su bile gotove sve pripreme za dizanje ustanka stigla je direktiva PK za Sr-

[8] **Zbornik I/l, dok. 206.**

hiiu da se moravski srez priključi Okružnom komitetu za Jagodinu, pa će i Moravska četa ući **u** sastav Drugog šumadijskog odreda. Odmah su Radmila Trifunović, sekretar sreskog partijskog rukovodstva i Avram Trifunović, član vojne komisije OK za Požarevac prešli u velikooraški srez i tamo uspostavili **vezu** sa sekretarom OK za Jagodinu Nikčevićem.

Na Vujičića salaš, iznad Aleksandrovca, izašlo je 17. avgusta oko 20 omladinaca. Sačekali su ih Radmila i Avram Trifunović i istog dana formirali Moravsku partizansku četu **sa rukovodstvom:** komandir čete Vujica Remenjak, politički komesar Sima Simić, zamenik komandira Mirko Trifunović. Četa **je** podeljena na **tri** desetine **s** komandirima: Dura Vojnović, učitelj (izbeglica), Dragoljub Jović, podoficir iz **Zabara** i Kostadin Zdravković, zemljoradnik iz Sibnice. Desetine su odmah **posle** formiranja čete krenule u akcije o čemu čitamo i iz neprijateljskih izveštaja:

»Sedamnaestog o. m. jedna grupa od 20 naoružanih lica **napala** je opštinu četerešku, sreza moravskog i uništila izvesne **novčane** knjige, kao i telefonski aparat, zatim je pozvala građane i naredila da nikome ne plaćaju ništa. Istog dana posle **podne na** putu Rakinac — **Zabare** vraćena su kola **sa** žitom«.[9]

NOVA STRUKTURA ODREDA

Formiranjem Moravske, Drugi šumadijski odred je 20. **avgusta** opet imao tri čete sa brojnim stanjem: Moravska 43 **borca,** Posavska preko 70 i Oraška sa preko 80 boraca.

Moravska četa je razoružala sve žandarme u moravskom **srezu,** sem žandarmerijske stanice u Zabarima; raspustila **je** opštinske uprave, pokidala telefonske veze, onesposobila puteve i porušila mostove na drumu prema Požarevcu, Svilajncu, Petrovcu, a donekle i prema Velikoj Plani i tako stvorila slobodnu **teritoriju** (kao što je učinila i Resavska četa). Čak su komande ovih **dveju** četa i partijska rukovodstva resavskog i moravskog **sreza** imala i zajedničke razgovore o uspostavljanju narodnooslobodilačke vlasti **po** selima. Resavska i Moravska četa su **uglavnom** delovale uz **pomoć** partijskih komiteta, jer štab odreda još **nije bio** konsolidovan, a politički komesar odreda Tasa **Mladenović** se kretao uglavnom sa Oraškom četom gde je uvek bio i **po** neki od članova OK za Jagodinu. Na zahtev komunista Oraške čete smenjen je njen politički komesar, a na **sastancima** partijskog rukovodstva sreza, kojima je prisustvovao i instruktor PK Pera Stambolić, često je zamerano partij-

[9] Istorijski **arhiv CK SKS,** dok. **14.140.**

skom rukovodstvu Oraške čete da sektaši pri primanju novih boraca u četu (četa nije imala više od 150 ljudi), a još više pri učlanjivanju u KP i SKOJ. Zaključak je bio da politički komesar odreda snosi glavnu krivicu za to.

Oraška četa je stalno bila u pokretu i akcijama, dejstvujući na teritorijama velikooraškog, resavskog, moravskog, lepeničkog, jaseničkog, pa i beličkog i kragujevačkog sreza, što je verovatno imalo uticaja i na odnos njenih boraca prema »svojoj« teritoriji, o čemu piše i Glavni štab Srbije od 2. 8. 1941. godine:

»IV. Račanski odred (čitaj: Drugi šumadijski odred — prim. V. C.).

Ostala svega Markovačka (Oraška) četa od 45 ljudi. Vrlo dobra, pokretna i aktivna iako terenski uslovi rđavi (teren ravan). Vrše stalne napade na Nemce i bore se sa žandarmima koji vrše potere na njih.

Račanska četa se rasula sem onog omladinca koji se kuražno borio sa Nemcima, ubivši 11 i ranivši 7, pa se povukao sklonivši puškomitraljez.

Palanačka četa od 60 ljudi raspala se. Na našu nesreću jedan njen deo sa zamenikom komandira sunčao se (!). Nemci su ih primetili, uhvatili 11 partizana i u Palanku sproveli«.[10]

U izveštaju Glavnog štaba Srbije upućenom drugu Titu 17. avgusta, pored ostalog se takođe govori o Drugom šumadijskom odredu: . . . »akcije su sve češće. U tom pogledu ima velike razlike između odreda. Dok su neki već davno- prešli svoj početnički stadij (Valjevski, Posavski, nekoliko četa iz drugih odreda, naročito Markovačka (Oraška) iz Račanskog i Jagodinska i senskih rudara iz Pomoravskog), drugi tek sada postavljaju na dnevni red početne akcije...«"

Razvoj NOP-a u velikooraškom srezu imao je uticaja i na lepenički i jasenički srez gde je posle razbijanja Palanačke i Račanske čete došlo do jenjavanja pokreta. Ljudi su ponovo počeli da pomažu i primaju partizane. U Lepenicu su se, posle napada na žandarme kod barutane u Stragarima, vratili ostaci Palanačke i Račanske čete koje su se bile povukle na Rudnik. Prvo je stigla Lepenička sa komandantom odreda Bogosavom Markovićem, a zatim i Palanačka sa zamenikom komandanta Androm Đorđevićem i zamenikom političkog komesara Dragoslavom Đorđevićem Gošom. Čim su se vratili na svoj teren ovi partizani su pošli po selima da uspostavljaju vezu sa preostalim komunistima na terenu i da izvode neke manje akcije. Zabra-

[10] Istorijski arhiv CK SKS, dok. 21.896.

[11] Institut za istoriju radničkog pokreta Jugoslavije, dok. 21.896.

njivali su seljacima da nose Nemcima namirnice i izvršavaju naređenja okupatorskih vlasti, što se vidi i iz neprijateljevog izveštaja:

»1. avgusta t. g. u 3 časa, banda od 7 naoružanih lica na mestu zvanom **»Visak«, srez lepenički, na putu Rača — Kragujevac vraćala je seljake koji su na poziv nemačke kolone vodili konje na predaju.. .«**[12] **»14. avgusta u 16.30 časova banda jačine 40 — 50 lica napala je i spalila arhivu opštine Krčmare, srez lepenički. Bandu je vodio Marković Bogosav, bivši optuženi, žandarm«... »21. avgusta t. g. u 0,10 časova veća grupa naoružanih lica napala je na železničku stanicu Batočina, oštetila telefon i odnela jednu pušku sa 20 metaka«.**[13] **»Rača 22. o. m. ujutru u 8 časova komunističke grupe napale su opštine: Guberevac, Jarušice i Đurđevo, spalili su sva akta i novčane knjige.«**[14]

SA FIĆOM KLJAJIĆEM

Početkom septembra, kada je na ovaj teren stigao član Glavnog štaba partizanskih odreda Srbije Filip Kljajič, čete Drugog šumadijskog odreda su se borile u velikooraškom, resavskom, moravskom, lepeničkom i donekle jaseničkom srezu. Resavski i moravski srez (sem Zabara) bili su potpuno pod vlašću partizana, pa ih je neprijatelj prozvao »državom šumaca«. Vlast su u ovim krajevima, pored četa, vršili mesni partizanski aktivi i narodnooslobodilački odbori. Izdavane su svakodnevno »dnevne vesti« na srpskom i vlaškom jeziku (pošto u ovim srezovima ima i Vlaha). Oraška četa je 1. septembra u selu Viteževu izdala i neku vrstu časopisa »Srpski partizan« u kome su pored ostalog štampane i pesme Tase Mladenovića i Vukajla Kukolja. Časopis je uredio Dušan Jović, inače sudija i stari komunista.

Filip Kljajić je održao savetovanje sa komandama četa i konferencije sa borcima. U svakoj četi se posebno govorilo o njihovim dotadašnjim akcijama, greškama i propustima. Kljajić je govorio o aktivnosti drugih partizanskih odreda u Srbiji, o političkoj i vojnoj situaciji u Sovjetskom Savezu, Engleskoj, Americi i uopšte u svetu. Konstatovano je da je naš odred prilično učauren i da treba da proširi svoja dejstva na sever čak do Smedereva i na jug do senjskih rudnika, gde su radnički centri. Odavde treba prihvatiti radnike, čime poboljšati socijalni sastav četa i podići njihovu borbenu moć. Naročito je mnogo govorio o stvaranju novih organa vlasti, iznoseći nam iskustva iz drugih krajeva. Time je prekinuta diskusija naših »teoretičara« da li da stvaramo sovjete po selima ili komande

[12] **Zbornik I/l, str. 399.**
[13] **Isto, str. 401.**
[14] **Istorijski arhiv CK SKS, dok. 14.140**

mesta, tj. vlast postavljenu od komande četa. Kritikovao nas je] zbog nebudnosti, što je i uslovilo poraze Palanačke i Račanske čete. Kritikovao je štab odreda, naročito komandanta, što se nikako nije sastajao već su se ti ljudi kretali pojedinačno, svaki sa po nekom četom, i tako se lišili kolektivnog donošenja odluka za odred. Sprovedena je i istraga zbog razbijanja Račanske čete. Smenjen je komandant odreda, a izvršene su i neke promene u komandama četa. Borcima se svideo odnos Fiće Kljajića prema ljudima jer, iako je bio oštar na sastanku, nije propustio da sa svakim od kritikovanih pojedinačno porazgovara što je za kritikovane bila satisfakcija i mogućnost da kroz dalji rad isprave svoje greške.

Pored zadataka koje je postavio svakoj četi posebno, Fića je naredio da se iz drugih četa prebaci izvestan broj boraca u Palanačku i Račansku, čime bi se ojačale pre odlaska na nove zadatke. Po završenom savetovanju sve četiri čete su ušle u Svilajnac, gde je na trgu održan, veliki narodni zbor kome je prisustvovalo nekoliko hiljada ljudi. Na zboru je pored ostalih govorio i Filip Kljajić, a o tome 7. septembra 1941. godine piše i u izveštaju Glavnom štabu:

»Miting je uspeo odlično, bilo je prisutno mnogo građana. Govorili smo nas trojica — komesar Resavske čete, komandir Resavske čete i ja. Govorilo se o međunarodnoj i unutrašnjoj situaciji, podvlačio se značaj vojnog saveza između SSSR-a i Engleske, kao i pomoć Amerike. ..« Pošto je izneo oduševljenje naroda na mitingu, Fića u izveštaju dalje kaže: »Zaplenili smo u korist narodnooslobodilačke borbe iz poreske uprave i pošte 134.000 dinara. Zatim, nekoliko pušaka, revolvera, nešto municije, sedam džakova brašna iz opštine, mnogo pribora za kola, konje, remnika za puške, nekoliko pisaćih mašina, nekoliko radio-aparata. Predato je iz opštinskih magacina 110 džakova brašna sirotinji iz okoline, 55 džakova izbeglicama, a 55 svilajnačkoj sirotinji. Podeljeni su svi zaplenjeni radio-aparati iz sreza«.[15]

Sutradan po ulasku partizana u Svilajnac, dojurili su iz Požarevca Nemci sa više kamiona. Naši drugovi su očekivali njihov dolazak, pa su zasedama zatvorili pravce od Požarevca, Markovca i Despotovca. Glavnine četa su bile u selima oko Svilajnca. Nemci su verovatno bili obavešteni o mestima zaseda pa su na većim udaljenjima sišli s kamiona i pešice se kroz kukuruze privukli zasedama. Na mestu zv. »Buk« (pravac Požarevac — Svilajnac) iznenadili su Resavsku četu koja je, trpeći vatru s leđa, primorana na povlačenje. Kad se čulo pu-

[15] **Zbornik I/l, dok. 32.**

škaranje, u pomoć zasedi je krenuo sa jednom patrolom komandir Oraške čete Mihailo Cvetković. Pošto je pucnjava prestala, ona je počela da traži Resavce po kukuruzima, pri čemu je nailazila na Nemce. Razvila se ogorčena borba u kojoj je izginula cela patrola Oraške čete na čelu sa hrabrim komandirom Cvetkovićem. Nemci su posle toga ušli u Svilajnac pucajući iz kamiona u kuće. Tom prilikom su ubili dva deteta. Zatim su zašli po kućama i pokupili sve muškarce koje su pronašli, izveli ih na pijacu i zadržali ih do uveče kao taoce ako partizani napadnu. Pustili su ih tek pošto su se ukrcali u kamione i otišli u Požarevac.

Savetovanje sa Fićom Kljajićem i organizacione promene koje su posle toga usledile ubrzo su pokazale rezultate. 7. septembra uveče su Oraška, Palanačka, Račanska i deo Resavske čete krenuli u napad na železničku stanicu Bagrdan, nedaleko od Jagodine. Napad je izvršen tačno u ponoć, po unapred pripremljenom planu. Jedan vod Oraške čete je obezbeđivao prugu od Jagodine; Resavci su postavili zasedu na pruzi iz pravca Beograda; Palančani i Račanska četa su držali zasedu prema Lapovu. Drugi vod Oraške čete, ojačan probranim borcima iz ostalih četa, a predvođen komandantom i političkim komesarom odreda, opkolio je i zauzeo stanicu koju su obezbeđivali naoružani seljaci. Stražari i železničari nisu pružili otpor partizanima i odmah su se ponudili da im pomognu u daljem izvođenju akcije. Politički delegat voda Oraške čete Sveta Mladenović, inače bivši železnički službenik, rasporedio je borce po stanici i preuzeo službu dežurnog železničkog službenika. Tako su »primili« voz koji je naišao od Jagodine posle ponoći. Kada je voz usporio partizani su zapucali uz povike: »Opkoljeni ste, predajte se«. Iz voza su odgovorili: »Ne pucajte, braćo, sami smo, nemamo oružja, predajemo se«. Bilo je to osoblje transportnog voza koji je išao bez oružane pratnje. Vagoni su bili puni šećera, brašna, jaja, pirinča, suvog grožđa, vina i drugih namirnica. Partizani su odmah organizovali istovar vagona; pozvani su i seljaci sa kolima i sve je izneto iz voza sem dva vagona paketa za zarobljenike koje smo otkačili i prebacili na sporedni kolosek. Vino takođe nismo iznosili već smo ga prosuli na licu mesta.

Za to vreme su naše zasede budno motrile na svojim položajima, dok je Sveta Mladenović nervozno šetao u kancelariji šefa stanice. Ä kada je telefon zazvonio, podigao je slušalicu i dežurnom službeniku sa stanice iz Lapova koij se interesovao šta je s vozom odgovorio da lokomotiva ima neki manji kvar koji će brzo biti otklonjen i voz će krenuti za Lapovo. Međutim, dežurni iz Lapova se interesovao kakve prirode je kvar, ko će

ga otkloniti i za koje vreme; ponudio se čak da pošalje i pomoć. Nastojao je da dozna svaku sitnicu o »kvaru«. Mladenović mu je nervozno odgovarao strepeći da ovaj ne čuje gužvu sa perona. Uzgred mu je ponovo napomenuo da se ne brine ništa i neka slobodno pusti drugi voz. Ali onaj iz Lapova ne samo što nije prekidao razgovor nego je zamolio da mu se na telefon, javi lično šef stanice. Situacija je bila kritična. Zbog jedne sitnice može da propadne cela akcija. Očekivalo se da tek nailaskom voza iz Lapova naša akcija potpuno uspe. Ako ovaj železničar saopšti svoju sumnju Nemcima akcija će propasti.

U poslednjem trenutku se umešao šef stanice koji je shvatio stvar, jednostavno uzeo slušalicu Mladenoviću iz ruke i onom iz Lapova potvrdio da je lokomotiva u kvaru i da pusti drugi voz dok se na ovoj lokomotivi ne otkloni kvar. Uzgred je pitao: »Sta je u tom vozu?«. Sa drugog kraja žice dopre kratak odgovor: »Živi stvor«. Partizani nisu čekali da im šef ponovi obaveštenje. Požurili su sa pripremama. Posle izvesnog vremena, kada je iz susedne stanice otkucao- signal da je voz iz Lapova krenuo, iz Beograda je prema Lapovu puštena pod najvećom parom lokomotiva sa dva vagona oksigena. Ubrzo zatim je zasijao plamen i odjeknula eksplozija. Prasak sudara vozova propratili su prvi pucnji pušaka i mitraljeza u selu Miloševu ede je bilo neko nemačko vojno odeljenje, da bi posle toga u Jagodini, pored pušaka i mitraljeza, zapucali i topovi. Naše čete su se povukle u brda zapadno od Bagrdana, a seljaci iz okoline su se razbežali.

Nemci su stigli i blokirali mesto sudara. O broju žrtava neprijatelja saznali smo tek od seljaka koji su pričali da ima mnogo poginulih i ranjenih i da su Nemci mobilisali sve lekare iz okoline da povređenima ukažu pomoć. Pruga je bila 48 časova neprolazna. Jedna naša patrola je ostavljena da sa pristojne daljine posmatra šta će sve Nemci preduzeti i da li će vršiti nasilje nad stanovništvom. Najzad, kad su Nemci popravili prugu i kad je naišao prvi voz iz Lapova, ova naša patrola se privukla bliže pruzi i iz puškomitraljeza zapucala na razgolićene Nemce koji su se sunčali pored topova u vagonima. Mašinovođa je povećao brzinu, a preplašeni Nemci su počeli nasumice da pucaju i iskaču iz voza. Neki vagoni su se zapalili. Iz Jagodine su opet zagruvali i topovi. (Kasnije se saznalo da su se u onom transportu koji se sudario sa lokomotivom iz Bagrdana nalazili Nemci i šiptarski fašisti koji su učestvovali u opkoljavanju Užičke partizanske čete, kada je poginuo i član PK Srbije Milan Mijalković, inače poznati partizanski radnik upravo našeg kraja, pa smo bili posebno radosni što smo ga osvetili.)

Između 9. i 10. septembra (znači istovremeno s napadom na Bagrdan), izvršavajući primljeni zadatak sa savetovanja, Moravska četa je napala i zauzela sresko mesto Zabare. Tu je bilo oko 40 žandarma, ali su se brzo predali. Ipak, koristeći nebudnost partizana, jedna grupa žandarma, pošto se već predala, uspela je da pobegne s oružjem i da se prebaci preko Morave u Veliku Planu. U ovoj akciji je Moravska četa zaplenila 20 pušaka, 2 puškomitraljeza, nešto municije, bombi, ćebadi, bundi i druge vojničke opreme. I u Zabarima su partizani popalili arhive poreske i finansijske uprave i sreskog načelstva, zatim vojne spiskove, kao i arhivu i menice iz banke na zahtev samih građana koji su čuli da su partizani slično uradili i u Svilajncu. Znali su Moravci čak i to da su partizani u Svilajncu streljali jednog od najvećih zelenaša u Pomoraviju, poznatog ljotićevca popa Pavla Lukića.

Tako su 10. septembra moravski i resavski srez sa desne strane Morave, na 10 kilometara od glavnog puta Beograd — Niš — Sofija, postali slobodna teritorija Drugog šumadijskog odreda, država »šumaca« kako ju je neprijatelj nazvao. Da bi se još bolje obezbedili, Moravci su dobili zadatak da sruše gvozdeni most preko Morave na putu Velika Plana — Zabari (pošto je sličan most od Markovca prema Svilajncu porušen još u aprilskom ratu). U tu svrhu su Moravci dobili od Resavske čete eksploziv i stručnjake. Jedne noći je odeljenje Moravske sa minerima Resavske čete miniralo žabarski most, ali posle eksplozije nijedna traverza ni šina nije ozbiljnije ni iskrivljena a kamoli prekinuta. »Kaplar« — rukovodilac minera je obećavao da će ga drugi put sigurno uništiti. Komanda Moravske čete nije mu mnogo verovala pa je odredila vodnika Slavka Popovića da sa svojim vodom, razoruža žandarme koji su obezbeđivali most sa velikoplanske strane i da ga onesposobi za upotrebu. Slavko i drugovi su noću napali i razoružali žandarme, navukli na most slamu i drveće i zapalili. Od žandarma je tada zaplenjeno 10 pušaka, .nešto municije, bombi i druge opreme. Zandarmi su posle razgovora sa političkim komesarom Simom Simićem potpisali izjavu kojom pozivaju i druge žandarme da ne pružaju otpor partizanima.

U OSLOBOĐENOJ RACI

Petog dana od početka naše ofanzive, tj. 11. septembra, ćete Drugog šumadijskog odreda su zauzele i Raču Kragujevačku, treće sresko mesto, takođe 10 kilometara udaljeno od glavne pruge Beograd —- Niš. Oko 5 časova ušli su u nju borci

Račanske, Palanačke, Resavske i Oraške čete ne ispalivši nijedan metak jer su žandarmi, istina sa oružjem, pobegli kada su osetili dolazak partizana.

Partizani su prethodnog dana, 10. septembra, razrušili prugu Lapovo — Kragujevac na nekoliko mesta u rejonu Badnjevca, Gradca i Batočine, a zatim su po okolnim selima održali zborove pozivajući nove borce u čete. U selu Sipiću streljali su ljotićevca Selimira Radosavljevića koji je bio putovođa Nemaca pri razbijanju Račanske čete na Gradištu.

Kad su partizani prišli Rači, umesto neprijatelja, sačekali su ih razdragani omladinci i omladinke Rače sa poklonima. Omladinke su predale komandantu odreda za Račansku četu crvenu zastavu sa petokrakom, srpom i čekićem. Pošto su iz svih nadleštava izbačene i spaljene arhive, na ulici je pred hotelom »Nacional« održan veliki zbor kome je, pored Račana, prisustvovao i veliki broj seljaka iz okoline. Na zboru se govorilo o situaciji u svetu i u zemlji i o ciljevima narodnooslobodilačke borbe.

Pre završetka zbora pročitana je i naredba štaba odreda kojom je u 10 tačaka narod obavešten da su partizani rasterali sreska načelstva, žandarmerijske stanice, poreske uprave, sudove, opštine i druge ustanove koje su za račun Nemaca pljačkale narod i da će svaki onaj ko pokuša da obnovi rad u tim ustanovama biti kažnjen smrću. Narod se stavlja pod zaštitu partizana, a krađe, pljačke, paljevine, kockanje i napastvovanje žena će se kažnjavati smrću. Naredbom je zabranjeno odnošenje namirnica u grad, a pogotovu nabavka za okupatora. Svi oni koji to budu činili i posle ove zabrane, kazniće se smrću. Smrtna kazna se uvodi i za one koji potkazuju građane okupatoru i njihovim slugama, zatim za pronošenje lažnih vesti, za stvaranje organizacije protiv partizana i prokazivanje zaseda i partizanskih logori neprijatelju. Naredbom se na kraju poziva stanovništvo da pomaže narodnooslobodilačku borbu i narodni ustanak kako bi se isterao okupator iz naše zemlje.

Posle zbora u Rači je nastalo narodno veselje, a u toku noći čete su se povukle u sela dalje od Rače. Tako se naša slobodna teritorija proširila s obe strane pruge Beograd — Niš. Sutradan, 12. septembra, Nemci su iz Markovca i Lapova počeli tući topovima Raču i brežuljke oko nje. Granate su pogodile crkvu i jednu kuću, ali od stanovnika i partizana nije niko nastradao. Posle artiljerijskog bombardovanja Nemci su na kamionima upali u Raču, dok su im artiljerijska oruđa i dalje ostala na vatrenim položajima u rejonu kose Gvozdenjak. U Rači su sakupili sve muškarce od 14 do 60 godina i poterali ih ispred kamiona za Lapovo. Partizani su bili pored puta u zasedi, ali

nisu napali Nemce da ovi ne bi pobili te ljude i bombardovali Raču iz topova sa Gvozdenjaka. Nemci su te ljude sproveli u Lapovo, zatvorili u crkvu i jednog po jednog izvodili na saslušanje, ispitujući ih o broju partizana, njihovom naoružanju i namerama, kao i o ljudima koje su poznali među partizanima. Račani su odgovarali da ništa nisu videli, da su pobegli u kuće čim su čuli da nailaze »naoružani«, mada je većina dočekala partizane i učestvovala na zboru, a mnogi su čak bili očevici kad je komunista Koja Matejić pre ulaska četa upao u Raču i ubio ljotićevskog narednika koji je došao da upisuje Lepeničane za dobrovoljce, obećavajući im dobru platu, činove i penziju. Nemci nisu od uhapšenih Račana dobili tražena priznanja pa su ih pustili uz pretnju da će ponova pohapsiti i uzeti za taoce ako doznaju da su lagali.

Ovo hapšenje nije mnogo uticalo na stanovništvo i Bogosav Marković je bez teškoća formirao Narodnooslobodilački odbor u Rači. Odbornici su birani na užim sastancima, među njima i učiteljica Zivka Durđević, a zatim se odbor konstituisao i izabrani su: predsednik, potpredsednik, sekretar, blagajnik, ekonom i intendant. Svaki odbornik je imao neko konkretno zaduženje, bilo da pomaže komandi odreda oko ishrane vojske, bilo da sprema spiskove za mobilizaciju, pomaže u održavanju reda, prikuplja podatke o neprijatelju ili slično.

Bogosav Marković i grupa u kojoj je bio i učitelj Srba Nešić išli su kao instruktori po selima i osnivali narodnooslobodilačke odbore. Ovaj posao nije svuda išao glatko. Kad je Marković posle mitinga u selu Đurđevu, gde je u četu stupilo oko 40 novih boraca, predložio da se biraju odbornici, na govornicu je izišao jedan čiča govoreći: »Uzalud je sve to, Nemci su jaki i vi ćete da izazovete Nemce da nas popale i da nam pobiju familiju«.

Narod je ćutao. Mlađi su počeli da čiču nazivaju petokolonašem, tražeći od komande da mu sudi. Bogosav je ponovo uzeo reč i objasnio seljacima da Nemci pljačkaju, pale i ubijaju upravo tamo gde se narod ne brani, gde strahuje, gde se koleba. A tamo gde se narod digao na ustanak, gde partizani drže slobodnu teritoriju, Nemci ne samo što ne pljačkaju već ne smeju ni da priđu selima. »A što se tiče čiče — završio je Bogosav — zašto da ga streljamo? Njemu baš treba omogućiti da se uveri u istinitost veličine naše borbe«. Ovo je snažno delovalo na narod i posle toga Bogosavu nije bilo teško da formira narodnooslobodilački odbor i u ovom kao i u svim selima lepeničkog sreza.

Nova vlast je zaista savesno vršila dužnost. Zahvaljujući narodnooslobodilačkim odborima u koje nisu birane samo pri-

stalice partizana već i predstavnici bivših političkih stranaka, u septembru je račan'ski srez zahvatio pravi narodni ustanak. Račanska četa je polovinom septembra brojala preko 500 boraca o čijoj su se ishrani uglavnom brinuli narodnooslobodilački odbori koji su, uz pomoć Bogosava Markovića, izveli i akciju prikupljanja žita za Crnu Goru — neko je dao 200, neko 300, a bilo je ljudi koji su davali i po 500 kg žita. Bilo je to gotovo nepojmljivo uspela akcija, jer nijedno domaćinstvo nije dalo ispod 100 kg. U selu Donja Rača prikupljen je oko vagon i po žita, od toga: deset domaćinstava je dalo po 500 kg; dva po 400, tri po 300 kg; dva po 200, jedno 150 kg, a ostala po 100 kg. pšenice.

Kad je počela jesenja setva odbori su organizovali pomoć porodicama iz kojih je po neko bio u četi, da im' se obradi imanje. Zatim su odbori organizovali opravku školskih zgrada u Rači i Viševcu kako bi ih što pre osposobili za rad.

SA PEROM STAMBOLICEM

U Lepenicu je polovinom septembra prešao i instruktor PK za Srbiju pri Okružnom komitetu Jagodine Petar Stambolić Cvikeraš koji je sa članovima Okružnog komiteta i pre toga pružao pomoć komunistima u srezovima resavskom, lepeničkom, moravskom, jaseničkom i velikooraškom. Stalno je po neko od njih bio na terenu jednog od ovih pet srezova ili u nekoj od četa i pomagao u rešavanju zadataka počev od osnivanja prvih partizanskih . jedinica pa do uspostavljanja novih organa vlasti. Zahvaljujući toj pomoći nismo pravili veće greške i propuste. Zbog udaljenosti ove teritorije od Jagodine, više članova Okružnog komiteta je nastradalo na putu, probijajući se do nas. Tako je 18. jula pao u Palanci Nemcima u ruke i streljan Petar Velebit sekretar OK; zatim je 8. avgusta u vozu uhvaćen i streljan Radosav Nikčević koji je na dužnosti sekretara OK zamenio Velebita. Nemci su, 8. septembra, uhvatili i streljali Milana Premasunca člana OK kada je iz velikooraškog sreza išao u Jagodinu na sastanak OK. To je uslovilo odluku PK za Srbiju da se za severni deo okruga, gde je dejstvovao Drugi šumadijski odred, formira posebno partijsko rukovodstvo. Zbog toga je Pera Stambolić dolaskom u Lepenicu pozvao Ratomira Ristića Selju, partijskog rukovodioca sreza resavskog, zatim mene kao partijskog rukovodioca sreza velikooraškog, Svetu Đorđevića partijskog rukovodioca sreza lepeničkog i jaseničkog i Radu Miljković partijskog rukovodioca odreda. S nama je Stambolić održao sastanak u selu Vučiću (u kući Cede Stojanovića) gde se posle podnetih izveštaja diskutovalo o situaciji na terenu i me-

rama koje je trebalo preduzeti za dalji razvoj NOP-a u donjem pomoravlju. Na kraju naših izveštaja i diskusije Stambolić je govorio o situaciji kod nas i u svetu, saopštavajući odluku Pokrajinskog komiteta o formiranju posebnog partijskog rukovodstva za ovaj teren. Odmah su izvršena i zaduženja: za rad u vojsci Rada Miljković, za omladinu Sveta Đorđević, za rad sa pozadinskim organizacijama Ratomir Ristić. Za sekretara ovog okružnog partijskog rukovodstva imenovan sam ja.

Imao sam utisak da se niko od nas nije obradovao ovoj odluci PK, jer smo se bojali da nećemo odgovoriti zadacima. Da li smo radili dobro ni sada ne znam, ali znam da smo osećali veliku pomoć Pere Stambolića koji je stalno bio s nama. Nastojao je da se ne oseti nikakva razlika između njega i običnog borca. Išao je noću na stražu, bio prisutan podeli hrane, političkim časovima, učestvovao je u akcijama i si. Organizovao je partijsku tehniku u Rači u kojoj smo, pored »Dnevnih vesti« i drugih partijskih materijala, umnožili Istoriju SKP (b), čijih je 5 prekucanih glava sravnio sa originalom. Uz njegovu pomoć smo organizovali i izdavanje »Vesti« koje je uređivao pesnik Vukajlo Kukolj. O našoj slobodnoj teritoriji Stambolić je pisao Pokrajinskom komitetu:

»Dok je u lepeničkom srezu naš uticaj vrlo jak, na pojavu najmanje grupe nedićevaca po 10 seljaka trče i traže štab da obaveste, dotle oko Smederevske Palanke petokolonaši su još u dejstvu, narod zaplašen.«[16]

Pera Stambolić je stalno isticao da je glavni zadatak našeg odreda kidanje pruge Beograd — Niš i da sve napore treba u tom pravcu usmeriti, pa u pismu Pokrajinskom komitetu od **12.** septembra, izveštavajući o akcijama Drugog šumadijskog i pomoravskog odreda, kaže: »No, još uvek glavni zadatak pruga — nije izvršen i vozovi prolaze«.[17] Štab odreda, komande četa i partijska rukovodstva su u upravo tom pravcu i usmerili sve akcije.

Naše snage su stalno jačale pa je 2. septembra, na tromeđi sela Lozovik — Golobak — Krnjevo, formirana i 2. oraška četa sa oko 100 boraca, a polovinom septembra je deo Resavske (koji je ostao u Resavi) prerastao u 2. resavsku četu; 8. oktobra je zbog glomaznosti iz Palanačke čete izdvojen deo boraca i formirana Azanjska četa kao 8. četa Drugog šumadijskog odreda. Za komandira je određen Branko Medenica, železničar, a kada ,ie nakon kraćeg vremena povučen za komandira Račanske čete, sastav komande Azanjske čete je bio: komandir Mića Ilić, politički komesar Bane Jelić — obojica studenti iz Azanje. Sve su

[16] Zbornik I/l, dok. 60.

čete, izuzev Moravske i 2. resavske, orijentisane za napade na železnicu. Otpočeo je lanac napada na prugu. Između 7. i 8. septembra Oraška, Palanačka, Račanska i 1. resavska izvršile su napad na železničku stanicu Bagrdan i izazvale sudar; 8/9. septembra Oraška i Račanska su napale železničke stanice Badnjevac i Batočinu (na pruzi Lapovo — Kraljevo); 13. septembra je odeljenje 2. oraške napalo stanicu Krnjevo (na pruzi Velika Plana — Krsna) i demoliralo je, a osoblje stanice najurilo zabranivši mu svaki dalji rad. Grupa omladinaca iz Starog i Novog Sela (velikooraški srez) napala je 14. septembra uveče odjavnicu na železničkoj stanici Velika Plana i uništila telefonske aparate. Istog dana je 2. oraška četa zaustavila usred bela dana voz u stanici Lozovik, zaplenjenu robu razdelila narodu, a prugu porušila gotovo istovremeno kad je Kosmajski odred prekinuo prugu kod tunela Ripanj. Evo kako neprijatelj prikazuje tu akciju:

Danas, 14. IX 1941. godine oko 11 sati, oko 20 naoružanih lica napali su stanicu Lozovik, telegrafske i telefonske aparate razlupali, staničnu kasu otvorili i novac oko 1.500 dinara odneli, svu staničnu arhivu kao i strogo uračunate obrasce i vozne karte spalili su. Pošto su to završili naterali su šefa stanice da zadrži voz broj 4662 koji je u to vreme dolazio u stanicu Lozovik a što je ovaj, primoran, učinio. Kada je voz stao naredili su da se svi vozovi otvore a zatim opljačkaju. Lokomotivu su sa službenim kolima i dva vagona seobe prebacili na prvi kolosek, i tada su sa voznom lokomotivom kao i hladnom lokomotivom koja je bila do vozne lokomotive izašli na otvorenu prugu prema Miloševcu. .. otvorili su regulator i ne gledajući na položaj skretnice pustili obe lokomotive same u stanicu. Tom prilikom oštećena su kola broj Lol574 GE JDZ ..., službena kola potpuno uništena tako da im se nije mogao ni broj 'pronaći. Hladna lokomotiva iskliznula i zarila se u kolosek. Vozna lokomotiva serije 20207 teže je oštećena i tender je sa svim osovinama iskliznuo. Skoro sva roba koja se sastojala od jaja, jabuka, brašna, kao i vagon furnira dasaka razneto je.[18]

Račanska četa je, 23. septembra, na pruzi Lapovo — Kragujevac raznela prugu kod Badnjevca. U isto vreme je i Palanačka četa izvršila napad na železničku stanicu Kusadak i Glibovac, nedaleko od Smederevske Palanke, o čemu neprijatelj kratko saopštava: »Smederevska Palanka u noći između 23 i 24 časa 23. ovog meseca napadnute su stanice Kusadak i Glibovac (pruga Beograd — Velika Plana) u obema uništeni aparati za sporazumevanje, opljačkane kase, sanitetski materijal i činovničke bunde«.[19]

Druga oraška četa je, 30. septembra, demolirala železničku stanicu Krsna. Račanska četa je, 1. oktobra, demolirala želez-

[18] **Istorijski arhiv CK SKS, dok. 14.143.**

ničku stanicu u Batočini, razorila šine između Batočine i sela Graca, usled čega je nemački blindirani voz koji je pošao iz Kragujevca, iskliznuo iz šina sa svim vagonima.

Omladinci iz Novog Sela stavili su, 4. oktobra, nagaznu minu u Starom Selu i prekinuli prugu. Palanačka četa je 6. oktobra ponovo demolirala železničku stanicu Glibovac (nedaleko od Palanke) ... 9. oktobra je prekinuta pruga kod Badnjevca, a 12. oktobra u Batočini (na pruzi Lapovo — Kragujevac) . . . 15. oktobra je odeljenje Oraške čete, sa Svetom Mladenovićem, napalo železničku stanicu Miloševac (na pruzi Velika Plana — Krsna) izdvojilo lokomotivu od kompozicije, dovezlo se do V. Orašja gde je napalo nedićevce u stanici Orašje koji su očekivali voz. Kad su i ovaj posao uspešno izvršili, pustili su lokomotivu samu prema Velikoj Plani, što je izazvalo uzbunu kod Nemaca. Misleći da se u lokomotivi nalaze partizani i da napadaju na grad, otvorili su vatru iz sveg oružja. U toj zabuni su stavili pod vatru i jedan putnički voz. Lokomotiva se iz V. Orašja zaustavila tek negde blizu Lapova, ali Nemci nisu smeli ni tada da joj priđu, bojeći se da nije minirana.

Nemamo podataka kako su ove naše akcije uticale na Nemce, ali je sigurno da su one imale velikog uticaja na železničare, među kojima je bilo i saradnika partizana. Na železničkoj stanici u Velikoj Plani bilo je dva železničara člana KPJ koji su posle svake naše akcije vršili određen uticaj na ostale železničare da postupaju po zahtevu partizana. Zato u depeši od 16. oktobra Nedićevom komesarijatu čitamo: »Mala Krsna 16. X 1941. godine u vezi depeše broj 114, osoblje stanice Miloševac izjavilo je da službu ne sme više da obavlja pošto su nepoznata naoružana lica saopštila da će ih pobiti. Stanica je privremeno zatvorena«.[20]

Oraška četa je, 16. oktobra, napala Nemce na stanici Miloševac, kad su doveli radnike da oprave prugu. Račanska i Oraška četa, potpomognute seljacima, porušile su 21. oktobra prugu kod Novog i Starog Sela, a šine bacile daleko u polje, kako bi Nemci što više utrošili vremena na opravku pruge; 25. oktobra, kada je počela neprijateljska ofanziva, bombaši Račanske čete, Aleksej Novožilov i Ceda Novaković, bacali su bombe na Nemce na železničkim stanicama Velika Plana i Lapovo, kojom prilikom je poginulo i ranjeno više Nemaca. Čak i posle 25. oktobra, u jeku neprijateljske ofanzive na teritoriju našeg odreda, kada je »Novo vreme« uveliko pisalo o uništenju komunista, Azanjska četa je 27/28. oktobra napala železničku stanicu kusadak, o čemu i neprijatelj piše:

[20] Isto, dok. 14.143

»Šmederevska Palanka, u noći između 27. i 28. ovog meseca komunisti su u stanici Kusadak sačekali voz broj 152 i skinuli ljudstvo, a zatim ga u punoj brzini pustili na voz 171 koji je stajao na signalu, time su izazvali sudar pri kome je ispalo 8 kola iz šina, dok su 2 vagona sa duvanom zapalili, aparate i veći deo materijala u stanici Kusadak demolirali, poginuo je jedan nemački vojnik dok su dva ranjena. Kod voznog osoblja nije bilo žrtava«.[21]

KAD NE BI BILO IZDAJNIKA

Cete Drugog šumadijskog odreda su 1941. godine, osim navedenih, izvodile i druge akcije na Nemce i njihove sluge. Nemci su i u Pomoravlju, kao i svuda u Srbiji, upotrebljavali u borbi protiv nas žandarme koje smo mi razoružavali, ali je u Smederevskoj Palanci, Lapovu, Velikoj Plani i Velikom Orašju još uvek bilo nerazoružanih žandarma. Iz Velikog Orašja je u Orašku četu došla grupa od pet žandarma sa 4 puške, jednim puškomitraljezom i dosta municije i bombi, ali time nije i žandarmerijska stanica likvidirana.

Nemci su pokušali da u srezovima gde su likvidirani žandarmi formiraju Pećančeve četnike pa, kada im to nije uspelo, doveli su grupu od 12 do 15 kockara koja se sa redenicima na grudima šetala po Velikoj Plani i V. Orašju, izbegavajući susret s partizanima iako je pričala svuda (čak nam je i pisma slala) da hoće sporazum s nama. Narod nije hteo da se pridružuje ovim probisvetima, a istu su sudbinu doživeli i ljotićevci u čije se jedinice iz srezova sa teritorije Drugog šumadijskog odreda niko nije javio.

Što se tiče četnika Draže Mihailovića, prvo je general Ljuba Novaković pokušao da stvori neki odred u lepeničkom srezu, okupivši oko sebe 6—7 ljudi. Generalova »vojska« je jedno vreme lutala po selima Lepenice, pa kad je videla da se čitava Lepenica opredelila za partizane, priključila se Račanskoj partizanskoj četi, s čime se i general Novaković pomirio. Ali se s time nisu mirili kapetani Gačić i Tadija Vulović koji su, ne znam kako i uz čiju pomoć, prikupili grupu od 60 bivših graničara-podoficira i nekoliko bogatih seljaka. Koristeći našu zauzetost akcijama oni su se pojavili u Saranovu, Guberevcu i Đurđevu, dakle, selima zapadnog dela lepeničkog sreza.

S obzirom na politiku KPJ za široki front borbe protiv okupatora, mi ove četnike nismo dirali, ali ih nismo ni pozivali u akcije, jer su naše čete bile toliko brojno narasle da ni svi

[22] **Isto, dok. 14.140.**

partizani nisu angažovani u akcijama. Stab našeg odreda se sporazumeo sa četničkim komandantima da jedni protiv drugih ne vode propagandu, a narod nek se sam opredeljuje. Kad su četnici videli da većina seljaka stupa u partizanske čete (iako im je bilo lakše da se izjasne za četnike jer nisu morali da napuštaju kuću), otpočeli su propagandu protiv nas: kako mi hoćemo seljacima da oduzmemo imovinu, te da smo protiv boga, porodice, vere i slično. Članovi KP Račanske čete su zbog te propagande četnika zatražili od komande čete da se četnici razoružaju, ali se većina boraca čete tome usprotivila. U čitavoj Račanskoj četi (koja je u to vreme imala preko 600 boraca a samo 15 KP i 20 skojevaca) borci su govorili da »ne treba da se svađamo i bijemo sa braćom — i to su Srbi«.

Četnici nisu razoružani, pa su nastavili sa još jačom propagandom protiv komunista i partizana. Idući od sela do sela zahtevali su od seljaka da im peku gibanice, pogače, prasce, da ih snabdevaju vinom i rakijom. Počeli su i da siluju žene i devojke, čime su prevršili svaku meru. Seljaci su i sve češće tražili od štaba partizanskog odreda i partijskog rukovodstva da se te pustahije proteraju iz njihovih sela. Četnici su počeli da presreću i pojedine partizane i nagovaraju ih da pređu u četnike, s tim da im predaju puške i municiju. Stab Drugog šumadijskog odreda je najzad naredio Račanskoj četi da razoruža četnike. Tako je noću 11/12. oktobra odeljenje partizana opkolilo četnike u selu Saranovu. Ovi nisu pružili nikakav otpor. Od četnika je oduzeto 120 pušaka, 8 puškom!traljeza, nešto revolvera i municije. Četnici su posle razoružavanja pušteni kućama, a njihovi oficiri su po sugestiji Pere Stambolića upućeni u Glavni štab NOPO Srbije.

I NEDIĆ JE IZDAJNIK

Pošto Nemci nisu mogli da nađu ljude iz ovih srezova koji bi se za njihov račun borili protiv partizana, doveli su ih sa strane, stvarajući time čistu fašističku vojsku Srbije. Tako je 12. septembra stigao u Markovac odred »vojske spasa«, čiji je »vrhovni« komandant bio Milan Nedić. Pojava »vojske spasa« u našem kraju unela je zabunu i među komuniste. Iako smo znali da je Nedić izdajnik, izgubili smo dosta vremena dok se nismo odlučili da napadnemo njegovu vojsku. To je stvorilo mogućnost ovim izdajnicima da ojačaju i povežu se sa izvesnim ljudima u Svilajncu i okolini. Komandant ovog Nedićevog odreda bio je Alfred fon Sindler koji je bio u službi Gestapoa. Da bi se zamaskirao, dao je sebi čin i ime — »pukovnik Ljuba Babić« — i s vojskom od 200 ljudi, sastavljenom od bivših ofi-

cira, podoficira, žandarma i graničara, proneo je po dolasku u Svilajnac glas da se neće boriti protiv partizana. Čak je slao ljude i tražio sastanak s partizanima da se »sporazumeju« — za spas Srbije, govoreći uzgred da mu se vojska osipa.

Mi nismo poverovali ovim pričama, ali umesto da ih napadnemo dok su se nalazili u Markovcu, napisali smo letak »zavedenim Srbima«, umnožili ga i ubacili među nedićevce da bismo na njih politički delovali. Iz Markovca su se nedićevci uz pomoć Nemaca prebacili u Svilajnac, što nam je samo otežalo uslove da ih napadnemo. U prvo vreme su samo s većim odeljenjima izlazili iznenada iz Svilajnca u obližnja sela radi pljačke, a na povratku bi kupili žene i decu i vodili pred sobom da bi se njima zaštitili od napada partizana.

Stab našeg odreda je bio daleko pa se komande četa nisu mogle konsultovati šta da preduzmu protiv »pukovnika Babića«. Druga Resavska četa se samoinicijativno približila Svilajncu i okružila ga zasedama očekujući neprijatelja da izađe, ali su nedićevci bili uvek dobro obavešteni i nikako nisu nailazili na zasede. Komanda čete je zatim organizovala udarne grupe i ubacivala ih da ih napadaju po Svilajncu. Na taj način je ranjeno i ubijeno nekoliko nedićevaca, ali je i više partizana zarobljeno i odmah streljano. Komanda 2. resavske čete je za napad na Svilajnac pozvala u pomoć i Moravsku četu. Istovremeno je na teren Resave stigla i 2. oraška četa pa je njen komandir izabran, za rukovodioca celokupne akcije. Tako su sve tri čete, u zoru 25. septembra, izvršile napad na nedićevce u Svilajncu. Partizani su na sve položaje, sem na onom prema Požarevcu gde su nedićevci bili najjači, potisli neprijatelja. Oko podne su nedićevcima stigli u pomoć Nemci iz Lapova, pa su se naše čete povukle, jer su Moravci na položaju prema Požarevcu imali tri mrtva i dva ranjena koji su ostavljeni na položaju.

Posle povlačenja naših četa sa položaja kod Svilajnca Miloš Milošević je kao komandant ove grupe održao savetovanje sa rukovodiocima sve tri čete i izdao zadatke za novi napad koji je predviđen kroz par dana. Ali Sindler je preko obaveštajca (koji je u isto vreme bio i partizanski obaveštajac) doznao za planove i namere partizana, dezinformisao ih vešću da se njegov odred raspada, pa je uoči 30. septembra preobukao svoje vojnike u seljačka odela i prebacio ih na sredokraću između sela Viteževa i Bobova gde se i nalazio partizanski logor. Istovremeno je pozvao u pomoć i Nemce (»80 vojnika sa 6 teških mitraljeza« — kako Sindler kaže u svom izveštaju). Kad je pala noć uoči 30. septembra i partizani pospali, nedićevci su počeli da opkoljavaju logor. Partizanski stražar je ipak na vreme

Ivan Knežević Joko: KRVAVA KOŠULJA

zio neprijatelja, opalio puškom i uzbunio logor. Partizani su auzeli zaklone i sačekali neprijatelja. Razvila se ogorčena borba koja je trajala sve do 9 časova 1. oktobra. Obe strane su imale dosta žrtava. Nama je poginulo 9, teško ranjena 3 i zarobljeno 7 boraca. Među teško ranjenim bio je i komandir Miloš Milosevic koji je podlegao ranama. Ostali ranjeni partizani su zarobljeni i streljani, a sam Sindler u svom izveštaju ne kaže ni reči o svojim gubicima, već samo daje podatke da su u noći 30. septembra poslate »čete od 160 vojnika pod komandom pešadijskog poručnika g. Garića, artiljerijskog potporučnika g. Maksić Đorđa i pešadijskog potporučnika g. Bogić Đorđa ka selu Bobovu da iste (partizane) opkole, pobiju i po mogućstvu zarobe«. Pa pošto kaže samo da su sve pojate u ataru Bobova popaljene, Sindler tvrdi da će selo Bobovo biti »od nemačke artiljerije 2. ovog meseca bombardovano«.[22] Međutim, seljaci očevici su pričali da su nedićevci za Svilajnac odvezli nekoliko kamiona ranjenika.

OKO PALANKE

Palanačka, 1. resavska i 1. oraška četa su posle oslobađanja Rače prešle u jasenički srez, rasterale žandarme, raspustile opštinske uprave i izabrale narodnooslobodilačke odbore. Manja odeljenja su slata u napade na prugu i likvidiranje petokolonaša po selima. Jedna trojka Palanačke čete, sa političkim komesarom Dragoslavom Đorđevićem Gošom, ušla je u Palanku i bacila bombu u stan nemačkog komandanta. Druga patrola, sa vodnikom Golubovićem, likvidirala je člana Glavnog odbora fašističke organizacije »Zbor« majora Mirkovića. Golubović je sam otkrio i uhvatio nemačkog agenta Janjića iz sela Cerovca. On je Nemcima prokazao ranjenog partizana i ovi su mu izrezali petokraku na glavi pa ga zatim streljali. A patrola sa Dimitrijem Marjanovićem Dedicom uhvatila je izdajnika koji je posle 17. jula prokazao neke partizane Nemcima pa su ih ovi streljali. Jedno odeljenje Palanačke čete, sa Ivanom Mukerom na čelu, potuklo je Nemce koji su došli kamionima u selo Bašin.

Sve ove akcije su uticale da se situacija u Palanci i selima Jasenice promeni u korist partizana i da se omladina počne masovno prijavljivati u partizanske čete. Samo iz sela Cerovca se jednog dana prijavilo oko 40 novih boraca. U takvoj situaciji su sve tri čete, 28. septembra, stigle u Azanju gde je štab odpredvideo da održi narodni zbor. Ali kada se narod počeo okupljati primećeni su kamioni i konjica s vojskom. Stab odreda je poslao hitno Resavsku četu u zasedu prema Palanci.

[22] **Isto, dok. 14.140.**

a druge dve je izbacio na južne kose Azanje. Kada su se Nemci približili dočekali su ih Resavci. Razvila se ogorčena borba u kojoj su partizani potisli Nemce. Ovima je, pak, stiglo pojačanje. Štab odreda je uveo u borbu Palanačku i Orašku četu koje nisu dozvolile Nemcima da ih potisnu s položaja. Nemački vojnici su počeli da se povlače. Oficiri su ih sa revolverima u ruci vraćali na položaj. U tom je partizanske položaje zasula nemačka artiljerija i minobacači iz Palanke. Nekako istovremeno su se povukli i partizani i Nemci.

U ovoj borbi su i seljaci iz Azanje pritekli u pomoć partizanima, zapucavši Nemcima s leđa. Prema nekim tvrđenjima Nemci su imali preko 80 mrtvih, a među njima je bio i zamenik komandanta ove napadne grupe koga je ubio na plastu sena solunski borac Milosav Cokić. Partizani su imali dva mrtva i tri teže ranjena borca. Jačina nemačkih snaga u ovom napadu bila je nekoliko stotina vojnika, pa su se naši borci tim pre ponosili postignutim uspehom.

Posle borbe kod Azanje štab odreda je ostavio Palanačku četu u Jasenici, a sa Resavskom i Oraškom se prebacio na desnu stranu Morave. Palanačka četa se uputila na Kovačevac (mladenovački srez) da uspostavi vezu sa Kosmajskim partizanskim odredom, ali su u Kovačevac istovremeno stigli i ljotićevci sa tri kamiona. Ne znajući za partizane ljotićevci su se uputili u kafanu i zaseli za stolove. Partizani su ih opkolili i zasuli bombama pozivajući ih na predaju. Međutim, ljotićevcima je stigla pomoć od Nemaca i žandarma i ovi su napali partizane s leđa. Palanačka četa se povukla iz Kovačevca ostavivši jednog teško ranjenog borca i sve do mraka je trpela pritisak kombinovanog liotićevsko-žandarmerijsko-nemačkog odreda, povlačeći se kroz kukuruze.

Neprijatelj je angažovao sve veće snage u borbi protiv Drugog šumadijskog odreda, ali su i naše čete iz dana u dan brojno rasle. Ustaničko raspoloženie naroda pomagalo nam je da pored narodnooslobodilačkih odbora (imali smo ih u svim selima pa i u Smederevskoj Palanci) stvaramo partijske i skojevske organizacije. (Sačuvana je beleška Dragoslava Đorđevića Goše, zamenika političkog komesara odreda, iz septembra 1941. godine, gde čitamo: » . . . odred broji oko 1.800 boraca, od toga: 122 člana KPJ i oko 380 skojevaca, a po četama odreda: Račanskoj 20, Palanačkoj 30, Oraškoj 30, Moravskoj 10, Resavskoj 7, Azanjskoj i Drugoi oraškoj po 5, Drugoj resavskoj 4 i u Štabu odreda 10 članova KPJ.«)

Među borcima smo najviše imali seljaka, a bilo je i nešto radnika i đaka. Imali smo i jednog kaluđera, zatim 7 ili 9 engleskih vojnika, bivših nemačkih zarobljenika s Krita koji su po-

begli iz voza prilikom sprovođenja za Nemačku i stupili u naš odred. Ovi Englezi su se pokazali kao vrlo hrabri pa su neki komunisti jednog od njih (čini mi se da se zvao Dimitrius) predložili za učlanjenje u Komunističku partiju.

* *

#

25. oktobra je, dakle, na teritoriji Drugog šumadijskog odreda počela tzv. prva nemačka ofanziva i to istovremeno na Resavsku i Moravsku četu, kao i na Palanačku, Azanjsku, Račansku i Orašku na levoj obali Velike Morave. Resavska i Moravska četa su se kroz borbu povukle na teren Požarevačkog odreda i stavile se pod njegovu komandu, dok se štab odreda, sa ostalim četama i partijskim rukovodstvom, povukao na teren Kragujevačkog odreda, gde je Azanjska četa rasformirana. Ostale su samo Oraška, Palanačka i Račanska četa. Štab odreda je po naređenju Vrhovnog štaba krenuo sa Oraškom i Palanačkom četom za Užice, a Račanska je ušla u sastav Kragujevačkog partizanskog odreda.

Oraška i Palanačka četa su nastavile borbe oko Ljubovije i za odbranu Užica. Oraška je na Kadinjači imala teže gubitke. Tu je, pored ostalih, poginuo i politički komesar čete Rade Marković, a Palanačka se borila na Ponikvama gde je doživela težak poraz od Nemaca. Borbe nisu prestajale sve do Sandžaka. A po dolasku u Sandžak Palanačka i deo Oraške su vraćene na svoj teren. Stigavši na Maljen čete su priključene Valjevskom odredu, a pri reorganizovanju partizanskih snaga koje su se u decembru 1941. godine našle na teritoriji valjevskog okruga, ostaci Oraške i Palanačke čete su ušli u sastav Kosmajskog odreda. U stalnim borbama, naročito 22. februara 1942. godine u selu Ti^ežu, ginuli su borci iz Palanke i V. Orašja, dok najzad, početkom marta 1942. godine, nije razbijena i poslednja organizovana partizanska skupina blizu Palanke. Nemci su zarobili i streljali 12 boraca. Samo je Aleksandar Petrovič Šumski uspeo da izbegne tragediju kod Palanke, da pređe na desnu obalu Morave i priključi se ostacima Resavske i Moravske čete koje su tek od njega saznale o borbenom putu ostalih četa posle 25. oktobra kada je izgubljena svaka veza sa štabom Drugog šumadijskog odreda.

Od Račanske i dela Oraške čete, sa ostacima Pomoravskog partizanskog odreda koji su stigli u Sandžak, formiran je Drugi šumadijski batalion koji je vodio borbe po Sandžaku, a 1. marta 1942. godine u Čajniču ušao je u sastav 2. proleterske brigade kao njen 3. bataljon. U brigadi su Oraška i Račanska četa zadržale svoje nazive za sve vreme rata.

Vita CVETKOVIĆ

SJEĆANJE NA 1941. GODINU

Pripreme ustanka u selu Drenovštici, na putu Nikšić — Danilovgrad, otpočele su, kao i u ostalim dijelovima Crne Gore, još prije juna 1941. godine.

Najbliži italijanski garnizoni bili su na Bogetićima i u Danilovgradu. Italijani su zalazili po selima, ali rjeđe na dijelu zapadno od komunikacije Nikšić — Danilovgrad.

U naše selo su poslije kapitulacije počeli da stižu đaci studenti, radnici, oficiri i drugi mještani, koji su se prilikom kapitulacije zatekli — bilo po profesionalnoj dužnosti, bilo zbog školovanja — van mjesta rođenja. Neki nijesu uspjeli d& stignu do svog ognjišta, već su dospjeli u zarobljeništvo. I ja sam bio jedan od onih koje je rat vratio u selo. Veoma prijatno sam se iznenadio kada sam, poslije haosa, panike i dezorijentacije, koje sam uz put vidio, u selu zatekao priličan broj muškaraca, pretežno mladića, naoružanih puškama. Oružje su nabavili od bivše jugoslovenske vojske, koja ga je, bježeći kućama, bacala.

U organizaciji priprema ustanka najviše su se isticali: Dobrislav Perunović Djedo,[1] Aleksa Backović,[2] Obren Perunović[3] i Blagoje Perunović, prvi komandir ustaničke čete iz našeg sela. Kao omladinski rukovodilac, među ostalima, posebno se isticao Velizar Perunović.

U tom periodu — april—jul 1941. — svuda se diskutovalo o okupaciji i daljoj perspektivi. Ova tema je bila jedna od

[1] Advokat, član KPJ od prije rata, poginuo 1943. godine u borbama na Livnu.

[2] Student ekonomije, član KPJ od 1941. godine, poginuo 1944. godine u Lici kao komesar divizije; proglašen za narodnog heroja.

[3] Zemljoradnik, član KPJ od prije rata, poginuo 1942. godine na Mojkovcu kod Kolašina.

najaktuelnijih i u porodičnom krugu, i njoj je posvećivano više pažnje nego domaćim problemima.

Pripreme za ustanak tekle su mirno, bez naročite žurbe, nervoze i bučnih parola; radilo se u tajnosti. Cesto su održavani sastanci omladine, kao i zajednički skupovi odraslih i omladine i to najčešće prigodom pojedinih zabava i priredbi, unaprijed vješto organizovanih. Sjećam se da sam i ja morao učestvovati na tim priredbama kao izvođač, u ulozi koja mi se nije mnogo sviđala: glumio sam izdajnika.

Bili su određeni dani za obuku omladine u rukovanju oružjem, borbenoj obuci i drugom. Obuka se izvodila na više mjesta, najčešće u rejonu Graovište, Duboki Do, Dupova poljana i Milovići. Ova mjesta nalaze se zapadno od Drenovštice i do novembra 1941. godine okupator nikada nije dolazio do njih. Obukom su rukovodili Blagoje Perunović i još neki drugovi koji su ranije služili vojsku.

Međutim, već u ovom periodu počeli su se otkrivati pojedini kolebljivci i izdajnici: Zivalj B. Backović, koji je češće putovao od sela do italijanskog garnizona i imao zadatak da osmatra i prati naš rad, naročito Djeda i Alekse Backovića, zatim, Drago Z. Perunović, intelektualac, koji je dokazivao »nepobjedivost« velike njemačke i italijanske vojske. Ovaj drugi, inače veliki demagog, uspijevao je da mu u početku neki pojedinci i povjeruju. On je dobro poznavao njemačke tenkove i avione, a svakodnevno je obavještavan o nastupanju fašističkih trupa na pojedinim ratištima. Na masovnim skupovima znao je da kaže kako današnje vrijeme nameće da se čuvaju životi i domovi, starci, majke i djeca, te da se ne smije dozvoliti »pojedinim junacima da nas unište«. Pri tome je govorio da Djeda i Aleksu treba kriti i čuvati na tajnom mjestu, pod uslovom da prestanu sa svojim radom, ali ako to neće, treba ih predati italijanima. To je isticao na skupovima, jer je znao da ih narod cijeni i da im vjeruje, a i da Italijani nude ucjenu za ove poznate komuniste. Taj isti Drago bio je kasnije prvi četnički komandir u našem selu; postavili su ga Italijani.

U takvom raspoloženju dočekali smo 13. jul 1941. godine. Ma signal za ustanak nije nam bilo teško oformiti četu, ne samo Donjoplješivačku već i druge, koje su uspjele da razoružaju Talijanske posade u Bogetićima, Ostrogu, a kasnije i Danilovgradu.

Četa je držala određene položaje zapadno od komunikacije Nikšić — Danilovgrad, a hranila se na starocrnogorski način: svaki borac je donosio hranu od svoje kuće. Najduže se zadržavala na položaju Obadov brijeg, južno od sela Bogmilovići.

na kome su se smjenjivali njeni vodovi. Smijenjeni vod je slao, takođe po smjenama, ljudstvo po hranu, preobuku i druge potrebe, sve do početka neprijateljskog napada. U međuvremenu vršeni su prepadi, i to više demonstrativni, na italijanske položaje Orja Luka i Kurilo, poslije čega bi Italijani iz svih oružja otvorili vatru na sve strane. Mi nijesmo imali gotovo nikakvih gubitaka, izuzev što se događalo da pogode i zapale neku seljačku kuću. Bilo je dana kada su u prazno ispaljivali po 800 i više granata. Mi smo se nalazili na veoma pogodnim i sigurnim položajima, u velikom kamenjaru, koji nas je štitio od svake vatre sa zemlje. U to vrijeme više puta smo rušili komunikaciju Danilovgrad — Nikšić, i to na najosjetljivijim dijelovima, na primjer: južno od Zagorka, kod Obadova brijega, Lipovice, Stubice i na više drugih mjesta. Ove akcije su izvođene u zajednici sa ostalim četama koje su se nalazile na toj teritoriji.

Poslije prvih okršaja i izvjesnog predaha uslijedila je italijanska ofanziva radi uspostavljanja veze između garnizona u Danilovgradu i Nikšiću. U vrijeme jenjavanja ustanka Drago 2. Perunović i njegovi jednomišljenici nastojali su da unesu paniku i razdor u naše redove, koristeći naše teškoće, kojih nije bilo malo. Komandir naše čete Blagoje Perunović nije uvijek limio da mirno reagira na te istupe, kako su to činili komesar čete Veljko V. Radulović, a naročito Aleksa i Djedo, koji su, kao iskusni partijski rukovodioci, znali da ubjedljivim dokazima raskrinkaju izdajnike i ubijede kolebljivce. Umjeli su im postaviti vrlo osjetljiva pitanja, kao na primjer: »Kada su se Crnogorci soustili na koljena pred neprijateljem? Ko će nam donijeti slobodu? Da li treba pomoći Sovjetskom Savezu? Treba li pomoći našoj braći Srbima, Hrvatima, Slovencima?« i druga Govorili su kako su sve partije, izuzev Komunističke, pustile narod na milost i nemilost okupatoru, i kako je samo ona sposobna da ga organizuje i povede u zajedničku borbu ne samo protiv okupatora već i protiv domaćih izdajnika, za istinsku slobodu i njegovu bolju budućnost.

Jednog hladnog i maglovitog dana u jesen 1941. Italijani su po drugi put otpočeli nadiranje u tri kolone ka Nikšiću da bi uspostavili vezu sa tamošnjim garnizonom. Prva kolona krenula je pravcem Danilovgrad — Garač — Vitasovići, druga pravcem Danilovgrad — Orja Luka — Obadov brijeg — Bogmilovići — Nikšić, a treća istočno od glavne komunikacije Danilovgrad — Kujava — Ostrog. Prva i treća imale su zadatak da obuhvatnim dejstvom olakšaju srednjoj koloni da što lakše i što prije ovlada komunikacijom. Kada su ga naše izvidnice

obavijestile o pokretima neprijatelja, komandir čete, Blagoje perunović, odmah je sa raspoloživim ljudstvom krenuo na južni dio Obadova brijega, šaljući kurire da pozovu ostale borce, koji su se nalazili kod svojih kuća, i da izvijeste štab bataljona. Dočekani iznenadnom vatrom na južnim padinama Obadova brijega, od koje su imali 12 mrtvih i više ranjenih, Italijani su počeli da bježe, te smo mogli, da smo imali više iskustva, uništiti čitavu srednju kolonu.

Sve do ove borbe kod nas nije bilo odvojenih četnika. U četi su se nalazili gotovo svi muškarci sposobni za borbu, a Djedo i Aleksa su bili stalno po teritoriji Donjih Pješivaca, gdje su dolazili u dodir sa Lalovićem i Mitrom Bakićem. Poslije trećeg pokušaja Italijana da se od Danilovgrada probiju ka Nikšiću, mi smo morali napustiti položaj na Obadovom brijegu. Tada su se počeli odvajati četnici na čelu sa bivšim oficirima Savom Vukićevićem, Dragom Z. Perunovićem i drugim. Cak su, dok smo se borili protiv Italijana u rejonu Bogmilovića, počeli da nam pucaju u leđa, što nam je, s obzirom da su dobro poznavali teren i raspored naših jedinica, nanijelo znatne gubitke i štete. Komunisti su poslije izvlačenja iz ove borbe objašnjavali borcima ko su izdajnici i da moramo biti spremni za dug i naporan rat. Na bolesne i iznemogle kao i na one koji nijesu bili spremni za najteže napore, uticalo se da ostanu kod svojih kuća. Poslije toga četa se brojno smanjila, ali je po snazi i spremnosti ljudstva bila daleko bolja, te se potpuno nadoknadilo ono što se izgubilo u broju. U toj akciji Italijani su uspjeli da se spoje sa garnizonom u Nikšiću, a naša četa se odvojila od svojih sela i prešla na vojnički organizovan život. Držala je položaj u rejonu Orani Do, Bukovac, Javorov Do i drugim mjestima.

Na Oranom Dolu prvi put se sukobila sa organizovanim četnicima koji su nastupali pravcem Danilovgrad — Lupoglav — Orani Do. Bilo je tmurno, padala je kiša. Kada je naša izvidnica .iavila o izlasku četničke kolone na vrhove Lupoglava, četa je odmah krenula i zaposjela pogodne visove za odbranu U međuvremenu stigla je vijest da se jedna četnička kolona uputila pravcem Cevo — Meoce — Orani Do, nama iza leđa. To su bili četnici iz katunske nahije. Pošto su bili dosta daleko, mjesmo za njih odvajali snage, već smo sačekali kolonu od Danilovgrada. Kada se primakla na domet ručnih bombi, otvorili [s]mo iznenadnu vatru. Četnici, među kojima je bilo i pijanih, Počeli su da galame, da nas dozivaju poimence i da nam dobacuju razne pogrdne riječi. Međutim, mi smo ih zasuli ubitačnom vatrom. Nije im pomogla ni artiljerijska vatra kojom su

Italijani tukli naše položaje. Poginuo je veliki broj četnika, a i mi smo imali gubitaka. Između ostalih hrabro je poginuo i Milan Perunović.

Četnici su uputili jednu delegaciju da pregovara sa nama o lešu četnika Ljuba Radojičića. Bili su ćutljivi i uplašeni. Ni na jedno pitanje koje smo im postavljali nijesu mogli da odgovore. Tada sam prvi put vidio kako pregovaraju dvije zaraćene strane. Komanda naše čete im je dozvolila da uzmu Radojičićev leš. Oni su od Oranog Dola produžili preko Vitasovića ka Zagorku, noseći mrtve i ranjene.

Gojko PERUNOVIĆ

DECEMBARSKI USTANAK U GORNJESAVSKOJ DOLINI

T e jeseni pao je sneg već krajem oktobra. Istina, u dolini je brzo nestao, ali na Jelovici i Pokljuki bilo ga je suviše da bi mu zadocnelo jesenje sunce moglo nešto nauditi. Kad smo se L decembra 1941. uputili prema Pokljuki, dobro smo se namučili gazeći sneg od Mohora, na jugoistočnim obroncima Jelovice, gde se tada nalazio Cankarjev bataljon, pa preko Jelovice do sela Slamniki na Pokljuki. Bilo nas je dvanaest. Stane Zagar i Jože Gregorčič (komandant i komesar Cankarjevog bataljona) uputili su nas u taj deo Gorenjskog da dignemo ustanak. Polde Stražišar i Stane Bokal, oboje poznati jesenički revolucionari, koji su vodili grupu, bili su u detalje upoznati sa zadatkom.

Posle napornog pešačenja po metar dubokom snegu zaustavili smo se u Slamnikama kod Matevža Volfa, našeg starog političkog aktiviste. Bio je jedan od onih brđanskih saradnika kome nijedan zadatak nije bio pretežak i nijedna noć preduga, kada se radilo o tome da nam pomogne. Nastanili smo se kod njega na seniku, a on nas je snabdevao hranom. Posle dužeg vremena ponovo smo se dobro založili i odmorili. Kod njega smo ostali samo jedan dan, jer nismo imali vremena i trebalo je prionuti na rad.

Matevž nas je vodio do Mrzlog Studenca, gde je bilo više planinskih kuća čiji su vlasnici bili ljubljanski milioneri. Tu smo uzeli dosta ćebadi i tako se unapred obezbedili da nam se ne smrzavaju novi borci koje smo uskoro očekivali. U tome su nam pomogli i brđani koji su se među prvima odazvali našem pozivu u partizane. Posle toga smo se podelili. Stane Bokal je ostao sa petoricom na Pokljuki, a Polde Stražišar otišao je sa drugom petoricom u rejon Pod Stolom. Zaustavili smo se na mestu zvanom Cimpkov rovt, niže Valvazorove planinske kuće.

Noć uoči 15. decembra 1941. je bila vanredno studena. Polde nas je uputio u selo Potoki, gde su bila određena pojedina zborna mesta. Tu je trebalo da se prikupe drugovi iz Jesenica, Javornika i Žirovnice. I zaista, nismo se prevarili. Počeli su da dolaze iz svih pravaca. Prikupilo ih se više od pedeset, pa smo grupu odveli kroz Potoke na određeno mesto u Ratibovec, između Potoka i Mosta. Tu je bilo glavno zborno mesto. Još smo nekoliko puta otišli na zborna mesta i na kraju se u Ratibovcu skupilo više od stotinu ljudi i mladića.

Međutim, ove pripreme nisu ostale sakrivene od Nemaca. Za sve vreme jurili su automobili iz Jesenica i nazad, naslućujući da se nešto događa. Naša akcija mogla se loše završiti i zato je Polde odlučio da novopristigle što pre odvedemo sa zbornog mesta. Posle kraćeg dogovora grupa je prebačena u brda, na Cimpkov rovt. Ovo je učinjeno u poslednji čas. Zadržavši se još neko vreme sa Poldom u šumici više železničkog mostića, odjednom smo po pruzi začuli bat koraka. Čekali smo sakriveni u senci. Pored nas je prošla kolona Nemaca. Odmah smo znali da je prokazano zborno mesto. Tada smo ugledali i njihovog pomoćnika, žirovničkog župana Franca Hočevara, koji je Nemcima žurno objašnjavao da su novomobilisani borci morali stići baš na ovo mesto. Pošto smo se našli u opasnosti, oprezno smo se povukli. Tako se to veče na Cimpkovom rovtu prikupila veća grupa ljudi koja je bila spremna da se digne protiv okupatora.

Polde nije bio zadovoljan izvršenim zadatkom. Pozvao je Ivana Vovka Tomija i mene i dao nam zadatak da se odmah prebacimo u gornjesavsku dolinu. U nekoliko reči objasnio je cilj našeg puta: da nas u selu Dovje — Mojstrana čeka nekoliko aktivista koji su spremni da stupe u partizane, da sa tim ljudima izvedemo mobilizaciju i usput pokušamo da izvršimo neku sabotažnu ili vojnu akciju. Bez većih iskustava u izvršavanju takvih zadataka krenuli smo Tomi i ja prema Dovju.

Put nas je vodio preko Jesenica i Hrušice. I pored toga što smo izbegavali glavni drum, bili smo više puta prinuđeni da idemo i njime. Iako smo sreli nekoliko nemačkih automobila, bez nezgoda smo još u toku dana stigli u Dovje. (Da smo išli putem pod Karavankama, kojim su se sledečih godina kretali kuriri bila bi nam potrebna dva dana. Zato smo se odlučili za mnogo opasniji put kroz dolinu. Oružje smo sakrili ispod pelerina.)

Po padu mraka već smo bili kod Rabiča (ili kako su meštani nazivali kod Mlakara na Dovju). Tu su nas već čekali Alojz Rabič i njegov brat Maks, Ivan i Kristelj Dovžan, Martin i Janez Skomavec. Ova šestorica i nas dvojica sačinjavali smo

neku vrstu štaba za dizanje ustanka i preduzimanje vojnih akcija. Razmatrajući neke mogućnosti štab je planirao niz vojnih akcija. Među prvima, predviđeno je razoružanje posade žandarmerijske stanice u Dovju koja je imala samo 3 žandarma. S oružjem zaplenjenim od žandarma računali smo da ćemo razoružati i finansijsku stanicu u Mojstrani. Zatim smo nameravali da spalimo drumski most u Belci, zaustavimo železnički saobraćaj na pruzi Jesenice — Planica i, na kraju, da spalimo železničku stanicu. Planirano je da akcija bude širih razmera, a u njoj je trebalo da učestvuju svi muškarci iz sela Dovje — Mojstrana.

Sa akcijom u Dovju otpočeli smo 16. decembra 1941. Tomiju, koji je određen da rukovodi akcijom razoružanja žandarma, dobrovoljno su se priključili Lojze, Ivan, Martin i Janez. Grupa je krenula prema gostionici gde su se žandarmi hranili. Na večeri su bila samo dva žandarma, bez komandira. Partizani su upali u sobu sa dve strane i posle slabijeg suprotstavljanja savladali su žandarme koji nisu ni pokušavali da se brane. Dok su Martin i Janez u dvorištu škole čuvali razoružane, ostala trojica su pošla na žandarmerijsku stanicu. Ivan je stražarčio na drumu, a Tomi i Lojze upali su u stanicu i razoružali komandira Katzienku koji se nije nadao napadu. Bio je uveren da mu je došao u posetu neko od poznatih, otvorio je vrata i nespreman morao da podigne ruke. Zaplenjeni su jedan automat, 7 pušaka, 3 pištolja, veći broj bombi, nešto odeće, radio-aparat i kancelarijska arhiva. Uništena je i Hitlerova slika, pa je žandarmerijska stanica malo ličila na kancelariju.

Za to vreme imao sam dosta posla sa dobrovoljcima na selu. Glas o razoružanju žandarma brzo se proneo. Akcija je među seljacima raspirila mržnju prema okupatoru. Iz sela su se prikupili svi muškarci, spremni da sarađuju. Ja sam pojedinim grupama izdavao zadatke. Trebalo je odrediti grupu koja će prekinuti telefonske veze, zatim grupu za spaljivanje mosta u Belici i grupu koja će zarušavati stabla preko železničke pruge i druma na oba izlaza iz sela.

Tomi i Lojze odlučili su da povedu vojnu akciju i u Mojstrani. Tamo su se dobrovoljci prikupili u kući Jožeta Pezdirnika (pri Pavlovšu). U maloj kuhinji tiskali su se seljaci. Svaki stanovnik sela želeo je da sarađuje, svako je imao niz predloga. Posle savetovanja odlučeno je da se razoruža stražar ispred stanice, a ostala posada pozove na predaju. U slučaju da posada ne bi htela da se preda, uporište je trebalo razbiti bombama koje su zaplenjene na žandarmerijskoj stanici u Dovju.

Za razoružanje stražara dobrovoljno su se ponovo javili Tomi i Lojze. Grupa je krenula u akciju. Oko 30 ljudi naoru-

žanih bombama, automatom i puškama, bili su garancija da će akcija uspeti. Ipak, u Mojstrani nije išlo tako jednostavno. Dobijem podatak, da se u stanici od cele grupe finansa nalazi samo 5 ljudi, nije bio tačan. Takođe nije niko od učesnika posumnjao da će se među njima naći izdajnik koji će finanse obavestiti o planiranoj akciji. Dok su Tomi i Lojze napali na stražara i razoružavali ga, iznenada je cela posada, koja je bila u zasedi iza zgrade, napala oba borca. Iako su bila opkoljena, oba borca odlučila su se na proboj, pri čemu je smrtno ranjen Alojz Rabič iz Dovja. Tomi se prebacio iza ograde, odšrafio bombu i bacio je u dvorište. Nemci su bili prinuđeni da potraže zaklon. Sa poslednjim mecima iz pištolja Tomi ih je zadržao i Nemci su napustili poteru za njim. Bilo je jasno da se akcija neće moći izvesti. Grupa je prinuđena da napusti izvršenje zamišljene akcije, jer vojnički nije bila spremna na otvorenu borbu s nadmoćnim neprijateljem.

U Dovju nam se niko nije isprečio pa smo produžili s akcijom. Najpre smo spalili drumski most kod Bilice, a druga grupa je počela da ruši drveće duž železničke pruge. Stabla su padala na prugu i drum s obe strane. Još nam je ostalo da spalimo železničku stanicu, što smo nameravali da uradimo posle završene akcije u Mojstrani. Baš tada, na drumu iz pravca Jesenica zaustavilo se nekoliko nemačkih automobila. Naša zaseda otvorila je na njih vatru u momentu kad su Nemci farovima osvetljavah neprolazni kolovoz. Nemci su zamračili farove i pod zaštitom neprekidne vatre iz puškomitraljeza povukli se prema Jesenicama.

Noć se već bližila jutru. U Dovju sam bio sa grupom od skoro 100 ljudi, a Tomi je ostao sa većom grupom s one strane, kod Mojstrane. Bio sam prinuđen da brzo odlučujem, pa sam se zatim sa svojom grupom povukao u Mežaklu i znao sam da Nemci neće mirovati. Posle kraćeg savetovanja sa nekim vođama grupa naredio sam da se svi muškarci povuku iz sela. Počeli smo sa pokretom prema Karavankama. Već je skoro bio dan kad smo stigli gotovo pod rub grebena. Tada smo čuli voz sa rateške strane. Voz se zaustavio. Uz pomoć ljudi koji su išli na posao u Jesenice pruga je očišćena i voz je sa znatnim zakašnjenjem produžio prema Jesenicama.

Oko 10 časova do podne sa jeseničke strane čula se huka automobila. Čekali smo i uskoro ugledali dugu kolonu automobila. Čudili smo se kad je kolona produžila pored Dovja, ali je odjednom stala: čelo kolone stiglo je do spaljenog mosta. No, kolona nije stajala dugo — okrenula se i odvezla nazad

nrema Jesenicama. (Kasnije smo saznali da je sa kolonom bio novi gaulajter Rajner koji je upravo tada preuzimao dužnost od Kučera, koji je poslat u Poljsku.)

Produžili smo pokret prema Vršama, veoma zgodnom zaselku sa nešto drvenih senika. Tog jutra tu se prikupilo više od 100 ljudi, ali su nas veoma brzo pronašle i žene ustanika. Svojim muževima donele su novost da Nemci prete sa paljenjem sela, a onima koji će se vratiti obećavaju da se neće ništa desiti. Posle toga, broj boraca se znatno smanjio, a sa ostalima povukao sam se u rovt (zaselak) prema Borovlju. Tu smo 17. decembra 1941. formirali četu i nazvali je Triglavska. Četu smo podelili na vodove, odredili komandni kadar i počeli sa političkim radom. Najteže je bilo da se borci ubede da će borba biti još surova i duga, jer su neki među njima bili uvereni da se vode završne borbe protiv okupatora, naročito i zbog toga što su znali da su iz doline otišli u partizane i mnogi jeseničkí radnici, kao i iz Gorja, Bleda, Bohinja i da se na ustanak digla takođe Poljanska dolina. Istina, Triglavska četa je egzistirala samo kraće vreme (do 25. decembra 1941), ali je ipak postignut veliki politički uspeh. Prvi put u tom predelu Gorenjskog ustale su protiv okupatora tako velike mase ljudi. Nemci su ustanicima prividno obećavali amnestiju ako se vrate kućama, ali su ubrzo pokazali svoje pravo lice: neke od ustanika (koji su se vratili) uhapsili su već posle nekoliko dana i prebacili u razne logore, a neke su streljali kao taoce.

Međutim, od ustanika iz Jesenica, Javornika i gornjesavske doline formirana je četa koja je preko zime produžila sa većim ili manjim akcijama. Uprkos velikom snegu i teškoj zimi, borci su istrajali pod Stolom celu zimu i proleće 1942. kada je ponovo formiran nov Cankarjev bataljon koji je sada dejstvovao na području ispod Karavanki, do jugoslovensko-austrijsko-italijanske tromeđe.

Franc KONOBELJ SLOVENKO

U saradnji sa Ivanom VOVKOM ZIVANOM

ŠIBENSKI PARTIZANSKI ODRED

13 vadesetog juna 1941. došlo je do preventivnih hapšenja povodom dolaska Bastianinija u Šibenik. Tom prilikom i ja sam bio uhapšen, zajedno sa Zivkom Bulatom, Zdravkom Begom, Teom Gulinom i Fantulinom. Prevedeni smo u sudski zatvor, ali već 22. juna ujutro pušteni smo bez ikakvog saslušanja. Tada sam se nalazio u jednoj čitalačkoj grupi u kojoj su još bili: Nikola Jelovčić, Vinko Maglica, Šantić i Momčilo Macura, a uskoro poslije toga uključen sam u rad partijske ćelije Plišac. Sekretar je bio Luka Belamarić. Pored teoretskog rada kojim smo se bavili, bacali smo i letke u italijanske kasarne i garaže. Od pokušaja da kidamo kabel prema Martinskoj, odustali smo kad je -naišla jedna italijanska patrola; razmontiranje tračnica na Ražinama ograničilo se samo na ispitivanje. Tada sam rukovodio jednom udarnom grupom, čija se djelatnost sastojala uglavnom u sakupljanju municije, u češćem pozivanju aktivista na određeno mjesto i u određeno vrijeme. Radilo se, naime, u nekom smislu, o vojnoj obuci.

U to vrijeme partijsko rukovodstvo intenzivno je radilo na formiranju patizanskog odreda. Partijska jedinica »Plišac« odlučila je da kao član KP krenem sa odredom. Pored toga, naša ćelija je pripremila za odlazak u odred još pet vanpartijaca. Tako formiran od članova KP, kandidata i simpatizera koje su odredile partijske ćelije u gradu, odred je okupio 31 borca.

Ispod tvrđave Sv. Ante održan je 10. avgusta sastanak članova KPJ, budućih boraca u odredu. Prisutni su bili: Pero Polak Marijan, kao budući komandant, Joso Vukičević, kao komesar, Krste Ljubičić, zamjenik komandanta, Miro Višić, zamjenik, te Zdravko Bego i ja. Tu smo upoznati sa zadatkom našeg odreda i osnovnom političkom linijom NOB-a. Govorilo se o posljednjim pripremama i o stvarima koje treba ponijeti, zbog čega je odlazak odgođen za jedan dan.

Na put smo pošli 12. avgusta po podne,[1] a ponijeli smo hranu i druge potrebne stvari. Predveče smo na Pisku dobili puške, koje je zabunkerisao Krste Zlatović. Odatle smo sišli prema Dubravi. Našli smo Petra Belamarića i još jednog mještana koji su nas ispratili jedan dio puta i dali nam neka manja obavještenja o pravcu puta za selo Danilo, gdje smo predanili 13. avgusta. Uvečer smo krenuli do sela Radonića, i dan proveli kod zaseoka **Zivkovića.** Tu smo, prema traženju i želji seljaka, uhapsili špijuna **Zivkovića** koji je pokušao da bježi, pa su Rupić i Vukičević ispalili nekoliko metaka. Špijun je poslije dva dana bio streljan. U korito Čikole, koje je u to doba bilo gotovo presušilo, sišli smo 14. avgusta uvečer. Tu smo se zadržali dva dana. Vrijeme smo uglavnom proveli u vježbanju sa oružjem. Noću 16. avgusta krenuli smo prema planini Promini, ali nas je zora već uhvatila u Drniškom gaju.

Zbog slabijih veza, a i zbog toga što nismo imali vodiča, dosta vremena smo izgubili na tim marševima. Preopterećeni, bili smo i dosta nepokretni. Na partijskim sastancima govorilo se o disciplini, o političkom radu u odredu, dok se o neposrednom maršu uopšte nije moglo čuti riječi, niti šta doznati. Ujutro, 17. avgusta, upućena je jedna patrola u susjedno selo s namjerom da uhvati vezu sa nekim našim drugovima, a eventualno i sa Drnišom. Međutim, oko 8 sati bili smo iznenada napadnuti žestokom puščanom vatrom. Odred se razdvojio u nekoliko grupa, ali smo ipak svi težili da se domognemo Promine. U toj vatri, iako su nam bili iza leđa, predala su nam se dva vojnika, koji su na kapama i rukavima imali trobojke, šljemove i puške. Njih smo razoružali, i dalje se štiteći vatrom na otvorenom zemljištu. Nakon toga, uzmicali smo bočno prema prvim ogradama. Kad smo se prebacivali preko jednog zida bili smo izvrgnuti dosta preciznoj vatri i tu je smrtno ranjen Pavle Maksimilijanović, dok smo se nas četvorica prebacili i vodili borbu do oko 11 sati, kad smo se povukli dalje od ceste prema vinogradima. Do večeri nismo više naišli na neprijatelja.

U toku borbe napadačima je pristiglo u pomoć dosta italijanskih vojnika. Na našoj strani bio je jedan lakše ranjen, a Maksimilijanović je podlegao u Šibeniku, gdje je odnesen, dok

[1] **Na putu su krenuli slijedeći borci, koji su sačinjavali Šibenski Partizanski odred: Pepo Polak Martin, komandant odreda, Joso Vulicević, politički komesar odreda, Krsto Ljubičić Meho, zamjenik komandanta odreda, Miro Višić, zamjenik političkog komesara odreda. Zdravko Bego, vodnik, Jere Belamarić, vodnik, Ante Belamarić, Božo Blazević, Vinko Grubišić, Joso Gulin, Jere Kronja, Vice i Vlado Lambaša, ^avle Maksimilijanović, Mladen Miliković, Ivo, Anđelko i Joso Ninić, iv.ate Pivac, Vlado Peran, Marko, Nikola i Tomo Polić, Mićo Radetić, ^lavko Rupić, Stipe Šantić, Mate Vlajić, Frane i Stipe Zenić, Joso i Momčilo Zlatović. Ukupno 31 borac.**

je još 10 naših drugova zarobljeno, od kojih je 8 strijeljano u Drnišu. Prema kazivanju seljaka neprijatelj je imao više mrtvih i ranjenih. Ovakav ishod borbe bio je posljedica neiskustva, zamornog marša, uslijed čega ni same straže nisu pravovremeno primijetile neprijatelja, pa smo bili iznenađeni. Nepodesan teren dozvoljavao je neprijatelju da nas većim snagama potpuno okruži. Neprijatelj je bio sigurno dobro obaviješten o našim snagama, položaju i kretanju, dok mi nismo uspjeli uspostaviti kontakt ni sa našim drugovima na terenu kojim smo prolazili.

U toku 18. avgusta prebacili smo se na kninsku stranu Promine, gdje se našlo na okupu 19 drugova. Kod nekolicine je popustio moral, pa su se trojica izdvojila i vratila u Šibenik (oni su kasnije ponovo dospjeli u partizanske odrede). Povodom toga održan je sastanak koji je pomogao da se učvrsti unutrašnje stanje.

Na Promini je odred uspostavio dobre veze sa seljacima koji su politički mnogo obećavali. Oni su nam donosili hranu, mi smo im dali nekoliko rezervnih pušaka. Kroz razgovor sa seljacima moglo se ocijeniti da je situacija u Kninskom polju veoma povoljna. Međutim, i tu nismo mogli uhvatiti vezu sa partijskom organizacijom, niti smo primili kakvu vijest o Splitskom odredu, koji je, navodno trebalo da izbije na Kozjak. Prvu pismenu vijest dobili smo od ustanika iz Drvara preko Paje Popovića: pozivaju nas da se prebacimo na oslobođenu teritoriju.

Krenuli smo 24. avgusta preko sela Kaldrme za Polaču. Vodič nam je bio Pajo Popović. Pri prelazu pruge i ceste isturena je patrola od petorice drugova, od kojih se napred izdvojio Pajo Popović, navodno da ispita teren. Čuo se revolverski hitac, ali i pored toga čitavi odred je krenuo još brže naprijed. Tu nas je dočekala vatra iz mitraljeskih gnijezda koja su postavljena, prema uvjeravanju seljaka, prvi put na tom prolazu. Iste noći probilo se 6 drugova za Polaču (Višić, Vukičević, Ljubičić, Polić, Rupić, Pivac). Druga četvorica (Bego, Belamarić, Peran i Zlatović) ponovo su se sutradan prebacila. Nas je sproveo neki seljak Verić. Mate Pivac je zarobljen, a petorica, zajedno sa komandantom Marijanom, vratila su se u Šibenik i kasnije se prebacili u Bukovicu. Toga dana je u Polaču stigao i Pajo Popović, tvrdeći da se, prilikom otvaranja vatre na nas, sklonio u rijeku Kosovčicu. Odatle smo nas desetorica, koji smo tu ostali do 26. avgusta, izbili na Risovac gdje se nalazio front slobodnog teritorija. Tu se moglo vidjeti petokrakih zvijezda kao i kraljevskih kokardi. Prenoćili smo u Bosanskom Grahovu. Komandant toga sektora bio je Brane Bogunović. 27. avgusta prebacili smo se kamionom u Drvar i tu ostali 6 dana.

Trećeg septembra održano je savjetovanje delegata sa oslobođenog teritorija i to povodom ultimatuma kojega su Italijani uputili radi likvidacije fronta. Savjetovanjem je rukovodio Ljubo Babić, tadašnji komandant Drvara. Tu se nalazio i Marko Orešković. Prisustvovali smo i Miro Višić i ja. Miro je govorio o političkoj situaciji u Dalmaciji, o spremnosti naroda Dalmacije da podrži srpsko stanovništvo i njihovu borbu, osuđujući politiku ustaša. U pola savjetovanja došao je i Momčilo Đujić. Njemu je Ljubo Babić postavio pitanje o aktivnosti u Kninskoj krajini. Đujić se izgovarao teškom vojnom situacijom, na šta je od njega traženo da pređe na manje akcije i sabotaže.

Poslije 6 dana raspoređeni smo na teren. Ljubičić je ostao u Bosanskom Grahovu, Vukičević na sektoru Glamoča, a Višić, Bego, Peran, Rupić, Polić, Vlajić i Zlatović po selima Livanjskog polja. U Vješića gori uhvaćena ie prva veza sa partizanskim odredom Sinja i to sa Ivanom Bračuljom i Tadijom Anušićem, koji su imali jednu četu na Vrdovu. Dolazak Hrvata na Livanjsko polje, kao i susret sa cetinjskim partizanima imao je veliki politički značaj, jer su se skoro potpuno uspjele izbrisati posljedice klanja koja su izvršile ustaše u bosanskim selima nad srpskim življem. Sama livanjska kotlina bila je od velikog političkog i vojnog značaja za razvitak partizanskih odreda u Dalmaciji, koji su, pogotovu u Vješiča gori, mogli da se oslone na sigurno zaleđe. Dolaskom Italijana i privremenom likvidacijom frontalne borbe, prestao je za seljake osnovni razlog za nastavak oružane borbe, pošto su smatrali da je opasnost od ustaša uglavnom orošla.

Ipak se postepeno u početku akcijama manjeg, a kasnije i većeg obima, sve jače oformljavao bataljon »Starac Vujadin«, koji ie bio toliko politički zdrav, da je mogao odoljeti utjecaju četnika koji su se pojavili u rano proljeće 1942. Vođene su akcije i borbe u sadejstvu sa dalmatinskim partizanima i to: kod manastira Dragović, na Panju, u razbijanju nekoliko italijanskih ofanziva, a i bataljon je sam vodio neke borbe u Crnom lugu, Pevuljama i Marinkovcu. Komesar bataljona bio ie Miro Višić, komesar Šibenske čete bio sam ja, a ostali su bili borci i istodobno ugledni terenski radnici. U tom političkom radu drugovi: Vrančić, Krstulović, Maks Baće Milić, Vice Buljan i Ivan Bračulj češće su nas pomagali. U proljeće 1942. prebacili su se u sjevernu Dalmaciiu (za Bukovicu) Zdravko Bego, Vlade Peran i Slavko Rupić. Malo kasnije — u mjesecu aprilu pošao •le za zamjenika komesara Krajiškog odreda Miro Višić, a ja sam pošao u Cincarski odred za partijskog sekretara.

Jere BELAMARIĆ

U SREZU BRCANSKOM

Poslije okupacije u Brčkom je, pored njemačke komande i Kulturbunda, formiran ustaški logor, a po seoskim opštinama opštinski tabori. Ova kombinovana njemačko-ustaška vlast odmah je svoju silu ustremila na terorisanje, ubijanje i proganjanje srpskog i jevrejskog naroda.

Članovi Sreskog komiteta KPJ u Brčkom: Ahmet Kobić, Nasto Nakić, Pero Čuskić i Milan Marinković tih dana održavaju sastanke u Brčkom, a u selima pripremaju narod za otpor. U to vrijeme nalazio sam se u selu Ražljevu, nedaleko od Brčkog. Bio sam član KPJ i sekretar aktiva kandidata za KPJ u tom selu. Jednog dana došli su kod mene Ahmet Kobić i Nasto Nakić, (Nasto je bio sekretar Sreskog komiteta) i održali smo sastanak na kome sam izložio situaciju u Ražljevu: da je selo sa cijelom okolinom ostalih obližnjih sela jedinstveno, bez ijednog ustaškog doušnika, da su simpatizeri KPJ ostali vjerni Partiji, i da su kandidati za KPJ zreli za prijem u Partiju, da slabo stojimo sa oružjem, itd. Poslije mog izlaganja oni su mene upoznali sa opštom situacijom i direktivama Partije, sa mnogim pojedinostima u vezi sa radom na terenu članova Sreskog komiteta: da će Nasto Nakić ostati u Ražljevu radi održavanja sastanaka sa kandidatima u našem selu, da Ahmet Kobić ide na sastanke u Brnjik i Vražiće, da se Pero Čuskić nalazi na istom zadatku u Posavini, da Milan Marinković priprema sastanak u Brčkom i da će se poslije izvršenih zadataka održati sastanak Sreskog komiteta u Ražljevu. Svrha svih ovih sastanaka bila je učvršćenje partijske organizacije, razbijanje straha kod naroda od fašističkog zastrašivanja, ulivanje vjere u pobjedu nad fašizmom, osuda ustaša i ostalih izdajnika, razbijanje nacionalne mržnje, objašnjavanje narodu da je Komunistička partija uz narod i sa narodom i da ona priprema ustanak

te da treba sakrivati oružje, pošto će uskoro biti potrebno. Tada sam dobio zadatak da sazovem na sastanak kandidate KPJ, koiih je tada u Ražljevu bilo devet. Naveče smo sa njima održali «astanak na kome je bilo riječi o istim pitanjima o kojima smo i rni u toku dana razgovarali, s tom razlikom što su kandidati dobili konkretnije zadatke — ko će gdje i kome objašnjavati čitavu situaciju. Cijelo vrijeme dok se Nasto nalazio u Ražljevu bio je u kontaktu sa ljudima u selu, održavao je sastanke, objašnjavao omladini ciljeve naše borbe, iskustva oktobarske revolucije, ulogu Crvene armije u ovom ratu, govorio o našoj Partiji, Centralnom komitetu i slobodi koju ćemo izvojevati. Izradio nam je šifru kojom smo se poslije dugo služili, a naročito u održavanju veza sa partijskom organizacijom u gradu. Za to vrijeme dok se nalazio u našem selu Nasto je jedanput išao u Brčko i prisustvovao sastanku brčanskih komunista, u kući Tihomira Vraštanovića.

Nakon desetak dana (prva polovina maja) u Ražljevo je ponovo došao Ahmet Kobić, a zatim Pero Čuskić i Milan Marinković. Odmah je održan sastanak Sreskog komiteta. Sastanku sam i ja prisustvovao. Drugovi su podnosili izvještaje o održanim sastancima, o situaciji i raspoloženju naroda, zatim o stanju prikupljanja oružja i municije. Tada se konstatovalo da je situacija u Ražljevu najpovoljnija, da ovdje ima najviše simpatizera Partije, da je narod u ovom kraju najbolje raspoložen za masovno stupanje u ustaničke redove. Zato, a i zbog povoljnog geografskog položaja, odlučeno je da se sjedište Sreskog komiteta preseli iz Brčkog u Ražljevo. Odlučeno je da se najintenzivnije radi na prikupljanju oružja i municije. U ovom pogledu slabo smo stajali, ali se računalo, da će se odmah u početku ustanka brzo doći do naoružanja, razoružavajući grupe domobrana i pojedinih ljudi koji su uživali povjerenje ustaških vlasti i nosili oružje. Također je zaključeno da se u narodu razvije još življi politički rad, da narod treba obavijestiti da se muškarci zdravi i sposobni, a naročito oni koji su uticajni, sačuvaju od ustaškog zatvora, da članovi Partije i kandidati ne spavaju u svojim kućama jer mogu da budu pohvatani od strane ustaša. Utvrđene su veze i kurirska služba između pojedinih dijelova našeg sreza i određena lozinka za pojedine veze, ukoliko se šalje nepoznat kurir.

Naročita briga na sastanku posvećena je onim ljudima i porodicama u Brčkom kojim prijeti opasnost. Tu se nije samo radilo o porodicama komunista, nego i o ostalim, kao što je porodica Milana Majstorovića, uglednog i poštenog građanina, ^ve ljude i porodice trebalo je izvući iz grada i prebaciti na

sigurnije mjesto. Taj zadatak dobio je Milan Marinković, koji je na izvršavanju ovog zadatka uhvaćen i ubijen.

Na sastanku je dogovoreno da zaključke komiteta podnesu: Milan Marinković u Brčko, Nasto Nakić u Bukvik i Zvonik Ahmet Kobić u Brnjik. Ahmet je već bio jako bolestan i brinuli smo se kako će stići do Brnjika. On nam je na rastanku rekao da će njegova veza biti: u Čeliću Đulaga Kahrimanović, u Brnjiku Bego Muslić, a u Vražićima Šećo Salkić ili Halil Muminović Halčo. U Brnjiku i Vražićima, pored pomenutih drugova, postojale su grupe simpatizera koji su politički radili po direktivama Partije i uz pomoć Ahmeta Kobića. Pero Ćuskić ostao je u sjedištu Sreskog komiteta u Ražljevu. Nasto, poslije obavljenog zadatka, trebalo je da se vrati u Sreski komitet. Dotle bi Pero sa mnom izvršio zadatke u Ražljevu i okolnim selima, a onda krenuo u Posavinu gdje bi, po zaključku Sreskog komiteta, trebalo da održi nekoliko sastanaka. Poslije ovog Pero i ja odmah smo održali sastanak sa kandidatima i simpatizerima Partije na ražljevačkom području, upoznali ih sa novom situacijom, postavili im zadatke. Pronašli smo potreban broj domaćinstava koja bi primala ugrožene porodice iz Brčkog. Poslije nekoliko dana sposobni muškarci u Ražljevu i okolnim selima spavali su van svojih kuća, uglavnom po šumama. Stvorili su se logori: Kozjačana, Budečana, Posavčana i Gligoričana, po šumama i mahalama, onako kako je kome bilo pogodnije. Ljudi su nosili sjekire, vile, »oružje« kakvo je ko imao.

Po ovim šumskim logorima raspoređeni su kandidati i simpatizeri Partije. Njihov zadatak bio je da politički djeluju među ljudima a naročito da stvaraju što bolje borbeno jedinstvo. Tu su se naročito isticali onih devet kandidata: Bogić Kisić, Teodor Milošević, Blagoje Simikić, Velimir Lukić, Pero i Branko Kisić, Mitar Nikolić, Gojko Lukić i Jovo Gajić. Takođe je bio priličan broj simpatizera koji su se na pripremama za podizanje ustanka svesrdno zalagali među kojima su se naročito isticali: Mihajlo Lakić. Gavro Bijelić, Miloš Milošević, Milo Tomić, Marijan i Veljo Kisić, Zivan Nikolić, Rado Milošević i još neki, zatim omladinci: Božo Lukić, Stojan Đokić, Slavko Tomić, Slavko i Simo Kisić, Filip i Cviko Gligorević, Cviko Kovačević, Jovo Bijelić, Savo i Zićo Simikić, Neđo Lukić, i još neki.

Šumske logore imala su i ostala sela oko Ražljeva. Pero i ja održavali smo vezu između sela i seoskih logora. Poslije izvjesnog vremena počinje u logorima da se pojavljuje nervoza, jer su dopirale vijesti o strašnim zločinima ustaša, a naročito nad Srbima koji su iz Hrvatske progonjeni preko Save u Brezovo Polje, a odatle na Drinu. Ljudi u logorima traže da

se počinje sa ustankom. Kako su dani prolazili nervoza je bila sve veća i veća. To nam je zadavalo brige, jer smo se bojali da se neka grupa od nas ne otkine i krene u osvetu nad nevinim i golorukim muslimanskim življem. Takođe smo se brinuli gto se Nasto ne vraća, jer je prošlo vrijeme kada je trebalo da stigne u Ražljevo. Odlučili smo da pošaljemo Stojana Dokića u Bukvik na vezu kako bi se sastao sa Nastom, upoznao ga sa situacijom kod nas i saznao kada će se Nasto vratiti. Kada se Stojan vratio iz Bukvika, obavijestio nas je da se Nasto nalazi u Zoviku i da će jedan od drugova Bukovičana krenuti u Džigure do Laze Durića, Perije Tanića i Cvijetina Cvijetinovića da bi jedan od njih otišao u Zovik i kazao Nastu da Pero Čuskić, preko svoga kurira, požuruje Nastin povratak u Ražljevo. Pošto mi nismo dalje smjeli ostati nepovezani sa Nastom, nakon 2—3 dana Pero se spremao da krene u Bukvik, gdje bi se lično sastao sa Nastom, a odatle produžio za Posavinu na izvršenje zadatka koji je dobio na sastanku Sreskog komiteta. Ali u tom momentu došao je kod nas Marinko Simić iz Popova Polja i donio poruku od Fadila Jahića, koji je bio jedan od organizatora ustanka u srezu bijeljinskom, da dođemo na sastanak kod njega u Popovo Polje. Marinko nas je doveo u Popovo Polje pod jedno drvo, pored šumice, gdje smo našli Fadila. Odmah smo ga upoznali o svemu onom što je njega interesovalo. Fadil se **složio** sa nama da Pero odmah krene u Bukvik na **sastanak** sa Nastom i da mu rekne da bi bilo neophodno da Nasto dođe u Ražljevo i da se sa Fadilom sporazumije o važnim i **hitnim** stvarima. Bilo je **govora** o važnosti Perinog obilaska Posavine. Prema zaključku Sreskog komiteta, trebalo je da se Pero **sastane:** u Donjem **Žabaru** sa Nikolom Simićem »Učom«, Ilijom Katićem, Dušanom Pavlovićem i grupom simpatizera Partije na **teritoriji** Donjeg **Zabara i** Lončara; u Gornjem **Zabaru** sa braćom Stevom i Savom **Zivković,** koji su za vrijeme **stare** Jugoslavije, pa i prvih dana okupacije, živjeli u Bukviku i bili obuhvaćeni partijskim **radom, a pored** njih bio je tamo i izvjestan broj dobrih pristalica Partije, (Milivoje Stojčević, Stevo Đuričić, Vaso Pejkić, Tošo Sajlović, Pero Janković i drugi); u Obudovcu sa Simom Petrovičem i Borom Popovićem i tamošnjom grupom simpatizera. Preko ovih trebalo je proširivati mrežu na ostala mjesta u Posavini, a **naročito** tražiti saradnike u hrvatskim selima. Ovaj plan se Fadilu naročito sviđao i dopunjavao je Perine zamisli o izvršavanju ovog zadatka. Pored ovog Fadil je podvlačio **važnost** rada sa partijskom organizacijom **u** samom Brčkom **i** obezbjeđivanju više sigurnih veza sa njom. Na kraju je Fadil rekao da Pero odmah krene u Bukvik, a da će on lično **pomagati** meni u Ražljevu u rješavanju svih problema, ukoliko se pojave prije dolaska ne-

kog od članova Sreskog komiteta. On nije mogao da krene odmah zbog zakazanog sastanka sa Veljkom Lukićem, Ivanom Manjićem, Vojom Ivanovićem i Kićom Mihajlovićem, koje je poslao u Zabrđe i Tutnjevac da donesu neko oružje. Nadao se da će te noći drugovi donijeti puškomitraljez, nekoliko pušaka i municije. Rekao mi je da ga o svemu obavještavam, a naročito ako bi došlo do kakvih komplikacija u našim šumskim logorima. Fadilova veza u Popovom Polju bio je Mika Andrić.

Pero i ja smo sa ovog sastanka došli zajedno u Ražljevo, a odatle je Pero krenuo za Bukvik preko Stanova, Brezika i Potočara, gdje je imao da se sastane: u Stanovima sa Mićom Gatarevićem i Nikolom Medićem i sa grupom rodoljuba njihovog sela; u Breziku sa lijom Tomićem i njegovim sinovima, kao i sa braćom Antića — Perom i Simom; u Potočarima sa svojim bratom Đojom, Jovom i Dokom Karanović, Markom Ćuskićem i još nekim rodoljubima. Posebno je morao prije odlaska u Bukvik sastati se sa Stevom, Danicom i Dragicom Stević u Breziku, koji su bili glavna veza sa partijskom organizacijom u gradu. Tom prilikom posjetio je i braću Đokiće u Grbavici preko kojih je bila obezbijedena veza između partijske organizacije u Brčkom sa Sreskim komitetom u Ražljevu. Od braće Đokića u Grbavici naročito se u ovom poslu isticao Simika. Pored ovih veza sa gradom, postojala je veza preko Milke Čuskić, majke Perine i njegove posestrime Ljubice Krbanjević, koje su stanovale u Grčici kod Brčkog, a pokušavalo se da se ostvari veza i preko sela Gredice i Brezova Polja. Preko Gredice je i ostvarena, ali kasnije. Pored ovih veza sa partijskom organizacijom u gradu, uspostavljeno je još nekoliko veza sa rodoljubima u gradu, a naročito poslije dizanja ustanka kao npr. sa Stjepanom Vranićem, tadašnjim domobranskim časnikom, komandirom domobranske postaje koja je obezbjeđivala tekstilnu fabriku u Gredicama.

Poslije odlaska Pere ja sam bio u stalnom kontaktu sa Fadilom, a kurirsku vezu između nas održavao je Đorđe Milošević iz Ražljeva. Održavali smo sastanke sa ljudima u šumskim logorima, od kojih je manji broj i preko dana ostajao u logorima dok su se ostali vraćali u selo i obavljali poslove, uz obezbjeđenje seoskih straža. Ov.e koje smo u logorima nalazili obično su bili kandidati ili najbolji simpatizeri. Slali smo ih na sve strane da traže oružje i municiju. U tom vremenu skupilo se nešto pištolja, jedna lovačka puška i jedan po-tkraćeni karabin. Takođe je postojalo nešto malo oružja i u drugim selima oko Ražljeva. Kada su se ljudi naveče vraćali u logore, svaki novosakupljeni pištolj, makar i pokvaren, ili jedan metak, stvarao je radost o čemu se dugo u noć pričalo i davali prijedlozi

gdje bi sve trebalo ići u potragu za oružjem. A kada se Pero vratio iz Bukvika, donio nam je i vojničku pušku koju mu je poklonio Marijan Siničković, sin Ivin, Hrvat iz Grčice kod Brčkog. Druga naša vojnička puška oduzeta je od begovog subaše u Ražljevu.

Odmah po dolasku Pere u Ražljevo, poslali smo pismo Fadilu da se Pero vratio i da nam poruči gdje bi se Pero sa njim sastao i obavijestio ga o situaciji. Međutim, Fadil je istog dana došao sa kurirom u Ražljevo, gdje smo održali sastanak. Pero ga je u detalje upoznao sa situacijom, počev od Stanova, do sastanka sa Nastom u Bukviku. Tada smo od Pere saznali da je situacija u Bukviku i u cijeloj Posavini mnogo teža nego što je to kod nas. Sela su izmiješana, srpska i hrvatska. U svakom hrvatskom selu ima ustaša. Ustaških ljudi ima skoro svagdje, pa i u Bukviku, gdje je Malbašić, trgovac, posvetio svu svoju pažnju ustaškim rabotama. Ustaše, pijane, danonoćno krstare na sve strane. I među Srbima ima pokoji ustaški doušnik. Rad na podizanju ustanka mnogo je konspirativniji nego kod nas, sporije se razvija, iako se oko Naste nalazi grupa dobrih kandidata, kao Petar Kaurinović, Jovo Pajić, Boško Pantelić, Jakov Mitrović, Janko Vasić i Gojan Pajić. Pored ovih kandidata u Bukviku je tada bilo dosta i simpatizera Partije •— Janko i Pavo Bašić, Pavle Sekulić, Ilija Kaurinović, Petar Đ. Kaurinović, Ilija Pajić, Jovan Mitrović, učiteljica Roža i još neki. Takođe su imali i dobrih omladinaca među kojima su se posebno isticali Savo Kaurinović, Ilija Pantelić, Đoko Pajić, Ilija Majdančević i drugi. Ali zbog situacije u kojoj su se oni nalazili, narod nije masovno upoznat s namjerama partijske organizacije kao kod nas, a ukoliko je i obaviješten o tome, nema stalnih kontakata i veza sa organizatorima ustanka, jer su naši drugovi u Bukviku prisiljeni da se iz sela, po kome ustaše krstare, udaljavaju. Ponekad se desi da negdje umaknu ispred ustaša a da nemaju vremena ni vezu za sobom da ostave. I to je jedan od razloga zbog očega je Nasta teško pronaći. Nasto je poručio da je on tamo, zbog takve situacije, neophodan i da skoro ne može ostaviti to područje. Pero je dalje pričao da su sva sela predviđena zaključkom Sreskog komiteta, posjećena i da su održani sastanci sa svim drugovima, sa kojima je trebalo održati takve sastanke. U tome mu je mnogo pomagao Nasto. Pero je naročito pohvalno govorio o Simi Petroviču iz Obudovca, Ihji Katiću iz Donjeg Zabara i Petru Kaurinoviću iz Bukvika.

*

Krajem jula Fadil je pozvao Peru Cuskića da dođe na sastanak. Kada se Pero vratio sa ovog sastanka, ispričao mi je

da ga je Fadil upoznao sa zaključcima sastanka višeg partijskog rukovodstva, koji je održan ovih dana na Majevici, i rekao mi da odmah sazovem sastanak naše partijske organizacije u Ražljevu. Pero nas je na sastanku upoznao sa Proglasom Centralnog komiteta KPJ o dizanju ustanka i o direktivama za vršenje prvih sabotaža. Kao prve akcije bilo je predviđeno sječenje telefonskih stubova. Poslije ovih izvršenih sabotaža koncentracija ustaničkih snaga biće u Ražljevu i u Bukviku. Ova dva mjesta biće povezana preko podnožja Majevice za ustaničke rejone na Majevici. Predviđeno je da oružane akcije počnu i u gradu Brčkom, gdje je u to vrijeme bilo više naših grupa koje su sakupljale materijal za ustaničku vojsku i bile spremne za vršenje sabotaža u gradu. Tada su se u gradu, pored Hamida Berbića, naročito isticali: Hariz Suljić, Marko Lukić, Hasan Aganović, Dragoljub Marković i Katarina Kocjančić. Takođe je u gradu bio veliki broj rodoljuba, a naročito dosta napredne omladine.

Prva akcija na terenu našeg sreza izvedena je u noći 9/10. avgusta. Ove večeri sasječeni su telefonski stubovi na cestama oko Brčkog prema Celiću, Brezovu Polju i Orašju. Poslije ove akcije ustaše su nasrnule na goloruki narod po onim selima gdje su sabotaže izvršene. Seljaci, koje su ustaše pohvatale, izgovarali su se da ne znaju ko je stubove sjekao, iako su stubovi sječeni njihovim sjekirama i testerama.

Naše patrole iz Ražljeva vodile su borbe sa ustašama i zaštićivale narod od ustaških pokolja. Jednog dana ustaše su jačim snagama organizovale pohod na Ražljevo. Mi smo se morali povući jer su naše snage bile preslabe da bi mogle da zadrže neprijatelja. Tada su ustaše zapalile nekoliko kuća i izdale saopštenje da će zapaliti cijelo selo ako se desi da neko ne poštuje ustašku vlast. Te ustaške prijetnje nas nisu zastrašivale niti narod ovog kraja. Tako je jednog dana 18 ustaša i 50 domobrana krenulo iz Brezova Polja za Ražljevo. Narod je bio obaviješten, te je gonio stoku, vukao prtljag, vodio djecu i napuštao selo. Nekoliko mlađih i jačih ljudi posakrivalo se u selu da posmatraju šta će neprijatelj počiniti. Mi smo takođe poslali osmatrače da se što bliže privuku i da nas obavještavaju o kretanju neprijatelia. Brzo smo se svi sakupili i sporazumijevali se kako da ih napadnemo. U tom momentu došao je jedan od kurira i obavijestio nas da se neprijatelj nalazi na Molitvištu.

Napad na ovu neprijateljsku kolonu izvršen je iz zasjede između sela Popova Polja i Brezova Polja. Dok smo raspoređivali borce u zasjedi, naišao je Đorđe Đojić sa nekoliko svojih boraca iz logora u Krivajama (šuma između Bukovice i Mag-

nojevića) i pridružio se našoj zasjedi. Kad smo otvorili puščanu vatru, ustaše su se razbježale. Rezultat borbe bio je 6 poginulih • ranjenih domobrana, a isto toliko i zarobljenih. Od oružja zaplijenjen je teški mitraljez, 13 pušaka, 1500 metaka i 9 bombi. Zarobljeni domobrani zajedno sa cijelim plijenom povedeni su u logor, ali u putu nas je stigao Pero Čuskić i rekao da ih Ku logor ne vodimo, jer ćemo ih sigurno pustiti. Naveče smo domobrane odveli do blizine Brezova Polja, a odatle su sami produžili put za Brezovo Polje.

Otpočele su češće i mnogo teže borbe. Ustaše su sa domobranima stalno navaljivale na našu teritoriju. Vodile su se teške borbe. Stradalo je mnogo naroda. Neka sela bila su do temelja spaljena.

Naša vojna organizacija se jačala. Stvarane su sve nove i nove ustaničke grupe. Ozbiljno se postavljao problem naše vojne organizacije i njenog prerastanja u jednu višu fazu. Na jednom sastanku sa Fadilom dogovoreno je da se na ovim zadacima angažuje više drugova i da se izvrši konkretnija raspodjela zaduženja po svim pitanjima. Odlučeno je da se naša četa mora pojačati, s obzirom na težinu neprijateljskih napada na našu teritoriju. U sastav naše čete određena je desetina Đorđa Đojića, u kojoj su se nalazili uglavnom Popovljani i Bukovičani, među kojima i Veljko Lukić Kurjak, Vojo Ivanović i Kićo Mihajlović. Također je odlučeno da se cijelo područje u koje su spadala sela: D. Bukovica, Bukvari, Glavičorak, Korenita, G. Bukovica, Piperci, Vršani, Magnojevići i Dragaljevac zajedno-sa svojim političkim rukovodstvom izdvoji iz bijeljinskog sreza i priključi brčanskom. Za komandira čete postavljen je Đorđe Đojić, za njegovog zamjenika Veljko Lukić, za političkog komesara Albert Levi, a za kulturno-prosvjetni rad je zadužen Savo Simić, učitelj iz Ražljeva. Riješeno je da se članovi Partije, borci iz čete, izdvoje iz partijske organizacije sela i da se formira partijska organizacija u četi, kojom će rukovoditi komesar čete. Pero i dalje ostaje sekretar Sreskog komiteta i rukovodilac ustanka na srezu Brčko, a ja sam određen za partijskog rukovodioca opštine Ražljevo.

*

Fadil je ostao nekoliko dana sa nama, za koje smo vrijeme održali konferencije po selima na kojima je narod izabrao seoske odbornike. Tada je za predsjednika seoskog odbora u Ražljevu izabran Branko Kisić. Poslije ovih izbora sastali su se Predsjednici seoskih odbora u kući Blagoja Đojića u Slijepčevicirna. Ovaj skup je Fadil nazvao komandom pozadine. Za komandanta Komande pozadine opštine Ražljevo izabrali smo

Bogića Kisića. Kasnije su ovi seoski odbori postali seoski narodnooslobodilački odbori, a Komanda pozadine — Opštinski narodnooslobodilački odbor.

Odlukom o pripajanju opštine Bukovica srezu brčanskom proširila se naša teritorija, dobijen je izvjestan dio dobrog političkog i vojničkog kadra, a posebno sa novom organizacijom omogućen nam je bolji, pravilniji i uspješniji rad. Odmah je održan sastanak na kome su određene dužnosti i nadležnosti svih naših organizacija. Na tom sastanku bili su, pored mene, i Đorđo Đojić, Bogić Kisić i Albert Levi. Na sastanku su nam Fadil i Pero objasnili šta su čije dužnosti i kako treba da donosimo odluke za cijeli budući rad na našoj teritoriji. Rekli su nam da smo mi zajednički odgovorni, kako za poslove vojničkog karaktera i za četu, tako i za cijeli politički rad na našem području. Od tada se rad na našem području poboljšao i u vojničkom i u političkom pogledu. Kasnije je u sastav ovog našeg opštinskog rukovodstva došao i Božo Lukić, rukovodilac organizacije SKOJ-a na našoj opštini, jer je nešto poslije ovih događaja došao u Ražljevo Tomislav Ravnjak, rodom iz Tuzle, koji je u to vrijeme bio sekretar Okružnog komiteta SKOJ-a na Majevici, te nam pomagao da formiramo omladinske organizacije na teritoriji ražljevačke i bukovičke opštine, i za rukovodioca organizacije SKOJ-a prvo u selu Ražljevu, a kasnije za opštinu Ražljevo, izabran je Božo Lukić, dotadašnji borac naše čete.

Slično ovoj našoj organizaciji, Pero je kasnije postupio tako i u Posavini. Za sekretara Opštinskog komiteta izabrali su Petra Kaurinovića, za komandira Posavske čete Nikolu Simića, za zamjenika komandira Dorđa Cuskića iz Ražljevačke čete, za komesara Slobodana Jovanovića, a kulturno-prosvjetnim radom u četi rukovodio je Boro Popović. Za komandanta pozadine izabran je Jovo Pajić iz Bukvika. Nasto je i dalje ostao član Sreskog komiteta i odgovoran za razvoj ustanka u Posavini. Na teritoriji grada Brčkog i opštine Bukovica, ovakva organizacija nije izvršena jer je tamo bila drugačija situacija.

U ovom vremenu slabo smo stajali sa političkim radom u većini muslimanskih a i hrvatskih sela. Zbog toga je Fadil uporno tražio od nas da se prije organizuje izvlačenje grupe naših drugova, koji se od Hitlerovog napada na Sovjetski Savez nalaze u ustaškom zatvoru u Brčkom, jer su među njima petoricom bila dvojica koji bi i po svom nacionalnom porijeklu zadovoljili za rad u hrvatskom i muslimanskom narodu, a pored toga bili su poznati kao istaknuti borci radničkog pokreta, te da se oni upute na rad u ova sela. Ali i pored našeg velikog nastojanja, a naročito partijske organizacije u gradu, koja je

sa njima održavala vezu, ovaj zadatak nismo mogli da izvršimo sve do zadnjih dana decembra. Zbog toga što nismo mogli da obuhvatimo političkim radom ovaj dio naroda našeg sreza, sva muslimanska sela, osim Brke i Brezova Polja, pripojena su majevičkom srezu, odakle su mogla da dobiju bolju pomoć u političkom radu. f

Na teritoriji brčanskog sreza snažno se razvijao narodnooslobodilački pokret. Ražljevačka opština postala je nopriš te borbi, a susjedna bukovička baza za smještaj ranjenika, tehnike i magacini za ishranu. U Bukviku i Posavini, pored političkog rada u narodu, vršene su pripreme za oružane akcije. U gradu Brčkom, pored političkog rada, organizovana je služba, koja nas je obavještavala o pokretu neprijateljskih jedinica na našu teritoriju, zatim su tamo prikupljani i odašiljani na slobodnu teritoriju razni materijali i vršene oripreme za izvođenje akcija u gradu. Drugovi na području bukovičke opštine su neumorno radili na sakupljanju hrane, njegovanju bolesnika, otpremanju omladinaca u partizane i razvijali politički rad. Pored Sijedog, na ovom terenu su se posebno isticali: Borisav Dakić, Bogoljub Ristić »Matić« i Cvijan Dakić iz Donje Bukovice; Milorad i Savo Mikanović i Veco Cvijanović iz Bukvara; Ljubo Kojić »Rikić« iz Glavičorka; Stevo Todić Učo iz Piperaca; braća Vladimir i Stojan Vidović, Vlajko Bojanić i Radovan Popović iz Korenite; Vasilije Tomić i Vukašin Petrovič iz Gornje Bukovice; Aleksa i Đoko Kostić i Pero Milanović »Torojlić« iz Vršana; Joco Pajić, Mika Cvijetić, Stevo Tripunović i Obren Petrovič iz Magnojevića; Rado Maksimović, Rajo Zarić »Katin«, Ilija Miljanović i Slavko Ljubinković iz Dragaljevca. Ovi drugovi po selima bukovičke opštine imali su pored sebe i grupe dobrih rodoljuba, koji su radili na izvršenju svakodnevnih zadataka.

Naša (Ražljevačka) četa narasla je na preko 80 boraca. Formirali smo vodove i desetine. Vodnici vodova bili su: Nikola Medić iz Stanova, Gojko Lukić iz Ražljeva, Vojo Ivanović iz Bukovice i Kićo Mihajlović iz Popova Polja.

Jednog dana, polovinom septembra, dok smo bili sa četom u zasjedi u selu Koreniti — imali smo obavještenje da će Buhro Begić iz Koraja krenuti sa svojim ustašama da pali ova sela. Zato što je Đorđo Dojić sa nekoliko partizana dočekao neke njegove ustaše kod Piperačke ćuprije i sve pobio — došao nam]e Stevo Damjanović, oficir bivše jugoslovenske vojske, rodom !z sela Slijepčevića kod Ražljeva. Izišao iz svoje baze i krenuo ne bi li se kojoj našoj jedinici, na brčanskom, bijeljinskom srezu ili na Majevici naturio za komandanta i od te jedinice stvorio četničku. U početku smo lijepo razgovarali i prihvatali da dođe

u sastav naše čete, a položaj će u njoj zauzimati prema svome zalaganju i borbenosti. Ali on je htio na svaki način da bude na čelu čete, jer je on, »kraljevski generalštabni oficir« kako je to često naglašavao. Mi smo mu odgovorili da ovdje nema kraljevske vojske, nego narodna vojska i da tu ima boraca koji će postati dobri oficiri. Počele su zađevice koje je on stalno izazivao. Obraćao se borcima sa pitanjem da li bi neko od njih sa njim krenuo. Borci ne samo da mu poziv nisu prihvatili nego su počeli da se ljute, a Nikola Medić podviknuo je »Pa ti si, bogati, došao da praviš nekakav razdor!«. On je odgovorio da se šali, ali smo se ipak posvađali. Na rastanku se okrenuo prema meni i doviknuo mi da ću se za sve ovo pokajati. Rekao sam mu da ja nemam zbog čega da se kajem, a da bi trebalo da on preispita svoju savjest, pa da vidi ne bi li našao kod sebe nešto čega bi se stidio i kajao.

Stevo Damjanović se od tada izgubio sa našeg terena i zadržao se na Majevici, gdje je našao vjernog i odanog saradnika Radivoja Kerovića, četničkog koljača iz Tobuta, i Đuru Bižića, žandarmerijskog narednika. Damjanović je u zajednici sa njima stvorio četničke jedinice i sebe nazvao Lekom kapetanom i vođom četnika.

U oktobru je formiran Majevički odred u čiji sastav su ušli borci Majevice i srezova Brčkog i Bijeljine. Ražljevačka, Posavska i Semberska četa sačinjavale su bataljon koji je bio sastavni dio Majevičkog odreda. Štab bataljona bio je u školi sela Korenita. Komandant našeg bataljona bio je Mirko Filipović, komandat Majevičkog odreda Ivan Marković Irac, politički komesar odreda Fadil Jahić Španac, zamjenik komandanta odreda Ratko Perić i zamjenik političkog komesara Milenko Stojković. Sjedište štaba bilo je na Majevici. Na Majevici je bio i Okružni komitet KPJ za naše krajeve. Sekretar Okružnog komiteta bio je Jusuf Jakubović, radnik iz Tuzle.

Krajem oktobra Pero nam je rekao da je u štabu odreda odlučeno da naša četa krene na nekoliko dana na Majevicu, gdje bi pružila pomoć partizanima Majevice, jer će u tome vremenu, prema podacima kojima je odred raspolagao, Majevicu napadati jake neprijateljske snage. Pošto sam želio da bolje upoznam Majevicu i steknem izvjesna iskustva, krenuo sam i ja zajedno sa Perom i našom četom. Za to vrijeme imali smo dvije značajnije borbe, od kojih je jedna bila na Mačkovačkoj ćupriji, gdje smo se sjajno u borbi pokazali, i druga na brdu više Mačkovca, prema Čeliću, gdje, kao borci nismo bili na visini.

Kada smo se poslije nekoliko dana vratili sa Majevice, počeli smo oko Brčkog sa većim i življim akcijama. Na terenu

je razvijen još življi i intenzivniji politički rad. Pored vojničkih straža i patrola, Komanda pozadine organizovala je stalno i disciplinovano civilno stražarenje, počev od Brčkog, Brezova polja, Čelića i Koraja, odakle se osmatrao neprijatelj, sve do Ražljeva, sjedišta Komande pozadine. U Komandi pozadine stalno je bila grupa kurira, koja je bila spremna da krene na zadatak i obavijesti četu o novoiskrsloj situaciji.

U to vrijeme Bordo Đojić, komandir naše čete, svakog dana raspoređivao je borce u patrolnu službu i u zasjede. Zasjede su postavljane na cestama Brčko — Čelić i Brčko — Brezovo Polje, kuda je trebalo da prolaze ustaše. Skoro svaki dan se negdje otvarala borba. Zbog toga je cesta od Brčkog za Brezovo Polje bila za manje neprijateljske jedinice nesigurna, pa su često iz Brčkog za Brezovo Polje te manje neprijateljske jedinice išle kroz Slavoniju u ova mjesta.

Jednog dana tuzlanskom cestom iz Brčkog za Čelić je naišao kamion koji su pratili domobrani sa jednim časnikom na čelu. Kamion je naišao na našu zasjedu na Miladijama (uzvišica između Brčkog i Čelića). Tu su poginula četiri domobrana, a časnik zarobljen. Zaplijenjeno je 6 pušaka, prilično municije i hrane, a kamion je zapaljen. Poslije ove akcije neprijatelj je uspostavio stalnu domobransku postaju na Miladijama. Ali je ova postaja jedne noći bila likvidirana. Prilikom njenog likvidiranja poginuo je domobranski časnik i nekoliko domobrana. Zarobljeno je 5 domobrana. Zaplijenjen je jedan puškomitraljez, deset pušaka kao i nešto municije. Sa zarobljenim domobranima održan je razgovor u Ražljevu, te pošto su izjavili da bi željeli da idu svojim kućama, to su im naši drugovi omogućili.

U novembru, kada smo sa komandom čete bili smješteni u crkvenoj kući u Pipercima, došao je u komandu čete Fadil Jahić, politički komesar Majevičkog odreda. Tek što je Fadil stigao, dotrčao je kurir Komande pozadine i obavijestio nas da jedna veća domobranska kolona kreće preko Brezika prema Ražljevu. Domobrani su vodili nekoliko konja natovarenih bacačima, teškim mitraljezima i municijom. Od domobrana smo zahtijevali da se predaju. Kad su oni otvorili vatru, mi smo naredili našim borcima da ih napadaju. Brzo smo ih rastjerali. Tom prilikom je teško ranjen Nikola Medić, vodnik Prvog voda Ražljevačke čete, i podlegao je ranama.

*

Sto se više razvijao narodnooslobodilački pokret na našem srezu, to je sila ustaških vlasti sve strašnije i zvjerskije Primenjivana na narod Brčkog i okoline. Naročito su se ustaše

razbjesnile kada su na položajima oko Ražljeva počele doživljavati neuspjehe i kada su naši drugovi u gradu izveli nekoliko vrlo uspješnih i značajnih akcija, u kojima su zapaljeni: šljepovi na Savi natovareni lanom (četenom), ogromne količine sijena, namijenjene za neprijateljske potrebe, magacin u kome je bio smješten materijal, namijenjen za neprijateljsku vojsku, i izvedeno još niz sitnih akcija. U ovim akcijama učestvovalo je više drugova iz Brčkog, ali su se naročito isticali: Hasan Aganović, Pero Marijan, Hariz Siljić i drugi.

U to vrijeme situaciia u gradu Brčkom bila je veoma teška, posebno za srpski narod. Za kotarskog predstojnika došao je čuveni zlikovac Montani. Došla je jedna ustaška bojna umjesto dotadašnje domobranske. Ova ustaška bojna došla je kao kaznena ekspedicija protiv naroda Brčkog i okoline. Pozatvarani. su pošteni ljudi koji su bili u domobranima na čelu sa dotadašnjim njihovim komandantom. Montani je odmah sa domaćim ustašama i ustaškom bojnom organizovao pokolj stanovništva. Prvo su pozatvarali sve Jevreje, a zatim i Srbe koji su se u gradu nalazili. U zatvore su dovodili i narod iz naših sela koji su pohvatali. Zatvori su postali mučilišta za ove ljude, jer su ih ustaše u zatvoru mučile i prebijale, pa tek onda izvodile pojedinačno i ubijale. Zapalile su srpsku crkvu kao znak istrebljenja svih Srba. Svaki pokušaj protivljenja ovoj sili od strane poštenih muslimana i Hrvata kažnjavan je zatvorom a zatim smrću. U gradu je zavladao takav strah da svi pošteni ljudi, bez obzira na nacionalnost, nisu bili sigurni u svoje živote. Cijeli narod grada Brčkog preživljavao je svoju najtežu istoriju, a ustaše su orgijale i provodile svoju silu. Partijskoj organizaciji u gradu bio je jako otežan rad. Mi smo se u to vrijeme mnogo brinuli za onu petoricu naših drugova koji se nalaze u zatvoru, pa smo svakodnevno požurivali preko partijske organizacije u gradu da ih prebaci na dogovoreno mjesto. U tu svrhu izdvajali smo najsigurniju grupu naših boraca, koji su se po noći privlačili na određeno mjesto blizu Brčkog, te zabazirani, uz veliki rizik, predanjivali čekajući na dolazak ovih drugova da ih prihvate i doprate u Ražljevo.

Sada su ustaše iz Brčkog frontalno napadale našu teritoriju. Od naroda koga su god uhvatile, prebijale su i vezana gonile u zatvor u Brčko, a poslije ubijale. Zbog toga smo iselili narod iz ovih sela: Smiljevac, Stanovi, Brezik, Šandići, Buzekara, Krbeti, Koretaši, Mrtvica, Slijepčevići, Gredice i Trnjaci, jer su bila na domaku ustaša. Ovaj narod, koji je izbjegao sa stokom i ostalom pokretnom imovinom, smjestili smo po selima bukovičke opštine uz pomoć Sijedog i ostalih komunista ove opštine. Narod iz Potočara uglavnom su prihvatili Hrvati iz

sela Čađavca kod Brčkog, koji su ih u to vrijeme ne samo u svojim kućama držali nego i od ustaškog pokolja sačuvali. Dani su bili teški kako za narod ražljevačkog kraja tako i za naše borce, jer su od tada bili stalno na položajima i svakodnevno vodili borbe. Stalni položaji bili su u Trnjacima, preko Sandića i Stanova, a povremeno prema Čeliću, Koraju i Brezovom Polju.

Pošto naša četa nije uvijek mogla da odoli napadima neprijatelja na našu teritoriju, dolazila nam je u pomoć i Semberska četa iz Korenite. Naročito su nas u ovom pomagali drugovi iz Posavine. Njihovom dolasku naši su se borci a i narod našeg kraja naročito radovali, ne samo zbog toga što su Posavci bili odlični borci nego i uslijed toga što su u Ražljevu ostajali duže vremena. Kasnije su nam dolazili u pomoć i drugovi sa Majevice. Irac i Španac su često dolazili u Ražljevo i pomagali nam u vojničkom i političkom radu, a Pero Čuskić bdio je nad vojnim i političkim zadacima na našem srezu.

Nekako u tom vremenu Ražljevska četa je promijenila naziv i postala Brčanska. Ova promjena naziva čete učinjena je zbog toga što su se u četi nalazili, pored boraca iz ražljevačke i bukovičke opštine, i Brčaci iz grada, a pošto smo tada svi spadali u brčanski srez, prirodno je bilo da se naša četa zove Brčanska. U našoj četi nalazili su se borci iz Brčkog: Hamid Berbić koji je, zbog posebno teške situacije u vezi sa svojim daljim opstankom u Brčkom, izišao na slobodnu teritoriju (na dužnosti sekretara Gradskog komiteta zamijenio ga je Hariz Suljić), Marko Lukić, abadžijski radnik i komunista, omladinac Nikola Vujić, i Meho Ahmetović.

Iz Brčkog su nam u to vrijeme stizale sve neprijatnije vijesti. Ustaše su sve, Jevreje poubijale. Takođe su poubijale i neke Srbe građane, a druge transportovale preko Save. Zatvorenim Srbima u ustaškom zatvoru u Brčkom i onim koji su prebačeni u Gunju preko Save i čekali na dalji transport, u stvari na strijeljanje, obećale su život ukoliko se odreknu svoje vjere i prihvate da pređu u katoličku. No, pop Violoni nije htio da vrši prekrštavanje bez potvrde od političkih vlasti da je dotični građanin »dostojan« da primi katoličku vjeru. Zbog toga .ie narod morao tražiti nečiju intervenciju, davati mito opštinskim službenicima da bi se dobila takva potvrda pomoću koje se mogla primiti katolička vjera i, bar za ovaj put, ostati u životu. U Brčkom i okolini ustaše su poubijale preko 30.000 ljudi, žena i djece.

*

v U novembru na naš teren došlo je dvadesetak četnika. Na '-elu ove četničke grupe bio je neki narednik. Čitava grupa čet-

nika uglavnom bila je sastavljena od bivših žandarma, iz raznih krajeva, pa i iz naše okoline. Smjestili su se u Pipercima, tamo gdje je bila i naša komanda čete, ali na drugom kraju sela. Isti dan dobili smo obavještenje da je Buhro Begić krenuo iz Koraja sa svojim ustašama na našu teritoriju. Odmah smo se povezali sa četnicima i tražili da i oni krenu sa našom četom u susret ustašama. No, četnici nisu htjeli da krenu u borbu, izgovarajući se da ne poznaju teren, da su umorni i slično. Tek kad su seljaci iz Mrtvice u prolazu pored četnika, a povlačeći se ispred Buhrinih ustaša, koje su ranije poubijale u Mrtvici najpoštenije lju.de, čuli svojim ušima kako četnici odbijaju da nam u ovoj akciji pomognu, izvršili su na njih pritisak i četnici su krenuli u Mrtvicu zajedno sa našom četom. Ali, krenuli su samo radi toga da ne ispadnu u očima Mrtvičana i Piperčana kukavice i ljudi kojima nije stalo do toga da brane narod. Pošto im odbrana naših sela i naroda nije stajala na srcu, počeli su sabotirati čim je trebalo u Mrtvici primiti borbu sa ustašama. Prvo su rekli da tu nije pogodno mjesto, gdje je trebalo otpočeti borbu, da su ustaše u boljem položaju i da je teren na njihovoj strani pogodniji za borbu, da ih ima mnogo više, da su se već razvile u streljački stroj itd. itd. Dok su se naši drugovi objašnjavali sa četnicima, ustaše su popalile i opljačkale selo Mrtvicu. Četnici su govorili da je pametnije žrtvovati cijelo jedno selo nego ludo izginuti. Oni su predlagali da se zaposjednu položaji oko sela Ražljevo. Tom prilikom naglašavali su kako imaju veliko iskustvo iz borbe sa Nijemcima u Srbiji i da će se na ulazu u selo tako postaviti da ni jedan ustaša neće izmaći živ. Na položajima u Ražljevu četnici su zaposjeli uzvišicu koja se veže sa šumicama odakle je odstupnica bezopasna. Njima je dodijeljen kao vodič Todor Milošević, rodom iz Ražljeva, član KPJ. Kad su ustaše u streljačkom stroju nastupale prema položajima, naši drugovi su opazili Todora kako trči prema našoj četi. Todor je tom prilikom smrtno ranjen. Ustaše su nastupale, a naši drugovi su očekivali da četnici otvore vatru. Četnici su napustili položaj bez ijednog opaljenog metka. Kukavičluk i izdaja od strane četnika bili su očiti. Naša četa morala je da se povuče sa ovog mjesta i da zauzme drugi položaj. Ovo je išlo sporo, a ustaše su palile Ražljevo. Kad se naša četa zaobilaznim putem približavala ustašama da ih sa pogodnog mjesta iznenadi, u jednog našeg borca slučajno okine metak iz puške i to otkrije namjere naše čete, te otpoče borba iz daljine. Ustaše su borbu napustile i pobjegle u Brezovo Polje, koje je u to vrijeme bilo u ustaškim rukama. Ražljevčani i Mrtvičani, čija su sela paljena, bili su jako razočarani. Ljudi nisu na takve stvari naučili da ustaše tako razulareno i nesmetano pale, haraju i pljačkaju njihova sela,

a da im se ne suprotstave naši borci, koji su toliko puta do tada sela odbranili sa mnogo slabijim snagama. Četnici su svu krivicu za stradanje ovih sela svaljivali na partizane. Govorili su kako smo ih izveli pred ustaše i postavili na takvo mjesto da svi izginu, jer su oni Srbi, a da naše rukovodstvo ne voli Srbe i da nastoji da srpstva više ne bude, da se ono zatre, te da je zato i podignut ustanak u srpskim selima da bi njemačka vojska i ustaše srpska sela porušili i popalili a Srbe poubijali. Harangirali su na naše rukovodstvo i nazivali naše drugove, koji potiču iz muslimanskih i katoličkih porodica, rođenom braćom najkrvoločnijih ustaša, govoreći kako ti naši drugovi imaju tijesne veze sa ustašama. Kad smo od naroda saznali za ovu četničku propagandu, ja sam sa izvjesnim brojem naših drugova krenuo kroz sela; sakupljali smo narod i objašnjavali istinitost cijelog ovog slučaja. Pero Čuskić i Albert Levi otišli su kod četnika da ih opomenu za ovu njihovu propagandu i da im kažu da je o svemu ovome obaviješten naš štab odreda na Majevici. Četnici su se izgovarali da tako nešto nisu pričali, da je možda neko od njihovih nešto nepromišljeno rekao, ali da su to seljaci uveličali.

Borci naše čete, komunisti po selima, simpatizeri Partije i svi pošteni ljudi bili su uvrijeđeni četničkim harangiranjem i uporno su tražili da se ova četnička grupa likvidira. Mi smo drugovima objasnili da je Pero Čuskić već otišao u Okružni komitet i štab odreda na Majevici da se posavjetuje o ovom pitanju i da treba da sačekamo njegov povratak i direktive. Kad se Pero vratio s Majevice, došli su odmah poslije njega i Aco Medunić i Ljubo Petrovič, četnički vođi, koji su se bog zna kako izvinjavali za ovaj »nemili konflikt«. Odmah smo, Pero, Albert i ja otišli sa njima dvojicom kod četnika. Mi smo na sastanku sa četnicima tražili da se oni koji su vršili ovu propagandu kazne razoružavanjem. Međutim, oni nisu nikako priznavali da su takve riječi izgovarali, zaklinjali su se da će sutra na položaju časno poginuti itd. Govorili su da bi prije trebalo kazniti tom kaznom većinu boraca naše čete, jer su oni tačnije obaviješteni od »poštenih ljudi iz sela« da su naši borci govorili kako će četnike napasti i poubijati. Pero, koga sam odmah po povratku sa Majevice obavijestio da su naši ljudi, ogorčeno uvrijeđeni, tražili likvidiranje četnika, rekao im je da iako je neko od naših boraca tako nešto i izgovorio, da je to bilo u momentalnom revoltu za strašne uvrede za koje su saznali da tea četnici nanose, te da su ljudi u tom momentu mislili na svoju cast za koju se gine. Ove zadnje riječi Pero je tako oštro izgovorio i sa povišenim glasom da je poslije ovog trenutka zavladala potpuna tišina. Poslije ovog četnici su dali »časnu riječ« a se tako nešto neće više desiti. Za napuštanje položaja u

Ražljevu izgovarali su se da njihov položaj nije odgovarao prema ustaškom razvijenom streljačkom stroju te su radi toga poslali Todora da obavijesti našu četu da se položaji pomjere dalje u selo, ali kad su vidjeli da je Todor poginuo, a oni ne poznaju teren, tobože, morali su užurbano da se povuku, jer su ustaše bile blizu. Na kraju je odlučeno da se iskreno i pošteno sarađuje i da se zajednički i jednako borimo protiv neprijatelja. Kad smo se rastajali od Ljube i Ace u dvorištu kuće gdje su se četnici smjestili, rekli su nam da će oni danas odvesti ovu grupu četnika na Majevicu, gdje će ostati nekoliko dana, jer im je tako naređeno od njihovog štaba. Pero je po povratku u komandi čete održao sa nama sastanak i upoznao nas da je odlučeno da se sjutra naveče napadne na ustaško uporište u Koraju. Rekao je da je postignut sporazum sa četnicima, da i oni učestvuju u ovoj akciji, te da su radi toga Ljubo i Aco odveli ovu grupu četnika na određeno mjesto odakle treba da uzmu učešća u oslobođenju Koraja. Pričao nam je da je donesen sporazum o zajedničkoj akciji radi toga što je ustaško uporište u Koraju jako utvrđeno i što naši drugovi nastoje da i četnike što čvršće vežu za borbu protiv okupatora i njegovih slugu. Naglasio je da i mi moramo sa ovom grupom četnika što jače sarađivati na ovom pitanju, ali da vodimo računa o njihovoj propagandi i čim saznamo za neke njihove ispade da odmah pravilno reagujemo, kao i u ovom slučaju. Mi nikako nismo bili zadovoljni ovom saradnjom sa četnicima, a naročito Dorđo Đojić, koji je jednako govorio da ta saradnja ne može dugo potrajati.

Krajem novembra u ranu zoru otpočela je borba na Koraju. U početku je bila jaka, pa je sve više jenjavala, dok se nije završila u centru Koraja. Mi smo u Ražljevu po ishodu borbe ocijenili da je Korai oslobođen. No, poslije toga vidjela se u Koraju velika vatra. U početku smo mislili da je zapaljen ustaški tabor. Bilo se već razdanilo kada smo ja i Meho Ahmetović u Ražljevu sa jedne uzvišice posmatrali ove paljevine i ocijenili da ih ima više i na nekoliko krajeva Koraja i da se tu više ne radi samo o ustaškim ustanovama. Bilo nam je jasno da gore seljačke kuće po Koraju, što nas je jako iznenadilo. U isto vrijeme shvatili smo o čemu se radi ti. da su četnici iskoristili ovaj momenat i da vrše osvetu nad nedužnim muslimanskim narodom. Pretpostavljali smo da će tu da nastrada i nevinih ljudi. Zabrinuli smo se i obadvojica zaćutali. Meho i ja smo otišli u Komandu pozadine i čekali povratak kurira koje je Komanda uputila u Koraj. Kad su kuriri došli, zajedno sa nekolicinom naših boraca, i pričali kako su četnici palili kuće za koje nije niko od njih znao čije su i, kako su ubijali ljude, žene i djecu samo radi toga što su muslimani, primijetio sam

da drugovi koji slušaju ovu žalosnu priču prvo "blijede, a onda im lice pomodri i usne podrhtavaju. Sjetio,sam se riječi Đorđa Đojića, a i većina nas je bila tog ubjeđenja, da saradnja sa četnicima neće dugo trajati. Dalje su nam drugovi pričali da su naši borci, zajedno sa našim rukovodiocima, imali velikih napora i muka da spriječe četnike u njihovim daljim zločinima nad nevinim stanovništvom Koraja. (Cijeni se da je tada u Koraju poubijano nevinih ljudi, žena i djece preko stotinu). Narod Ražljeva i okoline okupljao se po grupama i osudio ovaj četnički zločin kao najstrašniji i najsramotniji čin u istoriji našeg kraja. Istodobno je narod tražio da se zločinci najstrože kazne. Poslije ovih događaja održano je mnogo sastanaka između našeg i četničkog rukovodstva, kao i konferencija po selima slobodne teritorije, gdje su osuđivani četnički zločini i traženo da se četnici ubuduće pridržavaju dogovorenih principa jer je i prije akcije na ustaško uporište u Koraju bio dogovor da se sa stanovništvom i njihovom imovinom postupa kao i sa narodom na oslobođenoj teritoriji.

Onoj grupi četnika na našoj ražljevačkoj teritoriji poslije korajskog slučaja priključili su se neki četnici sa Majevice. A za rukovodioce ove njihove grupe došli su Aco Medunić i Ljubo Petrovič i to ovaj prvi kao komandant Brčanskog četničkog bataljona. Svoj štab smjestili su u selu Krbetima. Mi smo se tada nalazili sa našom četom u selu Sandići. U prvo vrijeme izgledalo je da će se moći dobro sarađivati sa Ljubom i Acom. Oni su svaki dan navraćali u komandu čete, jer ih je tuda vodio put na položaje od Brčkog koji su zajedno sa nama držali. Meho Ahmetović je takođe redovno odlazio u njihov štab radi koordinacije o zbrinjavanju naroda iz toga sela gdje su četnici bili Ali dolaskom novih četnika iz Srbije, među kojima je bilo i oficira, četnici su prestali da se pojavljuju na položajima, a u isto vrijeme počeli su u narodu pričati kako je ustanak prerano podignut, kako se neće moći odoljeti njemačkoj sili i da bi sa Nijemcima trebalo tražiti neko sporazumijevanje. U isto vrijeme pričali su da se Nedić u Srbiji sporazumio s Nijemcima, te da su zajednički rastjerali partizane i da u cijeloj Srbiji »vlada red« i da narod Srbije »živi u miru i blagostanju«. Kada smo tačno utvrdili da su ovakvu propagandu vršili, Pero Čuskić je sa nekoliko drugova otišao u njihov štab da vidi o čemu se radi. Kada se Pero vratio, rekao nam je da su četnici pristali da ponovo drže svoje položaje, ali da među njima ima otvorenih i svjesnih izdajnika. Naime, novi četnici, koji su došli iz Srbije, otvoreno se izjašnjavaju da više nisu za borbu protiv Nijemaca, nego da će se sa Nijemcima sklopiti sporazum po kojem će Nijemci odobriti četnicima da ubijaju ustaše i pokolju sve muslimane. No, Pero je bio mišljenja da bi se morale po-

duzeti neke mjere da se četnici, koji su raspoloženi za borbu protiv neprijatelja, sačuvaju od razbojničkog i izdajničkog uticaja njihova rukovodstva. Pero nam je ispričao da su mu se neki četnici potužili na stav svoga rukovodstva i rekli da ih je stid od naroda što sjede u Krbetima, a u isto vrijeme partizani borbu vode na položajima u Sandićima.

Od tada su četnici počeli ponovo izlaziti na položaje, ali bezvoljno i nikad redovno i svojom inicijativom, nego smo ih morali stalno pozivati i podsjećati. Na položajima nisu bili sigurni, jer su znali odstupiti a da našu četu i ne obavijeste. Jedan put se desilo da su sa svojih položaja otvorili vatru na jednu neprijateljsku grupu u momentu kad je tu grupu naša četa opkolila i u jurišu prsa u prsa krenula da ih likvidira i razoruža. Uspjeh naše čete u ovoj borbi četnici su svjesno onemogućili, jer su naše borce svojom vatrom natjerali da poliježu i tako vatru držali sve dok se neprijatelj nije izvukao. Poslije su pričali kako su time spasili našu četu, jer bi, tobože, od jačeg neprijatelja nastradala. Jedna manja grupa četnika, onih koji su zadnji došli iz Srbije, hodala je po selima, stvarala svoje veze i potajno huškala ljude protiv partizana. Za njihovu prljavu i izdajničku rabotu prvi su se zalijepili najpokvareniji seoski politikanti Simo Gavrilović iz Stanova i seoski kulaci kao Milorad Vuković iz Brezova Polja.

Pero Ćuskić je neumorno održavao sastanke i konferencije na kojima je iznosio istinu u vezi sa izdajom od strane četničkog rukovodstva.

U to vrijeme održana je konferencija u tobutskoj školi na Majevici. Na toj konferenciji pored drugova Majevičana, Semberaca i rukovodilaca našeg odreda prisustvovali smo i mi sa brčanskog sreza. Konferenciji su prisustvovali i predstavnici četnika. Na konferenciji je Cvijetin Mijatović izložio izdaju koju je izvršilo četničko rukovodstvo i apelovao da četnici iz naše okoline ne idu putem kojim su pošli drugi četnici. Četnički predstavnici, na čelu sa kapetanom Lekom, uporno su branili sebe, svoje više rukovodstvo i pozivali »Srbe na okup da osvete poubijani srpski narod«, a za stradanja srpskog naroda tražili su smrt svim muslimanima i Hrvatima. Đuro Bižić, komandant četničkog bataljona — bivši žandarmerijski narednik, upadao je svakom u riječ i dovikivao »Zub za zub, krv za krv«. Naši drugovi: Ivan Marković, komandant Majevičkog odreda, Fadil Jahić, komesar odreda, Srbo Gligorević, sekretar Sreskog komiteta za Majevicu, u svojim diskusijama govorili su u prilog izlaganja Cvijetina Mijatovića. Pokušavalo se da se učini sve i da se zavedeni četnici iz naše okoline ubijede u izdajničku ulogu četničkog rukovodstva i otrgnu od njihovog uticaja.

Na ražljevačkom području u to vrijeme Brčanska četa, uz pomoć drugova iz Posavine, vodila je svakodnevne borbe na položajima protiv mnogo jačeg neprijatelja, koji je iz Brčkog navaljivao na slobodnu teritoriju. I četnici Brčanskog bataljona su često učestvovali u borbama sa naše strane, jer je narod na njih vršio veliki pritisak. Međutim, ona grupa četnika koja je došla iz Srbije svakodnevno je vršila propagandu kroz naša sela protiv narodnooslobodilačke borbe. Pripadnici te grupe su klevetali naše rukovodstvo i Komunističku partiju, a naročito naše drugove muslimane i Hrvate koji se nalaze kao borci u partizanima. Ljudima su obećavali slobodu, miran život i nesmetan rad na njihovim imanjima, ukoliko se napravi sporazum sa Nijemcima i nestane partizana, »koji svojim puškaranjima samo izazivaju Nijemce da svojom silom uništavaju naša sela i naš narod«. Mladićima su obećavali dobra odijela i oružje ukoliko stupe u četnike, kao i to da borbe neće ni biti »jer će saveznici našu zemlju osloboditi«, a oni (četnici) će tada bez borbe »preuzeti vlast u zemlji«. Ovoj njihovoj propagandi suprotstavili su se: partijska organizacija na terenu, simpatizeri Partije i svi pošteni rodoljubi našeg kraja. Kad su vidjeli da im je propaganda propala, četnici počinju i sa terorisanjem rodoljuba. Preko noći upadaju u kuće, sumnjiče ljude da, tobože, održavaju veze sa ustašama **i** pljačkaju **ih.**

*

U Brčkom je u to vrijeme nastala provala u partijskoj organizaciji; Hariz Suljić, sekretar Gradskog komiteta, morao je da napusti grad, jer je bio otkriven, i krene u partizane sa grupom drugova i drugarica. Međutim, kanal kojim se održa**vala** veza između partizana i gradske partijske organizacije kuda je trebalo i ovi da iziđu u Ražljevo bio je otkriven od ustaša i blokiran. Kad se ova grupa našla u blokadi, Hariz je, da ne bi pao neprijatelju u ruke, opalio u sebe revolverski metak i mrtav se srušio, a ostali su bili pohvatani i pozatvarani. Hariza Suljića na dužnosti sekretara Gradskog komiteta zamijenio je Dragoljub Marković, abadžijski radnik iz Brčkog. U gradu je bio intenzivan partijski rad, iako se plaćao glavama i to prvenstveno sekretara Gradskog komiteta partije: Milana Marinkovića, Hariza Suljića, Hasana Aganovića i mnogih drugih, sve u cilju da se zadaci Partije izvrše. Sreski komitet u **Ražljevu** dobijao je od Gradskog komiteta redovne izvještaje o pokretima neprijateljskih snaga, situaciji u gradu; zatim sanitetski materijal, dobrovoljne priloge sakupljene **u** novcu i °djeći od naroda, kancelarijski materijal, municiju i druge stvari. Pomoć koju je narod Brčkog pružao Narodnooslobodilačkoj vojsci u tome vremenu bila je od neocjenjive vrijednosti.

Radivoje LUKIC

GNJILANSKI SREZ U USTANKU 1941. GODINE

K a o prvi okupator na teritoriji bivšeg gnjilanskog sreza pojavili su se Nemci. Prošlo je više od mesec i po dana dok su oni odlučili o rasparčavanju njegove teritorije. Juna 1941. godine srez je podeljen na dva dela: Bugarima je ustupljena teritorija s desne, a Italijanima s leve strane reke Morave. Italijani i Bugari su se u većini slučajeva oslanjali na iste one snage na koje se oslanjao i režim stare Jugoslavije: veletrgovce i bankare u gradu, a na selu na seoske bogataše. Pored toga, uz njih su se našli i predstavnici pojedinih patrijarhalnih porodica, nešto inteligencije, sveštenika itd. Okupatori su dobrim delom sa sobom doveli i ljude kojima su popunili važna mesta u administraciji. Bugari su doveli čak i svoje sveštenike.

Italijani su od prvih dana istupili sa parolom »oslobođenje Šiptara«, te su uveli administraciju na šiptarskom jeziku, otvorili nešto škola i istakli fašističku albansku zastavu, dok su Bugari odmah otvoreno istupili kao okupatori u odnosu na sve nacionalnosti. Oslanjajući se na nacionalnu mržnju stvorenu u staroj Jugoslaviji i staru formulu »zavadi pa vladaj«, Italijani su obezbedili podršku velikog dela šiptarskog stanovništva. I Bugari su, huškajući čas Siptare protiv Srba, čas Srbe protiv Siptara, pokušavali da učvrste svoje pozicije. Tome su doprinosile i velika ekonomska i kulturno-prosvetna zaostalost i opterećenost zaostalog dela stanovništva religijom i zastarelim običajima itd.

Srpski živalj je bio u svakom pogledu obespravljen i potlačen. Međutim, kako je veći deo srpskog stanovništva poticao iz redova starosedelaca sa kojima su Siptari vekovima živeli zajednički i često bivali prinuđeni da štite jedni druge, do neke osvete među njima nije dolazilo. Predsednik opštine Ramuš Osmani, koji je bio samostalni demokrata, predstavljao je u

neku ruku oličenje takvih shvatanja. Zbog toga dolaskom pot-
prefekta (nenprefekta), Ramuš biva smenjen i ovde-onde počinju hapšenja Srba bez obzira na njihovu političku pripadnost.

Kako su Bugari okupirali teritoriju s jedne, a Italijani s druge strane Južne Morave, stvorene su i teškoće oko obrađivanja zemlje. Specijalne dozvole izdate od pograničnih vlasti nisu predstavljale nikakvu garanciju za prelaz »granice«. Veze između rodbinski povezanog stanovništva bile su silom prekinute ili su se teško i samo povremeno mogle održavati. Otvoreni antagonizam između Bugara i Italijana (zbog priključenja nekih sela jednoj ili drugoj teritoriji) sve se više razvijao, a u očima masa počeli su gubiti poverenje i zbog korupcije kojoj je podlegao i čitav aparat od najviših do najnižih službenika. Obnavljanje feudalnih odnosa ubiranjem tzv. desetine od strane begova i aga, bilo je za mnoge stanovnike neshvatljiva mera. Bez obzira na to što je fašistička partija sa Esadom Berišom na čelu povremeno imala širi uticaj u šiptarskim masama, u organizacijskom pogledu ona nije predstavljala neku čvrstu političku organizaciju. Rede su se u nju učlanjivali obični građani iz grada i sela. Isto tako, ni pokušaj da se stvori četnička organizacija u Gnjilanu i nekim okolnim selima nije naišao gotovo ni na kakvu podršku kod srpskog stanovništva, jer su nosioci četništva bili kompromitovani kako iz ranijeg perioda tako i za vreme rata.

Isticanju ovih protivrečnosti umnogome su doprineli pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta.

Još od 1941. godine, nekoliko meseci po okupaciji, ostvareni su kontakti između pojedinih aktivista i simpatizera KPJ koji su posle okupacije ostali u Gnjilanu i onih koji su se vratili iz drugih krajeva gde je pokret bio razvijeniji, pa su na neki način u njemu i učestvovali. Oni su preduzeli mere da obaveštavaju mase o događajima na frontovima, o rasplamsavanju oslobodilačke borbe u mnogim krajevima naše zemlje i da raskrinkavaju okupatora i njegove saradnike itd.

Ta aktivnost počela je najpre u samom gradu Gnjilanu, a postepeno se proširila i na teren sreza. Jedna grupa komunista Srba sa Dragim Popovićem na čelu — radi što organizovanijeg obaveštavanja masa posle ustanka u Srbiji — izdavala je ilegalno vesti i 80 primeraka. Vesti su rasturane preko poverljivih ljudi u gradu i nekim selima. Na toj osnovi srpski živalj se naveliko počeo opredeljivati za narodnooslobodilačku borbu.

Izvestan broj naprednih Šiptara stupio je u vezu sa Metom Barjaktarom u Prištini i formirao skojevsku grupu. Bio sam u vezi s tom grupom. Ona je radila na okupljanju šiptar-

ske inteligencije, omladine, poštenih seljaka i zanatlija i razvijanju bratstva i jedinstva, na obaveštavanju šiptarskog življa o događajima u zemlji i svetu itd. Rad se odvijao pojedinačnim i grupnim razgovorima. Kad je te godine Fadilj Hodža jednom prilikom prolazio kroz Gnjilane ukazao je tim drugovima i na potrebu da se njihov rad proširi. Oni su tada uzeli iz bolnice pisaću mašinu, a sakupljanjem dobrovoljnih priloga nabavili su iz Kumanova radio-aparat pa su počeli izdavati vesti na srpskom, a zatim i na šiptarskom jeziku. Jula meseca u Gnjilanu je obrazovano sportsko društvo »Baškimi« u koje je, pored naprednih omladinaca Siptara ušlo i nekoliko omladinaca Srba, što je predstavljalo' izvesnu manifestaciju bratstva i jedinstva. Skojevska grupa je ostvarila kontakte i sa naprednim učiteljima i službenicima koji su došli iz Albanije.

U nekim selima, kao Tankosiću, Ramnjanu, Požaranju itd. uticaj Partije širio se preko Uroševca, gde je u izvesnom smislu postojao organizovan partijski rad. Sirenju pokreta doprineli su i oni drugovi iz našeg kraja (mada je takvih bilo malo) koji su učestvovali u ustanku u Srbiji ili u Crnoj Gori, a kasnije se vratili u svoja mesta.

Oslobodilački pokret imao je naročito velik uticaj u selu Ranilugu. Otuda je grupa od 5 drugova sa Trajkom Perićem na čelu, koja je održavala vezu sa partijskom organizacijom u Vranju i Bujanovcu, pošla u odred i izvršila akciju na rudnik Trnovac; jedan je tom prilikom poginuo. Nekoliko simpatizera iz sela Petrovca dalo je toj prvoj grupi tri puške i izvesnu količinu municije.

Najesen je nekoliko naprednih omladinaca formiralo skojevsku organizaciju u selu Kamenici.

Kako je pokret dobijao sve više zamaha, pojavila se i potreba da se stvori organizovana veza sa Oblasnim komitetom KPJ za Kosovo i Metohiju. Zbog toga je Dragi Popović dvaput odlazio u Prištinu radi uspostavljanja veze sa Apostolom Pršendićem.

Političkim radom i zalaganjem komunista formirano je za relativno kratko vreme nekoliko partijskih ćelija u gradu, obližnjim selima, kao i na terenu tadašnjih opština: Slatina, Požaranje, Kamenica, Ranilug itd. Po tim mestima formirane su i skojevske organizacije. Posle toga izvršen je izbor Mesnog komiteta i rukovodstva sreza.

Sinan HASANI

POČECI ORGANIZIRANOG NOP-a U JUŽNOJ ISTRI

Početkom jula 1941. godine u stanu jednog simpatizera KP na Selskoj cesti, u blizini Zagorske ulice u Zagrebu, održan je sastanak VI rajonskog komiteta. Sastanku je pored članova komiteta Save Zlatića (sekretara), drugarice Cazi, Mije Pikunića i dva radnika (jedan postolar, drugi metalac), prisustvovao i Anton. Rob, tadanji sekretar Gradskog komiteta KPH za Zagreb. Dnevni red tog sastanka bio je:

1. Politička situacija na terenu rajona, u tvornicama: »Herman Polak«, Pivovara, »Simens«, »Frank«, u Vodovodu, Autokomandi i drugima.

2. Organizacija i aktivnost borbenih grupa. (Tada ih je na tom rajonu bilo 10.)

3. Organizovanje diverzija i sabotaža. (Trebalo je dignuti u zrak skladište municije, koju su Nijemci bili naslagali odmah preko potoka Černomerac, na željezničkoj pruzi, kao i dići u zrak rezervoare benzina u Autokomandi i samu Autokomandu.)

4. Razno.

Pošto su razmotrene prve tri tačke dnevnog reda, donijeti zaključci i određeni zadaci, pod tačkom »razno« Rob je prenio direktivu CK prema kojoj komunisti Istrani treba da odu u Istru radi organizacije dizanja ustanka. Mijo Pikunić je tada postavio pitanje da li se to odnosi na njega, kao člana tog Rajonskog komiteta. Odgovor Roba je bio potvrdan.

Pošto je Pikunić bio italijanski državljanin i imao pasoš, rečeno mu je da treba da tu mogućnost iskoristi i da legalno stigne u Istru, što je kasnije i učinio.

Poslije ovog bio je zakazan sastanak ilegalnog rukovodstva istarskih emigranata u Zagrebu. Naime, nakon što je u Za-

grebu zabranjeno djelovanje legalne organizacije »Društvo Istrana«, a posebno omladinske sekcije u kojoj su bili okupljeni napredni omladinci, komunisti i skojevci, odlučeno je da se sa radom u emigraciji nastavi, što je postavilo i partijsko rukovodstvo u Zagrebu. Posebno se radilo po direktivi Jože Vlahovića, člana CK, koji je stalno bio u vezi s istarskim komunistima i kome je bio poznat rad omladinske sekcije. Rad je bio ilegalan, a i poluilegalan. Naime, postojala je grupa od 30 do 40 drugova i drugarica, koji su podijeljeni u aktive od 5 do 6 lica. To su bili uglavnom članovi KP, skojevci i simpatizeri. Ti drugovi i drugarice birali su svoje rukovodstvo koje je rukovodilo njihovim političkim radom i održavalo vezu sa KP i sa naprednim emigrantima u ostalim centrima (Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Splitu, Celju, Novom Sadu i drugima). U rukovodstvu su tada bili: Branko Semelić, Ljubo Mrakovčić, Tone Ciliga, Branko Laginja, Romeo Vlah, Gusti Černul,[1] Božo Kalčić, Alma i Mijo Pikunić. Svi su oni bili članovi KP i redovno učestvovali u svim akcijama koje je organizirala KP u Zagrebu; u demonstracijama, pisanju parola, bacanju letaka, sakupljanju pomoći, u ideološkim kružocima (proučavala se historija SKP/b). Pored toga, ova je grupa ilegalno izdala i nekoliko brojeva biltena »Naša borba«. Uvodne članke u tom biltenu pisao je Otokar Keršovani, a uređivao ga Branko Semelić. Prije nego što je bilten bio raspačavan, svaki broj su pregledali drugovi iz CK, kamo ih je prenosio Savo Zlatić.

Pored ilegalnog rada Istrana u Zagrebu osnovano je novo društvo koje su vlasti odobrile; zvalo se »Društvo Istrana i Primoraca« sa sjedištem u Nehajskoj ulici na Trešnjevki. U tom društvu razvio se masovni rad s emigrantima, posebno sa onima koji su stanovali na Trešnjevki. Djelovalo je do okupacije zemlje i omogućilo je istarskim emigrantima da se pravilno orijentiraju u svom političkom radu i povežu sa KP, jer je navedena ilegalna grupa rukovodila tim društvom. Na sastancima s emigrantima u prostorijama društva uspjelo se da se razbije akcija reakcionarnog rukovodstva emigranata u Beogradu na čelu sa dr Čokom, koje je nastojalo da se osnuje legija dobrovoljaca Istrana i Slovenaca iz Slovenačkog primorja, i to neposredno pred okupaciju zemlje. Sve je to ličilo na četništvo. Nasuprot ovome većina emigranata prihvatila je stav KP da se Istrani i Slovenci iz Slovenačkog primorja bore za odbranu zemlje, ali u sastavu stare jugoslavenske vojske, a ne u legijama, jer Istrani i Slovenci ovih krajeva su i tada smatrani Jugoslavenima, a Istra i Slovenačko primorje sastavnim dijelom Jugoslavije.

[1] **Svi poginuli u NOR-u.**

Sastanak ilegalnog emigrantskog rukovodstva održan je u stanu Alme i Mije Pikunića na Trešnjevki, u Kraljevačkoj ulici broj 11. Na tom sastanku raspravljala se direktiva CK o odlasku komunista Istrana u Istru. Zaključeno je da se svi komunisti, skojevci i simpatizeri bezuvjetno prebace u Istru, da se odmah po dolasku okupe i oforme organizaciju KP, a da rad sa grupama emigranata ne bi prestao, dogovoren je način daljeg održavanja veze i djelovanja.

Prvo je trebala da ode u Pulu i Šumber (Labin) Alma Pikunić. Ona je to pitanje postavila na sastanku Rajonskog komiteta »Trešnjevka«, čiji je tada bila član. I tom sastanku je prisustvovao Rob, koji je ponovio direktivu datu ranije na sastanku VI rajonskog komiteta, a Almi je odobrio da otputuje. Rob joj je rekao da se u Puli poveže sa komunistima Italijanima i da će se on pobrinuti za uspostavljanje veze. U tu svrhu dao joj je lozinku za povezivanje, koja je glasila: »Učka«, i odgovor: »Puna snijega«.

Nakon odlaska Alme Pikunić pripremao se odlazak nekolicine drugova iz tadašnjeg rukovodstva emigranata. Osmog avgusta 1941. krenuo je za Istru Mijo Pikunić i stigao već sutradan, 9. avgusta. Putovao je kao italijanski državljanin s italijanskim pasošem. Ostali su drugovi imali da jedan za drugim stignu u Istru, ali se svi više nikada nisu sastali, jer je nekoliko njih poginulo tokom iste godine. Anton Ciliga poginuo je krajem avgusta 1941. godine u jednoj akciji na Sajmištu u Zagrebu; August Černjul bio je uhapšen isto u avgustu na provokaciju agenta Majerholda; Romeo Vlah uhapšen ie 9. avgusta u stanu Mije Pikunića u Zagrebu (ustaška policija je tražila Almu i Miju Pikunića, a našla je Romea Vlaha i njegovu drugaricu, koju je uhapsila zajedno s njim). Septembra mjeseca 1941. godine stigao je u Moščeničku Dragu Ljubo Mrakovčić, a nešto kasnije u Matulje Branko Laginja. Branko Semelić bio je zadržan u Zagrebu i upućen u partizane, jer je kao student kemije bio potreban onim krajevima (poginuo je 1942. godine). Nekoliko je drugova još 1941. godine otišlo u partizane i to: Josip Matas, Ante Dobrila, Miro Grakalić, Vlado Juričić, Vlado Božac, Sternberg i drugi. Neki drugovi iz napredne grupe emigranata neko su vrijeme ostali u Zagrebu, a kasnije otišli u partizane, te se tokom 1942, 1943. i 1944. godine prebacili u Istru.

Po dolasku u Pulu — Stinjan Mijo Pikunić je našao Almu, koja ga je upoznala s onim što je učinila za 15 dana svog boravka u Istri. Uspostavila je vezu s nekoliko drugova u Stinjanu (mjesto na periferiji Pule): Jakovom Cilijem, Dragom

Pikunićem i Josipom Petrićem.[2] Petrić i Drago Pikunić bili su tada vojnici ratne mornarice u Puli. S njima je Alma razgovarala o potrebi da se stvori organizacija za borbu protiv fašista i organizuje ustanak za oslobođenje Istre i njeno priključenje Jugoslaviji. Upoznala ih je i sa ustankom u našoj zemlji, sa radom KPJ. Ovi drugovi, iako do tada nisu bili povezani s bilo kojom političkom organizacijom, znali su za borbu naših naroda i već tada su vjerovali u pobjedu. Oni su bili antifašisti. Josip Petrić je u to vrijeme bio šofer jednog višeg oficira italijanske ratne mornarice — komandanta garnizona Monumenti kraj Pule. U auto tog komandanta prevozio je naše drugove kada je trebalo da putuju radi izvršavanja zadatka, prebacivao je letke brošure i druge materijale i stalno je obavještavao o stanju vojske u garnizonu Monumenti i njenom raspoloženju.

Nakon dolaska Mije Pikunića ova se grupa proširila. Priključili su joj se: Grgo Kužinić, Vladimir Išić, Mate Franćula tsvi poginuli u NOB-u) i Petar Perković. U Stinjanu je od tih drugova osnovan prvi narodnooslobodilački odbor u Istri i to početkom septembra 1941. godine. Uspostavljena je veza i sa Mirkom Perkovićem. Tim odborom je rukovodio neko vrijeme Mijo, a kasnije Alma Pikunić.

Pošto su bili pod stalnom kontrolom policije, sastanke su održavali strogo konspirativno po šumama, u raznim rupama, a rijetko kada u stanovima, jer su svi oni bili poznati kao antifašisti, a neki od njih su već bili proganjani, tučeni i zatvarani od fašista, a naročito je osjetio šta je fašizam Mate Franćula. Svi su se oni osjećali socijalno i nacionalno potlačeni, a objašnjavanje ciljeva borbe naroda Jugoslavije, uloge i značaja KPJ prihvatili su svim žarom i željom da i oni doprinose svoj udio u toj borbi, pa je većina dala i svoje živote.

Narodnooslobodilački odbor **u Stinjanu** postojao je i **djelovao** neprekidno od osnivanja 1941. godine do oslobođenja zemlje. Njegov utjecaj je **u** tom mjestu bio velik, tako da su svi mještani, osim nekoliko izroda, bili aktivni **u** narodnooslobodilačkoj borbi.

Alma Pikunić održala je u Šumberu, prije dolaska Mije Pikunića, jedan sastanak s grupom od 17 raških rudara. Na tom sastanku bili su prisutni, između ostalih: Ivan Falor, Ivan Pamić, Ivan Grašić i drugi. Svi ti drugovi su od tada do oslobođenja bili aktivni u NOB-u, a **Sumber** je postao jedno od najvećih žarišta narodne revolucije u ovim krajevima Istre.

[2] Cilija i Drago Pikunić poginuli su u redovima NOV. Petrić je drugi borac iz južne Istre koji je 1942, godine prebegao iz italijanske vojske u partizane.

Sa rudarima se od tada stalno održavala veza. Tamo je, odmah po dolasku u Istru, odlazio nekoliko puta Mijo Pikunić i održavao sastanke. Tu je kasnije, pored Vineža, kod porodice Stemberger, uspostavljen glavni centar — punkt za vezu i prebacivanje ljudi i hrane u partizanske jedinice na Učku i u Gorski kotar.

Čim je Mijo Pikunić stigao u Pulu, policija se pobrinula da ga odmah stavi pod kontrolu, jer je došao legalno i neko se vrijeme slobodno kretao. Stalno je imao za petom policijska njuškala. Nakon nekoliko dana pozvan je na policiju, gdje su ga podvrgli svestranom ispitivanju, da bi doznali razloge njegovog dolaska u Istru. Pošto mu je tada otac bio teže bolestan, izgovor je bio da je upravo zato došao kući i da je u ratnim prilikama najbolje biti kod kuće. Ali policija, iako je Pikunić bio italijanski državljanin i rodom iz ovih krajeva, nije mu dala dozvolu boravka, da bi ga nesmetanije držala u stalnoj prismotri.

U situaciji kada je fašizam postizao najveće uspjehe na istočnom frontu i u Africi, kada je cijela Evropa bila okupirana i podjarmljena, kada su fašisti i u ovim krajevima likovali, kada je svako ko je disao antifašistički bio proganjan, zatvaran i interniran, kada je svaki Istranin koji se i najmanje osjećao Hrvatom, Jugoslovenom slat u specijalne bataljone, tada na ovom terenu nije bilo nikakve političke partije ni organizacije, osim fašističke. Doduše, postojale su grupe nazovi komunista pod utjecajem KPI, kojima je u ovim krajevima rukovodio agent OVRE Toni Bubičin iz Rovinja. U takvoj situaciji se postavljalo pitanje kako pokrenuti rad, kako pristupiti ljudima i ostvariti zadatke, odnosno stvoriti organizaciju na ovom terenu. Nekoliko jugoslavenskih komunista fašistički žbiri stalno su provocirali i pokušavali da izazovu, kako bi ih nakon toga pohapsili. Kad bi se neki od njih pojavili u kojem od javnih lokala redovno bi se događalo da se fašisti okuoe oko njih izbacujući razne parole (kao: »Smrt Rusiji«, »Smrt komunistima«, »Dolje Jugoslavija«, »Banditi na vješala«), da ih isprovociraju i navedu na izgrede. Pored toga pratili su ih na svakom koraku.

Iskustvo iz ilegalnog partijskog rada iz Zagreba pomoglo je Almi i Miji Pikuniću da se snađu. Odlučili su da uspostave veze i kontakte s pojedincima i da istovremeno Pokušaju formirati pojedine grupe kao u Stinjanu i Sumberu Posebno da nastoje da dođu u vezu sa grupama italijanskih komunista u Puli, Vodnjanu, Labinu, Rovinju i drugdje. Najprije su se u Puli povezali s porodicom Vlah, za koju su znali da je ljevičarski raspoložena. Njihov sin bio je u Zagrebu

član KP i živio je s Mijom i Almom Pikunić kao emigrant. Starica, Franica Vlah (tada je imala 60 godina) bila je najaktivnija u toj porodici. Ona je bila u toku političkih događaja, znala je za NOP, a poznavala je i priličan broj antifašista u Puli, čija je imena odmah rekla pridošlicama iz Jugoslavije. Čak je preporučila da se najprije uspostavi kontakt s njezinim susjedom, radnikom Ivanom Monti, inače od ranije poznatim antifašistom.

Monti je bio rezervist u italijanskoj vojsci i služio na francuskoj granici, a u to je vrijeme došao na odsustvo u Pulu. S njim je zakazan sastanak **u Stinjanu** kraj Pule, na koji je došao u uniformi. Odmah je bio spreman da radi za NOP. Uputio je Almu i Miju na Petra Renčića, Argea Ipsića i Romana Bilića. Monti je bio upoznat s političkom situacijom u Puli, a naročito je ugodno iznenadilo što je kao italijanski vojnik na francuskoj granici znao za narodnooslobodilačku borbu naših naroda i da tom borbom rukovodi KPJ. Govorio je o sastavu grupe italijanskih komunista u Puli, rekao da su oni povučeni i da čekaju bolja vremena. Nekoliko dana poslije ovog sastanka Mijo Pikunić povezao se s Petrom Renčićem. I on je odmah pristao da aktivno radi i izvršavao je svaki zadatak koji mu je bio dat. Nakon kraćeg vremena osnovana je grupa u rejonu **Sijana** u Puli, kojom je rukovodio Petar Renčić, a sačinjavali su je: Argeo Ipsić, Romano Bilić i jedan carinik. Grupa je djelovala do hapšenja Petra Renčića, u avgustu 1942. god.

Prva veza s naprednim radnicima brodogradilišta u Puli uspostavljena je preko Romana Bilića i Bruna Brnka. Sastanci su održavani u šumici **Sijana,** na periferiji Pule, kao i u stanu Petra Renčića, a glavni punkt i veza bio je kod porodice Vlah. Preko Petra Renčića grupa se povezala sa seljakom Petrovičem, vlasnikom jednog imanja na periferiji Pule, koji je sa čitavom svojom porodicom učestvovao u narodnooslobodilačkoj borbi (poginuo je 1943. godine). Petrovič je imao braću i rođake u selu Režance i preko njega se grupa povezala s njima. Braća Petrovič, Miho **i** Josip, te cijelo njihovo selo (osim jedne porodice) također su do kraja rata učestvovali u NOB-u u južnom dijelu Istre. Tokom rata selo **je** popaljeno. (U njemu je živjela i djelovala Ruža Petrovič, kojoj su fašisti izvadili oba oka).

U isto vrijeme dok se grupa povezivala s pojedincima, Mijo Pikunić je nastojao da se zaposli u nekom poduzeću, kako bi mogao da s radnicima dođe u što tješnju vezu. Nakon dva mjeseca uspjelo mu je da se kao tokar zaposli na mjesto svog oca, koji je bio bolestan i nesposoban za rad, u vojnoj

radionici »Genio Marina«, poduzeću za održavanje vojnih objekata. Tu je nakon nekoliko dana uspio da uspostavi vezu s radnikom Martinom Bulićem, zatim Franice Vlah (do dolaska fašista na vlast 1922. godine bio je jedan od rukovodilaca Socijalističke partije u Puli), radnikom Božom Filiplićem, još ranije poznatim antifašistom, Antonom Dejanom i još nekim radnicima. Svi su ovi drugovi ostali aktivni i povezani s narodnooslobodilačkim pokretom sve do oslobođenja.

Nakon kraćeg vremena Miju Pikunića istjerali su sa posla pod izgovorom da je nepoželjan kao radnik u vojnom objektu. Tada je bio pozvan u policiju, gdje mu je rečeno da će ga zatvoriti kao »slavokomunistu«, ako se bude bunio protiv ovog otkaza. Pokazali su mu i neke fotografije na kojima je bio slikan s nekoliko drugova iz Zagreba. Vjerovatno su im to dostavili njihovi agenti koji su bili upućeni u Zagreb nakon okupacije zemlje. (Jedan od tih agenata, Ivan Pola, bio je u Zagrebu, a u toku rata je u Puli likvidiran).

Mijo Pikunić se zatim, ali samo za nekoliko dana, zaposlio kod privatnika Pitona i tamo uspostavljao veze sa drugovima koji su bili spremni da rade za NOP. Ubrzo se zaposlio kod privatnika Belca, gdje je na poslu ostao samo dva tjedna. Tu je uspostavio vezu sa tri radnika koji su bili pod utjecajem KPI, tako da osim tokara Frankovića nisu se odazvali da sudjeluju u NOP-u. Pikunić se tu zaposlio jer je namjeravao da se preko ovog poduzeća probije do Arsenala i brodogradilišta. Naime, Belac je radio i u tim objektima, kao i na ratnim brodovima. Ali to mu nije uspjelo, pa je otkazao posao, te se nekoliko dana kasnije zaposlio u brodogradilištu »Venezia Giulia« (»Venecija Đulija« — sada »Crvena zvijezda«); i to poduzeće je radilo za Arsenal i za brodove italijanske ratne mornarice.

Nakon nekog vremena uspjelo mu je da dobije dozvolu i da vrši povremene radove u Arsenalu. To mu je omogućilo da u tom objektu dođe u vezu s kovinotokarom Josipom Mihovilovićem i još nekim radnicima. Ali veza je trajala kratko vrijeme, jer je Pikunić morao napustiti Pulu i legalni život.

Uprava brodogradilišta strahovito je iskorištavala radnike, a pogotovu naučnike (šegrte). Sistem »potkupi i vladaj« tu je naročito korišten. Radnici su radili na akord; zarada od tog akorda odlazila je, uglavnom, u džepove pojedinih poslovođa [1] vlasnika brodogradilišta, a naučnici su batinama tjerani da rade. U takvoj situaciji Pikuniću nije bilo teško steći simpanje radnika, posebno naučnika, jer se tim metodama suprotstavljao.

U brodogradilištu su tada radili drugovi koji su u kasnijim godinama bili rukovodioci Skoja u Puli, a među njima Serđo Balestra (kasnije sekretar Gradskog komiteta Skoja u Puli), Silvano Druzeta (član komiteta SKOJ-a), Ante Vojak i još jedan drug. Ovi drugovi su krajem 1941. godine radili s Pikunićem koji im je, između ostalog, davao i naprednu literaturu. Pored tih mlađih drugova u brodogradilištu je bila grupa s kojom su održavani redovni sastanci. U njoj su bili: Dušan Mihovilović, Josip Mihovilović Bepo, Anton Bužleta, Ivo Buždon i Grgo Kužinić (svi su oni do kraja rata učestvovali u NOB-u).

Sa svim tim grupama, kao i pojedincima, redovno se raspravljalo o političkoj situaciji, o potrebi upoznavanja ostalih radnika i građana sa situacijom u svijetu, o sigurnoj pobjedi demokratskih snaga, o našoj narodnooslobođilačkoj borbi, 0 potrebi sabotaže i neradu na poslu, o sakupljanju pomoći, proširenju organizacije i povezivanju sa pojedincima; davali su se na čitanje bilteni i leci, koji su u Istru stizali preko Ljube Mrakovčića i Branka Laginje. Oni su bili povezani s Okružnim komitetom KP za Hrvatsko primorje. Mrakovčić i Laginja dolazili su u Pulu, dok je Alma Pikunić češće putovala u Moščeničku Dragu po direktive i materijal. U Pulu je prenosila materijal i direktive i Slavica Privrat.

U samoj Puli, u gostionici »Rovinjeze« u Zagrebačkoj ulici, bio je centar za sastanke, za povezivanje. Vlasnik te gostionice bio je simpatizer, a kasnije i aktivista NOP-a.

Preko Petra Renčića uspostavljena je veza sa Augustom 1 Božom Rosanda, radnicima iz Vinkurana kraj Pule. Stanovnici ovog mjesta i odranije su bili poznati kao politički napredni i antifašistički raspoloženi. Nekoliko drugova iz tog mjesta je 1941. godine bilo po zatvorima u Italiji, a nekolicini je priznato članstvo u KPJ od prije rata.

August i Božo Rosanda bili su povezani s grupom komunista u Puli, koja je bila pod uticajem KP Italije. Preko Augusta Rosande nastojalo se da se dođe u vezu sa rukovodiocima te grupe zbog zajedničkog rada na pripremama za dizanje ustanka. Italijanskim komunistima poručivalo se da je stav KPJ jasan i da nema čekanja, već da se treba boriti. August Rosanda je upoznat s tim da KPJ upućuje svoje članove na ovaj teren radi organiziranja NOP-a. Nakon nekoliko dana Rosanda je izvijestio, da se ti rukovodioci, u prvom redu Eduard Dorigo, kolebaju i nećkaju, jer navodno, nisu imali povjerenja u jugoslavenske komuniste zato što ih ne poznaju i da se zbog toga moraju čuvati. Govorili su, da postoji opasnost da su članovi KPJ u Istri četnici, provokatori i jugoslavenski

nacionalisti. Takve odgovore je slao Dorigo i preko Petra Renčića. No, kada su Renčić i Rosanda uvjerili Doriga i druge da se stvarno radi o članovima KPJ, onda su ovi poručili da je bolje da odu iz Pule, jer su mladi i neiskusni i mogu prouzrokovati i njihovo hapšenje. Rekli su da nije vrijeme za akcije i pripreme za ustanak i da se kadrovi moraju čuvati za slobodu.

Pošto je ta grupa imala priličan utjecaj na veći dio antifašista u Puli, to je otežavalo aktivnost članova KPJ u Istri, a posebno u Puli i proširenje utjecaja NOP-a, pa su im polovicom oktobra 1941. članovi KPJ zaprijetili da će ih raskrinkati kod radnika i antifašista jednim otvorenim pismom ukoliko ne prekinu sa pasivnošću i ako se ne povežu s Jugoslavenima. Vjerovalo se da će to na njih djelovati, no i pored toga ostali su pasivni.

Uoči godišnjice oktobarske revolucije 1941. godine grupa članova NOP-a ispisala je jedan dio grada parolama protiv rata, za mir i slobodu, za priključenje Istre Jugoslaviji, protiv fašizma, za SSSR i drugo. Policija je sutradan pohapsila sve njoj poznate komuniste koji su bili povezani u pomenutoj grupi KPI. U zatvoru su ostali nekoliko dana, jer se policija uvjerila da oni nisu pisali parole. Nakon kratkog vremena poslije ovoga rukovodstvo grupe članova KPI iz Pule poručilo je da je spremno pregovarati s grupom članova NOP-a. Do sastanka je došlo početkom 1942. godine. Oni su tada poslali na pregovore Antona Budičina, rodom iz Rovinja. On je odugovlačio da se održi jedan širi sastanak, jer se, navodno, bojao provale. U stvari, pregovorima sa Jugoslavenima rukovodila je italijanska tajna policija OVRA preko Budičina, koji je bio njen agent.[3]

August Rosanda je od 1941. držao vezu i sa drugovima u Medulinu, gdje su se bili vratili studenti sa otoka Krka: dr Pero Cukon, Ivan Radošević, Josip Kirac, Justina Lorencin, Slavica Radošević, koji su formirali skojevsku grupu, u kojoj su bili povezani Petar Radošević i Rade Cukon. Od jeseni 1941. godine s ovom skojevskom grupom, bili su povezani i Alma i Mijo Pikunić. U Medulin je dolazio iz Trsta Ernest Arbanas. On je živeo i studirao prije rata u Zagrebu, zajedno sa

L. ... [3] Ovo je utvrđeno poslije oslobođenja, kada je pronađen u policiji u Puli materijal o Antonu Budičinu, kao i na suđenju Budičinu Ptt kraju 1945. godine na javnoj raspravi u Rovinju, kojom prilikom Je sve to priznao.

Vladom Božac[4] i Trinajestićem (poginuli su u NOB-u; svi su bili povezani u omladinskoj sekciji društva Istrana u Zagrebu).

Ernest Arbanas povezao se bio i sa dr Dragutinom Depratom, tada studentom iz Marčane, seljakom Vazmoslavom Zenzerovićem iz Prodola i krojačem Alojzom Vitasovićem iz Vodnjana. Svi su oni krajem 1941. godine bili uhapšeni i internirani, jer im je policija ušla u trag poslije provale u Trstu. Sa Marčanom je tada održavana veza i preko Petra Radoševića i još dvojice drugova.

Skojevci iz Medulina organizirali su u svom selu grupu starijih drugova i uspostavili vezu sa svim okolnim selima: Premanturom, Ližnjanom, Šišanom i Valturom. Od drugova iz Medulina na sastanke sa grupom članova NOP-a dolazili su Pera i Rade Cukon, Ivan i Petar Radošević.

U Zagrebu su kao emigranti od 1939. godine živjeli i stanovali kod Pikunića Ivan Vozila i još jedan omladinac, oba rodom iz Batluge kod Sv. Križa na Zminjštini, gdje su se vratili u jesen 1941. godine. Mijo Pikunić je tada otišao u Batlug i našao Ivana Vozilu, dok je onaj drugi omladinac bio u italijanskoj vojsci. Sa Ivanom Vozilom dogovoreno je o radu. Sakupili su nekoliko drugova iz tog mjesta i održali sastanak. Na sastanku je bila većina radnika iz rudnika boksita na tom području. S obzirom da je kretanje bilo otežano (mjesto je udaljeno od Pule oko 40 kilometara), veza se održavala povremeno, a pojačala se kada je grupa došla u vezu s Antom Smokovićem, rodom iz Pule, učiteljem po zanimanju — tada italijanskim poručnikom. On je grupu uputio na porodicu Puzar, koja je imala sina studenta šumarstva u Zagrebu (neko vrijeme prije rata bio je predsjednik studenskog kluba u društvu Istrana u Zagrebu). Veza sa Antonom Smokovićem uspostavljena je preko Zeljka Gržinića, tada istarskim narodnjakom iz Pule, a s Gržinićem preko studenta Ranka Licula, koji se također bio vratio iz Zagreba u Istru. Ranko Licul je dao i adresu Antona Ravnića, seljaka iz Lupoglave, s kojim je veza nešto kasnije uspostavljena. Anton Smoković, kao italijanski oficir, imao je mogućnost i davao je za NOP pištolje, municiju, cipele i upoznavao drugove s raspoloženjem i stanjem italijanske vojske u Puli.[5]

[4] Rodom iz sela Škatari kod Pule, član gradskog komiteta Skoja u Zagrebu od 1940. godine, a prema nekim podacima i gradskog komiteta KP. Poginuo u 13. proleterskoj brigadi »Rade Končar«.

[5] Pred kraj 1942. interniran je u Italiju, a po kapitulaciji Italije se s prekomorskim brigadama prebacio u Dalmaciju u 6. proletersku brigadu. U jesen 1944. zarobili su ga Nijemci u Sv. Križu i nakon nekoliko dana ubili u Pazinu.

U nastojanju da se italijanski komunisti pridobiju za NOP, pokušavalo se uspostaviti vezu s pojedincima iz grupe r, puli. Uspjelo se da se pridobiju samo radnici Luka Metković i Viktor Cvitić, koji su od tada pa do oslobođenja bili aktivni u NOP-u.

Krajem 1941. godine grupa članova NOP-a nastojala je da se poveže s Jakovom Urbincem. On je pristupio pokretu početkom 1942. godine, a u to vrijeme sa njime je pristupio pokretu i Mirko Mauša.

S grupama članova NOP-a i pojedincima rukovodili su i održavali veze Petar Renčić, Alma i Mijo Pikunić, a nešto kasnije i Rade Cukon. Osnovni zadatak bio je da se poveže i pridobije za NOP što više lica, da se šire ideje NOP-a i sakuplja pomoć, kao i da se sabotiraju akcije italijanskih vlasti.

Dok su te grupe djelovale na južnom dijelu Istre, KP je uspostavila vezu s nekim radnicima rodom iz Pazina, koji su radili na Rijeci, te je preko njih došla u vezu s više drugova iz Pazina i okolnih sela. Ta je veza s Pazinom šire i čvršće uspostavljena u proljeće 1942. godine, kada je stigao u Istru delegat Okružnog komiteta KP za Hrvatsko primorje Mario Spiler, tada student iz Rijeke. Tada je uspostavljena i jača veza sa Labinom i Rašom, mada je veza sa rudarima stalno održavana preko Šumbera.

Pokušalo se povezati i s antifašistima iz Vodnjana, ali su oni bili pod uticajem KPI, a to mjesto je tada bilo nastanjeno uglavnom italijanskim življem, pa se tu vrlo teško moglo probiti. Zapravo, tu je narodnooslobodilački pokret uspio uspostaviti bazu mnogo kasnije nego u drugim mjestima.

Italijanska policija preko svog agenta Antona Budičina postigla je to, da je pasivizirala italijanske komuniste i antifašiste. Pokušala je da onemogući razvoj NOP-a u Istri hapšenjem Marija Špilera i Mije Pikunića 1942. godine, no iako je došlo do privremenog zastoja u radu, italijanskim vlastima ipak nije uspjelo da razbiju pokret, jer su temelji bili čvrsto postavljeni još 1941. godine i iz njih se razvio općenarodni ustanak .

Mijo PIKUNIĆ

FORMIRANJE ZETSKOG BATALJONA

Za vrlo složenu i ozbiljnu akciju oslobođenja Pljevalja bile su potrebne političke pripreme kako u Crnoj Gori tako i u Sandžaku i mobilizacija jačih vojničkih snaga. Ovo utoliko prije što se znalo da su Pljevlja jako utvrđena i da ih brane jake i dobro naoružane italijanske snage. S druge strane dolazak partizanskih snaga iz Crne Gore i oslobođenje Pljevalja predstavljalo bi, bez sumnje, veliki uspjeh i omogućilo čišćenje čitavog Sandžaka od okupatora i njegovih pomagača, a došlo bi se i do velikih količina oružja, municije i hrane, u kojoj se tada oskudiejvalo. Sanžak bi postao most i slobodna baza za uspostavljanje čvrste veze sa srpskim partizanima i Srbijom uopšte. Ovakav kontakt mnogo bi doprinio i zbliženju u oružju dva bratska jugoslovenska naroda.

Politička situacija u ovo vrijeme na terenu Crne Gore bila je dosta povoljna. Narod je gotovo u cjelini bio raspoložen za dalju borbu i spreman da je pomaže svim sredstvima iako su ona bila oskudna. Čitav narod je tada, tako reći bio pod oružjem i Crna Gora je bila jedan veliki vojni logor. U novembru 1941. partizani su držali ili kontrolisali gotovo čitav teren, izuzev glavnih gradova. Moguće je bilo zatvoriti skoro sve komunikacije, a to je često i rađeno. Na osnovu takve procijene situacije, Glavni štab za Crnu Goru i Boku izdaje 6. novembra 1941. godine naređenje svim podređenim vojnim rukovodstvima na teritoriji Crne Gore, u kome se tačno određuje koliko bataljona treba formirati sa kog terena, koliko boraca svaki bataljon da mobiliše, kako i na koji način da se formiraju bataljoni koji će ući u sastav Crnogorskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda za dejstva u Sandžaku i biti pod jednom komandom, odnosno štabom. U uputstvima je stajalo: da se za komande vodova i četa odabere provjereno

ljudstvo, iskusni i odvažni borci, da se jedinice dobro opreme oružjem i potrebnom ratnom opremom, odjećom, obućom, sanitetskim i drugim materijalom; da se osiguraju tovarna grla za nošenje teških oruđa, rezervne hrane i drugih potreba. Svaki borac je bio dužan da ponese hrane za četiri dana. Posebno je naglašena konspirativnost ove akcije, i potreba da se sve pripreme izvrše tajno. U uputstvu je bilo podvučeno da se područje u kome se vrši mobilizacija za Sandžak, a naročito ono koje je politički osjetljivije, ne smije ostaviti bez članova Partije. Takođe je stajalo da se jedinice koje ostaju na terenu Crne Gore popune novim borcima, mjesto onih boraca koji idu za Sandžak. Partijsko članstvo, jedinice i borci koji su ostali na terenu imali su nove i vrlo ogromne zadatke: da stalno i neprekidno uznemiravaju i napadaju neprijatelja na svim komunikacijama i mjestima gdje god je to moguće. Na ovaj način je trebalo olakšati mobilizaciju i pokret jedinica za Sandžak, a, s druge strane, okupatorske snage privezati za njihove tadašnje garnizone i onemogućiti im da šalju pomoć u pravcu Sandžaka.

Stab Zetskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda (komandant Blažo Jovanović, komesar Vlado Raičević, zamenik komandanta Srdan Novaković, zamjenik komesara Vlado Božović) održao je noću između 13. i 14. novembra sastanak i razradio pomenuto naređenje Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku. Odlučeno je da se sa teritorije Podgorice, Lješkopolja, lješanske nahije i Zete formira jedan bataljon jačine 350—400 boraca pod nazivom ZETSKI BATALJON, koji bi ušao u sastav Crnogorskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda za Sandžak. Takođe je odlučeno da se sa ostale teritorije Zetskog odreda formira još jedan bataljon jačine od 450 borca pod nazivom »18. oktobar«. Naređenje je trebalo odmah sprovesti u delo. Zetski bataljon, sa određenim brojem boraca, trebalo je da 20. novembra 1941. godine, ujutru, bude kompletan u selu Vinići (Bjelopavlići). Postavljen ie bio i štab ovog bataljona u sastavu: komandant Spiro Mugoša, politički komesar Periša Vujošević, zamjenik komandanta Velimir Terzić i zamjenik političkog komesara Jagoš Uskoković.

t Ja sam, kao politički komesar Zetskog narodnooslobodilačkog partizanskog odreda, dobio zadatak da formiram Zetski bataljon i da ga dovedem u Viniće. Još ranije, prije nego što sam pošao na teren, Pokrajinski komitet je dostavio direktivu Partijskim rukovodstvima i organizacijama sa ovog terena **da** izvrše sve pripreme za mobilizaciju ljudstva i formiranje ba**taljona.** Na ovom poslu angažovane su sve partijske ćelije. **Svuda** je išlo dobro i skoro bez teškoća, izuzev **na** terenu do-

njolješanske nahije, gdje partijsko članstvo nije imalo većeg uticaja na mase. Ipak je i na tom terenu formirana jedna jača partizanska jedinica, koja je ušla u sastav Zetskog bataljona.

Planom je bilo predviđeno da se borci prikupe na zbornom mjestu u selu Gornja Draževina (kuće Burzanovića) najkasnije do 18. novembra uveče. Tu bi se formirale čete i vodovi i postavili štab bataljona i rukovodstva, četa i vodova, tako da bataljon bude spreman da 19. novembra u 9 sati krene za selo Viniće.

Kad sam odlazio da izvršim ove zadatke, svratio sam u selo Gostilje u Glavni štab za Crnu Goru i Boku i javio se Ivanu Milutinoviću Milutinu. On mi je još detaljnije objasnio cilj ove naše akcije i preporučio da budemo vrlo oprezni i uzmemo obezbjeđenje, jer će od toga umnogome zavisiti uspjeh formiranja i prebacivanja bataljona u Viniće.

U selu Tološi, gdje sam stigao 14. novembra 1941. godine oko 9 sati uveče, zatekao sam u kući Milana Raičkovića štab partizanskih jedinica sa ovog terena (Lješkopolja, Podgorice, iješanske nahije i Zete), **koji** su sačinjavali: **Spiro** Mugoša, Bajo Raičević i Arso Mijović. Njih trojica su bili vojno rukovodstvo — štab partizanskih jedinica na terenu odakle je trebalo formirati bataljon za Sandžak. Kao politički rukovodioci radili su na terenu Lješkopolja Andro Mugoša, Milan Raičković, Dušan Asanović i drugi; u Podgorici Savo Pejanović, **i** drugi, na terenu Zete Milan Vukotić, Spaso Drakić, Dušan Vuković, Vaso Aligrudić **i** Arso Mijović; u lješanskoj nahiji: Veselin Burzanović, Simon Đurišić, Savo A. Kažić, Anto B. Bojanić, Ilija M. Vukčević, Jagoš M. Vukčević, Blažo R. Uskoković i drugi.

Prvi sastanak je održan 15. novembra u zoru u kući Milana Raičkovića. Prije njegovog početka **Spiro** Mugoša me je obavijestio da je 14. novembra oko 8 sati uveče, u borbi sa petokolonašima, poginuo moj brat Bajo Raičević, jedan od Spirovih najbližih drugova i saradnika. Rekao mi je da je partijsko i vojno rukovodstvo odlučilo da se Bajo prenese u njegovu kuću i sahrani na mjesnom groblju u nedjelju, 16. novembra u 12 sati.

Određenog dana je, u prisustvu mnogo naroda i uz partizanske vojničke počasti, skoro naočigled okupatora i domaćih izdajnika, obavljena sahrana na mjesnom groblju. Tom prilikom govorili su Vlado Martinović Bajica i Vako Đurović. Govori i sahrana uticali su na mobilizaciju naroda za još odlučniju borbu. Kako su na sahranu bili došli rukovodioci sa terena Lješkopolja i Podgorice, sa kojima je baš trebalo da se sastanemo u vezi sa formiranjem Zetskog bataljona, to smo

16. novembra oko 3 sata poslije podne, u kući Vuka V. Mugoše (selo Donja Gorica), održali sastanak. Bili su prisutni i komandiri, odnosno komesari, partizanskih jedinica sa terena Lješkopolja, zatim Marko Radović, Savo Pejanović, Milan Raičković, Andro Mugoša, Spiro Mugoša, jedan drug iz Podgorice gijeg se imena ne sjećam, i ja. Poslije mog izlaganja postavljeno je i nekoliko pitanja i tražena su neka objašnjenja. Svako je dobio određene zadatke u vezi sa mobilizacijom i prebacivanjem boraca na zborno mjesto u selu Gornja Draževina (kuće Burzanovića).

Savo Pejanović se vratio još u toku noći u Podgoricu, gdje je, po dogovoru, trebalo da organizuje izlazak ljudstva za bataljon preko novog mosta na Morači. Ovo je bilo moguće ostvariti jer je 17. novembra bio ponedjeljak, pazarni dan, pa su se borci mogli pomiješati među seljake koji se vraćaju kući. Njihov izlazak iz grada prošao je bez incidenta.

Milan Raičković je bio zadužen da u toku noći održi u selu Tološima i Momišićima sastanke i informiše ljude o situaciji i cilju mobilizacije i upućivanja boraca za Zetski bataljon. Ja sam, u istom cilju, pošao u selo Gornja Gorica, a Andro i Spiro Mugoša u selo Donja Gorica. Sve je urađeno brzo. Po obavljenom poslu, Spiro Mugoša i ja pošli smo u toku noći u selo Donji Kokoti, a odatle, poslije održanog sastanka, prebacili smo se čamcem preko Morače u selo Botun i tako došli u Zetu.

Svuda po selima od 15. do 20. novembra 1941. organizovane su straže i patrole. Naši borci su uspostavili potpunu kontrolu terena.

Svi zakazani sastanci komandi jedinica održani su na vrijeme i po planu. Na terenu smo odmah uspostavili vezu sa partijskim rukovodstvom, drugovima: Milanom Vukotićem, Spasom Drakićem, Dušanom Vukovićem i Vašom Aligrudićem kao i sa Nikom Marašom, Arsom Mijovićem, Velimirom Terzićem i Nikolom Karadaglićem, koji su bili zaduženi da rade po vojnoj liniji. Ovom prilikom obišli smo jedinice u selima: Dajbabe, Botun, Lajkovići — Mahala, Goričani, Golubovci, Mojanovići, Mataguži, Gostilje, Bijelo Polje i Ponari — Bistrice. Iz Bijelog Polja morali smo se ponovo prebacivati preko Morače za Vukovce i Ponare.

Na sastancima su određena mjesta za prelazak drugova Zete, i to na rijeci Morači — kod Mišurice i sela Vukovci, a jedan dio mogao se prebaciti i u selu Bistrice za Ponari. Dalji pravac bio je Lješkopolje — Krusi — Gornja Draževina.

Na terenu lješanske nahije išlo je malo teže. Partijska organizacija na terenu ovog dijela lješanske nahije je primila

direktivu za mobilizaciju ljudstva za formiranje Zetskog bataljona, ali, izgleda, nije bila u stanju da je potpuno sprovede. Bilo je dosta opiranja i raznog izgovaranja da li da se ide ili ne. Prilično se bilo palo pod uticaj reakcije, koja je još tada u lješanskoj nahiji počela pomalo dizati glavu.

Prebacivanje boraca i prikupljanje na zbornom mjestu ostvareno je po planu. Pred ponoć 18. novembra okupilo se u selu Gornja Draževina više od 500 boraca. Štab bataljona formirao je čete i vodove i postavio njihove komande. Formirane su četiri čete: sa terena Zete od 190 boraca, Podgorice od 110 boraca, Lješkopolja od 100 boraca i donjolješanske nahije od 60 boraca. Zatim je izvršen pregled ljudstva i naoružanja.

Izvjestan broj boraca, koji prema mišljenju komisija za ocjenu zdravstvenog stanja ne bi mogli da izdrže naporan i dug put, trebalo je da se vrati kući, na teren. I političko rukovodstvo sa terena je odlučilo da jedan broj članova Partije vrati na teren, iz političkih potreba. Međutim, svi su željeli da pođu za Sandžak, i tek kada je to postavljeno kao partijska direktiva, vratilo se kućama oko 70 drugova.

Bataljon od oko 460 boraca bio je naoružan puškama i sa 6—8 puškomitraljeza, a oko 70% ljudstva i bombama. Najveći broj boraca bili su omladinci — većinom seljaci, zatim radnici, pa intelektualci, a bilo je i nešto oficira i podoficira bivše jugoslovenske vojske.

Bataljon je bio spreman za pokret. Narod iz obližnjih sela donio je hrane i pića. Iako je bilo zabranjeno, pjesma se orila i čula nadaleko. Ujutro 19. novembra u 9 sati bataljon je sa zbornog mjesta krenuo pravcem: selo Buronji — Dolovi (komanski) — Donji Zagarač — Lazarev Krst — Zagreda — Orja Luka — Slap na Zeti — Vinići. U Dolovima smo imali odmor i ručak, a zatim kraći zastanak u Donjem Zagarču. Putovalo se cijelu noć 19/20. i sjutradan 20. novembra, bataljon je stigao u Vinići, gdje se nalazio štab Crnogorskog odreda za operacije u Sandžaku.

Vlado I. RAIČEVIĆ

PRVA TREBEVICKO-JAHORINSKA GERILSKA CETA

Krajem 1939. godine nalazio sam se na radu kao metalski radnik u preduzeću »Vistad«, u Višegradu. Na traženje vojnih vlasti, uprava preduzeća dala mi je početkom februara 1940. godine otkaz. Istovremeno komandir višegradske policije saopštio mi je da sam osuđen na protjerivanje iz Višegrada, s tim da ga moram napustiti sa prvim vozom ako ne želim da me na osnovu policijske potjernice sprovedu u Foču.

Prvim vozom, koji je išao za Sarajevo, putovao sam i ja. Stigao sam u Sarajevo u kome nisam bio već sedam godina uslijed progona policije. Iz Sarajeva produžio sam u Kasindol u kome se nalazilo lječilište za tuberkulozne bolesnike. U junu 1940. godine, formirali smo partijsku organizaciju u Kasindolu, kojoj sam bio sekretar sve do 24. jula 1941. god.

Nekoliko dana poslije bombardovanja Beograda u Kasindol su počele dolaziti manje vojne jedinice tzv. Đačkog bataljona, a zatim brojna vozila (kamioni, automobili, i autobusi) sa pitomcima vojne akademije i grupom viših oficira. Poslije 3—4 dana boravka tri pitomca su se obratila nekim radnicima u lječilištu tražeći civilna odijela; govorili su da se ne žele predati Nijemcima i da imaju namjeru da se prebace do Grčke. Dan-dva kasnije u Kasindol je došla jedna kolona njemačkih vojnika sa nekoliko oficira koji su, poslije kraćeg razgovora sa komandantom vojne akademije, naredili koloni Nijemaca da izvrše opkoljavanje postrojenih pitomaca, nakon čega su ih otjerali u pravcu Sarajeva.

Već ustaše počinju da uspostavljaju svoju vlast u lječilištu. Suspendovan je dotadašnji upravnik Uroš Banjanin, a imenovan novi. Poslije kraćeg vremena ovaj novi upravnik je postao zamjenik novoimenovanog upravnika, jer prethodni nije

bio naklonjen ustašama. Časne sestre, koje sam sve do dolaska ustaša na vlast slušao kako za vrijeme odmora u paviljonu »Bosna« u horu mole »Zdravu Mariju« i »Očenaš«, to sada nisu cmile, nego su čitale najnovije vijesti iz novina i govorile kako treba pomagati ustaškom režimu. Neke od ovih najedanput su se pretvorile u vrlo budne ustaške čuvare pa su špijunirale da li se kod nekog radnika slučajno nije zatekao koji vojnički predmet. Sve takve slučajeve revnosno su javljale upravi ili su ih same oduzimale i nosile u svoj samostan na Mladice.

Neki ljekari, Srbi i Jevreji, kao i neki radnici i službenici, napustili su lječilište, jer nisu osjećali sigurnost za svoj život. Svakodnevno su se pronosile vijesti da su ustaše ponekog iz okolnih sela odvele, kao na primjer: Luku Radonju iz Lukavice braću Božiće iz Alipašin-Mosta, Đuru Škrbu iz Kasindola i druge. Ustaše su u Rakovici spalile i opljačkale neke srpske kuće. U selu Crnotini zatvorile su u štalu veći broj staraca, žena i djece i zapalili ih. Slični zločini dogodili su se i u Reljevu. Ustaše su uhvatile i likvidirale Miloša Andrića, člana kasindolske partijske organizacije.

Jednog dana dođe u Kasindol jedan seljak iz sela Orahovica, srez Foča; priča da mu je u kuću došla grupa ustaša i tražila da im preda pušku. Puške nije imao. Tom prilikom su mu iz štale uzele najboljeg vola i odvele. Njegovog komšiju su isprebijale, odvele mu sina i vola, pričao je dalje ovaj seljak u očajanju da ne zna šta će od života. Slušajući to nisam mogao a da se ne upletem u razgovor. Rekao sam orahovačkom seljaku da, kada nema puške, proda vola i nabavi pušku. Tako će kada im ustaše drugi put dođu u selo da pljačkaju biti ravni: »puška ti — puška mi«! Dalje sam mu savjetovao da će im ustaše oduzeti i volove i skrivene puške pa čak i živote, ako im se ne suprotstave sa puškom u ruci.

*

Partijska organizacija u Kasindolu svakim danom je bili aktivnija. Članovi Partije sve više su bili obasipani od strane mještana i seljaka iz okolnih sela raznim pitanjima o tome kakva je situacija, zašto ne dolazimo u njihova sela, zašto je Rusija potpisala sa Hitlerom pakt o nenapadanju, hoće li Rusija udariti na Njemačku, zašto se bore komunisti itd. Tom prilikom pojedini seljaci su izražavali svoje mišljenje da su čuli da komunisti sve oduzimaju i da onda daju iz jednog magacina. Na sva ova pitanja ljudi su tražili odgovore.

Bivših buržoaskih političara, pripadnika režimskih partija, nije bilo ni za lijeka baš onda kada su najviše trebali na-

xodu. Oni koji nisu prišli ustašama i njihovim gospodarima Nijemcima i Italijanima, tražili su skloništa za sebe.

Naša partijska organizacija je po direktivi Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo u junu počela da prikuplja podatke koliko ima i kakvog oružja i municije u selima oko Trebevića, Kasindola i Jahorine. Preko članova i simpatizera KPJ, koji su živjeli po pomenutim selima i zaseocima, prikupljali smo podatke tko ima i kakvo sakriveno oružje, koliko u kojem zaseoku, koje su donijeli aktivni vojnici i rezervisti poslije kapitulacije bivše jugoslovenske vojske. Osim toga, organizacija je u ova sela slala najpopularnije članove Partije (Aleksu Bojovića i druge) koji su obilazili sela zadržavajući se u njima po nekoliko dana.

SASTANAK 22. JUNA

U subotu 21. juna obavijestio sam članove naše partijske •organizacije u Kasindolu da dođu na partijski sastanak 22. juna u 9 sati prije podne u Bojovićev gaj. Bilo je javljeno iz Sarajeva da će na ovaj sastanak doći Milutin Đurašković. Sastanak smo zakazali rano prije podne jer je to vrijeme odgovaralo planu Mjesnog komiteta Sarajeva. Iz raznih pravaca pojedinci su došli na zakazani sastanak na kojem je kao glavna tačka dnevnog reda bilo pitanje prikupljanja podataka o oružju i municiji koje se iznalazilo kod ljudi po selima. Poslije izvještaja o stanju ustanovljenog broja oružja i diskusije o daljoj akciji na pronalaženju oružja, sastanak je završen. Razišli smo se u raznim pravcima; neki prema hotelu »Jahorini«, a neki među kojima i ja, u pravcu kruga lječilišta. Đuraškovića je otpratio Kojo Jovančić, preko sela Tilave, pošto je trebalo da Đurašković ide kraćim putem na Vraća. Kada sam se približio krugu lječilišta, sve sam više mogao čuti da se nešto govori o Sovjetskom Savezu. Stao sam kod jednog zvučnika i ubrzo sam iz emisije, koja je prenošena sa jednog radio-aparata saznao da je Hitlerova Njemačka napala Sovjetski Savez.

Koliko god sam tom viješću bio iznenađen, još više sam **se** obradovao, ali toga momenta to nisam ničim ispoljavao. Pacijenti su po grupama komentarisali najnovije događaje na razne načine. Prišao sam jednoj grupi da čujem njihovo reagovanje i razgovor. Slušajući ih zaključio sam da ne govore ono što misle. Brzo sam se odmakao od pomenute grupe pacijenata i **otišao** u »Jahorinu«. Nisam se malo iznenadio kada sam vidio kakvo je veselje nastalo među Kasindolcima, kada su čuli da je **Njemačka** napala SSSR. Sutradayi sam se susreo sa jednim radnikom Hrvatom i on mi je tom prilikom smiješeći se doba-

cio: »Ramize, ako pobijede crveni, ja ću se držati tebe, a ako « — kod ovoga »ako« je zaćutao i samo je uvukao vrat među ramena.

Nekoliko dana poslije sastanka od 22. juna, Mjesni komitet KPJ za Sarajevo zatražio je od kasindolske partijske organizacije da organizuje svakodnevnu kurirsku vezu Šarajevo-Kasindol. Ovu vezu održavao je Rade Tomoć, šofer lječilišta zatim je našoj organizaciji stavljeno u zadatak da pripremi teren oko Trebevića i Jahorine za dvojicu drugova koje će Mjesni komitet KPJ Sarajevo uputiti u pomenuta sela da direktno rade na dizanju ustanka. Jednog dana, prebacila je naša veza Srećka Goranina studenta iz Sarajeva, i Kazimira Frankovića, metalskog radnika takođe iz Sarajeva. Ovoj dvojici drugova pridodat je bio Savo Ćosović, zemljoradnik iz sela Ulobića, član partijske organizacije Kasindol. Mjesni komitet KPJ iz Sarajeva i kasnije je slao pojedine drugove iz grada u sela radi organizacije ustanka.

*

24. jula oko 19 sati u šumarku iznad kuće Toma Međe u Kasindolu održan je sastanak partijske organizacije kojem su prisustvovali Slobodan Princip Seljo, Hasan Brkić, Srećko Goranin, Mento Eskenazi, Tomo Međo, stari Janko Kutlača i drugi. Aleksa Bojović i Đorđo Kutlača nisu prisustvovali jer su bili odsutni iz Kasindola, a sastanak je sazvan kao hitan. Na dnevnom redu su stajala dva pitanja: 1) Formiranje gerilske čete na prostoru Trebević—Jahorina i 2) Izbor sekretara partijske organizacije Kasindol. Slobodan Princip Seljo je izložio situaciju u BiH i u drugim krajevima Jugoslavije, napad fašističke Njemačke na SSSR i dužnost komunista da se organizovano bore protiv fašističkih okupatora — Njemačke i Italije — svim sredstvima i na svakom mjestu uništavajući njihovu živu i materijalnu silu. Odlučeno je da se formira Trebevićka gerilska četa i da ona 26. jula izvrši prvu akciju uništavanjem: telegrafsko-telefonskih stubova na željezničkoj pruzi oko Dovlića i mostova na glavnim drumovima kojim se kreću neprijateljske jedinice. Na ovom sastanku Srećko Goranin i ja dogovorili smo se da ja dođem u četu 2. avgusta. I kada sam došao u četu, u Mokrine, blizu sela Ulobića, svega je bilo 15 boraca. Do toga dana nije izvršila ni jednu akciju. Tada su već u četu bila došla dva druga koja su upućena od Glavnog štaba sa Romanije i to: Gozo Salko i Lunava Ljubo, metalski radnici iz Sarajeva. Lunava je određen za zamjenika komandira čete.

U četi u koju sam došao pod imenom »Mićo« neki drugovi (Lunava Ljubo, Ćosović Savo, Ivančić Kojo) su znali i moje

pravo ime i prezime i vjerovatno su ga u razgovoru pred nekim borcem rekli te saznanje u četi da sam musliman bilo je dovoljno da me pojedinci od boraca u našoj četi proglase ustašom. Međutim, u četi se toga dana nalazio Blaško Bojović i drugi drugovi, koji su odmah stupili u akciju objašnjavajući borcima da tako ne smiju gledati na muslimane borce u našoj četi.

Goranin se stalno nalazio u društvu sa jednom grupom seljaka na čelu sa Manojlom Pandurovićem, koji nije bio borac, ali koji je kao ugledan domaćin imao priličan, uticaj na seljake. Manojlo je bio protiv oružane akcije naše čete. Ne bi se moglo reći da se Goranin i slagao sa Manojlom, već naprotiv. ali je ipak vodio računa o njegovom mišljenju. Zbog takvog stava i mišljenja nekolicine seljaka mještana, koji su bili protiv akcija, borci su se dosađivali, odlazili kućama bez pitanja i stvarali jednu vrstu nediscipline u tek organizovanoj četi. Osim togä u četi nije bila organizovana ishrana; borci koji su bili iz Sarajeva i iz udaljenih sela u koja nisu v^še smjeli odlaziti, manje ili više su gladovali. Njihova ishrana zavisila je od toga da li će se neki drug sjetiti svojih drugova kojim niko ne donosi hranu, a takvih je bilo najviše.

Spavali smo pod jelama, slabo obučeni, bez pokrivača, izloženi gotovo svakodnevnoj hladnoći i kišama; sve ovo je stvaralo kod jednog broja boraca vrlo mučno raspoloženje. Uslijed ovakve situacije, komandir Gozo Salko i zamjenik komandira čete Ljubo Lunava pripremali su bjekstvo iz čete. Ovaj plan bjekstva otkrio je Ljubo Lunava, pozivajući i mene da pođem sa njima. Njihovu namjeru odmah sam saopštio Goranu i dogovorili smo se da mi, članovi Partije, održimo sastanak. Održali smo sastanak na kome sam izložio pred drugovima šta mi je predložio. Lunava. Gozo i Lunava su priznali da su htjeli otići iz čete, a kao razlog naveli su neobezbijedenu ishranu, spavanje na polju bez pokrivača, često izloženi kiši i si. Poslije ovog sastanka, a pošto smo nas nekolicina imali po nekoliko stotina dinara, sporazumjeli smo se da damo jednu sumu novaca jednom mieštanu da kupi jednog ovna i da napravi ručak za cijelu cetu. To je bio prvi dan. da je četa imala pripremljen topao ručak. Poslije ručka nastalo je prijatno raspoloženje kod boraca, ab je u tom momentu dotrčao jedan dječak iz sela i rekao po Prilici ovo: eno malo prije ustaše odvedoše Spasoja Bojovića, je kosio. Vezali su mu ruke žicom i odveli ga na Ružicu, «vi borci su spontano skočili i trčećim korakom su preko livada Mokrine potrčali u pravcu Ružice. Četa se podijelila u dvije ^olone kako bi presrela i obuhvatila ustaše, potukla ih i oslobodila Spasoja Bojovića.

Pretrčavajući Mokrine vjerovatno je da su nas ustaše na čelu sa žandarmerijskim narednikom iz stanice Trnovo primijetili i umjesto da mi njima napravimo zasjedu, oni su je napravile nama. Ustaše su otvorile vatru na nas sa rastojanja od 50 do 100 m. Goranin je ležeći u šiblju i paprati, gdje ga je zatekla prva ustaška paljba, podvikivao s vremena na vrijeme, pozivajući borce da opkole neprijatelja. Zandarmerijski narednik, koji je ležao nešto naviše, sigurno je opazio da Goranin ne puca i najedanput je skočio i potrčao prema Goraninu da ga živa uhvati. Borci su u tom momentu pucali u narednika i on je pogođen pao. Čim su ustaše vidjele da im je narednik pao, pobjegle su.

Sutradan poslije ove borbe počele su žene, pa i neki ljudi da pronose alarmantne vijesti, kako> ide velika neprijateljska, vojska: jedna sa Brusa, a druga se kreće prema Sabinoj vodi. Drugi su govorili da su čuli od trgovaca sa Sirokače da se velika vojska sprema da pohvata četnike u Trebeviću. (U ovo vrijeme svijet je govorio, a čaršija posebno, da smo mi četnici).

Pojedini borci, a naročito oni bez pušaka, koji su iz okolnih sela došli u četu, počeli su se osipati. Stražari su napuštali stražarska mjesta bez pitanja i znanja komandira čete i drugih. Uslijed nastale situacije održali smo sastanak sa borcima i na. jedan zgodan način rekli smo kolebljivcima da idu kući i posvršavaju svoje poslove, pa kada završe da se jave u četu. Neki su ovo saopštenje jedva dočekali i odmah su otišli kućama. Ostalo nas je sa oružjem i bez oružja oko 18. Nas 8 iz grada bili smo bez oružja. Dan kasnije počeli su se osipati i oni borci koji su se bili odlučili da ostanu u četi. Istovremeno su Gozo, Lunava i Goranin kao štab čete, stalno nešto raspravljali. Naime, Gozo i Lunava bili su uporni da mi pođemo na Romaniju. Goranin nije bio za odlazak na Romaniju, ali u vezi s tim konsultovao je Manojla Pandurovića i još neke viđenije domaćine i borce i svi su jedva dočekali da idemo, osim Save Čosovića, koji se nije slagao da idemo. Poslije toga štab čete je donio odluku da pođemo na Romaniju. Uvečer, mislim da je bio 13. avgust, nas 8* sa vodičem Ljupkom Lukićem krenuli smo na Romaniju. Išli smo preko Ravne planine, a osvanuli smo visoko iznad željezničke pruge između Korana i Stambolčića. Pred večer smo došli blizu sela Gorovića. Naš vodič Ljupko otišao je u selo. i doveo seljaka Vuka Kovačevića, koji je obećao da će nas prebaciti na Romaniju. Međutim, on je stalno pronalazio neke zapreke za prebacivanje, tako da smo čekali dva dana, a drugog dana

* Srećko Goranin, Salko Gozo, Ljubo Lunava, Alija Dizdarević, Pero Kaurin, Kazimir Franković, Ljupko Lukić i Ramiz Sladić.

počele su jake borbe iznad Mokrog i na Crvenim stijenama. Cule su se pored nušaka i mitraljeza i jake eksplozije bacačkih mina i drugog oružja.

Drugi dan po podne Vuko nam je pokazao dvije kuće koje su se vidjele iz Gorovića u Mokrom, i rekao da će nas prebaciti do njih. Međutim, tamo gdje nas je htio prebaciti bilo je očito da ćemo pasti u ruke ustaša ili Nijemaca, jer su se one kuće nalazile u pozadini neprijateljske borbene linije. Sa nama je htio da pođe jedan čovjek tridesetih godina kojeg je među nas doveo Vuk. On je imao prilično veliku bradu. Međutim, drugi dan pred veče, kad je Vuk namjeravao da nas prebaci na Romaniju, istovremeno je savjetovao onom svom gostu da ne ide sa nama. Mi smo zaključili da nešto nije u redu, posumnjali smo u Vukovo poštenje i poslije održanog sastanka zaključili smo da se ponovo vratimo na '"rebević i Jahorinu.

Kad se smračilo, mi smo se spustili na Paljanske livade (nismo imali vodiča), a pošto je mjesec često »provirivao« iza oblaka i osvjetljavao golu livadu krenuli smo potokom kroz šiblje. Pošto smo prošli Sabanovića pilanu, popeli smo se visoko iznad pruge i prošli kroz selo koje se nalazi daleko na lijevoj strani puta za Jahorinu. Iza sela smo upali u jednu dolinu koju nije obasjavao mjesec. Tu smo sjeli i zajednički popušili posljednju cigaretu koju smo čuvali. Pokušali smo jesti mladi kupusni list, ali je bk» vrlo neukusan. Te večeri smo jeli u Gorovićima vrlo mladi i prijesan krompir. Prekinuli smo odmor i pošli, kada nas je dočekala visoka ograda ispletena bodljikavom žicom. Teško smo se provukli puzeći po zemlji ispod žice i prošli kosom kroz mlad jelov zasad, kad najedanput u potpunoj noćnoj tišini osu brza paljba iz desetak pušaka na nas. Brzo smo legli i povukli se u pravcu Jahorine, odakle nije pucalo. Iznad naših glava meci su sjekli vrhove i grane mladih jelika, dok smo se mi izmicali iz kruga neprijateljske zasjede. Bila je naša sreća što je neprijatelj na nas otvorio vatru nešto' malo ranije. Da nije to učinio, naš pravac kretanja upravo> nas je vodio da nagazimo na njihove puščane cijevi. Krećući se noću po šumi orjentisali smo se prema željezničkoj pruzi. Kada je svanulo, mi smo se nalazili blizu Dovlića. Išli smo kroz selo, a žene su izvirivale iz kuća gledajući nas radoznalo. Rekli smo im da smo pošli u šumu da se borimo protiv Nijemaca i ustaša. Zene su govorile da u selu nema niko. Pitale su da li smo gladni, a zatim su nam podijelile po malo pure i po solju mlaćenice. To smo pojeli stojeći. One su nam pokazale pravac kojim ćemo doći na Međuše, odnosno Brus. Kad smo se udaljili iz sela, u jednom šumarku smo održali sastanak na kojem smo odlučili kuda da pođemo. Odlučeno je da treba ići u Sarajevo i staviti

se na raspolaganju Mjesnom komitetu KPJ. Ja sam saopštio da idem u Kasindol da se javim u svoju partijsku ćeliju, a onda ću vidjeti da li ću ići u Sarajevo. Srećko Goranin me zapitao tada da li može i on poći sa mnom. Rekao sam mu da je za mnom izdana potjernica i da ću ja ići u Kasindol sa priličnim rizikom, a ako on hoće možemo zajedno poći. Na ove moje riječi Srećko nije ništa odgovorio, što je značilo da on ide u Sarajevo. Međutim, idući u pravcu Međuša, neki drugovi, po dva zajedno, odvajali su se i kretali u pravcu Trebevića ka Sarajevu. Tom prilikom Srećko je poručivao šta će drugovi prenijeti drugovima u Sarajevo, ako ne padnu u ruke neprijatelju. Gozo, Lunava, Goranin i ja još smo išli zajedno, kada je Goranin izjavio da on neće u Sarajevo, nego da ide u selo Pavlovac kod Manojla Pandurovića. Gozo i Lunava otišli su u pravcu sela Petroviča, Goranin u Pavlovac a ja u Kasindol. Kada sam došao u Kasindol, Toma Međe nije bilo tamo. Rekli su mi da je morao napustiti Kasindol prije dva dana i poći na Jahorinu odnosno Trebević sa Aleksom Bojovićem, Dušanom Dašićem i još nekim. Đorđu Kutlaču sam zatekao kod kuće, a Rade Tomić i još neki seljanin upravo su toga jutra polazili za Srbiju (u Beograd).

Dan dva ranije ili kasnije iz Sarajeva je upućen na Trebević Radojević Miladin sa još jednim drugom pod pseudonimom »Stanko«. Nekoliko dana poslije dolaska na Trebević Radojevića, Tome Međe, Alekse Bojovića, Dušana Dašića i drugih, na područje Trebević—Jahorina došao je i Pero Kosorić iz Romanije sa desetinom romanijskih boraca, gdje smo počeli da radimo na organizaciji ustanka u ovom kraju.

Ramiz SLADIC

RAD SKOJ-a U SELU GAJU 1941.

Skojevska organizacija osnovana je u selu Gaju, kotar Daruvar, jula 1940. godine odlukom Općinskog komiteta Partije u Brezinama. Na osnivačkom sastanku bio je sekretar Općinskog komiteta SKOJ-a Stevo Mioković iz Bujavice. Sastanak je održan u kući Đure Simona. Tom prilikom su primljeni u SKOJ omladinci: Slavko Sudra, Antun Grbac, Ivan Sifter i Luka Opić. Za pročelnika izabran je Slavko Sudra.

Skojevska organizacija aktivno djeluje među omladinom i postaje glavni pokretač rada i važan faktor u izvršenju partijskih zadataka. Pored zadatka da djeluje među omladinom, radila je i na razbijanju vjerskih organizacija, kao što su »Katolička akcija« i dr. Osim toga pisane su parole, rasturani leci, sakupljana materijalna pomoć i si. Organizacija je bila snabdjevena potrebnom literaturom, pa su omladinci mnogo radili i na svom ličnom uzdizanju. Oni su bili veoma aktivni i u radu čitaonice koja je, odlukom Općinskog komiteta KP, formirana 1939. godine u okviru tada legalne organizacije, ogranka Seljačke sloge. U okviru čitaonice formirana je tamburaška sekcija mladih, koja je okupljala napredne omladince.

Kada je vlada Cvetković-Maček pristupila Trojnom paktu, aktivnost skojevske organizacije se pojačala. Po dobivenoj direktivi pisane su parole: »Bolje rat — nego pakt«; »Dolje vlada — vlada gladi« itd.

Godine 1941. ulaskom okupatora u našu zemlju i osnivanjem takozvane NDH, bio je zabranjen rad čitaonice. Suočivši se neposredno sa fašizmom, skojevci su od Općinskog komiteta **Brezine** tražili nove direktive za rad. Sekretar Marko Kljakić [re]kao je da još nema određenih direktiva, ali da po njegovom mišljenju treba na svakom koraku sabotirati rad organa NDH, ne ulaziti ni u kakve njihove organizacije, već naprotiv spre**čavati** svaki pokušaj organizovanog rada takvih organizacija.

Tom prilikom je odlučeno da Ivan Sifter ode u Banovu Jarugu da vidi ima li kakvih novih direktiva iz Zagreba. On je to učinio i donio direktive, koje je dobio od druga. Kubaše.

Skojevska organizacija je prema dobivenim direktivama nastavila rad. U prvom planu radila je na tome da se spriječi svaki jači uticaj ustaške ideologije na omladinu i odrasle, kao i stvaranje ustaških organizacija. Međutim, prema tadašnjim propisima sva omladina po uzrastu bila je obavezna da se učlani u pojedine sekcije ustaške mladeži, tako da je zadatak bio sasvim ozbiljan, jer su oni putem obaveznih i organiziranih vježbi pokušavali da omladinu privuku u ustaše. Pošto se skojevska organizacija našla pred ozbiljnim zadatkom, sporazumno sa sekretarom Općinskog komiteta Kljakićem, za tabornika ustaške mladeži predložen je i izabran Antur Grbac, član naše skojevske organizacije. Preuzevši rukovodstvo ustaške mladeži skojevska organizacija je bila u mogućnosti da među omladinom djeluje na svoj način i u svom interesu. Do organiziranog rada ustaške mladeži praktično nije ni došlo. Naročito je važno napomenuti da je širenje ustaške ideologije spriječeno već u samom početku. Na taj način je naša grupa vrlo brzo i efikasno izvršila jedan delikatan zadatak.

Nakon što je osujećen rad neprijatelja, uticaj skojevske organizacije se pojačao i ona dobija nove članove[1] i širi krug simpatizera. Ni među odraslima ustaše nisu našle oslonca — postavljeni tabornik nije imao nikakvog uticaja, pa nikog nije uspio uvući u ustaški pokret, iako je selo bilo pretežno naseljeno Hrvatima.

Na dan 23. juna 1941. održan je sastanak u selu Bujavici kod učitelja Pere Prodanovića. Sazvao ga je Pavle Gregorić, član CK KPH. Prisustvovali su svi članovi Partije iz sela Bujavice, iz organizacije sela Kukunjevac Jure Milanović, iz organizacije Brezina Marko Kljakić, a iz organizacije sela Gaj Slavko Sudra i Ivan Sifter.

Pavle Gregorić dao je određene direktive za rad, naročito za proširenje organizacije u selima gdje one postoje i osnivanje novih u selima gdje još ne postoje, za prikupljanje oružja i pripremanje ljudi za ustanak. Na sastanku je bilo govora još o nizu problema i načinu njihovog rješavanja, tako da smo imali jasnu sliku budućeg rada.

Poslije sastanka u Bujavici održan je još jedan u Kukunjevcu, na kojemu su iz organizacije Gaja sudjelovali Slavko Sudra i Antun Opić.

Rat između Njemačke i SSSR-a izmijenio je donekle situaciju, jer smo morali brže djelovati. Proglasom CK KPJ poja-

[1] **U SKOJ su tada primljeni Marko i Antun Opić i Đuro Simon.**

čana je aktivnost organizacije, ali je i neprijatelj postao aktivniji. Tako su već nekoliko dana po objavljivanju rata nastala hapšenja. Sekretar komiteta Marko Kljakić prešao je u ilegalnost, a za njim i mnogi drugovi kojima je prijetilo hapšenje. Njihov odlazak značio je i organiziranje prvih partizanskih grupa u našem kraju.

U cjelini uzevši u selima našeg kraja 1941. godine narodnooslobodilački pokret nije bio naročito razvijen. Vršene su samo neke sitnije akcije. Prva takva akcija bila je na općinsko poglavarstvo u selu Rajić, a zatim na općinsko poglavarstvo u Bučju. Po redu treća akcija ove vrste bila je na općinsko poglavarstvo Gaj, 17. novembra 1941. U njoj je zaplijenjeno 5 karabina, 2 lovačke puške dvocijevke, 1 pisaća mašina, 1 stoni telefon i 42000 kuna.

Za ovu akciju je skojevska organizacija izvršila sve pripreme. Toga dana na straži kod općinskog poglavarstva nalazili su se seljaci Ivan Branković i Josip Hršak, za koje je bilo sigurno da neće dati otpor. Utvrđeno je koliko ima oružja, kakvoga i gdje se nalazi, jer je nešto bilo i sakriveno. Vodič u ovoj akciji bio je Slavko Sudra, pročelnik skojevske grupe u Gaju. On je iz Kukunjevaca doveo drugove koji su izvršili akciju, a zatim su otišli u Brezine.

Poslije ove akcije nekoliko drugova iz naše skojevske organizacije odlučilo je da ide u partizane, te je Slavko Sudra otišao u Trokut gdje se nalazilo partijsko rukovodstvo i upoznao ih sa našom odlukom. Međutim, drugovi su smatrali da. je korisnije ako ostanemo na terenu i da kao Hrvati radimo na organiziranju hrvatskih sela za NOB, pa smo morali ostati u selu. Tješili smo se time što je i cijela partijska organizacija sela Brezina ostala da radi u ilegalnosti sve do avgusta 1942. godine, kad je zbog opasnosti od hapšenja otišla u NOV.

Koncem 1941. godine u našu organizaciju primljen je Mijo Stimac. U to vrijeme pristupili smo organiziranju što većeg broja saradnika NOP-a u okolnim selima.

Zanimljiv je zadatak skojevca Đure Simona. Trebalo je da on nađe saradnike u selu Antunovcu, nastanjenom pretežno Nijemcima. I Simon je bio porijeklom Nijemac, pa se učlanio u Kulturbund da bi tako što više saznao o njihovom radu. Oni su predstavljali jaku organizaciju, koja je bila naoružana sa °ko 50 vojničkih pušaka. Simon je uspio da potpuno ostvari svoj plan, a iz sela su u SKOJ primljeni omladinci Viderman Vendi i Stjepan Granja.

Oružanim akcijama većih razmjera u ovom kraju prišlo se tek u 1942. godini, po dolasku proletera sa područja Kozare.

Ivan SIFTER, Mijo STIMAC, Đuro SIMON, Marko i Antun OPIC, Antun GRBAC

FORMIRANJE I RAZVITAK NOO U KOTARU BRINJE 1941. GODINE

Krajem novembra i početkom decembra 1941. godine počele su pripreme za izbore narodnooslobodilačkih odbora na teritoriji Gornjeg kraja i još nekim selima oko Brinja i Prokika, tamo gde neprijatelj nije mogao da ispolji svoj uticaj.

U ovo vreme na pomenutoj teritoriji oružani ustanak se već bio šire razvio, izvođene su sve češće i zamašnije akcije na ustaše i Italijane, teritorija je bivala sve bezbednija od upada neprijatelja. Razvoj oružanog ustanka omogućio je da se pristupi biranju narodnooslobodilačkih odbora.

Pripreme za izbore i sprovođenje izbora organizovao je Kotarski komitet KPH Brinje. U toku ovih priprema članovi komiteta održavali su konferencije i skupne sastanke po selima i zaseocima, na kojima su narod upoznavali sa značajem i zadacima odbora, podvlačeći razliku između vlasti koju sada treba izabrati i bivše, kao i fašističke vlasti koja je tu i tamo još egzistirala na pomenutoj teritoriji.

Konačnom sprovođenju izbora pristupilo' se u prvoj polovini decembra 1941. godine.[1] Izbori su sprovođeni na skupovima svakog sela posebno. Izbor odbornika vršen je aklamacijom prisutnih građana i to za svakog odbornika posebno, a pravo glasa imali su svi stanovnici od navršenih 18 godina starosti. U nekim selima kod sprovođenja izbora bilo je najviše poteškoća oko pristanka ljudi da se prime za odbornike, a razlog je bio dvostruk: s jedne strane, neprijatelj je prilikom upada u selo tražio one koji aktivno učestvuju u narodnooslobodilačkom po-

[1] Napominjem da je, po mom sećanju, negde polovinom oktobra 1941. bio formiran Inicijativni kotarski odbor, na čije sam formiranje bio pozvan, no nisam uspeo da tom konstituisanju prisustvujem. (Odbor se zvao: Nacionalni oslobodilački odbor kotara. Prim. Miće Kosovcaj.

kretu i ako bi utvrdio koji su aktivisti, onda je vršio represalije nad članovima njihovih porodica i pljačkao imovinu. S druge strane, zadaci koji su se tada postavljali pred organe narodne vlasti bili su teški i odgovorni. Bilo je slučajeva da su mnogi vige voleli da idu u jedinicu, nego da budu odbornici. Zbog ovakvih poteškoća skupovi u nekim selima morali su se zakazivati po nekoliko puta dok se uspeo- izabrati NOO. U seoske odbore birali smo najmanje tri odbornika, zavisno od veličine sela; u većim selima birano je pet, pa i više odbornika. Ukupno je izabrano 12 odbora u selima: Lučani, Vodoteč, Gatovo Polje, Skalić, Ivakuša, Tužević, Vojvoduša, Ritavac, Županjo!, Rapajin Dol i još 2 u okolini Brinja. Odbornici za Kotarski NOO delegirani su između izabranih seoskih odbornika; svaki seoski odbor delegirao je najmanje po jednog, a veća sela po dva ili tri delegata; tako sam i ja delegiran za člana Kotarskog NOO[2]. Ovi izbori završeni su u drugoj polovini decembra, tako da je prva sednica Kotarskog NOO zakazana i održana oko 20. decembra 1941. u selu Tuževiću, u kući Petra Vraneša Patentara. Opštinski NOO u ovo vreme nisu birani, jer je oslobođena teritorija bila suviše mala.

Na prvoj sednici NOO kotara Brinje bilo je prisutno oko 25 delegata iz sela gde su izbori do tada sprovedeni. Na sednici smo izabrali predsednika, tajnika i blagajnika, a nismo birali izvršni odbor. Za predsednika je izabran Vujo Kosovac, za tajnika Branko Bukvić[3], a za blagajnika Luka Gostović. Prema mom sećanju na ovoj sednici su doneseni sledeći zaključci:

— da se Kotarski NOO sastaje svake nedelje zbog sprovođenja dobivenih zadataka i donošenja novih zaključaka;

— da Kotarski NOO preuzme snabdevanje partizanskih jedinica na svojoj teritoriji;

— da se zabrani stanovništvu sela, gde su izabrani narodni odbori, svaki odlazak u Brinje i druga mesta gde su se nalazili neprijateljski garnizoni, da se onemogući nošenje hrane na pijacu tih mesta, a isto tako i onemogući kontaktiranje s neprijateljem po bilo kojim pitanjimaj

[2] Za članove kotarskog NOO delegirani su: Vujo Kosovac. Nikola Domić i Mile Murat iz Lučana i okoline Brinja; Đuro Maljković i Branko Bukvić iz Vodotečа; Luka Gostović iz Gostova Polja; Mihajlo Protulipac i Dane Lončar iz Škalića; Todor Stanić iz Ivakuše; Stevo Vraneš iz Tuzevića; Nikola Orlić iz Vojvoduše; Nikola Orlić Palin iz Ritavca; Nikola Burić iz Zupanjola i Ilija Hajduković iz Rapajin-Dola.

Od izabranih odbornika samo smo Luka Gostović i ja ostali u Kotarskom NOO, do kraja rata, Vujo Kosovac u Okružnom NOO i Todor stanić u seoskom NOO. Veći deo odbornika je otišao u partizane, neki su se pokolebali pred teškoćama, a pojedini su prišli neprijatelju.

[3] Kasnije prebegao u četnike gde je i poginuo.

— da se organizuju seoske straže i patrole, kako radi obezbeđenja sela od iznenadnog upada neprijateljskih snaga, tako i zbog sprečavanja odlaska meštana u garnizone neprijatelja. Ove straže su do tada bile pod rukovodstvom odreda.

Pored sprovodenja zaključaka odbornici su dobili i niz drugih konkretnih zadataka koje je trebalo sprovesti u život.

Kotarski NOO održao je još jednu sednicu u toku decembra 1941. godine, jer se pojavilo još mnogo složenih problema kako u pogledu snabdevanja vojske, tako i po drugim pitanjima.

Pošto je, na primer, bio zabranjen svaki odlazak u neprijateljske garnizone, trebalo je na drugoj strani omogućiti snabdevan-je stanovnika potrebama neophodnim za život. Zbog ovoga se Kotarski NOO Brinje povezao sa kotarskim odborima Gorskog kotara i Primorja radi razmene razne robe i hrane. U tu svrhu izdavane su onima koji su išli na razmenu propusnice, radi kontrole kretanja. Sto se tiče razmene, ona je tekla na taj način što smo mi dobivali sa Primorja so, gas, duvan i još neke druge artikle, a davali smo krompir, kupus, pasulj i drugu hranu. Sa Goranima smo menjali hranu za jelove daske, pošto su kod njih u to vreme radile neke pilane, a vršena je i razmena stoke i stočne hrane.

U ovo vreme pojavile su se na našoj teritoriji izbeglice, kako sa naše teritorije tako i sa drugih teritorija, koje je trebalo smestiti i obezbediti; ovo je bio veoma odgovoran i često vrlo težak zadatak. To pitanje je rešavano na taj način, što su bila određena sela u koja su se smeštale izbeglice; ta sela su bila: Gostovo Polje, Skalić, Ivakuša i Tužević. Sve izbeglice koje su stigle na naš teren, bile su odmah smeštene i od naroda dobro primljene.

Pošto je još izranije ostalo niz nerešenih sporova među građanima, zbog kojih su se pojedinci i sudili, to su i ova pitanja već tada rešavana — neka putem seoskih NOO, a neka putem komisija Kotarskog NOO. Radilo se uglavnom o sporovima oko podele domaćinstava između braće, pitanje međusobnih svađa, pitanje prolaznih puteva, neka stambena pitanja i slično. Osim ovih sporova rešavana su i druga pitanja, kako u Kotarskom NOO, tako i u seoskim odborima.

Krajem 1941. i početkom 1942. godine na teritoriji Kotara Brinje narodnooslobodilački odbori stekli su puno poverenje naroda na osnovu već do tada izvršenih zadataka.

Dane LONČAR

PRIPREME PARTIJSKE ORGANIZACIJE ZA ORUŽANU BORBU U MAVROVSKOM KRAJU 1941. GODINE

^Jeposredno pred kapitulaciju stare Jugoslavije, stanje u gostivarskom srezu bilo je dosta složeno. Mesno partijsko rukovodstvo preduzimalo je određene mere u vezi sa događajima koji su nailazili. Tih dana Aleksandar Grujevski je poslat u Tetovo, gde se sastao sa članovima partijskog rukovodstva Slavkom Fidanovskom i Gocetom Stojčevskim. U razgovoru su razmotrili političku situaciju, raspoloženje masa posle događaja od 27. marta i zaključili da se organizuje otpor protiv predstojeće fašističke opasnosti. Tom prilikom Grujevskom je uručen ilegalni materijal za Partijsko povereništvo u Gostivaru a bio je upoznat i sa pozivom CK KPJ članovima Komunističke partije za borbu protiv fašizma.

Uskoro zatim partijsko rukovodstvo (poverenstvo) u Gostivaru održalo je sastanak sa sličnom sadržinom i postavljeni su isti zadaci za rad u masama. U međuvremenu u mavrovski kraj se vratio 50. puk iz Kičeva koji je privremeno bio tamo dislociran pa su i članovi KPJ koji su se nalazili u tom puku bili upoznati sa pozivom CK KPJ i sa zadacima komunista.

Nakon kapitulacije stare Jugoslavije gostivarski i tetovski kraj skoro dva meseca su bili u iščekivanju. Italijani su se zaustavili u Trnici, a Bugari u Grupčinu očekujući odluku Berlina o tome kome će od njih biti dodeljen ovaj kraj. U takvom bezvlašću, narod ovog kraja bio je duže vremena ostavljen sam sebi. U toj situaciji razvili su aktivnost velikobugarski i velikoalbanski šovinisti, koji su slali delegacije u Tiranu i Sofiju tražeći da se ovaj kraj pripoji Bugarskoj, odnosno Albaniji. Komunisti i napredni omladinci bili su jedini koji su ostali sa narodom i radili na suzbijanju šovinističkih strasti pojedinaca, ukazujući da i jedan i drugi okupator donosi mrak, nasilje i ropstvo.

Partijsko rukovodstvo, koje je odmah posle kapitulacije Jugoslavije ostalo samo sa dva člana (Boro Kančevski i Aleksandar Grujevski), nije se snašlo u toj situaciji. Tome je donekle doprinelo nedovoljno iskustvo, kao i prekinute veze sa višim partijskim organima.

Kao što je poznato Šarlov PK KP Makedonije nije se potrudio da uspostavi veze sa partijskim organizacijama onog dela Makedonije koji je bio pod italijanskim okupatorom, smatrajući da one dejstvuju na »tuđoj« državnoj teritoriji i time nanеo veliku štetu partijskom radu u Tetovu, Gostivaru, mavrovskom kraju, Debru, itd.

Maja 1941. godine rukovodstvo je održalo sastanak u kući Bore Kančevskog. Na njegov predlog primljen je za člana partijskog rukovodstva Ksente Bogojev, koji je kao napredan student aktivno sarađivao sa nama. On je zamenio Mileta Torteškog koji je otišao u Skoplje. Na tom sastanku razmatrana je situacija u gostivarskom srezu i u izvesnoj meri uočene su slabosti našega rada. Zatim je donet zaključak da se preduzmu mere za konsolidovanje vaspitnih i simpatizerskih grupa KPJ, da se raskrinkava namera okupatora, suzbija šovinizam probugarskih i proalbanskih elemenata, sakuplja oružje i drugo.

Pošto se u ovo vreme u Gostivaru diskutovalo o formiranju *Nacionalnog komiteta* Bora Kančevski je predložio da uđe u taj komitet i naš čovek i da tamo dejstvuje na liniji KPJ. Ovo je on objašnjavao primerima da su u nekim mestima Makedonije bili formirani ovakvi komiteti i da su u njihov sastav ušli naši drugovi. Posle ovakvog obrazloženja mi smo se složili da u taj komitet uđe Bora. Odmah posle prvog sastanka ovog komiteta uočilo se da su njegov sastav i linija rada probugarski, da će nas učestvovanje u njegovom radu kompromitovati i da je naš stav bio pogrešan. Zbog toga je odlučeno da se istupi iz komiteta i preduzmu mere da se on raskrinka. To je umnogome doprinelo da se i ceo Nacionalni komitet rasturi.

Na sastanku rukovodstva takođe je bilo postavljeno da se prouči mogućnost uspostavljanja veze sa partijskim rukovodstvom u Skoplju.

U to vreme vrlo malo su bili iskorišćeni povoljni uslovi za rad, a naročito za sakupljanje i skladiranje oružja bivše jugoslovenske vojske, iako je za to data direktiva.

Početkom septembra 1941. godine došao je preko Bore Kančevskog izveštaj da po jedan predstavnik partijskih organizacija iz gostivarskog i kičevskog sreza otputuje u Skoplje. To je bilo u vreme kada su Šarlo i njegovi saradnici u PK potpuno likvidirani i formiran nov Pokrajinski komitet KPJ za

Makedoniju na čelu sa Lazarom Koliševskim, i kada se partijska organizacija u zapadnoj Makedoniji nije više tretirala kao organizacija »van granice« za koju KPJ ne treba da se interesuje.

Partijsko rukovodstvo u Gostivaru odredilo je Grujevskog da uspostavi kontakt sa Pokrajinskim komitetom u Skoplju. Tomo Safronijevski iz Tetova i ja smo istovremeno stigli u Skoplje, ali raznim putevima.

Prvo sam se susreo sa Slavkom Fidanovskom koja se već nalazila u Skoplju. Ona me je povezala sa delegatom CK KPJ Draganom Pavlovićem. U dužem razgovoru upoznao sam Paviovića sa stanjem organizacije u gostivarskom i mavrovskom kraju, sa političkom situacijom i raspoloženjem radnih ljudi, kao i sa mogućnostima daljeg rada u razvijanju partijske organizacije i na pripremama za oružani otpor. Pavlović me je informirao o oportunističkom stavu Šarla i njegovom suprotstavljanju liniji CK KPJ za podizanje ustanka makedonskog naroda protiv okupatora. Zatim o Šarlovoj nameri da odvoji partijsku organizaciju Makedonije od KPJ i da je priključi Bugarskoj KP, neodazivanju Šarla na poziv CK KPJ da dođe u Beograd na konsultaciju o njegovoj direktivi da se predaje oružje okupatoru itd. Dragan Pavlović je opširno govorio o liniji KPJ u datoj situaciji, koja je bila sasvim suprotna Šarlovim oportunističkim, postupcima, zbog čega su Šarlo i celo pokrajinsko rukovodstvo bili smenjeni i formiran novi PK Makedonije. Svi ovi događaji za nas su bili novina.. Zbog prekinutih veza sa **Sarlovim** PK, naše rukovodstvo nije bilo u toku zbivanja u Pokrajinskom komitetu.

Dragan Pavlović me je upozorio da pod rukovodstvom KPJ radni ljudi u Srbiji, Crnoj Gori i drugim krajevima naše zemlje vode žestoku oružanu borbu protiv okupatora i da su na mnogim sektorima postignuti veliki uspesi.

Sledećeg dana zakazan mi je sastanak sa Lazarom Koliševskim. Sećam se, sreli smo se u prvom delu parka. Bila je prisutna i Slavka Fidanovska kao veza. Ona je prvo predstavila **Tomu** Sofronijevskog, koji je odmah razgovarao sa Lazarom **Koliševskim,** dok **smo** Slavka i ja sedeli malo po strani na jednoj klupi. Kada je Koliševski završio razgovor sa Sofronijevskim prišao sam mu ja. On se interesovao za stanje partijske organizacije u Gostivaru i okolini, za način rada komunista, naglašavajući da je naš osnovni zadatak u sadašnjim uslovima Pripremanie oružane borbe protiv okupatora. Koliševski se Posebno- interesovao za pokušaje strane fašističke propagande da napravi razdor među stanovništvom u gostivarskom i drugim krajevima koji su se nalazili pod italijanskom okupacijom.

Predložio mi je jednu širu orijentaciju u vezi sa formiranjem partijskih ćelija i partijskog rukovodstva, kao i skojevskih grupa. Za ovo sam dobio i pismeno uputstvo. Zatim je postavio zadatke za pripremu oružane borbe i sakupljanje vojnog materijala, za obezbeđenje sigurnih skladišta oružja i drugog materijala.

Sledećeg dana, tj. trećeg dana mog boravka u Skoplju imao sam sastanak u jednoj poslastičarnici blizu železničkog mosta na Vardaru sa nekim drugom, čije ime takođe **nisam** znao, niti sam i posle oslobođenja mogao sigurno da doznam ko je to bio. S njim me je, takođe, povezala Slavka Fidanovska. Razgovarali smo kratko u poslastičarnici i odmah se razdvojili. Razmišljajući o tome susretu zaključio sam da je to mogao biti Strašo Pindžur.

Uveče sam se sa istim čovekom susreo na korzou. To je bio veoma kratak susret, i tom prilikom, sam dobio uputstva za formiranje partijskih ćelija i vojnih štabova. Sećam se da mi je rekao da dobijeni materijal treba umnožiti u našoj partijskoj tehnici i predati organizaciji u Tetovu i Gostivaru.

Za povratak preko italijansko-bugarske granice Slavka Fidanovska mi je dala »otkrit list« do granice, kao i dokumenta iz italijanskog konzulata za italijansku teritoriju. Prebacio sam se kamionom u Gostivar.

Pošto sam se vratio u Gostivar, održali smo sastanak u kući Ksenteta Bogojeva, kome je prisustvovao i Bora Kančevski. Tom prilikom sam upoznao drugove da je suspendovan stari i formiran novi PK i preneo im direktive koje sam primio u Skoplju.

U duhu primljenih uputstava formirali smo Mesni komitet KPJ u Gostivaru u čiji su sastav ušli: Bora Kančevski i Ante Ginovski iz Gostivara, Slobodan Pepovski iz Vrutoka, Tihomir Šarecki i Aleksandar Grujevski iz Mavrova. Zbog odlaska u Skoplje Ksente Bogojev nije bio uzet u komitet. Na prvom sastanku ovog rukovodstva rešili smo da se odmah formiraju ćelije u Gostivaru i okolnim selima, a u mavrovskom kraju ćelije i mesno partijsko rukovodstvo.

Boro Kančevski i Ante Ginovski ostali su u Gostivaru da sprovedu ove zadatke, a ja sam otišao u mavrovski kraj. Prema dogovoru usput sam svratio u Vrutok i upoznao Slobodana Popovskog o razgovorima u Skoplju, formiranju komiteta u Gostivaru, o tome da je i on izabran za člana Mesnog komiteta, kao i o najhitnijim zadacima koje je usvojio komitet u Gostivaru: formiranje ćelija i skojevskih grupa. Prema dogovoru, Popovski je imao da stvori uslove za formiranje partijske ćelije u Vrutoku.

U Gostivaru sam doznao da su iz Beograda, gde su se nalazili na pečalbi, ilegalno došli u Mavrovo Mile Filipovski, **Vlajko** Veljanovski i Denče Dejanovski. Naime oni su odmah nosle pada stare Jugoslavije otišli u Beograd. Dogovorili smo se da ih pozovem čim se stvore uslovi za oružanu borbu u **mavrovskom** kraju, što **sam** i učinio pre odlaska za Skoplje. **Inače** oni su bili aktivni omladinci još pre rata. Po povratku **u Mavrovo** povezao sam **se sa** njima. Zaključili smo da ostanu još izvesno vreme, do formiranja odreda, u ilegalnosti.

Činjenica što smo već imali ilegalce u našem kraju, zatim direktive i uputstva koje smo dobili od drugova iz Skoplja i informacije o oružanom ustanku u drugim krajevima naše zemlje, sve nas je to orijentisalo da ubrzamo pripreme za formiranje partizanskog odreda u mavrovskom kraju. Uskoro smo organizovali proširene sastanke sa do tada obuhvaćenom omladinom u sva tri mavrovska sela sa ciljem da se prenesu dobijene direktive, informacije i stavovi u vezi sa organizovanjem oružane borbe protiv okupatora. U Nikiforovu sastanak se održao u kući Dobreta Trpevskog, u Leunovu kod Tihomira Šarevskog, u Mavrovu kod Mihajla Todorovskog.

I Na tim sastancima pored iscrpnog upoznavanja prisutnih sa svim dobijenim informacijama i zadacima u Skoplju, pokrenula se diskusija o formiranju partizanskog odreda u našem kraju. U diskusiji, koja je trajala celu noć, uzeli su učešća skoro svi prisutni. Neki su izneli mišljenje da nisu pogodni uslovi za stvaranje odreda u tom momentu, obrazlažući svoje stanovište time da vrem.e ne odgovara, tj. da se približava zima, a nisu izvršene neophodne pripreme za opstanak i rad jedne takve naoružane jedinice. Tako se, i pored nastojanja onih koji su bili za formiranje odreda, i koji su smatrali da će se uslovi stvoriti postepeno i uporedo sa njegovim postojanjem, nije moglo doći do saglasnosti.

S obzirom na ovakvo stanje, koje je bilo odraz mladosti [1] neiskustva naše organizacije da realizuje jedan takav zadatak — stvaranje odreda, rešilo se da se prvo pristupi formiranju pratijskih ćelija i narodnooslobodilačkih komiteta u tri mavrovska sela i uporedo s tim izvrše političke i druge pripreme za formiranje odreda.

; Uskoro su formirane prve ćelije koje su sačinjavali: u **Mavrovu** — Mile Filipovski, Zare Lazarevski, liko Bogojevski **Mihajlo** Todorovski, Aco Siljanovski, Janče Jakovljevski i Aleksandar Grujevski (sekretar ćelije). U Nikiforovu — Dobre **Trpevski** (sekretar), Sedek Spireski, Denče Denovski i Boro Anastasovski, a u Leunovu — Tihomir Šarevski (sekretar), **Trpe** Matevski, Pavle Jovanovski i Dragan Vasilevski. Sasta-

nak na kome je formirana partijska ćelija u Mavrovu održao se u kući Zareta Lazarevskog, u Nikiforovu kod Dobreta Trpevskog, a u Leunovu kod Tihomira Šarevskog.

Uporedo s tim od najaktivnijih omladinaca formirano je nekoliko aktiva SKOJ-a i vaspitnih grupa u sva tri sela, koji su počeli brzo da se šire. U skojevskom aktivu bili su u početku — u Nikiforovu: Krste Markovski, Čedo Filipovski, Zdravko Đorevski, Jovo Stepanovski, Nikola Nikolovski, Momir Markovski, Nake Andonovski; u Leunovu: Kiro Sotirovski, Savo Kostovski, Lazar Lazarevski, Avram Avramovski, Serafini Stančevski: u Mavrovu: Đope Đerasimovski, Uroš Andrejevski, Nikodin Simevski, Golube Gavrilovski, Trpe Grujevski, Lazar Lazarevski, Gavril Gavrilovski i Ru.se Dojčinovski. Skojevski aktivi u mavrovskom kraju naročito su počeli da rastu posle povratka omladinaca koji su bili u pečalbi.

Pre osnivanja partijskih ćelija i skojevskih aktiva formiran je Mesni komitet KPJ za mavrovski kraj koji su sačinjavali: Tihomir Šareski, Dobre Trpevski i Aleksandar Grujevski — sekretar. Mesni partijski komitet na sastanku koji se održao odmah posle formiranja partijskih ćelija analizirao je izvršavanje zadataka oko formiranja ćelija i skojevskih aktiva, izvršio' zaduženje po sektorima članova komiteta i usvojio zaključak da se takvo zaduženje izvrši i u ćelijama. U ćelijama su zaduženi drugovi za rad po vojnoj liniji, za politički rad sa starijim ljudima, za rad sa skojevskim i vaspitnim grupama itd. Posle toga se mnogo organizovanije pristupilo pripremama za formiranje prvog partizanskog odreda u mavrovskom kraju.

Početkom oktobra 1941. godine trebalo je da Aleksandar Grujevski, po zadatku koji je dobio od drugova iz Skoplja, uspostavi vezu sa Kičevom i da im prenese dobijene direktive. U Kičevo je, međutim, poslat Tihomir Šarevski, pošto je on poznavao Pepeta Jovanovskog i Tometa Biklevskog iz Kičeva, kao napredne i organizovane omladince. Pošto je stigao u Kičevo pomenuti drugovi su obavestili Šarevskog da je tamo upravo došao Kuzman Josifovski Pitu koji je pristupio formiranju partijske organizacije i sprovođenju drugih zadataka. Šarevski se sastao sa Pituom koji mu je, između ostalog, nagovestio da će uskoro doći u Mavrovo.

Na sastanku Mesnog komiteta u Gostivaru, koji je nakon toga održan analizirani su rezultati rada na formiranju pratijskih ćelija i skojevskih aktiva. U suštini to je bio prvi sastanak Mesnog komiteta u punom sastavu. Nešto docnije, novembra 1941. godine, posle dolaska Pitua u Gostivar, Mesni komitet bio je reorganizovan. Mesto Aleksandra Grujevskog i Tihomira Šarevskog došli su Krste Ginovski i Branko Stojanović

a Grujevski i Šarevski ostali su na radu u Mesnom komitetu u Mavrovu. Skoro u isto vreme formiran je Okružni komitet KPJu Tetovu, sa sekretarom Kuzmanom Josifovskim, koji je rukovodio radom komiteta i obilazio vrlo često organizacije na terenu.

Uporedo sa izvršavanjem ovih zadataka pristupilo se organizovanju tehnike za umnožavanje dobijenih uputstava i drugih materijala. U to smo vreme raspolagali šapirografom koji smo kupili za 500 dinara od jednog narednika neposredno pred rat od sredstava Crvene pomoći i od dobrovoljnih priloga napredne omladine.

Za organizaciju rada partijske tehnike bili su zaduženi Aleksandar Grujevski i liko Bogojevski. U prvo vreme koristila se pisaća mašina Sedeka Spirovskog, a zatim je poslat Tihomir Šarevski u Kičevo da donese mašinu koja je bila svojina njegovog oca. Zbog neiskustva u rukovanju mašinom i šapirografom imali smo velikih teškoća. Trebalo je uložiti vanredne napore u toku više neprospavanih noći, da bi se postiglo ono što nam je bio zadatak. Umnoženo je uputstvo za formiranje partijskih organizacija koje je poslato u Gostivar. Počelo je da se piše i drugo uputstvo o formiranju partijskih jedinica i vojnih štabova. Međutim ovaj drugi zadatak nije završen, zbog toga što jfe jedan stariji član porodice Bogojevski slučajno pronašao taj materijal i pošto nije znao šta je to, uništio ga. Nakon dvomesečnog rada dobili smo direktivu od Bore Kančevskog da se mašina i šapirograf pošalju u Gostivar što smo mi odmah učinili.

U to vreme stigao je u mavrovski kraj prvi ilegalac Pero Nakov koji je bio u Kumanovskom odredu. Nakov je nekoliko dana u drugoj polovini oktobra boravio u Nikiforovu, zatim se prebacio u Mavrovo, odakle je posle nekoliko dana otišao u Gostivar. Njegov boravak u našoj sredini odrazio se pozitivno, raročito u smislu organizovanijih i solidnijih priprema za izbacivanje odreda, pri čemu su nam naročito bila dragocena iskustva kumanovske organizacije koja nam je on preneo.

Partijska organizacija svojim radom među masama ovog kraja popularisala je ideje narodnooslobodilačkog pokreta i potrebu za organizovanjem oružanog otpora protiv okupatora. U svim mavrovskim selima tim radom bio je obuhvaćen veliki broj ljudi po grupama i pojedinačnim vezama.

Ali i okupator nije mirovao. Osećajući delovanje partijske organizaciije on je pristupio organizovanijim merama za otkrivanje i suzbijanje rada komunista. Okupatorske vlasti su Pokušavale da pronađu lica koja bi im poslužila kao špijuni za razbijanje pokreta. Zatim je pojačao propagandu i rad na

razvijanju šovinističke mržnje i počeo da preti terorom, naročito posle jednog požara u Mavrovu, kada je eksplodirala sakrivena municija i bilo pronađeno nekoliko pušaka.

Međutim, okupator i pored svih preduzetih mera nije uspeo da zaplaši stanovništvo, još manje da spreči ili da smanji delovanje Partije. Naprotiv, komunisti, simpatizeri i svi antifašisti ulagali su još energičnije napore za organizovanje oružanog otpora protiv neprijatelja. Nekolicina izdajnika koji su stupili u službu okupatora, a za koje je organizacija odmah saznala, bila je potpuno izolovana i onemogućena da bilo šta radi.

Sredinom novembra 1941. godine došao je u Mavrovo Kuzman Josifovski Pitu. Vest o njegovom dolasku preneo nam je Sedek Spirovski, i sećam se mnogo nas je obradovala. Cim smo uspostavili vezu sa Pituom, otišli smo u Nikiforovo, gde smo u kući Dobreta Trpevskog održali sastanak Mesnog komiteta za mavrovski kraj. Prisustvovali smo nas trojica, članovi komiteta, i Kuzman Josifovski.

Na sastanku koji je trajao skoro celu noć, podneli smo detaljan izveštaj o stanju partijske i skojevske oragnizacije u mavrovskim selima, o raspoloženju stanovništva, delovanju okupatora itd. Pitu se interesovao za sve, za celokupan naš rad za metod rada i sprovođenje direktiva i zadataka što smo ih dobili od Lazara Koliševskog na sastanku u Skoplju, interesovao se za niz detalja, koji su na prvi pogled izgledali malo važni. Međutim, iz svih ovih podataka iskusni partijski radnik izvlačio je zaključke za budući rad.

Kuzman Josifovski nas je upoznao sa političkom situacijom u svetu, a posebno sa razvojem oružanog ustanka i uspesima partizanskih odreda u drugim krajevima naše zemlje. Pošto je dao pozitivnu ocenu o dotadašnjem radu partijske organizacije u mavrovskom kraju i ukazao na neke propuste, Pitu je postavio sledeče zadatke Mesnom komitetu za dalji rad:

— nastaviti sa intenzivnim političkim radom među masama i formirati Narodnooslobodilački komitet od starijih ljudi koji će, takođe, raditi na političkom uzdizanju radnih ljudi u vezi sa pripremama za izbacivanje odreda, kao i na drugim zadacima povezanim sa pripremama za oružanu borbu;

— proširiti postojeće partijske ćelije primanjem novih članova iz redova najistaknutijih skojevaca i obuhvatiti omladinu u SKOJ;

— uspostaviti veze sa selima Beličicom i Galičnikom i formirati partijske organizacije u njima;

nastaviti intenzivan, rad na sakupljanju oružja i drugog vojnog materijala, organizovati ilegalna skladišta u kojima bi se čuvao sakupljeni materijal i oružje.

Negde u ranu zoru završio se sastanak Mesnog komiteta, pitu je, iako umoran od rada i neprospavane noći, odmah otišao u Gostivar, napominjući da mu je vreme skupo i da treba da se radi. Rastali smo se i dugo smo posle toga razgovarali o tom čoveku — komunisti koji je proveo s nama jednu noć u radu. Njegova pomoć je bila dragocena za nas i nov podstrek za dalji rad. On nam je dao perspektivu i pokazao način kako da sagledavamo, postavljamo i rešavamo zadatke. Osećali smo se nekako snažniji nego do tada.

Posle odlaska Pitua pristupili smo sprovođenju primljenih zadataka. Prvo smo pristupili formiranju narodnooslobodilačkih komiteta po selima od starijih nama naklonjenih ljudi. U Mavrovu su u Narodnooslobodilački komitet ušli: Mino Sotirovski, Boge Veljanovski[1], Milan Efremov i Mile Filipovski koji je rukovodio sa radom Narodnooslobodilačkog komiteta. U Nikiforovu članovi NO komiteta bili su: Mane Despotovski, Krste Đorovski i Dobre Trpevski (rukovodilac NO komiteta). Takav komitet je formiran i u Leunovu, kojim je rukovodio Tihomir Šarevski.

Posle formiranja ovih komiteta, koji su u suštini predstavljali prve klice narodne vlasti u ovom kraju, održani su sastanci na kojima je pored drugog bila objašnjena njihova uloga i postavljeni zadaci o kojima je govorio Kuzman Josifovski Pitu.

Takođe se pristupilo organizovanju ilegalnih skladišta oružja i drugog materijala. Pristupilo se sakupljanju oružja koje se do tada nalazilo kod pojedinaca i skladiralo se u za to Pripremljena skladišta.

Uporedo sa tim radilo se i na proširivanju partijske i **skojevske** organizacije u koju smo obuhvatili i omladinke. Tako **reći** cela omladina biia je sa nama. Zahvaljujući našoj **aktivnosti** u prethodne dve godine, u velikoj meri bio je raz**bijen** patrijarhalizam, ne samo kod omladinaca i omladinki, **već i kod** starijih ljudi, tako da u omasovljavanju SKOJ-a nismo **imali** nikakvih teškoća. U selima su bili formirani skojevska **aktivi i** omladinske grupe sastavljene od devojaka. Njima **su rukovodile** drugarice koje su se već istakle **u** svojoj aktivnosti — u Nikiforovu: Anđa Stefanovska **i** Gorica Grujevska; **u Leunovu:** Mitra Sarevska **i** Magda Kostovska, i u Mavrovu:

i: .. [1] Poginuo kao partizan u proleće 1943. godine u borbi protiv baltičkih bandi u Novom Selu.

Sofka Lazarevska i druge. Aktivnost skojevki naročito je korišćena u pletenju džempera, čarapa i dr., za ilegalce i za odred. Istovremeno su iz redova SKOJ-a izrasli ljudi koji su docnije bili primljeni u KPJ.

U selu Beličica je postojao vrlo jak skojevski aktiv koji je razvijao snažnu aktivnost u selu i okolini. On je početkom 1942. godine prerastao u partijsku ćeliju, a sačinjavali su je drugovi: Filip Brajkovski, Mladen Miloševski, Arizan Marče Nestorovski i Živko Brajkovski. Njihov rad među ženskom omladinom bio je vrlo intenzivan. Obuhvaćen je priličan broj omladinki među kojima su najaktivnije bile Darinka, Doca i Kalina Brajkovska.

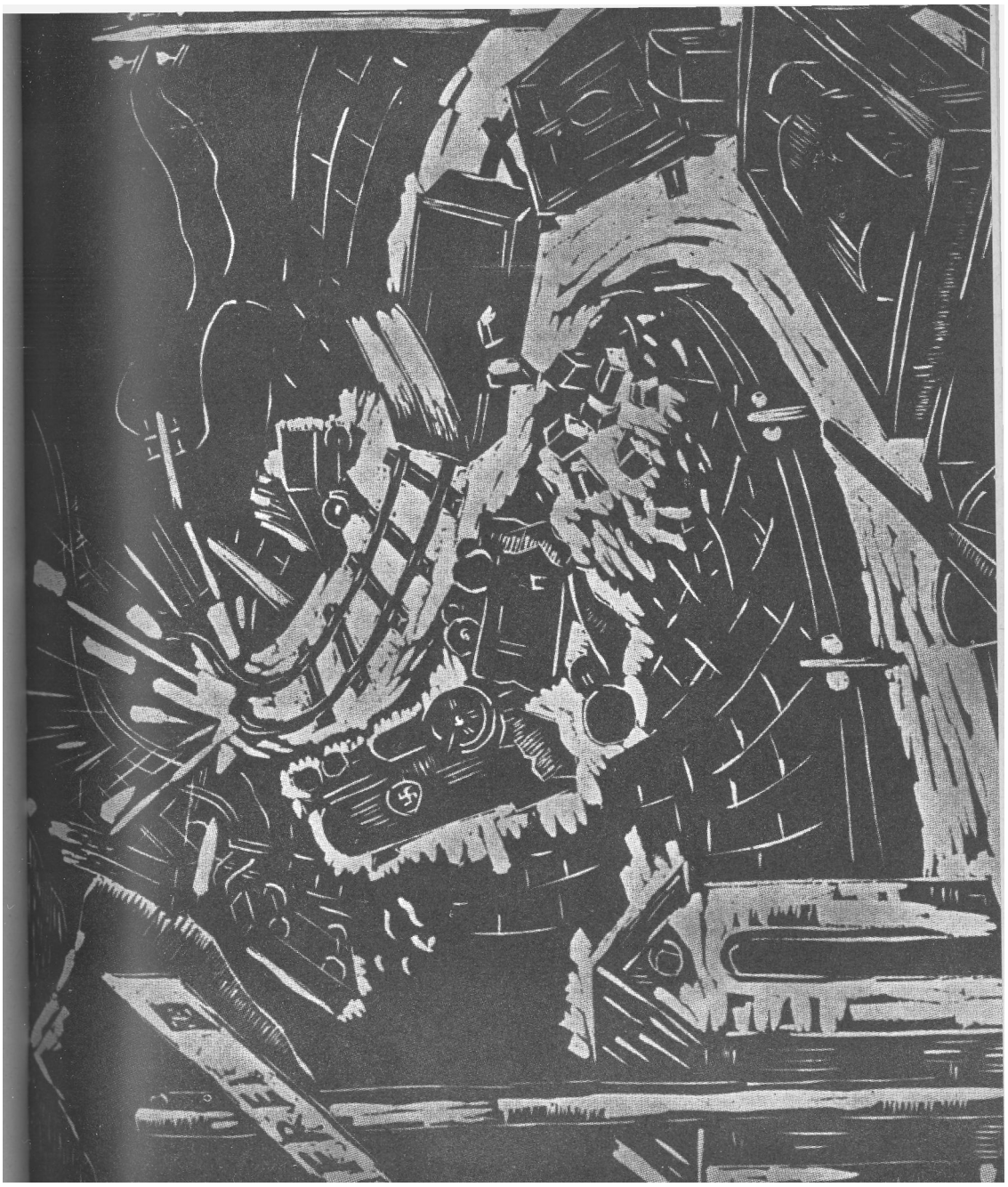
Mesni komitet u Mavrovu imao je zadatak da održava vezu sa debarskom organizacijom za prenošenje ilegalnog materijala koji se dobijao od Okružnog komiteta u Tetovu. Tako je, posle dobijanja prvog materijala, Aleksandar Grujevski otišao u Debar i uspostavio vezu sa Petkom Sekulovskim, kome je predao materijal i dogovorio se da se ubuduće veza održava preko drugova iz Galičnika. U vezi s tim u drugoj polovini decembra 1941. godine otišao je u Galičnik Z31*6 Lazarevski i povezao se sa Tošom Popovskim, kome je predao materijal za Galičnik i za debarsku organizaciju.

Krajem 1941. godine Kuzman Josifovski je ponovo došao u mavrovski kraj. U Nikiforovu se održao sastanak mesnog partijskog rukovodstva. Nakon podnošenja izveštaja o izvršavanju postavljenih zadataka, Pitu je opširno govorio o političkoj situaciji i stanju na frontovima, o natčovečanskoj borbi partizanskih odreda protiv okupatora, četničkih i ustaških bandi u raznim krajevima naše zemlje i postavio nove zadatke. Njegovo izlaganje smo pratili sa posebnom pažnjom. Iako nam je ovo bio tek drugi susret s njim, osećali smo kao da smo dugo radili i živeli zajedno.

I ovog puta sastanak je trajao skoro celu noć. Posle kraćeg odmora Pitu je u zoru zajedno sa Dobretom Trpevskim otišao za Leunovo, odakle je sa Tihomirom Sarevskim krenuo preko planina po dubokom snegu u Kičevo.

Delovanje KPJ u ovom kraju, čiji je nosilac bila uglavnom omladina, stvorila je povoljne uslove za dalji rad i oružanu borbu. Obistinio se zaključak Pitua koji je on izneo na sastanku Okružnog komiteta da »u mavrovskom kraju postoje ne samo geografski i politički uslovi za stvaranje partizanskih odreda, već postoje i organizacije KPJ u selima u kojima se odvija posebno uspešna delatnost«. Ideje KPJ potpuno su ovladale masama ovih sela, koje su u 1942. i 1943. godini masovno stupile u oružanu borbu.

Aleksandar GRUJEVSKI

Branko Kovaievć: RUSENE SU KOMUNIKACIJE

KRAJINSKI PARTIZANSKI ODRED

I^Ia sastanku, održanom 30. juna 1941. godine u rejonu Belog brega kod Zaječara, u prisustvu delagata PK za Srbiju Mome Markovića, OK za Zaječar je odlučio da se na teritoriji Timočke krajine formiraju tri partizanska odreda: jedan u zaplavi Belog Timoka, sa orijentacijom na masive Stare planine i Tupižnice; drugi u zaplavi Crnog Timoka, sa orijentacijom na masive Rtnja i Kučajskih planina; treći u zahvatu Krajine sa orijentacijom na masive Deli-Jovana i Miroča.

U Krajini, gde je na formiranju partijskih i skojevskih organizacija još pre rata radio član OK Ljuba Nešić, odmah po kapitulaciji bivše jugoslovenske vojske vršene su pripreme za ustanak. Sada su, odlukom OK za Zaječar, te pripreme samo ubrzane. Ljuba Nešić saziva 2. jula sastanak Mesnog komiteta Partije i skojevskog aktiva Negotina (u jednom od vinograda Badnjeva) i prenosi im direktivu o formiranju Krajinskog partizanskog odreda. Pošto je dao konkretne zadatke Mesnom komitetu čiji je sekretar u to vreme bio Srba Bešir, Ljuba napušta ovaj najjači administrativni centar Krajine i prelazi u Salaš, u kome postoji jaka skojevska organizacija na čelu sa Stanojem Gačićem, tada kandidatom za člana KPJ.

Osim toga, ova organizacija ima u radu na okupljanju omladine za borbu veliku podršku Mihaila Gačića, naprednog političara i jednog od učesnika u velikoj oktobarskoj revoluciji. Iz Salaša Ljuba Nešić ima neposrednu vezu sa selom Metrišem, trećim izrazitim centrom partijskih aktivista Krajine, u kome radi skojevska organizacija na čelu sa Borom Milićem, kandidatom za člana KPJ, a čije je težište rada na formiranju udarnih desetina.

Salaš je sresko mesto i leži na glavnoj magistrali Timočke krajine koja neposredno vezuje Negotin sa Zaječarom, a

preko ovih i sa ostalim gradovima. Tako će uz neposredni uvid OK Partije, koji se ispoljavao preko sela Rgotine, Ljuba Nešić 21. jula sazvati sastanak rukovodilaca Skoja i udarnih desetina radi formiranja odreda. Na pojatu Milena Đuričića, na sredokraći između Metriša i Salaša, u mestu zv. Srednik, stižu samo omladinci Metriša i Salaša, a od Negotinaca Aranđel-Aca Patlidžanović i Miomir-Piki Radosavljević. Tom prilikom odlučeno je da se svuda formiraju Mesne partizanske desetine i pronalazi oružje, u čemu prednjači selo Metriš, u kome je većina omladinaca već bila okupljena u organizaciju Skoja. Pored tri mesne desetine omladinaca, Metriš je imao i jednu desetinu bivših vojnih obveznika na čelu sa Svetolikom-Tolom Đorđevićem. Tako Metriš postaje centar iz koga će Ljuba Nešić prenositi direktive i iskustva ostalim partijskim organizacijama Krajine.

Glavni problem za formiranje odreda je nedostatak oružja. Radi toga Ljuba Nešić, 29. jula, ponovo zakazuje sastanak u Sredniku, na kome se postavljaju konkretniji zadaci u vezi sa prikupljanjem oružja. U Krajini nije razoružana ni jedna jedinica bivše jugoslovenske vojske, pa se na oružje moglo računati samo kod onih koji su ga doneli sa sobom. Sa ovog sastanka upućuje se poziv u Brusnik, u kome već postoji jaka Mesna partizanska desetina na čelu sa Brankom Perićem, razboritim vojnikom i jednim od najboljih strelaca 9. pešadijskog puka bivše jugoslovenske vojske.

Prvog avgusta će pasti konačna odluka. Na sastanak u mestu zv. Šuljevac (na spoju atara sela Metriša i Brusnika) stižu pored Ljube Nešića, Ace Patlidžanovića i Miomira Radosavljevića: Bora Milić, Mihajlo i Stevan Đuričić, Vule Sibić, Mihajlo Mitić, Bora Dinić i Živojin Stanisavljević — iz Metriša; Branko Perić, Voja Milenković, Milivoje Savić i Milivoje Radosavljević-Milovanović — iz Brusnika; Stanoje Gačić i Branislav Rajčić — iz Salaša. Posle kratkog izveštaja o situaciji na terenu i radu mesnih desetina, Branko Perić istupa s predlogom da se razoružaju straže na pruzi Brusnik—Negotin. Više nema čekanja. Oružje se može dobiti samo akcijom. Tako se na ovom sastanku donosi odluka da se odmah formira Krajinski PO. Svi prisutni na Suljevcu ostaju sa odredom koji će sačekati i dolazak grupe članova Partije i Skoja iz Negotina. Na predlog Ljube Nešića, za vojnog instruktora odreda[1] imenuje se Branko Perić.

Rukovodstvo Krajinskog PO određuje tom prilikom objekat prve akcije odreda — razoružanje posada na pruzi Bru-

[1] **Termin »vojni instruktor« je bio uobičajen za Branka Perića i onda kada je on faktički bio komandant odreda.**

snik — Negotin. Za datum akcije određen je 15. avgust, kada treba da stigne i grupa iz Negotina. Rejon njihovog prikupljanja je selo Rečka, a zborno mesto oiramida na Aliji. Do tog vremena trebalo je pripremiti omladince za stupanje u odred koji od oružja ima jednu pušku sa prestruganom cevi (da bi se lakše nosila ispod kaputa), dva pištolja i tri bombe.

Sreskog načelnika u Salašu odmah obaveštava neko iz Metriša da se Bora Milić Rkman »odmetnuo u šumu«, zbog čega saziva savetovanje predsednika opština i zavodi »policijski čas« u selima. Ova kao i ranije mere sreskog načelnika u sprovođenju naređenja okupatora da se preda oružje, u tolikoj meri su zaplašili narod da uslovi rada organizacija Skoja postaju posebno teški. Do oružja se gotovo i ne može doći. Kada je predsednik opštine sela Metriša Stojan Stanoievć, vraćajući se iz Salaša, preneo »ultimatum« sreskog načelnika Bori Milicu da se »u roku od 3 dana vrati kući«, Ljuba Nešić je, s tim u vezi, naredio da se i ostali borci Krajinskog PO s vremena na vreme pojavljuju u svojim selima, tek toliko da ih narod vidi jer je u takvoj situaciji i predsednicima opština lakše da pred sreskim načelnikom pobijaju glasove o njihovom »odmetništvu u šumu«.

15. i 16. avgusta u Krajinskom PO na Aliji (kod piramide) okupljaju se: Milan Miletić, Miroslav Tošić, Milić Nastić, Rade Ilić — opančar, Jovan Trujić, Milan Bešir, Rade Nedeljković i profesor Savo Dragojević — iz Negotina; Branko Perić, Voja Milenković i Milivoje Savić — iz Brusnika (oni nisu stigli da pozovu sve omladince iz mesne desetine te ih je zato bio ovako mali broj); Bora Milić Rkman i Vule Sibić — iz Metriša; Stanoje Gačić, Branislav Rajčić i Čedomir Stanković Ruski — iz Salaša. Očekivao se još samo dolazak Srbe Bešira, koji je iz Negotina stigao u Rajac, a s njim je trebalo da stigne i čitava mesna desetina ovog sela na čelu sa Milanom Mihajlovićem. Pored toga, tu su i Ljuba Nešić, Aca Patlidžanović i Miomir Radosavljević, koji se još od Šiljevca ne razdvajaju.

Preko sela Rogijeva dolazi iz Negotina profesor Savo Dragojević i donosi podatak da u Rogljevu ima jača žandarmerijsko-finansijska stanica koja, navodno, čuva neki magacin oružja. Ljubi Nešiću i Branku Periću privlačan je predlog da se napadne ova stanica, pa profesor Dragojević kreće 16. avgusta izjutra u Rogljevo da se detaljnije raspita o ovom magacinu oružja«. Međutim, pošto se na ulazu u selo sreće sa poznatim petokolonašem Živojinom Grozdićem, profesor se vraća u odred neobavljena posla. Ubrzo za njim stižu iz Rajca

Srba Bešir, Milan Mihailović i Momir Milojević i izveštavaju da je većina članova mesne desetine u poslednjem času odbila da krene u odred.

Tako, u popodnevnim časovima 16. avgusta Krajinski partizanski odred broji 22 borca, pa je na predlog profesora Dragojevića izabran štab Krajinskog PO u sastavu: komandant Branko Perić; politički komesar Ljuba Nešić, blagajnik Srba Bešir; sanitetski referent Aca Patlidžanović, student medicine; ekonom Milivoje Savić, iz Brusnika i kulturni referent odreda Miomir Radosavljević, učitelj iz Negotina.

Pošto nije raspolagao pouzdanim podacima o stanju u žandarmerijskoi stanici Rogljeva, gde je profesor Dragojević trebalo da za ovu akciju pridobije i svoga rođaka, bivšeg podnarednika Srzentića, štab odreda odlučuje da se, po pre?dlogu komandanta, razoružaju posade na železničkim stanicama Rajac, Tamnič i Brusnik.

Iako ima slabo naoružanje (3 puške, 2 pištolja i 5 bombi), odred po padu mraka kreće prema Rajcu. Noć je bila prilično ovladala kada odred stiže do železničke stanice. Aca Patlidžanović, koji je dobro govorio nemački, i Bane Rajčić upadaju prvo u kuću čuvara pruge Krste Stanojkića koga je zbunila Acina komanda na nemačkom jeziku. I dok se Stanojkić snašao u bunilu, njegova nova puška je već bila u rukama Baneta Rajčića. Za to vreme glavnina odreda upada u zgradu železničke stanice, oduzima 3 puške, uništava telefonsku centralu i kida telefonske veze. Tako je čitav posao obavljen lakše no što se moglo zamisliti.

Odmah potom odred, ostavljajući šefa stanice i čuvara \ pruge vezane, što su oni lično zahtevali »kako bi sutra imali opravdanja pred vlastima«, kreće prugom prema železničkoj stanici Tamnič. Usput je formirana udarna trojka u sastavu: Aca, Bane i Rkman, koja, odmah po pristizanju, uskače kroz otvoren prozor u železničku stanicu i uzima 3 puške, ne našavši nikog kraj njih jer je otpravnik vozova, Zikić, »spavao« na drugom spratu. Partizani ne primećuju žandarmerijsku patrolu koja drema pod tremom staničnog magacina i na žagor u stanici pojuri prema vratima stanice, ali je odmah razoružana. Tako odred zadobija 5 novih pušaka, a razoružani žandarmi dolaze k sebi tek kad. im je rečeno da su slobodni, ali da više ne treba da služe okupatora.

Brzo obavljeni posao u Rajcu i Tamniču daje podstreka za energično dejstvo i prema Brusniku, u kome je komandant odreda, Branko Perić, dobro poznavao raspored. I ovde nema nikakvog otpora, osim što šef stanice, Sava Stojanović, pokušava da se dograbi puške, ali mu pri tom Bane Rajčić zadaje

takav udarac kundakom u stomak da se ovaj počinje previjati na podu moleći za milost. Pošto je po naređenju štaba odreda otvorio kasu s novcem, šef stanice moli da mu se ostave dnevnice za 6 pružnih radnika koji su na spisku, što štab i učini.

Pretpostavljalo se da i čuvar tunela prema Tabakovcu poseduje pušku, pa se jedna petorka upućuje dresinom u tom pravcu, ali se brzo vraća neobavljena posla.

Tako odred za jednu noć, bez ikakvih žrtava, dolazi do dvanaest pušaka koje, u uslovima kada se do oružja teško dolazilo, predstavljaju ozbiljno naoružanje.

OKO SALAŠA

Obilazeći selo Brusnik s južne strane, dok se noć bliži kraju, odred u pokretu prema Deli-Jovanu prelazi u zoru drum Brusnik—Salaš i izbija u korito potoka Sovinac. Za to vreme komandant odreda Branko Perić svraća u Brusnik da povede i ostale članove desetine.

Po prelasku glavnog druma Negotin—Zaječar odred se dohvata guste Mirine šume, i, pored Stevinčićevih torova, izbija na južne ogranke Deli-Jovana, u rejon Latova.

Petnaest pušaka na dvadesetak boraca, to je naoružanje koje uliva poverenje za početak.

Akcija na pruzi ima snažan odjek širom Krajine. Za neprijatelja je to grom iz vedra neba. Sreski načelnik u Salašu je izbezumljen. U narodu se preuveličava broj partizana.

—Ima ih preko hiljadu!. . . Pa i da nije hiljada, ali stotina sigurno! Gde bi to učinila nekolicina? Objavili rat Nemačkoj, neće oni da se šale. Beše Hitleru njegovo. Rus je tu, moj brajko! Kad je Srbin mirovao. . . — priča prijatelj prijatelju, ali u poverenju.

Sreski načelnik, obavešten verovatno o mestu boravka odreda, upućuje u popodnevnim časovima žandarme u poteru prema Latovu. Da bi se osigurali, žandarmi vode sa sobom i grupu građana iz Salaša, među njima i nekoliko simpatizera NOP-a. Međutim, partizani su blagovremeno alarmirani. Na pucanj Ace Patlidžanovića iz revolvera žandarmi beže i ustavljaju se tek u Salašu.

Krajinski PO je, 18. avgusta, razmešten u rejonu Latova, na istočnim padinama kose Lija-glava, kada iz Brusnika stiže Branko Perić sa grunom omladinaca. Odmah za njima stiže sa

Rkmanom i grupa omladinaca iz Metriša. Stab odreda upućuje preko veze poziv kuriru OK Partije u Negotinu Nidži Jankoviću i, očekujući njegov dolazak, pristupa analizi plana za dalji rad i akcije odreda. Treba, pored ostalog, neposrednije se povezati sa mesnim desetinama, naročito u Salašu (gde je Mihajlo Gačić formirao i odbor narodnog fronta) i pristupiti izvođenju vojničke obuke sa omladincima kojima nedostaju čak i osnovna vojnička znanja. Iz Salaša stiže omladinac Dragoljub-Ljuba Golubović (zidarski radnik iz Koprivnice) i izvestava da su kao komunisti uhapšeni zidarski radnici Ananije Zlatanović, Voja Stanisavljević i Zika Milošević.

Devetnaestog avgusta sreski načelnik ponovo upućuje žandarmerijsku poteru. Ona stiže do Glogovičkog puta, gde je sačekuje patrola odreda na čelu sa Banetom Rajčićem i ponovo nateruje u bekstvo. Posle ovih neuspeha sreski načelnik traži pomoć iz Negotina, a istovremeno počinje da za borbu protiv partizana angažuje i izdajnike.

Dvadeset i prvog avgusta nemačka kaznena ekspedicija iz Zaječara, predvođena izdajnikom Vujicom Milojevićem, koga je za službu okupatoru pridobio Ilija Kojić, predsednik opštine u Brusniku, upada u Brusnik i počinje da pali kuće partizana. To treba da bude ohrabrenje sreskom načelniku. Odmazdom, dakle, treba zapl.ašiti narod i sprečiti omladinu da stupa u partizanski odred. Uz to, pronose se glasovi da će sutra biti streljani uhapšeni zidari, što daje povoda verovanju da će sutra Nemci paliti i u Salašu. Stab Krajinskog partizanskog odreda odmah reaguje. Dok se fašistički vojnici iz Brusnika, preko Salaša, kamionima vraćaju za Zaječar, ubeđeni da su obavili krupan posao, Krajinski partizanski odred kreće iz Latova prema Salašu, rešen da likvidira žandarmerijsku posadu, kazni sreskog načelnika i oslobodi sam Salaš. 29 boraca, sa 16 pušaka, 5 pištolja i desetak bombi, silazi sa Lija-glave u Mačku reku, njenim koritom prelazi Glogovički put i kreće u pravcu Guste šume. Tu se zadržavaju na zastanku.

U Gustoj šumi, na pojati Stojana Krstića, odred saznaje da je žandarmima stiglo pojačanje iz Negotina na čelu sa poručnikom Cvrkovićem. Pošto nosi sa sobom sve stvari (»odredsku komoru«), odred ostavlja sav ovaj prtljag u Gustoj šumi i odvaja za njegovo čuvanje 2 borca, i to Milana Mihajlovića i Milana Miletića, a sam nastavlja put za Salaš. Kod Lacićevog bunara izbija na drum i koritom Mačke reke stiže u rejon Čerbajevačke česme.

Obilazeći kuće sa istočne strane Salaša, gde umalo nije otkriven lavežom pasa, odred stiže kod crkve, nadomak žandarmerijske stanice, koja je neposredno pored druma Zaječar

—Negotin. Koristeći kao masku stog slame i baraku trgovca Zike Avramovića preko puta žandarmerijske stanice, partizani uspevaju da se sasvim približe neprijatelju.

Zandarm Čedomir Milašinović, kao stražar drema pod tremom visokih stepenica. Komandant odreda Branko Perić želi da ga uhvati živa. Stoga iskače iz zaklona i pretrčava drum, a za njim drugovi iz udarne petorke čiji je zadatak da uskoče kroz prozor u žandarmerijsku stanicu. Nekome od njih lupnu čuturica o kundak. To prenu žandarma, koga Branko samo što nije ščepao za grudi, i on opali iz puške, ali zrno promaši Branka. Zandarm beži, a Branko pripuca za njim. Aca Patlidžanović zaboravlja na dati zadatak da mora biti spreman da ukaže pomoć ranjenom drugu, te juri za Brankom i s pištoljem u ruci skače na otvoreni prozor. Kratak trzaj i ruke su na prozoru. Jednom nogom već je u sobi. U to nailazi jedan žandarm i rani ga u stomak. Patlidžanović se stropoštava na zemlju. Zandarm iskače kroz prozor i beži. Aca se pridiže na dlan, pripucava i ranjava ga u nogu. Zandarm baca pušku i hramljući beži u šljivik. Acu izdaje snaga i on pada ničice.

Profesor Savo Dragojević gađa u prozor. Staklo pršti, a on skače iz zaklona i trči prema zgradi. Već je na drumu. Iz zgrade pucaju. Profesor je između dve vatre. Hvata se za leđa i pada. Pobauljke ide prema slami. Drugovi ga prihvataju, ali on malaksava. Krv iz kičme sliva se prema pojasu.

— Ranjen sam, uh!. .. Gde je Aca?

— Predajte se, žandarmi, ne ginite za račun Hitlera! — viče Ljuba Nešić.

Žandarmi odgovaraju vatrom. Ratko Stanković Vazduhoplovni privlači se glavnom prozoru zgrade. Udara kapislom bombe u kundak i baca je u zgradu... Eksplozija i jauk. . .

— Predajemo se, braćo, ne pucajte! — viču žandarmi.

Miroslav Tošić stiže do vrata, upire ramenom i brava popušta. Na podü leži mrtav sreski načelnik Dragoljub Aleksić; poručnik Đorđe Cvrković i žandarmerijski podnarednik Ajvazović previjaju se od bolova, dok su ostala trojica žandarma preplašeno digla ruke uvis u znak predaje.

— Gde su ostali žandarmi — pita Miomir Radosavljević.

— U patroli — odgovaraju žandarmi.[1]

[1] Veća grupa žandarma stvarno je bila u patroli. Sutradan se pričalo da su sa tornja crkve pratili napad partizana, ali nisu smeli ništa da preduzmu da bi pomogli onima u stanici.

Aca Patlidžanović je mrtav. Profesor Savo Dragojević je bez svesti. Drugovi im opipavaju puls. Čini im se da je Aca još živ. Traže lekara Sinišu Jovića da im ukaže pomoć. Nalaze ga u stanu. On se nećka, ali oštar zahtev partizana primorava ga da dođe. Previja im rane i konstatuje:

— Oni su mrtvi! Zao mi je, ali to je istina.

Mrtve drugove partizani ostavljaju u Salašu da ih sahrani mesna partizanska organizacija. Iz zatvora su oslobođeni uhapšeni zidari. Ananije Zlatanović i Voja Stanisavljević polaze sa odredom. Kolona odreda, sa osam novih pušaka, dva revolvera, desetak bombi i dve vojničke torbe pune municijom odlazi prema Sokolskom domu gde kažnjava smrću poručnika Cvrkovića i podnarednika Ajvazovića po čijem su naređenju žandarmi davali otpor. Ostali žandarmi su oslobođeni.

22. avgust. Krajinski odred, preko Guste šume, gde na pojati Stojana Krstića uzima konja i tovari stvari, odlazi dublje na Deli-Jovan i preko Mirine šume i Kruškovca stiže u rejon Prešle. Prve žrtve odreda može nadoknaditi samo masovni priliv novih boraca čiji se dolazak u odred očekuje. Pogibijom Ace i Save partizani Krajine su toliko potišteni da Ljuba Nešić zaustavlja kolonu i govori:

— Drugovi, istina je surova, mi se s njom teško mirimo, ali tu više nema mesta očaju. Mi smo pošli u borbu koja traži žrtve. Nema svadbe bez mesa! Naša borba je velika i zbog toga što u njoj ginu najbolji...

Pretpostavke štaba odreda da će neprijatelj intervenisati jačim snagama ne obistinjuju se. Odred se povlači dublje u planinu prepuštajući Mihailu Gačiću i partizanskoj grupi u Salašu da prati razvoj situacije. Oko podne, 22. avgusta, iz Zaječara nailazi kamion pun Nemaca. Pošto se uveravaju da među poginulima nema nemačkih vojnika, Nemci se vraćaju odakle su i došli. Čak ni ranjene žandarme ne voze u bolnicu, zbog čega preživeli žandarmi, ogorčeni, napuštaju Salaš da se u njega više ne vrate i odlaze delom za Zaječar, a delom za Negotin.

Likvidacijom žandarmerijske stanice u Salašu i pogibijom sreskog načelnika Aleksića, Krajinski partizanski odred već prvim svojim akcijama stvara slobodnu teritoriju, Mesna partizanska grupa organizuje sahranu poginulih Ace i Save, na čije je krstače Ljuba Mijović ispisao samo reč: *Partizan.*

Jedina oružana posada u Salašu ostaju finansi čiji je šef Vukman Vukašinović u neprekidnoj vezi sa Mihailom Gačićem. Smešteni u kuću Ante Stanisavljevića, finansi pre pada

mraka zaključavaju vrata i »miruju«. U međuvremenu, koristeći to što se žandarmi ne vraćaju, Mihailo Gačić i Stojan Krstić, u dogovoru sa Vukmanom Vukašinovićem, vrše napad 23. avgusta na finanse i tako mesna partizanska desetina dolazi do 5 novih pušaka i 200 metaka. Salaš je slobodan.

SA PLANINE U SELA

Krajinski PO nema više prepreka u srezu, te zato posle nekoliko dana provedenih u planini silazi u sela. U odred stižu profesor Predrag Kostić i Dobrivoje Nedeljkoyić Done koji su se iz Negotina sklonili u selo Plavnu. Oni donose podatke da se u selu Crnajci pojavila grupa četnika na čelu sa Anđelkom Adamovićem — »vojvodom Anđelkom«, bivšim šteknerom na Tisi.

Dvadeset devetog avgusta u Salaš stiže poštom proglas Koste Pećanca, kojim poziva narod u borbu protiv partizana. Nova situacija zahteva neposredniji kontakt partizana Krajine sa narodom, a naročito raščišćavanje situacije sa četnicima u Crnajci i povezivanje s kučevskim partizanima.

Posle dve uzastopne noći provedene u Sikolu, odred 30. avgusta stiže u selo Metriš. Ovde saznaje da je iz Zaječara u Brusnik došao izdajnik Vujica Milojević. Ostavljajući manju grupu u Metrišu, Branko sa glavninom odreda, po kišnoj noći, odlazi za Brusnik i pre svitanja blokira kuću Vujice Milojevića. Ratko Stanković i Stanoje Gačić prilaze vratima kuće izdajnika i pozivaju ga da iziđe. Ali partizani nisu znali kakvog prepredenjaka imaju pred sobom. Vujica nije ni spavao u kući već u vajatu, odakle je uspeo da se izvuče iz blokade.

Posle kraćeg pretresa partizani pale Vujičinu kuću, što je ovog pobudilo da se iz polja vrati u selo misleći da su partizani odustali od pretresa terena. Izlazeći iz kukuruza, samo što se nije sudario sa Vojom Milenkovićem, koji se tu našao sa svojom grupom. U ovom iznenadnom susretu planu puška i izdajnik Vujica pada mrtav. Jedan skojevac ispisao je na dasci parolu: »Smrt fašizmu — Sloboda narodu!« i stavio je više glave ovog izdajnika. Narod Brusnika odobrava reči Miomira Radosavljevića, koji govori sa stepenika kafane:

— ... Izdajnika nije teško prepoznati. . . Vujicu smo prepoznali po mirisu dima popaljenih kuća. Njegova sudbina čeka svakog izdajnika. ..

Iz Brusnika glavnina Krajinskog PO, preko Radovačkog polja i Vrbovca, dolazi u Metriš. Narod se odavno okupio na zbor i sada sa posebnom pažnjom sluša govor profesora Kostića: »... Drumovi će poželeti Švaba, ali Švaba nigde biti neće!«. Mesna desetina sa Tolom Dorđevićem na čelu, pripremila je nekoliko čuturica, porcija, šatorskih krila i predala odredu, a iz sela sa odredom polaze omladinci Bora Stanojlović, Žarko i Stevan Kojić. Sa njima je i ovčar Branko Cenković, rodom iz Donjeg Milanovca.

Preko Suvog potoka i Goveđeg polja odred stiže pre mraka u selo Sikole, koje leži na istočnim padinama Deli-Jovana. Ljudi znatiželjno očekuju partizane. Zbog kiše koja počinje da pada, zbor se održava u prepunoj sali Petrove kafane. Govornici se nalaze na izdignutom tremu kafane. Ljuba Nešić, Branko Perić, Miroslav Tošić. . . pozivaju narod u borbu za slobodu. U odredu se već od juče nalaze tri omladinca, a sada se za odlazak u odred priprema cela mesna desetina. Tako će 1. septembra najjača grupa u odredu biti iz Sikola: Adam Gačić, Vučko Veljković, Dragomir Veljković, Miloš Milanović, Ljubomir Nikolić, Dobrivoje Mirković, Vukašin Jakovljević, Dobrivoje Točić, Mile Stojanović i Ivan Gligorijević.

SUSRETI SA ČETNICIMA

Prvi septembar. Odred sa Stevanskih livada kreće za selo Popovicu, gde je jedna patrola na čelu sa Ratkom Stankovićem još pred zoru otišla da pripremi zbor. . . Kolona odreda od 49 ljudi se izdužila. Preko Rudišta silazi u Jaseničku reku, praćena kišom koia ne prestaje od sinoć. Na ulazu u Popovicu Miomir Radosavljević počinje pesmu: »Diži se narode radni, ustanka kucnuo je čas. ..« Pesmu prihvata cela kolona. Zene sa decom istrčavaju na put, a pred zgradom opštine čeka narod okupljen na zbor. Dosadna kišica, nošena vetrom sa planine, upija se u odela partizana. Na govornici je Ljuba Nešić.

— ... Videli ste šta hoće Košta Pećanac, on hoće da budemo mirni, da se ne bunimo, da slegnemo ramenima i ćutimo. Da ćutimo i trpimo. Ne, neće naš narod da trpi. Zato je i naš odgovor tom neprijatelju: »Pljuni zmiji olovom među oči«.. .

Po završenom zboru partizani se raspoređuju po kućama na ručak, a onda pokret za selo Plavnu. Iz Popovice polazi sa odredom grupa omladinaca,' i to: Zika Vemić, Anđel Đuričić, Anđel Ikonić i najmlađi partizan, mali maturant, Aranđel Matic. Prosto neverovatno kako taj dečak nije hteo da se odvoji od profesora Kostića, svoga razrednog starešine.

Nidža Janković, sekretar Mesnog komiteta u Negotinu i veza odreda sa OK Partije, u pratnji Vuleta Sibića odlazi za Negotin, odakle treba da otpremi izveštaj štaba odreda.

* *
*

Preko Kadijine glave i Repičine kose odred stiže u rejon Grebara (atar sela Plavne). ODrema i naoružanje, kojima se raspolagalo, nedovoljni su za ovako nagli porast odreda: 38 pušaka, 5 revolvera, dvadesetak bombi, 6 bajoneta, na svaku pušku po stotinak metaka; zatim, 30 pari fišeklija, 25 vojničkih torbica, 8 šatorskih krila, 12 pari vojničkih ćebadi, desetak čuturica i toliko porcija, nekoliko seljačkih ponjava, 3 velike seljačke torbe, nekoliko emajliranih tanjira, 4 drvena zastruga, 1 bronzani bakrač i 2 šerpe. . . Odred ima samo jednog konja za nošenje opreme koju partizani nisu mogli nositi bilo zbog nepodesnosti za nošenje, bilo zbog težine.

Zašto se odred prebacuje baš ovamo? Radi što bržeg okupljanja masa za borbu protiv okupatora, štab Krajinskog PO odlučuje da stupi u vezu sa četničkom grupom Anđelka Adamovića Tenke, koga je Košta Pećanac, 28. juna na planini Vidojevici, proizveo za »vojvodu«. Sta on u stvari hoće, to još niko ne zna. Sedište mu je u selu Crnajci, a sa imenovanjem četovođa otpočeo je u selima Tanda, Gornjane, Rudna Glava i Klokočevac.

1/2. septembra Krajinski PO silazi u selo Plavnu i preko kafedžije Ilije Jankovića i njegovog sina Bože štab odreda upućuje poziv »vojvodi Anđelku Krajinskom«. Posle tri dana, u logor Krajinskog PO, u rejon Grebara, stižu predstavnici četničkog štaba, inače bugarski emigranti, Jonče i Petko u pratnji desetak naoružanih seljaka iz Crnajke, čije kokarde, izrezane od lima, izazivaju kod partizana odvratnost prema ovim zavedenim ljudima koji su čak i puške držali »na gotovs«. Politički špekulanti — bugarski emigranti, traže Doneta Nedeljkovića koga jedino lično poznaju među partizanima.

I sada nastupa ono mučno natezanje u pregovorima sa četnicima čiji »vojvoda« uporno tvrdi da je za borbu protiv okupatora, ali... »možda još nije vreme za otvorene sukobe s Nemcima?«

Petog septembra Ljuba Nešić, Branko Perić i Dobrivoje Done Nedeljković, sa desetinom partizana, odlaze za Plavnu gde ih čeka »vojvoda Anđelko«, a glavnina odreda, na čelu sa profesorom Kostićem, preko Golog vrha, stiže u atar Gor-

njana i razmešta se u rejonu Zapisa. Profesor Kostić iz Zapisa upućuje jednu desetinu u Crnajku, kako je bilo i ugovoreno sa drugovima koji su otišli na pregovore sa četnicima.

Međutim, Anđelko ne sačekuje u Plavni već odlazi u Crnajku, ostavljajući poruku da bez profesora Kostića neće razgovarati sa partizanima. To je početak izigravanja datih obećanja, ali štab Krajinskog PO prelazi preko toga, samo da bi se došlo do što šire platforme za borbu naroda Krajine protiv okupatora. Za to vreme Krajinski partizanski odred je u pojati Novaka Petrovića u rejonu Zapisa, u stalnoj pripravnosti i spreman da interveniše ako bi četnici pokušali da uhapse njegove pregovarače. Četnici su već pokušali sa provokacijama, pa su 7. septembra noću iz Gornjana izvršili čak i napad na rejon Zapisa, pri čemu je jedan četnik zarobljen, dok su se ostali na uzvraćenu vatru partizana brzo razbežali. »Vojvoda« je ovaj napad pravdao samovoljom četovođe iz Gornjana Save Novakovića, mada se po njegovoj čestoj razdražljivosti za vreme pregovaranja moglo zaključiti da je bio pre toga upoznat da će se napad izvršiti.

Posle dugih pregovora — u kojima učestvuje i štab Zviškog PO na čelu sa Veljkom Dugoševićem, kao i odredi oko Ujevca i Majdanpeka — 11. septembra je potpisan zajednički sporazum četnika i partizana za borbu protiv okupatora. Sporazum su potpisali: za Zviški PO Veljko Dugošević, za Ujevački PO Leonid Plješković, za Krajinski PO prof. Predrag Kostić, za Majdanpečki PO Haralampije Stojanović, za Krajinsko-porečko-homoljski četnički odred »vojvoda« Anđelko, a za Kučajski četnički odred (tzv. »vojni četnici«) Ljub. P. Kilibarda.[1] Pri ovome treba imati u vidu da je četničkim vođom smatran i Leonid Plješković, ali on sa Velimirom Markićevićem, komandantom Majdanpečkog PO, od prvog dana ustanka tesno sarađuje i svoj četnički odred stavlja pod komandu Veljka Dugoševića. Novoformirani Majdanpečki partizanski odred ima zadatak da neposredno koordinira sa odredom »vojvode« Anđelka. Kao kadrovsko pojačanje prebacuje se iz Krajinskog u Majdanpečki PO Srba Bešir, Ratko Stanković i Miroslav Tošić, a iz D. Milanovca stiže i Sreta Vučković koji postaje politički komesar ovog odreda.

Postignuti sporazum sa četnicima trebalo je odštampati i obznaniti pred narodom. Međutim, 13. septembra, baš na dan objavljivanja proglasa, Anđelko Krajinski gazi soorazum. Komandir voda u Majdanpečkom partizanskom odredu Tika Strajinović (koga je pre toga »vojvoda« Anđelko predvideo za če-

[1] Dokument se čuva u istorijskom arhivu Negotina.

tovođu Rudne Glave) na putu D. Milanovac — Klokočevac zarobljava tri nemačka vojnika na motociklu. »Vojvoda« Anđelko zahteva da mu se Nemci privedu u Crnajku da im on »sudi«. Umesto zaslužene kazne okupatorskim vojnicima, »vojvoda« im daje četničku pratnju do Negotina, a Tiku Strajinovića razoružava i stavlja u četnički zatvor.

U to vreme su se u Crnajki slučajno našli Srba Bešir i Mile Arsenijević Bandera iz Majdanpečkog partizanskog odreda, koji protestuju zbog Tikinog hapšenja i prete napadom na Crnajku. »Vojvoda«, uplašen od takve mogućnosti, izvinjava se za postupak kojim je »želeo« samo da zakonspiriše pripreme za napad na Negotin, a Tiku Strajinovića odmah oslobađa zatvora, mada mu nikako nije mogao oprostiti što je pristupio partizanima.

»Vojvoda« Anđelko nije za borbu protiv okupatora, to je očigledno. Njegovi savetodavci Paun Kostić, opštinski delovođa i sin mu Žarko, kafedžija, inače »vojvodin ađutant«, u neposrednoj su vezi sa Gestapoom.

Štab Krajinsko PO, pošto je iz sastava odreda izdvojio rukovodstvo za Majdanpečki odred, odlučuje da napusti Poreč. 15. septembra, iz rejona Zapisa, odred odlazi u selo* Tandu, uzima eksploziv koji je dan ranije prenet ovde iz Rudne Glave, radi rušenja objekata na putu Negotin — Donji Milanovac i produžava za selo Luke. Zbog dužeg zadržavanja u selu Tandi odred stiže u Luke tek u svitanje 16. septembra, gde odmah saziva zbor kome prisustvuje celo selo, mada je zbog raštrkanih kuća ljudima trebalo vremena da se okupe.

Oduševljen borbom, narod kliče slobodi i aplauzom nagrađuje partizanske govornike, a posebno pozdravlja Branka Perića koji osuđuje postupke opštinskog delovođe Blagoja Zikića. Ovaj pljačkaš se naročito okomio na žene bez muževa, kojima pozajmljuje novac, a za uzvrat traži njive pod zakup ili »dete za slügu«, prvenstveno žensko.

Zbor je bio u najvećem jeku kad su iz Crnajke stigli četnički kuriri Pera Strajinović i Milan Stešić sa pismom »vojvode« Anđelka, kojim poziva Ljubu Nešića i profesora Kostića »na dogovor za zajedničku akciju«. Pera Strajinović je brat Tikm i on u poverenju otkriva pravu nameru »vojvode« Anđelka — da uništi rukovodstvo odreda. Isto pismo je dostavljeno i štabu Majdanpečkog odreda.

Dvoumljenja nema. Ljuba Nešić odmah sastavlja odgovor »vojvodi« Anđelku u kome ga naziva izdajnikom i odbija svaku saradnju sa njegovim četnicima:

— Ljude, čija odela mirišu na dim naših popaljenih kuća, čije su ruke umrljane krvlju naše poklane braće i sestara, vi, »veleuvaženi vojvodo«, stavljate pod svoju zaštitu i ispraćate do Negotina. Ko je veći fašista: vi ili fricevi?. . .

SLOBODNA TERITORIJA

Rastajući se sa četničkim kuririma, svesni da im predstoji još odlučnija borba protiv okupatora i domaćih izdajnika, partizani Krajinskog PO objašnjavaju okupljenom narodu sela Luke četničku izdaju i kreću perma Salašu. Preko Malog polja i Čokice odred stiže u rejon Košjera, u atar sela Glogovice, odakle upućuje vezu Mihailu Gačiću u Salaš.

Sedamnaestog septembra partizani Krajinskog PO polažu zakletvu čiji tekst (prema biltenu br. 2 Glavnog štaba NOV i POJ) čita profesor Kostić. Oko podne stiže Mihailo Gačić i obaveštava da je narodnooslobodilački odbor jedina vlast u Salašu i da narod želi da vidi partizane u svojoj sredini. Posle likvidacije žandarmerijske stanice, okupator ne pokušava da je ponovo uspostavi.

— Sutra je četvrtak, pijačni dan. Najbolja prilika da se narodu ispuni želja! — ushićeno govori stari Gačić.

Stab Krajinskog PO odlučuje da svoj dolazak u Krajinu obznani akcijom i zato noću 17/18. septembra odred preko kose Odrma (obilazeći selo V. Jasikovu), odlazi na prugu i ruši most na Tabakovačkoj reci. Mada akcija nije u potpunosti uspela jer konstrukcija mosta nije pala, i to je bilo dovoljno da narod s oduševljenjem primi vest o dolasku odreda.

Od Tabakovca odred u svitanje 18. septembra stiže u V. Jasikovu i posle kraćeg zadržavanja nastavlja put za Salaš, gde je bilo više sveta nego inače pijačnim danom. Kolona od oko 60 boraca izbija na glavni drum. »Diži se narode radni, ustanka kucnuo je čas!« »Budi se Istok i Zapad, budi se Sever i Jug, koraci tutnje u napad, napred, uz druga je drug!« — ori se pesma partizanske kolone, s kojom ulazi u Salaš. Na betonskom mostu prema Zaječaru ostaje zasedno odeljenje, a glavnina odreda, idući ka centru, prolazi pored zgrade bivše žandarmerijske stanice čiji su zidovi iskrzani zrnima, a polupani prozori zjape kao avet.. . Zbor otvara Stanoje Gačić. Blizu pet hiljada ljudi Salaša i okolnih sela sluša vatrene govore Ljube Nešića, Branka Perića, profesora Predraga Kostića. Posebno oduševije-

nje naroda izaziva pojava Štefanije Mihajlovic. Gruba lica krajinskih gorštaka, obrasla bradom, kao da se prelivaju vedrinom posle prvih njenih reči:

— Mi smo porobljeni, ali nismo pokoreni. Nećemo da budemo robovi!.. . Majke, ne žalite svoje sinove i kćeri, šaljite ih u borbu za slobodu!. . .

Salaš je slobodan. Krajina je slobodna.[2] Narod sreza Krajinskog ne napušta Salaš kao obično u prvim popodnevnim časovima. On ostaje s partizanima, prati svaku njihovu reč, svaki pokret, svaki postupak. . . Arhive sreza i opštine skupljene su na gomilu i zapaljene. Ljudi sa debelim motkama džaraju vatru da bi što brže izgoreli spisi katastra, sudskih veća, poreske uprave, sreskog načelstva.

— Hitler ne sme da ima podatke o nama! — to je stalno ponavljana parola ovog dana.

Partizani se raspoređuju po kafanama na pripremljeni ručak, a narod sam obavlja posao koga bi inače partizani trebalo da obave.

Žene i omladinke pronalaze crveno platno^ i šiju zastavu na kojoj blista petokraka zvezda sa srpom i čekićem. *Socijalizam,!?* Opšte oduševljenje potiskuje pomisao da se možda odstupa od linije narodnooslobodilačke borbe.

Drugovi se sećaju prvih žrtava odreda, datih baš u ovom mestu gde se proleterska zastava vije sa zgrade bivšeg sreskog suda! Grupa od 20 partizana, na čelu sa profesorom Kostićem, praćena masom naroda, odlazi na groblje gde su sahranjeni Savo Dragojević i Aca Patlidžanović. Nad svežim grobovima govori profesor Kostić. Krupne suze ustavljaju se na gustoj crnoj bradi koja profesoru daje posebno impozantan izgled ... Na kraju — počasni plotun.

1 dok se u Salašu odvija pravo narodno slavlje zbog stvaranja slobodne teritorije, opštinski delovođa Blagoje Žikić iz Luke nagovara Nemce u Boru da iz aviona bombarduju selo koje ga je pred partizanima optužilo za pljačku. Tačno u 14 časova dve »štuke« bacaju bombe na raskršće u centru Luke. Bombe pogađaju školu i od njih ginu 4 učenika i jedan čovek, dok je teško ranjena žena učitelja Radetića. Bila je to osveta izdajnika koga je narod osudio za pljačku i bezakonje. A nemački pilot, bacivši nekoliko bombi i na selo Tandu, po izvršenom zadatku vraća se na niški aerodrom.

Sunce se bliži zapadu. Kolona Krajinskog PO, formirana u centru Salaša, kreće prema Sikolu, na Stevanske livade. Iz

[2] Ovog dana se još uvek nije znalo da su Anđelkovi četnici 17. septembra u zasedi kod Rudne Glave razbili Majdanpečki PO.

Salaša sa odredom polazi i grupa omladinaca: Milan Rajčić, Radivoje Zivanović, Dragomir Milosavljević, Čeda Stanković, Vlada Zlatojević, Slava Stanković »Sarkamenčić«. Tako u Salašu ostaju samo mesna partizanska četa, za čijeg je komandira određen Stojan Krstić, i narodnooslobodilački odbor, afirmisan u narodu kao jedini predstavnik vlasti. Tu je i Petar Mišković, policijski pisar, sada vršilac dužnosti sreskog načelnika, koji i ne pomišlja da bilo šta uradi bez znanja Mihajla Gačića. Nikad se nije utvrdilo kakvim se stvarnim razlozima rukovodio ovaj policajac da ovako uporno izvršava naređenja svake vlasti koja dođe.

Salaš postaje baza za snabdevanje Krajinskog PO koji logoruje na Stevanskim livadama, koristeći uglavnom pojate i neke kuće zaseoka sela Sikola, Vlaški Potok. Sada dolazi do naglog jačanja odreda. Od 60 boraca, odred za dva dana narasta na stotinu. Iz Kobišnice, Bukovča, Negotina, Mokranja, Rajca, Brusnika, Karbulova, Trnjana, Koprivnice, Glogovice, Dubočana — stalno pristižu novi borci.

Ali događaji u vezi sa četničkom izdajom poprimaju brži tok no što se pretpostavlja. Stab Krajinskog PO dobija izveštaj da su četnici »vojvode« Anđelka postavili 17. septembra zasedu Majdanpečkom odredu ispred Rudne Glave, prema Majdanpeku (gde je put usečen), razbili ga i većinu partizana zarobili, među kojima i drugove: Sretu Vučkovića, Srbu Bešira, Ratka Stankovića, Miroslava Tošića, a na povratku kroz Rudnu Glavu i Tiku Strajinovića. »Vojvoda« ih je podvrgao u zatvoru teškim mukama. Stab Krajinskog PO odmah preduzima mere da se zarobljeni drugovi oslobode.

Dvadesetog septembra štab odreda upućuje jednu patrolu, na čelu sa Vojom Stanisavljevićem, da ispita rejon Crnajke i položaj četničkog zatvora. Patrola odlazi ali pri upadu u Crnajku dvojica (Vule Sibić i Vule Stanisavljević) padaju u ruke četnika i sada je umesto 5 trebalo osloboditi 7 drugova. 21. septembra štab Krajinskog odreda formira udarnu grupu, jačine 50 ljudi, koja, na čelu sa komandantom Brankom Perićem, kreće u napad na Crnajku. Preko sela Popovice i Golog vrha grupa pre svitanja stiže na južnu ivicu Crnajke. Munjevitim napadom, za nepuna tri sata borbe, četnici su potpuno razbijeni, a »vojvoda« Anđelko, jedini od svog štaba, uspeva da pobegne.

Od zarobljenih drugova oslobođeni su Sreta Vučković, Ratko Stanković, Tika Strajinović, Vule Sibić i Vule Stanisavljević, jer su Bešira i Tošića četnici dan pre napada sproveli za Negotin. Četnici su imali 17 zarobljenih, među njima i glavni vojvodini savetnici Paun i Žarko Kostić, a desetak ih je pogi-

nulo- Partizani su iznenađeni što se među zarobljenim četnicima nalazi i jedna žena. Gubici odreda: jedan poginuo (Stanoje gtojanović) i jedan ranjen (Borivoje Stanojlović). Ovakvom se uspehu nije nadao ni sam Branko Perić koji je hrabrošću zadivio svoje borce . . . Zaplenjeno je dvadesetak pušaka, jedan puškomitraljez, veći broj bombi i municije i jedan, kamion.

Napuštajući Crnajku posle borbe, Krajinski PO sa zarobljenim četnicima stiže preko Tande u selo Luke koje se nalazi u ruševinama posle nemačkog bombardovanja od 18. septembra. Ovde se odred zaustavlja da sahrani poginulog Stanoja Stojanovića, a jedna desetina, na čelu sa Borom Milićem, odlazi kamionom prema Salašu radi ukazivanja lekarske pomoći ranjenim četnicima i partizanu Bori Stanojloviću. Glavnina, pak, posle Stanojeve sahrane odlazi prema Ginduši. Četnik Paun Kostić, ne gubeći prisebnost i kao da je čitavim putem smišljao kako da podvali partizanima^ predlaže Branku Periću i Sreti Vučkoviću:

— Pustite me da ubijem vojvodu, a kao nagradu za to oslobodićete mi sina Žarka.

Predlog je bio na prvi pogled primamljiv, jer je Anđelko uspeo da umakne iz Crnajke, a to je značilo da će četnici ponovo biti okupljeni. I Paun Kostić iz Luke odlazi u Crnajku.

Glavnina napadne grupe odreda, sa zarobljenim četnicima, kreće prema Sikolu i 28. septembra, preko rejona Prešle, stiže na Stevanske livade, gde se sastaje sa Rkmanovom desetinom koja je stigla iz Salaša. Ljuba Nešić se ljuti zbog puštanja Pauna Kostića, jer smatra da je on veći neprijatelj i od samog Anđelka, zapravo da je Anđelko samo pion u Paunovim rukama.

Pobeda nad četnicima u Crnajci uliva samopouzdanje borcima odreda. Srez krajinski je slobodna teritorija koju treba proširiti prema Negotinu i Zaječaru. Tika Strajinović, iako izubijan u četničkom zatvoru, malaksao, kreće sa pismom štaba Krajinskog PO u Majdanpek. Trebalo je da se poveže sa Velimirom Markićevićem i da deo Kučevskog odreda dovede u Krajinu radi zajedničkog napada na Negotir,.

Krajinski PO, do pristizanja kučevskih partizana, polazi u nove akcije, 24. septembra grupa od 50 boraca upada u selo Rgotinu, demontira »perionicu« za preradu kvarcnog peska za fabriku stakla i drži zbor. Time odred proširuje slobodnu teritoriju ka Boljevačkom i Zaglavskom PO. Sutradan dve grupe odlaze prema Negotinu: jedna, sa Borom Milićem, u donji tok Timoka gde pali arhive u Brestovcu, Čubri, Rečki, Mokranju,

Bukovcu i Kobišnici; druga, sa Milanom Mihajlovićem, pali arhive u Trnjanu, Šarkamenu, Stubiku, Jasenici i Karbulovu. Tako se odred neposrednije približava Negotinu.

SA STEVANSKIH LIVADA

U logoru odreda je živo. Četnici su saslušani. Žarko Kostić, Zikica Đorđević, Nikola »Selz« i Jelica »devojka«[1] su najveći krivci; partizanski sud ih osuđuje na smrt. U odsutnosti prve dve grupe i grupa sa Ratkom Stankovićem odlazi da poruši železnički most kod s. Tabakovca, što ni ovog puta neće uspeti.

Dvadeset sedmog septembra u logoru odreda je samo deo boraca. Ostali su u akcijama. Iz Crnajke stiže četnički kurir Laza Golubović sa pismom Pauna Kostića, kojim izveštava da partizani budu »strpljivi« i da on zna za datu obavezu. Očigledno je da je Paunu stalo do toga da dobije u vremenu. Zato štab odreda hapsi četničkog kurira i zatvara ga zajedno sa Žarkom Kostićem, a ostale osuđene na smrt (uključujući i železničara Cvetka Predića Floru iz Čokonjare, koji je pre dva dana uhvaćen u Koprivnici na putu za Salaš gde je pošao »da pazari«), strelja.[2]

Iako se straže kod zatvorenih četnika Žarka Kostića i Laze Golubovića smenjuju svaka dva sata, ipak se desilo ono što se nije očekivalo. Dragoslava — Eru Mihajlovića, grafičkog radnika iz Negotina, proletera i jednog od poverljivijih ljudi u odredu, u vremenu dok je bio na straži, potkupljuje Žarko Kostić, pa zatim zajedno beže. Sledeća smena straže samo konstatuje da uhapšenih nema, a u odredu dolazi do uzbune.

Nastupa kritičan period. Ogromna slobodna teritorija zahvata pojas koji se graniči planinskim vencem na zapadu; linijom sela Rgotine i Trnavca na jugu; dolinom donjeg Timoka od Tabakovca do Kobišnice na istoku, i putem Jasenica — Stubik na severu. Kroz ovu teritoriju vodi državni put Zaječar — Negotin — Kusjak, kojim više ne saobraćaju neprijateljska vozila, jer je deonica puta Rgotina — manastir Bukovo pod stalnom kontrolom partizana. Čitav rokadni put Negotin — Salaš, koji vodi preko Rečke i Brusnika, takođe je pod kon-

[1] Nikad se tačno nije utvrdilo kako je ova žena došla četnicima, a još manje odakle je. Na saslušanju se držala prepredeno. Štab odreda saznaje samo toliko da je u službi Gestapoa mada ona tvrdi da su je »sopstveni razlozi« naveli na ovaj korak o kojima »ne želi« da govori.

[2] Flora je pomogao Nemcima u hvatanju Milenka Brkovića, sekretara OK Partije u Zaječaru.

trolom partizana Krajine. Sav neprijateljski transport odvija se železničkom prugom Prahovo — Niš koja je često pod udarom Krajinskog PO, tako da opravku porušene pruge neprijatelj preduzima samo pod jakim obezbeđenjem.

Dvadeset osmog septembra glavnina odreda se prikuplja na Stevanskim livadama. Nedostaje samo grupa iz doline Timoka sa Borom Milićem. Odred broji 158 boraca. Mada nedovoljna za držanje tako velike slobodne teritorije, to je ipak snaga s kojom neprijatelj mora da računa. U međuvremenu je odred reorganizovan i formirana su tri voda, čiji su vodnici Voja Milenković, Ratko Stanković i Dragomir Milosavljević. S obzirom na veliki priliv boraca, predviđa se skoro prerastanje vodova u čete. (Međutim, bekstvom Žarka Kostića, upravo puštanjem na slobodu njegovog oca Pauna, opasnost od četničkog napada se povećala.)

Dvadeset deveti septembar. Iako je opasnost od četničkog napada velika, štab Krajinskog PO se ne odlučuje na premeštanje logora sa Stevanskih livada, na kojima je zakazan sastanak sa delovima Kučevskog PO, u čiji se dolazak ne sumnja. Dve noći Krajinski PO provodi u zasedi, spreman da odbije napad četnika. Ljudi ne veruju da bi četnici mogli napasti po danu. Međutim, oni ipak napadaju danju.

Oko 13 časova, iz pravca Prešle, odjeknuše mitraljeski rafali. Vod Radomira Stankovića tek što je stigao iz Tabakovca, gde ni po treći put nije uspeo da sruši gvozdeni most, i prilegao da spava. Komandant odreda hitno odvaja grupu od dvadesetak odmornih partizana i kreće prema brdu Lisa poljana. Tek po izbijanju na vrh ovog brda primećuju nepoznatu kolonu koja žuri ka Stevanskim livadama.

Da li su četnici ili kučevski partizani? — to je pitanje koje komandant, Branko Perić, ne može da odgonetne, ali oseća potrebu da o nailasku ove kolone izvesti Ljubu Nešića. Kuriri, Blaža Mišković i Boža Bugarski, stižu kod pojate Nise Dinkinog gotovo u isto vreme kada je na pojatu ispaljen prvi četnički plotun. To su četnici »vojvode« Anđelka, pojačani žandarmima iz D. Milanovca.

Stab Krajinskog PO je preduhitren. Ljuba Nešić nastoji da izvuče arhivu odreda, što četnicima stvara vreme za presecanje odstupnice Krajinskom PO, tako da se glavnina odreda mora probiti iz blokade. U tom probijanju ginu: politički komesar odreda Ljuba Nešić, komandir 1. voda Voja Milenković, članovi odredskog komiteta Štefanija Mihajlović i Radomir Nedeljković, kao i borci: Duško Ikonić, Siniša Golubović, Aga Rogožinarević, Milivoj Radisavljević, Bora Radojević i Vlada Zlatojević.

Grupa Branka Perića sa Lise poljane otvara vatru četnicima u leđa, što znatno ublažuje poraz odreda. Četnici i žandarmi beže prema Sikolu ne stigavši da ponesu plen iz Nisine pojate, osim štapskih kožnih torbica u kojima su arhiva i novac. Taman toliko! Kamo sreće da su odvukli kamione, a da su ovo zaboravili!

Borba traje do kasno uveče, kada Stevanske livade ostaju bez četnika i partizana. Čitave noći se ne zna ko je sve poginuo. Partizani se izvlače u dva pravca: prema Salašu i prema Metrišu. Sutradan, kod pojate Stojana Grnčara, na kosi Lija glava (iznad Salaša), od 158 ljudi je na okupu jedva pedesetak, računajući tu i grupu Bore Milića koja je pristizala iz sela Rečke i preko Metriša u svitanje došla u Latovo kod Salaša.

Pogibija Ljube Nešića, organizatora Krajinskog PO, naročito je demoralisala partizane. Većina odlazi u svoja sela i u odred se više nikad ne vraća. Branko Perić i profesor Predrag Kostić, sa ostatkom odreda, dolaze 30. septembra na Stevanske livade i sahranjuju 10 poginulih drugova. Odavde odred odlazi prema Salašu, očekujući da se vrate i ostali partizani. U Salašu se konačno saznaje da odred, pored 10 poginulih, ima i 5 zarobljenih drugova, a to su: Bane Rajčić, Milić Nastić, Branko Cenković, Ljupče Stanisavljević i kuvar odreda (koji je zarobljen u Crnajci kao četnik, ali je on samo kuvar pa će to opet biti i kod četnika).

SALAŠ JE IZGUBLJEN

Tridesetog septembra štab Krajinskog PO upućuje vezu OK-u Partije koja ide preko Rgotine. 1. oktobra iz Rgotine stiže član OK Jeremija Ilić koji konsoliduje partijsku organizaciju odreda i već 2. oktobra Krajinski PO polazi u akciju. Odred, sada jačine 35 ljudi, upada u Rgotinu i likvidira 4 petokolonaša (predsednika opštine Vlajka Ilica, opštinskog delovođu Živana Ilića i belogardejce Sašu Motvedera i Timu Ševčenka).

Smanjenjem odreda smanjena je i njegova slobodna teritorija. Mesne partizanske grupe Salaša i Metriša, koje su pozvane u odred radi pojačanja, vraćaju se u sela. Salaš postaje centar slobode u Krajini. Krajinski PO preživljava krizu. Okupljanje boraca odreda, posle borbe kod Sikola, ide sporo. Potrebno je hitno konsolidovati štab odreda. O Sreti Vučkoviću se ništa ne zna, a on je, posle Ljube Nešića, najodgovorniji partijsko-politički radnik u Krajinskom PO.[1]

[1] Sreta je, -probivši se iz četničke blokade, stigao u Majdanpek i štab Kučevskog PO izvestio o sudbini Krajinskog PO. Istovremeno je u

Iz Rgotine se odred preko sela Jelašnice i Koprivnice vrača u Salaš, još uvek u nadi da će doći i oni koji su posle borbe kod Sikola napustili odred, ne znajući stvarnu sudbinu odreda. I dalje se živi u uverenju da će u Krajinu doći kučevski partizani, mada kruže vesti da su »neki partizani ušli u Crnajku i razjurili četnike iz njihovih legala«. Četnici premeštaju svoj štab u Negotin. Branko Perić piše 3. oktobra preteće pismo predsedniku opštine u Negotinu Bori Lazareviću, inženjeru, sa zahtevom da se zauzme za zarobljene partizane, što ovaj, na opšte čuđenje, i izvršava. Bane Rajčić stiže 4. oktobra izubijan u Salaš i pada u postelju. Po njegovim podacima zarobljeno je samo 5 partizana. Gde šu ostali? Po motociklisti, ranijem vozaču kamiona (koji je demontiranjem vozila na Stevanskim livadama »ostao bez posla«), štab Krajinskog PO upućuje pismo Kučevskom PO. Put ga vodio preko Luke, Tande i Crnajke, u Rudnu Glavu, što predstavlja priličan rizik, ali drugog izlaza nema. (Kako je motociklista prošao u putu i da li je stigao do Kučevskog PO nikada se nije utvrdilo.)

Četvrtog oktobra u Salaš stiže i Dobrivoje Radosavljević Bobi, čija je pomoć potrebnija odredu više no ikada. Bobi odmah saziva sastanak partijske organizacije odreda u kući Mihajla Gačića, na kome je analizirano stanje u Krajini. Opšta konstatacija je da Krajinski PO treba organizaciono učvrstiti, povesti borbu protiv demoralizatorstva, a posebno ne zadržavati se u naseljenim mestima, pogotovu ne u Salašu gde je neprijatelju, zbog komunikacije koja vodi kroz ovaj, bilo mogućno dovlačenje snaga za napad na odred.

I Ovom prilikom konsolidovan je i štab odreda po sledećem: komandant Branko Perić, politički komesar Jeremija Ilić, zamenik komandanta Bora Milić, zamenik političkog komesara Predrag Kostić, član štaba za vezu sa pozadinom Stanoje Gačić.[1]

Sastanak traje do kasno u noć. Već je 5. oktobar. Dobrivoje Radosavljević i Ljubica Jovanović, u pratnji Dragomira Milosavljevića-Grinkića, odlaze za Rgotinu; Branko Perić, profesor Kostić, Stanoje Gačić i Bora Rkman kreću sa odredom za Lija glavu; Jeremija Ilić ostaje sa Mihajlom Gačićem radi do-

Majdanpek stigla iz Ja'oukovca jedna partizanska četa Kučevskog PO **koia je, prema pismu poslatom po Tiki Strajinoviću, umesto u Salaš** „ otišla **ka Štubiku, i to istog dana kada su četnici napali Krajinski** PO na Stevanskim livadama.

[1] Kad sam razgovarao sa **Stanojem** objasnio mi **je** da su njegovi **zadaci** bili: snabdevanje, obaveštajna služba i formiranje mesnih de**setina** po selima.

govora oko snabdevanja odreda, pošto će logorovati van naseljenog mesta. (Bora Rkman se vratio od Sokolskog doma da pozove Jeremiju.)

Bobi stiže do sela Koprivnice i umalo što ne nalete na neprijateljsku kolonu koja je iz pravca Rgotine žurila prema Salašu. Bobi naređuje Dragomiru Grinkiću da se vrati u Salaš i obavesti drugove o nailasku neprijatelja, a on sa Ljubicom skreće sa druma, pešice obilazi Koprivnicu i tako izbegava susret s neprijateljem.

Dragomir Grinkić ne izvršava Bobijevo naređenje već se sklanja kod rođaka u Koprivnici. Neprijateljska kolona nezadrživo žuri i pre svitanja upada u Salaš. Cilj neprijatelja je kuća Mihajla Gačića, iz koje tek što su izišli Jeremija Ilić i Bora Milić i jednostavno pali u ruke neprijatelja misleći, verovatno, da su to kučevski partizani čiji se dolazak stalno očekuje.

Dok jedni četnici vezuju Boru i Jeremiju, drugi žure kući Mihajla Gačića, koji tek što je zaspao posle dugog sastanka. Ubeđen da ga zovu drugovi otvara kapiju, a kada je pred sobom video četnike, služi se lukavstvom. Na pitanje da li je on Mihajlo, odgovorio je da nije, već da je njegov brat i da će ga odmah pozvati. U kući je mrak. Četnici ulaze u predsoblje, ali ih Mihajlo dočekuje revolverskim hicima. U kući nastaje komešanje. Gačiću se zaglavila čaura u cevi. Četnici pucaju na njega i, dok Gačić pada teško ranjen, oni beže iz kuće.

Za to vreme glavnina četničke kolone već izbija na severnu ivicu Salaša. Saznavši da je jedan četnik ranjen, »vojvoda borski« Sava Marković naređuje da se streljaju Jeremija Ilić i Bora Milić. Pucnji dopiru do Krajinskog PO koji je već na Lija glavi. Ne znajući šta se stvarno odigrava u Salašu, a u očekivanju Rkmana i Jeremije, Branko Perić odlučuje da uputi jednu patrolu u Salaš, kada od Glogovice bljesnuše tri rakete: zelena, crvena i bela. Odmah zatim stiže Stanoje Gačić sa izveštajem da su četnici u Salašu.[2]

Pošto odredu preti blokada na Lija glavi, Branko Perić i profesor Kostić naređuju probijanje prema Deli-Jovanu. Koristeći se gustim šumarcima, odred stiže u rejon Cokinog kladenca i ulazi u teško prohodnu šumu da bi tu sačekao pad mraka.

* *
.

od nekih bah«[e]Wn^[o]Sta[0]^[k]M[d] gr[o]blja da sačeka Rkmana i Jeremiju i od nekih baba, koje su došle na zadušnice, saznao za ovaj podatak.

5. oktobar

Ne znajući situaciju, Branko Perić nastoji da dođe do potrebnih podataka. U neposrednoj blizini je selo Sikole, u kome se, bar približno, može saznati stanje u Salašu. S tim zadatkom Branko upućuje u Sikole Radivoja Zivanovića Baju s tim da se »do 11 sati vrati«. Međutim, određeno vreme je prošlo a Baje nema . . . Zbog položaja u kome su se našli, partizani su jako demoralisani. Branko Perić oseća da nešto mora preduzeti. Profesor Kostić pretpostavlja da su rakete izbacivali Nemci, ali se teši da oni neće skretati s puta. Trebalo bi samo izvideti teren kojim bi se odred planinom probijao prema Kučevskom PO. Kome dati ovaj zadatak? Branko misli da bi to mogao učiniti samo on i bez znanja ostalih udaljuje se od odreda. Zalutao je u šumi tako da se više nije mogao vratiti na mesto gde je ostavio odred.[1]

Odred je obezglavljen. Od rukovodstva su sa odredom samo još profesor Kostić i Stanoje Gačić. Na planinu se spustio mrak. U Sikolu, odredu najbližem selu, ne čuje se uobičajeni žagor koji prati prisustvo vojske. Profesor Kostić razmatra mogućnost da se odred prebaci do Debelog luga, ali drugovi ne poznaju teren, a sigurnog vodiča nema. Preti opasnost da se odred istopi. Profesor pokušava da sazna nešto o Branku i Baji, radi čega upućuje u Sikole Stojana Stevića i Stanka Ignjatovića Ovčepoljca, koji se, začudo, u pratnji Čedomira Nocića iz Sikola, brzo vraćaju sa izveštajem da četnici nisu ni dolazili u selo. O Branku se ne zna ništa. Profesor rešava da se odred po manjim grupicama probija prvo prema Štubiku. Pretpostavljajući mogućnost da neko od drugova neće hteti da ide dalje od svog sela, on savetuje:

— Ukoliko neko dođe u situaciju da se ne može probiti, neka se prikrije za izvesno vreme dok ne stignu naši drugovi iz Majdanpeka. .. Ako bi neko došao u situaciju da se mora predati, neka to učini bez oružja. Naša borba je teška, ali pravedna. Mi moramo pobediti, ma i po cenu najvećih žrtava!. ..

* .
*

Jedna grupa od Cokinog kladenca odlazi sa profesorom Kostićem za Popovicu, a druga sa Stanojem Gačićem, preko **Sikolskog** luga, za Trnjane, dok treća, u kojoj su uglavnom dru-

[1] Docnije je ovako pričao Radivoju Zivanoviću, kada su se sastali u selu Popovici na putu za Majdanpek: »Lutao sam, zavirivao u svaki zbun, ali nisam smeo da zovem, da ne bih otkrio prisustvo odreda.«

govi iz Negotina i sela u njegovoj okolini, treba da ide prema Šarkamenu. Odmah počinje pregrupisavanje — svoj sa svojim!

Ljudi su demoralisani. Boža Bugarski unosi još više demoralizatorskog duha:

— Evo vam puška, a ja idem u Salaš. Tamo je meni najsigurnije!

Njegovom primeru sledi nekolicina. Ratko Stanković naređuje ostalim drugovima da prihvate predate puške i grupa kreće prema Lugu.

U visini druma koji veže Sikole i Popovicu, odvajaju se i Metrišani. I oni predaju puške. Stanoje Gačić zadužuje mene da nađem sigurno mesto na kome će se ove puške skloniti. Dovodim grupu do Mininčićevih torova i puške zatrpavamo u seno.

U visini Sibićevih torova dolazi do svađe između Ratka Stankovića i Milivoja Savića, zbog toga što Milivoje neće da se primi rukovodstva jedne podgrupe radi lakšeg probijanja do Stubika. Milivoje Savić i ostali Brusničani se demonstrativno odvajaju i odlaze, ne kazujući pravac svoga kretanja. U isto vreme odvajaju se i Trnjanci, predajući mi svoje puške da ih sklonim. Tako od čitave grupe ostaje samo trojka: Stanoje Gačić, Ratko Stanković Vazduhoplovni i Ivan Džina Gligorijević.

A ostali?

* *
*

Grupa sa profesorom Kostićem stiže u Popovicu i neće dalje. Zika Vemić zahteva od profesora da ostanu u selu, gde da se prikriju neko vreme, a onda. . .

— Videćemo, kako situacija bude nalagala. . .

Profesor odbija zahtev ali, da bi se oslobodio ovih kolebljivaca, obećava da će ih sačekati na nekoj pojati između Trnjana i Popovice, negde u rejonu Vrelske reke. Popovičani ostaju u selu i sutradan se prijavljuju neprijatelju, otkrivši time Milana Bešira i Žarka Petkovića iz grupe Negotinaca. Profesor odlazi u Vrelo i tamo nalazi Aranđela Matića, kod koga ostaje do njegovog hapšenja, a zatim zameće neprijatelju trag. U jednoj vodenici (atar Šarkamena) profesor se obrijao i izmenio toliko poznati lik partizana po kome ga je neprijatelj tražio. Pešačeći danonoćno on krajem oktobra najzad stiže u selo Mečji Do (svrljiški srez) gde mu se, kod učiteljice Milke Bešir, nalazi žena Kaća.

Negotinci, Metrišani, Salašani, Brusničani i ostali podležu četničkoj propagandnoj paroli: »Ko se preda biće odmah pu-

gten kući« i odlaze kućama, gde ih četnici bez otpora zarobljavaju. U toku 6. i 7. oktobra su gotovo svi preživeli borci Krajinskog PO u četničkom zatvoru. Mi iz trojke ništa ne znamo za Branka Perića, profesora Kostića, Radivoja Zivanovića Baju, Milana Mihajlovića i Doneta Nedeljkovića. Pošto su nam stalno za petama neprijateljske potere, jedini cilj nam je da što pre stupimo u vezu sa ovim drugovima, računajući da ćemo tako teže pasti četnicima u ruke.

Sedmog oktobra neprijatelj pali kuće u Sikolu. Pored moje, zapaljene su i kuće Dobrivoja Mirkovića, Adama Gačića i Dobrivoja Točića, koji su već u četničkom zatvoru. U drugim selima ne pale kuće. Uhapšene partizane iz Sikola i Popovice četnici sprovode u Salaš, gde su dovedeni i oni iz Metriša. Odavde ih vode u Brusnik, a potom u Bor, gde su jedni 29. oktobra, a drugi 30. novembra streljani ili obešeni. Tu su, između ostalih, Nikola Janković, predratni član KPJ, i Bora Milić Rkman, koji je pri streljanju u Salašu bio samo teško ranjen pa su ga Nemci lečili u borskoj bolnici, kako bi od njega nešto više saznali o organizaciji NOP-a u Krajini.

* *

«

U Krajini, od 158 ljudi koliko je brojao Krajinski PO u svom usponu, ostaje samo trojka: Stanoje Gačić, Ivan Gligorijević i Ratko Stanković. Pošto stižu do sela Jasenice i saznaju da ne mogu računati na kučevske partizane, a četnička organizacija postaje sve gušća, vraćaju se u šumu Aliju i od tada, pa sve do proleća 1942, ne predavajući se neprijatelju lutaće, u širem rejonu atara sela: Rečka, Brestovac, Metriš, Brusnik, Sikole, Trnjane, Karbulovo, bez ikakve veze sa OK Partije.

Milan Mihajlović i Momir Radosavljević Piki ilegalno žive u Rajcu kod svojih rođaka — ne znajući za postojeću trojku ni trojka za njih. Dolaskom Vojkana Jeremića, koga OK Zaječar upućuje da formira partijsko povereništvo, stupaju u vezu s njim i rade na formiranju mesne partizanske grupe sela u zahvatu šume Alije.

Branko Perić i Radivoje Zivanović susreću se slučajno 7. oktobra u Popovici u kući Voje Stanisavljevića (čuli su da se tu nalazi profesor Kostić sa drugovima za kojima tragaju četnici). Voja Stanisavljević odbija njihov poziv da napusti kuću, Pa ga četnici i hapse u kući, a zatim odvode u Bor i streljaju sa ostalima. Branko i Baja, koristeći planinski teren, stižu 17 oktobra u Rudnu Glavu i priključuju se 8. četi Kučevskog PO, u kojoj Branko Perić odmah postaje komandir voda. Ubrzo za

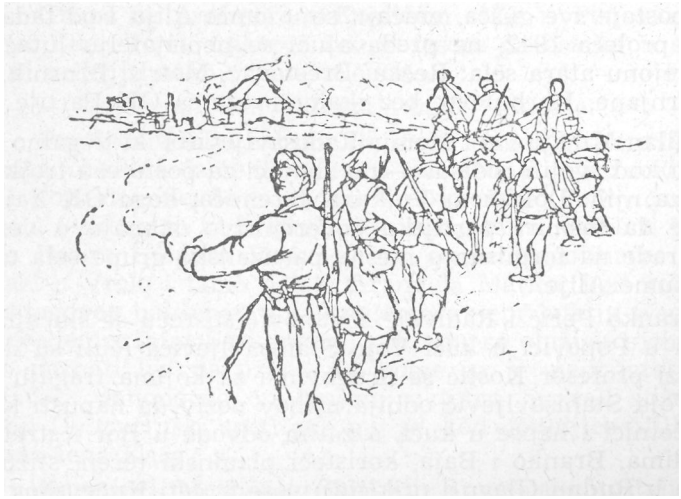
njima stižu Done Nedeljković i Slava Stanković »Sarkamenčić« i u sastavu 8. čete, u koju su pre toga stigli Sreta Vučko-vić i Tika Strajinović, vode borbe sve do njenog razbijanja. Branka i Baju zarobljavaju »vojni« četnici majora Piletića. Ovi ih izručuju četnicima »vojvode« Anđelka i posle mučenja u Negotinu Branka Perića sprovode u Brusnik, gde je 18. januara 1942. godine i streljan.

— Pitaš me, »vojvodo«, šta ćemo sad? Da sam ja tebe uhvatio, ne bih te pitao.. . Izdajico! Narod će ti suditi — bio je prkos s kojim je ovaj junak Krajine izdahnuo pod kuršumima četnika.

Sreta Vučković i Slava Stanković zarobljeni su kod Rudne Glave i sprovedeni u niški logor; Tika Strajinović zarobljen je sa Brankom i obešen u Rudnoj Glavi; Done Nedeljković je zarobljen u Kučevu, ali ga je uzeo u zaštitu kapetan Predrag Marković, koji se sa svojom grupom četnika prebacio u istočnu Bosnu i početkom 1942. godine u Vlasenici prešao na stranu partizana. Profesor Predrag Kostić je u selu Davidovcu (svrliiški srez) preživeo zimu, a u proleće 1942. godine uhvatio vezu sa OK Zaječar preko sela Zlina u Timoku.

Preživeli krajinski partizani su se okupili tek u novoformiranom Krajinskom PO krajem 1942. godine.

Ivan-Džina GLIGORIJEVIC

BORBA POD STRAŽIŠTEM

ojno-političkom savjetovanju, održanom 24. novembra 1941. u s. Petrovićima s predstavnicima grahovske, banjske i vučedolske opštine, kojim je rukovodio Pavle Kovačević, kao partijski rukovodilac, prisustvovali su Sava Kovačević, kao vojni rukovodilac, i oko pedeset najodgovornijih drugova iz ove tri opštine. Pri detaljnoj analizi našeg rada naročito su bila korisna zapažanja Pavla i Save Kovačevića. Oni su nam na konkretnim primjerima ukazali na postignute uspjehe i učinjene propuste. Pored rješavanja niza aktuelnih pitanja i problema ovog kraja, date su direktive i uputstva partizanima koji s ove teritorije odlaze u pomoć drugovima u Hercegovini.

Prvi vojni zadatak koji je na ovom savjetovanju postavljen bio je ponovni napad na električnu centralu u Parežu. Pošto naš prvi pokušaj, kao ni napad dijelova Grahovskog bataljona od 6. novembra, nije u potpunosti uspio, odlučeno je da ovu akciju izvede, 26. novembra, jedna kombinovana četa od partizana iz Banjana i Rudina, sa zadatkom da uništi centralu i posadu koja ju je obezbjeđivala. Kombinovana četa je uzeta iz Banjsko-vučedolskog bataljona, u čiji su sastav bile ušle sve jedinice sa teritorije banjske i vučedolske opštine.

Za izvršenje svih priprema imali smo samo jedan dan. Zato sam, kao komandir čete, sa komesarom Dušanom Vasiljevićem preduzeo sve mjere da krenemo spremni i na vrijeme. Borci su osjetili da će se negdje izvoditi akcija, ali nijesu znali gdje i kada, pošto smo, u interesu tajnosti, odlučili da im to saopštimo tek pred sam polazak.

Istog dana je komandant Sava Kovačević sa nekoliko pratilaca pošao da obiđe položaje u vučedolskoj opštini i dalje prema Bileći. Usput je saznao da je pred samu noć 24. novembra, dok smo još održavali savjetovanje, iz Trebinja stigla u

Bileću jedna jača neprijateljska kolona i da će, s obzirom na pripreme i užurbanost, najverovatnije produžiti pokret. Obaviješten je da mu je o tome poslan i pismeni izvještaj u s. Petroviče.

Kurire koji su se negdje u putu razminuli sa Savom obavijestili smo, kad su stigli kod nas u Petroviče, gdje se on nalazi. Izvještaj o neprijateljskoj koloni u Bileći predali su meni i komesaru čete.

Komanda naše čete je, prema užurbanim pokretima neprijatelja poslednjih nekoliko dana, a pogotovu kada je obaviještena o dolasku jače kolone u Bileću, ocijenila da bi on mogao preduzeti pokret komunikacijom Bileća — Petroviči. Zato je odlučila da u toku istog dana razrušimo cestu u rejonu brda Stražišta. To je učinjeno na dva mjesta u dužini od desetak metara, samo tada nijesmo imali dovoljno iskustva kakve i kolike prepreke treba praviti da bi se onemogućio prolazak svakoj motorizovanoj jedinici.

Istog dana kasno uveče Sava se vratio u s. Petroviče. Kad smo mu predali primljeni izvještaj, sa čijom je sadržinom već bio upoznat, on nam je iznio situaciju na obiđenim položajima, interesujući se kako teku naše pripreme za akciju na električnu centralu u Parežu. Izvijestili smo ga da je oko dvije trećine čete na okupu i da ćemo pred zoru, kada stignu i ostali krenuti na izvršenje zadatka. Rekli smo mu da smo porušili cestu pod Stražištem i tamo postavili stražu od tri borca. Poslije večere i razgovora o vjerovatnim namjerama neprijatelja i mjerama koje treba preduzeti, Sava je sa komesarom čete Dušanom Vasiljevićem i tri pratioca pošao Dušanovoj kući na spavanje. I ja sam, poslije obilaska čete, pošao u svoj stan da malo prilegnem.

Poslije pola noći, nešto prije tri sata, kod mene je utrčao kurir Blažo Draganić, koji je bio na straži, i obavijestio me da je jedna velika neprijateljska motorizovana kolona stigla pod Stražište i zaustavila se na mjestu gdje je put porušen. Reče da se čulo samo nekoliko pucnjeva iz puške i rafala iz automata i da se ponova sve utišalo. Naime, dok se grijala oko vatre pod samom gredom, naša straža kod porušenog puta je iznenađena i povukla se, pošto ie opalila nekoliko metaka. I neprijatelj je poslije nekoliko rafala prestao da puca.

Čim sam onako sanjiv istrčao napolje, ugledao sam na cesti, na daljini od oko 2 km, upaljene farove većsg broja vozila, ali nijesam mogao zaključiti o kojoj se vrsti vozila radi. Odmah sam poslao Blaža Draganića da o ovome obavijesti Savu, čije se prenoćište nalazilo na oko 800 metara od škole. Ja sam pohitao u školu, gdje je bila smještena četa, probudio

sam drugove i saopštio im da je neprijateljska motorizovana kolona stigla pod Stražište. U prvom momentu pomislili su da je to samo šala, ali kad su kroz prozore vidjeli osvijetljenu cestu, brzo su se spremili.

Borce, kojih je u tom momentu bilo oko 80 (40 ih još nije tilo stiglo), odmah sam podijelio u tri voda, rekavši im da ćemo vjerovatno napasti ovu neprijateljsku kolonu. Ubrzo je stigao i Sava sa Dušanom i pratiocima. Spavali su obučeni i opasani, tako da su, čim ih je kurir probudio i obavijestio, pohitali ka četi. Još usput su opazili upaljene farove i Sava je već bio donio odluku o napadü. Odmah nam je saopštio da te noći nećemo ići u akciju na električnu centralu u Parežu, nego ćemo napasti neprijateljsku kolonu pod Stražištem, s tim što ćemo akciju na centralu izvesti kasnije.

O načinu kako da se izvede napad želio je da čuje i naše mišljenje. Pošto smo i Dušan i ja poznavali, tako reći, svaki kamen, svaku stopu ovog terena, predložili smo mu da cijela četa pođe pozadi Gradine, zatim da jedan vod posjedne desnu i lijevu stranu ceste ispred kolone, drugi pozadi kolone, a treći da se postavi za bočno dejstvo po koloni. Složio se s ovakvim rasporedom i odmah naredio pokret.

Sava je krenuo naprijed, a mi sa četom pozadi. Zurili smo. Kad smo prošli Gradinu, čulo se kako neprijatelj na udaljenju nešto manjem od kilometra opravlja porušeni put. Malo smo zastali i Sava je naredio da 2. vod sa komesarom čete posjedne lijevu i desnu stranu ceste ispred kolone, a 3. sa vodnikom Jovanom Draganićem da se prebaci pozadi kolone, pregradi cestu na više mjesta i postavi se tako da dočeka neprijatelja što jačom vatrom na samoj prepreci, ako bi ovaj pokušao da se vrati. Iz 1. voda odredio je deset bombaša da sa mnom pređu cestu, popnu se na gredu iznad porušenog dijela puta i zaspu neprijatelja bombama. Ostatku 1. voda naredio je da se što više približi koloni i napadne je s boka. Na kraju nam je rekao da noćas ovu kolonu treba uništiti. On će do ceste ići s 2. vodom i grupom bombaša, a 3. vod i deo 1. krenuće 600 do 800 m levo. U četi smo tada imali četiri puškomitraljeza.

Poslije naređenja nasta trka ko će prije do neprijatelja. Noć je bila mračna, a teren krševit, pa su se borci rasipali, tako da se počela gubiti kontrola nad njima.

• v [n]*-l[e] poznavao teren kao mi, Sava je ipak bio prvi, vičući stalno: »Naprijed, zalomi lijevo, zalomi desno krilo!« Was mu se u ovako tihoj noći mogao čuti na nekoliko kilometra. Cuo ga je i neprijatelj i počeo da puca.

I naši su počeli da pucaju i viču, naročito oni što su bili krenuli ka školi. Svi smo, prilično rasuti, jurili ka neprijatelju. Dobivao se utisak da ćemo ga okružiti sa svih strana, ali zaključismo da ovako rasuti nećemo izvesti napad dovoljno organizovano. Sava ne zna za strah — izmakao n.am je i plašimo se da može uletjeti u redove neprijatelja. A niko mu ne smije ništa reći.

Komesar čete, koji se kretao ispred mene, reče da nas dvojica istrčimo pred Savu, zadržimo ga da bi se preduzele mjere da se napad sredi. Potrčasmo i jedva ga stigosmo poslije 200 m.

Dušan, uvijek tih, sad odjedanput posta oštar. Nikada ga takvog nijesam vidio. Stade pred Savu i reče: »Druže komandante, stani, nemoj noćas ludo da pogineš! Ti komanduj, a mi ćemo napadati«. Sava se usprotivi, poče da viče i krenu naprijed. Dušan još odlučnije istupi: »Druže komandante, u ime Partije naređujem ti da staneš!« Tada sam prvi put čuo da neko Savi naređuje. Sava stade i reče: »Dobro, drugovi, ali noćas ovog neprijatelja moramo uništiti«. Odgovorili smo mu: »Da bismo ga uništili, potrebna nam je tvoja komanda«.

Poslije smo malo zastali, sredili se, a zatim produžili i zauzeli određene položaje. Komesar je s 2. vodom izbio ispred čela neprijateljske kolone i posjeo obje strane ceste, dio 1. voda približio se bočno-, grupa bombaša je prešla cestu, ali 3. vod, koji je naišao na jak otpor, nije uspio da je posjedne pozadi kolone. Puca se na sve strane. Borba je već uzela maha.

Čim sam sa bombašima prešao cestu, privukli smo se, dva po dva, iznad samog neprijatelja. Vojnici su sa dva kamiona i iz tri tenka gađali automatskim oruđima; drugi su sišli sa vozila i dejstvovali sa položaja iznad i ispred kolone, dok su ostali pokušavali da oprave cestu. Jedan tenk i tri motocikla, koja su bili na začelju kolone, okrenuli su nazad i probili se za Bileću prije nego što je naš 3. vod stigao da, pregradi i posjedne cestu. Ipak je uspio da rani i zarobi jednog motociklistu.

Borba traje već čitav sat. U početku su najjači otpor pružali vojnici sa kamiona i iz tenkova kod porušenog dijela ceste, gdje su napadali 3. vod i dio 1. voda. Kad se približio 2. vod, težište borbe se prenijelo na njega. Nama pristiže pojačanje — borci čete predviđeni da se prikupe za akciju na centralu u Parežu i naoružani seljaci iz okolnih sela, među kojima je bilo i starih ljudi.

Bombaška grupa je zasula bombama grupe vojnika kod dva kamiona. Onima koji su opravljali put nije se moglo prići ni sa koje strane, a bombama nijesmo mogli tući ni ona tri tenka i dva kamiona na okuci podvučenoj pod samu gredu.

Iako smo prišli blizu i otvorili jaku vatru, kamenjar i škrape su štitili i jedne i druge. U početku je neprijatelj dejstvovao nasumice, ali se kasnije sredio, naročito grupa sa kamiona i iz tenkova pod gredom, koja je štitila vojnike što su opravljali put. Sada je osnovni zadatak neprijatelja bio da opravi put i nastavi pokret. Sva naša nastojanja da mu to onemogućimo ostala su bez uspjeha. Poslije dvočasovne, gotovo neprekidne vatre s jedne i s druge strane Italijani su uspjeli da se srede, osposobe put i u svitanje se probiju u pravcu Vilusa. Ovo ih je koštalo oko 40 mrtvih i ranjenih. Uništena su dva kamiona i tri motocikla i zaplijenjena je veća količina ratnog materijala.

Kada se neprijatelj probio, naša četa je po Savinom naređenju ostala da sredi i evakuiše plijen i da se ostalim pristiglim borcima zatvori pravac od Bileće, odakle se očekivala pomoć napadnutoj koloni. Sava je sa desetak boraca pojurio za neprijateljskom motorizovanom kolonom u pravcu Vilusa, ne znajući da li će ona od Vilusa nastaviti preko Grahova za Risan, ili preko Osječenice za Nikšić, ili će pokušati da se preko Ilinog brda i Lastve probije za Trebinje.

Kolona je od Vilusa nastavila ka Lastvi i kod Ilinog brda naišla na razrušen put, za čiju je opravku trebalo duže vremena i više sredstava. Sava je znao da je komunikacija kod Ilinog brda tako porušena da se neprijatelj neće moći probiti, već će morati da se vrati istim putem. Zbog toga je naredio da se put u usjeku, na 1 km od Vilusa u pravcu Petroviča i Stražišta, pregradi i posjedne.

Kada je naišla na novu prepreku, čitava kolona (4 tenka, 4 kamiona i 4 motocikla) zastala je, sa dva tenka na čelu, a dva na začelju. Neprijatelj, odmah napadnut, sada je brzo reagirao. Zauzeo je položaje oko puta i pružio ogorčen otpor.

Kada je vatra bila najžešća, Sava i Čile Kovačević skočili su na dva tenka, otvorili poklopce kupola i primorali posadu na predaju.[1] Ovaj herojski podvig još više je ohrabrio borce, koji su snažnije pritisli sa svih strana. Dejstvovalo se sa bliskih odstojanja, sa kojih više nije bilo promašaja.

Borba je trajala nešto više od jednog časa. Pored ostalih ustaničkih snaga u njoj je učestvovala i Grahovska četa pod komandom Steva Kovačevića. U njoj su, pored ostalog ratnog materijala, zaplijenjena četiri tenka, četiri kamiona i četiri motocikla.

Skoro istovremeno kad se kolona od Ilinog brda vratila za Viluse, druga neprijateljska kolona, upućena iz Bileće u

[1] **Prema izjavama naših učesnika i zarobljenih Italijana.**

pomoć prvoj, stigla je u Petroviće pod Stražište, do istog mjesta gdje smo u toku noći s prvom vodili borbu. Sada smo je dočekali spremnije — put smo bili temeljnije porušili i na vrijeme posjeli položaje. Borba je otpočela istovremeno kad i na Vilusima. Iako je ova druga kolona bila jača od one s kojom smo u toku noći vodili borbu, uspjeli smo da je zadržimo, razbijemo i primoramo na povlačenje za Bileću. U borbi, koja je ovdje trajala nešto više od jednog časa, neprijatelj je ostavio pet mrtvih, dok je ranjene odnio.

Da nijesmo uspjeli da ponova zadržimo i vratimo neprijatelja pod Stražištem, on bi našim snagama na Vilusima udario s leđa baš u toku borbe, i rezultat bi sigurno bio drukčiji.

Poslije završene akcije, negdje poslije podne, kod nas pod Stražište je stigao Čile Kovačević i čestitao nam na postignutom uspjehu. Mi smo već bili sredili zanlijenjeni materijal i smjestili zarobljenike. Čile nam je dao direktive i uputstva za dalji rad.

U ovim akcijama pod Stražištem i na Vilusima došli smo do većih količina materijala, koii je prema odluci rukovodstva podijeljen svim jedinicama na našem terenu, bez obzira da li su one u njima učestvovale. Sve ranjene neprijateljske vojnike uputili smo u njihove garnizone, dok su zarobljenici zadržani.

Italijanske komande u Bileći i Trebinju bile su primorane da narednih dana šalju hranu za zarobljenike. Neko vrijeme zahtjeve ovim komandama slali smo po jednom zarobljeniku, koji je na motociklu sa bijelom zastavom, po naređenju našeg štaba, saobraćao između položaja i ova dva neprijateljska garnizona.

Tako su u borbama 26. novembra 1941. godine pod Stražištem i na Vilusima naše snage zarobile i uništile cijelu neprijateljsku prvu kolonu jačine oko 150 vojnika i oficira, 17 motornih vozila, među kojima i 4 tenka.

Po oslobođenju, u znak sjećanja na ovu pobjedu, podignut je na raskrsnici puteva kod Stražišta spomenik sa bistom neumrlog komandanta Save Kovačevića.

Novo MATUNOVIČ

NOP U ŠTANJELU I OKOLNIM SELIMA SEZANSKOG KRASA

^Jarod Slovenačkog primorja, koji je Rapalskim ugovorom 7—11. novembra 1919. potpao pod Italiju, od prvih dana ulaska u sastav ove države težio je za oslobođenjem i priključenjem svojoj matici, Jugoslaviji. Zajedno s ovom težnjom nikli su mržnja i otpor prema vlastodršcima, a naročito kasnije — prema italijanskim fašistima. Kad su u Italiji fašisti preuzeli vlast, rasturili su i zabranili sva slovenačka društva u Primorju, zatvorili slovenačke škole, zabranili slovenački jezik u svim ustanovama, uredima i javnim lokalima i sve slovenačke novine i knjige. Fašisti su svuda na javnim mestima šamarali i psovali naše ljude ako su međusobno govorili slovenačkim jezikom; zatvarali su, tukli i do smrti mučili napredne Slovence, u prvom redu članove Komunističke partije; iseljavali **u** Italiju ili progonili u Jugoslaviju svu slovenačku inteligenciju, otpuštali sa rada radnike Slovence i nisu ih primali na posao ako nisu postali članovi fašističke stranke. Seljacima su oduzimali zemlju i na njihova imanja useljavali Italijane •⟞ fašiste kao kolone i špijune, pa su naši ljudi bili prinuđeni da napuštaju svoje domove i da traže zaradu za život u drugim krajevima Jugoslavije, Nemačkoj, Francuskoj, Belgiji, Americi itd. Tada je slobodoljubivi narod Slovenačkog primorja pojačao svoj otpor protiv fašizma. Po zidovima kuća i na drugim javnim mestima pojavile su se antifašističke parole. Maskirane grupe momaka postavljale su zasede fašistima i napadale ih kamenicama i batinama. Slovenački narod sve se više okretao komunistima i ilegalnoj protivfašističkoj organizaciji TIGR (Trst — Istra — Gorica — Rijeka)[1], čija je lozinka bila: »Slo-

[1] **Organizacija TIGR nastala je 1927. kao spontani otpor protiv fašističkog terora; bila je potpuno tajna i konspirativna. Organizacija Je narasla na oko 1.000 članova, udruženih u trojke, van kojih se čla-**

boda vas čeka«, ali ipak pravog rukovodstva nije bilo jer su rukovodioci tih organizacija bili pohapšeni i zatvoreni, a neki od njih i streljani (Bazovičke žrtve)[2] ili su bili prinuđeni da emigriraju. Ljudi su stisnutih pesnica čekali spas od bivše Jugoslavije. Početkom 1941. godine, pre no što su Italijani napali Jugoslaviju, naši su ljudi bili ubeđeni da će jugoslovenska vojska potući i proterati Italijane i osloboditi ih, ali se desilo ono što niko nije očekivao — za nekoliko dana jugoslovenska vojska je propala, a Italijani su okupirali Ljubljanu, Dolenjsko (i Notranjsko), dobar deo, Hrvatske, dok su ostale oblasti Jugoslavije okupirali Nemci. Slovenci u Slovenačkom primorju ostali su tada bez zaštite i obeshrabreni, jer nikog nije bilo ko bi ih ohrabrio ili pokazao put kako nastaviti borbu protiv okupatora. Komunisti su bili gotovo svi po zatvorima ili u emigraciji, a organizacija TIGR se tada utišala, jer su baš ljudi iz njenog rukovodstva stvarali mit o jugoslovenskoj vojsci i predskazivali da će nas ona osloboditi.

Prva grupa partizana, koju je iz Slovenije uputio CK KP Slovenije, stigla je u naše krajeve 27. avgusta 1941. Grupa je došla u okolinu sela Gornje Braniče. Komandir grupe bio je Ervin Dougan Janez[3], a ostali borci bili su: Jovo iz Doline pri Trstu, Milko iz Prošeka pri Trstu, Peter iz Tolmina, Lojze iz Sturja kod Aidovščine i Benjamin iz Gornje Braniče; svi su bili primorski Slovenci, koji su raniie emigrirali u Jugoslaviju.

Istog dana naveče Benjamin je potražio svog brata Heronija Čehovinu. u Gornjoj Branici. Saopštio mu je da je par-

novi načelno nisu međusobno poznavali. Aktivnost ove organizacije uglavnom je uperena protiv fašističkih škola, kao centara odnarođavanja slovenačke i hrvatske omladine. Spaljeno je nekoliko fašističkih zabavišta i vrtića. Neposredno pred II svetski rat aktivnost TIGR-a je smanjena, da bi ponovo ojačala 1941.

[2] Početkom januara 1930. nekoliko omladinaca iz organizacije TIGR napalo je Uredništvo fašističkog dnevnika »II Popolo di Trieste«. Usledila su masovna hapšenja, optuženo je ukupno 87 osoba, od kojih su 52 pale u ruke fašista (ostali su uspeli da emigriraju). Proces protiv jedne grupe 18 optuženika) održan je u Trstu, kojom prilikom je bila u pripremnosti cela fašistička legija i sva voiska u Trstu. Četvorica (Ferdinand Bidovec, Fran Marušić, Zvonimir Miloš i Alojzij Valenčič) osuđeni su na smrt, a ostalih 12 na ukupno 147 i po godine zatvora. Smrtne presude izvršene su 7. septembra 1930. na bazovičkom strelištu, kraj Trsta.

[3] Iz partizanskog logora na Mokrcu (Dolenjsko) izdvojila se u drugoj polovini avgusta 1941. manja partizanska grupa od 7 boraca — svi su bili primorski Slovenci i još ranije zbog fašističkih progona emigrirali u Jugoslaviju. Ova grupa prebacila se u Slovenačko primorje. Zadržavala se najviše u Brkinima, proširujući svoju aktivnost i na Pivku, Kras i Vipavsku dolinu. Ova grupa poznata je i pod nazivom Pivčanske partizanske čete, sa komandirom Ervinom Douganom Janezom i političkim komesarom Milkom Puntarom.

tizan i pozvao ga da dođe sledećeg dana u logor, gde su bili i ostali drugovi. Ujutro 28. avgusta 1941. Heronij je svukao palentu, napunio vrč mleka, kupio u trgovini nešto hleba i cigareta i sve odneo partizanima na dogovoreno mesto. Partizani, posebno komandir, primili su Heronija veoma lepo i s njim porazgovarali. Pitali su ga na koju bi se porodicu u Gornjoj Branici mogli u potpunosti osloniti. Heronij i njegov brat Benjamin su zaključili da je porodica Kante, u zaseoku Kobola, nacionalno svesna i poverijiva, pa je Janez rekao Heroniju da -još toga dana dovede u logor Evgena Kantea, radi razgovora. Oko 13 časova Heronij i Evgen već su bili u logoru i saglasili se s Janezom da se naveče održi sastanak u Kanteovoj kući. To je bio prvi sastanak partizana sa porodicom Kante u Gornjoj Branici»— Koboli, u četvrtak 28. avgusta. Na ovom sastanku Janez je govorio porodici Kante o partizanima i o dužnostima svakog svesnog i poštenog Slovenca. Takođe je odredio zadatke porodici i Evgena opunomoćio i zadužio da rukovodi organizacijom Osvobodilne fronte (OF) u Gornjoj Branici i okolnim selima.

Sledećeg dana, 29. avgusta, članovi porodice Kante pošli su na razne strane do određenih poverijivih ljudi po selima i upoznali ih sa dolaskom partizana, pripadnika Narodnooslobodilačke vojske u Slovenačko primorje i sa dužnostima svakog svesnog Slovenca. Svakako da je ovo saopšteno samo najpoverljivijim ljudima, u prvom redu rođacima, poznanicima i prijateljima koji su tada u svim okolnim selima postavljeni za poverenike OF. Ovi poverenici, uz pomoć Evgena, Milana i Gizele Kantea i Viktora Ukmara formirali su u svim selima nove organizacije OF, sa novim pristalicama OF.

Kod mene je došao Viktor Ukmar istog dana, 29. avgusta. Našli smo se na štanjelskom groblju, gde sam tada radio kao zidar. Pozvao me je u mrtvačnicu i upoznao sa dolaskom partizana u Gornju Braniču i o zadacima koji nam predstoje. Dogovorili smo se da ću u nedelju doći kod njega u Braniču i da ćemo otići u partizanski logor. U nedelju, 31. avgusta, otišao sam u Štanjel i tamo kupio nešto cirageta, a odatle u Braniču do Viktora. Oko 13 časova Viktor i ja već smo bili u partizanskom logoru u Gmajni, u šumi između Braniče i Kobdilja. Toga dana sam prvi put video partizane, našu slovenačku vojsku. Sa njima me je upoznao komandir Ervin Dougan, koji mi je tada objasnio da se partizani bore protiv fašizma i domaćih izdajica, za slobodu slovenačkog naroda i za priključenje Primorske Jugoslaviji. Oduševljeno sam prihvatio zadatke za saradnju sa partizanima i organizovanje pristalica OF na terenu. U pogledu podele rada Janez nam je savetovao

da se o detaljima dogovorimo i sporazumemo sa Evgenom Kanteom u Gornjoj Branici. Još istoga dana Viktor i ja otišli smo do Evgena i sporazumeli se da ću ja organizovati članove OF u Štanjelu, Kobdilju (zaseok Štanjela), Ponikvama, Koprivi, Kosovelju, Kobjoj Glavi na Lukovecu i u Hruševici. Evgen je još zatražio od mene da, uporedo s mojim radom upoznajem njega ili Viktora sa uspesima i teškoćama; najbolje, da o tome obaveštavam Viktora jer smo rođaci, pa će Vera biti manje sumnjiva.

Drugog septembra otišao sam u Štanjel do prijatelja Andreja Grča i poverio mu novosti o dolasku partizana u Primorsko i o dužnostima svesnih Slovenaca. Zadužio sam ga da organizuje OF u Štanjelu i da članovi OF prikupljaju hranu, odeću, obuću, oružje i municiju, kao i sanitetski materijal za partizane.

Sedmog septembra bio sam u Tupelču (zaselak Kobje Glave), kod Jožefa Grmeka i u Kobjoj Glavi kod Franca Jazbeca, oboje upoznao s vestima i dao im određene zadatke.

Desetog septembra bio sam u Kobdilju kod Emanuela Švagelja.

Četrnaestog septembra bio sam u Lukovcu kod Franca Sitara.

Dvadesetprvog septembra bio sam u Koprivi kod Mirkota Pirea.

U utorak 23. septembra naveče, posle rada, otišao sam u Gornju Braniču do Viktora Ukmara, kamo je stigao i Evgen Kante i obavestio ih o dotadašnjim rezultatima. Tada su mi rekli da se sve za partizane prikupljene stvari iz Tupelča i Kobje Glave dostavljaju Sitaru u Lukovcu, a on će to prebaciti u Donju Braniču do Albina Lisjaka. Iz Štanjela i Kobdilja roba će se prebaciti u Gornju Braniču (Koboli) do majke Kantea. Iz Ponikava i Koprive roba će se prebacivati u Hruševicu mojoj ženi Mariji, a iz Hruševice u Gornju Braniču do Viktora Ukmara, odnosno njegove žene Gizele. Pored toga dogovorili smo se o načinu obaveštavanja i šifriranom pismu. Za obaveštajnu službu koristili smo školsku decu. (Moj sin Stanko je tada imao 13 godina, sin Viktora Ukmara, Zmago, 9 godina. Njih dvojica prenosili su izveštaje i obaveštenja, bilo usmeno, bilo pismeno na listiću hartije, čiju smo sadržinu razumeli samo Viktor, Evgen i ja.)

U nedelju 28. septembra održali smo sastanak u Kobjoj Glavi, u gostionici kod Franca Jazbeca. Sastanku je prisustvovao gostioničar Jože Grmek, seljak iz Tupelča i Franc Sitar, seljak iz Lukovca. Dogovorili smo se o načinu prikupljanja stvari potrebnih partizanima i o predaji tih stvari u Lukovec i zatim u Donju Braniču do Albina Lisjaka **(kako** je već odlučeno na sastanku u Gornjoj Branici). Pored toga porazgovarali smo i o uspesima pri organizovanju i pridobijanju članova OF u Tupelčama, Kobjoj Glavi i **Lukovcu, o** potrebi da se **pojača** opreznost pred fašistima, kao i o načinu međusobnog **obaveštavanja.**

U nedelju 5. oktobra Evgen Kante iz Gornje Braniče sazvao je sastanak nekih poverenika (organizatora OF) u blizini Gornje Braniče — više sela Veškoti. Sastankom je rukovodio Ervin Dougan Janez — mi smo ga nazivali i Ermin — a prisutni smo bili: Evgen Kante i njegov brat Milan, Viktor **Ukmar,** Anton Štemberger i Jože Pregelj — svi iz Gornje **Braniče,** Viktor Hmeljak iz Donje Braniče, Anton Semenič iz **Podrage** i ja iz Hruševice. Na tom sastanku je Janez ponovo naglasio značaj partizanske vojske u Jugoslaviji i Sloveniji, **posebno** još u Slovenačkom primorju, gde je u pitanju oslobođenje i priključenje matičnoj Sloveniji i Jugoslaviji. Objasnio je **takođe** kakav je program OF Slovenije i na koji način su aktivisti dužni da deluju u narodu, kako bi svi naši ljudi sarađivali u OF i sa partizanima, naglašujući da u tom radu **moramo** biti veoma oprezni pred fašistima i domaćim izdajnicima. U nastavku izlaganja Janez je podvukao da aktivisti **moraju** organizovati dobru, obaveštajnu službu i kurirske veze. Među fašistima, karabinjerima, u policiji, na opštini itd., **moramo** pronalaziti ljude koji će raditi s nama i obaveštavati nas 0 eventualnim hapšenjima koja se pripremaju i fašističkim pohodima protiv partizana. U opštinskim uredima treba angažovati naše ljude da po potrebi izdaju lažne legitimacije, kao 1 potrošačke prehrambene karte za odsutne članove porodica, **ta** hrana treba potom da se preda partizanima. Janez nam **je** dalje savetovao da aktivisti OF moraju prići svakom Slo**vencu** — vojniku italijanske vojske, koji je došao na odsustvo **i** ubediti ga da se ne vraća više u vojsku, već da se javi parti**zanima.** No, niko ne kaže, produžio je Janez, da su aktivisti odnosno poverenici OF dužni da sve to sami rade. Za svaku akciju, bilo to među fašistima, karabinjerima, u fašističkoj po**liciji** ili na drugom mestu, potrebno je organizovati, određene **ljude,** koji su međusobno u rođačkim ili prijateljskim odnosi**ma,** odnosno ljude koji imaju bilo koju vezu sa njima, a koji **su u** suštini naši i pokažu spremnost da stupe u vezu sa određenim fašistom, karabinjerom, policajcem, službenikom opšti**ne** ili vojnikom i pokušaju da ga pridobiju za saradnju sa **nama.**

Sutradan, 6. oktobra naveče, pošao sam u Štanjel do Andreja Grče (poverenika OF **u Štanjelu) i** s **njim porazgova-**

rao o zadacima koje sam dobio na jučerašnjem sastanku u Gornjoj Branici. Grča je potom u Štanjelu organizovao odličnu obaveštajnu službu među karabinjerima i u fašističkoj poli. ciji. Naime, u njegovoj kući stanovali su pojedini fašisti i policajci. Među karabinjerima u Štanjelu bio je izvesni Antonini, a u fašističkoj policiji (Nikleo) neki Jože. Njih dvojica stalno su obaveštavali Grču o namerama karabinjera i fašističke policije protiv partizana ili protiv aktivista OF štanjelskog područja. Sem toga, ja sam za saradnju pridobio Emanuela Švagelja i Kobdilja i Franca Furlana iz Štanjela. Oboje su bili viđeniji fašisti, pa čak i fašistički funkcioneri i svakodnevno su održavali kontakte sa sekretarom fašističke stranke Tokafodijem (Toccafodi) u Štanjelu. Ova su dva čoveka aktivno radila za OF i pred fašistima se zauzimala za aktiviste OF, a obaveštavali su nas o svakoj nameri fašista.

Naveče 7. oktobra otišao sam u Kobju Glavu i u gostionici kod Franca Jazbeca ponovo održao sastanak sa Jazbecom, Jožetom Grmekom i Francom Sitarom. Saopštio sam im nove zadatke u vezi sa obaveštajnom službom, kurirskim vezama-, pridobijanjem novih članova OF i sprečavanjem povratka naših mladića — vojnika u italijansku vojsku, kao i o njihovom odlasku u partizane.

U petak 10. oktobra naveče otišao sam u Koprivu do Mirka Pirea i saopštio mu te iste nove zadatke.

U nedelju 12. oktobra pošao sam do svog suseda Alojza Furlana, jer je nekoliko dana ranije izišao iz zatvora. U razgovoru s njim uzgred sam mu pomenuo i partizane, OF i dužnosti svakog slovenačkog rodoljuba. Furlan je odmah pristao da sarađuje s nama i kasnije je postao jedan od najboljih organizatora OF. Još istoga dana dogovorili smo se da za rad sa nama pridobijemo još seljake Franca Tavčara i Franca Mržeka. Ja sam od Furlana pošao pravo Tavčaru, a on je otišao do Mržeka. Tako smo se toga dana u Hruševici organizovali nas četvorica i kasnije smo zajedno radili na zadacima OF u Hruševici i okolnim selima.

U nedelju 19. oktobra otišao sam u Braniču do Viktora Ukmara da predam izvestaj i da prodiskutujemo o dotadašnjem radu. Kod Viktora su došli i Evgen i Milan Kante. U razgovoru smo ustanovili da naši ljudi po svim selima kraškog i vipavskog područja veoma rado pristupaju organizacijama OF, ali se ipak plaše izdajstva i fašističkog terora. Glas o partizanima (neki su ih nazivali i četnicima ili našim mladićima) išao je širom Primorskog, ali najviše preko proverenih rođaka, prijatelja i poznanika. Fašisti su takođe saznali o partizanima i nazivali ih »Ribeli«, ali ništa tačno nisu mogli Banoviti, jer su ih očigledno njihovi sopstveni ljudi obma-U!?'vali, tvrdeći im da u Primorskom uopšte nema »ribela«...

^ U noći 2/3. novembra grupa partizana i nekoliko terenskih aktivista porušili su 100 m železničke pruge između Štaiela i Koprive (na Kremeniku, gde je danas majdan kamena KoPriva) 1 Presekli telefonske veze. Akcijom je rukovodio Ervin Dougan. Karabinjeri su zatim uhapsili nekog čoveka, na kojeg su slučajno naišli na drumu u blizini mesta gde je izvršena akcija (navodno je bio iz Trsta) i nekog železničara koji je obilazio prugu.

Kako se tada radilo najbolje ilustruje ovaj primer. U nedelju 28. septembra, oko 18 časova, došao je u gostionicu »Pri Kovačih« Ivana Vidriha u Gornjoj Branici komandir Janez i sve prisutne pozdravio sa »Smrt fašizmu — Sloboda narodu!« U gostionici je tada bilo oko 40 ljudi iz svih braniških sela, koji su ga sa znatiželjom posmatrali. On se prisutnima obratio i govorio o partizanima, o borbi protiv fašizma i domaćih izdajnika za oslobođenje Primorskog i priključenje Jugoslaviji. Ljudi su pažljivo slušali svaku njegovu reč, ali ipak ni jedan se nije upustio u razgovor s njim. Kada je Janez otišao iz gostionice, otišli su i prisutni, jer su se plašili karabinjera i fašista. Svako je kod kuće i svojim prijateljima pričao o onome što je čuo u gostionici kod Vidriha. Taj sastanak nisu ogranizovali stanovnici sela, već su ga brižno pripremili partizani i aktivisti OF u Gornjoj Branici. Partizani i aktivisti su u vreme održavanja sastanka stražarili na drumu s obe strane gostionice.

Sledećeg dana karabinjeri iz Štanjela upali su kod Vidriha i ispitivali ga ko je sve bio dan ranije u gostionici i o čemu se govorik>. Vidrih je kazao da je to bio neki nepoznati, dobro naoružan čovek i da je prisutnima govorio o fašizmu, ali ga ljudi nisu razumeli, jer je govorio kranjskim dijalektom. Dodao je, kako je neprimetno došao, tako je neprimetno i otišao, jer se verovatno plašio da ga ne svežu i prijave. Karabinjeri su Vidrihu zapretili i naredili mu da je, u slučaju da se nešto slično ponovi, dužan da organizuje ljude koji će nepoznatog vezati i odmah ih o tome obavestiti. Vidrih je odgovorio da će se to teško izvesti, jer je ovaj čovek do zuba naoružan. Karabinjeri su otišli, ali su potom stalno nadzirali Vidriha, sve dok nije sa svojom porodicom otišao u partizane.

Sredinom novembra 1941. bila su ranjena dva partizana — Peter i Milko. O njima je brinula Kanteova majka u Gornjoj Branici i krila ih na svom seniku, koji su upravo za tu namenu preuredili njeni sinovi — Evgen i Milan i zet Viktor.

Milko je poslednjih dana decembra 1941. morao otići u bolnicu u Trst. (Odvezli su ga automobilom iz Braniče u Dutovlje do lekara Rovatija, a on ga je zatim odvezao u Trst u bolnicu svojim automobilom. U Trstu Milko je izmislio priču da su ga u Raši, na putu od Braniče prema Štanjelu, napali nepoznati ljudi. Marta 1942. Milko je ozdravio i vratio se u Braniču, gde je dobio vezu s partizanima). Peter je ozdravio.

Novembra 1941. javio se Kanteovoj majci u Gornjoj Branici Anton Ferjančič, Zvonko, iz Gradišča pri Vipavi[4], u nameri da stupi u partizane. Majka ga je primila i brinula se o njemu nekoliko dana, dok nije stigla partizanska patrola i odvela ga u četu. Naime, u 1941. i 1942. kod Kanteove majke bila je javka za sve novodošle borce —• partizane sa vipävsko--kraškog područja, pa se kod nje javio priličan broj dobrovoljaca.

23. novembra bio je tradicionalni braniški praznik, sv. Katarina. Toga dana Viktor Ukmar pozvao je na večeru grupu partizana i nekoliko aktivista OF iz Braniče i okolnih sela. Oko 21 čas kod Ukmara se prikupilo nekih 13 ljudi — 4 partizana (Milko, Jovo, Peter i Lojze; Janez je bio u to vreme u Ljubljani, gde je bio pozvan u Glavni štab, odnosno CK KP Slovenije; grupom partizana rukovodio je tada Milko); zatim moj brat Drago i ja, naš šurak Ludvik Petelin, Viktorovi šuraci Evgen i Milan, Kanteova majka i aktivista OF iz Gornje Braniče Anton Štemberger. Viktorova žena Gizela posluživala nas je. Posle večere razgovarali smo o -uspesima i teškoćama pri organizovanju OF na terenu. Milko je dao nekoliko primedbi i uputst'ava za naš dalji rad, a zatim smo otpevali pesmu »Nabrusimo kose«. Pošto smo isuviše glasno pevali, odmah smo se rasturili svaki na svoju stranu — partizani u logor, a mi svojim kućama.

U nedelju 30. novembra moj sused Alojz Furlan i ja otišli smo u Ponikve do Franca Geca i u dužem razgovoru s njim pričali o partizanima i OF. Dali smo mu uputstva kako treba u Ponikvama da organizuje članove OF, koji će prikupljati hranu, odelo, oružje, municiju, sanitetski materijal i novac za partizane. Sav prikupljeni materijal trebalo je da on ili njegova žena donose u Hruševicu i predaju Bernardi, sestri Alojza Furlana. Geca su već ranije više puta zatvarali fašisti kao nacionalno svesnog Slovenca i antifašistu. On je rado primao sve zadatke u OF i sprovodio ih uspešno u život.

U nedelju 7. decembra bio sam na dogovoru u Gornjoj Branici kod Viktora Ukmara, gde je došao i Evgen Kante.

[4] Anton Ferjančič bio je prvi meštanin koji se kao borac u novembru 1941. pridružio Pivčanskoj četi.

U nedelju 14. decembra održan je sastanak na Gradišču više Kobdilja, kome su prisustvovali: Andrej Grča iz Štanjela, Emanuel Švagelj iz Kobdilja, Franc Sitar iz Lukovca i ja iz Hruševice. Sastankom je rukovodio Evgen Kante.

U sledeću nedelju, 21. decembra, održan je sastanak u Ponikovšku, u šumi između Ponikava i Koprive. Prisutni su bili Franc Gee iz Ponikava, Mirko Pire iz Koprive i ja. Oba poverenika podnela su mi izveštaj o toku organizovanja OF u Ponikvama i Koprivi, a dao sam im i potrebna uputstva za dalji rad.

Sutradan naveče, po završenom radu, otišao sam u Braniču do porodice Kante, gde sam se našao i sa Janezom, pa smo Evgen i Milan Kante, Viktor Ukmar i ja održali s njim savetovanje. Janez nam je dao još detaljnija uputstva i podsticao nas na još aktivniji rad. Objasnio nam je takođe program i rad KP Slovenije i KPJ i prikazao KPJ kao organizatora celokupnog NOP-a u Jugoslaviji. Oko 20 časova Janez nas je napustio i krenuo u Brkine.

Navedene podatke uzeo sam iz dnevnih zabeležaka koje sam unosio u beležnicu onih dana. Iz tih podataka se vidi da je organizacija OF u našim krajevima veoma dobro napredovala već 1941, iako tek posle dolaska partizana. U prvo vreme po selima su organizovani tzv. poverenici, kako smo ih tada nazivali. Ovi poverenici su zatim organizovali najbolje ljude u svojim selima, u tome pružali pomoć i poverenicima u susednim selima. Činjenica je da je svaki poverenik bio istovremeno organizator, odnosno aktivista OF, ali je i pored toga bilo razlike među poverenicima. Tako su postojali seoski, rejonski ili sektorski, pa i neka vrsta sreskih poverenika — kao na primer Evgen Kante, koji je bio odgovoran za organizaciju OF u gornjevipavskom i gornjekraškom području; ili rejonski poverenici kao: Anton Semenič Medved u Podragi, Ivan Mohorčič Tiger u Ložama kod Vipave, Jožica Zidanik Zmagoslave u Slapu kod Vipave, Alojz Mohorčič iz Gradišča pri Štjaku, Viktor Hmeljak u Donjoj Branici itd. Seoskih poverenika bilo je mnogo, pa ih neću nabrajati, jer nisam ni znao za sve. Naveo sam samo one seoske poverenike s kojima sam održavao veze i prenosio uputstva koja sam primao od Ervina Dougana, Evgena Kantea ili Viktora Ukmara.

Ovako postavljena organizacija OF u 1941. godini dala je već 1942. vidne rezultate — po svim selima sežanskog krasa snažno se raširila organizacija OF, svuda su formirani seoski odbori OF, koji su tada bili predstavnici (organi) narodne vlasti i nosioci oslobodilačkog pokreta.

Josip Bolje JAMNIK

U DOLINI NERETVE 1941.

U rano proljeće 1941. Mostar je bio pun vojske. S torbom na leđima i s pozivom u džepu silazili su rezervisti iz hercegovačkih sela i varošica, žureći u svoje jedinice. Puk je otišao u Crnu Goru, na albansku granicu.

Već s puta su pobjegli mnogi Ljubušaci, Brotnjaci, Sirokobriježani. Još više ih se nije uopšte odazvalo pozivu.

O tome su se postarale odranije stvorene ustaške organizacije koje su djelovale bez velike opasnosti, jer im je na čelu bio šef mostarske policije. On ih je uputio da seljake odvraćaju od odlaska u vojsku, da pribavljaju oružje, da se okupljaju u »seljačku zaštitu« i čekaju početak rata, a tada da preuzimaju vlast i razoružavaju jugoslovensku vojsku. Kasniji događaji su pokazali da je ustaški plan bio i ostvaren.

Obezglavljene i razbijene, odmah prvih dana aprilskog rata, jedinice jugoslovenske voiske su se na desnoj obali Neretve gotovo na svakom koraku sretale sa pripadnicima Seljačke zaštite, koji su im oduzimali oružje prijeteći smrću. Zaustavljali su i vozove, naročito u Čapljini, razoružavali vojnike koji su se vraćali kućama ili su bezglavo lutali ne znajući kuda će. U Mostaru i Čapljini je došlo i do ozbiljnijih sukoba između vojske i ustaša. Spremna da se bori protiv izdajnika, vojska im je zadavala udarce, ali je sve njene pokušaje zaustavila skora kapitulacija.

Za nekoliko dana su hercegovačkim putevima zabrujali njemački i talijanski motori. Tuđin je bez gubitaka zaposio varošice. Ponegdje su ga dočekale zastave sa kukastim krstovima i cvijeće. Našli su se oni koji su Nijemcima raportirali o već svršenom poslu. Bilo ih je koji su ljubili okupatorska vozila.

Rat se svršio za nekoliko dana. Tako je bar mnogima izgledalo.

Ustaše su slavile »pobjedu«. Tih dana je bio i katolički Uskrs, pa su se spojila dva slavlja. Crkve su bile pune. Crveno-bijelo-plavim trobojkama i cvijećem okićene vjernike sveštenici su pozivali na odanost »nezavisnoj državi«. Škole su raspuštene, a »poglavnik« je svim učenicima »poklonio« svjedočanstva o uspješno završenom razredu. U znak radosti se pilo, pjevalo i pucalo.

Ali svečanosti nisu trajale dugo. Ustaše su se latile organizovanja vlasti. Stvoreno je »oružništvo«, »redarstvo», ustaški »tabori«, »logori«, »stožeri«, »župe« — čitav aparat.

Sve je to među pristalicama ustaša budilo želje da se postane »nešto«. Zavedene omladince je privlačila kicoški skrojena ustaška uniforma i njemačko sjajno oružje. Nekima je izgledalo da će lako naći i posla, pa makar i u Njemačkoj. Činovnicima je to bila rijetka prilika da brzo naprave karijeru. Dosta ih je očekivalo ponešto od novog režima, utoliko prije što je odmah rečeno — da Srbima i Jevrejima ne pripadaju nikakva prava.

U to vrijeme je u srpskim selima i zaseocima bilo sasvim drukčije raspoloženje. Iznenađeni neočekivano brzom kapitulacijom, ljudi nisu mogli da dođu k sebi. Pri svakom susretu su se čula pitanja: »Sta ima novo?«, zašto i kako tako brzo propade država, šta sada valja raditi, šta se može očekivati od okupatora i nove vlasti. Ova sela su bila puna ljudi koji su se vratili iz kratkotrajnog rata. Vratili su se u sela i oni koji su prije rata bili našli zaposlenja u raznim krajevima zemlje. Bilo je među njima i školovanih ljudi, radnika, službenika, ali je malo kod od njih svojim seljanima znao reći nešto više o tome: šta da se čini i šta će biti.

Uzalud su bili i pokušaji da se objašnjenja događaja dobiju u Mostaru, Čapljini, Stocu — gradovima iz kojih su prije rata u sela dolazili ljudi da traže biračke glasove i okupljaju »sokole«. I tu, u nekadašnjim središtima lokalnog političkog života, ljudi su slijegali ramenima, ne znajući da kažu nijednu riječ ohrabrenja. Jedino se čuo glas komunista koji se nisu slagali sa nastalim stanjem stvari.

Zabrinutost i oisjećanje bezizlaznosti kod mnogih su Postepeno prerastali u bespomoćnu ravnodušnost. Teška srca, Srbi i ostali rodoljubi su se počeli miriti sa novim stanjem. U dubini duše su gajili potajne nade da će konačan ishod rata već riješiti stvar. Seljaci su se prihvatili obrade svojih njiva i vinograda. Znali su dobro da će i ovaj rat, kao i prošli, doleti glad. Prepričavali su novosti i dogovarali se kako se

prema novoj vlasti odnositi. Naročito stariji seljaci su bili uporni u dokazivanju kako valja biti miran i ne dopustiti da se bilo čime »naljuti« nova vlast.

Izvjesna privremena pomirljivost s novim stanjem stvari zavladala je i u gradovima. U Mostaru, Čapljini i Stocu su radnici i službenici uglavnom ostali na svojim mjestima, trgovci su opet otvorili radnje.

Sve u svemu izgledalo je, a postojale su i naivne nade, da će život opet poteći normalnim tokom. Prijetnje ustaša Srbi su shvatili samo kao izazivanje. Svako je bio daleko od toga da povjeruje u njihove priče o tome da će Srbi biti stavljeni van zakona, protjerani i pobijeni. Vjerovalo se da su to samo ružne želje pojedinaca, a da zvanična »država« ne može tako postupiti.

A ta naoko neodgovorna pričan]a. ustaša bila su, međutim, samo mali odjek onoga što se kovalo u sjedištima »stožera«, »logora«, »tabora«, u samostanima i drugdje u mreži ustaških organizacija.

Već prvih dana je nemilice izbrisano svako slovo ćirilice dostupno ustaškom pogledu. Hrvatima i muslimanima je bilo zabranjeno da sa Srbima razgovaraju i da zalaze u njihove kuće. Po gradskim zidovima su jednog dana osvanuli plakati koji su, pod najvećom prijetnjom, naređivali da Srbi i Jevreji predadu vlastima svoje radio-aparate, motorna vozila i bicikle,, fotografske aparate i pisaće mašine. Jevrejima su na grudi i leđa prisili žute krpe sa slovom »Z«. Srbe i Jevreje su otpuštali iz službe. Zabranjeno im je bilo okupljanje, da bi im se malo kasnije odredilo i vrijeme kada smiju doći na pijacu, kada moraju spavati, putovati. Pojedincima je naređeno da se svaki dan javljaju vlastima radi kontrole.

Svaki novi dan je donosio i pokoju vijest: uhapsili, nestao, isprebijali, skinuli s voza, odveli, ubili, opljačkali. . . Ali to su bili tek april i maj 1941. godine, još su to bili tek pojedini slučajevi. Srbi su se nešto tješili sjećanjem da je sličnih pojedinačnih slučajeva bilo i u prvom svjetskom ratu.

Pa ipak su svi ti događaji i vijesti o neizvjesnoj ili kobnoj sudbini pojedinaca nagovještavali nešto što je među Srbima sve više izazivalo bojazan od mutnog ratnog vremena. Svuda se postepeno uvlačio strah.

Vijesti o napadu Nijemaca na Sovjetski Savez bljesnule su kao jedini zračak nade. Vjerovalo se u snagu Rusije. Zato je prvih dana svako ko je u njoj gledao spas sumnjao da njemačka vojska gazi kroz Rusiju tako brzo kako su javljali kominikei. A ustaše su slavile svaku pobjedu Nijemaca na isto-

čnom frontu, žureći da što prije i sami odu u taj pohod. Našli su nešto omladinaca koji su, zavedeni propagandom, dobrovoljno pohrljeli na istočno bojište.

Upravo tih dana je izišlo na vidjelo i ono što se krilo iza ustaških prijetnji i mjera koje su već bile preduzete u cilju obespravljenja i uništenja Srba. Nastupio je čas kad je pobješnjela ustaška rulja krenula da ostvari »poglavnikov« poziv »Srbe — na vrbe«. Planovi su već bili gotovi. Znalo se tačno ko će kakvu ulogu imati u pohodu na mirno srpsko stanovništvo.

Našlo se dobrovoljaca koji su privezali puške na uzicu i prisili »U«, okupila se »vojska«, klerikalci pored kriminalaca, dojučerašnji konfidenti propalog režima pored nacionalističkih frazera, gradski ološ pored seoskih pijanica i siledžija, »vojska«, šarena po odjeći i oružju, ali jedinstvena u želji da se istrijebi »srpsko uho«, opljačka imovina i otme zemlja od Srba.

Krv većeg broja nevinih ljudi još ranije je potekla na Udrežnju, kod Nevesinja. Korićani su bačeni u jamu, poklana su čeljad u Dabru.

To je bilo dovoljno da brđani prikupe snage i nađu baruta. U gornjoj Hercegovini je planuo ustanak. Planine su primile zbjegove. Tamo su pohrlile i ustaše. No vraćali su se krvavog tura. Nije mnogo pomogla ni pomoć iz Zagreba. Na Trusini je platio glavom i »doglavnik« Babić.

To je bio razlog da ustaše u dolini Neretve počnu s još više bijesa ostvarivati svoj plan. Bijelo Polje, Zijemlja, Mostar i okolinu, Dubrave, Stolac, Čapljinu i njenu okolinu — za nekoliko dana su preplavile ustaše. Hrvatima i muslimanima je zapriječeno da Srbe ne smiju uzimati u zaštitu, jer oni dižu ustanak protiv »nezavisne države«.

Po srpskim selima su pošle ustaške patrole koje su pozivale muškarce da dođu u školu, u opštinu ili drugdje. »Samo nekoliko dana, dok prođe Vidovdan«. »Oni koji se ne prijave« — govorili su — »biće pohvatani i poubijani, i oni i njihove porodice«.

Bazazleni ljudi koji su u to povjerovali ostavljali su svoje poslove i odlazili: Hodbinjani na Bunu, Kozičani na Piletu, Lokavljani na Domanoviće, Hrašnjani u školu, i tako redom, po svim selima. Išla su zajedno braća i rođaci, očevi i sinovi, išla je omladina i stariji ljudi. Mnogi od njih se nisu ni oprostili sa svojima. Majke, žene, djevojke su ih gledale kako odlaze sami »da se prijave«, ili, češće, u pratnji ustaša. Ženama je bilo sumnjivo; njihovi su goloruki, a ustaše s puš-

kama. Ali nisu mogle vjerovati u najgore. Odvode sve. Ne mogu valjda sve pobiti, tješile su se žene, ućutkujući raspla-kanu djecu.

Dok se to dešavalo po selima, u Mostaru su ustaše noću, a često i danju, ulazile u srpske kuće i bez ikakvog objašnje-nja odvodili ljude. Odvodili su ih i iz radnji, iz radionica i škola, sa ulice. »Crna marica« je neprestano jurila gradom, ustaše su vršijale svuda. Slično se dešavalo i u Stocu. U Čap-ljini je bilo još gore. Tamo su zaustavljali i vozove, pa skidali s njih Srbe — putnike.

Za nekoliko dana su se stotine ljudi našle u rukama razbješnjelih ustaša. Po velikoj ljetnoj žezi natrpali su ih u zatvore, u škole, magacine, garaže, podrume. Među žicom po-vezane ljude upadale su ustaše s noževima, cjepanicama, tok-macima, puškama. Iza njih su mrtvi ležali u krvi, iznakaženi su hroptali. Zivi su čekali kamione. Sve se to obično dešavalo noću, a po danu su bukom kamionskih motora prikrivali jauke od prolaznika.

Žalosne majke su spremale hranu, molile i plakale kraj zatvorskih vrata. Očekivali su od poznatih stražara da će im pomoći da makar vide svoje. Nije bilo nikakve milosti ni sa-žaljenja. Ustaše su vikale na uplakane žene, ali su primale torbe i zavežljaje, iako su često znale da već nema tu onih kome su doneseni.

Poslije dan-dva rijetki pojedinci su se vraćali bježeći sa gubilišta, iz jama. Vratilo se iz zatvora i nekoliko grupa isp-rebijanih. Ono što nisu vidjeli i čuli nepohvatani — ispričali su im nesrećnici koji su se vratili.

Iz mostarskih zatvora su ljude odvodili na Neretvu. U Sutini, na Skakalima, ispod Ortiješkog groblja i ko zna na ko-jim mjestima još ustaše su nastavljale ono što u zatvorima nisu dovršile. Svezane ljude su sjekli, strijeljali i gurali u vodu. Neretva je danima nosila leševe. To isto su radili i na Buni. Osim Neretve, mnoge iz Mostara je progutala noć negdje ta-mo preko Zovnice i Kobilovače.

Stočane su strijeljali u Vidovu polju, na Poplatu i odvo-dili nekad put Ljubinja. To se desilo i jednom broju Dubra-vaca, Dabričana i Capljinaca. Ali većina ljudi iz Dubrava je odvedena na druge strane. Poslije mučenja u podrumu na Pi-leti, na duvanskoj stanici u Domanovićima i silosu na Modri-ču, kamionima su ih odvodili u jamu na Bivoljem Brdu, na čapljinski most, u rovove kraj Opuzena i drugdje.

Sve je to rađeno veoma brzo. U kamione su slagali mrt-ve i polumrtve, vezane ljude. Po njima su se pele ustaše i

s pjesmom ih odvozile. Prestanak jauka i pucnjava na razbojištima i nova ustaška pjesma označavali su kraj života gomile ljudi dovedenih na kamionu.

Nove grupe koje su dogonjene zaticale su u zatvorima krv i hrpe odjeće, po kojoj su saznavali ko je već likvidiran.

U Čapljini i okolini bilo je još mnogo mjesta smrti. Ubijali su pod Brijestom, kraj Križa, u Strugama, u Mogorjelu, iznad željezničke stanice, u Pelinima, na .Krupi, u Klepcima, u Hutovu, na Hadžibegovu bunaru, više Gornjeg Hrasna itd. I odavde su vode Neretve nosile toliko unakaženiih ljudskih leševa, da su ustaške vlasti iz Metkovića počele protestvovati zbog »zagađivanja vode«.

Za tih nekoliko dana, uglavnom krajem juna, ustaška poplava smrti je odnijela u Neretvu, u jame pokraj nje i ko zna kuda još, stotine nevinih ljudi.

Evo samo nekih podataka o broju ubijenih tih dana po selima: Zijemlje 11, Podgorani 17, **Zeljuša** 3, Potoci 6, Vrapčići 14, Zalik 6, Ilići 16, Vihovići 25, Bogodal 47, Opine 3, Gnojnice 1, Dračevice 4, Blagaj 3, Hodbina 2, Malo Polje 2, Ortiješ 3, Pijesci 20, **Zitomislići** 8, Lokve 39, Kozice **i** Trijebanj 201, Dabrica 78, Opličići 25, Prenj 12, Rečice 52, Tasovčići 58, Prebilovci 11, Klepci 45, Gabela 123, Višići 3, Dračevo 25, Kolojanj 5, Sjekose 15, Kljenak 9, Glušci 6, Gornje Hrasno 47.

Koliko je u tom naletu ustaša stradalo ljudi u gradovima još nije tačno utvrđeno. Približni podaci izgledaju ovako: Mostar oko 300, Stolac sa najbližom okolinom oko 250, Čapljina 600—700. U samom Stocu su gotovo potpuno istrijebljeni odrasli Srbi, a ni Čapljina nije prošla mnogo bolje.

I dok su vijesti o sudbini pohaošenih bolno pogađale preostali srpski živalj, dok su se rijetki pojedinci vraćali iz zatvora, sa jama i gubilišta, dok su se nepohvatani muškarci skrivali po brdima, — na javnim mjestima po selima i gradovima pojavili su se plakati. Nekakav domobranski general je Objavljivao kako je, navodno, stao na put progonima mirnog stanovništva, pozivajući da se svako vrati svojoj kući.

Bilo je i razloga za takav poziv. Po brdima istočne Hercegovine je sve bilo u zbjegovima i na borbenim položajima. **Ustaše** su se pobojale da se i preostali Srbi iz donje Hercegovine ne priključe ustanicima. Jer iz Prebilovaca i Klepaca je već u prvom naletu ustaša na Klepce većina stanovništva pobjegla u okolna brda. Ovima se bio priključio i najveći broj muškaraca iz Opličića koji su bili pobjegli preko Bregave odmah čim su posumnjali u ustaške pozive, kojima je inače

povjerovala većina ostalih Dubravaca. I u ostalim selima su se ljudi posakrivali, a pojedinci su smjerali da nekuda bježe.

Sada, kad je svima već bilo jasno šta ustaše čine, i među Hrvatima i muslimanima je bilo sve više ljudi koji su osuđivali zločine. Dok su u dane pokolja samo rijetki pojedinci našli u sebi hrabrosti da Srbima pomognu u sklanjanju od ustaša, sada, poslije pokolja, našlo ih se više. Ustaše su, razumije se, takve postupke najstrožije kažnjavale. Pa ipak ih je bilo da danju idu sa ustašama, a noću donose hranu skrivenim Srbima.

Pomenuti proglas o zabrani pokolja djelovao je uvjerljivo. Srbi koji su se zatekli živi u zatvorima — pušteni su. Prestala su hapšenja. Počele su priče da su vidovdanske zločine počinile »divlje« ustaše. »To je bila osveta zbog ustanka u Nevesinju«, objašnjavale su ustaše i njihove pristalice. Naglašavali su da je taj ustanak već uništen, da su Talijani pobili većinu Crnogoraca, jer su se i oni bili pobunili. Selima su kružile patrole ustaša, koje su »hrabrile« brojnu srpsku sirotinju i one muške glave koje su ostale, uvjeravajući ih da se više neće ubijati.

Onda je došao i novi »dokaz« da »država« nije za uništavanje, već za »lojalnost«. Po selima je objavljeno da oni koji hoće da žive u miru treba samo da pređu u katoličku vjeru. Došli su službenici ustaške vlasti, popunjavali formulare, i čitava sela su za dan postajala »katolička«. Na više mjesta su fratri »nove vjernike« okupljali u crkve, držeći im propovijedi dijelili molitvenike i ubjeđivali ih da je sada sve u redu, da treba živjeti mirno i moliti se bogu.

Tako je mjesec jul protekao u smirivanju i »pokrštavanju« Srba. Malo je umukao plač majki, udovica, sestara i djece poubijanih. U selima čiji muškarci nisu pobijeni počelo se, oprezno, i raditi. Spavalo se u brdu, a danju se silazilo na njivu i u vinograd. Mnogi su vjerovali da je najgore prošlo.

A ustaše su kovale nove planove. Sada smišljenije od onih junskih. Znali su da više niko neće povjerovati onom: »Javite se, samo za nekoliko dana, dok. . .« A trebalo im je da »dovrše« sela koja su im izmakla u junu, da dokusure ono što je još bilo ostalo.

Pred zoru 4. avgusta opkolili su sela Prebilovce, Opličiće, Malo Polje i Zitomisliće. Tog dana su hapsili i po Mostaru.

Našavši se u obruču mnoštva ustaša, Prebilovčani nisu oklijevali. Većina odraslih muškaraca se razbježala i posakrivala. Rulja se sručila u selo. Vidjevši da su muškarci većinom

Nada Novaković: ZBOR NA KOZARI

umakli, ustaše su u školu sakupile žene, djecu i starce. Od ukupno njih 414 — bilo je 249 djece i 91 djevojka, dok su ostali bili stariji ljudi i žene. Pošto su silovali i na druge načine ponizili djevojke i žene, roblje su odatle odveli u silos kod Tasovčića. Poslije dan-dva su ih odavde kamionima prevezli u Čapljinu, a odatle vozom u Šurmance. Već 6. avgusta između 8 i 11 časova je život Prebilovaca potonuo u hladnu jamu kod Ararovih kuća. Žene i djeca ovog sela našli su se u zajedničkoj grobnici s mnogim drugim koje su ovamo doveli vozovima iz Bosne i Trebinja. Računa se da je taj bezdan progutao od 2.000 do 2.500 ljudi.

Ali tragedija Prebilovaca nije time bila završena. Iako su većinu odveli u Šurmance, ustaše su i dalje nastavile da po selu i okolini traže one koji su se skrili 4. avgusta. Čitavih deset dana je vršen pretres. Bila je to opšta hajka kao na vukove. U streljačkim strojevima su zajedno išli ustaše i njihovi lovački psi, lupalo se kantama i vikalo. Uhvatili su jedan dio preostalih i odmah poubijali.

Vidjevši da ipak ne mogu sve pohvatati, ustaše su ponovo počele vikati po brdima kako je »poglavnik« obustavio pokolj, kako se svako može slobodno vratiti kući. Tih dana su i skriveni muškarci počeli saznavati za kobnu sudbinu svojih porodica. Izgubljenost u bolu za porodicom navela je jedan dio tih ljudi da iziđu iz skrovišta i da se jave u selo koje je stalno bilo puno ustaša. Kako je ko dolazio, tako su ga ustaše ubijale. Tako je 4. do 14. avgusta palo još 168 žrtava u Prebilovcima. Većina ih je ubijena u samom selu. Grupu od 41 čovjeka koji su se sami javili saznavši da su ostali usamljeni, bez porodica, — ustaše su odvele malo dalje od sela, u Morin Otok, i tu noću poklale. Tijela su bacile u jednu, a glave u drugu jamu.

I dok je sve to činjeno s Prebilovčanima, njihove kuće su zapečaćene i popisane. Odmah zatim su počeli stizati »kolonisti«. Iz sela oko Čapljine, po rasporedu koji je izradila ustaška vlast, stizali su novi domaćini u »svoje« kuće. Razvili su barjak usred sela i počeli sabirati ljetinu unesrećenih ljudi. Selom se čula pjesma i pucnjava.

Tasovčići i Klepci su sela kroz koja je vodio put ustaškog pohoda na istrebljenje Prebilovčana. Zato se i ovdje radilo po istom planu. Hapsilo se sve redom, muško i žensko, staro i nejako. Sve su odvodili u silos. Ali ovdje nisu stigli da poubijaju sve pohapšene. U Klepcima su 11. avgusta ubili 11 staraca, žena i djece koji nisu mogli da idu do zatvora. Istog dana su 106 muškaraca iz ovog sela izdvojili između

pohapšenog naroda, odvezli i bacili u jamu na Bivoljem Brdu. To je zadesilo i 38 Tasovčana, jer su bili svi u istom zatvoru u silosu.

Opličići, koji su opkoljeni istog jutra kada i Prebilovci, takođe su »bolje« prošli. Tog jutra je nasred sela osvanula crvena zastava, koju su istakle ustaše da bi time »opravdale« opkoljavanje i hapšenja. I ovdje su hapsili sve redom i odvodili na Domanoviće. Ali to su radili pod izgovorom da sve prebacuju u Srbiju. I narod je kupio što je mogao u rukama ponijeti — i išao. Mali broj muškaraca se uspio skloniti.

Kada se masa žena, djece i ljudi sakupila na Domanovićima, muškarce su odvojili, a ostale vratili kućama. Njih 102 su se našli među krvavim zidovima duvanske stanice, gdje su mjesec dana ranije mučene stotine Dubravaca. A kad je pala noć, ponovio se Vidovdan: najprije mučenja, vezanje u žicu, tovarenje na kamione, pa odvođenje u vječiti mrak jame na Bivoljem Brdu.

Zitomislići i Malo Polje su takođe prošli drukčije. Ovdje nisu mnogo pretresali niti su odvodili žene i djecu. Pohvatali su samo veći broj odraslih muškaraca: u Žitomislićima 28, a u Malom Polju 25. Povezali su ih i kamionima odvezli u Mostar. Malopoljani su pobijeni negdje prema Širokom Brijegu. To isto se, nešto ranije, desilo sa 18 ljudi iz Baćevića. Zitomislićani su zadržani u Mostaru, a potom odvedeni čak u Liku, gdje su sa mnogima drugim našli smrt na Jadovnom iznad Gospića.

Tih dana je noć progutala i grupu od 31 čovjeka sa Zijemalja koje su doveli u Mostar, a na Ljubiljenici su u školi spalili oko 30 ljudi.

Ni u ovom drugom, ilindanskom, pokolju Mostar nije ostao pošteđen. Tih dana su i ovdje hapsili ono što je preživjelo Vidovdan. Za nekoliko prvih dana avgusta, osim pravih zatvora, bila je napunjena i škola »kraljice Marije«, koja je danju bila običan ustaški zatvor, a noću mučilište. Tada je pohvatano najviše željezničara i rudara. Osim Srba, sada su zatvarali i Hrvate i muslimane — komuniste i druge rodo-^ube.

6. avgusta je u mostarskim zatvorima bilo malo pohapsenih. Teretnim vozovima su ih noću odveli u Jablanicu. Bilo]e tu oko 500 Mostaraca, 28 Zitomislićana, 14 Raštančana, 3 Slipčićana i nepoznat broj drugih koji su tih dana dopali ustaških šaka u Mostaru i okolini. Većinu tih ljudi su iz Jablanice odveli za Gospić, gdje im se zameo trag. Neki su pobijeni i usput.

Međutim, ustaše su bile daleko od toga da se zadovolje punim vozovima odvezenih iz Mostara. Još dok su žene molile za viđenje sa svojima u jablaničkom zatvoru, po gradu su se pojavili plakati. Sada više nisu tražili da se predaju radio-aparati. Tražili su da Srbi predadu sebe. Tačno po abecedi je raspoređeno kada, u koji dan ko treba da se javi na željezničku stanicu. Prije polaska su ključeve od stana morali predati policiji, a sobom se moglo ponijeti po 50 kilograma prtljaga po osobi.

Negdje oko 8. avgusta počelo je od slova »A«. Dolazili su žene i djeca pred vagone. Željezničari su im mjerili prtIjag. Vozovi su odnosili ljude u Liku. Tako je išlo danima, otprilike do slova »K«. Tih dana je počeo i šverc sa njemačkim propusnicama za Srbiju. Ko je imao novaca, mogao je umjesto u ustaški lo^or — otputovati u Srbiju. Tako se veliki broj mostarskih srpskih porodica našao na putu u Gospić ili u Višegrad. Niko više nije sumnjao u to da mu nema opstanka u takvoj državi.

I baš tada, kad je među Srbima u ovom kraju Hercegovine strah za opstanak dostigao vrhunac, kad su ljudi čekali samo dan smrti ili seobe, pukla je vijest da Talijani ponovo uzimaju vlast, da zabranjuju progone i ubijanja. Ta vijest se pokazala tačnom. Došli su Talijani. Prestali su pokolji. Otvorene su pravoslavne crkve. Mjestimično je dopušteno da se mrtvi izvade iz zajedničkih raka i sahrane na groblju. Bilo je pojedinačnih slučajeva da Talijani strijeljaju ustaše koji bez odobrenja nose oružje, a prećutno su odobravali i da se Srbi naoružavaju. Bez sumnje, nastao je neki preokret.

Naivni ljudi su vjerovali da su Talijani došli da zaštite Srbe. Mnogi tada još nisu mogli shvatiti da su, u stvari, Nevesinjci, Gačani, Bilećani, Trebinjci, Ljubinjci i ustanici širom zemlje oružjem prisilili talijanskog okupatora da promijeni politiku. Mnogi nisu mogli odmah da prozru talijansku »brigu« o Srbima, niti da ocijene ustaničku snagu po šumama i brdima. . . Mnogi će ubrzo shvatiti da je okupator svojom perfidnom igrom uz pomoć izdajnika iz srpskog naroda utirao put četnicima, koji će nad nedužnim hrvatskim i muslimanskim življem početi slične zločine koje su ustaše izvršile nad Srbima.

Aćim MICEVIC

PRIPREME I USTANAK U KOTARU SLUNJ

KAPITULACIJA

U prvoj polovici 1941. godine na području kotara Slunj[1] postojalo je 11 partijskih ćelija sa 64 člana Partije, 17 kandidata i oko 30 članova SKOJ-a. U općinama Drežniku i Cetingradu nije bilo ćelija. Radom ćelija po općinama gdje ih je bilo više rukovodio je općinski biro. Kotarski komitet KPH Slunj formiran je u prvoj polovici 1940. Komitet su sačinjavali: Nikola Kukić, sekretar, član OK KPH Karlovac (narodni heroj, ubijen maja 1941), Radoš Vujčić, sekretar općinskog biroa Veljun, član OK KPH Karlovac (ubijen maja 1941), Radočaj Stef, sekretar općinskog biroa Slunj (poginuo juna 1943), Nikola Paulić, član općinskog biroa Slunj, Franjo Stajduhar, sekretar ćelije Rakovica (ubijen septembra 1941), Duro Kukić, član općinskog biroa Primišlje i ja (tada sam bio sekretar općinskog biroa ćelije Primišlje).

Rad partijskih organizacija bio je strogo ilegalan, ali i pored toga žandarmerija je po političkoj orijentaciji ljudi i nizu drugih aktivnosti osjećala njenu djelatnost. Zbog toga su sela, u kojima su postojale partijske ćelije, bila pod njihovom stalnom prismotrom i pojačanom kontrolom. Dio članova KP bio je evidentiran kod žandarmerijskih vlasti, no uslijed nedostataka dokaza, i pored čestih naleta i pretresa, organizacije su ostale neprovaljene.

Partijske organizacije su široko koristile i sve legalne oblike jačanja svog utjecaja u masama, a naročito djelatnost preko organizacija Seljačkog kola, Hrvatske seljačke sloge i nabavno-prodajne zadruge. Zahvaljujući umješnom korišćenju ilegalnih i legalnih formi rada kroz ovaj period one su

[1] **Kotar Slunj obuhvatao je 6 općina: Veljun, Cetingrad, Drežnik, Rakovicu, Primišlje i Slunj.**

stekle znatno političko i borbeno iskustvo, koje je bilo od izvanrednog političkog i praktičnog značaja u nastupajućim događajima.

Prilikom 27. marta 1941. partijske organizacije razvile su snažnu političku aktivnost po selima. Objašnjavale su liniju KP i ukazivale na opasnost koja prijeti narodu i zemlji od fašizma i imperijalističkog rata. Isticana je nužnost da se brani nezavisnost. Početkom aprila u cijelom kotaru rasturani su leci, koje je poslao OK KPH Karlovac, s pozivom na odbranu zemlje i mobilizaciju ljudi u vojsku. Ljudi su se odazivali i mnogi s pjesmom odlazili u mobilne centre. Zadatak članova KP je bio da se u vojsci međusobno povežu, da stvaraju krugove simpatizera, da popularišu odbranu zemlje i potrebu borbe protiv fašizma.

Brzi slom i kapitulacija bivše vojske iznenadili su narod, a po dolasku okupatora i ustaša, koji su preuzeli vlast, nastaje usplahirenost i strah. Razbijeno jedinstvo naroda i neriješeno nacionalno pitanje uslovilo je međusobno nepovjerenje. Među građanskim političkim partijama nastaje laviranje. Raniji srpski političari uvukli su glave u iščekivanju daljih događaja, dok mnogi političari iz HSS otvoreno pristupaju ustašama. Pošto su skoro svi komandanti Mačekove »Zaštite« odranije bili potajno organizirani (organizacija »Zaštite« je brojala 2500 članova), pripreme ustaša za preuzimanje vlasti bile su olakšane. Tokom 23. i 29. marta pod rukovodstvom Lovre Sušica (advokata iz Ogulina, kasnije ustaškog »viteza«) i slunjskog župnika Nikšića, održani su sastanci ustaša uz prisustvo nekih predstavnika »Zaštite«, gdje se najavljivao dolazak Pavelića i uspostava NDH. Već 9. i 10. aprila pop Nikšić, uz pomoć oko stotinu naoružanih ustaša, preuzima svu vlast u Slunju, a preko ostalih povjerenika i po općinama. Ustaše odmah izdaju naređenje o razoružavanju žandarmerijskih stanica i dijelova bivše vojske, čiji su se pripadnici u rasulu vraćali s oružjem svojim kućama. Imeđu 11. i 12. aprila ustaše napadaju neke jedinice (koje su odstupale od Karlovca i Ogulina) i nakon dvosatne borbe (prema iskazu zloglasnog ustaše Ivana Skukana Tošina) razoružavaju 22 oficira, s jednim generalom i 300 vojnika. U jednom zaplijenjenom kamionu nalazila se kasa sa oko 75 miliona dinara.

Ustaše svečano dočekuju Nijemce koji 30. aprila stupaju na teren kotara, a zatim produžavaju u pravcu Bihaća, ostavljajući manje posade u nekim mjestima, koje povlače nakon prolaza glavnine. U toku 15. i 16. aprila dolaze Italijani [1] ostavljaju jače posade u Slunju i Rakovici. Okupatorske je-

dinice prividno se nisu bavile civilnom upravom, ali svakodnevno izdaju stroga naređenja da se preda oružje i oprema, koju su vojnici nakon kapitulacije donijeli svojim kućama.

POČETAK USTAŠKOG TERORA I RAD KOMUNISTA NA PRIPREMI USTANKA

Početkom maja 1941. ustaški rukovodioci s komandirima žandarmerijskih stanica i općinskim povjerenicima prave spiskove najistaknutijih ljudi u kotaru. Istovremeno se dogovaraju kako da otpočnu s masovnim uništavanjem Srba. Bio je potreban povod. Zaključili su da se ubije jedna poštena i ugledna hrvatska porodica, da se baci krivica na Srbe i da to bude povod za masovno uništavanje. Noću 4/5. maja ustaški zločinci ubijaju Josu Mraunca, mlinara iz Hrvatskog Blagaja (koji je stalno bio u dobrim odnosima sa Srbima), njegovu ženu i djecu (jedno dijete ostaje slučajno živo). Događaj je odmah iskorišćen za raspirivanje još jače šovinističke mržnje, a ustaški rukovodioci u Slunju izdaju naređenja da se u roku od 24 sata pohvata što više ljudi, prvenstveno uglednijih. U Veljunu nastaje masovno hapšenje. Sekretar KK Nikola Kukić, koji se vraćao iz Karlovca obilazeći organizacije na terenu Vojnića i Veljuna i prenoseći direktive, uhvaćen je u toj iznenadnoj hajci zajedno s mnogim članovima Partije. Hapšenja su izvršena i u drugim općinama, a svi uhapšeni dovedeni su u Blagaj i zatvoreni u školu. Tu je nastalo masovno mučenje i ubijanje. Pobijeno je oko 520 ljudi i žena, među njima i 18 članova Partije i kandidata (ubijen je pored Nikole Kukića, i Radoš Vujičić, član OK KPH Karlovac i KK Slunj).

Da bi sakrili ovaj zločin i obmanuli narod ustaše proturaju glasine o masovnom iseljavanju u Srbiju, a istovremeno zajedno s Italijanima iz posade Rakovica i Drežnik hvataju 66 ljudi koje Italijani odvode u ropstvo (ovi su se ljudi povremeno javljali iz Italije, pa su porodice pobijenih vjerovali da su i njihovi tamo odvedeni).

Pogibijom sekretara KK i uništenjem skoro cijele partijske organizacije općine Veljun, zadat je težak udarac partijskoj organizaciji u kotaru. Nastala je izvjesna obezglavljenost u organizovanom radu. U toku maja i prve polovine juna, izuzev međusobnog sastajanja pojedinih članova KP i članova komiteta, nekog organizovanog rada nije bilo.

Trebalo je ponovo uspostaviti veze s Okružnim komitetom u Karlovcu. U junu partijski materijal iz Karlovca donosio je u Slunj Mile Radočaj, član Partije iz sela Cvitkovića,

preobučen u domobrana. Donio je i Proglas CK KPH za dizanje na ustanak povodom napada fašističke Njemačke na SSSR. Materijal se obično rasturao na sajmu, što je bilo skopčano s velikim rizikom jer su ustaše pratile kretanje svakog čovjeka, tragajući za oružjem i vojnom opremom.

Situacija na terenu postajala je sve teža. Ustaše su pljač*ksJe,* propagirale iseljenje i prekrštavsnje, odnosile crkvene knjige, tragale za oružjem, agitovale za rad u Njemačkoj. Širene su parole da će se ustaše boriti samo protiv četnika. Zahtijevala se pokornost ustaškoj vlasti.

Zahvaljujući radu i djelovanju komunista ustaškoj propagandi nije se mnogo vjerovalo, izbjegavali su se susreti, na sajmove u Slunju i Primišlju manje se odlazilo. Dolaskom sekretara OK KPH Marinkovića u općinu Veljun u julu organizovana je i pojačana aktivnost komunista. On se sastao s članovima KK Radočajem i Paulićem i prenio im stavove OK. Postavio je zadatak svim komunistima da pojačaju rad na pripremama za ustanak, s tim da se za početak stvori tačna evidencija o oružju, da se od odanih ljudi stvaraju borbene grupe i desetine, da se s njima vrši obuka u rukovanju oružjem, da se organiziraju skladišta itd.

Stavovi i direktive prenijeti su članovima KK iz Gornjeg Primišlja 24. jula u Slunju, a njihov je zadatak bio da s istima upoznaju sve komuniste u općini Primišlje, kao i da ih prenesu članu KK Štajduharu u općini Rakovica. Tada je dobijena i lozinka za vezu i za sastanak OK koji je trebalo da se održi u Karlovcu. Na taj sastanak iz Primišlja je upućen Svetozar Ilić. Sastanak nije održan, jer je u karlovačkoj partijskoj organizaciji došlo do provale. Ovakva slaba povezanost članova KK i slabe veze s višim forumom uslovili su izvjesnu nejasnost šta treba da se radi u početku ustanka u kotaru.

» •

Koncem jula dolazi u Slunj ustaški zločinac Vital Baliak i donosi 400 pušaka. Njima se naoružavaju ustaške grupe, koje vrše pripreme za masovna ubijanja. Prema iskazima i saslušanjima ustaških zlikovaca hvatanje ljudi organizovano ie u dogovoru i uz pomoć ostalih ustaša s terena Gline, Kladuše, Bihaća, Gospića i Ogulina, kako bi bilo izvedeno iznenadno i jednovremeno, zbog čega su se ustaše podijelile po grupama za pojedine općine.

U općini Primišlje noću 29. jula ustaše iz Ogulina, predvođene zloglasnim Josipom Tomljenovićem Bracom, hapse i odvode 10 najviđenijih građana i seljaka iz sela Tržića, a 30

ustaša iz Slunja, predvođene Ivanom Skukanom Tošinom, *i?*, zaselaka Livada i Šaša hvataju 8 ljudi. Uspjeh ustaša u istom zaselku sigurno bi bio veći, ali su pojedini članovi i kandidati u to vrijeme bili budni i čim su opazili kamione na cesti i čuli plač žena, upozoravali su ljude da bježe i da se sklanjaju. U Primišlju slunjske ustaše uspijevaju u:\ uhvate 16, a iz sela Tobolića 5 ljudi. Uz ovo pljačkaju trgovine, gostionice i crkve. Uhvaćene prebacuju kamionima u blizinu sela Lađevac, gdje su ih zajedno sa 17 ljudi iz općine Primišlje, koji su se već nalazili u zatvoru u Slunju, sve poubijale.

U općini Cetingrad ustaše iz Slunja i bliže okoline iste noći uspijevaju da pohvataju 162 osobe, koje su pobijene u tzv. Mehinom stanu u Kladuši. U Rakovičkoj i Drežničkoj općini hapšenja vrše u toku 30. jula uz pomoć ustaša iz Bihaća, Perušića i Karlovca. Tog dana uspijevaju da uhvate iz sela Zbjega 45, Broćanca 79, Močila 30, Grabovca i Furjana 19, Stare i Nove Kršlje 19, Kordunskog Ljeskovca 7, Drežnika 30 i Sadilovca 9 — ukupno 238 ljudi, koji su pobijeni na Bliznici u Oštarijskim stanovima. Za vrijeme pokolja na Bliznici ispred ustaškog noža pobjegli su Milan Kvočka, Milan Jezdić i Milovan Cujić (Kvočka je oteo nož od jednog ustaše, udario ga u prsa, a drugom oduzeo pušku i u toj gužvi uspjevaju pobjeći). Ovo bjekstvo bilo je od vanrednog značaja, jer se istina o sudbini pohapšenih probila u mase iz usta očevidaca pokolja.

Zločini su se nastavljali. Pod rukovodstvom ustaškog povjerenika, iz Veljuna ustaše su u toku 3. avgusta pohvatale preko 1000 ljudi, žena i djece, koje su pozatvarale u crkvu, tukle, žene silovale, a u međuvremenu se dogovorile da žene i djecu puste, radi »političkog efekta« i »propagandnog djelovanja«. Oko 80 muškaraca su odvele i poubijale u Lađevcu. Sa »čistkom« bliže okoline slunjske općine nastavljaju i u toku 4. avgusta. U ovo vrijeme okupatorovih trupa na terenu kotara nema.

Ustaška zlodjela izazvala su kod ogromne većine naroda u hrvatskim selima jaka zgražanja i osudu, a naročito tamo gdje su djelovale partijske organizacije. U samom Slunju Ivan Gračanin i Ivan Modrušanin uspijevaju da skupe oko 120 potpisa, tražeći da se zvjerstva obustave, zbog čega ih ustaše zatvaraju. Kandidat KP Janko Jurčević iz Cvitkovića, kojeg su ustaše prisiljavale da učestvuje u zločinima u Cetingradu, diže glas protesta i s' još dvojicom drugova pokušava bjekstvo, ali ga ustaše hvataju i u Kladuši strijeljaju. U mnogim selima općine Rakovica i Drežnik zahvaljujući radu komunista, zatim nekih viđenijih Hrvata (na primer, javnoj osudi popa Štimca

iz Drežnika — Nijemci su ga objesili u Slunju 1943), kao i narodu okolnih sela, ustaše su bile prisiljene da privremeno odustanu od daljih pokolja.

USTANAK I NJEGOV TOK

Do 30. jula vladalo je neko zatišje. Bojeći se hapšenja komunisti iz Gornjeg Primišlja živjeli su van kuća, po okolnim šumarcima. Iako su bili upoznati s direktivom o dizanju na ustanak, još uvijek nisu znali, šta treba učiniti. Većina je smatrala da ustanak mora biti u određeno vrijeme (bukvalno u dan i čas), kako se s ustankom ne bi preuranilo ili zakasnilo. Oko 8 časova 30. jula dotrčao je, sav zadihan, Svetozar Ilić (koji je prethodno bio u Karlovcu) k nekolicini komunista i počeo vikati: »Zašto sjedite? Znate li da je Partija dala znak za ustanak? U Slunju već se vije crvena zastava, most na Korani je srušen, brže narod dižite na ustanak!« Iako se kasnije ustanovilo da ovo nije odgovaralo istini, ipak je ovaj podsticaj veoma povoljno mobilizatorski utjecao na partijsko članstvo.

Komunisti su se, podstaknuti ovim istupom, ubrzo okupili. Dogovor je bio vrlo kratak; uglavnom je trebalo rasporediti članove KP da u pojedina sela prenesu direktive i pozovu narod na ustanak. Poslat je kurir do Miloša Kukića da s tamošnjim članovima aktivira sela: Kukiće, Livade, Šaše, Čokeše, Curuvije, Čačiće i Božiće, da obavijeste ljude da se s oružjem okupe na brdu Debela glava. Ostali članovi imali su zadatak da podižu narod u selima: Ralići, Ilići, Dunovići, Pjevići, Zorići, u Donjem Primišlju i okolini. Sveto Ilić s Đurom Kukićem Brkom i još nekim imao je zadatak da organizuje neku vrstu fronta prema Slunju i spriječi ustaše da prodiru u naša sela. Glas o ustanku brzo se pronijeo kroz sela; glasonoše su objašnjavale da KPJ poziva narod na ustanak. Na poziv Partije odazvala su se mnoga sela, pa je od ljudi traženo da iznesu sve sakriveno oružje, a ko ga nema da se naoruža sjekirama, roguljama i sličnim i da dođu na određena zborna mjesta.

Istog dana narod Gornjeg Primišlja masovno se digao. Oružje je povučeno iz skloništa, ljudi su dolazili na određena mjesta (Popovo brdo u Dubravi, Curuvijina glavica i Cigelj ispod Debele glave). Odmah su raspoređivani po grupama, organizovane su zasjede. Od Slunja obezbjedenie je postavljeno prema Zečev-Varošu i prelazu na Korani, a od Primišlja sa °be strane ceste. Istog dana nekolicina članova KP se dogo-

vorila kako da se uspostavi veza s OK KPH Karlovac, veljunskom organizacijom i komunistima iz općine Slunj.

Dva pokušaja da se uspostavi veza s veljunskom organizacijom i OK Karlovac nije uspjela: kuriri su dolazili do Perjasice i vraćali se natrag. Obavijestili su nas da je u ostalim selima sve mirno. Tek 1. avgusta Milka Ilić je uhvatila vezu u Veljunu s Ankom Vujčić i preko nje s OK Karlovac. Prenijela nam je direktivu da narod treba dizati na ustanak, da treba formirati naoružane grupe i napadati ustaše; narod je trebalo nagovoriti da se povuče u šume sa hranom i stokom i ubijediti ga da ne vjeruje ustaškim parolama kako Srbe šalju u Srbiju i slično. Vezu s komunistima iz općine Slunj i pored nastojanja nismo uspostavili.

Ustanak u Gornjem Primišlju imao je odraza i na ostala sela općine (Tobolić, Tržić i Zbjeg). Ljudi iz tih sela dolazili su i pitali šta da se radi, a mi smo im prenosili stavove Partije. Oni su donijeli vijesti o, navodno, do zuba naoružanoj vojsci, koja spremno čeka u Kapeli da nam pomogne. Dali smo im zadatak da provjere istinitost ove vijesti.

Vrijeme od 30. do 3. avgusta u Gornjem Primišlju prošlo je u prikupljanju i organizaciji ljudi, međusobnim dogovorima, a naročito kako obezbjediti odbranu sela, u traganju za skrivenim oružjem (pogotovo od onih koje su ustaše odvele), u organizovanju noćnih straža, patrola, zasjeda, hvatanju veza sa slunjskom i veljunskom organizacijom i OK KPH Karlovac.

Zatišje je trajalo do 3. avgusta. Toga dana prije podne oko 50 ustaša pljačkale su po selu Zečev-Varoš (4 km od Slunja). Saznavši za ovo, pokrenuli smo oko 150 ljudi sa sektora Debela glava (naoružanih puškama, roguljama -i sjekirama) da napadnemo ustaše. Međutim, približavajući se onako u gomil', uz galamu i pucnjavu, ustaše su nas brzo primjetile, ostavile pljačku i uz paničan bijeg, uzvraćajući pucnjavom, pobjegle prema Slunju. U ovoj prvoj akciji vatru na ustaše prvi je otvorio Dušan Čuruvija (poginuo 1941). S prvim vatrenim sukobom bili smo zadovoljni: vidjeli smo da se i ustaše nas boje.

Ujutro 4. avgusta, za odmazdu, do 200 ustaša opkolile su selo Mrzlo Polje (prema Zbjegu) i tamo ubile 32 lica (pretežno djecu, žene i starce), a zatim iznenadno upale u Zečev-Varoš, pohvatale oko 80 do 85 žena, djece i staraca, odvele ih i na zvjerski način poubijale u Grabarju pod Lalić-gajem, u blizini Slunja. Selo Zečev-Varoš Skoro potpuno je opustošeno: samo nekoliko muškaraca uspjelo je da pobjegne u šumu.

Pojedini reakcionarni i kolebljivi elementi iz Gornjeg Primišlja iskoristili su pokolj u Zečev-Varošu i Mrzlom Polju da šire glasine kako su ustaše izazvane i da ponovo aktuelizi-

raju parole o potrebi prekrštavanja i odlaska na dobrovoljni rad u Njemačku. Zahvaljujući komunistima, omladini i simpatizerima, sve neprijateljske parole i glasine brzo su raskrinkane Za ovo vrijeme i u selima Zbjegu, Toboliću, Tržiću organizaciju za seoske straže, ljudi se sklanjaju u šume, otpočinje masovan otpor. U selu Zbjegu posebno se u organizaciji ustanka ističe Mićo Barać, koji se povezuje sa članovima Partije iz Mrzlog Polja (Milom i Vujom Bjelobrkom) i Gornjeg Primišlja.

U općinama Rakovici i Drežniku pod pritiskom hrvatskih seljaka ustaše su bile prisiljene da odustanu od hapšenja i napada, a prešle su na politiku tobožnjeg smirivanja.

U isto vrijeme u općini Ličko Petrovo Selo i cazinskom **kotaru** nastavljaju s progonima. Ispred terora iz obližnjih **sela** Bosne: Crnaje, Gate, Čerkezovca i drugih prebjegava na**rod,** a pojedinci donose i oružje. Prvi napad izvršen je 4. av**gusta u** zaselku Gatica (selo Gornji Gat) na žandarmerijsku **patrolu,** koja je pobjegla. Sutradan su žandarmi i ustaše upali **u sela** Rujnicu i Bugar i izvršili prve paljevine: u Rujnici su **zapalili** crkvu, a u Bugaru jednu kuću. Preplašen narod preb**jegao** je preko Korane u sela Sadilovac i Kordunski Ljeskovac. S ustanicima iz Bugara povezao se komunista Milojko Šaša **iz** Sadilovca; još iste večeri postavljena je ustašama zasjeda na **prilazima** selu.

Slični događaji odigravali su se i u općinama Veljun i Cetingrad, u kojima je ranije rukovodio Kotarski komitet Slunj. Međutim, u ovo vrijeme raniji članovi komiteta nemaju međusobne veze. Rijeka Korana i sam Slunj uslovili su izvjesnu podijeljenost. Komunisti s terena ovih općina bili su neposrednije povezani s rukovodstvom ustanika iz Petrove gore, čiji je utjecaj na razvoj događaja i organizaciju ustanka bio jači.

Radi lakšeg rukovođenja i boljih veza šira teritorija **Korduna** bila je odlukom rukovodstva NOP-a podijeljena na **4 rejona** i tom odlukom općina Veljun potpala je pod drugi, **a veći** dio općine Cetingrad pod prvi rejon. Ranija općina **Veljun,** proširena selima općine Slunj, Cetingrad i Perjasica **već** 1941. osamostaljuje se kao kotar, gdje se formira i dje**luje** Kotarski komitet'KPH Veljun.

FORMIRANJE PARTIZANSKIH ODREDA I NEKE AKCIJE USTANIKA

V, v Ustanici iz sela Tobolića 7. avgusta kod šumice Rasto**vace** na cesti Tobolić — Primišlje napali su žandarmerijsku

patrolu iz Plaškog, koja je, vozeći se na kolima, sprovodila Lukicu Zeca (pobjegao iz njemačkog zarobljeništva). Tom prilikom ubijen je jedan ustaša, a žandarmerijski narednik koji je bio ranjen uspio je da pobjegne. Ranjen je i Lukica Zec. Zaplijenjeni su karabin, bomba i pištolj.

Između 8. i 10. avgusta došlo je do ponovnog puškaranja između ustanika i žandarma, koji su se htjeli probiti iz Slunja prema Primišlju. Bojeći se šume, oko 25 žandarma i naoružanih civila išli su obalom Korane iz Zečev-Varoša. Borci koji su bili na sektoru Dubrave odmah su prešli u napad. Nakon puškaranja koje je trajalo blizu tri časa, jedan dio žandarma je odbačen preko Korane (dvojica su lakše ranjena), dok se drugi dio uspio probiti prema Primišlju. Ne znajući tačnu snagu neprijatelja, narodu je rečeno da se povlači prema Perjasici.

Na terenu Bugara između 12. i 15. avgusta petorica drugova otvorili su vatru na ustaške pljačkaše, koji su tragali za ljudima po selu i ranili jednog ustašu.

U ovo vrijeme još nismo imali čvrstu vojnu organizaciju. Ljudi su bili organizovani po grupama, uglavnom su branili svoja sela, a nije bilo inicijative da sami nameću borbu, da napadaju. Ipak se uspjelo u tome da se narod ovog kraja organizuje, da se ne da u ruke ustaša i žandarma, da brani svoj život s oružjem u ruci, da ne nasjeda neprijateljskim parolama.

Odlukom Okružnog komiteta KPH Karlovac 15. avgusta dolaze na teren Gornjeg Primišlja Stjepan Milašinčić Šiljo i Izidor Štrok, španski borci, sa zadatkom da rade na organizovanju, učvršćenju i razvijanju ustanka i ustaničkih jedinica. Odmah poslije njihovog dolaska zakazan je sastanak s komunistima. Objasnili su nam stavove OK, govorili o stvaranju partizanskih odreda, njihovom organizacionom i vojnom sređivanju, ukazali nam na štetnost taktike pasivne odbrane sela. Šiljo i Štrok održali su s narodom sastanke u Dubravi i Kukićima, gdje su opširno govorili o ustašama i okupatoru, o potrebi borbe protiv fašizma, o SSSR-u, perspektivama naše borbe, o bratstvu i jedinstvu i nizu drugih pitanja.

Već 17. avgusta Šiljo je formirao prvi partizanski odred »Gornje Primišlje«. Odred je formiran na brijegu iznad sela Čuruvije uz prisustvo velikog broja ljudi. Dobrovoljaca je bilo mnogo, ali oružja malo. Odred je brojao 34 čovjeka. Od naoružanja imao je 22 karabina, nekoliko lovačkih pušaka, nagaznu minu i nešto trotila. Odlučeno je da smeštaj odreda i logor budu u šumi Debela glava. Neposredni zadaci bili su da se izgradi logor, obezbijedi ishrana boraca i organizuju zas-

jede prema Slunju. U komandu odreda izabrani su: Milan čokeša (poginuo) za komandira, ja za komesara, Ilija Ralić (poginuo) za vodnika 1. voda, a Đuro Čokeša (poginuo) za vodnika 2. voda.

Poslije formiranja odreda Šiljo, Štrok i Svetozar Ilić otišli su da organizuju partizanske odrede u selima Zbjegu. Toboliću i Tržiću.

U Zbjegu je Šiljo 19. avgusta održao sastanak s 15 naoružanih ustanika, koje je okupio Mićo Barać, a zatim u Koliš-tu, kojem je prisustvovalo 50 ljudi. Tada je formiran partizanski odred »Zbjeg«, naoružan sa 18 karabina i 4 lovačke puške. Za komandira je izabran Milan Grujić, a za komesara Dragić Brujić.

Za vrijeme bavljena Šilje i Štroka na terenu Tobolića i Tržića obavješteni smo 25. avgusta da ih je uhapsio ustanik Stevček Milković iz Tobolića. Neki reakcionarno-šovinistički elementi proturili su vijest da su oni ustaški oficiri i špijuni. Komesar odreda »Zbjeg« s još nekoliko drugova otišao je u Tobolić na pregovore da se drugovi puste. Objašnjavao je Stevčeku i njegovim borcima da su oni komunisti, španski dobrovoljci, da ih je Partija poslala da organizuju ustanak. Stevček je bio uporan. Nakon dužeg pregovaranja uspjelo se da Stevček i ostali s uhapšenima dođe na sektor Gornjeg Primišlja, iznad Čokeša. Tu je, uz prisustvo naoružanih ustanika iz Tobolića i partizanskog odreda »Gornje Primišlje«, kao i dosta ljudi iz obližnjih sela, došlo do ponovnog međusobnog ubjeđivanja.

Prepirka je trajala nekoliko sati. Na koncu su kolebljivci izjavili da komunistima ne vjeruju, nego samo borcima iz Petrove gore i tražili su da dođu i da oni donesu odluku. Odmah su poslani Đuro Kukić Brko i Dane Livada, koji su se već sutra vratili s 12 boraca iz odreda »Debela kosa«; tada su Šiljo i štrok pušteni. Uslijedilo je narodno veselje i miting, Pa su oslobođeni drugovi pred partizanima i mnoštvom naroda održali govore o ciljevima NOB-a i potrebi čvrstog bratstva i jedinstva, nakon čega je održana manja vježba boraca iz odreda »Debela kosa«.

Uskoro je Štrok po odluci OK poslan na rad u općinu Perjasicu. Šiljo je 27. avgusta formirao odred »Tobolić« sa 22 borca. Za komandira je izabran Nikola Pjevač, a za komesara kvetozar Pjevač. Početkom septembra u odred je došao Gajo •Bunjevac s nekoliko drugova iz Plaškog.

U selu Tržiću formiran je manji odred, od 10 ljudi, koji su imali 2 karabina i nešto civilnog oružja.

Odred »Tobolić« napao je 29. avgusta žandarme kod Čičina mosta, 3 km jugozapadno od Primišlja na rijeci Mrežnici. U borbi koja je trajala nekoliko sati ubijen je žandarmerijski vodnik, jedan žandarm je ranjen, a zaplijenjena su dva karabina s municijom.

Istog dana dio odreda »Gornje Primišlje« napravio je zasjedu prema Slunju. Uslijed nebudnosti izviđača žandarmi su iznenadili borce odreda koji se nisu nalazili u zaklonima. Došlo je do međusobne borbe i partizani su se povukli u šumu. Drugi dio odreda prihvatio je borbu sa žandarmlma kod Livadine lokve. Odred kao cjelina uspio je da žandarme potpuno raspr̀si i protjera preko Korane u pravcu Slunja. Tada je došao u pomoć i Tobolićki odred. U toku i poslije borbe organizovano je masovno prekopavanje ceste, rušenje TT stubova i postavljanje zasjeka od debelih stabala na cesti.

Šiljo i Milan Čokeša, koji su rukovodili tom akcijom, napravili su plan da isto veče organizujemo sve odrede iz Gornjeg Primišlja, Tobolića i Zbjega i da napadnemo Primišlje. Poslat je Sava Božić u selo Pjevce da podigne tamošnje ljude radi predviđenog napada. Pri povratku naišao je na neprijateljsku zasjedu u Dolovima (kod sela šaše), prihvatio bobru i u njoj poginuo zajedno s Milanom Divnićem. Ovu zasjedu postavili su ustaše i žandarmi iz Ogulina, koji su došli u pomoć posadi u Primišlje.

Videći da nema mogućnosti da se napadne na Primišlje, s obzirom na pristigla pojačanja, Šiljo je odredima dao zadatak da postavljaju zasjede. Tržićki odred dobio je zadatak da zasjedom u okolini tržićkog mosta na Mrežnici ne dozvoli kretanje neprijatelja iz Ogulina i Kamenice prema Primišlju. Tobolićki odred da napravi zasjedu kod Čičina mosta na Mrežnici prema Primišlju. Odred »Gornje Primišlje« manjim dijelom se orijentisao na zasjede prema Primišlju, a većim dijelom prema Slunju.

Sutradan, 30. avgusta, došlo je do ponovne borbe s neprijateljima iz tri pravca: Slunja, Primišlja i Ogulina. Odred »Gornje Primišlje« napadnut je od ustaša iz Slunja, žandarma i domobrana iz Primišlja. Polovina odreda nalazila se u selu Čokešima, a druga polovina na Cigelju ispod Debele glave i u- tom rasporedu prihvaćena je borba koja je trajala 5—6 časova. Odred je dobivao vatru sa tri strane i bio je prisiljen da se postepeno povlači prema Čubrinom vrhu (Glavica, k. 416) odakle je neprijateljskim jurišima bio odbačen preko Mrežnice u sela Tuk i Jančiće. U ovoj frontalnoj borbi poginulo je nekoliko ljudi bez pušaka i zapaljene su 4 kuće. Gubici neprijatelja ostali su nepoznati. Isti dan odred »Tržić«

dugo je vodio uspješnu borbu sa žandarmima i ustašama iz Ogulina koji su se kretali prema Primišlju, zadržao ih je, pa su s velikim zakašnjenjem stigli u mjesto. Pokrete žandarma i domobrana prema Čičinom mostu odbio je Tobolićki odred.

Poslije ove borbe u odredu »Gornje Primišlje« došlo je do podvojenosti oko toga gdje da odred ima sjedište, pa se ljudstvo razdvojilo: dio boraca otišao je u sastav odreda »Tobolić«, nekolicina u sastav odreda »Zbjeg«, a polovina se vratila u staro sjedište sa zadatkom da prikupi oružje od ljudi za koje se znalo da ga imaju, a nisu se priključili partizanima, zatim da skuplja obaveštenja o kretanju neprijatelja, da postavlja zasjede, obezbjeđuje veze Petrova gora — selo Zbjeg, organizuje i učvršćuje seoske straže i drugo. I ovaj dio odreda spojio se 14. septembra s odredom »Zbjeg«. Za komandira odreda »Primišlje — Zbjeg« izabran je Milan Brujić, a za komesara Svetozar Ilić.

Šiljo i Mićo Barać 31. avgusta otišli su u sela Močile, Mašvinu, Kordunski Ljeskovac i Bugar. Iako je teren bio nedovoljno ispitan, bez sigurnih veza, išli su od sela do sela, održavali sastanke i zborove, prvenstveno s onim ljudima za koje se znalo da posjeduju oružje, objašnjavali situaciju i ukazivali na potrebu borbe, organizaciju i stvaranje odreda. Narod ih je dočekivao s oduševljenjem. U roku 12 dana uspjeli su da organizuju 7 partizanskih odreda i to:

— odred u Močilima od 14 boraca, sa 8 karabina i 6 civilnih pušaka; komandir Janko Momčilović — poginuo, komesar Pero Kosanović;

— odred »Bročanac« sa 10 boraca; komandir Spaso Milosevic (poginuo 1943), komesar Radića Jezdić (ovaj odred kasnije se pripojio Močilskom);

— iz Jamarja, Kršije i Mašvine formiran je odred »Mašvina«, sa 11 karabina. Prvi komandir bio je Ilija Kovačević, a komesar Dmitar Kovačević. Karakteristika odreda je bila da su se u njemu borci smenjivali svakih 8 dana, što je trajalo sve do 21. oktobra 1941, kad je za komandira izabran Pero Zinajić, a za komesara Uroš Vorkapić (poginuo). Odmah po svom formiranju odred je vodio borbu protiv bosanskih ustaša, koji su htjeli da opljačkaju mlinove na Korani;

— odred »Koranski Lug« obuhvatao je sela: Basare, dijelove Gornje Mašvine, Furjan i Bogovolju. Imao je 18—20 boraca, a oko 6—7 karabina. Komandir odreda bio je Mile Devrnja, a komesar od 20. septembra Spaso Milošević. Jedan °d boraca ovog odreda bio je Rade Bogunović (poginuo), majstor u razoružavanju naoružanih bosanskih seljaka. Odlazio je goloruk u polje Bosanski lug i budno pratio seljaka koji bi

naoružan došao u polje, odlagao pušku i počinjao s kcsidbom. Rade bi iznenada iskakao iz svog zaklona, uzimao pušku i dilazio u odred. Razoružanog nije dirao. Na taj način došao je do 5 karabina. Bio je nemirna duha i nije htio da bude stalno u odredu. Kad bi mu se ukazalo na pogreške (zbog nediscipline), obično je uzimao svih 5 karabina i govorio: » U redu, idem!«, ali je redovno i ostajao;

— odred »Kordunski Ljeskovac« u sastavu je imao oko 24 borca naoružanih sa 15 različitih pušaka. Komandir odreda bio je Vasilj Božić (umro), a komesar Josip Sekulić (poginuo). Kasnije se iz odreda izdvojila grupa od 6 boraca i formirala odred »Rujnica«, pod rukovodstvom Vojina Marića;

— odred »Bugar« obuhvatao je sela Bugar, Sadilovac, Gatu i Čerkezovac s okolicom. Imao je dvadesetak boraca sa 12 pušaka. Za prvog komandira izabran je Rade Pavlović, ali je ubrzo smenjen i postavljen Bogdan Veselica (oba su poginula), a za komesara Radovan Grgić.

Još prije formiranja ovih odreda, 3. septembra, dio drugova koji su ušli u odred »Bugar« i »Kordunski Ljeskovac« napali su na 10 ustaša iz sela Čavnika, koji su pošli u pljačku sela u blizini Bugara i iste gonili do sela Peće. Kao odmazdu oko 150—200 ustaša krenuli su prema selu Bugaru. Ustanici su prihvatili borbu i nakon nekoliko sati bprbe ubili su trojicu ustaša i više njih ranili. Pri povlačenju ustaše su na brežuljku zvanom Trivulja ostavili dvojicu mrtvih. Ova borba je bila vrlo značajna za podizanje morala i povjerenja u partizane kod naroda.

Poslije formiranja odreda Šiljo i Mićo oko 14. septembra vratili su se u selo Zbjeg.

PRVE ZAJEDNIČKE AKCIJE PARTIZANSKIH ODREDA

Pod rukovodstvom Miće Baraća i Miloša Kukića partizanski odredi »Primišlje — Zbjeg«, »Močila« i »Bročanac« 17. septembra postavili su zasjedu i izvršili napad na pratnju ustaškog »viteza« Kvaternika, koja se vraćala iz Slunja za Bihać. Pratnja je bila dosta jaka. Usljed dužine kolone partizani su namjerno propustili jedan kamion sa žandarmima i jedan automobil, a iznenadnom vatrom obasuli su automobil i 2 kamiona u kojima se nalazilo oko 40 žandarma. Nakon drugog plotuna i izvršenog juriša neprijatelj se dao u bjekstvo. Istovremeno je uslijedila intervencija ustaša s Meonice iz Slunja i iz Rakovice u pravcu Prisjeke, koji su odlučnom borbom naših osiguranja odbijeni, no ni naši borci nisu uspjeli

da unište napadnutu pratnju: ubijena su 6 i ranjena 3 žandarma (među kojima i ravnatelj župnog redarstva). Onesposobljena su 2 kamiona, a zaplijenjeni su automobil, 4 karabina 2 pištolja i ostala oprema. Na strani partizana nije bilo gubitaka..

Sutradan, kao odmazdu za ove akcije, ustaše iz Slunja, vodeći cio dan borbu s odredima »Močila« i »Bročanac«, zapalile su selo Broćanac i Slušnicu (preko 150 kuća). Od tada nastaje problem smeštaja i zbrinjavanja popaljenog naroda.

RAD NA ORGANIZACIONOM UCVRŠCENJU USTANKA I RAZVOJU PARTIJSKIH I OSTALIH ORGANIZACIJA

Na konferenciji predstavnika NOP-a Korduna i Banije na Petrovoj gori 19. i 20. septembra, prisustvovali smo sa sektora Slunja Stjepan Milašinčić Šiljo, Dragić Brujić i ja. Podnoseći izvještaj Šiljo je s ponosom iznio da Treći rejon (ko]i je obuhvatao područje Slunja, Primišlja, Rakovice i Drežnika) ima 10 partizanskih odreda s 314 boraca, od kojih 30 partijaca. Naoružanje: 90 novih i 4 stara karabina, 1 italijanska puška, 19 ostraguša, 24 bombe i 1 nagazna mina. U šumama imaju logore 4 odreda.[1] U ovo vrijeme prema naoružanju, broju odreda i ljudstvu u njima u odnosu na ostale rajone na Kordunu bili smo najjači, a po broju izvedenih akcija na zadovoljavajućem mjestu. Iznoseći početna međusobna iskustva, sagledavajući probleme i perspektive u daljnjem razvoju i širenju ustanka, konferencija je pred sve postavila obimne zadatke u vezi s organizacijom rajona i njihovom ulogom. Trebalo je napregnuti sve snage za dalje širenje i učvršćenje općenarodnog ustanka, razvijati partizanske odrede, preći iz niže u višu fazu vojne organizacije. Postavljeni su zadaci da se pojačaju akcije, naročito protiv italijanskih okupatora, da se unapređuje vojno-politički rad, organizuje pozadina i niz ostalih zadataka.

Kako je ranije napomenuto teritorija kotara Slunj podijeljena je na dva dijela: općina Veljun, dio općine Slunj i općina Cetingrad pripale su Drugom i Prvom rajonu, dok se Treći rajon proširivao na račun jednog dijela ogulinskog, bihaćkog i cazinskog kotara.

Odlukom Vojnooperativnog rukovodstva Korduna i Banije upućeni su na naš teren: Vilim Galjer Šišo, Žarko Cujić, Dragan Keser, a kasnije i mnogi drugi.

[1] **Zbornik dokumenata i podataka o NOB-u jugoslovenskih naroda izdanje Vojnoistorijskog instituta JNA, tom V, knjiga I, str. 109.**

Odlukom OK KPH Karlovac u Teritorijalni komitet KPH Trećeg rajona ušli smo: Stjepan Milašinčić Siljo, Mićo Barać, Vilim Galjer Šišo, Dragić Brujić i ja kao sekretar, a kasnije i Đuro Kukić Brko, Milojko Saša i Branko Latac. Komitet je imao zadatak da obezbjedi sprovođenje zaključaka postavljenih na pomenutoj konferenciji, da oformi i aktivira partijsku i omladinsku organizaciju u odredima i na terenu, da formira rezervne odrede, narodnooslobodilačke odbore, i političke organizacije. Trebalo je izvršiti svestranu mobilizaciju naroda u borbi protiv okupatora i ustaša. Radi razrade ovih zadataka 24. i 25. septembra održana je konferencija svih komandira i komesara s ovog terena u Zbjegu. Na konferenciji je pretresana situacija u svijetu i kod nas, prenijeti su stavo-vi s okružne konferencije, diskutovalo se o učvršćenju partizanskih odreda, disciplini, novim akcijama, građenju zemunica, ishrani, odjeći i obući, potrebi sanitetskog materijala, o bolnici, zakletvama i odredima i nizu drugih pitanja.

Poslije ove konferencije izvršili smo obilazak nekih odreda i povezali se na terenu Ličke Jesenice s Nikolom Čikarom i Milanom Kneževićem, a preko njih sa Stevom Čuturilom (članom KP, bio na robiji, poginuo 4. aprila 1942), organizatorom ustanka u selu Dabar i komandirom odreda »Konjska glava«, jačine od 15 do 20 boraca. Početkom novembra ovaj odred se na terenu Plaškog spojio s postojećom naoružanom grupom u šumi iznad sela Plaščanska Veza i zajednički su formirali odred »Krasnica«. Komandir odreda je ostao Stevo Čuturilo, a komesar Nikola Čikara (član KP, poginuo 1943).

U toku septembra formiran je partizanski odred »Hum« od ljudstva iz Plaškog, sa sjedištem pri Toboličkom odredu. Komandir je bio Gajo Bunjevac, a komesar Dušan Kosanović Mudrag (poginuo).

Od naoružane grupe iz Ličke Jesenice u oktobru je formiran odred »Pištenik« (imao je 3 karabina i 6 lovačkih pušaka). Za komandira je izabran Đuro Vidaković (bivši narednik sada emigrant), za komesara Dragan. Milošević (strijeljan 1942. u Močilima). U sastavu odreda bilo je 4 narednika i 7 podnarednika bivše vojske. Od formiranja ovaj odred je bio četnički raspoložen. Na izbor komesara prividno su pristali. Kod odreda su bili izraženi samovolja, pljačkaške tendencije, teroriziranje naroda i šurovanje s talijanima, koje nam se kasnije, zbog nedovoljne energičnosti i nebudnosti, osvetilo.

FORMIRANJE 3. BATALJONA, PRELAZ NA ZAJEDNIČKE AKCIJE

U toku oktobra oformljen je štab 3. bataljona. Za komandira je postavljen Stjepan Milašinčić Siljo, za komesara Dragić Brujić, a oficiri u štabu su bili Mićo Barać i Miloš Kukić. Štab je objedinjavao dejstva svih odreda na teritoriji Trećeg rajona.

Zbog intenzivnije četničko-italijanske propagande održan je 18. oktobra sastanak Rajonskog teritorijalnog komiteta KPH, na kojem se raspravljalo o situaciji na terenu i u odredima. Osnovni problem je bila borba protiv italijanskih okupatora, čija je propaganda bila vrlo jaka, naročito na terenu Plaškog, Jesenice, Slunja i Rakovice. Taktizirali su s parolama »zaštite srpskog stanovništva«.

Akcije koje su sprovodili odredi postaju uspješnije, usklađenije. U toku 7. oktobra pripremana je kombinovana akcija s odredima »Tobolić«, »Primišlje — Zbjeg«, »Močila« i »Mašvine« na cesti Slunj — Rakovica, no zbog nedovoljne pripreme akcija je odgodjena za 20 časova navečer. Tu noć odredi »Zbjeg« i »Močila« kod sela Slušnice srušili su 20 TT stubova, a idućeg dana izvršen je napad na žandarme iz Slunja i Rakovice i poslije uspješne borbe neprijatelj s pravca Rakovice imao je 5 mrtvih, a prema Slunju više ranjenih. Zaplijenjena su 3 karabina, 2 pištolja, 3 bombe, oko 150 metaka, ranac u kojem se nalazilo 9 okvira sa 180 metaka za mitraljez »šošu« i drugi materijal. Nismo imali gubitaka.

U toku 10, 12. i 14. oktobra odredi su postavili nekoliko zasjeda, bez većih rezultata, porušili neke TT stubove i izvršili fingirani napad na Slunj.

Odred »Tobolić« izvršio je 27. oktobra napad na žandarmerijsku patrolu od 20 žandarma na putu između sela Kamenice i Tounjskog Tržića. Patrola se vozila na seoskim kolima i sprovodila 2 čovjeka, koji su u toku borbe oslobođeni. Žandarmima su naneseni gubici, a teže je ranjen jedan naš borac.

Koncem oktobra dolazi na naš teren Ivo Rukavina, komandant Glavnog štaba Hrvatske i 30. oktobra saziva uži vojni sastanak gdje je između ostalih pitanja vezanih za akcije i stanje u odredima raspravljano i o greškama učinjenim prilikom akcije 17. septembra na Prisjeci. Istog dana održan je Rastanak Rajonsko-teritorijalnog komiteta, koji je produljen i sutradan.

Između ostalih pitanja osnovni zadatak je bio da se prošire i učvrste partijske i skojevske organizacije u odredima i Po selima, kao i ostale političke organizacije na terenu. Zatim, đa se obezbjedi veza s komandantima iz općine Slunj, kao i da

se pojača rad u hrvatskim selima. Rajonsko-teritorijalno rukovodstvo imenovano je u privremeni Kotarski komitet KPH, koji je, pored ostalog, imao zadatak da pripremi kotarsku partijsku konferenciju,

U ovo vrijeme, prema postojećim izvještajima i podacima iz sjećanja, partijska organizacija brojala je 64 člana KP (među kojima 5 žena), 15 komandira i 91 član SKOJ-a. U općini Primišlje postojale su 3 partijske ćelije s 15 predratnih komunista i 3 kandidata; petorica su se nalazila u odredu »Primišlje — Zbjeg«, a petorica na organizovanom radu u Gornjem Primišlju, dok su ostali bili zaduženi za rad po pojedinim selima u općini.

S partijskom organizacijom iz općine Slunj, koja je brojala 16 komunista i 11 kandidata, nismo imali veze. Zbog jakog ustaškog pritiska, terora i kontrole, komunisti s tog terena nalazili su se u teškoj situaciji i pokušaji da se povežu sa slobodnim teritorijem bili su dosta otežani.

U općini Rakovica bilo je 5 članova i 2 kandidata (od kojih je jedan poginuo septembra 1941). Član KP iz općine Drežnik nalazio se u partizanskom odredu »Bugar«.

Ranija partijska organizacija u Plaškom, koja je brojala 3—4 člana Partije, bila je razbijena ustaškim terorom. Dva člana Ivanović Milenko (sekretar) i Miščević Jovo (učitelj) u junu 1941. uhapšena su od ustaša i na zvjerski način ubijena. Organizaciono stanje bilo je slabo.

Često smo pretresali pitanje prijema u KP najborbenijih i najaktivnijih pojedinaca, neke smo primili, no bilo je još niz borbenih i poštenih pojedinaca za prijem, koje zbog oštrog kriterija nismo mogli odmah obuhvatiti.

Partijske organizacije postojale su u novembru 1941. u selima i odredima Gornje Primišlje, Tobolić, Zbjeg — Močila, Bugar, Sadilovac i Plaški, a u Kordunskom Ljeskovcu u odredu i na terenu formirana je partijska organizacija 7. decembra. Istovremeno smo radili na organizovanju NOO, zatim rezervnih odreda gdje nisu postojali i na organizovanju AFŽ.

PRVA AKCIJA PROTIV ITALIJANA

Borba protiv Italijana, njihove propagande, kao i ispoljenih četničkih velikosrpskih tendencija, naročito je bila aktuelna u Plašćanskoj dolini. Partijske organizacije i Kotarski komitet nalazili su se pred složenim i specifičnim problemima.

Povodom proslave oktobarske revolucije odredi »Ljeskovac« i »Bugar« 7. novembra napali su jedan kamion s italijanskim vojnicima na Ključištu. Kamion je izmakao, ali je odneo

i trojicu mrtvih (od kojih jednog oficira) **i 7** teže i lakše ranjenih. **Nakon** sječe bandera, partizani su se povukli. Međutim, **odmah** poslije podne Italijani su upali u selo Močile, zapalili školu, opljačkali ga, a pred večer se povukli.

Iako je raspoloženje kod većine boraca bilo za borbu protiv Italijana, uslijed sabotaže pojedinih kolebljivaca do borbe nije došlo. Po dolasku Italijana borcima su tumačeni ciljevi okupatorove politike, međutim, teško je bilo pojedince razuvjeriti da Italijani Srbima ne žele dobro. Već sutradan jake italijanske snage ponovo upadaju u selo Močila, ali prolaze mirno, ne dirajući nikoga.

POGIBIJA KOMANDANTA 3. BATALJONA SlLJE MILAŠINClCA

Težeći da se izvrši jedna značajnija akcija protiv Italijana i da se dođe do oružja, noću 12/13. novembra izvršen je napad na italijansku stražu u Plavča Dragi. Akcijom su rukovodili Siljo i Žarko **Cujić.** Za izvršenje akcije određen je Močilarski odred s dijelom ljudstva iz odreda »Primišlja — Zbjeg«. Ukupno 47 pušaka. Tajnost akcije bila je nedovoljno obezbijeđena. U njoj je vođena diskusija još u toku 11. novembra s nekim nepouzdanim elementima koji su bili protiv napada, a ovaj momenat je potcijenjen.

Bio je veliki mrak, a u toku dana dok je vršeno izviđanje zbog magle nisu se detaljno izvidila sva stražarska mjesta. Italijani su imali pogodno postavljenu noćnu zasjedu, koja se, **pri** podilaženju i u toku samog napada, našla našim borcima **iza** leđa. Tako su partizani dobili iznenadnu mitraljesku vatru u leđa, što je bilo odlučujuće za ishod akcije. Zbog napada s leđa nastala je gužva i slaba međusobna povezanost. Pao* je **Žarko,** a **Siljo** (nalazili su se u prvim redovima) **je** pokušao da **ga** iznese sa bojišta, pri čemu je bio pokošen. Božo Momčilović **iz** odreda »Močila« napadnut je od trojice fašista koji su ga htjeli živa uhvatiti: jednog je ubio iz puške, drugog njegovim vlastitim nožem, treći ga je ranio, ali se on ipak uspješno povukao s ostalima.

Pogibija drugova **Silje** i Žarka bolno **je** odjeknula među partizanima i narodom našeg kraja. Iako se Šiljo kod nas nalazio relativno kratko vrijeme (od 15 avgusta) nije bilo borca, odrasla čovjeka, žene ili **djeteta** na **terenu** općine Primišlja, **Rakovice,** Drežnika, Slunja i Plaškog, koji nisu čuli i znali **o** njegovom samoprijegornom revolucionarnom radu. Bio je stalno **u** pokretu i uvijek se nalazio tamo gdje je najteže. Bio je **neumoran** organizator partizanskog odreda, iskusan borac i rukovodilac, **cijenjen i** poštovan. Učestvovao je skoro **u** sva-

•**1 akciji** koja se izvodila na ovom **terenu.** Nalazeći se uvijek

u prvim borbenim redovima i ličnim primjerom učio je svakog borca kako treba tući okupatora i domaće izdajnike. Kao neumoran tumač bratstva i jedinstva Srba i Hrvata i svojim životom je učvrstio temelje ovih ideja u narodu našeg kraja.

Njegovom smrću nanesen nam je težak udarac. Međutim, borbena odlučnost koja je već stvorena kod boraca, zahvaljujući i Silji, bila je stvarna garancija za dalju uspješnu borbu, ali Siljo nam je ipak nedostajao.

DALJE ŠIRENJE USTANKA

Naređenjem Komande odreda Korduna i Banije od 16. novembra 1941. za komandanta 3. bataljona postavljen je Drago Stajnberger Adolf (borac španske revolucije, poginuo aprila 1941; narodni heroj). Dužnost komandanta vršio je kratko vrijeme i već početkom decembra za komandanta bataljona je postavljen Josip Kuštrin — (Mihajlo Savić), a za operativnog oficira Vjekoslav Klobučar Čort (poginuo — narodni heroj), dok je Drago bio upućen na rad u Plaški i nešto kasnije postavljen za komesara 3. čete. Za pomoć u radu na terenu OK nam šalje Micu i Vladu Milašinčića, kao i još neke drugarice i drugove.

Boravak Glavnog štaba Hrvatske na našem terenu, koji je u selo Zbjeg došao 17. novembra 1941. godine, mnogo nam je pomogao. Pomoć članova štaba je bila stalna, neposredna i dragocjena. Komesar GSH Vlado Bakarić dolazio je na sastanke Kotarskog komiteta, ukazivao nam na niz pitanja vezanih za organizaciju i učvršćenje NOP-a u oslobođenim i neoslobođenim krajevima kotara, za rad Partije u odredima, za odnose prema rukovodstvu u štabu bataljona, zatim o strukturi partijske organizacije, radu s omladinom, pitanjima budnosti i nizu drugih.

Iako smo cijenili i poštovali drugove iz GSH, koji su se nalazili na terenu na svakodnevnim praktičnim zadacima nismo imali, naročito u početku, u vidu s kakvim se teškoćama drugovi bore, naročito zbog smeštaja, spavanja i ishrane. Iako su neki od njih bili nježnog zdravlja (posebno Vlado Bakarić) ležali su na tvrdim klupama, a prosenice i graha nije bilo dovoljno. Kad smo zapazili ove slabosti odmah je stavljeno u zadatak skojevskoj i omladinskoj organizaciji Gornjeg Primišlja da u što kraćem roku učine sve da se poboljšaju uvjeti života i rada drugova u GSH.

U pogledu bezbjednosti teren je bio dosta šarolik. Italijani su imali jake garnizone u Plaškom, Slunju i Rakovici, gdje je bilo ustaša. Neprijateljski raspoloženi pojedinci su rovarili protiv Hrvata u rukovodstvima partizanskih odreda i

štabova. U Vrelu Mrežnice spremala se neka skupština, radi dogovora o napadu na GŠH i smjenjivanju rukovodilaca. Ne znajući ništa o tome, Vlado nas je upozorio da izvidimo i ispitamo šta je u stvari. Tragajući naišli smo na Vladu i Ivu Rukavinu koji su prisustvovali skupštini. Nakon našeg istupa organizatori skupštine otišli su s drugim ubjeđenjima.

Akcije su se nastavljale bez predaha. Aktivnost odreda bila je usmjerena prvenstveno na što češće zasjede, rušenje TT veza i slično. Pred kraj novembra odred »Primišlje—Zbjeg« zarobio je 2 italijanska vojnika i 1 podoficira.

Odredi »Bugar« i »Ljeskovac« 1. decembra razoružali su žandarmerijsku stanicu Johovica i zaplijenili 14 karabina. Izvršen je napad i na žandarmerijsku stanicu Vaganac, ali bez uspjeha. Pri napadu na Drežnik, pored ostalog materijala zaplijenjena su 4 karabina. U napadu na željezničku stanicu Latin ubijena su 2 Italijana, a 4 teže ranjena. Na terenu Kršlje 16. decembra odredi »Kršlja« i »Koranski Lug«, s jednom desetinom iz odreda »Ljeskovac«, sačekali su između Lipovače i Grabovca do 180 ustaša i žandarma koji su pošli iz Rakovice da pljačkaju okolna sela. U toku borbe koja je vođena cijelo poslije podne partizani su ih odbili, ali su tom prilikom poginula 3 borca. U toku decembra likvidirano je niz ustaša i italijanskih agenata.

I pored dosta složene situacije u ovom kraju, zahvaljujući radu partijske organizacije, te drugova Šilje, Žarka, članova GŠH i ostalih, konac 1941. godine dočekali smo sa formiranim bataljonom sa tri čete, u kojem se nalazilo 240 boraca naoružanih sa 168 karabina, 4 italijanske i 68 ostalih pušaka. Osim toga na ovom terenu imali smo 10 rezervnih odreda u kojima se nalazilo dosta zaplenjenog oružja u rukama komandira, komesara i istaknutih pojedinaca.

Od posebnog je značaja što u ovom razdoblju na terenu tadašnjeg kotara imamo razgranatu mrežu narodnooslobodilačkih odbora po selima, oformljene općinske i kotarske odbore NOF-a.

U 18 partijskih ćelija u odredima i na terenu bilo je 95 članova Partije i oko 85 kandidata. U 17 skojevskih organizacija bilo je obuhvaćeno 320 skojevaca i skojevki. Postojao je KK SKOJ-a, koji je rukovodio ovim organizacijama. U svim oslobođenim selima postojale su organizacije AFZ-a.

No, bilo je i dosta slabosti, naročito u organizovanom povezivanju i političkom utjecaju na neoslobođene krajeve, u pitanjima budnosti i svestranog političkog rada. Međutim, i °ve slabosti, uz uspješne vojne akcije, kroz svestran rad i zalaganje tamošnjih kadrova, postepeno su likvidirane.

Dušan LIVADA

IZ RADA NARODNOOSLOBODILACKIH ODBORA UZICA I BAJINE BAŠTE

Q
fc-f a početkom ustanka 1941. godine u užičkom okrugu počelo je rušenje stare (opštinskih uprava, sreskih načelstava, poreskih uprava, žandarmerijskih stanica, koji su se okupacijom zemlje odmah stavili u službu okupatora) i stvaranje nove vlasti. Nosioci buduće vlasti u užičkom okrugu, za kojom se osećala velika potreba, bile su naoružane partizanske jedinice koje su krstarile gotovo po celoj teritoriji. Okupator je pljačkao narod, odnoseći stoku i hranu, a »vlast« ga je u tome podržavala. Pored toga, pojavljivale su se i samozvane vojvode kojima je pljačka bila jedino zanimanje. Trebalo je dakle, rušiti staru, kompromitovanu vlast, a na njeno mesto stvarati novu, narodnu. »Svuda gdje je od partizana bila uništena stara vlast onemogućena je okupatoru, na taj način, pljačka naroda«.[1]

Partijsko rukovodstvo u užičkom okrugu, sledeći liniju CK KPJ, stalo je na gledište da će samo nova, narodna vlast, biti u stanju da obezbedi dalji razvoj ustanka i da odgovori mnogim zadacima koje je nametala situacija. Ti organi su morali biti narodnooslobodilački odbori, čiju je političku osnovicu predstavljao Narodnooslobodilački front, a on je okupljao sve slobodoljubive elemente, spremne da se bore protiv neprijatelja našeg naroda, bez obzira na nacionalnu, versku ili političku pripadnost. Znači, novi organi vlasti su izrastali iz samog naroda.

Na teritoriji užičkog okruga organi narodne vlasti su 1941. godine birani na zborovima ili konferencijama. Formiranje organa narodne vlasti nije išlo sasvim lako. Organizacija Draže Mihailovića je bila najveći protivnik narodnooslobodila-

[1] **Tito: Izvešta j CK KP J na V kongresu KP J 1948. godine.**

čkih odbora, pa je u predlogu Vrhovnog štaba NOPOJ Draži Mihailoviću za sporazum, između ostalog, predviđeno i stvaranje nove vlasti na oslobođenom području, što je Draža odbio, jer je samo pomoću starog aparata vlasti i mogao opstati.

Uslovi pod kojima se stvarala narodna vlast u užičkom okrugu bili su veoma teški: besposlica, oskudica u namirnicama, a dovoz hrane gotovo onemogućen; zatim, velike potrebe fronta, izdržavanje izbeglica (kojih je bilo oko 1.000), davanje pomoći porodicama čiji su hranioci bili u zarobljeništvu ili streljani od okupatora. Uz to je trebalo boriti se protiv špekulanata kojih je bilo u svakom mestu. NOO-i su ipak navedene i niz drugih problema rešili za relativno vrlo kratko vreme i predstavili se kao prava narodna vlast.

PROCES STVARANJA ODBORA

Narodnooslobodilački odbori u užičkom okrugu su od avgusta do polovine novembra formirani u većini opština. Najpre je sazivan zbor građana na kome su iznošeni ciljevi partizanske borbe i rukovodeća uloga KPJ, a zatim se podvlačila potreba stvaranja narodne vlasti, da bi se na kraju prešlo na glasanje. Za predložene kandidate se glasalo dizanjem ruku. Zborovi su bili uvek dobro posećeni, a bilo je sela gde je na zbor izlazilo sve odraslo stanovništvo. Inicijatori formiranja NOO bili su komunisti sela, rukovodioci partizanskih jedinica ili partijskih organizacija dotičnog sreza.

Dok su u selima i manjim mestima formirani *mesni* narodnooslobodilački odbori, u samom Užicu je obrazovan gradski NOO, u nekoliko bivših sedišta srezova i *sreski*, a najzad je formiran i *okružni* NOO (o čemu će kasnije biti reči). Tako je polovinom novembra u užičkom okrugu bilo: 71 mesni, 6 sreskih, jedan gradski, zatim okružni i Glavni NOO Srbije.

* *
*

Prvi NOO u okrugu formiran je 17. avgusta u selu Radobuđi, srez ariljski, pošto je prethodno, 10. avgusta, ubijen predsednik opštine Božidar Krdžić. Ubrzo je ovaj odbor proširen i na selo Grivska, kao ilegalni, a oslobođenjem Arilja 20. avgusta, počeo je legalno da deluje, na čelu sa sekretarom Svetolikom Lazarevićem. Interesantno je da se NOO Radobu^a—Grivska sastojao iz užeg i šireg dela. U užem je bilo 3—4 druga i oni su stalno bili na dužnosti, dok se širi sastajao kad

je trebalo odlučivati za celo područje. Predsednik ilegalnog odbora bio je Milosav Krdžić, a kad se ovaj legalizovao, za predsednika je izabran Nedeljko Krstić.

Oslobađanjem Arilja izabran je mesni NOO, a nešto kasnije su u ariljskom srezu izabrani mesni odbori za sela: Latvica, Vrane, Kruščica, Močioci, Bjeluša, Cerova, Mirosaljci, Virovo, Dobrače, Visoka, Severovo i Grdovići — koji su ubrzo došli pod nadzor sreskog NOO.

Bajina Bašta kao sedište račanskog sreza, oslobođena je 13. septembra, a već sutradan je sazvan zbor građana na kome su izabrani gradski i sreski NOO.[2] Do 20. septembra je u račanskom srezu pored B. Bašte, bilo 12 mesnih odbora i to u selima: Okletac, Kostojevići, Rogačica, Ovčinja, Strmovo, Donje Zarožje, Solotuša, Rača, Beserovina, Bačevci, Dub i Pilića. U užičkom srezu je takođe izabrano 12 mesnih odbora i to za sela: Drežnik, Bioska, Kačer, Ljubanje, Stapari, Sevojno, Ravni, Buar, Podpeć, Karan, Gostionica i Ribaševina.

Prvi NOO u zlatiborskom srezu izabran je krajem avgusta u selu Sirogojno a do oslobođenja Uzica je izabrano 15 mesnih odbora i to u selima: Čajetina (funkcionisao i kao sreski NOO), Rožanstvo, Kriva Reka, Semegnjevo, Dobroselica, Alin Potok, Gostilje, Rudine, Sjeništam, Draglica, Jablanica, Šljivovica, Mokra Gora i Kremna. U srezu požeškom bilo je 11 mesnih odbora i to u selima: Gorobilje, Godovik, Visibaba, Jelendo, Gugalj, Zdravčići, Gojna Gora, Roge, Milićevo Selo, Prilipac. Požega je takođe imala mesni odbor koji je istovremeno obavljao i funkcije sreskog NOO. U crnogorskom srezu, sa sedištem u Kosjeriću, radili su NOO u Sečoj Reci, Subjelu, Radanovcima, Makovištu, Vardi i u samom Kosjeriću, a u moravičkom srezu formirani su odbori u Kušiću, Brezovi, Srednjoj Reci, Kosovici, Opaljeniku, Bratljevu, Erčegu, Šumi i Ivanjici kao sedištu sreza.

Sreski narodnooslobodilački odbori su formirani obično kada su partizanske jedinice oslobađale sedište dotičnog sreza i u toku septembra je svaki srez imao svoj centralni odbor izuzev Ivanjice (usled velike aktivnosti četnika na području moravičkog sreza). U Kosjeriću je sreski odbor izabran na konferenciji građana, 5. oktobra u sastavu: predsednik Jovan Marković, zemljoradnik, a članovi: Milutin Stefanović, Vujica Đukić, Ratko Stanišić, Jovan Nestorović i još nekolicina čijih se imena ne sećam. Domen poslova sreskih (a mahom i mesnih) odbora bio je uglavnom sličan u svim srezovima. Zato

[2] **Prema iskazima učesnika na pomenutom zboru.**

kad prikazujem rad sreskih odbora u račanskom i užičkom srezu, kao i gradskog i okružnog NOO u Uzicu, koje najbolje poznajem, time se dobije i slika rada ostalih odbora.

STRUKTURA ODBORA

Bajina Bašta je, kao što znamo, oslobođena 13. septembra, a već sutradan je izabran privremeni gradski NOO. Na prvoj sednici ovog odbora od 14. septembra, dnevni red je bio: 1) konstituisanje odbora; 2) zadaci pojedinih članova odbora; 3) prikupljanje oružja. Za predsednika odbora izabran je Mihajlo — Mijo Jovanović, za potpredsednika Milenko Čučković, a za sekretara Božana Petković. U sastavu ovog odbora bile su i komisije za: mobilizaciju, pomoć vojsci, smeštaj i pomoć izbeglicama, socijalna i komisija za organizovanje NOO u opštinama (čiji je rad bio tako plodonosan da do kraja septembra samo u dve opštine nije bilo odbora, ali su kasnije i one imale NOO). Tako je u drugoj polovini septembra održana konferencija delegata mesnih NOO sreza račanskog i izabran sreski NOO sa sedištem u Bajinoj Bašti koji je zasedao jedanput nedeljno. U sreskom odboru su bili odbornici iz svih sela sreza račanskog, a iz celokupnog sastava izabran je Izvršni odbor sreskog NOO od sedam članova.

U Užicu je, već 26. septembra (treći dan po oslobađanju grada), u velikom holu narodne banke, organizovana konferencija građana kojoj je prisustvovalo oko 60 ljudi. Kao predstavnici KPJ konferenciji su prisustvovali Željo Burić i Milinko Kušić. Ostali su bili predstavnici zemljoradnika, radikala i demokrata. Konferencijom je rukovodio Dušan Jerković, komandant Užičkog partizanskog odreda, koji je pozvao prisutne da izaberu jedno narodno telo koje će pomoći u okupljanju naroda, dizanju ustanka i mobilizaciji snaga za front i pobedu, »Tu dužnost — rekao je Jerković — može ispuniti samo narodnooslobodilački odbor.«

Predstavnici bivših političkih stranaka predlagali su da opštinska uprava i dalje ostane kao organ vlasti, čemu su se usprotivili radnici, zanatlije i intelektualci čiji su argumenti protiv starih organa vlasti bili ubedljivi. Tako je izabrano 36 odbornika, među kojima i jedna žena. Oni su kao kandidati predloženi široj konferenciji građana, kada je novoizabrani odbor dobio svoj status predstavničkog tela pa se istog dana i konstituisao. Za predsednika GNOO Užica izabran je Košta Đuričić, a za sekretara Miša Kovačević. Poslovi odbora su se odvijali preko komisija i odseka, a odbornici su imali i mnoga Pojedinačna zaduženja. Komisije su ubrzo prerasle u sekcije

po pojedinim granama delatnosti: za mobilizaciju (tzv. vojna komisija koja je radila po direktivama štaba odreda i komande mesta); za snabdevanje fronta; za ishranu; za nabavku i raspodelu ogreva; za protivavionsku zaštitu; za organizovanje zanatske proizvodnje u gradu; za otkup; za zbrinjavanje partizanskih porodica i izbeglica; za zaprege i zaprežna vozila; za priloge u korist fonda i administrativna sekcija. I pri ostalim mesnim odborima su funkcionisale neke od navedenih komisija, zavisno od potreba mesta. Pored ovih komisija — sekcija povremeno su formirane i druge koje su obavljale poslove iz nadležnosti GNOO.

U komisije — sekcije okupljan je stalno ili povremeno manji ili veći broj građana koji su ravnopravno sa odbornicima učestvovali u donošenju odluka po konkretnim pitanjima. GNOO u Užicu imao je i svoj izvršni odbor sa predsednikom, potpredsednikom, sekretarom i dežurnim odbornikom, a dežurstvo članova odbora je bilo i danju i noću. Sednice GNOO su bile vrlo česte, bilo u punom sastavu, bilo po pojedinim sekcijama. Svaka sednica je imala utvrđen dnevni red, a donete odluke odmah su sprovođene u život. Zapisnike sa sednica su potpisivali svi prisutni članovi odbora.

Od 26. septembra do 29. novembra GNOO Užica je održao nekoliko konferencija građana, na kojima se razgovaralo u zadacima odbora i načinu njihovog izvršenja. Građani su tada davali vrlo korisne predloge. GNOO Užica imao je oko 25 stalnih službenika, a radom pojedinih sekcija redovno je rukovodio po jedan član odbora.

Gradski odbor u Užicu je formirao i jednu gradsku četu u kojoj je bila i većina članova odbora, Ceta je davala stražu za odbor i učestvovala u borbama oko Užica. Sem toga, davala je obezbeđenja pojedinim komisijama pri njihovom odlasku u sela radi otkupa žita; zatim je konfiskovala imovinu narodnih neprijatelja, a imala je i niz drugih zadataka iz nadležnosti odbora i komande mesta. Komandir čete, Janko Tomanović, bio je član GNOO.

Pri GNOO Užica je postojala i Narodna milicija, kao organ odbora za održavanje bezbednosti u gradu i bližoj okolini. Komandir milicije bio je Žika Zivanović, a politički komesar Andrija Đurković (kasnije komandant Užičkog radničkog bataljona). Narodna milicija je postojala i u svim opštinama sreza užičkog, sa sličnim zadatkom kao i milicija u Užicu. Brojno stanje seoske milicije kretalo se od 10 do 30 ljudi, što je zavisilo od potreba i mogućnosti toga odbora.

Istoga dana, 26. septembra, kada je u Užicu formiran GNOO, u Požegi je formiran SNOO (koji je istovremeno imao

i nadležnost GNOO), u čiji su sastav ušli poznati patrioti i revolucionari: Ljubomir Mićić, stari borac za radnička prava, kao predsednik; Milan Petronijević kao potpredsednik, i još 6 odbornika koji su bili naoružani puškama kao i ostali partizani, pa su čak vršili i stražarske dužnosti.

SNOO u Užicu formiran je 3. oktobra na konferenciji predstavnika mesnih NOO sa područja sreza, koja je održana u sali GNOO. U odbor je izabrano 11 članova, sa Borisavom Jokićem kao predsednikom. Konferenciji su prisustvovali komandant mesta Vukola Dabić, član OK Vitomir Čvorović i sekretar GNOO Mišo Kovačević. Tada je delegat Kremne predložio da se ovo selo pripoji užičkom srezu što je i usvojeno-,

USLOVI RADA NARODNOOSLOBODILAČKIH ODBORA

Narodnooslobodilački odbori su za vrlo kratko vreme uspeli da obave mnoge poslove za koje je u normalnim prilikama trebalo godinu i više dana. Jedan od osnovnih zadataka NOO po selima bio je mobilizacija ljudi i obezbeđivanje materijalnih sredstava za potrebe fronta. Tako je odbor u Visibabi, dobivši od komande mesta u Požegi oružje, doveo u partizansku jedinicu naoružane borce sa svoje teritorije. Iz Stapara se pozivu NOO odazvalo preko 200 boraca, od toga polovina sa oružjem.

NOO su se prihvatili dužnosti ishrane ne samo vojske nego i gradskog stanovništva i sirotinje na selu. »Da niko ne g l a d u j e« — bio je stalni zadatak organa narodnih vlasti. Narod i odbori su pristupili prikupljanju pomoći za borce i ranjenike: odela, čarapa i veša, što je odmah slato na front i u partizanske bolnice. U tom cilju su organizovana i prela na kojima su žene organizovano radile. Odbori su organizovali i obradu zemlje ratnih zarobljenika, boraca na frontu i drugih inokosnih porodica.

Sreski odbori su objedinjavali i istovremeno pomagali rad mesnih odbora, čime se pojavljuju kao više ustanove narodne vlasti, a 12. oktobra, na inicijativu Vrhovnog štaba, dolazi i do sazivanja delegata sreskih odbora iz celog užičkog okruga, radi biranja okružnog NOO. Konferenciju od oko 100 delegata — predstavnika narodne vlasti iz srezova, — otvorio je Petar Stambolić, tada sekretar Glavnog NOO Srbije. Govoreći o potrebi formiranja Okružnog narodnooslobodilačkog odbora, Stambolić je naglasio da je razvoj ustanka u našoj zemlji uzeo veoma široke razmere i da se veoma povoljno r a ž n j a, a zatim je oštro osudio rad izdajnika koji ne prezaju ni

od najgnusnijih zločina. »Posebno mesto u uspešnoj borbi protivu okupatora i domaćih izdajnika pripada organima narodne vlasti. Oni su temelj dalje oružane borbe pa i potreba za njima je tim veća« — rekao je, koliko se sećam, pored ostalog Pera Stambolić.

Zatim je izabran ONOO: predsednik Branislav — Brana Pavlović, zemljoradnik iz sela Zlakuse, sekretar Milivoje Kovačević, advokatski pripravnik iz Užica, a članovi: Borisav Jokić, Vitomir Čvorović, Ljubo Mićić, Milan Petronijević, Velisav Nikolić, Savo Popović i Milan Marjanović. Oni su na sebe preuzeli obavezu da će svaki na svom terenu još više raditi na razgaranju ustanka. (Na žalost, usled nastupajućih događaja Okružni odbor nije održao ni jednu sednicu.)

GNOO Užica je za mnoge mesne odbore bio obrazac u organizovanju posla i sprovođenju zadataka koje je nametala konkretna situacija. U toku svoga rada GNOO je đoneo niz dragocenih odluka, gde je od posebnog značaja ona od 19. oktobra 1941. godine u kojoj se pored ostalog kaže:

»... obaveštavamo radnike i činovnike Užica i užičkog okruga da je narodnooslobodilački odbor Užica doneo sledeće odluke:

1) Za sve dugove radnog stanovništva, tj. one koji žive samo od svog rada, proglašuje se moratorijum na neodređeno vreme.

2) Radnici, nameštenici i činovnici koji su uposleni u fabrikama, radionicama, saobraćaju i ustanovama, koje danas rade, primaće svoje nadnice i plate. Usled teških finansijskih prilika, Narodnooslobodilački odbor pridržava sebi pravo da izvrši izvesnu redukciju plata viših kategorija činovnika. Isplati će se pristupiti odmah.

3) Neobezbeđenim državnim i samoupravnim činovnicima, koji nisu primili svoje plate za mesec oktobar, biće iste isplaćene. Za ostale plate iz ranijih meseci, pre oslobođenja Užica, Narodnooslobodilački odbor neće biti u stanju radi teških finansijskih prilika sada da isplati.

4) Neuposleni radnici, nameštenici i činovnici, koji nemaju mogućnosti da se sami izdržavaju, dobiće odmah izvesnu novčanu pomoć. U najkraćem roku biće za sve neuposlene otvorene javne menze.

5) Što se tiče pomoći izbeglicama, postupiće se uglavnom kao i u slučaju pomoći neuposlenom stanovništvu.

6) Za izvestan broj neuposlenih i izbeglica stvoriće se mogućnost zaposlenja u redovima korisnim za obezbeđenje fronta i stanovništva.

Pošto će sve ove mere tražiti velika finansijska sredstva, Narodnooslobodilački odbor apeluje na stanovništvo našeg grada i okruga da ga svestrano pomogne i široko razvije akciju za Narodnooslobodilački fond.. ,«[3]

Narodnooslobodilački odbor u Užicu preduzimao je oštre mere po pitanju špekulacije i higijene, što potvrđuje i sledeća objava: »Radoslav Jovanović, prodao je jednoj seljanki dva i

[3] Dokumenat se čuva u istorijskom arhivu Srbije.

no kilograma soli za 80 dinara. Narodnooslobodilački odbor kaznio je je ovog špekulanta sa 1.200 dinara u korist Narodnooslobodilačkog fonda«, kao i saopštenje: »Na osnovu naredbe odbora za higijenu, prekjuče su kažnjeni u korist NO fonda kafedžija Ivko Kurlagič sa petstotina dinara i Radoje Kojadinović sa 100 dinara što radnje nisu držali čisto«.[4]

Odluke o regulisanju plaćanja dugova i kirija za stanove, po ugledu na GNOO, ubrzo donose odbori na celoj oslobođenoj teritoriji užičkog okruga. Reguliše se petnaestodnevni izlazak lekara u sela i besplatan zdravstveni pregled naroda. Donete su i primenjivane jednoobrazne otkupne cene žita, krompira i mesa. Rešavanje niza molbi, žalbi i najraznovrsnijih pitanja za koja su se najširi slojevi naroda obraćali narodnooslobodilačkim odborima, najbolje pokazuje da su NOO bili jedini predstavnici vlasti. Narod užičkog kraja je odmah za~voleo organe narodne vlasti.

GNOO Užica, sa komandom mesta, organizovao je proizvodnju za snabdevanje vojske, pa je komandant Užičkog partizanskog odreda izdao naredbu u kojoj se između ostalog kaže:

1) da se svi krojači i abadžije još danas prijave u komandu mesta koja će ih odrediti u kojoj će radionici izrađivati odeću za partizane Užičkog odreda,

2) da se isto tako prijave i stave na raspoloženje za šivenje sve krojačice i one patriotkinje koje mogu pomoći krojačicama prilikom krojenja i šivenja veša za partizane.. .«[5]

Prvo je formirana obućarska radionica u kojoj je radilo 54 radnika. Od toga je 20 vršilo opravke, a ostali su izrađivali cokule. Radionica je bila snabdevena sa 4 mašine, a kapacitet joj je bio 40 pari dnevno. Materijal je nabavljen iz užičke tvornice koža, dok je umesto pravog đona upotrebljavan opančarski. U ovoj radionici je izrađeno oko 2.000 pari cokula.

U krojačkoj radionici je radilo 40 radnika sa 23 mašine. Dnevni kapacitet je bio 180 komada bluza, čakšira i šajkača. U njoj je izrađeno 75.000 komada odeće. Materijal je nabavljen iz rezervi koje su zatečene u gradu a izvesna količina je oduzeta od špekulanata. Radi brzine u izradi, šivene su bluze zatvorenog kroja sa dva kosa džepa. Veliki broj boraca nosio .l[e] ove bluze i one su im bile vrlo omiljene. Svu proizvodnju radionica je slala na front. Ženska krojačka radionica, smestena u zgradi buarske škole, imala je 10 mašina na kojima je

[4] Dokumenat se čuva u istorijskom arhivu **T. Užica.**

bilo zapošljeno 20 drugarica. Pored toga, veći broj građanki je uzimao platno i šio kod svojih kuća, pa je dnevno izrađivano oko 500 pari veša za vojsku. Do 29. novembra radionica je, uz pomoć drugarica koje su radile kod kuće, izradila oko 30.000 pari veša.

Pored ovih radile su još: berberska, kovačka, potkivačka, opančarska i radionica za opravku automobila, U radionicama nije postojalo ograničeno radno vreme, a većina radnika bili su borci Radničkog bataljona, te su posle rada u radionici vršili razne vojničke dužnosti. Zajedno sa komandantom mesta, GNOO je organizovao rad u tkačkoj radionici, kojom je rukovodila Cveta Dabić član GNOO. Tkačka radionica je proizvela tekstila u vrednosti od oko' 4,500.000 dinara. (Muzej ustanka u Titovom Užicu raspolaže sveskom u koju je ubeležena roba izdata za partizane iz Prve tkačke radionice u Užicu, gde se tačno navodi koliko je čega izdato: za štab Užičkog partizanskog odreda, za intendanturu, za opštinu, radionicu, valjevsku bolnicu, za oslobodilački odbor Bajina Bašta, čačansku intendanturu, ariljski štab, požeški štab, privremenu komisiju u Užicu, štampariju u Užicu i za čačansku radnu četu. Prema ovim podacima ukupna vrednost izdate robe tkačke radionice iznosila je: 1,211.163.082 dinara. Računa se da je od ove sume isplaćeno 271,594.055 dinara, i to je učinio uglavnom štab Užičkog partizanskog odreda. Izvesna količina robe izdata je prodavnici tkačnice za potrebe građanstva, a nešto je upućivano i svim ostalim radionicama na oslobođenoj teritoriji. U sastavu tkačnice radile su: ledara, mehaničarska radionica i električna centrala.)[6]

Odbor je regulisao odnose i plate radnika u radionicama. Da bi se omogućilo što bolje snabdevanje stanovništva, NOO Užica je preuzeo niz mera, među kojima se ističe osnivanje pokretne prodavnice za razmenu dobara. Tim povodom NOO je uputio političkom komesaru železničkog saobraćaja sledeče pismo:

»U vezi odluke Odborske sednice Narodnooslobodilačkog odbora, održane 5. ov. mes. povereno je drugu Gavriloviću Stavri, članu ovog odbora da izvrši uređenje i organizaciju pokretnih voznih prodavnica za razmenu dobara, a koje će se prodavnice staviti u promet na teritoriji oslobođenih krajeva.

Na onsovu navedenog stavite sva raspoloživa sredstva u delokrugu vaše nadležnosti i budite na ruku drugu Gavriloviću kako bi se organizacija pokretnih prodavnica što pre sprovela.«[7]

[6] **Ove podatke sam uzeo iz sistematizovanog rada »Partizanske radionice u Užicu« od Milivoja Marinkovića.**

[7] **Dokumenat u Muzeju ustanka T. Užice.**

IZ RADA ODBORA U BAJINOJ BASTI

Predstavnik vojne vlasti u Bajinoj Bašti, kao i u Užicu, bila je komanda mesta čiji je prvi komandant, bio učitelj Rajak Pavičević, njegov zamenik radnik Ljubiša Trišić, a politički komesar Mijo Ninčić.

Krajem septembra je u Rogačici formirana posebna komanda mesta u kojoj je komandant bio Vojo Niketić. Odbori i vojni organi su u ovom kraju radili do kraja novembra 1941. godine, kada je neprijatelj ponovo osvojio slobodnu teritoriju u zapadnoj Srbiji.

Uporedo sa formiranjem organa narodne vlasti, formirani su i organi bezbednosti sa zadatkom da održavaju red u Bajinoj Bašti i okolini. Tako je, odmah po oslobađanju B. Bašte, formirana četa narodne milicije od 60 ljudi, čiji je komandir bio Svetislav Kuzmanić, a komandiri vodova: Miloje Karadarević i Spasoje Nikolić. Na mostu na Drini bila je stalna straža. Za alarmiranje na slučaj vazdušnog napada ili neke druge opasnosti bio je zadužen vatrogasac Kozlovski koji je zbog toga stalno uz sebe nosio trubu. Milicija u Bajinoj Bašti je prikupljala oružje i municiju, održavala stalnu kurirsku vezu sa odeljenjima milicije u selima, a bila je zadužena i nizom drugih poslova iz bezbednosti. Straže po selima i u varošici narod je nazivao: narodna milicija, narodna straža, ili partizanska straža, što je bio dokaz da njen status nije regulisan posebnim aktom, već je to bila neka vrsta posebne partizanske jedinice namenjene upravo za bezbednost slobodne teritorije.

ORGANIZACIJA SNABDEVANJA

Prva briga narodne vlasti u Bajinoj Bašti bila je, kao i u drugim mestima, snabdevanje partizanskih jedinica i obezbedivanje građana hranom i odećom. Da bi se obezbedile najosnovnije zalihe soli, petroleuma, šećera i dr. popisane su postojeće količine koje su nakon toga štedljivo trošene, jer se nije moglo očekivati da se dobiju sa strane. Prikupljanju oružja i municije poklanjala se posebna pažnja. Odmah po formiranju odbora povedena je akcija za pronalaženje oružja, kako u varošici tako i u okolnim selima. U Bajinoj Bašti je prikupljeno oko 50 pušaka (raznih modela), nekoliko pištolja i veća količina municije. U Besarovini je pronađeno takođe oko 50 pušaka, jedan puškomitraljez i 2.Ö00 puščanih metaka. U selu Rači je prikupljeno 20 pušaka, 5 pištolja i nešto municije. Većina oružja bila je starog tipa: puške »mauzer«, puškomitraljezi »šoša« i »brno«, pištolji »broving«, »parabelum« i dru-

gi. Nađeno je i nešto bombi. Iz Drine je izvučeno nešto mina i eksploziva, što je pobacala bivša jugoslovenska vojska pri povlačenju. Prikupljeno oružje deljeno je borcima, organima vlasti i milicionerima. Neispravno oružje popravljeno' je u radionici u Rači, u kojoj je radio puškar Vitomir Nikolić.

Akcijom prikupljana hrane i oružja rukovodila je posebna sekcija pri sreskom narodnom odboru, a za ovaj posao bili su angažovani i građani koji nisu bili članovi sekcije. Prikupljani su i dobrovoljni prilozi u novcu, namirnicama, ogrevu, odeći i obući. Samo u jednoj akciji u Bajinoj Bašti prikupljeno je 80.000 dinara i veće količine namirnica, tekstila i posuđa. Dobrovoljni prilozi su skupljani i po selima. (Seljaci Besarovine su u jednoj akciji prikupili 500 kg oprane vune i 5.000 dinara; za bolnicu su dali 20 kubnih metara ogrevnog drveta. Selo Lug je svakog dana davalo 20 litara mleka za ranjenike i bolesnike Bajine Bašte. Žene i devojke ovog sela organizovale su prela na kojima su prele vunu i plele džempere borcima. Selo je više puta organizovalo uspešne akcije prikupljanja krompira, pasulja, kupusa, mesa i drugih namirnica za borce i izbeglice u Bajinoj Bašti, Slične priloge su davala i druga sela.)

Prikupljane namirnice su uskladištavane u magacine koji su se nalazili u duvanskoj stanici. U istoj zgradi bila je smeštena i narodna kuhinja u kojoj su se besplatno hranili službenici i siromašni građani. Kuhinjom je rukovodila Danica Dokmanović, učiteljica u Bajinoj Bašti. U istoj zgradi proradila je perionica veša za borce.

Veliki je bio posao sekcije za prihvatanje i smeštaj izbeglica i nezbrinute dece. Broj izbeglica iz Bosne stalno je rastao i krajem septembra je iznosio oko 1.000 ljudi, a od toga oko 200 izbeglica prebeglo je bez ičega. U rešavanju ovih i drugih složenih pitanja Bajina Bašta je imala i jednu povoljnu okolnost. U duvanskoj stanici zatečeno je oko 40 vagona duvana i 12 vagona cigaret-oapira. Stanica je odmah otpočela sa radom, sa 30 radnika na 40 avana, a za njenog rukovodioca postavljen je Boško Jovanović. U početku se radilo dobrovoljno, a zatim su radnici plaćani po kilogram isečenog duvana koji je slagan u paklice, a papir u omote od po 60 listića. Na omotu papira bila je petokraka zvezda, a na drugoj strani napis »Partizan«. Ispod napisa je pisalo sitnim slovima: »Uspomena na 12. septembar«. Kasnije su ovi omoti štampani u Užicu i dostavljani duvanskoj stanici u Bajinoj Bašti. Duvan je u najvećim količinama transportovan u Užice, gde ga je prihvatalo Ekonomsko odeljenje Vrhovnog štaba NOPOJ. Oko 5.000 kg duvana i papira poslato je iz Bajine Bašte preko

Drine Romanijskom partizanskom odredu, a izvesna količina je zamenjivana za so, petroleum i druge neophodne artikle u kojima se tada oskudevalo. Zbog nestašice tih artikala organi vlasti su vodili akciju protiv špekulanata i nabijača cena. Kod bivšeg upravnika duvanske stanice Bore Mrvaljevića pronađeno je 300 kg šećera, od čega mu je, uz naplatu od 22 dinara po kilogramu, oduzeto 250 kg.

Magacini sa pripremljenom hranom postojali su i u nekim okolnim selima. U Besarovim je magacin sa hranom bio u kući Sretena Jugovića, a sa odećom u kući Svetozara Kršića. U selu Rači magacin hrane je bio u zgradi bivše opštine. Kasnije je u Raču preneta i izvesna količina materijala (za izradu obuće) i duvana sa cigaret-papirom. Ovakav rad na prikupljanju artikala za front i gradsko stanovništvo bio je organizovan u svim srezovima, gradovima i mnogim selima užičkog okruga. U mestima koja su se nalazila pod kontrolom četnika ovi poslovi mahom se nisu obavljali.

AGITACIJA I PROPAGANDA

Mnoga sredstva koja su odborima stajala na raspolaganju za agitaciju i propagandu relativno su brzo iskorišćena. Štamparije su danonoćno radile. U Užicu, počev od 19. oktobra, počinje da izlazi »Borba« — organ Centralnog komiteta KPJ (koja nije izlazila još od 1929. godine). Preko različitih veza ovaj list je dopirao i u najudaljenije krajeve partizanske slobodne teritorije. U Užicu su se štampali proglasi CK KPJ i stizali su gotovo u sve okupirane krajeve zemlje. Izlazio je i lokalni list »Vesti« koji je odigrao veoma značajnu ulogu kao agitaciono-propagandno sredstvo ovoga kraja. Narod užičkog okruga je prihvatio »Vesti« kao svoj, »užički« list i nije ga zaboravio ni posle ponovnog pada Užica, kad je teror okupatora bio najjači.

Proslava oktobarske revolucije je izvedena u Užicu veoma svečano, iako su baš tada četnici mučki napali taj grad. U samom gradu su predavanja i priredbe održavani veoma često, a ostale forme agitaciono-propagandnog rada su bile zapažene i u drugim krajevima okruga. Za taj sektor rada bilo je angazovano iskusno partijsko rukovodstvo okruga. U svim mestima postojali su centri za agitaciju i propagandu koji su materijale i direktive dobijali iz Užica. Naročito je rad na agitaciji i propagandi bio dobro organizovan u Bajinoj Bašti. Na oslobođenoj teritoriji nije bilo sektora rada u kome NOO nisu imali udela. Mimo njih se nije odvijao ni politički rad.

Uporedo sa ostalim zadacima, u Bajinoj Bašti se odvijao i živ agitaciono-propagandni rad. Prvi put su stvorene mogućnosti da se ovaj rad odvija bez straha od policijskih žbira, što je obezbeđivalo široku platformu rada partizanskim političkim radnicima. Bilo je mnogo pitanja koja je trebalo objasniti, mnogo želja za novim saznanjem koje je trebalo zadovoljiti.

Zadaci propagande bili su određeni ciljevima narodnooslobodilačkog rata. Ovim poslovima se bavilo posebno odeljenje u kome su radili: Vojo Beličić, Božana Petković, Katarina Lazarević, Pavja Jovanović, Jože Mohorč i drugi. Odeljenjem agitpropa je svuda rukovodila partijska organijacija. U početku je odeljenje imalo dve pisaće mašine i dva šapirografa — prese. Malo kasnije dobilo je i radio-aparat preko koga su hvatane razne vesti sa fronta i u svetu koje su umnožavane i deljene partizanima i narodu. Pored ovoga, agitprop je umnožavao razne letke, proglase, izdavao zidne novine i si. Preko ovog odeljenja je dobijana i rasturana štampa: Bilten Vrhovnog štaba, užičke »Vesti«, »Borba«, razni plakati i drugi propagandni materijali. U Užicu je izdato 19 brojeva »Borbe« i 16 brojeva »Vesti«. Odeljenje je u B. Bašti svaki dan, na posebnoj tabli, objavljivalo izveštaje ö borbi i uspesima partizanskih jedinica.

U zgradi duvanske stanice uređena je čitaonica i snabdevena štampom i velikim brojem knjiga napredne literature. U svim ustanovama i radionicama redovno su izlazile zidne novine. Po sielima je štampa i drugi materijal deljen preko najaktivnijih omladinaca, među kojima su se isticali Miodrag Jovanović i Milutin Tadić iz sela Gačića i Rastišta.

Pored navedenih oblika agitacionog rada, nije bio zapostavljen ni neposredni kontakt sa građanima. Održan je veliki broj zborova i konferencija, kako u sreskim mestima, "tako i u selima, gde su govorili predstavnici narodne vlasti, Partije i rukovodioci partizanskih jedinica. Posebno velika agitaciono--politička manifestacija u Bajinoj Bašti bila je, 7. novembra, na dan oktobarske revolucije. Varošica je bila sva u **zastavama** i parolama, a na velikom mitingu koji je otvorio stari borac za radnička prava Budimir Jelisavčić, govorili su Slobodan Sekulić, Ilija Grgić, Rajak Pavičević, Voja Niketić i, kao predsednik omladine, Vera Radosavljević. Posle mitinga nastalo je narodno veselje koje je trajalo čitav dan.

Velika pažnja je poklonjena i kulturno-zabavnom radu. Omladina Bajine Bašte je imala kulturnu grupu s kojom je nastupala u varošici i okolnim mestima. U Bajinoj Bašti priredbe su održavane u zgradi Berze rada (današnji Dom kultu-

re). Najčešće je prikazivana dramatizacija knjige »Kako se kalio čelik«, recitovane su i pevane narodne i rodoljubive pesme i horske partizanske koračnice.

ORGANIZACIJA PRIVREDE

Za potrebe partizanskih jedinica građana bilo je neophodno da se organizuje rad svih privrednih preduzeća, a osobito fabrike oružja, tkačnice, fabrike koža i drugih. Isto tako bilo je neophodno omogućiti rad bolnica, utoliko pre što je razvojem borbe bilo sve više ranjenika koji su dolazili sa svih položaja u Srbiji.

O fabrici oružja u Užicu već su se od prvih dana brinuli CK KPJ, Vrhovni štab i štab Užičkog odreda, pa su joj i organi narodne vlasti u užičkom kraju posvetili osobitu pažnju. Na vest da je Užice oslobođeno mnogi radnici fabrike koji su se tog časa zadesili u raznim mestima, krenuli su prema Užicu da bi svoja znanja stavili na raspolaganje opštoj borbi protiv okupatora. Oslobađanjem Užica nije bilo moguće staviti fabriku odmah u pogon. Trebalo je mašine dovesti u ispravno stanje, nabaviti pribor koji je nedostajao, rešiti problem nedostatka baruta koji će uskoro postati akutan. Pozivu štaba Užičkog partizanskog odreda da se počne sa proizvodnjom odmah su se odazvali svi radnici. S njima je Milinko Kušić, komesar odreda, održao sastanak na kome je izabrano rukovodstvo fabrike. Mići Savetiću, mašinskom inženjeru, poverena je stručna organizacija fabrike, a za pomoćnika mu je određen metalostrugar Sreten Penezić. Odeljenjem za proizvodnju puščane i pištoljske municije rukovodio je Momo Vuković, a odeljenjem montaže Obrad Antić i Nikola Zlatković, radnici iz Kragujevca.

U fabrici je zatečeno materijala za remontovanje oko **15**.000 pušaka, i odbačenog materijala za još 1.000 pušaka (što su partizani takođe iskoristili). Kapacitet postrojenja za remont pušaka pre rata nije bio veći od 100 komada dnevno. Sada je dnevni kapacitet najpre bio 150 — 200 komada pušaka, a kasnije se povećao na 500 — 600 komada. Pored pušaka, u fabrici se izrađivala i puščana municija. Osnovnog materijala za municiju bilo je za 3,400.000 metaka, ali nije bilo dovoljno drugog materijala. Nepun vagon baruta, koliko je zatečeno u magacinu, brzo je utrošen. Potrebe za puškama i municijom postajale su sve veće, utoliko pre što je iz fabrike trebalo slati oružje u istočnu Bosnu i Sandžak, a priliv boraca u odrede bio je sve masovniji. Vrhovni štab je preduzeo mere za prikupljanje ratnog materijala na terenu, pa je u tom cilju izdao [1] naređenje u kome se, između ostalog kaže:

1) Da se svuda prikuplja i najbržim načinom dostavlja Užičkom narodnooslobodilačkom partizanskom odredu u Užicu niže navedeno oružje, municija i materijal:

Francuske trometne puške sistem Lebel i municija za tu pušku.
Čaure za francusku trometnu pušku sistem Lebel.
Čaure naše bojeve municije 7,9 mm.
Manevarska municija i čaure za našu manevarsku municiju« .. ,[8]

Naređuje se takođe da se skupljaju i šalju delovi mitraljeza, osigurači i upaljači ručnih bombi, sve vrste eksploziva, a preporučuje se istovremeno da se štedi municija. Još pre izdavanja ove naredbe, materijal je prikupljan i po naređenju štaba Užičkog odreda, pa je fabrika time dobila veću količinu artiljerijske municije, raznih bombi i mina, što je smešteno u poprečnom hodniku podzemnih prostorija Narodne banke. Sa prilično uspeha barut iz granata je mleven i njime je punjena puščana municija.

Nedostatak ručnih bombi za borce ublažen je time što su sečene vodovodne cevi, punjene eksplozivom i zatvarane upaljačem podešenim za ovu svrhu i odmah upućivane u partizanske jedinice, čak i one u Bosni. U fabrici su punjene i flaše sa zapaljivom smesom koje su bile vrlo praktične za uništavanje neprijateljskih tenkova. Kako je partizanima palo u ruke skladište artiljerijske municije i tromblonskih bombi francuskog porekla, otpočelo se sa serijskom izradom tromblona za pušku »partizanku«.

Kada je neprijatelj saznao za rad fabrike oružja i municije u Užicu, potrudio se da je uništi. Tako je 19. oktobra devet »štuka« sručilo svoj ubitačni teret na fabriku. Mada je naneta velika šteta, ipak nisu uništene najvažnije mašine, pa su ih radnici za rekordno kratko vreme izvukli iz ruševina, popravili i preneli u trezore Narodne banke. Mašine koje nisu preseljene u trezore, razmeštene su na nekoliko mesta, pa je fabrika nastavila rad, sada u pet pogona: u zgradi fabrike, trezorima Banke, u Adi, podrumu zgrade Marjanovića i u kući Čakarevića. Ovakav raspored fabrike nametnuo je novu organizaciju, te je postavljeno zajedničko rukovodstvo za sve pogone koje su činili: Sreten Penezić metalostrugar, Manojlo Smiljanić, student tehnike, Spasan Jovanović, student prava i Mutimir Popović, metalski radnik. Svaki pogon je, opet, imao svoje rukovodstvo koje su činili radnici toga pogona.

Odeljenje u desnom tunelu Narodne banke, najveći pogon fabrike, prestalo je sa radom 22. novembra 1941. godine.

[8] **Dokumenat u arhivu Zavoda za izučavanje radničkog pokreta Srbije.**

Neprijatelju je fabrika oružja postala trn u oku, pa kada nije uspeo da je uništi bombardovanjem iz aviona, on je za ovaj zločin potkupio izdajnike naroda. Pomenutog dana, oko 15 časova, u desnom tunelu je izbila snažna eksplozija na mestu gde se nalazilo skladište bombi, granata i municije. Cela jedna smena radnika je izginula, a mašine uništene. U levi tunel koji je imao prostornu vezu sa desnim, sklonio se veći broj žena, dece i staraca zbog bombardovanja, pa su od ove eksplozije i oni nastradali. U ovoj eksploziji koju su izazvali agenti okupatora, stradalo je oko 200 ljudi, žena i dece, a koliko je to bio potresan prizor, čitamo: »Čini mi se — kaže drug Tito — da mi nikada nije bilo tako teško doneti odluku kao tada, kada se postavilo pitanje da li držati tunele otvorene ili ih zatvoriti da ne bi došlo do veće katastrofe.. . I tek onda, oko 11.30 časova (sutradan po izbijanju eksplozije), kada sam bio siguran da više nije niko živ, naredio sam da se zatvore tuneli. To je za mene bio najteži momenat.«

Prema proceni, fabrika oružja je za dva meseca rada proizvela: 2,700.000 metaka puščane, 90.000 metaka pištoljske i 20.000 komada pancirne puščane municije; 300 tromblona, 18.000 ručnih bombi; zatim je opravila dva poljska i jedan protivavionski top, 200 teških mitraljeza, 300 puškomitraljeza i 4.500 pušaka; proizvela oko 20.000 novih pušaka »partizanki« i 10.000 tromblonskih bombi. »Partizanke« su imale dužu cev od poznate »kragujevčanke« i borci su ih mnogo- cenili jer su pri gađanju bile preciznije. A Užice, fabrika oružja u njemu, organi narodne vlasti, list »Borba«, imali su snažan uticaj na razvoj ustanka ne samo u užičkom okrugu već i van njega »Doista, — kaže Rodoljub čolaković — Užice je za ustanak u istočnoj Bosni imalo ogromno značenje. Svaki dan jurili su iz njega za Bosnu kamioni krcati oružjem, municijom, rubljem i ostalim potrebama«.[9]

Jednom, kada je za front prema Valjevu trebalo hitno da se pošalje municija, a na licu nije bilo više od 1.000 metaka, drug Tito je lično došao među radnike i izneo im teškoće fronta i potrebe, tražeći da se do sutradan napravi 50.000 metaka. Vanrednim naprezanjem smena radnika, ta municija je izrađena i poslata prema Valjevu. Tako je fabrika oružja u Užicu 1941. godine bila pionir naše današnje vojne industrije. Ona je bila i veliki moralni podsticaj partizanima i stanovništvu, što je potvrdilo samopožrtvovanje radništva i građana Pri prenosu mašina iz porušene zgrade posle bombardovanja fabrike.

[9] Rodoljub Čolaković: Zapisi iz oslobodilačkog rata, knj. I.

Tkačka radionica je počela sa radom 27. septembra 1941. godine. Milenko Đoković i Milka Petrovič, po nalogu Okružnog komiteta, popisali su gotovu robu u magacinu i sirovinski materijal, kao i robu koja se nalazila u prodavnici tkačnice. Komesar fabrike Slobodan Ilić dobio je ovlašćenje da potpisuje trebovanja za izdavanje materijala jedinicama i ustanovama. Radnica tkačnice Cveta Dabić bila je i odbornik GNOO (po njoj danas to preduzeće nosi ime). Za dva meseca rada fabrika je izradila gaze, platna za veš i druge robe u vrednosti od preko 4,500.000 dinara.

Ložionica i kolnica takođe nisu zaostajale za ostalim preduzećima. Prilikom napada partizana na Užice zaplenjeno je 27 lokomotiva koje bi bile dovoljne da obave potreban saobraćaj na slobodnoj teritoriji zapadne Srbije, jer se oslobađanjem Čačka radilo na uspostavljanju železničkog saobraćaja između ova dva grada, što je počev od 5. oktobra i ostvareno, a odmah zatim je uspostavljen saobraćaj i do Višegrada. Domaći izdajnici su često vršili napade na ovu komunikaciju, što je još više otežavalo veze između centara slobodne teritorije. Radnici ložionice su napravili oklopni voz čiji su vagoni često priključivani putničkim i teretnim vozovima i time je saobraćaj bio dobro obezbeđen. Oni su uložili maksimalne napore da izvrše sve zadatke koji su se pred njih postavljali, pa su, 27. novembra, uputili rezoluciju štabu Užičkog partizanskog odreda kojom se obavezuju da će požrtvovanim radom dovesti u potpuno normalno stanje železnički saobraćaj. Na zahtev dr Kurta Levija, komesara partizanske bolnice, radnici ložionice su napravili sanitetski voz sa 16 ležaja i drugim potrebnim uređajima za prebacivanje ranjenika. (Ovim su vozom, 28. i 29. novembra, prebačeni ranjenici iz Sevojna u Kremna.)

Koliko je rad ložionice i kolnice bio razgranat vidi se i po tome što su se tamo izrađivali i predmeti koji ranije nisu pravljeni. Tako su izrađene naprave za izvođenje diverzantskih akcija. U jednom dokumentu nemačke okupacione uprave u Srbiji kaže se: »Nov način komunističke sabotaže: u Beogradu i daljoj okolini bacaju se po drumovima trokraki 7 cm dugački ekseri, dosad javljeno 22 oštećene gume«. U ložionici su pred ovih eksera pravljene i diverzantske mine i dve vrste ručnih bombi od cevi starih lokomotiva. Ovakve bombe su i livene. S obzirom na to što je postojala opasnost da četnici zauzmu Čačak, u Užice je prebačena livnica bombi i smeštena u ložionicu. Tu su izlivane bombe, a punjenje eksplozivom i montiranje upaljača vršeno u fabrici oružja. Ložionica, mehaničarska radionica, tkačnica i fabrika oružja su u kooperaciji za dva meseca proizvele oko 18,000.000 bombi.

Fabrika koža je partizanima pala u ruke u ispravnom stanju, pa je s radom počela početkom oktobra. Za komesara fabrike je postavljen Dragan Otašević, preko koga su išli svi poslovi u vezi s proizvodnjom. Sirovine za fabriku dobijane su iz Užica, Ivanjice, Arilja i drugih mesta. U njoj je radilo 20 radnika. Najviše je izrađivano krzno sa vunom za lubove, zatim koža za lice i postavu obuće. Krzna su predavana ćurčijskoj radionici koja je pravila kožuhe, kožne kaputе i odela.

Po svim sreskim mestima užičkog okruga bile su otvorene partizanske kuhinje i pekare. Pekara u Užicu, zajedno sa kuhinjom, bila je smeštena u krugu kasarne. Kuhinja je raspolagala sa 13 kazana, od kojih četiri veća i devet manjih. Prilikom oslobađanja Užica zatečene su manje količine brašna, čaja, makarona, pasulja i dr. Iako to nije bilo dovoljno, namirnice su kupovane na pijaci i dobavljane preko NOO po selima. Veliki problem je bila so. Jela su bila često neslana. U kuhinji se kuvala hrana za vojsku, a često je deljena i siromašnom stanovništvu. Pekara je raspolagala sa 3—4 furune. Ona nije uvek radila punim kapacitetom već po potrebi. Zbog nestašice brašna hleb je mešan sa krompirom. U pekari i kuhinji bilo je oko 35 radnika, naoružanih kao i ostali partizani, a formacijski su pripadali jednoj četi Radničkog bataljona. Postojala je i kuhinja u kojoj se hranio veći broj siromašnog stanovništva i izbeglica.

»NEDELJA — SVE ZA FRONT«

Akcije organa narodne vlasti bile su svestrane. Tako je u »Borbi« od 28. oktobra 1941. godine objavljen članak »Nedelja — sve za front«, kojim se pozivaju građani da daju za front sve što je u njihovoj moći. Ova akcija je trajala neprekidno. Zanatlije Užica su na mitingu u Sokolani dali i obavezu: »Nijedan čekić neće biti toliko težak da ga ne mogu podignuti radničke ruke, nijedan čelik toliko tvrd da ga ne savlada radnička borba«.

Radnici svih preduzeća koja su radila za potrebe fronta češće su održavali mitinge, sastanke i konferencije na kojima su donosili važne odluke. Tako je, 17. oktobra, i treći put održan, miting radnika u fabrici oružja. Tu je odlučeno da se Narodnooslobodilačkom fondu dadu jednodnevne zarade kako bi se na taj način pomoglo frontu. Materijalni položaj radnika ni.ie bio lak, ali se ipak činilo sve da se on poboljša. Tako je,

kao što već znamo, NOO u Užicu, 18. oktobra, doneo odluku da se svi dugovi radnog stanovništva odgode na neodređeno vreme. Mesečne prinadležnosti radnika i činovnika su isplaćivane redovno, ponekad i u povećanom iznosu.

Ovako bogatom sadržinom rada narodnooslobodilačkih odbora na oslobođenoj teritoriji užičkog okruga i postignutim rezultatima rada udaren je temelj novog društvenog poretka koji nije mogao porušiti ni pojačani teror fašista posle gubitka slobodne teritorije. U svesti ljudi, narodnooslobodilački odbori su ostali kao jedino mogućni organi vlasti.

Jevrem Ješa POPOVIC

PLAV I GUSINJE U DANIMA JULSKOG USTANKA 1941.

Poslije okupacije naše zemlje aprila 1941. godine na teritoriji Plava i Gusinja bila je veoma teška situacija. Nepovjerenje, mržnja, svađe iz ranijih borbi, vođenih od kraja XIX vijeka između crnogorskog življa koje se borilo za nacionalno oslobođenje, i muslimanskog i šiptarskog, koje je bilo na strani turskog osvajača, došli su do punog izražaja. Sve ove razmirice vješto su raspirivali režimi stare Jugoslavije. Zbog toga je situacija bila vrlo pogodna za izazivanje teških sukoba u jednom opštem haosu aprilskog sloma. Zavladala je opšta nesigurnost. Plavska i gusinjska reakcija i petokolonaši počeli su da organizuju bande i podstiču muslimansko i šiptarsko stanovništvo protiv crnogorskog. Većina ovih rekcionara bili su glavni oslonac propalog režima. To su bili ljudi koji su za vrijeme stare Jugoslavije primali razne »nacionalne penzije« i kojima je vlast pružala mogućnost da se raznim špekulacijama obogate. Oni su u početku vrlo oprezno radili, jer je muslimansko stanovništvo ovoga kraja imalo gorko iskustvo iz 1919. godine, kada su ga baš ovakvi podstakli na otpor srpskoj vojsci, pa ga ostavili da ispašta represalije preduzete protiv njega. U početku nijesu uspjeli da okupe oko sebe veći broj ljudi. Oni što su ih okupili bili su uglavnom poznati zlikovci i bivši opštinski žandarmi. Pored toga, jasno se vidjelo da oni nemaju nikakvog smisla za organizaciju bilo kakve vlasti. Zbog toga u ovom kraju praktično nije postojala nikakva vlast skoro puna dva mjeseca. Vladalo je u punom smislu pravo bezvlašće.

Priličan broj muslimanskih omladinaca pohađao je prije rata srednje škole i studiralo na fakultetima u Beogradu i Skoplju. Manji broj je već bio završio srednje škole i fakulete, ali je bio zaposlen van ovog kraja. Sa vrlo malim izuzet-

kom, svi su ovi intelektualci bili vrlo napredni i antifašisti.. Njihov uticaj na muslimansko stanovništvo bio je vrlo pozitivan, ali na žalost ne toliki da ga potpuno otrgne od uticaja reakcije. Mada je iz ovog kraja još odranije bilo nekoliko članova KPJ (to su bili studenti), partijska organizacija formirana je tek februara 1941. godine. U prvoj polovini aprila 1941. partijska organizacija je imala sedam članova. Sekretar je bio Milija Milačič, radnik iz sela Pepića, a članovi: Đuro Lončarević, Bećo Bašić, Cvetko Turković, Hajro Sahmanović, Jusuf Redžepagić i Vuko Turković, studenti. Kao što se vidi, partijska organizacija je po broju članova bila mala. Pored toga, nju su sačinjavali mladi komunisti bez dovoljno političkog i organizacionog iskustva potrebnog za rad u takvoj situaciji. Ali, s obzirom na tadašnju tešku situaciju, članovi KPJ su se dosta dobro snašli i pravilno i na vrijeme orijentisali u političkom radu.

Partijska organizacija je težište svoga rada usmjerila na objašnjavanje nastale situacije. Nastojala je da ljudima objasni da je okupator svima zajednički neprijatelj i da se od njega ništa dobro ne može očekivati. Preko uglednijih ljudi, koje je ocijenila kao poštene, nastojala je da utiče da se ne raspiruje mržnja, da se smire strasti i spriječe sukobe i međusobna obračunavanja, do kojih je svakog momenta moglo doći. Međutim, uticaj partijske organizacije na muslimansko stanovništvo, u ovoj situaciji, bio je nedovoljan da bi ga otrgao od okupatora i reakcije. Već su počele pojedinačne pljačke i ubistva. Zbog svega toga svakog momenta su se očekivali teški sukobi.

Ovakva situacija jedino je pogodovala da se potpuno sprovede direktiva Partije da se oružje ne predaje okupatoru. I pored niza mjera, koje su okupator i kvinslinzi preduzimali, vrlo mali broj ljudi je predao oružje, mada ga je imao skoro svaki odrasli muškarac. Poslije kapitulacije bivše jugoslovenske vojske Komski odred, koji je nastupao u pravcu Skadra, a u čijem je sastavu, pored još nekih jedinica, bio i pješadijski puk iz Pljevalja, sve naoružanje je ostavio u ovome kraju. Ovo oružje je narod razgrabio i sklonio. Svako selo se brinulo o svojoj sigurnosti i zaštiti. Naročito je sigurnost sela sa crnogorskim stanovništvom u ovom kraju bila ugrožena. Zbog toga su u nekim selima, odmah poslije kapitulacije, organizovane seoske straže i ljudi su bili spremni da daju otpor nasilju ma od koga dolazilo. Zato u Brezojevicu, Vojno Selo i Meteh organizovane bande nijesu smjele da dolaze, pa čak i kasnije, kada su dobile status neke milicije i pojavljivale se u ulozi izvršnih organa okupacione vlasti.

U drugoj polovini aprila i početkom maja iz Beograda i Skoplja. su u Plav i Gusinje došli svi studenti iz ovog kraja i izvjestan broj službenika zaposlenih na strani. Sa vrlo malim izuzetkom, svi su oni bili antifašisti i pod uticajem KPJ. Zbog toga se poslije njihovog dolaska mogućnost za rad povećala, preduzete su mjere da se od njih što veći broj angažuje za aktivniji politički rad. Sredinom maja sa njima je u Plavu, u kući Bajrama Metovića, održan sastanak. Prisustvovalo je oko 30 drugova. Većinom su bili intelektualci. U ime partijske organizacije Hajro Sahmanović je iznio političku situaciju i zadatke koji stoje pred narodnom studentskom omladinom ovoga kraja. Pri tome se ispoljilo puno jedinstvo i saglasnost 0 svim razmatranim pitanjima. Poslije kraćeg vremena je, na istom mjestu i sa istim učesnicima, održan i drugi sastanak. Na njemu je Iso Omeragić, diplomirani pravnik, sa još nekoliko intelektualaca muslimana, istupio sa predlogom da vlast u opštini treba da preuzme omladina. Međutim, iz njegovog istupanja vidjelo se da je sa još izvjesnim brojem intelektualaca, koji su ga podržali, krenuo na put povezivanja sa okupatorom, tražeći kod njega uhljebije i mogućnost za dalju egzistenciju. Protiv njega su vrlo energično istupili članovi KPJ 1 još nekoliko intelektualaca muslimana bliskih Partiji. Tako je predlog odbijen i ocijenjen kao nepravilan i neizvodljiv, ukoliko se otvoreno ne misli preći u službu okupatora. Mada se na ovome sastanku nije otvoreno istupilo, ipak se osjetila tendencija, koju je ova grupa kasnije otvoreno ispoljila, da propast stare Jugoslavije i stvaranje »Velike Albanije« treba primiti kao nacionalno oslobođenje Siptara i muslimana u ovom kraju. Takvu tvorevinu bi, po njihovom mišljenju, trebalo prihvatiti i u takvoj državi se boriti za poboljšanje ekonomskog položaja i šira prava Šiptara i muslimana. Na skoro istoj, ili sličnoj platformi razvio je svoju političku djelatnost i Rizo Ferović, koji je prije rata živio kao emigrant u Albaniji i odmah se poslije kapitulacije vratio u Plav. On je u Albaniji postao član fašističke partije i čim je stigao u Plav, počeo je da stvara fašističku organizaciju. Stav ove grupe u suštini podudarao se sa stavom okupatora i reakcije, koja je već počela da organizuje vlast. A pošto je u toj situaciji bio »bez rizika« to je bio primamljiv i za sve kolebljivce, tako da ga je kasnije većina aktivno ili pasivno podržavala. Počeli su da se druže sa Rizom Ferovićem i ostalim pristalicama stvaranja »Velike Albanije«, koje su bile povezane sa Kosovskim komitetom i radile po njegovim direktivama.

Krajem aprila 1941. godine sa Kosmeta je došlo na teritoriju veličke opštine, kod svojih rođaka, nekoliko članova KPJ, među njima Uroš i Miloš Đurović. Sa njima i članovima

KPJ koji su odranije živjeli i radili na teritoriji Plava i Gusinja održan je u maju sastanak u selu Brezojevici. Tu je pretresena politička situacija u ovome kraju i analizirani su rezultati rada partijske organizacije. Odlučeno je da se razvije još intenzivniji politički rad u masama, da se stvaraju grupe naprednih ljudi i da se najbolji i najodaniji od njih kandiduju za članove KPJ. Zatim da se pojača akcija za prikupljanje oružja i municije, koji će se čuvati u sigurnim skladištima pod nadzorom partijske organizacije. Na sastanku je saopštena i odluka MK KPJ za srez andrijevički da se od članova KPJ iz ovoga kraja formiraju dvije ćelije: jedna (od 6 članova) za plavsku i gusinjsku, a druga za veličku opštinu. Za sekretara ćelije za plavsku i gusinjsku opštinu izabran je Đuro Lončarević, a članovi su bili: Bećo Bašić, Hajro Sahmanović, Cvetko Turković, Jusuf Redžepagić i Vuko Turković. Dotadašnji sekretar ove organizacije Milija Milačić određen je za sekretara ćelije za veličku opštinu.

Poslije ovoga sastanka obje partijske ćelije su pojačale rad, koji je postao organizovaniji i pokazao rezultate. Uslovi za rad na teritoriji veličke opštine bili su mnogo povoljniji. Ovdje je od naprednijih omladinaca i ljudi bliskih Partiji formirano nekoliko grupa, sa kojima su održavani redovni sastanci. Od njih je osam primljeno za kandidate Partije (Radoš Simonović, Milan Vučetić, Leko Knežević, Čedo Knežević, Ljubo Petrović, Vojo Paunović, Radoš Džudović i Mihajlo Zižić). Na teritoriji Plava i Gusinja formirane su takođe četiri ovakve grupe i za njihov je rad zadužen po jedan član KPJ. Sa njima su isto tako održavani redovni sastanci. Jedna grupa formirana je u selu Brezojevici, druga u Plavu, treća u Vojnom Selu i četvrta u Gusinju. Radom ovih grupa bio je obuhvaćen vrlo mali broj muslimana, što je bio i najveći nedostatak partijske organizacije. Za kandidate Partije primljena su četiri druga (Milovan Ljutić, Emin Redžepagić, Bajram Metović i Cveto Praščević).

Međutim, za ovo vrijeme ni reakcija nije sjedila skrštenih ruku. U Velici su, pored poznatog petokolonaša Novice Popovića i bivšeg sreskog načelnika Vuksana Gojkovića, tada živjeli i Sveto Popović, poznati predratni organizator »Crne ruke« za borbu protiv komunista u Peći i njegov agent Stevo Protić. Oni su širili priče da su komunisti krivi za propast Jugoslavije, da se u Velici sada sa strane sakupljaju i da im treba onemogućiti boravak i rad na tom terenu. No, zahvaljujući pravilnom radu partijske organizacije, na ovom terenu je, i pored njihovog rovarenja, za kratko vrijeme stvoreno uporište Partije, koja je imala jak uticaj i podršku velikog broja ljudi.

Na teritoriji Plava i Gusinja situacija je bila mnogo teža. Uticaj Partije na muslimanske mase nije bio toliki da bi ih otrgao od reakcije okupljene oko Semsa i Riza Ferovića i Salja Nikočevića. Pored njih, u Plavu je u maju kratko vrijeme boravio Bejto Hadži-Hajrov, poznati oficir kvesture iz Tirane, koji je plavskoj i gusinjskoj reakciji dosta pomogao da se poveže sa Italijanima i organizuje vlast. To i, s druge strane, prilično slabe i neorganizovane forme rada partijske organizacije sa muslimanskim i šiptarskim stanovništvom uslovili su da se uticaj Partije nije pojačavao, nego je iz dana u dan slabio. Nije se prilazilo pojedinačno mlađim, otresitijim i poštenim ljudima, niti su preduzimane efikasne organizacione mjere za njihovo okupljanje. Onih nekoliko održanih sastanaka ograničili su se uglavnom na muslimane u Plavu i Gusinju. Doduše, sa njima se redovno održavao kontakt, ali je izostao organizovani politički rad, koji bi omogućio da se prodre u šiptarske i muslimanske rnase. Mada je to, objektivno gledajući, u to vrijeme bilo dosta teško, ipak se moglo nešto više učiniti. Tačno je da su članovi KPJ i izvjestan broj naprednijih muslimanskih intelektualaca u tom periodu politički aktivno djelovali, ali se ta aktivnost u najvećoj mjeri svodila na razgovore i politiziranje sa ljudima (muslimanima) koji su bili na putu da se dogovore sa okupatorom i predstavnicima velikoalbanske klike, od kojih su neki bili i glavni protagonisti zaoštravanja odnosa sa crnogorskim stanovništvom i raspirivači šovinizma u ovome kraju.

U ovom periodu uticaj partijske organizacije na crnogorsko stanovništvo na teritoriji Plava i Gusinja bio je mnogo porastao. Veći dio stanovništva bio je spreman da svaku akciju pomogne i u njoj učestvuje. To se naročito ispoljilo u junu kada su pristalice kvislinga Sekula Drljevića iz Polimlja nekoliko puta bez uspjeha pokušavale da održe sastanke u ovom kraju da bi ljude pridobile za sebe i privoljele na poslušnost okupatoru. Doduše, u Gusinju su održale jedan sastanak i uspjele da nekoliko ljudi vežu za sebe, jer je uticaj partijske organizacije na teritoriji gusinjske opštine bio u to vrijeme mnogo slabiji nego na teritoriji plavske.

Negdje krajem juna u selu Brezojevici održan je sastanak partijske organizacije, kojem je prisustvovao i Branko Deletić, član Okružnog komiteta KPJ Kolašin. Na sastanku je analizirana situacija u ovome kraju i dalji zadaci organizacije. Branko je opširno izložio političku situaciju, uputstva za dalji rad i mjere koje treba preduzeti za pripremu oružane borbe. Ostalo ^ je u sjećanju da nam je tom prilikom prenio pozdrav PK KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak i da je to na sve nas snažno djelovalo.

Šesnaestog jula 1941. godine održan je sastanak partijske organizacije na Brezojevačkom polju. Na njemu je Milija Milačić prenio direktivu da se formiraju gerilski odredi i odmah otpočne sa izvođenjem oružanih akcija. Odlučeno je da se odmah formiraju'dva odreda: jedan u Brezojevici, a drugi u Vojnom Selu i da prvi odmah otpočne sa akcijama, a drugi (u Vojnom Selu) da ih u prvo vrijeme ne izvodi, već samo organizuje odbranu sela u slučaju napada.

U ovo vrijeme u ovom kraju, nalazilo se više stotina odmetnika iz sjeverne Albanije, koji su pobjegli i sklonili se od italijanskih vlasti, pošto su se pri nastupanju jugoslovenske vojske ovim pravcem u aprilu sa njom borili protiv italijanske vojske. Na sastanku je ocijenjeno, mada je to bilo pogrešno, da je moguće i njih nagovoriti na borbu protiv Italijana. Radi toga je odlučeno da se sa njima poveže Hajro Sahmanović i pokuša da ih pridobije za akcije protiv Italijana. U slučaju da u tome ne uspije, predviđeno je da dođe u Vojno Selo i priključi se odredu koji će se tamo formirati. Đuro Lončarević, Bećo Bašić, Cvetko Turković i Jusuf Redžepagić ostali su u Brezojevici da tamo formiraju odred. Njima se u toku dana pridružio i Barjam Metović, kandidat za člana Partije iz Plava. Vuko Turković je upućen u Vojno Selo da tamo formira predviđeni odred.

Odred u Brezojevici formiran je 16. jula uveče i već je rano ujutro 17. jula isjekao telefonske stubove i prekinuo vezu između Murine i "Plava. Kada je istog jutra naišlo nekoliko italijanskih vojnika sa jednom karetom, sprovodeći iz Plava jednog muslimana, koji je zbog šverca uhapšen, na njih je u Brezojevičkom polju otvorena vatra. Tom prilikom od Italijana niko nije ubijen niti ranjen. Slučaj je htio da bude ranjen samo musliman kojeg su sprovodili. Italijani su uspjeli da se vrate u Plav, noseći sa sobom i ranjenog muslimana. Odmah poslije toga komandant mjesta, sa jačom grupom vojnika i nekoliko reakcionara iz Plava, na čelu sa Rizom Ferovićem, došao je kod limskog mosta ispred sela Brezojevice, gdje je odred već zaposjeo položaj. Italijani nijesu smjeli da pređu most, već su sa druge strane zauzeli položaje i poslali jednog muslimana iz Plava da traži da neko dođe kod komandanta na razgovor. Iz odreda je upućen Strašimir Praščević sa još jednim drugom, ne na razgovor, već da zahtijeva da polože oružje. Razumije se da su oni to odbili i zaprijetili da će Brezojevicu zapaliti.

Jasno je da nije trebalo ovako postupiti. Moralo se ocijeniti da od samog poziva na predaju neće biti nikakve koristi. Jer, tada je bila već formirana dosta jaka milicija od mještana,

vlast donekle organizovana, a reakcija je već imala veliki uticaj na muslimansko i šiptarsko stanovništvo, koje je bilo dobro naoružano. Italijani su znali da će im se oni pridružiti u slučaju napada. Zbog toga bi bilo mnogo bolje da ih je odred napao i, ukoliko bi uspio da ih uništi il zarobi, to bi svakako imalo velikog moralnog efekta, jer je u ovoj grupi bilo nekoliko najistaknutijih omrznutih plavskih petokolonaša, a zatim veći broj vojnika i najstariji oficir italijanske posade u Plavu.

Odmah poslije ovoga Ferovići i ostali plavski reakcionari pristupili su mobilizaciji muslimanskog i šiptarskog stanovništva iz Plava i okoline, a u isto vrijeme su poslali poruke u Gusinje i sela sevjerne Albanije. Mobilizacija je vršena pod parolom: »Borba protiv Crnogoraca za spas svojih domova i porodica«. Oni su ranjavanje onog muslimana u Brezojevičkom polju iskoristili da pokažu muslimanskom življu »da ~e Crnogorci ne bore protiv Italijana, nego samo protiv muslimana i Siptara«. To a i opšte prilike i situacija u ovome kraju išli su im na ruku da u borbu angažuju skoro sve muslimane i Šiptare. Mobilizacija je uspjela nevjerovatno brzo. Uspjeli su da kod tog zaostalog svijeta stvore psihozu »da je došlo vrijeme, a i obaveza da se sve što je srpsko utre«. Istina, bilo je uglednijih i Siptara i muslimana koji su to osuđivali, ali, nešto i zbog straha, oni u toj opštoj stihiji nijesu mogli mnogo da učine, sem da nekog svog komšiju ili prijatelja prikriju. Istog dana otpočeli su sa paljenjem svih crnogorskih kuća u okolini Plava i Gusinja i sa hapšenjem i strijeljanjem stanovništva.

Rano ujutru 17. jula u Vojnom Selu, na sastanku sa svim drugovima koji su bili obuhvaćeni radom, prenesena je odluka o otpočinjanju oružanih akcija protiv okupatora i formiranju odreda i njegovim zadacima. Tom prilikom pravilno je ocijenjeno da će doći do napada na selo, pa je riješeno da se organizuje otpor. Oružje, koje je većinom bilo koncentrisano na jednom mjestu, odmah je podijeljeno. Pored pušaka, raspolagalo se sa dva puškomitraljeza, većom količinom municije i sa nešto bombi. Poslije održanog sastanka primijećeno je da muslimani i Siptari u velikim grupama saposjedaju istaknute čuke iznad sela. Oni su znali da su Vojnoseljani dobro naoružani. a poznavali su ih kao hrabre i odvažne ljude koji će pružiti jak otpor. Zbog toga nijesu odmah nasrnuli na selo, već su se pripremali za organizovani napad jakim snagama. Napad je otpočeo negdje oko 12 časova, ah vrlo oprezno. Pošto su kuće u ovom selu građene od tvrdog materijala, bile su vrlo Pogodne za odbranu. Međutim, u jednom dijelu sela bile su ^miješane muslimanske i crnogorske kuće, pa je, zbog napada tih muslimanskih kuća, odbrana bila znatno otežana. Bilo

je naročito teško drugog i trećeg dana, pošto se u toku noći 17/18. jula u njima koncentrisao veći broj Siptara i muslimana iz drugih sela. Pa ipak, svaka kuća je branjena. Upornost odbrane najbolje će ilustrovati ovaj primjer: Na kraju sela, u jednoj kući, branili su se Jovo Cađanović i Nika Arsović. Borili su se 17. i cijelu noć 17/18. i tek kada je 18. jula kuća zapaljena, napustili su je i prebacili se do grupe koja se borila iz druge kuće. Karakterističan je i primjer odbrane kuće Vukmana Turkovića na sasvim drugom kraju sela. Vukman je sa sinom Spasom u toku dana vodio borbu iz kuće, a u toku noći su izlazili napolje i mijenjali mjesta sa kojih su otvarali vatru, da bi kod napadača stvorili utisak da ih ima više na tom pravcu. Tako su za sve vrijeme borbe ostali u svojoj kući ili u njenoj neposrednoj blizini.

U Vojnom Selu borbe su se vodile 17, 18. i 19. jula. Napadao je priličan broj muslimana iz Plava i skoro sva muslimanska i šiptarska sela od Plava do Gusinja, a u toku 18. i 19. jula i priličan broj Siptara iz pograničnih sela sjeverne Albanije. Vrlo je teško ocijeniti i približan broj napadača. Ali, pošto je ta ogromna masa bila neorganizovana, bilo je moguće toliko vremena voditi borbu u ovom selu. Svi ljudi su se borili hrabro i dali su vrlo jak i organizovan otpor. U toku noći 19/20. jula Vojno Selo je potpuno spaljeno. Poginulo je oko 10 drugova, a preostali odrasli muškarci i nešto žena prešli su u tri grupe na slobodnu teritoriju. Jedna, koja se probila preko rijeke Ljupče i padina Visitora, došla je u Brezojevicu, druga, koju je iz sela »na besu« izveo Ali-Saban Selimanjin iz Valjbona, probila se preko Velikog i Malog Rida, Babina Polja, Javorja i Meteha i stigla na Ječmište, a treća, koju je takođe »na besu« izveo iz sela barjaktar iz Krasnića sa svojim ljudima, probila se dan kasnije istim pravcem kao i druga na Ječmište.

U toku 17, 18. i 19. jula položaje prema Brezojevici držale su dosta slabe neprijateljske snage, uglavnom muslimani iz Plava i nešto Siptara iz sela Martinovića. Ostale su, kako je već iznijeto, bile angažovane u napadu na Vojno Selo i u paljenju i pljačkanju crnogorskih kuća i drugim selima oko Plava i Gusinja, koje nijesu branjene. Da bi se izbjegle borbe sa muslimanima i Siptarima u ovome kraju, stav MK KPJ za srez andrijevački bio je da se ne napada na Plav i Gusinje. On se donekle mogao i prihvatiti kao pravilan dok nijesu otpočele borbe.

Ali kasnije, kada su oni otpočeli da pale crnogorske kuće, ubijaju i pljačkaju i kada su se u Vojnom Selu vodile teške borbe, ovakav stav je bio potpuno pogrešan. Da se napad izvr-

„. u toku 18. i 19. jula, sigurno je da bi se Plav brzo zauzeo . £j$_{me}$ napadačima oduzelo jedno uporište i glavni centar za snabdijevanje neprijateljskih snaga koje su kasnije napadale slobodnu teritoriju. Time bi se razbila plavska reakcija, a što • najvažnije, ukoliko bi se među ustanike zavela disciplina i spriječilo paljenje, ubistva i druga nasilja nad muslimanskim i giptarskim stanovništvom, vjerovatno da bi se jedan njegov dio otrgao od okupatora.

Poslije održanog sastanka partijske organizacije, 16. jula Hajro Šahmanović je otišao za Plav, gdje se našao sa Eminom Redžepagićem, kandidatom za člana Partije. Oni su, prema dobivenom zadatku, pošli u pravcu Babinog Polja da se povežu sa odmetnicima — Šiptarima iz sjeverne Albanije. Drugog dana su se sa njima povezali, ali nijesu uspjeli da se dogovore o njihovom učešću u akcijama protiv Italijana. Tada su već bile otpočele borbe oko Plava, a među ove odmetnike proturena je vijest da su ih Italijani amnestirali pod uslovom da učestvuju u borbi protiv ustanika. Tako su se ova dva druga našla u vrlo teškoj situaciji i jedva su uspjela da se spasu. Nijesu mogli ni da se prebace u Vojno Selo, kako je na sastanku bilo predviđeno, već su pošli na Ječimšte i tamo se priključili našim snagama koje su tu držale položaje.

Pošto su spaljene sve crnogorske kuće u selima oko Plava i Gusinja i zauzeto i spaljeno Vojno Selo, neprijatelj je jakim snagama otpočeo pritisak na položaje koje su držali ustanici od sela Martinovića sve do Čakora. Gro ustaničkih snaga na ovim položajima sačinjavali su tada Brezojevčani, Metešani, Veličani, Ržaničani i Murinjani. Na Čakor je došla i jedna četa iz sela Ukotine.

U to vrijeme razni petokolonaši i defetisti počinju da rovare na frontu: da narod podstiču protiv komunista, okrivljujući ih za sve nedaće i teškoće koje je preživljavao. Uz to su raspirivali šovinističku mržnju prema muslimanima i Šiptarima i njih prikazivali kao glavne neprijatelje, a Italijane kao prijatelje, koji bi, da nije komunista, pomogli crnogorskom narodu. Sve je to dosta negativno uticalo na jedan broj ustanika, unoseći izvjesnu malodušnost. No, i pored toga, položaji su čvrsto držani i napadi uspješno odbijani nekoliko dana. Kada na ovaj način nijesu uspjeli da razbiju ustanike, petokolonaši su stupili u kontakt sa plavskim reakcionarima. Pos- [r]azgovora sa njima, proturili su vijest »da su se sa muslimanskim i šiptarskim prvacima sporazumjeli da se ustanici povuku do stare crnogorske granice, a da će oni prestati sa iet , [i tu] granicu neće prelaziti«. Čak su počeli i da pri- p da će, ukoliko komunisti i dalje daju otpor do te granice,

pucati na njih. Većina ustanika je nasjela ovim lažima i 23. jula se bez borbe povlačila. A kada su naoružane šiptarske i muslimanske grupe ušle u Brezojevicu i počele da pale kuće, nastala je panika i prilično rasulo u redovima ustanika. Na položajima je pored komunista ostalo malo ustanika da brani selo, ali su se ipak morali povući do blizu Murine. U toku 23. i 24. jula popaljene su sve kuće u Brezojevici, Novšiću i jednom dijelu sela Pepića. Istovremeno su bande spalile jedan dio sela Velike. Kako su u to vrijeme već pristigle i neprijateljske snage sa Kosmeta, pošto su ovladale Čakorom i produžile prema Sjekirici i Murini, kod ustanika je nastupila kriza i ozbiljno osipanje. Petokolonaši u Andrijevici i selima Polimlja razvili su još veću aktivnost da demorališu narod. U sreskoj vojnoj komandi majori bivše jugoslovenske vojske, Đorđe Lašić i Andrija Vesković, koji su bili određeni da rukovode operacijama na ovom sektoru, u stvari su sabotirali i širili defetizam među ustanicima. S druge strane, članovi MK KPJ za srez andrijevački bili su se suviše angažovali na raznim konferencijama i u raskrinkavanju reakcije na slobodnoj teritoriji, te nijesu preduzeli energičnije i organizovanije mjere za sređivanje situacije na frontu. Tako su šira mobilizacija i pripreme za oslobođenje Plava vršene dosta neorganizovano, a napadom je trebalo da rukovode majori Lašić i Vesković, glavni saboteri ne samo napada nego i svake dalje borbe.

Dvadeset šestog jula izvršen je napad sa Sjekirice prema Vaganici, kojim su rukovodili major Janković i Čedo Mijović, a od sela Kruševa na Murinu pod rukovodstvom Leka Marjanovića. U ovom napadu je učestvovao priličan broj komunista i nešto Kraljana, Murinjana i Mašničana. Napad je potpuno uspio i neprijatelj je odbačen skoro do Čakora i Brezojevice. Prilikom oslobođenja Murine kod nekoliko ubijenih Siptara našli smo lične karte iz kojih se vidjelo da su iz okoline Prizrena. Ovo govori da su Italijani izvršili širu mobilizaciju Siptara sa Kosmeta za borbu protiv ustanika. Na ovim položajima ostali smo do 1. avgusta, kada su pristigle jake italijanske snage iz Peći, pa se 4. avgusta prestalo sa frontalnim borbama.

Crnogorsko stanovništvo iz sela gusinjske i plavske opštine i iz Gornjeg Polimlja sklonilo se u planine po zbjegovima. U septembru se vratilo u Brezojevicu, dok se u ostala sela plavske i gusinjske opštine od crnogorskog stanovništva niko nije vratio sve do konačnog oslobođenja ovoga kraja 1944. godine. Poslije prestanka sa frontalnim borbama, članovi KPJ [12] ove dvije opštine priključili su se, po odluci MK KPJ za srez andrijevački, Kraljskom, Trešnjevskom i Trepačkom odredu-

Kada se sada sve ovo ocjenjuje, može se steći utisak da se možda nijesu iskoristile sve mogućnosti za pripremanje oružane borbe protiv okupatora i da su u toku borbe napravljeni izvjesni propusti i greške. To je moguće, ali treba imati u vidu da su prilike u ovome kraju bile vrlo teške. Partijska organizacija je bila mlada, a članovi KPJ sa nedovoljno iskustva da se snađu u tako teškoj i komplikovanoj situaciji. Međutim, činjenica je da su to bili mladi ljudi, potpuno odani pokretu i hrabri, da su do kraja ostali vjerni KPJ i skoro svi izginuli u narodnooslobodilačkoj borbi. Od članova Partije koji su radili na ovome terenu prije i za vrijeme julskog ustanka poginuli su: Milija Milačić (početkom 1942. godine u selu Brskute), Cvetko Turković (oktobra 1943. godine na Šar-planini, blizu sela Vratnice), Hajro Šahmanović (u jesen 1943. godine u Plavu), Uroš Džudović (21. novembra 1943. godine na Kozjaku, blizu Kruševa, Makedonija) i Bećo Bašić i Jusuf Redžepagić (1944. godine, u blizini Gusinja). Rat i revoluciju su preživeli: Đuro Lončarević, Miloš Džudović i Vuko Turković.

Vuko TURKOVIĆ

KAKO SAM POŠAO U PARTIZANE

a Ravnoj gori 2. avgusta javio sam se Draži Mihailoviću. U to vreme uz Dražu se nalazio vrlo mali broj aktivnih oficira bivše vojske, a radili su na organizovanju oficira koji su ostali po gradovima. Istovremeno se vodila i propaganda protiv Koste Pećanca koji je tvrdio da je on ukazom kralja Petra postavljen za komandanta svih četnika kao i protiv generala Novakovića, koji se tada nalazio na pl. Rudnik.

D^aža je nastojao da Pećanca i Novakovića kompromituje i kod Nedića kod koga se nalazio i lični Dražin emisar rez. konjički major Mišić. Sredinom avgusta sa ovim je upoznat i komandant nedićevske žandarmerije, žand. pukovnik Trifunović, pa je nešto kasnije poslao i vagonsku pošiljku opreme četnicima Draže Mihailovića.

U početku ove akcije D. Mihailovića izgledale su mi normalne, a kao naročito važnu smatrao sam ovu vezu sa Nedićem, koja će omogućiti uspešan početak organizovanih vojnih akcija protiv okupatora. Vojne akcije očekivao sam u skorom vremenu i od četničkih jedinica, s obzirom da su ih već izvodile partizanske jedinice.

Sve do oko 10. septembra nije postojala veza sa emigrantskom vladom i ona je uspostavljena direktnom radio-vezom, posredstvom jednog ličnog Dražinog poznanika iz turske ambasade preko koga je dostavljena šifra. Bio je to veliki događaj, jer je uskoro usledilo naimenovanje Draže Mihailovića za komandanta četničkih jedinica jugoslovenske vojske u otadžbini. Time su definitivno otpali svi njegovi konkurenti za ovo zvanje i položaj.[1]

[1] **Košta Pećanac do ovog vremena već se javno predstavio nemačkoj vojsci kao veran saradnik i počeo da rastura letke po celoj Srbiji u kojima je pozivao na uništenje komunista. Generala Novakovića sreo**

Posle ovog naimenovanja jedan deo bivših političara otvoreno se izjasnio za četnički pokret Draže Mihailovića i jedan od prvih koji je došao na Ravnu goru bio je Dragiša Vasić, poznati politički lakej kraljeve kuće.

Vojne kao i druge akcije partizanskih odreda koje su u ovom periodu obuhvatile skoro celu teritoriju okupirane Srbije, pokazale su da je četnički pokret D. Mihailovića pokret bez vojske. Izuzev četničkih jedinica iz okoline Čačka i na Ceru[2], **na** Ravnoj gori smotra prve četničke jedinice izvršena je tek oko 20. septembra.[3] Smotru je izvršio major Palošević.

U septembru se počelo u delo sprovoditi ono što je D. Mihailović zaključivao na raznim sastancima a koje nije nama, običnim oficirima, bilo poznato. Izdata je NAREDBA Ö MOBILIZACIJI koja je za prvo vreme određivala popis po okruzima svega za borbu sposobnog ljudstva. NAREDBA je izričito ukazivala da je cilj mobilizacije, pre svega, da se ne dozvoli ljudstvu pristupanje u partizanske jedinice koje vode borbu protiv okupatora. Naređeno je da treba »čekati« do pogodnog momenta.

Početkom septembra iz Beograda je na Ravnu goru došao neki Lenac, posebno poverljiv čovek D. Mihailovića za ovaj grad, sav blatnjav, sa iscepanim odelom i slomljenim naočarima. Rekao nam je da je u Ljigu uhvaćen od partizanskih jedinica i pri pretresu nađen mu je PLAN AKCIJE Nedićevih i četničkih jedinica za uništenje partizanskih jedinica, sa vremenskim rokovima i zajedničkim rejonima dejstava. Ova partizanska jedinica, nakon suđenja, pred večer ga je izvela na streljanje, no on je ispred plotuna pobegao.

Počeo sam razmišljati o svim ovim događajima. O partizanskim jedinicama koje se već bore protiv okupatora, i čet-

sam novembra 1941. godine u s. Sjetlina kod Prače. Koliko se sećam, rekao je da će putovati dalje (prema zap. Bosni i Crnoj Gori), no posle toga za njega nisam čuo.

[2] Meni lično je poznato da su se do početka septembra D. Mihailoviću pismenim izveštajima javili samo Marko Muzikravić, poručnik, iz okoline Čačka, i Račić sa Cera, koji je svoj izvestaj završavao parolom Smrt fašizmu — Sloboda narodu, pa se i ppukovnik Dragan Pavlović (tada načelnik štaba kod Draže) upitao: »Kakav je ovaj komunista!?«

J Po kazivanju potporu.čnika Pavla Meškovića, Draža Mihailović Je. pošto je razbijen njegov jurišni odred, između Tuzle i Kladnja u apnlskom ratu, obrazovao dve grupe oficira koje je trebalo prebaciti u Srbiju. Jednu je vodio on, a drugu major Palošević (njegov zamenik u odredu) i trebalo je da se obe sastanu na pl. Rudniku. D. Mihailović i® [sa] svojom grupom Drinu prešao u blizini Višegrada i došavši na fiavnu goru tu se i zadržao, dok se grupa Paloševića rasturila i sam je on kasnije naišao na Ravnu goru. Otud i pravo Paloševića da se niatra Dražinim zamenikom što je uvek naglašavao.

ničkim jedinicama na čelu sa oficirima kraljevske vojske koji se ne bore, koji naređuju mobilizaciju da se partizanske jedinice liše boračkog kadra i najzad sporazumeju se sa Nedićevim snagama o zajedničkim borbenim akcijama kojima treba uništiti partizanske jedinice.

Nešto u svemu ovome nije bilo u redu. Ništa mi nije bilo jasno sem da ovo što D. Mihailović radi — nije dobro.

*

U drugoj polovini avgusta Draži Mihailoviću se javio žand. major i komandir dvorske žandarmerijske čete, Jezdimir Dangić, kao komandant četnika Bosne i Hercegovine sa izveštajem o borbama srpskog naroda u tim krajevima i tražio je da mu Draža pošalje oficira. Priložio je i APEL ZA SPAŠAVANJE SRPSTVA od turskog pokolja koji je već bio uputio Nediću. D. Mihailović je odmah naredio da se iz gradova traže oficiri koji će dobrovoljno ići u Bosnu. Sa ovakvim zadatkom i ja sam se našao u Beogradu gde sam, pored ostalih, za ovaj odlazak zavrbovao i kapetana Sergija Mihajlovića.

Ovom vrbovanju obratio sam posebnu pažnju povezujući se sa oficirima koje poznajem i koji bi mogli ići u Bosnu, jer sam računao da tamo nema onog što onemogućuje borbu protiv okupatora.

Po naređenju D. Mihailovića u grupi od 8 oficira, pod vodstvom Sergija Mihajlovića, upućen sam i ja za Bosnu gde je trebalo da se javimo majoru Jezdimiru Dangiću. Sa Ravne gore krenuli smo 24. septembra 1941. godine preko Tometinog Polja, Rogačice i Ljubovije. U Ljuboviji smo, 26. septembra zanoćili u kući apotekara Pavlovića (zeta S. Mihajlovića) od koga smo i dobili prve informacije o stanju u Bosni. Rekao nam je da se Dangić nalazi u Drinjači, a govoreći o borbama spomenuo je da se na Romaniji bori partizanski komandant Čiča i da je ovaj već odneo brojne pobede, da je imao mnogo zarobljenih neprijateljskih vojnika i da je zarobljene slao na rad u Srbiju.[4]

Sutradan pred veče u Drinjači smo se javili majoru Dangiću. Dangić nam je do kasno u noć pričao o herojstvu ustanika pri prvom oslobođenju Vlasenice, Han-Pijeska i Srebre-

[4] U prvoj polovini septembra 1941. godine sa Crvenih stijena neprijatelj je izvršio upad na slobodnu teritoriju ali na Glasincu je zarobljena sva njegova vojska. Narodni sud sudio je samo one koji su palili kuće a ostali domobranski vojnici dobili su status vojnih zarobljenika. Jedan deo ovih prebačen je na rad u prvu partizansku fabriku oružja (Titovo Užice) a drugi je zadržan u Podromaniji; od ovih su se neki pridružili partizanima.

nice i izlagao političke ciljeve ove borbe. Pre svega trebalo je uništiti sve što je »tursko«, pobiti sve »patlidžane« (tako je nazivao partizane) i stvoriti VELIKU SRBIJU od Triglava do Jadranskog i Egejskog mora i u ovakvoj državi Srbi bi imali dominantnu ulogu, jer je i ovaj rat (aprilski) pokazao da su Hrvati izdajice i da se na njih nikada ne možemo osloniti. Spomenuo je da mu je Nedić[5] dao pomoć od milion dinara i nazivao ga je »srpskom majkom«. Borbu protiv okupatora ni jednom reči nije spomenuo.

Dangić nam je sve ovo pričao uz rakijicu, pripit i pa onoj narodnoj »što na umu to na drumu« jasno je izlagao ciljeve četničke borbe, često naglašavajući da partizane treba likvidirati i to što pre.

Po još odmah sačinjenom resporedu pod vodstvom Sergija Mihajlovića, poručnici Milorad Momčilović (kasnije komandant Romanijskog četničkog korpusa), Nenad Đorđević (docnije prešao u Nedićevu vojsku) i ja 28. septembra krenuli smo za Romaniju i preko Vlasenice, Han-Pijeska i Sokoca gde smo u kući Joke Kosorić ručali i doživeli prvo bombardovanje od Pavelićeve avijacije.

U popodnevnim časovima 30. septembra stigli smo u štab Romanijskog partizanskog bataljona i prvi put sam slušao kako ljudi javno govore da su komunisti.

Razgovarali smo sa Slavišom Vajnerom Čičom i Sergije Mihajlović ga je upitao gde možemo da se javimo majoru Bošku Todoroviću. Međutim, on tada nije bio na Romaniji. Kako se ni sutradan nije moglo ustanoviti gde je major Tođorović, resili smo da se vratimo u Han-Pijesak.

Pre polaska Čiča je zamolio S. Mihajlovića da mu ostavi jednog od nas koji će pomoći u reorganizaciji bataljona u odred, s obzirom da su partizanske snage ovog bataljona bile mnogo narasle. Kako sam bio najmlađi po rangu, S. Mihajlović mi je naredio da ostanem dajući mi zadatak da pazim šta se sve kod ovih komunista radi, da to zapamtim i da se vratim kada me pozove.

[5] Kakve je sve veze Dangić održavao sa Nedićem nije mi poznato.. Kasnije se pričalo da će ist. Bosna biti anektirana Nedićevoj Srbiji i kao prva faza ovoga trebalo je da bude predaja Višegrada Nediću. U novembru 1941. godine domobranska posada je napustila Višegrad i u "jega su, nakon nekoliko dana, ušle talijanske okupatorske snage pa se u Višegrad moglo da ulazi sa četničkim propusnicama. Ovakvu propusnicu upotrebio sam i ja iz Donje Lijeske za hvatanje veze sa mesnom partijskom organizacijom.

No, nije se tako desilo. Čiča i Borisa Kovačević Sćepan a potom i Ilija[6] u razgovorima govorili su mi o ciljevima na-Todnooslobodilačke borbe koju vodi KPJ. Isticali su da se jedino do pobede može doći borbom protiv fašističkog zavojevača. Posebno su naglašavali da će pobedom nad fašističkim okupatorom narod da ostvari i svoja prava na slobodan život, jer takva prava već i sada koristi na slobodnoj teritoriji. Konačno, jasno mi je bilo da se protiv okupatora bore samo partizanske jedinice.

Administrativni deo reorganizacije vrlo brzo je završen, jer ranije formirane čete, na terenu su već bile prerasle u jake bataljone.

U ovome periodu vojnička situacija na sektoru Romanijskog NOP odreda u odnosu na snage okupatora karakterizirala se sa ustaljenim frontovima tj. neposrednim dodirima sa neprijateljskim snagama na Crvenim stijenama i kod Pala, a Knežina, Žepa i Rogatica bile su opkoljene, rasecale su veliku oslobođenu teritoriju ovog odreda.

Nakon dužih diskusija o ovoj situaciji odlučeno je da se otpočne sa ofanzivnim napadima. Rečeno je da se glavni napad izvrši na Rogaticu i da to učine već angažirane jedinice (Semećki bataljon, delovi Sočićkog bataljona, četa Planinića) i nove snage odreda (1. romanijska četa, i delovi Sočićkog i Pračanskog bataljona), zatim četničke jedinice Radivoja Kosorića i Mitrovića koje su već dejstvovale sa pl. Semeć prema Rogatici.

Predviđeno je da se izvrše diverzantski napadi na Crvene stijene, Knežinu i Zepu, koji će prethoditi glavnom, sa ciljem da se kod neprijatelja stvori dezorijentacija, a po izvršenju zadatka glavnog napada da se iz ovih mesta izbaci neprijatelj.

Razradivši planove, otpočeli smo sa pripremom planiranih akcija.

Ovih dana upoznao sam Svetozara Vukmanovića Tempa koji je bio delegat Vrhovnog štaba NOV i POJ. Pričao nam je o savetovanju u Stolicama, o zaključcima koji su doneseni. Tih dana održan je i sastanak sa Dangićem sa kojim je trebalo uskladiti ciljeve borbe. Ali na tom sastanku nisu, tako reći, postignuti nikakvi rezultati. Tempo je Dangića kritiko-

[6] Slaviša Vajner čiča — komandant Romanijskog NOP odreda. Borisa Kovačević Šćepan — politički komesar Kalinovičkog NOP odreda. Pavle Goranin Ilija — politički komesar Romanijskog NOP odreda.

vao za sve ono što se meni kod četnika nije svidelo.[7] Saslušavši Čiču o planiranim akcijama, Tempo je naredio i njihovo požurivanje i obećao potrebnu municiju za rogatičku akciju.

Određen je dan dobijanja municije za napad na Rogaticu, a do tog vremena treba obilaziti položaje i vršiti izviđanja. Taj zadatak postavljen je Iliji Goraninu i meni. Oko 10. oktobra u selu Stjenice sreli smo se sa majorom Boškom Todorovićem koga smo upoznali sa planiranom akcijom. Čuvši ovo, major Todorović je pozvao svog ađutanta (vazduhoplovni kap. I kl. Manojlović) i počeo mu diktirati zapovest za napad, koju je povukao kad smo mu rekli da takva postoji i da se ona sprovodi.

Plan za napad na Rogaticu imao je dve etape. U I etapi brzim napadom novih snaga (1. romanijska četa i snage sočićkog bataljona) trebalo je savladati spoljnu odbranu Rogatice, a druge snage sa pravca Semeća već otpočinju nastupanje prema Rogatici. Grad je trebalo obuhvatiti sa tri strane ostavljajući slobodnu stranu prema Mesićima. U II etapi predviđali smo napad iz marša na sam grad.

Ovakav razvoj akcija za oslobođenje Rogatice predviđali smo jer u ovom gradu pored 200 do 250 domobranskih vojnika pod komandom natporučnika Vrkljana, nalazilo se i izbeglo stanovništvo okolnih sela i računali smo da će branioce obuhvatiti panika sa našim prilaženjem gradu i da će za svoje povlačenje iskoristiti pravac prema Mesićima. Posebno smo molili majora Todorovića da obezbedi disciplinu kod četničkih jedinica (bataljon četnika Radivoja Kosorića i četa Mitrovića) s obzirom da su se oni graničili sa ovim pravcem Rogatica — Mesići.

Borbe za oslobođenje Rogatice trajale su od 13. do 26. oktobra. Tok ovih borbi pokazao je da se četničke jedinice nisu držale planiranih zadataka. One su nastupale tačno prema pravcu koji je trebalo da bude slobodan za povlačenje neprijatelja pri čemu su usput palili i ubijali sve što je muslimansko. Ovim je neprijatelj nateran u grad i primoran na organizovanje odbrane, a mi smo prihvatili borbu, nepovoljnu za nas, s obzirom da naš borački sastav nije bio obučen za borbu u naseljenim mestima. Major Todorović, tokom opsade grada, nastojeći da ispravi jednu načinio je drugu grešku. Sa celog fronta skupio je dobrovoljce i naredio napad po danu na posednutu i utvrđenu školu. I, naravno, mnogo boraca je poginulo ispred ove škole.

[7] **Reč je o sastanku u Bratuncu na kojem su, pored Tempa, bili** [1] **drugi rukovodioci NOR-a ovog kraja.**

Ovako dugo vođenu operaciju kritikovao je i drug Tito. To nam je saopštio Seljo (Slobodan Princip) koji je došao iz Vrhovnog štaba. Tada smo dobili iz Vrhovnog štaba benzin i benzinske flaše. 24. oktobra navečer ovim benzinskim flašama zapaljene su skoro sve periferne kuće Rogatice. Kod neprijatelja je nastala panika te je on u toku noći 26. oktobra probio naš obruč prema Renovici. Mi smo u zoru oslobodili Rogaticu. Neprijatelj u svom povlačenju prema Renovici, Mesićima i Međeđi bio je razbijen od naših ranije postavljenih zaseda.

Istoga dana, nakon temeljno izvršenog pretresa od strane partizanskih jedinica, stigla je *naredba o svečanom ulasku, trupa u grad,* potpisana od majora Todorovića. Mislio je gospodin major da svečano uđe u oslobođenu Rogaticu na čelu svog brojnog štaba. Nisam mogao da drugovima Čiči i Iliji ne spomenem greške i formalizam majora Todorovića iako je on u bivšoj vojsci završio višu školu vojne akademije.

Odmah se postavilo pitanje *ratnog plena.* Četničke jedini koje su učestovale u ovoj operaciji otpočele su da vrše pljačku i nasilje nad muslimanskim življem. Palili su muslimanske kuće i ubijali sve što im je došlo do ruku. U ovoj pljački, pored četničkih jedinica, učestvovali su mnogi njihovi rođaci, familije, poznanici koji su čak i kolima gonili opljačkanu imovinu.

Kod partizanskih jedinica bilo je obrnuto. Za prenos ratnog plena u Podromaniju upotrebljena su 4 kamiona; ratnim plenom smatralo se sve ono što je bilo uskladišteno u javnim magacinima i imanja ozloglašenih ustaša (npr. Jaukovića u Rogatici). Jedinicama je bilo najstrože zabranjeno pljačkanje. A ovim načinom korišćenja ratnog plena stvarala se mogućnost maksimalne upotrebe zaplenjenih dobara za dalje vođenje ratnih operacija.

U Rogatici je isto veče održan sastanak partizanskih rukovodilaca (Čiča i Ilija) i četničkih komandanata (major Todorović i kap. Manojlović). Cilj sastanka je bio da se u oslobođenoj Rogatici uspostave potrebne ustanove. Major Todorović predložio je da se postavi za sreskog načelnika u Rogatici bivši sreski načelnik Vlasenice, a za komandanta mesta poručnik Mićo Stanar, partizanski dezerter (pre prelaza u četnike Stanar je bio u Romanijskom odredu). Ovakav predlog Todorovića najenergičnije je bio odbijen od drugova Čiče i Ilije i nakon duge i prilično oštre diskusije zaključeno je: da se uspostavi Sreski narodnooslobodilački odbor za rogatički srez, a predsednik ovog odbora da bude Janko Jolović; zatim da će se za komandanta mesta postaviti partizan a za njegovog zamenika četnik i da će se odluke iz njihovog delokruga rada

(koji nije bio definisan), donositi zajednički (Čiča i Ilija saopštili su odmah da ću ja biti komandant mesta privremeno); i, dalje, ratni plen će se podeliti jedinicama, srazmerno njihovom učešću u oslobođenju Rogatice. Konstatovano je da su partizanske snage učestvovale sa 80% od ukupnog broja i da im toliki procenat ratnog plena pripada.

Nakon ovakvog zaključka major Todorović je zahtevao da mu se da 20% ratnog plena koji su partizanske jedinice prenele u Podromaniju, a drugovi Čiča i Ilija zatražili su da četničke jedinice daju 80% onoga što su one opljačkale. Pošto Todorović opljačkano nije mogao da povrati, to nije dobio ni deo našeg ratnog plena iz Podromanije.

Sutradan, čitajući četnički bilten o vođenim razgovorima u Rogatici, gde su kao prisutni partizani spomenuti Čiča, Ilija i Naum, Čiča mi reče: »Vidiš, boga mu, Naume, i Todorović zna gde ti je mesto«.

Iz mog vrlo kratkog boravka u Rogatici spomenuo bih još jedan događaj. Ubrzo je Vrhovni štab Romanijskom partizanskom odredu poslao 200 pušaka »partizanki«. Trebalo je da se podele partizanskim jedinicama. Ovakva raspodela pušaka je bila potrebna s obzirom da su izvesne jedinice pokazivale želju da pređu četnicima što su neke i uradile, a neke jedinice, npr. Semećki i Sočićki bataljon, odlučile su da i dalje budu u Romanijskom partizanskom odredu, ali da će priznavati komandu i Čiče i Todorovića. Ove jedinice su kasnije učestvovale u akcijama za oslobođenje Goražda i Foče. Ali su se one istakle više pljačkom nego svojom borbenošću. Deo ovih partizanskih pušaka poslat je i u Rogaticu i one su date uglavnom Seljanskoj četi iz koje se nešto kasnije formirao Rogatički partizanski bataljon. I drug Tito se lično interesovao kako su podeljene poslate puške i koje su ih jedinice dobile.

Nakon 4 dana po oslobođenju Rogatice došao je i kapetan Sergije Mihajlović, naimenovan od Dangića za komandanta Rogatičke četničke brigade. U vođenim razgovorima sa Čičom i Iilijom, upitan odakle mu vojska, odgovorio je da ona već postoji i spomenuo već postojeće jedinice Romanijskog partizanskog odreda. Tada mu je rečeno da su to partizanske jedinice i da četnici mogu samo da sarađuju u zajedničkoj borbi protiv okupatora. Ovom prilikom S. Mihajlović saopštio mi je naređenje Dangića da treba da se javim u Vlasenicu, što sam odmah odbio. Kako je bilo uobičajeno, spomenuo je »kralja«, »otadžbinu« i kao *posebno važno* rekao mi je da su komunisti protiv kralja i naroda uopšte.

No, već sam bio raskrstio sa četnicima. U ist. Bosni do ovog vremena video sam da su četničke jedinice najobičniji

pljačkaši. Na oslobođenoj teritoriji vršili su masovna ubistva. Palili su kuće, napunjene muslimanskim ženama, decom i starcima.

Na dužnosti komandanta mesta u Rogatici ostao sam vrlo malo i odatle upućen na Romaniju, prema Palama, u jedinicu Milana Simovića. Ovde sam se upoznao sa Kostom Nadom. On nam je pričao svoje uspomene iz španskog građanskog rata u kojemu je lično učestvovao. Opširno je govorio o našoj borbi i ulozi koju ima Komunistička partija Jugoslavije. Sve me to oduševljavalo i bio sam zadovoljan što se nalazim zajedno sa borcima — komunistima.

Eto, putem ovih događaja i susreta sa komunistima moj životni put iznen,ada se promenio, a nešto docnije, kada sam primljen za člana Komunističke partije, moj dalji rad dobio je sadržajniji karakter. Namesto uloge žandara kapitalizma i čuvara kralja, za šta sam se u bivšoj vojsci i školovao, našao sam se u redovima Narodnooslobodilačke vojske, postao sam članom Komunističke partije Jugoslavije.

I nikad nisam zažalio što se moj životni put u 1941. godini ovako izmenio, jer sa narodom uz KPJ i pod rukovodstvom druga Tita, moglo se uvek naći snage za savlađivanje svih teškoća, kako u periodu kada se pokret široko rasplamsavao, tako i u vreme kada je trpeo svoju oseku.

Naum ZAFIROVSKI

DALMATINSKI PARTIZANI U LICI 1941.*

Udarna grupa sela Srime kod Šibenika napala je 25. oktobra 1941. godine jednu talijansku vojnu patrolu od 5 vojnika, koja je osiguravala telegrafsku liniju Vodice—Šibenik. Ubijena su dva, a teže je ranjen jedan vojnik iz patrole. Talijanski prijeki vojni sud odmah je zasjedao u Vodicama i 15 lica bilo je osuđeno na smrt strijeljanjem. Od njih je 12 strijeljano.

Desetak dana iza ovog događaja, 10. novembra, krenula, je prva grupa partizana s ovog područja za Liku. Kad su krenuli u grupi ih je bilo 9. Sprovodio ih je član Rejonskog komiteta KPH Vodice Milo Vlahov, putem kojim je već odranije bila uspostavljena veza s Bukovicom i preko nje s Likom. U selu Čista Mala dočekao ih je na punktu Jovan Lalić, skupa sa Kalanj Spasom, koji ih je sproveo do svog sela Zažvića. Do Cicvara ih je srpoveo Jošo Macura ado Ostrovi.ce Đuro Mijajlica. Do Gošića i Đevrsaka pratili su ih svi navedeni vodiči zajedno, a skupa s njima i razna osiguranja, straže i patrole, kojesu obezbjeđivale kretanja prvih partizana. Kad su se našli u Đevrskama brojnija je bila pratnja nego sama grupa partizana — boraca. U svim navedenim mjestima prve partizane su sačekivali s gomilama jela i pića, pa se to ponovilo i u Đevrskama. Do Mažibrada, zaseoka Kistanja, otpratili su ih Gojko Ležaić i Vujo Đurica iz Zečeva. Do stanova Bezbradica stigoše u samu zoru 11. novembra. Susret između naoružanih Primoraca, Hrvata i naoružanih Bukovčana, Srba, bio je nadasve srdačan i bratski.

Na tom mjestu pao je zaključak da ova prva grupa partizana ne ide dalje, nego da se glavni vodič, Milo Vlahov vrati natrag na vodički teren, gdje je još nekoliko drugova čekalo-

L[10] . * Članak je napisan na osnovu postojećih dokumenata, izjava sunika događaja i ličnih sjećanja autora.

na odlazak u Liku. Vlahov je još istog dana krenuo natrag za Vodice. Na tribunjskom terenu čekalo ga je još 7 drugova, koji s njim krenuše do Bezbradica u sastav prve grupe. Kada je u noći 13/14. novembra ovih 16 primorskih partizana trebalo da krenu dalje za Liku, njima se priključilo još i 8 drugova iz Bukovice, iz okolice Kistanja, tako da ih je najzad u grupi bilo 24.[1]

O napred navedenom govori u svojim sjećanjima Dmitar Macura slijedeće:

»Krsto Bezbradica i ja smo bili određeni da prihvatimo prvu grupu primorskih partizana na međi Macure—Zečevo. Tako smo ih tu čekali jednu noć, ali nisu stigli, a druge noći čekali smo ih Nikica Popović i ja. Dalmatinci su stigli u samu zoru, a doveo ih je Vujo Đurica iz Zečeva.

U ovoj prvoj grupi bilo je 10 drugova, a poslije nekoliko dana je stiglo još 5. Smješteni su u stan Ignjatija Macure, a hranu je spremao Aćim Macura. Cim je stigla druga grupa, odveo sam je u stanove Grulovića, jer smo i prvu grupu dan ranije tamo odveli.

Za mene je bilo naročito zadovoljstvo i čast u početku nastanka što sam određen za prihvat drugova iz »Primorja.«

Ovako jedinstvena grupa krenula je dalje preko Mokrog Polja i Bukarica na Rujište, gdje se nalazio 10. partizanski odred Milojka Ćuka, koji ih je dočekao, dao im za pratnju jedan vod a ovaj ih otpratio preko Velike Popine, Glogova, Bruvna, Klapavice, Visuća, Jošana, Pečana i Debelog Brda do Krbavice. Tu su se javili štabu Grupe ličkih odreda, kome je Milo Vlahov predao pismo OK KPH za sjevernu Dalmaciju. On se potom vratio u Dalmaciju po nove partizane, oružje i materijal, koga je kasnije nekoliko puta prebacivao, kako za Bukovicu, tako i za Liku.

Na putu kroz Liku ova grupa partizana iz Dalmacije bila je vrlo srdačno primljena. U svakom selu su ih dočekivali s pjesmom, hvatali se s njima u kolo, pomogli im nositi opremu, oružje i municiju, vrlo gostoljubivo ih primali u kuće radi ishrane i konačišta.

0 putu ove grupe partizana iz Bukovice u Liku piše Dmitar Macura:

»Iz Grulovića stanova krenusmo za Liku nas 19. Ja se sjećam ovih drugova: Kamilo Pamuković, Stanko Mićin, Niko Mačukat, Frane Roca i Stipe Zore — svi iz Vodica; Niko Popov, Ante Krapljanov, Ante Jerkin i Mlado (ne sjećam se prezimena) — svi iz Tribunja; zatim Brico i Marinko (čijih se

[1] **Prema usmenom kazivanju Mila Viahova.**

France Slana: IZ AKCIJE

prezimena ne sjećam, kao ni odakle su bili, a ni ostalih imena se sada ne sjećam). Sa njima smo krenuli Krste Bezbradica, Miloš Mačak i ja. Prije pokreta izabrani su za komandira voda Miloš Mačak, granični narednik, a za politkomesara Ante Jerkin.

S nama su pošli i Nikica Popović i Stanko Tišma do Gubavčeva Polja u Lici, gdje su nas dočekali drugovi Ličani. Baš toga dana održavan je jedan zbor u školi u Gubavčevom Polju.

Svi prisutni u školi, koja je bila puna, primili su nas sa poklicima: Živjeli drugovi Dalmatinci! Živjeli borci Hrvati!

Pri povratku za Dalmaciju Milo Vlahov je 21. novembra u Ležaićima, kod Đevrsaka, saznao da u susjednom selu Ostrovici čeka jedna grupa od 26 boraca, koja je tamo predanila kod kuće Miloša Bjelanovića. Vlahov je odmah krenuo tamo. Našao je drugove Ivu Marasa i Dragu Zivkovića, koji su za Liku vodili, svojim putem, partizane iz primorskih sela Prvića, Srime i iz Šibenika. Dotle su stigli bez ikakvog vodiča, lutajući po nepoznatom terenu. Miloš Bjelanović ih je rado primio pod svoj krov i u svemu im izišao u susret. Danju su im seljaci iz okolnih zaselaka donosili hranu i piće, a okupator za njih nije saznao. Po padu mraka krenuli su prema Ležaićima, gdje ih je dočekalo preko 30 seljaka. Svi su ih posmatrali s radošću.

Dugo u noć su razgovarali s ljudima i ženama, zajedno pili, nazdravljajući jedni drugima u slavu buduće pobjede, za propast Talijana i domaćih izdainika. Najzad su i zapjevali. Te večeri ljudi iz zaseoka Ležaić čuli su prvi put »Bilećanku« i još nekoliko drugih borbenih pjesama. Mlađi, pismeniji, odmah su zabilježili tekstove pjesama, kako bi ih i oni naučili pjevati. Primorci su pokušali da zajedno s Bukovčanima zapjevaju neke pjesme s ojkanjem, ali to nikako nije išlo, pa su im se prisutni od srca nasmijali. Veselje je trajalo dugo u noć i niko od njih nije ni pomišljao da su Talijani udaljeni svega 3 km i da do njih vodi dobra, ravna cesta. Noću su krenuli za Macure, gdje su stigli sutradan ujutro. Tu su predanili i spremili se za dalji pokret prema Lici.

Ali nije bilo lako predaniti ni u Macurama. Ljudi iz okolnih zaselaka saznali su da se tu nalazi sva sila naoružanih »bodula«, pa je došlo malo i veliko da ih se nagleda. Tek poslije zadržavanja od nekoliko dana u Macurama, krenuli su za Liku. Išli su preko Mokrog Polja na Rujišta, ali umjesto da odatle idu putem kojim je već išao Vlahov s prvom grupom partizana, neki vodič ih je zaveo i u Dubokom Dolu umalo nisu upali u zasjedu četničkih elemenata. Ona je izbjegnuta i gru-Pa je sretno stigla u Krbavicu do Štaba Grupe odreda za Liku.

Ü međuvremenu između odlaska prve i druge grupe partizana za Liku, tamo je otišla još jedna grupa. U stvari, ona je datumski druga, jer je sa zatonskog terena krenula 16^ novembra, a u njoj su se nalazili drugovi iz sela Zatona, Vodica, Krapnja i Primoštena. Brojala je 40 boraca.

Petog decembra 1941. godine nalazio sam se na vezi na partijskom punktu u selu Sovje, kod Tribunja. Od drugova sa tog punkta, Stipe i Jose Cvitana, saznao sam da se očekuje dolazak jedne grupe partizana sa otoka Iža koje je trebalo prebaciti za Liku. Skupa s ovim drugovima, koji su imali da osiguraju vezu, otišao sam na rt Obinuš, gdje smo pomenutu grupu čekali nekoliko sati. Puhao je snažan jugo (južni vjetar) i povremeno je padala kiša. Po takvom nevremenu teško je očekivati da jedan ribarski brod na jedra savlada burno more, pa tako tog dana ovi drugovi i nisu stigli na pomenuto mjesto. Ova, četvrta po redu, grupa partizana sa otoka Iža, brojala je 32 druga na čelu s Antom Baninom i Stankom Parmačom. Krenuli su iz svog sela 6. decembra. Ribarskim brodom stigli su nekoliko dana kasnije, ali ih niko nije dočekao, pa su se morali brodom vratiti natrag do ostrva Smokvica, na Kornatima, gdje su se zadržali tri dana, dok veza nije najzad uspostavljena. Bili su prihvaćeni u Sovju i tada su po već uhodanoj vezi krenuli i oni za Liku.

U vezi s ovom manjkavošću pri prihvatu drugova sa Iža, OK KPH za sjevernu Dalmaciju u Šibeniku izdao je jednu okružnicu u kojoj se kritikuje rad partijske ćelije u Tribunju, koja nije posvetila dovoljno pažnje prihvatu drugova. Mi smo je u Betini razrađivali 21. decembra 1941. godine.

U selu Oraovac od ove prve četiri grupe dalmatinskih partizana formiran je partizanski odred, koji je poslije u Krbavici ušao u sastav bataljona »Marko Orešković«, kao njegova 3. četa, koja je brojala oko 130 boraca. Komandir čete je bio Stanko Parmač, učitelj sa Iža, a politički komesar Ante Banina ribar iz istog sela.

29. decembra 1941. godine ova četa je napala jednu talijansku kolonu kod sela Bjelopolja, u kotaru Korenica. O ovoj borbi piše u svom pismu, koje je uputio Okružnom komitetu KPH za sjevernu Dalmaciju u Šibeniku 16. februara 1942. godine Zvonko Čukrov, vodni delegat 3. čete, slijedeće:

Drugovi, naša divovska borba je otpočela 29. decembra 1941. Mi smo branili selo Bjelopolje i sukobili se s okupatorom 29. XII 1941. Iako je neprijatelj bio jači pet-šest puta, mi smo prešli u kontranapad i potjerali okupatora u sam grad Korenicu... Drugovi, u tim svim borbama od 29. XII 1941. do 14. II 1942. na našoj strani ima samo oko 25

žrtava od toga su naši gubici Dalmatinaca slijedeći: Ižanin Rokov Šante Mušica, Vodičanin Miko Dunat, iz Srime Skroza Ante Glavar, Lučanin Skalabrin Ante Smude, Krapljanin Nikola Jurić, Pajić Dušan od Knina, Risto Bezbradica od Kistanja, iz Šibenika Dume Zmačić, Joso Berović i'Nikola Jelovčić.

Ova prva borba dalmatinskih partizana imala je snažnog utjecaja na narod Like. I sam glavni štab Hrvatske u izvještaju k. br. 7 od 30. marta 1942. godine piše:

U tom se dijelu Like razvila najteža borba za sprovođenje partizanske linije. To je jedini teren gdje je okupatoru bilo uspjelo uhvatiti većeg korijena i među srpskim stanovništvom. Nakon ulaska talijanskih trupa u Liku i njihovog prividnog progona ustaša, partizanski je pokret bio znatno pao. Dugo još nakon toga partizani su izbjegavali napade na okupatorske snage. Prvi je ozbiljan sukob, koji je imao odjeka za cijelu Liku, bio sukob kod Korenice koncem prošle godine (28. XII)[2]. Sam su sukob izazvali Talijani, koji su došli pljačkati sela, a prihvatila ga je četa Dalmatinaca — Hrvata«.[3]

Sta su prvi partizani iz Dalmacije značili za NOP Like 1941. godine i kasnije, najbolje se može vidjeti iz izvještaja Štaba Grupe NOP odreda za Liku od 12. marta 1942. godine Glavnom štabu NOPO Hrvatske o stanju u jedinicama. Na traženje OK KPH Šibenik da im se partizani Dalmatinci vrate radi formiranja jednog partizanskog odreda, koji bi djelovao na terenu Bukovice, u Dalmaciji, politički komesar navedenog štaba piše:

•. ... Kako se upravo sada nalazimo u velikim borbama na više krajeva, a kako pored toga očekujemo borbe na Ljubovu, a eventualno i kod Turjanskog, ne bismo mogli, iz čisto vojničkih razloga, poslati Dalmatince, a da ne ugrozimo našu frontu. Odlaskom Dalmatinaca nastala bi na našem frontu praznina, koju ne možemo za sada popuniti... Osim ovog vojničkog, postoji još jedan veoma važan politički razlog, koji nam ne dozvoljava da barem za sada vratimo Dalmatince. Dalmatinci predstavljaju 75% Hrvata partizana Like, pa bi njihovim odlaskom ostao veoma malen procenat Hrvata u Ličkoj partizanskoj grupi. Tu bi nam škodilo u našem političkom radu među ličkim Srbima... Odlaskom Dalmatinaca sada dao bi novog podsticaja neprijateljskim elementima za harangu protiv Hrvata. Tim više, što su baš Dalmatinci započeli borbe protiv Talijana u Lici, pa bi svijet, s obzirom na današnje velike borbe i na predstojeću talijansku ofanzivu, tumačio krivo njihov odlazak.

1 na kraju molba glavnom štabu Hrvatske:

[2] **Odnosi se na 29. XII 1941. godine (prim. G. J.).**

ij, [3] **Zbornik Vojnoistorijskog instituta JNA, tom V, knjiga 3, str. Izvještaj GŠ NOP Hrvatske od 30. ožujka 1942. god.**

Žato vas molimo, da pri donošenju svoje odluke o ovoj stvari imate u vidu sve ove momente. Dalmatince bi mogli povratiti **u** Dalmaciju kasnije. Mislim da bi bilo dobro kad bi poslali svoju odluku i OK za sjevernu Dalmaciju.[4]

Ne samo svojim dolaskom i svojim političkim, agitacionim i propagandnim djelovanjem, već prije svega svojom borbom i žrtvama koje su dali na pragu domova bratskog srpskog naroda Like, prvi dalmatinski partizani bili su pioniri bratstva i jedinstva između dva naroda, na čiji razdor i bratoubilački rat je okupator sve davao. Mali broj najsvijesnijih boraca Dalmacije predstavljao je u moralno-političkom pogledu značajan doprinos stvaranju i jačanju bratstva i jedinstva.

Gojko JAKOVCEV

[4] Zbornik dokumenata **VII,** tom **V, knj. 3, dokument br. 95 str. 274.**

RAD VOJNOG KOMITETA U KAVADARCIMA 1941. GODINE

U drugoj polovini maja 1941. godine u Kavadarcima je formiran Vojni komitet u kome su bili: Pero Ugurov — komandant, Kiro Spanđov, Blagoj Krstić i Pano Čejkov. Direktivu za formiranje Vojnog komiteta dobio je tadašnji sekretar Mesnog komiteta Pero Ugurov. On je bio u Skoplju i direktivu su mu dali: Sarlo, Pero Tikvar i neki drug rodom iz Crne Gore.

Rad Vojnog komiteta sastojao se u sledećem:

1. Uspostavljanje veza sa selima, jer je do tada veza partijske organizacije sa selima bila slaba. U to vreme postojale su samo u dva sela partijske organizacije, i u nekim samo poneki član Partije. Za taj rad angažovane su sve partijske ćelije kako u gradu, tako i one koje su već bile formirane u selima. Posebno su bili zaduženi pojedini članovi Partije, a i simpatizeri, za uspostavljanje veza. Grupisanje sela za ovaj rad izvršeno je na sledeći način:

a) Monopolska partijska ćelija je radila sa selima: Rosoman, Ribarci, Trstenlk, Manastirec, Sirkovo, Kamen Dol i Mrzen.

b) Partijska organizacija, u kojoj je sekretar bio Dime Pop-Atanasov, a članovi: Aco Icev, Kiro Atanasov i Atanas Zlatev radila je sa selima: Dolni i Gorni Disan i Vešje.

[1] c) Partijska organizacija u selu Begništu sa selima: Begaste, Resava, Košani i Dabnište.

d) Partijska ćelija sa sekretarom Dimkom Angelovim Gaberom sa selima: Radnja, Bohula, Čemersko, Strmaševo i drugim selima u rejonu Bošavije. Posebno zaduženje sekretar •|[e] dobio za selo Dabnište, pošto je u tom selu ranije bio uči-[tel].i i ljude je dobro poznavao.

e) Pano Cejkov i Gando Zdravev iz sela Vozarci radili su sa selima: Vozarci, Sivec, Drenovo, Dradnja, Šeškovo i Brušani.

f) Tošo Novev sa svojom grupom dobio je zadatak da radi sa selima: Raec, Kesendre, Dodobil i Mramor.

g) Dime Pocev, mada nije bio član Partije, dobio je zadatak da radi sa selima: Rožden, Mrežičko i Klinovo.

Na taj način Vojni komitet je uspeo da obuhvati gotovo sva sela. Članovi Partije sa određenim direktivama odlazili su skoro svake nedelje u sela. U prvo vreme direktive su se odnosile na razobličavanje bugarskog okupatora, stvaranje poznanstava, skupljanje oružja i na privrednu sabotažu (da se okupatoru ne predaje hrana, vuna i dr.).

2. Formirana je grupa za rukovođenje diverzantskim akcijama. U grupi su bili: Pano Cejkov, Mito Hadži-Vasilev i Lazar Stevov. Oni su držali na vezi još nekoliko drugova. Njihov zadatak je bio da ruše železničku prugu Skopje — Solun, da prekidaju telefonske veze, ruše mostove i drugo. Odgovoran za rad grupe bio je član Vojnog komiteta Pano Cejkov.

3. Ispitivanje terena i formiranje baza. Ovim radom rukovodio je Dimko Angelov, a sa njim su sarađivali: Koljčo Nikčev, Todor Tašev, Jovanče Vkot i jedan drug iz Bošavije. Njihov zadatak je bio da se na terenu pronađu peštere, zgodna skloništa za rad ilegalaca, tehnike i dr.

4. Skladiranje oružja, sanitetskog materijala, hrane i pronalaženje stanova bio je poseban zadatak Vojnog komiteta. Za ovaj rad, kao član Vojnog komiteta, bio je zadužen Kiro Spanđov Brko. U njegovoj grupi, pored ostalih, radili su i sledeći drugovi: Blagoj Krstić, Dančo Pop-Atanasov, Mile Sosifov, Kiro Hadži-Vasilev, Boro Murgov, Gando Zdravev, Mito Cingarov i Vidan iz sela Garnikovo. Od oružja je bilo prikupljeno: oko 80 pušaka, 6 puškomitraljeza, dosta municije, bombi, pištolja, dinamita i dr. Ovo oružje je bilo skladirano u tri kuće. Bilo je još i neskladiranog oružja. Ono je sačuvano i pored Sarlove direktive da se oružje ne skuplja, da se kadrovi čuvaju, uz objašnjenje da će nam Crvena armija poslati oružje kada nam bude trebalo. Partijska organizacija u Kavadarcima nije sprovela direktivu o predavanju oružja koje je bilo sakupljeno. Posle te direktive nastao je jedan mali period pasiviziranja u daljem prikupljanju oružja,' mada su za to postojali povoljni uslovi.

Na ovim zadacima odvijala se aktivnost Vojnog komiteta i celokupne partijske organizacije, sve do napada fašističke Nemačke na Sovjetski Savez.

Između 24. i 26. juna otišao je u Skoplje član Mesnog komiteta Risto Džunov i doneo Proglas Centralnog komiteta KPJ o napadu Nemačke na Sovjetski Savez i letak Pokrajin-
' gkoa komiteta »Makedonski narode na oprez«. Mesni komitet ie dao nalog Vojnom komitetu i partijskoj organizaciji da se pripreme za oružanu borbu. Nužno je da se napomene da je u ovom periodu, sve do početka septembra, sekretar Mesnog komiteta bio i komandant Vojnog komiteta. Na sastanku Mesnog komiteta Partije i Vojnog komiteta, koji je održan 26/27. juna doneti su sledeči zaključci:

pripremiti partijsku organizaciju za oružanu borbu i u vezi s tim sprovesti anketu o spremnosti članova Partije,

— pojačati rad na stvaranju veze sa selima,

— pojačati rad na prikupljanju oružja,

— izvršiti izvesnu reorganizaciju partijskih ćelija u Kavadarcima,

— ne dozvoliti da nijedan član Partije padne u ruke policiji,

— isključiti iz Partije svakog kolebljivca,

— obučiti članove Partije u rukovođenju oružjem.

Sprovedena je anketa među članovima Partije kojom se celokupno članstvo izjasnilo za oružanu borbu. Samo jedan član je dao negativan odgovor sa motivacijom »da mu mati ne dozvoljava da ide u partizane«. 13. jula 1941. godine ubijen je Dime Pop-Atanasov. Tri druga koji su sa njim obilazili sela su uhapšena.

U ovom periodu je bio naročito intenzivan rad na obučavanju članova Partije i simpatizera u rukovanju oružjem. Kroz ovu obuku prošli su skoro svi članipvi Partije, kako oni iz grada tako i sa sela, skoro svi članovi SKOJ-a i veliki broj simpatizera. Predavanja su održavana po kućama i u polju. Isto tako održano je nekoliko časova iz taktičke obuke. Rad se sprovodio po grupama. Ovim radom rukovodio je Dimko Angelov. Pored njega bili su angažovani i još neki drugovi koji su služili u bivšoj jugoslovenskoj vojsci. Ovo je bilo utoliko potrebnije, što su većina članova Partije, svi članovi SKOJ-a, a i veći broj simpatizera, bili mladi i nisu imali nikakvog vojničkog znanja.

U ovom periodu veze sa Pokrajinskim komitetom bile su slabe, tako da je Vojni komitet radio po vlastitom nahođenju. Ljudi koji su dolazili iz Pokrajinskog komiteta nisu primani. Jedan od tih drugova je odbijen, a Tarcan, koji je posle njega došao, isto tako nije bio primljen. Od njega su primljene

samo instrukcije o tome kako se rukuje dinamitom i to nakon što je proveo nekoliko dana u gradu i na insistiranje drugova koji su ga poznavali.

Vojni komitet je u ovom periodu formirao odbore Narodnooslobodilačkog fronta u selima: Begništu, Garnikovu, Radnji, Vozarcima i drugim. Njihov zadatak je bio raskrinkavanje okupatora, okupljanje naroda za borbu, prihvatanje ilegalnih grupa, kao i objašnjavanje ciljeva narodnooslobodilačkog pokreta.

Krajem avgusta nastaju mnogi značajni momenti za dalji razvitak borbe. Bugarski okupator regrutuje sva godišta zaključno sa 1921. god. koja nisu služila u bivšoj jugoslovenskoj vojsci za bugarsku fašističku vojsku. Regrutacijom je obuhvaćen veliki broj članova Partije, SKOJ-a i simpatizera. Znatan broj ovih drugova je bio spreman da se odazove izvršavanju svih zadataka Partije, pa i da vodi oružanu borbu. Svima njima je bilo jasno da odlazak u bugarsku fašističku vojsku znači slabljenje borbe protiv fašizma. Posebnu teškoću je stvorila činjenica, što je u bugarsku vojsku trebalo da ide i sekretar Mesnog komiteta Partije koji je u isto vreme bio i komandant Vojnog komiteta. Mesni komitet je održao nekoliko sastanaka u vezi sa ovim problemom i tražio pomoć i direktive Pokrajinskog komiteta. Početkom septembra Mesni komitet je zasedao dva dana u kući tadašnjeg sekretara Mesnog komiteta i odlučio da se svi članovi Partije odazovu pozivu u bugarsku vojsku sem sekretara Mesnog komiteta. Ovakav stav je zauzet stoga što je izgledalo da je perspektiva za oružanu borbu dosta daleko, zatim što je već bilo nekoliko ilegalaca o kojima je partijska organizacija morala da vodi brigu i što se smatralo da će lako moći da se pozovu svi iz vojske, čim stigne direktiva za oružanu borbu. Ovakvim stavovima su se neki drugovi suprotstaviti i tražili su odobrenje da se ilegaliziraju. Neki drugovi (Dančo Pop-Atanasov, Aco Icev i dr.) zadržali su se po dve i više nedelja, ali su ipak morali otići u bugarsku vojsku. U vojsku je, takođe, otišao i sekretar Mesnog komiteta, nakon što je bez uspeha više od dve nedelje pokušavao da obezbedi sebi sklonište.

Posle odlaska Pere Ugurova u vojsku, za sekretara Mesnog komiteta dolazi Risto Džunov a za komandanta Vojnog komiteta Dimko Angelov. Vojni komitet su, sredinom septembra, sačinjavali sledeći drugovi: Dimko Angelov, komandant, Pano Cejkov, Blagoj Krstić i Kiro Spanđov. U to vreme je Boro Angelovski radio kao instruktor Vojnog komiteta.

Oko 20. septembra u Kavadarce je došao Lazar Koliševski. On je u kući Riste Trpeva održao sastanak sa Vojnim

komitetom, na kome su prisustvovali svi članovi koji su podneli izveštaj o svom radu i pripremama za ustanak. Koliševski je tom prilikom naglasio da pripreme treba pojačati, pošto će oružana borba uskoro početi. Istog dana je održao sastanak i sa grupom koja je rukovodila pripremama za diverzantske akcije. Ovaj sastanak je održan u vinogradu Laze Stevovskog, kome su prisustvovali: Pano Cejkov, Mito Hadži-Vasilev i Lazar Stevovski.

Posle odlaska Koliševskog počele su još intenzivnije pripreme za izlazak partizanskog odreda iz grada. Ilegalci Mito Hadži-Vasilev i Atanas Zlatev su otišli na područje sela Dradnje gde su radili na stvaranju baze. Isto tako je kao ilegalac radio i Dimko Angelov i još neki drugovi. Do kraja septembra je razgovarano sa svim drugovima koji su imali da stupe u partizane. Negde početkom oktobra, u selu Raštani, skupilo se po direktivi Vojnog komiteta preko 35 ovih drugova. Oni su položili partizansku zakletvu. Tom prilikom im je saopšteno da se svi spreme za odlazak u partizane, pošto dan formiranja odreda nije daleko.

Direktivu za izlazak partizanskog odreda iz grada dobio je 9. oktobra 1941. sekretar Mesnog komiteta Risto Džunov preko veze iz T. Velesa. Sastanak Mesnog komiteta zakazan je u noći 9/10. oktobra u vinogradu Riste Džunova. Većina članova Mesnog i Vojnog komiteta bila je u gradu. Kada su noću pokušali da izađu iz grada naišli su na policijske patrole, pa su se sklonili u jednu kuću. Tek ujutru otišli su na zakazani sastanak.

Komandant Vojnog komiteta, pošto drugovi nisu došli u zakazano vreme, otišao je u selo Begnište i poručio da tamo dođu i ostali drugovi. 10. oktobra ujutru, u selu Begništu, Mesni i Vojni komitet održali su sastanak i rešili da se pozovu svi drugovi koji su položili zakletvu. Za pozivanje drugova bili su zaduženi: Blagoj Krstić, Kiro Spanđov i Pano Cejkov. Odlučeno je da se 11. oktobra ujutro ponovo sastanu Mesni i Vojni komitet. Dobar deo drugova, koji su položili zakletvu, odbio je da to veče izađe pod raznim izgovorima. Od 10 drugova koje je obavestio Pano Cejkov samo dvojica su pokazala spremnost da stupe u odred. Isti je bio slučaj i kod ostalih drugova. Vojni komitet je još pre toga, negde krajem septembra, odredio za komandanta odreda Lazara Včkova, a za komesara Paneta Cejkova.

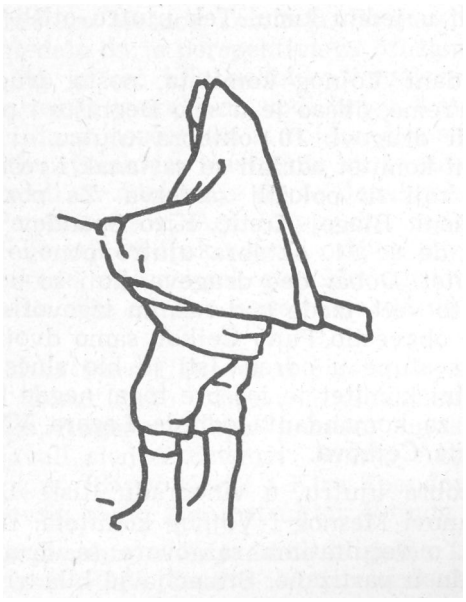
11. oktobra ujutru, u vinogradu Riste Džunova, sastali su se svi članovi Mesnog i Vojnog komiteta. Drugovi su podneli izveštaj o rezultatima razgovora sa drugovima koji su imali da izađu u partizane. Situacija je bila vrlo mučna. Uto-

liko više što su svi verovali da će toga dana sve partijske organizacije otpočeti borbu. Na kraju, posle dosta žučnih diskusija, zaključeno je da ne postoje uslovi da odred iziđe iz grada u toku naredne noći. Posle dva dana Vojni komitet je poslao Mileta Josifovskog u Titov Veles po nove direktive.

Kada je Mile Josifovski stigao u T. Veles javio se Jovčetu Cučuku, koji mu je rekao da nema nikakvih direktiva i da treba da dođe posle dva dana sa jednim članom Vojnog komiteta. Nakon dva dana Mile Josifovski je otišao ponovo u T. Veles. S njim je bio i Boro Angelovski. Jovče Čučuk im je tom prilikom rekao da se odlazak u partizane odlaže. On je to saopštio u Kavadarcima i Miti Hadži-Vasilevu koji se već legalizirao.

14. oktobra otišao je u Skoplje u Pokrajinski komitet RL-sto Džunov. On se sastao sa Lazarom Koliševskim i izvestio ga o situaciji u Kavadarcima. Od njega je dobio direktivu da se produži sa pripremama za izbacivanje odreda. Do kraja 1941. godine Vojni komitet je nastavio rad u tom smeru.

Gligur GECEVSKI

SKOJ BECKEREKA (ZRENJANINA) U USTANKU

U toku 1938. i 1939. godine učvršćivale su se i omasovljavale organizacije SKOJ-a u Petrogradu (Bečkereku). Sastanci su se održavali gotovo javno u prostorijama URS-ovih sindikata i Radničke komore i na njima su obrazovani marksisti držali predavanja o klasnoj borbi i agresorskim ciljevima fašizma, ukazujući da su fašisti eksponenti međunarodnog imperijalizma. Gro kadrova organizacije SKOJ-a su dali Železnička radionica, Trgovačka akademija, Gimnazija, zatim veliki broj šegrta i kalfi privatnih majstora. Sećamo se[1] predavača na ovim sastancima: Vladimira Kolarova Koče, Ruže Sulman, Lazara Nikinog, Koste Turkulja, Ratka Pureševića i drugih.

Posle ovih naših sastanaka, stečeno znanje se odmah realizovalo u radu sa politički neopredeljenim omladincima. Za rad smo koristili Soko, skautsku organizaciju, fudbalske klubove, škole i si. Rad je bio uspešan naročito u Sokolu II (u Ulici Cara Dušana), u skautskoj organizaciji, Trgovačkoj akademiji i Zanatskoj školi pri Železničkoj radionici. Formirana je diletantska sekcija pri Radničkoj komori i Udruženju zanatlija na kojoj su se učile revolucionarne pesme i recitacije, izvodile predstave sa prigodnim programima. Zatim se naš rad odvijao kroz literarne sekcije pri pojedinim školama na kojima su članovi SKOJ-a davali ton diskusiji, utičući na formiranje stavova ostalih učenika.

U to vreme se već prešlo na neposredne akcije SKOJ-a protiv kapitalističke eksploatacije: organizovano je nekoliko štrajkova omladinaca koji su radili kod privatnih majstora; preduzimane su akcije protiv fašističkih organizacija kao što

[1] **Ovaj članak u stvari pišu, pored navedenih autora, još i: Zoran** EJukić, **Slobodan Vorgie, Ivan Fanka i Nikola Toškov.**

su nemački Kulturbund i ljotićev Zbor kojim su rukovodili Miša Olćan i braća Mojić, Notaroš i dr. Napadali smo prostorije u kojima su bila sedišta fašističkih organizacija i rasturali njihove zborove.

AKCIJE PROTIV KULTURBUNDA

Kulturbund je imao više sedišta u gradu. Glavna centrala za Banat je bila u kafani »Kod poslednjeg dinara« (u sadanjoj ulici Žarka Zrenjanina), a rejonske organizacije po raznim kafanama u gradu kao što je »Crni orao« i si. Ljotićev Zbor je imao sedište u Ulici cara Dušana broj 4, a uticaj je širio kroz organizaciju Belih orlova. Uticaj Kulturbunda među Švabama je bio velik, dok je Ljotić imao malo pristalica među Srbima.

SKOJ je preduzeo veći broj akcija protiv fašističkih organizacija koje su svoje priredbe i skupove održavale pod okriljem policije. Početkom marta 1941. godine MK SKOJ-a ie odlučio da se napadne sedište Kulturbunda. U napadu su uzeli učešća članovi SKOJ-a i omladinci iz građanskih rejona: Bikeša, Grapnovlice, Borđoša, Šumice i Vašarišta — njih oko 30. Zborno mesto je bilo na uglu današnje Sarajevske i Cara Lazara ulice. Skojevci su po mraku krenuli pored Ciganskog naselja, zatim preko fudbalskog igrališta »Švebiše» (koje se nalazilo na Lemanovom naselju) dok nisu stigli do sedišta Kulturbunda, tj. do kafane »Kod poslednjeg dinara«.

Omladinci su bili naoružani močugama, ciglama vezanim za žicu i noževima. U Kulturbundu se baš održavao sastanak fašista. Dva omladinca su odmah bacila cigle i pokidala električne vodove. Pošto je prostorije Kulturbunda obavila tama fašiste je zahvatila panika, što su omladinci iskoristili i povukli se na određeno mesto. Ovom akcijom je rukovodio Dušan Graor, tekstilni radnik, inače član MK SKOJ-a, a u njoj su učestvovali: Ivan Aćin Pače, Arpad Fogaraši i njegov brat Derđ, Janoš Fazekaš, Veselin Cebzanin, Mileta Krunić, Dura Šerfez, Petar Rackov, Ljuba Grujić (svi kasnije poginuli u borbi protiv fašizma), Ivan Fanka, Nikola Toškov, Zoran Đukić Gibar, Miroslav Graor, Joca Graor, Boško Graor, Radisav Anđelov, Veselin Tabački, Vasa Turkulj, braća Ivan. i Dušan Aćin Zaparini, Stevan Vereb i drugi.

U centru grada se (pored sadašnje knjižare »Budućnost«) nalazio izlog sa fašističkim propagandnim materijalom kojim se veličao uspeh hitlerovaca, a centralno mesto u izlogu zauzimala Hitlerova slika. MK SKOJ-a je dao direktivu da se taj

izlog demolira. Tako je 25. marta 1941. god. uveče izlog nasilno otvoren, materijal spaljen, a izlog razbijen. Akcijom je rukovodio Vasa Turkulj, a u njoj su učestvovali šofer Zdravko Jovanović i bravar Vukašin Pejin.

Demonstracije protiv pristupanja trojnom paktu otpočele su oko 9 časova 27. marta 1941. godine i odvijale se u punoj žestini direktne borbe protiv fašista.

U demonstracijama je učestvovalo srpsko i deo mađarskog stanovništva, uglavnom radnici i omladina. Od samog početka one su dobile antifašistički ton, mada su neki građanski političari pokušali da svojim govorima taj ton ublaže. Komunisti su svojim parolama diktirali tok demonstracija na liniji KPJ, ističući u prvi plan parole »Savez sa SSSR-om« i »Zivela KPJ«. Demonstranti su prodrli u kasarne pa je došlo do njihovog srdačnog susreta s vojskom.

Demonstracije su trajale do kasno uveče. U centru grada je improvizovana tribina sa koje su predstavnici buržoaskih partija evocirali uspomene na »staru slavu srpskog oružja«, ali su mase počele da izbacuju parole: »Bolje rat nego pakt«; ,>Bolje grob nego rob«; »Dole suludi Hitler«; »Hoćemo savez \sa SSSR-om«; **»Zivela** KPJ« i **si.,** čime su buržoaski političari osujećeni u nameri da demonstracijama dadu anglofilski karakter. Policajci i agenti su bili u masi i pazili kakve ko parole izbacuje. *

Demonstranti su tada krenuli kroz grad, ali su na uglu Ulice Nikole Tesle i generala Kovačevića (sada Makedonska) naišli na kordon policije na čijem su čelu bili agenti Krsta Kozlovački, Sava Bursić i Dobrosav Boba Cirović. Policija je **htela da** spreči demonstrante da napadnu Kulturbund čime je samo potvrđena saradnja buržoazije s »petom kolonom«. Međutim, bujica demonstranata je probila kordon policije i stigla **do** sedišta Kulturbunda za Banat. Pošto su demolirali te prostorije, demonstranti su u povratku prodrli u kasarnu »Kralja Ferdinanda«, gde ih je dočekala oduševljena vojska. Jedna grupa skojevaca sa terena Šumice, Borđoša i Vašarišta (Ivan Fanka, Vasa Turkulj, Zoran Đukić Gibar, Ziva Grujin, Dura Šerfeze, Petar Rackov, Branislav Vorgić, Ivan Aćin, Vasa **Zupunski,** Borisav Berberski) upala je u prostorije rejonskog rukovodstva Kulturbunda u Ulici vojvode Putnika **(sada** Karla Marksa) **i potpuno ih demolirala.**

APRILSKI DANI

Omladina je pripremljena dočekala 6. **april. Čim se** saznalo **za direktivu** CK KPJ **da komunisti uzmu aktivno učešće**

u borbi protiv fašizma, SKOJ je počeo agitovati među omladinom da stupa u vojsku. Omladina se masovno odazivala ovom pozivu, ali su mnoge odbili predstavnici vojnih vlasti, tako da je u vojsku stupila samo grupa od oko 60 omladinaca. U njoj su, pored ostalih, bili: Pera Milin, Milivoj Popov Moma, Rada Belič, Sava Cvetkov, Mita Dimić, Danilo Pejin i dr. Grupu su vojne vlasti uputile u Sarajevo. A kada su tamo stigli, dobili su nalog da se prebace u Čačak. Međutim, u Čačku niko nije vodio brigu o njima pa su se omladinci bez ičijeg naloga pridružili jednoj vojnoj jedinici. Na čelu te jedinice bio je jedan major koji je naredio žestok otpor Nemcima, pa je ovde uništeno i nekoliko nemačkih tenkova. Pošto nisu bili naoružani, omladinci su dodavali municiju. Tom prilikom su poginula četvorica (sećamo se samo imena Save Cvetkova i Petra Dimića). Pred daleko jačim snagama Nemaca jedinica se uzastopno povlačila zajedno sa omladincima sve do Užičke Požege. Tu ih je zatekla i kapitulacija.

* *
*

Odmah po izbijanju rata SKOJ Bečkereka je dobio letke CK KPJ da ih ubaci u kasarne. U tim lecima se pozivala vojska na otpor fašizmu. Leci su ubačeni u kasarnu »Kralja Ferdinanda« i mlin na kraju Ulice cara Dušana koji je bio pretvoren u kasarnu (kasnije je ovaj mlin bio koncentracioni logor). U toj akciji su, pored ostalih, uzeli učešća: Ljuba Ratajski, molerski radnik, Ljuba Grujić, stolarski radnik, Dura Serfeze, zidarski radnik, Dušan Graor, tekstilni radnik, Đerđ i Arpad Fogaraši, molerski radnici, Nikola Toškov, obućarski radnik, Zoran Đukić Gibar, krojački radnik, Petar Rackov, stolarski radnik i Vasilije Turkulj, bravar. Akcijom su rukovodili Dušan Graor, Janoš Fazekaš i Arpad Fogaraši. Skojevci, podeljeni u grupe pošli su na zadatak uveče. Završivši akciju omladinci su se prikupili na uglu Manastirske i Cara Dušana ulice, odakle su otišli svojim kućama.

PRIKUPLJANJE ORUŽJA

Još pre kapitulacije vojnici su bacili oružje, pa su Skojevci počeli sistematski da prikupljaju vojnu opremu i oružje. U blizini strelišta, u bari preko puta kuće Kirćanskog i Vase Zupanskog, nađeno je desetak pušaka i nekoliko revolvera. Akcijom su rukovodili članovi KPJ Košta Turkulj i Mihajlo **Serfeze,** a u njoj su, pored ostalih, učestvovali: Vasa Turkulj, Petar Rackov, Dura **Serfeze,** Zoran Đukić Gibar i Zika Grujin.

Posle kapitulacije, SKOJ je pristupio organizovanijem prikupljanju bačenog oružja. Iz rejona Dolje prebacivala se preko Begeja grupa od oko 30 SKOJ'-evaca u rejon Sumice gde je bilo najviše oružja i oko 9 časova noću na čelu sa Zoranom Đukićem Gibarom, pristupila sistematskom pretraživanju terena. Oko Strelišta (gde su bile vojne barake, stražare i barutni magacini) i u Topličkoj ulici prikupljeno je nekoliko desetina karabina, dosta puščane municije, dva mitraljeza s punim redenicima, nekoliko pištolja, veći broj ručnih bombi, desetak opasača i dr. Sve je to po direktivi MK SKOJ-a sklonjeno blizu vinograda Zorana Nićetina Mire i po kućama: Mite Milovanova, Žive Grujina, Ivana Lozanića i Dušana Graora. U ovoj akciji su, pored ostalih, učestvovali: Arpad i Đerđ Fogaraši, Janoš Fazekaš, Dušan Graor, Ljuba Grujić, Ljuba Katajski, Pera Rackov, Dura **Serfeze,** Mita Milovanov, Ziva Grujin, Košta Turkulj (svi poginuli), zatim: Stevan Vereb, Zoran Đukić Gibar, Zoran Kirćanski, Vesa Grozdanov, Boško Mijatov Ludaja, Ivan Fanka, Slobodan Vorgić, Vasa i Žarko Županski, Ivan Lozanić, Nikola Toškov, Vasa Turkulj i Mihajlo **Serfeze.**

Ovo oružje je delom bilo osnovno naoružanje partizanskog odreda koji je formiran u julu, a delom je ostalo skriveno kod drugova koji su kasnije uhapšeni i streljani.

SMOTRA KOMUNISTA

Kada su posle kapitulacije preuzeli vlast u Bečkereku, mesne Švabe i Kulturbund su izdali proglas na nemačkom, mađarskom i srpskom jeziku pozivajući stanovništvo na mir i poslušnost okupatoru. Proglas su potpisali: Janko Sep u ime Švaba, dr Imre Varadi u ime Mađara i Đurica Berberski, bivši gradonačelnik, u ime Srba. Profašistički elementi Mađari su u znak dobrodošlice okupatoru istakli mađarske zastave, a Švabe nacističke sa kukastim krstom. Da bi nekako parirali ovoj pojavi, Vasa Turkulj i Mita Milovanov su istakli na svojim kućama crvene zastave sa srpom i čekićem. Mađarski fašisti su zbog toga pokušali da ubiju Vasu i samo ga je spasla intervencija njegovih suseda Nemaca.

Za prvomajski praznik organizacija KPJ je dala direktivu da se u Šumici okupi što veći broj komunista radi smotre i dogovora. Zakazani dan se poklapao sa Đurđevdanom kada se išlo na uranak. Tako je veliki broj članova KPJ i SKOJ-a dala ton ovoj proslavi. Skupu su, kao već poznati rukovodioci KP ^i SKOJ-a, prisustvovali: Vladimir Vlajko Kolarov, sekretar SK KPJ, Miša Predić Doktor, član PK SKOJ-a, Ratko Pure-

šević (član KPJ iako mu je otac bio žandarmerijski pukovnik), Buša Šulman, član MK KPJ. Košta Đurić, Petar Kovalić, Andrija Damjanov, Veselin Čelzanin, Jovanka Dobrosavljev, Olga Ubavić, Zoran Petrovič Štrca, Branko Mirčetić, Arpad i Đerđ Fogaraši, Košta Turkulj, Proka Sredojev i drugi. Držani su govori u kojima je izražavana odlučnost za borbu protiv okupatora. Isticano je da se u toj borbi očekuje aktivno učešće omladine. Miša Predić Doktor je u svom govoru analizirao rad KPJ i SKOJ-a u vreme kapitulacije.

Posle mitinga nastalo je veselje koje je trajalo sve do mraka. Šumom je odjekivao skladni ritam pesme »Budi se Istok i Zapad«. Smotra oko 200 okupljenih članova KPJ i SKOJ-a je poslužila za izbor kadrova koji će uskoro otpočeti otvorenu borbu protiv okupatora.

PRIPREMA BAZA I SKLONIŠTA ZA ILEGALCE

U noći 19/20. juna, prispela je u poštu Bečkerek depeša iz Beograda kojom ie policiji izdat nalog da pohapsi komuniste. Dragutin Ranković Glumac (rodom iz okoline Čačka, inače telegrafiste pošte) predao je depešu Ljubi Petrovačkom, rukovodiocu telegrafske službe. Petrovački (koji je bio član KPJ) je odmah obavestio o tome rukovodstvo Partije i tako obezbedio potrebno vreme da se »kompromitovani« drugovi povuku u ilegalstvo. Pred SKOJ se odmah postavio zadatak obezbeđivanja baza za smeštaj ilegalaca. Tu nije bilo kolebanja. Baze su odmah obezbeđene i ilegalci su smešteni kod: Ivana Fanke, Zorana Đukića Gibara, Ivana Lozanića, Miloša Turkulja Branka Karapandžina, Radinke Despotov, Veselina Gvozdenova, Miloša Velisavljeva i drugih. Skojevci su na sebe preuzeli i obavezu da ilegalce snabdevaju hranom i da im bbezbede kurirsku vezu sa ostalim drugovima. Baze su još bile kod Save Vukova, Slavka i Alekse Cvetkovog na vašarištu itd. Sekretar OK KPJ Servo Mihalj je imao baze u Vidakovićevoj ulici u kućama Despotovih, Miloša Turkulja i Mite Milovanova (gde je i uhapšen po provali Despota Radivojeva Depe). Žarko Turinski Arsa najčešće se sklanjao na svom salašu, a Vladimir Kolarov, Ruža Šulman i Laza Nikin bili su bazirani u vinogradu Andrije Nićetina (gde su i uhapšeni po provali neke Nemice Brajer, 19. jula 1941). Rada Grujić (koji je kasnije postao nemački agent) imao je bazu na nekoliko mesta u gradu, a najčešće u kući braće Ikić. Proka Sredojev Plavi, član PK SKOJ-a, imao je bazu kod Branka Karapandže, Turkuljevih, Ivana Fanke i Zorana Đukića. U iste su se baze jedno vreme sklonili Klara Feješ, Đorđe Zličić i Nikica Zivanović

(koji j[e] 1942. godine postao izdajnik). Košta Đurić je imao bazu u kući Vele Stojin. Sonja Marinković, član PK KPJ, Miša Predić Doktor, Ratko Purešević i mnogi drugi imali su baze [u] samom gradu, gde su jedno • vreme bili Žarko Zrenjanin, Svetozar Marković, Ivan Vijoglavin Lakić i drugi članovi pK KPJ za Vojvodinu.

RUŠENJE ŽELEZNICKOG MOSTA

Posle napada Nemačke na SSSR u ćelom gradu su održavani sastanci SKOJ-a na kojima je prorađivan govor Staljina. Rukovodstvo SKOJ-a je već krajem juna formiralo grupu kojoj je postavilo zadatak da poruši železnički most. Trebalo je prethodno razoružati stražu koja je čuvala most. Miša Predić Doktor je, sa članovima SKOJ-a Slobodanom Vojgićem Bodom i Ivanom Aćinim Pečetom došao u neposrednu blizinu mosta i pod izgovorom da peca ribu osmatrao kretanje, raspored i smenu straže. Zaključili su da je najpogodnije vreme za rušenje mosta — čim se straži donese večera, jer je tada pažnja stražara najslabija. Primetili su da patrole »manšaftovaca«* obilaze prugu od fabričke do glavne železničke stanice i da pri tom prelaze preko železničkog mosta. Slobodan Vorgić Boda, ranije vazduhoplovni narednik, razradio je plan. Predviđeno je da dva skojevca koji dobro znaju nemački jezik obuku uniforme »manšaftovaca«, kao »patrola« priđu straži na mostu i iz neposredne blizine je razoružaju. Određena su mesta gde će iza zaklona biti raspoređeni ostali diverzanti koji će na dati znak pristupiti akciji.

Petar Kovalić i Đerđ Fogaraši su 25. juna uveče u uniformi »manšaftovaca« krenuli »da obiđu prugu«. Kovalić je nosio pušku o levom ramenu a u desnom džepu je imao odšrafljenu ručnu bombu. Kad je stigao do straže spustio se s pruge i uputio ka stražari koja se nalazila pored nasipa, a Đerđ je jednim udarcem u potiljak likvidirao stražara. Za, to vreme je Kovalić ušao u stražara i, držeći bombu u ruci, komandovao vojnicima »ruke uvis«. Đerđe je odmah dao ugovoreni znak ostalim učesnicima akcije (tu su bili Arpad Fogaraši, Ivan Aćin Pače, Veselin Čebzanin, Ljubomir Grujić Vološov, Dušan Graor, Janoš Fazekaš — članovi SKOJ-a, zatim Mita Milovanov, Vela Stojin, Vlada Cvetkov — članovi KPJ) koji su iskočili iz zaklona i dejstvovali po unapred utvrđenom planu:

[Dlle] * Od reči »Wehrmannschaft«, što znači naoružano ljudstvo. To su domaće Švabe. (Prim, red.)

— Jedna grupa je oduzela oružje od nemačkih vojnika (7 karabina, jedan »šarac« sa dva redenika po 750 metaka, 8 ručnih bombi, jedan »parabelum«, svu municiju koju su imali stražari u fišeklijama zajedno s opasačima). Kovalić je u međuvremenu polupao telefon.

— Druga grupa je postavila ispod mosta dinamit i kad ga je aktivirala, povukla se i zajedno sa prvom grupom otišla prema Bagljašu. Na ugovorenom mestu je s konjskim kolima čekao Zoran Nićetin. i zaplenjeno oružje odneo u bazu.

Železnički most nije srušen zbog nedovoljne količine eksploziva, ali je desetak dana ipak bio onesposobljen za svaki saobraćaj. Time je prekinuta železnička veza Bečkereka sa Beogradom, Vršcem, Kovinom i Radojevom.

PARTIZANSKI ODRED

Na dan -akcije na mostu, 25. juna, formirana je i partizanska grupa (koja je kasnije prerasla u odred). Prvi partizani su bili drugovi koji su se povukli u ilegalstvo: Košta Đurić, Živa Grujin Ćora, Nikola Toškov, Ištvan Pereš, Aleksa Glišić, Zivko Jovanov, Senji Mihalj, Toma Toškov, Granja Herceg i drugi. Odred je izvodio akcije samostalno ili kombinovano s komunistima koji su dejstvovali u gr(adu, a kasnije se spojio sa Stajićevskim partizanskim odredom.

Partijsko rukovodstvo je donelo odluku da se potpali žito u kamarama i unište vršalice. To je i učinjeno na Bošnjakovom salašu u blizini Bečkereka. Akciju su izvršili pripadnici odreda i članovi SKOJ-a iz grada (Ljuba Ratajski, Ljuba Grujić i Dušan Graor koji su kasnije zbog ovoga streljani). Pri tom su zapalili 20 vagona pšenice. Nömci su, primetivši vatru, odmah uputili vojsku da pretraži teren. U sukobu s našim odredom nekoliko Nemaca je ubijeno, a više ranjeno. Partizani su imali dva poginula od kojih je jedan bio Mita Đorđević iz sela Araca. Odred se pod pritiskom nadmoćnog neprijatelja povukao, a s njim i skojevci — učesnici u akciji iz grada (koji su se tek sutradan vratili svojim kućama).

21. jula 1941. su skojevci braća Fogaraši i Janoš Fazekaš dobili direktivu da zapale vršalicu Milorada Erdelja koji je pošao da vrše pšenicu Zorana Šarića. Ovom akcijom je rukovodio Mita Milovanov član KPJ. Dreš je izgoreo, a traktor je u poslednjem momentu izvučen iz plamena. Posle akcije grupa se u celosti povukla bez gubitaka.

24. jula uveče odred je, opet sa grupom skojevaca iz grada (u kojoj su bili Zoran Đukić Gibar, Ivan Fanka, Živa

Grujin, Ljuba Grujić Vološov, Vasa Turkulj, Dura Serfeze, Tgtvan Pereš i dr.), zapalio sadenute kamare žita na tzv. Gradnouličkim gumnima, u neposrednoj blizini Bečkereka. Prvo je iedna patrola odreda upućena da razoruža stražu koja je čuvala kamare, a na 50 — 60 m iza patrole išla je grupa koja je imala zadatak da pali. Rukovodilac akcije Đorđe Zličić je na prilazima gumnu postavio obezbeđenja koja bi alarmirala za slučaj nailaska fašista. Kada je dat znak da je neprijateljska straža razoružana, grupa za paljenje je odmah pristupila poslu. Baklje od kučine natopljene u benzin i pričvršćene za štapove, gurnute su u kamaru i plamen je za kratko vreme obuhvatio celu kamaru.

Najuspelija akcija u paljenju žita izvršena je između atara Bečkereka, Araca i Elemira. Grupa kojom je rukovodio Đerđa Tot zapalila je jednu kamaru dužine greko 20 m i veći broj manjih. Grupa se zatim povukla i u ataru sela Mužlja takođe popalila nekoliko kamara. U ovim akcijama su učesvovali još: Ljuba Ratajski, Janoš Fazekaš, braća Fogaraši, Nikola Toškov i drugi članovi SKOJ-a.

Dobijena je direktiva da se zapali vršalica Bađinovih u ulici Branka Radičevića. Grupa u sastavu: Serfeze Dura, Vasa Turkulj, Petar Rackov i Graor Dušan (koji je i rukovodio ovom akcijom), okupila se u ugovoreno vreme i kada je bila spremna da krene na zadatak Dušan Graor je saopštio da se akcija odlaže.

Avgusta meseca odredu je stavljeno u zadatak da izvrši diverziju na pruzi Bečkerek — Beograd, tj. na deonici između stanice Polje i sela Lukićeva. Prvo su postavljena obezbeđenja, a zatim su na četiri mesta povađene šine i bačene desetak metara od pruge. Pored odreda, u ovoj diverziji su učestvovali i članovi SKOJ-a.

Odred je sistematski razoružavao i ubijao nemačke čuvare polja koji su naoružani patrolirali atarom. Tako se odred obezbeđivao oružjem i municijom, neophodnim zbog pristizanja novih drugova. Odred je od komiteta dobio zadatak da razoruža i posadu policijske stanice u Lukićevu, pri čemu se rasporedio u nekoliko grupa: jedna je ostala u zasedi, ostale su se iz raznih pravaca privukle stanici. Policajci su uspeli da pobegnu sem jednog koji je ubijen. U ovoj akciji odred je zaplenio 7 karabina s municijom i dvadesetak ručnih bombi, a po završetku akcije povukao se bez gubitaka.

Pred organizaciju KPJ i SKOJ-a postavljen je stalan zadatak — snabdevanje odreda hranom, oružjem, odećom i medikamentima. Čitava ova akcija snabdevanja je bila organizovana tako što su sve organizacije sa područja grada pri-

kupljale hranu, odeću i dr. Sve je to bilo koncentrisano u nekoliko sabirnih baza iz kojih je prebacivano u odred. Baze su, pored ostalih, bile i kod Ivana Lozanića, Žive Grujina, Zorana Đukića Gibara, Miloša Turkulja, Vese Grozdanova, Tome Tcškova, Drage Grozdanova Peskanova, Branka Karapandžina i dr.

Materijal iz baza u odred je prebacivan po danu, seljačkim kolima, skriven ispod raznih tovara. Ostavljan je na ugovorenom mestu u ataru ili neposredno predavan patroli odreda.

SKOJEVCI SEKU TELEFONSKE 2ICE

Krajem jula 1941. godine rukovodstvo SKOJ-a je izdalo direktivu da se seku telefonske žice. Prethodno su održani posebni sastanci sa grupama na kojima je objašnjen značaj ove akcije. Tako je u rejonu Šumice (u stanu Žive Grujin) održan sastanak kome su prisustvovali: Proka Sredojev, Nikica Zivanović, Ivan Fanka, Zoran Đukić Gibar i Ziva Grujin. Odlučeno je da ova grupa pokida telefonske žice na melenačkom drumu. To je učinjeno pomoću štapova na kojima je kanapom bilo vezano po pola cigle, pa je ova prebačena preko žice i trzanjem kidana. Nakon izvršene akcije grupa se povukla bez teškoća. Isto veče je izvršeno još nekoliko ovakvih diverzija u raznim delovima grada (akcijom rukovodio Andrija Damjanov), u pravcu Beograda (akcijom rukovodio Đerđ Tot a učestvovali Nikola Toškov, Janoš Fazekaš i Ištvan Pereš), prema Vršcu (akcijom rukovodio Đerđ Tot), pored mosta kojim je nekad prolazio mali voz (akciju izvršili Slobodan Vorgić i Ivan Aćin).

Početkom jula MK KPJ je organizovao diverziju na »filijalu« železničke radionice koja se nalazila na kraju Novosadske ulice. Planom se predviđalo učešće nekoliko diverzantskih grupa skojevaca. Najveća, u kojoj su bili Dura Serfeze, Ivan Fanka, Pera Rackov, Ljuba Grujić, Ziva Grujin, Zoran Đukić Gibar i drugi, imala je zadatak da upadne u prostorije straže i razoruža je, a zatim da vrši obezbeđenje; druga, kojom je rukovodio Andrija Damjanov i u kojoj su bili: Nikola Torbica, Rada Mihić, Petar Kovalić, Stevan Subotin, Stepanov Nikola i drugi, imala je zadatak da zapali zgrade i materijal u fabričkom krugu. Ova akciia nije uspela pošto je rukovodilac grupe Damjanov, kod koga je bio zapaljivi materijal, zakasnio. A kada je nailazio, žureći da nadoknadi zakašnjenje, primetila ga je straža i otvorila vatru iz pušaka. Nastala je opšta pucnjava, pa su se skojevci morali povući ne obavivši posao. Skojevci su se povlačili u dve grupe pa je jedna preno-

ćila u jednom vinogradu a druga se povukla preko Bagljaša i pored salaša Žarka Turinskog se vratila u grad.

Pucnjava je uzbudila čitav grad i o tome se nekoliko dana prepričavalo među građanima. Iako nije uspela, akcija je imala veliki politički efekat. Zbog toga su fašisti prosto pobesneli, pa su otpočeli sa novim hapšenjima i streljanjima. U prvoj grupi streljano je 6 komunista, među kojima Vladimir Kolarov i Ruža Šulman. Streljanje je izvršeno kod Bošnjakovog salaša gde je zapaljena pšenica, a 31. jula je na Bagljašu streljano 90 komunista među kojima: Sonja Marinković, član PK KPJ, Mihajlo Predić Doktor,' član PK SKOJ-a, Ratko Purešević, član SK KPJ, Zoran Petrovič Štrca, Ljubomir Petrovački, član KPJ i drugi viđeniji komunisti iz čitavog Banata. Kasnije je ubijen, i Servo Mihalj, sekretar OK KPJ za severni Banat.

Posle streljanja većeg broja komunista u gradu, Mesni komitet KPJ doneo je odluku da se likvidiraju policijski agenti — Krsta Kozlovački, Sava Bursić i Dobrosav Cirović. Ovaj zadatak je poveren komunistima železničke radionice: Žarku Momirskom, Dragoljubu Kirćanskom i Kosti Turkulju. Međutim, akcija nije uspela zbog nebudnosti Žarka Momirskog koji se u pripitom stanju hvalio u kafani »Kod tri šešira« kako ima pištolj i da će likvidirati izdajnike, zbog čega je i uhapšen početkom septembra. Ubrzo za njim su uhapšeni Dragoljub Kirćanski i Košta Turkulj i sva trojica su streljani 6. septembra a zatim obešeni u Kumanima.

Pošto je NOP bio raširen i po selima, okupator je i tamo streljao komuniste. Tako je 6. septembra 1941. streljao još 30 komunista u Kumanima, Melencima i Mokrinu radi zastrašivanja masa. Među streljanima su bili braća Fogaraši (Arpad i Đerđ), Janoš Fazekaš, Janoš Čontoš, Ljuba Ratajski, Đerđ Tot, Ljubinka Vukov Čikucka, Dane Paić, Zoran Nićetin, Mira Vukonjanski, Zika Kostić, Dimitrije Milovanov i dr. Ovim streljanjima okupator je uspeo da uništi gro partijskog i skojevskog rukovodstva Bečkereka (Zrenjanina), ali ne i celu organizaciju koja se u neravnopravnoj borbi rvala sa okupatorom do kraja rata.

Vasilije TURKULJ
Milivoj POPOV MOMA

STVARANJE PRVIH PARTIZANSKIH JEDINICA NA PODRUČJU MOSLAVINE*

PRIPREME ZA USTANAK U KOTARU GARESNICA

IC ratkotrajni aprilski rat i okupacija Jugoslavije izazvali su izvjesne poremećaje u radu partijskih organizacija na području Moslavine. Tako se najveći broj komunista iz bivšeg kotara Garešnice zatekao u vojsci i tek su se pojedinci vraćali. Trenutno su bile prekinute veze sa Okružnim komitetom KP Bjelovar, tako da direktive nisu stizale ili su stizale sa zakašnjenjem. Zbog toga i nije iskorištena mogućnost pri raspadu bivše vojske da se prikupi oružje i ostali ratni materijal. Osim toga spiskovi komunista dopali su u ruke ustaških vlasti, pa je prijetila opasnost od hapšenja. Kretanje i rad osumnjičenih komunista pratili su ustaški agenti. Takva situacija vladala je oko četrnaest dana.

Nakon kratkotrajne neizvjesnosti uspostavljena je čvršća veza sa OK Bjelovar.[1] U Garešnicu dolazi Kasim Čehaić Turčin, sekretar OK KP Bjelovar i dr Pavle Gregorić Brzi, član CK Hrvatske. Prenijeli su zadatak da se odmah priđe raskrinkavanju fašista, uspostavljanju veza sa antifašistima, sakupljanju oružja, i da se nastoji da vojnici oružje koje su donijeli kućama ne predaju ustašama. Zatim da se uspostavi veza i utiče na istaknute lijevo orijentirane vođe HSS i SDS. Iza toga uspostavljena je stalna veza sa Brzim preko Bouša Vojačeka u mlinu na rijeci Toplici u »Jami«. Tu su dolazili drugovi iz kotara Garešnice, Grubišnog Polja i Daruvara i tako se stvorio centar za okupljanje i davanje konkretnih zadataka za rad.

Dvadeset osmog aprila 1941. godine izvršen je pokolj Srba u Gudovcu, nedaleko od Bjelovara. Iako je to bila samovoljna akcija pojedinih ustaša, ipak je izazvala negodovanje

*** Članak rađen na osnovu izjava prvoboraca Moslavine.**

[1] Prenos materijala i direktiva obavljala je Ankica Buden Vesela.

najvećeg dijela stanovništva tog kraja, a naročito Srba, među jcojima je zavladala panika. Komunisti su tada počeli rad s pojedinim utjecajnijim ljudima, preko kojih su govorili obezglavljenom stanovništvu da se ne plaši, da se ne odaziva na pozive vlasti i da se sklanja pred ustaškom vojskom. Ukoliko zaprijeti opasnost neka ne spavaju u svojim kućama. Ovakvim radom obuhvaćen je veći broj poštenih rodoljuba u svim selima bivšeg garešničkog kotara, preko kojih su otpočele i pripreme za ustanak.

U Moslavini nisu primjenjivane metode likvidiranja i iseljavanja Srba u onoj mjeri kao u Baniji, Kordunu i ostalim pokrajinama. Ustaše su nastojale da sačuvaju mir i obezbjede se od ustanka u kraju koji im je bio veoma značajan za ishranu Zagreba i drugih gradova u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, a osim toga i značajan zbog svojih komunikacija. Bilo je pohapšeno nekoliko Srba (16) naročito u općini Vukovje, nekoliko srpskih porodica je dignuto i otjerano u logore, ali se velika većina povratila natrag. Bilo je također i prisilnog prekrštavanja. No, zajedno sa Srbima bili su hapšeni i Hrvati — komunisti, pa čak i oni samo osumnjičeni.

Jedanaestog jula održan je sastanak u šumi između sela Kajgane i Garešnice, kojim je rukovodio dr Pavle Gregorić, a prisustvovalo je oko dvadesetak članova Partije i simpatizera sa područja Garešnice. Prvi put se na tom sastanku otvoreno govorilo o ustaničkim akcijama: kidanju telefonskih žica, bacanju pijeska i osovinske ležaje vagona, rušenju mostova i uopće o sabotaži na transportu i saobraćajnim vezama. Budući da su na tom području komunisti tada posjedovali samo jednu pušku, dva pištolja i nekoliko bombi, pretresana je i mogućnost napada na ustaški stan i žandarmeriju u Garešnici radi otimanja oružja.

Naredni sastanak održan je 23. jula u Carevom Jarku, kojem su prisustvovali Pavle Gregorić i Kasim Cehaić. Pavle Gregorić govorio je o političkoj situaciji, a bila je riječ i o političkom stanju u kotaru. Po odluci CK KPJ o podizanju oružanog ustanka rečeno je da treba izvršiti ozbiljne pripreme i započeti sa oružanim akcijama. Opet je pretresana mogućnost napada na ustaški stan i žandarmeriju u Garešnici ili Kaniškoj Ivi. Međutim, neki drugovi su predlagali da se akcija odgodi dok prođe žetva, a osim toga da je sada unaprijed osuđena* na propast radi slabih snaga i nedostatka oružja, jer je Garešnica prilično jako neprijateljsko uporište. Neki su se Pak plašili represalija. Tako akcija još nije ni bila poduzeta, a već u početku se pokazalo izvjesno kolebanje i oportunistički stav pojedinaca prema oružanoj borbi.

Nekoliko dana kasnije, 1. avgusta, održan je ponovni sastanak na židovskom groblju kod Garešnice, gdie je odlučeno da se priđe organiziranju oružanih akcija.[2]

Osam dana nakon toga komunisti su bili posebno obaviješteni o ovom sastanku.

Najveći problem bilo je oružje. Zato je Kasim Čehaić predložio da se organizira jedna grupa od članova Partije kotara Garešnica i okolice Ivanske i da se prebaci na Kalnik, gdje su momentano bili povoljniji uslovi za vršenje akcija i nabavku oružja. Naime, da se tamo razoružaju ustaše u planinarskom domu, a osim toga su tamo Srbi radi terora i opasnosti od iseljavanja bježali u šume, pa ih je trebalo obuhvatiti i organizirano povesti u borbu. Na sastanku je bilo naglašeno da pođu svi drugovi koji žele ići odmah u oružanu borbu.

U šikari se među komunistima osjetila izvjesna uzbuđenost. Svi su shvatili ozbiljnost situacije, ali je bio težak momenat odluke. Kao komunisti osjećali su obavezu da se odazovu pozivu CK, dužnost da prvi krenu u borbu protiv okupatora, a da li je za to vrijeme i što će biti s njihovim porodicama, sa djecom, ženama i roditeljima? Fašisti su nemilosrdni, vlast je u njihovim rukama, logori su puni; glad, mučenja, najstrašnija smrt možda čeka njihove najbliže. Takve i slične misli pritiskale su ih dok su se razilazili, neki sa gotovim odlukama, a neki opterećeni oportunističkim stavovima.

Iste noći na put za Ivansku pošla su tri druga, od kojih se jedan ubrzo vratio. Noć je bila mračna, duvao je jak vjetar i po polju razbacivao snopove požetog žita ispod kojeg su se uvlačili Tomo Buden i Ivan Bobinac, očekujući tri puške iz Banove Jaruge. Međutim, puške nisu stigle, a nije stigao ni eksploziv koji se nalazio kod Pere Bolta u Garešnici, a koji je tek dan kasnije prebačen u Ivansku. Tim eksplozivom trebalo je, prema planu, razrušiti most na željezničkoj pruzi kod Sokolovca na sektoru Koprivnice. Idućeg dana stigli su na vezu kod Amerikanca u Šušnjare kraj Ivanske, a odatle su prebačeni u Križić, gdje su se spojili sa drugovima iz Ivanske. Na mjesto sastanka stigao je iz Bjelovara i Kasim Čehaić Turčin. Nakon dva dana krenulo je 11 drugova za Kalnik, noću, bez vodiča, po nepoznatim putovima, na čelu sa Cehaićem. Poslije dva kilometra izostao je jedan drug, koji se više nije spojio sa

[2] **Sastanku su prisustvovali: Andrija Lustig Dado, Tomo Buden Hitri, Ivan Bobinac Čelo, Josip Kezele Čiko, Slavko Kezele Slavni, Petar Petrov Vanča, Ivan Hodak, Duka Pribanić, Marko Kljakić i Kasim Čehaić Turčin.**

grupom (bio je to seljak kod kojeg su se sastali i čekali odlazak za Kalnik; pošten i odan NOP-u kroz rat, ali tada još nedovoljno revolucionaran). Put je nastavilo 10 ljudi[3]. Od oružja grupa je imala 2 pištolja, 3 revolvera, oko 400 puščanih metaka, 20 kg eksploziva, a nosila je prilične količine pisaćeg papira i šapilograf. Putovali su cijelu noć, lutajući po šumi jer nisu poznavali put, orijentišući se pomoću kompasa i karte. Negdje oko 7 časova ujutro 5. avgusta prešli su prugu između Križevaca i Carevdara i naišli na ustašku radnu službu u šumi, koja je postavljala uređaj za vađenje smole. Jedan od ustaša odmah je zajašio konja i odjahao u pravcu Križevaca, pa je grupi partizana bilo jasno da su primijećeni i da ovaj očigledno ide da izvjesti vlasti o njihovom kretanju. Zato su se sklonili u šumu između Carevdara i Vojakovečkog Oseka, gdje su se zadržali cijeli dan.

Da bi uspjeli da se prebace dalje pokraj sela grupa se razdijelila na tri dijela. Čehaić je napravio raspored da se prebacuju dva po dva, u razmaku od 15 minuta. On je krenuo prvi sa ioš jednim drugom, ali se nakon 5 minuta čula pucnjava iz tog pravca. Međutim nisu se vratili. Oko 18 časova, baš u momentu kad je optočelo prebacivanje, grupa je bila napadnuta. Na redu za prebacivanje bio je Tomo Buden, sa dvojicom drugova iz Ivanske. Primijetili su da im se po stazi uz uzbrdicu približava žandar. Buden s pištoljem u ruci naredio je ostalima da šute, da bi im žandar prišao u neposrednu blizinu. Međutim, iza njegovih leđa nastalo je komešanje, pucketanje granja i šaptanje: »Pucaj, pucaj«.. . žandar, koji je bio udaljen samo oko 25 metara, primijetio je kretanje, uhvatio oružje, ali ga je Buden preduhitrio i ranio (žandar je kasnije umro). Ostala dva revolvera potpuno su zatajila. Nastala je pucnjava. Sad je. cijela grupa prisiljena da se povlači preko livade gdje je pao ranjen omladinac Franjo Horvatić iz Ivanske. Njega su ranjenog uhvatili, prevezli u bolnicu, a kad je ozdravio streljali ga. To je bila prva žrtva iz grupe moslavačkih partizana. Zatim su se podijelili, pa su dvojica krenula u jednom, a ostala petorica u suprotnom pravcu. Budući, da su ostali bez veze bili su prisiljeni da se vrate na polaznu tačku.

Grupu od petorice vodio je Ivan Bobinac **Celo** i predložio im da pođu s njim u Garešnicu. Oni su odbili, predlažući da on prvo uspostavi vezu sa Pavlom Gregorićem i kad im lavi, doći **će** za njim. Ivan je otišao a drugovi iz Ivanske zadržali su se u šikari neposredno kraj sela, gdje su zbog neoprez-

[3] **Osim navedenih u grupi su još bili: Franjo Horvatić, Ivan Var-Josip Permeg, Rudolf Lukšić, Duro Gašpar, Slavko Palešika i jedan drug čije ime nije utvrđeno.**

nosti bili otkriveni, pohvatani, otjerani u Bjelovar i kasnije streljani. Za Kalnik su uspjeli da se prebace jedino Cehaić i još jedan drug, koji su prvi otišli; on je tamo organizirao novu grupu i počeo sa akcijama. Nakon osam dana Bobinac i Buden vratili su se u Garešnicu i povezali se s Pavlom Gregorićem, koji se nalazio u »Jami« kod mlinara Vojačeka. (U međuvremenu na teritoriji Garešnice počele su ponovo pripreme za akcije i to prvenstveno s namjerom da se razoružaju ustaše u Garešnici ili Kaniškoj Ivi. Većina se još uvijek nije slagala da se organiziraju i otpočnu oružane akcije, navodeći razne razloge.)

Buden i Bobinac iznijeli su Brzom kako je razbijena grupa na putu za Kalnik i predložili da se njih dvojica prebace na čazmanski kotar, gdje će se povezati s tamošnjim partijskim organizacijama i pripremati akcije, a da ih on pozove natrag kad to bude potrebno. Brzi se složio s tim predlogom i oba navedena druga smjestila su se u selu Mostari kod Čazme, gdje su poluilegalno živjeli i radili. Odmah za njima napustila je Brestovac Ankica Buden Vesela, kojoj je prijetila opasnost od hapšenja i nastavila rad u Mostarima.

PRIPREME U KOTARU ČAZMA

Partijske organizacije na području Čazme do 1941. godine imale su već lijepu tradiciju u radu i djelovanju u narodu zahvaljujući aktivnosti Alojza Vulinca Sloge iz Gornjeg Sarampova, člana OK Čazma i CK KPH, Nikole Belice i ostalih komunista. Ćelije su organizaciono već bile sređene, a postojale su gotovo u svim selima bivšeg kotara Čazma. U februaru 1941. godine Stjepan Kendjel dobio je zadatak od CK KPH da napusti terenski rad u Hrvatskom zagorju i da se prebaci na teren kotareva Dugo Selo, Čazma i Kutina, što je u martu učinio i odmah započeo rad. Održavao je niz sastanaka, konferencija i savjetovanja u partijskim organizacijama i proširenih sastanaka kojima su prisustvovali simpatizeri, odnosno antifašisti. Uoči napada Njemačke na Jugoslaviju 5. aprila održano je partijsko savjetovanje za Moslavinu, kojem su prisustvovali sekretari partijskih organizacija sa područja sva tri kotara u kući Josipa Sepaka u Gornjem Šarampovu, a prisustvovao je i Josip Kraš, član CK KPJ.

Nakon aprliskog sloma u kući Alojza Vulinca u Gornjem Šarampovu održana je 20. aprila okružna partijska konferencija za okrug Čazma, pod rukovodstvom dr Pavla Gregorića. Konferenciji su prisustvovali članovi OK i delegati partijskih organizacija kotara Čazma, Dugo Selo i Kutina. Tu su preni-

•jete direktive o prikupljanju oružja i o pripremama za borbu protiv okupatora i ustaša. U vezi s tim 25. juna održan je sastanak Kotarskog komiteta KP Čazma. Poslije napada Njemačke na Sovjetski Savez dobivena je direktiva da se vrše diverzije kao predznak za opći ustanak. Na osnovu toga je grupa komunista i simpatizera iz Kopčić-Brda presjekla telefonsko-telegrafske žice kod Bosiljeva na relaciji Čazma — Ivanić-Grad. Druga grupa učinila je isto na relaciji Čazma Bjelovar.

Na sam dan napada na SSSR, 22. juna, partijska ćelija Gračenica pod vodstvom Ivana Frgec Pilota izvršila je prvu diverziju u kutinskom kotaru — sječenje TT linija na željezničkoj pruzi. Sličnu akciju izvršila je 1. avgusta grupa drugova iz Gornjeg Sarampova i Ivanić-Grada: Stanko Leš, Ivan Miletić, Karlo Remenar, Nikola Janković i Nikola Belic uz željezničku prugu Novska —• Zagreb, kod sela Lonje. Uz to pisane su i parole protiv fašizma na javnim mjestima. Slične akcije vršene su i na području Garešnice.

Nakon ovih akcija uslijedilo je hapšenje »kompromitiranih« komunista u Garešnici, Kutini, i na području Čazme. Zbog toga veći broj komunista koji nisu tada bili pohapšeni morali su preći u ilegalnost. Po terenu su se mogli kretati uz najveći oprez samo noću, jer je i njima prijetila opasnost od hapšenja, što su morali izbjeći po svaku cijenu, da bi mogli nastaviti djelovanje, očuvati postojeće veze i stvarati nove.

Devetog jula 1941. sazvan je proširenі sastanak Kotarskog komiteta Čazma, kojem je prisustvovao Stjepan Kendjel, Josip Radanović (tada u ilegalnosti) i predstavnici svih partijskih organizacija sa područja kotara Čazma. Sastanak je održan u šumi Matatinki, nedaleko od sela Bosiljeva. Na dnevnom redu sastanka bilo je razmatranje priprema za podizanje općeg narodnog ustanka u tom kraju. Za prihvat i smještaj prvih ilegalaca — prve grupe partizana, kao i ostalog materijala trebalo je osigurati skloništa. Partijska ćelija sela Kopčić-Brdo[1] zadužena je za kopanje bunkera (zemunica), jer se selo nalazilo uz samu šumu u Moslavačkoj gori. Zadužene su i ostale Partijske organizacije da prošire krug veza simpatizera, da Pristupe sakupljanju oružja i municije, pojedinačnom razoružavanju i skidanju neprijateljskih vojnika, zatim sakupljanju hrane, lijekova i novčane pomoći. Razrađen je također Plan kanala kojima će se sav taj materijal prebacivati na Kopčić-**Brdo.**

L [4] **Čeliju su pretežno sačinjavali radnici — ugljenari, koji su svojom smjelošću i aktivnošću pripremili teren za stvaranje prve partizanske grupe u zapadnom dijelu Moslavine.**

Pred sam završetak sastanak je bio otkriven. Na grupu je naišao neki kefar (četkar) tražeći po šumi pogodno drvo za rad. Vjerovatno je obavijestio vlasti u Čazmi, jer su ustaše ubrzo stigle, kamionima opkolile šumu, postavile zasjedu i razvile se u strijelce. Čuvši galamu i pučketanje suhog granja Kendjel je brzo izdao naređenje da se pojedinačno, a nikako u grupi, spasava svaki sam i to povlačeći se dublje u šumu i vinograde, što dalje od glavne ceste. Većina je uspjela da se neprimijećeno povuče, ali u ruke ustaša su pali Stjepan Helešić iz Grabovnice, Ivan Smuđ iz Pobjenika, Kendjel (legitimiran je na cesti kao prolaznik) i Stjepan Švrljuga u svom vinogradu. Sva četvorica su dovedena u ustaški logor u Čazmu, predati kotarskom sudu u Čazmi i na koncu, prijekom sudu u Bjelovaru. Pošto im nisu mogli dokazati da su učestvovali na sastanku (svako je uhvaćen na drugoj strani), a zahvaljujući direktivi i iz Zagreba (zatvori su bili puni ne samo Srba i Zidova, već i osumnjičenih Hrvata) da se Hrvati puštaju na slobodu ukoliko nema jačih dokaza, sva četvorica su puštena. Kendjel je protjeran u rodno selo Martinić (kotar Ludbreg), gdje je već ranije bio »kompromitiran«, te prelazi u potpunu ilegalnost i odlazi u Veliku Ludinu.

STVARANJE PARTIZANSKIH GRUPA

Dobrom organizacijom partijska ćelija Kopčić-Brda iskopala je bunker, u rekordnom vremenu, za 20 drugova. Radilo se u smjenama i osiguravalo izvidnicama, kako bi se sačuvala najveća konspiracija. (U kopanju bunkera učestvovao je i prvi partizan ovog dijela Moslavine Pavle Maričić Pjetika, iz Like, koji je živio u ilegalnosti). Pošto je bunker završen, obavješteni su članovi Kotarskog komiteta Čazma da mogu upućivati sve drugove koji su u ilegalnosti u prvu partizansku grupu. Ubrzo je vezom doveden iz Čazme Ante Bušljeta Bušo, inače iz Dalmacije, a još ranije stigao je Grga Vukelić Mali, iz Prkosa.

16. jula ie grupa komunista i simpatizera iz Gornjeg 5arampova, na čelu s Nikolom Jankovićem, usred dana oduzela 7 karabina i 11 bombi ustašama koji su se kupali u Lonji.

8. septembra održana je u selu Prkosu partijska konferencija, kojom je rukovodio Pavle Gregorić. Konferenciji je prisustvovao dio članova OK KP Čazma, ilegalci iz Kopčića i delegati KK KP Kutina, Čazma i Dugo Selo. Na konferenciji su podnijeti izvještaji o izvršenju ranijih direktiva u vezi sa diverzijama, i postavljen je zadatak da se forimaju oružane grupe i započnu oružane akcije.

Prišlo se odmah uređivanju bunkera broj 2. Pošto su uspostavljene veze vrlo dobro funkcionirale, stizali su drugovi u prvu partizansku grupu. U decembru su se prebacili Alojz Vulinec Sloga, Mato Svetličić Svijetli, Ivan Miletić Brada, Karlo Remenar Čibo, Ivan Pokas Bosi, Josip Turčinec Tuk, Stjepan Barilić Vago, Mato Santek Crni, Marko Čulje Mak, Josip Augustinović Dugi, Stjepan Srac Malča i Ivan Muškan Neža. Prva partizanska grupa zapadnog dijela Moslavine položila je 14. decembra 1941. zakletvu i izabrala vojnopolitičko rukovodstvo.

Bila je nedjelja. Bunkeri su bili svečano okićeni, a naročito bunker broj 1 u kojem se odvijala mala svečanost. Klepec je donio od kuće malu Ljenjinovu sliku, a Vulinec crvenu zastavu sa srpom i čekićem, te jednu veću jugoslovensku zastavu. Tako uređeno čelo bunkera okruženo je vijencem šumskog zelenila. Prije polaganja zakletve održan je kratak partijski sastanak, nakon čega je oformljena partizanska grupa i podijeljene dužnosti. Za politkomesara izabran je jednoglasno Alojz Vulinec Sloga, za zamjenika Mato Svetličić Svijetli, za organizacionog sekretara Ivan Miletić Brada, a Ivanu Pokasu Bosom povjerena je dužnost komandira.

Tada se prišlo polaganju zakletve, koja je počinjala otprilike, ovako: »Zaklinjem se čašću svog naroda, da ću se pod rukovodstvom Komunističke partije boriti do konačne pobjede nad fašizmom«...

Poslije završene svečanosti komesar grupe je poslao omladinca Karla Remenara Čibu u Slavoniju sa izvještajem Pavlu Gregoriću, u kojem javlja da je grupa oformljena. S obzirom da će grupa svakodnevno rasti, traži se vojni rukovodilac.

Dva dana iza dolaska grupe dopremljeno je vezom 300 kg brašna, 150 kg graha, krumpira, suhog mesa, slanine i masti.

SPAJANJE MOSLAVAČKIH PARTIZANA

Na poziv Pavla Gregorića (upućen **dopisnicom** sa šifrom: **»Plugovi su gotovi,** dođite po njih«) spremili su **se** Tomo Buden **i** Ivan Bobinac za povratak. Na njihov **poziv pridružio** im se **Hamdija** Muftić Mujo, krojački pomoćnik **iz** Zagreba, **s kojim** su **već** ranije bili u **vezi.** Prije odlaska odlučili su se naoružati i u tu svrhu su organizirali akciju da razoružaju ustaše **u selu** Marinkovcu.

22. novembra u 17 časova Hitri, Čelo i Mujo upali su u kuću ustaškog tabornika u Marinkovcu, gdje je na sastanku

bio okupljen veći broj ustaša iz sela. Dok je Hitri pred ulazom čuvao stražu i u pogodnom momentu počeo lupati po prozorima, tako da su ustaše mislile da je cijela kuća opkoljena partizanima, druga dvojica upala su u kuću s revolverima u rukama i uzeli dvije puške i 60 metaka. Nakon toga otišli su na suprotan kraj Marinkovca u kuću jednog ustaše kojem su oduzeli karabin, ustašku uniformu i 30 metaka. Tako su se trojica partizana naoružali sa tri karabina i 90 metaka i iste noći krenuli u Garešnicu.

Drugi dan u podne stigli su na Kopčić-Brdo. Pronašli su Antu Bušljeta, Grgu Vukelića i Pavla Maričića Pjetiku, upravo pri dovršavanju bunkera broj 2. Pošto im je bio potreban vodič, a kako je Pjetika na zapadnom dijelu Moslavačke gore poznavao sve staze, on je krenuo s njima prema Garešnici. Kada su stigli prvo su se javili u »Jamu« Paji Gregoriću, koji im je dao uputstva za dalji rad i povezao ih sa Slavkom i Josipom Kezele.

U to vrijeme u Garešnici su se nalazili u ilegalnosti otac i sin Kezele (Josip i Slavko), radnici pilane »NIHAG-DD« u Garešničkom Brestovcu.[3] Oni su upostavili vezu sa selima: Dišnikom, Malim i Velikim Prokopom, Novom Plošćicom, Velikom Trnoviticom, Bršljanicom i Kutinicom. Po selima su održavali sastanke i govorili o cilju i potrebi borbe za koju su Srbi bili oduševljeni jer su iz teške situacije, u kojoj su se nalazili, jedino u oružanoj borbi vidjeli izlaz. Početkom decembra u tim selima su već svi znali da postoji oružana grupa, pa su se trudili da joj osiguraju hranu i sklonište. U Velikom Prokopu i Popovcu održavani su sastanci na kojima su organizirani odbori za prikupljanje pomoći, koju su seljaci vrlo rado davali. Na taj teren u novembru je upućen Zvonko Brkić sa zadatkom da sredi stanje u već postojećim partijskim organizacijama, koje su prestale s radom nakon hapšenja pojedinih drugova i da organizira nove.

Prišlo se odmah formiranju partizanske grupe. Drugovima Budenu, Bobincu, Josiou i Slavku Kezele pridružio se Alija, koji je došao iz Slavonije (preko druga Gregorića), a zatim još tri druga iz Bilogore, koji su se slučajno prebacili na moslavački teren (Mile Maršić Bičo, Jakov Valjevac Hrabri i Malarija).

Ta je grupa 9. decembra 1941, po već razrađenom planu, u 20 časova razoružala kulturbundovce u Garešničkom Brestovcu. Na ugovorenom mjestu čekali su omladinci Ferdo

[5] **Radnici ove pilane organizirali su prvu partizansku grupu istočnog dijela Moslavine.**

Ajnšpigl (Einspigel) Braco, Petar Petrov Vanča, Andrija Sačarić Mali i Stevo Milaković Aco. Grupa se razdijelila na dva dijela: jedni su čuvali stražu, a drugi su po dva ili po tri upadali u kuće pojedinih kulturbundaša za koje su znali da su naoružani. U Radničkom domu bila je zabava, no neki kulturbundaši nalazili su se kod svojih kuća. Kad je akcija već bila pri završetku (partizani su već imali u rukama 5 novih karabina, jednu lovačku dvocjevku i nešto municije) jedan od njih je, pobjegavši kroz prozor ispalio metak prema šumi, kud su se povlačili partizani. U Domu je nastao metež, a tvornička sirena zavijala je na uzbunu. Noć je bila mračna i hladna, jer je dan prije pao snijeg, te su tek idućeg dana žandarmi i ustaše iz Garešnice krenuli u akciju da bi otkrili i pohvatali učesnike

Tog istog dana, 10. decembra, kulturbundovci iz Velike Bršljanice su organizirali potjeru za partizanskom grupom između Kutinice i Bršljanice. Partizani su ih dočekali u zasjedi, natjerali u bijeg, dvojicu zarobili, a treći je u bijegu bacio pušku. Dvojica zarobljenih su pušteni kući. Grupa je došla do 3 puške. Poslije ove akcije partizanska grupa se povećala za četvoricu novih boraca, omladinaca koji su surađivali u akciji (Braco, Aco, Vanča i Mali).

Tako su u decembru 1941. na području Moslavine nastale dvije partizanske grupe: jedna u istočnom dijelu Moslavine oko Garešnice, sastavljena od 13 naoružanih boraca i druga u zapadnom dijelu na Kopčić-Brdu, sa 15 drugova. Znale su jedna za drugu, ali nisu još vršile zajedničke akcije.

Uvidjevši da bi se ujedinjenjem istočne i zapadne grupe dobila jedinica s jačim naoružanjem, koja bi mogla da preduzme akcije većih razmjera i time podigne ugled moslavačkih partizana, sredinom decembra krenuli su preko Moslavačke gore na Kopčić-Brdo Tpmo Buden i Petar Petrov na dogovor. Grupa na Kopčić-Brdu je prihvatila predlog, pa je Garešnička grupa, nakon povratka Hitrog i Vanče, počela s pripremama za prebacivanje.

Garešnička grupa stigla je 21. decembra na Kopčić-Brdo. U [n]j°j je bilo 11 boraca.[6] Drugovi iz Čazmanske grupe izašli su im u susret i nakon srdačnog pozdrava uveli ih u svoja skloništa, gdje su ih pogostili i smjestili da se odmore.

Drugog dana održano je savjetovanje na kome se raspravljalo o mogućnostima za izvođenje akcija. Uvjeti su bili vrlo teški zbog jakih neprijateljskih snaga na tom području.

[6] Josip i Slavko Kezele, Sačarić, Muftić, Maršić, Valjevac, Milan Vuksanović Brzi, Alija, Malarija, dvojica seljaka iz Kutinice Milan Kukić i Rakić.

Prva zajednička akcija bila je planirana za 23. decembar u kojoj je trebalo razoružati domobransku stražu na lonjskom mostu kod sela Prečeča. U organizaciji te akcije sudjelovao je prekaljeni borac, predratni komunista Alojz Vulinec Sloga, politkomesar, no nije doživeo njezin ishod. Umro je te iste noći, ranjen nesretnim slučajem prije nekoliko dana.

Već dan ranije spustila se grupa partizana u malo posavsko selo Opatinec, odakle je izvidjela situaciju na mostu. Plan je bio razrađen i svakom borcu određen zadatak i mjesto. Noću između 23. i 24. decembra snažnim naletom grupa moslavačkih partizana prodrla je do bunkera kod mosta, iskoristivši šum teretnog vlaka koji je upravo prolazio. Prerezali su telefonsko-telegrafske žice, iznenadili nespremnu posadu bunkera, koja se je neorganizirano oduprla a zatim razbježala. Partizani su zaplenili 9 pušaka, 300 metaka, prvi puškomitraljez »brnac«, 6 vojničkih deka, 3 šatorska krila, 8 šinjela i zapalili jedan kamion. U toj borbi poginuo je omladinac član SKOJ-a Andrija Sačarić Mali iz Garešničkog Brestovca.

FORMIRANJE PRVE MOSLAVAČKE PARTIZANSKE ČETE

Nakon ove akcije grupa se na čelu sa političkim komesarom Matom Svetličićem prebacila u šumu Garić, iznad sela Kutinice (logor je postavila na kosu Kozara, nekoliko stotina metara od Piramide, najvišeg vrha Moslavačke gore). Odatle su se borci povezali s partijskim organizacijama i simpatizerima u pojedinim selima i zajedno s njima djelovali na političkom polju, proširujući mrežu saradnika. U ovom poslu povezuju se sa Zvonkom Brkićem, koji je tada ovdje, sređivao partijske organizacije i osnivao kandidatske grupe. Organiziraju se, također, odbori za sakupljanje hrane i ostalu pomoć partizanima. Neka sela (na pr. Kutinica, Veliki prokop i dr.) bila su van kontrole neprijatelja, pa je grupa silazila noću u njih radi ishrane, snabdevanja i dr. Preko Pavla Mrvoša i Srpskog Selišta uspostavljena je veza sa svim selima kutinskog kotara sjeverno od pruge (on je partizanima dao i jedan vojnički karabin sa 30 metaka). Ugled prve moslavačke partizanske grupe brzo je rastao, pa se broj boraca stalno povećavao, te je koncem decembra ona imala 30 ljudi. Grupi su se uskoro priključila 4 Bjelovarčana, koji su dotada operirali na Bilogori, a novi borci su stalno pridolazili, tako da je u toku januara 1942. grupa imala blizu 50 boraca.

27. januara 1942. godine formirana je Prva moslavačka partizanska četa. Komandir je bio Pavle Vukomanović Stipe, a komesar Mato Svetličić Svijetli. Po nacionalnosti u njoj je

bilo: 8—10 Srba, 1 Jevrej, 1 Nijemac, 1 Mađar, a ostalo Hrvati. Većinu su sačinjavali radnici (članovi KP), bilo je nekoliko seljaka i 1 ili 2 intelektualca. Četa je po komandnoj liniji kila vezana za štab III operativne zone (sjedište na Papuku). Svi izvještaji o vojnim akcijama, o političkom radu, o moralu jedinica i situaciji na terenu upućivani su preko Pavla Gregorića štabu zone. Inače je četa organizacijski pripadala Prvom slavonskom partizanskom bataljonu (koji je formiran koncem decembra 1941).

Četa je bila formirana od prekaljenih boraca, od kojih su mnogi stekli bogata iskustva kao ilegalni partijski aktivisti, pa je moral jedinice bio na visokom stupnju. Sekretar partijske organizacije bio je Ivan Miletić Brada, a rukovodilac grupe SKOJ-a, koja je imala 10 članova, Nikola Šušnjar Geno. U četi je bio intenzivan partijsko-politički rad. Uspostavljene veze sa selima kao i sa Garešnicom, Kutinom i drugim mjestima, gdje su postojali neprijateljski garnizoni, dobro su funkcionirale i odatle je dobijana hrana, oružje, municija i sanitetski materijal, a primane su i obavijesti. Zahvaljujući ovoj pomoći već u januaru 1942. u četi je formirana prva sanitetska grupa.

Aktivnost moslavačkih partizana ometala je planove ustaške vlasti, pa se već u januaru 1942. pripremala akcija širih razmjera. Preduzimanje akcije je ubrzano nakon što su partizani negdje 20. januara uhvatili i razoružali trojicu ustaša iz Gornje Jelenske (među njima je bio i ustaški tabornik), kad su pošli prema Piramidi sa zadatkom da traže partizane.

Neprijateljski vojni garnizoni sa područja Moslavine izvještavali su domobranski stožer u Bjelovaru da na Gariću operira oko 100 do 150 partizana, koji ugrožavaju ustašku vlast. Osim toga imaju čak i svoja oslobođena sela u kojima na javnim zborovima šire komunističku propagandu i pozivaju seljake u šumu.

Domobranski stožer iz Bjelovara organizirao je 27. januara 1942. prvu ofanzivu na Garić sa 3.800 vojnika. Radi dobrih komunikacionih veza neprijatelj je brzo skoncentrirao svoje snage. Na moslavačkom sektoru bilo je 8.000—10.000 neprijateljskih vojnika, uvijek spremnih da ojačaju akcije određenih jedinica, a Prva moslavačka partizanska četa brojala je 43 ljudi.

Partizani su preko veze iz Garešnice bili obaviješteni da ^ sprema ofanziva. Javljeno je također da te noći dolaze na Garić Pajo Gregorić i Zvonko Brkić. Brzi je stigao 26. januara rano ujutro i održao partijski sastanak, na kojem je dao di-

rektivu da se borba prihvati po svaku cijenu, ali da se vodi računa o gubicima. Istog dana Brzi je prebačen vezom natrag u Garešnicu.

Rano ujutro 27. januara upućene su partizanske patrole u pravcu Velikog Prokopa i preko Piramide u pravcu sela Mikleuške. Oko 8 časova, vratila se patrola sa pravca Mikleuška—Piramida sa viješću da je primijetila kretanje neprijatelja u pravcu Piramide. Komandir čete Pavle Vukmanović i komesar Mato Svetličić rasporedili su vodove i desetine na izabrane položaje (četa je nešto ranije bila vojnički organizirana po vodovima i desetinama, imenovani su vodnici, politički delegati i desetari). Neprijateljska patrola ubrzo je stigla do Piramide i počela se spuštati prema južnim obroncima Moslavačke gore, gdje se nalazio partizanski stražarski bunker iz kojega se vidio dim. Partizanske desetine čekale su da se neprijatelj približi. Uskoro je došlo do, za neprijatelja iznenadnog, sukoba. Nakon sat i po oštre borbe neprijatelj je bio razbijen. Radi velike hladnoće zatajilo je njegovo automatsko oružje, a zatajio je i partizanski prvenac »brno«. U borbi je poginulo 7—10 ustaša, a oko 20 ih je ranjeno. Od partizana poginuo je omladinac, član SKOJ-a Golub, a teže ranjen Stevo Milaković Aco.

Neposredno nakon borbe održan je sastanak komande čete na kome je pretresen postignuti uspjeh i situacija u kojoj se četa sad nalazi. Zbog jakih koncentracija neprijateljske vojske i dobrih komunikacionih veza moglo se sa sigurnošću pretpostaviti da će se uskoro sa još jačim snagama ponoviti napad na Garić. Zato je odlučeno da četa još iste večeri krene prema Slavoniji i spusti se do sela Dišnika. Neprijatelj je 28. i 29. januara upadao u moslavačka sela, krstario Moslavačkom gorom, ali partizane nije našao. Četa se 28. januara zadržala u mlinu nedaleko od sela Dišnika, u koje su upale ustaše, a odatle je navečer krenula preko Krštelovca i Podbrđa u pravcu Daruvara, gdje se zadržala neko vrijeme.

Tako je četa uspješno prebrodila prvu jaču neprijateljsku organiziranu vojnu akciju i iz nje izašla bogatija iskustvom.

Marija BARDlC

BORBA U ROVTAMA

A osle borbe na Mohoru, u decembru 1941. Cankarjev bataljon povlačio se prema Selskoj dolini. Stigli smo na drum koji iz Škofje Loke vodi prema selu Železniki. Tu smo se susreli sa nemačkom patrolom. Patrola nas je zaustavila, a pošto je Pečnik, komandir jednog voda u našoj Jelovačkoj četi, znao nemački, odgovarao je na postavljena pitanja. Mi smo imali saonice natovarene raznim materijalom, koje je vukao jedan vo. Ovaj vo predstavljao je za nas dragoceno blago, jer nam je u prvom redu služio kao prevozno sredstvo, a nameravali smo da ga kasnije upotrebimo za ishranu. Iako smo stali, vo je produžio prema nemačkoj patroli. Pojurili smo za njim da ga zaustavimo, a Nemci su verovatno pomislili da smo krenuli da jurišamo na njih, pa su se brzo povukli i nestali prema Dolenjoj Vasi. Posle povlačenja Nemaca produžili smo put prema Rovtama. U toku noći 10/11. decembra stigli smo u selo Golicu, zaustavili se i podelili po kućama gde smo prenoćili. Patrola koja je ujutro pošla u izviđanje vratila se i obavestila nas da se Nemci nalaze u selu Ljuši. Brzo smo se sklonili iz sela u šumu. Čekali smo ceo dan. Veoma je bilo hladno, a počela je i slabija mećava. Naveče smo se povukli do sela Rovta. Sećam se da smo noćivali u Novakovom seniku i štali. Jedan deo boraca spavao je na seniku, a drugi u štali. Stražu smo postavili na tavanu i kad smo se ujutru digli (bilo je oko 9 časova) straža nas je izvestila da Nemci idu u pravcu Zaprevala i dalje prema Rovtama. Iz sela Rovte dobro smo ih videli [1] nabrojali da ih ima oko 50. Maršovali su u koloni po jedan, na odstojanju jedan od drugog. Sve dok smo ih videli na utrini nismo se mogli povući iz štale, jer bi nas tada i oni primetih. Toga dana zaklali smo vola i ostavili ga da visi ispred kuće, jer je bilo suviše malo vremena da mislimo i na takve stvari. Štab se ukratko posavetovao i izdao zapovest da naša ceta postavi zasedu. Podeljeni smo na vodove. Prvim je vodom

komandovao Pečnik, Drugim ja, a u Trećem su bili drugovi iz Jesenica. Oni, međutim, nisu usoeli da svi stignu do mesta gde je određeno da se postavi zaseda.

Prvi i Drugi vod Jelovičke čete poseli su položaje neposredno pored šume iznad druma, dok su drugovi iz Jesenica produžili dalje. Nehotice poplašili smo jednog zeca koji je pored naših položaja istrčao pravo na drum. U tom istom momentu Nemci su se pojavili iza okuke. Zec je produžio da trči pravo prema njima, a kad je stigao do njih, zaustavio se i brzo pobegao natrag, a zatim pojurio sa ceste u sneg. Pošto je bilo mnogo snega, napredovao je veoma sporo. Nemačka kolona se zaustavila i to tako da se prethodnica istakla više napred, posmatrajući zeca. U prethodnici je bilo oko 5 vojnika. Na dati signal komandira otvorili smo vatru po njima. Nemačka patrola brzo je pobegla i sklonila se u najbližu kuću iz koje je otvorila vatru. Tada su ubijeni Jože Rakoš iz Begunja i Zidar sa Bleda.

Jurišali smo na Nemce i u kratkoj, žestokoj borbi, savladali njihov ogorčeni otpor. Preživelih nije bilo. Samo su dvojica pokušala da se spasu bekstvom. Perko i ja pojurili smo za njima. Jedan je uspeo da pobegne, dok smo drugoga stigli u nekoj dolini. Prvo je otvorio vatru na mene, no uskoro smo ga uzeli u unakrsnu vatru i smrtno pogodili. Pokupili smo oružje i vratili se na drum. Naših drugova nigde više niie bilo, pošto su prethodno sve pokupili od Nemaca. Uprkos tome oboje smo još jednom potražili nije li ostalo još nešto oružja i municije. Našli smo nešto municije za pištolj. Ona se mogla upotrebiti i za automat koji sam pronašao nedaleko u snegu. U sukobu sa Nemcima zaplenili smo 10 pušaka, 3 mitraljeza, sanitetsku opremu, nosila i dr.[1] Tako smo sada bili svi dobro naoružani. Potom smo sklonili naše ranjenike i sahranili poginule drugove. Kod drugova u štabu nalazio se neki zarobljeni nemački policajac koji je pokušao da se sakrije u jedan jarak. Bio je ranjen, pa smo ga previli i ubeđivali da nismo onakvi za kakve nas smatraju Nemci. Potom smo ga pustih da pođe u dolinu. (Kasnije je ponovo primećen u Skofjoj Loki i u Kranju.) Oko dva časa posle podne krenuli smo na Martinji Vrh. U nekoj kući spremili su nam ručak. Bili smo veoma oprezni i uklanjali iza sebe tragove u snegu, Veoma lagano spuštali smo se sa Martinjeg Vrha u Poljansku dolinu, zatim se ponovo peli na visove Poljanskih brda, gde smo se sastali i sa delom Kranjske čete.

[1] **Prema podacima Antona Dežmana zaplenjeno je: 3 puškomitraIjeza, 3 automata, 38 pušaka, 6 pištolja i 80 bombi; ubijeno je 46, ranjena 3, zarobljen 1, a 2 Nemca su pobegla (prim. red.).**

Posle temeljno sprovedene pripreme Poljanska dolina spremala se na ustanak. Postavili smo zasede po dolinama, pa**lili** mostove, mobilisali ljude itd. Ja sam dobio zadatak da sa grupom boraca likvidiram izdajnika Kovača. Maks Krmelj obavestio nas je gde Kovač stanuje i gde se obično nalazi. Kovača nismo pronašli, pa smo zatim upali u žandarmerijsku stanicu Poljane. Zandarme nigde nismo pronašli, jer su se posakrivali, ali smo uništili stanicu i zaplenili nešto pušaka, pištolja i njihovih uniformi, ciklostil za umnožavanje, radioaparat i dr. Potom smo upali u nemačku nabavnu zadrugu, gde smo zaplenili žito koje su im seljaci morali obavezno predavati. To sve smo seljačkim kolima odvezli do Loga i zaustavili se kod mlina. Žito smo dali da se samelje.

Pošto smo imali žandarmske uniforme to su se Aloj Pečnik i France Ilija iz Ljubna obukli. Obojica su izgledali kao pravi nemački policajci. Stab bataljona odlučio je da oni, ovako preobučeni pođu u akciju u Škofju Loku. S njima je pošao i neki mali kurir, rodom iz Škofje Loke. Pošli su u škofjeloški zatvor u nameri da spasu poznatu partizansku porodicu Kavčič. To im je i pošlo za rukom, iako su morali da se tuku sa zatvorskim čuvarom, koji je prozreo prevaru. U zatvoru je nastao metež, zatvoreni rodoljubi su pojurili napolje, a oni što su bili zatvoreni zbog kriminala digli su dreku, zovući žandarme u pomoć. Ilija je stražario kod ulaza u zatvore. Nemci su projurili pored Ilije ne pogledavši ga, a Pečnika su upitali šta se dešava. On im je odgovorio da su ga istukli zatvorenici, a zatim se izvukao iz zatvora. France i Pečnik sretno su se vratili zajedno sa porodicom Kavčič. U to vreme priključila nam se grupa od 75 dobrovoljaca iz Kranja, tako da je naša jedinica prilično narasla. U Poljanama je takođe mobiiisano dosta ljudi. Za vreme patroliranja, jedna od naših patrola zarobila je u Crnom Vrhu jednog graničara, kojeg smo potom zaposlili u kuhinju, ali nam je posle borbe kod Dražgoša pobegao. U brdima Polhovgradskih dolomita zadržali smo se nekih desetak dana, ali bez značajnih događaja. A posle deset dana, 27. decembra, Nemci su napali naš bataljon, pošto su nam prethodno podišli sa tri strane.

Bataljon se nalazio na prostoriji Strnišče — Valtarski Vrh — Bukov Vrh — Kovski Vrh.

Dobio sam zadatak da sa svojim vodom posednem položaje na padinama brda, nasuprot Koširjeve kuće. Podelio sam yod na dva dela tako da smo se u zasedi smenjivali svakih šest sati. Kad je otvorena vatra iz nemačkih mitraljeza pokušao sam da sa drugom polovinom voda stignem u pomoć Prvom delu. Međutim, bilo je prekasno,. jer su se naši već

povukli. Bili smo nasred padine, u nemogućnosti da posednemo zgodne položaje, zato smo se i mi povukli do stare Skoblareve kuće, u kojoj nije niko stanovao. Tu smo imali dobre položaje na kojima smo sačekali Nemce. Pustili smo ih sasvim blizu i otvorili iznenadnu blisku vatru po njima. Ponovo smo postali bogatiji za jedan mitraljez, tri pištolja, pušku, tri durbina i municiju. Potom smo se vratili do seljaka kod kojeg smo stanovali. Za vreme borbe poginuo je Anton Koruza; sahranili smo ga u bašti pored kuće (tu danas stoji spomenik). Stab nam je naredio da se moramo odmah povući od Skoblara do Košira. Povlačeći se kroz selo i stigavši do kuće seljaka Košira, primetili smo da smo opkoljeni. Naveče smo se prikupili više Košira, pronašli brešu u nemačkim položajima i kroz šumu izvukli se prema Zmincu gde smo, bez ijednog pucnja, stigli na drum koji vodi prema Lubniku. Ubrzanim maršem krenuli smo na jugoistočne padine Jelovice, ka Mohoru (tt. 948). Čim smo stigli do Mohora, postavio sam stražu. U toku noći sva tri stražara napustila su svoja mesta i pobegla. Preko dana zadržali smo se u selu. Tada sam dobio zadatak da sa jednom grupom pođem na železničku stanicu Besnica kod Kranja, gde smo minirali most. Istovremeno druge jedinice izvršile su ekonomsku akciju u Dobravi kod Kranja.

Posle ove akcije, 1. januara 1942. došli smo u Dražgoše, koje smo prozvali svojom »republikom«. Oko deset dana čekali smo ovde Nemce, da bismo ih na kraju zaista dočekali. 1942. godinu započeli smo s najžešćom borbom koju je naš bataljon vodio i u kojoj smo izvojevali jednu od naših najvećih pobeda.

Franc BlCEK

PREBACIVANJE PARTIJSKE ŠTAMPARIJE IZ KOSOVSKE MITROVICE U PODGORICU

U godinama pred drugi svetski rat, CK KPJ je preduzeo dalekosežne mere da bi što više razvio svestranu aktivnost Partije pred nastupajuće događaje. Jedna od tih mera je nabavka štamparije za potrebe crnogorske partijske organizacije. Svetozar Vukmanović Tempo je neposredno pred rat organizovao prebacivanje ove štamparije jednim sanitetskim kolima do sela Pantine, u kuću roditelja Doke Lekića člana KPJ. Ovo selo se nalazi između Kosovske Mitrovice i Vučitrna. Štampariju je trebalo i dalje prebaciti, ali je to ostavljeno za pogodniji momenat. Međutim, za njom se osećala velika potreba. Radi toga je CK KPJ zadužio Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju koji je tada bio pod direktnim rukovodstvom CK, da organizuje i transportuje štampariju za Crnu Goru. Istovremeno je stavljeno u zadatak Pokrajinskom komitetu Crne Gore da Oblasnom komitetu stavi na raspolaganje jedan ka**mion,** jer ga mi nismo mogli obezbediti. Tako je i učinjeno. Pokrajinski komitet je uputio jedan kamion (on je ranije pri**padao** bivšoj jugoslovenskoj vojsci), sa koga su skinute vojne **oznake.** On je dat zadružnoj organizaciji, a stavljena mu je i njena firma. Kamionom je upravljao Njako Šaranović, a s njim je bio Simo Džaković, koga je na ovaj posao uključilo pokrajinsko rukovodstvo. Ne sećam se tačno datuma, ali znam da je to bilo u periodu između kapitulacije stare Jugoslavije i ustanka crnogorskog naroda protiv okupatora. Ova dva druga **stigli** su s kamionom u Peć i javili se Oblasnom komitetu. Na osnovu pomenute direktive CK o prebacivanju štamparije **Oblasni** komitet je odlučio da taj zadatak, s obzirom na njegovu ozbiljnost, poveri jednom članu Oblasnog komiteta. Ovo naročito bilo važno zbog toga što je, da bi se štamparija prebila, trebalo preći takozvanu državnu granicu između Alba-[e] } Srbije, kako pri polasku za Mitrovicu, tako i pri povratu iz Kosovske Mitrovice za Peć, s punim kamionom. Taj

zadatak je meni poveren. Sima Džaković je ostao u Peći, dok sam ja sa Saranovićem pošao za Kosovsku Mitrovicu. Pre toga nisam znao gde je sklonjena štamDarija, ali sam tek od drugova iz Mesnog komiteta u Mitrovici, koje sam poznavao, saznao gde je pa sam ih angažovao da mi pomognu oko preuzimanja i utovara.

Put od Peći do Kosovske Mitrovice prešli smo bez ikakvih prepreka. Kad smo stigli u Kosovsku Mitrovicu ostavio sam Saranovića da čeka s kamionom u jednoj ulici na ulazu u grad. U međuvremenu sam otišao u Mesni komitet i tamo saznao da se štamparija nalazi u selu Pantinu, na putu za Vučitrn. Odlučio sam da prvo bez kamiona pođemo u selo i vidimo kako da štampariju neprimetno utovarimo. Sa mnom je pošao Dušan Tomović, član Mesnog komiteta. Do sela smo se prebacili biciklima i tamo, na licu mesta, utvrdili gde se štamparija nalazi. Tom prilikom nismo u selu primetili nikakve vojnike ili druge naoružane ljude. Potom smo se vratili u Kosovsku Mitrovicu gde nas je čekalo iznenađenje. Fašistički žandarmi koji su otkrili da je kamion iz Crne Gore i još da je vozilo bivše jugoslovenske vojske zaplenili su ga. Ovo nas je dovelo u tešku situaciju jer nismo mogli računati da ćemo naći drugi kamion. Razmišljali smo kako ponovo da se dokopamo zaplenjenog kamiona. Najzad smo stvorili plan. Članovi Partije-Šiptari iz Kosovske Mitrovice — koji su imali uticaja na neke ljude iz tadašnje vlasti — izdejstvovali su da nam se vrati zaplenjeni kamion. Zahvaljujući njihovoj intervenciji, posebno članu Mesnog komiteta Partije Aziju Sulejmanu, ubrzo smo kamion dobili natrag. Ali, time nisu bile prebrođene sve teškoće, jer nam je naređeno da odmah s kamionom napustimo grad i teritoriju Srbije. A od Mitrovice do Gornje Kline, gde je bila granica, ima gotovo 20 kilometara.

Doneli smo odluku da šofer s kamionom izađe iz grada prema Peći **i** da nas sačeka na putu kod sela **Sipolja.** U ovoj situaciji ostalo nam je jedino da nekim drugim prevoznim sredstvima prebacimo štampariju od Pantine do **Sipolja.** U međuvremenu je iz Beograda vozom došao u Kosovsku Mitrovicu sekretar Oblasnog komiteta Miladin Popović, koga smo upoznali s celokupnom situacijom. Posle dogovora Dušan Tomović i ja, a čini mi se još jedan drug, pošli smo za Pantinu da angažujemo nekoliko seljačkih **kola** i sporednim putevima prebacimo štampariju do Sipolja.

Prilikom ovog drugog dolaska, u Pantini smo zatekli sasvim drugu, mnogo težu, situaciju u odnosu na onu prilikom naše prve posete ovom selu. Naime, u selo je odnekud stigla i ulogorila se jedna nemačka artiljerijska jedinica. Znajući, međutim, da u svakoj nemačkoj jedinici postoje organi

kontraobaveštajne službe, morali smo veoma oprezno i brzo da radimo. Zbog toga se nismo mnogo pogađali sa seljacima oko cene za usluge, već smo im dali onoliko novca koliko su tražili- Seljacima smo rekli da su to delovi jedne električne centrale koje treba da prebacimo u Peć. Pošto smo utovarili štampariju u seljačka kola, s njima je do Sipolja otišao Dušan Tomović, dok sam se ja vratio u Mitrovicu, gde sam se ponovo sastao s Miladinom Popovićem. Tamo smo se kraće vreme zadržali u razgovoru sa drugovima iz MK, a onda smo pešice krenuli za Sipolje i stigli nešto pre kola sa štamparijom. Izvršili smo pretovar i krenuli prema Peći. U kamionu je pored mene i Saranovića bio i sekretar OK Miladin Popović. Mislili smo da smo glavne prepreke prebrodili. Međutim, nije bilo baš tako. Na granici između takozvane Srbije i Albanije, kod Kline, zaustavili su nas italijanski vojnici i carinici. Čim je kamion stao, pitali su šta se nalazi u njemu. Nekoliko vojnika se odmah obrelo na kamionu. Mi smo izašli i zapodenuli razgovor sa dva italijanska oficira. Rekli smo im da je to »mašina elektrik« i ponudili ih sa po nekoliko kutija cigareta. Njih je, izgleda, više interesovala ova naša ponuda cigaretama nego tovar koji vozimo. Oficiri su dali znak vojnicima da siđu s kamiona, rekavši im da su to električne mašine. Kad smo se uverili da ćemo i ovu prepreku uspešno savladati, počastili smo cigaretama još nekolicinu vojnika.

Pozdravili smo se i produžili za Peć. Na ulazu u Peć naišli smo na neočekivan prizor: italijanska vojska je blokirala grad. Nije dozvoljavala da bilo kakvo vozilo uđe u varoš. Pošto nismo znali zbog čega je ova blokada, dogovorili smo se da Miladin Popović pođe sporednim putem pešice u grad, izvidi situaciju ili da se — dok se blokada ne skine — nefdesklonimo s kamionom, da ne bismo pali u oči okupatorovim vojnicima ili njihovim slugama.

Po povratku iz grada Miladin nas je obavestio da se tog dana u Peći održava velika fašistička manifestacija i da su manifestanti ubili nekoliko ljudi, a među njima i studenta Novakovića, jer nisu hteli da pozdrave albansku fašističku zastavu. Italijani su shvatili da bi se, ukoliko dođe do većih sukoba, i oni našli u teškoj situaciji pa su radi sigurnosti blokirali grad. Takođe smo obavešteni da će blokada trajati najduže do sutra ujutro, kada ćemo moći da nastavimo putovanje. Ja sam predložio drugovima iz Oblasnog komiteta da spreme nekoliko džakova kukuruza, koje bismo stavili na kamion i tako kamuflirali štampariju. Drugovi su prihvatili predlog, kupili nekoliko džakova kukuruza i smestili ga u jednu radnju kod žitne pijace.

Sledećeg dana, rano izjutra, blokada je skinuta i mi smo ušli u grad. U Peći je ostao Miladin Popović, a nama su se priključili Džaković koji je došao iz Crne Gore s kamionom, i član Oblasnog komiteta Boro Vukmirović. Kad smo preko štamparije utovarili kukuruz, krenuli smo prema Crnoj Gori. Bez ikakvih smetnji prešli smo Cakor i stigli na novu albansku granicu prema Crnoj Gori u Murino. Tu smo zatekli članove KPJ Bogdana Novovića i Radovana Zogovića koji su takođe pošli s nama za Podgoricu. Potom smo krenuli preku Andrijevice i dalje putem uz planinu Trešnjevik. Ali nešto pre izlaska na vrh Trešnjevika, pred sam mrak, eksplodirao je motor na kamionu, te smo morali zastati. Nakon izvesnog čekanja naišao je jedan kamion ili autobus, ne sećam se tačno, s kojim su otputovali naši saputnici Novović i Zogović. S tim istim vozilom uputili smo za Podgoricu i Džakovića da bi obavestio drugove iz Pokrajinskog komiteta šta se desilo, te da nam odmah pošalju po mogućstvu neki kamion koji bi prihvatio štampariju.

Boro Vukmirović, Saranović i ja ostali smo i prenoćili pod otvorenim nebom, gotovo na vrhu Trešnjevika. Sutradan je stigao jedan kamion iz Podgorice za koji smo vezali naš oštećeni kamion i s tovarom nastavili put. Bio je to treći dan našeg napornog putovanja. Prešli smo Trešnjevik i spustili se prema Barama. Zbog naše nesmotrenosti i lakomislenosti naišli smo na novu prepreku. Naime, pored puta stajao je jedan novi vojni nemački kamion. Ni na njemu, kao ni oko njega, i nigde na vidiku nije bilo nemačkih vojnika, niti bilo kog drugog. Kad smo to videli, dogovorili smo se da sa ovog kamiona skinemo delove za naš kamion, kao i veliki pokrivač, rezervne gume, dizalicu, alat i si. Ali, tek što smo se popeli na ovaj kamion, od Andrijevice su naišla dva nemačka kamiona. Nemci su uperili puške u nas i počeli nas nazivati lopovima i razbojnicima. Mi smo im objašnjavali da smo hteli da vidimo šta se to desilo i da smo navodno imali nameru da taj kamion prebacimo do najbliže nemačke postaje. Na kraju, Nemci su nam naredili da odmah idemo.

Odatle pa do Podgorice, odnosno do sela Zlatice kod Podgorice, nismo imali nikakvih teškoća. Štampariju smo istovarili na ugovoreno mesto. Morali smo sami da istovarujemo i prenosimo štampariju u jednu šupu, jer je vlasnik kuće bio bolestan. Delovi štamparije su bili teški, a naročito točkovi. Sve nam je iz kamiona dodavao šofer a ja i Boro Vukmirović smo ih prenosili. Kada smo završili posao, s kamionom smo otišli u Podgoricu u Pokrajinski komitet. Tamo su drugovi uputili Bora i mene u neku kuću da se odmorimo.

Pavle JOVIĆEVIČ

U DANIMA HAOSA

Budnost i snalažljivost Partije u teškim danima aprilskog rata i sloma 1941. bila je velika. Ona je uspjela da održi svoj uticaj i na frontu i u pozadini, pa je italijanskoj okupatorskoj vojsci iz Albanije bio otežan ulazak u Crnu Goru. Tako su Nijemci prije stigli gotovo do Nikšića nego Italijani sa albanske granice, iako se ona nalazila u neposrednoj blizini.

U takvoj je situaciji izdajnička vlada, bežeći pred okupatorom, stigla u Crnu Goru i u jednoj pećini blizu Nikšića sakrila jugoslovenski novac koji je nosila sa sobom.

Neke vojne jedinice sa svoiim oficirima lutale su od Nikšića prema Podgorici, Cetinju, i natrag, tako da nijesu nikada ni stigle do fronta. Bili smo očevici kako su izgladnjele i umorne jedinice na cesti, između Podgorice i Danilovgrada, mitraljirali italijanski avioni. Podgorica je danonoćno bombardovana, valjda zbog toga što se nalazi u blizini granice, a time i italijanskih aerodroma, i što se u tom rejonu tada nalazilo mnogo vojske.

Pokrajinski komitet za Crnu Goru, Boku i Sandžak i sreski komiteti bili su u početku tako organizovani da u slučaju rata imaju svoje zamjene, ali se ta odluka nije mogla održati. Najprije se mislilo da se jedan dio rukovodstva ne javlja na v°jne dužnosti da bi se sačuvala vodeća uloga Partije na terenu. Međutim, ovo je mišljenje otpalo i zauzeto je stanovište da komunisti treba da budu prvi u borbi za odbranu zemlje i da se nađu u jedinicama i u pozadini. Poslije toga je jedan broj komunista uzalud lutao tražeći od komande mjesta raspored — tadašnji režim je nastojao da komunisti ne uđu u vojne jedinice.

Glavna veza Pokrajinskog komiteta bila je pod Veljim brdom kod Podgorice. Noću su se pojedini njegovi članovi

iskradali iz svojih jedinica i dolazili pod Velje brdo, sporazumijevali se, donosili odluke za dalji rad, nakon čega su se iste noći vraćali u jedinice. Situacija je zahtijevala da se radi brzo, iako to u jednom takvom opštem rasulu nije bilo lako pošto je svaki propust mogao imati teških posljedica. U toku ovih nekoliko dana izdat je proglas Pokrajinskog komiteta za Crnu Goru, Boku i Sandžak, u kojem su se građani i vojska obavještavali o zbivanjima u našoi zemlji i pozivani da prikupljaju i čuvaju oružje — jer se borba nastavlja. Na frontu, gdje su se vodile borbe sa okupatorom, komunisti su dobijali letke i obavještenja. Cak je Partija pokušala da organizuje i prebacivanje hrane za jedinice. Komunisti su zaustavljali dezertere.

Djeca i žene su u to vrijeme bili najozbiljniji pomagači i veze. Žene su raznosile proglase i informacije i dodavale ih samo određenim ljudima u jedinicama. To je bio mučan posao, jer je po cijenu života i časti trebalo stizati do lutajućih jedinica na frontu. Ove su najčešće predvodili oficiri koji su i sami pomagali sabotažu.

Teško se dolazilo do informacija o događajima jer su radio-stanice bile u rukama okupatora. U to vrijeme stigao je iz Beograda Tempo i dao nam neka nova obavještenja o događajima, koja su bila značajna za našu dalju orijentaciju. Tempo se pod Veljim brdom sastao sa Blažom Jovanovićem, koji je bio u jedinici koja nije dobila naređenje za pokret, pa je svake noći stizao da pomogne rad Pokrajinskog komiteta. Iste noći obavijestili smo još nekoliko drugova i, radi onih koji su bili bliže granici, zakazali sastanak u Podgorici. Praćeni stalnim bombardovanjem stigli smo do zakazanog mjesta — kuće pri samoj željezničkoj stanici. Sastanku smo prisustvovali: Božo Ljumović, Zivko Zižić (oba iz jedinica), Jagoš Uskoković, Tempo i ja. Drugih se više ne sjećam. Sastanak je održan za vrijeme bombardovanja.

Konačno, u takvoj situaciji došlo je do povlačenja. Vojnici su ponijeli oružje. Usput ih je pristizala italijanska vojska, a s druge strane sretale su ih njemačke jedinice. Mnogi su pored puta bacali oružje, tako da se ono u zgodnom momentu moglo pokupiti. Drugi su išli prijeecima i tako sačuvali oružje. Tih dana Partija je organizovala njegovo masovno sakupljanje.

Tako su već u vrijeme kapitulacije Jugoslavije izvršene prve pripreme za ustanak.

Lidija JOVANOVlC

ODRED „LJUBOVO" U USTANKU 1941.

Malo selo Ljubovo nalazi se na visoravni ličkog Sredogorja, između Ličkog i Krbavskog polja, razvučeno po manjim grupama i zasebnim kućama duž puta koji spaja Gospić i Titovu Korenicu. Žitelji Ljubova, zemljoradnici i poznati stočari, naselili su ovu visoravan većim delom iz Krbavskog, a manjim iz Ličkog polja. Ovo rasuto selo pre rata obuhvatalo je oko 50 kuća sa oko 220 stanovnika, od kojih su većina bili Srbi, a samo četiri obitelji Hrvati. Velika većina seljaka bila je siromašna, nije mogla obezbediti ni najosnovnije životne potrebe sa svoje zemlje, pa su svake godine odlazili na sezonske radove. Manji broj ovih ljudi, u potrazi za kruhom i zaradom, našao se početkom 1941. u Americi, Kanadi i Francuskoj. Selo nije imalo ni osnovne škole, a samo je mali broj dece pohađao osnovnu školu u Buniću ili Širokoj Kuli, te je većina ovoga naroda ostala nepismena.

Početkom 1941. godine u selu su 62 vojna obveznika pozvana u bivšu vojsku u toku njene delimične mobilizacije pred rat. Od njih je 12 palo u zarobljeništvo, a oko 50 se vratilo svojim kućama, neki čak sa oružjem. U selu je bilo još oko 30 mladića.

Po okupaciji Like italijanski okupator je formirao jake garnizone u Gospiću, Perušiću, Ličkom Osiku, Korenici i Udbini, dok su uporišta Široka Kula, Bunić, Podlapac i mnoga druga manja ostala u ustaškim rukama. Po važnijim putevima svakodnevno su krstarile italijanske manje i veće jedinice, obično na motornim vozilima, a nekad bi se i zadržale u poleđinom uporištu po nekoliko dana. Po selima koja su bila manje ili više naseljena hrvatskim življem, okupator i ustaška vlast odmah su preduzeli sve organizacijske i propagandne mere da iole sposobno, a naročito mlađe ljudstvo primi oružje

i stupi u tzv. ustaške seoske straže, što im je delimično i uspe-**lo,** naročito u Širokoj Kuli, Ivčević—Kosi, Čanku, Buniću i Podlapcu. Od osam sela koja su tada pripadala opštini Bunić samo je selo Čanak bilo naseljeno isključivo hrvatskim živ-ljem. Ustaški glavari, veliki župan Jurica Frković u Gospiću i kotarski poglavar Josip Bitorajac u Korenici, posebno su se okomili da uvuku u ustašku organizaciju one Hrvate koji su se našli u pretežno srpskim selima, znajući dobro da su se oni saživeli i srodili sa svojim susedima — Srbima, što nije išlo u prilog ostvarivanju ustaških ciljeva.

Ustaška vlast u Buniću našla se u rukama nekolicine ljudi. U uporištu je bila posada od 15 do 20 ustaša i 8 — 10 žandarma (ovima je komandovao »stražmeštar« Ivan Bevan-da, ranije žandarmerijski narednik i komandir žandarmerijske stanice).

Već prvih dana okupacije, nakon dolaska ustaša na vlast, počela je strahovita hajka na ljude, posebno na one koji su imali bilo kakvog ugleda i uticaja u narodu. Tako je sa teri-torije opštine do 15. jula likvidirano preko 100 ljudi, od kojih iz sela Ljubova oko 10. Mnogi su hapšeni, premlaćeni, pa pu-štani i opet hapšeni. Mali broj je uspeo da se spase bekstvom pod najtežim okolnostima. Mnogi su ljudi pokupljeni i odve-deni u »radne logore«: Gospić, Plitvički Ljeskovac, Plitvička jezera i dr., odakle se niko nije vraćao. Sav srpski živalj sa teritorije opštine Plitvice bio je iseljen u najzabačenija sela drvarske i bosansko-grahovske opštine još u maju i junu 1941; nije im dozvoljeno da išta ponesu od svojih stvari. Niko nije bio siguran što mu nosi sledeći dan ili noć.

Na teritoriji opštine nalazila se jedna partijska ćelija, čiji su članovi bili razbacani po selima: Pećanima, Debelom Brdu, Šalamuniću, Ljubovu i drugim. Ona je i ranije živela u strogoj ilegalnosti, a novi uslovi gotovo su onemogućili da se njeni članovi okupe i održe sastanak. Veze sa Kotarskim komitetom iz Korenica i posebno sa Okružnim komitetom za Liku u Gospiću bile su prekinute. Svi pokušaji da se uspostа-ve neke veze, sve do prvih dana juna, bili su uzaludni. Ipak, početkom juna na Ljubovo je došao Petar Dozet Perica i Sta-niši i meni rekao da se nešto mora poduzeti, da treba prikup-ljati oružje, municiju, eksploziv, životne namirnice koje se manje kvare leti itd. Skrenuo nam je pažnju da se čuvamo od ustaša itd. (Mi smo do tada već bili prošli kroz ustaški zatvor, gde smo bili grozno mučeni, jer smo bili optuženi da imamo oružje, a sumnjičeni smo i za druge stvari; optužbe smo negirali, a oružje koje smo doneli iz bivše vojske sača-vali,.) Posle Dozeta navratio je Tomo Nikšić Tomek, član

OK za Liku i objasnio nam iste stvari kao i Dozet. Rekao nam je da se drugovi iz OK nalaze negde u Velebitu i da se sa njima može doći u vezu preko Divosela.

Tako su uspostavljene prve veze, istina dosta nesigurne i slabe, jer ni Dozet, ni Nikšić nisu imali veze sa KK, odnosno OK po nekoliko sedmica. Međutim, mnogo su značile i te prve veze i orijentacija. One su ipak dale do znanja da nije sve izgubljeno i svršeno, da postoji snaga koja će povesti narod i naći izlaz iz tog pakla. Tako je počelo. Veze sa Pericom i Tomekom bile su i dalje retke, ali se nisu više prekidale. Sad smo počeli raditi mnogo odlučnije: rekli smo **DO** neku reč i rođacima, kao i drugim sigurnim ljudima, skretali smo pažnju da se čuvaju i klone ustaša, hrabrili ih da još niie sve izgubljeno itd.

12. jula došao je ustaški poverenik za Ljubovo Tomo Rastić i saopštio mi da odmah moram poći u radni logor na Plitvička jezera. Sutradan, 13. jula, grupa ustaša upala je u selo i pohapsila 12 mladića od 16 do 20 godina i odmah sprovela u Plitvička jezera. Kad smo Staniša i ja doznali za ovo dogovorili smo se da odmah odem najkraćim putem na Plitvice i da na svaki način spasim ove mladiće, od kojih smo za petoricu bili posebno zabrinuti, jer su nešto znali o pripremama za ustanak. Pošto sam već bio na spisku ljudstva za ovaj logor, odlučio sam da se javim logorskim vlastima, ukoliko na drugi način ne budem mogao uspostaviti vezu s ovim mladićima. Tako sam se 14. jula prijavio logorskoj komandi.

Grupa od oko 180 ljudi, u kojoj sam se našao, radila jena raskrčavanju ruševina izgorelog hotela »Plitvice«, a oni koji su znali plivati radili su na čišćenju jezera Kozjak od granja i drugog. Nakon nekoliko dana nas 13 dogovorili smo se o bekstvu i noću 21/22. jula pobegli smo preko Male Kapele, Homoljca, Jasenovih korita, Šijanove kose i Crnog vrha i nakon predenih 30 km ponovo se našli u brdima Ljubova.

Ostali ljudi iz ovog logora poubijani su sledečih dana svi do jednog. Prividno su pušteni kućama, s tim što im je strogo[1] naređeno da idu glavnim putem. Na nekih 7 km od Jezera, kod sela Prijeboja, dočekala ih je jaka ustaška grupa u zasedi, opkolila, odvela u jednu uvalu ispod Tisova vrha u Plješevici i tamo poubijala.

Kad smo stigli na brdo Metla iznad Ljubova, zaustavili smo se u jednoj šumovitoj dolini. Tu sam objasnio ovim mladićima da smo sada svi od ustaša osuđeni na smrt, da više ne možemo ni svojim kućama, već da treba naći skrovište u šumi. Uspostavićemo veze samo sa određenim ljudima zbog hrane l drugih potreba. Rekao sam im da ćemo sigurno dobiti oružje.

Mladići su me saslušali bez reči. Neki su izrazili želju da se iduće noći jave svojoj porodici, da uzmu nešto odeće i hrane i da onda dođu tamo gde se dogovorimo. S tim smo se i složili.

Sledeče noći prešli smo cestu i mladići su otišli u šume bliže svojim kućama. Ja sam iste noći uhvatio vezu sa Stanišom, koji se s četvoricom drugova već bio sklonio u neke teško pristupačne dubodoline u Gubovom brdu. Upoznao sam Stanišu kako sam prošao i da sam doveo sve mladiće. Oni su već bili obavešteni da su ljudi iz logora poubijani kod Prijeboja, ali o nama nisu znali ništa. U ovakvoj situaciji odlučili smo da odmah uzmemo oružje iz skloništa i da se pripremimo za borbu (u skloništima smo imali 2 karabina sa 160 metaka, 2 pištolja, 1 lovačku pušku i nešto minerskog baruta). Znali smo za još jedan karabin »manliher« i 4 lovačke puške, što smo smatrali da bi dosta značilo u odlučnim rukama.

Tako smo ,23. jula nas šestorica[1] formirali logor i borbenu grupu. Kao starešina grupe smatran je Staniša, bez ikakvog formalnog izbora. Logor smo počeli osiguravati isturenim patrolama i osmatračima, a snabdevanje smo organizovali preko noći i svako put drugim pravcem.

U početku smo bili izolovani. Veze s drugim krajevima bile su još vrlo slabe i nesigurne, a o pripremama za ustanak u okolini nismo mogli ništa pouzdano doznati, jer se svuda radilo uz najveću tajnost i u najužem krugu. Dopirale su različite verzije i sa raznih strana da se priprema ustanak u Drvaru, Srbu, Divoselu, Gračacu i drugde, ali pouzdanih vesti nismo imali.

Danju smo osmatrali puteve sa uzvišenia Ljubova, prema ustaško-talijanskim uporištima: Širokoj Kuli, Ličkom Osiku, Perušiću, Ivčević-Kosi, Buniću i Podlapači, a noću se približavali s isturenim patrolama prema tim uporištima. Tih dana slušali smo u daljini, iz pravca Gospića i Perušića potmulu puščanu i mitraljesku vatru, eksploziju poneke bombe. Po tome smo zaključivali da je negde u Velebitu, oko Divosela, počela borba sa ustašama i Talijanima. Međutim, kako se ovo ponavljalo svake noći i na istim mestima, mi smo, na žalost, brzo shvatili da se radi o masovnom streljanju nevinih ljudi. Kasnije smo doznali da je to bilo u Jadovnom i Oštarijama (ovde su od maja do avgusta prikupljane hiljade ljudi iz Like, Korduna, Banije, zapadne Bosne, pa čak i iz Slavonije, deportirane u logore kod Gospića, a odatle po grupama noću odvožene kamionima i likvidirane na ovim poligonima smrti).

[1] U grupi su bili: Staniša, Aleksa, Petar, Mile i Stevo Opsenica i Nikica Knežević.

Sutradan posle formiranja grupe u naš logor su došli pragiša i Nikola Čubrić iz Široke Kule, sa kojima smo već odranije imali veze (preko njih i sa Tomom Nikšićem i Vladom Oreškovićem, koji nam je otuda povremeno dostavljao i prve radio-vesti). Doznali smo i za neke druge ljude da se kriju po šumama od ustaša (Iso Stanić iz Svračkova Sela, Nino Lovrić iz Široke Kule i neki drugi), ali se s njima nismo odmah povezali smatrajući da se neće priključiti našoj grupi, pa da im i ne možemo poveriti naše planove o ustanku. Doznavši za našu grupu, .istoga dana došli su kod nas Stojan Dragaš, Sava Kovačević (poginuo 1943.) i Đujo Sekis radi veze i obaveštenja. Obavestili su nas da su odvažniji ljudi iz Salamunića, Svračkova Sela i drugih sela odlučili da pođu u borbu (radilo se o Dmitru i Spasi Zaklanu, Dušanu Ratkoviću, Duki Sladiću, Joci Sadžaku — poginuo 1943. — i drugima). Mnogi od njih su počeli od tada da preko veza dolaze kod-nas radi obaveštenja i dogovora kako da dođu do oružja — imali su samo nekoliko lovačkih pušaka.

Do nas su povremeno stizale neke nesigurne informacije 0 pripremama za ustanak u drugim krajevima Like, ali na osnovu njih nismo mogli ništa konkretno zaključiti. Ostali smo na tome da se traži i prikuplja oružje, da se što više naoružanih ljudi uključi u grupu radi njenog jačanja i da se istovremeno uspostavljaju veze s Krbavicom, Debelim Brdom, Pećanima, Jošanom, Mekinjarom i drugim selima za koja smo čuli ili pretpostavljali da nešto pripremaju.

Već 25. jula u logor naše grupe ponovo je.došao Tomo Nikšić. Razgovarali smo o situaciji i nekim vestima sa istočnog fronta, o našim vezama s drugim selima itd. Ovom prilikom Nikšić nas je obavestio da se u toku narednih dana ustaše pripremaju da napadnu srpska sela, izvrše masovni pokolj naroda 1 popale sela u okolini Gospića: Smiljan, Divoselo, Vrebac, Ostrvicu, Široku Kulu i druga. Zaključili smo da će, verovatno na isti način, postupiti i ustaše iz Udbine, Podlapače, Korenice, Bunića i drugih uporišta u Krbavskom polju.

Sledećeg dana pokušali smo da uhvatimo vezu s Vladom Oreškovićem da bismo proverili ove vesti koje su izgledale isuviše alarmantne, ali ipak verovatne. Vezu nismo mogli uhvatiti, jer je on bio pritvoren, pa smo odlučili da u toku noći 26/27. jula naš logor povučemo dublje u šumu, zvanu Konjski vrh, nešto dalje od glavnog puta i da upozorimo narod u šusednim selima na opasnost koja mu preti. Ako ustaše napadnu rešili smo da stupimo u borbu, pored ostalog i radi oružja koje nam je toliko bilo potrebno. 27. jula u našu je Sfupu došao i Petar Dmitrašinović sa manliherkom i nešto

municije. Njegovo uključivanje bilo nam je važno i zbog toga što je njegova kuća bila povučena prema šumi i vrlo pogodna za snabdevanje. Do 1. avgusta ustaški napad nije usledio, niti su njihove ili talijanske patrole prolazile delom puta koji smo mi kontrolisali.

_ Oko 10 sati 1. avgusta prošao je u kolima žandarmerijski narednik Ivan Bevanda, s još jednim ustašom iz Bunića prema Ličkom Osiku. Pošto je naša pažnja bila koncentrisana i osmatrači istaknuti prema Gospiću, to nas je njegov nailazak iznenadio i tako nam je izmakao. Odlučili smo da mu iduće noći i sutradan (2. avgusta) postavimo zasedu. Izrađen je plan i u toku noći istureni su osmatrači prema Širokoj Kuli.

Istog dana (1. avgusta) kasno u noć došao je kurir i doneo poruku Kotarskog komiteta Korenica da jedan iz naše grupe mora sutra, 2. avgusta, da prisustvuje sastanku u Jasenovim koritima kod sela Trnavca (udaljeno od nas preko 20 km), na koji će doći Marko Orešković i preneti važne vesti i zadatke. Nakon kratkog dogovora grupa je odredila mene za taj sastanak na koji sam pošao već u toku noći.

Na sastanku, kome su prisustvovali predstavnici ustaničkih grupa iz severne Like, Marko Orešković je saopštio odluku CK KPH o dizanju na ustanak, a zatim je vrlo kratko obrazložio ovu odluku i dao uputstva i objasnio je da sa ustankom, radi razvlačenja snaga neprijatelja, treba početi jednovremeno u svim delovima Like; da se u ustanku i borbama svuda mora obezbediti organizovan rad, zaštita naroda, sprečavanje samovolje, osvete itd.

Još za vreme sastanka skoro se jednovremeno na Ljubovu, oko Gospića, Široke Kule i Bunića rasplamsala strašna i surova drama, u kojoj su unaored pripremljene ustaške horde krenule (iz Gospića kao centra) u raznim pravcima na krvavi obračun sa golorukim narodom, prvenstveno u srpskim selima. Tako se verzija o tome da se priprema masovni pokolj pretvorila u svirepu stvarnost.

U toku noći 1/2. avgusta ustaške satnije (čete) iz Gospića nasrnule su na sela Smiljan i Divoselo, da bi u zoru 2. avgusta jedna satnija iz Gospića i jake ustaške grupacije iz Ličkog Osika i Široke Kule, uz lično prisustvo »velikog župana« Frkovića, krenule u akciju na okolna srpska sela: Rujnice, Ostrvicu, Cukovac i Klenovac. Narod je bio iznenađen, pohvatan i u velikom broju pobijen ili bačen u oganj sopstvenih kuća. Jednom delu ipak je uspelo da se probije u okolne šume i spasi dok su napadnuta sela spaljena i sravnjena sa zemljom.

Kako je, najverovatnije, trebalo da se jednovremeno pređe na ovakve akcije i u Krbavskom polju, kao i drugim

krajevima Like, to je i žandarmerijski narednik Ivan Bevanda dobio zadatak da se još u toku noći hitno vrati u Bunić. U zoru 2 avgusta, oko 3 sata, uz pratnju ustaše Šnjarića, izbio je s istim zaprežnim kolima na domak Ljubova, gde su ga primetili naši osmatrači i brzo obavestili grupu. Staniša je uzeo još dva naoružana borca i pojurio prema putu i šumi zvanoj Klanac, iznad Bunića da pretekne Bevandu i postavi zasedu. Kad su osmatrači odjurili prema logoru i kad je zaseda već bila postavljena, Bevanda sa svojim pratiocem, ustašom, napustio je kola na oko 7 km ispred zasede i krenuo peške sporednim putem preko takozvanih Korita, dok se kočijaš s kolima kretao glavnim putem. Prečac ga je naneo pored kuće Petra Dmitrašinovića, gde ga je video Stevan Serdar koji se brzo provukao kroz šumu i obavestio Stanišu na oko 3 km udaljenoj zasedi. Staniša se tada sa Nikicom Kneževićem i Petrom Dmitrašinovićem prebacio preko brda na sporedni put, postavio novu zasedu i kad je Bevanda naišao s ustašom oni su se iz neposredne blizine obračunali s njima. Upravo tada, oko 7 časova, glavnim putem udaljenim oko 300 m, prošla su dva kamiona s ustašama iz Gospića za Bunić kao pomoć Bevandi za izvršenje jednovremenog pokolja i u Krbavskom polju. Stigavši u Bunić oni su tražili Bevandu, koji je išao ispred njih i koji je kod sebe imao naređenje — »plan operacije« u opštini Bunić za 2. avgust.[2]

Pošto Bevanda nije stigao u Bunić, pridošle ustaše su prenele zadatak mesnoj ustaškoj posadi, ustaškoj vlasti i seoskoj straži u Buniću, a oni su istim kamionima produžili prema Udbini. Zašto ustaše i žandarmi iz Bunića (ukupno ih je bilo oko 30) nisu odmah krenuli u naređenu akciju, ostalo je nepoznato. Najverovatnije zbog toga što su čekali na dolazak Bevande.

Međutim, na to nije čekala jedna grupa od 4 ustaše iz seoske straže pod komandom Stipe Markovića Meje, nego je odmah krenula u obližnji zaselak Ševeri da pohapsi neke ljude i opljačka njihovu imovinu. U međuvremenu je munjevitom brzinom kroz Bunjičko polje prostrujala vest da je Ivan Bevanda ubijen na Ljubovu. Upavši u selo-, upravo u toj situaciji, razjarena grupa ustaša pozvala je određene ljude iz njihovih kuća da se jave. Grupa ljudi iz susednih kuća, na poziv Peje

[2] Sva ova naređenja i dokumenta, zajedno sa dragocenim oružjem, zaplenjena su kod ubijenog Bevande. Uz ovu dokumentaciju nađen je [1] spisak od 62 lica sa terena opštine Bunić, koje je već ranije trebalo Pohapsiti i sprovesti u Gospić. Bevandi se u dokumentu oštro zameralo "P ljudi već nisu pohapšeni i sprovedeni u Gospić i što su se mnogi od njih već sklonili u šume. Ova dokumenta potpisali su »veliki župan« urica Frković i kotarski poglavar u Korenici Josip Bitorajac.

Severa i Branka Petrakovića, dograbila je sekire i rogulje, jurnula na naoružane ustaše i u surovoj borbi ih potukla. I dva ustanika su teže ranjena. Ovo se dogodilo oko 9 časova.

Ovaj drugi događaj još je snažnije odjeknuo u svim selima severnog dela Krbavskog polja. U ionako napetoj situaciji za tren oka sav narod okolnih sela bio je na nogama, dograbio šta je ko imao: sekire, rogulje, vile, kolce, poneku lovačku pušku i u jedinstvenom frontu od Salamunića, preko Pecana, Debelog Brda, Krbavice, širokom oko 7—8 km već oko 12 časova, preko brisanog polja i pod neprijateljskom vatrom, počeo nezadrživo nastupati i stezati obruč oko ustaškog uporišta u Buniću. Grupa od oko 30 ustaša i žandarma, sa isto toliko naoružanih civila iz ustaške straže, najpre je dala žestok otpor, ali pod pritiskom mase naroda i pretnje da bude okružena i sa zapada, počela je u panici odstupati prema padinama Crnog vrha i koristeći nezatvoreni prostor u obruču, izvukla se prema Gospiću. Ustanička masa, koja nije još bila organizovana u borbene grupe i jedinice, bez oružja, počela se brzo osipati i vraćati u svoja sela, a u gonjenju za ustašama prema Širokoj kuli i Perušiću našao se samo Staniša sa grupom boraca sa Ljubova i Salamunića.

Prve vesti o ovim događajima saznali smo na sastanku u Jasenovim koritima tek oko 14 časova istog dana. Tada nam je Marko Orešković doviknuo: »Drugovi, na svoje zadatke! Vodite računa o narodu i organizaciji ustanka.« Odmah zatim je preko sela Krbavice pošao prema Donjem Lapcu, gde je ustanak već ranije otpočeo.

Izmorena grupa boraca sa Stanišom neprekidno je vršila pritisak vatrom na ustaše, koje su se povlačile do zaselka Rakići, gde je pred kraj dana, u svom pohodu na srpska sela oko Široke Kule, izbio Jurica Frković sa ustaškom satnijom iz Gospića, kome su se priključile ustaše iz Široke Kule i Ličkog Osika. Nastupajući od Široke Kule prema Buniću ova je satnija prihvatila i ustaše koje su se povukle iz Bunića, skupa prešle u napad, odbacile našu grupu boraca i, pred kraj dana, produžile s paljenjem najpre zaselka Rakići, a u toku noći i ostalih grupa kuća sela Ljubova — prema Buniću. Pošto se izvukao iz te neravnopravne borbe, Staniša se povukao do pogodnih položaja kod kuća Opsenice — Kneževići, obavestio narod da se skloni, a potom sa još tri borca ponovo dočekao ustaše. Sa ovih položaja grupa boraca zadržala je dalje nadiranje ustaša nekoliko sati, nanela im gubitke i tek pošto su borci ostali bez ijednog metka, povukli su se sa poluokruženih položaja, koristeći prvi sumrak.

Tako je ustašama bio otvoren put preko Ljubova u Bunić j Krbavsko polje. Ljubovo je spaljeno, sem nekoliko kuća, a nalo je i nekoliko žrtava koje nisu bile u stanju da se sklone.

U toku noći 2/3. avgusta ustaše su produžile da nadiru prema Buniću i Krbavskom polju, gde su mogle izbiti do 24 časa; međutim, iz nepoznatih razloga su zastale na Ljubovu. S obzirom da je prethodnog dana nekoliko stotina seljaka — ustanika učestvovalo u napadu na Bunić, a jedan deo i u gonjenju ustaša, verovalo se da su bar oni koji su imali kakvotakvo oružje ostali na prevoju Ljubova i da će narod u selima oko Bunića biti budan i donekle zaštićen. Međutim, izgleda da niko nije znao da prema Buniću ponovo prodiru jake ustaške snage iz Gospića i za teške borbe koje s njima vodi Stanišina grupa. Tako su ustaše u zoru 3. avgusta gotovo iznenadile narod Bunića i okoline, upale u sela popalile ih i pobile 115 ljudi, žena i dece. Pošto se grupa boraca pod komandom Dmitra Zaklana javila vatrom sa visova južno od Bunića, ustaše su prekinule dalje nastupanje i paljenje sela, te su se u toku dana počele Dovlačiti, vodeći milom ili silom i sve hrvatske porodice iz Krbavskog polja i Bunića.

Posle ovih okršaja gotovo sav narod iz srpskih sela, gospićkog, koreničkog i udbinskog kotara našao se u šumskim zbegovima i skloništima. Veze u svim pravcima bile su prekinute i nekoliko dana gotovo niko nije znao ni za koga — nije se znalo ko je ostao, a ko je stradao. Bunić, opštinsko mesto, bio je nekoliko dana prazan. Ni ustaše'nisu izlazile iz svojih uporišta.

Posle nekoliko dana **ponovo** je došao **u** Ljubovo Tomo Nikšić. Razgovarali smo o odluci CK za ustanak, zadacima i uputstvima koja je dao Marko. Brzo obnavljamo stare veze: Tomo i ja otišli smo preko **Salamunića** i Krbavskog polja **u** Jošan i uhvatili vezu s drugovima iz Kotarskog komiteta za Udbinu, a jednovremeno preko Perice Dozeta u Pećanima i sa KK iz **Korenice.** Tom **prilikom** dobili smo sigurnije podatke o ustanku u Srbu, Lapcu i Drvaru. Početna kriza i neizvesnost prestaju, **stvorene su** bolje veze, prilazimo organizovanom **radu. Perspektiva** dalje borbe, bez obzira **na** surovu **stvarnost** i neuporedivu nadmoć neprijatelja, sve se jasnije **ocrtavala.**

Do 10. avgusta grupa na Ljubovu je narasla na oko 30 boraca, od kojih su neki povremeno odlazili svojim kućama. **Uhvatili** smo vezu s grupom boraca Luke Staniča iz Svračkova Sela. Gde je god pronađeno oružje ili municija, moralo se Predati grupi. Komanda grupe slala je patrole u razne pravce, radi zaštite naroda u zbegovima i praćenja pokreta neprijatelja. Jedna patrola je 10. avgusta usred dana oduzela stoku od

ustaša iznad Podlapače, koju su ovi u prvim danima pokolja opljačkali. Sutradan ista patrola sačekala je ustaše koje su tragale za ovom stokom, ubila dvojicu i oduzela dragoceno oružje s municijom. U isto vreme naše dve jače grupe razoružale su ustaške seoske straže (Rastiće i Strilićе) i zaplenile 9 pušaka sa municijom. Jedna borbena grupa dočekala je u zasedi kod sela Kozjana jednog poznatog ustašu s pratiocem, ubila ih i zaplenila 2 puške, municiju i jedna kola brašna (uopšte ga nismo imali, jer se nigde nije moglo doći do mlina). Sa svih strana iz zbegova dolazili su novi borci — dobrovoljci, ali još uvek malobrojno i dragoceno oružje moralo se davati u ruke samo najboljih boraca, dok su ostali morali čekati.

Između Gospića i Korenice, kao i Gospića i Udbine, sve su ustaške veze, pošta, saobraćaj i snabdevanje bili prekinuti. Oko 15. avgusta naše jače borbene grupe posele su jake zidine izgorelih zgrada i nekoliko ostalih kuća zaselka Rakića i tu organizovale stalnu zasedu na putu Gospić — Korenica. Negde 18. avgusta naši su osmatrači najavili da se od Gospića približava kolona od 4 kola sa ustašama. Jednovremeno su osmotrena i iz suprotnog pravca od Bunića jedna kola sa ustašama, koja su prva upala u zasedu, a ustaše sa opštinskim poglavarom iz Bunića, uhvaćene su bez otpora. Zaplenili smo 4 puške, 2 pištolja, 6 bombi, veću količinu municije i dragocen tovar u pošti. Zarobljene ustaše priznale su (ne tako lako) da iz Gospića očekuju poštu, oružje, municiju, duvan, opremu, novac i drugo, te da su ovoj pošti pošli u susret. U tom momentu, kolona iz Gospića u kojoj su bile 22 ustaše, nalazila se nepun kilometar ispred naše zasede. Vreme je bilo suviše kratko da bi se uklonili svi tragovi borbe, koja se između zidina maločas odigrala. Prva kola, istina, uletela su u zasedu, ali su ostala troja stala ispred zasede i ustaše su iskočile, jer su nešto sumnjivo primetile. Na Stanišin znak opalio sam crveni signalni metak, što je propratilo prasak oko 20 pušaka. Prvi su konji galopom jurnuli cestom kroz zasedu, ali su ih srušili meci. Odjeknule su i eksplozije prvih bombi. Ustaše, ošamućene našom vatrom, ipak su dograbile puške, pripucale na nas i, zahvaljujući vrtači pozadi sebe, uspele su da izmaknu bez većih gubitaka. Sva kola sa većom količinom municije, nekoliko pušaka, odećom, obućom, duvanom, novcem, pićem, solju i drugim, ostala su u našim rukama. Sad je u našem logoru organizovan magacin, solidno sledovanje hrane, a posebno duvana u paketima, sa cigaret-papirom i šibicama. Duvan i so bili su artikli za koje se ni u našim selima, ni u našem logoru, već nekoliko meseci uopšte nije znalo.

Ustaše su pred kraj avgusta napustile Bunić bez borbe. Kad su ponovo uspostavile uporište u Buniću, one su iz Zavo-

}ja (kod Bunića) dovele tamošnjeg opštinskog poglavara Tomu Kastića Tonču, koji je inače bio rodom iz Bunića. Smatrale su da će on nekako povratiti poverenje srpskog naroda u ustašku vlast i odvojiti ga od komunista. Mislili su da za njegova zlodela u Zavolju (za 116 Srba iz sela Meljenca i Užljebića pobijenih po njegovom nalogu) u ovim krajevima niko neće doznati. Razvijajući aktivnost Rastić je već počeo da hvata vezu s nekim uglednijim srpskim seljacima, da bi uspostavio novu opštinsku upravu i administraciju (to je sve 2. avgusta bilo uništeno) i pozivao je narod da se iz zbegova vrati svojim kućama, garantujući mu ličnu sigurnost. Njegov plan prekinula je jedna naša borbena grupa, koja ga je živog izvukla iz Bunića. Na našu ponudu da ostane i sarađuje s nama on je stalno ponavljao da je položio zakletvu na vernost »gospodinu poglavniku Anti Paveliću i gospodinu velikom županu Ljubomiru Kvaterniku u Bihaću« i da će izvršavati samo »božja i njihova naređenja«.

Posle prvih uspeha u borbama u kojima nismo imali gubitke ojačalo je samopouzdanje kako boraca, tako i celog naroda ovog kraja. Novi borci pristizali su svakog dana i u sve većem broju. Tako je naša grupa[3] do kraja avgusta narasla na oko 100 boraca, sa 63 karabina, 2 puškomitraljeza i solidnim zalihama drugih neophodnih materijalnih sredstava, kada je formiran partizanski odred »Ljubovo«. Za komandanta odreda izabran je Staniša Opsenica, a ja za njegovog zamenika. Odred se delio na 3 voda (svaki sa oko 30 boraca), a u sastavu odreda povremeno se nalazio i borio vod Luke Staniča iz Svračkova Sela, kao četvrti vod odreda. Tako je formiran partizanski odred na »Gvozdenom Ljubovu« kako su ga već tada nazivali neprijatelji.

U tom periodu odred je izvodio i druge značajne akcije koje su imale za cilj da se prekinu sve veze između Ličkog i Gackog s Krbavskim poljem. Razbijene su i ustaše iz Ivčević-Kose, koje su svakodnevno napadale na naše seljake, pljačkale stoku i otimale hranu. Više zaseda i uspelih akcija izvedeno je na sporednom putu preko šume Staze, koji je najkraćim pravcem povezivao Gospić (preko Široke Kule i Podlapače) sa Udbinom. U jednoj od ovih akcija ubijen je zloglasni ustaša Dane Bunčić, komandant okorele i vrlo jake ustaške seoske straže u Podlapači. On je polovinom septembra pošao s jačim snagama da, uz pomoć ustaša iz Gospića, oslobodi i »pročisti« ovaj sporedni put i prevoj, radi uspostavljanja njegovih saradnika, a ostale snage su razbijene. Ovom prilikom

[3] **Ovde autor verovatno misli na sve ustaničke grupe na području opštine Bunić, koje su jedinstveno delovale (prim. red.).**

u naše ruke palo je 12 pušaka, 2 pištolja, 10 bombi i ustaška komora od 10 zaprežnih kola. Tako je i ovoga puta prevoj između Ličkog i Krbavskog polja, kojim su ustaše i okupator saobraćali obilazeći Ljubovo, ostao trajno u našim rukama.

U ovo vreme odred Ljubovo obezbedio je potpunu kontrolu i nad putem koji iz Otočca vodi preko sela Čanka za Krbavsko polje. Ovim akcijama, kao i akcijama koje su u to vreme preduzeli Prvi lički odred, odred »Kik« kod Plitvičkih jezera i partizanske snage iz. Udbinskog kotara, sve veze između garnizona u Ličkom polju i uporišta u Krbavskom polju (Korenica, Podlapača i Udbina) bile su praktično prekinute.[4]

Prvih dana septembra 1941. u odred »Ljubovo« počeli su pristizati borci Hrvati iz Perušića i okolnih sela — najpre pojedinačno, a potom u većim grupama. Tako je do 10. oktobra 1941. godine bilo u odredu 37 Hrvata, uglavnom sa terena kotara Perušić, dok je nekoliko bilo iz Ličkog Osika i iz Gospića. Dolazak hrvatskih partizana u odred bio je od ogromne važnosti, ne samo zbog brojnog jačanja odreda, nego i posebno zbog stvaranja poverenja između Srba i Hrvata, koje je bilo presudno za dalje uspešno razvijanje NOP-a u ovim krajevima. Ovi Hrvati, na čelu sa Jukom Kolakom, Franom Dujićem i drugim, s punim poverenjem su stupali u redove našeg odreda i primani s istim takvim poverenjem, prijateljstvom i pažnjom od svih boraca. Njih je odmah prigrlio i celi narod unatoč dotadašnjih ustaških zločina i ustaško-okupatorske propagande, koja je raspirivala šovinizam i bratoubilačku borbu.

Pored Hrvata u odred su pristigli u većem broju i borci — Srbi iz sela Kosinja. Radi isticanja borbene solidarnosti, kao i zaštite porodica partizana — Hrvata, koje su ostale na milost i nemilost ustašama, naš odred sa oko 120 boraca upao je prvih dana oktobra u predgrađe Perušića, prošao kroz sva okolna sela i pohvatao neke ustaške jatake, koji su pretili porodicama naših drugova. Mnogi od njih, pošto su saslušani i utvrdilo se da nisu pristalice ustaškog pokreta, pušteni su svojim kućama, što je imalo veliki politički efekat i pozitivno uticalo na pravilnu političku orijentaciju i njih i većine naroda ovoga kraja u daljoj borbi. U tom periodu, delom svojih bora-

[4] Putevima preko Kozjana, Ljubova i Staze šume, koje je držao i kontrolisao odred Ljubovo, neprijatelj nije uspeo da prodre u Krbavsko polje unatoč nekoliko preduzetih ofanziva s jakim snagama u periodu januar — mart 1942. godine, sve do IV neprijateljske ofanzive (u februaru 1943. godine). Okupatorska i ustaška uporišta: Korenica, Udbina i Podlapača bila su stalno u blokadi, sve dok 1942. nisu konačno oslobođena.

ca odred je učestvovao sa odredom »Kik« u akciji na Kosinj, a nakon toga je u celini učestvovao u borbama na Plitvičkim jezerima.

Do 27. septembra u grupi su bila samo 3 člana Partije, koji su bili vezani za partijsku ćeliju u selu Šalamuniću i Debelom Brdu (Mile Opsenica, Spaso i Bude Knežević), a tog dana smo primljeni u KPJ Petar Dmitrašinović i ja, pa je u odredu formirana samostalna partijska organizacija od 5 članova. Iako bez veza sa partijskim rukovodstvima i ovako malobrojna i mlada organizacija značila je mnogo u početnom periodu ustanka za sprovođenje partijske linije. Odmah posle formiranja ćelije u odredu je formirana i grupa SKOJ-a od 10 najboljih mladića — boraca i omladinki, koje su veoma aktivno radile na selu.

Zajedno s ovom grupom omladine vrlo je aktivno radila j. posebno se isticala jedna grupa starijih ljudi i žena, koji su zajedno s omladinom danonoćno i organizovano radili na održavanju veza, snabdevanju odreda, zbrinjavanju ranjenih itd. i koji su bili ne samo čvrsta veza između odreda i naroda, nego su bili glavni organizatori u prihvatu i zbrinjavanju stotina izbeglica iz uništenih i ugroženih sela kotara Gospić i Perušić. Oni su organizovali bazu za snabdevanje boraca odreda, za ishranu izbeglica, za zbrinjavanje prvih ranjenika, za prihvat novih boraca (Hrvata iz Perušića, izbeglica i boraca iz Kosinja itd.). Od te grupe naših najaktivnijih drugova, drugarica i omladinki 16. novembra 1941. izabran je, na zajedničkom zboru odreda i naroda Celog sela, naš prvi narodnooslobodilački odbor za Ljubovo od 11 članova, koji je još revnosnije nastavio s radom i borbom za NOP i čija svestrana i uspešna aktivnost nije više prestajala sve do konačnog oslobođenja.

Do konca novembra 1941. odred Ljubovo[5] narastao je na ukupno oko 220 boraca, sa oko 160 pušaka, 4—5 puškomitraljeza i veće količine drugog oružja. Do tada je izveo 21 značajniju akciju, ubio i ranio preko 120 neprijateljskih vojnika, zaplenio dragoceno oružje kojim se solidno naoružao i druga potrebna materijalna sredstva, oslobodio i učvrstio veću slobodnu teritoriju između Korenice, Udbine i Široke Kule sa centrom u Buniću.

Polovinom decembra 1941. godine formiran je bataljon »Ognjen Priča«. Od 120 dobro naoružanih boraca odreda Ljubovo formirana je 2. četa ovog bataljona. Za komandira čete određen je Staniša Opsenica, dotadašnji komandant odreda

[5] I ovde autor verovatno misli na sve ustaničke jedinice u opštini Bunić (prim. red.).

"Ljubovo (on je tog dana ranjen., pa je za komandira postavljen Dmitar Zaklan). Od ostalog sastava odreda izdvojen je i formiran samostalni Kuljski vod (kasnije je ušao u sastav 5. čete bataljona »Ognjen Priča«), samostalni vod Svračkova Sela (kasnije ušao u sastav udbinskog bataljona »Krbava«), a od drugova iz Perušića i Kosinja formirane su posebne borbene grupe i upućene na njihov teren radi širenja ustanka.

U daljim i poznatim borbama krajem 1941. i početkom 1942. godine bataljon »Ognjen Priča«, zajedno s bataljonom »Marko Orešković« i drugim jedinicama, u borbama oko Korenice, na Ljubovu, Donjem Lapcu i drugde, naneo je poražavajuće udarce talijanskom okupatoru, da bi avgusta 1942. godine ušao u sastav 2. ličke (kasnije proleterske) brigade. Borci odreda »Ljubovo« dali su u ovim jedinicama svoj puni doprinos, pronoseći borbene tradicije Like kroz celu našu zemlju.

Stevo OPSENICA

t

SA BOMBAŠKIM VODOM VALJEVSKOG ODREDA

Pošto sam izbegao zarobljavanje i peške se od Novog Pazara probio do svoga sela, nisam se smeo u njemu zadržavati već sam se zaposlio kao šumar u selu Radalj i nastanio se kod Radovana Ristića u Radaljskoj banji. Platu ni od koga nisam primao. Iz vojske sam doneo pušku, a otac mi je dao još 4 puške i dosta municije koje sam sakrio u šupljoj bukvi pored Radovanove vodenice. Tako sam živeo sve do 7. jula, kada su u Beloj Crkvi odjeknuli hici Zike Jovanovića Spanca. Već sledeće nedelje, 14. jula, našao sam Milivoja Jovića, Ristu Garića i Gavru, blagajnika šumske manipulacije u Radalju (koji je baš tih dana došao iz Beograda i doneo proglas CK KPJ).

Naoružani puškama koje sam čuvao u šupljoj bukvi, oduzeli smo još 10 pušaka od seljaka iz Radalja za koje smo znali da ih imaju. Sutradan smo spalili opštinsku arhivu u Donjoj Borirui i Radalju. Iz šumske manipulacije uzeli smo oko 200.000 dinara, nešto hrane i 15 pari cokula. U toku akcije priključilo nam se desetak omladinaca iz Radalja, Gornje i Donje Borine. Među njima je bio i jedan Bosanac četrdesetih godina, koji se istrgao ustašama iz ruku i sa nožem u ramenu preplivao Drinu. Tako smo nas petnaestak, naoružani puškama i sa dosta municije, krenuli u partizanski odred čiji se štab nalazio na Miletinoj kosi (Sokolska pl.). Tu smo zatekli oko 30 drugova i jednu drugaricu. Odmah smo raspoređeni u Prvu (Raďevsku) četu Valjevskog partizanskog odreda, a sutradan smo položili svečanu zakletvu. Komandir čete je bio Miša Dudić, [a] politički komesar Zikica Jovanović. Odmah smo počeli sa borbenom obukom. Nas, koji smo služili vojsku, odredili su za desetare. Miša, potporučnik bivše vojske, znao je da vojnu obuku učini tako interesantnom da smo se svi oduševljavali, a naročito omladinci.

Pored vojne obuke, izvodili smo i manje akcije: uništavali opštinske arhive, napadali žandarmerijske stanice, prikupljali oružje, municiju i opremu; održavali zborove po selima gde su govorili Čeda Milosavljević, Miloš Minić i drugi rukovodioci. Narod nam je posle zbora dobrovoljno davao oružje, municiju i opremu, ali je bilo i slučajeva da smo morali i pooštravati ton, pa čak i pretiti. Jedan seljak nije hteo da nam da pušku, pa sam tobože ljutito rekao omladincu: »Streljajte ga«, posle čega je odmah predao pušku.

Naša četa je krajem avgusta 1941. narasla na oko 120 boraca. Logor čete se često premeštao. Kretali smo se uglavnom noću, a za vreme odmora Miša nam je često svirao na usnoj harmonici.

31. avgusta četa je logorovala u osnovnoj školi sela Planina, u društvu ljubaznog i gostoprimljivog učitelja. Odatle smo, preko pl. Boranje, otišli ka rudniku Stolice, gde je 1. i 2. septembra 1941. Kolubarska četa, na čelu sa Kolubarcem[1] i Radom Jokićem, likvidirala deo nemačke posade. Naša četa je stigla u zoru 2. septembra i sudelovala u zarobljavanju razbijenih Nemaca. Pri oslobađanju Stolica zaplenili smo: 2 »šarca«, 2 mašingevera i oko 20 pušaka, veću količinu eksploziva, kapisla i štapina, zatim, dosta nemačke odeće, municije i hrane. Zarobili smo jednog oficira i osam vojnika, a ubili dva vojnika. Komandant nemačkog garnizona teže je ranjen u stomak. Uneli smo ga u jednu seljačku kuću i previli, ali je ubrzo podlegao ranama.

* * *

Napad na Stolice je za našu četu bila prva borba s Nemcima i krupan uspeh, jer ni mi, ni Kolubarci nismo imali gubitaka. Tada sam prvi put video Zikicu Spanca kome sam se već divio zbog događaja 7. jula u Beloj Crkvi kada je ubio dva žandarma i time oglasio početak ustanka. Bio je neposredan i otvoren prema ljudima, a prema nama, mlađim i neiskusnim borcima, posebno pažljiv. Tada sam upoznao i Stevu Filipovića Kolubarca, Peru Jovanovića Komirićanca[2], Dišu Koljkovića i političkog komesara našeg odreda Milosava Milosavljevića.

Posle oslobađanja Stolica, 2. septembra, nastaje nagli priliv ljudstva u četu. Neki su donosili i oružje. Mnoge smo morali vraćati kućama dok ne zaplenimo više oružja od Ne-

[1] **Stevan Filipović, narodni heroj; obešen u Valjevu 1942. godine.**
[2] **Narodni heroj; poginuo 1944. godine u borbi s Nemcima kod Čačka.**

maca. Tada je štab Valjevskog partizanskog odreda odlučio Ha od dobrovoljaca Kolubarske i Rađevske čete (oko 18 boraca) formira bombaški vod odreda. Mene imenovaše za komandira, a Dišu Koljkovića za političkog komesara voda. Pošto gam vojsku služio u inžinjeriji, znao sam da rukujem eksplozivom, nagaznim minama i ručnim bombama. Odmah sam otpočeo da obučavam vod u rukovanju bombama i eksplozivom. Bili smo naoružani puškama, ručnim ofanzivnim i defanzivnim bombama, svežnjevima eksploziva i flašama sa benzinom. Jedino automatsko oružje u našem malom bombaškom vodu bio je Dišin mašingever koji je zaplenio od Nemaca.

Noću 2/3. septembra 1941. godine Valjevski odred je napao nemački garnizon u Krupnju. Znak za napad dao je **raketom Zikica** Španac. U napadu su učestvovale četiri partizanske čete, jačine oko 400 boraca, zatim bombaški vod i tri čete **odreda** Vlade Zečevića i Ratka Martinovića, jačine oko 300 boraca. Partizanske čete su od naoružanja imale: puške, 5 **»brna«,** 3 **»šarca«,** 3 mašingevera, ručne bombe, svežnjeve eksploziva i flaše sa benzinom, a čete odreda Zečević — Martinović: puške, 5 »brna« i ručne bombe. Drugog dana borbe **počeo** je da dejstvuje top »pito« 37 mm, kojim su rukovali Dobrosav **Zivanović** Trndža (inače poručnik još iz srpske vojske[3]) **i** Rade Ristanović. Jačina nemačkog garnizona je **bila precenjena** na oko 400 vojnika **(danas** se iz nemačkih dokumenata **zna da** su **imali** oko 350). Valjevski **odred** je napadao od sela Lipinovića preko reke Likodre i iz varošice Krupnja, a **Zečevićev** odred od sela Banjevca.

Čim je bio stegnut obruč oko nemačkog garnizona u Krupnju, Zečević je uputio kurira sa ultimatumom nemačkom komandantu garnizona da se preda bez borbe. Nemci su uhapsili »parlamentara« i nisu odgovorili na ultimatum. Povukli su se u zgrade bolnice i fabrike antimona, utvrđujući ih za **odbranu.** Na prozore su stavili cigle i džakove s peskom, praveći i otvore za puškarnice, a na tavanu bolnice izgradili su mitraljeska gnezda. Ispred bolnice su posekli drveće i porušili zgrade da bi imali brisani prostor. U zgradi bolničke kapele utvrdili su **dva** mitraljeza koji su dejstvovali duž Likodre. **Prethodno** su se snabdeli **vodom, hranom,** municijom i eksplozivom.

2/3. septembra, tačno u ponoć, naše snage su krenule u napad. Bombaški vod, pod zaštitom pešadijske vatre, krenuo .le levom obalom Likodre. Uhvatili smo se za ruke i pregazili nabujalu reku (jer su tih dana padale velike kiše). Prešavši na desnu obalu rasporedili smo se i usmerili vatru na kapelu,

odakle su dejstvovala dva nemačka »šarca«. Komesar Diša je zauzeo položaj na levoj obali i iz mašingevera štitio naše puzanje do kapele. A kad smo joj prišli ubacili smo bombe kroz prozore i učutkali nemačke mitraljeze. Pera Komirićanac i ja uskočili smo kroz prozor opekavši se na hrpi usijanih čaura i zapaljenoj prozorskoj dasci sa koje su Nemci domalopre tukli »šarcima«. U kapeli smo našli 2 mrtva Nemca.

Mi bombaši počeli smo da se privlačimo bolnici, dok su Nemci osvetljavah raketama okolni teren. Do bolnice smo dopuzali po blatnjavom zemljištu i obasipani nemačkom vatrom. Kad smo prišli zidinama bolnice ubacili smo bombe i eksploziv u prizemne otvore. Bilo je teško pogoditi male otvore puškarnica pa su nam se neke bombe vraćale. Nemci nisu mogli da nas preciznije gađaju jer su bili zasuti sa okolnih položaja jakom puščanom vatrom naših četa, čija su zrna sada i po nama tukla.

Iz bolnice su dopirali krici ranjenih Nemaca. Posle ispaljene bele rakete Nemci su istakli belu zastavu u znak predaje. Vod Save Dopuđe, nastupajući od Krupnja, pošto je video belu zastavu, potrčao je glavnom ulazu bolnice. Nemci su ponovo otvorili uragansku vatru. Morali smo se povući na polazni položaj, zadržavši kapelu u svojim rukama. Svitanjem 3. septembra doleteli su ustaški avioni »brege« i, smenjujući se, mitraljirali i bombardovali naše položaje. Mi ise nismo povlačili već smo držali Nemce pod vatrom, očekujući sledeče noći odlučan napad.

Noću 3/4. septembra pozvaše nas bombaše u štab odreda koji se nalazio u zgradi sreskog načelstva. Dobili smo novu količinu bombi i svežnjeve eksploziva. Komandant odreda, Zdravko Jovanović[4], dao nam je zadatak da istim pravcem kao i pre napadnemo bolnicu. Reče da će nas podržavati i »pito« sa brda Đulima, i to baš u momentu kada počnemo da bacamo bombe. Zamolili smo ih da top gađa krov bolnice, jer se na tavanu nalaze nemački mitraljezi.

Opet smo istim pravcem pošli u napad, s tom razlikom što ovog puta nismo morali osvajati bolničku kapelu te nam je ona poslužila kao zaklon. Od kapele smo se privlačili bolnici pod zaštitom efikasne vatre naših četa. Nemci su ovog puta rede osvetljavah okolni teren, ali smo ga i bez toga dobro poznavali. Dopuzavši do bolnice, istovremeno smo ubacili bombe i eksploziv u otvore prizemnih prostorija. Eksplozivom smo razvalili i ulazna vrata bolnice koja su bila zaključana. Ušli smo u prizemni hodnik i ustanovili da su se Nemci po-

[4] **Narodni heroj, poginuo 1943. godine** u **borbi** u **Sloveniji.**

vukli na spratove i tavan. Nemci su nas tada zasuli strašnom:, vatrom sa stepenica pa smo se morali povući iz zgrade. Opet smo ih pozvali na predaju. Rade Jokić je dobro govorio nemački i Nemci su na njegove pozive počeli postavljati izvesne uslove, želeći da dobiju u vremenu i dočekaju svanuće.

Ponovo smo se povukli, snabdeli se eksplozivom i opet ga ubacili u prizemlje bolnice. Eksplozija je razdrmala celu bolnicu, jer su sada paketi eksploziva bili teški 3—4 kg. Nemci su opet istakli belu zastavu u znak predaje, ali se mi poučeni ranijim iskustvom, nismo na to osvrtali već smo nastavili **paljbu-** A kad je svanulo, povukli smo se na polazne položaje.

Ceo dan 4. septembra držali smo Nemce pod vatrom. Doletelo je i 6 »štuka« i mitraljiralo i bombardovalo naše položaje. Bilo je gotovo neizdržljivo u našim slabim i nezaštićenim rovovima. Mislili smo da će Nemci pokušati da se povuku pod zaštitom aviona, pa smo zato i držali uporno svoje položaje. Tek predveče Nemci su napravili ispad iz bolnice preko Likodre, ali smo ih zasuli vatrom i primorali da se vrate. Oko 18 časova naletelo je 12 »štuka« i zasulo bombama naše položaje. Nemci su iz bolnice i fabričkih zgrada, pod zaštitom »štuka«, krenuli u proboj putem ka Mojkoviću. Ali, pošto smo pre toga porušili mostove i zaprečili put, a pored prepreka postavili zasede, Nemci su pretrpeli ozbiljne gubitke. Na 5 km istočno od Krupnja, pritešnjeni našom vatrom s leđa i zasede kod porušenog mosta, veći deo Nemaca je zarobljen. Samo se manja grupa probila preko brda ka Valjevu.

* * *

U borbi za Krupanj zarobljeno je 96 nemačkih vojnika i podoficira i 2 oficira, od toga 20 — 30 ranjenih. Na putu za Mojković nađena su 2 mrtva, a mnogo ih je izgorelo u podrumu bolnice. U Valjevo je pobeglo samo 76 Nemaca, sa direktorom fabrike iz Krupnja i još nekolicinom izdajnika. Zaplenjeno je: 15—20 zaprežnih kola, 5—10' kamiona i automobila, nekoliko motocikla, 15 »šaraca«, 8 mašingevera, 2 minobacača, sanduk ručnih bombi, 500 kg eksploziva, 30.000—40.000-metaka; 200—300 pari obuće i odeće i mnogo drugog ratnog materijala. Zaplenili smo i jednu ispravnu radio-stanicu smestenu na automobilu. Gubici Valjevskog partizanskog odreda su bili: 6 mrtvih i 12 ranjenih. Poginula su i 4 građanska lica,, [a] gubici odreda Vlade Zečevića nisu mi poznati,

d + operacijskom dnevniku 704. pešadijske divizije je do-
etalja prikazan tok bitke za Krupanj i to od početka napada?.

na rudnik Stolice 1. septembra. U dokumentu se ističe važnost Krupnja za Nemce; viša nemačka komanda je naredila da se pošto-poto brane industrijska postrojenja. Opkoljeni Nemci u Krupnju su neprekidno tražili pomoć tenkova za proboj iz obruča, ali ovi nisu pristizali jer su nailazili na partizanske zasede. Jedino su »štuke« zasipale bombama partizanske položaje. Prilikom proboja Nemci su pretrpeli velike gubitke, o čemu se u izveštaju između ostalog kaže: »Proboj je uspeo delimično, veći broj posade je razbijen i zarobljen ... Sa okolnih visova neprijatelj je jakom vatrom uništio komoru. . .«

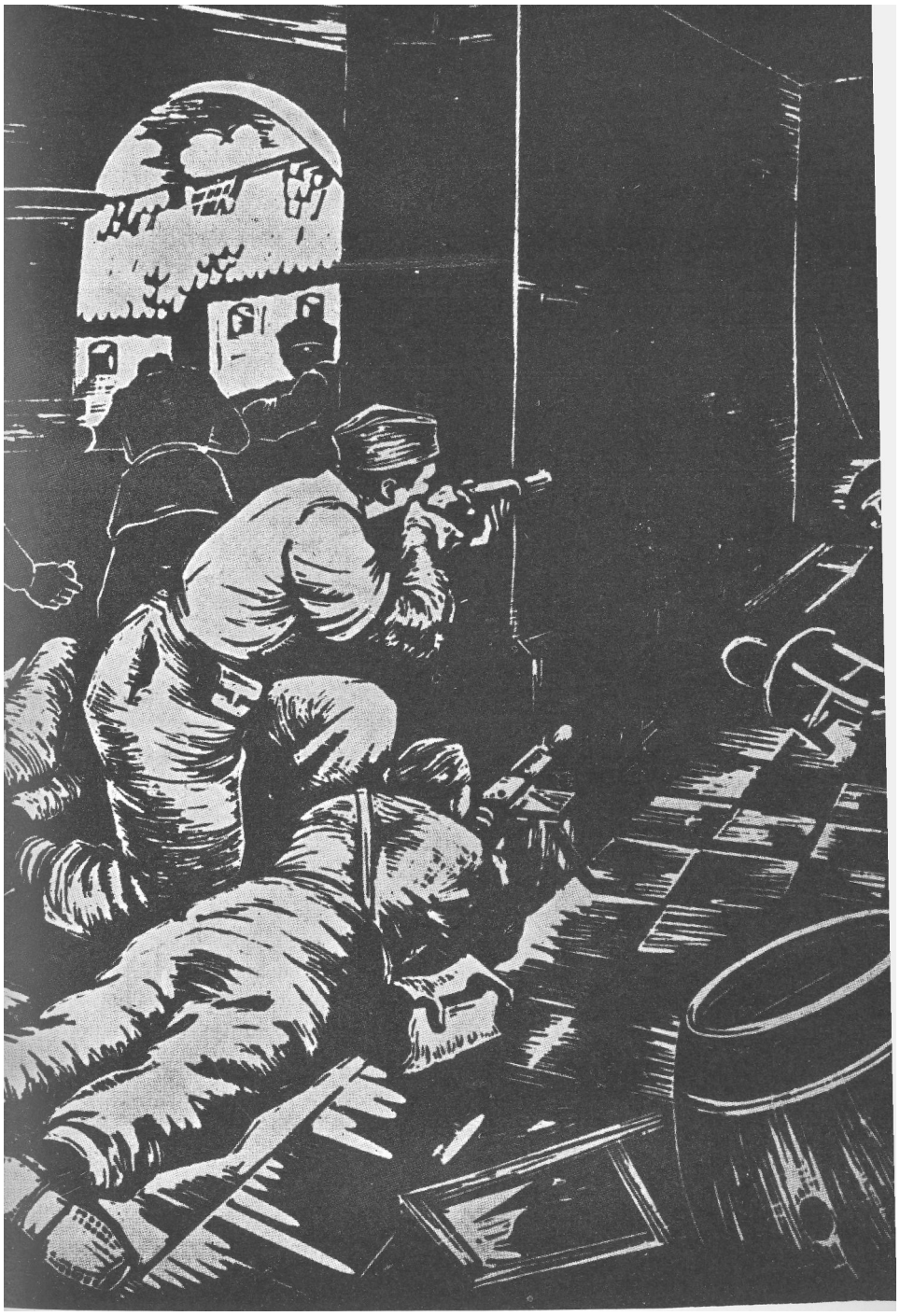
I tako su se ostaci krupanjske posade, i prema svojim vlastitim izveštajima, s teškom mukom dočepali Valjeva.

Dok smo mi vodili borbu za Krupanj, na drumu Zavlaka — Krupanj vođena je zajednička borba partizana i četnika protiv kolone od 200 nemačkih vojnika sa 7 tenkova, koji su pošli u pomoć opkoljenom garnizonu u Krupnju. Neprijatelj je razbijen i nateran u bekstvo, a put za Krupanj čvrsto posednut te nam je tako omogućeno da do kraja likvidiramo nemački garnizon u Krupnju.

Oslobađanje Stolica i Krupnja, a odmah zatim i Loznice, odjeknulo je snažno kod naroda ovog kraja. Ljudi su dolazili u naše komande i tražili oružje da se bore. Formirane su nove čete i izvršena smotra naših jedinica kod Šarene bukve na padinama Boranje, gde je na zboru prisustvovalo 6.000—10.000 ljudi Rađevine i okoline. Svi su želeli da stupe u partizanske redove. Rečeno im je da će se izvršiti popis onih koji hoće da se bore protiv okupatora pa će biti pozvani kada budemo u mogućnosti da ih naoružamo.

Posle zbora kod Šarene bukve osnovan je Sreski narodni •odbor, formirane komanda mesta i narodna straža u Krupnja. Predsednik narodnog odbora bio je Moša Mandilović, apotekar, a sekretar Mića Jeremić, pravnik iz Krupnja. Komandir narodne straže bio je Sreten Pantelić. Narodna straža je formirana i u rudniku Stolice čiji je komandir bio Steva Milatović, a kasnije Mika Vujkovač.

Komanda Valjevskog partizanskog odreda je zaplenjeno oružje i municiju delila i susednim partizanskim i četničkim odredima. Tako su Mačvanskom partizanskom odredu data 2 »šarca« sa nešto municije; Romanijskom partizanskom odredu 2 »šarca«, 1 minobacač i nešto municije; četničkom komandantu u Loznici (potpukovniku Misiti) 1 »šarac« sa nešto municije; komandantu četničkog Cerskog odreda (kapetanu Račiću) 1 »šarac« sa municijom; Užičkom partizanskom odredu 2 »šarca«, 1 minobacač, municija i eksploziv. Kolubarski bataljon Valjevskog partizanskog odreda poneo je 3 »šarca« i 3

Ive Šubic: BORBA

mašingevera. Ovim odredima je razdeljena i zaplenjena nemačka oprema. Nemački tenk u selu Mojkoviću osposobljen je i kasnije dat četničkom majoru Dangiću u Bosni da bi sa pomogao napad četnika na ustaški garnizon u Zvorniku.

U borbi za oslobađanje Krupnja uzeli su učešća i pošteni četnici, ali su oni već bili preokupirani izdajom u svojim redovima. Tako je »vojvoda lepenički« Sreten Drinski, sa oko 60 četnika, napustio položaje čim je počela borba da bi omogućio Nemcima bekstvo iz Krupnja. Narod je prezreo Drinskog pa Azbukovačkoj četi, pod komandom Steve Milatovića, nije bilo teško da u blizini Ljubovije razoruža deo ovih izdajnika.

Povodom oslobađanja Krupnja štab Valjevskog partizanskog odreda izdao je, 8. septembra 1941. godine, proglas u kome su iznete sve faze bitke za Krupanj i podvučena važnost ovog uspeha za razvitak oslobodilačke borbe na ovoj teritoriji. Proglas se završavao pozivom celokupnom stanovništvu da pojača napore u borbi za slobodu i da stupa u redove narodnooslobodilačkih odreda. Proglas je naišao na srdačan prijem kod stanovništva. Svakoga dana su u partizanske čete pristizali novi borci, naročito' omladina. Njime je posebno pomenut i naš bombaški vod, a sličnu smo pohvalu ubrzo zatim doživeli i od vrhovnog komandanta druga Tita po dolasku u Krupanj.

Posle poraza u Krupnju Nemci su počeli da pripremaju ofanzivu na oslobođenu teritoriju, sa težištem napada na Podrinje. Tih dana je naš bombaški vod narastao na oko 40 boraca. Posle smotre na Boranji rečeno nam je da se hitno prebacimo do Banje Koviljače i pomognemo mačvanskim partizanima i cerskim četnicima u zauzimanju Koviljače. Međutim, dok smo mi stigli Koviljača je bila oslobođena, pa smo dobili zadatak da porušimo sve objekte na putu Valjevo — Loznica (od sela Pričevića do Valjeva) i postavimo prepreke. Morali smo da srušimo neke objekte i na putu Valjevo — Mravinjci. 10. septembra smo srušili kameni most u Ribarima nedaleko od Valjeva; razorili smo i kameni most na putu Valjevo — Mravinjci, nedaleko od valjevske pivare. Narednih dana smo dobili 200 kg eksploziva i temeljito porušili put Valjevo —- Loznica. Potrebni alat su nam davali ljudi sa ovog terena. Akcije smo izvodili većinom noću uz učešće meštana okolnih sela koji su se vrlo rado odazivali našem pozivu. Za obezbeđenje od eventualnih neprijateljskih napada postavljah smo zasede prema Valjevu.

Cim smo završili rušenje ovih puteva, dobili smo zadatak da čuvamo i branimo podignute prepreke na putu Valjevo — selo Pričević. Morali smo da otežamo prodor nemačke motorizacije pravcem Valjevo — Pričević. Radi toga smo u Riba-

rima iskopali rovove neposredno pored puta i postavili zasedu koja je bila opremljena bombama, eksplozivom i flašama sa zapaljivom tečnošću. Naše patrole su izviđale neprijatelja u neposrednoj okolini Valjeva. Polovinom septembra na položaje u selu Zlatariću došle su 1. podgorska četa na čelu sa komandirom Mičom Stanojlovićem[5] i 11. četa Valjevskog partizanskog odreda, a u selu Beomuževiću su bile na položaju neke četničke čete. Pravce od Sapca, Obrenovca i Užica zatvarale su ostale čete Valjevskog partizanskog odreda. Tako je Valjevo bilo potpuno blokirano. Bombaški vod je u zajednici sa 1. podgorskom četom u Ribarima iskopao rovove koje smo pokrili drvenim gredama, a na njih stavili kamen, zemlju i busenje. Radove smo izvodili isključivo noću i u najvećoj tajnosti.

Jednog dana meseca septembra, oko 15 časova, naišla je od Valjeva nemačka kolona od oko 200 vojnika, sa tenkovima i kamionima. Namera Nemaca je bila da poprave srušeni most u Ribarima, ne sluteći da se mi i Podgorci nalazimo u zasedi. Čim su se rasporedili za izvođenje radova, upućujući patrole radi obezbeđenja, Podgorci sa čela a mi bombaši sa začelja i boka otvorismo vatru. Nemci, našavši se u vatrenom džaku, počeli su panično da beže ka Valjevu, koristeći korito rečice Obnice. Oni iz tenkova tukli su mitraljezima i topovima, ali preko naših položaja. Borba je bila kratkotrajna. Kolonu smo im gotovo prepolovili. Zaplenili smo: 4 »šarca«, 30—50 pušaka, 10—15 bicikla, 2 motocikla, mnogo municije i druge opreme. Imali su i radio-stanicu, natovarenu na konja, pa čim je počela borba, konj se uplašio i »prebegao« na našu stranu. Onesposobili smo i jedan tenk koji su Nemci odvukli za Valjevo pomoću drugih tenkova. Ni mi ni Podgorci nismo imali gubitaka. Od tog dana Nemci se više nisu usuđivali da sa manjim snagama krenu ovim pravcem. Više puta su kasnije pokušavali da na ovom mestu prođu i sa 1000 vojnika i uz podršku desetak tenkova i artiljerije, ali smo ih uvek odbijali nanoseći im gubitke.

Svake noći su nas bombardovali artiljerijskom vatrom iz Valjeva; gađali su nasumce u pravcu naših položaja. Uporno su pokušavali da iznenadnim ispadima razbiju blokadu Valjeva, ali su svi ti pokušaji ostajali bezuspešni. Samo su nas jednom potisnuli do Pričevića, ali je predveče pristigao komandant Rađevskog bataljona Miša Dudić sa pojačanjem, te smo u protivnapadu sabili Nemce u Valjevo. Tada smo zajedno s Misom vodili borbu protiv nemačkih tenkova u Zlatariću,

[5] **Narodni heroj; poginuo od četničke zasede 1942. godine kod Mliništa u Bosni.**

blizu kamenoloma, bacajući na njih bombe, svežnjeve eksploziva i flaše sa benzinom. Mišin šinjel je bio sav izrešetan mitraljeskim zrnima, ali Miša ipak nije ranjen.

često smo noću napadali nemačke položaje oko Valjeva. Jedne večeri smo izvršili napad po najvećem pljusku. Nemci su pobegli s položaja ostavivši ispravne topove, od. kojih smo samo jedan onesposobili. Ostale po gustom mraku nismo pronašli. Pošto smo iz rovova poneli veće količine municije, povukli smo se na polazne položaje. Šteta što te noći sve naše snage nisu izvršile opšti juriš na Valjevo. Verujem da smo ga tada mogli zauzeti! Doduše, tih dana je vršen opšti napad na Sabac pa je i odluka bila da se Valjevo napadne tek pošto se ovlada Šapcem. Nemci su u Valjevu imah pojačani 125. pešadijski puk, četu tenkova i divizion artiljerije, ali su u dotadašnjim borbama u okolini Valjeva već bili izgubili oko četvrtinu tih snaga, pa su strahovali od našeg napada. Početkom oktobra dobili su dva bataljona kao pojačanje garnizona.

Tada, početkom oktobra, dogodio se interesantan slučaj. U Zlatarić je došao iz Valjeva nekakav trgovac i, otkupivši od seljaka nekoliko volova, poterao ih u Valjevo. Naši borci su ga uhapsili i priveli u komandu. Tvrdio je da narod u Valjevu gladuje i da su volovi namenjeni za ishranu stanovništva. Iako smo posumnjali u njega kao agenta okupatora, pustili .smo ga. Međutim, posle nekoliko dana jača nemačka kolona opkolila ie jedan vod iz Podgorske čete, isturen prema Valjevu kao predstraža. Povela se borba prsa u prsa. Pohitali smo da pomognemo opkoljenim drugovima i naleteli iza okuke puta na nemačke tenkove. Dok smo se snašli i zauzeli zaklone, Nemci su nas osuli topovskom i mitraljeskom vatrom. Granata je prosto raznela Miloša Vojnovića. Energičnim napadom suzbili smo Nemce, ali smo imali 16 poginulih — to su naši najveći gubici za čitavo vreme borbi oko Valjeva. Bili smo ogorčeni. Shvatili smo da se radi o izdaji o čemu smo izvestili štab odreda, koji se tada nalazio u osnovnoj školi u Pričeviću. Ubrzo je od partijske organizacije Valjeva stigao izveštaj da je Nemce od naših položaja vodio službenik valjevske pivare, koji mje niko drugi do upravo »trgovac volovima«. Pera Jovanović [1] ja odlučili smo da idemo u Valjevo i izvedemo toga izdajnika. Stab odreda se s tim složio. Zamolili smo da drugovi iz **Valjeva** upute čoveka koji će nam pokazati špijuna. U Pričeviću smo se preobukli u nemačke uniforme i stavili oficirske činove. Obrijali su nas i podšišali — kao Nemce. Stigao je i mladi radnik iz pivare koji će nas odvesti do izdajnika. Poveli smo i jednu desetinu bombaša koja treba da ostane kod bodljikavih žica i odatle nas štiti u slučaju potrebe.

Noću 6/7. oktobra 1941. godine krenuli smo koritom Jablanice ka pivari. Nemci su već bili postavili bodljikavu žicu oko Valjeva kroz koju su pustili električnu struju. Naši bombaši su specijalnim kleštima presekli električne kablove i bodljikavu žicu u koritu Jablanice i napravili prolaz kroz koji smo ušli u grad. Napred smo išli Pera i ja naoružani mašingeverima i bombama, a za nama mladi radnik. Ulaz u pivaru je osvetljen sijalicom. Pred vratima je bio nemački vojnik s puškom. Izašavši iz korita Jablanice krenuli smo pravo ka stražaru, dok je radnik ostao u koritu reke dok pa ne pozovemo. Stražar nas je zbunjeno posmatrao a zatim viknuq »Halt!« Mi smo bez zaustavljanja produžili k njemu. Čekao nai je s puškom na gotovs. A kada smo mu prišli Pera ga je takvom brzinom probo nožem da je pao bez reči. Nemac u portirnici pivare, udaljene od nas 5—6 metara, koji je sve video, poče da okreće ručku telefona. Priskočili mu i udarih ga kundakom mašingevera u slepoočnicu. Nemac se stropošta. Otkinuh tada i bacih slušalicu. Pera pozva našeg putovođu iz korita Jablanice koji nas uvede u stambenu zgradu pivare, neposredno kod ulaza. Popesmo se na prvi sprat. Radnik nam pokaza vrata sobe u kojoj je spavao izdajnik. Bila su zaključana. Nismo ni pokušali da kucamo, već smo vrata ramenima odvalili. Osvetlili smo baterijskom lampom krevete a radnik nam pokaza izdajnika. Naredili smo mu da odmah pode s nama. Misleći da smo Nemci on nam se obrati molećivo: »Pa, gospodo, ja sam vaš čovek«. »Da, vi ste nemački čovek, zato vas mi partizani i tražimo!« — odgovorismo mu. Pošao je s nama u pidžami. Njegovoj ženi smo naredili da ćuti. U prizemnom hodniku bile su soške sa nemačkim oružjem i municijom. Poneli smo jedan »šarac« i nekoliko pušaka. Naš putovođa se nasmeja i reče: »Daj da se i ja naoružam« i potovari se sa nekoliko pušaka i nešto municije.

Tu pod istim krovom spavala je nemačka straža i ne sluteći šta se dešava. Izašli smo iz zgrade i zatekli Nemca telefonistu kako još leži na podu dišući ubrzano. Podigli smo ga s poda i postavili na stolicu. Nemac razrogači oči, a mi ga povedosmo sa sobom. Koritom Jablanice, vodeći Nemca i izdajnika, stigli smo do naših bombaša koje obuze delirijum od oduševljenja. »Što ne poneste i koju flašu piva. . . Neće vam verovati da ste bili u pivari!« —• počeše neki i da se šale. A zašto i ne bi!? Učini nam se da oko toga neće biti teškoća, te se vratismo sa radnikom; uzesmo sanduk piva i natovarismo ga na špijuna. Pre svitanja smo došli u Pričević i javili se štabu odreda. Stari Dragoljub Đuđić, zamenik komandanta odreda[6] saslušao je izdajnika koji je docnije streljan, a Nemac

[6] **Narodni heroj, poginuo 1941. godine.**

telefonista je sproveden u Pecku i prikljućen ostalim zarobljenicima kojih je bilo oko 250. Nemci su zbog ovoga streljali 16 radnika iz pivare, ne bi li nekako zaplašili ostale radnike. Iz straha od partizana, nemačke patrole su noću i danju krstarile ulicama Valjeva legitimišući građane, pa čak i svoje vojnike. Nisu bili više sigurni ni iza bodljikavih žica.

Početkom oktobra pozvali su me u šumicu kod osnovne škole u Pričeviću Miloš Minić i Sreten Ćitaković. Miloš mi je najpre govorio o borbi radničke klase, o ciljevima i zadacima narodnooslobodilačke borbe i na kraju me pitao da li želim da budem član Partije? Osećao sam se komunistom pa su me učlanili bez kandidature. Svest da sam član Komunističke partije dala mi je još veću snagu da izdržim i najteža iskušenja rata.

10. oktobra je naš bombaški vod dobio zadatak da se što hitnije prebaci u rejon Zavlake i onesposobi puteve Zavlaka — Loznica i Zavlaka — Tekeriš, jer je već besnela nemačka ofanziva kroz Mačvu i Pocerinu. Rukovodstvo Valjevskog partizanskog odreda odlučilo je da se na položajima kod Zavlake da najjači otpor Nemcima i ne dozvoli im prodor ka Krupnju i Valjevu. U Krupnju i okolini bile su naše baze, a Valjevo je držano u opsadi. Prebacili smo se kamionima i odmah postavili protivavionske mine na putu Loznica — Valjevo (od gvozdenog mosta na Jadru do Gajića stene u Zavlaki). Gvozdeni most nismo hteli da rušimo mada smo imali eksploziva, jer nam ga je bilo žao, a i Nemci bi ga motorizacijom mogli zaobići pored sela Brezovice. U Komiriću smo porušili kameni most, u Mojkoviću i kod Gajića stene podrezali šipove starih drvenih mostova, a zatim onesposobili put Zavlaka — Tekeriš. S/e smo ovo radili bez odmora, danju i noću. Pripremajući se za odbranu, bombaški vod je iskopao rovove na Jezdimirovica steni, neposredno kraj gvozdenog mosta na Jadru, i na Gajića steni iznad tunela u Zavlaki. Bili smo pripravni da svežnjevima eksploziva i flašama s benzinom dočekamo nemačku motorizaciju.

Pored našeg voda, na zavlačkim položajima su se utvrdile 11. (komandir Momčilo Durić, politički komesar Nikola Drljan) i 8- (komandir Dobrosav Zivanović Trndža, politički komesar **Dimitrij**e-Diša Koljković) četa Valjevskog partizanskog odreda **koje su** bile pod neposrednom komandom Zdravka Jovanovića. **8. četa** je držala položaje na liniji: kota 274 — Bukvak — Ci**gankulja,** a 11. levo od Cigankulje na liniji: Čerga — Mićanovića brdo — kota 362. Tako su neposredno bili zatvoreni pravci **Loznica** — Valjevo **i** Tekeriš — Zavlaka. Levo i desno od par**tizanskih** četa bile su tri čete četnika Cerskog odreda pod ko-

mandom kapetana Račića koji je ujedno bio naimenovan za komandanta sektora. U Mojkoviću se kao rezerva nalazila partizanska četa Luke Stevića (artiljerijskog narednika stare srpske vojske). Partizanske čete su se dobro utvrdile i maskirale. Na rovove su postavljene jake drvene grede, prekrivene kamenjem i velikim naslagama zemlje, a sve je to zamaskirano busenjem trave.

14. oktobra rano izjutra Nemci su iz Draginca, preko Zavlake, sa oko 1.000 vojnika, 11 tenkova i 12 topova, krenuli ka Krupnju. Na čelu kolone kretali su se tenkovi, a za njima pešadija. Čim su prišli na domet pušaka i mitraljeza, 11. četa i bombaški vod su ih obasuli vatrom i odvojili pešadiju od tenkova. Prešavši preko gvozdenog mosta, prednji tenk je naišao na protivtenkovsku minu koja je bila dobro maskirana. Mina je eksplodirala i odbacila tenk tako da se preprečio na putu. Nemci su odmah pokušali da otkriju ostale mine, ali im mi to nismo dozvolili. Uporno smo branili prepreke. Prodor tenkova je bio zaustavljen. Neprijatelj se zatim postavio pozadi gvozdenog mosta, gađajući naše položaje topovima i mitraljezima iz tenkova. Njihova artiljerija je naročito tukla položaje na Cigankulji, Jezdimirovića i Gajića steni, kao i selo Brezovicu. Borba je trajala ceo dan. Nemačka pešadija je nekoliko puta jurišala; naši borci su je puštali na blisko odstojanje i žestokom vatrom nanosili joj gubitke vraćajući je u korito Jadra. Nemci nisu uspeli da prođu za Krupanj. Većina je počela da odstupa, a artiljerija je uraganskom vatrom dejstvovala po našim položajima. Vratili su se u Draginac, ostavljajući na položaju mnogo poginulih vojnika. Svoje ranjenike su pokupili i pod zaštitom tenkova transportovali za Loznicu. Mi se nismo micali s položaja. Sledeću noć smo iskoristili da popravimo porušene rovove i još bolje se utvrdimo, pripremajući se za naredne borbe.

15. oktobra Nemci su opet pokušali da prodru ka Krupnju. Imali su oko 1.000 vojnika, 10 tenkova i 20 artiljerijskih oruđa. Tenkovi su izbili pozadi gvozdenog mosta i otvorili vatru iz topova i mitraljeza na naše položaje. Morali smo da štedimo municiju. Zato smo ih čekali na siguran nišan. Privukli su i artiljeriju bliže našim položajima. Dok su artiljerija i tenkovi otvarali vatru, pešadija se razvila u strelce i otpočela juriš. Na oko 150 metara od Gajića stene dočekali smo ih vatrom i odbili juriš. Nemci su se pod zaštitom veštačke magle povukli na levu obalu Jadra. U toku dana su nekoliko puta ponavljali napad pokušavajući da zaobiđu naše položaje preko Donje Badanje i Krivajice. Kolonu preko Badanje dočekala je 8. četa i naterala u bekstvo, a na kolonu preko Krivajice se sjurila partizanska četa čika Luke Stevića. Nemci su se ponovo povukli ka Dra-

gincu, pretrpevši ogromne gubitke. U polje Karlagan se nekoliko puta toga dana spuštao nemački transportni avion da evakuiše ranjenike, među kojima je bio i jedan pukovnik.

U toku borbe na Zavlaki imali smo dovoljno municije koja nam je ranije doturana iz partizanske fabrike oružja u Uzicu. Odatle smo dobijali i veće količine pušaka. Vod užičkih partizana je u Zavlaku dovezao oružje i municiju kamionima preko Bajine Bašte, Ljubovije, Mačkovog kamena i Krupnja. Iz Užica nam je redovno stizao i list »Borba«. S pažnjom smo čitali na položaju vesti o borbama partizana širom Jugoslavije. Kasnije smo imali priliku da čitamo i o našoj borbi na Zavlaki, pored ostalog i pesmu jednog partizana »Boj na Zavlači«.

Komandant Valjevskog odreda Zdravko Jovanović često nas je obilazio na položaju, bodrio i davao uputstva kako da što spremniji dočekamo Nemce. Samo prvog dana borbe na Zavlaki video sam s njim i četničkog kapetana Račića. Četnici su istog tog dana uveče pobegli s položaja i otišli u Dragodolu i Ljuboviju, opljačkavši sela Komirić, Ravnaju i Krastavu. Uz jelo i rakiju govorili su narodu da još nije vreme za borbu protiv okupatora, već da »treba čekati kralja Petra i Engleze da nas oslobode«. Dok su oni pijančili iza naših, leđa, mi smo se gladni uporno borili. Danju se nije mogao doturiti obrok hrane, a noću smo morali utvrđivati porušene rovove. Čim su četnici pobegli s položaja, partizanske čete su se morale razvući da pokriju ispražnjen prostor. Pa ipak, uspešno su odolevale nemačkim napadima koji su trajali sve do oktobra 1941.

Dok smo po danu vodili odbrambene borbe na Zavlaki noću smo napadali nemački logor u Dragincu, ne bismo li pošto-poto sprečili prodor neprijatelja ka Krupnju i Valjevu. Bili smo ogorčeni na zverstva Nemaca u Dragincu, Velikom Selu, Badanji, Slatini, Cikotama i drugim selima. U Dragincu i Badanji smo našli leševe ljudi i žena koje su Nemci postreljali, a onda posuli brašnom da ih jedu svinje. Kuće popaljene, stoka opljačkana, a ono malo preživelih ljudi pobeglo u šumu da se spase. Bili su to crni dani za stanovništvo ovih sela. Hitali smo u pomoć nedužnom narodu da ga koliko-toliko zaštitimo od potpunog istrebljenja. Zato nismo ni imali vremena da spavamo i da se odmaramo. Ogorčeni na zverstva okupatora tražili smo borbu s njim. Napadali smo Nemce na prenoćištu, u pokretu, gde god smo stigli. Nismo vodili računa o brojnom odnosu snaga; naša desetina na njihovu četu, naš vod na njihov puk. Znali smo da ih ne možemo uništiti, naprotiv — da u tim napadima moramo ginuti, ali im nismo hteli dati da mirno spavaju, da se kreću. »Neka znaju šta znači biti okupator naroda koji nikad nije čekao slobodu od drugog« — govorio je gotovo svaki partizan.

17/18. oktobra dobismo zadatak da srušimo drveni most na Jadru, neposredno kod Draginca (gde je logorovao 698 puk 342. nemačke divizije, ojačan sa 10 tenkova, divizionom artiljerije od 16 oruđa, četom pionira i četom za vezu). Mostu smo prilazili drumom Loznica — Valjevo. Prethodno sam poslao patrolu da izvidi most. Patrola je izvestila da se nemačka zaseda nalazi neposredno kod mosta, na desnoj obali Jadra. Hteo sam da to lično proverim jer, ako Nemci čuvaju most, nećemo uspeti da ga srušimo. Naoružan mašingeverom privlačio sam se kanalom pored puta i došao do pola mosta. Zaklonivši se za gornje nosače, taman htedoh da postavim eksploziv, kad se začu hod nemačkih vojnika putem iz Draginca. Bila je ponoć te procenih da ide smena straže ili patrola. Nisam imao gde, morao sam da ih sačekam. Čim su stigli na odstojanje od 30 metara razlegao se glas stražara: »Halt«. Sporazumeli su se i smena je prišla mostu. Okupili su se svi na putu kod mosta, na desnoj obali Jadra i nešto razgovarali. Čuh i jedan glas koji je na našem jeziku rekao: »Biće mesa«,. Videvši da ne mogu da srušim most, osuh po celoj grupi rafal iz mašingevera i povukoh se u pravcu svojih drugova. Nemci iz Draginca su otvorili vatru nasumce iz svih oružja, a artiljerijom su tukli Mali i Veliki Gredac. Saznali smo kasnije da je kod mosta poginulo 6 Nemaca.

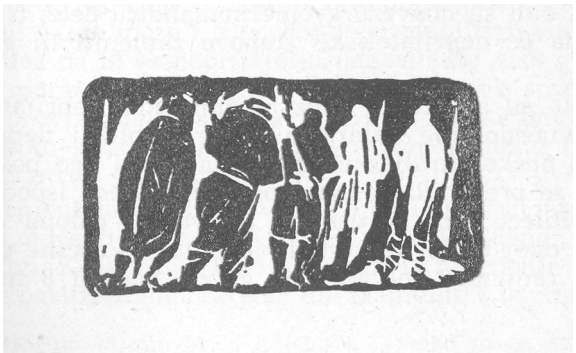
Iste noći smo otišli u Slatinu, iskopali i zamaskirali rov pored druma (niže kote 192), očekujući nemačku motorizacijn. 18. oktobra naišla je od Loznice ka Dragincu kolona kamiona s vojnicima. Kada su prolazili pored nas, bacili smo 30 do 40 ručnih bombi, nešto eksploziva i flaša sa benzinom i otvorili mitraljesku vatru. Nemci su zapanjeno gledali iz kamiona doli sam komandovao: »Pali«! Neke bombe su pale u kamione, a neke i promašile. Zaboravili smo da odredimo druga koji će gađati šofera prednjeg kamiona pa su kamioni nastavili ookret, ali samio do prve okuke. Tu se čelni kamion prevrnuo u kanal, a preživeli Nemci se razbežali ka rečici Koreniti. Ostale kamione smo tukli iz mitraljeza i bombama. Nemci su pobegli. Zaplenili smo 4 »šarca« sa dosta municije, 1 ispravan motocikl sa prikolicom i zapalili 3 kamiona. Zarobili smo 1 vojnika i 1 oficira koji je imao punu torbu sekcija. Oficira smo poveli u pravcu Cikota, a motocikl smo gurali jer nismo znali da ga upalimo. Na bojištu je ostalo 20—30 mrtvih Nemaca koji su goreli zajedno sa svojim kamionima. Zarobljenog oficira smo sproveli u štab odreda.

19. oktobra Nemci su popalili Slatinu i Cikote i postreliali mnogo ljudi i žena opljačkavši njihovu imovinu. Istog dana smo uhvatili vezu sa Lozničkom četom Mačvanskog par-

tizanskog odreda, kojom je komandovao Danilo Bačić. Zajedno smo poseli položaje pored puta. Rano izjutra, 20. oktobra, krenula je nemačka kolona od oko 800 vojnika iz Draginca i stigla do Dolja Karlagan; odatle su Nemci u zbijenom streljačkom stroju pošli pravcem: Karlagan — Cikote — Dvorska — Krupanj, goneći ispred sebe ljude, žene i decu kao taoce. Nasuprot ovim nemačkim snagama stajalo je oko 20 bombaša Valjevskog i oko 30 partizana Mačvanskog partizanskog odreda. Zauzeli smo položaje na istočnim padinama Graca i sačekali Nemce da priđu na blisko odstojanje. Otvorili smo vatru. Iznenađeni, Nemci su zapucali sa svih strana tukući i po nama i po taocima, koji su počeli da beže kroz šumu. Streljački stro] Nemaca krenuo je napred tučen našom uzastopnom vatrom dok smo se povlačili.

Oko 16 časova (20. oktobra) Nemci su ušli u Krupanj,, gde su našli i svojih 10 vojnika i 1 podoficira koji su ranije zarobljeni. Opkolili su varošicu, a onda sve stanovništvo koje se tamo zateklo postreljali, a kuće popalili. Ali bez obzira na sva streljanja, zverstva, teror i pljačku okupatora i njegovih slugu, narod ovog kraja je verovao u pobedu partizana. Podrinje je ostalo verno borbenim tradicijama i uporno davalo svoj doprinos narodnooslobodilačkoj borbi sve do konačnog oslobođenja naše zemlje.

Bogosav MITROVIC ŠUMAR

ARTILJERIJSKI „PREPAD ' NA NIKŠLC

Hercegovačke i crnogorske partizanske snage na području Bileća —- Gacko sarađivale su u toku novembra 1941. godine, a i ranije, u borbi protiv italijanskih i ustaško-domobranskih snaga. Kada je jedan ustaško-domobranski bataljon dobio zadatak da od partizana »očisti« prostoriju između Bileće i Trebinja i uspostavi stalnu vezu između ova dva garnizona, delovi Banjsko-vučedolskog bataljona su organizovali zasedu na liniji s. Miruše — s. Čepelica, a delovi Grahovskog bataljona u rejonu s. Moska, na putu Bileća — Trebinje. Cilj zaseda bio je da se neprijatelju nanesu što teži gubici i da mu se omogući prolazak u pravcu Trebinja. Pošto su raspolagale sigurnim podacima o tome da je neprijatelj krenuo iz Bileće ka Trebinju, naše snage su pravovremeno postavile zasedu, u vidu potkovice, s potrebnim bočnim obezbeđenjem.

Komandiri vodova Pertovićke čete Banjsko-vučedolskog bataljona Obrad Šupić i Jovan Draganić, odlazeći na izvršenje zadataka, dali su obavezu svome komandiru čete, Novu Matunoviću, da će neprijateljske »topove zapleniti ili glave izgubiti«.

Pošto su se probili kroz međuprostor neprijatelja, borci Banjsko-vučedolskog bataljona su se približili neprijateljskoj bateriji i puškomitraljeskim rafalima pobili deo posluge. Tom prilikom se prevrnula jedna topovska zaprega ispod puta koji vodi za Bileću, dok je ostatak baterije u galopu odjurio ka Bileći. U ovoj borbi neprijatelj je pretrpeo osetne gubitke: 50 mrtvih i ranjenih, dok su naši gubici iznosili 8 mrtvih i 15 ranjenih.[1]

[1] **Podaci uneti prema izjavi pukovnika JNA Nova Matunovica, .tada komandira Petrovićke čete Banjsko-vučedolskog bataljona.**

Zaplenjeni top[2] (bez nišanskih sprava), s nešto municije, prebačen je skelom na levu obalu Trebišnjice i prenet u rejon Si Vraćenovići — s. Počekovići, a zatim u s. Stubu, na područje Kočanskog partizanskog bataljona, radi dejstva u pravca Nikšića.

U prvoj polovini februara 1942. godine, u toku prebacivanja topa u rejon s. Stube, Nikšić su blokirale jedinice Nikšićkog partizanskog odreda i potpuno ga odsekle od ostalih okupatorskih garnizona.

Položaj okupacionih jedinica u opsednutom Nikšiću pogoršavao se iz dana u dan. Snabdevanje je vršeno jedino vazdušnim putem, i to neredovno. Pošto je posada ostala i bez ogreva, jer su svi izlazi iz grada bili pod strogom kontrolom Nikšićkog partizanskog odreda, okupator je nemilosrdno sekao i uništavao drveće po gradu, sa kuća dizao građu i uništio gradski park — ukras Nikšića i dugogodišnji trud njegovih građana. Zbog toga su Italijani od Trebinja i Podgorice, nekoliko puta uzalud pokušavali da deblokiraju grad. Ovako stanje nepovoljno se odražavalo na moral neprijatelja u njemu, što je, s druge strane, pružalo povoljne uslove za napad na Nikšić, o čemu je bilo govora u štabu odreda.

Glavni štab za Crnu Goru i Boku[3] sugerirao je štabu Nikšićkog partizanskog odreda (koji je ove zadatke bio i sam planirao) da se zaplenjenim topom izvrši demonstrativno gađanje na neke objekte odbrane Nikšića, ili artiljerijski »prepad« na nikšićki garnizon. Međutim, top nije bio kompletan — nedostajale su mu nišanske sprave, a imao je svega 17 granata. Sem toga, zbog nedostatka tovarnih grla, bilo je otežano brzo manevrovanje s jednog područja na drugo, a i veliki sneg je usporavao i ograničavao kretanje prema vatrenom položaju. Ali, partizani su nalazili rešenje i za mnogo složenije probleme od ovoga. Mi smo u našem narodnooslobodilačkom ratu preduzimali razne mere i u prvom redu mobilisali svest i volju svojih boraca da bi se neprijatelju nanosili što veći gubici i da bi mu se moral što više oslabio. Bili smo uvek spremni i na obične improvizacije u slučajevima kad nismo imali »savremenu tehniku«, jer su naši ljudi i u tom pogledu ispoljavaü veliku inicijativu i umešnost.

; Zaplenjeni top je imao veliki moralni uticaj ne samo na ljudstvo u odredu nego i na narod na oslobođenoj teritoriji. Kad je štab Kočanskog bataljona dobio naređenje od štaba Nikšićkog partizanskog odreda da pripremi i izvrši gađanje

[2] Brdski top 75 mm M 15 (»Nenad« — kako su ga partizani kadije nazvali).

[3] Zbornik III/4, dok. 31.

nekih objekata u Nikšiću, od toga gađanja se više očekivao moralni efekat nego materijalni gubitak kod neprijatelja. Tom prilikom mi je komandant Nikšićkog partizanskog odreda naredio da odredim poslužioce topa, da rukovodim gađanjem i da se brinem o oruđu posle izvršenog zadatka.

Uoči samog gađanja, 16. marta, došao je u s. Stubu artiljerski kapetan bivše jugoslovenske vojske Pavle Vukićević, koji je znao da imamo top i da ćemo gađati Nikšić. Pošto je istoga dana posle podne, na putu za s. Gornje Polje, kroz Stubu naišao politički komesar odreda Milinko Đurović, iskoristio sam njegovo prisustvo da prodiskutujemo o dobivenom zadatku i ocenimo da li se može izvršiti, jer je Pavle Vukićević izrazio sumnje u mogućnost gađanja bez nišanske sprave. On je, pored toga, naglasio da je sneg toliko dubok da je oruđe nemoguće izneti na vatreni položaj, i da će snežni pokrivač u znatnoj meri ometati gađanje. Na kraju je predložio da se oruđe rastavi, podmaže i zakopa, dok sneg ne okopni.

Posle kraće diskusije o tome da li treba gađati ili ne, komesar odreda Milinko Đurović se saglasio da se gađanje izvrši, jer je takva odluka ne samo odgovarala zadatku koji je postavio štab Nikšićkog odreda nego je bila u skladu i sa težnjom da se neprijatelj stalno uznemirava i napada svuda kad god to uslovi dozvoljavaju. Pošto nisu prihvaćena »stručna« obrazloženja kapetana Vukićevića (iza kojih se krio neprijateljski stav, kako se to docnije potvrdilo), oruđe je rastavljeno, pa su ga posluga i meštani na leđima izneli na vatreni položai na Uzdomiru. I dok smo se pod teretom topa (koji u normalnim uslovima prenose osam tovarnih grla), po snegu do iznad kolena, kretali uz Uzdomir, Pavle Vukićević je iste noći pobegao preko r. Zete u Nikšić i tamošnjoj italijanskoj komandi saopštio da će sutra, 17. marta, partizani gađati varoš.

Pored nas[4], na vatrenom položaju na Kulini, k. 764, nalazili su se Savo Orović, član Vrhovnog štaba, i Nikola Perović, komesar Kočanskog bataljona.

Pošto se vatreni položaj nalazio u kamenjaru, više nam je pretila opasnost od kamenih odskoka nego od italijanske artiljerije iz Nikšića. Međutim, podesnijeg mesta nismo imali.

Još pre nego što smo izneli top na vatreni položaj, odredili srno ciljeve za gađanje: 1) grupu baraka, pekaru i konjusnicu pri ulazu u Nikšić, 2) Bedem sa Đikanovačom, gde se nalazila italijanska artiljerija, i 3) vojni logor »Pope«.

Pošto je top postavljen na vatreni položaj, nišandžija je

[4] Nišandžija je bio Janko Mićunović, a poslužioci — Ilija Bojic, Veljko Stevović i Blažo Roganović.

dao pravac i grubo nanišanio (jer nije imao nišanskih sprava), a odstojanje smo merili po karti. Kad ga je napunio, nišandžija je sam okinuo, jer smo se dogovorili da se paljba ne komanduje. Međutim, na opšte iznenađenje, top nije opalio. Mislili smo da je barut vlažan ili da se radi o nekoj sabotaži kod nas ili ranije u fabrici prilikom proizvodnje municije, pogotovu kad top nije opalio ni posle drugog i trećeg okidanja. Obradovali smo se kad smo pažljivim pregledom utvrdili da je sve ispravno, samo da je u ležištu kapsle, umesto originalne -— manevarska kapsla od aluminijuma. Odmah smo se dali u potragu za originalnim kapslama, koje nađosmo u nekoj maloj kutiji u džaku za rezervni pribor. Pošto su specijalnim ključem izvađene manevarske i postavljene originalne kapsle, top je opalio i granate poleteše jedna za drugom u pravcu ciljeva.

Gađanje je izvršeno 17. marta oko 14 časova na ciljeve udaljene 4000—5000 m. Zbog nepovoljnog vremena, otežanog osmatranja i male količine municije nije se mogao očekivati neki veći materijalni efekat, pogotovo što se posle pojedinačnog nije moglo preći na grunno gađanje.

Ali, i pored malog broja ispaljenih granata, »prepad« je imao veliki moralni efekat, kakav ni sami nismo očekivali. Kako smo kasnije od naših ljudi saznali, u gradu je zavladala opšta panika i pometnja. Po nekim podacima, neprijatelj je računao da raspolažemo velikom količinom municije i da je ovo dnevno gađanje samo priprema za noćni napad na Nikšić. Kad smo ispalili nekoliko granata na vojni logor »Pope-< (cilj br. 3), dogledom sam lepo mogao videti kako su se neprijateljski vojnici iz baraka razbežali po Studenačkim glavicama. Slično je bilo i u gradu.

Vrlo je interesantno da neprijateljska artiljerija iz Nikšića (jedan divizion od oko 12 oruđa) nije upšte reagovala, ve~rovatno da ne bi otkrila vatreni položaj.

U svakom slučaju, artiljerijski »prepad« na Nikšić primorao je okupatora da stalno drži snage u pripravnosti, jer je očekivao da će se on ponoviti, ne samo danju već i noću. Zato Je, pored toga što je bio uznemiren, imao i veći respekt prema našim jedinicama.

Posle gađanja top je, po delovima, prenet na železničku stanicu Stube, gde je podmazan i ponovo sastavljen.

Pošto su Italijani, uz pomoć četnika, kasnije deblokirali grad i ojačali njegovu posadu, mogao se očekivati njihov zajednički ispad iz Nikšića. Predviđajući ovakvu mogućnost, štab **Nikšićkog** partizanskog odreda je naredio da se pojača izviđale **i** osmatranje svih pravaca koji izvode iz Nikšića. Istovremeno su preduzete mere da se top iz s. Stube prebaci na že-

lezničku stanicu Trubjela, jer se u slučaju iznenadnog napada neprijateljske motorizacije iz Nikšića ne bi mogao pravovremeno izvući. Prilikom evakuacije materijala i drugog plena iz pilane »Ombla« zaplenjen, je i jedan vučni konj koji nam je odlično poslužio za izvlačenje topa železničkom prugom[5].

Nešto kasnije (u aprilu) od ovog oruđa, minobacača i teških mitraljeza formirana je baterija, čiji je prvi komandir bio Janko Mićunović, a politički komesar Dušan Tadić. Odmah posle formiranja baterija je dobila zadatak da krene pravcem s. Gornje Polje — Savnik — Boan — s. Krnja Jela — Kolašin, da bi podržavala napad naših snaga na Kolašin. Međutim, baterija nije učestvovala u napadu na Kolašin, već se morala vratiti u s. Gornje Polje radi podrške jedinica Nikšićkog partizanskog odreda u borbi protiv Italijana i četnika, koji su, prvih dana maja, izvršili prodor iz Nikšića i ovladali Uzdomirom. Sa prvog vatrenog položaja na Gornjepoljskom Viru baterija se premestila na Jakalj, odakle je preciznim gađanjem porušila jedan zaklon na samom Uzdomiru i nanela neprijatelju izvesne gubitke.

Tako se ovim zaplenjenim topom uspešno manevrovalo na operativnom području Nikšićkog partizanskog odreda sve do odlaska naših snaga u pravcu istočne Bosne. Tada je top sklonjen na sigurno mesto da bi se ponovo upotrebio kad se naše snage budu vratile u Crnu Goru. I zaista, kada je Operativna grupa divizija, pod komandom Vrhovnog štaba, u završnoj fazi bitke na Neretvi, stigla na prostor Crne Gore, Hercegovine i Sandžaka, »Nenad« se ponovo aktivirao, samo ovoga puta u poznatoj bici na Sutješci, u kojoj je, pored mnogih drugih, smrtno pogođen i njegov prvi nišandžija, hrabri komandir baterije Janko Mićunović.

Jovo VUKOTIĆ

[5] **Top sa priborom je postavljen na platformu sa točkovima, raspona železničkih šina, tako da ga je konj mogao vući duž pruge.**

ORGANIZACIJA USTANKA I VAŽNIJE ORUŽANE AKCIJE NA OZRENU

^Ja jednom od sastanaka Vojnog komiteta za tuzlansku-oblast, rečeno je da pripremama za borbu na sektoru Doboj,, Maglaj, Gračanica, treba da rukovodim ja, da ih organizujem objedinjavajući saradnju partijskog aktiva tog kraja. Mislim da je to bio posljednji sastanak tog Komiteta kome sam ja prisustvovao. Održali smo ga u nekom šumarku na Pločniku, gde se na imanju nekog Mujezinovića sklonilo bilo rukovodstvo tuzlanske partijske organizacije. Bio je to širi sastanak kome su pored Uglješe Danilovića, delegata PK za Bosnu i Hercegovinu, Ivana Markovića Irca, Cvijetina Mijatovića, Pašage Mandžića i mene, prisustvovali delegati gotovo većine-partijskih komiteta tuzlanske oblasti.

Uglješa je došao s posljednjim direktivama. On ih je podrobno izložio, prenoseći i direktivu CK da se bez odlaganja otpočne sa formiranjem diverzantskih grupa koje moraju odmah da stupe u akciju. Tog dana podijeljeni su bili i sektori akcije. Riješeno je bilo da se štab oblasti odmah prebaci negdje u okolinu Sekovića. U prvi čas tamo treba da idu Irac, Cvijetin i Pašaga. Sporazumjeli smo se da ja i dalje ostanem na Ozrenu, da povezujem rad komunista Doboja, MagSaja, Gračanice i nastojim da se što prije sprovedu u život direktive CK KPJ.

L v Razgovarali smo o potrebi akcije i u samoj Tuzli i Kreki. Pošto su na mom sektoru pripreme dobro napredovale, dogovorili smo se na istom sastanku da pripremim 10 pušaka i 20 bombi za partijski aktiv Kreke da bi mogao da organizuje diverzantski napad na rudnik i električnu centralu u Kreki. Po to oružje trebalo je da dođe rudar Pero Miljanović ili Franjo» Marković, brat Irčev.

Odluku da upravo ja pođem na Ozren donijeli smo zato što sam jedino ja bio nešto više poznat u tom kraju. Sa Ozrena je bio moj djeda po majci, Jovan Bajić. Kao dijete provodio sam u Trbuku, Panjiku i Brezicima svoje školske raspuste. Po puštanju sa robije proveo sam neko vrijeme u Bosanskom Petrovom Selu kao blagajnik jednog šumskog preduzeća i tada organizovao sindikalne podružnice pilanskih i šumskih radnika, vatrogasce i pokrenuo rad prvih čitalačkih grupa. A kada sam po ulasku njemačkih trupa u Zenicu — u kojoj sam do rata radio — morao da se sklanjam, došao sam opet na Ozren, u Kakmaž, gdje mi je žena radila kao učiteljica. U tom kraju već sam bio nešto uradio: na prikupljanju podataka o prikrivenom oružju; na primanju u Partiju pojedinih simpatizera koje sam odranije poznavao, i na upoznavanju naroda sa linijom Partije. To su bili glavni razlozi da upravo ja ostanem tu.

U Doboju, Maglaju i Gračanici postojale su partijske organizacije. One su — pored partijskih grupa u Bosanskom Petrovom Selu i Brezici, koje sam odmah po dolasku u ovaj kraj formirao, te grupe u Trbuku, koju je vodila Dušanka Vajić i grupe u Bočini, kojom je rukovodio Miloš Nedić — trebalo da posluže kao glavni oslonac pri organizovanju i pripremanju borbe u ovom kraju. Sa svim tim organizacijama i grupama ja sam se povezao odmah po dolasku u ovaj kraj. Partijsku organizaciju u Maglaju vodio je Fikret Dedić. Njemu je za vrijeme školskih raspusta pomagao student agronomije Pero Dokić Doko. Gračaničku organizaciju vodio je Velo Suput. Sekretar dobojske partijske organizacije bio- je Mehmed Vejzović, a pomagao mu je tehničar Josip Jovanović. Uz tu organizaciju bila je vezana snažnija grupa u selima sjeverno od Doboja (Osječani i Kožuhe) u kojoj se nalazilo petnaestak novoprimljenih članova Partije i simpatizera. Tom grupom rukovodio je student Čedo Jaćimović, a preko ljeta mu je pomagao maturant Ismet Kapetanović.

Na posljednjem savjetovanju u Tuzli dogovoreno je bilo da iz Doboja odmah treba da izađe Josip Jovanović da bi mi pomogao u radu, povezujući me s organizacijom u Doboju i grupom Cede Jaćimovića, jer sam ih ja manje poznavao.

Savjetovanje o kome je bilo riječi održano je u prvoj polovini jula. Trebalo je ubrzano pristupiti radu. Međutim, već u prvom času nekoliko događaja je umnogome učinilo stanje složenijim, nego što sam očekivao.

Prvo, po oružje koje smo za akcije u Tuzli i Kreki pripremili došli su iz Kreke Pero Miljanović i Franjo Marković. Da bi ga prebacili do Husina, dali smo im u pomoć Milovana

Gajića i Mićana Peića. Međutim, tom oružju nije bilo suđeno da izvrši zadatak radi koga je bilo pripremljeno. Drugovi su ga donijeli u blizinu Husina i privremeno prikrili u neko sijeno. Tu ga slučajno otkrio vlasnik sijena i prijavio ustaškoj vlasti.

Drugi događaj je za mene bio teži jer je mogao da dovede u pitanje izvršenje cijelog zadatka. Koncem juna uhapšen je Petar Dokić, a osim njega i članovi maglajske partijske organizacije Asim Lošić i Sahbeg Smajilagić. Držali su ih u zatvoru žandarmerijske kasarne u Maglaju. Od članova Partije u Maglaju su ostali na slobodi Fikret Dedić i Brišo Obradić. Nešto docnije policija u Gračanici uhapsila je i Velu Šuputa sa grupom članova Partije i omladine i sprovela u zatvor u Tuzlu. I upravo dan-dva poslije mog povratka sa sastanka iz Tuzle, pohapšena je gotovo cijela grupa Cede Jaćimovića zajedno s njim. Policija je istovremeno tragala za Josipom Jovanovićem i još nekim članovima Partije iz Doboja. Pohapšeni su sprovedeni u sudski zatvor u Doboj. Josip Jovanović je uspio u posljednjem trenu da izmakne i dođe meni na Ozren.

Ta hapšenja su više nego prepolovila upravo one kadrove na koje se prvenstveno računalo u sprovođenju našeg tako zamašnog zadatka. A sad pored organizacionog rada, koji se hitno nametao, trebalo je učiniti sve da iz zatvora »iščupamo« pohapšene drugove. Stavili smo u zadatak Fikretu Dediću u Maglaju i drugovima u Doboju da u tom smislu preduzmu mjere. Dedić je pripremio grupu koja je Dokića trebalo da otme od žandarma u času kad bude sprovođen. Culo se naime da će ga sprovesti u Sarajevo. Međutim, samom Dokiću pođe za rukom da jedne noći pobjegne iz zatvora i da se prebaci meni na Ozren.

U Doboju je stvar bila složenija. Pa ipak uspjeli smo da je s uspjehom riješimo. Uz pomoć činovnika Sreskog suda Envera Ruždije došli smo do ključeva zatvora. Koristeći Muju Kafedžića, koji je držao kafanu u blizini zatvora i koji je uspio da nekud skloni sudskog stražara, tadašnji skojevac Hasan Colić privukao se zatvoru, otvorio ga, snabdio pištoljem i dvjema bombama grupu pohapšenih drugova i pomogao im da se prebace preko Bosne na trebavsku stranu.

Gotovo istovremeno pustila je tuzlanska policija iz zatvora Velu Šuputa. On je nekako' uspio da se prebaci u Srbiju, ali nam veze s drugovima u Gračanici nije predao. Docnije smo ih uspostavili preko studenta Šiljića.

Još na ranijim sastancima Vojnog komiteta ja sam izložio drugovima da bi najvažniji predmet naše akcije na ovom sektoru trebalo da bude bivša fabrika šećera u Usori i vojni

magacini u Barama ispod Doboja. Po kapitulaciji bivše jugoslovenske armije na sektoru između Broda, Samca i Doboja bile su razoružane krupne vojne jedinice. Oružje, municija i vojna oprema bili su većim dijelom smješteni u skladišta i zgradu šećerane i barake koje sam pomenuo. Pretpostavljalo se da je tu bilo sklonjeno oko 100 vagona što oružja što ostale vojne opreme.

Drugovi su se s mojim izlaganjem složili. Razradu plana za ovu akciju primio sam na sebe.

Već na samom početku razrade ovog plana vidio sam da će to morati da bude akcija širih razmjera. Istovremeno kroz razgovore s ljudima na koje sam se oslanjao po raznim selima, primijetili smo da je u masama veće raspoloženje za masovnu akciju nego za sitnije i izolovane diverzije. Naravno, pripreme šire akcije zahtijevale su više vremena i ljudi. U dogovoru s drugovima ja sam pristupio razradi plana ne prekidajući da rukovodim ostalim političkim i organizacionim pripremama.

Cilj akcije, kao što sam rekao, imao je da bude Doboj, ne samo radi pomenutih vojnih skladišta, nego i zbog toga što je predstavljao veoma važnu saobraćajnu raskrsnicu i željeznički čvor. Da bismo obezbijedili uspjeh, trebalo je istovremeno napasti Maglaj da se osiguramo iz pravca Sarajeva, Gračanicu — da nas ne iznenade iz pravca Tuzle, a da bismo se osigurali sa sjevera i pravca Dervente i Samca, potrebno je bilo, rušeći prugu, zauzeti stanice Johovac i Rudanku i likvidirati žandarmerijske stanice u Podvolju i Osječanima.

Radi lakšeg vršenja priprema međusobno smo podijelili teren. Maglajski sektor trebalo je da obrađuje Pero Dokić uz pomoć Bože Spasojevića, Sime Malinovića, Dušanke Vajić i Miloša Nedića. Na dobojski teren uputili smo Josipa Jovanovića kome su pomagali Čedo Jaćimović, Ismet Kapetanović, Simo Lukić, Stanko Panić kao i dobojska partijska organizacija. Gračansko područje i pozadinu trebalo je da pripremim ja, rukovodeći istovremeno i ostalim organizacionim pripremama. Rok za završetak priprema bio je prva nedjelja avgusta.

Na mom i maglajskom sektoru pripreme su tekle normalno. Prema Josipovim riječima na sastanku koji smo održali koncem prve nedjelje avgusta i dobojski sektor je bio spreman, pa smo odredih i vreme za početak ustanka, noć između 15. i 16. avgusta. Razradili smo raspored ljudstva i konkretne zadatke.

Ustanici na maglajskom području dobili su zadatak da zauzmu Maglaj i ruše mostove i prugu između Globarica i Trbuka. Acijom će rukovoditi Pero Dokić uz pomoć Bože Spasojevića.

Na gračaničkom području akcijom rukovodi Todor Panić uz pomoć Milovana Gajića, Miloša Lazarevića, Vojina Panića i Sime Lukića, a zadatak je zauzeti Gračanicu, Petrovo Selo (žandarmerijsku i željezničku stanicu) i po mogućnosti Mirčinu rušeći mostove i prugu prema Doboju.

Dobojskim sektorom trebalo je da rukovodim ja uz pomoć Josipa Jovanovića, Ismeta Kapetanovića i Cede Jaćimovića. Zadatak je bio: osiguravajući se sa sjevera zauzimanjem žandarmerijskih kasarni u Podnovlju i Osječanima, željezničkih stanica Rudanka i Johovac i rušenjem mostova i pruge, glavnim snagama napasti Usoru i Doboj te nastojati da iz šećerane i skladišta u Barama izvučemo što više plijena, a da istovremeno miniramo i onesposobimo željezničku ložionicu, kolsku radionicu i željezničke mostove prema Sarajevu i Tuzli.

Ali, dan-dva pred zakazani početak napada Josip Jovanović nas ukratko izvijesti da traži odlaganje napada, jer u protivnom trebavska sela neće moći da uzmu učešća u akciji. Morali smo da odgodimo stvar dok ja ne odem i ne vidim o čemu se radi. Međutim, u času kad sam se spremao da krenem, stiže iz Sekovića Pašaga Mandžić u pratnji Ratka Vokića. Stigli su noću 18. avgusta. On mi je u ime štaba mnogo prebacivao otezanje i odgađanje akcije. Ali kad sam ga upoznao sa stanjem i pripremama, složili smo se da sa ustankom počnemo noću između 22. i 23. avgusta. Dva dana po dolasku Pašaginom stiže nam i grupa husinskih rudara, koji su poslije diverzije na prostorije ustaškog tabora na Husinu morali da napuste Husino pokupivši oružje i opremu.

I tako je ustanak na teritoriji dobojskog, gračaničkog i maglajskog sreza počeo u zoru 23. avgusta 1941. godine. Akcija se odvijala po već izloženom planu s tim, što je na dobojski sektor umjesto mene, krenuo Pašaga. Ja sam za svaku sigurnost u prvo vrijeme rukovodio akcijom na gračaničkom sektoru.

Bez obzira na to što nismo uspjeli da srušimo nijedan od većih željezničkih mostova, može se reći da je ustanak u potpunosti uspio. Poslije evakuacije izvjesnih količina municije i hrane dignuta su u vazduh skladišta na Usori i Barama sa oko 100 vagona municije i druge vojne opreme. Doboju kao saobraćajnom čvoru zadat je težak udarac od koga se sve do iza rata nije oporavio. Iz ustanka je izrastao snažan Ozrenski partizanski odred, koji je na jednom, za neprijatelja veoma osjetljivom sektoru, duže vremena zadavao osjetne udarce okupatoru i ustaškoj vlasti. Treba priznati da se organizaciji ustanka može staviti u prigovor što nije u potpunosti iskoristila širinu i masovnost ustanka, te je u krajevima sjeverno od

Doboja došlo do rasula. Nedovoljno organizaciono pripremljeni, ti krajevi su u ustanak u većini krenuli spontano, povučem našom akcijom. Kako se na njih sručio i prvi organizovani udarac i intervencija jačih njemačkih i domobransko-ustaških snaga, iz pravca Broda i Dervente, ustanici — seljaci — prepušteni sami sebi, bez sposobnog rukovodstva, nisu bili u stanju da izdrže. Svoje učešće u ustanku ti krajevi su platili teškim i brojnim žrtvama njemačkoj i domobranskoj vojnoj intervenciji i ustaškom teroru. Jedino opravdanje za nas je da smo raspolagali sa veoma malo kadrova i nikakvim iskustvom za tako zamašan poduhvat.

Ustanak od 23. avgusta zahvatio je prostor između Zavidovića na jugu, Dervente i Modriča na sjeveru, Miričine na istoku, i Bukovice i Johovca na zapadu. Međutim, pod pritiskom jakih neprijateljskih snaga morali smo već prvih dana da se povučemo i napustimo izvjestan dio terena. Do 1. septembra slobodna teritorija Ozrenskog odreda stabilizovala «e na prostoru između rijeke Bosne, Spreče i Krivaje — u trouglu između Zavidovića, Doboja i Puračića.

Uspjeh naše akcije donio nam je priznanje i pohvalu Vrhovnog štaba. Ta pohvala je glasila na ime »Tuzlanskog partizanskog odreda«, koji je »svojim primjernim junaštvom osvojio varoši Doboj, Maglaj, Zavidoviće, Ljupljanicu i Gračanicu... čime je ... podigao duh progonjenog naroda . ..«. Jasno je da se to odnosilo na naš odred koji se borio na teritoriji tuzlanske oblasti*.

Na jednom od prvih savjetovanja komandnog kadra i ostalih aktivista odred je dobio i potvrdu svog organizacionog stanja kako vojnih jedinica tako i pozadine. Štab su sačinjavali: komandant Todor Vujasinović i komesar Pašaga Mandžić. Komandu maglajskog sektora sačinjavali su Boža Spasojević i komesar Fikret Dedić; Dobojskog — Cvijetin Todić i komesar Josip Jovanović, a Gračaničkog Todor Panić. Sektori su ubrzo izrasli u jake bataljone. Odred je već u samom početku brojio 700—800 pušaka, međutim, njegovo brojno stanje je iz dana u dan, iz borbe u borbu, raslo.

Od samog početka Ozrenski odred je kroz gotovo svakodnevne borbe počeo da zadaje neprijatelju sve osjetnije udarce, tako da se Pavelićev »glavni stožer« morao naročito pozabaviti područjem naših akcija. To najbolje dokazuje činjenica da je već veoma brzo iza naših prvih akcija smjestio u Doboj štab svoje 4. pješadijske divizije i koncentrisao prema nama

*** Čak i prema prvim direktivama naš odred se nazivao 2. bataljon narodnooslobodilačkih partizanskih odreda tuzlanske oblasti.**

znatne jedinice, sa zadatkom da nas unište ili bar potisnu što dalje od pruga i komunikacija u dolini Bosne i Spreče.

Kako je zadatak svakog našeg sektora bio da, pored redovnih, sitnih ili većih akcija, izvrši svake nedjelje bar tri diverzije na prugama Doboj •— Tuzla i Doboj — Maglaj — Zavidovići, to su ove komunikacije, veoma važne za okupatore i ustašku vlast, postale u toku nekoliko nedjelja težak problem koji je nametao sve krupnije i krupnije vojne poduhvate i operacije. Naša aktivnost tjerala je i nadležnu njemačku komandu da stalno brine o našem području, zadržavajući na njemu čas manje čas veće jedinice. U poznatom dokumentu »Borba protiv ustaničkog pokreta u jugoistočnom prostoru« koji je obradio njemački potpukovnik Wishaupt, piše: ». . .Njemačka ratna privreda bila je naročito zainteresovana prostorom Sarajevo, Tuzla, Zenica. . . da se vojnički interes Njemačke .. . pored glavne pruge Zagreb — Beograd spušta dalje u istočnu Bosnu gde je ustaničko stanje najnapetije, te prema tome i ka Sarajevu«. (AVII njem. dok. kut. 70 br. reg. 18/1).

Pored svakodnevnih čarkanja ili borbi, već u prvim mjesecima svoga postojanja, odred je izvršio nekoliko vojničkih akcija koje su potvrdile njegovu borbenu vrijednost. Mislim da neke od njih zaslužuju pomena.

Tako, na primjer, odred je već između 10. i 16. septembra prešao u organizovan napad širih razmjera na komunikaciji između Doboja i Maglaja, i Doboja i Bos. Petrovog Sela. Ova akcija je uslijedila istovremeno kao protuakcija njemačkim i domobranskim pripremama i napadu iz pravca Doboja i Trbuka. Već prvog dana borbi razbijen je jedan njemački lovački i biciklistički odred i jedan domobranski bataljon na sektoru Ševarlije, Trbuk, dok je kod Karanovca uništen jedan improvizirani oklopni voz, i porušeno više mostova i željezničkih objekata. Saobraćaj prema Sarajevu i Tuzli je bio u prekidu nekoliko dana.

Kraj septembra i početak oktobra odvijao se u postepenom povećavanju naših skoro svakodnevnih akcija na prugu i nastojanju da obezbijedimo izvlačenje žetve iz ravnijih predjela, uglavnom dolina rijeka Bosne i Spreče.

Koncem oktobra Glavni štab za Bosnu i Hercegovinu planirao je likvidaciju Kladnja, kao jačeg u tom kraju važnog ustaškog uporišta, ustaškog »alkazara«, kako su ga u svojoj propagandi nazivale ustaše. U akciji je trebalo da učestvuje i Ozrenski odred upućujući jaču jedinicu od 150 do 200 boraca, [s]a zadatkom da u zajednici s Birčanskim odredom napadne domobranske posade u Đurđeviku i Stuparima. Trebalo je presijecanjem puta Tuzla — Kladanj i pritiskom prema Zivini-

cama obezbijediti akciju na Kladanj, koji je trebalo da napadne Čičin Romanijski odred i Birčanski partizanski odred u saradnji sa nekim četničkim jedinicama. Napad je bio zakazan za 29. oktobar.

Ozrenski odred je upućujući preko Konjuha odabrane jedinice (oko 180 boraca) pod komandom Pašage Mandžića i Todora Panića, u saradnji sa Birčanskim odredom, izvršio u potpunosti i na vrijeme svoj zadatak razbivši pomenute domobranske posade i presjekavši put i vodovod za Tuzlu. Dok je ta jedinica držala zasjedu i vršila pritisak prema Živinicama, ostale jedinice Ozrenskog odreda vršile su stalan demonstrativan pritisak prema Miričini, Dubošnici i ostalim osjetljivim tačkama pruge Tuzla —• Doboj. Između stanica Trbuk — Riječica, ispod Paklenice, 30. oktobra izvršen je uspješan napad na brzi voz za Sarajevo.

Na žalost, uslijed četničkog otkazivanja saradnje, napad na Kladanj je izostao. Napadnuta s leđa iz pravca Konjuha, ozrenska jedinica se povukla preko Konjuha natrag. U poslednjoj borbi su lakše ranjeni i Pašaga i Todor Panić, dok je u povlačenju bio teško ranjen Husinjanin Pejo Marković, komesar čete. Umro je na nosilima i bio sahranjen pod samim vrhom Konjuha.*

Naša aktivnost i pritisak na važne saobraćajnice prisilila je načelnika domobranskog Vrhovnog zapovjedništva da 2. novembra izda komandama 2. i 3. zbora slijedeću naredbu: »Zbog ugroženosti pruge Doboj — Maglaj — Sarajevo zapovijedam: a) da zapovjednici 2-og i 3-eg zbora najžurnije prouče i preduzmu mjere za što bolje osiguranje prometa na ovoj pruzi.. .«

U isto vrijeme naređeno je komandantu 2. domobranskog zbora generalu Izeru da sastavi plan za ofanzivu na Ozrenski odred. On je odmah pristupio radu. Ali, kako su gotovo svakog dana vozovi kod Doboja letjeli u vazduh, neprijatelj nije imao vremena da čeka. Snagama iz Doboja i prvim pristiglim pojačanjem pokušao je 15. novembra da zauzme za njega, najosjetljivije mjesto, selo Lipac, koje leži u trouglu između rijeke Bosne, Spreče i komunikacija. U žestokoj borbi koja je trajala dva dana neprijatelj je bio potpuno razbijen pri čemu je za sobom ostavio oko 80 mrtvih i 40 zarobljenih. Tom prilikom poginuo je i sam komandant ovog poduhvata p.pukovnik Alikadić.

Prema planu generala Izera, operacija »ozren« trebalo je da traje 3 dana. Radi njena izvršenja neprijatelj je upotri-

*** To je poslužilo kao motiv za popularnu pjesmu »Konjuh planinom, vjetar šumi, bruji... ;<**

jebio glavninu 4. domobranske divizije — 16 bataljona, preko 60 topova, nekoliko tenkova, tri oklopna voza i nekoliko aviona. Odred je u to vrijeme brojio oko hiljadu boraca raspoređenih u 4 bataljona. Borbe su trajale gotovo bez prekida 9 dana — od 2. do 11. decembra. Neprijatelj je pretrpio poraz i bio prisiljen da pređe u odbranu. U toku teških borbi odred je uspio da sačuva i odbrani slobodnu odredsku teritoriju, izgubljena je bila jedino Lipočka glavica i Baića kamen (kod Trbuka). Sam neprijatelj morao je da prizna neuspjeh ove svoje ofanzive. Iz konačnog izvještaja, koji je pisao komandant 4. divizije pukovnik Gustovič mogu se pročitati i sljedeće cifre: »ispaljeno 373 998 puščanih metaka, 3935 haubičkih granata i šrapnela, 635 brdskih i 1157 protukolskih topovskih metaka, 1395 bacačkih mina, 2324 ručnih bombi...« itd.

U toku tih dana odred je uspio da otme neprijatelju i jedan tenk, jedan brdski top, teški mitraljez, oko 17—18 puškomitraljeza i preko 200 pušaka. U toku ove ofanzive neprijatelj je imao preko 350 što mrtvih što ranjenih. Naši gubici bili su također znatni u tih devet dana. Imali smo oko 120 mrtvih i ranjenih.

Ovu ofanzivu dočekao je Ozrenski odred spreman za borbu, očeličen nizom postignutih uspjeha u toku septembra, oktobra i novembra. Visok borbeni moral bio je jedan od razloga što je odred prihvatio frontalnu borbu protiv daleko nadmoćnijeg neprijatelja, koji je nastupio sa preko 7000 ljudi. Za upravo taj borbeni moral najbolje govori slučaj koji se desio u toku samih borbi. Frontalne borbe istrošile su u znatnoj mjeri naše zalihe municije. U toku najžešćih borbi ostali smo na maglajskom sektoru gotovo potpuno bez municije. Riješili smo da uputimo jedan vod 3. čete Udarnog bataljona da se provuče kroz položaje koje je držala Hadžiefendićeva legija, i u njihovoj pozadini razbije domobransku posadu u Banovičima i pokuša da otme njihovu zalihu municije. Taj vod pod komandom Miloša Kupresa s uspjehom je izvršio' zadatak, razbio domobransku polusatniju, zarobio 23 domobrana sa punom ratnom opremom, zaplijenio nekoliko sanduka municije i ručnih bombi, izvršio diverziju na Banovićki rudnik. Sa plijenom natovarenim na zaplijenjene rudničke konje i zarobljene domobrane vratio se ovaj naš vod na našu slobodnu teritoriju i omogućio da u posljednjem času snabdijemo maglajski sektor municijom. Kupres je u ovu akciju krenuo sa svega 12 ljudi. U sukobu s domobranima jedan od naših boraca bio je teže ranjen i u povratku je podlegao toj rani.

Polovinom decembra Glavni štab za Bosnu i Hercegovinu obavijestio nas je da skorih dana predstoji krupna akcija

sa ciljem da se oslobodi Olovo. U akciji će učestvovati Romanijski partizanski odred i odred »Zvijezda« kao i neke četničke jedinice. Prema naređenju koje smo dobili, u ovoj akciji trebalo je da učestvuje i naš odred. Njegov zadatak je bio da napadne neprijateljske posade u dolini rijeke Krivaje između Zavidovića i Careve Ćuprije, a zatim da zaposjedanjem položaja prema Zavidovićima i sprečavanjem neprijatelja da iz tog pravca pruži pomoć napadnutom Olovu, osigura uspjeh cjelokupne akcije.

Odred je svoj zadatak izvršio sa potpunim uspjehom. Tom prilikom Udarni bataljon odreda zauzeo je Vozuću gdje mu se predala čitava domobranska satnija zajedno sa trojicom oficira. Likvidirana je žandarmerijska stanica u Krivaji i zaposjednuti položaji prema Zavidovićima.

Naš odred je od ove akcije očekivao veoma mnogo, a na prvom mjestu povezivanje naše slobodne teritorije sa slobQdnom teritorijom Romanijskog i »Zvijezda« odreda. Međutim, umjesto partizanskih jedinica u dolinu Krivaje spustile su se neke četničke jedinice, među kojima četnička Cerska brigada iz Srbije pod komandom kapetana Račića i veće grupe oficira. Svojom pojavom, pljačkom i nasiljem koje su izvršili po muslimanskim selima, četnici su unijeli nemir koji je do tada bio gotovo nepoznat na našoj slobodnoj teritoriji. Pa ipak redovnije veze sa Glavnim štabom i partizanskim odredima istočne Bosne bile su ovaj put uspostavljene.

U prvoj polovini januara 1942. godine naš odred je u zajednici s Račićevom četničkom Cerskom brigadom imao zadatak da snažnom akcijom prodre što dublje prema Tuzli. To je trebalo da posluži kao uvod za jednu krupniju akciju u kojoj su trebalo da uzmu učešća i Birčanski i Majevički partizanski odred, a čiji je cilj bio Tuzla i njen rudarski bazen.

Odred je za ovu akciju pripremio svoj Udarni bataljon. Međutim, ta naša akcija, usljed četničkog otkazivanja učešća u posljednjem času, doživjela je neuspjeh. U borbi na Turiji jedna četa našeg Udarnog bataljona izgubila je 15 boraca među kojima i svog komandira Miloša Kupresa. Među palima bio je i politički komesar Udarnog bataljona Pero Dokić. On i Kupres bili su sigurno najveći gubitak koji je doživio naš odred, od svog postanka pa kroz cijelo vrijeme dotadašnjih borbi. Bilo je to u zoru 13. januara i942. godine.

U toku tih borbi bila su zarobljena trojica ranjenih partizana te četc. Njih smo nešto docnije zamijenili za zarobljene njemačke vojnike.

Ja sam naveo samo neke od krupnijih borbi koje je Ozrenski odred vodio u toku 1941. i početkom januara 1942.

godine. Nisam se zadržavao na onim svakodnevnim sukobima, čarkama i akcijama a napose na akcijama usmjerenim na komunikacije i željeznički saobraćaj na realizacijama Doboj — Tuzla, Doboj — Zavidovići — Sarajevo i Zavidovići — Olovo. Zadatak 1, 2. i 3. bataljona odreda bio je da svake nedelje izvrše najmanje po tri napada na vozove Doboj — Tuzla, Doboj — Sarajevo, što su oni redovno izvršavali. Neke jedinice su se naročito izvežbale za napade na oklopne vozove. O njihovim uspjesima postoje zanimljivi podaci koji se mogu naći u Arhivu Vojnoistorijskog instituta. Neprijatelj je s velikim naporom uspijevao da na ovim relacijama održi željezničke veze. O nekom saobraćaju koji bi bio — ma i blizu redovan, pri takvim uslovima, nije moglo biti ni riječi. Kako neprijateljska ofanziva od 3. do 12. decembra nije uspjela da izmijeni takvo stanje niti da odbije odred bar malo dalje od tih veoma važnih komunikacija, morali su opet da se riješe na novu akciju i to što skoriju. Tu akciju neprijatelj je pokušao da izvrši u sklopu krupne ofanzive koja je imala za zadatak da očisti istočnu Bosnu od partizana i likvidira našu slobodnu teritoriju na čijem su području operisali Romanijski, Birčanski i Ozrenski partizanski odred. Ta operacija poznata je pod imenom II neprijateljska ofanziva.

U vezi s pomenutom akcijom u već citiranim materijalima koji nose naslov »Borba protiv ustaničkog pokreta u jugoistočnom prostoru«, potpukovnik njemačke vojske Ernst Wishaupt, koga je uputila njemačka viša komanda da prouči i prikupi podatke o ustanku u tzv. jugoistočnom prostoru, to jest u Jugoslaviji, pored drugog navodi i »prosuđivanje« njemačkog generala u Zagrebu Gleze Horstenau: »Njemačka ratna privreda bila je naročito zainteresovana prostorom Sarajevo — Zenica — Tuzla...« Zato je već ranije predlagao da dijelovi 718. njemačke divizije napuste Zagreb i Banjaluku i da se »cijeloj diviziji Druži mogućnost da se uže koncentriše na prostoriji Sarajevo— Doboj — Tuzla...«

Još u toku priprema te ofanzive, komandant Jugoistoka njemački general Ler, izdao je 6. januara naređenje komandujućem generalu u Srbiji Baderu da još prije početka operacija u južnom dijelu istočne Bosne »slomi otpor ustanka na pl- Ozren, jugoistočno od Doboja...«

Tako se desilo da je general Pfortner, komandat 718. divizije, pokušao još u toku priprema same akcije, 9. januara **1942,** da izvrši naređenje svoje više komande. Sa tri bataljona **718.** divizije i odgovarajućim brojem ustaško-domobranskih jedinica izvršen je napad na Ozrenski odred iz pravca Pura-

čića, Gračanice i Zavidovića. Međutim, neprijatelj je na svim ovim pravcima bio dočekan i, pošto je pretrpio gubitke, povukao se na polazne položaje.

Nijemci su uvidjeli u toku borbi tog dana da se Ozrenski odred ne može uništiti manjim snagama. A kako su im te jedinice bile potrebne radi sprovođenja plana borbe protiv Romanijskog i Birčanskog odreda oni su ih povukli. Zato je kao drugi dio II ofanzive ušla ponovo u plan i operacija »ozren«.

Neprijatelj je s ofanzivom protiv Romanijskog i Birčanskog odreda počeo 15. januara, nastupajući iz pravca Tuzle, Zvornika, Višegrada i Sarajeva, i, po završetku tog dijela akcije, počeo sa pripremama za napad na Ozrenski odred. 24. januara već prebacuje i koncentriše snage koje su imale da učestvuju u ovoj akciji.

Ofanziva na Ozrenski odred započela je u zoru 27. januara 1942. godine. Prema provjerenim podacima u ovoj akciji od strane neprijatelja učestvovala je 718. njemačka divizija ojačana 697. pukom 342. njemačke divizije, dijelovi 2. i 3. domobranskog korpusa (uglavnom 4. domobranska divizija) kao i neke ustaške jedinice među kojima i Francetićev bataljon. Neprijatelj je raspolagao artiljerijom od oko 60 topova, sa 3 oklopna voza, pionirskim jedinicama i dr. Nasuprot Ozrenskom odredu, koji je u tom času raspolagao sa oko 1200 ljudi raspoređenih u četiri bataljona, neprijatelj je pokrenuo preko 17 000 dobro opremljenih vojnika. Borbe su počele u teškim zimskim uslovima, dubokom snijegu i veoma niskoj temperaturi.

Plan neprijatelja bio je da jednom svojom (»zaprečnom«) grupom utvrdi i zaposjedne doline rijeka Bosne i Spreče kod Doboja, a da drugim dvjema, nastupajući iz pravca Tuzle i Zavidovića, zbije odred u trougao koji čine rijeke i komunikacije pred Dobojem i da ga tu uništi. Akcijom je komandovao general Pfortner, komandant 718. njemačke pješadijske divizije. Glavni dio posla u ovoj akciii preuzeli su na se Nijemci, dok je zadatak domobrana bio da zaposjednu i utvrde teritoriju koju bi Nijemci očistili.

Iako je o planu neprijatelja i koncentraciji njegovih snaga bio obaviješten skoro u posljednji čas (27—28. januara), odred je bio na vrijeme pripremljen i spreman dočekao neprijatelja. Za razliku od decembarske ofanzive, kad je prema sebi imao samo domobrane i ustaše i prihvatio. frontalnu borbu, odred je ovog puta primijenio sasvim drugu taktiku. Svjesni vojne i tehničke premoći njemačkih jedinica, riješili smo da s njima ne prihvatamo nigdje borbu većih razmjera, nego da, stalno ih zadržavajući sitnim napadima i uznemirujući

pestim ispadima, izvlačimo glavninu svojih snaga prema masivU Ozrena i, zabacujući ih zatim u zaleđe njemačkih jedinica, napadnemo **domobrane i ustaše, koji su počeli da se utvrđuju ^ nekim selima.**

Iako je ova ofanziva uspjela u prvi čas da izbaci odred sa starih njegovih položaja i da mu nanese dosta gubitaka (od oko 150 što mrtvih što ranjenih), odred je ipak iz nje izašao nepobijeđen. Uspio je to zahvaljujući novoj taktici koju je ovog puta primijenio.

Jednu frontalnu borbu u ovoj ofanzivi odred je sam nametnuo neprijatelju 1. februara kod sela Donje Brijesnice, s namjerom da spriječi njemačke kolone da se dokopaju hrbata i osnovnog masiva Ozrena, što bi odred dovelo u tešku situaciju. Nijemci koji- su nastupali brisanim prostorom po do pojasa dubokom snijegu, poslije jednodnevne uporne borbe, morali su da izmijene pravac kretanja i, umjesto prema Mičijevićima i Vasiljevcima, da skrenu prema sjevernim padinama Ozrena, odnosno pravcem Manastir Ozren — Petrovo Selo i dalje na zapad. Sve ostale borbe odreda, izuzev onih pred samim Dobojem posljednja dva dana ofanzive, nosile su karakter partizanskog načina ratovanja.

Ova ofanziva za Nijemce se završila 6. februara njihovim povlačenjem u Doboj. Što se tiče odreda, njeni posljednji dani završili su se našim prelaskom u protunapad na cijelom frontu. Bez obzira na pomenute gubitke Ozrenski odred izašao je i iz ove ofanzive brojno ojačan. U borbama su neprijatelju, a naročito domobranima, bile otete znatne količine oružja i municije. U toku ove ofanzive neprijatelj je imao preko četiri stotine vojnika izbačenih iz stroja.

Uspjeh odreda i neuspjeh neprijatelja (na prvom mjestu Nijemaca) u ovoj ofanzivi bio je tim veći kad se zna da su generalu Pfortneru stajale na raspolaganju petnaestostruko nadmoćnije snage i dovoljno vremena za izvođenje operacije — dakle svi ušlovi za uspjeh. A evo šta o rezultatu svega govore neprijateljski dokumenti:

U svom veoma opširnom izvještoju o završetku ovih borbi pukovnik Gustović, komandant 4. domobranske divizije piše:

»Prema svemu naše čete drže stare postave koje su držale i prije početka akcije, s tim što su fizički jako izmorene i imaju izdržati žestoke, gotovo bjesomučne napade protivnika. . .«

Još interesantniji je izvještaj oficira za vezu 718. njemačke divizije potpukovnika Elblingera. On na završetku svog izvještaja kaže:

»Ozrenska operacija: nije uspjela jer pobunjenici nisu dezorganizovani, već su se i dalje održali kao jedna homogena skupina u Ozren planini. . . Za vjerovati je, da će Ozrenska pobunjenička skupina u skoro vrijeme ponovo postati aktivnom kao i ranije, ako nije još i u jačoj mjeri«.

A već pomenuti potpukovnik Wishaupt o ovoj operaciji piše: »Akcija u Ozren planini prema tome nije dovela do značajnijih rezultata čišćenja«.

»Ovi se mogu samo očekivati« — konstatovao je načelnik Vrhovnog zapovjedništva oružanih sila za jugoistok — »ako se uspije da se ustanici sabiju u male obruče«.

Njemački opunomoćeni komandujući general u Srbiji prema Wishauptu, ovako je ocijenio cijelu ovu akciju: »Pokušaj da se žarište ustanka u istočnoj Bosni ukloni, nije uspio. U proljeće mora se računati sa opštim ustankom na Balkanu uz podršku Engleza«. (Wishaupt, str. 131—132).

Pa ipak, iako je iz ove teške ofanzive Ozrenski odred izašao nepcbjeđen, on je živio još svega dva mjeseca i desetak dana. Odred se i u tom vremenu aktivno borio vršeći stalne akcije i napade na prugu Doboj — Tuzla i Doboj — Maglaj Štaviše on je svoju aktivnost uspio bio da proširi i na sektor Trebave, Krivaje i Gostovića, upućujući u Gostović jednu četu, a na Trebavu neke jedinice u jačini jednog bataljona. Ono što, bez obzira na nastojanja i žrtve, nisu bili u stanju da učine ni Njemci ni ustaše, učinila je sramna četnička izdaja, obilato pomognuta od strane okupatora i njegovih pomagača. I ono što se desilo u to vrijeme većem broju odreda širom Bosne i u nekim drugim krajevima zemlje, desilo se i Ozrenskom odredu. Već duže vremena znalo se da Draža Mihailović, preko izvjesnih svojih oficira, održava veze s Nedićem, a preko njega, a i direktno — preko majora Dangića, kapetana Ćukovića i još nekih oficira — ima uspostavljene veze i s Nijemcima. Pojedini četnički komandanti u Bosni već ranije su bili uspostavili nekakve veze s ustaškim vlastima nudeći ili prihvatajući ponude za »primirje« na bazi zajedničke borbe protiv partizana i komunista. U februaru i martu došlo je do niza »pučeva« i otvorene borbe sa ciljem razbijanja i uništenja pojedinih partizanskih odreda u istočnoj i centralnoj Bosni.

Ozrenski partizanski odred bio je duže vremena izolovan od ostalih snaga, isturen i uglavnom prepušten sam sebi. Zaokupljeno svakodnevnim borbama, veoma oskudijevajući u kadrovima, odredsko rukovodstvo nije našlo dovoljno snaga i načina da posveti više pažnje političkom radu. Pa ipak za vrijeme dok je odred još bio izolovan, četnički elementi i njihova

propaganda nisu postizali neke ozbiljnije uspjehe i rezultate. Ali, padom Olova i dolaskom većih četničkih formacija u dolinu Krivaje koje su, nudeći muklo i smišljeno premorenim borcima i iscrpljenim seljačkim masama mir s okupatorom i ustaškim vlastima, imale više uspjeha u propagandi koja se sve više širila iza februarske neprijateljske ofanzive.

U takvoj situaciji i štab odreda se obratio za pomoć Glavnom štabu tražeći političku i vojnu podršku i pomoć. Dolazak i Udarnog istočnobosanskog bataljona nije mogao da izmijeni stanje stvari, tim prije što je gotovo istovremeno i na Ozrenu i na Romaniji došlo do otvorenih oružanih borbi s četničkim elementima. Zahvaljujući organizovanoj četničkoj izdaji, 18. aprila 1942. godine došlo je do mučkog napada na Udarni istočnobosanski bataljon i štab odreda. A kako je Glavni štab, pod uticajem slične situacije na Romaniji, tražio povlačenje i Udarnog istočnobosanskog bataljona i koncentraciju partizanskih snaga, i naš odred se povukao iz ozrenskog kraja.

Na Ozrenu je ostalo još mnogo drugova boraca koji nisu htjeli da se mire s novonastalim stanjem. Pod rukovodstvom zamjenika komandanta odreda, Todora Panića i još nekih došlo je 11. juna do borbi sa štabom novoformiranog četničkog Ozrenskog odreda. Ali uslijed izdaje pojedinaca i nedovoljne pripremljenosti, borba ovih drugova je uz teške žrtve doživjela neuspjeh.

Ozrenski partizanski odred je bio ponovo obnovljen 21. jula 1943. godine.

Todor VUJASINOVIĆ

PARTIZANSKI LOGOR ŠTIMČEV VRH (PRESIKA)

v

S esnaestog jula **1941.** godine našao sam se s Nikolom Račkim Koljkom, sekretarom Kotarskog komiteta KP Delnice, koji mi je rekao: »Direktiva je Partije, da nijedan komunista ne sme dozvoliti da bude uhapšen. Ukoliko zaprijeti opasnost od hapšenja, svaki od nas mora prebjeći u šumu«. Mi smo već **14.** i **15.** jula spavali izvan svojih kuća i dolazili bi u Delnice samo da izvidimo kakva je situacija i da primimo direktive.[1]

Šesnaestog jula uhapšen je Mirko Drenovački, član Vojnog komiteta. Mi koji nismo spavali kod kuće znali smo da se sprema i naše hapšenje. Zbog toga smo isti dan otišli na unaprijed ugovoreno zborno mjesto na Petehovcu (tu je kasnije izgrađen planinarski dom »Milan Rustamberg«). Tu je formiran vojni logor (Delnički odred). Sekretar jedinice na Petehovcu bio je Nikola Rački, a prvi komandant Bogdan Jančić, koji je kao Goranin iz Gomirja upućen od CK KPH u naš logor (Jančića smo poznavali sa robije, još nakon hapšenja 1936. godine).

U logoru na Petehovcu nalazili smo se: Bogdan. Jančip, Nikola Rački, Stanko Majnarić Diplomata, Ivan Pleše Rodo, Josip Pajk, Andrija Muvrin i ja. S nama su došli Franjo Pleše i Drago Majnarić, no već drugi dan upućeni su natrag u Delnice da rade u pozadini, da onemogućuju mobilizicajiu u domobrane. Ukoliko ljudi dobiju pozive trebalo je da ih upute u logor ili, ako u jednom danu bude više drugova, da ih upute u jarugu Sušice, gdje bi se kasnije našli s drugovima iz jedinice i s njima se povezali.

[1] **Odluka da članovi PK pređu u ilegalnost donijeta je 1. jula na sastanku u Potoku — u Delnicama.**

Kratko vrijeme poslije toga došli su u logor Joso Gržete Dragan Mance i Živko Žagar, a nekako nakon mjesec dana i još neki Delničani, koji su bili mobilisani u domobrane; oni su došli u logor s oružjem i municijom (Drago Majnarić, Josip i Nikola Žagar, Ivan Pleše, Miho Tomac i još neki).

Onog dana kad se išlo na Stimčev vrh (Petehovac), formiran je u Delnicama i Odbor pomoći, koji je imao zadatak, da stalno održava vezu s drugovima u šumi, da se brine za izdržavanje njihovih obitelji, da prikuplja oružje, odjeću i da mobilizira ljude u partizanske jedinice, osobito one koji su dobili poziv za domobranstvo. Bio je to, u stvari, prvi narodnooslobodilački odbor u mjestu.

Prva akcija, koja se namjeravala izvršiti, bila je oslobođenje Mirka Drenovačkog i rušenje vlaka pomoću papuče. Ta akcija nije uspjela. Nakon kratkog vremena došao je u naš prvi logor Ilija Gromovnik, koji je obučavao prve grupe za diverzantske akcije. Prvi vlakovi bačeni su u zrak u Vodenjaku (kod tunela Kupjak) i u Delnicama već u septembru. Bilo je žrtava među talijanskim vojnicima i obustavljen je saobraćaj.

t Nakon nekoliko takvih akcija, rušenja telegrafskih stubova i mobilizacije novih ljudi u partizane, te širenja štampe i raspačavanja letaka, talijanska komanda u Delnicama poduzima ofanzivu na logor u Presiki, gdje smo se preselili nakon što smo izmijenili nekoliko mjesta za logorovanje. Mjesta logorovanja mijenjana su zbog sigurnosti. U međuvremenu je grupa boraca prerasla u Delničku četu, koja je imala 36 boraca.

Okupator je 21. oktobra 1941. napao na Presiku. Četa je pružila žestok otpor Talijanima i tada je ubijeno 28 (prema podacima koje smo kasnije dobili) među njima jedan oficir i jedan podoficir, dok smo mi izgubili drugaricu Veru Hinkovu, španskog borca i Nikolu Sipeka. U Presiki smo bili izgradili pravi logor: tu se već spremala zimnica, gradile su se barake za zimovanje. Tu je trebalo da se smjesti i štab Primorsko-goranskog odreda (komandant je bio Veljko Kovačević, a komesar Ivo Vejvoda).

U pripremi za ustanak Kotarski komitet KP razvio je zivu aktivnost. On je bio izdao proglas, u kojemu se narod poziva na ustanak i oružanu borbu. Pri Kotarskom komitetu bila]e formirana i tehnika (odnosno pri štabu odreda), u kojoj su se štampale radio-vijesti. Tu su se preštampavale i direktive pariških i vojnih rukovodstava. Materijal se umnožavao i slao Preko veza u sva mjesta Gorskog kotara. U slobodnom vremenu borci su proučavali materijal iz historije Partije i oktobarske revolucije.

Već prvih dana postojanja našeg logora uspostavljena je veza sa Srpskim Moravicama — drugovima Markom Vučkovićem i Milanom Vukšićem. Oni su u Delničkom logoru, u špilji polagali i zakletvu. Veza je bila uspostavljena i sa Bribirskim logorom, jer je u Delnički logor dolazio Tomo Strižić, a Joso Gržetić i Nikola Rački odlazili su u Bribirski logor. Isto tako postojala je veza s Drežnicom. Neposredno prije napada na Presiku došla je vijest iz Drežnice da je mjesto oslobođeno. Tamo je odmah otišao Veljko Kovačević, komandant Primorsko-goranskog odreda (štab odreda nalazio se kraj logora Delničke čete), s njim i Joso Gržetić, tako da nisu bili u logoru kad je Presika napadnuta. Nekako u isto vrijeme kad je formiran Delnički, osnovan je Ličko-fužinski logor, koji je u jesen 1941. godine izvršio niz uspješnih akcija.

U logor Stimčev vrh dolazio je i Ivo Marinković, član CK KPH i donosio partijske direktive i zadatke u vezi s dejstvima jedinica, diverzantskim akcijama i partijsko-političkim radom. Dolazili su i drugi partijski funkcioneri.

Trećeg dana poslije napada na Presiku borci iz Delničkog logora podijelili su se u dvije grupe. Jedna grupa je odstupila prema Kupskoj dolini, a druga se povukla u pravcu Bribirskog logora.

Ali budući da je istog dana napadnut i Bribirski logor, kao i logor u Srpskim Moravicama, borci iz Delnica morali su se vratiti natrag. Počeo je padati snijeg, tako da je za tri-četiri dana napadao u visini iednog metra. Zbog toga je teško bilo održavati veze s pozadinom, jer su na snijegu ostajali tragovi, a nije bilo ni skija. Nakon desetak dana drugovi iz pozadine nabavili su skije, zimsku odjeću i hranu za nekoliko dana. Većina drugova našla se na mjestu zvanom Tor, dok su se pojedini vratili kući i kasnije opet došli u logor.

U Delničku četu tada su došli i novi borci: Ivan Lenac, Zdenko Petranović, Viktor Rački, Franjo Andlar i još neki, a malo kasnije i Stjepan Polić. Grupa boraca nije mogla ostajati dugo na jednom mjestu, pa prema tome ni održavati vezu sa pozadinom. Dešavalo se, da su borci bili noć i dan na skijama, jer su Talijani bili stalno u tragu prvih delničkih partizana. To je trajalo sve dok se borci nisu smjestili u Fantovsku špilju ispod sela Turni, krajem novembra 1941. godine. Iako je četa do tog vremena živjela pod najtežim uslovima, izvršeno je nekoliko akcija protiv narodnih neprijatelja, rušene su pruge i bacani u zrak vlakovi.

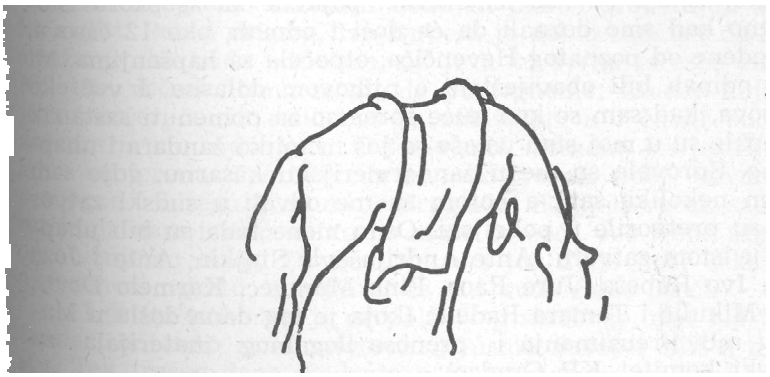
Iz fantovske špilje partijska organizacija pokrenula je politički rad u poluoslobođenim selima, a preko partijskih organizacija u okupiranim mjestima širila je propagandu za od-

lazak u partizane, tako da je već oko nove godine 1942. prva partizanska delnička jedinica imala oko šezdeset, a do početka marta preko sto boraca. Uporedo s narastanjem četa se sve više sređivala, borci su sticali (kroz manje akcije i diverzije) iskustva i potrebnu sigurnost, pa je uskoro bila u stanju da sa ostalim primorsko-goranskim jedinicama poduzme i niz zamašnijih akcija.

Devetnaestog marta 1942. godine organiziran je napad na ustaše u mjestu Mrkopalj i ono je oslobođeno, a dva dana iza toga oslobođeni su Ravna Gora, Stari Laz itd.

Krajem 1941. ili početkom 1942. godine partijska organizacija je dala uputstva da se formiraju narodnooslobodilački odbori u svim mjestima i selima. Prije toga formirani su već bili odbori Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte, od kojih su neki vršili i funkciju narodnih odbora.

Ivan MUVRIN

DOLAZAK USTAŠA U MAKARSKU I BIJEG IZ ZATVORA

Jedan dan nakon što su ustaše preuzele vlast u Makarskoj, 2. juna 1941. doznali smo da iz Zagreba dolazi neko pojačanje. Na osnovu toga zaključili smo da predstoji skoro proganjanje i hapšenje komunista, što smo stalno i očekivali još od kapitulacije Jugoslavije i dolaska italijanske okupacione vojske. Zato smo za isti dan, u 14 časova, sazvali sastanak Okružnog komiteta KP, na kojem je trebalo da raspravimo situaciju nakon dolaska ustaša na vlast, zatim o mogućnim namjerama ustaša koji dolaze iz Zagreba i o zadacima Partije u ovoj situaciji.

No, ustaše su nas iznenadile: pojavile su se skoro istovremeno kad smo doznali da će doći i odmah, oko 12 časova, predvođene od poznatog Hevenčića, otpočele sa hapšenjima. Mi nismo odmah bili obaviješteni o njihovom dolasku. I već oko 13 časova, kad sam se kod kuće spremao za pomenuti sastanak OK, upale su u moj stan ustaše sa još nekoliko žandara i uhapsile me. Sprovele su me u žandarmerijsku kasarnu, gdje sam zadržan nekoliko sati, a potom su me odveli u sudski zatvor kojeg su pretvorile u policijski. Osim mene tada su bili uhapšeni i u istom zatvoru: Ante Andrijašević Stojkin, Ante i Joze Tavra, Ivo Rubeša, Jure Raos, Pino Moravec, Karmelo Drviš, Vlado Mikulić i Tamara Radelić (koja je tog-dana došla u Makarsku radi preuzimanja i prenosa ilegalnog materijala za Općinski komitet KP Gradac).

Ustaše su imale namjeru da pohapse još neke drugove, no, oni su, saznavši za naše hapšenje, pobjegli i sakrili se. Nekoliko nas uhapšenih ustaše su tukle i mučile. Tražile su da kažemo gdje je oružje koje je dignuto iz skladišta (škole) i tko su rukovodioci Partije i ostali komunisti, ali nitko nije ništa rekao niti koga odao.

Sada nas je zaokupila osnovna briga: kako pobjeći iz zatvora. Da živi izađemo iz zatvora jedini je način bio bijeg. U zatvoru su nas čuvali ustaše i žandari, koji su ostali u službi ustaške vlasti. Žandari su bili službeni i nisu htjeli sa nama ni razgovarati. No, uspjelo nam je da razgovaramo sa pojedinim ustašama, pa čak i da ih nagovorimo da nam čine neke ustupke, kao na primjer: da primamo posjete, hranu od rođaka i da češće izađemo na šetnju po dvorištu. Ovakav odnos nekih ustaša prema nama bio je posljedica pritiska naroda, što nam je stvaralo neke mogućnosti za bijeg. Poslije nekih 10—15 dana iza hapšenja, nekolicina drugova bila je puštena iz zatvora (Ante Andrijašević Stojkin, Joze Tavra, Jure Raos i Vlado Mikulić). Dr Pino Moravec je jednog dana odveden iz naše ćelije napola mrtav; uskoro smo saznali da je ubijen. Nekoliko dana prije ostalih bila je puštena i Tamara Radelić. Koncem juna dovedeni su u zatvor Miljenko Šutić i Stipe Milošević, oba iz s. Gradac i stavljeni u našu ćeliju.

Moja drugarica Danica donijela mi je 9. jula poruku da moramo bježati iz zatvora i to u roku od tri dana, jer ćemo biti strijeljani. Direktiva za bijeg došla je od Pokrajinskog komiteta KP, a preko Nike Glavine. Ona mi je prenijela i to da nakon bijega iz zatvora treba da pođemo ka vinogradu zvanom Moča, gdje će nas drugovi čekati naredne tri noći. Osim toga prenijeto je da pri bijegu ne smijemo ubiti stražara, već ga svezati ako bude potrebno.

Za bijeg smo razradili detaljan plan i predvidjeli šta će ko raditi. Pored drugog, Ivo Rubeša je dobio zadatak da sveže stražara, ako bude potrebno, pa je u tu svrhu izrezao ručnik. No, iste večeri nismo mogli da pobjegnemo; žandar koji nas. je tu večer čuvao rano nas je zaključao, a i čuvar sudskog zatvora je bio u dvorištu. O tome smo sutradan izvijestili drugove na terenu i poručili da bi nam trebalo neko izvana da. pomogne u bijegu. Kad mi je drugarica donijela ručak saopćila mi je da nam izvana nitko ne može pomoći, već treba sami da organizujemo bijeg. Drugovi će nas još dvije noći čekati na. određenom mjestu, a osigurat će put kuda ćemo proći.

I druga noć nam je propala — u službi je onet bio jedara žandar, bili smo rano zatvoreni i nismo navečer bili u dvorištu. Tek trećeg dana, kada je u 11 časova smjenjivana straža (stražar ostaje na dužnosti sve do 23 sata navečer), na dužnost le došao jedan od ustaša sa kojim smo mi i inače najbolje Prolazili u zatvoru. Postali smo gotovo sigurni da će nam bijeg Uspjeti. Konačno smo odahnuli, jer su nas dva dana neizvjesnosti prilično slomili — nismo mogli ni hranu da uzimamo, jer •re cijeli naš organizam bio skoncentrisan samo na to: kako Pobjeći iz zatvora.

Kad mi je drugarica trećeg dana donijela ručak, donijela je i poruku u kojoj nas pitaju što ne bježimo, što čekamo da nas zakolju. Niko Glavina je od Pokrajinskog komiteta bio pozvan u Split, gdje je dobio zadatak da organizuje i obezbijedi uspjeh našeg bijega iz zatvora, pa je bio uznemiren.

O namjeravanom bijegu nisu bili upoznati svi drugovi u zatvoru, jer smo se pribojavali da netko nekim nepromišljenim gestom ne postane straži sumnjiv. Tek za vrijeme večere, kad su svi bili u ćeliji, o tome su bili obaviješteni. Podvučeno je da ćemo ukoliko ne uspijemo u noćašnjem bijegu, svi biti strijeljani; svi su se složili da treba bježati.

Poslije večere stražar nas je pustio u zatvorsko dvorište na zrak. Kad je došlo vrijeme za povratak u ćeliju, zamolio sam stražara ustašu da nas ostavi još neko vrijeme u dvorištu, jer je u ćeliji bilo jako sparno. Stražar je pristao, jer nam je to i ranije dozvoljavao. Od njega smo u toku dana iz razgovora saznali da je prethodne dvije noći bio u službi i da je jako umoran, pa sam mu predložio da ode u našu ćeliju da se odmori a da ćemo ga mi obavijestiti ako netko bude lupao na vrata i to da ćemo se na vrijeme vratiti u ćeliju, kako on ne bi imao neugodnosti. On je to i ranije radio, pa je pristao i ovu večer. Tako smo ostali u dvorištu, zajedno sa ženom čuvara sudskog zatvora (imali su stan u istoj zgradi). Rekao sam joj da se ukloni iz dvorišta, što je ona nakon nekog vremena učinila i nije se više pojavljivala. Tada sam poslao Ivu Rubešu da vidi šta radi stražar; on ga je zatekao kako u,ćeliji spava i hrče. Oduzeli smo mu pušku i stavili u drugu ćeliju, da ne bi pucao za nama ako se probudi.

Tačno u 22 časa 12. jula otvorio sam reze od velikih ulaznih zatvorskih vrata. Izuli smo cipele da ne stvaramo buku dok ne odmaknemo malo dalje od zatvora, provjerili smo da li su svi izašli iz dvorišta i napokon smo zatvorili vrata za sobom. Znali smo kojim putem treba ići da bi neopaženo došli na dogovoreno mjesto i tako smo došli bez poteškoća na određeno mjesto. Tu smo našli Marina, Ivu i Anđela Puharića, koji su nas nestrpljivo čekali. Prvo što su nas pitali bilo je da li smo svi i prigovarali kako je ovo treća noć što nas čekaju i što smo čekali poslednji čas. Odgovorili smo im da bi odmah prvu noć pobjegli da smo mogli.

Iz vinograda Moča pošli smo iznad sela Puharića i došli do pred selo Veliko Brdo, u vinograd Rašejku. Ovdje su nas dočekali Mate Puharić, Ante i Josip Gojak; tu smo dobili oružje i pošli u Krjavu, prvi partizanski logor na našem sektoru.

NOVA HAPŠENJA I DEMONSTRACIJA ŽENA

Nakon bjekstva iz zatvora Tona Andrijaševića i drugova, slijedeće noći, 13/14. jula uslijedila su u Makarskoj nova hapšenja.

Te noći oko 23 časa došla su od Splita dva autobusa sa ustašama, koji su na glavama imali neke crvene kapice. Ove su doveli sa drugog područja jer u samoj Makarskoj nisu imali snaga za veće akcije. Po dolasku ovih, već u 24 časa iste noći, otpočelo je masovno hapšenje komunista na najbrutalniji način. Ujutro, 14. jula u zatvorskim ćelijama našlo se 36 uhapšenih drugova.

Međutim, istog dana u ranim jutarnjim satima pred vratima zatvora stvorilo se na desetine žena, koje su bile odlučile na neprekidno tu stoje, izražavajući tako> svoj protest i vršeći pritisak na ustaše, bdijući istovremeno nad sudbinom svojih pohapšenih muževa i braće. Broj žena svakog dana sve više se povećavao i njihov pritisak postajao je sve snažniji i odlučniji. Ove drugarice noću su se povlačile u susjedna dvorišta, sklonjene, ali stalno budne i na oprezu. Mi koji smo bili u zatvoru osjećali smo njihovo prisustvo i odlučnost da učine sve što mogu za nas — svoje zatvorene drugove. Stalno smo slušali njihove glasove — one su budno čuvale stražu i tako masovnim pritiskom spriječile ustaše u njihovim namjerama da likvidiraju uhapšene komuniste. Mirna, ali prijeteća demonstracija žena prijetila je da se svakog časa pretvori u masovni revolt što sigurno ustaše nikako nisu željele, jer su bile svijesne da za svoje postupke nemaju, niti mogu imati oslonca ni podrške u narodu. Ovim, kao i slabošću ustaške vlasti u Makarskoj, može se objasniti to što smo nakon desetak dana zadržavanja u zatvoru bili pušteni.

Iako je među uhapšenima bilo članova komiteta Partije i SKOJ-a (3 člana Okružnog komiteta SKOJ-a: Vice Srzić, Jure i Jože Bilić), kroz ispitivanja koja su nad nama vršena vidjelo se da ustašama nije ništa bilo poznato o našoj aktivnosti, iako je naš rad do tada, a naročito skojevaca, bio poluilegalan, iako je ta aktivnost bila poznata čitavoj masi i omladini. Ovo J^{e} još jedan dokaz da je ovdje nasilno stvorena ustaška vlast bila od naroda potpuno izolirana.

Vice SRZIC

U SRCU MI JE SELO ROŽANSTVO

^^kupaćija me je zatekla u Rožanstvu, zlatiborskom selu punom zelenila, borovine i cveća. Tu sam s mužem učiteljem došla septembra 1940. godine iz Makedonije. Škola je bila mala ali čista, u samom centru sela. Ljudi su mnogo voleli učitelja i redovno mu dolazili da malo popričaju. Deca su im vesela, rumena, uvek opaljena od sunca. Nije bilo dana da me nisu obradovala po kojim buketom svežeg narcisa. Ta su deca bila moja razonoda. S njima sam se posle nastave igrala i sama kao dete. Često sam mužu pomagala u nastavi pa sam postala i »učiteljka«.

31. marta 1941. god. muža su mi, kao rezervnog oficira, pozvali na vojnu vežbu. Pratila sam ga do Užica i verovala njegovim rečima da će brzo doći. A kad sam se posle nekoliko dana vratila u Rožanstvo, dočekaše me zabrinuti pogledi seljaka, okupljenih pred školom.

— Napali nas Nemci, učiteljko — saopštava mi Jozo kafedžija.

I poče drugi život. Osetih se samom. Obuze me strah u kome mi nedostajaše zaštita. Odlučih da bežim iz sredine u kojoj mi je bilo lepo. U podne, 7. aprila, krenula sam za Užice, odakle sam juče i stigla. **Zurila** sam prečicama plašeći se da ne omrknem. Nikada mi se **put** nije učinio tako dug. A u Uzicu, ulice pune uplašena sveta. Zar nisam jedina koja se plaši!? Produžila sam za naselje Buar kod svojih zaova, ubedena da ću se kod njih sresti s mužem, ali mi se ta želja ne ostvari. Nekoliko dana sam posmatrala kolone automobila krcate otmenom gospodom i oficirima koji su žurili ka Bajinoj Bašti. Nisam ni znala da su među njima ministri i kralj i da beže put Sarajeva. Svaki dan sam silazila u Užice da čujem novosti. Sretoh i Milivoja Jelisavčića, učitelja iz sela Golova, koji

jni reče da su Nemci zauzeli Kragujevac i da se bliže Užicu. povede me da primim muževljevu platu. U rejonu Pore (zaseoku Užica) gledamo kako mladići kopaju šančeve da brane svoj grad.

— Ništa mi od svega nije jasno. Idem ja u svoje selo, među decu. Tamo mi je najlepše — reče Milivoje, savetujući mi da se povučem u Buar i rede silazim u Užice.

16. aprila čula se pucnjava od Užica. Strčala sam niz puteljak ka glavnom drumu. Nisam smela da izađem iz zabrana na put i pitam ljude šta se dole dešava, već sam se vratila najbližoj komšinici i s njom dočekala svitanje. Tada je stigla i njena kći iz Užica, fabrička radnica, sva uplakana.

— Uđoše, bog te blagi, pa to ti je — bilo je sve što je mogla da kaže.

»TAMO MI JE NAJLEPŠE«

Bar da nam neko kaže ohrabrujuću reč. Bila sam potpuno sama u Buaru, sama u Užicu. Oh, da su mi sada »moja« dečica. Setih se reči Milivoja Jelisavčića: »Tamo mi je najlepše«.

17. aprila pred veče dođe naređenje da se istaknu bele zastavice po vratnicama. Po savetu komšinice odbih da to učinim dok se moj muž ne vrati, jer on se još nije predao. Zaova je zbog toga zahtevala »da se čistim iz kuće« inače će me prijaviti vlastima za neizvršenje naređenja. To me je samo učvrstilo u uverenju da ću najsigurnije prijatelje naći u »svojoj« dečici. Sama su, bez učitelja. Dani će mi prolaziti u radu s njima. Prvaci će sricati slova, a odrasli čitati junačke narodne pesme.

Rano ujutru, 23. aprila, krenula sam sa jednim svojim rođakom preko Užica za »moje« selo. Na mostu nas je zaustavio nemački stražar. Zubi su mu cvokotali kao u groznici. Ne sećam se kako smo krenuli dalje. Tek kada smo izbili na put prema Čajetini trže me frktanje konja na kome sam jahala te osetih da sam živa. Rođak mi je objasnio da je obezbedio sve šta treba za put i da možemo biti bez brige. Išli smo pričajući o svemu, a najviše o zlu koje nas snađe. Najveća briga mi je bila šta ću sama bez muža. Konji su kaskali putem kad se iza okuke pojavi automobil. Iz njega izađoše Nemci i zapitaše za put ka Čajetini. Znatiželjni su zašto napuštam Užice. Avetinjski su se smejali kad im rekoh da čekam muža učitelja «a se vrati iz vojske. Razumela sam prilično nemački: »Ja, ja! »••Er wird zurückkehren« (Vratiće se, vratiće se) — smejali

su se pakosno. Tek sada shvatih da mi se muž možda i neće vratiti. Počela sam da plačem. Nikad mi se niko nije tako luđački smejao u oči. Nastavili su put cerekajući se, dok sam ja sa rođakom dugo gledala za njima uplakana, bespomoćna da im se osvetim za uvredu.

Kasno posle podne stigla sam u Rožanstvo. Ugledah školu, tu su i dečica. Ljudi mi se obradovaše. To mi dade snagu. Nestade onog pakosnog smeha Nemaca koji mi je sve do sela bubnjao u ušima.

Na moje veliko iznenađenje ugledah majku koja je odsela kod Borke, kafedžike. Ničega se više nisam bojala. U selu ni traga od Nemaca, i to me ohrabri.

ŠTA SE TO SA MNOM ZBIVA ...

Posle nekoliko dana, 2. ili 3. maja, u Rožanstvo je stigao novi učitelj, Miroslav Melajac, iz sela Slatine (kod Čačka). Tek je završio školu. Nasmejan, vedar, razgovoran. Pa kako je divno svirao na violini. Od nje se nikad nije odvajao, U toploj majskoj noći sedi kraj prozora i svira. Tako divna melodija, koju nisam razumela. Nisu to ni narodna kola, ni pesme, ni romanse, ni valceri, niti pak fokstroti. Kao da ovaj uča nije Srbin!? Upravo nas je melodija sa žica njegove violine i zbližila. Pitala sam ga koja je to pesma. Dugo mi je govorio o muzici. Slušala sam ga očarana, mada nisam ništa razumela. Bio je veoma zadovoljan mojim oduševljenjem.

— To što sviram je pesma svih nas: tvoja, moja, pesma celog sveta!

Iznenadila sam se kad Melajac brže osvoji mladiće u selu. Posle nastave okupi dečake ispred škole gde uz pesmu i šalu ostaju do kasno u noć. Zaželela sam da budem i ja s njima, ali nisam smela.

Bližio se i dan odlaska moje majke. Nije joj se išlo, a i ja sam je molila da ostane. Zvala me k njima u Kragujevac ali sam ja čekala muža. Neizmerno sam volela svoju majku. Veoma dobra žena. Setih se koliko je patila samo da nama deci bude dobro. Držala sam je čvrsto u zagrljaju, bojeći se da je ne izgubim. Borka me je korila. Otpratila sam majku put Užica. Gledala sam za njom sve dok na vidiku nije nestala i njena slabačka ruka kojom mi je mahala.

Opet sam ostala sama. Nedostajao mi je muž. Udala sam se kao đak gimnazije. Pobegla sam iz škole i od kuće za njega. Bila sam željna igre sa decom i nikad mi nije to sprečavao. Bio je za mene i muž i otac, jer se kod oca nisam mogla ose-

titi detetom. Upravo sam kod muža provela detinjstvo i zato sam bez njega sama. Čini mi se da svi beže od mene, čak i »moja« dečica. Kod Borke sam odlazila retko. Sa hranom sam se mučila. Novca nisam imala. Počela sam da očajavam u svojoj samoći, pa zato jednog dana, posle završene nastave, dok su se dečaci razilazili kućama, zatražih savet od učitelja Melajca. »Da li postoji mogućnost da primim platu svoga muža o kome ne znam ništa?« Čini mi se da ga nije toliko pobudilo moje pitanje koliko suze kojih se nisam mogla uzdržati. Predložio mi je da mu pomažem u školi sa prvim razredom, a ostalo je njegova briga.

Taj razgovor s Melajcem učinio je prekretnicu u mom životu. Počela sam da zarađujem za sebe. Bilo mi je lakše. Dani su mi prolazili sa decom i Melajcem. Sedeći na klupi ispred škole, on mi je pričao o svom mučnom đačkom životu i teškoćama koje čovek inače mora da savlađuje kroz život. Bio je pametan mladić. Oduševljavao se svojim bratom Dobrosavom koga je mnogo voleo. Približila sam se društvu veselih dečaka i pričala im o životu Makedonaca (gde sam provela s mužem tri godine) i lepotama Ohridskog jezera. To nas je zbližilo, što je Melajac iskoristio da pokrene diskusiju o okupaciji i teškim danima koji su nastupali, a zatim, O' životu radnika za koje je Hitler pripremio logore u koje će strpati naše zarobljenike. Sada sam tek videla da ti naizgled bezbrižni mladići vode ozbiljne razgovore i mnogo znaju. Čudilo me je što sam o svemu tome tako malo znala. Plašila sam se žandarma, jer sam ranije slušala da je svaki razgovor o radničkoj klasi »komunistička propaganda«. Počela sam strahovati za Melajca. Nisam htela da tražim »đavola bez luča«. Bez obzira na to što mi je Melajac rekao da ne čitam »Očenaš«, činila sam to kao njemu u prkos.

— Deca nemaju koristi od molitve i ja ne dozvoljavam to — reče mi odlučnije jednoga dana.

Posle nastave sam odlazila kod Borke i dugo sedela kod nje samo da izbegnem susret sa Melajcem. Da, ozbiljno sam ga se plašila.

Jedno po podne, dok su deca igrala »Kolariću paniću«, ušao je u školsko dvorište stariji čovek s torbom o vratu. Mislila sam da je poštar i da će me sada obradovati pismom od majke ili muža. Najednom čuh Melajca kako glasno tera starog iz dvorišta. Nisam mogla da se načudim da dobroćudni Melajac može da bude i grub.

— Truje narod glupostima. Prodaje crkvene knjige. Što ne donese vesti iz logora, neka pišu o životu radnika, o bedi!

Eto, zato sam ga izbacio — odbrusio mi je Melajac na oštro reagovanje zašto je onako postupio sa starim.

Sada sam više znala o Melajcu. Okretala sam se da yidim da li je ko, sem dece, čuo ovaj razgovor. Da li da se ljutim na njega? Delio je svaki zalogaj sa mnom. Činio je sve da mi olakša život. Mesec i više dana prijatnih časova i priča o lepom životu, drugarskoj ljubavi. Zar da sve to ode u nepovrat? Zar da se odreknem tog velikog prijateljstva? Molila sam Melajca za objašnjenje. Otvoreno mu rekla da ga se bojim, ali da ne mogu da odem od njega i ostalih mladića, jer mi je među njima prijatno. Ispričala sam mu svoj bezbrižan život kod imućnih roditelja i nežnoga muža. Sve do tančina o sebi. Slušao me je pažljivo. Rekoh i da se plašim povratka muža koji nikad nije sa mnom tako razgovarao. Nikad neću zaboraviti to veče, na klupi, pod školskim prozorom, do kasno u noć. Melajac je bio kategoričan:

— Ovo je upravo zbog tebe. Nećemo sedeti skrštenih ruku sada kada treba da se pomogne mužu koji je zarobljen, ocu koji sedi u okupiranom Kragujevcu, čitavom narodu koji stenje pod okupatorom. Sramno je biti po strani.

Nisam imala reči da ma šta kažem. Dao mi je jednu knjižicu o kragujevačkim radnicima kako su svakog Prvog maja isticah crveni barjak na vrh fabričkog dimnjaka i reče da je pročitam. Puno mi je pričao. Htela sam sve da zapamtim. Neke stvari sam tražila da mi ponavlja. Dobila sam prva znanja o Komunističkoj partiji. I ja sam volela slobodu. I ja sam htela da žena bude ravnopravna s muškarcem. Verovala sam Melajcu sve što je govorio. Ali kako se osloboditi obzira? Nisam mogla više da mislim. Celu noć nisam zaspala. Treba birati između samoće i društva dobrih mladića. Oni se ničega ne plaše iako kao i ja vole svoje roditelje. Zašto da bežim od njih!? Pobedila sam predrasude, obzire i rešila da budem uvek s njima.

NA PRVOM ISPITU

Jedva sačekah jutro da saopštim Melajcu da se slažem s njim i da se stidim što to nisam učinila još sinoć.

— Svaki je početak težak. Svi smo mi prošli kroz buru srca i razuma. Veselo mi je stegao ruku i ušao u razred.

Posle nastave se odmah okupila naša grupa. Sećam se da su tu bili: dva sina Duke kafedžike, jedan iz porodice Radibratića (koji se za sastanak iskradao od svojih jer je iz njegove porodice bio i jedan bogoslov, antikomunista), pa nekoli-H

ko mladića čiji su roditelji uživali glas dobrih domaćina. Svi su me upozorili da mogu potpuno da se oslonim na njih.

— Samo odbaci »Očenaš«, pre. časa sa decom — više kao da me zadirkuju, mada mi na tome ozbiljno zameraju. Zahtevali su da što više odlazim kod seoskih devojaka i žena.

Zandarmi su često navraćali u selo i moj stan »da se ogreju, popiju kafiću« ili »da vide kako mi je bez muža«. Drugovi mi sada stavljaju u zadatak da zadržim korektan stav prema žandarmima, ali me Melajac upozori da me u slučaju izdaje čeka najstroža kazna.

— Od drugova se ništa ne sme sakriti ma se ticalo i ličnog života.

Ovi nestašni mladići kao da su mi večeras ozbiljniji. Bili su mi dragi. Počela sam da živim bez straha za život. Postala sam borac Komunističke partije i osećala potrebu da to budem. To mi je imponovalo, godilo.

Dobila sam i prvi zadatak. Negde početkom juna došli su Nemci u naše selo sa povećim omotom plakata na kojima je pisalo »V«. Zidovi opštine i kafana sasvim su prekriveni tim slovom. Melajac je pobegao iz sela čim je čuo zvuk motora obaveštavajući me samo da ne izlazim iz stana, a ukoliko Nemci počnu izvoditi seljake iz kafane, da bežim ka selu Golovu gde će me on čekati.

Nemci su samo izlepili plakate i vratili se u Užice, a pred mrak je stigao Melajac i saopštio da plakati ne smeju osvanuti. Saznavši da će naša grupa noćas poskidati izlepljene nemačke plakate, molila sam da i mene povedu. »A mi smo odlučili da ih upravo ti i poskidaš« — reče mi odlučno Melajac. Nešto me štrecnu. Zašto baš ja? Ne žele li ovi mladići da se malo pošegače sa mnom? Ili, još gore, možda hoće da sutra svu krivicu svale na mene? A šta će mi reći muž kad se vrati i sazna da sam se noću smucala selom? — nametaše mi se pitanja ali ih ja ne izrazih. Naprotiv, odgovorih Melajcu odlučnije no što sam verovala da to mogu:

— Slažem se! Hoću. Ne brini!

Melajac, pak, kao da je čitao moje misli poče mi davati uputstva: da ne mislim šta će mi reći muž jer će svi oni biti svedoci plemenitog' dela koje ovim izvršavam. »Nađi najbolji način, da ovo uradiš i kreni« — završi Melajac.

> Otišla sam kod Borke u kafanu punu seljaka, koji su došli iz udaljenih zlatiborskih sela sa tovarima luča, katrana i ^fsa da to zamene za malo soli. Borkin muž Jozo Šuljagić otišao je do Užica, pa se ona obradova mome dolasku i zamoli [aa] joj pomognem u kujni. Odmah iskoristih Jozinu odsutnost

da uz pomoć Borke poskidam sve plakate u kafani, gde je u stvari bilo najteže, jer kafana nikad nije bila bez ljudi. Ali kako pridobiti Borku za ovaj posao? Poeeh, kao u poverenju, da joj pričam kako sam pričula da je došlo naređenje (ne rekoh od koga) da se ove »harturine« poskidaju do ujutru, inače neće dobro proći onaj ko to ne uradi. Borka, onako široka sa nabranom suknjetinom, iako umorna od rada, prosto skoči sa tronošca i zabezeknuto mi se unese u lice:

— Bog s tobom, učiteljko, šta to pričaš? Ko da poskida?

— Ti! Da poskidaš u svojoj kafani, a ja ću ti pomoći.

— Šta tebi sve neće pasti na pamet! Kud bih ja sutra od Joze kad se vrati. . .

Prekidoh je odlučnije i upozorih da sam to čula pa ne mogadoh da joj ne kažem jer je volim kao svoju majku, a zatim dodadoh:

— Kažu da oni koji ne skinu ove hartije vole Nemce.

Borka, prostodušna, plemenita žena, obrisa ruke o masnu kecelju, pribra čuperke ispod zelene šamije, odgurnu mlađe dete od sebe koje joj se vrzmaše oko nogu, pa poče sirotica nervozno čak da pretura po ormanu, čak da proviruje kroz vrata. Ja prekinuh sa seckanjem luka i uzeh u krilo rasplakano dete, smirujući ga. Borka se očigledno bojala Joze. Tražila je izlaz iz ove situacije. Očekivala je moju pomoć jer me je volela kao i ja nju.

— Zašto mi ne veruješ? Hoćeš da ja to uradim umesto tebe? Hoćeš da ja čuvam glavu tvoga muža? — prosto joj podviknuh.

Izletala je kao vetrom nošena iz kuhinje. Nagnuh se na kuhinjski prozor i imam šta videti: Borka, kao izbezumljena, skida plakate i trpa ih u masnu kecelju. Ljudi je gledaju zabezeknuto. Skinula je do zadnje, a zatim sa punom keceljom zgužvane i pocepane hartije besno ulete u kuhinju i strpa ih u »šporet«. Sede umorno na tronožac i zagleda mi se u lice očiju punih suza. Htela sam da je poljubim ali nisam smela.

— Šta li će Joza na ovo reći? Teško meni od njeffa — reče skrušena na tronoščcu.

— Ništa se ne boj! Nisi sama. Mi smo. . . ja sam s tobom! Joza će razumeti, nije on glup čovek.

Pošto smo podmirile goste i same večerale, Borka me doprati do školskih vratnica. Rastale smo se. Sačekah da uđe u kafanu, a onda se obazreh oko sebe. Ponoć je već orošla. Nigde žive duše. Dugo sam se kod Borke zadržala. Treba raditi. Prebacih se preko ograde i dotrčah do zgrade opštine.

počela sam da skidam plakate koje su kao za inat bile dobro nalepljene. Čini mi se da mesec nikad nije tako sijao-, Kao da je dan a mene svi vide. Učini mi se da ljudska senka zamače za ćošak zgrade. Dah mi zastade. Poskidane plakate bacih od sebe. Strah me prikova za mesto pa ni da maknem. Činilo mi se da ću svakog časa ugledati žandarma ili predsednika opštine, kad me trže Melajčev glas:

— Samo nastavi. Do sada je sve divno išlo. Mi smo kraj tebe.

Jedva pribrah snage da pokupim pobacane hartije i nastavili sa radom, pa im doturih zgužvanu hrpu plakata, a zatim pređoh preko puta, kod Đukine kafane. Ovde su taj posao već obavili njeni sinovi.

Ničega se više nisam bojala, jer sam se uverila da nisam sama. Pogledah kroz prozor i ugledah za kafanskim stolom tri seljaka kako dremaju kraj poluprazniih čaša, a više glava im šarena hartija sa »V« koju Đukini sinovi nisu mogli skinuti. Duka je sedela za šankom kad sam ušla u kafanu. Na pitanje — šta ću u ovo doba noći, dobi odgovor kad skočih na klupu i počeh da cepam »Viktoriju«. Osvrnula se levo-desno, a onda mi rukom pokaza vrata suprotna glavnom ulazu. Preko dvorišta se prebacih do Ratkova dućana gde na moje zaprepašćenje ne beše više plakata jer se Melajac za njih već pobrinuo.

A kad se jednom počne. . . Sa savijenim plakatom u ruci koji sam skinula u Đukinoj kafani koračala sam ka školskom dvorištu, gde me presrete patrola meni dobro poznatih žandarma. Noge mi se presekoše. Tu više nema izlaza. Ima li mesta verovanju da je ovo podvala? Gde je sada Melajac, gde su drugovi?

—Shvatamo mi mladu ženu bez muža. Samo pripazite da vam devojke ne počupaju kosu, jer je Ratko mlad i bogat. Mnoge će Vam pozavideti na tome...

Nisam verovala da to meni govore. I samo to! Otišli su zaželevši mi prijatno spavanje i to tako zajedljivo kao da čujem one iste Nemce sa druma: »Wird zurückkehren, ja, ja!«. Ali sada i meni dođe da se smejem na sav glas.

Nađoh se u svom stanu, umorna kao da sam čitav dan kopala. Nisam mogla da spavam, a nisam smela da idem Melajcu. Razmišljala sam o mužu. Pući će glas. Ljudi će prepričavati, ogovarati me. Mislila sam na to, uživljavala se u prezire muža, ali tu više nema kraja. »Svaki je početak težak« slušala sam svoj šaptavi glas šćućurena u postelji, a kad se jednom Počne.. . Bila sam ponosna postignutim uspehom. Nasamarila sam i žandarme. Bila sam sretna što ću to moći sutra da sa-

opštim Melajcu. Odjednom nestade straha šta će muž reći kad se vrati. Sve ću to reći Melajcu s kojim poželeh da podelim svoju veliku radost.

Melajac me iznenadi sutradan kad reče da su umirali od straha videći me pred žandarmima. Odmah su predvideli da me oslobode ako me žandarmi povedu u Čajetinu. Radovao mi se kao i ja njemu. Stavio mi do znanja da sam uspešno položila ispit pred zadatkom Partije i- savetovao mi da o tome izbegavam razgovor ma s kim. Odoh do Borke. Interesovalo me je kako je Joza Suljagić reagovao. Nazvah boga okupljenim seljacima koji se nešto došaptavahu i uđoh u kafanu.

— Prebio me, bog te blagi — dočeka me Borka i odvede u kuhinju nastavljajući, ali sa smeškom na licu. — Samo da mi je znati ko poskida ostale hartije. Alal mu vera!.. . Nemoj priznati Jozi da si me ti nagovorila na ono zlo. Tužio bi te, a šta bih bez tebe. Majci sam se tvojoj zaklela da ću te čuvati kao, svoju šćer. I ja imam decu, moram misliti na to. Samo. .. nemoj više! Mani se ćorava posla. Nije to za žene.

Naiđe i Jozo psujući »lude« kojima su parali oči nemački plakati. »Samo da znam ko je to učinio pokazao bih mu njegova boga. ..« Čudio se, sedajući pored mene, ko nagovori Borku da skida plakate. Imajući poverenja u mene pozvao me je da pođem s njima. Dovede me do štale, gde iz sena izvadi pištolj. Zaželela sam da ga imam. On mi obeća da će i meni nabaviti. Iznenadila sam se tom obećanju. Sve mi se činilo da me kuša, tim pre što je strašno mrzeo Melajca.

Otišla sam u razred i odmah o susretu s Jozom ispričala Melajcu.

— Provokator! Nemoj se glavom šaliti da od njega uzimaš revolver — reče mi kategorički. Obećala sam Melajcu da bez njegovog znanja neću ništa činiti. Više me ništa nije pokolebalo u uverenju da je Melajac moj putovođa kroz život.

ŠKOLA ŽIVOTA

Negde oko 20. juna došao je kod Melajca učitelj Ljubodrag Đurić, u društvu jednog mršavog, visokog seljaka za koga bi se na prvi pogled reklo da je Đurićev školski poslužitelj. Melajac mi je dao zadatak da šetajući ispred škole motrim na eventualni dolazak žandarma o čemu bih ih blagovremeno obavestila. Posle nekog vremena pozvaše i mene da uđem. Mršavi seljak odmah me obasu pitanjima: koga imam, gde su mi roditelji, šta sada radim, kako živim i si. Saznavši o meni što je želeo, zapita da li sam orna da im pomognem u borbi

protiv Nemaca. Predočio mi je opasnost od žandarma i teškoće ako bih dopala zatvora. Mršavi[1] očigledno nije bio sentimentalan, ma koliko prisan, u razgovoru s ljudima:

— Odaš li drugove, ima da te nema! Razmisli, nije to baš tako jednostavno.

Tog njegovog »ima da te nema« uvek sam se sećala. Bilo mi je jasno da Mršavi ne samo što nije školski službenik već je odgovoran partijski rukovodilac od koga Melajac prima zadatke. Kad mi je, nekoliko dana posle ovog susreta, prišao jedan đačić i saopštio da me neki visok seljak »koji nije iz našeg sela« zove da izađem na breg, iznad sela, znala sam o kome je reč. Znala sam da ću dobiti neko zaduženje od njega, što je za mene mnogo značilo.

Leškario je ispod velikog drveta na vrhu brega i posmatrao okolinu. Dočeka me koreći blago zašto tako žurim uz brdo. Zar onaj strogi mršavko može biti i nežan?. . . Posle nekoliko pitanja o situaciji u selu, dade mi zadatak da pripremim veću količinu hrane po koju će on večeras uputiti jednog druga s konjem da je ponese. Poče da mi daje uputstva o konspiraciji.

— Budi oprezna. Ne veruj svakome. Naša borba ne može bez ljudi, a ti si nam, drugarice, i te kako potrebna.

Bila je to nagrada za mene. Osetih posebnu toplinu u reči »drugarice«. Ovi mi ljudi ni jednog momenta ne prilaze kao ženi, već kao ravnopravnom drugu, kao borcu. Postajem gorda na to. Osećam se većom, jačom, smelijom. Do tada su kod mene, žene bez muža, svraćali učitelji i popovi, klisari i žandarmi, trgovci i bogatiji seljaci, ali su uvek odlazili besni na službenika škole i njegovu ženu koji su se uvek nalazili kraj mene pa mi posetioci nisu mogli da iskažu svoje »prijateljstvo«. Ovde nije službenik, nisu ni moje dobre prijateljice Borka i Duka, ovaj čovek ne nudi prijateljstvo već daje zadatke, a osećam ga prijateljem. Melajac kaže da je Mršavog i ostale drugove učila Partija da budu pošteni. Kakva je to partija koja uči ljude poštenju? Poštenje se uči u školama pa ljudi ipak nisu pošteni. Šta je u toj partiji posebno specifično, čega nema u školama? Svesna sam da će me muž zameriti zbog ovog rada, ali me upravo taj rad sa ovim poštenim ljudima čini bezobzirnom prema »moralu« koji Melajac tako često nazi[1]va malograđanskom stihijom.

Posle razgovora s Mršavim otrčala sam do škole da izvršim zadatak. Službenika sam zadužila da motri na žandarme, •^kjsam^mesila i pekla hleb. Melajca sam čekala s nestrplje-

[1] **Slobodan Penezić.**

njem — da mu se pohvalim. Službitelj nije mogao da mi odbije pomoć, mada mi je stalno pretio mužem što idem s muškarcima. (Bio je to dobroćudan čovek i pazio me kao sestru. Nikad mu nisam znala ime pa sam ga, kao i ostali, zbog uzrečice »puru ti tvoju«, zvala Pure.)

A kada je pao mrak čuh topot konja koji se ustavi pored plota školskog dvorišta. Kraj neosedlane rage stoji stasit mladić i zvižduće. Prišla sam mu i dodala džak sa nekoliko hlebova. Zahvalio mi se u ime svih drugova, a na moje pitanje kako se zove odgovorio je škrto:

— Zovu me Ješa[2], drugarice, samo nemojte više nikog od drugova pitati za ime.

Seo je na ragu, poželeo mi laku noć i otišao put Čajetine. Zavidela sam mu što je stalno sa drugovima, što je slobodan, što tako ponosno jezdi kroz noć punu mesečine ne bojeći se žandarma. Mislim da je bio 15. jul kad se oko ponoći začuše puške u neposrednoj blizini škole. Melajac mi samo reče da naši izvode akciju i da se ne plašim pa otrča negde. Htela sam da vidim s kim se vodi borba kad Nemci nisu u blizini. Drugovi su spaljivali opštinsku arhivu kad je naišao »neki narodni neprijatelj« koga su morali ubiti. Došli su kod mene u školu da ponesu neke kazane. Pitaju za Melajaca, što me iznenadi jer sam bila ubeđena da je i on s njima u akciji. Međutim, saznala sam da je on u onoj žurbi, saopštavajući mi da naši vrše akciju, u stvari pobegao bojeći se naređenja da ode u odred.

Partizanska grupa je iz Rožanstva otišla ka Suvoj Reci, a kad je svanulo, kod mene banuše žandarmi iz Čajetine saopštavajući mi đa me zove sreski načelnik. Tražili su i Melajca, koga od sinoć nigde ne beše.

— Kad smeš noću da lutaš kroz selo umećeš i po danu doći kod nas, učiteljko. Nemoj slučajno da ne dođeš, bićemo primorani da ti uputimo »devere« — rekoše mi i dodadoše da je načelnik veliki laf, voli mlade žene, da ga se ne plašim, ali da budem »tačna«.

DŽAK BRAŠNA I ŠEĆERA

Setih se reči Mršavog šta bi me snašlo ako bih znala nekog od drugova. »Ima da te nema« — odzvanjalo mi je u ušima. Otrčah do Borke koju zatekoh u crnini. Onaj »neki narod-

[2] **Jevrem Popović.**

ni neprijatelj« koga su drugovi noćas ubili bio je Borkin dever, dakle brat Joze Suljagića. Reče mi da joj se javim čim se vratim.

Idući ka Čajetini razmišljala sam hoću li izdržati ako me budu tukli. A šta ako priznam? Šta bi na to rekao Mršavi? Uh, samo da me ne uhapse, a čim vidim Mršavog moliću da me povede kod ostalih drugova kojima još uvek ne znam ni mesto boravka niti uslove pod kojima se bore.

Sa mnom je i Milivoje, učitelj iz Golova, koga sam povela »da mi čuva strah» do Čajetine. Kad stigosmo pred zgradu sreza, Milivoje ni da čuje da uđe sa mnom.

— Ostavi se ti ćorava posla! Čekaću te kod pekare, više načelstva — reče mi i ode.

Bila sam odmah prijavljena načelniku koji me još sa vrata dočeka: — Lepo bogami! Umesto da čeka muža, gospođa se pridružila skitnicama. Kakva bruka za onako uglednu porodicu u Užicu!

Udarih u takav plač, da se iznenadih svojim suzama.

— Ne pitate me imam li hleba i kako živim. Oh, crna sudbino! Nigde da nađem zaštitu. I ono malo hleba što sam imala odneše mi »šumski«. Bolesna sam, imala sam malo šećera i to mi uzeše.

Prosto čovek stuknu pred mojim »bolom« koji se graničio sa histerijom i promeni ton. Čak mi ponudi i stolicu da sednem, a onda, posle kraćeg razmišljanja, a na moje zaprepašćenje, pozvoni službeniku i naredi mu da mi napiše nalog za pola džaka brašna i nešto šećera. Zatim mi se obrati blagim tonom:

— Od sada ste pod mojom zaštitom. Sve što vam treba dobićete. Vidim da vam samoća teško pada. Postaraću se da dobijete i platu. — Raspitivao se malo o Melajcu, a pri polasku mi pruži propusnicu za kretanje, dodajući da će me za koji dan posetiti u školi. Bio je kavaljer u pravom smislu!

Prosto sam izletela na ulicu gde me je pred pekarom čekao Milivoje, zverajući nestrpljivo da nas ne bi ko spazio. Bio je čak ubeđen da sam uhapšena, a kad mu pokazah listiću za namirnice iz magacina i propusnicu za kretanje, zaneme od čuda. Prosto nije verovao da govorim istinu. Ipak nađe snage da kaže:

— Načelnik je veliki ženskaroš. Pričuvaj se ti njega.

Kada smo stigli do Golova, Milivoje jedva dočeka da me se otrese. Ne dozvoli mi ni da se odmorim »jer će skoro mrak« Pa treba da se žuri. (Kasnije mi se pravdao da je načuo kako

je načelnik poslao po mene žandarme da me »smaknu uz put« pa nije želeo da upada u klopku ni kriv ni dužan.)

Produžila sam sama za Rožanstvo i jedva čekala da vidim Melajca, ali ga ne zatekoh kod kuće. Tek oko ponoći naiđe jedan mladić i obavesti da me Melajac čeka kod Radibratovićevih štala jer ne sme da silazi u selo. A kada sam sve trčeći stigla do štala trebalo je vremena dok sam pronašla Melajca koji je stalno verovao da sam se vratila u pratnji žandarma. Sve sam se više uveravala u kukavičluk toga čoveka. Kada sam mu pokazala onu listiću za brašno i šećer i propusnicu, a pogotovu kada mu ispričah s kakvim me je obećanjima ispratio sreski načelnik, on se razdraži od srdžbe:

— Propusnicu ćeš predati Mršavom, neka je koriste drugovi. Za brašno i šećer neka ide služitelj, a ti više ni da misliš da ideš u Čajetinu!

Nisam verovala da može biti tako kategoričan, a kad mi zapreti da će ubiti i mene i načelnika ako ovaj dođe u školu, prsnuh u smeh. Trebalo je vremena da ga uverim da nikog ne smatram većim prijateljem od njega. Rastali smo se kod Radibratovićevih štala jer nije smeo više da spava u selu. Na rastanku mi zabrani da spavam kod kuće nego kod Borke, što sam i učinila. Jozo, očajan zbog smrti brata, iskaljivaše srdžbu na učitelja. Noć mi je prošla u naglabanju sa Jozom, pa sam se jednog momenta pobojala da svoj gnev ne iskali na meni mada sam se uzdala u Borku. Zelja mi je bila da što pre vidim Mršavog i zamolim ga da me povede u odred.

PUT DO PARTIZANA

Događaji smenjuju jedan drugi brže no što sam se mogla pribrati posle susreta sa sreskim načelnikom. Zandarmi ne navraćaju više u selo, čak se priča da su pobegli i iz Čajetine. I zaista, 18. septembra javiše da su partizani ovladali Čajetinom Nisam ni pokušala da proverim ovu vest već odmah krenuh da potražim Mršavog.

Može li biti većeg čuda! U istoj onoj kancelariji gde sam histerično plakala pred sreskim načelnikom, dočeka me Mršavi koji je već bio upoznat s mojim zahtevom da hoću u odred.

— Pošto svaki partizan treba da prođe kroz obuku za dužnost koja ga čeka, ti ćeš ići na sanitetski kurs. Ukoliko si spremna možeš odmah biti upućena. Uostalom, sada ćemo osloboditi i Užice pa me možeš i tamo potražiti.

Radosti mojoj nije bilo kraja. Postala sam partizan, ali sam to učinila kao da sam pobegla iz »moga« sela. Zato ću se

vratiti tek toliko da im se javim, da uzmem potrebne stvari, da se pozdravim sa svojim đacima — mojim milim prijateljica koji me, sigurna sam, bez rezerve vole. Čajetina je bila puna partizana, ali Melajca nigde nema. Mislila sam da je iz Rožanstva otišao bez mene, ali od drugova saznah da on više voli da ostane na terenu. Uputila sam se ponovo u moje Rožanstvo gde sam takođe našla sve u pokretu. Najedanput se pojaviše i četnici koji preko bogoslova Radibratovića počeše da mobilišu ljude. Pakovala sam se kao da odlazim na letovanje. Sve sam htela da ponesem. Za svaku me stvarčicu vezuje po neki doživljaj. To je moj dom koji sam kućila i toliko volela. I sad treba da se odvojim od njega! Verovala sam da ću se ponovo vratiti. Sama u sobi, sa spakovanim stvarima, ne znam već po koji put sam skidala ruku sa brave i sedala na krevet. Osetih potrebu da budem sama, da se vratim u prošlost, da u mislima prizovem sve one momente koje sam doživela u braku sa čovekom bez čijeg znanja nisam nikad ništa htela da uradim. Raspakovala sam sve i svaku stvarčicu ponovo zagledala i grlila. Da li da ih nosim? Zar da raskućim dom? Pa, zaboga, ne odlazim za stalno!

Iz te me samoće trže glas moje prijateljice Borke koja je uvek nalazila reči utehe za mene. Osetih potrebu da joj se poverim ali ne mogadoh. Poverih joj da mi čuva stan, a ja ću poneti samo najnužnije stvari. I dok je Borka pakovala stvari, okretala sam se levo-desno, milujući pogledom svaki kutak stana. Slike mojih roditelja i sestre ponela sam, od njih .se nisam mogla odvojiti. Borka je plakala, obećavajući da će mi kuću čuvati kao svoju. U glavi mi je bučalo. Opet osetih potrebu da budem sama, ali se pobojah da mogu izmeniti odluku o odlasku, te zato počeh da mislim na Čajetinu i Užice.

Pred veče, ispraćena od Borke i školskog službenika, krenula sam put Čajetine. Dugo sam zastajkivala i plačući pogledala na školu oko koje nije bilo mojih đačića jer već nekoliko dana nije imao ko da ih uči. Srce mi se steže, suze mi sasvim pomutiše oči i ja pustih korak ne bih li se što pre udaljila od mesta koje me je samo lepim zadužilo.

25. septembra sam već bila u oslobođenom Užicu. Svuda pesma, kolo, veselje. Sve je u nekom pokretu. Mršavi me odmah uputi u bolnicu gde zatekoh puno ranjenika, među njima [1] četnika. Kurs za bolničarke radi već uveliko. Bez procedure dobih beli mantil i odmah me predstaviše dr Bračincu.[3] Posla Preko glave. Bračinac seče, reže, vadi kosti. Mladi ljudi ostaju bez nogu i ruku. Imam utisak da ovaj lekar nema milosti, kao

[3] **Poginuo kao četnik avgusta 1944. god.**

da neće da neguje ranu, kao da mu nije stalo do nas. Za njega prosto nije važno da li će nogu odseći ispod ili iznad kolena.

Bili su to najteži dani moga života. Do tada nisam mogla ni pile da zakoljem, a sada me dr Bračinac uzima za asistenta. »Ovo parče odavde dovde prerezi, a potom: alkohola, gaze, skalpel. . . vezuj koncem«. Na operacionom stolu je partizan, đak iz nekog sela kraj Užice. Uzela sam pean i prišla ranjeniku. Prinosim pean pocrnelom mesu, a ruka drhti. Da li sam zarezala ne znam, jer mi se tog momenta stvori tama pred očima, a u glavi zabubnja. Sebi sam došla tek u bolesničkoj sobi, bez imalo nade da ću biti dobra bolničarka za kakvu me priprema dr Bračinac. Kako da to objasnim Mršavom i šta će on reći na to? Iz razmišljanja me trže drugarica Vita Gutman koja je sedela kraj moje postelje, a do tada je nisam poznavala.

— Svaki početak je težak — poče i ona svoju lekciju hrabreči me da to tako mora biti. A kad mi reče da su u pitanju životi ranjenih drugova kojima moramo pomoći, trgoh se iz apatije. Slušala sam je sa posebnim zadovoljstvom i divila joj se. Bila je nasmejana, vedra, prisna, razborita, što je činilo velikom u mojim očima.

Sutradan me je Vita rasporedila kraj ranjenika u sobi, dok se malo priviknem.

Dane i noći provodim kraj ranjenika: gnoj, zavoji, gaze, bolni jauci ljudi sa amputiranim udovima — to su prvi dani moga rada u oslobođenom Užicu. Zavolela sam poziv bolničarke. Navikla sam na njega. Ranjenik je za mene bio biljka koju sam negovala kao majka dete. A kada se oporavi od rana i spremi za odlazak u jedinicu, osećala sam se kao da sam mu život udahnula. Ranjenici su postali sastavni deo moga života. Koliko neprospavanih noći, bola i suza!

* *
*

I tako sve dok nije i poslednji ranjenik evakuisan iz Užica pri napadu Nemaca na ovaj centar partizanske »republike«. A onda, zajedno sa Melajcem, preko Zlatibora i Uvea, ne zaboravljajući selo Rožanstvo, nastavila sam borbu sa mojim ranjenicima i od njih se nisam odvajala za sve vreme rata kao borac proleterskih jedinica. Melajac je aprila 1943. godine poginuo kod sela Police (u istočnoj Bosni) kao proleter. Ubeđena sam da je i njemu uvek u srcu bilo selo Rožanstvo.

Vera ANTONIJEVIĆ KREMLCKA

ODBRANA SLOBODNE TERITORIJE BERANSKOQ SREZA

Prve ustaničke puške u Crnoj Gori stavile su znanja italijansfcom okupatoru da se neće moći održati sa onoliko vojske koliko je bilo u okupiranim gradovima. Zato je italijanska Vrhovna komanda preduzela energične mjere da uguši julski ustanak i spriječi njegovo dalje širenje, angažujući 14. armijski korpus 9. armije (sedam njegovih divizija i jednu — »Marke« — naknadno pridatu iz sastava 2. armije) zatim 5. vazduhoplovnu izviđačku grupu, 108. i 164. legiju crnih košulja, jednu armijsku grupu i albansku kvislinšku skupinu »Skenderbeg«. Ukupno je protiv crnogorskih ustanika bilo angažovano oko sto hiljada vojnika.

Prema oslobođenoj teritoriji Limske doline upućeni su iz Albanije divizija »Pulje« i albanska kvislinška formacija »Skenderbeg«, koje su se koncentrisale na teritoriji Plava, Gusinja, Peći, Rožaja, Novog Pazara i Sjenice. Oslobođene gradove Andrijevicu (oslobođena 17. jula) i Berane (oslobođeno 18. jula) neprijatelj je napao poslije nekoliko dana. Jedan italijanski bataljon stigao je u Plav sa ciljem da Limskom dolinom prodre u pravcu Andrijevice, a pregrupisane jedinice italijanske divizije »Venecija« već su napadale od Podgorice prema Lijevoj Rijeci i Trešnjeviku.

Još se u Beranama nije bilo stišalo slavlje poslije zarobljavanja oko 700 italijanskih vojnika, podoficira i oficira i konstituisanje Odbora narodnog oslobođenja (formiran na skupštini 21. jula), a neprijateljski avion je kružio iznad zatalasanih ustaničkih masa. Oduševljeni, naoružani skojevci, sa crvenim trakama oko ruku, pričali su italijanskim vojnicima, zatvorenim u zgradi beranske gimnazije, o ustanku, o revoluciji u čitavoj Evropi, o slobodi i bratstvu među svim narodima. Ovi naoružani mladići klicali su od radosti kada su uspjeli da

nagovore italijanske zarobljenike da izađu u dvorište gimnazije i zapjevaju revolucionarnu pjesmu »Avanti popolo«, u kojoj se pominje trijumf crvene zastave, kliče protivu Musolinija i "nagovještava oduzimanje fabrika od kapitalista. I dok je avion kružio i davao zarobljenim oficirima znake o pokretima italijanskih trupa, njihovi emisari su hitali iz sela u selo od vrletnih organaka Prokletija, preko Plava, Rugove, Rožaja, Bihora i Peštara do Tutina, Sjenice i Novog Pazara, sa zadatkom da pokrenu muslimane u borbu protivu ustanika, obećavajući im izravnjavanje starih muslimansko-pravoslavnih računa i bogat plijen. Lukavi fašisti vješto su zaigrali na karti vjerske i nacionalne mržnje, podstičući muslimane na ustaničke katune i sela, kako bi lakše nastupali preko njihovih leševa i zgarišta ustaničkih kuća.

Vojni komitet, na čelu sa Milanom Kučom, formiran još 19. jula, preuzeo je potrebne mjere za očuvanje slobodne teritorije i poslao ustaničke jedinice na granične položaje, koji su se prostirali od Zeletina i Čakora, preko Mokre, Kapa, Smiljevice i Turjaka, pa krajem poličkih sela do Korita i Sjeničkih bara. Srž ovih jedinica činili su članovi Partije, skojevci i drugi napredni omladinci i rodoljubi zaneseni prvim pobjedama, čvrsto vjerujući u svom mladalačkom poletu da tih dana ne ustaje u borbu samo crnogorski narod, već i svi drugi narodi Jugoslavije, pa i Evrope. Niko se od nas nije osvrtao na to što su Nijemci baš tih dana duboko prodirali u Sovjetski Savez.

Međutim, budući četnički oficiri počeli su još tih dana, kada je jedinstvo naroda bilo potrebnije nego ikada, da rovare među borcima na svim položajima, usredsređujući propagandu prvenstveno na seljake, vješto im stavljajući do znanja, tobože zbog brige za opšte dobro, da se preuranilo sa ustankom, da se pošlo za djecom i slično. Uticaj ovakve propagande osjetio se brzo među borcima; neki su počeli da napuštaju front i odlaze kućama da se brinu o ugroženim porodicama.

Prvi napadi neprijatelja na slobodnu teritoriju beranskog sreza otpočeli su 26. jula. Italijani su poslali albanske fašiste i bande sa Kosmeta, iz rožajskog kraja i Bihora, koje su bile u službi okupatora, da udare na katune i krajna sela. Oni su iznenadnim i masovnim napadom uspjeli da prvoga dana popale planinske katune i spuste se do sela Kaludre, Dapsića, Tmušića i Zagrada. Vojni komitet i partijsko rukovodstvo preduzeli su mjere da se ljudstvo u bataljonima sredi i organizuje protivudar. U nedjelju 27. jula izvršena je mobilizacija cjelokupnog ljudstva sposobnog za borbu i bataljoni su ponovo upućeni u napad. Poslije žestokih borbi 27. i 28. jula neprijatelj je odbačen prema Rugovu i Rožaju i ustanici su 28. i 29.

jula ovladali Mokrom, Kapama, Smiljevicom i Kaludrom. Zgarišta spaljenih stanova u katunima još više su ogorčila borce. Ona su im najočiglednije govorila šta čeka i njihova sela i domove ako popuste. Zato su borbe bile veoma oštre. Smjenjivah su se juriši i protivjuriši; Donjorožanički i Budimski bataljon nekoliko puta su na juriš osvajali položaje na planini Smiljevici. Naročito se istakla beranska mitraljeska četa, sa čuvenim mitraljescom Dušanom Vujoševićem. Za to vrijeme gekularski bataljon se borio na Mokroj planini, Polički je bio prema Bukoviku, Turjaku i Gornjem Bihoru, dok je Brzavsko-štitarski upućen ka Koritima za saradnju sa ustanicima sreza bjelopoljskog. Tri bataljona — Gornjoselski, Dolačko-lužački i Bučičko-vinicki — bila su u rezervi.

Poslije ovih žestokih borbi na sektoru Smiljevice, neprijatelj je uvidio da na ovom pravcu ne može lako prodrijeti. Zbog toga je izvršio pregrupisavanje snaga, tako da je jačim dijelovima napao od Rožaja ka Kacuberu, Turjaku i Oštroj jeli, mobilišući bihorske muslimane da napadnu od sela Petnjice i Vrbice. S druge strane, demoralizatorski uticaj bivših oficira i režimskih ljudi osjećao se sve više, tako da mnogi više nijesu mislili na borbu i otpor već na spasavanje kuća i porodica. Dolazi do tajnih sastanaka sa Bihorcima, na kojima se dogovaraju da jedni drugima sačuvaju kuće. U ovim momentima ledino su komunisti i napredni omladinci ostali nepokolebljivi, misleći jedino na borbu. Osipanje ljudstva bilo je sve veće, a prebacivanja komunistima zbog dizanja ustanka sve češća. Dolazi i do sukoba među pojedincima.

Dok albanska fašistička vojska, predvođena od Italijana izbija 31. jula na Golo brdo iznad sela Zagrada i prijeti da se spusti u Berane, Polički bataljon se sve više smanjuje. Na položajima ostaju uglavnom gerilski odredi koji su sačinjavali iezgro bataljona, formirani još prije početka ustanka, dok se ostalo ljudstvo, koje je pristupilo u toku ustanka, žuri kućama i evakuiše porodicu i imovinu, povlačeći se u pravcu Berana, radi sklanjanja na lijevu stranu Lima. Atmosfera je teška i napeta. Uz kola, natovarena žitom, posuđem i raznim drugim pokućstvom trčkaraju uplakana djeca, dok žene ljutito pogledaju komuniste i one rodoljube koji su još ostali na položajima kod Jaštaka, Bukovca i Pantovića glavice.

Rano ujutru zadimiše stanovi u graničnom pojasu između Bihora i Police i odjeknuše prvi rafali napadača i branioca, izmiješani sa prijetećim povicima s jedne i s druge strane. Neki protivnici prepoznali su se na bojnom polju. Malobrojna grupa branilaca povlači se pod žestokom borbom. Uto planuše

[1] Prve kuće u selu Goraždu, dok neki kliktavi glas doziva

Goraždane po imenu i nešto izazovno prijeti. Razularene palikuće sve su drskije. Zauzele su više od pola sela i počele da piruju. Puše se vatre i peku peciva. Mnogi od boraca koji su bili pošli kućama, pošto su porodice poslali preko Lima, ponovo se priključuju komunistima. Međutim, oni koji su tajnim pregovorima osigurali da im se kuće ne spale energično su protiv otpora, govoreći da će tako biti manje paljevine. Grupa preostalih branilaca prikuplja se na Rosića glavici, spremna da se bori do kraja, i pored toga što joj prijeti opasnost da bude odsječena usljed daljeg prodiranja neprijateljskih snaga od Golog brda.

Pred noć dolazi do izvjesnog preokreta u situaciji —- stižu kuriri i javljaju da sa lijeve strane lama dolazi pomoć. Naime, Vojni komitet je poslao na položaje Police dva bataljona —• Gornjoselski i Dolačko-lužački — a ka Smiljevici Bučičko-vinicki. I kada se duga kolona pojavila od Rudeša, gotovo rasuto ljudstvo se ponovo ustalasalo i zagrijalo za dalju borbu. Izgledalo je kao da su še Poličani zastidjeli i, ostavljajući zbjegove da se snalaze kako znaju na drumovima od Groca do Crnog Vrha, pohitali da ne dozvole nikome drugom da očisti njihovo selo od neprijatelja. Zato, kada su ova dva svježa bataljona stigla u šume na prilazu sela Goražda, Poličani su, ne čekajući ničiju zapovijest, poletjeli u iznenadni juriš na raskomoćeni bašibozuk, kličući. Toga trenutka nijedan od njih nije mislio da može poginuti. Jurišali su bez zaklona kroz već 'požutjele njive pšenice i između plastova sijena. Potpuno iznenađeni neprijatelj se dao u paničnо bjekstvo ka bihorskim selima — Petnjici i Vrbici, ostavljajući sve opljačkano i kazane nedokuvane hrane. Tek po padu mraka borci odreda su se zaustavili u šumama između Bihora i Police, da bi se sredili i dobili naređenje za dalje napredovanje. U ovoj borbi bilo je nekoliko ranjenih, a poginula su tri istaknuta borca: Danilo Delević, Dragomir Pantović i Vaso Popović. Delević je bio član Partije još prije rata i jedan od istaknutih omladinskih rukovodilaca ovog kraja.

Gornjoselski i Dolačko-lužački bataljon provukli su se neopaženo kroz doline sela Zagrada i u najvećoj tišini, pred prvi mrak, približili neprijateljskim položajima na Golom brdu. I baš kada je borba u selu Goraždu počela da jenjava, zapraštaše njihove puške i puškomitraljezi i sliše se u neprekidnu pucnjavu, koja je trajala gotovo pola časa.

Toga dana u borbama na našoj strani dejstvovala su i dva brdska topa — jedan prema Vrbici i Trpezima, a drugi prema Oštroj jeli. Bili su postavljeni jedan u Goraždu (na Dubu), a drugi u Zagradu (na Golom brdu). Iznenadni topov-

ski pucnji izazvali su paniku kod neprijatelja, iako- naši arti-1-jerci nijesu bili dovoljno vični u rukovanju italijanskim oruđima. Tu nevičnost potpuno smo uvidjeli sjutradan, kad su cijevi oba topa poprskale usljed nepravilnog punjenja.

Bučioko-vinicki bataljon takođe je imao uspjeha na sektoru Smiljevice. Ulio je nove snage prilično pokolebanim borcima na tom sektoru. U ovim borbama su u prvim redovima bili članovi Vojnog komiteta Milan Kuč i Savo Joksimović. Istakli su se i mnogi drugi borci, posebno mitraljezac Puljo Stojanović.

Sjutradan, 1. avgusta, neprijateljske snage sa poličkog sektora odstupile su dalje ka Rožaju, dok su naši bataljoni zauzeli sela: Vrbicu, Trpeze, Kalicu, Petnjicu, Radmance, Godočelje i Tucanje, većinom naseljena muslimanskim življem. Pošto su ljudi iz ovog kraja, pod pritiskom Italijana i albanskih fašista, a zadojeni verskom mržnjom, učestvovali u napadu na Policu i paljenju kuća, najvažniji zadatak Partije toga dana bio je da se spriječi odmazda nad muslimanskim stanovništvom i da oslobodilačka vojska pod vodstvom komunista ne dobije epitet palikuća. Najoštrije je osuđena paljevina nekoliko kuća, u noći između 31. jula i 1. avgusta, i zaprijetilo se najstrožim kaznama ako se to ponovi. Dok je trajao dan, to je bilo moguće spriječiti, ali čim je pala noć, šovinistički elementi i pljačkaši nastavili su sa paljevinom i pljačkom. Bila je to veoma tužna slika. Dok su se sirotinjske bihorske brvnare stropoštavale u plamenu, njihovi domaćini krili su se sa djecom i ženama negdje duboko, u šumskim dračama i omarima put Rožaja. U selima nigdje žive duše. Sve se sklonilo.

Tek dan kasnije ljudi su se počeli vraćati. Za ustanike tada su se aktivno opredijelili pravnik Mahrnut Adrović, koji je poginuo 1943. godine kao borac Beranskog partizanskog bataljona, i još nekoliko omladinaca. Iako u vrlo teškim prilikama, u veoma zamršenoj situaciji, odmah se pristupilo stvaranju narodnih odbora i u ovim muslimanskim selima. Formirane su i stanice milicije u Trpezima i Petnjici. Politički rad na ovom terenu bio je veoma težak, ali je Partija razvila živu aktivnost, dokazujući muslimanima da se komunisti bore za bratstvo i jedinstvo, za slobodu i jednakost, a protiv vjerske mržnje i šovinizma. Tih dana se po bihorskim selima pričalo [1] čudilo kako je hodža Osman Rastoder iz Petnjice zapalio kuću braće Šćekića na Goraždu, a oni njegovu sačuvali; kako su se komunisti i napredni omladinci iz naših jedinica sa puškom [u] ruci suprotstavljali, svuda gdje su stigli, paljenju kuća **i** Pljački imovine.

Sa Gornjoselskim i Dolačko-lužačkim bataljonom bilo je i nekoliko oficira, među kojima i kapetan Pavle Đurišić. Njegova koncepcija bila je da se iskoristi povoljan momenat i nastavi napad na druga muslimanska sela ka Rožaju i Tutinu, kako bi se paljevinom i pljačkom svetilo muslimanskom življu. To je progovorila šovinistička i vjerska mržnja onih koji su svojim postupcima doprinijeli razbijanju jedinstva naših naroda još za vrijeme stare Jugoslavije. Pošto se Partija energično suprotstavila tom i sličnim predlozima, kojima se htjelo još veće raspirivanje bratoubilačke borbe, Đurišić je demonstrativno izjavio da više ne želi da sarađuje sa Vojnim komitetom i, sa grupom oficira, napustio položaj i vratio se u Berane da u dogovoru sa beranskim građanskim političarima i bogatašima priprema povratak Italijana.

Za to vrijeme Štitarsko-brzavski bataljon, sa bjelopoljskim ustanicima, vodio je teške borbe na sektoru Korita. U njima je poginuo komandant bataljona, bivši kapetan Toma Zečević.

Dok su naši beranski bataljoni bili angažovani prema sjeveru i istoku, Italijani su koncentrisali jače snage od Podgorice, Plava, Gusinja i Peći. Tako su 7. avgusta jedinice divizije »Venecija« nastupale od Mateševa prema Trešnjeviku, dok su jedinice divizije »Pulje«, uz žestok otpor andrijevičkih ustaničkih bataljona, nadirale od Peći, Plava i Gusinja — niz Polimlje.

Kada su 7. avgusta Italijani zauzeli Andrijevicu iz pravca Kolašina, naše snage su još držale položaje prema Smiljevici i Turjaku. Neprijatelj je u ovom dijelu Crne Gore imao najviše uslova za prodor zbog toga što je ova teritorija sa tri strane okružena muslimanskim i šiptarskim življem, kod kojeg je bila razvijena velika mržnja prema pravoslavnom stanovništvu. Koristeći to, Italijani su se snagama regrutovanim od ovog življa ojačali za napad na ovaj dio Crne Gore.

Vojni komitet je za to vrijeme organizovao iznošenje municije, hrane i drugog materijala iz magacina i sklanjao ih u šume iznad sela Lubnice i Lušca. Zatim su prema naređenju privremene Vrhovne komande iz Kolašina, naše jedinice napustile grad, u koji su 9. avgusta ušli italijanski tenkovi sa ciljem da oslobode zarobljene italijanske vojnike i odvedu ih u Andrijevicu. Sjutradan, 10. avgusta, italijanske motorizovane jedinice koje su nastupale od Andrijevice popalile su na svom putu od Berana preko stotinu kuća u selima: Vinicka, Buče, Pešca, Lužac i Dolac. Ustanički bataljoni povukli su se iz položaja i ljudstvo se zadržalo u udaljenim selima oko Be-

rana. U to vrijeme planine na lijevoj strani Lima bile su pune zbjegova iz čitave beranske okoline.

Reakcionarni i petokolonaški elementi držali su se po strani i za vrijeme i poslije ustanka i tiho vršili svoj izdajnički posao. Oni su se naročito i otvoreno angažovali da zaštite italijanske oficire koje smo još 30. jula sproveli za Kolašin, po naređenju naše komande. Uoči dolaska Italijana u Berane oni su obrazovali takozvani Odbor spasa i poslali delegaciju prema Trešnjeviku i Čakoru da sretne Italijane i izjavi im pokornost. U ovaj odbor ušli su: Filip Cemović, Todo Popović, Milan Popović, Toma Joksimović i Vlado Vujošević, predstavljajući se narodu kao zaštitnici i spasioci. Kratko vrijeme po ulasku Italijana Odbor spasa se reorganizovao u Nacionalni odbor, koji je otvoreno sarađivao sa okupatorom u borbi protivu ustanika i pripremao organizovanje četnika.

Poslije ponovnog pada Berana u ruke Italijana i napuštanja fronta, naši bataljoni su rasformirani. Međutim, mnogi se borci nijesu odmah pokorili i predali, već su se sa svojim porodicama skrivaili po udaljenim selima i katunima. Kao vojničke jedinice ostali su i dalje manji odredi, sastavljeni od komunista i njihovih simpatizera, kao i uoči ustanka. Tako je u beranskom kraju ostalo pod oružjem, organizovano .u manjim jedinicama, ukupno oko 400 boraca, koji su, poslije kraćeg predaha, nastavili sa pripremama za ponovnu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Njihov rad se naročito osjetio u' toku novembra 1941. kada se pripremala poznata bitka na Pljevijima.

Rade PRELEVIC

KOTAR DVOR NA UNI U USTANKU

KAPITULACIJA I DOLAZAK USTAŠA

Uticaj Komunističke partije na području dvorskog kotara datira tek od 1935. i 1936. god. kada su tadašnji studenti Milan Joka, Adam Jajič i drugi, rodom iz ovog kraja, kao članovi KPJ dolazili svojim kućama i po direktivama partijskog rukovodstva iz Zagreba i drugih otpočeli s radom na organizovanju prvih kružoka za proučavanje marksističke literature. Prvi marksistički kružok, u koji je uključeno desetak najnaprednijih ljudi iz kotara, organizovah su ovi drugovi 1935/1936. godine zajedno s Radivojem Nikolićem, radnikom iz Bosanskog Novog. No, i pored toga, tek se 1940. god. u Bosanskom Novom osniva partijska ćelija, a zatim Mjesni komitet, kao i prva ćelija u kotaru Dvor — u selu Matijevići.

U suštini, iako su postojali dobri uslovi za razvoj i rad partijskih organizacija, jer su ljudi ovog kraja uvijek bili u opoziciji prema nanarodnim režimima bivše Jugoslavije, utjecaj Partije bio je vrlo slab, naročito na seosko stanovništvo, koje je u kotaru bilo u većini. Slab partijski rad, neodlučnost rukovodstva i nepovezivanje s masama na terenu odrazili su se i na događaje koji su zadesili kotar Dvor u 1941. god. Može se reći da je kotar Dvor, prema postojećim objektivnim uslovima zakasnio sa ustankom.

Napad fašističkih divizija na Jugoslaviju 6. aprila 1941. godine i brza kapitulacija kraljevske vojske, zatim događaji koji su uslijedili prvih dana rata i neposredno poslije kapitulacije, iznenadili su i zbunili stanovništvo cijelog kotara Dvor, pa i članove ćelije KP sela Matijevići. Dva dana po otpočinjanju rata, kad se tek očekivala opšta mobilizacija, iznad teritorije kotara su već letjele njemačke »štuke« i »meseršmiti«, a u selima su se pojavile i prve grupice rasute vojske. Tih dana, nekako popodne, odjeknula je jaka detonacija kod ma-

gazina benzina na željezničkoj stanici Volinja. Vrlo brzo se pronio glas da su vojnici, pri napuštanju skladišta, otvorili slavine, minirali ventile i tako zapaljenu tečnost pustili u korito Une. Visoki plamen na površini rijeke i gust dim što se dizao unosili su još veći nemir među ljude, koji su ionako stalno šaputali o neminovnoj propasti kraljevine.

U toj neizvjesnosti došao je i 10. april, dan kada su ljudi, prikupljeni na brežuljcima, iščekivali nailazak njemačkih kolona, za koje se čulo da su već krenule od Zagreba i Karlovca. Međutim, tog dana oni koji su došli iz Dvora donijeli su vijest da su preko radija slušali o proglašenju Nezavisne Države Hrvatske sa poglavnikom Antom Pavelićem na čelu. Ovu novost ljudi su primili sa strahom, jer su se pokazale opravdane slutnje da će na vlast doći frankovci, poznati neprijatelji narodnog jedinstva.

Istog dana došao je iz Divuše u Dvor pop Đurić koji je počeo, pozivajući se na proglas o proglašenju NDH, okupljati neke ljude. Sakupljenu grupu je proglasio za ustaše ili za Mačekovu Zaštitu i s njima upao u kotarske ustanove, zahtijevajući da mu se preda vlast. Pošto su bilježnika opštine Dvor, Jovana Gaćešu i blagajnika Tomu Kladara dobro pretukli i istjerali iz kancelarija, pop Đurić je sebe proglasio ustaškim logornikom za cio kotar, a Milu Bunjevca za komandira ustaške vojnice. Tako su ustaše prije dolaska Nijemaca preuzele vlast.

Sutradan, na sličan način, preuzeo je vlast u opštini Javoranj tamošnji učitelj Maznik s nekim stolarom, rodom iz Bosanske Krupe. U opštini Rujevac za tabornika se proglasio trgovac Šandor Brkljčlčlc, ci u ustaše se okupilo nekoliko ljudi iz redova HSS. U opštini Zrin otkriva se jak ilegalni ustaški pokret, koji pomažu mjesni »zaštitari«. Za tabornika se proglasio Franjo Jakovac, a veliki broj Zrinjana oblači se u ustaše. Iz sela pored Une najaktivniji kao ustaše pokazali su se ljudi iz sela Struge, dok su iz ostalih sela pojedinci pojurili da ugrabe bilo kakvu vlast.

Tako je šačica ljudi iz tajne ustaške organizacije, uz pomoć dobro razvijene Mačekove Zaštite, Nijemaca i Talijana, šireći od prvog dana snažnu propagandu o »vaskrsnuću« hrvatske države i o predstojećem blagostanju u novoj državi, uspjela da u roku od dva dana preuzme svu vlast u kotaru još prije dolaska njemačkih jedinica, koje su stigle uveče 11. aprila.

Pošto su kroz kotar protutnjale kolone njemačke 14. oklopne i dijelovi 132. pješadijske divizije, ustaše su otpočele s terorom nad Srbima, istovremeno su razoružavale grupe ra-

sute kraljevske vojske koje bi naišle u kotar, a uz to su prikupljale oružje koje se nalazilo po selima. Pošto su od razoružanih vojnika skinuli uniforme, ustaše ih oblače, a na. kape stavljaju slovo »U«.

U toku jedne noći, nekoliko dana nakon što su ustaše preuzele vlast, po naređenju popa Đurića pohapšeni su svi tobožnji četnici, ljudi koje je još 1938. i 1939. god. svojevoljno »upisao« u neku četničku organizaciju jedan major bivše vojske iz Petrinje. Cijela njihova »četnička« aktivnost svela se na to što su se 1. decembra 1939. god., na dan Ujedinjenja, prikupili i zajednički posjetili spomenik kralja Petra I, na brdu Čorkovači. To je bila dovoljna osnova za ustaše da pohapse ove ljude i mnoge od njih strijeljaju. Među prvim uhapšenima bili su: Vaso Mrkobrada, Mladen Durman, Milan Dragosavljević, Jovo Oreščanin i još oko 30 ljudi. Ova hapšenja nisu odobrili ni mnogi Hrvati, a kako je revolt zbog toga postao opšti, ustaše su noću 26/27. aprila organizovale lažni napad na Dvor, predstavivši ga kao napad preostalih nepohapšenih četnika.

Poslije ovako organizovane uzbune (na Dvor su pripucale ustaše Milo Bunjevac i Ivo Peričević) ustaše su u toku noći upale u zatvor i na tzv. linijama postrojili zatvorenike. Između njih su izdvojili prije spomenutu četvoricu, pa im je, u prisustvu ostalih uhapšenika, ustaški oficir Bešić, zvani Učo, pročitao presudu u kojoj je stajalo da se ova četvorica »za svoj rad protiv države NDH i nepokoravanja novoj vlasti, po prijekom sudu broj 5, osuđuju na kaznu smrti strijeljanjem«. Presudu je pred strojem, na »linijama«, izvršio ustaški oficir Slavko Pudić.

U toku dana 27. aprila po Dvoru se pronio glas da se na okolnim brdima prikupljaju četnici za napad. Data je uzbuna, a ustaše su pošle da uhapse bivšeg zatvorskog ključara Stevu Bunjca za koga im je javljeno da nešto priprema. Na poziv d se preda Stevo se zatvorio u kuću, razlio nekoliko flaša gasa i zapalio kuću. Pucajući na Bunjca ustaše su ubile jednog od svojih ljudi i kasnije ga sahranile sa počastima kao prvu žrtvu u »borbi« sa četnicima. Bunjac je u zapaljenoj kući izdržao do jutra, kada je pokušao bježati, no pri tome je uhvaćen, nekoliko dana je užasno mučen i najzad, 6. maja, strijeljan u potoku Krnjajića, nedaleko od Dvora. Navodno zbog pogibije jednog od svojih, ustaše su nakon nekoliko dana preostalih 26 zatvorenika otjerale u nepoznatom pravcu, a uz veliku otkupninu pustile Đorđa Beronju i Branka Zubera.

Zbog pojačanog terora, pomanjkanja svake orijentacije, i slabog uticaja članova KPJ, ustaše uspijevaju da još više dezorijentiraju veliki dio ljudi, a prijetnjom »u koga se nađe

vatreno oružje i ostala vojnička oprema, bit će na licu mjesta strijeljan«, pojačavaju strah kod neupućenih, te su ljudi predavali sve svoje oružje, pa čak i starinske samokrese.

Pored oduzimanja oružja, ustaše prikupljaju sve muškarce sposobne za vojsku i ostalo sposobno stanovništvo, te ih tjeraju na prisilni rad.

Istovremeno s ovim terorom javljaju se u srpskim selima, i katolički popovi koji, uz obezbjeđenje ustaških patrola, sakupljaju ljude i drže govore: »Tko pređe na katoličku vjeru bit će priznat od države i zaštićen zakonom«. Odmah zatim otpočinju i intenzivne pripreme za pokrštavanje: prepravljaju se pravoslavne crkve, renoviraju postojeće katoličke, a po selima se skupljaju ljudi da proučavaju molitvenike.

Iako u maju i junu na kotaru Dvor nije bilo masovnih pokolja, kao na Kordunu i oko Gline i Petrinje, teror ja nastavljen pod drugim vidom, a naročito su se razvili svi oblici pljačke. Tako je logornik iz Dvora, pop Đurić, pri obilasku sela zahtijevalo od svakog Srbina da mu odmah položi 5.000 dianara kao uplatu što živi na teritoriji NDH, a nije je napustio po opštem naređenju Ante Pavelića itd.

PRVI USTANICI I ORUŽANE AKCIJE

Članovi KPJ koji su se, nakon kapitulacije Jugoslavije, vratili iz raznih dijelova zemlje u svoj rodni kraj, nisu se odmah mogli međusobno povezati, niti snaći u toj situaciji. Međutim, kad je otpočeo ustaški teror oni, iako neovisno jedan od drugog, otpočinju s radom među ljudima. Na tom poslu odmah su se istakli Milan Joka, Miloš Cavić, Vojo Strineka, Joco Pribičević i drugi. U početku su prvo nastojali da se povežu sa Hajrom Kapetanovićem, sekretarom Mjesnog komiteta KP iz Bosanskog Novog, koji se u to vrijeme krio na terenu opštine Dvor. Iako sporo, to im je ipak uspjelo, i tako su saznali opšte direktive partijskog rukovodstva o dizanju oružanog ustanka. Nemajući iskustva, ovi aktivisti se nisu uspjeli povezati, te nastavljaju rad svatko za sebe. Milan Joka djeluje politički među ljudima u opštini Rujevac. Miloš Čavić, Vojo Strineka i Milka Vranešević rade sa ljudima u opštini Javo-ranj, Joco Pribičević, uhvativši vezu sa drugovima iz Petrinje, djeluje na terenu opštine Zrin—Brđani, a drugovi na terenu opštine Dvor povezuju se sa Hajrom Kapetanovićem, organizujući zasebnu djelatnost.

U toku juna Milan Joka, Miloš Čavić, Vojo Strineka i Milka Vranešević uspjeli su da se sastanu sa Hajrom Kapetanovićem, dobiju direktive i proglase CK KPJ i ČK KPH, koje

:su im poslužile kao putokaz u daljem radu, a Uskoro je došlo i do njihovog prvog zajedničkog sastanka (koncem juna) u livadama kod sela Vrpoija (Banskog). Na ovom sastanku govorilo se o situaciji nastaloj napadom Njemačke na Sovjetski Savez i o liniji KPJ da se odmah otpočne sa oružanim ustankom u svim krajevima naše zemlje. Prisutni drugovi su se dogovorili da se priđe aktiviranju što većeg broja odanih i povjerljivih ljudi koji bi okupili i pripremili ostale ljude za ustanak, kad za to na ovom terenu sazru uslovi, s tim da treba nastojati da se takvi provjereni ljudi pronađu po mogućnosti u svakom selu.

Ovaj sastanak, iako u zakašnjenju, bio je vrlo značajan za dalji razvoj događaja u kotaru. Pripreme za ustanak postale su organizovanije, pojačano je povezivanje sa rodoljubima, a pojava aktivista, koji su narodu objašnjavali liniju KPJ o neminovnosti oružane borbe protiv fašista, davala je moralnu snagu zastrašenim ljudima. Nešto iza ovog sastanka počelo se sa okupljanjem ljudi najspremnijih za borbu, a što rezultati nisu bili vidniji razlog leži možda i u tome što nije postojalo određeno rukovodstvo koje bi usmjeravalo i objedinjavalo rad, pa su se prvi borci skoro svake opštine prikupljali na posebnom mjestu i tako predstavljali samostalne, neobjedinjene grupe. Osim toga nije bilo ni oružja s kojim bi se krenulo u prve borbe.

Kad se tokom jula 1941. rasplamsao opšti narodni ustanak u Podgrmeču, na Kordunu i Baniji, na terenu opštine Dvor Hajro Kapetanović je prikupio članove KPJ i simpatizere i postavio im zadatak da za 29. jul pozovu one koji su spremni za borbu. Tog dana prikupilo se oko 70 ljudi sa 24 vojničke i oko 20 civilnih pušaka. Zajednički je razrađen plan da se, u sadejstvu s ustanicima iz Bosne, napadne Bosanski Novi i to tako da se kad ustanici iz Podgrmeča i Kozare otpočnu s napadom na Bosanski Novi, izvrši napad i sa naše strane. Određeno je da napad počne u 4 časa ujutro 31. jula. Poslije ovog dogovora Hajro Kapetanović je poslao, Marka Strpca, kao kurira za vezu s ustanicima iz Bosne da drugovima u Podgrmeču saopšti ovu odluku i P^0; zove ih na zajednički napad. Međutim, Štrbac nije mogao preći rijeku Unu, pa je dozivanjem preko Une saopštio ovaj plan nekim ljudima iz sela Rudica. Zbog očitog nesporazuma ustanici iz Bosne napali su na Novi u 4 časa poslije podne 30. jula, ali ih je jedan puk njemačke vojske, koji je bio poslat iz Za-; greba, odbio ka Prijedoru.

Nemajući veze, ustanici iz dvorske opštine zauzeli su u noći 30/31. jula položaje u šumi Zabarici i čekali da otpočne

Slavko Pengov: NARODNOOSLOBODILAČKA BORBA (detalj freske)

napad iz Bosne, do koga nije došlo, pa su se poslije duljeg Čekanja povukli. Borcima je rečeno da se raziđu kućama dok se situacija potpuno ne razjasni i da čekaju poziv za borbu; međutim, vrijeme za taj poziv nije bilo ni pobliže označeno.

Nekako u isto vrijeme grupa pod rukovodstvom Milana Joke organizovala je prepad na žandarmerijsku stanicu u Rujevcu. Na Jokinu molbu Vasilj Gaćeša obećao je da će poslati u pomoć grupu svojih odabranih boraca. Bilo je planirano da grupa Milana Joke, koja je, sem što je imala nekoliko starih samokresa, bila bez oružja, presiječe tt veze stanice sa Dvorom i Bešlincem, a da naoružana grupa boraca iz Gline prvo uhvati žandarmerijskog narednika koji je skoro svakog dana, s nekoliko žandarma, dolazio da se karta kod seoskog učitelja, a zatim da upadne u žandarmerijsku stanicu. Međutim, obećana grupa Gaćešinih boraca nije došla, pa iako je Joka u određeno vrijeme okupio oko 20 ustanika, i ova je akcija propala.

PERIOD ZATIŠJA I USTANAK

Poslije ovih neuspjelih pokušaja, početkom avgusta počeli su se velikom brzinom odvijati događaji koji su značili prekretnicu u stavu mnogih ljudi. Već se bilo čulo za pokolj Srba u Grabovcu kod Gline i u Kostajnici, kao i u drugim mjestima Banije, što je narodu jasno govorilo da su ustaše pristupile svojoj prijetnji da će likvidirati sve Srbe u NDH. Svako selo je očekivalo da i na njega dođe red.

Posebnu je uzbunu izazvao pokolj koji su 31. jula izvršile ustaše iz Cazinske krajine nad Srbima od Vranograča do Bužima i Otoke. Sutradan je na ovaj teren došao jedan jači odred ustaša iz Gline, koji je zajedno s mjesnim ustašama nastavio sa ubijanjem naroda i paljenjem srpskih sela prema granici kotara Dvor. Stanovništvo pograničnih sela prema Cazinskoj krajini bježalo je ispred pokolja u šume prema Dvoru, a cazinske ustaše krenule su u potjeri za tim golorukim narodom prema selima Bojna, Kobiljak, Zirovac, Gornji Zirovac i dalje. Protiv ovih pohoda »Turaka«[1] (kako ih je narod počeo nazivati) ustali su svi ljudi pomenutih sela. U Donjem Zirovcu nalazila se žandarmerijska stanica, čiji je komandir, narednik Brezovac, pokazivao otvorene simpatije za progonjeni narod. U ovom stavu podržavali su ga žandarmi Franjo Grab i

[1] Ustaše su dio muslimanskog življa iz istočne Bosne, koji je bježao ispred četničkih pokolja, preselile u Cazinsku krajinu, naoružale i slale na pljačkaške pohode u srpska sela na granici Bosne i Banije. Ove naoružane muslimane narod je nazivao »Turcima«.

još jedan. Kad se narod uzbunio, prema ustašama iz Bosne krenuli su i žandarmi, koji su čak razdijelili nešto pušaka i municije narodu da se brani. Ustaše su u ovom pohodu bile odbijene prema Bosni, a šumski radnik Dmitar Suzić i još desetak ljudi organizovali su, sa prikupljenim civilnim oružjem, patrolnu službu. To je bila prva grupa boraca u opštini Zirovac (ona se kasnije povezala sa ustanicima od Gline i ušla u sastav 1. bataljona PO Banije, u četu Ilije Tarabića).

Ohrabreni dolaskom jednog njemačkog puka na teren Kostajnica — Bihać i Bosanski Novi — Prijedor, ustaše iz Bosanskog Novog organizuju 2. avgusta pokoli Srba na Unskom mostu u Bosanskom Novom. Svi Srbi koji su se tog dana zatekli u gradu bili su pohvatani, povezani u grupe i na mostu zaklani, a zatim bačeni u Unu. Tu su stradali mnogi ljudi od kojih su se neki vraćali kućama sa raznih radova, a neki su išli da traže svoju stoku koja je bila mobilisana u bivšu vojsku.

Kad su ustaše iz Cazinske krajine vidjeli da su sa njihovog terena mnogi Srbi uspjeli da izbjegnu u šume kotara Dvor, organizovale su potjeru kroz šumu prema Bešlincu (Rujevačkom) i Rujevcu. Ujutro 4. avgusta ustaše i muslimanska milicija krenuli su u nekoliko kolona za masom golorukog naroda, koji je počeo da bježi kroz šumu prema cesti Dvor — Glina. Među izbjeglicama bilo je mnogo ranjenih ljudi, žena i djece, kojima su se rane na avgustovskom suncu punile crvima, ali bježalo se za spas golog života. Stigavši u prva sela dvorskog kotara — Ljubinu, Kosnu i neka druga, ove izbjeglice unijele su paniku među tamošnji narod. Ljudi su se počeli dozivati kao u vrijeme postojanja Vojne krajine pri provali Turaka. Od sela do sela dopirao je povik: »O, o, narode, diži se, evo Turaka, kolju i pale sve od reda!.. .« Na ove pozive jurnuli su mnogi seljaci pješice ili na konjima kroz ostala sela, pozivajući na odbranu. Tako je skoro za nepun sat bio obaviješten čitav kotar Dvor, sve do Kostajnice, o navali »Turaka«. Pograbili su ljudi poljoprivredne alatke i nešto preostalih samokresa i jurnuli ka cesti. Sakupljene mase hodale su cestom osmatrajući kada će se pojaviti ustaše iz Bosne. Sa onim ljudima koji su dolazili iz udaljenih sela, našle su se i ustaše iz postaje u selu Javoranj, pod komandom Đure Jukića, kao i žandarmi iz Rujevca sa mjesnim ustašama. Uvidjevši da su mase naroda odlučne da se suprotstave ustašama iz Bosne, žandarmi, kao »čuvari javnog reda«, nisu mogli ništa drugo nego da se priključe ovoj masi. Zandarmeriiski narednik izdao je naređenje žandarmima da zauzmu položaje i otvore vatru ako se pojave ustaše iz Bosne. Žandarmima su se pi-

ključile i ustaše iz Rujevca i Javornja. Tako izmiješani narod,

ustaše i žandarmi čekali su do nešto iza podne, kada su se pojavile cazinske ustaše i iz šume počele ulaziti u Bešlinac. Zandarmerijska patrola otvorila je vatru i ubila jednog ustašu, na što su se ostali povukli u šumu i poslije kraćeg oklijevanja vratili u Bužim.

Ubistvo ovog ustaše nastojale su da iskoriste mjesne ustaške vlasti, koje nisu imale nikakvog oslonca u narodu, kao dokaz o odlučnosti mjesnih ustaša da brane Srbe od pokolja. U težnji da iskoriste ovu situaciju vlasti su proturile parolu: »Ako budete mirni, mi vas — Srbe nećemo dirati«. Ovu ustašku parolu prihvatili su oni koji nisu poznavali ciljeve ustaškog pokreta, kao i jedan manji broj bivših činovnika, koji su se tako htjeli dodvoriti ustaškim vlastima i dobiti bilo kakvu službu. Poslije toga počele su priče kako je i sam Ante Pavelić dao zvaničnu izjavu o tome da je kotar Dvor na Uni, pretežno naseljen Srbima, jedan od najlojalnijih kotareva u Hrvatskoj, te da se njegovo stanovništvo mora poštedjeti pokolja.

Uporedo s ovom propagandom, po selima pojačavaju svoju djelatnost i katolički popovi. Sada redovnije sakupljaju ljude da im tumače molitvenik i tako ih pripremaju za pokrštavanje. Zatim redom selo po selo odlazi na pokrštavanje u prepravljene pravoslavne crkve. Određene su i vršalice koje su pod nadzorom ustaških povjerenika vrhle prispjelo žito.

Posebna mjera ustaških vlasti bilo je formiranje mjesnih seoskih straža, koje su imale zadatak da noću obilaze selo i jave ustašama ako se negdje pojave »pobunjenici« ili ako opet krenu bosanske ustaše. Tako je, u stvari, nastao period zatišja, iako su ove seoske straže od prvog dana bile straže ustanika, koji pojačavaju svoju političku aktivnost i govore o potrebi da se digne ustanak, da je zatišje samo varka koja je ustašama potrebna dok se ne ojačaju da bi sigurnije otpočele pokolj i na ovom terenu.

Pojačana propaganda za dizanje ustanka u dvorskom kotaru imala je vidnog uspjeha, a nepovjerenje prema ustašama podsticali su i svakodnevni požari koji su se vidjeli po selima susjedne Bosne, na terenu Gline i na Kozari. Ali, odnos ustaša prema ovom kraju imao je svojih posljedica u daljim pripremama za oružanu borbu.

FORMIRANJE ODREDA I PRVE AKCIJE

Organizatori ustanka, članovi KPJ, u ovim uslovima nastavili su da sistematski organizuju grupe boraca, tako da je do oktobra 1941. godine na terenu kotara oformljeno nekoliko

grupa. Međutim, zbog nedostatka oružja njihov se rad svodi na obilaženje sela, politički rad među povjerljivim ljudima, prikupljanje zaostalog oružja i si.

Prvu, istina neuspjelu, akciju izvela je grupa boraca sa terena opštine Dvor, koja je u šumi Čerkezovac i kod sela Javornik 15. oktobra postavila ustašama zasjedu. Na prvi plotun slabo postavljene zasjede, ustaše koje su se vozile u kolima potjerale su konje i pobjegle u Dvor.

Milan Cvetojević je, 17. oktobra, sa nekoliko boraca izviđao cestu Bosanski Novi — Dvor i tom prilikom sa brda Vinogradi pripucao na okupljeni narod na sajmu koji se jednom nedeljno održavao na pijaci u Dvoru. Poslije toga sajam nije održavan i tako se uspjelo da prekine snabdijevanje ustaša i okupatora, koji su ovdje otkupljivali stoku za potrebe njemačke vojske. Osim toga ustaške patrole prestale su da slobodno šetaju po okolnim selima, a morale su biti i pojačane, te su lakše otkrivane kada su nastupale prema kojem selu.

Zbog toga što ustanak nije uzimao šire razmjere i zbog neuspjelih akcija, rukovodioci ustanka pošli su da zatraže pomoć od ustanika sa terena Gline, Petrinje i Kostajnice, koji su u dotadašnjim borbama imali mnogo više uspjeha. Miloš Čavić, Božo Panjković i Joco Pribičević odlaze u Šamaricu, gdje ih je primio Vasilj Gaćeša, i rekao im:

— Prije mjesec i više dana bio je kod mene Milan Joka, neki profesor, i isto tražio pomoć. Ja sam mu tada rekao, a to važi i za vas: pođi na svoj teren, sakupi 9—10 odvažnih ljudi sa bilo kakvim oružjem, na najpogodnijem mjestu, te otpočnite sa akcijama na neprijatelja, razoružavajte ga i naoružavajte sve nove i nove borce.

Na ovaj savjet Miloš Čavić je izložio Gaćeši da su se borci kod Dvora već dogovorili da se prikupe, ali u preduzetim akcijama nisu imali uspjeha zbog pomanjakanja oružja i municije, te im je potrebna pomoć bar za prve akcije. No, pomoć nije obećana.

Po povratku iz Šamarice sazvan je ponovo sastanak rukovodilaca svih grupa, na kome su analizirane greške i donesen zaključak da je bila velika omaška što se željelo da svaka opština ima svoju grupu boraca. Iza toga sazvan je i održan sastanak svih boraca u kući Pere Bekića na Čerkezovcu, koncem oktobra 1941. godine, na kojem su donijete slijedeće odluke:[1]

— da Nikica Dakić, komandir grupe na terenu sela Ivanjske i Otoke, organizuje stalnu bazu u selu Ivanjska i sa grupom dejstvuje prema Bužimu i Otoki; da na svom području organizuje dizanje masovnog ustanka;

— da se na Čerkezovcu prikupe svi borci i grupe sa terena opštine Rujevac, Dvor, Javoranj, Zrin i Divuša, zatim da se pozovu svi dobrovoljci i tako ujedinjeni otpočnu napade na pojedina neprijateljeva uporišta i ustanove;

— da se organizuju čvrste vojničke formacije sa unutrašnjim redom i disciplinom koja će borce obavezati da se iz jedinica više ne smije odlaziti, da oni koji se u borbu uključe ne mogu samovoljno napuštati jedinicu ili bježati iz borbe i da će za to svako biti oštro kažnjen.

Donijet je i niz drugih zaključaka od interesa za zajedničku borbu protiv neprijatelja.

Ovaj sastanak bio je presudan za dalji razvoj oružane borbe i za otpočinjanje akcija i tako je ispravljena greška koja je učinjena na sastanku u junu kod sela Vrpolja, zbog koje oružane akcije u ovom dijelu Banije nisu otpočele paralelno sa onima koje su sproveli ustanici kod Gline, Petrinje i u Bosni. Samo nekoliko dana poslije ovog sastanka u logor na Čerkezovcu došlo je iz sela dvorske opštine preko 50 naoružanih i nenaoružanih ljudi, pa je formiran Partizanski odred »Čerkezovac«.

Pošto je odred organizaciono sređen, donijeta je odluka da se napadnu opštine Javoranj i Rujevac, kao i ustaška ispostava u Javornju. Po planu za napad, koji je izradio komandant odreda Miloš Čavić, odred je bio podijeljen u dvije grupe. Određeno je da se napad izvrši 12. novembra.

Grupa za napad na opštinu i ustašku posadu u Javornju brojala je oko 30 ljudi, podijeljenih na nekoliko podgrupa — desetina, od kojih je svaka dobila određeni zadatak. Desetina pod komandom Joce Pribičevića napala je ustaše, koji su uspjeli da prije vremena otkriju plan ustanika i odbiju prvi napad. Ali. ustaška postaja nije istovremeno obezbjedila opštinu, koju su ostale grupe ustanika zapalile, pošto su prethodno zaplijenile jednu pisaću mašinu, nešto kancelarijskog pribora i materijala za propagandni rad, kao i nešto novca; arhiva je zapaljena zajedno sa zgradom. Poslije ove akcije ustaše Đure Jukića napustile su Javoranj.

Grupa za napad na opštinu Rujevac imala je oko 20 ljudi, a bila je isto tako podijeljena na nekoliko podgrupa — desetina i poludesetina. Grupa sa oružjem postavljena je na obezbjedjenje prema žandarmerijsko—ustaškoj postaji, gdje je bilo oko 45 neprijateljskih vojnika. Podgrupe za prekid telefonskih veza presjekle su linije i tako onemogućile da opštinski stražari pozovu pomoć. Podgrupa za napad upala je u zgradu opštine, razoružala stražare, uzela pisaći pribor, a arhivu iznijela na cestu i zapalila. Pri napadu zaplijenjene su dvije civil-

ne puške od opštinskih stražara, pisaća mašina i dosta kancelarijskog materijala. U toku akcije među borce je upao domaći ustaša Đuro Brkljačić, koga zarobljavaju i odvode na Čerkezovac, ali je zbog nepažnje stražara uspio da pobjegne (kasnije je ponovo uhvaćen i kao zločinac strijeljan).

Posebnu opasnost za dalji razvoj borbe na ovom terenu predstavljale su neprijateljske posade u jačini od oko jedne čete (satnije), razmještene u ljevaonici željeza Bešlinac i dijelom u selu Gvozdansko, kao pojačanje mjesnim ustašama, te žandarmi i ustaše u selu Rujevcu. Da bi se ove posade uništile komandant odreda poslao je kurira sa pismom drugovima u Podgrmeč, u kome je tražio pomoć za izvođenje ovih akcija. Kurir za Podgrmeč, Đuro Rajšić, donio je odgovor po kome su Miloš Čavić i Vojo Strineka morali otići na dogovor u Bosnu.

Čekajući na pomoć iz Podgrmeča, odred je preko svojih uspostavljenih veza u Dvoru i selima Pounja dobio obavještenje da ustaše spremaju napad na Čerkezovac. Na tu obavijest poduzete su mjere predostrožnosti, pa je odred svakog dana isturao zasjedu prema selu Matijevići, jer se mislilo da će neprijatelj otuda naići (putem prema kući lugara Pere Bekića).

I stvarno, ujutro 17. novembra oko 9 sati, prema kući Pere Bekića na Čerkezovcu, u kojoj se odmarala grupa boraca koja se vratila iz patrole, uz jednu kosu što vodi iz sela Matijevića, umjesto putem preko Kupusnice gdje je bila postavljena zasjeda, nastupalo je više od 80 ustaša sa crvenim fesovima na glavama. Stražar koji je bio ispred kuće opalio je nekoliko metaka, na što je neprijatelj otvorio jaku paljbu po kući Borci koji su se odmarali u kući iskočili su sa oružjem kroz prozore, izvukli se kroz korito jednog potoka i zauzeli položaje na susednoj kosi, odakle su otvorili vatru na neprijatelja. Naišavši na otpor, ustaše su na brzinu zapalile slamu koja se našla kao ležaj u kući i krenule niz kosu, po tragu ostalom u snijegu iza naših boraca koji su otišli u zasjedu, tj. njima za leđa. Kad je neprijatelj otišao, borci su ugasili vatru u kući, bacajući snijeg na zapaljenu slamu, a zatim su oprezno nastupali za neprijateljem kako bi mu se našli iza leđa kad počne borbu sa glavninom odreda.

Kada su začuli pucnjavu kod logora, borci u zasjedi su shvatili da je neprijatelj upao u logor sa druge strane, brzo su se povukli i zauzeli položaj na kosi kod groblja u selu Zakopa, prema logoru. I obezbjeđenje zasjede, poslato na položaj **kod** Djevojačkog kamena, čuvši borbu kod logora, počelo se povlačiti u sastav odreda, pri čemu je u susretu prihvatilo borbu sa neprijateljem kod groblja u kojoj je izgubilo tri bor-

ca[2]. Borba je potrajala oko jedan sat i u njoj su ustaše imale dvojicu mrtvih (od kojih jednog podoficira) i nekoliko ranjenih. Pošto nije uspio da razbije naše položaje, neprijatelj se povukao prema Bosanskom Novom i selu Matijevići. Zaplijenjene su tri puške i nešto municije. Bila je to prva borba odreda »Cerkezovac«.

Poslije ove borbe odred se dijeli na dvije grupe (nazvane čete), koje zauzimaju raspored tako da je prva grupa boravila po selima Javornik — Dobretin — Stanić-Polje i na Cerkezovcu, a druga u selima Glabovica — Gorička — Brđani, usmjeravajući glavna dejstva prema Zrinu. Tih dana je izvedena i jedna diverzija na cesti Dvor — Rujevac, nedaleko od sela Vanići, kada su presječeni TT stubovi i pokidane žice.

POMOĆ PARTIJSKE ORGANIZACIJE I DALJI RAZVOJ USTANKA

Posle odluke CK KPH da se na Baniji oformi jedinstveni odred i Okružni komitet KPH za Baniju, na teren Dvora u drugoj polovini novembra 1941. stigla je grupa partijskih radnika iz Siska i Petrinje i to: Franjo Knebl, Jože Horvat Hong, Vjekoslav Janjić (mlađi Capo), Mijo Bobetko Ivica, Čedo Borćić, Zlatko Cezar Julček, Ljuban Kljajić Grlac, Stanko Aluga i drugi.

Na prvom sastanku ovih drugova sa rukovodiocima ustanka iz kotara Dvor dogovoreno je da borci polože zakletvu. Tako je Druga grupa položila zakletvu 20. novembra u selu Grabovici, a Prva grupa 27. novembra kod škole u selu Donji Dobretin (ovdje je prisustvovao i poznati rukovodilac diverzanata, Ivan Hariš — Ilija Gromovnik). Odred »Cerkezovac« tada je imao preko 80 naoružanih boraca, a još je toliko bilo naoružanih, koji su uzimali učešća samo u akcijama.

Uz pomoć ovih partijskih radnika u odredu i na terenu stvorene su solidne osnove za uspješno vođenje borbe. Prije svega Franjo Knebl, uz pomoć Milana Joke, Milke Vranešević i drugih, intenzivno je radio na formiranju partijskih organizacija po selima i na učvršćenju organizacije u odredu (još su ranije bile formirane dvije ćelije). Ovim radom pod kraj 1941. godine stvorene su 4 ćelije KPJ u odredu i 5 na terenu.

Zatim, ubrzan je rad na formiranju NOO po selima, u kojima ovih još nije bilo, organizovanju žena u Antifašistički front, a nešto kasnije stvorene su i omladinske organizacije.

Osnovana je i radio-tehnika, kojoj je dodijeljen jedan radio-aparat, zaplijenjene pisaće mašine i šapirograf dobiven

[2] **Poginuli su borci Stevo Glumac, Dušan Zivković i Milan Tišma.**

preko naših veza iz Dvora. Zadatak radio-tehnike bio je da hvata, umnožava i raspačava radio-vijesti medu borce i po selima kotara Dvor. (Prvi članovi radio-tehnike bili su Braco Krnjajić i Bojan Carić).

Tako se intenzivnim radom do kraja 1941. godine stvorila na ovom terenu potpuna organizacija narodnooslobodilačkog pokreta.

Da bi se sprečila dalja eksploatacija gvozdene rude iz Bešlinca i drveta iz Šamarice (Zrinjske gore), Prva grupa sa Čerkezovca organizovala je 2. decembra diverziju na industrijskoj pruzi Bosanski Novi — Bešlinac. Dvije grupe boraca su došle u selo Cvetojeviće. Jedna je prikupila kovački alat od seoskog kovača i odvrnula sastav tračnica na mostu preko potoka Javnica, a druga grupa, pod komandom Milana Cvetojevića, postavila je zasjedu na cesti kod Grubišića. Na zasjedu je naišao poštar koga je pratio jedan vojnik. Vojnik je zarobljen, a pošta sa novcem, za neprijateljske posade u Bešlincu i Rujevcu oduzeta. U ovo vrijeme iz Bosanskog Novog krenula je kompozicija po drva u Šamaricu. Naletjevši na prekinute tračnice, lokomotiva i oko 10 vagona srušilo se u potok Javnicu. Time je bio prekinut dalji saobraćaj na ovoj industrijskoj pruzi, a neprijatelj se ranije služio samo cestom Dvor — Bešlinac — Rujevac. Kad je u drugoj polovini decembra napadao veći snijeg, donijeta je odluka da se prekine svaki saobraćaj neprijatelja ovom cestom i odsijeku posade u Rujevcu, Bešlincu i Gvozdanskom.

Ujutro 22. decembra Druga grupa, pod komandom Miloša Čavića, spustila se iz Goričke u selo Vaniće i postavila osmatrače prema cesti. Iznenada su naišle dvoje saonice sa 12 domobrana koji su išli iz Bešlinca u Dvor. Grupa nije bila spremna za napad, a znajući da domobrani idu po sljedovanje hrane za svoju satniju u Bešlincu, odlučeno je da im se postavi zasjeda pri povratku. Po njihovom prolasku grupa je postavila zasjedu na kosi koja se povija pored ceste od sela do puta koji vodi sa glavne ceste za selo Core i Bobere. Pored zasjede na kosi postavljena je i jedna grupa u podrum kuće Savića kraj ceste koja je trebalo da spriječi bijeg neprijatelja kroz polja ka potoku Zirovac; da neprijatelj ne bi saonicama pobjegao prema Bešlincu, preko ceste je prepletena telefonska žica.

Oko 10 časova domobrani su se natovarenim saonicama vraćali iz Dvora. Pri ulasku u zasjedu ova je otvorila vatru sa svih strana. Međutim, vatra nije bila efikasna, pa su domobrani uspjeli da zauzmu zaklone u kanalu pored ceste. U nastaloj pucnjavi našim borcima ponestalo je i ono malo municije što su imali. Situaciju je riješio Jovan Pribičević Joco,

koji je na domobrane u kanalu pored ceste bacio jedine dvije bombe, ubio 6 i ranio 2 domobrana. Iza toga domobrani počinju da bježe kanalom pored ceste prema Dvoru. Čim su poodmakli prikupljene su tri puške i nešto municije što su ostavili, te se nastavilo sa pucanjem, a gonjenje je izostalo. U međuvremenu je od Dvora napadnutim domobranima krenula u pomoć satnija domobrana, koja je, došavši u blizinu mjesta zasjede, otvorila jaku vatru. Na brzinu je pokupljeno još 6 pušaka i jedan puškomitraljez i otpočeto povlačenje.

Pošto je izbila na napuštene položaje zasjede, 16. domobianska satnija iz Dvora, poslije kraćeg puškaranja sa zaštitnicom od 4 do 5 boraca kod komandom Save Gajića, do temelja je spalila selo Vaniće ubijajući preostale stanovnike, koji na opomenu partizana nisu htjeli napustiti selo. U toku noći nastavljena je evakuacija preostalih dobara seljaka iz sela Vanića, koji su se povukli u sela dalje od Dvora.

Ujutro, 23. decembra, poslije kraćeg odmora, sa borcima je u selu Vrpolju održana analiza protekle borbe, kritikovani oni koji su se povukli sa položaja, a istaknuti oni koji su se dobro držali. Najzad je zaključeno da se na kosi sela Vanići organizuju položaji za odbranu ostalih sela na ovom pravcu od najezde neprijatelja.

NOVE AKCIJE

Dok su borci Druge grupe odreda »Cerkezovac« bili još na konferenciji, u školi u Vrpolju, patrole su javile da neprijatelj ponovo nastupa iz Dvora cestom za Rujevac. Borci su poletjeli prema cesti. Međutim, dok su stigli do ceste, neprijatelj je prošao kroz selo Vaniće, popalio preostale staje i kuće, te već zalazio u selo Grmušani. Preostalo je samo da se postavi zasjeda neprijatelju kad se bude vraćao. Borci su po grupama raspoređeni duž ceste u Papričkom gaju, sa obezbjeđenjem (kojim je komandovao Sava Gajić) u selu Vanići prema Dvoru. Zasjeda je postavljena tako da se neprijatelj pusti u prirodnu kotlinu koju čini Grubišića brdo, Papрички gaj i kosa sela Vanići. Prvi je trebalo da otvori vatru pužkomitraljezac Milan Menićanin. Čekalo se spremno na povratak neprijatelja. 1 stvarno, pošto je ooljačkala prve kuće u selu Grmušani, 24. satnija iz Bosanskog Novog vraćala se polako preko Grubišića brda prema Dvoru. No, umjesto da vatru otvori prvi puškomitraljezac, kada neprijatelj siđe sa Grubišića brda i kotlinu, neko od boraca iz Papričkog gaja opalio je jedan metak. Neprijatelj se zaustavio, zauzeo borbeni poredak i tako krenuo Prema Dvoru, pošto je sa Grubišića brda uputio dio snaga

prema Djevojačkom kamenu za obezbjeđenje boka. Međutim, ovu pobočnicu napala je i odbila Prva grupa odreda sa Javornika, koja je pristigla u borbu po ranijem naređenju Miloša Cavića; pobočnica se vratila u sastav satnije. Napadnut sa svih strana neprijatelj nije oklijevao, već je jurišem probio naše položaje kod kuće Savića i kroz selo Vaniće odstupio prema Dvoru. U selu Vanići na njega je otvorila vatru grupa Save Gajića. Neprijatelj je na bojištu ostavio 5 mrtvih sa čitavom opremom, dok je za sobom odvukao 18 ranjenih (od njih su dvojica umrli na putu do Dvora). Mi smo imali tri lakše ranjena. Pljačka, koju je neprijatelj vukao u saonicama, vraćena je seljacima u selu Grmušani.

Još dok se vodila borba iz svih okolnih sela pojurili su seljaci u pomoć svojim borcima. Tako se neposredno po završetku borbe u selu Vanići sakupilo oko 500 seljaka. Kroz noć borci i ovi pridošli seljaci razrušili su most na cesti preko potoka Javornice i prekopali cestu na nekoliko mjesta.

Poslije ove borbe, 23. decembra, prikupljen je čitav odred »Cerkezovac«. U međuvremenu je stigla vijest da je u selo Kotarane stigao i jedan vod Krnjeuške čete iz Podgrmeča kao pomoć za napad na Gvozdansko, Bešlinac i Rujevac. Ostavivši manja osiguranja prema Dvoru i Bosanskom Novom odred je krenuo prema Gvozdanskom, prema kojem su krenuli i grupa boraca iz sela Ljeskovca, vod iz Bosne i vod iz 1. bataljona PO Banije. Istovremeno pojedine patrole obavještavale su seljake po selima da i oni treba da pođu u napad kako bi u borbi pomogli, zamijenili pale drugove ili prihvatili zaplijenjeno oružje.

Napad na Gvozdansko počeo je 25. decembra u jedan čas poslije podne. U uporištu je bilo oko 30 domaćih ustaša i pojačanje od voda satnije iz Bešlinca (ovo pojačanje upućeno je u uporište za vrijeme božičnih praznika). Napad je izvršen sa tri strane. Uz viku nekoliko stotina seljaka i pucnjavu počeo je juriš na selo. Međutim, neprijatelj nije bio iznenađen i dao je jak otpor iz škole i crkve. U prvom jurišu poginuo je jedan od organizatora ustanka, Vojo Strineka.

Borba se nastavila i kroz noć 25/26. decembra, kad je neprijatelj nekoliko puta pokušao da se izvuče u pravcu Bešlinca. Onemogućen, uporno se branio čitav dan. U jednom jurišu ranjeni su komesar čete, Cedo Borčić i još jedan borac. Satnija iz Bešlinca nije ni pokušavala da interveniše, držeći se čvrstih tvorničkih hala.

U noći 26/27. decembra borci su već bili premoreni, a mnogi seljaci su se vratili svojim kućama zbog jake hladnoće, te je neprijatelj uspio da se, ostavljajući zaštitnicu u školi,

izvuče kroz potok Zirovac ka satniji u Bešlincu. Zaštitnica je bila opkoljena, pa je sama zapalila školu i u njoj izgorjela. U ovom napadu neprijatelj je imao 7 mrtvih i 5 ranjenih, a broj izgorjelih nije poznat. Zaplijenjeno je 26 pušaka i dosta drugog vojničkog materijala.

Pad Gvozdanskog bio je veoma značajan za ostvarenje plana o likvidaciji neprijateljskih uporišta u dolini **Zirovca,** odnosno na cesti Bešlinac — Dvor na Uni.

Čim je otpočeo napad na Gvozdansko, žandarmi i ustaše iz Rujevca krenuli su u sastav satnije u Bešlinac. Međutim, na obezbjeđenju prema Rujevcu i Bešlincu ostavljene su **grupe** boraca sa zadatkom da prate neprijatelja i da na svaki njegov pokret otvaraju vatru. Pošto je na njih otvorena vatra, žandarmi **su** se vratili u svoju stanicu. Uvjereni da su istinite priče o »10.000 partizana u **Samarici«,** žandarmi i ustaše oko ponoći 25/26. decembra neopaženo napuštaju svoje uporište, xe preko seoskih utrina sela Preradovići bježe prema Dvoru. Zbog velikog snijega i noći oni lutaju, tako da su pred zoru stigli tek do sela Stupnice. Na kraju sela Gornja Stupnica nailaze na patrolu od tri naša borca, koja na njih otvara vatru, te oni bježe preko utrina sela Gage i stižu u zaselak Crljenice. Tu ih napada Mićan Crljenica Kurjak, te i dalje bježe preko sela Javoranj u selo Strugu, a odatle u Dvor. Tako je Rujevac ostao slobodan.

I u satniji u Bešlincu, kad su pred zoru 27. decembra u njen sastav stigli vojnici i izbjegle ustaše iz Gvozdanskog, pod njihovim dojmom o navodno vrlo velikim snagama koje su napale Gvozdansko zavladala je panika, pa satnik donosi odluku da jedinica napusti zidane zgrade ljevaonice željeza i povuče se u Dvor.

U punom borbenom rasporedu satnija iz Bešlinca odstupala je prema Dvoru. Stigavši u kotlinu kod sela Vanići nju su napale grupe za obezbjeđenje prema Dvoru, kao i nekoliko desetina koje su se- vratile sa napada na Gvozdansko. Brzim dejstvom neprijatelj je, pred stizanje glavnine odreda sa Gvozdanskog, uspio da se izvuče ka Dvoru, sem zaštitnice od 9 vojnika (sa jednim puškomitraljezom), koju su snage odreda •opkolile u potoku Javornica. Opkoljena sa svih strana, ona je pružala jak otpor koristeći brisani prostor oko potoka. Približavala se noć, mraz je bio jak, te da ne bi gubio svoje ljude vodnik Marko Sarač Bradica iz Bosne naređuje da se razvale kuća i staja Stojana Savića koje su bile uz cestu, i u potoku napravi brana. Ova zdanja su brzo razvaljena i voda se počela skupljati, tako da su u noći bile poplavljene obe obale i neprijatelj u potoku. Ujutro 28. decembra neprijatelj je prestao

da pruža otpor. Nekolicina se predala, a nekolicina je nađena smrznuta. Zaplijenjeno je još 8 pušaka i 1 puškomitraljez.

Tako je 28. decembra 1941. godine završeno čišćenje doline potoka Žirovac, a time je oslobođeno preko 80% cijelog kotara Dvor, sem sela Zrin i sela u dolini rijeke Une sa Dvorom. Pod utiskom izjave izbjeglih žandarma i satnije iz Bešlinca o napadu više hiljada partizana i u Dvoru je nastala uzbuna, pa se očekivao napad i na samo mjesto. Zatražena je i pomoć, pa je za obezbjeđenje ceste Kostajnica — Dvor — Bosanski Novi, u Dvor stiglo preko 1.000 neprijateljskih vojnika, koji su odmah po dolasku organizovali neposrednu odbranu mjesta. Zbog ovakve situacije, zatim otežanog kretanja po velikom snijegu i potrebe da se što prije organizuje odbrana, neprijatelj nije odmah nastupao prema slobodnoj teritoriji, sem izviđačkih patrola, koje su naše patrole uspjele da uvijek odbace nazad. Ovaj kratak predah omogućio je sređivanje jedinica i formiranje 2. bataljona PO Banije.

FORMIRANJE 2. BATALJONA PO BANIJE

Poslije završenih borbi u toku kojih je oslobođena cesta Dvor — Rujevac, u sastav svojih jedinica vratili su se borci iz Bosne i vod iz 1. bataljona PO Banije. Komande PO Banije i odreda »Cerkezovac« održale su konferenciju sa svim borcima odreda da bi se analizirale borbe i izvukla iskustva. Zatim su održani partijski sastanci na kojima je zaključeno kako da se sprovede odluka OK KPH za Baniju od 30. novembra, po kojoj je trebalo, čim se za to stvore uslovi, formirati 2. bataljon u sastavu PO Banije.

Na osnovu usvojenih zaključaka od odreda »Cerkezovac: i grupe boraca (voda) iz sela Lješkovac tokom 30. i 31. decembra 1941. formiran je bataljon od dvije čete. Izabran je i određen rukovodeći kadar i to:

komandant bataljona Miloš Čavić; komesar bataljona Jože Hrvat Hong; zamjenik komesara Milan Varićak; operatavni oficir Mušan Jandrić Učo.

Prva četa: komandir Pero Malivuk; komesar Mijo Bobetko Ivica, zamjenik komesara Ignjatija Joka.

Druga četa: komandir Sava Gajić; komesar Vjekoslav Janjić (mlađi Capo); zamjenik komesara Jovo Vranešević.

U 1. četi komandiri vodova bili su: Milan Cvetojević, Nikola Joka i Miloš Suzić, a politički delegati vodova Julček, Vojko Hohšteter i Uroš Slijepčević. U 2. četi komandiri vo-

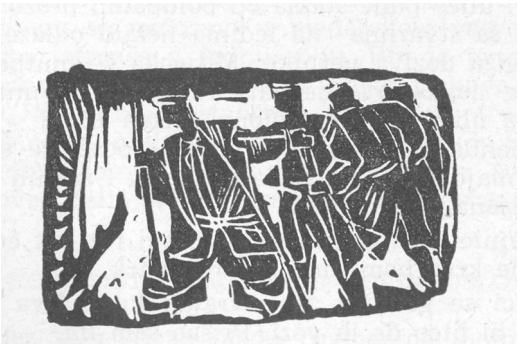
dova bili su: Đuro Crljenica, Ignjatija Jajić i Đuro Mrkšić, a politički delegati Zlatko Cesar, Novak Pribičević i Nikola Smoljanac.

Bataljon je imao oko 250 boraca, a čete su raspoređene tako da prva dejstvuje prema Bosanskom Novom i Otoki, a druga prema Dvoru i selima u Pounju do Divuše, s tim da drži stalnu opsadu oko Zrina, koji je ostao kao preostalo neprijateljevo uporište u slobodnoj teritoriji.

Van sastava bataljona na terenu kotara Dvor ostala je da dejstvuje »Cukurska četa«, pod komandom Gojka Tintora, koja je bila orijentisana prema Vranograču i Bužimu u jugozapadnom dijelu teritorije. Na pravcu Otoka — Bužim djelovala je i grupa od oko 20 boraca pod komandom Nikice Dakića i Bože Skendrića.

Glavni izvor snabdijevanja i popune formiranih jedinica bilo je selo, te Milan Joka, Franc Knebl, Milka Vranešević i drugi politički radnici nastavljaju s upornim radom u narodu, naročito pomažući tek formirane narodnooslobodilačke odbore po selima. Ovakvim radom i formiranjem organizacija narodnooslobodilačkog pokreta stvoreni su dobri uslovi za vođenje uspješne borbe protiv neprijatelja u nastupajućoj 1942. godini pa sve do konačnog oslobođenja.

Ljuban BURIĆ

SELO PERLEZ 1941. GODINE

APRILSKI DANI

Fašistička najezda na našu zemlju zatekla me je u komandi vazdušne odbrane Novog Sada. Još nismo ni omirisali barut, a već je naređeno povlačenje! Luksuznim »kabriolet — fordom« vozio sam komandanta protivavionske odbrane sa najbližim saradnicima prema Sapcu. Prešavši Frušku goru stigli smo rasutu kolonu 51. puka. Da ne bih zgazio nekog vojnika povremeno sam palio svetio. Na mostu kod Klenka upadosmo u još veću gužvu. Oko prelaska preko Save zadržali smo se čitavu noć.

Sabac sa okolinom (prepun vojske svih rodova) ličio je na košnicu. Oko podne, posle trećeg naleta neprijateljskih aviona na Sabac, vojska, pomešana s narodom i decom, krenula je u neredu prema Loznici. Probijali smo se prema Zvorniku, gde na mostu preko Drine naiđosmo na pravi krkljanac i jedva pređosmo na drugu stranu. Put nas je vodio za Sarajevo, preko Han-Pijeska i Podromanije. Na ulazu u Sarajevo ukazala se tužna slika: ulice pune stakla od polupanih prozora razrušenih kuća; ljudi sa stvarima na leđima nekud odlaze; sa Begove džamije hodža doziva vernike; Miljacka se mutna valja ispod Principovog mosta; radnje zatvorene, život zamro. Po koji žandarm na ulici upućuje kolonu prema Ilidži: »Tamo je Vrhovna komanda!« Novi naleti »štuka« posejaše smrt. Oko 11 sati jedan major okupi preostalu vojsku i suznih očiju saopšti da je potpisana kapitulacija:

— Vojnici — zagrcnu se — pravi rat tek ćemo objaviti! — i nestade kroz bombama razoren park.

Vojnici se grupišu za povratak kući. Dva oficira traže šofera koji bi hteo da ih vozi. Prišao sam im.

— Kaplare, znaš li puteve prema moru? Idemo za Englesku, samo nikom ni reči!

Odveli su me do garaže nekog hotela da pregledam vozila. Upalio sam motor nove »olimpije«. Rekoh oficirima da hoću prvo sam da isprobam kočnice. — Samo žuri da što pre idemo — odgovoriše oni. U kolima je bilo divno ćebe sa natpisom »Ilidža«, bluza sa činom kapetana, akten-tašna i pištolj.

Čim sam krenuo uhvatih pravac Bosanski Brod, pretpostavljajući da kod Zvornika neću moći da predem Drinu. Uz put sam povezao još dva vojnika i jednog civila. Više nisam ni mislio na oficire. Ali u Visokom mi oduže kola prethodnica neke naše jedinice. Pošto pešice stigosmo u Zenicu, uhvatismo jedan teretni voz koji nas doveze do Doboja. Tu su me i zarobili Nemci.

U sabirnom logoru Nemaca video sam nepojmljive prizore mučenja ljudi. Iscrpene glađu, zarobljenike je šibala susnežica na goloj poljani. To je trajalo danima. Nemci počinju selekciju zarobljenika. Preko glasnogovornika saopštavaju da prvo izađu vojnici nemačkog porekla, zatim Mađari, Slovaci, Rumuni, a Srbi da ostanu na kraju. Stajao sam sa svojim Perležanima i savetovao se kako da se izvučemo. Pridružih se grupi Slovaka i rekoh na izlazu ime jednog mog druga:

— Kurai Jano.

Tako sam stigao do pomoćnog logora, gde se ponovo vršila selekcija i transport. Sa Savom Simićem, koji je izašao kao Mađar, došao sam vozom do Bosanskog Broda. U vagonu smo se poverili jedan drugom da smo Srbi i, na našu veliku radost, kolege — šoferi.

Most na Savi je bio porušen, pa nas ukrcaše u jedan šlep koji pretovaren poče da tone. Ljudi u panici poskakaše u Savu. Nekoliko vojnika se udavilo. Sutradan smo prešli Savu i došli do Vinkovaca, a zatim do Erduta, gde smo prešli Dunav i stigli u Bogojevo. Marš-rutu je određivao Sava Simić. Međutim, u Bogojevu se nađosmo u mađarskom zatvoru. Oko 50 ljudi sa decom strpaše u jednu sobu. Bio je to pravi pakao. Gladne i žedne proteraše nas opet preko Dunava, zajedno sa kolonistima. Ja i Simić nastavismo sremskom stranom i posle pet dana pešačenja, obilazeći naselja, stigosmo do Slankamena. Tu smo prešli Dunav. Najzad sam se našao u svom Perlezu gde sam proveo detinjstvo, a pred sam rat postao i član KPJ.

RAD KOMUNISTA PERLEZA U NOVIM USLOVIMA

U Perlez sam stigao među prvima od mobilisanih vojnika i odmah potražio Petroviča koji mi je ispričao šta se desilo pred ulazak nemačke vojske.

Događaji od 27. marta uzbudili su i Perležane. Narod je bio zbunjen pozivom u vojsku i starijih godišta. Učesnici iz prvog svetskog rata bodrili su jedni druge. Imućni seljaci zakopavali su stvari od vrednosti. Deca su »ratovala« ali niko nije hteo da bude »nemačka vojska«. Vođe Kulturbunda: Toni Deker, Peter Šnajder i drugi opominjali su roditelje da spreče deci odlazak u tada formiranu nacionalnu stražu, jer će ući u »crni spisak«.

6. aprila 1941. godine »štuke« su preletale Perlez, na putu za Beograd. U selo je naišao deo nekog konjičkog puka. Nemački lovci su mitraljirali tu kolonu u selu. Kod kafane Ferike Černog oficire su dočekale mesne Švabe Šnajder, Derler, Kitlberger, Grob i Sulik i razoružale ih, a jednog i išamarale. Njihove kokarde, epolete i opasače uzeli su »za uspomenu«, pronoseći vesti da nailazi nemačka vojska. Vojnici su bacali oružje i napuštali svoje jedinice. Ubrzo je jedna grupa Švaba razoružala i ostale. Od Cente se pojavio na motociklu nemački oficir sa dva pratioca i prihvatio prve zarobljenike. Samo je manja grupa konjičkog puka izbegla zarobljavanje.

Do koje mere je bila organizovana peta kolona u Perlezu govori činjenica da su već prve nemačke jedinice dočekale domaće Švabe obučene u nacionalsocijalističku nošnju. Švabice su izašle u tirolskim haljinama i posluživale nemačke vojnike sendvičima, pivom i rakijom.

Tako sam, po dolasku u selo, video švapske stražare pred opštinom, mlinom, na raskrsnicama i železničkoj stanici. Bili su nadmeni prema Srbima, a prema nekolicini Jevreja i Cigana krajnje nečovečni. »Ortslajter« (vođa mesne grupe) kulturbundovaca postao je Peter Šnajder koji je, sa Paulom Tilingerom, po instrukcijama Janka Sepa, formirao nemački opštinski odbor sastava: predsednik Paul Dokendorf, potpredsednik Mišika Mec, beležnik Franja Šmit, a članovi odbora Peter Šnajder, Filip Ferdinand, Josip Maršal, Peter Deker, Stefan Majsner, Hans Šir, Mihael Avender i Franja Martin Paprika (koji je više godina za vreme stare Jugoslavije bio potpredsednik). Od starih službenika opštine zadržani su samo Slavko Miškov, Duško Pavlov i Andrija Martinenko (poreklom Rus).

Nemačke porodice su grupisane u četiri celine: »Horst Vesel«, sa 49 porodica, čiji je vođa bio Lorenc Turn; »Herman Gering« sa 49 porodica, vođa Jakob Opels; »Adolf Hitler« sa 56 porodica, vođa Stefan Krajner; »Leo Šlageter« sa 55 porodica, vođa Ferdinand Kvera.

Na svakom koraku propagandni plakati o velikoj misiji nemačkog Rajha u novoj Evropi i poziv narodu na mir, red i

rad. Dobošar je ponavljao naređenje o obaveznom predavanju oružja i vojne opreme. Kod antifašista su vršene premetačine, a bez »ausvajsa« nije se moglo ići van sela.

* *
*

Krajem aprila stigli su Rada Jerkov i Milan Ličina, članovi KPJ, pa smo posle nekoliko dana održali prvi partijski sastanak. Dogovorili smo se da Rada ide u grad i preko ranije veze dobije instrukcije za rad, a ja da se ne vraćam u Beograd već da se smestim kod ribara. Samo je Rada imao pištolj. Trebalo je ispitati mogućnost sastajanja van sela, u šumi.

Iz kuće sam se preselio u okolinu Blage' Kristića s kojim su radili Milan Todorov, Steva Kristić i drugi. Tu sam upoznao i Mitu Odadžića, invalida bez jedne noge, nepismena ali poštena čoveka koji je ovde proveo 25 godina kao šumar. Odmah sam se uverio da su i on i njegova žena Dada simpatizeri naše Partije. — Znam ja Beli, ko si i šta si. Slušao sam da se vaša organizacija bori za sirotinju i da vas gospoda zbog tog mrzi, pa bih i ja da vam pomognem. Hoću nešto samo tebi da poverim. — Doveo me do useka i, razgrnuvši korov štapom, otkrio pušku. Jedva nađoh reći od iznenađenja da mu se zahvalim.

— Dođi uveče pa je odnesi. U slami sam ostavio i 25 metaka. — Čak mi je obećao da će pokazati mesto gde mogu isprobati pušku. Kad mi je predao metke, stisnuo sam mu ruku i poljubio ga. Od Blage sam saznao više i o čika-Miti i o ostalim ljudima iz naše sredine: ribarima i svinjarima.

— Svi su naši prijatelji. Čika-Mita je dobar kao majka. Dušu bi dao za čoveka. Smeta mu samo što nema nogu —• odgovori Blaga ne znajući za prave razloge mog interesovanja za ove ljude.

Iste noći smo ja i Blaga uzeli pušku i otišli u šumu da je isprobamo. Blaga je mnogo voleo oružje. Bio je jedan od najboljih strelaca u vojsci. Pucanj je parao tihu proletnju noć. Sutradan smo prema uputstvu čika-Mite našli jednu šup-,lju vrbu i pretvorili je u naše skladište. Istog dana stigao je iz vojske i treći brat Milo i predao mi nov pištolj sa deset metaka. Prihvatio je moje sugestije za okupljanje ljudi. Njemu smo, kao železničkom službeniku, stavili u zadatak da se vrati posao i prikuplja informacije o kretanju transporta.

Vraćajući se u šumu sa Blagom,, upozorio sam i njega na potrebu okupljanja ljudi za borbu. On je sumnjičao u ljude Posle onako brze kapitulacije.

Jednog dana Rada je svratio u našu kolibu pre ugovorenog sastanka i obavestio me da je u Petrovgradu od Miloša Jovanova, sekretara Sreskog komiteta KPJ, primio> nova uputstva za rad. Doneo je i jedan primerak kratkog kursa Istorije SKP (b).

Moramo okupiti omladince u čitalačke grupe; sakupljati priloge u novcu, hrani i odeći; pribavljati lekove i nastaviti sa prikupljanjem oružja.

RAT I REVOLUCIJA

Događaji su se počeli odvijati većom brzinom. Naišao je i neki Pera iz Kikinde koga zbog stalne uzrečice nazvaše »Baš«. Priča da je na granici razoružana karaula i da je u okolini Kikinde bilo hapšenja. Tek što je Baš otišao, naišla je nemačka patrola i ispitivala šumara koje sve bio ovde i gde je otišao. 19. juna prošle su kroz Perlez veće motorizovane jedinice prema Rumuniji čiji nam je pokret objašnjen tri dana kasnije, 22. juna, napadom Nemačke na SSSR.

U NOVIM USLOVIMA

Bio je to dan velike živosti. Švabe u Perlezu likuju: »In zwei Monaten ist alles fertig, Russland kaputt.«

Radio-aparati trešte sa prozora švapskih kuća, a mi se nadamo brzoj pobedi Crvene armije. Oživele su ulice i pijace. I žene komentarišu događaje. Podnapiti ljudi izlaze iz kafana i viču: »Ziveo baćuška!«

Sutradan, 23. juna, selo je bilo preplavljeno plakatima sa parolama i karikaturama o prodiranju nemačke vojske kroz Sovjetski Savez i predaji čitavih divizija Crvene armije. Fotografije prikazuju sovjetsko stanovništvo kako »pozdravlja oslobodioce od komunističke tiranije«. Na posebnim plakatama čitamo između ostalog: »Komunizam razara porodicu. Komunizam razara naciju. Boljševizam se bacio blatom na najveću svetinju-majku. Komunizam može biti ostvaren samo onda kad se žena istrgne iz porodice. ..«

Bili smo zbunjeni propagandnim pritiskom kojim se pažnja masa skreće sa pravih ciljeva fašističkih osvajanja. Varan od režima u prošlosti, seljak je lako mogao nasesti ovim fantastičnim parolama. Okupacione vlasti su našle i saradnike među viđenim Srbima, u prvom redu intelektualcima. To su bin Aleksandar Atanacković, učitelj u Perlezu (u školskom dvorištu govorio narodu o potrebi antikomunističke borbe, velica-j

jući Hitlerov »novi poredak«), Ljubomir Ivkov i njegov brat (poznati odranije kao veliki protivnici naprednih ideja).

Situacija se sve više zaoštravala. Od Žurša Kamenka dobio sam policijski pištolj sa osam metaka i jednu ručnu ofanzivnu bombu. Sastanke sa Milošem Jovanovim smo održavali u šumi ili vinogradu Marka Kozlovačkog, gde nam je Miloš davao uputstva za rad ćelije KPJ u Perlezu, ukazujući i na naš sektaški stav.

— Rusi će brzo polomiti zube fašistima. Mi moramo stvarati kadar za partizanske odrede. Sa napadom na SSSR i mi komunisti objavljujemo rat fašizmu — podvlačio je Jovanov.

Švabe su bile stalno u pokretu, regrutujući kadar za SS diviziju. Približavala se žetva. Šef policije Franc Man, inače stolar, raspoređivao je patrole za kontrolisanje polja. Sa Srbinom, Hrvatom i Mađarom obavezno je morao biti po jedan Nemac.

Krajem jula Rada je svakog od nas zadužio da pripremi po jednog ili dva skojevca za kurirsku dužnost. Za kurire su predloženi: Maša Žebeljan, Draga Ličina, Velja Padejski, Sava Pere i Milorad Žižić. Sastanak smo održali u kući Milana Ličine krojača. Na kraju sela, okrenuta polju i vinogradima, bez Švaba u susedstvu — kuća je bila idealna za naše sastanke.

Stigao sam u šumu gde su me čekali čika-Mita i Blaga. Blaga je bio nepoverljiv prema mom poslu. Tek što sam legao uznemirio me panikom da od Umke nailazi policija, a kada sam se našao u zaklonu kraj oružja, dodao je posle izvesnog vremena smejući se:

Stalno govoriš kako moramo biti budni pa sam 'teo da vidim koliko si oprezan na spavanju!

Kad su iz sela stigli svinjari doznali smo da je više godišta srpske omladine pozvano na rad. Nagovorismo čika,-Mitu da ode u selo i sazna o čemu se radi. Dada strahuje da se Mita ne opije i ne izbrblja: — Oće on kad je malo potkvašen i u brk da ćipi. Cika-Mita je stigao pre no što smo očekivali i izvestio da će svi mlađi ljudi morati po šest nedelja da rade kod Švaba. — Neću im ja ići makar me obesili! — odlučno reče Blaga.

Još za dana sam otišao u selo i svratio do Ličine.

— Dobro je što si došao. Sutra u devet časova sastanak kod Dade. Raspravljaćemo o važnim stvarima.

Sutradan, sa revolverom u džepu, stigao sam do parka. Pratio sam kretanje drugova koji su dolazili kod Rade na sastanak (kuća je bila jedva sto metara od opštine). Domar mu je bio neki Kiper, pošvabljeni Mađar, od koga se i on sam

morao čuvati. Ušao sam poslednji u Radinu momačku sobu, gde su drugovi sedeli u mraku i šaputali. Rada me predstavi nekom nepoznatom drugu i odmah otvori sastanak. Obavestio nas je o partijskom savetovanju ne govoreći gde je održano i s kim. Izneo je ukratko političku situaciju i izložio postavljene zadatke. Po njegovom izlaganju »rat će trajati najduže do kraja zime«; treba mobilisati članstvo za partizanske odrede koji su na severu već formirani; mi ćemo se uključiti u odred za srednji Banat koji treba da se formira; za odlazak u odred spremiti toplo odelo, obuću, ćebe; naoružati se čime bilo. Petrovič se šalio na svoj račun da bi ga prvo trebalo obučiti u rukovanju puškom jer je bio »škart« za vojsku. Ličina i ja smo ćutali.

Uzeo je reč nepoznati drug:

— U odred će ići oni drugovi koji su politički kompromitovani. Treba im naći zamenu za rad u masama. Vojni komitet će od legalnih drugova formirati udarne grupe jačine 3—7 ljudi, koje će dejstvovati samo noću. Žito će uskoro biti po avlijama i na salašima. Ne sme se dozvoliti da našom pšenicom hrane hitlerovske horde. Akcije treba da vrše najmanje sumnjivi drugovi i to iz drugog kraja sela. Treba onemogućiti vatrogascima da spreče požar, zato sabotaže izvoditi istovremeno na više mesta. . . .

Govorio je dugo, naglašavajući važnost izbegavanja nacionalne službe. Podvlačio je značaj teoretskog rada, patriotskog vaspitanja naroda, sakupljanja priloga, municije, oružja, lekova, hrane itd.

Rada i ja smo isticali složenost našeg rada, jer su Nemci maltretiranjem zaplašili narod. Rekli smo drugu ko su fašistički funkcioneri u Perlezu (Đula Derler, Hans **Sir, Svob** i dr.). Petrovič je primetio da i među Švabama ima dobronamernih ljudi. — Eto, baš otac Đule Derlera se ne slaže sa postupcima Nemaca, pa ni svoga sina. Takav je i Turn iz **Sanca** koji odbija da redovno ide u Kulturbund. Mnogi pričaju da podpredsednik Mišika Mec lepo razgovara sa svima. Stari Dokendorf opominje svoje da budu pažljivi prema Srbima. Ne bismo smeli sve u jedan koš trpati! — završio je Petrovič koji je imao advokatsku kancelariju te je mogao da pribavi više podataka o ljudima.

Posle ovog sastanka nas šestoro smo se pripremali za odlazak u partizanski odred a direktivu smo čekali desetak dana. Dotle su već izvršene neke akcije u Melencima, Kumanima i drugim mestima te je nastalo hapšenje, a ubrzo streljanje i vešanje u Melencima. U prvoj grupi streljan je i Perležan Dimitrije Milovanov. Izdato je specijalno saopštenje da

će oba sela biti bombardovana. (Avioni su jedne nedelje stvarno nadletali selo ali nisu bacali bombe).

— U četvrtak između 10 i pola 11 — rekao mi je Rada — treba da budeš u Petrovgradu, ali naoružan. Setaš levom stranom Ečanske ulice, od bunara ka klanici. U levoj ruci držiš »Ošišani jež«. Prići će ti čovek i upitaće: »Jesi li doterao marvu na klanicu?«, a ti mu odgovori: »Ne, nisam je doterao, ali sam došao da se zaposlim«. On će te pozvati da pođeš s njim, a ti mu onda predaj ovo pismo.

Koliko mi je godilo to poverenje! Spremio sam se, napunio pištolj i u svitanje pošao peške. Od Ečke me je povezao jedan Stajićanin. Ušao sam u grad čitav sat pre zakazanog vremena i strepeo da me neko ne prati. Proverio sam ulicu, ugledao bunar i prišao klanici. Srce mi je lupalo od uzbuđenja, časovnik kao da je sporije radio. Tačno u 10 časova bio sam na uglu ulice, obazrivo izvadio iz džepa »Jež« i pošao, motreći svaki prozor, kapiju i dvorište. Ulicom tek ako pređe po koja žena. Ovde-onde u grupicama igraju se deca. Odjednom, na oko sto metara, izbi mlad čovek. »Da li je on?« Ruka mi je na revolveru u desnom džepu. Simpatičan ozbiljan mladić, sa kačketom na glavi, pita blago: »Jesi li doterao marvu na klanicu?« — I sve se dalje odigralo prema već primljenim Radinim uputstvima. Predao sam mu pismo i primio drugo. Nisam ga pitao ali bih rekao da je on onaj nepoznati što je prisustvovao sastanku u Radinoj kući.

Vratio sam se u Perlez i predao Radi pismo koji, čim ga je pročitao, reče: »Radimo za sada po starom.« Uveče sam se sastao s mojom grupom: Slavkom Grujinin, Kamenkom Žuršem, Milenkom Srdanovim, Đorđem i Veljom Padejskim i izbeglicom Aleksom Radukinim. Obavestili su me o negodovanju radnika na vršalicama što rade od 3 do 21 čas. Perleške Švabe su uznemirene vestima o paljenju pšenice i stalno su u pokretu. Rada je došao do informacija (preko Emila Kajzera, poznatog brbljivca, inače činovnika u opštini), »da bi Srbe trebalo iz ovog kraja raseliti«.

Razgovarao sam i sa ribarima Nikolom Krstonošićem, Mirkom Zivanovićem, Stevom Ćirićem, Stevom Kristićem, čobanima Vašom Vladuljem, Veljkom Opavačkim i nekim svinjarima. Svaki je bio spreman da ponešto učini za nas. Najviše mi se svideo Steva Zurš koji je kao zarobljenik iz prošlog rata učestovao u velikoj oktobarskoj revoluciji. Iako nepismen, pažljivo je pratio politiku. Za razliku od ostalih on je prognozirao da će rat Nemačke sa Sovjetskim Savezom trajati najmanje dve godine. Blaga je bio nepoverljiv prema ljudima.

Kada sam mu predložio da od ribara formira jednu ili dve trojke radi paljenja nekoliko švapskih kuća, zavrteo je glavom:

— U grupi ti oni to neće uraditi, dok bi pojedinačno učinili čak i više od toga.

Pristao sam i na pojedinačno angažovanje ljudi. Pitao sam ga u koga u selu ima najviše poverenja, a on je imao svakom nešto da zameri.

KROZ AKCIJE

1. septembra 1941. godine u Perlez je doprla vest o formiranju srpske vlade »nacionalnog glasa« pod predsedništvom Milana Nedića. Izdata su specijalna saopštenja o značaju i važnosti ovog »istorijskog događaja« za srpski narod. Pronele su se vesti o uspostavljanju srpske žandarmerije i vojske. Stigli su i prvi agitatori — oficiri. M pojedine Švabe nisu odmah shvatile suštinu stvari. Dogovorili smo se na sastanku da objašnjavamo da je to izdaja a ne spas srpstva, da se na taj način želi uvući srpski narod u bratoubilačku borbu.

Ubrzo su u opštinsku upravu Perleza ušli: Pali Ric i Geza Gotva (Mađari), Janko Babuška (Hrvat), Ljuba Ivkov i Stevan Balnožan (Srbi). Tek sada je nastala zbrka. »Gotovo je! Naši ulaze u opštinu, blizu je kraj. Drmnuo je »baćuška«, — govorili su neobavešteni. Stižu i vesti koje još jače potresaju perleške Švabe: prvo, da je poginuo Josip Šnajder, jedan od dvojice primljenih u SS-diviziju, zatim telegram o pogibiji Josipa Perkovca i najzad izveštaj da je Matija Veršing ostao bez oka. A kada su stigli posmrtni ostaci dvojice esesovaca, pripadnici Vermahta su zabranjivali da se na pogrebu plače, što je supruge — Švabice ogorčilo. Naše pristalice su koristile ovaj momenat i proturale vesti da je malo živih ostalo i od drugih Švaba na frontu.

Sastajali smo se svakodnevno što je palo u oči policiji, ali mi na to nismo obraćali pažnju. Bili smo uvereni da će se rat završiti u toku zime, a povlačenje Crvene armije »samo je taktičko uvlačenje fašističkih snaga u dubinu Rusije«. Jedne večeri Rada mi reče da onu staru pušku od čika-Mite, za koju imamo samo dvadesetak metaka, treba skratiti i podesiti da se može nositi ispod kaputa, pa odneti u Petrovgrad.

Nije mi bio po volji ovaj zadatak, ali sam ga ipak izvršio. Sad je tako skraćenu pušku trebalo nekako preneti u Petrovgrad. Nagovorio sam svoju snaju da poteramo bostan u Petrovgrad. Pušku sam zakopao i stavio u šarage ispod slame i lubenica.

Sve je išlo dobro do Ečke, prepune Švaba. Ali na prilazu trošarini počeo me oblivati znoj. Tamo je stajao policajac u crnoj uniformi. Švaba, je mirno posmatrao rad trošarinca, ne prilazeći ni jednim kolima. Da li će takav biti i kad pridem? Najzad smo mi na redu. Plavokosi policijac nas nije ni pogledao- Laknulo mi je. Bilo je tek 8 časova, što znači suviše rano za sastanak. A šta ću ako brzo prodamo lubenice? Snaji ne smem reći ništa, umrla bi od straha. Staviću omotanu pušku u vreću sa tri-četiri lubenice i ostaviti u stranu, a snaji objasniti da je to za jednog druga iz vojske. Tako sam i uradio. Svet se nije mnogo interesovao za lubenice.

Vreme je da pođem na vezu. Za četvrt časa stigoh na određeno mesto. Novinama udaram u levu nogu. Od drugog ugla mi priđe nepoznat mladić. Izmenjasmo ugovorene reči. Odveo sam ga do kola, gde sam zatekao snajku kako sedi kao »urečena« bez mušterija. Problem je sada. predati drugi džak s puškom. Sinu mi kroz glavu: tresnuću jednu lubenicu o zemlju i skrenuti pažnju ljudi. Sve je išlo po planu. »Pogledaj narode, kakva je!« i snažno tresnuh lubenicu o zemlju. Sve se oči uperiše u razmrskanu lubenicu. Drug hitro priđe i za nekoliko sekundi džak sa lubenicama već je bio na biciklu koji ubrzo iščeznu. Obrisah znoj sa čela.

U selu je tada trebalo formirati grupe koje bi razoružavale švapske patrole. Obilazili smo i pripremali ljude. Petrovjć je dočekivao u advokatskoj kancelariji, a Milan, šijući odela, sa svakim je nešto i politički »krojio«. Još mi je ostao najstariji brat Živa, čobanin, koji se, istina, slabo bavio politikom, ali je bio nepomirljiv protivnik Švaba. Uživao je priličan ugled kod gazda čije je ovce čuvao. Zatekao sam ga kod ovaca. Razgovor smo počeli oko mleka, paše i njegovih gazda.

— Većina gazda ne voli Nemce, ali se i Rusa boji. Ne vole što tamo nema bogatih. Niko neće da se hrani na kazanu. A sa Rusijom nešto nije u redu. Dok si od Lisula dovlačio knjige, glavu si mi punio o raju u Rusiji, o njihovoj sili. Gde je sada ta sila? Jake su Švabe. Šta mi golaći i prosti čobani tu možemo?

— Pitaš gde su sada Rusi? Oni snose najveći teret rata. Dužnost je svih naroda da se odupru okupaciji, da ruše pruge, sabotiraju u fabrikama, pale i uništavaju sve što Hitlera čini snažnim, ubijaju istaknute fašiste. Trebalo bi da i ti okupiš svoje prijatelje čobane i gazde i razgovaraš s njima da vidiš sta misle. I mi treba da imamo partizanske odrede. A njima .le potrebna hrana, odeća, obuća, oružje, lekovi, novac, vojna oprema.

Vrteo je sumnjičavo glavom. — Ne, Beli, ja sa svakim ne sprežem! Skoro svi čekaju šta će uraditi Rusi i Englezi, i ja mislim da treba sačekati, a ne glavom o zid.

ZAR DA SLUZIM ŠVABE ...

Posle razgovora sa Živom, potražio sam šumara.

— On i tvoj Blaga nešto traže! — reče mi njegova žena Dada. Idi za njima prema »Bajboku« i viči. Ako nisu tamo, traži ih u Carskoj bari.

Brzo sam našao Blagu kako gazi po mulju i doziva čika-Mitu. Ispriča mi uzbuđen da traže jednog druga. Ranjen je, kažu, negde kod Stajićeva. Pobegao je u ovom pravcu. Reče mi da je ranjenik suvonjav čovek-zove se Slobodan. Moramo ga pronaći do ponoći, dok Rada ne dođe. Uputili smo se preko Valjaonice i Spahijske šume. Svaki čas osluškujemo okolinu. Pored Konjskog puta naiđosmo na Stevu Cirića gde leži pred svojom kolibom. Rođak nam je, pa se osmelismo da mu poverimo šta tražimo. Steva je pravi šumski polupustinjak i zna da čuva tajnu. Odmah nas upozori da ranjenog druga treba tražiti u blizini spahijskih kubika.

Dogovorismo se da sva trojica krenemo u potragu.

Steva je čamcem ubrzo nestao u prohladnoj noći. Blaga se uputio prema Spahijskoj šumi, a ja sam morao da pregazim baru široku jedan kilometar. Sav blatnjav i umoran, bez traženog ranjenika, zatekoh Radu u senci velike topole. Reče mi da u Ečki i Stajićevu vlada prava hajka na ljude pa nije isključeno da i na nas naiđe patrola. Zato bi trebalo da se povučemo u selo- jer se o nama »svašta već priča«.

— Čuo sam da te traži Cint, reče mi, pored ostalog. Hoće da kod njega voziš autobus za Pančevo. Odbi tu ponudu, dok ne pitamo šta o tome misle naši.

I zaista, sutradan se pojavi zeleni autobus, a ubrzo zatim ugledah Jožiku, sina Stevana Cinta iz Opova, vlasnika autobusa. Odmah me salete sa zahtevom da se primim te službe.

Stomak mi se prevrtao pri pomisli da treba da radim za one koji pozdravljaju sa »hajl!« ali sam se uzdržao.

— Hvala vam, Joži, rekoh mu. Rado bih se zaposlio, ali mi je zdravlje dosta loše. Zbog toga i provodim dane ovde po savetima dr Radulovića i Kamenkovića. Autobus nije laka stvar — defekti, pranje, paketi, putnici, nervoza — sve bi to na mene delovalo.

Posle svih njegovih navaljivanja i obilatih obećanja oj uslovima rada, primenih Radin savet:

— Joži, javiću vam za šest do sedam dana. Prvo moram videti s lekarom.

Pošao sam u selo i, da ne bih skrenuo pažnju Švaba na Kadu, prvo potražih Petroviča. On me obavesti da je Rada iznenada negde otputovao.

Vedar i raspoložen, inače dobar teoretičar, Petrovič mi je pričao o novostima u selu. Govorio je o držanju inteligencije u selu i pri tom podržavao župnika Filipa Lokajčeka kako sa predikaonice uzdignute ruke i sa dva prsta »blagosilja i savetuje« vernike. I dok je Petrovič hodao po kancelariji kao po crkvi, ušao je njegov poslodavac dr Primović sa jednom strankom i prekinuo naš razgovor.

Potražio sam Milu Žebeljana, Lađika i čika Jozu. Oni su izbegli razgovore sa mnom. Digao sam zauvek ruke od njih. Radu sam pronašao tek drugog dana. Bio je raspoložen jer je pronašao ranjenog druga.

— Zrno je ušlo iza uha i prošlo kroz obraz, reče mi. Previli smo ranu i već se bolje oseća. Smestio sam ga kod kovača Slavka Reljina. A bio je baš tamo gde ste ga tražili. Naišao je na Slavka Živanovića, a zatim se javio Miti Živanoviću dok nije došao gde treba. Moraćemo spremiti još neko sklonište. To su mi rekli Miloš i Žarko kad sam ih obavestio. Pomenuo sam im i mogućnost da se zaposliš. Rekli su mi da bi trebalo da se prihvatiš baš tog posla i da ne gledaš na platu. Uča je posebno insistirao da svugde imamo po nekog druga za specijalne zadatke.

VELJA SKOJEVAC

Rastali smo se. Obuzimala me neka jeza od kontakta sa Švabama. Kako će na to gledati narod? Zar moram ostaviti Blagu, čika-Mitu, ribare i svinjare?

Spremio sam radno odelo i odneo Ivi Stančiću da mi na džep kombinezona ušije zip za pištolj. U određeno vreme stigao sam na zakazani sastanak. Stražu je držao Milovanov brat Draga. Diskutovali smo gotovo šapatom. Dnevni red je bio: analiza slabosti, kandidovanje novih članova KPJ, formiranje odbora Narodnooslobodilačkog fronta, prilozi u hrani i lekovima. Petrovič je razvio teoriju o individualnim osećanjima ljudi i uticaju okoline u čemu sam ga prekidao. Smatrao je da kod većine ljudi preovlađuje mržnja prema okupatoru, pri cemu sam ga upozorio da je to samo na rečima.

Složili smo se da predložimo za prijem u KPJ Nikolu Avakumovića, siromašnog ribara i Savu Perca, trgovca, a za

kandidate Aleksu Radukina, mesarskog radnika — izbeglicu iz Beške, Radu Nanića, Dragana Bulata, Milenka Srdanova, Kamenka Žurša, Slavka Grujina, Živka Ivanova, Milu Miškovića, seljake i Dejana Pavlova študenta medicine. Nešto više diskusije bilo je oko kandidovanja Žurša, Srdanova i Grujina jer su ranije bili u opštinskoj policiji. Selo smo podelili u četiri rejona, s tim da svako od nas drži po jedan. Dalje, da se od 19 skojevaca, koliko ih za sada imamo, formira pet aktiva čiji bi sekretari bili: Maša Zebeljan (rezerva Milorad Zižič) za Šanac; Milenko Todoreskov (Draga Ličina) u sirotinjskom kraju; Živojin Popov (Mila Avakumović) za centar sela; Dušan Zorić (Živa Zebeljan) u kulačkom kraju, dok bi peti činile izbeglice sa sekretarom Milanom Vučkovićem.

Posebno važan zadatak Skoja bio je — pojačati propagandu da omladina izbegava tzv. nacionalnu službu. Omladinci su zaduženi da prate kretanje Švaba, da vide imaju li oružja, da li se zaključavaju u kuće, ko im dolazi i šta se u kući priča.

Bilo je reči i o sakupljanju priloga. Zaključeno je da na tome treba raditi još više i ukazivati ljudima na značaj priloga za razvoj NOB-e, Na kraju sam, u dogovoru sa Radom, postavio pitanje mog zaposlenja, pri čemu je samo Ličina izrazio bojazan da bi se to u narodu moglo protumačiti kao služba okupatoru. Tako je, posle sedam časova, završen ovaj sastanak.

Uveče sam sačekao autobus kojim je upravljao Jožika, a naš skojevac Velja Padejski bio mu je kondukter: dizao je kofere na krov, prao kola, pumpao gume i si. Seli smo u kafanu Ferike Černog. Tu sam saopštio Jožiki da mi je lekar odobrio da vozim autobus, samo ne smem raditi teške poslove, da se moram redovno odmarati i dobro jesti.

— Pa ja ću sve raditi, ti samo vozi — reče Velja, shvativši moj izgovor.

U kafanu su ušli neki manšaftovci[1], a kasnije i pekar Kitlberger. Pogledao nas je i jedva se javio. Zatim su ušla i dva nemačka oficira. Gledao sam oko sebe i milovao pištolj u džepu, misleći o tome u kakav sam kavez uhvaćen. Dogovorili smo se da dođem ujutro, a zatim sam s Veljom pošao kući.

PARTIJSKI KURIR

Sutradan sam čitav sat ranije otišao da pregledam motor i isprobam kočnice. Prvi put sam posle šest meseci seo za vo-

[1] **Od reči »Wehrmannschaft« — naoružano ljudstvo. To** su **domaće Švabe kojima su nemačke vlasti dale oružje za vršenje policijske službe.**

lan- Iz kafane je jurnulo dvadesetak putnika, među njima i nekoliko Švaba, tiskajući se na prednja sedišta. Velja je dizao kofere, a Jožika naplaćivao karte. Tako je počeo moj »specijalni« zadatak.

Redala su se sela. Najduže smo stajali u Opovu kod gazdine kuće. Stari Cint se obradovao kad je video da sam već stupio na posao. Prava najezda putnika bila je u švapskim selima Glogonju i Jabuki. — Feri, kom, Kati, šnel! Da ist Plac! (Feri, komm, Kati, schnell! Da ist Platz!) — zgadilo mi se slušajući ih.

Na ulazu u Pančevo zaustavili su nas kod trošarine radi pregleda prtljaga i legitimisanja putnika. Najzad smo stigli u centar, pred kafanu Seje Ljiljak. Prilično umoran ušao sam u kafanu.

— Beli! Otkud ti? Mislila sam da si već u šumi! — prosto se razdra ova Srpkinja slobodarskog duha.

Pošto srno sa Jožikom ugovorili odmor i hranu kod Seje, krenuo sam u grad. Pripadnici Vermahta vršljaju svuda. Grad je prepun plakata, saopštenja, kiosci prenatrpani novinama. Policija u grupama goni Gigane i Jevreje na rad, a pojedini pripadnici »više rase« pljuju ove jadne ljudske senke.

i Pri povratku su putnici bili pretežno Švabe iz Jabuke i Glogonja, jer su imali prvenstvo u autobusu. Ta me je nepravda još više potresla. Kada smo ulazili u Perlez primetio sam među ostalim građanima i Petroviča da čeka autobus. Tražio je Velju da mu preda neko pismo za Pančevo. A^elji sam skrenuo pažnju da motri na putnike i prati one koji sede iza mene. Kola sam ostavio u garaži i navratio kod Save. I on i Milka su se obradovali mom dolasku. Mali Anđelko je bio kod pitomih zečeva, pa smo nas troje mogli slobodno i otvoreno razgovarati. Počela je Milka.

B — Dugo smo ja i Sava divanili i odlučili da pomognemo vaš rad.

Ohrabren tim uspehom, pošao sam kod Zive, ostavljajući za sobom jedan mučan dan.

Sledeče večeri sačekao nas je Rada. Došao je, kaže, da rezerviše mesto u autobusu do Pančeva. Mesto mu je obezbeđeno pozadi mene, pa smo sutradan pomalo i razgovarali. Interesovao se za Starčevačku ulicu, gde smo odšetali zajedno. . sao J[e] u broj 40, a mene ostavio da motrim hoće li ko ući ili zaći i[z] kuće. Zadržao se oko četvrt sata. Izašao je zadovoljan.

L — Eto, već imamo koristi od tvog rada na autobusu, torkom i petkom dolaziće neko kod autobusa, tražiće te pola

sata pre polaska i pitati: »Da li je Dedi stigla građa?« a ti ćeš odgovarati: »Mislim da nije sva«. Od njega ćeš primati poš_ šiljke.

Iz Pančeva smo pošli bez teškoća. Dok smo stajali u **Opovu** Rada mi je saopštio da će se preko mene održavati partijske veze između Petrovgrada, Perleza i Pančeva. Sve sam manje mogao raditi u selu. Odlazio sam neredovno na sastanke u svoj rejon.

Deljenjem Stajićevsko-petrovgradskog odreda na dva dela, novembra 1941. godine, i njegovim pokušajem da odstupi u Srem i Srbiju nastala je za nas prilično teška situacija. Odred je pošao a nije dovoljno poznavao ritski teren, pa je po kiši i magli zalutao tako da su se dve grupe, negde u blizini dolme kod Dunava, međusobno sukobile. Tom prilikom neki su drugovi i ranjeni. U bezizlaznoj situaciji štab odreda je rešio da se svi vrate i baziraju po selima. Komandant odreda Žarko Turinski je višak oružja zakopao u razvalinama nekog salaša.

Neprijatelj je podigao pravu hajku. Mobilisao je selo Knićanin i sve Švabe iz Perleza. Pretražili su čitav rit, ali bez uspeha. Odred se već bio povukao i razmestio. Rada se bio sav predao sklanjanju partizana. Svako veče po mom povratku s vožnje dogovarali smo se kod koga smestiti ljude. Došlo je i četiri ilegalca. Dvojicu smo smestili kod Save Perca, jednog kod Laze Zižića, a jednog kod Nikole Avakumovića.

Posebne teškoće smo imali oko prebacivanja ilegalaca iz jedne kuće u drugu. U svakoj ulici je bilo po nekoliko švapskih kuća, što nam je otežavalo rad. Rada i ja smo morali pratiti drugove. Rada bi išao s njima, a ja dvadesetak metara iza njih. To smo uglavnom činili s večera dok je bilo naroda po ulicama. Petrovič i Ličina su znali da u selu ima ilegalaca ali nisu znali u kojoj kući.

Provale u severnim selima prinudile su organizatore ustanka da se privremeno sklone kod nas. Tako su u toku zime 1941. godine kraće ili duže vreme boravili u Perlezu: Nikica Zivanović Slobodan, Žarko Turinski Arsa, Rada Grujic Crni, Miloš Jovanović, zatim neki Draga iz Pančeva (koji bj po opisu drugova mogao biti Braca Petrov), Pera Aldan, Danilo Grujić, a nešto **kasnije i** Žarko Zrenjanin. Smeštali smo ih kod Slavka Reljina, kovača, Nikole Avakumovića, Save Perca, Mite **Zivanovića,** Zive Perca, Milivoja Stojšića, Laze **Zižića,** Dese **Zebeljanove,** Mite Perca **i** Pere **Zebeljana.**

Boravak prvoboraca NOP-a među nama mnogo je ojačao naš uticaj u selu. Postali smo sigurniji u radu. Neki su putovali i autobusom, pri čemu smo ih prerušavali u seljake sa šubarom na glavi, torbom i kožuhom. Obično bi me sačekivali na kraju sela kao putnici sa železničke stanice. Jednom prilikom je Rada dopratio Aldana i Zivanovića do autobuske stanice u centru sela. U kafani se nalazio Jožika sa još nekoliko mašaftovaca. Strahovao sam od legitimisanja. Kada su seli u kola namestio sam sat na vreme polaska i sirenom pozvao Jožiku koji se iznenadio pokazujući prstom na svoj ručni sat. Istovremeno se pojavio i policajac Kitlberger. Jožika nije čestito ni ušao u autobus, a ja sam krenuo brže nego obično.

Dok smo se zadržavali u Centi, opravljajući tobože bravu zadnjih vrata, dogovorio sam se sa drugovima.

— Legitimisanje obično počinje od prednjih vrata. U tom slučaju vi izađite na zadnja. Velja će stati na sredinu, a ja na prednja vrata i zadržati ih dok ne umaknete. Ako vam je bolje da izađete ispred Pančeva, napraviću defekt. Bar polovina putnika će to jedva dočekati da bi malo ispružila noge.

— To će biti najbolje. Tako i uradi — odgovoriše on:. Bio sam kao u groznici. Kod kritičnih mesta kao da nisam dobro video. U glavi mi je brujalo. Dužina puta za Pančevo od 56 km kao da se protegla na 560. Blizu rampe kod Pančeva neprimetno sam izvukao kontakt-ključ i odmah se upalilo crveno svetio od dinama. Prešao sam rampu i stao. Iznenađenom Jožiki sam odgovorio:

— Dinamo ne radi, da vidim kaiš. Zaustavio sam motor, tromo sišao, pogledao gume, pa ispustio haubu odugovlačeći sa radom. Velji sam šušnuo:

— Otvori zadnja vrata i tobože traži alat.

Na prednja vrata izašlo je odmah više putnika. Gledao sam krišom za njima i čeprkao oko dinama, čisteći kolektor. Jožika se već nervirao.

— Pa mogli smo i bez punjenja dinama doći do centra.

— Dobro, idemo, očistio sam, valjda će sad raditi.

Seo sam za volan, upalio motor i sve je bilo u redu. Od Velje više nismo krili prenošenje bilo čega. Učestvovao je i u razradi plana oko preuzimanja drugova na drumovima ili u selima.

VIDEO SAM ŽARKA ZRENJANINA

Prvih dana decembra sačekao me je Rada i rekao:

— Doći nam dva odgovorna druga, moramo ih smestiti na sigurno mesto. Sta misliš, gde će biti najbolje?

— Za odstupnicu je najbolje kod Nikole Avakumovića, a što se tiče udobnosti, najbolje je kod Save. U blizini su i Švabe, ali utoliko bolje, teže će posumnjati.

Pošto smo se složili, izvestio sam Savu i otišao stricu Miti Percu. Ponudih mu novac za hranu, a on se gotovo uvredi:

— Zar ja da primam milostinju što pomažem naše ljude? Prodaću i konje i kravu ako treba!

Sledeći dan bio je po svemu neobičan. Gotovo na svim stanicama do Pančeva bilo je po nekoliko policajaca, a u svim selima primetna živost. (Pri povratku iz Pančeva, u švapskim selima je pred opštinom stajalo po nekoliko spremljenih kola i naoružanih manšaftovaca.) U Pančevu nas je obišao jedan kamion pun »crnaca«. Vozio sam kao sumanut. Tridesetak putnika je odskakalo na sedištima. Hladan decembarski dan, praćen severcem, nagoveštavao je sneg, smetove, prekid saobraćaja.

Kad smo se uveče vratili iz Pančeva, na ulaz u Perlez, u autobus su ušli manšaftovci Jakob Drum i Jožika Fišer i od putnika tražili »pasiršajn«. Pošto su putnici sišli, pitali su mene i Velju da li smo imali nekog nepoznatog u autobusu u toku dana. Pravili smo se naivnim izgovarajući se da na svakoj stanici uvek ima policije pa sumnjivi nemaju smelosti da uđu u autobus.

Uveče sam opet otišao do Save. Ušao sam kroz radnju gde me je, neobično raspoložena, dočekala Milka i odvela u gostinsku sobu. Tamo sam zatekao Savu, Radu i još dva druga. Rada me je predstavio.

— To je Beli.

Srdačno smo se pozdravili. Bilo je prijatno u toploj sobi čiji su prozori bili dobro zastrti da se sa ulice ne bi primetila svetlost. Ispričao sam drugovima o događajima u toku dana. Iz razgovora sam dobio utisak da su oni povod one neobične gužve i potere. Dugo smo razgovarali o ustanku, revoluciji, zadacima komunista, metodu rada i potrebi sveopšte borbe, držanju revolucionara na robiji i u borbama u Španiji.

Oko ponoći su mi rekli da spavam obučen, dok su om ostali za stolom. Kada sam se u četiri časa spremao na put, predali su mi pismo i upozorili da budem oprezan, da garazipriđem sa otkočenim pištoljom i da se živ ne dam u ruke.

— Ovo pismo ponesi u Starčevačku ulicu br. 40. Predaćeš ga drugarici koja će na tvoje pitanje: »Da li tu stanuj-plavi Pera?« odgovoriti: »Da, stanuje, ali sada nije kod kuće«. Pismo ne srne pasti drugome u ruke. A ako ima kakvu poruku, neka ti je kaže usmeno.

U Pančevu sam autobusom stao pred kućom broj 40 u Starčevačkoj ulici. Uzeo sam kantu i pošao u kuću da zatražim vode. Trik je uspeo. Našao sam vezu. Zgodna plavuša, vesele prirode, pružila mi je ruku: »Zdravo Beli!« Dok je ona pisala odgovor, ja sam. iz prazne kante tobože sipao vodu. Ne znam šta je u pismu pisalo ali su drugovi, kada su pročitali, bili vrlo zadovoljni. Tek posle nekoliko dana Rada mi je rekao koji je od njih bio Žarko Zrenjanin Uča.

Polovinom decembra je zbog snega prekinut saobraćaj. Na jednom sastanku na kome je bilo reči o držanju izbeglica, Rada mi je u poverenju rekao da mu je Slobodan doneo pismo kojim se zahteva da pronađemo neko zatrpano oružje-puške, municiju i drugu opremu — koje se nalazi kod ruševina nekog salaša. Posle dužeg nagađanja zaključismo da bi to mogla biti govedarska kuća Đoke Padejskog ili neka štala u blizini.

— Molim te, Beli, ovo treba što pre uraditi. Ako ne možeš i nemaš s kim, javi mi pa ćemo tražiti drugi izlaz. Imaj u. vidu da oružje treba očistiti i skloniti na sigurno mesto.

Išao sam ulicom i razmišljao: rit ne poznajem dobro, pa nemam ni predstavu o tome gde su ti salaši i kuće o kojima se u planu govori. Za ovakav zadatak najpre se mogu osloniti na svoju braću Živu i Savu. Kod Save bih i smestio oružje, samo da li će se primiti. I zaista, od Žive sam saznao da su to ruševine zgrade Đoke Padejskog. A na moje pitanje da li bih hteo, ako pronađemo kakvo oružje, da ga primi na čuvanje, odmah je pristao. Razradili smo plan kako ćemo prebaciti oružje i dogovorili se da po njega krenemo sutra u deset.

Ustao sam još pre svanuća i otišao kod Save.

— Došao sam ranije — rekoh mu — da me ne vide komšije, a ako podesimo da u selo stignemo na ručak, biće najbolje.

Dok je Sava uprezao konje, Milka se vrzmala oko nas ne bi li saznala kuda idemo. Kad smo stigli do porušenih zidina, počeli smo čeprkati po korovu. Ništa se nije videlo. Zemlja je bila smrznuta. Bio je potreban budak ili pijuk. Najzad sam u uglu ugledao cigle i podigao ih. Ispod njih su bile grane, letve i slama. Kopajući došao sam do plesnivog i već otrulog šatorskog krila. Samo što ne vrisnuh od radosti. Krilo se počepalo i ukažaše se puške. Bilo je ukupno sedam pušaka, dve ručne granate nemačkog porekla, oko 450 metaka, nekoliko fišekliia sa opasačem, tri čuturice i dva ašovčića. Spakovao sam sve i očekivao Savu koji je otišao prema ritu da izviđa.

Sa potovarenim puškama i ostalom vojničkom opremom stigli smo brzo u selo. Ogrnut bundom i oslonjen glavom na Savina leđa izigravao sam bolesnika. Prolazili smo pored ško-

le, kroz centar sela, pored policijske stanice i opštine i srećno stigli kući. Uvukli smo kola u šupu i u tri snopa kukuruzovine, preko dvorišta, uneli puške u štalu. Dva dana sam čistio i podmazivao puške i municiju. Od Savine štale napravio sam pravu puškarnicu. Rada je bio radostan i čestitao mi.

POKOLENJA NEKA SUDE

Saobraćaj je proradio pa sam opet s autobusom. U Perlez su došli Žarko Turinski Arsa, organizacioni sekretar Okružnog komiteta i Rada Grujić Crni. Smestili smo ih kod Save. Arsa je bio pomalo gord i prema drugima kao da je ispoljavao nepoverenje. Kritikovao nas je za sektaštvo prema ženama. Prigovorio nam što smo oružje stavili na jedno mesto čime bi odjednom palo u ruke neprijatelju. Rada Grujić Crni, rukovodilac OK Skoja, inače Arsin miljenik, često nas je prekidao u izlaganju i »nalazio« u našim izjavama »oportunizam«, »kukavičluk« i si.

Držanje ove dvojice drugova me je razočaralo naročito posle sastanka ćelije održanog u štali Dese Zebeljanove. Sastanku je prisustvovao Nikica Zivanović Slobodan, Rada Grujić Crni i neki Draga iz Pančeva. Raspravljalo se o konspiraciji, odgovornosti i ličnom naoružanju. Ja sam stigao prvi sa Crnim; na kapiji nas je dočekao skojevac Ziva Zebeljan i uveo u štalu. Tek što smo ušli u dvorište Crni je, valjda po izgledu kuće zaključio da su ovo bogatiji ljudi, pa će Zivi onako s nogu:

— Ti si kulak!

Ne shvatajući možda ni smisao ove reči, Ziva se tiho nasmeja i odgovori:

— Da, ja sam kulak.

Sastanak je završen negde oko ponoći. Kada smo posle detaljne analize našeg budućeg rada više uzgred prešli na razgovor o ličnom naoružanju i rekli da ja i Rada imamo dobre pištolje, a da je ovih dana i Petrovič sebi nabavio jedan manji, Zivanović i Crni su zatražili da se izvrši razmena pištolja. "

— Tvoj ćemo, Rado, pištolj uzeti za jednog ilegalca: pištolj Beloga dobićeš ti kao sekretar, a Petrovičev pištolj daćemo Belom.

Rada je kategorički odbio da ostane bez svog pištolja. Crni je razvio čitavu teoriju o disciplini, bespogovornom izvršavanju naređenja što u protivnom povlači i kazne. Ličina je ćutao, dok je Petrovič podržavao Radu. Diskusija se sve više pretvarala u svađu. Počele su padati i teške reči. Na kraju je došlo do pojedinačnih izjašnjavanja: Crni i Zivanović su izne-

li svoj stav o potrebi uzimanja pištolja; Rada je ponovio da bez svog pištolja ne može ostati; ja sam se posle priličnog kolebanja stavio na stranu Crnog i Živanovića, apelujući i na Radu da prihvati njihov stav. Kada je Rada i moj predlog odbio, izvadio sam svoj pištolj i ponudio im, što ih je još više naljutilo. Crni je energično odbio moju ponudu i tražio da se izjasnim.

— Ako se to želi, drugovi, ja sam za razmenu oružja.

Petrovič i Ličina su se izjasnili za Radin stav, što je ispalo 3:3, pa su nam saopštili da će Okružnom komitetu predložiti najoštriju kaznu; za Radu zbog nediscipline i neshvatanja linije Partije, za Petroviča zbog odbranaškog, a za Ličinu zbog neprincipijelnog stava prema Radi.

Jedva smo dočekali vreme razlaza. Mislio sam o posledicama ovako završenog partijskog sastanka. Crnog i Živanovića smo ostavili kod Žive s tim da ih uveče odvedemo, a ja sam pošao sa Radom prema autobusu i prosto ga napao zbog kru-,tosti. Cutao je i slegao ramenima. Posle desetak dana došao je Zivanović sam kod čika-Mite i poručio mi da dođem. Naredio mi da odmah pozovem Radu, Petroviča i Ličinu na sastanak koji smo takođe održali u kući Dese Zebeljan.

Otvarajući sastanak, Zivanović nam je saopštio odluku OK da se zbog nepartijskog stava isključuju iz Partije: Rada Jerkov, Stevan Petrovič i Milan Ličina; mene su imenovali za poverenika s tim da mi se predaju sve veze u selu.

Bila je to najteža noć u toku našeg zajedničkog rada. Rastali smo se kao nemi. Rada je gotovo jecao, Ličina nešto neodređeno i nejasno gunđao, a Petrovič je nestao iz štale kao da ga je vetar odneo.

Od tada su članovi OK rede dolazili u selo. Dočekivali su me u Petrovgradu sve do provala kada je većina njih u Pe~trovgradu i okolini palo u ruke neprijatelja. Zbog provala i moje odsutnosti iz sela u toku dana slabila je aktivnost. TJ Perlezu je Rada, demoralisan, zanemario povezivanje svojih grupa sa mnom. Ubrzo je Pera Aldan i nas provalio. Pohapšeno je preko pedeset ljudi, među njima i tri isključena člana KPJ, i u grupi od 12 drugova obešeno.

Ja sam uspeo, iako vezan od Gestapoa, da pobegnem. Nastavio sam ilegalno da radim. Obnovio sam organizaciju iz koje je do leta 1944. otišlo u partizane preko 300 boraca. Od toga je poginulo, streljano ili obešeno 102 druga; kroz zatvore i logore je iz Perleza prošlo 176 ljudi, a u selu je opljačkano 647 domaćinstava. Preko Perleza je za Srem prebačeno preko 2.000 boraca severnog Banata. Početkom oktobra 1944. godine je u Perlezu bilo 24 člana KPJ i 150 članova Skoja i Usaoja.

Radivoje PERC PAVLE

PRIPREME ZA USTANAK I PRVA AKCIJA U OSTROGU

Kapitulacija i rasulo bivše Jugoslavije zatekli su više članova partijske ćelije vražegrmske opštine (kod Danilovgrada) u raznim krajevima zemlje. Kasnije su se oni, kao i mnogi drugi, vratili svojim kućama. Kada sam nekoliko dana po kaputulaciji stigao iz Boke Kotorske, gdje sam služio u tvrđavskoj artiljeriji, u selu sam zatekao pometnju i izgubljenost. Mnogi vojnici, koje je kapitulacija zatekla daleko od rodnog mjesta, nijesu bili došli, a za neke se znalo da su pali u zarobljeništvo.

Odmah po dolasku povezao sam se sa članovima partij- * ske ćelije. Tu je bio i Zarija Mihailović, koji je, kao član biroa, već imao partijsku vezu sa Mjesnim komitetom. Na prvom sastanku, kome je prisustvovalo 13 članova opštinske ćelije — uglavnom seljaci sa po tri do pet godina partijskog staža i osnovnim političkim znanjem, disciplinovani i spremni da se bore — diskutovalo se o daljem radu i zadacima. Riješeno je da se odmah povežemo sa Mjesnim komitetom Partije za srez danilovgradski, šire upoznamo sa političkom situacijom i tražimo uputstva za rad u novim uslovima. Tih dana na našem terenu našao se Puniša Perović, koji se prethodno povezao sa Sreskim komitetom Partije, te nam je znatno pomogao da shvatimo što je u tome momentu bilo najpreče. Najvažniji naš zadatak bio je da što više skupimo oružja i sklonimo ga na sigurno mjesto. U tom smo imali dosta uspjeha.

Uskoro je i naša partijska ćelija od sreskog komiteta dobila poziv da njen sekretar dođe na sastanak koji je trebalo da se održi negdje u Kosovom Lugu. Pošao sam zaobilaznim putem i stigao u neku šumu ispod sela Orašja, nedaleko od Danilovgrada. Tamo sam zatekao predstavnike iz drugih opština, a odmah zatim došao je Boško Đuričković, koji je bio

zadužen za rad po vojnoj liniji. Čim je pala noć, ušli smo u jednu napuštenu kolibicu, gdje nam je Boško, pri nekoj svjećici, pročitao uputstva o pripremama za ustanak, prikupljanju i skrivanju oružja, organizovanju borbene obuke i obuke u rukovanju oružjem, naročito mlađih koji nijesu služili vojsku. Tu su, poslije diskusije, izvršena i konkretna zaduženja za pojedine terene. Sastanak je završen oko 4 sata ujutro.

Poslije sastanka uputili smo se Bojica Bošković, Neđo Bogićević, Mitar Pavićević i ja preko Veljeg polja u pravcu Orje Luke. Bojica je svratio kući, a nas trojica smo prešli cestu i spustili se u gust bagremar niže sela Frutk. Tu smo u jednom šumarku naišli na zapuštenu kolibicu i riješili da u njoj napravimo tajni magacin oružja.

Sljedećeg dana sam na sastanku vražegrmske ćelije upoznao drugove sa zaključcima i zadacima postavljenim na sastanku u Orašju. Donijeta je odluka da se u glavno skrovište kod sela Frutka, koje će se organizovati za tri opštine (pretrušinsku, pavkovićku i vražegrmsku) odnese izvjesna količina oružja. Pored toga, predvidjeli smo da se pripreme još tri magacina: u brdu više kuće Jagoša Kadovića, u kući Stanoja. Mihailovića, pošto je u njoj već bilo tajno skrovište, i u Gornjim Vražegrmcima.

Nije bilo lako skupiti oružje, magacionirati ga i sačuvati do dana kad počne borba. Oni koji su puške i po koju bombu donijeli sa fronta čuvali su ih kod sebe i nijesu se od njih lako odvajali, a naročito u Kupinovu, Podvraću, Šobajićima i Barama, gdje još nijesu stizale patrole karabinijera. Najzad smo onima koji su se odupirali da daju oružje preporučili da ga sami sakriju u pećinama ili drugim skrovitim mjestima.

Oko nedjelju dana kasnije Bojica Bošković me je izvijestio da je glavno skladište kod sela Frutka pripremljeno. U velikoj rupi u usamljenoj staji položili smo slamu, zatim naslagali oružje: četiri sanduka bombi, 6 sanduka municije, 40 pušaka, 2 puškomitraljeza i jedan mitraljez, i sve to pokrili slamom, zatim zemljom i povrh svega đubretom. Preostalu zemlju smo odnijeli u neko šiblje. Sve je urađeno u toku noći. i Uporedo sa prikupljanjem i skrivanjem oružja partijska ćelija u Vražegrmcima je pripremala formiranje odreda. Pošto uglavnom određeno ko će sve ući u njegov sastav, zakazan l^e, negdje početkom-juna, partijski sastanak. Tako se, po padu mraka, u jednoj dolinici okruženoj šumom, pored potoka Suvodola u selu Bare Sumanovića okupilo oko 15 drugova, među kojima: Janoš Kadović, Mileta Kadović, Vuksan Mijatović, "°jin Vuković i Milo Jovanović. Tom prvom sastanku prisustvovao je i Puniša Perović, koji je objasnio ulogu odreda i

zadatke u vezi sa pripremama za ustanak. Tu se formirao prvi odred u Vražegrmcima, a nekoliko dana kasnije u selima gornjeg dijela Vražegrmaca — Kupinovu, Drakovićima, Požaru Potočilu i Mandićima — i drugi, u čijem su stvaranju aktivno učestvovali članovi ćelije: Radoje Zivković, Milan **Zivković,** Rade Damjanović, Ilija Stanković, Radomir Stanišić, Milena Perović, Mirko Stanišić i drugi. Ovi odredi su se redovno sastajali noću na skrivenim mjestima i vježbali u rukovanju oružjem. Prilikom formiranja, a i kasnije, u njih su primani članovi i kandidati Partije, skojevci i provjereni simpatizeri tako da je pred sam dan ustanka u njima bilo oko 45 ljudi! Pripreme su bile još intenzivnije poslije napada Nijemaca na SSSR, kada je postalo još jasnije da je jedini spas u borbi protiv okupatora.

Članovi partijske ćelije bili su veoma aktivni i neumorni u izvršavanju svih zadataka. I organizacija Skoja, ojačana prilično brojem studenata i srednjoškolaca koji su se poslije kapitulacije vratili u sela, razvila je takođe živu političku aktivnost. Opštinska uprava je prividno ćutala, ali smo doznali da se pripremaju spiskovi komunista i drugih rodoljuba koji su se istakli predratnim revolucionarnim radom.

Dva dana pred ustanak 13. jula Puniša Perović nas je upoznao sa direktivom za početak oružanih akcija u Crnoj Gori. Naš odred je dobio zadatak da likvidira italijansku posadu u manastiru Ostrogu. Rečeno je da iste noći treba da se napadne i neprijateljska posada u Spužu i izvrši još niz akcija u srezu. Pripremu za odlazak u Ostrog trebalo je izvršiti odmah, jer je rok bio kratak. Trebalo je prikupiti drugove, odrediti ko treba da pođe u akciju i donijeti oružje. Sa Neđom, Bojicom i još nekoliko drugova pošli smo do glaVnog magacina i raskopali ga. Iznenadili smo se: neko je već bio provalio i odnio nam Šest pušaka. Razdijelili smo oružje.

Bila je topla julska noć bez mjesečine. Zaobilazeći naseljena mjesta kretali smo se u pravcu manastira Ostroga. Išli smo tiho neravnim puteljcima, spotičući se o kamenje. Bilo nas je 30. Posada — Italijani i jugoslovenski žandarmi — bila je smeštena u manastirskoj kući od kamena. Trebalo ju je zarobiti ili likvidirati. Na koji način — prepušteno je da sami odlučimo. O tome smo se relativno dugo dogovarali na sastanku u Ostroškoj gori. Bili smo još mladi i neiskusni za takve zadatke.

Odlučeno je da jedna desetina pođe na kolski put koji veže Ostrog sa putem Nikšić — Danilovgrad, da ga pregradi i ostane kao osiguranje od eventualnog napada sa te strane. Jedan manji dio (oko pola desetine) određen je da presiječe

telefonske veze. Ostali, nas oko 15, trebalo je da napadnu na kasarnu. Već smo se, uglavnom, bili dogovorili, kada jedan od boraca predloži da se još malo pričeka.

— Da vidimo — kaže on — i oslušnemo hoće li još negdje biti borbe. Ako je bude oko Danilovgrada, do Veljeg Brda ili Podgorice, da i mi idemo. Ako se ništa ne čuje, da ne idemo, nego da ostavimo za drugi dan.

Predlog nije usvojen. Za nas je bilo važno da se zadatak izvrši onako kako je predviđeno. Zato smo odmah krenuli.

U jednom šumarku, koji nije bio daleko, ugledali smo Donji manastir i zgradu koju je trebalo napasti. Pošto su već dvije grupe pošle na svoje zadatke, nas petnaestorica smo se podijelili u tri grupe. Dvije, od po šest drugova, sa po jednim puškomitraljezom, pošle su i zaposijele položaj sa istočne strane kasarne, na odstojanju od 5 do 8 metara, dok smo nas trojica pošli u pravcu glavnih vrata. Bila su zatvorena. Dogovorili smo se da kroz prozor ubacimo bombe, ali ni to nije bilo moguće, jer su bili zatvoreni velikim zelenim kapcima.

Poslije kratkog dogovora riješili smo da probudimo obližnjeg kafedžiju Petra Koprivicu, koji je znao italijanski, i da ga pošaljemo unutra da kaže posadi da je opkoljena naoružanim borcima, koji traže njenu predaju. Petar se malo kolebao, bilo mu je nezgodno, ali je ipak krenuo, i to u prtenicama i čarapama, da bi Italijanima izgledao miroljubiviji. Pokucao je na vrata, ušao i saopštio im da su oko zgrade naoružani ustanici, koji traže njihovu predaju. Petar se, uskoro vratio i saopštio da posada neće da se preda. Nadajući se da će se predomisliti, zauzeli smo položaje iza jedne međe, na oko desetak metara od vrata i malo pričekali. Ali od predaje nije bilo ništa. Nijesu se uopšte pojavljivah, pa smo zaključili da se utvrđuju i pripremaju za borbu.

Kada ni naknadni pozivi, na našem i italijanskom jeziku, nijesu uspjeli, otvorili smo vatru po gornjem dijelu zgrade. Cigle su počele da padaju sa krova, a Ostroške strane da ječe od plotuna i povike. To nije trajalo dugo: prestali smo sa vatrom, držeći pod prismotrom vrata i prozore. Čekali smo reakciju posade. Međutim, ovog puta nijesu se dugo premišljali. Cim smo prekinuli paljbu, dvokrilna vrata su se širom otvorila i na njima se pojavio debeli karabinijer sa uzdignutim rukama. Smjerno je koračao školskim dvorištem, na čelu male kolone. Za Italijanima je nastupila kolona jugoslovenskih žandarma u istom pokretu. Mi ih okružismo s uperenim puškama. Prvi put smo se kao borci pogledali oči u oči sa zarobljenim okupatorskim vojnicima. Oni su drhtali i buljili zabezeknuto u nas, u naše puške i bombe. Nijesu ni riječi progovorili. Uto

su pristigli i ostali drugovi. Italijane smo stavili pod stražu, a zatim je nastalo veselje. Uhvatili smo se u kolo i počeli da pucamo iz pušaka. Jeka koja se čula čak do Garča i Budoša stapala se sa onom koja je dolazila od Spuža, gdje su istog jutra ustanici, pod rukovodstvom Đura Čagorovića, jurišali na neprijatelja i tamo savladali posadu okupatorske stanice. Nije ni čudo — bile su to naše prve pobjede i prve potvrde naše snage i sposobnosti da se uspješno borimo protiv okupatora.

Kad smo završili veselje, izbacili smo svu opremu i oružje iz kasarne i sve, sem oružja, dali narodu, koji se već bio okupio oko manastira. Odred je zatim krenuo niz vražegrmska sela i preko Kupinova, Podvraća i Sobajića sišao u Bare Šumanovića. Putem smo pjevali i pucali. Sada nas je bilo mnogo više. Narod je izlazio iz kuća, prilazio nam i dočekivao nas sa oduševljenjem. Naš odred je ubrzo narastao i za tri do četiri dana stvoren je Vražegrmski partizanski bataljon, koji je 20. jula učestvovao u napadu na Danilovgrad.

Dragiša PEROVIĆ

SJECANJA NA USTANiCKU 1941. GODINU U SLAVONIJI

DOLAZAK »ŠPANACA«

kcije naših grupa u novembru 1941. postaju sve brojnije, a neprijateljski pritisak sve veći. Sve teže je ostati na ilegalnom radu u okupiranim mjestima. Jedan od najaktivnijili partijskih radnika, član OK, Stipe Dragmanović je bio kompromitiran. On je već bio mnogo učinio u novogradiškim posavskim selima gdje je živio hrvatski živalj. Ta su sela mahom bila za oslobodilački pokret (kasnije su ustaše vršile strašna nasilja nad tim ljudima, no, oni su ostali vjerni oslobodilačkom pokretu. U zimu, koncem januara ili početkom februara 1942. ustaše su nekoliko stotina seljaka, žena i djece iz Komarnice, Magić-Male i Stivice bose i skoro gole tjerali po snijegu i mitraljezima ih prisilile da čuče u mrzloj vodi).

Nadi Dragosavljević je također bilo sve teže raditi u Okučanima. I Duka Milosavljević Ubiva (koji je radio u jednoj obućarskoj radnji u Okučanima), javljao mi je, kako je sve te**že** biti u okupiranom gradu. Čedo Grbić je pod paskom još od aprila. No, on se snalazio. Premda je formalno čitavo vrijeme bio u »kućnom pritvoru«, nije se pridržavao ustaških naređenja. Nas dvojica smo u Benkovcu, u kući Gojka Vojnovića, organizirali partijsku tehniku. Nabavili smo pisaću mašinu, radio-aparat i matrice. Tu smo štampali letke **i** naše proglase narodu, a zatim i prve brojeve naših ustaničkih, partizanskih novina »Vjesnik«. U novembru Čedo je, poslije druge velike akcije na pruzi, bio prisiljen da bježi. Prešao je u Benkovac. **Definitivno** je napustio Rajiće.

Opet je grupa Milana Stanivukovića Oficira srušila pru- i opet se stumbao neprijateljski vlak. I ovoga puta je nastradala jedna dugačka kompozicija. Iste noći, 11/12. novem-ra: dok je Oficirova grupa rušila prugu, Čedo je sa skojevcima Rajića uništavao telefonske veze prema Novskoj, a okučan-

ska skojevska grupa Nade Dragosavljević sjekla je žice i rušila telefonske stubove između Okučana i Nove Gradiške. Sve tri akcije su uspjele.

Sutradan započinju žestoke ustaške hajke i proganjanja. Čedo je pobjegao u Benkovac; Nada se morala povući iz Okučana. Tih dana je ustaška policija izdala za njom potjernicu, a odmah zatim raspisala i ucjenu od 60.000 kuna. Iz Okučana prešla je na Psunj onog dana, kad su stigla i dva španska borca: Ciro Dropulić Jože i Vicko Antić Pepe, koje je Centralni komitet KPH poslao u Slavoniju da nam pomognu u oformljenju vojnih jedinica i da kao iskusni borci i komunisti preuzmu komandu nad već osnovanim odredima.

Preko ugovorene veze javili su se Duki Milosavljeviću u trgovini gdje je radio:

— Imate li čavala? — obratio se Jože Ubivi. Bila je to ugovorena javka. Ubiva je očekivao »Spance« i radosno je odgovorio:

— Ima čavala, ima ih dosta — onda su se pozdravili, a Pepe je šapnuo: — Vani je još jedan drug. . .

Oba su bili naoružani. Toga dana su Okučani bili puni ustaša. Mjesto je vrvilo kao košnica.

Pepe se iz Španije, preko Njemačke i Austrije prebacio u Zagreb 5. novembra 1941. Ciro je tada već bio u Zagrebu. Preko ugovorenih veza njih dvojica su se sastali s Vladom Popovićem, koji im je pribavio legitimacije s lažnim imenima. Obojica su se po novim legitimacijama zvali Josip, pa su im otuda i partizanski nadimci: Pepe i Jože: Vlado ih je uputio da se u Okučanima jave Nadi Dragosavljević, ali kako je Nada poslije akcije na pruzi morala pobjeći iz Okučana, ostali su gotovo bez veze. Naime, čim su stigli u Okučane, oni su potražili Nadinu kuću, koju su blokirale ustaše. Uspjeli su se sastati s Nadinom majkom. I ona je znala lozinku. Bez pozdrava, bez ikakvih opširnih objašnjenja, žurno im je šapnula:

— Bježite. Nadu gone ustaše. Javite se obućaru Duki.

Obućarska radnja je bila blizu Nadine kuće i tako je »Spanci« nisu mnogo tražili. Oni su imali dobre propusnice, ali svejedno su morali biti oprezni. Kad su se našli s Dukom, požurili su iz grada.

— Ja ću pred vama, a vi me pratite. Ako upadnemo u klopku, bježite prema Psunju. U Benkovcu se javite drugu Culi . . .

U kućama se čuo plač: ustaše su vršile premetačinu i nikoga nisu štedile. Mnoge su odvodile u zatvore, a neke su batinale. »Spanci« su sve to motrili, pažljivo i oprezno.

Ubiva je pred njima odmicao brzim hodom, pa su i oni požurili. Izbjegli su dva ulična pretres?, a kad su izbili iz mjesta, gotovo su potrčali cestom prema Cagama, u Benkovac.

Ubiva nas je zatekao u kući Gojka Vojnovića, gdje smo u našoj »štampariji« radili neke proglase. Od trčanja je sav bio u znoju, premda je bilo veoma hladno.

•— Stigli su »Španci« — javi čim banu i ne pozdravivši nas.

Tada sam se s njima sastao prvi put. Razgovarali smo čitav dan i uveče. Noć su proveli u Benkovcu, a sutra ujutro sam ih odveo u partizanski logor u Torinama. Upoznao sam »Špance« s ostalim drugovima, a odmah potom se zaputio niz strminu prema Benkovcu. Bio sam zadovoljan. Većina nas je malo znala o ratu i ratovanju. Dolazak »Španaca« je bio veoma značajan. Oni su mnogo učinili za razvoj naših borbenih jedinica. Iskusni borci i komunisti pomogli su mnogo slavonskim partizanima u prvim mjesecima oružane borbe.

IZDAJA

Kad sam se vratio u Benkovac odmah sam se s Čedom prihvatio posla. Trebalo je da odštampamo prvi broj našeg partijskog »Vjesnika«. To su bile jednostavne novine, običnom mašinom štampane i umnožavane matricama. Obično smo objavljivali vijesti Radio-Moskve i Londona, kao i naše izvještaje, proglase. Zurili smo, jer smo naveče imali jedan sastanak, a dotad smo htjeli da novine budu gotove. Nismo bili vični ovome poslu i nije nam sve baš išlo od ruke. Slovo po slovo, red po red, pažljivo smo kucali. Svaki novi red bio je za nas uspjeh.

Negdje oko podne morali smo prekinuti posao. Doletjela, je Gojkova sestra, Anka Vojnović i prestrašeno viknula:

— Bježite, idu žandari! — a onda je pobjegla.

Nismo premišljali. Pograbili smo nešto materijala i u žurbi iskočili kroz vratašca prema šumi. Kuća Vojnovića je prva na putu od Okučana. S te strane mi smo imali stalne straže i da su žandarmi došli otuda, bili bismo na vrijeme obaviješteni. Međutim, oni su došli s druge strane, od Čaglića, i to čitav vod. Ja sam imao pištolj, a Čedo neku starinsku pušku »štucericu«. Nismo se mogli upustiti u borbu. Potrčali smo kosinom iznad kuće prema šumi. Žandari nisu bili dalje od dvadesetak metara. Pucali su na nas, ali su veoma loše gađali. Valjda se ni oni u prvi mah nisu snašli. Meci su praštali oko nas, ali se mi nismo obazirali. Važno je bilo dočepati se šume.

Tek kad smo s otvorenog prostora zamakli u šumski gustiš primijetio sam da mi je lijeva ruka krvava. Bio sam ra-»njen. Čedin šešir su kuršumi na dva mjesta probili, ali je on ostao nepovrijeđen.

Žandari su se uputili za nama. Naslijepo su pripucali. Čuli smo njihovu viku i prijetnje. Došli smo do Čaprginaca Tu mi je netko od naših suradnika na brzinu, laički, previo ranu, a potom sam jednog mladića poslao u Klenik Milanu Stanivukoviću Oficiru.

— Reci Milanu neka požuri — rekao sam kuriru, gurnuvši mu u ruku komadić papira na kojem sam napisao za Oficira kratko obavještenje: »Trivun i cestar su nas izdali. Ja ranjen. Obojicu treba likvidirati i to po mogućnosti pred seljacima. čule.«

Znali smo tko nas je izdao. O tome nas je izvijestio najstariji sin Marka Zivkovića (radio je u općini u Okučanima na urudžbenom zapisniku, pa nas je izvještavao o mnogim stvarima koje je tamo doznao). Premda su me svi seljaci znali, ni jedan me do tad nije izdao. Žandarima su me prokazale dvije seoske propalice, kojima je više bilo stalo do novca nego do samih ustaša.

Ali, trebalo je narodu pokazati da se izdajnicima ne prašta. Stoga se Oficir još iste večeri prebacio s još jednim drugom iz Klenika u Benkovac. Ni cestara, ni Trivuna Janjića nisu našli kod kuće: cestar je bio otišao u Okučane i više se nikada nije vratio u Benkovac. A Trivun, ne očekujući tako brzo kaznu, sjedio je te večeri s još nekolicinom seljaka u jednom dvorištu gdje se pekla rakija. Znalo se: gdje rakija zamiriše, Trivun će pokazati svoj crveni nos. Oficir ga je tu i našao, u grupi mještana koji su sjedeli oko kotla.

— Koji je od vas Trivun?

Trivun je ustao.

— Pozovi narod — rekao je Oficir Nikoli Sauli, jednom <od prvih saradnika NOP-a u Benkovcu (postao je prvi predsjednik narodnooslobodilačkog odbora u selu). Za desetak minuta, kad se okupilo dosta seljana, Oficir je održao kratak govor:

— Dok se mi borimo za slobodu, za sve poštene ljude, za njihovu ravnopravnost, za pravdu radnog naroda, eto, ovakovi izrodi, ovakove propalice, prokazuju fašistima naše drugove. Svakom ovakvom će narod pravedno suditi. Onda se okrenuo Trivunu: — Ti si, izdajniče Trivune Janjiću, osuđen na smrt. U ime naroda izvršavam ovu kaznu ...

— Tako mu i treba — čuo se žamor.

Tada sam i ja napustio Benkovac.

FORMIRANJE ODREDA

Naše oružane grupe su jačale. Pristizali su novi borci, pojavljivali su se pojedinci i nove grupe pripremne za borbu. Glas o svakoj našoj akciji se širio cijelom Slavonijom. Sve je te grupe trebalo objediniti i akcije sprovoditi koordinirano. Zbog toga sam u novembru sazvao sastanak u selu **Seovici —** izvanredno savjetovanje na kome su se okupili predstavnici, komandiri i komesari svih partizanskih grupa koje su djelovale u zapadnom dijelu Slavonije. Bile su to uglavnom grupe .— neke su se zvale čete, a neke odredi, dok one koje su vršile akcije pretežno na području kotareva Pakrac, Okučani, Novska i Nova Gradiška uopće nisu imale nekih posebnih naziva. Drugovi su se složili s mojim predlogom da iz svih postojećih partizanskih grupa oformimo jedan jedinstveni odred, koji bi bio podijeljen u tri vojne jedinice. Na savjetovanju je odlučeno **da odred** bude podijeljen u »sekcije«. To je bio predlog naših **»Spanaca«.** Po iskustvu iz španskog rata oni su smatrali da i **naše vodove** treba zvati sekcijama. Nitko od **nas** »neratnika« nije imao protiv toga.

Odred **oformljen na savjetovanju u Seovici je dobio ovo rukovodstvo:**

Stab odreda: komandant Čiro Dropulić Jože; komesar Dušan Marijan Zuco; 1. vod (sekcija): komandir Vicko Antić Pepe, komesar Đorđe Jungić Stjenka; *2.* vod (sekcija): komandir Mane Trbojević Tenk, komesar Josip Krajačić Prika. 3. vod (sekcija): komandir Jovan Zec Jole, komesar Blagoje Gerdijan Balja.

Ovako oformljen odred, podijeljen u vodove (sekcije) bio je značajna vojna formacija: osnov budućim vojnim jedinicama u Slavoniji, osnov budućim bataljonima, brigadama, divizijama i korpusu. Mi smo s našim odredom već u novembru mogli poći u veće okršaje s neprijateljem, mogli smo mu pružiti jači otpor. Neprijatelj nas je brzo upoznao, a poduzeo je mjere i da dozna ko mu je protivnik[1].

[1] **O razvoju narodnooslobodilačkog pokreta i razvoju ustanka velika župa Zapolje i Livac u Novoj Gradiški pod brojem 30 PRS — 1941, u predmetu: Odmetničko-komunističke grupe, 13.XII izvještava** Ravnateljstvo **za javni red i sigurnost u Zagrebu:**

»Za sada se u pritvoru ovog Redarstva nalazi 35 osoba, od kojih su neki članovi komunističko odmetničke grupe u Psunju, a ostali njihovi saučesnici, ili osumnjičeni kao takovi. Na osnovu dosadašnjih iskaza... **proizlazi:**

... OPCA SLIKA: Odredi u šumi predstavljaju borbene formacije izravne akcije, te su kao takovi samo ogranak ilegalne komunističke organizacije, čije naloge moraju izvršavati pod prijetnjom da će mače sami biti likvidirani.

Očistivši u novembru 1941. Psunj od potkazivača, ustaških šumara i raznih patrola i patrolica, izazvali smo gnjev neprijatelja. Ustaše nisu olako uzele psunjsku akciju. Čim su primile izvještaj o »čistki« odmah su se počele pripremati za veće vojne operacije protiv nas. Ali ni mi nismo čekali skrštenih ruku. Dok su ustaše pripremale veće operacije, štab odreda je poslao desetak boraca u Skenderovce; tamo su razoružali grupu ustaša, koja je bila zaplijenila žito od seljaka, a zatim su to žito vratili narodu.

Odmah poslije akcije u Skenderovcima, ustaše su nas napale. Razbili smo ih i zaplijenili dva puškomitraljeza. Gnjevni, ustaše su sutradan, 15. novembra, brojno dva puta jači od našeg odreda, krenuli na Psunj i sukobili se s odredom blizu logora na Dugoj poljani.

Neprijatelj je imao dosta mrtvih. Mi nismo imali gubitaka.

Odred se još iste večeri prebacio preko sela Koturića u Ravnu goru. Na putu iznad Mrkopolja i Vučjaka susreli su

SASTAV: Odredi se sastoje od ideoloških komunista, koji su vođe i instruktori, od ljevičara svih kategorija, od veliko-srpskih i četničkih elemenata, te od kriminaloida. Osim permanentnih članova odred se pojačava za operacije ad hoc, kada treba veće snage, žiteljima iz okolnih sela, koji se po izvršenju zadataka vraćaju na svoj redovan posao, a pripadaju opisnim kategorijama.

U bandi je posvećena pažnja ideološkom odgoju članova. Instruktori kandidati za članove komunističke stranke su Mirko Kljajić, biv. advokat pripravnik, sa konspirativnim imenom Stari, te Duka Jungić, postolar, zvani Stjenjka.

Za izobrazbu po omladinskoj liniji (SKOJ) instruktori su Mane Trbojević, biv. učitelj u Kusonjama, kotar Pakrac, inače zv. Tenk, i **Blagoje Gerdijan, zvani Balja, iz Šeovice kotar Pakrac.**

Vojno stručnu izobrazbu vršili su Jozo i Pepe zvani Španjolci, čiji identitet još nije utvrđen, ali zna se da jedan govori ličkim, a **drugi primorskim izgovorom.**

KARAKTERISTIČNI OSOBNI PODACI: Vođa jednog odreda je **Dušan Marijan, biv. kotarski sudac u Pakracu, inače zet pok.** Prote **Podunavca, korifeja SDK.. . Dušan Marijan vratio se ilegalno iz Beograda u NDH, zajedno s iseljenim Jovanom Zedom, biv. parohom u Grahovljanima, kotar Pakrac. Obojica došli su sa nalogom da podizuj komunistički ustanak u NDH u krajevima sjeverno od Save.**

Pod zapovjedništvom Dušana Marijana izvršen je razbojnički **napad** i **pljačka općine u Rajiću i Bučju, dok je u zajednici sa odredom Vojačeka, zv. »Bumbara«, izvršen napad u Kozaricama i** Kamenskom, **a sam Bumbarov odred izvršio je napad na kamenolom u Širacu • • • Ubojstvo lugara, oca** i **sina Ljeskovara, izvršeno je na zapovijed Joze zv. Španca. Pljačka općine u Gaju Bumbarovo je djelo.**

U svim opisanim napadima učestovali su i seljaci iz okolnih sela. pa se u pronalaženju i identifikaciji takvih vodi uspješna akcija«.].

samostalnu ustaničku grupu Dake Puača. A za to vrijeme, dok su se naši kretali prema Ravnoj gori, održavajući u selima kroz koja su prolazili mitinge s narodom koji ih je oduševljeno dočekivao, jače ustaške snage su krstarile Psunjom tražeći partizane. Izbivši na Ravnu goru, gdje se odredu priključilo dvadesetak ustanika iz sela Lisičine (papučkog sela što gravitira prema Podravini), odlučili smo napasti važno ustaško uporište, razmeđu puteva slavonskog gorja — Kamensko. Na Ravnoj gori, dok je štab odreda pripremao napad na Kamensko, stupio je s njima u vezu Crnja. Izvijestio ih je o kamenolomu u Siraču. Štab se odmah zainteresirao, kad je Crnja rekao da se tamo može dobiti oko 10 tona eksploziva.

— Eh, što će grmiti Slavonija, kad to dobavimo! — veselili su se borci. Odmah je naređeno trokutskoj partizanskoj grupi, odredu »Matija Gubec« da napadne kamenolom.

U akciji na Sirač je učestvovalo 12 partizana. Kamenolom je čuvalo samo nekoliko stražara. Čim su partizani upali u Sirač, stražari su pobjegli u šumu iznad kamenoloma, odakle su nekoliko puta zapucali, a onda se sasvim izgubili. Borci su, uz pomoć desetak seljaka — saradnika NOP iz sela Grahovljana, izneli veću količinu eksploziva, kapsli i kordi, a ostatak od nekoliko vagona su minirali. Izvanredno jaka eksplozija čula se veoma daleko, a glas o napadu na Sirač preletio je celu Slavoniju.

Napad na Kamensko odred je izvršio 27. novembra, iste noći kad se krenulo na Sirač. Plan za napad na žandarmerijsku kasarnu razrađen je detaljno. Prva sekcija je dobila zadatak da napadne na most; za akciju joj je dodijeljen i puškomitraljez. Druga sekciia, koja je također imala jedan puškomitraljez, napadala je cestom Pakrac — Kamensko. Na njenom sektoru nalazilo se i komandno mjesto štaba odreda. Treća sekcija napadala je na pomoćnom pravcu, sa sjevera, od Zvečana. Sve sekcije su istovremeno stupile u akciju. Neprijatelj Je bio iznenađen i, u kratkoj, oštroj borbi, potučen. Nekoliko žandara je zarobljeno, uporište likvidirano, a žandarmerijska kasarna zapaljena.

Ova pobjeda je bila još jedan podsticaj više za ustanak u Slavoniji. Mnogi novi borci su dobrovoljno došli u partizane.

Poslije akcije na Kamensko i Sirač odredu se pripojio 1 odred »Matija Gubec«, kao 4. sekcija. Dan ili dva kasnije °formijena je i 5. sekcija. U njoj su bili novopristigli borci. Pretežno komunisti iz Posavine, koje je u odred povukao Štipa Uragomanović.

NENADANA OPASNOST

Tada nam se u odredu pojavio jedan fenomen: prvi četnik. Bio je to Jovo Kosanović, komandir grupe ustanika iz Lisičina. Iz tog ustaničkog sela pošla je većina za borbu sposobnih seljaka u narodnooslobodilačku borbu. U Koturićima su se, po Jovinom nagovoru, odvojili od našeg odreda. Njihov komandir ih je uvjerio da nije potrebno odlaziti daleko od svoga sela:

— Neka se svako selo zasebno brani, što da mi ratujemo za druge..., uvjeravao je Lisičane, koji su, iako spremni da se bore, pretežno bili politički neopredijeljeni. Ta nam je grupa mogla postati ozbiljan problem. Mi do tada, a i nikad kasnije, nismo u Slavoniji imali četništvo kao neki ozbiljni problem, ali začetke je odmah trebalo suzbiti. Kad se grupa odvojila dogovorio sam se s Pavlom Gregorićem da pođem k njima i da ispitam stanje u četi.

K Lisičanima sam krenuo s desetak naših dobrovoljaca. Bio je već napadao dubok snijeg. Teško smo se probijali. Zapadali smo u namete i jedva se izvlačili iz njih. U nekoliko dana jedva bismo neisprtenim stranputicama prošli koji kilometar. Tako smo se u onoj mrzlini probijali tri ili četiri dana.

Jovinu grupu smo našli na Papuku ulogorenu oko vatre, kraj našeg Papučko-krndijskog odreda. Mnogi su imali kokarde na šajkačama i šubarama. Pozdravljali su sa »pomozbog«, samo ih je nekoliko, kad sam im u večernjem sumraku prišao, otpozdravilo:

— Zdravo, druže.

Oni sa kokardama sebe su nazivali četnicima, a ostali su sebe jednostavno nazivali narodnim borcima. Među njima je bio i jedan Hrvat, komunist, Mirko Fiket fDroglašen za narodnog heroja). Borio se zajedno s ostalima i svi su se zbunili kad sam ih upitao:

— Kako to, kažete da se borite samo za Srbe, a s vama ratuje i jedan Hrvat?

—Pa, nije baš da se borimo samo za Srbe — nakon kratkog razmišljanja odgovorio je jedan visoki mladić. Razborito je govorio. Polako, kao da je osobito važno da se čuje svaka njegova riječ. Imao je oko dva metra. — Borimo se mi i za Hrvate. Mi tučemo naše zajedničke neprijatelje, okupatore i ustaše. . .

Taj drugi razboriti mladić zvao se Nikola Miljanovic Karaula.[2] S njim i Fiketom sam najviše razgovarao. Nakon ne-

[2] **Poginuo oktobra 1944. kod Levanjske Varoši (blizu** Đakova) **kao komandant 18. udarne brigade; proglašen za narodnog heroja. j**

kog vremena postalo mi je jasno, da osim Kosanovića i jednog njegovog rođaka u vodu uopšte nema pravih četnika. Svi oni,, svaki od njih, svojim gledanjem, svojim stavom bijahu daleka od četništva. Druge ili treće yečeri u dogovoru s Karaulom i iFiketom okupio sam čitavu četu. Uvjeravao sam ih da su u zabludi:

— Ne može se boriti samo u Lisičinama. Vojska je vojska, s disciplinom, s vojnim jedinicama ili — nije vojska, nego> babe. Ako vi sami budete u Lisičinama, možete potući desetinu, pa i vod, možda čak i četu ustaša. Ali oni će onda na vas poslati bataljone, brigade, pa, de, oduprite se onda. Samo snažna i disciplinovana vojska, uz pomoć čitavog naroda, možepobijediti fašističkog okupatora i njegove sluge. . ., govorio sam Lisičinama okupljenim oko vatre u zavjetrini iedne udoljice, dok je mrzli sjevernjak pištao nad nama.

Koju nedjelju iza toga došao je Karlo Mrazović Gašpar da s njima razgovara.

Nešto iza toga čitava se grupa, pod komandom Nikole Miljanovića, priključila ostalim našim jedinicama. Njihov dotadašnji komandir Jovo Kosanović je u nekoliko bitaka pokazao da mu nije osnovno oslobađati zemlju, ubijati neprijatelja, već: pljačkati. Čim bi ustanici upali u neko mjesto, Jovo je odmah provaljivao u kuće i grabio sve do čega bi stigao, pa bi to onda slao kući. Borci to nisu dugo trpjeli i jednom, poslije jedne veće pljačke, sami su ga osudili na smrt.

KONFERENCIJA U BRUSNIKU

Tokom decembra 1941. u čitavoj Slavoniji je sve više partizanskih grupa. Negdje su te grupe već oformljene u sređene vojne jedinice (kao što je slučaj s odredima na Psunju, Papuku, Kričkom brdu), a negdje su još uvijek samostalno, vojnički neorganizovane grupe. Desilo se na više mjesta, iz različitih razloga, da se pogrešnim putem pristupilo oformljenju borbenih jedinica, da nije ispravno sproveden proglas CK o dizanju na ustanak. Zbog toga je bilo i gubitaka, a i usporavan je razvoj oružane borbe.

Ipak, i pored svih slabosti i grešaka ustanak se razvijao, formirale su se i jačale ustaničke grupe. Da bi se njihova aktivnost uskladila, da bi udarna snaga ustanka bila što jača, •1edinstvena i spremna za veće vojne operacije, nastojalo se da Se sve grupe oforme u jednu kompaktnu vojničku organizaciju.

Dr Pavle Gregorić Brzi je zbog toga organizirao 23. decembra konferenciju komandira i komesara partizanskih odreda. Bilo je to istog onog dana kad su psunjski i papučki partizani vodili zajedničku borbu protiv neprijatelja kod Bučja i kod Zabrdskih Rogulja, u području što spaja psunjsko-papučki gorski masiv.

Konferencija je održana u selu Brusniku, jedva kojih 4 km udaljenom od Pakraca. Na konferenciji su sudjelovali, osim Pavla Gregorića i mene, drugovi: Mirko Kljajić Stari, Vicko Antič Pepe, Čiro Dropulić Jože, Slobodan Ilič Čiča, komandant krndijsko-papučkog odreda, Stanko Radovanović Udarnik, Mate Trbojević Tenk, Dušan Marijan. Zuco, Bogdan Crnobrnja Tolja i Nada Dragosavljević.

Na savetovanju se iskristalisalo gledište da je potrebno u Slavoniji stvoriti nekoliko partizanskih četa pod jedinstvenim štabom. Pošto je pretreseno stanje u čitavoj Slavoniji i bilogorsko-moslavačkom kraju i ispitana situacija u pogledu naoružanja i daljih mogućnosti da se borba proširi, da ljudi pristupe oružanom oslobodilačkom pokretu, doneseni su zaključci:

1. da se formiraju tri odreda (čete) sa zajedničkim štabom, koji će operisati na svojim određenim sektorima u području Psunja, Papuka i Moslavine;

2. određen je komandni i političko-partijski kadar za odrede (čete);

3. doneta je odluka da zajednički štab za Slavoniju čine: Čiro Dropulić Jože, kao komandant, Pavle Gregorić Brzi, kao komesar i Karlo Mrazović Gašpar kao član štaba (trebalo je da dođe u Slavoniju koncem godine).

Zapravo, na ovoj konferenciji u Brusniku osnovan je prvi partizanski bataljon Slavonije. Svi partizanski odredi i grupe koje su djelovale na teritoriji Slavonije i Moslavine ušle su u sastav bataljona, koji je imao tri čete. Komandant bataljona je postao dosadašnji komandant Psunjskog odreda Čiro Dropulić Jože, a komesar Mirko Kljajić Stari. Komandir 1. čete je bio Vicko Antić Pepe, a njegov zamjenik Dušan Marijan Zuco; komandir 2. čete Slobodan Ilič Čiča, a komesar Duško Brkić; komandir 3. čete Pavle Vukomanović Stipe, a komesar Mato Svetličić Svijetli.

Ustanak je uzimao sve više maha. Neprijatelj je osjećao našu prisutnost, osjećao je sve veću nesigurnost na našem terenu. Mi smo rasli, naše jedinice su se razvijale, te smo za neprijatelja sve opasniji. Međutim, ustanak još uvijek u decembru 1941. nije zahvatio sve naše krajeve. Osim toga u našim jedinicama je tada još pretežan broj boraca bio srpske nacionalnosti. A mi smo znali da u Slavoniji, osobito u Posavini, gdje smo prije rata imali jake partijske organizacije, živi znatan broj naših simpatizera, velik broj poštenih ljudi, među kojima je bilo i organiziranih i neorganiziranih. Trebalo im je dati podsticaja. Stoga smo poslije konferencije u Brusniku odlučili da dva voda Psunjske grupe — borci dviju sekcija, pođu u Posavinu. Jednu grupu je trebalo da vode Čedo Grbić i Milan Stanivuković Oficir, drugu Josip Krajačić Prika i Štipa Dragmanović. Grupe su se imale probiti u dva smjera: Oficirova pored Okučana i Vrbovljana, a Prikina preko Cernika.

Prika se sa svojim drugovima spustio preko Brezovog polja sa Psunja prema pruzi. Krećući se samo noću probili su se do posavskih sela. Zadatak im je bio da u onom kraju izvrše više manjih akcija. Njih desetorica se i nisu mogli upuštati u značajne vojne okršaje. Oni su i poslati da kod neprijatelja stvaraju paniku, da ga uznemiravaju, da tamo propagiraju ustanak, da mobiliziraju što više Hrvata u partizane i da — što ie bilo najvažnije — neprekidno ruše prugu Zagreb—Beograd Bio je to veoma važan zadatak i grupa ga je izvrsno obavljala. Krećući se i djelujući neprestano u zoni opasnosti, neprijatelju na dohvatu, oni su ipak odvažno pronosili Posavinom glas o partizanima, glas o rastućem ustanku. Tri mjeseca su ratovali u Posavini. Gotovo u svakodnevnim okršajima s neprijateljem, nisu mogli ostati bez žrtava, Ali prvi partizani, prvi borci Slavonije i kad su ginuli — ginuli su junački. Tako je poginuo i organizator ustanka u Posavini član OK, Štipa Dragmanović Seljo. Desetina se bila sukobila s desetak puta jačim neprijateljem kod Stipinog rodnog sela — Komarnice. Seljo je teško ranjen. Ali i ranjen ulijevao je strah ustašama. Bio je na izdisaju, a ustaše su ga vezale i vezanog ubacile u seoske karuce. Odvažni ustanik nije prebolio smrtonosnu ranu. Ostali iz voda su se s Prikom vratili nakon 90 dana na Psunj, u sastav već veoma naraslih partizanskih jedinica.

I O Druga grupa, sedmorka Milana Stanivukovića, trebalo ie da 24. decembra krene sa Psunja. Kad se grupa već pripremala za put, odlučio sam da zadržim Čedu:

H — Trebalo bi prije pokušati dovesti doktora Zarkovića[J] iz. Nove Gradiške k nama. Pokušaj to učiniti zajedno s Ubivom. usim toga, javljaju iz Smrtića i Ratkovca da ih tamo sve više terorizira onaj ustaški jad Jovo Ostojić — rekao sam Čedi,

[J] Kad nam je u jednom sukobu bio ranjen prvi borac, zahtijeo sam od Grujice Žarkovića da se prebaci k nama. Najprije je odgorio negativno — nije se mogao prebaciti, ili tako nešto — a kad smo u po našem kuriru Ivanu Vrbanu poslali drugo pismo, kurira su uhvate ustaše i zaplijenile poruku.

objasnivši mu koliko će nam značiti ako imamo jednog dobrog liječnika u partizanskoj jedinici. Naime svi naši borci, prvi ustanici, bili su odvažni, smiono su napadali neprijatelja i nisu se plašili smrti. Nije im onda bilo teško poginuti. Ali, u svakome se javljala bojazan: što, ako budem ranjen? Naši prvi ranjenici su umirali u strašnim mukama, a nitko od nas im nije mogao pomoći. Liječnik nam je tada bio potrebniji više nego deset pušaka — a deset naoružanih boraca to je nama **onda** bila vojna formacija, gotovo čitav odred. Od mog dolaska u Slavoniju Grujica je s nama povremeno surađivao, ali **nama** sada nije bila potrebna samo njegova suradnja iz Gradiške već nam je bio potreban liječnik.

Razgovarali smo i o slučaju Jove Ostojića. Čedi nije trebalo kazivati mnogo o tom poznatom ustaši. Svi smo mi o njemu znali i previše. Premda Srbin, bio je jedan od najžešćih ustaša.

Tom prigodom sam dao Čedi i pismo za dr Žarkovića:

Dragi druže!

Ti mene ne poznaš, ali ja sam prisiljen da ti se ipak javim. Ja u ime OK **i glavnog štaba partizanskih odreda tražim da ti kao komunista dođeš u partizane, jer mi nemamo liječnika, pa nam je već jedan čovjek ranjen umro požto ga nije niko liječio. Kao dokaz da to nije provokacija imenujem ti ljude, svoje starije kolege, medicinare, s kojima sam radio. To su: Kadić Bogoslav, Savo Zlatić, Mirko Tomičić.**

Smrt fašizmu — Sloboda narodu!

CULE

— Probaj se povezati sa Švabom — rekao sam Čedi. On nam se u posljednje vrijeme ne javlja.[4] Pismo liječniku svakako treba predati. A za ustašu — znaš već i sam kako ćeš...'

Rekao sam još Čedi da se poslije obavljenog zadatka zajedno s Ubivom priključi u Kleniku Milanu Stanivukoviću. I tako je Čedo otišao na jednu, a Oficir na drugu stranu.[5] Da se

[4] **Antun Tencer Švabo se već tada morao povući u ilegalnost. Budući da je radio u Kulturbundu, morao je s ostalim članovima te profašističke organizacije ići i u neke akcije. Najčešće su išli u akcije protiv partizana u kozaračkim selima. Tako jednom prigodom, kad je pun kamion kulturbundovaca pošao u akciju u Gradac, Švabo je iskočio iz kamiona i pobjegao. Već i prije su sumnjali u njega, a poslije ovoga, dakako, da se više nije mogao vratiti u Gradišku. Međutim, sa nama se nije odmah uspio povezati. Tako je tek u januaru uspio doci u naš logor na Psunju.**

[5] **Ubiva** i **Cedo su izvršili zadatak. Liječnik Zarković je** bio **obaviješten i nedugo zatim je došao k nama. Zarković nam je** neobično **mnogo pomogao.** I **njegovo prisustvo, prisustvo liječnika u** boračkim **jedinicama, dizalo je moral.** On **nije imao u prvo vrijeme** nikakav

nije tako desilo, vjerojatno ni on, ni Ubiva, ne bi bili više živi. Naime, čitava grupa Milana Stanivukovića, osim njega, poginula je nekoliko dana po odlasku iz Psunja. Desilo se to zbog neopreznosti, zbog nepažljivosti.

S Oficirom je bilo još pet partizana. Oni su se noću spustili pored Benkovca prema Okučanima. Bio je snijeg i za njima je ostajala vidljiva prtina. Kad su prelazili prugu blizu Okučana, primijetio ih je neki stražar i odmah o tome izvjestio žandarmerijsku stanicu u Okučanima. Oficir i njegovi drugovi nisu ni slutili da su primijećeni. Otišli su ravno u Klernik i legli bez straža, bez ikakvog osiguranja. Milan je otišao u kuću svojih roditelja, a petorica partizana su se povukla u štagalj i zaspala na sijenu.

Velika grupa žandara je požurila za njima. Stigli su prije svanjivanja. Prtina u snijegu ih ie dovela ravno do kuće Milana Stanivukovića u Kleniku. U neravnopravnoj borbi opkoljeni borci junački su se borili. Ustaše su ih nekoliko puta pozivale da se predaju. Partizani su svaki put odgovarali sve žešćom paljbom. Ali, bilo ih je malo da bi istrajali. Jedan po jedan je ginuo, dok i poslednji nije pogođen smrtonosnim tanetom. Milan je bio u povoljnijem položaju. Ustaše nisu znale da se on nalazi u kući, pa su svu pažnju usredotočile na štagalj. Kad je Milan video u kakvoj se situaciji nalaze, iskočio je iz kuće i počeo pucati po ustašama. Oni se u prvi mah nisu snašli, a on je taj momenat iskoristio i kroz šljivik uspio da im pobjegne. Preko Save se još istog dana prebacio u Kozaru, gdje se je pridružio kozaračkim partizanima.

Bili smo pogođeni tragičnom sudbinom hrabrih boraca iz Oficirove grupe. Prvi nas je o pogibiji izjestio Čedo. Naime, poslije ubistva Jove on i Ubiva su krenuli sa svojom grupom u Posavinu. Iz,bivši u Vrbovljane, a onda u Klenik, začudila ih

instrumentarij niti lijekove, ali već to što je liječnik, značilo je puno. Sjekao je ranjenim borcima ruke običnom pilom bez narkoze, sjekao im je noge, spasavao ih od smrti •— i to je imalo izuzetno pozitivan psihološki značaj.

Kasnije je Zarković organizirao u Slavoniji jedan od najboljih saniteta u NOB-u. Organizirao je podzemne bolnice, koje fašisti ni u najtežim danima nisu mogli pronaći. Uopće, Zarković je bio za čitavo vrijeme borbe rijetko sposoban, rijetko požrtvovan čovjek.

Hi smo tokom čitavog rata bili u prednosti upravo zbog organizacije sanitetske službe, jer nam se nijednom nije desilo da nam nastrada bolnica i naši ranjenici. Dakako, to je imalo osobito pozitivan utjecaj na borce.

Ustaša Jovo Ostojić je kažnjen. Iz te akcije Duka Milivojević se vratio s-nadimkom Ubiva.

je neobična tišina, neki čudni mir. Selo je šutjelo. Ne znajući za ono što se dogodilo prošle noći, začudili su se seoskoj tišini Tada im je prišla jedna žena:

— Bježite, Milan je s drugima poginuo. ..

Dakako, Čedo i Ubiva su se povukli i vratili k nama na Psunj.

Nešto prije Cede i Ubive stigao je k nama na Psunj i jedan skojevac, za kojeg sarn mislio da je već odavno među mrtvima. Blijed, ispijen, s još uvijek nezaraslim ranama po tijelu, došao je na Psunj ravno iz ustaškog zatvora u Zagrebu.

— Evo me živog — jednostavno je rekao. Bio je to Milan Tomić Sloboda, kojeg sam prije više od mjeseca poslao u Zagreb s porukom Centralnom komitetu. Tad mi je ispričao da je odmah po dolasku u Zagreb, na željezničkoj stanici, uhapšen i da su ga ustaše odvele u zatvor.

— Imao si pravo, druže sekretare, zaista znadu mučiti.

Ja sam ga ispitivački gledao. Vidjelo se po njemu, po blijesku očiju, po njegovom držanju, da nije izdao i da se hrabro držao. Budući da se tada već nije znalo što je sa Švabom i nismo imali momentalno sekretara Kotarskog komiteta u Novoj Gradiški, palo mi je na pamet da u Gradišku pošaljem ovog smionog devetnaestogodišnjaka.

— Zaslužio si da te primimo u Partiju. I od danas ti si član naše Komunističke partije -— govorio sam mladiću i on, uozbiljen, napetog lica od nekog unutarnjeg uzbuđenja, nije ništa odgovarao. Nekoliko trenutaka smo obadva šutjeli, a onda sam se ipak odlučio: — I ne samo da si od danas u Partiji, nego ti si od sad sekretar Kotarskog komiteta. . .

Nešto je promrmljao. Nije bilo jasno, i nisam siguran da li je to bilo »hvala« ili »razumijem«. U ono vrijeme nije bilo mnogo partijskih kadrova, nije bilo dovoljno ljudi koji su mogli vršiti odgovorne dužnosti. Stoga i nije veliko čudo što je jedan skojevac mogao postati sekretar komiteta. Obično mladi ljudi ne izbjegavaju velike, revolucionarne zahvate. Njima je dovoljno njihovo uvjerenje, dovoljna im je vjera da je nešto ispravno i oni će tako učiniti. Tako sam i ja tog decembarskog dana bio sasvim uvjeren da će skojevac Milan Tomic Sloboda biti zaista odličan rukovodilac. Nisam se prevario Svojim kasnijim radom on je opravdao povjerenje.[6]

Kako je rastao oslobodilački pokret, tako je narod sve više prihvatao našu borbu i narodne borce kao i svoju vojsku, tako je rastao i sveopći zanos. Tako mi u nekim ustaničkim j

[6] Milan Tomić, rođen u Cerniku 1922. godine, student, poginuo je junački koncem 1944. godine; proglašen za narodnog heroja.

r mjestima imamo narodnooslobodilačke odbore čak i prije nego gto smo primili od CK okružnicu o njihovom osnivanju. Jedan od prvih odbora oformili smo u Benkovcu. U kući Nikole Säule odbor je osnovan još u novembru 1941.

Do konca 1941. godine ustanak je zahvatio sva Psunjska sela. Poslije svake pobjede pristupali su u naše jedinice novi ljudi. Kako bi naše grupe ili čete prolazile kroz neko naselje, tako bi ono slalo u partizane svoje najsmjelije sinove. Borci i seljaci su održavali zajedničke sastanke i mitinge. Zbližavali su se. Naša vojska, naši partizanski odredi su u punom smislu bili narodna vojska. Dočekivana je sa pjesmom i praćena s najboljim željama.

Ustanak u Slavoniji nije imao masovan karakter i opću ' podršku u ljetnim mjesecima 1941, plamen revolucije nije u jednom mahu zahvatio čitavu Slavoniju, kao što se to desilo u nekim drugim krajevima. Uvjeti su kod nas bili drugačiji. Ali, sistematski rad komunista, ispravno djelovanje u narodu, pravilno prilaženje zadacima i revolucionarni zanos učinili su da se NOP u Slavoniji razvijao ravnomjerno, da je rastao postepeno i sigurno, bez skokova i padova, kao možda rijetko gdje u zemlji. 1941. godine čitava je Slavonija zahvaćena ustaničkim vrenjem, negdje više a negdje manje, no već slijedeća, 1942. godina, potpuno je učvrstila naš oslobodilački pokret, razvila ga do maksimuma i tada je postalo očito da je ona] naporni predustanički rad iz 1941. bio neminovan i neophodan, a istovremeno i veoma plodan.

Dr Dušan CALIĆ

LJUBICKA CETA IZ DVA SELA

v

Ćačanski okrug je imao 1941. godine u svakom srezu komitet ili povereništvo KPJ i prilično jaku organizaciju komunista. Da bi se formirao partizanski odred »Dr Dragiša Mišović«, partijsko rukovodstvo je odlučilo da svaki srez (a bilo ih je četiri), formira po jednu partizansku četu. Pri formiranju štaba odreda bili su prisutni svi budući komandiri četa koji su dobili precizne zadatke, dok je formiranju četa prisustvovao neko iz štaba odreda ili delegat OK.

Na sastanak za formiranje Prve ljubićke čete, 12. jula, pozvani su samo članovi Partije i neki skojevci. Osnivala se četa za ljubićki srez iz koje će kasnije izrasti nekoliko četa i Ljubićki bataljon koji će ući u sastav Čačanskog odreda. Iz Prislonice niko nije prisustvovao tom prvom sastanku, a iz Preljine je bilo nekoliko prekaljenih partijskih radnika.

Dva-tri dana posle formiranja, četa je podeljena na gornji i donji dec sreza sa perspektivom da se formiraju po dve čete u svakom kraju. Određene su komande budućih četa. Treća je trebalo da mobilise ljudstvo sela: Trepča, Mojsinja, Stančića, Preljine i Prislonice. Osnovnu snagu čete su sačinjavali komunisti Preljine i Trepče, a aktivnost je započeta u dubokoj ilegalnosti. Ta aktivnost je uticala na opredeljivanje sela za borbu protiv okupatora, bez obzira na to što još niko nije bio pozvan u jedinicu. Napredni ljudi su delovali politički i radili u svojoj sredini samoinicijativno. Tako je samim postojanjem čete počela unutrašnja politička aktivnost u svakom selu, kao i borba između naprednih i reakcionarnih snaga pre nego što je iko pošao u aktivnu borbu s oružjem. U Preljmi i Prislonici povoljno se razvijala politička situacija. Ova dva sela su inače mogla dati više od jedne partizanske čete.

NEŠTO O SELIMA

U Prislonici je bila omladinska, a u Preljini partijska organizacija. Oba sela su vezana zajedničkom političkom prošlošću još iz predratnog doba. Na izborima su uvek glasala za opozicionare koji su bili pod uticajem KPJ. Politički rad se rdvijao preko partijske ćelije u Preljini, najmnogobrojnije seoske partijske organizacije u okrugu čačanskom. Komunisti su rešavali sva pitanja sela. U Preljini je predsednik opštine bio Aleksa Jovašević Leksa, seoski zelenaš i banski većnik, inače miljenik Vojka Čvrkića, ministra u jerezovačkim vladama. Kada je na opštinskim izborima, na insistiranje partijske organizacije, za predsednika opštine izabran Budimir Jovanović, niinistar Ćvrkić i glavni odbor JRZ su poništili izbore i zakazali nove (za tri-četiri nedelje kasnije). Čitava partijska organizacija sreza i okruga je angažovana da se dobije politička bitka protiv režima. Jerezovci nisu birali sredstva da dođu do glasova. Veliki broj birača iz Preljine je odveden u zatvore ili susedna sela sve do dana izbora, kada su ih doveli na birališta i određivali im za koga će glasati. Počela je kupovina glasova. Celoga dana su se pekli volovi i kuvala rakija na obe strane. Čas su imali većinu jedni, čas drugi. A na kraju ponovo je pobedila Udružena opozicija. Najzaslužniji za pobedu bili su komunisti koji su s takvim autoritetom i poveli 1941. godine čitavo selo u borbu za oslobođenje.

U Prislonici je ime jednog člana Komunističke partije (Milutina Đokovića Pirge) držano u konspiraciji, pa se on nije ni osećao kao politički radnik. Opštinska vlast je i ovde bila u rukama Udružene opozicije na koju su simpatizeri KP imali dominantan uticaj. Sreske vlasti su insistirale na otvaranju birtija, kako bi seljaci uz kartanje i pijančenje zaboravili na politiku. Učitelji — režimlije plašili su seljake komunizmom. Policijskoj vlasti nije bio potreban radni seljak. Međutim, omladinska organizacija je nalazila načina da poveže problem sela i seljake preko zadružnog pokreta, čiji su pioniri bili učesnici pređašnjih ratova za oslobođenje Jugoslavije.

Omladinska organizacija u Prislonici je formirala čitaonicu i biblioteku sa knjigama nabavljenim iz zadružnih fondova. U čitaonici su se mogle dobiti i knjige Lenjina koje su išle !z ruke u ruku. Pred rat je podignut zadružni dom kulture koji je pretvoren u centar kulturno-prosvetnog i političkog rada u selu. : !

Pored dramske sekcije kojom je rukovodio mladi učitelj, formiran je i sportski centar koji je obuhvatio čitavu seosku omladinu. Na taj način, iako u selu nije postojala partijska ćelija, politika Komunističke partije se objektivno povezivala

sa životom sela: agrarnom reformom, ekonomskom politikom i drugim problemima koji su tištali seljake. Oni su postali sigurni saveznici komunista.

Većina seljaka živela je na sitnim i srednjim posedima pa je imala razumevanja za politiku KPJ. To je inače bio slučaj sa celim čačanskim okrugom, pa je OK KPJ i razvio najbolji politički rad na selu.[1] Režim je preduzimao sve da razbije talas raspoloženja radnog seljaštva prema KPJ, ali se to više nije moglo učiniti.

Ocenjujući političko stanje u Prislonici i Preljini, došlo se do zaključka da se može mobilisati veliki broj ljudstva i formirati partizanska četa. Perspektiva stvaranja čete je bila dobra. Polovinom avgusta su u selo došli Miloš Jovašević, budući komesar 5. ljubićke čete i Radovan Jovanović, tadašmi zamenik komandanta odreda sa grupom naoružanih drugova da zapale opštinsku arhivu i rasteraju opštinsku vlast. Bila je nedelja i narod nije radio. Većina seljaka je bila na okupu u centru sela, kod opštine. Njihova pojava izazivala je opšte zaprepašćenje ali i divljenje prema ljudima koji nose oružje i kreću se drumovima u to burno vreme. Miloš je okupljenim, seljacima pročitao naredbu koja otprilike glasi:

»U ime Vojno-revolucionarnog komiteta naređujem da prestane sa radom dosadašnja opštinska vlast. Svu <vlast ima Vojno-revolucionarni komitet. Ko prekrši ovo naređenje odgovaraće po vojnim ratnim zakonima. Svaki rad opštine služi okupatoru, a to se kažnjava smrću. Odavde okupator ne sme ništa izvući, ni zrno pšenice, ni kukuruza, ni druge potrebe. Svi ljudi moraju poći u borbu protiv okupatora; potrebno ie sve snage upregnuti da se zemlja oslobodi ropstva.« Posle toga je naredbu zakucao na opštinska vrata.

Nakon toga drugovi su razgovarali sa seljacima **o** ciljevima partizanske borbe i mogućnosti pobede u zajednici sa Sovjetskim Savezom. Zatim su Radovan i Miloš održali sastanak sa nama desetak mladih drugova iz sela. Svi smo pripadali skojevskoj organizaciji ili bili simpatizeri Komunističke partije. »Pozivamo vas da stupite u partizansku četu. Stupanje u četu treba da bude što pre, a dotle morate pripremiti sve što vam je potrebno. Ponesite oružje ako ga imate ili ga P[rl]" bavite od nekog ko je sakrio. Ko nema neka dođe i bez oružja, a posle ćemo naći načina da se naoružamo.« Na poziv sm°| odgovorili pozitivno, jer smo se i sami pripremili da stupim[0] u partizane. Odredili smo tačan dan odlaska.

[1] **Ovo je ocena i Pere Stambolića na desetogodišnjici** oslobođen] **čačka.**

Odlaskom partizana iz sela održali smo kratak sastanak. Sporazumeli smo se koje još drugove da pozovemo. Napravili smo raspored ko će koga da pozove. O tome smo morali da obavestimo i svoje roditelje i da od njih dobijemo odobrenje. Morali smo ih ubediti u ispravnost odluke jer nam je bila neophodna stalna veza s narodom od koga smo očekivali moralnu, materijalnu i političku podršku. Saopštio sam svojim roditeljima da ću za neki dan poći u partizane. »Moram ići u borbu, jer pripadam naprednom studentskom omladinskom pokretu«, rekao sam im. Roditelji nisu odobrili moju odluku. Dozvoljavali su mogućnost da idem u partizane, ali da ne budem prvi, jer su Nemci palili kuće i streljali porodice prvoboraca. Ista situacija je bila i kod ostalih drugova.

Svi smo odložili odlazak za novi datum, što je uzbudilo drugove u odredu te su nas ponovo pozvali na dogovor. Tako smo se našli na Martića groblju: Milisav Milošević, Radisav Domanović Brucoš, Vojin Jovanović, Radivoje i Budimir Čuslović i ja, gde su opet došli Miloš i Radovan i kategorički zahtevali da odmah pođemo u partizane. Naš odgovor je bio da **od** toga nismo ni odustali nego smo samo odložili za neki dan. Rastali smo se pre ponoći i otišli kućama, odlučivši da krenemo u partizane za dan-dva, bez obzira na to kako će reagovati roditelji i braća.

Čim sam se vratio kući saopštio sam roditeljima svoju neopozivu odluku da odlazim u partizane. Zamolio sam ih da **mi** spreme ćebe i šatorsko krilo. »Mi se moramo boriti, rekao **sam** im, jer drugog izbora nemamo. Odlazim a vi me izbrišite **iz** spiska porodice ako vam to nešto pomaže.« Večerao sam i krenuo na zborno mesto. Kad sam polazio majka je izašla iz kuće i počela da kuka kao na pogrebu. Za nekoliko minuta se skupi maltene celo selo. Zbog toga sam odlazak na zborno mesto odložio za jedno veče, dok su ostali drugovi otišli. To je bilo 19. avgusta uveče. U toj prvoj grupi su bili: Radivoje. Budimir i Sredoje Čuslović, Milisav-Mika Milošević, Aca Milenković i dva brata Pavlovića-Dragoman i Mihailo. Krenuli **su iz** voćnjaka Vojina Jovanovića koji je otišao sledeče večeri. Tako je osam drugova iz Prislonice otišlo u prvu partizansku **grupu** iz koje se stvarala Peta ljubićka četa.

Zbog svoje čvrste odluke da idem u partizane konačno **sam** raskinuo sa roditeljima. Pošto sam se krio od Nemaca, zandarma i policije, morao sam da promenim mesto boravka. **Preselio** sam še kod svog teče Božidara Kovačevića. Spavao **sam** u zgradi, malo dalje od kuće. Odatle sam otišao u partizane 22. avgusta pre ponoći, kada je došao po mene Radivoje **Čuslović** sa drugovima.

Iste noći stigli smo u Đokovića zabran gde je bio bivak partizana. Tu sam našao i Miloša Jovaševića koji je bio predviđen za političkog komesara čete. Đokovića zabran je prostor od oko 1,5 ha zemlje, okružen sa svih strana njivama, livadama i retkim voćnjacima, a spuštao se do ispod Rakićevića kuća. Mislio sam da su partizani negde duboko u planini, pa me iznenadi što su tako blizu sela. Bio sam budan celu noć. Interesovalo me je koliko nas ima u grupi. Svaki zvižduk kojim se sporazumeva naš stražar diže me na noge. Ostali leže i ne uzbuđuje se. Da se nisam možda previše uplašio? Sada bar imam stražu i obezbeđenje! Ipak, jedva sačekah da svane, kada smo se u žbunju okupili oko Miloša i započeli diskusiju 0 raznim stvarima. Grupa je brojala 12 ljudi: Miloš Jovašević, Dragan Bojović, Radivoje, Budimir i Sredoje Čuslović, Vojin Jovanović, Milisav Milošević, Aca Milenković, Mihailo i Dragoman Pavlović, Radomir Todorović i Matijević. Posmatram drugove. Hteo bi da odgonetnem kakve ih brige more. Naizgled su potpuno ravnodušni. Može li se ostati na ovom brojnom stanju i bez dovoljno naoružanja? Ko će nas hraniti? — 1 stotinu drugih pitanja mi se nametalo. Iskustvo nas uči da i sada treba verovati Partiji.

Najavljen je doručak. Nikako sebi da objasnim ko će ga doneti. Očekujem da vidim čoveka koji sprema hranu za partizane, jer nemam predstavu o tome kako je organizovano snabdevanje. U neko doba dana pojavi se moj komšija Vladati Rakićević, što me iznenadi jer je bio »običan« seljak. Doneo je veliku kofu s mlekom, nekoliko porcija, kašika i dosta hleba, što Miloš razdeli na jednake delove. A po završenom doručku Vladan se vrati po sledeči obrok.

U toku dana (23. avgusta) dobismo naređenje da idemo u D. Trepču i sastanemo se sa Sredojem Uroševićem, komandirom 3. ljubićke čete kojoj i mi pripadamo. Četu smo zatekli u jednom zabranu, a padom mraka smo, nas tridesetak, preko Trepče, Mojsinja i Stančića krenuli ka Moravi u akciju na ljubićku železničku stanicu, ložionicu i radionicu za opravku vagona. Sišli smo u dolinu Morave, gde smo se zadržali duže čekajući druge grupe, pa pošto nisu stigle, u zoru smo se vratili odakle smo pred mrak i pošli. Čim smo stigli u logor poče da pada kiša. Partizanske grupe i grupice su bivakovale po šumama, kukuruzima i dolinama potoka. Šta će nam doneti zima ako ne oslobodimo gradove i kasarne? Svaki misli da će se rat završiti do zime, jer će Crvena armija dotle uništiti neprijatelja! Setih se naše propagande »da Rusi mogu da bace 20—30 padobranskih divizija u neprijateljsku pozadinu«. P[a] zašto se ne bismo oslobodili okupacije do zime?!

Izgledi za novu akciju na Ljubić su bili minimalni. Akcija je odložena za nekoliko dana, a mi smo se vratili u Prislonicu. Pošli smo na staro mesto sa starim zadacima. Treba okupljati ljudstvo zä četu. Došli smo opet u Đokovića zabran. 24. avgusta, ali se nismo tamo zadržali. Pošto je bilo kišno vreme, morali smo tražiti bolje sklonište._ Odlučeno je da se ide u planinsko trio Čedomira Tepčevića Zuke koje se nalazilo pod samom planinom Vujnom. U pojati se možemo smestiti sa ćelom četom, a teren je pogodan za odbranu i eventualno odstupanje. Grupa je krenula u novi bivak, a ja sam određeii da sa dva druga obiđem selo i uspostavim vezu sa našim punktom i ostalim seljacima. Krenuli smo ka selu. Svratili smo u kuću Marka Bojovića koji je bio veza i punkt za našu grupu. Marko nas je obavestio da je stiglo desetak drugova iz Preljine, među kojima su bili i: Bogoljub Božović Amidža, Branko i Dobrosav Mandić, Novica Ilić Baja, Radovan Kaluđerović i dva brata Bojića. Obavešteni smo da se javilo još desetak drugova iz Prislonice. Marku smo preneli javku i obavestili ga gde nam je bivak, kako bi uputio pridošle drugove. Svi novoprimljeni treba da se upute tamo, dok mu ne javimo promenu bivaka. Sve prijavljene iz Prislonice takođe treba uputiti u četu na isto mesto.

Nakon dogovora s Markom produžili smo u centar sela ka opštini i zadruzi. Tamo su već bili svi iz, sela. Neke je trebalo pozvati u partizane, a druge politički ubediti da pomognu borbu. Trebalo je prikupiti podatke o neprijatelju, naći se u selu i sprečavati neprijateljsku propagandu. Ljude iznenadi tolika naša sloboda, jer su Nemci i žandarmi svakog časa mogli doći. Većina se povukla u kuće, a ostali su samo najsmeliji. Bilo je i takvih koji su simpatisali okupatora. Vodila se žestoka polemika između pristalica partizana i kolaboracionista koji su iznosili neke podatke o četničkom pokretu na Ravnoj gori, govoreći da četnici trezvenije gledaju na situaciju. Iznervira me ta četnička »trezvenost«, te iskoristih priliku da ismejem kolebljivce. »Izdajnici su vezali svoju sudbinu za okupatora, a pobeda je na strani Crvene armije i naše slovenske braće — Rusa. Mi smo njihovi saveznici i pobedićemo sigurno! • •.« Nisam birao reči kad su bili u pitanju oni koji služe okupatoru. Nikada me moji seljaci nisu videli takvog. Okačio sam pušku o rame i kao da sam promenio karakterne osobine!

Dok sam vodio razgovor sa seljacima, primetih oca kako izlazi iz zadružnog doma. Neće da mi priđe, ali i ja ne obraćam pažnju na njega, pa čak i onda kada sam, vraćajući se u l°gor, morao proći pored njega. Put ka logoru vodio je pored moje kuće. U dvorištu — majka i sestra. Očekuju da svratim.

Mahnuo sam im rukom nekoliko puta u znak pozdrava i produžio ne svraćajući ni da se pozdravim s njima. Neposredno po našem odlasku iz sela stigli su nas neki mladići i rekli da su Nemci došli automobilom pred zadrugu. Ubrzali smo pokret da obavestimo ostale drugove. Podneli smo izveštaj primljen od Marka o dolasku drugova iz Preljine i namerama onih iz Prislonice. Na sat-dva posle našeg dolaska stigli su drugovi iz Preljine, a istog dana ili sutradan i oni iz Prislonice: Budimir i Mića Milošević, Milun Gavrić, Radisav Domanović, Duka Bojović, Hrane Rakićević, Mitrovan i Života Zivković, Ljubisav Milić Šuster, Milan Jovanović i Radiša Nikolić. Drugi ili treći dan po povratku iz Trepče imali smo veliku grupu te smo mogli da formiramo manju četu. U roku od nekoliko dana došlo je oko 30—40 mladića iz oba sela. Taj broj se povećavao svaki dan. U našim selima je brzo izvršeno diferenciranje i opredeljivanje. Iz političkog previranja posle odlaska prvih grupa stvorile su se nove grupe ljudi za odlazak u partizane. Mlada generacija je odnela pobedu, jer je isterala na čistac ljude zastarelih i konzervativnih shvatanja. Omladina je pohrlila u četu. Neke smo vraćali na teren, jer nam je nedostojalo naoružanje i oprema. Među njima je bilo i dečaka koje smo jednostavno morali vratiti kućama. Milutin Milošević[2] i njegov vršnjak Bojović iz Prislonice ponovo su došli za nekoliko dana i javili se komesaru rešeni da po svaku cenu stupe u četu: »Neću da ostanem u selu! Ako vi nećete da nas primite idemo kod četnika!« — gotovo plačnim glasom rekao je mali Milutin. Komesar čete nije imao kud. Morao je da ih primi.

Zao mi je bilo što sam se tako bahato poneo prema roditeljima, jer neslaganje oca sa mojim odlaskom u odred bila je samo roditeljska bolećivost, a ne suprotan ideološki stav. Otac je bio poznat kao veliki protivnik režima koji je i doveo do kapitulacije zemlje. Zato jedva dočekah poziv majke, braće i sestre da dođem kući, gde sam zatekao i strica koji je pre rata bio šofer u Beogradu, a sada ostao bez posla. Naš razgovor, ikao bučan, nije bio i uzaludan. Najgore je prošlo. Veliki broj drugova iz Prislonice je stupio u četu. U selu se izvršila diferencijacija. Narod se već javno izjašnjavao za partizanski pokret. Neprijatelji su umukli pod pritiskom javnog mnjenja. Uspesi naše grupe su delovali pozitivno. I u mojoj porodici su se opredelili, pa i otac nije mogao da ostane no strani, već se priklonio stavu svojih sinova. On i ja više nismo bili dva sveta.

25. avgusta je 3. četa ponovo krenula u akciju na ložionicu i stanicu u Ljubiću. S nama su napadale 1. i 2. četa. Lju-

[2] **Milutin Milošević je kao proleter poginuo maja 1943. god. u Crnoj Gori na Policama.**

bić .ie na 2—3 kilometra od Čačka gde je bio veliki nemački garnizon, što je najbolje i govorilo o ozbiljnosti akcije. Preko Konjevićkog i Ljubićkog polja stigli smo do železničke stanice i raspodelili se po grupama. Moja grupa je imala zadatak da upadne u železničku stanicu, gde će onemogućiti telefonsku vezu sa garnizonom u Čačku, a zatim poskidati telefone i oduzeti novac iz stanične blagajne koji nam je potreban za nabavku hrane i drugog.

Napad je počeo po ponoći, 26. avgusta. U akciji smo se zadržali čitav sat. Zaplenili smo između ostalog 27 pušaka i 104.000 dinara. Nemački stražari i žandarmi su pobegli u Čačak i javili Nemcima o našem napadu, pa su ovi počeli da zasipaju artiljerijom ljubićku železničku stanicu i ložionicu. Po izvršenju zadatka krenuli smo u logor, natovareni plenom. Iznad naših glava šištale su topovske granate i eksplodirale u neposrednoj blizini. U toku noći smo, preko preljinske utrine, izbili na granicu atara Preljine i Prislonice. Predavši plen na čuvanje jednom našem saradniku, četa je nastavila pokret i izbila na spoj atara Prislonice i Trepće. Ovde se zadržala dan -dva radi prikupljanja oružja i drugog materijala, a naročito radi razgovora sa nekim sumnjivim građanima koji su dolazili iz Beograda.

Jedne večeri (oko 29. avgusta) određena je patrola da uhvati Radišu Zivkovića koji je delio neke letke po Prislonici, a inače je bio radnik u Beogradu. Potiče iz siromašne seljačke porodice. Leci koje je delio bili su četnički, što je ogorčilo partizane pa ga je vođa patrole pri susretu počeo da tuče kundakom. »Spremaj se da ideš s nama!« Radiša se nije protivio naređenju, a kada je došao u četu više je nije napuštao — postao je jedan od najboljih partizana.[3] Posle nekoliko dana priveli smo u logor i braću Kurćubiće koji su se bavili švercom (odlazili su često u Beograd odakle su donosili letke Koste Pećanca i delili ih u vozu i po selu). Branili su se da su bili prinuđeni da prime letke. Pušteni su kućama, ali im je zabranjen odlazak iz sela. Zatim smo priveli Timotija Radovanovića koji je otvoreno ispoljavao naklonost okupatoru. Pre rata je jedini u Prislonici glasao za Ljotića. Posle saslušanja pušten ie kući uz savet »da se ostavi prljava posla«. Miloš Rajčić nije hteo predati oružje partizanima iako se znalo da ga ima, pa ga je Radivoje Čuslović čak i tukao. Obećao je komandi čete da će dati oružje, ali čim je pušten kući, odmah je otišao četnicima na Ravnu goru.[4]

[3] **Poginuo kao proleter u istočnoj Bosni jula 1943. godine.**

[4] **Zarobljen 1944. godine kao četnik na Kopaoniku od jedinica 2. Proleterske brigade i u njoj završio rat kao borac NOVJ.**

Naša grupa se stalno povećavala i osamostaljivala te smo se već osećali kao posebna četa. Nije bilo oružja za svakog borca, pa smo ga prikupljali od naroda. Na preko stotinu boraca pedesetak pušaka! To nam je bila najveća briga. Svake noći su patrole krstarile po selima i tražile oružje. Nekad su ostajale i po dva dana van čete.

Mika Milošević, maturant, inače sin najbogatijeg čoveka u okolini, postao je partizan od prvih dana i bio najagilniji u prikupljanju oružja. Svake noći je vodio po jednu patrolu i to čak u sela takovskog sreza (Takovo, Teoein, Klatičevo i Brusnicu) da bi pronašao makar jednu pušku.

Počeli smo i sa razoružavanjem žandarma. Jedan dan, između 1. i 4. septembra, proveli smo u zasedi na preljinskom groblju gde je ugovoreno da dođu žandarmi i predaju oružje. Dogovorili smo se da se u insceniranom sukobu predaju. Hteli su na taj način da skinu odgovornost sa sebe. Međutim, iz nama nepoznatih razloga nisu došli; dan-dva kasnije naša patrola (Novica Ilić, Doco Mandić i Dragovan Jovašević) uhvatila je narednika Diklića, komandira stanice na drumu kod Nastića ćuprije, i dovela ga u logor. Iako pod stražom, uspeo je da pobegne. Nismo ga našli sve do oslobođenja Čačka.

Jedne noći krenuli smo, Radivoje Čuslović i ja, da tražimo pušku od Milana Jovanovića, inače Radivojevog rođaka. Milan je tvrdio da nema oružje i u tome je ostao uporan. Posle izvesnih neugodnosti obećao je da će nam dati pušku ali da se ona nalazi u potoku između Jovanovića i Miloševića kuća. Prijatno nas iznenadi kada ispod žila stoletnog drveta izvuče i predade pušku dobro zamotanu u ćebe.[5]

RASTE GRUPA, RASTU I AKCIJE

Dobili smo podatke da se u jednom jezeru veličine 40—50 m^2 u selu Brđanima nalazi skriveno oružje. Voda nije oticala godinama i bila je puna žabokrečine, mulja i nanosa, a puške su negde na dnu jezera. Rano s večeri pristupili smo iscrpljivanju jezera i u toku noći kofama izbacili svu vodu, a kad tamo-samo tri puške, što smo ipak smatrali uspehom, jer smo naoružali tri borca. Prikupljali smo i drugu vojničku opremu: ćebad, šatorska krila, porcije, kao i vojnička odela. Vojska je

[5] **Iako je kasnije bio četnik uvek se sećao naše opomene i bio korektan prema simpatizerima partizana.**

prilikom kapitulacije bacala sa sebe i oružje i uniformu, što su meštani Preljine, Prislonice i okolnih sela kupili i sakrivali, govoreći: »Zlu ne trebalo«. A dok je neko i predavao oružje po nalogu okupatora, uniformu je retko ko predavao. Sada smo je uzimali mi.

* *
*

Pristupili smo kidanju pruga i prokopavanju drumova: rušili smo propuste i tunele, dizali u vazduh mostove, presecali telefonske veze između nemačkih garnizona što je bilo u sklopu akcije celog Čačans.kog odreda. A za teške avionske bombe Sima Urošević je uspeo da napravi upaljače koji su eksplodirali na odstojanju od nekoliko stotina metara. To je bio veliki pronalazak. Prišli smo sakupljanju avionskih bombi sa aerodroma u Preljini i tako nadoknađivali neophodan eksploziv. Rasturene bombe na preljinskom aerodromu čuvali su Nemci, ali bez dovoljno snaga. Tako je jedne noći u akciju krenula cela četa i opkolila preljinsko polje. Dok se nemačka patrola nalazila na jednom kraju, partizani su sa drugog kraja aerodroma odnosili bombe. Zbog uspeha prve noći prosto smo se pomamili: za jednu noć smo lančanim sistemom odnosili i po desetak bombi. Trebalo je to izvoditi u najvećoj tajnosti, a ipak brzo. Bombe smo skrivali po šumama i kukuruzima, da bismo ih po potrebi iznosili na puteve i pruge, poturali pod mostove i rušili sve što bi koristilo Nemcima.

Nekoliko puta smo bombe prebacivali volovskim zapregama Milorada Škipića koji je imao najjače volove u Prislonici; mogli su odjednom da povuku 10—15 bombi od 100 kg koje smo zatim skrivali po zabranima. Radojica Pavlović Broćo nam je bombe prevozio svojim čezama. Jednostavno natovari bombu, prekrije je senom i krene za kolonom. Tako smo porušili mostove u Brusnici, zatim kod Brđana, u Preljini, Mlakovcu i nekoliko puta prugu blizu Prislonice. Radojica Pavlović je, vraćajući se čezama kući pri rušenju puta kod Brđana, upravo prolazio pored nemačkog logora kada je odjeknula eksplozija u klisuri. Nemci su se sjurili s puta u logor, a Radojica je mirno nastavio put ka Prislonici. Čitavu noć su odjekivale slične eksplozije oko Kraljeva, Požege i Čačka, posle čega su sledili mlazevi svetlosti na zvezdanom nebu. Podvriskivali smo od radosti. Eksplozijama smo pozdravljali jedni druge u dolini Zapadne Morave.

5. septembra smo rušili železnički most preko Škipića reke na pruzi kod Prislonice. Dok su se jedni raspoređivali oko mosta radi obezbeđivanja minera (dok ovi pripremaju

bombe), začu se pisak lokomotive iz preljinske železničke stanice. Voz se, prema redu vožnje, neće ustavljati do Brđana, što znači da mora preći preko mine. Pretpostavljali smo da su u vozu nemački vojnici, te pođosmo u zasedu. Po brektanju lokomotive zaključismo da vuče veliki teret. Lokomotiva je bila na kilometar-dva od mosta kad se razleže eksplozija. Bomba je raznela mostovsku konstrukciju. Komadi gvožđa poleteše kroz vazduh, a odmah zatim začu se lomljava vagona kroz ambis. Pripucali smo na voz, ali otuda nije bilo odgovora. Bio je to teretnjak s materijalom koji nije mogao da nam koristi, pa smo se povukli u logor ne sačekavši dolazak Nemaca, Našli smo se u Martića zabranu. Nemci su čitav dan ostali na pruzi obezbeđujući uži prostor oko uništenog voza, a uveče su se vratili u Čačak ne preduzimajući represalije u Prislonici.

IZ DVA SELA — GETA

Predveče, 5. septembra, krenuli smo ka pl. Vujan u Tepčevića kolibe, gde smo ostali nekoliko' dana. Tu smo' dobili komandno osoblje buduće čete: komandir Rajko Tanasković, aktivni oficir i politički komesar Miloš Jovašević, zemljoradnik. Otpočela su i predavanja i praktične vojničke vežbe. Ishrana je dobro organizovana, a obaveštajna služba još bolje; stalno smo bili u toku događaja na drumu Čačak — Milanovac. Nemci, žandarmi i petokolonaši počeli su sa organizovanim poterama na svih pet četa ljubićkog sreza. Kada su, 6. septembra, počeli da pretresaju teren naše (Pete) čete, seljaci su pojurili u planinu da nas o tome obaveste. Sela Prislonica i Preljina su se brinula o četi. U tome su učestvovali ne samo muškarci, već i žene i deca. Bila je to opšta borba ova dva sela protiv neprijatelja koji je, prokrstarivši seoske rejone, zašao i u planinu Vujan. U Prislonicu je jedna nemačka kolona dolazila iz Preljine, druga od Trepče. Jednu je doveo pred sam logor čete sreski poljoprivredni referent, inače obučen u nemačku uniformu. Pritajili smo se u šumi dok su Nemci prošli, jer nismo znali kolikom snagom raposlažu.[6]

Na Vujnu su se sastale nemačke kolone, ne sukobivši se s partizanima. A kad su počeli da se povlače ka Preljini, došli su seljaci i obavestili nas da se u Prislonici nalazi nemačka jedinica sa postavljenim topovima na Kostića gorblju, odakle gađaju planinu Vujan. Komandir čete je odredio Vojina Jovanovića, Radivoja Čuslovića, Todorovića, Martića i mene da ispitamo jačinu neprijatelja u Prislonici. Došli smo do kuće Mladena Božovića gde u dvorištu osmotrismo pet Nemaca; se-

[6] **Bio je to 1/479. puka sa oko 200 vojnika i artiljerijom. Zbornik I/l, str. 661.**

jeli su za stoiom i pili, a puške im u kupi. Bili smo udaljeni od njih 150—200 metara. Dok smo se nagađali da li da ih nadnemo ili ne, Nemci su uzeli oružje i izašli iz dvorišta, prošavši na desetak koraka od nas u pravcu Koštica groblje. I mi srno krenuli za Nemcima koji su gotovo trčali niz seoski put. Zaprepašteni seljaci su nas molili da ne preduzimamo ništa u samom selu jer će Nemci iskaliti bes na nevinom narodu. Od Miloševića kuća smo skrenuli ka centru. Nemci su produžili iz Đukića brdo u sastav jedinice, upregli konje i sa topovima se spustili na drum Milanovac — Čačak. Izgledalo nam je kao da Nemci beže iz Prislonice od nas petorice partizana.

Posle nekoliko sati zadržavanja u selu vratili smo se u logor i izvestili o propuštenoj prilici da zarobimo Nemce. Komandir i politički komesar su odobrili što smo ipak postupili po zahtevu naroda, jer je taj narod s nama i mi o njegovom raspoloženju moramo voditi računa. Nemačka potera za nama doživela je neuspeh. »Nestali su kao da su u zemlju propali« — govorili su nemački vodiči po povratku u garnizone. Narod je čuvao partizane. Iz Tepčevića koliba smo se prebacili u preljinsku utrinu (rejon Kalema) koja je bila bez kuća, koliba i pojata. Četa se smestila u šumu ispod koje je bio potok pogodan za izvlačenje u slučaju napada neprijatelja. Tu smo ostali snabdevajući se iz Preljine. Seljaci su nas obavestili da u Preljinu i Prislonicu navraćaju nepoznati ljudi, pa smo razaslali patrole. Ubrzo je jedna dovela nepoznata čoveka koji je »ispitivao mogućnost sađenja duvana na ovom zemljištu«, a na saslušanju je priznao da je došao radi- prikupljanja podataka o partizanima za račun Nemaca. Osuđen je na smrt.

Sa Kalema smo se početkom septembra prebacili u Rakićevića zabran, odakle smo svake noći odlazili u akcije za prikupljanje oružja i upozoravali političke protivnike KPJ na korektnost. Pohvatali smo neke izrazite petokolonaše koji su agitovali za Nemce. Često smo išli i u Lunjevicu gde smo održavali vezu sa Takovskim bataljonom, pa smo čak i neke akcije izvodili zajedno s njim. Dobili smo zadatak da s Takovcima uhvatimo Dragišu Vasića, ideologa četničkog pokreta, koji se smestio kod nekih prijatelja u Lunjevici. Stigli smo u to selo [1] opkolili kuću u kojoj se, po našem mišljenju, nalazio Vasić, ali je on uspeo da pobegne ostavivši svoje majorsko odelo koje je odmah obukao mladi Slovenac Alojz (živeo u Prislonici i od prvih dana postao partizan). Inače mali rastom i ravnih tabana (zbog čega se teško kretao i uvek bio na začelju sa mitraljezom koji je demontirao iz aviona), Alojz je sa crvenim egalizirom Vasićevog šinjela uvek pobuđivao radoznalost seljaka.[7]

[7] **Poginuo je oktobra 1941. godine pri napadu na Kraljevo.**

Ü jednoj od sličnih akcija uhvatišmo Vukosava Trifunö-Vića, poznatog režimliju koji je pretio simpatizerima partizana streljanjem. Počeo je da moli sve poznanike u četi da ga ne streljamo. Pušten je uz obećanje da neće više služiti Nemcima (ali to obećanje nije održao već je otišao kod četnika i do kraja rata služio okupatoru). Da se okane saradnje sa okupatorom opomenuli smo i Marka Božovića, opštinskog delovođu iz Brđana. Posle nekoliko dana iz Rakićevića zabrana prebacili smo se u Đokovića zabran i smestili se u vinogradarsku kuću Draga Đokovića. Više se nismo krili kao nekad, kad je ovde bila samo desetina. Kiša je neprestano lila i pretvarala zemlju u kaljugu, ali nam to nije smetalo jer smo se smestili u kuću. Ovde smo dobili podatak da jedan seljak iz Jablanice ima puškomitraljez sa dosta municije. U četi nismo imali ni jedan ispravan puškomitraljez, pa smo ga hteli po svaku cenu. »Radite sa mnom šta hoćete; streljajte, obesite, ja nemam oružje« — ponavljao je uporno seljak kad ga je naša patrola dovela u logor. Nisu pomogle nikakve pretnje. Ponudili smo mu da ostane kod nas, našta je on pristao, ali je već sledeče noći dezertirao.

9. septembra prešli smo u Popovića zabran (na granici Prislonice i Preljine), a Nemci su sa nekoliko kamiona stigli u Preljinu i u streljačkom stroju krenuli prema Vučjoj glavici. Zaustavili su se u neposrednoj blizini naše čete. Mi smo se pritajili na ivici šume u iščekivanju njihovih daljih mera. Bili smo ubeđeni da je ovaj njihov dolazak vezan za sigurna obaveštenja o našem položaju, pa nas je iznenadilo zašto ne kreću dalje. U tom primetismo dim u selu. Gorele su kuće Novice Ilića Bojovca, Dragana Bojovića Gigija, i još nekih partizana. Predveče su Nemci otišli ka varošici, a mi smo krenuli za njima. Nemci su se povukli u Čačak, a mi smo ostali u Preljini.

Kako je došlo do paljenja Preljine?

Reakcionari nisu smeli otvoreno da istupaju protiv naše borbe, već su preko kolebljivaca uticali na ljude da ne stupaju u četu. Uplašeni represalijama Nemaca, ovi su počeli nagovarati omladinu da se ne prijavljuje u partizane, jer »vojska bez naoružanja, opreme i hrane nema uslova da pobedi«. Reakcionari su, na inicijativu Lekse Jovaševića, bivšeg i Budimira Jovanovića, sadanjeg predsednika opštine (koji je to postao uz pomoć komunista, a sada je počeo da igra dvoličnu ulogu), dostavili Nemcima spisak partizana po kome su ovi i palili kuće. Leksa je otišao s Nemcima u Čačak, a Budimu[1] je ostao kod kuće verujući da niko neće saznati za njegovu izdaju.

Međutim, miris paljevina je još gušio okolinu, a komanda čete je već imala obaveštenja o trojici izdajnika.[8] Četa je odmah krenula da ih uhapsi. Pošto nije našla Jovaševića saopštila je njegovom bratu Miliji koji je živeo u zajednici sa Leksom, da mora zapaliti kuću. Požar se razbuktao i to je bila jedina kazna za Leksu Jovaševića. (Kada smo zauzeli Čačak, Leksa je odstupio zajedno s Nemcima. Posle našeg povlačenja iz Srbije, vratio se kući i svetio narodu za zapaljenu kuću. Kao organizator četničkog pokreta počinio je mnoga zlodela, zbog čega je po oslobođenju osuđen na smrt.) Druga grupa čete je našla Radomira **Sevarlića** i Budimira Jovanovića kod kuće. Dok se Ševarlić odmah predao (pa je streljan na određenom mestu), Jovanović nije hteo da otvori vrata navodno ne verujući »da partizani uznemiravaju ljude u ovo gluvo doba noći«. A kad su vrata nasilno otvorena, jedan partizan mu je podviknuo: »Izdajniče! Prijavljuješ partizane Nemcima, a glumiš da si njihov pristalica. Polazi s nama!« Poveden je i streljan pored kuće u šumici, ali nije pao mrtav, već se ranjen sakrio u žbunje. Sutradan su ga Nemci preneli u bolnicu i operisali, ali mu nije bilo spasa. Vraćen je kući i u putu od Čačka do Preljine je umro. Kako je toga dana, 11. septembra, u Čačku bio vašar (Jovandan), vest o kažnjavanju izdajnika brzo se pronela širom okruga.

Predsednik opštine u Prislonici Miloš Vasović nije se poveo za Jovaševićem i Jovanovićem već je umesto da preda Nemcima traženi spisak partizana, dao ostavku na dužnost predsednika. Bilo mu je jasno da narodu preti uništenje pa se i opredelio za NOP što je bio primer i mnogim drugim predsednicima da ne služe okupatoru. A Nemci su, videći da paljenjem kuća postižu suprotan efekat kod porobljenog naroda, pokušavali da pomoću raznih oportunističkih elemenata u partizanskim jedinicama uspore razvoj NOP-a. Peta ljubićka četa je, kao što već znamo, bila sastavljena uglavnom od ljudstva iz Preljine i Prislonice. Komandni sastav čete bio je iz Preljine, a većina boračkog sastava iz Prislonice, što je pobuđivalo izvesnu lokalističku zavist. Oportunisti, znajući tu okolnost, hteli su da je iskoriste za razbijanje čete. Neki simpatizeri partizana iz Prislonice, podsticani reakcijom, već su istupali s Pitanjima: »Zar mi ne možemo biti oficiri? Zašto našom vojskom da komanduju ljudi iz drugog sela? Ko je dao više boraca — mi ili oni?« i si. Prosto se u Prislonici stvorila neka vr-

[8] **Od našeg simpatizera koji je bio zaposlen u Predstojništvu Sradske policije u čačku, dobiven je izveštaj da su u paljenju Preljine učestvovali: Leksa Jovašević, Budimir Jovanović i Radomir Ševarlić.**

sta geruzije koja je vršila uticaj na četu, što je pobudilo osećanje manje vrednosti kod pojedinaca. Stvoren je politički problem u četi, pri čemu je trebalo rešavati ne samo pitanje proporcionalnosti komandnog osoblja čete, već i jedinstva dva sela u borbi protiv okupatora. Komesar čete Miloš Jovašević je shvatio situaciju i odmah sazvao sastanak partijske organizacije na kome je za zamenika komandira čete imenovan Radivoje Čuslović, a za vodnika Vojin Jovanović, obojica iz Prislonice.

Međutim, oportunisti nisu mirovali. Javili su se kao opozicija na pitanju osuđivanja izdajnika. Politički komesar, imajući u vidu potrebu očuvanja jedinstva čete, morao je biti elastičan. On nije prenebregavao zahteve većine pa je sve probleme iznosio pred četu i tek po glasanju donosio odluke. Njega su bez rezerve voleli ljudi oba sela. Postao je pojam rukovodioca za sve borce. Pripadao je krugu mladih pisaca radnika i seljaka koji su razvijali ideje komunizma i pripremali narod za borbu protiv kapitalističkog društvenog poretka. Sada se Miloš Jovašević razvio u pravog narodnog tribuna. –

POKRET SE SIRI

Očekivali smo pritisak Nemaca i na Prislonicu, te smo zato avionskim bombama, do 10. septembra, minirali sve prilaze selu. Za ukopane bombe prikačili smo štapin, a palioce postavili na kilometar od puta. Svakog dana smo držali zasede u blizini postavljenih mina. Nemci nisu ni smeli ući na teritoriju Prislonice, a za komuniciranje između Milanovca i Čačka tražili su jača obezbeđenja. Jednog dana su, na putu iz Milanovca za Čačak, odredili pobočnicu kroz Prislonicu koja se kretala padinama Podvujna. Išli su kroz kukuruze, voćnjake i šumarke. Tog dana smo mine čuvali: Radovan, Vojin, Šuster i ja. Radovan se kao izviđač terena od Milanovca popeo na jedno drvo, nešto udaljenije od nas. Pošao sam k njemu i tek što sam počeo da ga dozivam ugledah streljački stro] Nemaca koji je iz kukuruzišta prelazio na livadu. Radovan m je primetio tek pošto sam ga na to upozorio. Nemci nas nisu primetili pa smo se mogli povući u selo, a zatim, tek što sm^ krenuli uz brdo, začuše se eksplozije na drumu. To su Nemc čistili minirani teren od avionskih bombi. Nikada nismo utvrdili kako su ih otkrili. U selu je zavladao strah od odmazde. Narod se, iz straha od Nemaca, povlačio ka planini Međutim,j Nemci nisu smeli ni da zađu u selo, već su produžili za cačak. Narod je bio ubeđen da za takvo držanje upravo treba a se zahvali četi što je kaznila izdajnike.

Do polovine septembra stalno smo izvodili sitne akcije: progonili petokolonaše, žandarme i sve one koji su na bilo koji način pomagali okupatoru. Nemci nisu znali šta da rade jer su izgubili sva uporišta u selima. Svakodnevne zasede partizana na putevima zagorčavale su im život. Osetili su se usamljenim u blokiranom garnizonu. U te septembarske dane smo ubijali Nemce i kvislinge gde god smo stigli. Zaposeli smo čitav teren sreza ljubićkog i nigde niko nije mogao proći a da se ne sretne s partizanima. Narod je bio na našoj strani. Ko se nije slagao sa borbom protiv okupatora i javno govorio o tome, mogao se zlo provesti. Zato su i defetisti glasno odobravali aktivnost partizana. Nemcima se nije išlo preko mosta na Moravi, pa su čitav srez ljubićki stavili van zakona.

»Od danas (tj. 10. IX 1941. godine, prim. S. M.), pa do dalie naredbe, ceo srez ljubićki u odnosu prema okupatorskim vlastima nalazi se u iznimnom — opsadnom stanju, a opštine: ljubićka, milićevačka, brđanska, preljinska i mijakovačka u ratnom stanju«.[9]

Dakle, moćna nemačka sila nije objavljivala rat Jugoslaviii kao državi, i to u vreme kada je Evropa ćutala i strepela, a sada to čini nekolicini sela u srezu! (Upravo napred citirani akt nemačke komande jasno i nedvosmisleno priznaje NOB u srezu Ijubićkom, a samim tim NOB uopšte kao ratujuću stranu, iz čega proističu i određene pravne posledice za nemačku državu, a posebno za ratne zločince iz državne uprave i političkih institucija Trećeg Rajha.) Za Nemce i njihove sluge više nije bilo mira ni slobodnog kretanja. Bili su još relativno sigurni u svojim garnizonima. Partizanska vojska je postala takva sila da se mogla suprotstaviti neprijateljskim snagama. Čitavo stanovništvo se organizovalo u jedinstveni front borbe protiv okupatora. Sposobni ljudi su nosili oružje, a ostali su radili po radionicama i drugim mestima na spremanju hrane, odeće, obuće i drugih potreba vojske. Peta ljubićka četa brojala je preko 200 boraca. Četa je bila ljubimica dva sela koja su se orodila krvlju svojih boraca. U njima je izvršena mob'inzacija omladine i za druge jedinice, ali svi su oni čeznuli za 5- četom, jer im je bila najmilija.

Čim smo zagospodarili našim selima, počeli smo zamenjiyati staru vlast revolucionarnom, narodnom. Svaki dan su održavani zborovi po selima. Stvaranje odbora je bio zadatak nasih četa. Održan je i zbor u Prislonici i javno izabran NOO. F°s ranije radio je ilegalni odbor za pomoć partizanima. Predsednik tog odbora bio je Milutin Đokić Pirgo, član KPJ od Jenog stvaranja. Isticao se još za vreme Obznane i šestojanu-

[9] Dokumenat se čuva u Istorijskom arhivu u Čačku.

arske diktature. Ziveo je povučeno, nenametljivo, skromno, tako da nikad nisam znao da je član KPJ. U ilegalnom odboru je bio i čiča-Bogdan Gojković.

Politički komesar čete me je odredio da govorim na zboru. To je bio moj prvi javni politički nastup ne samo u partizanima već uopšte u životu. Dao mi je uputstva, ali sam ipak imao veliku tremu.

Počeo sam govor ne verujući da ću uspeti, ali sam ga dovršio na opšte zadovoljstvo komesara čete i prisutnih seljaka. Na kraju zbora javnim glasanjem je izabran odbor od 15 ljudi raznih političkih gledišta: 5 zemljoradnika, 5 demokrata i 5 radikala. Odbor se konstituisao i izabrao: za predsednika Milutina Đokovića, formalno kao predsednika Zemljoradničke stranke a u stvari člana KPJ; za potpredsednika Ljubisava Škipića, radikala, a za sekretara Radojicu Pavlovića Broću, demokratu. Odbor je u početku vodio računa isključivo o snabdevanju i pomoći partizanskoj četi, ali je postepeno preuzimao sve društvene poslove i postao prava narodna vlast. Kad je okupator proteran sa slobodne teritorije, odbori su ostali jedina priznata vlast, kao predstavnici partizanske vojske. Rešavali su svakodnevne poslove, a važnije odluke donosili su na plenarnim sednicama, kao: o mobilizaciji ljudstva za partizanski odred i mobilizaciji zaprega za potrebe komandi mesta; 0 setvi i obradi imanja partizana i si.

Prislonica je pretvorena u partizanski logor u kome su funkcionisali: vlast, narodna straža, ženske, omladinske i druge društvene organizacije. Formirane su seoske radne grupe za pomoć inokosnim porodicama. Na plenumu odbora je rešavano 1 pitanje rezervi u hrani, te je Prislonica isporučila preko dva vagona žitarica.[10] U Preljini je još ranije formiran Narodnooslobodilački odbor sa istim zadacima, jer je ovde postojala jaka partijska organizacija. Svi politički pravci su se uključili u organe nove vlasti da bi sačuvali politički ugled kod sopstvenog naroda. Narodnooslobodilački odbori u Preljini i Prislonici bili su pod uticajem KPJ i po programu rada i po strukturi. Četnici nisu imali nikakvog uticaja. Suština ovih odbora se nije menjala čak ni kad je u njima bilo predstavnika građanskih stranaka, pa i četničkih simpatizera.

LOGORSKI ŽIVOT

Aktivnim dejstvima smo sprečili Nemcima svaku vezu između garnizona, a ovladavanjem seoskim terenom praktično

[10] Zbog toga je ponovnim dolaskom okupatora kažnjena da isporuči u Čačak 7 vagona hrane.

snio izvršili blokadu Čačka. Naša četa se, kao i ostale, spustila u svoja sela i nastavila pravi vojnički život. Zaposela je najpogodniji položaj za logorovanje i odatle preduzimala akcije. Logor čete je tada bio u Vasovića zabranu, pogodnom za osmatranje i obezbeđenje sa svih strana. Pronašli smo mušeme od vršalice i podigli velike šatore, gde se u svaki mogao smestiti čitav vod. Tri voda, tri šatora! Pravi vojnički logor. Na podu debeo sloj slame preko koje smo prostrli šatorska krila, a pokrivali smo se ćebadima i šinjelima. Puške spakovane u soške, stražarska mesta na dve strane, a isturene patrole u samom selu. Montirali smo radio-prijemnik i organizovali slušanje vesti sa istočnog fronta i zapadnih bojišta. Svakog dana u logor je navraćalo po tridesetak seljaka. Neki su sa četom provodili i po čitav dan oduševljavajući se organizacijom stvorenom iz ničega. Ishrana je bila izvanredna. Porodice su se prosto takmičile koja će bolje nahraniti četu.

Dok smo bili u Vasovića zabranu priveli smo u logor železničare i poštare koji su po naređenju okupatora opravljali telefonske linije između Čačka i Milanovca. Većina je već bila poznata kao petokolonaši — pa su, priznavši svoj neprijateljski rad, osuđeni na smrt streljanjem.

Jedna patrola je otišla u Lunjevicu gde je uhvatila Maksima Petkovića, nekada poznatog dvorskog policajca, a sada izrazitog slugu okupatora. Agitovao je protiv partizana, a veličao Nemce. Potkupljivao je seljake da idu kod četnika Draže Mihailovića. Bio je krivac za hvatanje nekih partizana koje su Nemci streljali u Milanovcu, zbog čega je osuđen na smrt kao izdajnik, ali se u četi javila grupa iz Prislonice koja je nametnula diskusiju tvrdeći da bi streljanje Maksima izazvalo »građanski rat i krvavljenje između dva tabora«. Maksim nije streljan već je pušten kući pošto je obećao da će prekinuti svaku saradnju sa okupatorom. Međutim, već sutradan je otpočeo svoj zločinački rad čime je ogorčio i one koji su bili protiv streljanja.[11]

Istovremeno je odlučeno da se ubije petokolonaš Obrad **Vulovac** iz Preljine. Omladinac Duka Bojović je otišao u Pre-**Ijinu** da izvrši presudu. Prošao je pored nemačkog stražara i **ušao** u Vulovčevu kafanu. Od oružja je nosio samo pištolj. **Pošto** je ispalio nekoliko metaka na Vulovca, istrčao je iz **kafane.** Bio je uveren da ga je ubio, jer se ovaj stropoštao na **patos** posle prvih pucnjeva. Nemački stražar je pobegao čim je

[11] U toku okupacije prosto je uništavao simpatizere partizana: veliki broj ljudi koji su ostali kod kuće posle odlaska čete streljan je. Maksim Petković je bio u četničkoj Vrhovnoj komandi, a danas mu se izgubio svaki trag.

čuo pucanj, pa je Duka nesmetano došao u sastav čete. Posle nekoliko dana saznali smo da je Vulovac samo teže ranjen.[12]

Naša četa je bila sastavljena od omladinaca dvadesetih godina i mlađih. Svi su se za akcije javljali dobrovoljno. Komandir samo najavi zadatak i već se javi po desetak drugova. Tada se vrši izbor: Šuster, Milan, Milutin, Mika, Bojović. . . X još Dikica, kurir čete! Održavao je vezu sa štabom odreda, bataljona i susednim četama. Imao je oko 20 godina, fizički je bio veoma slab, sa krivim nogama i neugledne spoljašnosti. Nikome nije padalo na pamet da ovaj žgoljavko može biti partizan. U seljačkom odelu, sa nogavicama zavrnutim do kolena i rukavima zasukanim do lakata, bez kaputa i bos, uvek naoružan pištoljem i bombama, prolazio je pored nemačkih stražara na nekoliko koraka. U susretu sa žandarmima nikada nije izazivao sumnju. Uvek je izvršavao postavljeni zadatak, uveren u pobedu komunizma.

U SASTAVU LJUBICKOG BATALJONA

U Vasovića zabranu je 5. ljubićka četa, između 23. i 25. septembra, svečano položila zakletvu. Tako je preljinsko-prislonička partizanska grupa, kao sastavni deo 3. ljubićke čete, povećavajući se kroz akcije, najzad i zvanično priznata kao četa. Od poslednje zajedničke akcije sa 3. četom na ložionicu u Ljubiću, 26. avgusta, grupa je dejstvovala samostalno; prvo pod komandom Dragana Bojovića i Miloša Jovaševića, a od 6. septembra, kod Tepčevića koliba, dobila je status samostalne čete sa komandirom Rajkom Tanaskovićem, političkim komesarom Milošem Jovaševićem i vodnicima Draganom Bojovićem i Radivojem Čuslovićem.

Zakletvi čete prisustvovao je Radovan Jovanović, zamenik komandanta Čačanskog partizanskog odreda, i Rade Jovašević, zamenik političkog komesara Ljubićkog bataljona, koji je pre zakletve održao govor i saopštio četi da su u odredu formirani bataljoni. Ljubićki bataljon Čačanskog partizanskog odreda imao je pet četa čiji je redosled bio po vremenu formiranja. Sastav štaba Ljubićkog bataljona bio je: komandant Milenko Nikšić, zamenik komandanta Sredoje Urošević,. politički komesar Vidosav Kolaković i zamenik političkog komesara Rade Jovašević (koji nam je saopštio i sastav komande naše čete: komandir Rajko Tanasković, zamenik komandira Radivoje Čuslović, politički komesar Miloš Jovašević — ko]e zamenik političkog komesara čete Rade nije saopštio), Vod-

[12] **Duka Bojović je, povlačenjem naše čete za Sandžak, ostao** kod **kuće, pa je na insistiranje Vulovca streljan.**

• j. i. voda Vojin Jovanović, 2. voda Radivoje Ćuslović (koji v> bio [u] ist[0] vreme i zamenik komandira čete); Dragan Bojo-^ ić j[e] predviđen za rad u pozadini, pa kad smo formirali i Treći vod, za vodnika je postavljen Tihomir Topalović. Pošto je istakao uspehe naše čete i pohvalio borce, Rade je svoj govor završio apelom da četa nastavi aktivnost i osposobi se za krupnije zadatke u sastavu bataljona. Zatim je Miloš Jovaševič, politički komesar čete, čitao tekst zakletve a borci su za njim ponavljali reči. Bila je to zakletva na vernost narodu pod okolnostima kada izdajnički elementi nastoje da mobilišu taj slobodarski narod za službu okupatoru.

Naša četa se u Vasovića zabranu zadržala još neko vreme, postavljajući danju zasede na drumu, a noću s patrolama kontrolišući sela. Svaki dan su privođeni na odgovornost pojedini politikanti koji su širili neprijateljsku propagandu. U to vreme su se u selima prema Takovu pojavili i četnici. U Preljini i Prislonici nije bilo četnika, pa su neprijateljski elementi često navraćali da unesu pometnju. To je izazvalo sumnju u dobre namere četnika. Narod ih nije voleo čak i kad su govorili na liniji borbe protiv okupatora, pa nam je tim lakše bilo da ih raskrinkavamo.

* *

Krajem septembra su počele pripreme za ostvarivanje odluka konferencije u selu Dulenima: osloboditi dolinu Zapadne Morave i stvoriti slobodnu teritoriju u zapadnoj Srbiji. U planu je bilo da se oslobodi Gornji Milanovac. Naša četa **je već** bila u vezi sa Takovskim partizanskim bataljonom preko Lunjevice. Stalni punkt ove grupe bio je u kući Sretena **i Mije** Damjanovića. Sada je četa dobila zadatak da se neposrednije poveže sa štabom Takovskog bataljona. Nekoliko dana pre napada na G. Milanovac uputili smo u Lunjevicu Radomira Todorovića iz tog sela i Sredoja Cuslovića iz Prislonice, da preko Damjanovića uspostave vezu sa najbližom takovskom jedinicom. Tu su uspostavili vezu sa selima Rudnika gde se nalazile takovske čete, ali ih je neko primetio i obavestio zandarmerijsku stanicu u Milanovcu. Zandarmi su u toku noći opkolili selo i u svanuće uhvatili Radomira i Sredoja na spavanju. U Milanovcu su ih mučili, tražeći obaveštenja o partizanima i njihovim saradnicima. Nisu odali nikog, pa su stresani na vojnom senjaku (kod konjičkih štala).

To su bile prve žrtve naše čete. Sredoje je bio sin žanrmerijskog narednika u penziji ikoji se opredelio za naš pokret. Sredoje je pošao sa prvom grupom partizana upravo

uz odobrenje oca. Bio je omiljen među drugovima jer je svaki zadatak primao dobrovoljno. Prislonica ga nije mogla prežaliti. Kad je njegovo mrtvo telo stiglo u selo organizovana je sahrana. Komanda 5. čete me je delegirala da prisustvujem sahrani i oprostim se s njim u ime partizana. Sa mnom je Došla i desetina boraca koja mu je plotunom na grobu odala poslednju počast. Bio mi je najbliži komšija i prijatelj. Zajedno smo se igrali, zajedno u školu išli. Voleli smo se kao rođena braća. Opraštajući se s njim pred iskopanom rakom, zavetovao sam se okupljenom narodu da će naša četa nastaviti Sredojevo delo i da ćemo tako osvetiti njega i Radomira. Pozvao sam prisutne da čuvaju uspomenu na prvu žrtvu, da slede Sredojev primer i da vole slobodu. Bila je to neka vrsta mitinga na kome se izražavala želja svih za osvetom. Nije bilo čoveka koji nije kipteo od mržnje prema okupatoru i žandarmima.

25. septembra četa je porušila tzv. Nastića ćupriju i presekla kolski put za Milanovac, a sutradan je napala sresko mesto Preljinu gde su se nalazili vod Nemaca i vod žandarma. Napad je zakazan za 14 časova. Pošto smo zajedno sa 2. četom blokirali varošicu, krenuli smo u napad od Prislonice i preko reke Čemernice. Iznenadio nas je slab otpor neprijatelja, a kad smo stigli u centar Preljine našli smo samo žandarme. Nemci su se, kažu ovi, evakuisali za Čačak oko 10 časova. Zaplenili smo oko 15 pušaka i 5—6 ručnih bombi. Od naših je teško ranjen jedan drug koga je zrno pogodilo još u toku nastupanja. (Istog dana su se Nemci koncentrisali u Čačku radi povlačenja ka Kraljevu.)

IZ SELA U GRADOVE ...

Oslobodivši Preljinu, Ljubićki bataljon je ubrzo dobio zadatak da učestvuje u oslobođenju G. Milanovca, gde se sukobio sa otvorenijom četničkom izdajom no što se ona do tada ispoljavala. Peta ljubićka četa nije imala prilike da se neposrednije upozna sa četničkim pokretom Draže Mihailovića jer, kao što smo kazali, u Preljini i Prislonici ne samo što nije bilo četničke organizacije, već niko nije ni otišao kod četnika. Za' čitavo vreme organizacionog jačanja naše čete, samo smo slušali da se negde na Ravnoj gori nalaze »neki oficiri« koji organizuju vojsku »ali ne žele da ratuju dok to ne odobre kralj i vlada«. To je nekim seljacima pogodovalo pa. su tražili način[2] da propagiraju četničke parole čekanja.

— Kad saveznici krenu sa svojom vojskom mi ćemo im se pridružiti ... — šaputaii su politički korteši.

^^ Ali četnika u našim selima nije bilo. Mase su ostale dosledne borbi protiv okupatora i kvislinga. Shvatile su razbojničku ulogu četnika, pa su ovi svoju aktivnost i sveli na ilegalno obilaženje pojedinaca za koje se znalo da se kolebaju. Čak su s vremena na vreme ilegalno navraćale i čitave grupice četnika do Preljine i Prislonice i hvatale vezu sa onim čiju su pomoć očekivale i koje su imenovale za organizatore četnika. Ali to nije imalo odraza na razmah ustanka. Narod je voleo slobodu pa je samim tim zavoleo i Komunističku partiju koja se stavila na čelo ustanka. Četnici sa svojim parolama čekanja nisu mogli naći pristalica kod ovog slobodarskog naroda.

Iz logora u Vasovića zabranu krenuli smo na oslobođenje Milanovca. Ubrzo je oslobođen i Čačak. Stvorena je slobodna teritorija u srednjem toku Zapadne Morave, kao deo tzv. Užičke republike. Mi smo se iz sela spustili u gradove. Ostavili smo šumske logore i prešli na novu organizaciju vojske. Završila se početna faza partizanske borbe, a 5. ljubićka četa, u sastavu Ljubićkog bataljona, krenula je prema Kraljevu da širi granice slobodne teritorije.

Peta ljubićka četa se do kraja rata održala kompletna. Napuštanjem Srbije i odlaskom u Sandžak, a zatim u Čajniče, ušla je u sastav Druge proleterske brigade kao 1. četa 2. bataljona. Borci Preljine i Prislonice ostali su dosledni zakletvi datoj u Đakovića, a zatim u Vasovića zabranu.

Iz sela Prislonice je u NOB poginulo oko 100 ljudi, od čega je samo sedam streljano; ostali su izginuli u jurišima na nemačke bunkere i rovove. U neprijateljskim jedinicama bilo je samo 4 čoveka i niko nije poginuo. U Sandžak je sa četom iz oba sela prešlo 65 ljudi, a iz rata se vratilo 18—20; ostali su izginuli u borbi za oslobođenje zemlje daleko od svog rodnog kraja.

Srećko MILOSEVIC

JEDNA OSUJEĆENA NAMERA PRISTALICA ČETNIKA

N egdje septembra 1941. saznadoh od Miša Popovića iz Rožaca da nacionalisti iz ovoga kraja održavaju nekakav zbor u školi na Vrelu, na kome treba da biraju komandanta bataljona za ovih 9 sela opštine Sušice. Trebalo je preduzeti hitne mjere jer su nas u ovome već bili iznenadili. Dogovorili smo se da odmah održimo prošireni partijski sastanak kome bi prisustvovali članovi Partije, bliski simpatizeri i omladinci pripadnici oružanog gerilskog odreda. S obzirom da su borci odreda većinom bili kod svojih kuća, preko kurira smo uspjeli da se već za 2 časa okupi nas 15. Sastanak je bio kratak jer smo žurili da stignemo na zbor da nacionalisti ne bi završili posao bez nas. Donijeli smo odluku da po mogućnosti ne izazivamo oružani sukob, ali da im onemogućimo da ostvare svoje namjere. Zato smo se dogovorili da mirno uđemo u školske prostorije, naravno dobro naoružani, da stanemo po uglovima kako bi sazivače zbora imali pred očima i od prisutnih tražimo da prije donošenja odluke saslušaju i naš stav, koji će iznijeti Mišo Popović. Naše držanje zavisiće od toga kako će se sazivači zbora držati prema nama.

Pošto nas niko nije ometao da uđemo u zgradu, mogli smo se Dostaviti prema dogovorenom planu. Prilikom našeg ulaska kod sazivača zbora se primijetila izvjesna uzrujanost i uznemirenost, počeli su da se dogovaraju šta da rade i na kraju su saopštili masi da bi sastanak trebalo odložiti, pošto, navodno, nijesu stigli svi koje su pozvali. Međutim, protiv ovakve odluke energično je istupio Radoman Stanišić tražeći da se zbor održi pošto nema nikakve bojazni od našeg prisustva. Svi pokušaji da se Radoman »urazumi« ostali su bez uspjeha. On je bio uporan. Pružila mu se zgodna prilika da zadovolji svoju ambiciju da on govori umjesto Vlada Damja-

novića, Pera Marušića i drugih »uglednih inicijatora zbora«. Radoman je otpočeo: kako su se sakupili da porazgovaraju u ovoj teškoj situaciji i dogovore šta i kako da rade. U daljem izlaganju iznosio je kako je ustanak počeo rano, kako će okupator nastaviti sa represalijama, sve pogorjeti i slično, naglašavajući da su i oni, tobože, za ustanak, ali kasnije, kada dođe momenat, kada se »sve pripremi«. Na kraju je rekao da treba izabrati »komandno osoblje« predlažući za komandanta bataljona Petra Marušića iz Dabovića, bivšeg žandarmerijskog majora, koji je »iskusan za vojne operacije«. Pri tom je napomenuo kako su »formirani nekakvi štabovi, ali se ne zna ko su te ličnosti« te ne bi trebalo ići za njima i slično.

Njegovi predloži su primljeni dosta hladno, vjerovatno nešto zbog predlaganog odlaganja sastanka, nešto zbog toga što Radoman kao čovjek nije uživao neki veći ugled, a naročito što većina nije bila saglasna sa njegovim stavom.

Poslije Radomana zatražili smo da i mi izložimo neke stvari koje bi trebalo da znaju. Pošto je ogromna većina to prihvatila, istupio je Mišo Popović. On je odmah napomenuo da se drugovi koji se nalaze u našim štabovima godinama bore za prava radničke klase i da neće izdati svoj narod ni pred kakvim teškoćama, ni po koju cijenu, upoređujući to sa držanjem bivše vladajuće klike u aprilskom ratu. Iznio je ciljeve narodnooslobodilačke borbe i njenu perspektivu, a s druge strane ciljeve okupatora i njegovih saradnika. Uspio je da ubijedi masu, tako da se taj zbor, na kome su nacionalisti željeli da izaberu četničko rukovodstvo, pretvorio u manifestaciju protivu njih. Masa je aplaudirala Partiji, izjašnjavajući se da ne želi bolje rukovodstvo od već izabranih drugova u štabovima NOV.

Radomir STANIŠIĆ

PRIPREME I PRVE USTANICKE AKCIJE

Posle hapšenja nekih drugova trbovljansiki komunisti su postali obazrivi još pre nemačkog napada na Sovjetski Savez. Zbog ubrzanih priprema ustanka povukli su se u neku vrstu poluilegalnosti. Posle sastanka partijskog rukovodstva u šumi kod. sv. Katarine iznad Trbovlja, popodne 22. juna 1941, kome su prisustvovali Sergej Krajger, Lojze Hohkraut, Janez Pečnik, Pavle Baloh i Polde Knez i na kome je razmotrena nova situacija, stanje se znatno promenilo. Istog dana Nemci su počeli da traže najistaknutije komuniste. Da bih doznao šta je odlučeno na sastanku, otišao sam u toku večeri u stan Lojza Hohkrauta. On mi je pored ostalog rekao da nijedan komunista ne sme više da spava kod kuće. Nemci su još te noći došli da ga uhapse, ali ga nisu pronašli. Idućeg dana, dok sam radio na dnevnom kopu Dobrna, dotrčala je Silva Levstik i obavestila me da me kod kuće traže Nemci i da mi majka šalje poruku da bežim. Odmah sam pošao preko radilišta dnevnog kopa u pravcu Bukove gore. U toku dana sam bio u blizini sela Retje, a uveče sam se našao sa Alojzom Hohkrautom na dogovorenom mestu u blizini njegove kuće. Idućeg dana smo bili blizu Dobrne, gde smo održali sastanak, a noću smo se povukli prema Sv. Katarini i zadržali se kod seljaka Falenta. Spavali smo na svinjcu, a on nam je donosio hranu. Preko dana smo održavali sastanke s ljudima koji su dolazili iz doline. To je trajalo nekoliko dana, pa se u međuvremenu okupila grupa od 12 komunista i skojevaca kod Francke Unetič Brigite, čija je kuća usred sume iznad Trbovlja ⟶ još pre rata bila dobro sklonište za mnoge ilegalce. Brigita nam je kuvala, a hranu smo dobijali preko organizacije OF i Delavske enotnosti.

U Franckinoj baraci srno imali pisaću mašinu, ciklostil i šapirograf. To je bila prva tehnika u revirskom području. Prve

letke je sastavljao Sergej Krajger, štampali smo ih Lojze Hohkrćtut i ja, a pomagala nam je Brigita. Dobro se sećam letka koga smo predali drugovima 25/26. juna 1941.

Kada smo se prebacili u Sv. Lenart na Sv. planini, Sergej Krajger me je odredio za prenos tehnike Tinetu Zagoženu u Irebljev hrib na hrastničkoj strani. Tamo je ona radila sve do velike provale krajem novembra 1941. Zagožen je osim letaka umnožavao »Slovenski poročevalec«, »Naše delo«, razne brošure i svu literaturu koja je dolazila iz Ljubljane preko Trojana ili Sv. Križa kod Litije, kanalom koji je održavao borac Revirske čete Franc Sotler. Leci su štampani svake nedelje ili na 14 dana. Tehnika je snabdevala propagandnim materijalom sve revire; materijal je preko javke slat i drugima u Potekevu (ispod Terezije u Trbovlju). Sekretar komiteta u Hrastniku Gvido Pavlič preko veze s jednom službenicom trbovljanskog okružnog vođe štajerskog Hajmatbunda (Heimatbund) dolazio je do raznog materijala potrebnog za rad tehnike.

Dok su se zagorski rodoljubi okupljali u šumama između Kleka i Čemšenika, za Hrastničane je određeno zborno mesto ispod Kala. Oni su zaista došli još 23. juna, ali su se posle nekoliko dana vratili u Hrastnik i otišli na posao. Naravno, Nemci su ih pohapsili i odveli u logore. Trbovljanskoj grupi su se pridružila samo dva druga iz Hrastnika: Franc Žužman i Vladko Majcen. Kada smo doznali da su Hrastničani imali nešto pripremljenog oružja, a mi smo u to vreme bili vrlo slabo naoružani, otišao sam sa Majcenom i Žužmanom u Hrastnik.

To je bila moja prva akcija. Sa barake, koja se nalazila preko puta apoteke, odbili smo katanac, ušli u nju, pretražili celu prostoriju, pa i tavanicu, ali oružje nismo našli.

Početkom jula se vratio iz Ljubljane instruktor CK KPS za rudarske revire Sergej Krajger i doneo uputstva da treba preći na oružani ustanak. Bilo nas je sve više, pa je formirana Trbovljanska četa. Sekretar Okružnog komiteta Lojze Hohkraut je postao komandir čete. Njegove poslove u revirima (koji su tada bili direktno vezani za CK KPS) preuzeo je Fric Keršič. Pored sekretara Mesnog komiteta Trbovlje Janeza Pečnika, sekretara Sreskog komiteta Hrastnik Gvida Pavliča **i** sekretara Sreskog komiteta u Zagorju Poldeta Graheka (pre njega je tu dužnost vršio Franc Farčnik, koji se povukao u ilegalnost), **u Okružnom** komitetu su još bili Tončka Čečeva, koja je postala sekretar partijske organizacije u četi i Polde Knez, glavni **kurir** između revira i CK KPS, odnosno Glavnog štaba.

Pored Okružnog i Mesnog komiteta KPS u Trbovlju je funkcionisao i Okružni odbor OF, koji je polovinom maja 1941. formirao Sergej Krajger. U njemu su osim okružnih partijskih

funkcionera bili i predstavnici raznih političkih stranaka i struja od hrišćanskih socijalista do sokola. Važnu ulogu su Trbovlju odigrali odbori Delavske enotnosti, koji su odmah posle okupacije počeli privlačiti radnike iz svih pogona (Neža Terezija, Dobrna, zapadni pogon separacije itd.) u narodnooslobodilački pokret.

Da bismo se snabdeli eksplozivom, Janez Pečnik je organizovao akciju. Trebalo je odneti eksploziv iz priručnog skladišta u Bukovoj gori kod Trbovlja, koje je bilo vlasništvo preduzeća Dukić. Pored mene za ovu akciju su se javili Viktor Umek i Tone Pivec. Pošli smo sa Čemšeniške planine uveče u subotu 26. jula. Išli smo preko Sent Lenarta i Slačnika, kod pumpi za vodu prešli glavnu trbovljansku ulicu, a zatim preko Treće etaže došli do takozvanih »kipa«. Tamo smo se sastali sa Janezom Pečnikom, sekretarom trbovljanskog Mesnog komiteta KPS, koji je po dolasku iz nemačkog zatvora ostao u legalnosti. Njemu su prilike na dnevnom kopu ispod Bukove gore bile dobro poznate, jer je tamo bio zaposlen.

Skladište je bilo uzidano u brdu i dobro osigurano. U obližnjoj kancelariji se nalazio noćni čuvar Jauk sa psom. Pošto nismo mogli da otključamo gvozdena vrata, odlučili smo da se poslužimo šinom, koju smo podmetnuli pod vrata. Kada smo vrata odgurnuli još i rukama, tako da smo se mogli provući kroz otvor, odstranili smo i zaštitnu pregradu od gvozdenih šipaka. Iz skladišta smo odneli 21 kg kamniktita-amonala i 1 kg kamniktita II. Istim putem smo se vratili preko Sent Lenarta, a eksploziv sakrili u jednu rupu ispod kuće Dušana Kudera Krvavičnika, oko 400 m ispod vrha Krvavice. Zbog uspešno obavljene akcije bio sam idućeg dana prvi put pohvaljen pred postrojenom četom.

Radnici su otkrili obijanje skladišta tek u ponedeljak 28. jula, kada su izjutra došli na posao. Zahvaljujući kiši koja je stalno padala, naše tragove nije otkrio ni policijski pas koga su Nemci doveli iz Graca.

Trojka, koju su činili Ivan Strojin, Ivo Sorn i Jože Umek, već iduće noći oko 22.30 časova minirala je jednim delom eksploziva železničku prugu u blizini trbovljanske elektrane. Uništen je jedan kolosek, dok na drugom nije došlo do eksplozije zbog pokvarenog fitilja. Po ranijem dogovoru, iste noći i u isto vreme zagorski aktivisti su minirali prugu ispod Ribje peči u blizini zagorske stanice. Oni su se sami pobrinuli za eksploziv i dobro obavili posao.

Krajem jula nesrečnim slučajem je pao Nemcima u ruke jedan od glavnih kurira naše čete, Ivo Juvan, koji je imao za* datak da iz Trbovlja donosi na Sv. planinu životne namirnice

• novac. Uhvatila ga je nemačka policijska patrola ispod Kleka. Kod njega su našli spisak ljudi koji skupljaju dobrovoljne priloge i tako je krajem jula uhapšena grupa od 30 aktivista. Tih dana u Trbovlje je stiglo dosta policije i motorizovanih žandarma iz Celja. Otišli smo iznad sela Gaberskog da bismo ih zasuli bombama. Kako se automobili nisu pojavljivali, odlučili snio da se vratimo u bivak.

Prilikom priključenja zagorske grupe Revirskoj četi, 1. avgusta, logorovali smo na Cemšeniškoj planini. Ranije smo obično boravili kod Krvavičnika, u blizini Sent Lenarta. Vojničko rukovodstvo u četi je preuzeo Ciril Groznik iz Zagorja, a politkomesar je bio Lojze Hohkraut. Sekretar partijske četne organizacije bila je Tončka Čečeva. Za ekonoma je postavljen Lojze Zupančič. U to vreme četa je imala 54 borca i bila je podeljena na tri voda. Vodnici su bili Vladko Majcen, Lojze Vresk i Janez Groznik. Pošto je krajem jula objavljena neka vrsta opšte partizanske mobilizacije, četa je do napada na Zagorje porasla na oko 70 ljudi. Bila je slabo naoružana. Imala je samo 24 mauzerke i nešto francuskih pušaka, pištolja i bombi, tako da je skoro polovina boraca bila bez oružja. Zbog toga je krajem jula poslat Polde Knez u Glavni štab u Ljubljanu.

Rukovodstvo čete je 1. avgusta pozvalo dobrovoljce da isprazne'skladište preduzeća za izgradnju puta, kod Sv. Marka iznad Trbovlja. Iste noći, pod rukovodstvom Vladka Majcena, koji je pre dolaska u partizanske redove bio tamo zaposlen i za tu akciju se prethodno dogovorio sa magacionerom Avgustom Jordanom, pošli smo na put preko Sv. planine: Lojze Vresk, Ciril Curk, Tone Vratanar, Franc Kastelic, Franc 2užman, Alojz Juvan, Vinko Zagar i ja. Kada smo na sve strane postavili zasede, Majcen, Curk i ja smo puzeći došli do donje strane kuće. Kuća se nalazila pored puta Trbovlje — Hrastnik. Nekim gvozdenim predmetom smo obili bravu. U jednom podrumu smo zaplenili 50 kg pasulja, nešto brašna, masti, posuđa, a u drugom sanduk sa 25 kg eksploziva. Sve smo to preneli u bivak na Cemšeniškoj planini, a eksploziv odneli u već pomenuto skrovište ispod Krvavice.

Franci Horvat se već posle 14 dana odvojio od čete i prijavio Nemcima. Pored drugih on je izdao i magacionera Jordana, nadzornika Saksidu i ostale koji su znali za akciju, ali nisu prijavili.

Kada smo posle povratka sa akcije doznali da se ispod Čemšeniške planine okupljaju policajci, istog dana smo pošli na zapad prema Trojanama. Zbog uspelih akcija toliko smo bili oduševljeni, da smo usred dana prošli kroz selo Čemšenik pa-

radnim korakom pevajući pesmu »Kosec koso brusi«. S nama je bio i Sergej Krajger.

U šumovitom Sipku smo ostali nekoliko dana. Šestog avgusta smo krenuli pored Trojana i Podlipovice na Pleše. Prema planu, izrađenom do najmanjih detalja, napadom na zagorsku žandarmerijsku stanicu i stanicu rudničke straže hteli smo doći do oružja. Idućeg dana — po dolasku na Pleše — kiša je lila kao iz kabla. Bili smo mokri do kože, a mraz je bivao sve jači. Zato smo u toku večeri otišli u zaselak Kobiljek i uvukli se u senjake. Izjutra smo se vratili na Pleše, gde se četa reorganizovala u četiri voda po 15 boraca. Po podne smo održali partijski sastanak kojim je rukovodila Tončka Čečeva. Prisustvovao je i Sergej Krajger. Na njemu smo se konačno dogovorili za napad na Zagorje. Krajger je organizovao i zagorske aktiviste — koji su bili kod svojih kuća, ali su se više puta isticali u raznim akcijama i sabotažama — da učestvuju u napadu. Od njih smo dobili i poslednje vesti.

Nenaoružani borci, uglavnom novajlije, koji po planu nisu učestvovali u napadu, pobrinuli su se za prenos naše spreme u Sent Lenart, gde je bilo ugovoreno zborno mesto posle napada.

Za osiguranje su se pobrinule tri grupe. Prva je imala zadatak da miniranjem jednog mosta u pravcu Trojana spreči Nemce da dođu zagorskoj posadi u pomoć. Druga je imala zadatak da prekine vod visokog napona. Treća grupa, kojom je rukovodio Jože Umek, a u kojoj su bili pored mene još i Milan Mrzelj i Tone Vratanar, imala je zadatak da u Bevškom grabnu minira put između Zagorja i Trbovlja i tako spreči dolazak trbovljanske posade.

Dok su se borci određeni za napad pod rukovodstvom Cirila Groznika, kretali prema Zagorju u dve grupe (vodili su ih meštani Franc Klukej i Polde Grahek, a oko ponoći su im se pridružili i neki građani Zagorja), naša grupa je išla zaobilaznim putem prema istočnoj strani Zagorja, do pomenutog dela puta u Bevškom grabnu.

Hteli smo da dobro obavimo svoj posao i odlučili smo se za miniranje visokog potpornog zida na putu, iza najveće okuke. Do kanalske cevi, koja je na tom mestu bila ispod samog puta, teško se moglo doći — bila je visoko, a u nju je moglo stati mnogo eksploziva. Tu su mogle jedino da nam pomognu merdevine. Zato smo se pored potoka spustili do Lukmarovog mlina u samom Bevškom, gde smo ih našli. Bile su suviše kratke i Zepl (Jože Umek) ih je morao držati na svojim ramenima, da. bismo mogli ubaciti eksploziv u kanal.

U Zagorju su naši napali pre dogovorenog vremena, tako da grupa meštana koja je morala preseči telefonske veze nije blagovremeno obavila svoj posao i, naravno, iz Zagorja su pozvali Trbovlje tražeći pomoć. Baš u trenutku kad me je Zepl gurnuo do same cevi, iznad nas je protutnjilo šest teretnih automobila motorizovane žandarmerije.

Svi ljuti zbog toga, odmah smo bacili u vazduh deo puta sa potpornim zidom. Oko četiri metra u dubinu i širinu sve je razriveno, tako da je automobil Crvenog krsta sä teško ranjenim policajcem iz Zagorja naleteo na ovu rupu. Ranjenika su specijalnim vozom poslali u celjsku bolnicu, gde je podlegao ranama.

Akcija je izvedena noću 8/9. avgusta. Do oružja nismo došli, jer su se obe grupe iz Zagorja morale povući zbog nedostatka municije i jakog nemačkog otpora. Velika je šteta što u unutrašnjim prostorijama oba uporišta nisu eksplodirale ubačene bombe, jer bi se napad sasvim drukčije završio. Ipak, postigli smo veliki moralni uspeh — akcija je odjeknula među stanovništvom, a i četa se očeličila. Jakob Strojin je posle povratka u Sent Lenart ljubio svoju pušku od radosti, jer je to bila prva zaplenjena puška.

CETA SE DELI

Po povratku iz Zagorja četa je dva dana čekala kod Sent Lenarta na povratak Poldeta Kneza iz Ljubljane, kamo je bio poslat radi nabavke oružja. U trenutku kada je došao do glavnine čete, koja se nalazila kod Krežetovih štala, i rekao da je Glavni štab odobrio nabavku oružja u Dolenjskoj, zaseda od deset boraca se upustila u borbu sa nemačkom policijom pred crkvom u Sent Lenartu. Ranjeni su Pavle Baloh u ruku i Lojze Vresk u nogu. Prvog je odvela aktivistkinja iz Trbovlja Minka Zager preko Save u Dolenjsku, gde je on uskoro ozdravio, a Vreska je zaseda odnela do prvog seljaka u blizini Krvavičnika. Tu se nalazila druga zaseda u kojoj su pored mene bili Ivo **Sorn,** Milan Majcen i Ivan Strojin. Glavnina čete se povukla na severnu padinu Čemšeniške planine, odakle je jedan deo, Pod komandom Cirila Groznika, otišao dalje, da iz Dolenjske donese obećano oružje, a veći deo se pod rukovodstvom Lojzeta Hohkrauta probio preko Marije Reke i Mrzlice na Kal iznad **Hrastnika.** Naše zasede su išle iza glavnine. Najpre smo išli Cemšeniškom planinom, zatim se kretali oko Sent Lenarta i Sent Miklavža, a onda se sastali na Kalu.

U trenutnoj zbunjenosti koja je nastala prilikom sukoba sa Nemcima kod Sent Lenarta, nekoliko boraca je nestalo. Izvesno vreme su bezuspešno tražili vezu sa ostalima, a onda su se delimično probili preko Save u Dolenjsku, ili otišli svojim kućama, nadajući se da će preko terenskih organizacija uspostaviti vezu ša četom.

Grupa od deset partizana, koja je otišla sa Cirilom Groznikom i njegovim bratom u Dolenjsku za oružje, doživela je ovakvu sudbinu: braća Groznik su na tadašnjoj italijansko-nemačkoj granici rekla ostalima da čekaju u šumi, dok se oni vrate idućeg dana, čim uspostave vezu sa Glavnim štabom. Članovi grupe su uzalud čekali povratak braće Groznik, koja se nisu vraćala, ni posle puna četiri dana. Bez hrane, gladni i umorni, a i bez ikakve veze, oni su se zatim razišli. Jedni su otišli na dolenjsku stranu i tamo uspostavili veze sa partizanima, a neki su se vratili u Trbovlje i ponovo se zaposlili u rudniku. Među njima su bili Alojz Zaubi, Alojz Ausec, Jože Perše i Jože Radej. Nemci su ih uskoro uhapsili i 4. septembra 1941. streljali u celjskim zatvorima. Izdao ih je Franci Horvat, koji se polovinom avgusta prijavio nemačkoj žandarmeriji u Trbovlju. U Mariboru su 24. avgusta streljani Branko Babič i Polde Grahek iz Zagorja.

Posle dolaska na Kal glavna grupa se pod komandom Lojza Hohkrauta zadržala dva dana u šumi između prelaza kod Turškega kamna i Čeperlinove gostionice. Iz Hrastnika su nas obavestili da Nemci pripremaju hajku, pa smo krenuli na Debeli vrh, u blizinu Veligovškovih. Policija i hrastnički vermani zaista su toga dana opkolili ceo kraj odakle smo se povukli. Da bi upozorili Vili Vreska i Ivana Kašeta, koji su bili poslati u Trbovlje za životne namirnice, poslali su me s jednim borcem njima u susret. Nemci su osuli paljbu na nas već kod Čeperlina, a uskoro i na njih dvojicu kod Turškega kamna. Srećom, spasli smo se sva četvorica, a onda krenuli sa četom na Gozdnik iznad Zgornje Rečice kod Laškog. Odatle smo Vili Vresk i ja otišli u blizinu Zabukovice da bi potražili životne namirnice. Uspostavili smo vezu sa savinjskim partizanima, koji su se tada, pod komandom Albina Vipotnika Strgara, nalazili u jednoj vinogradarskoj kući. Teško natovareni, vraćali smo se na Gozdnik.

Osim osam drugova (Rudi Knez, Tone Vratanar, Ciril Curk, Alojz Juvan, Jože Umek, Alojz Zupančič, Milan Mrzelj i Nande Sušter), koje smo još našli u logoru, svi ostali su otišli preko Turja i Krnice. Odveo ih je železničar Stušek, prevezao ih čamcem preko Save i smestio u jednu pećinu blizu Dobovca. Bilo ih je nešto više od dvadeset, s njima je otišao i Serge] Krajger. Poldeta Kneza su prethodno poslali u Trbovlje da orga-

nizuje prenos životnih namirnica preko Save u Sklendrovec, do pulijatijeve žene.

Hohkrautovu četu su zbog izdaje ljudi iz obližnjeg zaseoka Matice još 20. avgusta opkolili Nemci i vermani i razbili je. Većina boraca se probila u Sklendrovec. Tu su ostali nekoliko nedelja, posle čega je jedna grupa otišla u Dolenjsku, a druga natrag preko Save u revire. Ivana Kašeta i Jožeta Petriča, koji su pali Nemcima u ruke, streljali su 10. oktobra u Šoštanju, a braću Dergan, koja su posle razbijanja čete otišla u Zagorje, nekoliko dana kasnije su uhapsili, odveli na Dobovec i tamo streljali.

Tončka Čečeva je prilikom napada uganula nogu i sa velikom teškoćom se dovukla do jednog poznanika u Sv. Jederti kod Laškog. Tu je preko trbovljanske organizacije uspostavila vezu sa tadašnjim okružnim sekretarom Fricom Keršičem. Odlukom Okružnog komiteta i u sporazumu sa Sergejem Krajgerom otišla je na teren Zagorja kao sekretar Sreskog komiteta i član Okružnog komiteta. Tu je radila cele zime 1941. pa sve do proleća 1942. Njen rad je bio vrlo uspešan, u vrlo kratkom vremenu, .za nekoliko meseci, organizovala je u Zagorju vrlo jaku OF i partijsku organizaciju. Imala je jake organizacije i u selima Podlipovcu, Kolovratu, Trojanama, Čemšeniku itd., gde se najduže zadržavala. Bila je neustrašiva i neumoran radnik. Odlukom Oblasnog komiteta za Štajersku poslata je 1942. godine za sekretara Okružnog komiteta Kozjansko, gde su je posle izdaje uhvatili Nemci. U strašnim mukama herojski je umrla u Aušvicu (Auschwitzu).

Lojze Hohkraut je poslat za sekretara u litijsko područje. Ono što važi za Tončku, važi i za njega. I njemu je u relativno kratkom vremenu pošlo za rukom da tamo uspostavi jaku organizaciju OF. Na žalost, i on je upao u nemačku zasedu, u blizini Vača.

Sergej Krajger je otišao u Ljubljanu da referiše o stanju u revirima i da zamoli da se pošalje vojnički iskusan komandant.

U 1. ŠTAJERSKOM BATALJONU

Našoj grupi koja je ostala sa ove strane Save i uzela ime Revirska četa bio je na čelu komandir Rudi Knez Silas. Naš zadatak je bio kažnjavanje izdajnika, obavljanje manjih akcija, vršenje sabotaže, politički rad na terenu. Sa Gozdnika smo najPre otišli u Gabersko, kod Brigite, a odatle kod seljaka Počbala u Sent Miklavž, gde se lečio ranjeni Lojze Vresk. U njegovoj kući su nam kuvali, a oko 200 m dalje bio je naš bivak. Odatle

smo Jože Umek i ja prešli u Dolenjsku i doneli pune rance konzervi i bombi. Već posle nekoliko dana uspostavili smo vezu preko Rada Zakonjšeka Cankara sa Tonetom Žnidaršičem Štefanom, članom Pokrajinskog komiteta za Štajersku.

Tada je došlo do spajanja naše i Savinjske čete, kojom je komandovao Jože Letonija Golob. Dogovorili smo se za zajednički napad na stanicu rudničke straže u Zabukovici. Mislili smo da ćemo tako doći do oružja i municije. Krenuli smo pred veče 23. avgusta preko Preboldskih brda na Kamnik i tu proveli dan.

U napad smo pošli iduće večeri, u dve grupe. Našom grupom, u kojoj su najvećim delom bili revirci, komandovao je Silas, a put prema Britnim selima i rudniku Zabukovici pokazivao je mladi skojevac Nadi Raček.

Zgradi rudničke straže približili smo se sa zadnje strane. Kada smo se nešto posle ponoći spustili niz brdo do zgrade, stražar nas je primetio, opalio prema nama i uskočio u zgradu. Verkšuci su nas uskoro zasuli vatrom kroz vrata i prozore. Bombaši Silas, Curk, Nadi, Antonesko i ja smo čučali iza jednog ružinog žbuna i odgovarali im, a zatim se jedan za drugim povlačili natrag u mrak, odakle smo i došli. Druga grupa je pucala na prozore sa prednje strane. Kada je iz kancelarije potrčao prema njima izdajnik Pobec, naši su ga ubili, uzeli mu pušku, a onda se i oni povukli. Našli smo se na dogovorenom mestu. Za nama je došla i naša zaseda, koja se na putu prema Žalcu uhvatila u koštac sa dvojicom policajaca motociklista.

Sa Savinjskom četom logorovali smo idućeg dana u Sent Pavelu, a zatim smo mi revirci otišli natrag u Sent Miklavž u Jamsko, kako smo nazivali udubljenje u brdu preko puta crkve. Odatle smo održavali vezu sa revirima, a hranom su nas snabdevali seljaci iz okoline Sent Jurja ob Taboru.

Umalo 4. septembra Nemci nisu uhvatili Toneta Vratanara Antoneska i mene.

Prethodnog dana smo u blizini štale našeg saradnika Jože Novaka — ispod Sv. planine kod Trbovlja — sreli Franca Hrovata, koga su Nemci poslali ponovo u šumu kao provokatora. Nismo znali da je dezertirao još polovinom avgusta, pa se Antonesko s njim dogovorio da mu idućeg dana u 11 časova donese rublje i cipele iz Trbovlja i ostavi ih kod naše stare javke - Krvavičnika. Ne znam tačno šta nas je omelo da ne idemo tamo. Hrovat je tada doveo do Krvavičnika zagorske i trbovljanske žandarme, policiju i gestapovce. Oni su opkolili kuću misleći da

smo mi unutra i pošto nas nisu našli, uhapsili su domaćina i njegova tri brata, uhvatili borca Dušana Krena iz Trbovlja i prinudili ga da im odveze ostatak našeg eksploziva iz skrovišta ispod Krvavice. Hrovat je izdao i obe službenice u hotelu »Ana« na Sv. planini, susednu gostioničarku Zofiju Završek i Jožu Novaka.

Dušan Kren i Stanislav Kuder, zvani Krvavičnik, streljani su sa dvojicom drugova 17. septembra kod Figobirta u Trbovlju za odmazdu zbog streljanog vermana, oduševljenog germanofila i izdajnika Franca Tausla, koga je naša četa dan ranije kaznila — partizanskim metkom u čelo. Kuderova tri brata su streljana istog meseca u Mariboru, a gostioničarka Zofija Završek završila je život u Aušvicu. Spasao se jedino njen sin, šesnaestogodišnji Saša, koji je kasnije bio neustrašiv borac. (1943. je poginuo u borbi s Nemcima na planini Menini). Jože Novak je nekoliko dana posle hapšenja pobegao iz trbovljanske bolnice i pridružio se partizanima u Kamniku.

Čim smo od drugova iz doline saznali da Nemci nameravaju da streljaju zatvorenike kod Figobirta u Trbovlju, Silas, Juvan i ja smo odjurili prema Loškoj crkvi, da bi smo bombama ili na koji drugi način zbunili Nemce i omogućili osuđenima da pobegnu. Stigli smo kasno.

Naša četa je na Sv. planini 21. septembra prodrla u tada već napušteni Fočivavškov hotel »Ana«. Dok su drugi bili na straži, Jože Umek i ja smo razbili prozor i ušli unutra. Pored nekih sitnica, poneli smo sa sobom životne namirnice i vunenu ćebad.

Iz logora kod Sent Miklavža krenuli smo da dobavimo hranu u akciju na neko imanje koje je bilo pod nemačkom upravom (verovatno Zakle kod Braslovča). Kada smo se obazrivo približili kući, hteli smo najpre da otrujemo psa. U hranu smo stavili ampule cijanovodonika, koji upotrebljavaju lovci za uništavanje lisica, ali pas nije hteo da se dotakne hrane. Zato sam ja, kao najsuvlji, prošao kroz neku rupu i ušao u štalu, otvorio vrata i izgurao jedno tele. Ono je pošlo prema selu i imali smo muke dok smo ga uhvatili i poveli.

Prvih dana oktobra, po nalogu Toneta Znidaršiča Štefana krenuli smo pored Sent Jurja i Gore Oljke na Grmadu u sastav 1. štajerskog bataljona. Išli smo sa kurirom. Na jednom mestu nas je sačekao Tone Ulrih Kristl. Susret sa Savinjčanima, ä naročito sa Pohorcima — koji su imali i tri »zbrojovke« —bio je vrlo srdačan. Ja sam tom prilikom prvi put video ovo oružje izbliza. Okupilo se nas 56 boraca. Komandiri četa su bili Miha

Pintar Toledo, Jože Letonija Golob i Rudi Knez Silas. Vojnički najiskusniji bio je španski borac Toledo, koji je preuzeo rukovodstvo napada na Šoštanj. Plan za napad do detalja je razradio Božo Mravljak, takođe španski borac i politički radnik iz Šaleške doline, uz pomoć Miloša Zidanšeka koji, međutim, nije učestvovao u samom napadu. U prvi mrak 7. oktobra, podeljeni u grupe sa tačno određenim zadacima, spustili smo se u dolinu. Postavili smo tri zasede: u Družmirju, pored mosta na Penku i kraj stambene zgrade službenika fabrike koža, koji su, kažu, imali i oružje u stanovima. Tri grupe su dobile zadatak da jurnu u grad. likvidiraju izdajnike, zapale strugaru i isprazne trgovine.

Napali smo u 11 uveče, u trenutku kada je grupa Savinjčana minirala most. U mestu je nastalo puškaranje i vika. Grupa koju sam predvodio zapalila je strugaru sa skladištem građe. Njenom sopstveniku, lokalnom grupnom vođi Hajmatsbunda, bacio sam bombu u spavaću sobu, ali nije eksplodirala. Većina boraca, među njima i revirci, izvlačila je iz trgovina sve što nam je bilo potrebno. U mestu smo ostali oko dva časa, a zatim smo se teško natovareni, bez žrtava i u redu, povukli prema Belim vodama. Zbog avionskih izviđačkih letova dan smo proveli u Strmenicama, a zatim nastavili put za Dobrovlje, istim pravcem kojim je došla Savinjska četa u Šoštanj. Nemci su imali jednog mrtvog. Izdajnici su se bili posakrivali. Kasnije smo saznali da su neki bili na sastanku u bioskopskoj dvorani.

U vreme kad smo iz Šent Miklavža polazili na Grmadu, po nalogu Glavnog štaba došao je za komandanta u Štajerskoj Franc Rozman Stane. Stigao je u Trbovlje i nekoliko dana bio kod Vinka Zagara na Barbari, blizu Baverove kolonije. Zagarova sestra Minka i žena odvele su ga jedne nedelje po podne iz Trbovlja na Gabersko i dovele kod Brigite. Tu ga je sačekao Sergej Krajger. Tražili su nas po Sent Miklavžu i kad nas nisu pronašli, vratili su se u Trbovlje. Posle nekoliko dana, kada je završena akcija štajerskih partizana u Šoštanju, pošao je ponovo na put, i sa Tonetom Znidaršičem Štefanom, sekretarom Pokrajinskog komiteta za Štajersku, došao na Dobrovlje. Tone Znidaršič je pred našim strojem pročitao odluku Glavnog štaba Slovenije, kojom se za komandanta 1. štajerskog bataljona postavlja Franc Rozman Stane. Stane je bio vrlo zadovoljan vatrenim krštenjem Štajerskog bataljona. Odao je prva priznanja i pohvalio drugove koji su se istakli u borbi. Iz Revirske čete pohvaljeni smo Ciril Curk i ja. Prilikom reorganizacije bataljona Curk je postao vodnik, a mene su na Krajgerov predlog poslali za okružnog sekretara SKOJ-a u revire. To je bilo polovinom oktobra.

Mada sam teška srca napuštao svoje ratne drugove, nisam se suprotstavljao odluci partizanskog rukovodstva. Okružni partijski sekretar tada je još bio Fric Keršič. Omladinski instruktor i organizator bila je Vera Slandrova Lojzka, koju su poslali iz Ljubljane. Najviše je radila u Zagorju i okolini.

Kao i svaki novajlija u početku se nisam dobro snašao, ali kad sam uspostavio vezu sa Trbovljem i Hrastnikom i formirao sreske komitete SKOJ-a, posao je počeo. Mnogo mi je pomogao Sergej Krajger. Kada je primetio da idem na sastanke organizacija u mesta koja su međusobno udaljena po više časova hoda, na primer, iz Sv. planine u Dol kod Hrastnika, ili na Plesku i natrag, i stoga jurim po terenu kao lud, rekao mi je: »Do kraja rata ćeš istrošiti noge do kolena, ako te pre toga ne ubiju Nemci. Zar nije bolje da obaviš sve što imaš najpre na trbovljanskom terenu, a zatim pređeš na hrastnički, a ne da trčkaraš čas tamo, čas ovamo«. Poslušao sam ga.

Najjača organizacija je bila u Hrastniku. Tu je bilo organizovano oko 40 omladinaca i omladinki. Članovi sreskog komiteta SKOJ-a Hrastnika bili su: Olga Jenko, Franc Brun, Marta Babič, Alojzija Babič i Silva Cmok. To je bio jedan od najjačih skojevskih komiteta na rudarskom području. Na žalost, sekretar komiteta je bila Silva Cmok, koja je prilikom hapšenja izdala celu organizaciju. Neki su pobegli u partizane, ali su većinu Nemci pohapsili i streljali.

U Trbovlju je situacija bila malo teža, s obzirom da su u toku juna i jula 1941. skoro svi članovi SKOJ-a otišli u partizane. Ostali su samo Franc Štok, Rozka Knaus i Hinko Kamikar. Tek decembra 1941. uspeli smo da učvrstimo organizaciju SKOJ-a i omladine u Trbovlju. Omele su nas i dve provale, koje su usledile jedna za drugom. U Mesnom komitetu SKOJ-a su bili: Franc Štok, Rozka Knaus, Hinko Kamikar, Rudi Ahac i Alojz Špragar. Omladinske organizacije su uspostavljene u sledečim pogonima rudnika: istočni pogon, zapadni pogon i separacija. Najjača organizacija je bila u pogonu Neža, kojom je rukovodio Rudi Ahac. Jaka organizacija je postojala i u Haukovom kamenolomu. Njom su rukovodili Franc Štok i Rozka Knaus.

U to vreme zagorsku omladinu je organizovala Vera Slandrova. Među istaknutim skojevcima bio je i Vinko Kramer.

Organizacije su bile vrlo jake. Osim prikupljanja životnih namirnica, novca, sanitetskog i tehničkog materijala, učešća u °baveštajnoj službi, one su — radeći po trojkama — vršile nianje sabotaže, rasturale letke i raznosile literaturu.

Najveću provalu u 1941. godini prouzrokovao je u Trbovlju i okolini sekretar trbovljanskog Mesnog komiteta Ivan Brglez, koga su gestapovci uhapsili prilikom novembarske izdaje u Celju. Izdao je sve svoje saradnike, javke i funkcionere OF od Okružnog odbora do osnovnih organizacija. Tako su otkrili j tehniku Mesnog komiteta kod Stanka Mohora, a i tehniku Okružnog komiteta kod Tineta Zagožana na Žrebljevom brdu. Od oko 60 uhapšenih streljano je za kratko vreme 18 drugova, a ostali su najvećim delom pomrli u logorima. Izdaja je bila ograničena samo na Trbovlje.

Posle povratka Štajerskog bataljona sa brežičkog pohoda u Griže, pošla je osim nekih bolesnih boraca i Revirska četa na zimovanje. Nekoliko drugova pod komandom Slavka Pintara otišlo je u okolinu Kolovrata i zaseoke zapadno od Zagorja. Većina je od polovine decembra (do tada je boravila u Zg. Rečici kod Laškog) provela zimu u pokretu, zadržavajući se po nedelju dana kod obojice Babiča na Pleskom, kod Zorea u Dolu kod Hrastnika, kod Petra Šergana, Martina Orožna i Franca Šuntaja na Turju i u Gorama. Nekoliko njih je provelo zimu kod rudara Mokotara kod Unična. Polovinom decembra su se neki preselili u Zg. Rečicu kod Lojza Lavrineca, na Marinkovo kod Franca Gračnera, Jerneja Kosira i Ivana Krempuša — gde; se nalazila glavna javka za vezu između revira, Kozjanskog i Savinjske doline. Zahvaljujući jakim mesnim organizacijama OF u tim istočnim krajevima revira, partizani su se lako kretali i danju — ovo je nekako bila upola oslobođena teritorija. Na području Zg. Rečice u toku decembra je boravio i sekretar PK KPS Sergej Krajger, koji je pred kraj godine sa Gvidom Pavličem sekretarom Sreskog komiteta Hrastnik i tamošnjom skojevskom organizacijom pripremio napad na Hrastnik i odlazak u partizane grupe od 15 drugova.

Hteli smo odneti eksploziv iz bunkera verkšuca kod Hrastnika da bi smo se snabdeli za zimske akcije na području revira. Akcija je poverena grupi od 14 partizana, među kojima su bili Tone Vratanar, Franc Pintarič, Franc Žužman, Ciril Curk i ja. Komandovao je Janko Skvarča. Oko ponoći 25/26. decembra došli smo ispod Kala, nedaleko od centra Hrastnika. Bilo je dogovoreno da straža ne puca. Kada sam prvi upao u mašinsko odeljenje pogona, stražar je opalio na mene ali ga je u tom trenutku srećom pogodio neko spolja. Poginula su oba noćna čuvara. Posle toga smo zapalili i uništili neke rudničke objekte, pa smo se brzo povukli prema Kalu. Na eksploziv se nije moglo misliti zbog puškaranja a teško bi ga mogli poneti po velikom snegu. Za poginule u Hrastniku Nemci su 27. decembra streljali u Mariboru 40 talaca, među njima i Janeza Pečnika, sekretara celjskog Okružnog komiteta, koga su posle jedne izda-

je uhapsili u toku priprema za dolazak Štajerskog bataljona u okolinu Kozja. Streljani su i drugi funkcioneri KP i OF iz Trbovlja: Stanko Mohar, Fric Sebin, Ernest Keršič, Franc Marin, Ignac Zibert i Filip Križnik.

Sutradan posle napada na Hrastnik došao šam sa Sergejem Krajgerom u gostionicu Kozole na Breznom. Tu je Krajger održao sastanak sa seoskim odborom OF. Pošto sam za veče imao zakazan omladinski sastanak u Hrastniku, još u toku popodneva sam se uputio preko sela Marno u pravcu Dolske gmajne. Tu sam sreo jednog policajca, meštanina, koji me je upitao da li imam legitimaciju. Na njegov zahtev da mu je pokažem, izvukao sam pištolj 6,35 i opalio tri metka: dva su ga pogodila a jedan je promašio. No i ako sam trčao za njim da bih uzeo njegov pištolj, pobegao je. U blizini, na Dolu, možda oko 1.000 m od mesta događaja, nalazilo se nemačko uporište. Zato sam morao da se kroz snežnu vejavicu brzo probijem prema Kalu, a odatle u Trbovlje. Otišao sam kod Franca Nagliša, koji je stanovao oko 200 m od sedišta Gestapoa u Trbovlju. Imao sam priliku da vidim kroz prozor kako nemački kamioni, natovareni policijom i vojskom, jure prema Hrastniku. Nemci su, zbog incindenta koji sam izazvao> u popodnevnim časovima mislili da će ga partizani ponovo napasti.

Posle napada na Hrastnik deo partizana pod Skvarčevom komandom se povukao preko Savinje u Loze i dalje u Lokavec. Odatle su 6. januara 1942. otišli da miniraju prugu u Tremarju, a onda posetili baraku na »festungi« iznad Gozdnika. Četiri borca, pod rukovodstvom politkomesara čete Nahdeta Suštera, zaplenila su u Smarjeti kod Rimskih Toplica izvesnu količinu eksploziva i njime 4. januara minirala prugu između Zidanog Mosta i Brega. To su učinili i između Zidanog Mosta i Hrastnika, a zatim krenuli prema Sv. planini, jer je trebalo da i oni učestvuju u napadu na Trbovlje, predviđenom za 6. januar 1942. Napad su zamislili i pripremili tadašnji sekretar Okružnog komiteta Frič Keršič i komandant Revirske čete Rudi Knez Silas. Cilj je bio da se onesposobe rudarski uređaji, te da se onemogući proizvodnja u rudniku.

Prilikom koncentriranja čete za napad na Trbovlje, u kome je trebalo da učestvuje i jedan deo savinjskih boraca, došlo •ie 5. januara do izdaje kod Vrhara iznad Trbovlja. Od deset boraca kojima je komandovao Rudi Knez poginulo je posle junačkog otpora sedam drugova. Osim šestorice novajlija iz Hrastnika, život je izgubio i stari borac Ciril Curk. Takođe zbog izdaje 9. januara su poginula kod Prašnikara ispod Sv. planine trojica od četvorice minera.

Zbog ovoga je otpao napad na Trbovlje.

Alojz RIBIČ

NEKI FRAGMENTI IZ USTANKA U PODGRMEČU

^Jarod je bio iznenađen kako je brzo kapitulirala bivša jugoslovenska vojska. Odmah po kapitulaciji u podgrmečkim selima našao se veći broj radnika, zanatlija, studenata, đaka, podoficira, oficira i drugih koji su rodom iz Podgrmeča, među kojima je bilo članova i simpatizera Komunističke partije; ovi su se odmah počeli dogovarati i prikupljati oružje.

Mesni komitet KPJ u Bosanskom Novom još odmah se povezao preko Milana Ličine sa drugovima u selima Podgrmeča koji su radili na pripremi ustanka, a to su: Stana, Đoko i Rade Stupar u selu Ruiška, Aćim i Đuro Rašeta, Branko i Rajko Ćopić, Ratko i Božo Novaković, Uroš Damjanović, Stevo Vještica i Proko Ugrenović u Hašanima, Stojan Makić, učitelj, u Hadrovcima, Mile Davidović, Milan Vukojević, Miroslav i Trivo Majkić u Majkić-Japri, Nikica i Pero Vukojević, Petar i Ratko Vojnović, Božo Marčetić, Mile Milošević, Đoko Macan Vladimir i Mirko Stupar u Gađavici i drugi. Aktivnost ovih drugova se naročito osetila — posle napada' hitlerovske Nemačke na SSSR. I danas je u živom sećanju majski proglas CK KP koji smo čitali kod kuće Aćima Rašete u Hašanima, Taj proglas odmah smo usput pokazali nekim drugovima i ukratko smo se dogovorili šta treba da radimo. U proglasu je ukazano da treba vršiti pripreme za oružanu borbu, organizovati vojne jedinice, učvrstiti partijske organizacije i biti spreman da se u određeni čas pređe u oružanu borbu. I

Pošto je ustanak na drvarskom sektoru otpočeo 27. jula i Drvar oslobođen, glas o ustanku u Drvaru preko Grmeča brzo je stigao u podgrmečka sela i tako smo mi 29. ili 30. jula dobili direktivu za opšti ustanak. Mi iz Majkić-Japre otpočeli smo dejstva u dve grupe. Jedna grupa je išla na žandarmerijsku stanicu u Lušci-Palanci, dok je druga, pošto se već tam»

bila povezala sa drugovima iz Hašana, Potkalinja, Benokovca i Dubovika, 29. jula učestvovala u napadu na ustaško uporište u M. Duboviku. Ustaše su se povukle u jednu od kamena zidanu kuću i odatle nastavile borbu. Dan je odmicao, a ustaše se nisu predavale, pa su borci, sa Petrom Durašinovićem na čelu, upali u prizemlje zgrade, gde je bio dućan, pronašli bure sa petrolejom, polili prizemlje i zapalili. Ustaše su tada počele da beže ali su ih stizale zaslužene kazne. Likvidacijom ovog ustaškog uporišta, oslobođena su sva sela do Bosanske Krupe sem Badića i Ćora na desnoj obali Une. Po likvidaciji ovog ustaškog uporišta, naša grupa iz Majkić-Japre, pošto je videla da su ustanici iz Majkić-Japre, Kozina, Lipnika, Hadrovaca, Mrkanja i Slatine krenuli prema ustaškom uporištu Budimlić-Japra, kasno u noć 29. jula krenula je prema istom uporištu i priključila se ustanicima pomenutih sela. U Pavića Dolini, iznad same Budimlić-Japre, na čelu ustanika bili su Stojan Dolinar Marjanović, Stevo Džakula, Stojan Makić i dr.

U Pavića Dolini izvršen je zajednički raspored ustanika za napad na žandarmerijsku stanicu. Pošto je Mile Davidović poznavao žandarmerijskog komandira Juru Vladića, odlučeno je da mu se pošalje pismo sa Milovim potpisom — da se pozove na predaju sa ljudstvom i naoružanjem i da mu se garantuje život, jer je tada o njemu narod imao dobro mišljenje. Pismo je poslato po nekom Paviću, koji je tada radio u opštini. Pavić je uručio naš zahtev, a Jure niti je odgovorio na pismo niti je prihvatio predaju, već je pri polasku ustanika u napad na brzinu sa svojim ljudstvom napustio stanicu ne organizovavši ni otpor ni predaju. Našim napadom sa više strana demoralisan je protivnik, — naročito zbog toga, što smo imali dovoljno dinamita sa minerskim kapslama i štapinom, pa smo dinamit stavljali u komade izdubljena trešnjeva drveta i bacali ih ispred sebe prilikom nastupanja. Eksplozije su bile jače od bacačkih i ručnih mina, što je uticalo da se kod žandarma i naoružanih civila razvije takav strah da su bez borbe napustili stanicu. Po upadu u stanicu provalili smo zatvor i oslobodili zatvorene Srbe (njih oko 40 — 50) koje ustaše nisu imale vremena likvidirati.

Po oslobođenju Budimlić-Japre za komandanta mesta postavljen je Jandrika Sudžuk iz Lipnika, a ustaničke snage su isturene na položaje: St. Majdenu, Staru Rijeku, Ljubiju i Novsku Suvaču. Nakon nekoliko dana neprijatelj se sredio, dobio pojačanja i ponovo se probio jačim snagama u B. Japru, koja je za njih izuzetno važna jer je služila za obezbeđenje rudnika Ljubije.

Posle ustaškog zauzimanja Budimlić-Japre ustaničke snage su i dalje držale položaje: na Čuelu, Gaidžiku, kod Jevtića kuća u Slatini i prema B. Japri i Agićima. Avgust je uglavnom protekao u organizaciji i vojnom učvršćivanju ustaničkih jedinica. Neki od ustanika su smatrali da kad oni oslobode svoj kraj da je time i ustanak gotov. Govorili su »Neka svak oslobodi svoju teritoriju«. Ali posle prvog neuspeha oko B. Japre i na Kršljama kod ustanika je nastupila izvesna oseka i kolebanje.

Radi objedinjavanja akcija i lakšeg komandovanja formiran je štab odreda za teritoriju Bosanske Krupe i Sane. Za komandanta je određen Petar Vojinović, za političkog komesara Branko Čopić, a za zamenika političkog komesara Stojan Makić. U toku avgusta izvršeno je formiranje vodova i odreda po selima u Podgrmeču. Tako, na primer, formirani su odredi od ustanika iz Majkić-Japre, Hašana i drugih većih sela. U ove odrede uključivali su se borci manjih sela i zaseoka. Ovo je učinjeno i po drugim selima u Podgrmeču, ali ovi odredi i vodovi još nisu bili povezani sa ustaničkim odredima i rukovodstvom na drvarskom, bosanskopetrovačkom i kozarskom sektoru. Radi povezivanja sa rukovodstvom ustanika na sektorima Drvara i Bos. Petrovca i radi usklađivanja borbenih akcija u drugoj polovini avgusta — iz Podgrmeča u Drvar je upućen Mile Davidović. U isto vreme od odreda iz sela Jelašinovaca upućen je po istom zadatku Segeja Tutuš, Ovo je bila prva veza ustaničkih odreda Podgrmeča sa žarištem ustanka u Bos. krajini — Drvarom. Dalje veze bile su redovne. One su se održavale preko Grmeča, sela Skakavca na petrovačkoj strani, Medenog polja, ispod Osječenice pa preko Oštrelja.

Mile Davidović se javio Slavku Rodiću, koji mu je, pošto se cbavestio o novostima i stanjem ustanika na sektoru Podgrmeča, dao preporuku da krene do komande i rukovodstva na Oštrelju i u Drvaru. Ova veza imala je tada ogromne koristi. Pri povratku od drvarske ustaničke komande poslato je štabu odreda za teritoriju Bosanske Krupe i Sane naređenje — direktiva za objedinjavanje ustaničkih snaga pod zajedničku komandu, a sa Oštrelja, po naređenju iz Drvara, dobijeno je nekoliko sanduka municije i eksploziva kao prva pomoć. Sem toga, iz agitpropa Nikica Pavlić je poslao novi list »GERILAC« i i drugi štampani materijal. Ovaj prvi »GERILAC«, pismeno upustvo i municija bili su velika moralno-politička podrška i orijentacija za dalji rad.

Pošto smo uspostavili vezu sa komandom gerilskih snaga u Drvaru, postavljen je zadatak za uspostavljanje bar ku-l rirske veze i sa rukovodstvom ustaničkih snaga na sektoiu

Kozare, jer su se još u početku ustanka pronosile u narodu vesti da se u Kozari pored drugih nalazi dr Mladen Stojanović, koji je u narodu Bosanske krajine bio veoma popularan i kao Ijekar i kao čovek, pa je trebalo ispuniti želju nareda i u interesu ustanka povezati se i sa rukovodstvom ustanika na kozarskom sektoru. Na ovaj zadatak poslat je Mile Davidović. Već tada je sa Kozare u Podgrmeč bio došao Košta Burazer, ali on nije imao nikakvih ovlašćenja od ustaničkog rukovodstva sa Kozare. On je ipak dobro poslužio Davidoviću za uspostavljanje veze u Kozari. Na Vitlovski iznad Mlječanice uspostavljena je veza sa rukovodstvom kozarskih partizana. Tamo su, pored više poznatih boraca, bili i Boško i Miloš Šiljegović i učitelj Nikola Luketić. Mile je pored pismenog izveštaja nosio i partizanske bombe koje su naši kovači pravili od vodovodnih cevi. Susret sa kozarskim partizanima bio je veoma prijatan i dirljiv. Pri' povratku Davidović je pored pismenog obaveštenja doneo i borbeni pozdrav »Smrt fašizmu — Sloboda narodu« koji su oni već uvodili. U međuvremenu stigli su drugi kuriri sa Kozare u Podgrmeč i od tada su veze uspostavljene preko više kanala i pravaca. Prva kurirska veza za Kozaru bila je pravcem sela: Eminovci, Suvača, Brdari, Koprivna, Rasavci, Miljakovci, Cele, Božiči — Kozara sve preko neprijateljske teritorije. Usputne veze i pomoć bile su: Koprivna — kuće Lazića, Brdari, — Stevo i Đurađ Stupar i Košta Marinković, Rasavci — Mile i Miloš Grujičić, Mijakovci — porodice Šiljegovića i Ćele — Đorđe Kralj. Ove veze sigurno su posle služile za kurire i prebacivanje partijskih i vojnih rukovodilaca.

*

Još u početku ustanka u Podgrmeču među ustanicima su bili neki od drugova koje je Partija poslala radi organizacije rukovođenja i usmeravanja ustanka. Tako su na teren Podgrmeča došli Hajro Kapetanović, Slobodan Marjanović a iz Bos. Krupe su izašli Redžo Terzić, Salko i Avdo Čuk, a nešto kasnije i Ale Terzić, koji je bio sekretar Komiteta KPJ u Bos. Krupi. Docnije su dolazili i drugi komunisti preko uspostavljenih veza i kanala pa je već na kraju avgusta i u početku septembra u podgrmečkim selima otpočeo aktivan poiitičko-Partijski rad. U septembru je intenzivno organizovan kulturr-o-zabavni rad sa omladinom i ženama. Koncem oktobra je otpočeo rad na formiranju omladinske čete i skojevske organizacije u Majkić-Japri, Hašanima, Potkalinju i drugim sused-
[F111 selima. Ovaj rad su organizovale Dušanka Kovačević i «ada Vranješević. U školi u Majkić-Japri i Ruiškoj na kraju
S6Ptembra i u oktobru organizovani su vojno-politički kursevi

u kojima su omladinci sticali osnovna vojno-politička znanja iz revolucionarne borbe. Ovim kursevima rukovodili su Hajro i Čiča Bogdan Lastrić, Lang i drugi. Sa ovih kurseva smo dobili prvu popunu Ljubijsko-prijedorske čete — omladinci Aleksa Drljača iz s. Johovice i Dušan Vujatović iz Đačavice i drugi.

U selima ispod Grmeča pre ustanka nije bilo formirano partijskih organizacija sem u s. Gudovcu i u s. Blatna (Ivanjska) već je Partija prilikom pripremanja ustanka delovala preko pojedinaca i simpatizera, jer su mase u većini bile spremne da prihvate i sprovedu liniju Partije. Ali su mase po selima bile neupućene u ciljeve borbe i podložne raznim glasovima i vestima sa strane — pa je radi toga bio zadatak Partije veoma težak i hitan da se masama u Podgrmeču objasne ciljevi revolucionarne borbe, perspektiva te borbe i da se najbolji i oni koji su se u početku ustanka najviše istakli prihvate, prime u Partiju i uključe u još aktivniji rad — bilo na frontu ili u narodnu vlast. Za rad KPJ postojali su objektivni uslovi. Te uslove stvorili su prvi komunisti i skojevci koji su izašli u Podgrmeč Hajro Kapetanović, Slobodan Marjanović, braća Terzići kao i Danko Mitrov, Rudi Kolak, Lastrić, Lang i drugi. Kasnije su došli i dr Levi, stari revolucionar Sefket Maglajlić, španski borac Vojo Todorović, sekretar OK KPJ. Tada je i Đuro Pucar došao u Podgrmeč i zadržao se nekoliko dana. Dolazak ovih drugova uslovio je brzo učvršćenje i povezivanje borbenih jedinica na položajima i učvršćenje pozadine, stvaranje NOO i primanje novih članova u KPJ i stvaranje partijskih organizacija u četama i u pozadini.

FORMIRANJE I SASTAV LJUBIJSKO-PRIJEDORSKE PARTIZANSKE ČETE

Ljubijsko-prijedorska partizanska četa formirana je u decembru 1941. godine od jezgra odreda i vodova Majkić-Japre, Hašana, Lipnika, Slatine, Hadrovaca i drugih manjih sela i zaseoka na tome sektoru.

Formiranje čete nije išlo glatko — bilo je otpora i onih koji nisu bili protivnici naše borbe, bilo iz neobaveštenosti ili zato što su se neki plašili da će otići sa svog terena. U to vreme su se neki meštani već vraćali iz Srbije i širili ra jf n.- lažne vesti o četnicima, pa su i neki naši dobri ljudi naseda tim pričama i govorili da ne treba formirati stalnu partizan-

sku vojsku, jer se čuje da će doći Branko Miljuš — bivši ministar, rodom iz Lušci-Palanke — sa Englezima te da treba Čuvati snage za tu vojsku. I pored otpora i raznih vesti sa drugih strana ušlovi su ipak bili sazreli, a sem toga nije se ni smela čekati zima sa šarolikom smenaškom vojskom po selima, pa je formiranje Ljubijsko-prijedorske čete definitivno završeno u prvoj polovini decembra. U formiranju čete aktivno su učestvovali: Slobodan Marjanović, Redžo Terzić, Miroslav Majkić, omladinac, Stevo Vještica, Ratko Novaković, Mile Davidović, Mihajlo Pejić, Mile Vojnović, Trivo Majkić, Stojan Dolinar, Đuro i Rajko Miljuš, Pero, Nikica i Mile Vukojević, omladinci i dr.

Novoformirana Ljubijsko-prijedorska četa sastojala se od komande čete i tri voda koji su bili na zadacima na širokom frontu.

Četa je imala oko 90 boraca, naoružanih puškama, pištoljima i bombama. Komandir čete bio je Mile Davidović, politički komesar Božo Marjanović, zamenik političkog komesara Redžo Terzić. Vodnici vodova bili su: Stojan Marjanović Dolinar koji je ujedno bio i zamenik komandira čete, Stevo Vještica i Mile Vojinović, a politički delegati vodova: Miroslav Majkić, Ratko Novaković i Dušan Vujatović.

Još za vreme smenaške vojske i u periodu formiranja čete vršena je blokada neprijateljskog garnizona u B. Japri, postavljane zasede na komunikacijama radi sprečavanja snabdevanja garnizona između Bos. Novog i B. Japre i vršeni upadi na teritoriju u pravcu Ljubije i Mijske glave gde su naše zasede i patrole uspešno dejstvovale. U tom vremenu reorganizacija i formiranje stalne vojske imalo je jakog uticaja na moral boraca, a naročito stanovništva na tome terenu, jer se u tim akcijama pokazala prednost stalne i politički svesne partizanske vojske nad smenaškom, koja je sposobna samo da brani svoje kuće i sela. To je osetio i neprijatelj i da bi obezbedio nesmetanu eksploataciju rudnika Ljubije, u garnizonu B. Japri doveo je pojačanje i utvrdio je kao jako uporište. Zbog toga mi tada još nismo imali dovoljno snaga i oruđa da to uporište likvidiramo, pa smo doneli odluku za potpunu blokadu neprijatelja u tom uporištu.

Na osnovu odluke o blokadi 24. decembra komanda čete [s]a ojačanim vodom prebacila se na Antonića brdo, koje je baš frontalno postavljeno između neprijateljske teritorije prema Ljubiji i neprijatelju u B. Japri, tako da smo mi kod pokušaja neprijateljskog probijanja blokade i izvlačenja imali više kružnu odbranu i samo zaštićeno krilo prema Okanovoj bukvi [1] Jevtića kućama.

Da bi se sprečilo izvlačenje komunikacijom niz dolin$_u$ reke Japre prema Bos. Novom i dolazak neprijatelju pojačanja i snabdevanja iz tog pravca, postavljen je vod Steve Vještice u s. Čele i na Crni vrh, koji je imao vatrenu vezu sa ojačanim vodom na Antonića brdu, a Dolinarov vod je dejstvovao sa pl. Gaidžika prema Staroj Rijeci i Majdanu i sprečavao prodor sa tog pravca.

Zahvaljujući jakoj zimi 1941/42. (dubok sneg, negde i preko metar), podesnom položaju za odbranu na Antonića brdu i Crnom vrhu, podršci stanovništva u oslobođenim i neoslobođenim selima i visokoj svesti, moralu i čvrstini discipline boraca, blokada je u potpunosti uspela. Od 24. decembra pa do 14. marta 1942. godine, kada je likvidiran neprijateljski garnizon B. Japra oslobođen, neprijatelju nije uspelo da probije blokadu i izvrši spajanje sa opkoljenim garnizonom niti da še opkoljene snage izvuku.

Neprijatelj je nekoliko puta pokušavao prodor i povezivanje sa blokiranim uporištem, naročito u prvo vreme. Tako je 7. januara 1942. od pravca Stare Rijeke, Ljubije i Novske Suvače jačim snagama (oko 700 domobrana, ustaša i pripadnika ustaške milicije) izvršio napad na naše položaje na Antonića brdu. Nakon borbe, koja se vodila ceo dan, neprijatelj je odbijen nazad, u polazne garnizone, pri čemu je ostavio 13 mrtvih i ranjenih. Posle ovog neuspelog napada nije bilo organizovanijeg pokušaja proboja blokade, ali su nekoliko puta snage blokiranog uporišta bezuspešno pokušavale da se izvuku.

Za celo vreme potpune blokade, od 24. decembra do 14. marta 1942, neprijateljske snage u uporištu nisu imale ni kontakt sa susednim garnizo-nom i uporištima. Životne namirnice su im povremeno prebacivane avionima.

Za vreme blokade i mi smo irnali velike teškoće da uhvatimo vezu sa našim simpatizerima u blokiranom uporištu i da saznamo brojno stanje, sastav i namere neprijatelja. Svi naši pokušaji u tom pravcu u prvo vreme pretrpeli su neuspehe. Na kraju, kada smo počeli pripreme za likvidaciju uporišta, pokušali smo da uhvatimo vezu sa našim simpatizerom Dušanom Vojinovićem — sinom Milanovim, u čijoj je kući bila domobranska kuhinja. Ova veza uspostavljena je na sledeči način: u međuprostoru naših i neprijateljskih položaja nalazio se izvor i na taj izvor išla je stoka Joše Vojinovića i stoka iz Pavica Doline koju su naše straže noću kontrolisale. Sneg je bio velik i stoka je na pojilo mogla ići samo utabanom prtinom, i posto je kod Vojinovića kuće bila domobranska kuhinja, Pavića pseto je češće išlo tamo da jede otpatke hrane. Mi smo napisali pismo Dušanu Vojinoviću i dali uputstvo Jovanu Paviću da g^a priveže psetu ispod vrata i da pozove Dušana da pseto uhvati

j sveže. Oni su to učinili i Dušan, kada je uhvatio pseto i pogeo da veže, pronašao je ispod vrata pismo u kome smo tražili podatke. On nam je nakon nekoliko dana poslao tražene podatke a posle smo preko njega uspostavili vezu i sa nekim domobranima, od kojih se jedan zvao Nikola Muškinja, rodom iz Slavonije. Tako smo konačno uspeli uspostaviti vezu i dobiti potrebne podatke za organizaciju napada.

Do 13. marta 1942. godine izvršene su pripreme za napad i prebačene su sveže snage kao pojačanje. Od kozarskih partizana dobili smo bacač, a sa Petrovačkog sektora jedan mali top, zarobljen od Talijana. Pripremom i napadom su rukovodili Vojo Todorović, Milorad Mijatović i Petar Vojinović.

Uoči samog napada na naše položaje na Antonića brdu upućen je Mile Stevanović, sa svojom četom. Pošto je on na tome terenu bio počeo da sarađuje sa četnicima i okupatorom, donesena je odluka da se on i njegova četa razoružaju. Taj zadatak je poveren Ljubijsko-prijedorskoj četi pošto se verovalo, s obzirom na njen sastav, svest i organizacionu čvrstinu, da će to ona sigurno izvršiti — što je i učinila bez ikakvih teškoća. Komandir razoružane čete Stevanović je pokušao kod Slatinske škole da pobegne stražaru, pa je ubijen u bekstvu, a njegovi borci, većinom zavedeni, posle su dobrovoljno stupili u naše udarne jedinice.

Napad na uporište B. Japru otpočeo je po planu rano u zoru 14. marta 1942. god. Otpor neprijatelja je slomljen i B. Japra je oslobođena oko 11 časova. Veći broj domobrana se predao, neke ustaše, žandarmi i domobrani davali su žilav otpor. Uporište je branilo oko 196 domobrana i oko 35—40 žandarma i naoružanih civila — među kojima je bilo i ustaša. Po likvidaciji uporišta i oslobođenju B. Japre svi domobrani, koji nisu dali veći otpor i koji su se prepali, pošto su razoružani i presvučeni u starija odela, upućeni su pod pratnjom naše straže do najbliže železničke stanice u Čađavicu da idu svojim kućama, a onima koji su bili zločinci, ustašama, komandiru stanice Perućica i satniku — je suđeno. Zaplenjeno je 280 pušaka i 6 puškomitraljeza.

Iz B. Japre pobegao je samo jedan ustaša uz rečicu Gracanicu još u početku našeg napada, u košulji, gaćama i čarapama preko obronaka Gaidžika i Ovanjske u Stari Majdan i tamo unio paniku u majdansku posadu. Posada je u toku noći Pobegla iz Majdana, a sutradan, 15. marta, naše snage su ušle u Majdan.

* * *

Za vreme blokade naše snage nisu samo odbijale napade Neprijatelja i držale položaje, već i organizovale akcije i zase-

de u neprijateljskoj teritoriji prema Ljubiji, Staroj Rijeci, Mijskoj glavi, Radomirovcu, Novskoj i Suvači sve do leve obale reke Sane. Te naše akcije i politički rad imali su uspeha, jer smo u kratko vreme oslobodile sva srpska sela na levoj obali Sane, uključujući tu i Radomirovac, pa smo tako delujući na tom terenu negde u februaru 1942. godine između Srp. Agića i Novske uspostavili vezu sa kozarskim partizanima Stevom Raušom i Lazom Lazićem, koji su dejstvovali sa desne obale Sane na komunikaciji Bos. Novi — Prijedor, koji su se u cilju zajedničkog dejstva prebacili na levu stranu reke Sane. Ovo je bila prva borbena veza između partizana 1. i 2. krajiškog odreda. Do tada je veza bila samo preko kurira i rukovodilaca određenim kanalima. Susret je bio radostan i dirljiv. Narod u Srp. Agićima je bio oduševljen i kod mnogih staraca i žena videle su se suze radosnice. Od tada međusobna veza partizana 1. i 2. krajiškog odreda nije prekidana.

Za vreme blokade organizovali smo i obaveštajnu službu, politički i kulturni rad. Tako smo preko naše mreže dobijali izveštaje iz rudnika Ljubije sa podacima o neprijatelju i skicom uporišta, u kojoj je bilo tačno naznačeno gde se nalaze straže, bunkeri i svaka pojedina nagazna mina. Mi u prvo vreme nismo ni znali ko nam takve podatke šalje — ah smo kasnije doznali da je to direktor rudnika Marušić, brat čuvenog Ratka Marušića, koji je bio komandant kozarskih partizanskih snaga na desnoj obali Sane. Zato smo iz Ljubije mogli dobiti tako tačne i dobre podatke.

* * *

Po oslobođenju uporišta B. Japre zarobljena je veća količina oružja, municije i druge opreme, pa su vodovi Ljubijsko-prijedorske čete prerasli u čete. Za komandire novoformiranih četa postavljeni su Trivo Majkić i Stevo Vještica.

Tada je na tromeđi srezova: prijedorskog, bosanskonovskog i sanskog očišćena teritorija između uporišta — Stare Rijeke, Majdana, Ljubije i Novske Suvače i formirana naša narodna vlast. Formiran je novi bataljon, a za komandanta je postavljen Đurin Predojević, za komesara Đuro Štrbac, za zamenika komandanta Mile Davidović i zamenika političkog komesara Milan Milošević. Novoformirane čete i bataljoni su i dalje dejstvovali prema neprijateljskim uporištima: Nov. Suvača, Bos. Novi, Ljubija i Prijedor. Tada su vršene pripreme za napad na neprijateljski utvrđeni garnizon Prijedor i za oslobođenje Ljubije i Prijedora.

Mihailo DAVIDOVIC.
Stevo VJEŠTICA i Petar VUKOJEVIĆ

SELO PLAVNO U USTANKU KNINSKE KRAJINE

r^Iakon rasula bivše vojske i raspada Jugoslavije u Plavno su se vratili mnogi vojni obveznici, neki od njih i sa oružjem, a i sezonski radnici, seoska sirotinja, koji su se nalazili na radu po raznim krajevima naše zemlje. Među njima bilo je nekoliko njih koji su radili kao fizički radnici i nosači u Beogradu i drugim gradovima, dolazili u dodir s naprednim radničkim pokretom i znali šta donosi fašizam. Zbog toga su se, odmah pošto su ustaše preuzele vlast, počeli da skrivaju po brdima i šumama oko Plavna. Vremenom su se, na svoju ruku, počeli okupljati i dogovarati kako da se spreči ustaški teror i sačuvaju porodice i sopstveni život. Nalazio sam se među njima, a pošto sam ranije bio član URSS-ovih sindikata, često je bilo potrebno da protumačim izvesne događaje ili preuzmem neku akciju. Ove naročito nakon što smo saznali da su nacisti napali na SSSR.

Veze sa susednim selima ili sa grupama sličnim našoj bile su veoma slabe, skoro da ih i nismo imali, kao ni sa partijskom organizacijom. No, uskoro smo načujli da se nešto sprema protiv ustaša, pa smo i mi na svoju ruku preduzeli neke mere. Stvarne pripreme za ustanak otpočeli smo tri dana pre izbijanja ustanka, 25. jula. Tog dana okupio sam na planini Orlovici, iznad Plavna, nekoliko omladinaca i sezonskih radnika i vežbao ih u gađanju puškom. Tu su bili: Nikola, Dušan i Miloš Vukobrat, Nikola, Dako, Sava i Cira Đumić, Đuro i Petar Bursać.

Na drugoj strani sela koja graniči sa Bosnom i Likom, skrivali su se Plavanjci na čelu sa Jovanom Savićem. Oni su održavali svakodnevne veze sa seljacima iz Donjeg Tiškovca (Bosna), koji su se pripremali za ustanak. Ova plavanjska gru-pa je 25. jula na tromeđi Bosne, Like i Dalmacije napala jed-

nu ustaško-žandarmerijsku patrolu koja je izviđala i tragala za odmetnicima po ovim brdima. U tom sukobu jedan je žandarm ubijen, a jedan ranjen.

Glas o ustanku oko Drvara i Srba 27. jula munjevito se proširio — za ustanak smo doznali istog dana i ova nas je vest zatekla spremne za borbu. Na zajedničkom sastanku odlučili smo da se i mi odmah pridružimo ustanicima i da sutradan napadnemo ustašku stanicu u Plavnu. Određen sam da rukovodim napadom.

U zoru smo se prikupili i krenuli na stanicu. Napad smo otpočeli 28. jula oko 7 časova, a u njemu su učestvovali; Stevo Đurić, moj imenjak Nikola, Dako, Sava (poginuo u NOB 1943.) i Jovo Đumić, Đuro Bursać (poginuo u NOB 1943.), Đuro Alfirević, Petar i Miloš Grubor (kasnije samo njih dvojica nisu učestvovali u NOB-u). Grupa je od oružja imala 4 puške i oko dvadeset kragujevačkih bombi (svaki borac po dve). Napad je izveden iznenadno i silovito, tako da su ustaše bile iznenađene. Izgleda da nisu očekivale napad na stanicu pre no što pristignu naoružani ustanici od Srba ili Drvara, no kad su se pribrali od iznenađenja, pružili su organizovan otpor. Razvila se obostrana pucnjava koja je trajala oko sat i po, kad nam je pritekla u pomoć grupa Plavanjaca sa Jovom Savićem, a zatim i seljaci iz susednih sela — Donjeg i Gornjeg Tiškovca i Ličke Kaldrme.

Narod je već unapred bio upoznat da se ustanak priprema. Kad smo otpočeli s napadom na ustašku stanicu, jedan od drugova je počeo da zvoni u crkvena zvona. Na ovaj signal diglo se celo selo; svaki je poleteo na obračun sa ustašama, naoružavši se ko je čime mogao. Najviše je bilo sekira, kočeva i vila, poneko koplje od gvozdenog šiljka nataknutog i na po dva metra dugu motku, a našla se i pokoja puška. Kad su nam se seljaci ovako naoružani pridružili, nastavljena je uporna borba, koja je trajala puna 4 časa sve dok ustaše nisu isterane iz stanice. U borbi je 4 ustaša ubijeno, a 14 su pohvatani seljaci iz Plavna pri pokušaju da se probiju i otpremili u Drvar. Pri kraju borbe poginuo je jedan borac iz Ličke Kaldrme (Palasija), a dva su Plavanjca bila ranjena.

U borbi su zaplenjena 2 puškomitraljeza, oko 250 vojničkih i lovačkih pušaka (veći deo pušaka ustaše su pokupile P^l selima, pa su sad ponovo dospele u ruke seljaka ustanika) * oko 200 pari gumenih makedonskih opanaka (pretpostavljan smo da su ih ustaše pripremile da bi se u njima lakše privia-1 čile kućama kad otpočnu s pokoljem). Dok je zauzimana stani-< ca, poginula je kuvarica koja je radila kod žandarma, a b[1] I

•g poznato^ da je ustašama prokazivala naše ljude. U stanici se nalazila i jedna mlada poštarica, kojoj smo dali propusnicu za Knin-

Nakon likvidacije ustaške stanice, ustanici iz Bosne i Like su se povukli na svoju teritoriju, a Plavanjci su otišli na položaje prema Golubiću, Otonu i Radljevcu. Sutradan, 29. jula jedna grupa plavanjskih ustanika, na čelu sa Glišom Opačićem i petorice braće zvanih Ćopustije, krenula je na železničku stanicu Plavno, zauzela je, a zatim produžila prema selima Zagroviću i Otonu. Druga naoružana grupa, kojom smo rukovodili Obrad Bojanić, bivši podnarednik, i ja, sukobila se na Crnom vrhu, iznad sela Golubića, sa domobranima i ustašama koje je potisnula i produžila prema Golubiću. Tu se grupa srela sa ustanicima iz Bosne, podignuti su i meštani iz Golubića, koji su se rado uključili u redove ustanika i tako formirana grupa zajednički je izbila do sela Vrpolja, na tri i po kilometra od Knina. Grupa je na banderi ispred kuće Frane Arapovića, tadanjeg predsednika ustaške opštine u Kninu, istakla crvenu zastavu. Treća grupa Plavanjaca krenula je prema Zrmanji i sa Pribudićanima digla železničku prugu između Plavna i Pribudića i survala jedan voz niz nasip.

Tako je, u toku 29. jula, ustanički talas zahvatio sva sela severno od Knina. Tog dana podigla su se i sela Očestovo, Oton, Golubić, Strmica i druga. U podizanju ustanka i pokretanju naroda u akcije, već prvih dana istakli su se pojedinci — iz Otona Nikola Vujinović i Boško Knežević (njihovo se selo odmah pridružilo ustanicima) iz Plavna, iz Očestova Obrad Knežević, Luka Tanjga i Obradin Vukojević (ustanici iz ovog sela razoružali su ustaše i domobrane koji su se povlačili iz Plavna), iz Golubića Jovo Vukotić, Nikola Kablar i Đuro Borojević, a iz Strmice Pajo Kurbalija, bivši narednik, i Ilija Vržina[1] (inače ustanici iz Strmice u svojim dejstvima povezivali su se i išli zajedno s ustanicima iz Bosne).

Nakon ovih prvih uspeha nastalo je zatišje, koje je potrajalo dva dana. Trebalo je neorganizovane i nedovoljno povezane ustaničke grupe srediti, stvoriti plan daljih dejstava i usmeriti ih u određenom pravcu. Ustaničke mase nisu u mnogocemu bile jedinstvene. Istina, svi su želeli da se uništi ustaška vlast, no šta treba dalje činiti, to je još mnogima bilo maglovito. Nije bilo jedne usmeravajuće snage koja bi kanalisala [ez]nje i aktivnost ustaničkih masa. To je uskoro došlo do pu-[no]S izražaja.

Nakon dvodnevnog zatišja doznali smo da su domobrani fustašejoobegli iz Knina u Drniš, uplašeni ustaničkim valom

F ' Ovu dvojicu četnici su streljali 15. januara 1943. god.

koji je zapljusnuo i zidine ovog grada. Dogovorili smo se da napadnemo Knin, u kojem je, po primljenim podacima, mogl$_0$ biti oko 150 Italijana. I tako je ustanička vojska, nakon dva dana mirovanja, krenula iz naših sela i sela istočno od grada Knin je sa severa i istoka bio opkoljen. U ovom momentu verovatno presudnom za dalji tok ustanka na ovom području' došla je do izražaja razbijačka delatnost četnika, a i subjektivne slabosti u organizaciji ustaničkih snaga, u njihovom rukovođenju.

Naime, kad su italijanski okupatori uvideli kakve je razmere uzeo ustanak u Kninskoj krajini, kao i nemoć ustaških vlasti da sopstvenim snagama spreče njegovo širenje, prišli su realizaciji svog, sigurno već ranije stvorenog, plana; želeli su da ovo iskoriste i prošire svoj uticaj i razbiju narodno jedinstvo. Oni su, odmah nakon stvaranja NDH i povlačenja granične linije između okupacione zone i ustaške države, pozvali i primili na svoje područje istaknute eksponente velikosrpske politike — Niku Novakovića Longa, popa Đujića i druge. Na vest o ustanku i razbijanju ustaša, oni su odmah popa Đujića iz Kistanja, gde je bio sklonjen, poslali ka Kninu da pokuša zaustaviti ustanike i spreči pad grada u njihove ruke. Đujić je, s još nekim bivšim Dolitičarima, došao pred Knin u selo Žagrović, na železničku stanicu Staru Stražu, s koferima punim italijanskih i srpskih zastava. Istovremeno je poslao svoje ljude na sve ustaničke položaje da izazovu pometnju i da pronesu glas da su ustaše iz Bosne prodrle u Plavno. Nemajući dovoljno međusobne veze, bez čvrstog zajedničkog rukovodstva i bez veze s partijskim rukovodstvom, ustanici su naseli ovim alarmantnim vestima, napustili su opsadu Knina u koji su tada mogli ući bez jačeg otpora i usiljenim maršem vratili se u svoja sela.

Iskoristivši nastalu zabunu, Đujić se proglasio za vođu ustanika, krenuo u obilazak sela, nastupajući bučno sa svojim demagoškim i razbijačkim programom kako su sada Srbi pod italijanskom zaštitom, kako je došao kraj ustaškim **zločincima**, da će Italijani sada u Kninu predati vlast ustanicima, a dal ustanici treba samo da čuvaju svoja sela od iznenadnog upada ustaša i da nigde ne idu iz njih: pri tom je delio srpske i italijanske zastave. Ovakav nastup Đujićev i ostalih velikosrp-j skih politikanata, zabrinuo je ljude koji su i pokrenuli usta-1 nak, a izdašna pomoć koju su četnici primili od Italijana gućila im je da se predstave kao zaštitnici u očima srpskog I stanovništva. Pošto je i ustaški teror bio zaustavljen, nastupi^0 je period od oko dva meseca unutrašnjeg previranja, u koje / su četnici na sve moguće načine nastojali da po svim selim«!

prigrabe vlast u svoje ruke i na čelo ustanika postave svoje ljude, ako već nisu mogli istaknute četnike, onda bar one na koje su mogli da utiču.

U Plavnu je komandu preuzeo Obrad Bojanić. Obmanuvši rukovodstvo ustanka u Drvaru da je pristalica borbe protiv ustaša i okupatora, izdejstvovao je da mu pošalju ekrazit za rušenje vijadukta Bendera. Ekrazit je primljen negde krajem avgusta ili početkom septembra, ali do rušenja nije došlo, jer su ubrzo iz Drvara stigla dva druga s naredbom da se akcija ne izvede i ekrazit je vraćen u Drvar.

Odmah nakon izbijanja ustanka povezao sam se s Milanom Tankosićem, iz okoline Srba (još pre rata pripadao je revolucionarnom radničkom pokretu). On mi je skrenuo pažnju da motrim na Bojanića i njegove veze sa Đujićem, te da o tome izveštavam rukovodstvo ustanka u Drvaru. Uskoro sam otkrio da Bojanić te veze održava, pa sam preko Petra Boltića iz Trubara i Milana Tankosića o tome izvestio Ljubu Babića, te su negde krajem septembra prekinute veze između Bojanića i rukovodstva u Drvaru, nekako odmah iza prodora italijanskih jedinica iz Knina prema Drvaru.

Da se italijanske snage spremaju da prodru preko Strmice ka Drvaru radi okupiranja stvorene slobodne teritorije i ugušenja ustanka u njegovom centru, bih smo blagovremeno izvešteni, pa su naoružani ustanici iz Plavna zaposeli položaje iznad Strmice prema Bolandži, očekujući da, prema planu, započne borba sa Derala, severoistočno od Strmice, pa da onda i mi stupimo u akciju. Ljudi su bili raspoloženi za borbu i spremni da Italijanima ne dozvole slobodan prolaz za Drvar, no, Bojanić nije dozvolio da se na okupatora opali ni jedan metak, pa smo tako iz zasede u klancu propustili Italijane bez borbe. Posle podne došao je kurir iz Strmice s porukom da se povučemo, jer su Italijani prošli Deralo bez borbe.

r . Nakon nekoliko dana došao je pop Dujić sa dosta četnika iz Strmice i nekolicinom iz Bosne u Plavno i formirao četnički puk »Petar Mrkonjić«. Za komandante bataljona postavio je Obrada Bojanića, Paju Kurbaliju, Zivka Brkovića i Peru Jarića. Ubrzo se Pajo Kurbalija odvaja od Đujića, no ne povlači za sobom i svoje ljude. Pera Jarić sa svojim ljudima iz Donjeg Tiškovca stavlja se pod komandu ustaničkog rukovodstva u Drvaru. Nastaje veliko previranje, održavaju se sastanci i zborovi po selima, četnička rovarenja i nastojanja da posle očigledne izdaje i šurovanja s Italijanima, zadrže narod uz sebe. Ovo previranje snažno se osetilo i u Plavnu. Negde pred kraj novembra 1941. i Zivko Brković se odvaja od Đujića. dolazi u Glavno i uspostavlja svoj štab u kući Đure Opačića. Proglašuje

se za komandanta nerazoružane jugoslovenske vojske, baca kokardu sa kape i poziva ustanike da se više ne nazivaju ni partizani, ni četnici, propoveda politiku čekania i neangažovanja na bilo čijoj strani. Ovi njegovi stavovi nailaze na prijem kod dobrog dela meštana, naročito starijih ljudi. Od bivših režimlija niko mu se ne pridružuje, uspeva da iz Plavna potpuno istisne Đujićev uticaj i, na kraju, stvara neku leteću četu. Njemu se pridružuje Nikola Grubor, bivši narednik rodom iz Plavna, a i drugi bivši žandarmi. Uz pomoć svojih pristalica Brković proteruje iz Plavna Bojanića, kao Đujićevog pristalicu, a Nikolu Grubora postavlja za komandira leteće čete i komandira sela.

O svemu ovome poslao sam, po Stevi Đuriću, izveštaj u Drvar, te u Plavno dolaze Milan Tankosić i Gojko Polovina i drže veliki zbor u školi. Na zboru govore Tankosić, Polovina i Brković. Jedan od diskutanata, Dako Đumić, otkriva da mu je poznato da je Brković Ljotićev jednomišljenik, na što se ovaj brani da s Ljotićem nije imao nikakve veze već devet godina. Posle zbora Brković je pokušao da Tankosića i Polovinu uveri da s Ljotićem nema nikakve veze, a da mu je jedini cilj da spasi što više Srba.

Sutradan otišao sam s Tankosićem i Polovinom u Pribudić i Prljevo, radi dogovora o formiranju 2. čete bataljona »Marko Orešković« i ulasku u njen sastav nekih ustanika iz Plavna. Negde 20. novembra 1941.[2] formirana je na Ljubinoj poljani pomenuta četa, u koju smo iz Plavna ušli Dako Đumić, Đuro Bursać, Savo Opačić, Dušan Pajić, Boško Kamber i ja. Na Tankosićev predlog u četi su ostali samo Pajić i Kamber, a mi ostali vraćeni smo u Plavno, gde smo 23. novembra 1941. formirali Plavanjsku partizansku četu. Za komandira je postavljen Glišo Opačić, a ja za komesara. U četi niko od nas nije bio član Partije.

Četa u prvo vreme ne izvodi oružane akcije — prvenstveni joj je zadatak da politički deluje i razbija uticaj Đujića i Brkovića. Da bi nam pomogli u političkom radu dolaze Slobodan Macura Bondo i Simo Dubajić iz Kistanja, a nekako u isto vreme i Petar Đaković, učitelj iz Piadučića (on se krio u kući popa Jelače). Četa je pri formiranju imala 32 borca.[3] Politički je s borcima radila i Gospava Novaković, učiteljica iz Plavna (inače rodom iz Herceg-Novog). Materijale za rad dobijali smo iz Drvara i Srba. Četa je u 1941. godini izvršila sa-

[2] Prema drugim podacima četa je formirana 23. novembra (prim. red.).

[3] Od njih 11 je poginulo u NOB, 4 se pasiviziralo, a 5 ih je 1942. otišlo u četnike.

JAO nekoliko manjih oružanih akcija. U ovo vreme, zahvaljujući političkoj aktivnosti, Plavno.je skoro u celosti bilo uz NOP, a nakon jedne četničke kaznene ekspedicije, 26. aprila 1942. godine, kada je Plavanjska četa razbijena, i neki zaseoci koji su do tada bili uz četnike, pridružili su se NOP-u.

U toku 1941. održavali smo stalno vezu sa pristalicama NOP-a iz okolnih sela — iz Očestova: Obrad i Luka Knežević, Luka Tanjga; iz Radučića: Ljubo Radić, Ljubo Borović i još neki; iz Mokrog Polja Todor Babić i drugi; iz Otona Nikola Vujinović i Boško Knežević; iz Golubića Buro Zelembaba i Niko Kablar, a od januara 1942. i Mitar Zelembaba.

Sa organizacijom u Kninu veza je uhvaćena tek u januaru 1942. godine preko gostioničara Pere Martinića; inače, od Knina nismo u 1941. godini imali nikakvu pomoć ni korist. U januaru 1942. iz Knina je u Plavno došao Dušan Kotaraš, koji nam je politički mnogo pomagao, iako nije tada bio član KPJ. (Kasnije sam ga preko veze prebacio u Bosnu).

Najpotpuniju pomoć ovom području davao je Milan Tankosić svojim obilascima, instrukcijama i punomoćjima koje smo dobijali. Tako je, da bi Plavanjsku četu ojačao i učvrstio njen ugled, uveo da se iz Knina i sela oko njega ne može u Bosnu i Liku (Tiškovac, Ličku Kaldrmu i dr.) prenositi so bez propusnice, a u to vreme u tim selima bila je organizovana zamena soli za žito. Propusnice je mogla da izdaje samo naša četa.

Tako su ustanici Plavna, nakon uporne političke borbe u 1941. godini, razbili uticaj četnika i drugih saradnika okupatora i stvorili uslove za stalni uspon narodnooslobodilačkog pokreta.

Nikola ĐUMIĆ NINA

RAD PARTIJSKE ORGANIZACIJE NA PRIKUPLJANJU ORUŽJA U NEGOTINU NA VARDARU 1941. GODINE

Odmah posle kapitulacije bivše jugoslovenske vojske, na jednom sastanku partijske organizacije donesena je odluka o prikupljanju oružja i druge vojne opreme. Za izvršenje ovog zadatka imali smo retko povoljne mogućnosti. Naime, na području negotinske opštine delovi bivše jugoslovenske vojske ostavili su ne male količine raznog oružja, koje je bilo razbacano pored puteva. Bilo je potrebno malo napora, pa da se tada obezbedimo oružjem, a za šta je kasnije trebalo i više vremena i veće izlaganje opasnostima. Međutim, ova povoljna šansa samo je delimično bila iskorišćena.

U danima bezvlašća svi smo sakupljali oružje, uglavnom puške i bombe. Komunisti i simpatizeri radili su to svesno, a drugi rodoljubi »da bi se našlo«. Po slobodnoj proceni, u Negotinu je bilo sakriveno više od sto pušaka i veća količina municije. Uskoro su bugarski fašisti uspostavili svoju vlast i jedan od prvih zadataka im je bio da prikupe skriveno oružje od naroda. Svakako, oni su pravilno ocenili kakvu opasnost za njih predstavlja oružje u rukama naroda, koji neće da se pomiri sa ropstvom. U tim danima mnogo apela i pretnji bilo je upućeno stanovništvu grada. Iz jednih ili drugih razloga neki su počeli da predaju oružje. Komunisti su razvili živu aktivnost da se oružje ne predaje, jer će nam ono jednog dana biti potrebno. Naša nastoianja nisu ostala bez rezultata. Bugarski okupator je besneo, zaoštravao je svoje pretnje. Ali u tim kritičnim danima i do naše organizacije stigla je direktiva PK KPJ za Makedoniju da ne treba kriti oružje i zbog toga izlagati opasnosti naše ljude. Između ostalog bilo je rečeno da će nas, kada za to dođe vreme naoružati Sovjetski Savez. Nedovoljno je ako bi se reklo da je to bilo vrlo nesrečno rešenje za nas. Međutim, objektivno posmatrano, ova direkti-

va učinila je neprocenjivu uslugu bugarskom okupatoru, jer posle nje, ne samo što je prestala organizovana akcija na sakupljanju oružja, nego je i već sakupljeno oružje u većim količinama otišlo u magacine bugarskog okupatora. Ali, na našu sreću, bilo je i »nedisciplinovanih« članova Partije i simpatizera NOP-a koji su ignorirali tu direktivu zadržavajući sakriveno oružje. Na jednom sastanku partijske organizacije, održanom uskoro posle ove direktive, konstatirali smo da ipak nije do kraja sprovedena i da je kod naših ljudi ostalo sakriveno oko 40 pušaka i jedan puškomitraljez sa većom količinom municije. Radovali smo se što raspolažemo ovim oružjem.

U danima posle okupacije partijska organizacija u Negotium razvila je vrlo živu aktivnost. Primani su novi članovi u Partiju, formirana je prva grupa SKOJ-a. U tom radu pitanje prikupljanja oružja ponovo je počelo da preokupira našu organizaciju. To je došlo kao rezultat pobede linije oružane borbe u PK KPJ za Makedoniju i dolaska Straše Pindžura i drugih drugova u Negotin koji su nas hrabrili u našim namerama, da stvaramo skladišta sa oružjem. To što je već bilo propušteno, trebalo je nadoknaditi većim naporima. Pre nego što smo ponovo pristupili sakupljanju oružja, već sakupljeno oružje smestili smo u nekoliko, specijalno za to, izgrađenih magacina. Uskladištavanje se vršilo pod stručnim nadzorom drugova koji su odslužili kadrovski rok.

Pretpostavljali smo da je veći broj lica u Negotinu i okolini imao sakrivenog oružja. Ali sada je trebalo prvo saznati imena tih lica, a zatim otkriti mesta gde su sakrili oružje. U tu svrhu partijska i skojevska organizacija stvorile su svoju obaveštajnu službu preko koje smo dobijali podatke o tome. Često se samo za jednu pušku diskutovalo na više sastanaka u partijskim ćelijama i stvarali čitavi planovi za njeno pribavljanje. Sećam se da smo nekim ljudima otvoreno pristupali, zahtevajući da predaju oružje za potrebe NOP-a. Tom prilikom objašnjavali smo im ciljeve naše borbe. Od onih ljudi kojima iz više razloga nismo mogli otvoreno da pristupimo kupovali smo puške. Za nas je bilo važno da ti ljudi ne doznaju zašto i za koga se kupuje oružje. Za ovu kupovinu imali smo potrebna sredstva. Međutim, vrlo dramatične i vezane sa fennogim opasnostima bile su naše akcije »dizanja« oružja od lica kojima nismo mogli da pristupimo, a za koja smo znali da imaju oružje i otprilike na kojim su ga mestima sakrili.

U avgustu 1941. doznali smo da u Negotinu u dva javna lokala — u jednoj kafani i jednoj pekari, ima sakrivenog oružja. Odlučeno je da se ono oduzme. Za izvršenje ovog zadatka određeni su skojevci Đorđe Zafirovski, Tome Jordanovski i

Dušan Jurdukov. Bili smo svesni da je izvršenje ovog zadatka povezano sa mnogim opasnostima. Ako bi ih uhvatili sa oružjem bili bi osuđeni po zakonu o zaštiti države, a ako bi ih uhvatili bez oružja postojala je mogućnost da ovi pošteni omladinci budu kompromitovani kao obični lopovi. Razume se, ove akcije nisu prošle bez teškoća. U momentu vršenja akcije skojevac koji je bio određen da čuva stražu primetio je približavanje patrole bugarske policije. Uspeo je da upozori drugu dvojicu na opasnost. Oni su se za momenat pritajili, dok bugarski policajci nisu prošli ne primetivši ništa sumnjivo. Dve pronađene puške našle su se iste večeri u određenoj skrivnici.

Daleko dramatičniji je bio slučaj koji se dogodio u jesen 1941. godine u Demir-Kapiji. U državnom vinogradarskom dobru radilo je više radnika, među kojima i jedan omladinac iz Velesa čijeg se imena ne sećam. Budući da je bio član Partije privremeno je bio povezan sa partijskom organizacijom u Negotinu. Konkretno, u Demir-Kapiji je održavao ličnu vezu sa Perom Mihajlovskim koji je takođe tamo radio. Ovaj omladinac, po zanimanju bravar, otvorio je u nekoj zabačenoj prostoriji svoju radionicu. On je od raznih delova sastavljao puškomitraljeze koje je potom prenosio u Veles. Jednom prilikom ponudio je da izradi puškomitraljez za potrebe negotinske organizacije. Bio je ugovoren dan, čas i mesto gde će doneti taj puškomitraljez. Trebalo ie da ga preda Peri Mihajlovskom van sela, a ovaj Lazi Kalajdžijevom koji je zbog toga trebalo da dođe iz Negotina. Na desetak minuta pre određenog vremena, a to je bilo danju, Pero Mihajlovski je čekao na određenom mestu. Baš u momentu kada je trebalo da pristigne omladinac, iznenada je naišao jedan bugarski policijac. Pošto je poznavao Mihajlovskog on se zaustavio i otpočeo neki razgovor. Omladinac je trebalo svakog momenta da pristigne a policajac je i nadalje stajao sa Mihajlovskim. Kakve su sve misli prošle kroz glavu Mihajlovskog: »Ako je provala, biču uhvaćen na licu mesta. Ako je, pak, susret slučajan, a omladinac bude uhvaćen, kako ću se opravdati pred drugovima?«

Dok je Mihajlovski razmišliao o tome, pojavio se omladinac sa džakom ispod ruke. Mihajlovski je odmah shvatio da nosi puškomitraljez. Ali, šta sad? Kada je omladinac primetio Mihajlovskog u društvu sa policajcem, pomislio je da je to provala. Ali on se nije pokolebao. Produžio je spokojno da ide putem. Prolazeći pored Mihajlovskog i policajca, mirno ih je pozdravio, a na pitanje gde ide, odgovorio je da ide u obližnje selo da nabavi hranu. Još minut-dva nespokojstva i sve se srečno i uspešno završilo. Puškomitraljez je bio prihvaćen od Laze Kalajdžijevskog i prebačen u Negotin.

Drugom prilikom, sasvim slučajno, doznali smo da je na tavanici opštinske zgrade u Demir-Kapiji sakriveno nekoliko pištolja, Tražeći svoje knjige kome mu je otac, plašeči se za bezbednost svoga sina, kao činovnik opštine sakrio u opštinskoj zgradi, Pero Mihajlovski je otkrio i pištolje. O svom »pronalasku«, izvestio je mene. Razmišljajući o tome ko je sakrio ove pištolje, došli smo do zaključka da je to uradio opštinski kmet u koga smo sumnjali da je agent Gestapoa. Doneli smo odluku da se pištolji uzmu, što je ubrzo bilo i izvedeno. Međutim, posle nekoliko dana doznali smo da je otkriven nestanak pištolja i da oko toga može doći do incidenta kojim bismo bili kompromitovani i mi, jer smo pretpostavljali da će kmet posumnjati u Mihajlovskog i mene. Rešili smo da incident sprečimo time što ćemo kmetu otvoreno reći da su pištolji uzeti po nalogu Partije. Mi smo dobro poznavali kmeta. Bio je iz Negotina, a često je u razgovoru sa nama istupao kao socijalista. Za ovaj razgovor bio je određen Pero Mihajlovski Demirski. Na njegovo traženje kmet ga je primio. Pre nego što je Pero rekao zbog čega je došao kmet se obratio: »Vi ste digli pištolje«? Odgovoreno mu je da je to tačno i da o tome mora da ćuti. On je visokim tonom počeo da preti da će o tom slučaju morati da obavesti policiju, pošto će se od njega tražiti pištolji i da time sa sebe skida svaku odgovornost za posledice. Potom, kao slučajno, napomenuo je da on sve nas vrlo dobro poznaje i da će za nas biti bolje da ne zaoštravamo situaciju. Držeći se našeg stava Mihajlovski ne samo što se odlučno suprostavljao, nego je i ofanzivno nastupao. Rekao je kmetu da njega može predati Gestapou i bugarskoj policiji, ali njemu (kmetu) svakako mora da je poznata naša snaga i da će Partija preduzeti represivne mere prema njemu. Posle ovoga kmet je bio pomirljiviji pa smo zaključili da će preći preko ovog slučaja. Zaista je tako i bilo. Sa ovim pištoljima i kasnije smo imali poteškoća. Sakrili smo ih na određeno mesto, ali kada je posle dužeg vremena, po nalogu, trebalo da ih prenesemo u Negotin * konstatirali smo da smo zaboravili tačno mesto skrivnice. Posle dužeg traženja i prekopavanja ipak smo ih pronašli.

Pored oružja, organizacija u Negotinu raspolagala je i sa oko 40 kg dinamita i potrebnim brojem kapisli. Dinamit upakovan u jedan kofer vozom je donesen u Negotin. Do negotinske železničke stanice dinamit je doneo Dimko Gaber, odakle ga je prihvatio i preneo na određeno mesto u Negotinu Najdo Stamenin Orlov. Docnije je u Negotin došao jedan drug iz Skoplja koji je održao kratak kurs o rukovanju dinamitom pri miniranju. Ovaj kurs su posećivale desetine omladinaca.

Napori oko sakupljanja oružja bili su krunisani uspehom Za kratko vreme prikupljeno je oko 70 pušaka, 2 puškomitraljeza, desetine pištolja, veći broj bombi i nekoliko hiljada metaka. U vezi sa sakupljanjem oružja pred organizacijom su iskrsli i novi problemi, jedan od važnijih bio je da se ono skladira na sigurno mesto i da se održi u ispravnom stanju za upotrebu. Odlučeno je da se oružje skladira u veći broj skladišta, tako da ako bi se otkrilo jedno od njih, ne bi se time otkrilo celokupno oružje. Tražeći pogodna mesta, doznali smo da u kući Đorđa Veškova postoji skrovište za oružje koje je korišćeno pre ilindenskog ustanka. Sa izvesnom adaptacijom ono nam je poslužilo kao glavno skladište. Isto tako skladišta smo izradili u stajama članova KPJ Najda Stamenina Orlova i lije Vilarova. O njihovom postojanju, zbog konspirativnosti, bilo je upoznato samo nekoliko članova Partije. Članovi Vojnog komiteta bili su zaduženi za održavanje uskladištenog oružja. Tako smo, kada je ono bilo uzeto za upotrebu, konstatovali da su zaduženi drugovi vrlo odgovorno izvršavali ovaj zadatak.

Pored skladiranog, izvesnu količinu oružja čuvali smo »pri ruci«. U određenim situacijama ovo oružje smo davali pojedinim drugovima koji su izvršavali važnije zadatke. Na primer, prilikom održavanja sastanaka na kojima su prisustvovali drugovi iz viših partijskih foruma njihovoj bezbednosti posvećivala se ozbiljna pažnja. Na jednom takvom sastanku, u jesen 1941. godine, prisustvovao je i Lazar Koliševski. Prethodno, preko veze u Kavadarcima, bilo nam je poručeno da su potrebne mere maksimalne bezbednosti za druga koji će te večeri biti prisutan sastanku Mesnog komiteta KPJ u Negotinu. Sećam se da je zgrada u kojoj se održavao sastanak bila obezbeđivana od desetak članova Partije i skojevaca, naoružanih pištoljima i puškama. Oni koji su imali puške bili su postavljeni na neprimetna mesta.

U 1942. godini izvesno vreme u Negotinu je boravilo nekoliko drugova iz Veleškog partizanskog odreda. Oni su bili u kući Najda Stamenina Orlova. Znali smo da bi došlo do sukoba ako bi policija otkrila naoružane ilegalce. Zbog toga smo odredili nekoliko drugova da se u svako doba nađu oko ove kuće.

Baš tih dana, iz nepoznatih razloga, bila je izvršena de-I limična blokada Negotina. Bugarski vojnici sa mitraljezima zaposeli su ključna mesta u Negotinu. Imali smo utisak da s opkoljava rejon u kome se nalazila kuća sa ilegalcima. Vremena za razmišljanje nije bilo. O situaciji su bili obavešteni ilegalci. Oni su odlučiii da pruže otpor. Razume se takav stav^

smo i mi prihvatili. Ilegalcima je bio pridodat njihov domaćin, Najde Orlov, a nekoliko drugova dobili su zadatak da se nađu u blizini kuće i da postupe prema situaciji. Do upotrebe oružja nije došlo, budući da je blokada bila povučena bez pretresa. Bilo je više zadataka ovakvog ili sličnog karaktera. Oni su u stvari opravdavali našu odluku da permanentno držimo pri ruci oružje koje je odmah moglo da bude upotrebljeno.

Pred kraj 1942. godine, u tikveškom kraju, sprovođene su intenzivno prinreme za formiranje pratizanskog odreda. Pored ostalih zadataka u tom periodu jedan od važnijih bio je ponovo razmeštanje oružja. Pojavila se potreba da se jedan deo oružja prebaci u Kavadarce i u neke druge punktove. Zato smo stvorili magacin i u selu Bistrinci gde je već bila formirana partijska organizacija. Premeštanje oružja nije bilo tako jednostavno — mnogo se rizikovalo. Nije bilo dovoljno sakriti to samo od policije. Tražili su se načini i vreme da ove akcije uopšte ne budu primećene. Od uspeha ove akcije zavisilo je i uspešno izvršavanje glavnog zadatka — formiranje partizanskog odreda. Stoga se svaka konkretna akcija temeljito pripremala. Ali, često, nije bilo moguće sve predvideti i prikriti. Neke naše aktivnosti na ovom planu bile su primećivane od nepoželjnih lica. Razume se, svaki nepredviđen susret stavljao nas je pred teška iskušenja. Ali u takvim slučajevima dolazila je do izražaja visoka politička svest i odanost narodnooslobodilačkom pokretu stanovništva tikveškog kraja.

Karakterističan je sledeći slučaj.

Jedne večeri, sa unapred određenim javkama, iz Negotina prema Kavadarcima pošao je jedan transport sa hranom i jednim puškomitraljezom, natovaren na desetak konja. Transport su pratili sekretar Mesnog komiteta u Negotinu Lazo Kalajđijev i još nekoliko drugova. Međutim, zbog nekih nepreciznosti u određivanju mesta do susreta sa drugovima iz Kavadaraca nije došlo. Oni su čekali na sasvim drugom mestu. Iznenada smo se našli u vrlo kritičnoj situaciji. Sa transportom smo se zatekli usred polja, a zora je najavljivala novi dan. Posle kratkog konsultovanja odlučili smo da se transport sakrije u žito a jedan od drugova da pođe u Kavadarce i da obavesti drugove o situaciji. Tom prilikom puškomitraljez je bio sakriven na jednoj njivi ispod gomile trave. Kada su uveče drugovi iz Kavadaraca došli po transport nikako nisu mogli da Pronađu puškomitraljez. Zaključili su da ga je neko uzeo. Rešili su da otvoreno pristupe sopstveniku njive sa molbom da vrati puškomitraljez i da u interesu borbe prećuti ovaj slučaj. Zahvaljujući takvom postupku puškomitraljez je ubr-

zo bio u rukama drugova. Sopstvenik im je pričao da je bio zaprepašćen kada je naišao na puškomitraljez. Mada se nije bavio politikom, on je odlučio, jer je načuo da se nešto priprema u Kavadarcima, da ne preda mitraljez policiji već da pričeka da mu se javi neko od drugova.

Aktivnost partijske organizacije u ovom pravcu, kao što se vidi, riije bila bez rezultata. Od stvorenih rezervi oružja prvih 20 partizana iz Negotina bili su kompletno naoružani. Ove rezerve poslužile su i za naoružavanje onih partizana iz Negotina koji su kasnije stupili u naše odrede.

Boro ČAUŠEV

PARTIJSKA ORGANIZACIJA BEOGRADA OD MAJA DO NOVEMBRA 1941. GODINE

13ošao sam u Beograd 16. aprila 1941. godine iz Niša, gdje sam bio na odsluženju vojnog roka. Pred sam rat bio sam upoznat sa direktivom KPJ da u slučaju rata komunisti moraju braniti zemlju. Kada sam stigao u Beograd, nastanio sam se kod starijeg brata na Karaburmi i za kratko vrijeme se povezao sa jednom od partijskih organizacija u okupiranom Beogradu.

Stizale su izbjeglice iz Hrvatske i pričale o strašnim pokoljima nevinog stanovništva koje su vršile ustaše. Mnoge sam poznavao kao članove KP i SKOJ-a. Bili su uglavnom sa područja Banije i Korduna, a jedan broj iz okoline Osijeka. Izbjeglice su se sastajale u parkiću kod hotela »Moskva» pa smo ga nazvali izbjegličkim parkom. Tu sam se naslušao o teroru ustaša, što je samo podgrijevalo velikosrpsku težnju »da sve Hrvate treba poklati«.

Članovi KP i SKOJ-a koji su me poznavali prilazili su i pitali otvoreno jesam li se povezao s partijskom organizacijom. Izražavali su spremnost da se . prihvate partijskih zadataka. Odgovarao sam im da ću im za nekoliko dana reći o tome nešto više. Na prvom sastanku sa čiča Jovom i Gedžom (čija prava imena nikad nisam saznao niti znam da li su danas uopće živi) predložio sam da te ljude uključimo u partijski rad. Zaključili smo da treba sprečavati raspirivanje mržnje između Srba i Hrvata jer to koristi samo okupatoru. Sem toga, izbjeglice su bile bez sredstava za život i posla. Svak se od njih smjestio privremeno kod rodbine ili znanca i prijatelja, pa nam je jedan od prioritetnih zadataka bio da ih preko partijskih veza zaposlimo i smjestimo.

Nakon kratkog vremena organizovali smo 21.VI širi sastanak u Košutnjaku kome je prisustvovalo 50—60 članova

KP, SKOJ-a i nekoliko simpatizera. Sastankom je rukovodio čiča-Jovo, inače stariji politički radnik. Govorilo se o teroru ustaša i da komunisti moraju suzbijati šovinističku mržnju između Srba i Hrvata koja je u Beogradu dostigla kulminaciju. Zatim je, čiča-Jovo govorio o mogućnostima napada Nijemac« na SSSR, u kom slučaju se komunisti imaju smatrati mobilisanim za borbu protiv okupatora. Na kraju je Vlatko Njegovan održao kratko predavanje o dijalektičkom materijalizmu.

Poslije sastanka drugovi su se razišli vrlo- zadovoljni što su uspostavili neposredni kontakt s partijskom organizacijom i ohrabreni za okršaje s okuoatorom koji su predstojali.

Povodom napada Nijemaca na Sovjetski Savez, 22. juna održali smo partijski sastanak u Ulici Kneza Pavla br. u stanu nastojnika kuće Mirka — koji je kod sebe imao jedan sakriven mitraljez. Sastanku su prisustvovali čiča-Jovo, Mirko, Njegovan, Gedžo, Hudič (radnik Slovenac zbog čega smo mu i dali ime Hudič) i ja. Čiča-Jovo nas je upoznao sa proglasom CK KPJ o oružanom ustanku protiv fašističkog okupatora, na osnovu čega smo izvukli zaključak o neposrednim partijskim zadacima:

1) sakupljanje oružja, municije i sanitetskog materijala;
2) paljenje okupatorskih novina i plakata,
3) pisanje parola za borbu protiv fašizma,
4) aktiviranje odbora Crvene pomoći,
5) formiranje udarnih grupa za akciju u gradu.

AKCIJE

Dobio sam zadatak da organizujem i rukovodim akcijama udarnih grupa koje je trebalo formirati od članova KP, SKOJ-a i simpatizera izbjeglica uzimajući u obzir i neke omladince iz Beograda. Rejon djelovanja udarnih grupa bio je početak Aleksandrove ulice do Cvjetkove kavane, potom od Terazija i Ulice kralja Milana, preko Slavije do Karađorđevog parka i rejon crkve Sv. Save i oko Kalenića pijace.

Formirao sam oko 15 udarnih grupa, jačine 5—10 drugova. Navodim imena pripadnika tih udarnih grupa kojih se još sjećam: Nikola Popović, Dragan Mitić, Mile Ivatović, Mira Sužnjević-Mitić, Jovo Krković, Branko Bulat, Dušan Roksandić, Andrija Kokotović, Seka Gavrilović, Mile Gavrilović, Stojan Gavrilović, Braco Berleković, Ljuban Stambolija, Ljubica Stambolija, Dušan Sužnjević, Milan Malešević, Dane Malešević, Petar Sužnjević, Stanko Ostojić, Stojan Ostojić, Milan Sužnje-

vić, Milan Cučković, Mićo Griva, Veljko Brkić, Živko Jelić, Milić Krnjaić, Pero Vukčević, Pero Fratrović (Galama), Pavao Fratrović, Milan Davidović, Milorad Lazić, Nikola Arbutina, Melena Gojić, Rada Perić, Branko Mravović, dvije sestre Stojić, Zivko Vinčić i drugi (čijih se imena ne sjećam).

U tim grupama bilo je zahvaćeno oko 80 drugova i drugarica. Disciplina i revolucionarnost bila im je na visini. Niko nije odbijao postavljene zadatke, iako su se ovi morali izvršavati pod neobično teškim uslovima.

Udarne grupe su počele s akcijama. Pisane su parole na kućama gdje su stajale njemačke »viktorije«. Obično su se iznad slova »V« ucrtavali srp i čekić ili samo veliki znak pitanja. Sakupljana je municija i sanitetski materijal. Jedanput sedmično paljene su okupatorske novine i plakati koje smo skidali sa ograde i zidova. Tehnika paljenja je bila sljedeća: jedan drug uzme sve novine od prodavca i stavi ih na asfalt, drugi ih odmah polije benzinom, a treći pripali šibicom. Tako su za našim udarnicima ostajali plamen i opća gužva. Zahvaljujući spretnosti naših udarnika i dobroj organizaciji grupa, nitko nam niti u jednoj takvoj akciji nije pao u ruke neprijatelja.

U jednoj akciji trebalo je da provjerimo Dušana Sužnjevića, pošto smo odlučili da ga primimo za člana KP. Akcija je, kao i sve ostale, izvođenja po danu jer je po noći to bilo nemoguće uslijed policijskog časa. Ja sam bio naoružan pištoljem i kontrolirao sam rad čitave grupe, a posebno druga Sužnjevića. Dušana koji je bio inače visok i uopšte razvijen čovjek (mi smo ga zvali Ciko) primijetili su jedan žandarm i jedan ljotićevac, te je ovaj počeo bježati. Manevrisao je iz jedne ulice u drugu praćen od ove dvojice i konačno je uspio pobjeći. Kada smo se ponovo sreli rekao mi je u šali: »Sinovac, u ovim akcijama može se lako i glava izgubiti«.

NOP se brzo širio i omasovljavao. Partizani su ratovah blizu Beograda, pa su i u samom gradu akcije bile svakodnevne.

TEROR OKUPATORA

Nijemci su pojačali teror, oslanjajući se na izdajnike srpskog naroda. Ljudi su masovno hapšeni i strijeljani u selu Jabuka kod Pančeva. Zatvori su bili puni, a punio se i logor na Banjici. Mlađe ljude su tjerali na rad u Njemačku. Sjećam se i onog mučnog dana kada su na Terazijama objesili tri rodoljuba. Masa naroda zaprepašćeno posmatra obješene, ali ne komentariše. Gledam stariju ženu kako u prolazu baca pogled na banderu. Mrtva tijela kao da se njišu. Starica staje kao ukopana i pada na asfalt. Onesvjestila se. Pritrčava mlad

njemački vojnik i tuče onesvešćenu čizmama po glavi, slabinama, grudima, leđima — kud dohvati i viče histerično: »Serbische Schweine«.

Sve te okupatorske mjere imale su za cilj zastrašiti građane Beograda, pasivizirati ih. Međutim, akcije naših udarnika su pojačane. Narod je pričao samo o našim diverzijama. Ubijali smo agente okupatora. Situacija je bivala sve teža pa smo 10 kompromitiranih drugova poslali u unutrašnjost Srbije, a neke u Srem da se uključe u partizanske odrede. Nijemci su počeli vršiti propagandu među izbjeglicama govoreći im da idu u četnike, da će im dati uniformu, oružje i novac, te da će tući ustaše u Hrvatskoj. Neki su se i prihvatili tog posla jer su bili bez sredstva za život, a nije bilo čovjeka koji ne bi išao u borbu protiv ustaša. Sjećam se prljave uloge dvojice bivših oficira — nekog Drugića i Lakovića (ili Lalovića) koji su među izbjeglicama i agitovali za račun okupatora.

Mi smo preko partijskih organizacija razbijali tu akciju neprijatelja govoreći ljudima da su četnici sluge okupatora kao i ustaše, da su partizani jedini borci za slobodu, da okupatoru konvenira bratoubilački rat. Govorili smo im da će ih Nijemci slati u borbu protiv partizana a ne protiv ustaša, što je dalji razvoj događaja i potvrdio. Njemačka i četnička propaganda su se svodile na to da se u partizanima nalaze samo robijaši, Cigani i Zidovi, što nam je upravo olakšavalo posao jer nas je narod poznavao. I uspjeli smo odvratiti velik broj ljudi da ne idu u četnike, a neke smo čak uputili u partizane. Neki su i otišli u četnike, ali su nakon prvih sukoba s partizanima, uvidjevši da su prevareni, pobjegli od četnika i više ih niko nije mogao nagovoriti da ponovo idu kod četnika.

* * *

Među vatrogascima sam formirao jednu udarnu' grupu simpatizera NOP-a koja je brojala 8—10 ljudi. Na čelu te grupe bio je Milkan Mrkalj rodom sa Korduna (kasnije je poginuo kao komandir partizanske čete negdje u unutrašnjosti Srbije). Ta grupa je imala zadatak da prilikom paljenja njemačke garaže u Grobljanskoj ulici sabotira pri gašenju požara. Ona je potpuno izvršila zadatak pa je u zapaljenoj garaži sve izgorjelo.

Naši udarnici su sudjelovali i pri oslobađanju Aleksandra Rankovića iz bolnice u Vidinskoj ulici. Na osiguranju grupe koja je upadala u bolnicu bili smo, pored ostalih, Nikola Popović, Milić Krnjaić i ja. U toj akciji nismo imali žrtava. Nisam tada znao koga spasavamo, već mi je samo rečeno da je taj

drug visoki partijski rukovodilac. (Tek sam u jeku četvrte neprijateljske ofanzive, u selu Rorama, doznao od Moše Pijade koga smo oteli iz Vidinske ulice.)

U žandarmerijskom puku pridobio sam za nas grupu od 5 žandarma, na čelu sa narednikom Torbicom. Ta grupa nam je dala municiju, bombe i nekoliko pištolja.

Organizirali smo sanitetski tečaj u bolnici kod Karađorđeva parka, kojim je rukovodila medicinska sestra Milica, inače na dužnosti u toj bolnici. Kurs je položilo 6—8 skojevki. One su morale zdrave šepati i gegucati se kada idu na tečaj, a neke su zavojima zamotavale ruke, noge ili glavu kako bi izgledalo da idu kao bolesne na previjanje i liječenje kod Milice.

KAD MI JE BILO NAJTEŽE

Odlučeno je da Gedžo i ja ubijemo jednog agenta specijalne policije. Dobivši lični opis agenta napravili snio plan akcije. Dobili smo dva vojnodržavna pištolja. Agent je stanovao blizu Svetosavske crkve i trebalo ga je dočekati na izlasku iz stana. U određeno vrijeme agent je izašao i krenuo nekako u pravcu Gedže. Samo što ga je zaminuo, Gedžo mu je opalio metak u potiljak. Video sam kako agent pada mrtav. Krenuo sam Braničevskom ulicom, uzbuđeniji nego inače. Znao sam iz iskustva da Nijemci u takvim slučajevima za nekoliko minuta blokiraju čitav kvart. Razmišljao sam što da učinim s pištoljem. I u poslednjem momentu stavih ga u oluk od koga se nisam izmakao ni 100 metara kad ugledah Nijemce. Traže legitimaciju. Oko stotinak ljudi bilo je već uhapšeno. Pošto nisam imao drugu pokazao sam im nekakvu legitimaciju za izbjeglice koju su mi drugovi nabavili. Za Nijemca je to bilo dovoljno pa, pregledavši mi džepove, reče kratko: »Gut«. Izvukavši se iz blokade, požurio sam na Pašino brdo gdje je ugovoreno da se sastanem sa Gedžom i drugom koji je rukovodio ovom akcijom (mislim da je bio krojački radnik). Stigao sam na određeno mjesto prije Gedže i referisać rukovodiocu akcije da je zadatak izvršen, da sam pištolj stavio u oluk i da ne znam kako je Gedžo prošao. On mi je na sve to samo oštro odgovorio: »Mi nemamo oružja za bacanje«. A kad je stigao Gedžo, takođe je izvjesito da je svoj pištolj bacio u neko dvorište. Njemu rukovodilac akcije nije zbog ovoga ni jednom riječi zamjerio.

Bio sam utučen zbog toga što sam se na takav način lišio pištolja, mada sam bio svjestan da bi me Nijemci uhapsili da su ga našli kod mene. Spavati nisam mogao i zbog toga što sam bez pištolja i zbog one oštre kritike. Nakon pet dana od-

lučio sam da potražim pištolj. Došao sam na isto mjesto i, osmotrivši da tko ne gleda, stavio sam ruku u žljeb oluka i pištolj, onaj isti, bio je opet u mom džepu. Niko sretniji od mene! Drugi dan predao sam pištolj onom istome drugu, očekujući da me sada pohvali. Međutim, on me je začuđeno pogledao, ali je opet počeo kritikovati: »Pištolj su mogli čuvati agenti i ti si lako mogao pasti neprijatelju u ruke... Mi moramo čuvati naše kadrove«. I opet samo to. Nisam mogao da se snađem u čudu.

Naše udarne grupe aktivno su operirale u gradu ali su i Nijemci, četnici i ljotićevci pojačavali teror. U unutrašnjosti Srbije neprijatelj je poduzimao šire akcije protiv partizana. Veza sa unutrašnjošću Srbije je prekinuta, pa nismo mogli slati ljude i razni materijal u partizane. Neki pripadnici naših udarnih grupa su pohapšeni u akcijama, kao: Dušan Roksandić, Jovo Krković, Andrija Kokotović i Milan Malešević.

Interesantan je slučaj Vlatka Njegovana koji je radio u Dječjoj klinici kao administrativni službenik. Došla su dva agenta iz specijalne policije u bolnicu i zapitala baš njega: »Da li je tu Njegovan?« On im je mirno odgovorio da jest. Počeo je da ih voda od sobe do sobe pitajući službenike i službenice gdje je Njegovan. Ovi su odgovarali da je tu negdje u zgradi. U jednom momentu Njegovanu se ukazala prilika da izmakne agentima. Skočivši kroz prozor na ulicu počeo je da bježi. Agenti su pripucali za njim. Njegovan se sklonio u korov pored nekih ruševina, ali ga je primjetio i uhvatio jedan žandarm. Njegovan je pribrano uhvatio žandarma za ruku i rekao mu: »Druže, ja sam komunista, tjeraju me Nijemci! Pusti me, inače će me ubiti«.

Žandarm ga je pustio i tek kad je bio u trećoj ulici, počeo je za njim vikati i pucati ali bez rezultata. Kad nam je Njegovan ovo ispričao nismo mogli utvrditi da li se žandarm uplašio ili je bio neki pošteniji čovjek. Uglavnom, Njegovana smo odmah poslije ovoga uputili u partizane.

Ja sam stanovao kod brata. Nisam bio nigdje zaposlen, a pošto sam već bio poznat specijalnoj policiji, svaki dan sam odlazio od kuće i kasno se vraćao. Stanovao sam besplatno, a za hranu sam dobijao nešto partijske pomoći u Nedićevim dinarima. Tražio sam od drugova da idem u partizane. U Srbiju nisam mogao jer nam je veza prekinuta, pa sam tražio da idem u svoju rodnu Baniju. Drugovi su mi odobrili da idem. pa je moju dužnost preuzeo Nikola Popović.

Početkom novembra 1941. godine krenuo sam iz Beograda i sretno stigao na Baniju, gdje sam dalje nastavio borbu protiv okupatora.

Dragan MITIĆ[1]

IZA REŠETAKA ZAGREBAČKE POLICIJE

T og septembarskog jutra u šarenu ćeliju broj petnaest, zatvora u Petrinjskoj ulici, šarenu po prestupnicima i velikom prometu uhapšenih političkih pritvorenika, kriminalaca i raznih sitnih krivaca, snažni metalski radnik, uhapšen te noći i doveden rano izjutra, uneo je malo svežine i buntovnog raspoloženja.

Stražar ga je gurnuo u ćeliju, vičući mrzovoljno i ljutito:

— Šta brundaš? Sad se praviš nevin, a tamo podmećeš mine i pucaš po ustašama.

— Ko puca? Šta me nabeđujete? Hvatajte one koji pucaju, a ne nevine — budi se novodošli, nastojeći da bude ubedljiv.

— Vidi naivka. Poznajem ja takve galamdžije. Nevin, hm? A posle ode na vešala — završi ključar kratki dijalog i zaključa vrata naše ćelije.

— Uh, majku im njihovu, sad će me zbog nečije gluposti progoniti bez razloga. A kad ćeš izaći odavde? Ko ovde zna za tebe? Zaborave te kad ti nemaju šta dokazati, a onda te se odjednom sete i stave na spisak kao taoca — kao za sebe ljutito nastavi da bi ga svi dobro čuli, u nameri da shvate kako je u bezizlazan položaj pao potpuno nevin, nečijom zabunom.

— Od kuda ovaj poznaje običaje današnjih zatvora? — pomisliše neki, računajući kako su ustaše tek pet meseci na vlasti, što nije baš mnogo da bih se upoznale zatvorske tajne. Tek je septembar 1941, a ovaj zna sve!

Ostali zatvorenici, probuđeni bukom, bili su spremni za razgovor.

— A što se mešate u politiku? Nisu danas vremena za to — ubaci jedan pijanac kojeg su doveli sinoć rano pa se do jutra stigao da otrezni.

— Ko se meša? Oni te umešaju — zastane novi, pa će zatim ljutito:

— A što ste vi tu? Da niste možda falsifikator?

— To su sitnice, ja ću danas napolje, pa kad me opet uhvate, evo me, tu i tako dok nekome od nas ne dosadi — odgovori suvonjavi pedesetogodišnjak, koga je skoro svake nedelje u ovaj zatvor terala ljubav prema alkoholu.

— Neko im je stavio nekog vraga pod voz i zato što je to blizu moje fabrike, evo ih po mene. Da. Sve što se u ovoj zemlji dogodi, to je učinio Mijo! S Mijom u buturu i stvar je rešena. U mesec dana evo me već drugi put ovde. — Onda sede i poče da posmatra prisutne.

— Vi ste povratnik — ubaci neko.

— Da, povratnik u nepovrat — ljutito odgovori Mijo.

— Boga mi ovaj je gotov, pomisliše neki koji su ovde bili zbog beznačajnih stvari, pa se nisu nadali ničem dobrom, a ovaj je tu zbog miniranja pruge.

— Samo ovde vam mnogo ne vredi da se ljutite i pravdate. Svoju nevinost moraćete dole, na istrazi dokazati — dobaci stari kriminalac Kepo koji čeka treći izlazak pred sud, a i sada sedi ovde Dod istragom preko dva meseca, pa je skupio prilično iskustva.

— Samo kad će ga zvati? Ja sam ovde sedamdesetoeti dan pa niko ne pita za mene — dodade radnik sa Bukovca, uhapšen u jednoj raciji kad je nađen bez ličnih isprava.

—• Dok se ne ukiseliš, ili dqk im nisi potreban za popunu nekog spiska za streljanje —ljutito upade buntovni Mijo.

Još nekoliko minuta sedeo je na ivici hrastove daske, pa se zatim ispruži po tvrdoj dasci i prepusti razmišljanju. Premeštao je snažne mišiće i široka pleća sabijenih u devedeset kilograma, vrteći se nervozno po daskama; mrmljao je nerazumljive reči, a ispod oka je odmeravao prisutne da bi ocenio ko je tu od »naših«, sa kojima se može otvoreno razgovarati Metalostrugar, snažan i zdrav, izgledao je kao da bi odjednom mogao petoricu oboriti. Ta snaga besni u nemoći, ne želeći da se preda.

— Ti si se nešto suviše razgalamio — šapućući posle pola sata dobaci mu jedan od drugova. — Treba da paziš šta radiš, ovde ima svakojakih pa i provokatora — nastavi drug koji ga je poznao iz demonstracija 1940. godine.

— Ma, ja to vičem zbog tih provokatora — odgovori Mijo-

Od tada nije više glasno komentarisao svoj slučaj, ali je i dalje ostao nemiran, smišljajući neprekidno kako da se izvu-

Če iz zatvora. Bilo mu je jasno samo jedno, da ga oni legalno neće pustiti.

Za nekoliko dana postali smo prijatelji. Osnovno što nas je združilo bila je odluka o organizovanju bekstva iz zatvora.

Tiho i neprimetno radili smo koristeći svaku priliku za pripreme. Jedno kupanje, a kupali su nas svakih 15 dana, iskoristili smo da pregledamo podrum policijskog zatvora.

Kupatilo se nalazilo u zapuštenom, ali ogromnom praznom prostoru. Dok smo se nas petnaestorica kupali pod tuševima, ja sam Miji[1] pomogao da kroz uzan prolaz uđe u podrum i izvidi mogućnost bekstva kroz prozor. Izviđanje je potpuno uspelo: Mijino odsustvo nije zapazila ni straža, a ni uhapšenici. Kad smo se vratili u ćeliju, Mijo je podneo izveštaj:

— Prilika je odlična. Podrum je prazan i sem nekih gvozdenih poluga, koje su nam upravo potrebne za odvaljivanje debelih rešetaka na podrumskom prozoru, ničeg drugog nema.

Rešetke će se lako iščupati, jer je drvo natrulo i jedinu poteškoću predstavlja izlaz iz podruma. Prozorčići gledaju na Zrinjevac — centar grada, odakle nije baš lako bežati, a i na dvadesetak koraka od prozora stoji stalna policijska straža. Odluka je donesena^ bežaćemo bez obzira na posledice, ali da bi bar jedan uspeo, svaki će bežati u drugom pravcu. Pobeći ćemo kad ponovo pođemo na kupanje.

U iščekivanju dani su nam prolazili. Odbrajali smo svaki sat tešeći se kako ćemo se skoro naći van ovih zidina, a strepili smo da nas do toga časa ne prebace na neko drugo mesto, u logor, na sud, ili da nas razdvoje, jer nam je onda nemogućno organizovati zajedničko bekstvo. Jedan ne može ništa učiniti. Gvozdene rešetke ne mogu se razvaliti bez pomoći drugog.

Telefonska centrala u glavnoj pošti u Zagrebu je uništena. Za odmazdu stotinu ljudi je jedne noći pokupljeno iz našeg zatvora. Prozivali su ih uveče posle osam sati, obilazeći svaku ćeliju. Nije se znalo zašto su prozivani, a i neizvesnost je bila još poraznija. Ljudi su se skupljali u hodnicima gde su ih prebrojavali, a onda se bat koraka izgubio niz zatvorsko stepenište. Mijo i ja ostali smo te noći neprozvani. Nisu nas odveli, obojica odgovaramo za krupnija dela i policijski stručnjaci ne žele da nas likvidiraju bez dužih razgovora i isterivanja istine do kraja.

Još dugo te noći brujali su u našim glavama motori policijskih automobila, koji su odvozili ljude iz zatvorskog dvo-

[1] Mijo Boteko, metalski radnik iz Zagreba, aktivista od pre rata, kasnije borac i vojni rukovodilac, poginuo je kao komandant brigade 1944. godine u Hrvatskom zagorju.

rišta. Sutradan je bilo sve jasno. Streljani su kao taoci, a njihova mesta popunili su novi uhapšenici, za koje je policija smatrala da mogu imati veze s miniranjem centrale u pošti ili bilo s čim drugim.

I pre vesti u štampi, rano u zoru vratili su se kamioni a iz njih su izbačena u policijsko dvorište odela noćas streljanih

Tri dana kasnije, kad sam se vratio sa jutarnjeg umivanja, Miju nisam našao u ćeliji. Pitao sam drugove, a oni su mi ispričali da je malo pre ovde bio stražar i da je pitao zna li neko od uhapšenika da kreči. Javio se Mijo i otišao. Krečiće zatvorske hodnike. Za promenu to je prijatan posao, samo da jedan dan ne bude isti kao ostali. Svaka promena je olakšanje.

Taj dan o bekstvu nisam imao s kim da razgovaram. Nestrpljivo sam čekao Miju da neke od mojih zamisli podelim sa njim. Ali.. . on se više nikada nije vratio.

Uveče kasno došao je ključar u vreme kada to nije običaj i zapitao za njega.

— Otišao je jutros na krečenje i nije se još vratio — odgovori sobni starešina.

— Da, taj tip je pobegao — reče stražar ljutito, zalupi vrata i zaključa nas.

Nisam znao šta da radim. Veselio sam se zbog njegovog bekstva, a besneo što je naš plan sada odložen, a možda i sasvim propao.

Pojedinosti o bekstvu, koje smo saznali sutradan, ostale su nam samo kao uteha da je iz ovih zidina ipak mogućno pobeći.

Mijo, kao pomoćnik zidara, iskoristio je šansu koju mu je neočekivano pružilo novo radno mesto. Zatvorsku uniformu nema. Ničim nije obeležen kao uhapšenik. Da ne uprlja odelo stavio je na glavu kapu od novinske hartije, a preko odela je stavio zidarsku kecelju.

Stražari su se smenjivali svaka dva časa. To stražarsko mesto nije bilo važno kao ostala u zatvoru, pa su ga držali mladi policajci koji su tek počel,i da služe. Njihov zadatak je bio da čuvaju vrata i da kroz njih ne puštaju nikoga, koji ne ide pod stražom ili ga ne sprovodi policijski činovnik. On je gospodar tih vrata i drži ključ da bi ih otvarao kad zazvoni, ili po naređenju drugih. Kroz vrata slobodno prolaze samo oni koji rade na bilo kakvom poslu u tom delu zatvora. Majstor doveden iz građanstva, koji je sa policijom pogodio krečenje zatvorskih hodnika, slobodno je izlazio u dvorište i kroz glavnu kapiju na ulicu.

Mijo je pomažući glavnom majstoru brzo shvatio režim na tim vratima i doneo odluku da mora proći kroz kapiju. Da

bi to uspelo, počeo je izigravati čoveka koji nije u zatvoru, pa se u razgovorima koje je vesto zapodevao sa novim starešinama, postepeno predstavljao kao lice iz građanstva. Prilikom smenjivanja stražara pratio je pažljivo kako se prenosi služba i kada je u jednoj smeni čuo da ga stražar nije predstavio novoj smeni kao uhapšenika, odlučio je da prevari tog novog stražara.

Silazeći s merdevina za krečenje nervozno je 4)0 džepovima počeo da traži cigarete, koje nije ni imao, a onda s čuđenjem glasno, ali kao za sebe, progovori:

— Uh, nemam ni jedne!

Iz džepa izvuče nešto skrivenog novca, pa prebrojavajući zaključi da ih ima dosta za jednu kutiju i nastavi sam sa sobom, ali da ga stražar dobro čuje:

— Moram skočiti po cigarete, jer ko će izdržati bez duvana. Da nemate vi možda jednu cigaretu — zapitao je stražara — pa nastavio — da ne idem odmah po njih u trgovinu, hteo bi još ovo malo da okrečim.

Stražar je tražio po džepovima, pa kako nije našao ni jednu, izvinio se:

— Zaboravio sam da kupim pre nego što sam došao na službu, a sad ne mogu sa stražarskog mesta.

— Ništa, skočiću ja po njih — upade Mijo brzo, osećajući da mu je do sada sve dobro išlo.

— Hoćete li meni usput kupiti kutiju »Bregava«? — upita neobavešteni stražar.

I — Drade volje — uskoči Mijo sav srećan, shvativši da mu je plan uspeo.

Stražar je odbrajao novac, a Mijo, ne gubeći prisebnost, zamoli novajliju da javi stražaru na glavnoj kapiji da ga propusti. Glavna kapija bila je blizu i stražar je mogao, ne napuštajući svoje mesto, doviknuti da Miju puste.

Prošao je kroz jedna vrata, a nekoliko sekundi kasnije, ogroman ključ našao se u bravi teške kapije zagrebačke policije da bi ga pustio na ulicu — po cigarete!

Umesto u trafiku, Mijo je krenuo Boškovićevom ulicom zamičući što su ga noge nosile, ali ipak tako da ne upadne u oči prolaznicima. Ubrzanim korakom, išao je sve do blizu Maksimira, gde se sklonio kod jednog prijatelja, a odatle se ubrzo prebacio na oslobođenu teritoriju.

Nekoliko dana kasnije izveden sam pred Pokretni preki sud i pošto nisam stigao na kupanje u onaj veliki podrum, nisam imao mogućnosti da bežim. Često sam se sećao Mije koji ie već 1941, tu negde oko Zagreba, tukao fašiste iz svog mitraljeza.

Dragutin LENARD

RAD KPJ NA CETINJU POSLIJE OKUPACIJE 1941. GODINE

dmah poslije okupacije, MK KPJ na Cetinju je imao pune ruke posla. Situacija je bila veoma nepovoljna jer su Italijani odmah pokušali da se prikažu kao prijatelji i oslobodioci crnogorskog naroda, u čemu su ih izdašno pomagali separatistički elementi koji su jedni drugima čestitali »slobodnu Crnu Goru«. Zato je Mjesni komitet na svome sastanku donio odluku da se stane na put takvoj izdajničkoj propagandi i razbije legenda o prijateljstvu, jer je to u stvari bila fašistička okupacija i sramna izdaja naših bivših nazovi saveznika— federalista, sa kojima smo 1938. glasali na listi udružene opozicije.

U to vrijeme je na Cetinje došao veći broj drugova sa studija, iz rezerve, iz logora i si., tako da je Partija ojačala u svakom pogledu — ojačao je i MK, a ćelije su postale brojnije i čvršće. Ta živost u čitavom gradu, koja se neprekidno ispoljavala i osjećala, mogla je da navede staru policiju na pomisao da se nešto sprema. I zaista, ona je počela polako da se udvara novom gazdi i da mu nudi svoje usluge. Međutim, Mjesni komitet je to na vrijeme uvidio i na sastancima partijskih ćelija ukazivao na opasnost od stare policije, na čelu sa upravnikom Vujisićem. Partija se nije prevarila: ubrzo su počeli da pozivaju pojedine komuniste, tek toliko da ih poznaju. Međutim, komunisti su dobili uputstvo kako da odgovaraju na pitanja u policiji.

Potrebno je napomenuti da su komunisti, još prije okupacije, pokušali da preuzmu vojne magacine, kojih je na Cetinju bilo prilično, jer je tu bilo sjedište zetske divizijske oblasti, jednog bataljona 38. pešadijskog puka, žandarmerijskog puka, vojne bolnice, vojnih skladišta itd. Traženo je da se namirnice i oprema razdijele narodu, a ne da se čeka okupator i njemu predaju. Iako je partijska organizacija u tom smisW

angažovala pojedine ugledne ljude iz vlasti i grada, ipak je naišla na otpor pojedinih strašljivih elemenata i oficira u garnizonu. Tek pred sam ulazak Talijana uspjelo se da se priličan dio izvuče iz magacina i skloni na sigurno mjesto. Prikupljanjem oružja i municije, koji su smješteni u magacine i pečine kod sela Očinića, rukovodio je Jovo Kapa (Jovo Kapičić). Okupator je izdao naredbu i svuda po varoši izlijepio pozive da se vojna oprema, posebno oružje i municija, preda, prijeteći da će biti kažnjen smrću svaki koji to ne učini do određenog roka. Međutim, na sastanku MK donijeti su zaključci da se preduzmu sve mjere kako se ova okupatorova naredba ne bi ostvarila, bez obzira na zastrašivanje. Ove mjere je bilo lako sprovesti u gradu, gdje je bilo dosta komunista, ali mnogo teže u selima oko Cetinja. Zato je odmah određeno nekoliko drugova za stražu na ulazima u grad, sa zadatkom da presretaju seljake, ako bi dolazili radi predaje oružja i municije, i da ih vraćaju kućama. Neki komunisti su poslati po selima da objašnjavaju seljacima šta treba da rade i da im kažu da se nemaju čega plašiti. Ova akcija partijske organizacije je potpuno uspjela: spriječena je predaja oružja i municije i kod seljaka je prilično razbijen strah od prijetnji okupatora. Time je Partija pridobila veće povjerenje masa.

Poslije formiranja takozvanog »crnogorskog nacionalnog komiteta« od saradnika okupatora, partijska organizacija je uvidjela posljedice koje bi mogle nastupiti zbog ove podle akcije okupatora i domaćih izdajnika, i odmah preduzela akciju da se narodu objasni kakav je to komitet i vlada i kakav stav treba zauzeti prema ovim lutkama u rukama okupatora, koje su, iz mržnje prema bivšim upravljačima, sada prosto ludjele što imaju »samostalnu Crnu Goru«. Ona je u tome postigla vidan uspjeh, jer su se pošteni federalisti počeli odvajati od te klike izdajnika, ali su se neki od njih povukli u neutralnost, možda, čekajući zadnji čas.

Tih dana cetinjska partijska organizacija je uspjela da sredi svoje redove, bez obzira na teške uslove okupacije i višestruku kontrolu od strane starih neprijatelja, pa i jugoslovenske policije, koja je i njima i službi OVRA predala spiskove članova KPJ. Ona ie preduzela sve mjere da sačuva konspiraciju, [1] pored velike aktivnosti svih svojih članova pripadnika SKOJ-a, omladine i AFŽ u izvršenju postavljenih zadataka. Stekla •ie ugled u narodu i okupila sve napredne elemente oko sebe, što ®e pozitivno odrazilo i kasnije, u naitežim danima borbe. Zato •ie MK na Cetinju odmah otpočeo da formira pripremne odrede ne samo od komunista i skojevaca, već i od poštenih i odanih rodoljuba. Pošto je odziv bio veliki, pristupilo se izvođenju

voine obuke i formirano je, čini mi se, 7 do 8 odreda od po 15 do 30 ljudi.

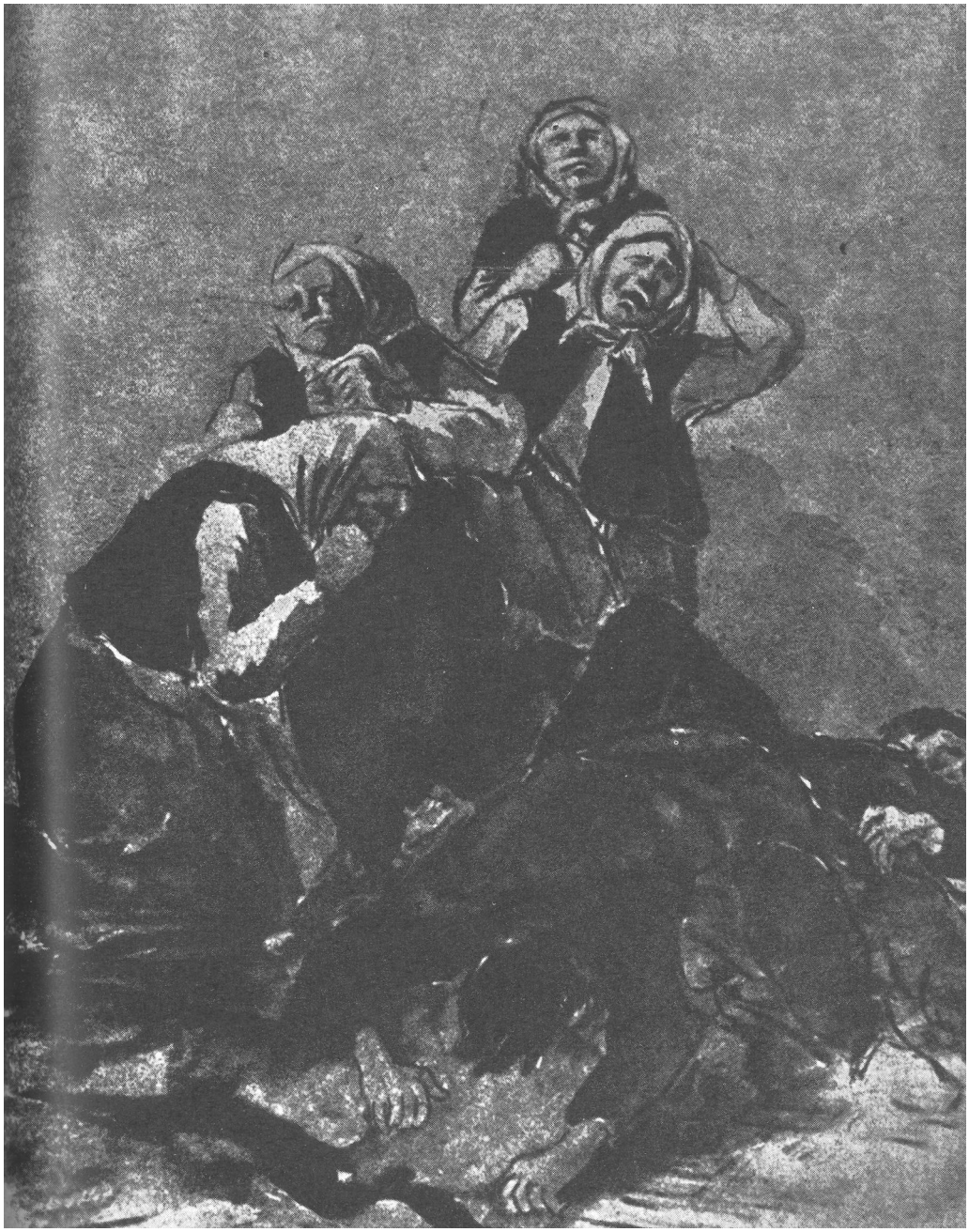
Pored njih organizovane su i grupe za unutrašnje dejstvo koje su imale da stupe u akciju u slučaju da partizani napadnu na grad spolja (ovi odredi su poslije ustanka ostali na Cetinju).

MK na Cetinju je uspješno održavao vezu i sa PK KPJ za Crnu Goru i sa svim partijskim organizacijama po selima. Sastanke je održavao u mom stanu, pored ostalog i zato što se u njemu najvećim djelom nalazila i tehnika, koja je kasnije prebačena i sačuvana na slobodnoj teritoriji kod nekih drugova po selima i u pećinama. Za rad sa ovirn materijalom bili su zaduženi drugovi Nikola Đurić (poginuo 1942. godine kao sekretar OK SKOJ-a) i student Bobi Bulatović (poginuo u petoj ofanzivi 1943). Tehnika se sastojala od pisaćih mašina (koje sam donio iz zadruge »Samopomoč«), šapirografa i drugog materijala i bila je u to vrijeme veoma značajna jer Jagoš Uskoković nije mogao popraviti štampariju, iako ga je za to specijalno poslao PK KP Crne Gore. Tu štampariju je trebalo prenijeti sa jednog kraja grada na drugi (mogla su je nositi četiri druga). Za to smo bili određeni Luka Ivanišević[1], Pujo Špadijera[2], Labud Ivanišević i ja. Pošto je zbog okupatorskih patrola i raznih špijuna nijesmo mogli prenijeti noću sjutradan smo je pokrili kaputom i na nosilima odnijeli na određeno mjesto. Ali, na žalost, Jagoš je ni tada nije mogao opraviti, a kasnije je izgubljena bez traga.

Kada je poslije okupacije najavljen dolazak kralja Emanuela na Cetinje, koji je svojom posjetom trebalo da zavara Crnogorce u blagonaklonost Italije, nastala je trka separatista oko njegovog dočeka. Oni su naredili građanima da se obuku u crnogorsku nošnju i masovno iziđu da ga pozdrave kao »oslobodioca«. Međutim, MK KPJ i partijska organizacija na Cetinju odmah su zauzeli stav — niko na ulice! I zaista, niko rije ni izašao; samo se jedna zastava vila na zgradi lažnog »Crnogorskog nacionalnog komiteta«, dok je grupica bijednih separatista pucala od bijesa što nikoga nema i crvenjela pred svojim gospodarima. Čak su i prozori na zgradama bili zatvoreni. Nas dvojica-trojica dobili smo zadatak da pratimo kretanja na dočeku i da o tome obavjestimo organizaciju. Mogli smo samo da izvjestimo da je doček pripremljen i izvršen onako kako je htjela i željela Partija.

Stara Jugoslovenska policija našla je sebi mjesto i kod novog gospodara. Počela je, s jedne strane, da provocira poje-

[1] Poginuo kod Livna 1943.
[2] Poginuo na Pljevljima 1941.

Frano Šimunović: MAJKE

dine drugove, a s druge da širi glasove da ne treba da se plaše, jer je tobože sve spiskove komunista spalila. Međutim, Partija je znala da se radi o provokaciji i skrenula je pažnju drugovi-ina da se čuvaju stare policije, da budu na oprezi, da nikako ne spavaju kod svojih kuća, ne grupišu se po gradu i ne viđaju na ulici, više od jednog do dva sata. Kada smo jedne noći bili na sastanku (kome su, koliko se sjećam, prisustvovali: Niko Rolović, Tornas Zižić, Lazar Burović, Jovo Kapa, Branko Lopičić, Danica Marinović, Bosa Pejković, Voja Ražnatović, Nikola Lekić, Savo Popović, Bogdan Laković, Sreto Martinović, Luka Ivanišević, Bobi Bulatović, Koćo Đurić i još neki, pošto je manji broj bio odsutan jer je izvršavao postavljene zadatke) i spremali se da negdje oko pola dva malo prilegnemo, ušao je Ivo Dapčević[3] i obavijestio nas da je saznao od službenika policije Petra Tomaševića da postoji neki spisak komunista iz Cetinja koje OVRA namerava da pohvata negdje između pola noći i dva sata po ponoći i da ih pomoću lokalnih organa po grupama tajno likvidira. Naime, radilo se o dva spiska po 14 komunista u kojima su bili upisani svi gore navedeni drugovi i još neki čijih se imena ne sjećam. Zahvaljujući ovom obavještenju izbjegli smo zamku koju su nam pripremili.

Partijsku ćeliju zadruge »Samopomoć« sačinjavali su: Niko Rolović, Tomaš Zižić, Lazar Đurović, Danica Marinović, Voja Ražnatović i Simo Džaković. Ćelija je u ovom sastavu ostala i poslije okupacije i nastavila je rad, težeći, pored ostalog, da oživi zadrugu koja je u nekoliko svojih radnji na Cetinju imala prilično robe, hrane i kancelarijskog materijala, naročito pisaćih mašina, papira i drugog. Imala je i jedan putnički auto marke »opel«, koji je služio za prebacivanje drugova iz jednog mjesta u drugo radi izvršavanja raznih zadataka. Pored toga, zadruga »Samopomoć« je imala i nešto žita po željezničkim stanicama u Peći, Dubrovniku i Herceg-Novom, koje je bilo nabavljeno prije kapitulacije. Odlučeno je da se ono prebaci i skloni po pećinama i bazama kako bi nam kasnije poslužilo u ustanku. Zbog toga smo kupili (za 7.000 dinara) jedan teretni auto od nekog šofera, koji ga je dovezao iz bivše iugoslovenske vojske i sakrio u potoku Boroviku kod Cetinja. Na karoseriji automobila ispisali smo »Seljačka samopomoć« i odmah počeli da prebacujemo nešto materijala. To ie išlo sve teže zbog okupatorske kontrole i špijuna koji su nas optuživali da opet oživljUjemo zadrugu.

Vraćajući se jednom prilikom iz Podgorice, gdje sam bio Po zadatku, srio sam se na Rijeci Crnojevića sa Jovom Kapom,

[3] Poginuo kod Kotor-Varoši 1942. u Prvoj proleterskoj brigadi.

koji mi je saopštio da više ne smijem ići na Cetinje već u selo Očiniće, gdje će mi Bajo Sekulić davati zadatke. Kad sam stigao do više Cetinja, kolebao sam se šta da radim. S jedne strane imao sam partijski zadatak da odem u Očiniće, a s druge dužnosti u zadruzi — ključevi su bili kod mene, a drugovi ni. jesu znali gdje se šta nalazi, kako treba izbaciti materijal itd Ipak sam se odlučio da pođem pravo u takozvani »Crnogorski komitet« i pored odgovornosti pred Partijom što kršim njeno naređenje i bojazni od tih saradnika okupatora koji me traže. Čim sam ušao, potražio sam Pera Miloševića, koga sam dobro poznavao i koji je tada bio uz Macolinija, italijanskog komesara. Čim me ugleda, poče da psuje i viče: »Vi fukare, vi komunisti, buntovnici, uredićemo vas!« i još svašta. Počeo sam polako da ga ubjeđujem kako sam došao kao čovjek kod »ljudi« da razgovaramo, podsjećajući ga da su moj i njegov otac 30 godina pošteno jeli hljeb pod kraljem Nikolom, te ne bi trebalo da se tako ponaša prema meni. Pošto se malo odobrovoljio, pitao me je šta tražim, da li želim neku službu. Odgovorio sam mu da zasad hoću da mi pomogne oko prebacivanja žita zadruge »Samopomoć«, koje je ostalo po željezničkim stanicama, da bi se dalo narodu. Napomenuh da je žito plaćeno i da će propasti ako se odmah ne prebaci, da je to i u njihovom interesu, jer će se »pripisati kako narodu dobro čine« i slično. Zatražio sam da mi dadu jednog Italijana koji će ići sa mnom, i znati kuda idem i šta radim. Pero se na ovo toliko odobrovoljio da je počeo da me hvali kako sam dobar čovjek i najzad reče: »Čekaj tu, pitaću ekselenciju«!

Ne potraja dugo, a ispred Komesarijata se pojaviše Pero i Marino, mlad Italijan sa mašinkom na prsima.

Ja i Marino smo automobilom dva puta išli u Peć, zatim u Dubrovnik i svuda po Crnoj Gori, prebacujući što je trebalo. Marino je otvarao rampe na ulazima u grad, a Italijani nijesu pravili pitanje, vjerujući u legalnost našeg rada.

PRENOŠENJE ŠTAMPARIJE IZ KOSOVSKE MITROVICE NA RADOVCE

Moja ćelija je dobila zadatak da organizuje prebacivanje štamparije iz Kosovske Mitrovice koju je CK KPJ poslao PK KPJ za Crnu Goru. (Nju su Svetozar Vukmanović Tempo i Mitar Bakić ostavili u Kosovskoj Mitrovici dok se ne organizuje ilegalni prenos.) Odmah smo održali kratak sastanak na kome je razmatrano kako ovaj zadatak izvršiti. Pošto smo imali automobil, trebalo je nabaviti benzin. To je bilo veoma teško, jer je okupator izdao strogo naređenje o ograničenju koli-

čina benzina za sva vozila — za putnički automobil do 10, a za teretni do 20 litara. Najzad smo odlučili da se benzin nabavi od mještana iz s. Krtola u Boki Kotorskoj, koji su ga bili uzeli sa oštećenog ratnog broda »Zagreb«. Pozvali smo Radovana Jovanovića Doka[4] i Dušana Vukčevića iz Cetinja i rekli im da umjesto federa u sjedišta namjeste rezervoare za benzin. Čim je to urađeno krenuo sam sa šoferom Božom Mijuškovićem za Krtole. Kad sam na polasku napomenuo da je opasno ako nam otkriju benzin, on je pomalo uvrijeđeno rekao. »Gdje ti možeš glavu dati, mogu i ja svoju založiti«. U Krtole smo stigli noću, kupili benzin od jednog seljaka i odmah se vratili u Donje Polje (Cetinje), gdje smo rezervoare sa benzinom predali Radovanu Jovoviću da ih čuva do noći. Čim je pala noć, benzin je prenijet i presut u teretni automobil »praga«.

Sjutradan rano, u kući Kovačevića, Niko Rolović mi je dao uputstva kako treba prebaciti štampariju iz Kosovske Mitrovice, a Lazar Đurović mi je predao putne isprave. Rekli su mi da se pri prolasku kroz Podgoricu javim Blažu Jovanoviću, a da će me u Peći čekati neki drugovi koji će poznati naš automobil po natpisu na karoseriji, dok će moje ime poslužiti kao znak raspoznavanja.

Sa šoferom Mijuškovićem brzo sam stigao u Podgoricu i našao Blaža. On mi je dao zadatak da se u Andrijevici javim Branku Deletiću (poginuo u NOB) i saopštim mu da odmah iz Vašojevića uklone Adama Pribićevića, koji tamo širi neku propagandu. Također mi je zamijenio šofera Mijuškovića sa Njakom Saranovićem[5] iz Podgorice.

Kad smo uveče stigli u Peć, dočekala su nas dva druga i saopštili da ću ja ostati i čekati u Peći (nijesam imao putne isprave ni za »Veliku Albaniju« ni za »Veliku Srbiju«), a Njako Saranović će sa njima produžiti do Kosovske Mitrovice.

Sjutradan, prilično rano, vratili su se sa štamparijom pokrivenom vrećama žita i novom ceradom vezanom čeličnom žicom ispod karoserije. Odmah smo produžili preko Čakora do Andrijevice, gdje smo izbjegli pretres zahvaljujući Branku Deletiću koji je to omogućio preko nekih prijatelja. Međutim, na Bandovića mostu naišli smo na drugu patrolu Italijana i žandarma. I dok su se Italijani, ležeći na suncu, smijali kako žandarmi ne mogu da dignu ceradu sa automobila, ja sam strahovao, pogotovo kad su našli kliješta i kad se jedan popeo na auto. Zato sam brzo naredio šoferu: »Vozi!« I zaista, on je naglo krenuo, a žandarm je ostao ležeći na cesti. Kad smo stigli

[4] Poginuo u petoj ofanzivi 1943.
[5] Strijeljan 1942.

na vrh Trešnjevika, nešto puče u automobilu, te ostadosmo nasred puta. Poslije kratkog savjetovanja, Boris Vukmirović, koji nas je pratio od Peći, reče da treba brzo otići i uhvatiti vezu sa drugovima da pošlju drugi auto. Odmah sam krenuo. Kad sam stigao na Mateševo, bila je već noć. Pošto tu nijesam našao Mirka Vešovića, odmah sam produžio i rano ujutro stigao u Podgoricu; našao sam Blaža Jovanovića i odmah mu ispričao šta nam se dogodilo. On je rekao da odmah idem na Cetinje, a da će oni tu stvar dalje riješiti, kako je i bilo. Štamparija je uspješno prebačena na Radovče.

RASTURANJE LETAKA MEĐU ITALIJANSKE VOJNIKE

Jednoga dana sekretar Rolović je pozvao Tomaša Žižića, Luku Ivanišević a i mene i dao nam po zavežljaj letaka na italijanskom jeziku da ih svaki u dodijeljenoj mu zoni grada negdje oko večere ubaci u italijanske kasarne. Napomenuo nam je da ih tako savijemo da bi mogli što dalje da lete. Uspjeli smo da ih do devet sati uveče neopaženo ubacimo. Sjutradan su u italijanskoj jedinici u Donjem Polju, gdje smo Tomaš Zižić i ja bacili letke, strijeljani dva vojnika i jedan oficir koji su ih čitali. Toga dana rano ponovo me je pozvao sekretar Rolović i dao mi zavežljaj letaka da ga odmah odnesem u Kotor i predam Savu Staroviću da ga tamo rasture. Dok sam prijekim putem išao kotorskim stranama, primijetio sam grupu od oko 50 Italijana koja mi je išla u susret. Bacio sam na cestu oko petnaestak letaka i prikriven osmatrao kako ih Italijani uzimaju i čitaju.

Na ulazu u Kotor naišao sam na stražara, ali me nije zaustavio — nijesam mu izgleda bio sumnjiv — te sam neometano stigao do Sava Starovića i predao mu paket.

Zbog rasturanja letaka na Cetinju je nastala trka za komunistima, ali bez larme. Partijska organizacija je tačno ocijenila da će Italijani u početku vršiti kratka isleđenja i puštati komuniste, da bi ih što više otkrili i kasnije lakše likvidirali. Jednoga dana uhvatili su Nika S. Martinovića i zadržali ga duže od drugih. Uhvatili su i mene i počeli da me ispituju. Bili su tu: policijski agent bivše Jugoslavije Krulj, agent novoformirane policije Niko Milošević i jedan agent službe OVRA.I Pošto mi je uzeo generalije, upravnik grada — italijanski pukovnik postavio mi je pitanje gdje su kamion i putnički auto kojima sam prebacivao komunistički materijal iz Srbije, Sandžaka, Metohije, preko Crne Gore, do Dubrovnika; gdje je taj j materijal, kome sam ga dao i slično. Odgovorio sam mu da to nije bio »komunistički materijal«, već hrana za crnogorski na-

rod. Ispitivanja su trajala skoro dva i po sata. Agenti Milošević i Krulj su tvrdili da ja tačno znam ko su komunisti, a italijanski agent je govorio da ima mnogo podataka o meni. Kolonelo me upozorava da se mogu spasti ako postanem njihov dobar prijatelj, a to znači saradnik. Odgovarajući na optužbe, naglasio sam da su italijanske vlasti u zabludi, jer se oslanjaju na izvještaje agenata kao što su Milošević i Krulj, koji ih dovode u sukob sa crnogorskim narodom. Tom prilikom rekao sam da su se ova dvojica prodavali raznim režimima. Pukovnik se malo zamislio, i na kraju predložio da dođem po podne da razgovaramo. Pristao sam, ali umjesto kod njega, odmah sam otišao kod Rolovića i o svemu ga detaljno obavijestio. On mi je tada naredio da odmah odem u selo Očiniće kod Baja Sekulića, što sam i učinio.

USTANAK 1941. GODINE

Prema direktivi Partije trebalo je 13. jula početi organizovanu borbu protiv okupatora: kidati telegrafske i telefonske linije, rušiti puteve, likvidirati žandarmerijske stanice, napadati manje garnizone, itd. Tako se i naša grupa od oko 30 boraca iz sela Očinića, Bjeloša i Ugnja, pod rukovodstvom Jova Kape, toga dana ujutro sastala u s. Očinićima, baš u vrijeme kad se čula tutnjava topova i pucanje pušaka po Crnoj Gori. Naš prvi zadatak bio je da porušimo cestu Cetinje — Budva na petom kilometru od Cetinja. Dok smo izvršavali ovu prvu akciju, jasno smo čuli borbu koju su vodili Ljubotinjski i Ceklinski odred sa Italijanima prema Rijeci Crnojevića. Vraćajući se kroz selo Očiniće, izvukli smo oružje iz pećine i podijelili ga seljacima, tako da je naš odred narastao na preko 120 boraca, koji su podijeljeni po vodovima. Uveče je sve bilo spremno za borbu. Prije polaska u akciju Jovo Kapa i Jovan i Danica Marinović su upoznali borce sa ciljevima ustanka i borbom koju je organizovala KPJ, a zatim su postavili zadatak da naš odred posjedne položaj pored same ceste kod Mokrog dola i tu sačeka italijansku kolonu koja je, prema nekim obavještenjima, trebalo tuda da prođe rano ujutro 14. jula. Međutim, pošto se kolona uopšte nije pojavljivala, seljaci su se vratili svojim kućama sa oružjem koje smo im dali, tako da nas je na položaju oko puta ostalo svega oko desetak. Ovaj mali odred izveo je, mislim 15. jula, svoju prvu akciju protiv tri italijanska tenka koji su se kretali od Cetinja ka Budvi. Iako smo bili prokopali put na dubini oko 1 m, tenkovi su ipak nešto iza podne savladali ovu prepreku i produžili prema Obzovici. Međutim, tamo ih je dočekao Ljubotinjski odred (koji

je na put navalio stijene) i tenkovi su se vratili prema Cetinju. Kad su naišli na nas, zasuli smo ih bombama i vatrom iz pušaka i jednog puškomitraljeza, ali je naše naoružanje bilo preslabo za njihov oklop.

Čitava katunska nahija, kao i ostali dijelovi Crne Gore ustala je na oružje. Likvidirane su žandarmerijske stanice na Čevu. u Bjelicama, Čeklićima i Njegušima; Ivanova Korita, Lovćen i čitava katunska nahija bili su slobodni! Došlo je i do borbe na Čekanju, u kojoj je ubijeno i zarobljeno oko 70 italijanskih vojnika i oficira. Ali je i okupator bio jak. On se brzo pribrao i veoma jakim snagama preduzeo kaznene ekspedicije, koristeći domaće izdajnike i petokolonaše. U takvoj situaciji došla je direktiva da se vrate svojim kućama svi oni koji nijesu kompromitovani, ali da budu oprezni da ne bi pali u ruke okupatoru, da održavaju vezu sa komunistima, da ih obavještavaju o kretanju okupatora i slično. Okupator je uz pomoć domaćih izdajnika i petokolonaša, u početku skoro neometano, vršio teške represalije: pored paljenja, rušenja, pljačke i interniranja, sa ove teritorije su stijeljali 22 borca (većinom mlade ljude koji su 13. jula učestvovali u likvidaciji žandarmerijske postaje), i to 11 iz sela Majstora (Njeguši) i 11 iz Čeklića i Bjelica.

U toku ovog povlačenja naše rukovodstvo nije moglo ispoljavati neki jači uticaj na snage oko Cetinja ne samo zbog teškog terena već i zbog aktivnosti pete kolone i nastupanja jakih neprijateljskih snaga, naročito na komunikacijama. Među žrtvama represalija bila su i tri borca iz sela Bjeloša, koji su slučajno upali u italijansku zasjedu. Prilikom izvršenja smrtne kazne, na koju ih je osudio italijanski prijeki vojni sud na Cetinju, oni su se pred okupljenim građanstvom i vojskom kod Doma slobode herojski držali, zapjevali: »Duni vjetre malo sa Neretve. . . pa rašćeraj sa Cetinja tamu« i doviknuli Italijanima: »Pucajte u prsa, sram vas bilo!«

Međutim, naše rukovodstvo se ubrzo snašlo i povezalo. Tako je u Stavoru održan sastanak OK KPJ za Cetinje, kome su prisustvovali delegati svih partijskih ćelija sa terena Lovćenskog odreda, a u ime PK KPJ za Crnu Goru: Bajo Sekulić, Blažo Jovanović, Veljko i Vule Mićunović, Milo Jovićević, Blažo Lompar i još neki. Na ovom savjetovanju, koje je neprekidno trajalo dva dana i dvije noći, pretresano je stanje na terenu i donesene su odluke za dalji rad. Tu je donijeta značajna odluka da se nastavi borba i da se održava tijesna veza sa narodom, a data su i nova uputstva za rad u njemu.

Na sastanku je formiran i novi OK KPJ za Cetinje i izª" brani su delegati za konferenciju PK KPJ za Crnu Goru. P°"

slije ovog sastanka komunisti su se čvršće povezali sa narodom i svojim odredima, sazivali su sastanke, prenosili direktive i odluke Partije za dalju borbu i rad, a rukovodstvo je kontrolisalo izvršenje zadataka i pružalo nam pomoć svuda gdje je trebalo. Ovo se osjetilo i u narodu, koji se poslije onih prvih pogroma brzo pribrao, prihvatio borbu i izdašno pomagao svoje borce bez obzira na posljedice. Tako su naše grupe od 7 do iO boraca počele krstariti kroz sela, u koja su Italijani dolazili danju, a oni noću. Narod ovoga kraja bio ie potpuno odan našoj borbi. Katunska nahija je do odlaska jedinica u Bosnu bila naš oslonac i slobodna teritorija, a i kasnije, pošto je nastupilo teško stanje, naši pozadinci su u njoj našli pravo utjecište, i to u najteže vrijeme — kada su okupator i domaći izdajnici činili sve što je bilo u njihovoj moći da ih likvidiraju. Dakle, poslije prvog uzmaka, formirani su manji, ali čvrsti odredi; počela je likvidacija pojedinih špijuna i petokolonaša.

Kasnije su teritorijom katunske nahije, preko koje su prolazila tri kolska puta: Cetinje — Lovćen, Cetinje — Kotor, Cetinje — Čekanje — Čevo — Danilov Grad, krstarili Njeguški, Bajički, Čeklićki, Cucki, Bjelički i Čevsko-velestovački odred, jačine po 8—25 boraca. Ovi i drugi odredi, naoružani puškama, bombama i ponekim puškomitraljezom, učestvovali su u napadu na Pljevlja u sastavu Lovćenskog odreda.

Simo DŽAKOVIĆ

U PRVOJ PARTIZANSKOJ GODINI

ICao radnica pripadala sam revolucionarnom radničkom pokretu. Udala sam se 1936. za Gabrijela Mede Gabra, pa sam se preko njega još više povezala s naprednim ljudima, kasnijim organizatorima NOV. Još u jesen 1939. godine, zbog učestvovanja u organizovanju štrajka u »Jugobruni« (sada »Tiskanina«), otpustili su me iz fabrike. Potom me nisu primili ni u jednu fabriku, jedino sam kod zidara mogla da se zaposlim, što sam i radila do 1941. godine. Živeli smo u selu Strahinju, kod Kranja. U našem stanu okupljali su se napredni ljudi, sastanci su bili česti, a naročito su učestali posle dolaska okupatora. Između ostalih, kod nas je više puta bio Jože Vilfan', a veoma često Franc Mrak iz Kokrice, Rudi Papež, Teranov iz Duplja i Stane Toplak.[2]

U 1941. godini prva veća akcija u kojoj sam učestvovala bila je prikupljanje oružja. Moj drug Gaber uputio me je negde u junu na Storžič, gde sam, prvi put u životu, trebalo da izvršim jedan obaveštajni zadatak. U podnožju Storžiča, u kolibi jednog pastira, uspostavila sam vezu sa dva koruška Slovenca, Filipom i Petrom. Posle nekoliko dana poverili su mi da su dezertirali iz nemačke vojske. Stigli su iz Poljske i pričali o užasima koje su tamo videli. Poverili su mi da imaju nešto oružja. Organizovala sam punkt za vezu sa njima kod Tenetiša, pa su tako njihovo oružje kupili drugovi koji su u julu 1941. otišli u partizane; među njima bio je i moj drug koji je kupio dve puške.

[1] Dr Jože Vilfan, jedan od rukovodilaca Osvobodilne fronte, od njenog osnivanja, član Plenuma OF, član AVNOJ-a.

[2] Franc Mrak, član Vojnorevolucionarnog komiteta za **kranjsKi** okrug, a od 1. avgusta 1941. komandir Kranjske partizanske čete. **j**

Rudi Papež, član Vojnorevolucionarnog komiteta za **kranjsKi** okrug do početka ustanka.

Stane Toplak, politički komesar Kranjske partizanske čete.

Pored naše kuće imali smo vrt vrlo pogodan za nesmetane razgovore. U njemu su se često prikupljali ilegalci, kao i ostale pristalice NOP, razgovarali su i dogovarali se kada i kako će otići u partizane. Brat moga muža Viktor stanovao je u susedstvu. Kod njega je bio organizovan punkt za sastajanje ilegalaca, za prikupljanje i skrivanje oružja (koje je krio u drvarnici). Bilo je slučajeva da su se, ponekad, pojedinci i duže vremena tu sakrivali, a među njima i moj muž.

U julu 1941, nakon napada na SSSR, doneta je odluka da se krene u oružanu borbu i formiraju partizanske jedinice. Vojnorevolucionarni komitet je odlučio koji će drugovi otići u partizane. Odlazak je naređen za 26. juli, a zborno mesto bilo je u selu Cegelnici. Određenog dana ispred Fistrove kuće u Cegelnici prikupilo se 16 drugova i otišlo u Kranjski bataljon.[3] Ja sam tada zadužena za obaveštajnu službu i prikupljanje materijalnih sredstava potrebnih partizanima. Na našem terenu prikupljala sam podatke o kretanju okupatora i njegovih pomagača, vodila brigu o sakupljanju hrane i ,bezbednosti partizana.

Toga dana, kad smo se prikupili na Cegelnici i drugovi otišli u partizane, bio je prisutan i Miha Križaj koji je ranije stalno govorio da će otići s njima. Međutim, on to nije učinio, već je postao izdajnik. Seljaci su me upozorili da se druži s Nemcima. Križaj je znao za sav moj rad, za veze preko kojih sam prikupljala oružje, zato sam stalno bila na oprezi, zajedno sa svojom sestrom Pavlom Mede.[4] Kad sam se zadržavala kod kuće, sa Pavlom sam se izmenjivala na straži, a kad usled našeg rada to nismo mogle, na straži su bile moja 8-godišnja kćerka Zorka i njezina 5-godišnja Fenja. 29. jula ponovo smo bile na straži — naše kćeri su u kuhinji ložile vatru — kada su iznenada u našu kuću upali Nemci. Pavla i ja pobegle smo kroz susedne bašte i uskoro se našle u šumi. Prva grupa Nemaca odvela je moju kćer u gostionicu, a druga grupa Fenju njezinoj kući gde su počeli da ih saslušavaju.

Moja kći, uprkos pretnji, nije ništa izdala — govorila je ono što sam je naučila za takav slučaj: tata je otišao na rad u

[3] Toga dana, 26. jula 1941. formirana je Tržička četa, a 1. avgusta Kranjska četa. Od obe ove čete formiran je 4. avgusta Kranjsko-tržički ili Storžički bataljon (neki su ga nazivali i samo Kranjski ili Tržički bataljon, već prema tome da li o bataljonu govore partizani sa kranjskog, odnosno tržičkog područja). (Prim. red.).

[4] Pavla Mede Katarina, komandir Ženskog voda u legendarnom Pohorskom bataljonu, koji je 8. januara 1943 opkoljen od nadmoćnih nemačkih snaga ceo izginuo. Tada je poginula i Pavla Mede, kao i [n]3en drug Rudolf Mede Groga, komandant Pohorskog bataljona. Proglašena je za narodnog heroja.

Kokru i vraća se kući samo subotom, a mama je otišla biciklom u Kra'nj. Sasvim je drukčije bilo sa malom Fenjom, je$_r$ se uplašila i kazala da smo upravo sedele kod pčelinjaka. p$_0$ padu mraka oprezno smo se vratile u selo i saznale da su Nemci otišli. Došle smo u gostionicu gde nam je gostioničarka ispričala kako se Zorka dobro držala i da nije ništa izdala. Jedan od Nemaca kazao je gostioničarki da će dete verovatno ostati bez roditelja, pa mi je savetovala da što pre odem u partizane. Još isto veče Pavla i ja javile smo se u Kranjski bataljona.

Već drugog dana našeg partizanskog života doživele smo tešku poteru. Dan pred neprijateljski napad na ulaznim vratima lovačke kuće pod Storžičem (gde nas je bilo oko 50 drugova i drugarica) odjednom se pojavio snažan Švaba u sportskom odelu i pozdravio nas sa »Hajl Hitler«. Naši su ga odmah pograbili i podvrgli saslušanju. Kako je u međuvremenu pala veoma gusta magla, pokušao je da pobegne, ali ga je u tome sprečio metak našeg stražara — ranjen je u rame. Prošlo je prilično vremena, ne sećam se koliko, kada je za njim došao i drugi Nemac (direktor banke iz Kranja), koji nas je takođe pozdravio nacističkim pozdravom. Neko od drugova mu je prišao, skinuo Hitlerovu značku sa grudi i zgazio je, na što je ovaj pozeleneo od besa.

Naveče istog dana veći deo boraca pošao je da napadne Begunje.[5] Ja i Pavla otišle smo u dolinu po hranu, a ostali borci ostali su u kući. Kad smo se sledećeg jutra vraćale, na sredini puta koji se penje u brdo sačekao nas je Filip — koruški dezerter i saopštio nam da je u toku nemačka potera. Uprkos tome insistirale smo da sa hranom produžimo i dok smo se kraće vreme koškale sa Filipom koji se isprečio na putu, vazduh su presekli rafali iz puškomitraljeza. Pokušali smo da umaknemo. Bilo je strašno — u kom god smo pravcu bežale upadale smo u nemačke zasede, pa nam nije preostalo drugo no da se sakrijemo u gusto džbunje, gde smo čučale ceo

[5] Begunje, selo kod Radovljice, u kojem je u toku NOR bio zloglasni gestapovski zatvor i mučilište. Kroz njega je za vreme rata prošlo blizu 13.000 ljudi, mnogi su streljani kao taoci, a najveći deo je odveden u koncentracione logore, u kojima je uništeno preko 1.000 ljudi. Naveče 4. i sledećeg dana, 5. avgusta 1941, Kranjsko-tržički bataljon krenuo je preko planine Dobrče prema Begunjama da zajedno **sa** Gorenjskim bataljonom oslobodi zatvorenike. Međutim, Gorenjski bataljon nije uspeo da se probije preko Save, a veći deo Kranjsko-trzickog bataljona (42 borca) koji je krenuo prema Begunjama, upao je 6. avgusta u nemačke zasede, kada je razbijen; ostatak bataljona (21 pa*" tizan), koji je ostao u lovačkoj kući pod Storžičem, opkoljen je i razbijen već ujutro 5. avgusta. Ostatak bataljona prikupljen je u obnovljenu Kranjsko-tržičku četu koja se u decembru 1941. uključila [u] Gorenjski bataljon. (Prim. red.).

dan i sledeću noć. Nekoliko dana kasnije našle smo se u blizini naših domova, u Uden Borštu, gde nas se prikupilo oko 20 boraca. Ostali smo bez rukovodstva bataljona, izgladneli, stalno progonjeni; gde god smo pokušali da se sklonimo ljudi su nas terali izgovarajući se da će ih Nemci sve pobiti. Samo je malo ljudi bilo spremno da nas prihvati, a i oni nisu mnogo Verovali u našu borbu. Ni od koga nismo mogli da se obavestijno o situaciji, bili smo gotovo odsečeni od zbivanja oko nas, pa je situacija postala krajnje nezavidna. Jedino nam je Jože Zagore iz Kranja, koji je stanovao u đačkom domu kod Tončke Kobi, s vremena na vreme donosio nešto hrane od Tončke i obaveštavao o situaciji na terenu.

1 Dva dana nakon napada na naš bataljon upalo je u Strahinj oko 60 vojnika koji su opkolili kuće braće Mede. U kući mog devera Viktora našli su sve ukućane — i moja kćerka je bila tamo — i podvrgli ih mučenju, dok su Viktora i njegovu ženu odvezli u Begunje. Okupator je objavio da se članovi porodice Mede slobodno mogu vratiti kućama, jer protiv njih neće biti ništa poduzeto. Tada su greškom uhapsili našeg suseda Petra Drinoveća, misleći da je moj suprug Gaber. Vezali su ga lancima i pod stražom držali nasred sela dok nisu otkrili zabunu.

Krajem novembra pošlo mi je za rukom da preko izvesnos? Lojzeta iz sela Primskovog dobijem vezu sa Ljubljanu, gde je već ranije otišlo više boraca našeg bataljona. U Ljubljani smo se javili našoj partijskoj organizaciji, koja nam je pružila prvu pomoć i našla prenoćište u Mostama. Pošto sam bila veoma izgladnela, teško sam se razbolela od obilne hrane koju sam dobila, tako da sam postala nepokretna. Tada sam se setila da imam u Borovnici bratića, pa me je moj drug, koji je takođe prešao u Ljubljanu, odvezao k njemu. Kod bratića sam ležala bolesna punih 14 dana u drvarnici.

Potom smo ponovo potražili vezu radi odlaska u partizane, bilo u Gorenjsko, bilo u Dolenjsko. No, zbog teškog položaja boraca i oštre zime koja je nastupila, bili smo prinuđeni da se još zadržimo na terenu, pa smo dobili jedan sobičak kod Žitnika u Dobu. Tu je nas pet boraca stanovalo u jednoj sobi. Odatle sam triput, a po potrebi i više puta nedeljno, odlazila u Ljubljanu i preko partijske organizacije održavala vezu sa Gorenjskom, primala izveštaje i literaturu. U Ljubljani sam uspostavila vezu i sa Tončkom Mokorel kao i sa Francom Mrakom iz Kokrice. Petar Drinovec, takođe iz Kokrice, donosio mi je poštu iz Gorenjskog, a i ja sam mu predavala poštu za Gorenjsko. (On je, u stvari, prevozio mleko u Ljubljanu.)

Tako sam primala i novosti od kuće. Između ostalog, sa znala sam da se neki nemački žandarm brine o mojoj kćeri, da je biciklom vozi u školu, kupuje bombone i namerava da odvede u Nemačku. Zato sam odlučila (bez ičijeg znanja u Ljubljani — ni moj drug nije o tome ništa znao) da se preko granice" prebacim u Gorenjsko i dovedem dete. Preko granice provukla sam se kod Šentvida, otišla do železničke stanice i vozom odvezla do Zabnice, a odavde produžila peške do Kranja. Ispred fabrike »Sava« u 10 časova naveče, čekala sam Zagorca. Ovde me je, iako skrivenu, pronašao Omonov otac iz Cegelnice, užasno se prestrašio i molio me, čak i pretio, da što pre odem, jer me svuda traže. Kazala sam mu da neću otići pre nego što se nađem sa Zagorcem. Tada je otišao u fabriku i Jože Zagorac je uskoro došao. I on se prestrašio, znajući šta me čeka ako me nađu Nemci. Upoznala sam ga sa situacijom u mojoj kući u vezi s detetom i molila ga da pođe sa mnom u Strahinj. Ubedio me da zbog sigurnosti i policijskog časa ne možemo u toku noći nikud krenuti i odveo me u đački dom kod Tončke Kobi.

Rano ujutro, po mraku, krenuli smo preko polja i šume u Naklo, Tu smo se razdvojili: ja sam otišla obilaznim putem, a on drumom pored škole, oboje prema Strahinju. Skoro na sredini puta on je sreo kola za prenošenje mleka i na njima decu koja su išla u školu. Među njima bila je i moja Zorka. Pozvao je, viknuvši da će joj nešto reći. Zorka ga je poznavala, jer je kod nas dolazio na sastanke i sišla s kola. Sve sam to videla puzeći preko polja, a kad su kola nestala, potrčala sam preko njiva svom detetu. Prve reči koje sam čula bile su: »Mamice, idi, Nemci će te streljati«. Rekla sam joj da se ne boji, da će ići sa mnom u Ljubljanu. Pošle smo kroz šumu našoj kući koja je bila zapečaćena. Potražila sam lestve kojima smo se popele na otvoreni tavan. Tu je Zorka imala svoje igračke, uzela je lutku, a zatim smo otišle kod svastike i uzele par haljinica. Sretno smo preko šume i obilaznim putem došle do Zabnice, a odatle vozom do Šentvida.

Pošto u Šentvidu nisam našla nikog poznatog ko bi nas prevezao preko granice, odlučila sam se za put kojim sam i došla. Naišle smo na Švabu graničara koji nam je svašta kazao terajući nas od granice i želeći da sazna šta tražimo ovde tako kasno u noći. Obe smo bile potpuno iscrpene i zaplašene. Ipak mi je uspelo da se provučemo preko granice, kad je iznenada

[6] Posle okupacije uspostavljeno je tzv. demarkaciona **granična** linija između nemačke i italijanske okupacione zone u Sloveniji. O^J linija izgrađena je u vidu žičane prepreke, kasnije dopunjavana **bunke**rima, stražarnicama i minskim poljima. (Prim. red.).

otvorena puščana vatra u našoj neposrednoj blizni. Kod jedne jame primetile smo grupu ljudi, pa smo priljubljene uz zemlju poduže čekale dok su se razišli. Bile smo sasvim zaprljane od blata. Produžile smo put do glavnog druma i, pošto tramvaj nije više vozio, otišle peške do Viča, gde je stanovala ZagorčeVa majka (ona je bila jedna od naših javki). Tu smo prenoćile. Prvim vozom ujutro odvezle smo se do Borovnice i tako stigle nazad u Dol. Kod Žitnika probdeli su celu noć u pripravnosti jer su bili uvereni da sam uhapšena. Tek tada sam bila svesna u kakvom su teškom iščekivanju bili moji drugovi i kakva mi je opasnost pretila. Kod Žitnika smo ostali do 3. januara 1942,[7] kada je miniran most kod Preserja. Tada su usledila hapšenja, zbog čega smo se prebacili prema Velikim Laščama, gde smo dobili vezu za odlazak u partizane.

Otada, pa do oslobođenja, borila sam se s puškom u ruci.

Rezka MEDE

[7] Akciju na most kod Preserja izvršila je Samotorska četa noću 4/5. decembra 1941. kada je uništena italijanska straža na mostu. Posle toga Italijani su optužili 69 nevinih ljudi, njih 39 osudili na smrt, 15 na doživotnu robiju, ostale na vremensku kaznu a neke su oslobodili. Autor članka očito pogrešno stavlja datum ove akcije mesec dana kasuje. (Prim. red.).

ODBOR ZA SAKUPLJANJE POMOČI

ORGANIZACIJA I NEKE AKCIJE

^3dmah nakon okupacije zemlje, u željezničkoj radionici u Zagrebu je formiran Centralni odbor sa odborima i pododborima za prikupljanje pomoći za NOP. U svakom odjeljenju postajao je odbor, a u manjim pogonima i radilištima bili su pododbori ili povjerenici. U odborima i pododborima radili su po tri do četiri čovjeka, organizovanih ili onih koji su se isticali svojom aktivnošću. Oni su se sastajali prema potrebi. Na sastancima su podnošeni izvještaji o radu i primani novi zadaci. Zbog odlaska pojedinih članova u partizane, prelaska u ilegalnost ili zbog hapšenja, odbori su redovno popunjavani provjerenim aktivistima. Raspodjela rada je vršena prema radnim mjestima i mogućnostima pojedinaca. Svaki član odbora imao je određeno zaduženje i vezu sa rukovodstvom. Osim toga prikupljao je dobrovoljne priloge od simpatizera i prijatelja NOP-a. Odbori i pododbori su koristili sve mogućnosti u prikupljanju priloga i izvan željezničke radionice.

U ime odbora u drugom odjeljenju je bio zadužen za električnu radionicu Ahmet Kapetanović. U ovom pogonu je postojao pododbor, koji je organizovao vrlo široku saradničku mrežu i imao više povjerenika u radionici i izvan nje. Povjerenici su se naročito isticali u sakupljanju pomoći od građana Trnja i Trešnjevke. Za prikupljanje i skrivanje materijala odbor je pripremio nekoliko većih i manjih skloništa.

Josip Relja, tokar, stari sindikalni radnik, bio je vrlo aktivan kao član pododbora u trećem odjeljenju. Sakupljao J^e materijal i novac i u radionici, i van nje. Mjesečno je u 1941. predavao oko 4.000 dinara, a isto tako i veću količinu razne robe. Na vezi ga je držao Crni[1], zbog čega su često bili zajed-

[1] Ilegalno ime autora napisa. (Prim, red.)

no. Na sastancima je bio uvijek pun vedrine, vjerovao je čvrsto u pobjedu, a kad bi predavao novac ili materijal znao je , kazati:

— Evo, ovo sam sakupio. Moglo se i više, ali se ljudi plaše da se negdje ne bilježi, pa da spisak ne dopadne ustašama u ruke. ..

Kad mu je sin otišao u partizane, kad se 'Crni, kao kurir vraćao sa oslobođene teritorije na Baniji, pitao bi ga:

— Kako je Edo? Čuje li se što o njemu?

— Dobro je, tuče se protiv bande.

— Eh, da sam mlađi, otišao bih i ja. Jedinac je, ali ne žalim što je otišao — tamo mu je mjesto. Svi misle da je otišao u domobrane, ali mjesto Anti, javio se Partiji.

Radnici Radionice, koji su bili u ogromnoj većini za NOP, davali su svoj udio u novcu i u mnogo čemu drugome, iako su imali minimalne prihode i jedva životarili. Radnici su i sami tražili vezu i obraćali se drugovima za koje su čvrsto vjerovali da rade za NOP. S njima su se povezivali i prema svojim mogućnostima davali pomoć. S obzirom da su se međusobno dobro poznavali, veza se brzo uspostavljala. Svakog dana je bilo sve više i više radnika i željezničkih službenika koji su na razne načine pomagali NOP.

Ferdo Hrga Harmonikaš, bravar iz drugog odjeljenja, dobar radnik i drug, uvijek veseo i nasmijan, iako bojažljiv i oprezan redovno je davao svoj prilog. Čim bi primio platu došao bi do povjerenika, i rekao:

— Evo ti ono, ali pazi da ovi lopovi ne saznaju, imam ženu i djecu.

Iz drugog odjeljenja bilo je više drugova koji su davali pomoć. Među njima su se isticali: inž. Ševgić, Ivica Kolaković, Mato Mislović, Andrija Sedlar, Josip Melnjak i drugi.

U Radionici je bilo na stotine drugova koji su pomagali NOP. Odborima su, osim novaca, stalno pristizali puloveri, rukavice, čarape (koje su plele žene radnika — željezničara), toplo rublje, cipele, kaputi i mnoga druga potrebna roba.

Već prvih dana okupacije u prikupljanju materijala isticala se skojevska grupa u školi Željezničke radionice. U školi je postojao pododbor koji je prikupljao pomoć od omladine iz Radionice i izvan nje. Osim prikupljanja pomoći, skojevci su bili vrlo aktivni i u sprovođenju ostalih partijskih zadataka.

Do materijala se dolazilo i na razne druge načine. Aktivisti, na čelu sa komunistima, organizovali su i izvodili akcije na vagone i skladišta u kojima se moglo doći do potrebne robe. Ovi su objekti bili obezbijeđeni stražom ili čuvarom, ali je

i pored njih materijal oduziman i slat partizanima. Zahvaljujući simpatizerima NOP-a materijal se dobavljao i iz vojničkih kasarni.

Krajem juna saznalo se da se na Glavnom kolodvoru nalazi kompozicija sa vojničkom opremom. Određena je grupa (Slavko Glavati, Franjo Kolar i Jernej Jordan)[2], koja je dobila zadatak da obije vagone i izvuče nešto opreme. Grupa je nekoliko dana obilazila kompoziciju, ispitivala prilaz i stražarsko mjesto, tražeći najpogodniji vagon za obijanje. Kad je pl_{an} akcije utvrđen i vagon izabran, pomoću saobraćajnog i manevarskog osoblja uspjeli su da u blizinu ubace kola za opravku vagona. Jedne noći koncem juna njih trojica su u željezničkim uniformama krenuli na zadatak. Kroz sporedni kolodvorski ulaz, idući oprezno preko kolosjeka i ispod vagona, stigli su do izabranog objekta. U blizini je bezbrižno stajao stražar — domobran, sa puškom o ramenu. Dvojica su prišli vagonu i nečujno otvorili vrata, a zatim je Kolar skočio u vagon i stao da izbacuje uniforme, koje je Glavati nosio u pripremljena kola. Za to je vrijeme Jordan bio na straži. Vrlo brzo oko 50 vojničkih uniformi bilo je u kolima. Iznenadio ih je i preplašio neki šum, pa su ostavili otvoren vagon, zatvorili i plombirali vagon u koji su prebacili uniforme, a zatim pretrčali na drugi kolosjek i zastali. No, Glavati se prvi snašao — vratio se do vagona, zatvorio vrata i pripremljenim klještima stavio plombu na svoje mjesto. Zatim su se rastali i otišli svojim kućama. Sutradan su prema manevarskom rasporedu kola prebačena na Južni kolodvor. Istog dana u sumrak njih trojica prenijeli su iz kola opremu i sakrili je na nekoliko mjesta među staro željezo, koje je u gomilama ležalo okolo. Mjesto gdje su uniforme ostavili nije bilo najsigurnije, pa su se dugo zadržali dok su ih prikrili. Usto je Jordan svojim primjedbama stvarao paniku i unio nervozu i nemir među njih. Na sreću, niko ih nije uznemiravao. Tek kad im se je učinilo da je sve dobro zaštićeno, otišli su.

U toku slijedeća dva dana uspjeli su da na određena mjesta prenesu desetak uniformi, a u međuvremenu ustaše su pronašle sklonište i postavile zasjedu. No, željezničari su jos istog dana saznali za zasjedu i međusobno o tome govorili. Tako su ovi razgovori blagovremeno, iako slučajno, dospjeli i do. diverzanata. Uzalud su ustaše nekoliko dana danonoćno čekale u zasjedi da neko dođe po uniforme.

Domobranski podoficir, magacioner u kasarni kod Zapadnog kolodvora, pripremio je u oktobru i.zapakovao u jedan

[2] U oktobru 1942. utvrđeno da je njemački konfident i **preduzete** su mjere, početkom februara 1943, da se onemogući.

omot deset vojničkih uniformi, a u drugi oko petnaest pari cipela. Paketi su vojničkim kolima prebačeni na Zapadni kolodvor, sa tovarnim listom koji je glasio na jednu vojnu jedinicu u Varaždinu. Vojnici su iznijeli pakete iz kola, stavili ih pred stanicu i otišli. Čim su se udaljili, podoficiru je prišao Slavko Glavati sa kolicima na koja je stavio pakete i odvezao ih u Željezničku konzumnu zadrugu, jedan od punktova za prikupljanje materijala za NOP. Sa domobranima je Glavati održavao vezu i od njih često u 1941. godini dobijao raznu vojničku opremu.

PRIKUPLJANJE MATERIJALA

Partijska organizacija na željeznici je koristila sve mogućnosti za prikupljanje pomoći. Članovi odbora i pododbora zaduživani su da uz pomoć prijatelja i poznanika prikupljaju materijal u društvima i ustanovama. Članovi odbora, po direktivi Partije, odlazili su i u društvo »Zagrebački muslimani«, gdje su se povezivali sa naprednijim radnicima, studentima i simpatizerima NOP-a. Od njih su dobijali priloge u novcu, sanitetskom materijalu, odjeći i obući. U prikupljanju priloga isticali su se sestra i brat Latifići iz Livna — Emina, poštanski činovnik (koja je 1942. godine zatvorena i ubijena) i Alija, student. U Vlaškoj ulici, u stanu Latifića, bio je punkt za skrivanje raznog materijala. U davanju pomoći od članova društva su se isticali Fetah Lukačević, trgovački putnik i Asim Rizvanbegović, trgovac.

Kancelarijski materijal, papir, geštetneri i druge slične stvari dobijane su sa raznih strana. U davanju ovoga materijala isticao se Milan Salković, koji je radio u vele-trgovini kancelarijskim materijalom, kod Ramušćaka. Osim toga, iz svih željezničkih ustanova redovno su uzimani papir, matrice, indigo i dr.

Sanitetski materijal je također stizao sa nekoliko strana, a najviše od dr Ivana Černeja, dr Fišera željezničkog ljekara i mr ph. Danice Vukelić, koja je radila u apoteci na Svačićevom trgu. Preko dr Černeja uspostavljena je veza s jednim drugom koji je radio u slovenačkom Crvenom križu, pomoću koga se dolazilo do veće količine sanitetskog materijala. Iz željezničkih ambulanti, koje su se nalazile na kolodvoru i u Petrinjskoj ulici, redovno se dobijao sanitetski materijal.

Iako je prikupljano mnogo sanitetskog materijala, ipak su potrebe za njim stalno rasle. Poznajući dobro prilaz, raspored prostorija i mjesto gdje je čuvar, grupa iz drugog odjeljenja odlučila je da uđe u željezničku ambulantu i uzme što više

materijala. Jednog dana u avgustu, poslije završetka rada druge smjene, Dušan Krist i Crni otvorili su sa perona sporedna vrata i, pokraj čuvara koji je drijemao, ušli u ambulantu Pri slabom svjetlu sa perona brzo su pokupili zavoje, flastere i injekcije.

Za teretni voz koji je išao oktobra 1941. iz pravca Ljubljana prema Zagrebu, u Zidanom Mostu je prikačeno nekoliko vagona punih njemačkih vojnika. U službena kola sa vozovođom Josipom Radoševićem smjestilo se sanitetske odjeljenje. Vojnici su umorni ležali i drijemali. Prolazeći između njih Josip je vidio kožne sanitetske torbe, pune materijala. Bilo mu je potrebno dugo vremena da stvori plan kako da ih uzme. Oprezno je uzeo dvije torbe i skrio ih među ostalu robu. U Zagrebu su vojnici po komandi izašli i otišli. Torbe su ostale. Skrivajući od manipulanta, Josip je torbe umotao[1] u bunde i odneo. Za nekoliko dana već su bile u rukama partizana.

Roba je pristizala i nje je bilo svakog dana sve više. Za njeno skrivanje bila su neophodna skloništa. Za to se unaprijed brinuo odbor koji je raspolagao sa nekoliko takvih mjesta. Ova skloništa bila su u kućama komunista, aktivista i simpatizera, radnika i željezničkih službenika.

Slavko Glavati imao je u Franjevačkom, sjemeništu na Kaptolu jednu sobu u koju je ostavljao razni materijal. Ovo je sklonište bilo najsigurnije, s obzirom da se nalazilo pod zaštitom crkve. Veće se sklonište nalazilo kod Franje Stanbegera, službenika Željezničke direkcije, koji je stanovao u blizini Savskog kolodvora. Na nogometnom igralištu ŠK »Željezničar« u Miramarskoj cesti bilo je još veće sklonište; kod čuvara igrališta, starog Kolakovića, simpatizera NOP-a, skrivan je materijal, a u ljeto 1941. i ilegalci. Pored toga i u samoj Radionici svako je odjeljenje imalo bar dva do tri skloništa. U skladištu Radionice je bilo veliko sklonište, kojim je bio zadužen Mujo Zahirović, službenik (ustaše su ga zatvorile i strijeljale 1943 godine). Iz skladišta je dobijen materijal potreban za izvršenje pojedinih akcija. Odatle su nabavljane željezničke uniforme, bunde, akumulatori za radio-aparate i materijal potreban za štampanje. U Željezničkoj konzumnoj zadruzi, gdje je dobro radila partijska organizacija, stvoreno je 1941. godine veće sklonište. Krajem 1941. godine u magacinu Zadruge nalazilo se mnogo sanitetskog materijala, koji je pomoću veze postepeno prebacivan partizanima. Članovi Partije iz Zadruge, koji su imali dobre poslovne veze sa preduzećima u gradu, nabavljali su materijal do kojega se inače teško dolazilo, a bio]e neobično potreban (geštetneri, matrice itd). Iz Zadruge Je slata i hrana porodicama zatvorenih drugova i onih koji su

otišli u partizane, a ponekad je hrana odlazila i aktivistima u zatvor. Čim su u Kerestincu zatvoreni drugovi, iz Željezničke konzumne zadruge redovno su im slati paketi sa šećerom, marmeladom, mašću.

Koncem 1941. godine centralna blagajna u Radionici, koju je vodio radnik ljevaonice Stjepan Poljan, imala je oko 700 000 dinara. Ovaj novac je gotovo sav prikupljen od radnika iz Radionice.

Veći dio sakupljene pomoći je odlazio na oslobođenu teritoriju. Materijal za partizane je odlazio- određenim vezama koje su održavali željezničari. Dešavalo se da u jednoj kompoziciji putuje jedan kurir sa ilegalcima, drugi sa materijalom, a treći nosi oružje. Jedan za drugog nisu znali, jer je svaki imao svoju vezu i svoj zadatak. Partija je strogo vodila brigu 0 konspiraciji. Članovi jednog odbora nisu znali za članove drugih odbora ili nododbora. I članovi Partije nisu se svi međusobno poznavali.

Odbor je na vrijeme bio obaviještavan o odlasku drugova u partizane ili hapšenju. U takvim slučajevima odmah je počinjao funkcionisati nevidljivi aparat, uspostavljala se veza 1 pomoć je stizala onima kojima je bila potrebna.

Odbor za skupljanje pomoći je organizovao prebacivanje hrane zatvorenim drugovima preko Spera — simpatizera NOP-a, koji je radio u jednoj gostionici u Đorđićevoj ulici, preko puta policije. Zahvaljujući tome što je uspeo da potkupi nekoliko ustaških agenata, zatvorenici su dobijali hranu. U ime odbora s njim je održavao vezu Poljan i plaćao hranu od prikupljenih priloga. Uspostavljena je i veza s pojedinim zatvorenim drugovima, pa se tako saznavalo o držanju pojedinaca i zlostavljanju u zatvoru.

Međusobna povezanost radnika Radionice naročito je dolazila do izražaja kada bi aktivisti bili zatvoreni. Odmah su njihovi drugovi iz odjeljenja ili radnih grupa, samoinicijativno i neovisno od partijske organizacije, sakupljali priloge i slali pomoć porodicama. Novac ili roba stizali su redovno tamo gdje su bili potrebni i kome su bili namijenjeni.

... I ORUŽJA

U Radionici je postojao poseban odbor za prikupljanje oružja i municije. Odbor je imao specijalna skloništa. Jedno od njih bilo je u Željezničkoj konzumnoj zadruzi, a s njim je rukovodio Nikola Truta, siužbenik Zadruge. U samoj Radionici je bilo nekoliko dobro pripremljenih i zamaskiranih sklo-

ništa. Oružje se, osim toga, skrivalo i kod većeg broja članova udarnih grupa, na raznim mjestima.

Do oružja se dolazilo na različite načine: prikupljanjem od pripadnika bivše vojske (kad je bila u rasulu), izvođenjem akcija (na skladišta, neprijateljske vojnike i dr.) i pomoću veza od simpatizera — domobrana i dr.

Skojevac Vrabec je spadao među aktivne omladince Željezničke radionice. Kada je nastalo rasulo bivše jugoslavenske vojske on je od jednog poznanika, pitomca podoficirske artiljerijske škole u Ilici, dobio četiri pištolja sa municijom. Sav sretan, predao je oružje Franji Kolaru. Bilo je više ovakvih slučajeva da su dobijeni oružje i vojnička oprema od vojnika bivše vojske.

Smjeliji i odvažniji aktivisti su dolazili do oružja drsko upadajući u ustaške i njemačke magacine, ustanove, stanove...

Ferid Lukačević, skojevac, obućarski radnik, septembra 1941. našao se pred Glavnim kolodvorom i posmatrao grupu pijanih ustaša, koji su pjevajući išli prema kolodvoru. Jednom ustaši spao je ranac s ramena. Ferid ga je uzeo i pošao za njima. Stigao ih je u čekaonici, baš kada su, galameći, skidali i ostavljali oružje na klupu. Prišao je ustaši čiji je bio ranac i predao mu ga. Ovaj ga je začuđeno pogledao, uzeo ranac i zapitao:

— Jesi li ti ustaša?

— Jesam.

— E, kad jesi, čuvaj ove stvari. Pazi dobro, vidiš da je oružje!. . .

— Ništa se vi ne bojte ⟜ odvratio je skojevac.

Ustaše su, galameći, otišle prema peronu, a Ferid je ostao kod oružja. Tu je bilo šmajsera, pušaka i ostale vojničke opreme. Uzbuđen, mislio je kako da nešto uzme, ali šmajsere i puške nije mogao iznijeti. Čekaonica je bila puna ljudi. Razmišljajući, odluči da vidi ima li u rancu pištolja. Otvorio je jedan, našao pištolj i stavio ga na klupu, a ranac zatvorio. Pažljivo je produljio sa pregledom ostalih ranaca i našao još dva pištolja. Prikupivši potrebnu hrabrost stavio je pištolje u novine, gledajući naokolo da li ga ko posmatra, a zatim laganim koracima pošao je iz čekaonice prema izlazu. Kad je izašao okrenuo se. drhteći od uzbuđenja, da vidi ide li ko za njim, a zatim je užurbanim koracima pošao do stana Crnog i još s vrata povikao:

— Evo, digao sam tri pištolja od ustaša! — i oduševljeno ispričao kako ih je dobavio.

Crni je poznavao ustaškog natporučnika, a kasnije zloglasnog satnika Envera Kapetanovića, kojemu je odlazio i u stan. Tu je opazio nekoliko pištolja, automat i podrezanu pušku i odlučio da jednom uzme pištolj. Kada je kroz nekoliko dana ponovo bio kod Kapetanovića, u njegovom stanu u Zvonimirovoj ulici, iskoristio je priliku dok je domaćin razgovarao na ulazu s nekim ko ga je tražio i uzeo pištolj. Nakon kratkog vremena, uzbuđen, izvinio se i otišao iz stana noseći svoj plijen. Kad je došao kući sakrio je pištolj pod krov, na mjesto gdje je bilo još oružja.

Sutradan je, kao i obično, bio na poslu. Oko 10 sati pozvao ga je poslovođa Rajković da dođe u kancelariju. Bilo mu je sumnjivo zašto ga zove. Čim ga je ugledao, Rajković je rekao:

— Traži te ustaški oficir na portirnici.

Crni je izašao i produžio do Kolara i Krista i obavijestio ih da ga traže ustaše. Poznavajući Envera, Krist je upitao:

— Da te ne traži Enver?

Stvarno, bio je Enver koji je došao da obavijesti Crnog da istog dana odlazi u Bihać i da je došao da se pozdravi.

— Kad se vraćaš? — upitao ga je Crni.

— Za deset do petnaest dana, a žena se vraća za dva tjedna.

— Znači, majka ostaje sama?

— Otići će i ona za nekoliko dana.

Još su malo razgovarali, a zatim su se rastali. Crni je ostao da razmišlja kako da uđe u njegov stan i pokupi oružje. Tako je došao do jednog rješenja, za koje mu je bila potrebna ustaška uniforma. Sjetio se Dade Očaka, simpatizera NOP-a, koji je kao gimnazijalac bio u ustaškoj mladeži i imao ustašku uniformu. Prethodno je provjerio da li je Enver zaista otišao, a zatim je pošao Očaku na Trešnjevku. Našao ga je kod kuće. Upoznao ga je sa svojim planom. Bez primjedbi Očak je odmah pristao da pođu u akciju. Došli su pred Enverov stan i poslije duljeg zvonjenja otvorila im je Enverova majka. Ulazeći u stan Očak je zapitao:

— Majko, je li Enver kod kuće?

— Nije.

— Došli smo da uzmemo oružje, evo naredba je tu.

— Kuku meni jadnoj, šta je to Enver napravio? — poče stara kukati.

Umirujući je, Očak reče:

— Ne bojte se, uzeti nećemo ništa osim oružja. Naređenje je naređenje. Znamo da je gospodin natporučnik naš čov-

jek, ali šta možemo, ovo je neka zabuna. Kad on dođe, sve će se ispraviti.

Po planu Očak je pošao prema kuhinji, a stara za njim, ostavivši otvorena vrata. Sa natučenom kapom na glavi i naočarima, da ga slučajno stara ne bi prepozala. Crni je ušao u sobu gdje je bilo oružje, prišao ormanu i uzeo pušku, dva pištolja, tri bombe, opasač, tri bodeža i još nešto vojničke opreme. TJvjerivši se da je Crni izvršio zadatak i Očak je pošao za njim, pružajući starici praznu zapečaćenu kovertu.

— Uzeli smo pušku, evo potvrde, a čim gospodin natporučnik stigne, neka dođe u Ustaško redarstvo, dobiće je opet.

Silazeći niz stepenice, Očak je uzeo pušku i stavio je na rame, a pištolje i ostalo nosio je Crni u tašni. Slijetili su niz stepenice i izašli na ulicu. Mirno i bezbrižno su prošli kraj ustaškog redarstva, došli do tramvajske stanice, popeli se u tramvaj i nesmetano stigli do stana Crnog. Njihovoj radosti nije bilo kraja. Sačekavši noć Crni je oružje sklonio pod krov.

Od poznanika iz domobranske kasarne u Ljubljanskoj ulici, krajem 1941, Dušan Krist je dobio dva pištolja sa 100 metaka i predao ih. Od okupacije do odlaska u partizane — 1943. godine, on je iz te kasarne povremeno dobijao vojnu opremu i oružje.

Slavko Glavati, uz pomoć simpatizera koji su služili u domobranskim jedinicama, došao je do pet sanduka puščane municije. U pripremljenom automobilu, decembra 1941, prebacio ih je do sporednog ulaza Željezničke radionice. Zahvaljujući saradnji vatrogasaca, municija je unesena i skrivena kod pilane. Odatle su je kuriri postepeno prebacivali na oslobođenu teritoriju.

Slavko je imao vezu s jednim domobranskim podoficirom i od njega je često dobijao municiju i opremu. Jedne večeri, koncem 1941, pošao je äći Crnim na ugovoreno mjesto, blizu Zapadnog kolodvora. U određeno vrijeme došao je i podoficir sa dva omanja, brižljivo zapakovana paketa, u kojima su bile bombe i municija. Primivši pakete krenuli su prema Kaptolu. Pažljivo su išli trotoarom sklanjajući se od ustaša. Pa ipak su naišli na dvojicu pijanih. Htjeli su ih zaobići, ali je jedan namjerno udario u Slavka. Ne osvrćući se na udarac, Slavko je mirno produljio dalje. Ustaša im je preprečio put i počeo prijetiti i psovati. U međuvremenu je stigao i drugi ustaša. Nastojeći da ostanu mirni, Slavko i Crni su ubjeđivali ustaše da nemaju razloga da ih napadaju, a ovi su uporno zahtijevali da pođu s njima u ustaško redarstvo. Nekoliko prolaznika, koji su se u međuvremenu okupili, umirivali su i molili ustaše da puste mirne građane da idu svojim poslom. Ni to nije pomoglo. Slav-

ko, strašno iznerviran, iznenada je udario pesnicom ustašu u bradu i počeo bježati. U istom trenutku potrčao je i Crni. Ali za njima su potrčale i ustaše, vičući.

Bježeći, bojali su se da ne nalete na druge ustaše ili njihove agente. Čuli su za sobom glasove gonilaca, no zahvaljujući građanima, koji su zadržavali ustaše da odmah pođu u potjeru, uspjelo im je najzad da uđu u samostan i da se sklone u Slavkovo sklonište. Tu su bili najsigurniji, jer su bih pod zaštitom crkve. Ali ustaše su ih uporno gonile i uskoro su gonioci stigli do samostana.. . Sutradan je Slavko saznao od jednog fratra (koji se krstio dok je to pričao), da su neke pijane ustaše dolazile u samostan i tražile komuniste.

Krajem 1941. braća Heski, radnici Željezničke radionice, članovi KPJ, prema dogovoru sa jednim avijatičarskim podoficirom, našli su se po danu na vojnom aerodromu u Borangaju, u blizini Zagreba. Po skici koju su dobili došli su neprimjećeni na označeno mjesto. Tamo su našli nekoliko manjih paketića i dva sanduka municije. Razmišljali su kako da ih odnesu. Njihove je misli prekinuo stražarev povik: »Stoj«! Iako iznenađeni i uplašeni, zgrabili su manje paketiće i potrčali prema obližnjoj šumici. Kad su došli na njenu ivicu, dobro su osmotrili teren, izašli brzim koracima i produljili prema željezničkoj stanici. Tu su se ubacili u jedan teretni voz i tako stigli u Zagreb. Paketiće su istog dana odnijeli u Željezničku konzumnu zadrugu i predali ih Nikoli Trutu. U njima su našli dva pištolja sa oko 200 metaka, tri bombe i oko 300 metaka za pušku.

Teško je nabrojati koliko su članovi odbora i pododbora nabavili materijala, kakvim su se načinima pri tome služili i kako su ga otpremali partizanima. U svakom slučaju pri tom su nailazili na široku podršku mnogobrojnih patriota koji su željeli da pomognu NOP.

U odabiranju ljudi za članove odbora učestvovali su Janko Gredelj i Vlado Mutak, članovi željezničkog partijskog rukovodstva. Oni su svojim iskustvom pružali veliku pomoć odborima u pronalaženju skloništa i prikupljanju materijala, a naročito oružja.

Sprovodeći u život zadatke partijske organizacije, odbori su pružali što su mogli veću materijalnu i moralnu pomoć NOP-u i davali svoj udio u zajedničkoj borbi protiv fašizma. Zahvaljujući neustrašivosti, zalaganju i požrtvovanju članova odbora i pododbora, uspjelo im je da mobilišu veliki broj građana u pružanju pomoći NOP-u. Njihov broj je svakog dana bio sve veći, uprkos tome što su Nijemci i ustaše nastojali da sijanjem straha, terorom i ubistvima spriječe razvoj oslobodilačke borbe.

Šukrija BIJEDIC

SA 3. UZLCKOM ČETOM 1941. GODINE

25. septembra 1941. godine, po oslobađanju Užica, postao sam partizan. Tih dana je u jedinice Užičkog odreda stupilo mnogo novih boraca iz grada i okoline, većinom radnika, seljaka i daka, koji su na poziv KPJ pošli u borbu za slobodu i bolji život. Veliki priliv novih boraca omasovio je ranije formirane čete Užičkog partizanskog odreda i omogućio formiranje novih jedinica.

1. užička četa brojno je najviše ojačala, a u svome sastavu imala je nekoliko vodova. Ubrzo smo mi novi dobili zadatak da krenemo na položaj. Komandir voda bio je Nikola Ljubičić, a vod je brojao oko 50 drugova i drugarica, većinom vrlo mladih. Vod je imao puške, ali ne za sve borce, i dva puškomitraljeza. Tada ni druge jedinice čete nisu raspolagale boljim oružjem.

Posle izvršenih priprema i polaganja zakletve u dvorištu učiteljske škole, krenuli smo po naređenju štaba odreda u Vardište. Naš vod imao je zadatak da kontroliše područje slobodne teritorije prema Italijanima i ustašama. Pokret je izvršen noću 28. septembra, a preveženi smo našom partizanskom železnicom. Sve je teklo normalno. Posle ponoći stigli smo u Kotroman i zadržali se do svanuća na železničkoj stanici. Ujutro smo u dvorištu škole videli grupu od 20 četnika. Nisu hteli da razgovaraju s nama. Postrojili su se i otišli, a mi smo se smestili u školu, gde smo ostali 3 — 4 dana, a onda prešli u Vardište koje je od Kotromana udaljeno oko 3 kilometra. U oba mesta smo slobodno vreme koristili za vojnu obuku, politički i kulturni rad. Interesovanje boraca za učenje bilo je veliko, jer je svakom nedostajalo vojno i političko znanje. Drugarstvo između boraca i rukovodilaca se osećalo u svakom pogledu: pri izvršenju zadataka, u međusobnim odnosima, pri učenju i si. Dobar odnos prema narodu toga kraja doprineo je velikom poverenju u partizane.

Naš vod je od Vardišta do Dobruna organizovao zasede pored puta i železničke pruge i postavljao osmatračnice na pojedinim visovima, jer su se od Bijelog Brda pojavljivali Italijani. Držali su neke dominantne položaje, a imali su kamione i teško naoružanje (brdske topove i bacače), što je i uslovilo naš dolazak na ove položaje.

Ubrzo po našem dolasku primećeno je povlačenje Italijana sa visoka ka Bijelom Brdu. Naš vod i Ariljska četa odmah su organizovali izviđanje. Određene patrole su ustanovile da su Italijani zalogorovali u Bijelim Brdima (delu sela Bijelo Brdo koji je severno od komunikacije). Doneta je odluka da ih iste noći napadnemo, pa smo još za videla pošli iz Vardišta i oko ponoći se našli oko Bijelih Brda. U napad smo pošli gotovo iz pokreta i to: Ariljska četa preko zaseoka Čemerno, a vod 1. užičke čete kosom Osoje, preko zaseoka Rakovići, na zapadnu ivicu sela. Na stotinak metara od logora neprijatelja, komandir čete je izdao naređenje da otvorimo brzu paljbu. Mnogi od nas do tada nismo ni metka opalili pa nam je ovo bilo u pravom smislu vatreno krštenje.

Iznenađeni Italijani su već bili proterani iz pojedinih delova logora pred našim vodom a da Ariljska četa nije ni prišla logoru. Vatru su otvorili tek kada su se njihove starešine snašle i organizovale paljbu iz svih oružja. Borba je trajala oko jedan sat. Usled žestoke artiljerijske vatre neprijatelja, naše jedinice su se povukle, jer nisu imale iskustva u ovakvim borbama. Čak nismo iskoristili priliku da dođmo do plena koji je već stajao pred nama. Italijani su imali 10 mrtvih i oko 20 ranjenih, a naše jedinice nisu imale nikakvih gubitaka.

Nekoliko dana posle ovog napada Ariljska četa je otišla za Užice, a došla su 2. i 3. užička četa koje su posle kraćeg boravka u Vardištu došle u Dobrun, na položaj našeg voda. Govorilo se da ćemo ići da oslobodimo Višegrad, ali do toga nije došlo jer su nam Italijani bili za leđima. Oko 10. oktobra, blizu crkve u Dobrunu grupisao se znatan broj boraca iz obe užičke čete radi prijema večere. Sunce je još grejalo, kad se pojavilo nekoliko ustaških aviona. Okruživši jedanput oko crkve, bacili su bombe i naneli teške gubitke 2. i 3. četi. Na uskom prostoru, između strmih strana bez zaklona, partizani su bili izloženi ubitačnoj vatri. Obe su imale oko 20 mrtvih ili ranjenih. Žrtava bi bilo manje da nije bilo panike. Poginule i teže ranjene preneli smo do tunela koji je bio udaljen oko 300 metara, a odatle su svi prevezeni vozom u Užice.

Posle ovog tragičnog slučaja iz Užica je došao Dušan Višić, član OK Partije, koji je održao govor i rekao da je tö delo špijuna i izdajnika.

SA 3. ČETOM

Posle nekoliko dana naše su se jedinice iz Dobruna povukle u Vardište, gde je ponova doneta odluka za napad na Bijela Brda. Krenuli smo iz Vardišta uveče i 16. ili 17. oktobra ujutro izbili pred Italijanske položaje kojima smo se, razvijeni u strelce, približavali između borovih stabala. Vladala je čudna tišina. Iznenađenju je bio kraj tek kada su čete izbile na italijanske položaje, sa kojih se neprijatelj, verovatno obavešten od četnika o našem napadu, povukao u toku noći u sastav glavnine u Rudom. Zaključili smo da je povlačenje Italijana sa položaja ipak bilo panično jer nisu stigli da skinu ni zastavu sa kuće gde im je bio smešten štab bataljona, a na položaju su ostavili mnogo opreme. Zauzimanjem Bijelih Brda 2. užička četa je sa plenom otišla u Užice.

Na Bijelim Brdima su ostali naš vod i 3. užička četa. Radi lakšeg komandovanja izvršeno je spajanje i stvorena je jaka 3. užička četa za čijeg je komandira postavljen Nikola Ljubičić. Četa je sa položaja na Bijelim Brdima kontrolisala čitav teren u zahvatu komunikacije Dobrun — Uvac. Češće su postavljene zasede Italijanima koji su nam bili najbliži. Kada su Italijani iz Priboja poslali u selo Strpce jednu jaču posadu, naša četa je formirala grupu mitraljezaca i bombaša i oko 25. oktobra noću napala Italijane u ovom selu u školi. Partizani su uspeli da likvidiraju vatrene tačke oko zgrade, ali ne i samu zgradu. I pored delimičnog uspeha morali smo se povući. Sutradan, 26. oktobra, Italijani su Dokupili mrtve i ranjene, potovarili ih na kamione i odstupili ka Priboju. Selo Štrpci nije jedno vreme bilo ničije.

Sa položaja na Bijelim Brdima (gde smo ostali do kraja novembra) organizovali smo česta izviđanja. Jedna grupa boraca, u kojoj sam bio i ja, pošla je oko polovine novembra u pravcu Rudog da ispita gde se sve nalaze Italijani. Išli smo oko dva časa i došli do jednog sela nedaleko od Rudog. Jedna trojka u kojoj sam bio i ja otišla je do prvih kuća da razgovara sa nekim od seljaka koji su povremeno odlazili u Rudo. Došli smo do kuće koja je bila oko 50 metara udaljena od ostalih. Našli smo domaćina i njegovu porodicu. Prosto su nas obasuli molbama da što pre odemo: »Bežite! Italijani ovuda stalno prolaze i svraćaju«. Ne znam da li je prošlo nekoliko minuta, kad nas domaćin ugleda kroz-prozor grupu Italijana koja se približavala dvorištu. Brzo nas je uveo u nedovršenu kuću i šapatom molio da se ne pojavljujemo i ne pucamo, jer bi oni zapalili ne samo njegovu kuću nego i selo. Rekli smo da nećemo pucati ako ne upadnu u kuću. Bilo ih je desetak dobro naoružanih. Ušli su u dvorište i odmah posedali na zemlju. Seljak im je izneo mah

sto (siniju) i počeo redati rakiju, kajmak, sir, hleb. Pošto su se najeli i odmorili, otišli su prema Rudom. Kada smo izašli, seljak je, očigledno raspoložen što se nije ništa desilo, počeo da nam priča kako su ga pitali imali u blizini partizana. Videli smo da često odlazi u Rudo pa nam je dao podatke o Italijanima: da ih u Rudom i okolini ima do 2.000; da su Rudo ogradili žicom, a na svim ulazima imaju bunkere sa mitraljezima; raspolažu tenkovima i topovima. Ponudio nam je hranu, ali je nismo hteli uzeti već smo se zahvalili na datim podacima i otišli u sastav grupe koja je čekala u šumi.

Neposredno pred povratak u četu primetili smo grupu Italijana na mazgama. Došli su na livadu da tovare seno. Odmah smo, raspoređeni iza drveća i ograde, otvorili puščanu vatru na raskomoćene fašiste koji su se razbežali i ostavili odelo i oružje- Odelo smo obukli, oružje potovarili na mazge i poterali ih u četu. Kad smo se približili stražar je alarmirao komandira Ljubičića da »idu Italijani sa mazgama«. Prepoznali su nas tek kad smo im sasvim prišli. Naš dolazak u četu izazvao je veselje, mada nas je komandir Ljubičić kritikovao što se nismo držali određenog zadatka. Italijani su ubrzo posle ovoga često iz Rudog gađali artiljerijskom vatrom po šumi oko Bijelih Brda, očigledno bez tačnih podataka o našim položajima. I o ovoj akciji 3. čete pisala je partizanska štampa u Uzicu.

Pošto je u drugoj polovini novembra došlo do pojačanih borbi i pritiska na našu slobodnu teritoriju, 3. užička četa se sa položaja na Bijelim Brdima prebacila u Vardište i tu ostala nekoliko dana ne slabeći budnost prema Italijanima, ustašama i četnicima (koji su se iznenada pojavili kod Vardišta). Četnici su se stalno vrzmali oko nas, dolazili u dodir sa rukovodiocima naše čete, ne zbog saradnje u borbi protiv okupatora, već zbog špijuniranja. Ali nisu imali smelosti da nas napadnu. Pri našem zadnjem boravku u Vardištu iz Užica je došao Aleksa Dejović koji je u zgradi škole govorio o izdaji Draže Mihailovića, namerama okupatora da napadnu našu slobodnu teritoriju i naporima koji nas čekaju u toj borbi. I već posle nekoliko dana počela je prva neprijateljska ofanziva.

PREKO ZLATIBORA U SANDŽAK

Iz Vardišta smo krenuli u pravcu Zlatibora. Naša četa nije bila u punom sastavu jer je jedan vod (ili desetina) otišao u Užice radi parenja i popravke odela i obuće. (Ovi drugovi više nikad nisu došli u sastav čete). Materijal i robu od vrednosti, što je upućeno iz Užica, sklonili smo u podrum jedne seoske kuće, a onda se uputili preko Zlatibora. U stalnom pokretu smo

3—4 dana. Govorilo se da ćemo se prebaciti na Taru, ali ^o toga nije došlo. Bili smo bez veze sa višom komandom i ostalim jedinicama. Komandir Ljubičić nam je usput objašnjavao novonastalu situaciju, dajući borcima na volju da odluče: hoće li istrajati u predstojećim teškoćama ili će se vratiti kućama Niko javno nije rekao da želi kući, ali su pojedinci usput napuštali četu, pa nas je i bez borbe bilo manje.

Blizu sela Semegnjeva sastali smo se sa nekim našim jedinicama koje su Nemci potiskivali. Obasuti jakom mitraljeskom vatrom neprijatelja pružili smo otpor, ali smo se morali povlačiti dalje. Zaustavili smo se u nekim kolibama. Dalje kretanje su nam otežavali neprijateljski avioni koji su leteli nisko i mitraljirali nas. Sledećeg dana bili smo u selu Šljivovici, gde smo se sastali sa Zlatiborskom partizanskom četom. Dobivši obaveštenje da su se Nemci vratili u Užice, produžili smo prema Dobroselici. Uspostavili smo vezu sa komandom Užičkog partizanskog odreda sastavši se sa Slobodanom Penezićem Krcunom. S njim smo prešli Uvac i stigli u selo Radoinu koje je već bilo puno naših jedinica iz Srbije. Tu smo ostali 2—3 dana, odmorili se i pripremili za nove zadatke. Tu smo čuli da su zaratili Amerika i Japan te su se povećale nade da će ceo svet ustati u borbu protiv fašizma.

Iz Radoine je četa izvršila pokret prema Drenovu, bliže Novoj Varoši koja je bila već slobodna. U Drenovu smo imali dobre položaje prema Bistrici i Prijepolju gde su se nalazili Italijani. Danonoćno smo izviđali i patrolirali. Na brdu Vranjak stalno je bila naša osmatračnica. I pored toga, Italijanima je pošlo za rukom da se jednog dana od Prijepolja provuku mimo neke naše jedinice i dođu u neposrednu blizinu Drenova gde se nalazila naša četa, ugrozivši time deo Vrhovnog štaba NOPOJ koji se nalazio u susednom selu. Pratnja Vrhovnog štaba dala je otpor neprijatelju, a Panta Pantić (pričao mi je posle rata) je upućen u našu četu da je obavesti da što pre napadne Italijane.

Bilo je oko 2 časa popodne. Sneg je bio veliki, vreme hladno, a magla nas prosto obavila. Četa je odmah krenula trčećim korakom. Posle 2 kilometra stigli smo u jednu šumu gde smo po gustoj magli počeli posedati položaj. Italijani su bili u neposrednoj blizini. Otkrili su se pripucavanjem. Borba je odmah počela. U međuvremenu je deo Vrhovnog štaba uspeo da izbegne opkoljavanje. U početku smo uspeli da odbijemo Italijane i da se na svom položaju zadržimo oko 2 časa, kada su nas Italijani obasuli vatrom iz minobacača i brdskih topova. Granate su padale na čitavom prostoru od naših položaja a brda Vranjak i Drenova iza nas. Pritisak je bio veliki. Italijan

su ovladali našim položajima i mi smo se morali povući u Ra-- doinu. Istog dana Italijani su došli u Drenovo. Opljačkali su i zapalili 6 kuća u kojima smo bili u toku dana, mučili seljake i od njih neke streljali. Istog dana uveče došao je drug Tito da nas poseti u jednom zaseoku u okolini Radoine. Večerali smo zajedno i deo noći proveli u razgovoru sa vrhovnim komandantom koji je pohvalio našu četu. Govorio nam je o situaciji na frontovima i značaju naše oslobodilačke borbe. Pričalo se da je drug Tito tom prilikom izrazio želju da naša četa bude uz Vrhovni štab, do čega je kasnije i došlo.

U Radoini i okolini ostali smo još nekoliko dana. Čistili smo teren od četnika koji su ovde vršijali i terorisali pristalice NOP-a. Posle toga je naša četa sa ostalim jedinicama krenula ka Rudom i istočnoj Bosni.

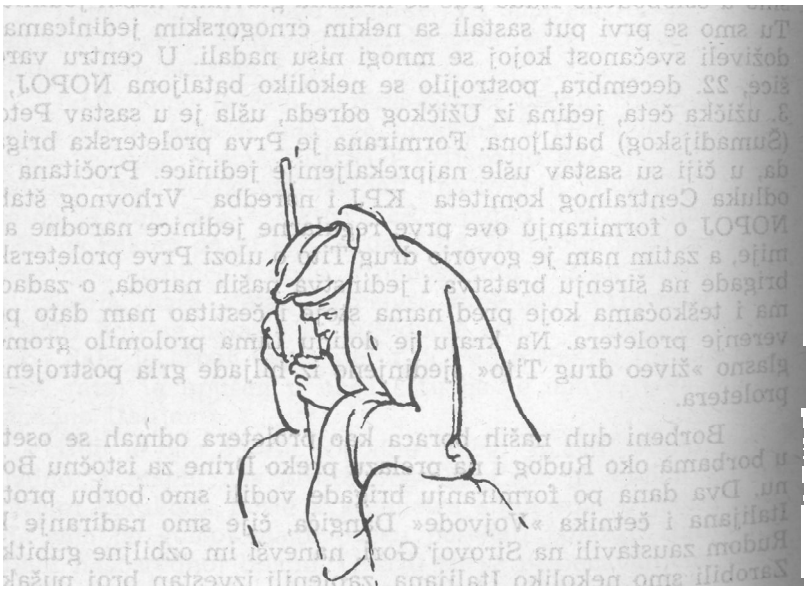
KAO PROLETERI

Na putu za Istočnu Bosnu od 18. do 20. decembra stigli smo u oslobođeno Rudo gde se nalazila glavnina naših jedinica. Tu smo se prvi put sastali sa nekim crnogorskim jedinicama i doživeli svečanost kojoj se mnogi nisu nadali. U centru varošice, 22. decembra, postrojilo se nekoliko bataljona NOPOJ, a 3. užička četa, jedina iz Užičkog odreda, ušla je u sastav Petog (Šumadijskog) bataljona. Formirana je Prva proleterska brigada, u čiji su sastav ušle najprekaljenije jedinice. Pročitana je odluka Centralnog komiteta KPJ i naredba Vrhovnog štaba NOPOJ o formiranju ove prve regularne jedinice narodne armije, a zatim nam je govorio drug Tito o ulozi Prve proleterske brigade na širenju bratstva i jedinstva naših naroda, o zadacima i teškoćama koje pred nama stoje i čestitao nam dato poverenje proletera. Na kraju je dolinu Lima prolomilo gromoglasno »živeo drug Tito« sjedinjeno iz hiljade grla postrojenih proletera.

Borbeni duh naših boraca kao proletera odmah se osetio u borbama oko Rudog i na prelazu preko Drine za istočnu Bosnu. Dva dana po formiranju brigade vodili smo borbu protiv Italijana i četnika »Vojvode« Dangića, čije smo nadiranje ka Rudom zaustavili na Sirovoj Gori, nanevši im ozbiljne gubitke. Zarobili smo nekoliko Italijana, zaplenili izvestan broj pušaka, lučnih bombi i municije. Posle ove borbe 3. užička četa je došla u Rudo, odakle se među poslednjima povukla ka Međeđi. Po snegu i hladnoći maršovali smo duž železničke pruge i noću Prešli na levu obalu Drine preko gvozdenog mosta kod Međeđe. Prenoćili smo sa još nekim jedinicama brigade u zidinama po-

paljenih kuća, pored naloženih vatri, ili pod otvorenim nebom i na velikoj hladnoći. U toku dana smo u sastavu združene kolone izvršili pokret prema Rogatici, sprovodeći oko 300 zarobljenih Italijana. U Rogaticu smo došli kasno uveče. Tu **smo** zatekli i neke četnike »koji su za saradnju u borbi protiv okupatora i ustaša«. Ubrzo su četnici otišli iz Rogatice, a mi **smo** ovde dočekivali novu 1942. godinu.

Milenko GRBIC

PRIPREME ZA USTANAK NA PELJEŠCU

POKRAJINSKA KONFERENCIJA SKOJ-a U SPLITU 1941.

l_J januaru 1941. godine bio sam obaviješten od Iva Morđina Crnog, da će se u Splitu održati Pokrajinska konferencija SKOJ-a za Dalmaciju, kojoj treba da prisustvujem kao delegat skojevske delegacije s Pelješca.

Radi veće sigurnosti otputovao sam najprije u Metković, a iz Metkovića autobusom za Split. Trebalo je da vezu u Splitu dobijem u bifeu »Karaman«, u Marmontovoj ulici. Međutim, u međuvremenu je konferencija bila odgođena, ali zbog teškoća u obavještavanju, mi na Pelješcu nismo to na vrijeme doznali.

Konferencija je bila ponovo sazvana i održana u martu 1941, mislim dvadesetog. Ovoga puta trebalo je da odem na konferenciju kao delegat organizacije SKOJ-a Pelješca i Korčule. Otputovao sam za Split preko Korčule, jer je na parobrodu koji je išao iz Dubrovnika za Split trebalo da se susretnem sa delegatom iz Dubrovnika i da mu dam lozinku za povezivanje u Splitu. Ne znam zbog čega je stvar bila tako organizovana. Delegat iz Dubrovnika je bio na parobrodu, ali je imao samo jedan od dva znaka za raspoznavanje, na osnovu kojih je trebalo da mu pristupim. Držeći se strogo uputstava koje sam dobio, ja mu uopće nisam pristupio. On je ipak uspio da dođe na konferenciju pomoću jednog drugog kanala, a što je značilo kršenje konspiracije, zbog čega je bio kritikovan.

H - Ja sam po dolasku u Split, nakon iskrcavanja sa broda, požurio pred crkvu Sv. Franje i tu šetao s novinama u lijevoj ruci; to je bio znak za raspoznavanje. Nakon nekoliko minuta Prišao mi je jedan drug sa riječima: »Gospodine gdje su Firule?«. Pošto je to bila lozinka, krenuo sam za njim i pratio ga na odstojanju od nekoliko koraka sve do kuće u kojoj se održavala konferencija.

Konferencija je trajala 24 sata, zapravo toliko vremena smo ostali u kući, jer zbog sigurnosti nismo u toku konferencije uopće izlazili. Konferencijom je rukovodila Neda Marović, tadašnji sekretar Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Dalmaciju. Na konferenciji je govorio i Ivo Amulić, koji je tada bio organizacioni sekretar PK KPH za Dalmaciju.

Pošto su svi delegati na konferenciji bili članovi Partije, u Amulićevom izlaganju bilo je stvari koje su se odnosile direktno na rad partijske organizacije na terenu, s obzirom na ozbiljne časove i zadatke koji su tada stajali pred Partijom i našom zemljom. Trebalo je da ta uputstva i direktive prenesemo na teren.

Poslije konferencije trebalo je da ostanem jedan, dan u Splitu da preuzmem ilegalni materijal za Pelješac, Korčulu i Dubrovnik. Mislim da je bilo oko 5 do 6 kg raznih letaka i partijskih materijala. Izgleda da je delegat iz Dubrovnika rekao za sebe da je kompromitiran i zbog toga je trebalo da ponesem i deo materijala namijenjenog Dubrovniku.

Materijale sam dobio ujutro oko 7 časova u jednom bifeu u blizini igrališta »Hajduka«. Pošto ga je bilo mnogo, do Makarske mi je jedan dio nosio delegat iz Makarske. Putovali smo parobrodom »Srbin«, a materijale smo držali oko pasa, dosta nespretno i zaštićeni samo mantilima. Pošto sam u Makarskoj preuzeo i drugi paket, oba sam otvoreno prenio u drugi parobrod, koji je išao za Trpanj i Drače.

Prilikom iskrcavanja u Trpnju za mene je situacija postala kritična. Pošto je vladala velika nestašica u hrani, a pogotovo brašna, ljudi su preko svojih rođaka i prijatelja, koji su živjeli u unutrašnjosti, nastojali da bar nešto nabave, pa je stizalo mnogo paketa od po 2 do 3 kg, koje su pri iskrcavanju pregledali finansi. Na pristaništu u Trpnju parobrod su sačekala tri finansa i prilikom iskrcavanja pregledala svaki paketić posebno. U takvoj situaciji iskrcao sam se bez paketa. Njih sam ostavio na brodu, na stolu u prostorijama I razreda. Pošto l'e parobrod preko noći ostajao u Trpnju, kasnije sam se vratio i uzeo materijal. Kako nisam imao ni kofer ni tašnu, nosio sam ga onako otvoreno u ruci. Idući prema gostionici »Miljak«, iznenada sam primijetio kako mi idu u susret dva finansa, koja su vršila kontrolu pri iskrcavanju. Srećom, na mene nisu obratili pažnju. No, komplikacije su se nastavljale. Na ulazu u gostionicu, za prvim stolom susreo sam onog trećeg finansa, ali i to je prošlo bez posljedica. Najteže mi je, pak, bilo dok sam u gostionici večerao. Oba paketa stavio sam na jedan stolić do svog stola. Ali, gostionica se brzo napunila vojnicima koji su putovali u razna mjesta na Pelješcu, jer je bila prog-

lašena opća mobilizacija. Tako je i stolić, na kojem su bili moji paketi, morao biti upotrijebljen. Slučaj je htio da baš za taj stol sjedne komandir žandarmerijske stanice u Trpnju s još trojicom vojnika. Komandir je bio pijan i u toku razgovora nebrojeno puta je mlatnuo šakom po stolu i po onim paketima. Postojala je opasnost da pukne omot, a također nije bilo pogodno ni uzeti ispred njega pakete. U zgodnom momentu ipak sam uzeo materijal i otišao.

Dalje do Sresera nije bilo poteškoća i naredne večeri dio materijala koji je bio određen za Korčulu i Dubrovnik, preuzeo je od mene Ivo Šeparović na putu Janjina — Sreser, na mjestu zvanom Potočina. Tako su ilegalni materijali krenuli dalje, ka svom odredištu.

Poslije napada Nijemaca na SSSR, pojačan je teror i pritisak ustaških i okupatorskih vlasti i na Pelješcu. Trebalo je očekivati i hapšenje pojedinih rukovodećih drugova.

Raspravljajući o toj situaciji na sastanku sa drugom Ivom Morđinom Crnim, odlučeno je da 6 članova KP odu u Split, gdje će se staviti na raspolaganje Pokrajinskom komitetu. Ova odluka je bila bazirana na pogrešnoj ocjeni u pogledu trajanja rata. Mi smo vjerovali da će Rusi brzo »slistiti« Nijemce i da je red da i mi kao komunisti damo svoj doprinos i stavimo se na raspolaganje Partiji tamo gdje će joj biti najpotrebnije. Među drugovima koji su imali da idu u Split bio sam i ja. Morđin i Mirko Mratović su otišli preko Korčule, a ja sam otputovao parobrodom iz Drača za Split. Jozo Rusković je kasnije krenuo preko Korčule, ali je tamo bio uhapšen. Ostala dva druga nisu uopće otputovala.

Po dolasku u Split susreo sam Morđina koji mi je saopćio da po odluci PK treba da se vratimo na Pelješac i nastavimo sa radom i djelovanjem na terenu dok postoje mogućnosti a ukoliko rad bude nemogućan i zaprijeti opasnost od hapšenja, da odemo u partizane. Meni je dao zadatak da ostanem još dva dana u Splitu, jer je trebalo da Pokrajinski komitet pripremi jedan letak na italijanskom jeziku, a zatim ga rasturiti među italijanske vojnike u Dubrovniku i Boki Kotorskoj. Letke sam dobio u ugovoreno vrijeme, a predala mi ih je jedna drugarica (mislim Šegvić) negdje u blizini postolarske radnje jednog druga, kojemu je bilo ime Ivan.

U međuvremenu, Morđin je organizovao da me netko sačeka na parobrodu u Trpnju i da se ukrca na parobrod do Crkvica, a u toku tog putovanja trebalo je da mu predam letak. Sačekao me je Ivo Milošević iz Pijevičina, preuzeo letak i produljio do Dubrovnika.

STVARANJE PARTIZANSKOG LOGORA I ODREDA NA PELJEŠCU

Nakon povratka iz Splita i uputstva koje smo dobili od Pokrajinskog komiteta, počeli smo ubrzano raditi na pripremama za stvaranje partizanskog logora, odnosno formiranju partizanske čete. To je zahtijevala i situacija u kojoj su se našli neki naši drugovi iz Neretve. Naime, poslije nekih izvršenih akcija na terenu u donjem toku Neretve, Nedeljko Đuračić, Ivan Dragobratović, Mate Babić i još neki pobjegli su i sklonili se na Pelješac u predjelu zvanom Bezemlje.

Bilo je to koncem avgusta ili početkom septembra, kada je k meni došao Ivan Dragobratović i obavijestio me da se nekoliko drugova iz Neretve prebacilo na Pelješac; on i Nedeljko Đuračić su se trenutno nalazili u šumi nedaleko od moje kuće. Dakle, trebalo je obezbijediti njihovo prihvatanje.

Ovakva situacija i naši zadaci na Pelješcu zahtjevali su ubrzani rad na organizaciji partizanskog logora, odnosno odreda. Taj ubrzani tempo zahtijevala je i činjenica da je NDH počela pozivati u domobranstvo, pa je trebalo mladiće odvraćati da ne idu u domobrane, a istovremeno organizirati i osigurati njihovo prihvatanje s naše strane.

Dogovoreno je da se osnuje partizanski logor u Sreseru, na mjestu zvanom Brajinac, na samoj obali mora. Mjesto je bilo zgodno i zbog održavanja veza sa Neretvom i Makarskim primorjem.

Pored Neretljana, u septembru su počeli pristizati i drugovi sa Pelješca, tako da je početkom oktobra 1941. bilo u logoru dvadesetak partizana. Od oružja bio je jedan puškomitraljez, nekoliko vojničkih i lovačkih pušaka, te nekoliko pištolja i bombi. S obzirom na pomanjkanje svakog iskustva, trebalo je savladati mnogo poteškoća da bi se obezbjedili ishrana, život i rad u logoru.

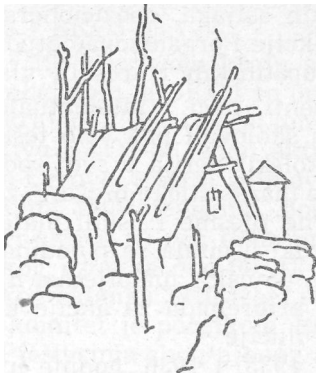
U oktobru je bio nabavljen radio-aparat, kojega su Morđin, Jurović i Matić oduzeli i prenijeli iz Orebića.

S obzirom da se broj partizana stalno povećavao, to je zahtijevalo i češće veze sa logorom, pa nije bilo lako da se za duže vrijeme mjesto logora održi u tajnosti. Kada smo osjetili da opasnost za logor postaje neposredna, donijeta je odluka da se on premjesti u Bezemlje. Tu je bio odštampan proglas Pelješkog partijskog komiteta u vezi sa proslavom oktobarske revoulucije. Proglas je otkucan na pisaćoj mašini u logoru, a umnožen na šapirografu u Kotarskom sudu u Orebiću, preko jednog našeg druga, mislim Branka Marinčevića. To je bio ujedno i prvi pisani dokument iz NOB-a na Pelješcu.

Kako je mjesto gdje se logorovalo u Bezemlju bilo izolirano i prilično nepodesno, a pošto su i stvoreni uvjeti za organizovanje i održavanje logora i na drugim mjestima, koncem 1941. rasformiran ie ovaj logor, zapravo stvoreno je više logora sa manjim grupama na raznim mjestima.

U drugoj polovici decembra 1941. godine (mislim da je to bilo 21. ili 22. decembra), održano je jedno savjetovanje u jednoj kućici kraj Potomja. Na ovom sastanku bili su prisutni drugovi koji su već živjeli u ilegalnosti i članovi Partije koji su još legalno živjeli i radili na terenu. Na tom skupu bio je oformljen Pelješki partizanski odred, odnosno partizanska grupa je proširena određenim brojem drugova, koji su još živjeli legalno ili poluilegalno na terenu. To je bila, u stvari, Pelješka četa, koja je bila podijeljena na nekoliko desetina. Za komandira je izabran Nikola Bojanović Kadija. Tako je Pelješac u 1942. godinu ušao sa formiranim partizanskim odredom, ali još uvijek bez borbenih iskustava, bez oružanih akcija.

Ante KUCER GANDI

PJEŠIVAČKA ORGANIZACIJA SKJ-a PRIJE I U TOKU TRINAESTOJULSKOG USTANKA

Iako je bila jedna od manjih crnogorskih opština (prije rata je imala oko 500 birača), ipak je organizacija SKOJ-a uoči trinaestojulskog ustanka, na području Pješivaca, imala oko 60 članova. Ako se tome doda i 39 članova KPJ i priličan broj odanih simpatizera, onda je jasno da je to bila jaka snaga koja je mogla da utiče na cjelokupnu društvenu i političku aktivnost stanovništva ovog kraja i da oko sebe okupi stotine pomagača, zapravo većinu stanovništva, a u prvom redu omladinu.

Nema sasvim sigurnih podataka kada je u Pješivcima formiran prvi aktiv SKOJ-a, ali se zna da je u selu Cerovu još 1935. godine organizovano djelovala grupa aktivista. Ovaj vjerovatno prvi aktiv SKOJ-a na području opštine, pod rukovodstvom članova Partije i uz podršku jednog broja tradicionalno buntovnih pješivačkih seljaka, opozicionera i naprednih ljudi, pripremao je česte akcije i organizovao otpor protivu ondašnjeg režima, žandarma, opštinskih i sreskih vlastodržaca.

Napredni studenti, đaci i intelektualci, koji su se zbog siromaštine većinom školovali pod vrlo teškim uslovima, dolazili su za vrijeme školskih ferija u svoj rodni kraj i tom prilikom donosili ilegalne marksističke brošure, zabranjene napredne knjige, revolucionarne pjesme i ostali materijal. Ta literatura išla je od ruke do ruke i čitala se pojedinačno i u grupicama, tako da se omladina, pa čak i maloljetna, njome oduševljavala, odgajala i teoretski pripremala za akcije"koje su je očekivale u danima velike revolucije.

Već u periodu 1935. i 1936. godine u skoro svakom selu opštine osjećala se aktivnost nekoliko članova KPJ, istaknutijih i bistrijih seljaka, koji su bili glavni organizatori seoskih skupova. A ovi skupovi, iako organizovani pod vidom seoskih kola, sijela ili sportskih takmičenja, u stvari su imali politički ka-

rakter, jer su se smišljeno i organizovano pretvarali u otpor protivu ondašnjeg režima i korišćeni su za širenje borbenog duha i revolucionarnih ideja. Pjesme o španskim borcima i dobrovoljcima omladina je na raznim seoskim i drugim skupovima masovno pjevala, često i onda kada su se žandarmi nalazili u neposrednoj blizini, ili kada je postojala opasnost da stignu njihove patrole. Zahvaljujući takvom radu, ovaj mali broj članova Partije i grupa skojevaca u Cerovu uspjeli su da uspostave čvrstu vezu sa ostalom omladinom na čitavom području Pješivaca, tako da su i njihove akcije bile masovnije i organizovanije.

Kada je prema instrukcijama MK KPJ Nikšić, koje je dobio i sproveo Blagoje Marković, trebalo iz Pješivaca uputiti pet drugova-dobrovoljaca u Spaniju već na prvom sastanku u selu Cerovu javilo se šest dobrovoljaca: Đorđije Premović (rukovodilac grupe), Nikola Lješković, Vojislav Skuletić, Vojislav Đurović, Mitar Magovčević i Milan Kontić. Zbog ograničenog broja traženih dobrovoljaca, ova akcija se nije mogla proširiti na čitavu opštinu. Pripreme za njihov odlazak izvršene su u kući Đorđija Premovića, a o njihovom snabdjevanju i opremi za put brinula se Kosa Lješković, koju su žandarmi zbog toga kasnije hapsili, saslušavali i maltretirali. Međutim, kao što je poznato, ovi drugovi nijesu uspjeli da se prebace u Španiju zbog toga što su sa ostalom grupom crnogorskih dobrovoljaca uhvaćeni kod Bara prije nego što su se ukrcali na brod.

Pomoć za španske borce na području čitave opštine davali su u priličnoj mjeri neorganizovani seljaci i mlađe i starije domaćice, a da i ne govorimo koliko su na ovome bih angažovani članovi Partije i SKOJ-a.

U toku 1937. i 1938. u ovom kraju se nastavlja još masovniji rad među omladinom, a SKOJ se organizaciono proširio i učvrstio. Tako su krajem 1938. i početkom 1939. u Pješivcima formirana četiri aktiva SKOJ-a: jedan aktiv za sela Stubicu i Poviju, drugi za selo Cerovo, treći u Drenovštici i Milojevićima, a četvrti aktiv u selima Vitasojevićima, Bogmilovićima, Selištu i Zagorku. Ova četiri aktiva su već 1940. imala oko 40 članova, a uoči trinaestojulskog ustanka oko 60. U periodu od 1938. pa sve do trinaestojulskog ustanka SKOJ-em rukovodi Nikola Lješković. Pokrajinski komitet je početkom 1939. pohvalio partijsku organizaciju u Pješivcima zbog njenog aktivnog rada među omladinom, omasovljenja SKOJ-a i uspješnog političkog rada na terenu.

Iako je u to vrijeme kriterijum za prijem bio vrlo oštar, jer su u SKOJ primani samo najaktivniji omladinci i omladinke, ipak je organizacija SKOJ-a u Pješivcima imala priličan

broj članova. Prije konačne odluke o prijemu svaki kandidat je morao uspješno da izvrši niz zadataka, bilo da se radilo o učešću u demonstracijama u Nikšiću, o kurirskoj službi, davanju i sakupljanju priloga za pohapšene komuniste i ostale progresivne ljude, i tome slično.

Aktivi su redovno održavali radne i teoretske sastanke. Na radnim sastancima se referisalo o izvršenju postavljenih zadataka i davani su novi zadaci. Svaki koji ne bi izvršio postavljeni zadatak uziman je na odgovornost, i to vrlo oštro. Izricane su i kazne, ali su isključenja bila vrlo rijetka, zato što su u SKOJ primani unaprijed pripremljeni omladinci i omladinke. Na sastancima, a pogotovo prilikom prijema novih članova, bilo je riječi o liku skojevca, njegovoj odanosti i aktivnosti, o odnosu prema omladini, porodici itd. Sve pojave malograđanštine bile su vrlo oštro kritikovane.

Teoretski sastanci su redovno održavani u skrivenim mjestima, najčešće preko dana zbog toga što je na njima trebalo čitati i prorađivati razne materijale, a i zato što je noćne sastanke bilo teže organizovati. Na ovim sastancima je uglavnom prorađivano ono što se moglo dobiti iz: istorije KPJ, pojedine glave Istorije SKP (b), »Ekonomski razvitak društva« od Segala, »Gvozdena peta«, »Mati« i slično, zatim razni proglasi i leci na čijem su rasturanju i širenju naročito angažovani skojevci. Uoči Prvog maja i oktobarske revolucije, a često i u drugim prilikama su sva javna i istaknutija mjesta, pa, čak i zgrade opštine i žandarmerijske stanice, osvitali izlijepljeni raznim revolucionarnim lecima, proglasima i parolama. Prvi maj je dočekivan paljenjem vatre na svim okolnim brdima.

Forme rada među omladinom bile su raznovrsne i bogate. Da bi se održalo neko političko predavanje, rukovodstvo Partije i SKOJ-a je koristilo fudbalske utakmice, izlete, priredbe i slično. U agitacione svrhe naročito su korišćene represalije vlasti protivu naprednih ljudi u pješivačkom kraju, Nikšiću, Podgorici, Cetinju, ili u ma kom drugom mjestu širom naše zemlje. Omladina je davala oduške svom revolucionarnom buntu što je u svakoj prilici nastojala da izigra i izloži podsmjehu pristalice režima, žandarme i poznate jerezovce. Za ovo su naročito bili pogodni razne starinske igre i seoska kola u koje su i oni uvlačeni. Omladina je često pripremala razne komade, skečeve i »vrapce« na kojima se masovno okupljala ne samo ona već i ostali narod. »Vrapci« i druge pjesme su obično pisani radi izigravanja i raskrinkavanja izrazitih pristalica režima. Nije bilo ni jednog skojevca, a gotovo ni omladinca, koji u to doba nije napamet znao stihove: »Kroz Višegrad teče Drina, žandarm viče studentima: bre kamenje brže nosi da te kundak ne pokosi«-

Ili recimo, prilikom raznih skupova, slava, u kolima i na zborovima za vrijeme izbora, javno je pjevana poznata opoziciona pjesma: »Na dalekom Drinom polju cmili radnik u nevolji, željan hleba, željan vode, željan pravde i slobode.. .«. Isto tako su među omladinom bile vrlo omiljene i često pjevane pjesme 0 ubistvu Mirka Srzentića na Beogradskom univerzitetu, zatim »Crven je Istok i Zapad« ... i druge.

Prilikom dolaska Milana Stojadinovića u Nikšić 1938, skojevci iz Pješivaca su se masovno odazvali pozivu Partije i organizovano učestvovali u demonstracijama, bez obzira što su žandarrnerijske patrole krstarile kroz sva sela opštine i što su najistaknutiji i najsumnjiviji drugovi pohapšeni, ili držani pod prismotrom. Partija i SKOJ su uspjeli da organizuju masovno učešće naroda ove opštine u demonstracijama. Pješivački skojevci i ostali napredni omladinci su aktivno učestvovali i na uklanjanju parola, transparenata i natpisa dobrodošlice, koje su žandarmi i pristalice režima postavljali duž ceste u čast dolaska Milana Stojadinovića.

Slično je bilo i prilikom organizovanja demonstracija u toku predizborne kampanje 1938. godine. Tada su se u Pješivicama u toku 24 sata prikupili svi činovi Partije i SKOJ-a i oko stotinu omladinaca i uspjeli da stignu u Nikšić i aktivno učestvuju u demonstracijama, koje su u gradu bile pripremljene. Mnogi od njih su toga dana učestvovali i u otvorenim tučama s naoružanim žandarmima. Pored toga, prilikom izbora 1938, u Pješivcima je skoro onemogućeno kandidatima režimskih partija da održavaju svoje agitacione zborove, jer su uvijek dočekivani protestima, a vrlo često ispraćeni kamenjem, lupanjem u kante i slično. Iako je na sam dan izbora u Bogetićima prisustvovao veći broj žandarma, ipak su pojedine grupe birača dolazile na biralište s pjesmom: »Srušićemo staru vladu i ministre koji kradu«, a u narodnom kolu je masovno pjevano: »Ovo kolo što se kreće za Jerezu glasat neće«. Crvene mašne, marame i puloveri toga dana bili su vrlo brojni. Čak ni pucnjava iz sakrivenog oružja nije bila rijetka. Očigledno je da žandarmi nijesu bili u stanju da spriječe ogromno opoziciono raspoloženje, niti da pohvataju vlasnike oružja i organizatore demonstracija, a u prvom redu zbog toga što su opozicione snage 1 neraspoloženje prema režimu bili vrlo jaki.

U toku 1939. i 1940. partijska i skojevska organizacija su češće priređivale zajedničke izlete pješivačke omladine na Zeti, Oranom dolu, Buavicama i drugim mjestima. Takve izlete i zborove često je zajednički organizovala omladina iz Pješivaca i Vražegrmaca. Ovi skupovi su imali potpuno političku sadržinu. Zbog toga su vješto kamuflirani održavanjem raznih

sportskih igara i takmičenja, pošto ih je redovno pratila policija sa po nekoliko žandarmerijskih patrola. Na njima su redovno održavana razna predavanja: o političkoj situaciji, o Sovjetskom Savezu, o međunarodnom radničkom pokretu, tumačene su i prenošene razne akcije radničke klase i Partije u našoj i drugim zemljama, čitani su razni leci i proglasi. Na ovim zborovima najčešće su govorili: Radojica Mijušković, Dobroslav Perunović Dedo, Aleksa Damjanović i Mirko Stanišić. Od većeg broja ovakvih skupova najviše se sjećam onih na Glavi Zete i kod Kerepa na Zeti. U toku samih govora stigle su pojačane žandarmerijske patrole s bajonetima na puškama. Žandarmi su namjeravali da onemoguće i razbiju ove skupove. Međutim, revolt prisutnih bio je vrlo energičan. Omladina je bila spremna i na fizički obračun, tako da su se žandarmi povukli bez intervencije, a zbor je nastavljen. Očigledno, bili su nemoćni, a bilo je čak i takvih slučajeva da su — pod pritiskom organizacija i grupa aktivista — iz same stanice puštali pojedine privedene i uhapšene drugove koje su namjeravali da pod stražom sprovedu u Nikšić.

U ovom periodu skoro javno je sakupljan prilog u novcu i materijalu za pohapšene članove Partije i ostale napredne ljude, kao na primjer: za zatvorenike u Nikšiću, u Bileći, za španske borce u Francuskoj i slično. Skojevci i mnogi drugi omladinci su radili na putevima ili tucali šoder da bi na taj način zaradili novac i dali prilog. Tako se među omladinom sve više razvijalo neraspoloženje i mržnja prema ondašnjem režimu, a u isto vrijeme su suzbijane, a ponegdje i uspješno likvidirane, razne razmirice i svađe između omladine i pojedinih bratstava i sela. Takvim zbližavanjem omladina se u sudbonosnim danima pripremala za jedinstvenu akciju.

Zahvaljujući ovako intenzivnom radu i masovnosti Partije i SKOJ-a pješivačka omladina je dočekala aprilske događaje potpuno spremna. Poslije napada Njemačke na Jugoslaviju, skojevci su se masovno javljali da kao dobrovoljci idu na front, naročito prema Albaniji gdje su se tih dana vodile borbe. Samo jednog dana na Bogetićima se našlo 70 drugova, među kojima jedan broj članova Partije i kandidata, koji nijesu mobilisani, iako su bili vojni obveznici. Ostali su bili članovi SKOJ-a i napredniji omladinci. Tražili su da se upute na front prema Albaniji, ali do toga nije došlo zbog kapitulantskog stava viših vojnih starješina.

Pošto je partijska organizacija u danima kapitulacije bivše jugoslovenske vojske, preko SKOJ-a prenijela zadatak da se sakriva i čuva oružje i ratna oprema, uspjelo se da se prikupe i

prikriju prilično velike količine oružja i municije, jer ga je na području Pješivaca bilo dosta ostavljenog i napuštenog.

Poslije kapitulacije nastavljen je vrlo intenzivan rad. Skojevci su, po direktivi partijske organizacije, održali nekoliko širih sastanaka s omladinom, na kojima je govoreno o političkoj situaciji, o predstojećoj borbi i potrebi sakupljanja i čuvanja oružja. Tako je u prvim danima ustanka borcima razdijeljeno oružje i municija koje je bilo prikriveno u dva skloništa.

Pored ovoga, na sastancima skojevaca iz nekoliko aktiva dolazili su i članovi Okružnog i Sreskog komiteta SKOJ-a, a najčešće Božo Vučinić i Veljko Milatović, koji su, pored prenošenja uputstava i direktiva za rad SKOJ-a, održavali i razna politička predavanja.

Uoči 13. jula 1941. godine 60 članova iz četiri aktiva SKOJ-a u Pješivcima uključeno je u gerilske odrede koji su formirani još prije napada Njemačke na Sovjetski Savez. U odredima se vrlo intenzivno izvodila vojna obuka i omladina se vježbala u rukovanju oružjem. Održan je i jedan kraći bolničarski kurs s naprednijim omladinkama.

Iako su mnogi skojevci bili vrlo mladi — skoro još djeca, ipak im to nije smetalo da se u prvim borbenim okršajima s neprijateljem, po hrabrosti i neustrašivosti, izjednače sa svojim starijim drugovima, iskusnijim ratnicima. Oni su bili među prvima kada je trebalo napadati žandarmerijsku stanicu i kolone italijanskih kamiona, kada se rušila cesta, kidale telefonske žice i kad je grudima i puškom trebalo dočekati daleko nadmoćnijeg neprijatelja bilo iz pravca Nikšića ili danilovgradskog italijanskog garnizona.

Partijska organizacija u Pješivcima je potpuno spremna dočekala trinaestojulski ustanak 1941. Po pećinama i kamenjarima čekale su stotine sakrivenih pušaka, zakopanih bombi i zazidanih puškomitraljeza. U dva skloništa — u selu Poviji-Trubasinu i između sela Selišta i Bogmilovića — nalazio se dio sakrivenog oružja i municije: 2 teška mitraljeza, 2 puškomitraljeza, oko 80 pušaka, oko 5000 metaka i 250 ručnih bombi.

Još prije napada Njemačke na Sovjetski Savez bilo je formirano šest gerilskih odreda, jačine oko 120 boraca, u koje su, pored članova Partije, svrstani skojevci i napredniji ljudi s područja opštine. Jedan odred formiran je u Stubici i Poviji, dva u Cerovu, jedan u Drenovštici i Milojevićima, jedan u Zagorku i Selištima i jedan za sela Bogmiloviće, Vitasojeviće i Curčiće. Iako su pripadnici odreda još uvijek boravili kod svojih kuća, oni su u stvari živjeli vojničkim životom i svakog mo-

menta bili spremni da na prvi zov Partije zauzmu svoja borbena mjesta u odredima.

Vojne vježbe i obuka omladinaca u rukovanju oružjem i njihovo upoznavanje s načinom ratovanja bili su tih dana svakodnevna pojava u pješivačkim selima. Borci su se često i noću okupljali, jer se osjećalo da nije daleko trenutak kad će stupiti- u borbu. I on je ubrzo, 13. jula, došao.

U Bogetićima su 14. jula prvi rafali iznenadili Italijane i žandarme, tako da su se predali bez većeg otpora. Pored 6 italijanskih vojnika i 10 žandarma koje su zarobili naši borci, zaplijenjeno je oko 120 pušaka, 1 puškomitraljez, 6 pištolja i prilična količina bombi i municije. Osim toga, uništena je arhiva koju su »vjerni« žandarmi sačuvali i predali okupatoru, a u kojoj su se nalazila imena najistaknutijih komunista i političkih ličnosti ovoga kraja. Skoro u isto vrijeme zapucale su i puške sa Krsta iznad Bogetića. Nekoliko gerilaca iz Povije i Stupice napalo je iz zasjede na cesti italijanski kamion koji je išao od Nikšića u pravcu Danilovgrada. Zarobljeno je 6 i ubijen 1 italijanski vojnik.

Rafali su raznijeli vijest. Jeka je naišla na odjek. Kopači na njivama su prekinuli kopanje, kosci su pobacali kose, a čobani napustili krda ovaca. Komšije i poznanici se dozivaju. Na brzinu se vade i čiste sakrivene puške. Na opasače se stavljaju bombe. Borci se iskupljaju po svim selima i žure na položaj.

Pošto se ranije formiranim gerilskim odredima priključilo skoro sve što je tog dana bilo sposobno za nošenje oružja, formirane su čete, a od ovih 1. pješivački partizanski bataljon. Položaji su posjednuti, a na istaknutijim mjestima oko ceste se kopaju zakloni. Duž komunikacije Danilovgrad —- Nikšić iskidana je telefonsko-telegrafska linija. Porušena je cesta na: Pandurici, Krstu, u Koritima, Lipovici, Obodu i Žutoj gredi. U tom momentu pješivačka opština bila je slobodna.

Petneastog jula od Nikšića je krenula kolona od nekoliko kamiona krcatih karabinijerima u pravcu naših položaja na Pandurici, koje smo utvrđivali u toku prošle noći, jer smo očekivali italijanski napad s te strane. Osmatrači su javili da se kolona približava. Sve čuke na Pandurici su posjednute. Borci su spremni. Prve zasjede su propustile čelne kamione, kako bi čitava kolona upala u klopku. Tako je i bilo. Na vrhu Pandurice, brektanje motora zaglušile su eksplozije bombi. U žestokoj borbi koja je trajala nepun sat ubijena su i zarobljena 23 italijanska vojnika i oficira, uništen je jedan neprijateljski kamion i zaplijenjena su dva teška mitraljeza, zatim jedan puškomitraljez, veća količina pušaka, bombi, pištolja i municije.

Ali, u ovoj našoj prvoj pobjedi imali smo i prve žrtve. Na mjestu borbe ležali su smrtno pogođeni mladi skojevci Nikola i Radomir Magovčević, dva rođena brata, sa stisnutim pe
cama pored slepoočnica, dok su još dvojica drugih ranjeni.

Za to vrijeme grupa pješivačkih partizana napala je itali-
I janski aerodrom u Slivlju blizu Careva mosta i u prvom naletu ubila i zarobila 10 italijanskih vojnika. Partizani su zaplijenili 17 izviđačkih aviona, koji su nakon nekoliko dana, djelimično uništeni, ponovo pali neprijatelju u ruke.

Italijani su artiljerijom iz Nikšića skoro neprekidno tukli Panduricu i Planinicu, dok su avionima bombardovali i mitraljirali ne samo položaje na Pandurici, Planinici i Slivlju, nego i cestu u pravcu Bogetića odakle je dolazila smjena našim jedinicama na položajima.

Narednih dana slijedili su novi manji ili veći napadi s jedne i druge strane sve do kraja jula, kada su jake italijanske snage jednovremenim nastupanjem od Danilovgrada i Nikšića uspjele da se povežu i ovladaju komunikacijom Nikšić — Danilovgrad.

To su bili prvi okršaji i prva kaljenja, u kojima su borci ovog kraja polagali i položili ispit vjernosti svojoj zemlji i svojoj Partiji.

Velizar PERUNOVIĆ

SA CANKARJEVIM BATALJONOM U NOVU 1942. GODINU

Posleđnjeg dana 1941. godine Cankarjev bataljon nalazio se na Mohoru u Selskoj dolini. Stab bataljona formirao je grupu od 12 boraca sa zadatkom da pođe i minira železnički most **na** Besnici, kod Kranja. U tu grupu određen sam ja, moj brat Janez i Pavle Inglič, kao mitraljeska trojka. Pored naše grupi je dodeljena još jedna trojka, ali se ne sećam više koji su je drugovi sačinjavali. U grupi su bili takođe Franc Biček i naš vodnik Rudi Robnik. Biček je dobro poznavao put i teren, dok je Robnik bio majstor za miniranje i uopšte za sabotažne akcije.

Sa Mohora smo krenuli 31. decembra nešto pre pada mraka. Pored svog prtljaga grupa je morala da nosi još dva sandučića eksploziva za miniranje. Put nas je vodio kroz šumu, no ipak smo išli dosta brzo. Kad smo stigli do Besnice, poslata su dva borca na izviđanje u selo, a mi ostali smo ih čekali. Bilo je veoma hladno. Po kućama u selu dugo su bila zapaljena svetla, jer je bilo novogodišnje veče. Kad su se izviđači vratili, obavestili su nas da će prvi teretni voz proći tek oko 1 cas posle ponoći i da treba do tada čekati. Mitraljeske trojke posle su u zasedu, a ostali ispod mosta, gde su postavili eksploziv. Kad je s miniranjem bilo završeno, morali smo još dugo da čekamo. Smrzavali smo se. Noć je bila vedra, pa smo ima» dobar pregled na prugu, drum i selo. Konačno je stigao i voz i iz pravca Kranja. Napeto smo čekali njegov nailazak na most i eksploziju. Međutim, kad je voz prednjim krajem naišao na most začula se mukla, ali slaba tutnjava, pojedini vagoni podizali su se u vis, no ipak sa šina nisu sleteli. Bilo je dosta buke ali je voz ipak produžio dalje. Most je samo napukao, no n j se srušio. Miniranje nije usnelo. Svi smo bili potišteni i ner položeni. Tražeći uzrok slabog dejstva, došli smo do zakljuc da je eksploziv bio vlažan.

Krenuli smo, za većinu od nas u nepoznatom pravcu. Išli smo širokim i neravnim zamrznutim putem. Ja sam, kao pomoćnik mitraljesca, pored svoje opreme morao da nosim i sanduk municije za mitraljez, što me je veoma zamorilo. Ne znam kuda smo sve pešačili, dok nismo ujutro u 7 časova stigli ispod jedne pećine (kasnije je nazvana »Bičkova pećina« — »Bičkova skala«). Tada sam prvi put prošao ovim putem. Pošto smo bili veoma umorni, zatražili smo da se tu odmorimo. Posedali smo duž puta u sneg i odmah zaspali. Budan je ostao jedini Biček i činilo se da se on najmanje zamorio. Odmarali smo se svega 15 minuta, a onda smo produžili prema selu Dražgoše.[1] Primetio sam da je u toku noći stigao u selo ceo naš bataljon. Baš u to vreme u selo je stigla i grupa koja je dan ranije naveče pošla u ekonomsku akciju u Dobravu. Naša se grupa rasformirala i svako je otišao u sastav svoje jedinice. Vratio sam se u svoju, Jelovičku četu.

Naš se vod smestio u osnovnoj školi. Već sam 8 dana bio u bataljonu, a još se nisam sreo sa starijim bratom Vinkom koji je bio u 1. četi. Odlučio sam da ga, sa bratom Janezom, potražim još pre doručka. Propitali smo se gde se nalazi 1. četa. Konačno smo ga našli u delu Dražgoša koji se zove Na Pečeh. U toku noći bio je u akciji u Dobravi, pa je cela grupa spavala čvrstim snom u jednoj štali. Ispričao nam je gde je sve do sada bio s partizanima, da je sada mitraljezac i da mu je dobro poslužio vojni rok koji je završio pre godinu dana. Ostavili smo ga u nadi da ćemo se još videti.

Otpočeo je normalan vojnički život, ispunjen obukom i službom. Odlazili smo u patrolu prema selu Rudnom i prema Novakovom. Na stražu sam odlazio u blizinu mesnog groblja, ali je naš vod davao stražu i na Jelenšče. Više puta* dopodne **imali** smo vojnu nastavu na severnoj strani groblja. Nastavu je **izvodio** Ljubomir Marinović Gašo, rodom Bosanac (živeo je u Gorenjoj Vasi, odakle je i pošao u partizane). Na terenu smo vežbali kako treba jurišati, kako potražiti zaklon, kako se pre**bacivati,** puziti itd. S ooisom naoružanja upoznavali smo se u školskim prostorijama, gde smo imali i ležišta. Držana je i politička nastava, a i sastanci s narodom. Bio sam prisutan na mitingu u Prosvetnom domu, gde je govorio član CK KPS Stane Žagar. Njegov govor smo kasnije više puta analizirali. **Naročito** je bilo interesantno što nam je pomoću brojki dokazivao kako će nemačka vojska u bliskoj budućnosti propasti, u sta smo i mi verovali. Umeo je da nas uveri u blisku pobedu nad fašistima. Među nama je uživao veliki autoritet i svi smo

[1] Pfran'' Selo Dražgoše u Gorenjskom nalazi se oko 14 km zapadno od

ga poštovali. Isto tako načinio je veoma dobar utisak na nas i komandant bataljona, Jože Gregorčič. Jaku Bernarda smo svi smatrali za dobrog komandira, iako su pojedinci pokušavali da umanje njegov ugled jer, navodno, kao bogat čovek ne može biti »naš«. Ponekad smo i Pečnika rado slušali.

Vodnik našeg voda bio je Rudi Robnik iz Žabje Vasi. U njega smo imali puno poverenje, jer je bio poznat kao sposoban i vanredno hrabar mladić koji se već istakao u sabotažama u Poljanskoj dolini pre nego što je stupio u partizane. Bio je dobar skijaš i sportista. U našoj desetini desetar je bio Vinko Oblak iz Gornje Vasi. Pored njega, koliko se sećam, u desetini su još bili: Pavel Inglič (koji je kasnije dobio ime Bar), moj brat Janez i ja, (to je bila mitraljeska brojka), zatim Dušan Jan, Jože i Tine Peternelj, Viktor Osredkar, Ljubomir Marinović Gašo i Jože Novak iz Dolenjih Brda.

Za dolazak Nemaca u Selšku dolinu kao i da nameravaju da izvrše napad na Dražgoše doznali smo tek ujutro 9. januara. Naša desetina je posela položaje u šumi severozapadno od Dražgoša. Položaj se protezao od strmih padina Jelovice do puta koji iz jaruge vodi prema Rudnu i kojim se može doći od kuće seljaka Novaka. Prvog dana naša desetina nije vodila borbu, dok je desetina niže nas, duž puta, već prvog dana imala sudar sa Nemcima koji su na skijama pokušali da prodru u Dražgoše. Nemačka jedinica bila je odbačena. Sećam se da je vodnik Robnik na skijama obilazio položaj voda i da je, u momentu kada su Nemci pokušali da izvrše prodor, požurio na ugroženo mesto i intervenisao svojim automatom. Svi smo mu se divili. Naša desetina u toku dana nije imala drugog zadatka do da iza drveća ili kamenih stena posmatra predteren. Jelo smo dobili samo jedanput i to oko 11 časova. Hranu nam je doneo na položaj jedan stanovnik iz Dražgoša i to u naprtnjaku (košu u kojem se nosi seno). Drugi put smo hranu dobili tek naveče, kad smo se vratili sa položaja u selo. Na položaju su ostale noćne straže, u neposrednoj blizini sela. Ujutro smo ustanovili da je stražarska trojka (na stražarskom mestu na groblju) ostavila gotovo celu noć Tineta Peternelja da stražarči, dok su ostala dvojica spavala. Ovo je nekako ispalo smešno, a moglo je imati ozbiljnih posledica jer je Tine imao dugu francusku pušku sa svega tri metka; no, on se nije ni mnogo žalio na takav postupak. Noći su bile dosta svetle, pa je stalna mitraljeska trojka u crkvenom tornju vladala ćelom okolinom.

Drugog dana, 10. januara ujutro, na naš položaj je došla ona jedinica koja je dan ranije biia ispod crkve, a naša desetina je posela položaj na ranije pomenutom putu. Izradili smo zaKlone za mitraljeze i strelce jer smo očekivali ponovan nap

u tom pravcu. Nekoliko desetina metara iza položaja, na putu, zapalili smo malu vatru ali tako da se nije dimila, a borci su pojedinačno s vremena na vreme odlazili da zagreju ruke. I ovog dana Nemci su samo jedanput napali i tada su odbijeni. Uvidevši da zbog teškog terena na tom pravcu ne mogu da izvrše prodor, uputili su kasnije na taj sektor nekoilko granata, koje, međutim, u naše redove nisu unele zabunu niti su nam nanele gubitke. O uspesima na drugim sektorima odmah smo obavešteni, pa je i kod nas moral bio na visini, bez obzira na to što smo bili gladni i što nam je bilo hladno. Tako je prošao drugi dan. U toku noći pojačali smo straže.

Trećeg dana, 11. januara borba je otpočela odmah ujutro. Naša desetina bila je tog dana na položaju ispod crkve. Taj je položaj bio pod udarom topova iz Rudna i mitraljeske vatre od Novaka. Moja trojka je posela Lužinovu kuću koja je sakrivena od ugleda sa topovskih položaja i osim gornjeg dela krova bila je sva u mrtvom uglu. Gore ispod krova nalazilo se okruglo prozorče, kroz koje su se mogli osmatrati nemački artiljerijski položaji na Rudnu. Tu smo sa Ingličem uredili mitraljesko gnezdo, čime je ova kuća postala topovska meta. Naša se taktika sastojala u tome da smo se, u momentu kada bi topovi otvarali vatru na druge položaje po Dražgošu, brzo penjali pod krov i mitraljirali položaje neprijateljskih topova, a kad bi ispraznili nekoliko saržera, ponovo smo se brzo povlačili u prizemlje kuće. Sećam se da smo već rano ujutro ustanovili: »Ako nas danas neće đavo, neće nas još dugo«. Tako se produžilo u toku celog dana. Pošto je Inglič imao dogled ustanovili smo da nismo bez uspeha gađali topovske položaje. Ambulantna kola stalno su odvozila mrtve i ranjene.

Popodne bile su u plamenu obe susedne kuće u kojima se nalazilo nekoliko naših strelaca, no imali su sreću da prilikom artiljerijskog pogotka nije niko ranjen. Sve ostale granate proletele su preko naše kuće i nisu načinile štetu. Kod svakog pogotka podizala se magla od snežne prašine.

Lužinovi ukućani bili su u podrumu, sem sina Janeza koji je bez straha obilazio naše položaje. Svaka ga je stvar neobično interesovala. Bio je šegrt u Kropi, malen ali veoma vredan. Pošto nismo dobili nikakvo »sledovanje«, Janez nam je doneo nešto malo krompira, koji je zatim pripremio naš mitraljezac Inglič. Tako smo i toga dana dobili nešto malo hrane. U susednoj kući bila je mala trgovina, u kojoj je svaki od nas kupio 1/4 kg margarina. Kad je ova kuća počela da gori, propale su i sve zalihe hrane u dućanu, iako nisu bile naročito velike. Kasnije, kad smo bili gladni, često smo se sećali tih stvari i osuđivali vlasnika kao sebičnog čoveka, jer nam ništa nije dao

bez para. Tog dana nismo imali veze sa komandom, jer se **do** kuće nije moglo doći na drugi način sem puzeći po snegu a i to je bilo veoma rizično, jer su Nemci neprestano gađali mitraljezom od pravca Novaka. Po padu mraka oslabila je i vatra, ali je noć postala još strašnija. Dosta kuća bilo je u plamenu i oblaci dima prekrili su selo. Stiglo je naređenje da se **prikupimo** na zbornom mestu. Saznali smo da nećemo više produžiti sa borbom. Prikupili smo se u nekoj kući neposredno **isood** crkve. Drugovi su pričali kako su proveli dan i iznosili **svoje** utiske o borbi.

Dok smo čekali u ovu kuću je došao Franc Zorko i počeo da priča šta mu se desilo u toku dana. Zorko je bio iz 1. čete pa sam počeo da ga ispitujem o detaljima, jer sam naslućivao da je sve to u vezi s mojim bratom Vinkom. Ispričao nam je da je bio u mitraljeskoj trojki zajedno sa Vinkom i Božičem iz Kranja. Sva trojica su iz Kranja, gde su bili zaposleni kao građevinski radnici, zajedno otišli u partizane. I ovde su uvek bili zajedno. Svoje mitraljesko gnezdo imali su ispod »bremze« žičare, odnosno naprave koja je pokretala žicu žičare za prevoz drveta iz Dražgoške gore do Rudna. Tu su bili sva tri dana i mitraljeskom vatrom kosili Nemce. Bili su, naime, na vanredno dobrom položaju sa brisanim predterenom. Nemci su pokušali da po svaku cenu unište ovo mitraljesko gnezdo. To im je pošlo za rukom tek trećeg dana borbe oko 10 časova pre podne, Kada su granatom pogodili kostur žičare iznad njih. Moj brat i Božič bili su pogođeni šrapnelom, dok je Zorko bio samo ošamućen, a na svu trojicu srušio se zatim i drveni kostur. Iz nesvesti Zorko se probudio tek kasno po podne. Tako sam saznao za smrt svog brata. (Ni danas ne znam zašto nisam otišao da uzmem njegove stvari. Kasnije sam više puta samog sebe zbog toga prekorevao. Verovatno da za to nisam imao snage.)

Sačekali smo komandu za povlačenje na Jelovicu. Sobom smo uzeli preostale zalihe hrane, u prvom redu brašno Ko„e smo dovezli iz Dobrave i čuvali u Prosvetnom domu. Dosta smo se namučili dok smo kasno u noć stigli na Kališe. nas vod se nastanio u šumarskoj kolibi koja je na sredini imala ognjište, a Pečnik i Biček, svaki sa svojim vodom, produžili su na i.iošenjsku planinu.

U toku 12. januara uglavnom smo se odmarali, **patrolirali^** u pravcu Dražgoša i posmatrali požar i pojedine grupe **Nemaca.** Videla se duga kolona seljačkih kola i ljudi koja se kretala u pravcu Rudna. Nemci su iseljavali stanovništvo.

Nastojali smo da ostanemo što bliže ognjištu, jer je bi ° veoma hladno, a mi slabo obučeni i promrzli. Unutra se strasM dimilo. Ako si ležao na donjim ležištima, bilo ti je hladno, [a a] j

"si bio na gornjim, toliko se dimilo da nisi mogao duže da izdr-

Preko dana došao je da nas obiđe i politički komesar bataljona, Ivan Bertoncelj Johan. Meni i bratu izrazio je šaučešće. jCada je otišao, zamolio sam ostale drugove da o tome što manje pričaju, jer nam je bilo teško.

Sledećeg dana, 13. januara oko 12 časova, saznali smo da se na Mošenjskoj planini vodi borba. Međutim, niko nije znao gta se tamo tačno događa. Određena je grupa kojoj sam i ja dodeljen da ukaže eventualnu pomoć drugovima. Uprkos veoma napornom putu ubrzo smo stigli do cilja. Bio je veoma visok sneg. Ustanovili smo da je napad izvršen na planinsku kuću, jer na drugim mestima nismo ništa primetili. Niko iz grupe nije poznavao taj teren. Da bismo mogli pomoći drugovima u kući morali bismo zaći Nemcima iza leđa što, međutim, nije bilo izvodijivo. Nismo imali ni skija, ni vodiča. Pošto se već spuštao i mrak, vratili smo se na Kališe i podneli izveštaj. Svima nam se činilo da će doći do tragedije koju, zbog prevelikog snega, ne možemo sprečiti. Otišao sam na počinak. Ubrzo posle ponoći pro - budili smo se jer je pala komanda za pokret.

Negde u svitanje došla je kolona sa Mošenjske planine. Ubrzo smo saznali za tešku borbu koju su vodili, ko je poginuo i kako je izvršen proboj iz obruča. Otpočeo je pokret — nismo znali kuda idemo. Kasnije sam saznao da je trebalo još te noći da stignemo što bliže Mohoru, što, međutim, nije bilo mogućno, jer je pre svanuo dan. Tako smo zastali usred šume, bez krova i u dubokom snegu i zimi. A pre toga, za vreme pokreta, dezertiralo je nekoliko ljudi, među njima i Pavel Inglič, moj mitraljezac. To se desilo u toku kratkog odmora. Kada je došla komanda da produžimo pokret, umesto njega na smreku je bio prislonjen mitraljez, koji sam morao preuzeti za neko vreme. Pobegao je i nemački zarobljenik, zarobljen u graničnoj karauli Črni Vrh, rodom iz Koruške, koji nam je pomagao u kuhinji, i Patrola na skijama pošla je da ih traži, no bez uspeha. Kad smo se zaustavili usred šume, odlučeno je da tu predanimo. Nogama smo utabali sneg i tako načinili čvrstu podlogu za kretanje po prostoru gde smo se nalazili. Neki su drugovi lomili sa smreka grane i spremali ležišta. Kuvar nam je u podne skuvao nešto Palente, tako da je svako dobio jednu malu kutlaču, što nam je samo otvorilo apetit. Položaj u kome smo se nalazili nije bio zavidan i poželeo sam da krenemo prema Poljanskoj dolini. Naveče smo krenuli na Mohor, a za nekoliko dana nazad u Poljanku dolinu. Dražgoše je ostalo iza nas.[2]

f, . [2] U borbama 9—11. januara 1942. godine Cankarjev (Gorenjski) bataljon imao je oko 200 boraca. Bataljon se utvrdio na položajima severno od sela Dražgoše, od zaseoka Pri Cerkvi do zaseoka Na Pečeh.

U kasnijim borbama često smo ga se sećali, svaki od nas iz svojih posebnih razloga, ali smo svi bili ponosni na uspeh koji smo tada postigli i koji je uvek pružao moralnu podršku **nama** i svima onima koji su dolazili iza nas.

Milan ŽAKELJ

Na bataljon su napadale daleko nadmoćnije nemačke snage iz sastava 44, 83, 93, 171. i 325. policijskog bataljona, deiovi jednog SS puka i 1[2] artiljerijskih oruđa, ukupno oko 3.000 Nemaca. **U** trodnevnim **borbama** partizani su imali 7 poginulih i 11 ranjenin, a Nemci — prema svojim vlastitim podacima — oko 50 mrtvih. Partizani, međutim, cene da su Nemci imali najmanje 200 mrtvih, prema nekim podacima i **do 6UU** mrtvih i ranjenih. Posle povlačenja Gorenjskog bataljona, Nemci s selo Dražgoše spalili, streljali 56 stanovnika, a žene i decu odveli koncentracioni logor. U Sloveniji se smatra da je boj kod Drazgos jedan od najvećih uspeha koji su postigli gorenjski partizani u NOK- (Prim. red.).

PRVE AKCIJE U OPŠTINAMA LIPA I RIPAČ

Politička pripadnost ljudi u opštinama Lipa i Ripač predratnog bihaćkog sreza bila je, uglavnom, neodređena: pripadali su čas ovoj, čas onoj stranci, prema tome u kojoj mjeri i na koji je način vršen pritisak vlasti. To je, svakako, bila posljedica političke nezrelosti, socijalne bijede i prosvjetne zaostalosti koja je vladala u ovom kraju. Takvo političko, prosvjetno i socijalno stanje uslovilo je mržnju među narodima, nacionalni i vjerski antagonizam. Pošto je bihaćki srez bio prilično ravnomjerno nastanjen Srbima, muslimanima i Hrvatima, to su bivši vlastodršci uspjeli da među njima raspire šovinizam, da ih razjedine što je imalo katastrofalne posljedice, naročito poslije dolaska ustaša na vlast. "

Sudeći prema događajima na terenu neposredno iza kapitulacije bivše jugoslovenske vojske, izgledalo je da ustaše neće dirati stanovništvo tih sela, bez obzira što su od početka svoje vladavine počele da prijete Srbima. Ali, takav utisak je brzo nestao. Ustaše, koje su bile smještene u ovim opštinama, počele su ne samo da prijete srpskom življu, već i da često zalaze u srpska sela, tuku pojedince i pljačkaju ih.

U selu Lipi bilo je smješteno 4 do 12 naoružanih ustaša, a osim njih i žandarmerijska stanica sa 11 ustaški nastrojenih žandarma. U junu su počele da pristižu ustaše sa strane (iz Zagorja i Hercegovine), koje su pretresale kuće, prekopavale zemlju i tražile oružje, tukle i psovale stanovništvo, a te sve češće i pljačkale.

Početkom maja, Italijani su izdali proglas u kome pozivaju ljude da ostanu kod svojih kuća i budu mirni i da se pokoravaju italijanskoj vlasti. U proglasu je bilo navedeno da će Italijani ukoliko bude ubijen koji pripadnik njihove vojske, izvršiti od-

mazdu: za jednog Italijana — 10 Srba. To su isto govorili **Ni**jemci koncem aprila, s tom razlikom što su istakli: za jednog Nijemca — 100 Srba.

Narod, međutim, nije davao sakriveno oružje i drugu vojničku opremu. No, bilo je u svakom selu pojedinaca koji su po svaku cijenu nastojali da se oružje preda govoreći da se **samo** tako nesreća može izbjeći. Uglavnom to su bili imućni ljudi trgovci i stari politikanti.

U junu su ustaše počele da sprovode masovni teror. To je našlo punog odraza **u** Bihaću. Svi Srbi i Jevreji su pokupljeni neki su odmah poubijani, a veliki broj je dotjeran na **Risovu** gredu gdje su živi pobacani u jamu. Ljudi su tada počeli, naravno krišom, da govore o suprotstavljanju ustašama. Neki **su** govorili da treba napuštati domove i bježati u druge krajeve, dok **su** drugi mahom mlađi, bili za to da se treba suprotstaviti silom.

Pošto su ljudi bili dezorijentisani, nisu poznavali situaciju, a partijska organizacija iz Bihaća nije dala direktive šta treba učiniti, do oružanog ustanka nije došlo u to vrijeme.

Poslije napada Njemačke na SSSR, ustaše su pojačale teror i preduzele niz mjera da obezbijede svoju vlast. Pretpostavljajući da ljudi neće čekati skrštenih ruku smrt i nasilje, počele su odvoditi ljude (viđenije) iz sela i zatvarati ih, iz Lipe su odveli bivšeg predsjednika opštine Vladu Kovačevića, blagajnika opštine Duru Jakšića, lugara Manu Forkapića i jednog učitelja koji se vratio kući iz nekog drugog kraja, dok su drugima zaprijetili da se ne smiju udaljiti iz kuća, u protivnom će biti strijeljani. Veliki župan iz Bihaća, jednom svojom naredbom, zabranio je svim Srbima prilaz gradu Bihaću na 15 kilometara. Zatim su ustaše izdale proglas da će za jednog ubijenog ustašu biti strijeljano 100 Srba (u ovom proglasu se govorilo i to, da već ima Srba koji su se odmetnuli u šumu, organizovali bandu i da ugrožavaju poredak NDH). Istovremeno ustaške vlasti sprovode svestranu propagandu kod hrvatskog, muslimanskog, pa i srpskog življa, ističući da njemačka armija nesmetano napreduje kroz SSSR i da će slomiti otpor Crvene armije za 15 dana. Uporedo s tim prijete Srbima, govoreći da ih treba pobiti, jer su navodno, krivi za svu neimaštinu hrvatskog i muslimanskog življa. To je pojačalo strah, tako da su neki ljudi pobjegli u šumu, ili se sklonili na pogodnija mjesta. Neki su, međutim, govorili da treba ostati kod kuća i poštovati vlast jer, navodno, ljudi nisu ništa krivi, pa ni vlast prema njim[3]] neće postupati nepravično, ne znajući da su već stavljeni vanzakona i da ih čeka — smrt.

U julu su ustaše počele s masovnom pljačkom i drugim nasiljima. Narod je bio veoma uplašen, neki su pokušali da bježe u druge krajeve, pa i u Srbiju. Tako je jedna grupa od pet mladića iz sela Lipe 26. jula pokušala da bježi u Srbiju. Međutim na 15 km. ispred Bihaća ustaše su ih zaustavile i poslije zlostavljanja vratile. Dok su se vraćali pristigao ih je Mahmut Ibrahimpašić Maš[1] koji je išao iz Bihaća i saopštio im da bježe u šumu, da se dižu na oružje, jer ukoliko to ne urade — ustaše će ih pobiti. Onda su ti mladići o namjerama ustaša obavjestili sela Gorjevac, Doljane, Lipe, Teočak i Kliševići, iz koiih je narod iste večeri (26. jula) pobjegao u šume, obavještavajući 0 tome i narod susjednih sela. Te noći 26/27. jula, ljudi su se počeli dogovarati o načinu borbe, izboru rukovodstva, o vezama sa susjednim selima i si.

Dvadeset sedmog jula mnogi ljudi su već bili u šumama. Oni koji su imali oružje otkopali su ga, dok su se drugi hvatali za razne vrste oruđa . . . počeo je ustanak.

Ustaše su bjesnile u Lipi, Ripču, Vrtoču, Ćukovima. Imale su plan da 27. jula, rano izjutra, pokupe sve ljude i strijeljaju ih u selu Garevicama, 3 km severozapadno od Bihaća. Taj plan im je djelimično uspio. Naime, neki ljudi iz sela Kliševića i Lipe vratili su se kućama 27. jula u zoru, tako da su ih ustaše istog dana pohvatale, odvezle kamionima na Berane i postrijeljale, s tim što su ih prethodno divljački mučile. Tako je iz Lipe odvedeno 52, a iz Kliševića oko 20 ljudi, koji su istog dana pobijeni.

Drugog dana ustanka, 28. jula, u svakom selu formiran ie odred, jačine 50 — 100 boraca. Za komandante odreda izabrani su najugledniji ljudi, koji su ne samo u vojničkom već 1 u političkom pogledu imali uticaja i znali da rukovode.

Odredi su bili različite brojnosti i naoružanja. Na primjer, odred u Lipi imao je oko 10 vojničkih i nekoliko lovačkih pušaka, oko 8 pištolja, nekoliko bombi i 2 sanduka municije. Kad se kretalo u akciju u odredu je bilo po 100, pa i više boraca, od kojih se većina, po završenoj akciji, vraćala kućama, a u odredu je ostajalo po 30—40 boraca. U selu Teočaku, na mjestu Čelikova poljana, formiran je odred, jačine oko 60 ljudi. Odred je imao 12 vojničkih i 10 lovačkih pušaka i nekoliko pištolja. U selu Vrtoču formirano je nekoliko grupa, ili odreda, kako su ih nazivali. U selima ripačke opštine bila je slična situacija. U selu Hrgaru formiran je odred jačine oko 40 boraca, a u selu Račiću odred jačine oko 30 boraca naoružan sa 5—6 pušaka. U nekirn selima kao na primjer u Grijevcu nije došlo do formiranja

[1] Poginuo kao politkomesar 5. kozarske brigade 17. oktobra 1944. Pod Avalom. Proglašen za narodnog heroja.

odreda jer je narod tog sela već bio izbjegao pa su ljudi otišli u one odrede koji su bili tamo formirani.

Ti odredi nisu predstavljali neku čvrstu vojničku **organi**zaciju. Ljude je za odrede više vezala ličnost komandanta i njegova popularnost, pa čak i rodbinska veza, a što je najvažnije želja za osvetom.

Negdje krajem avgusta preovladao je naziv »gerilski odred«, mada je to bio redi slučaj, dok su ga neki pre toga, **mada** vrlo retko, nazivali i »četnički odred«.

Početkom septembra (koliko se sjećam 7.) na taj teren je došao Slavko Rodić. Od tog vremena izbačen je termin »četnički«, a ostao je »gerilski«, a već tada mogao se čuti i »partizanski odred«. Od početka septembra ti odredi su se smanjili na onoliko ljudi koliko je bilo oružja, tako da je u **svakom** odredu bilo 25—40 pušaka, u Lipskom još i 2 puškomitraljeza, Hrgarskom — 1 puškomitraljez i Doljanskom odredu — 1 puškomitraljez.

Dvadeset sedmi i dvadeset osmi jul su protekli u dogovoru ljudi oko pripremanja prvih oružanih akcija, u formiranju odreda i grupa kao u hvatanju veze sa ustanicima susjednih sela.

Jedna grupa, sastavljena od lipskih ustanika, ustanika sa Brda Oreškog i Prkosa izvršila je prvu akciju — za hvatanje i likvidiranje poznatog ustaškog- zlikovca Mire Matijevića iz s. Vrtoče: Matijević je od 4. do 7. avgusta palio kuće u selima: Brdu Oreškom, Prkosima, Rajnovcima i Vrtoči, klao, vadio oči i nabijao na bajonet djecu, žene, starce i sve što je srpsko. Osmog ili devetog avgusta ustanici iz sela Lipe, Teočaka i Doljana sačekali su u zasjedi, na položaju u zaseoku Dubovsko, kolonu od 14 kamiona punih ustaša, koji su pošli od Bihaća ka Bosanskom Petrovcu. Borba je počela tačno u 12.00 i trajala do 20.30. Tom prilikom je ubijeno i ranjeno više ustaša, zaplijenjene su tri puške, 2.000 metaka i oko 100 ručnih bombi. Spaljen je jedan kamion. Na našoj strani nije bilo gubitaka.

Dvanaestog avgusta sačekana je kolona ustaša sa 8 kamiona i više kola, koja je pošla iz Kulen-Vakufa, preko sela Ćukova ka Bihaću. Zasjeda je postavljena na položajima između Dulibe i zaseoka Dubovsko. Tom prilikom ubijeno je nekoliko ustaša, zaplijenjeno nekoliko kola natovarenih opljačkanim stvarima (između ostalog bilo je i nekoliko šivaćih mašina, utovljenih svinja i dr.).

Sutradan, 13. avgusta, ustaše su krenule iz Bihaća jačim snagama u pravcu Bosanskog Petrovca. Kod sela Gorjevca dočekali su ih Doljanski vod i jedan odred ličkih ustanika po rukovodstvom Doke Jovanića. Nakon četvoročasovne boro •

ustaše su pobjegle u Bihać. Ubijen je jedan ustaški oficir i 3 ustaše. Na našoj strani nije bilo gubitaka.

Petnaestog avgusta neprijatelj je ponovo krenuo snagama jačine oko pješadijskog puka od Bihaća ka Petrovcu. Podržan artiljerijom uspio je da prodre u Bosanski Petrovac, zapali nekoliko kuća i strijelja svakog koga je uhvatio.

Za vrijeme izvođenja ovih akcija ustaše su imale: u Bihaću oko 2.000 ljudi, u Ripču i na Ripačkom klancu — oko 250 — 300 ustaša i domobrana, u selu Lipi — oko 80 ustaša, u selu Vrtoču — oko 300 ustaša i s. Ćukovima oko 100 ustaša. To su bile stalne posade, neka vrsta regularne ustaške vojske. Pored tih snaga u svakom muslimanskom i katoličkom selu bilo je »divljih« ustaša, što su, u stvari bili naoružani civili. Te ustaše su često bile još gore od onih uniformiranih: one su bile u prvim redovima kada je trebalo klati i pljačkati. U svakom selu bilo ih je od 5 do 50.

Oko 20. avgusta nekoliko odreda — Lipski, Teočanski, Dolianski i Vrtočki — napali su na selo Ćukove, u kome se branilo oko 100 ustaša i 50 naoružanih civila. Ali taj napad nije uspeo zbog slabo izvršene pripreme i slabe organizacije.

Selo Ćukovi 4. septembra ponovo je napadnuto. U napadu su učestvovali: Lipski i Teočanski odred, zatim odred sa Prkosa, Doljanski i jedan odred iz sela Boboljušaca.[2] Napad je izvršen oko 12 časova i u 18 časova selo je bilo oslobođeno. Ubijeno je oko 20 ustaša, a selo je u borbi spaljeno. Taj napad je produžen i do prvog sumraka oslobođena su i sela: Orašac, Klisa i deo sela Rajnovci. U toku noći i sutradan napad je produžen na Kulen-Vakuf, koji je branila jedna bojna, jačine oko 600—700 ustaša. Do 12 časova Kulen-Vakuf je zajedničkim napadom bosanskih i ličkih odreda bio zauzet, a ustaše, sa oko 500 naoružanih »divljih« ustaša i oko 10.000 ljudi i žena probijali su se ka Bihaću pravcem: Kulen-Vakuf —- Čovka — Prkosi — Vrtoče — Teočak — Lipa — Gorjevac — Ripač.

U prvoj polovini septembra gerilski odredi iz Teoeaka i Lipe prelaze na položaje kod sela Hrgara i Tihotine, na nepunih 10 km od Bihaća, s tim što je jedan broj Lipanjaca priključen odredu sa Čovke koji je držao položaj prema Kulen-Vakufu. Gerilski odred iz Doljana držao je položaje u selu Račiću i prema Ripačkom klancu. Često je dolazilo do borbi sa ustašama koje

[2] Ovo je, u stvari, 2. bataljon »Sloboda«, u kojem su bile Šuvajska, Boboljuška i Begluška četa, sa oko 100 boraca (ličko-bosanska jedinca). Komandant je bio Marko Filipović Mačuka. U borbi je učestvovala i grupa ličkih ustanika od oko 30—40 boraca, koja je došla sa položaja na Drenovači, a predvodio ju je Stojan Matić (prim. red).

su upadale u ta sela. Samo prema Hrgaru uslijedila su četiri veća ustaška ispada.

Oko 20. septembra jedna grupa Lipskog odreda sačekala je kola sa 5 ustaša na položaju zvanom Ripešić progon, u selu Teočaku. Tom prilikom ubijene su 3 ustaše, dok su dva pobjegla. Zaplijenjen je 1 puškomitraljez, 2 puške i nešto drugog vojnog materijala

Dolaskom Slavka Rodića na teren bihaćkog sreza razvio se intenzivniji politički rad, u prvom redu među ustanicima, a zatim i sa narodom. Jedinstvo, monolitnost i čvrstina porasli su kod naroda; porasla je i disciplina kod vojske. Slavko Rodić je došao prvo u Lipski odred, 7. septembra gdje je upoznao ustanike sa situacijom na drugim sektorima objašnjavajući da naša borba nema osvetnički karakter već da se ona vodi protiv okupatora, ustaša i svih domaćih izdajica. Naročito je orijentisao svoju političku aktivnost među političke rukovodioce odreda, vodio s njima razgovore i davao im razne brošure, cirkulare i si. Za kratko vrijeme uspio je vezati za sebe veći broj boraca, a naročito je postao omiljen kod rukovodilaca.

Negdje krajem novembra došao je na ovaj teren i Sefket Maglajlić Mirko. Njegov dolazak je takođe imao pozitivnog odraza na situaciju u tom kraju. On je odmah po dolasku održao nekoliko konferencija s ustanicima i narodom, koje su imale vrlo snažan uticaj na narod.

Slavko Rodić je ostao na ovom terenu do decembra, a Sefket Maglajlić do početka 1942. godine. Njihovo prisustvo imalo je pored ostalog i veliki značaj što se u to vrijeme javlja četnička struja oko Bosanskog Petrovca i Drvara. Mane Rokvić, iz okoline Bosanskog Petrovca, sa oko 15 svojih pljačkaša, potpuno se odvojio i samovoljno vršio pljačke, ubijao nevino muslimansko i hrvatsko stanovništvo, a dolaskom Italijana u taj kraj počeo je s njima šurovati i otvoreno istupati protiv komunista. Osim njega, počeli su dolaziti oficiri bivše jugoslovenske vojske radi organizacije četničkih jedinica. Jedan od takvih je bio Laza Tešanović koji je došao do sela Rodića (u krupskom srezu). To je imalo odraza i na situaciju na našem terenu, ali zahvaljujući intenzivnom političkom radu Slavka Rodića, Šefketa Maglajlića, Voje Stanojevića, Save Popovića, Đure Vunjaka i drugih, četnička propaganda nije uspjela, tako da se^na ovom terenu tokom cijelog NOR-a nije pojavio ni jedan četnički pristalica ili simpatizer.

Polovinom oktobra došli su Italijani. Oni su odmah posjeli garnizone: Bosanski Petrovac jednim pukom, selo Vrtoce

jednim bataljonom, selo Lipu jednom četom, dok su u Bihaću skoncentrisali vrlo jake snage — oko dvije divizije i štab Armije s generalom Roatom na čelu. Poslije nekoliko dana uspostavili su svoju posadu i u Ripču, jačine jedne čete. Odmah poslije dolaska počeli su političko-propagandni rad, govoreći da su došli radi sprečavanja pokolja od strane ustaša. Razvili su, jaku trgovinu naročito onih artikala kojih je bilo u nedostatku a bili su neophodni (cigarete, so, petrolej, slično). To je naročito privlačilo seljake pošto su ti artikli za vrijeme ustaške vladavine bili selu nedostupni. Ali zahvaljujući već razvijenom političkom radu i organizaciono učvršćenim jedinicama, Italijani nisu u tome imali uspjeha.

Krajem novembra došlo je do sastanka predstavnika vojske i naroda sa najvišim političkim rukovodiocima Bosanske krajine u selu Majkića Japri. Na toj konferenciji sa terena lipske opštine učestvovali smo Vojo Stanarević, Gojko Došenović i ja. Konferencijom je rukovodio Đuro Pucar Stari, sekretar Oblasnog komiteta KP za Bosansku krajinu, a prisutni su bili Osman Karabegović, Slavko Rodić i svi komandiri gerilskih odreda sa uže teritorije Bosanske krajine. Na konferenciji, su date ove smjernice: borba protiv okupatora bez obzira na to da li su u pitanju Italijani, Nijemci, Mađari ili bilo ko drugi; borba protiv četnika — isto kao i protiv ustaša; pojačati politički rad u narodu; organizovati i formirati partizanske jedinice, čete, bataljone od dotadanjih gerilskih odreda; nastojati da se partizanske jedinice organizuju isključivo od mlađih ljudi; partizanske jedinice ne smiju biti vezane za »svoju« teritoriju, već ih treba osposobljavati za to da vode borbu tamo gdje je najpotrebnije

Poslije te konferencije održan je sastanak kojim je rukovodio Ljubo Babić. Sastanak je održan u selu Risovcu, u kući Hajdukovića, blizu Krnjeuškog međugorja. Na sastanku su bili prisutni: Slavko Rodić, Sefket Maglajlić, Nikola Karanović, Vojo Kreco, Rudi Kolak, Zdravko Čelar, Milan Atlagić, Milan Bosnić, Gojko Došenović, Kaja Popović, Savo Popović, Vojo Stanarević, Nikola Vojvodić, Lazica Atlagić, Milan Vukša, ja i drugi. Tom prilikom je odlučeno da se formira Prvi bihaćko-petrovački partizanski bataljon, sastava: Bihaćka četa, Vakufska četa, Vrtočka četa, Petrovačka četa i Krnjeuška četa.

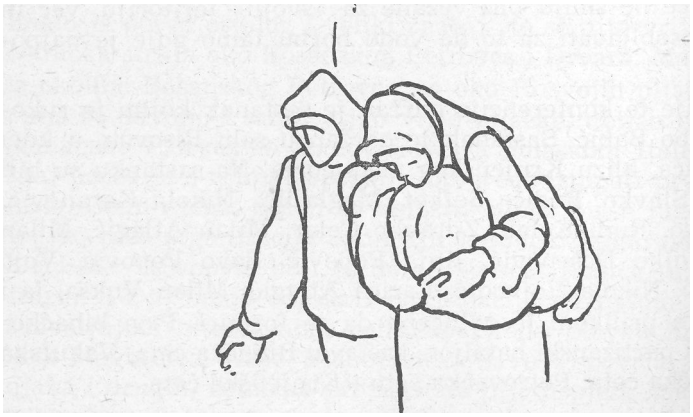
Rukovodstvo Bihaćke čete sačinjavali su: komandir — Gojko Došenović, komesar — Pavle Mašanović, pomoćnik komesara — Vojo Stanarević i ja zamjenik komandira. Za omladinskog rukovodioca izabran je Savo Popović. Prilikom formiranja

čete u svakom vodu je bilo po 25 — 30 pušaka, po 1—2 puškomitraljeza, a u četi su bila još 2 teška mitraljeza »švarcloze«.

Polovinom decembra Bihaćka četa je posjela položaje: selo Grabež — selo Pritoka — selo Pačić — selo Lohovo, zatvarajući pravac Bihać — Bos. Petrovac. Pošto je bio velik snijeg, neprijatelj u decembru uopšte nije vršio ispade na slobodnu teritoriju.

Krajem decembra u četi je formirana partijska ćelija. To je, ujedno, bila prva partijska ćelija na oslobođenoj teritoriji bihaćkog sreza. Partijsku ćeliju formirao je Ale Terzić, član Okružnog komiteta KP za Podgrmeč. Formiranje partijske ćelije bilo je od ogromnog značaja, kako za vojno i političko učvršćenje čete, za dalju borbu, tako i za političko stanje u oslobođenim selima. Pod uticajem Partije narod cijelog bihaćkog kraja dićiće se na ustanak.

Sajo GRBIĆ

MITING U VELIKIM BUDLCLMA 29. NOVEMBRA

Prvi od mojih važnijih zadataka bio je da negdje oko 10. avgusta 1941. donesem u Budiće 150 metaka za vojničku pušku. Meci su se nalazili kod učiteljice Bosiljke Petrovič, koja ih je zakopala u školskoj bašti u Bučju. Kada sam tamo došla, odšetale smo zajedno u školsku baštu i Bosiljka mi je pokazala mjesto gdje se nalazila municija. Tu smo malo stale i razgovarale, osmatrajući cestu kojom je stalno netko prolazio. Kad trenutno nikog nije bilo, brzo sam se saginjala i prstima iskopavala municiju trpajući je u moju torbu. Najteže je bilo to što su ulicom često prolazile grupe ustaša kojih je baš toga dana bilo više nego obično. Dvaput sam zbog njih prekidala iskopavanje, a obje smo strijepile da neki između njih ne zaviri i kod nas. Ipak sam nekako završila posao. Bosiljka me je na polasku upozorila da ne idem preko šume Dočića, jer tamo svakog dana ima ustaša zbog hladovine. Zato sam krenula cestom. Samo što sam odmakla stotinjak metara sretoh grupu ustaša. Prođoh sretno. U blizini gostionice vidjeh da mi u susret ide druga grupa ustaša, pa skrenuh stazicom koja je vodila u Dočić, iako ni tu opasnost nije bila ništa manja. U Dočiću ne vidjeh ni jednog ustašu. Na polju zvanom Zborište imala sam pokošenu pšenicu. Tu sam torbu sa municijom gurnula u krstak pšenice, a uveče sam, vraćajući stoku sa paše, donijela kući i municiju.

Poslije sam još nekoliko puta prenosila municiju i cigarete sa Bučja i bilo je dosta neugodnih susreta sa ustašama, ali mi je ovaj prvi bio najteži.

Dvadeset devetog novembra 1941. u mom selu se nalazila Trokutska partizanska grupa, a u selu Koturiću — Psunjska partizanska grupa. Oko dva sata poslije podne neprijatelj je jačim snagama prodirao od Kamenske u pravcu sela Popovaca i Koturića. Pretpostavljali smo da će doći do sukoba i borbe

između njega i Psunjske grupe. Trebalo je hitno uspostaviti vezu između grupe partizana u mom selu i one grupe u Kotariću. Partizani su tražili kurira dobrovoljca. Javila sam se i uspješno izvršila zadatak. Kada sam se vratila, u selu se pripremao miting. Bila je topla i vidna noć. Narod se sakupio usred sela.

Prvi je govorio jedan partizan. Zapamtila sam ove njegove riječi: »Drugovi i drugarice, ja sam Srbin, ja sam radnik, sve što sam zarađivao gospoda su požderala i sada je kucnuo čas da se obračunamo sa nasilnicima i sa fašistima koji su nas istjerali iz naših koliba«. Drugi govornik, Hrvat, rekao je pored ostalog: »Prije 6—7 dana bio sam u Zagrebu gdje sam se sastao sa drugovima u jednom podrumu. Dogovorili smo se da odmah i mi Hrvati idemo u borbu protiv fašističkih koljača i da spasavamo braću Srbe od istrebljenja. Ogromna većina hrvatskog naroda ne slaže se sa ustaškim režimom i poći će u borbu protiv okupatora i tih izdajnika«.

Govornici su nam ulili toliko moralne snage i objasnili ciljeve narodnooslobodilačke borbe da smo gotovo svi u Velikim Budućima i susjednim selima smjelije, masovnije i odanije radili za NOP. Neki ljudi željeli su da čuju govornike, ali se nisu smjeli pokazati, već su se krili iza plotova. Kad su to saznali neki naši drugovi prišli su im i pitali ih zašto se kriju. Odgovorili su: da se boje da ih ne vidi Liza Buzdum, pripadnica njemačke nacionalne manjine u selu, čije su kćeri udate za Hrvate u Bučju. Drugovi su odmah prišli Lizi i savjetovali je da se ne služi izdajom, jer je naša borba — borba za bolji život. Liza je tvrdo obećala da neće nikome ništa reći. I zaista, kroz cijeli tok rata Liza i njezina djeca nisu se loše ponijeli prema našem po-

Anđa PRODANOVIC

BANIJSKI TOPOVI

I^Lrajem novembra 1941. stupio sam u novoformiranu 2. četu Banijskog partizanskog odreda. Četa je brojala oko 70 boraca. Od oružja smo imali jedan puškomitraljez sa oko 80 metaka, zatim par karabina sa po 5—6 metaka, 4—5 lovačkih pušaka sa po 2—3 metka, a ostalo su bili dugi starinski »štucovi«, kubure i revolveri sa po nekoliko naboja.

Dirljivo je bilo posmatrati kako narod srdačno dočekuje partizane, svoju vojsku punu divnog morala i borbenosti, ali slabo obučenu i obuvenu i, što je najgore, slabo naoružanu. Ishrana je, međutim, bila dobra. Hranu smo dobijali u selima kroz koja smo prolazili. U njima smo se i odmarali. U to vrijeme rejon 2. čete zahvatio je sela: Buzeta, Šibine, Balinac, Hajtić, Barovita, Obijaj i Bojna.[1] Četa je branila ova sela od ustaša u koja su ovi više puta upadali, palili ih, pljačkali i ubijali narod.

Nekako početkom decembra 1941. bili smo u selu Hajtiču. Slučajno sam u crkvi našao mužar (prangiju) iz kojeg se pucalo za vrijeme crkvenih slava, pa mi je sinula ideja da bih mogao pokušati da napravim top. Odmah sam otišao komandiru Iliji Tarabiću i zatražio par dana dopusta. Pošto je komandir za ovo pokazao razumijevanje, rekao mi je da uzmem dopusta koliko mi je potrebno.

Uzeo sam mužar, stavio ga pod kaput i sa Draganom Jednakom, kolarom, odnio ga u kuću Adama Siijepčevića gdje smo ga ukopali u drvo. Rekao sam im da o tome nikom ne pričaju. Svoju namjeru povjerio sam Ćiri Madžarcu, članu kotarskog komiteta KP, koji je napregnuto pratio rad i nestrpljivo očeki-

[1] Ova se sela nalaze u zahvatu komunikacija Glina — Vrnograč, jugozapadno od Gline.

Väo rezultat. Kad smo završili drveno postolje, zamotali smo sve u vreću i odnijeli u kovačnicu Pere Roksandića, gdje smo top okovali. I kovaču sam rekao da o tome nikome ne priča. Pitao sam ga gdje bih našao dva deci baruta. Na moju radost odgovorio mi je da ga ima oko litre i po i da će sve dati, samo da **naša** zamisao uspije.

Kad je top bio gotov (kalibar mu je bio oko 38 mm) dao sam se na izradu granate. Nasuo sam oko pola deci baruta u komadić krpe, to dobro omotao, okolo naslagao oko 40 dkg olovnih kuglica i opet sve omotao krpom i to stavio u jednu cijev. Zatim sam probušio ovako napravljenu granatu i do baruta uvukao komadić štapina, koji je iz cijevi malo virio.

Top se punio kroz usta cijevi; prvo je nasut barut,[2] zatim spuštena granata sa štapinom okrenutim u barut. Kad top opali, barutni gasovi još u cijevi zapale štapin na granati, a granata bi eksplodirala kad dogori štapin. Odstojanje na kojem će granata eksplodirati podešavale su same topdžije na položaju: ako su htjele da im granata dalje eksplodira ostavljale su duži štapin, a ako su htjele da eksplodira bliže, onda su štapin skraćivale.

Sve je bilo gotovo 19. decembra. Tada sam se dogovorio sa Ćirom Madžarcem da izvršimo probu malo dalje od sela, u šumi Prolom. Poslali smo kurira u selo Obijaj, gdje je bila naša 2. četa, da obavijesti komandira da ako čuje neki jači pucanj u Prolomu, da to mi vršimo probu. Tako sam sa još dva druga i topom zamotanim u vreću krenuo prema šumi Prolom.

Kad smo prešli preko jednog potočića i izašli na brdašce, odjednom se začu Ćirino dozivanje:

— Simo, o Simo! Vratite se brzo natrag!

Kad smo se vratili, Ciro mi reče da je baš sad dobio obavijest da iz Gline ide nešto preko sto ustaša u selo Hajtić (7 km od Gline), sigurno u namjeri da pokolju narod i popale selo.

— Hajde da isprobamo top na njima, reče mi Ćiro.

Bilo mi je neugodno, jer ako ne uspijem drugovi će me u četi stalno zadirkivati, ali je Ćiro bio uporan u zalitijevu.^

— Daj ti samo pucanj, možda ćemo ih moći malo zadržati dok narod, žene i djeca pobjegnu u šumu; eto, već su počeli bježati.

[2] Barut za ove topove je pravio Lazo Zlonoga od ljeskovog uglja, sumpora i salitre u selu Dangubi, u mehaničkoj radionici. Problem 3 bio da se nabavi salitra, koju smo preko raznih veza dobijali iz 'PJL i Siska. Ustaške vlasti nisu obraćale mnogo pažnje ni kad je iz jea | trgovine u Sisku pokupovana sva šalitra za dva dana — mislili su ona treba kupcima za spremanje mesa za zimnicu. Ovaj barut je up . trebljavan i za punjenje patrona za lovačke puške, štucove, kubur drugo vatreno oružje, koje su nosili tada naši borci.

Toga dana je bilo puno nevolja: ustaše su se primicale Hajtiću, a selo je bilo puno izbjeglica iz Gornjeg i Donjeg Selišta. Padao je krupan snijeg, žene su jaukale, djeca vriskala, krave nagomilane na putu rikale, kao da su i one osjetile neku opasnost. Ustaše su se primicale selu uz pucnjavu pušaka i mitraljeza. U međuvremenu, slučajno je došla u Hajtić iz Obljaja jedna desetina iz moje čete i na brzinu zauzela položaj oko crkve. Bilo je tu još oko pedesetak nenaoružanih ljudi. Svi su bili znatiželjni šta imam u vreći. Skinuo sam vreću i postavio top niže crkve, tako da ga svi prisutni nisu ni vidjeli. Već su ustaše prišle na oko 250 koraka, sve uz pucnjavu, kada sam pozvao sve prisutne da glasno viču:

— Paljba topom!

Vika je i uslijedila, ali na nesreću kanap za okidanje je pukao. Na brzinu sam ga privezao i pozvao prisutne da ponovo viču:

— Top broj tri, pali!

Glas ove »komande« se je prolomio, da su ga ustaše mogle dobro čuti. Ovoga puta top je opalio u pravcu ustaša, granata je izletjela uz neki čudan zvuk[3] i eksplodirala (kao da je slučaj htio) iznad ustaša, oko 50 metara visoko. Odmah sam top odnio u obližnju kuću i nabio ga s komadima rešetki, takođe pripremljenih za probu. U međuvremenu je među nas pala ustaška mina i lakše ranila Aleksu Zlatkovića. Brzo sam iznio top, namjestio ga, nanišanio i opalio drugi put, a zatim sam se obratio prisutnima:

— Sad bježimo, više nema municije!

U to je već i sav narod izbjegao iz sela, te smo i mi počeli bježati za njim. Nakon što smo tako bježali oko kilometar, stigla nas je jedna petnaestogodišnja djevojčica. Kako sam slučajno bio zadnji, zapitao sam je otkuda ide.

— Iz Sibina.

— Pa kako iz Sibina kad su dolje ustaše?

— Bila sam blizu njih, pa sam se sakrila iza živice na kojoj je bilo snijega. Čula sam kako viču kad je nešto puklo **u** zraku: »Bjež'mo, ozgo tuku topovi!« čim su oni pobjegli prema Glini, ja sam krenula ovamo.

Kad mi je djevojčica ovo ispričala, pozvao sam moju družinu:

[3] Pošto cijev nije bila izolučena, granata se u zraku prevrtala i Proizvodila čudan zvuk; ovo prevrtanje se moglo primijetiti po malim kružićima dima koje je ostavljao štapin iza sebe. Granate su većinom eksplodirale u zraku.

— Polagano, drugovi! I ustaše su pobjegle, kao i mi.

Nastala je velika radost i narod se istog dana vratio u selo svojim kućama.

NOVI TOPOVI

Glas o ovom topu i o akciji u Hajtiću naglo se širio po ustaničkim selima. Komanda Banije koja je u to vrijeme bila u Trnovcu, oko 20 km daleko, već uveče istog dana je doznala za ovaj slučaj. Komandant Vasilj Gaćeša je poslao kurira da me pronađe, da odmah dođem u Trnovac. Sutradan sam osvanuo u komandi, gdje me je Gaćeša dočekao raširenih ruku. Nakon mog izvještaja o akciji zapitao me je kakvog bi materijala trebalo da bi se napravilo više takvih granata.

— Trebalo bi — rekao sam — bar kilo dinamita i 5—6 dinamit-kapisli. Probao bih puniti granate sa dinamitom koji mnogo jače eksplodira od baruta.

Iza tog razgovora otišao sam u selo Brezovo Polje, u radionicu koja je smještena u kući Mile Sikanje. Tamo je donesen i top. Nakon jednog sata kurir je donio i 3 kg dinamita i 10 kapisli, što je Gaćeša poslao. Odmah smo se dali na traganje da nađemo materijal za granate. Za dva dana, uz pomoć Mile Demića, Stevana Brkića i Jove Sarape napravljene su tri granate od vodovodne cijevi koje smo napunili dinamitom.

Nismo imali vremena ni ove granate da isprobamo, jer je komandant bataljona Mićun Pavlović stalno požurivao. Uveče 22. decembra smo odnijeli top u selo Bojnu, oko 18 km daleko od radionice, gdje se očekivao napad ustaša iz Bosne. No, do napada nije došlo. Oko 22 časa 23. decembra krenula je iz Bojne cijela 2. četa. Osvanuli smo u Klasniću, odmorili se do podne i tada krenuli u selo Mali Gradac, gdje nas je dočekao Gaćeša. Kada se smrklo, krenuli smo u akciju na željezničke stanice Vlaović i Grabovac.[4] Jednu polovinu čete vodio je na Grabovac sam Gaćeša, a drugu polovinu na Vlaović Đuro Vujić. Bila je bura i padala ledena kiša, koja se sa nama smrzavala. Dogovorili smo se da napad na obje stanice počne u 1 sat po ponoći. Moj zadatak je bio da gađam u prozor stanice u Vlaoviću, sa udaljenosti oko 300 koraka. Ispalio sam dvije granate koje su eksplodirale nad samim ciljem, ali direktnog pogotka nije bilo uslijed jake pomrčine; treća je, na našu žalost, eksplodirala u topu i raznijela ga.

Sutradan sam se sastao sa Gaćešom u Malom Gradcu. Komandant je već čuo za sudbinu topa, pa me je zapitao šta

[4] Željezničke stanice Vlaovići i Grabovac nalaze se na pruzi Sisak — Karlovac, južno od Petrinje.

sad mislim. Odgovorio sam da ću tražiti materijal, pa ću napraviti drugi top, a on me je ohrabrio:

— Gdje god nađeš što ti odgovara, ti uzmi, a pozovi i ljude za koje znaš da ti najviše mogu pomoći. Dobit ćeš ih, makar bili u jedinicama, samo požuri sa izradom.

Tako sam otišao u selo Trnovac i počeo sa izradom drugog topa. Njegov kalibar je bio 42 mm. Dovršen je i isproban 27. decembra, ali je već pri probi druge granate eksplodirao. Bio je napravljen od dvije vodovodne cijevi, nabijene jedna na drugu.

U radionici Mile Sikanje izrađen je i treći top, kalibra 55 mm. Kad je bio skoro dovršen (još ga je trebalo okovati u drveno postolje), a i tri granate za njega, došao je 2. januara 1942. komandant 1. bataljona Mićun Pavlović, pa kad je vidio u kojoj je fazi izrada, predložio nam je da top probamo, što smo odmah i učinili. Pošto je proba s jednom granatom odlično uspjela, Mićun reče:

— Ja nemam vremena da čekam na dovršenje do sutra naveče. Top mi hitno treba još večeras za napad na žandarmerijsku kasarnu u Obijaju; vezat ću ga lancima za drvo kad postolje nije gotovo.

Tako je top sa dvije granate odmah otpremljen u Obijaj, a kurir je svaki dan dolazio po municiju, jer smo granate pravili vrlo sporo (dnevno 3 — 4 komada[5]. Ovaj je top bio u više akcija na Baniji, a nazvan je »Smajo« i izbacio je oko 70 granata. Eksplodirao je u selu Drenovcu u borbi s ustašama, koncem februara 1942. i teže ranio stalnog nišandžiju, Vasilija Rebraču Bračana. Bio je izrađen od šuplje osovine uništenog njemačkog tenka.

Četvrti top, kalibra 42 mm, je napravljen u selu Brezovom Polju, u zasjelku Dangube oko 10. januara. Nestao je negdje na Baniji (oštećen je nakon desetak izbačenih granata). Cijev je građena iz dva dijela: donji dio cijevi je bio od mužara (prangije), a gornji dio od izbušenog komada čelične osovine. Ovo je rađeno na tokarskoj klupi (drebangu) dopremljenoj iz Bešlinca.

Nakon uspješnog bušenja drugog dijela cijevi na ovom topu i nakon usavršavanja burgija, na jednom kratkom sastanku u radionici, dogovorili smo se da se skinu i dopreme mlinske

[5] Kada je moj brat Stanko, kovač koji je s nama radio, video kako se mučimo i kolika je potražnja za granatama, pokušao je da kuje gornji dio tijela granate, što je i uspio. Sutradan je otkovao gornje dijelove za oko 30 granata, a Stevo Štekovič, također kovač, počeo je kovati donji dio. I on je uspio; tako su ova dva kovača kovala dnevno oko 30 granata.

transmisije (osovine) iz Vinčića mlina u selu Dragotini. Ovo **smo** preko noći i učinili, a obezbjeđivala nas je jedna četa, pošto se mlin nalazio u blizini ustaškog uporišta u selu Maji. Od **ovih** mlinskih osovina napravljeno je još 11 topova kalibra 42 mm.[6] Ovaj kalibar je usvojen zbog toga što je na ogradama mostova (gelenderima) bilo bešavnih vodovodnih cijevi sa spoljnjim promjerom od 42 mm, koje su se dale kovati; ove cijevi smo povadili iz betonskih nosača i od njih kovali granate.

Dok smo imali samo dva topa odlazio sam u akcije i pokazivao tobdžijama kako će s njima rukovati.

Polovinom januara 1942. u radionicu su došli Gaćeša i Mićun Pavlović. Upravo smo tada dovršili peti top. Gaćeša mi je naredio da više ne idem u akcije, već da stalno budem u radionici, a čim koji top bude gotov, on će po njega poslati tri borca koji će ga preuzeti. Tim borcima treba da objasnimo kako da rukujemo s njim. Kasnije smo tako i radili.

Provjereni domet ovim banijskim topovima je bio 2.000 m, a u narodu se govorilo da je 6.000 m, što su i neke tobdžije prepričavale. Svaki top je imao na svom drvenom postolju dva pokretna cjevasta nogara za dizanje i spuštanje cijevi. Nišan nije bio preciziran. Iz topa se opaljivalo povlačenjem tankog užeta sa udaljenosti od oko 10 m, malo sa strane, jer je top pri izbacivanju granate letio natrag oko 15 m, a postojala je mogućnost i da eksplodira, što se i dogodilo kod 1, 2. i 3. topa. Top je imao poslugu od tri borca, a nošen je na leđima sa nogarima na ramenima. Svaki top je imao drveni sandučić za smeštaj 20 granata, sa uprtačima za nošenje i po jednu limenu kutiju (oko litru i po) za nošenje baruta.

Zanimljivo je i šta je neprijatelj mislio o ovim topovima.

U jednom izvještaju 3. domobranske pukovnije iz marta 1942. između ostalog stoji da »pobunjenici na Baniji iza Gline upotrebljavaju samostrele koji podsjećaju na topove. Pretpostavlja se da ovo oružje dobijaju zrakoplovima koji se vjero-

[6] Od njih, dva su data partizanima na Kozari u razmjenu za oko 40 karabina; tri su eksplodirala kod radionice u zasjeoku Dangubi za vrijeme pokušaja pravljenja udarnih granata (njih nismo uspjeli da izradimo); za tri se ne zna kako su nestala:, ako ih je neko spremio taj vjerovatno nije preživeo; dva su sačuvana u nekoj zemunici, a jedan se i danas nalazi u muzeju u Beogradu, a drugi u Zagrebu. Jedan je zarobljen u proljeće 1942; po jednoj verziji tobdžije (njih trojica) su bili opkoljeni da bi mogli lakše pobjeći, top su površno zatrpali u baštu (ukoliko su to mogli da učine rukama). Uspjeli su da pobjegnu, a top je otkriven — njega su domobrani i ustaše otpremili u Zagreb i s ironijom ga prikazivali kao »najmodernije« partizansko oružje; poslije oslobođenja 1945 god. nađen je u muzeju u Zagrebu na Jezuitskom trgu, a sada se nalazi u muzeju u Sisku.

jatno spuštaju negdje u Petrovoj gori. Skreće se pažnja na budnost«.

Po kazivanju ljudi koji su u to vrijeme živjeli u Glini i dolazili u dodir s domobranskim oficirima, vidi se da su domobrani i ustaše bili obaviješteni kakvi su to topovi i tko ih pravi, ali u to nisu vjerovali zbog granata (nazivali su ih šrapnelima). Granate su u zraku eksplodirale uz zaglušnu detonaciju, pa zato nisu vjerovali da ih može praviti »obični seoski kovač«. A i u narodu sa neoslobođenog teritorija bilo je prepričavanja da su partizani te topove dovukli iz Bosne.

Radionica je skoro svakodnevno obavještavana o dejstvu topova i granata; po tim obavještenjima samo 4 granate nisu eksplodirale, a napravljeno ih je oko 470. Granate su punjene običnim dinamitom.

Topove smo pravili do konca marta 1942, tj. do prve veće neprijateljske ofanzive, koja je trajala do konca aprila iste godine, kada je i Gaćeša poginuo, a uspješno su upotrebljavani do polovine maja 1942. na Baniji, a poneki i na Kordunu i Kozari.

Simo JEDNAK

PRVI PRILEPSKI PARTIZANI

ti ada je prilepska partijska organizacija, 11. i 12. jula 1941. godine, masovno po gradu rasturila prvi ilegalni letak protiv okupatora, u Prilepu je bugarska policija počela nemilosrdno' da traga za komunistima. Zbog toga je nekoliko drugova moralo preći u ilegalstvo.

Na proslavi ilindenskog ustanka, 2. avgusta 1941, bugarska policija je otkrila naše transparente. Tom prilikom nastale su provale i hapšenja, pa je još nekoliko drugova prešlo u ilegalstvo.

Život i rad većeg broja ilegalaca bio je usmeren ili na grad ili na okolna sela. Prilepska partijska organizacija i Mesni štab odlučili su da se oformi prva partizanska jedinica iz Prilepa.

Trinaestog septembra 1941, pošto su izvršene sve pripreme i snabdeveni potrebnom vojnom opremom, u kući Stevana Sazdovskog u Višnja-mali, na okupu je bilo deset ilegalaca. Prethodno je bio zakazan partijski sastanak koji je počeo oko 20 časova. Na sastanak su došli drugovi Orde Čopela i Trajko Boškovski Tarcan, kao predstavnici Mesnog komiteta i Vojnog štaba. Sa njima je, takođe, došao i Dimo Narednik. Sastanak je trajao do 23 časa. Na tom sastanku drugovi su preneli nalog prilepske partijske organizacije i Vojnog štaba za obrazovanje prve partizanske jedinice iz Prilepa. Pročitana je i odluka Mesnog komiteta, po kojoj neki komunisti treba da izađu iz grada, kao prvi partizani.

Od deset ilegalaca, koliko nas je tada bilo, samo trojica je trebalo da ostanu u gradu, dok je nas sedmorica dobilo zadatak da odmah posle sastanka krenemo za Selečku planinu, na me-

sto zvano Badimaš. To su bili: Trajko Boškovski Tarcan, Borka Velev Levata, Lazo Filipovski, Đorđe Velkovski, Joska Jordanovski, Ilija Igevski i Kiro Krstevski.

Svaki od nas je imao pištolj i po dve bombe — »kragujevke«, torbicu, ranac, dok je svaki drugi dobio i čuturicu. Ta oprema je još ranije pripremljena i donesena. Ali je bila samo jedna puška »štajer« sa 50 metaka! Sa tom jedinom puškom pošli smo na teren kao prvi prilepski partizani.

Oko 24 časa, opreznim koracima, napustili smo kuću Sazdovskog. Prošli smo ulicu, prešli drum Prilep — Gradsko, neprimetno izašli iz grada i uputili se prema Selečkoj planini.

Po dolasku na Badimaš izabrali smo mesto za logor, odmorili se, izabrali rukovodstvo i odredili političkog komesara, zamenika komesara i komandira.

Na tom mestu odlučili smo i to da sastavimo jednu borbenu pesmu, kao uspomenu na ovaj naš istorijski dan. Posle zajedničkog dogovora i međusobnog dopunjavanja, nikla je i naša prva partizanska pesma.

Posle dva dana drugovi iz Prilepa doneli su nam puške i municiju, tako da smo sada svi bili naoružani puškama i sa po 120 metaka. Istovremeno dobili smo nalog prilepske partijske organizacije, da svaki od nas nosi po jedan nadimak: Trajko Boškovski Ilindenski, Borka Velev Goranov, Lazo Filipovski Safski, Joska Jordanovski Sandanski, Đorđe Velkovski Strelka, Ilija Igevski Cvetan, a Kiro Krstevski Platnik.

Po Selečkoj planini krstarili smo od 14. do 22. septembra 1941. Za to vreme vežbali smo se u rukovanju oružjem, bacanju bombi i postavljanju mina na razne načine. Osim toga, napravili smo plan za politički rad — proučavanje dobivenog materijala, povezivanje sa selom, formiranje vojnih komiteta po selima u kojima to već nije učinjeno, i da se politički radi sa seljacima.

U tom trenutku bilo je neophodno da u našem susedstvu, na ataru između Prilepa i Velesa, pojačamo i učvrstimo već započeti organizovani rad, jer su svi uslovi za to bili povoljni. Radi toga smo se prebacili sa Selečke planine na Mukos-planinu, u blizini manastira Stepanci. Odmah po dolasku u taj kraj povezali. smo se sa igumanom^tog manastira Perkom Ivanovskim koji je služio kao veza između nas i prilepske partijske organizacije. I čim smo uspostavili prvi kontakt, iz Prilepa smo dobili nekoliko novih boraca, među kojima su bili i Stevan Bazerkovski Lanski i Blaže Boškovski Dabovski.

Dvadeset i četvrtog, odnosno 25. septembra 1941, na zajedničkom sastanku svih trinaest boraca, koliko nas je tada bilo

na Mukos-planini, formirali smo Prvu prilepsku partizansku četu i izabrali četno rukovodstvo. Za komandira čete izabran je Kiro Krstevski Platnik, za političkog komesara Trajko Boškovski Ilindenski, za zamenika komandira Lazo Filipovski Lafski za zamenika politkomesara Josko Jordanovski Sandanski, a za intendanta Stevan Bazerkovski Lanski.

Posle nekoliko dana, naše četno rukovodstvo u sporazumu sa Prilepskom partijskom organizacijom napravilo je plan za oružani napad na nekoliko važnih objekata kao što su policijska stanica, zatvor i pošta u Prilepu.

Jedanaestog oktobra 1941. godine izvršili smo u Prilepu planirani oružani napad.

Kiro KRSTEVSKI PLATNIK

POCERSKA CETA PODRINJSKOQ PO

28. ili 29. avgusta 1941. godine uputio me je iz Vladimirca Dimitrije Antić, učitelj i jedan od rukovodilaca NOP-a za srez posavotamnavski, da se javim štabu Podrinjskog partizanskog odreda, smatrajući da mogu više doprineti NOP-u u kraju gde sam rođen. Na putu za štab odreda došao sam u svoje rodno selo Nakučane. Iz razgovora s ljudima zaključio sam da i u selima gornje Pocerine postoji raspoloženje za NOP, prvenstveno kod ljudi koji su odranije bili u opoziciji prema vladajućem režimu. Takvom raspoloženju doprineo je i proglas CK KPJ sa pozivom na ustanak, koji je bio rasturen po tim selima. Rodoljubive mase Pocerine osetile su organizovanu snagu KPJ koja poziva na oružanu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Sem toga, uspešne akcije Podrinjskog partizanskog odreda u Mačvi još više su doprinele spremnosti naroda za stupanje u partizanske redove i oružanu borbu protiv okupatora. Jedna četa toga odreda je, u toku 18. i 19. avgusta, prokrstarila kroz gornju Pocerinu, razoružala žandarmerijsku stanicu u Volujcu, popalila opštinske arhive u Krivaji, Rumskoj i Nakučanima i održala nekoliko političkih zborova. Međutim, bilo je očito da postojeće raspoloženje za NOP u gornjoj Pocerini nije u dovoljnoj meri iskorišćeno. Razlog za to je bio što na terenu nije postojala nijedna partijska ćelija, pa je stvar bila prepuštena samoinicijativi i snalažljivosti simpatizera KPJ.

Istog dana po dolasku u rodno mesto doznao sam da su pre kratkog vremena braća Trifunovići iz Slatine (Stanko, advokat i Miodrag, nastavnik), formirali Pocersku partizansku četu. Kako sam ih odranije poznavao kao napredne intelektualce, hteo sam, pre nego što pođem u štab Podrinjskog odreda, da svratim kod njih u četu, računajući i na to da ću sigurno dobiti bliže informacije o mestu štaba odreda. Četu sam našao u Slatini, pored druma Šabac — Tekeriš. Ona je bila formirana po pismenom punomoćju komandanta Podrinjskog odreda Ne-

bojše Jerkovića kojim je Miodrag postavljen za komandira čete i opunomoćen da na terenu Pocerine formira nove partizanske čete.

Kad sam mu se javio Miodrag me je savetovao da ostanem u četi jer sam im neophodan, a on će o tome obavestiti štab odreda; bio je siguran da bi me štab odreda vratio u njegovu četu, pa bi moj put bio izlišan. Pri tom se pozvao i na punomoćie koje je imao od komandanta odreda. S obzirom na sve to, zadržan sam u četi sa funkcijom zamenika političkog komesara čete. Od Miodraga sam odmah dobio i pismeno ovlašćenje da mogu pristupiti upisivanju i pridobiianju novih boraca radi eventualnog formiranja još jedne partizanske čete na terenu Pocerine. Četa (formirana u prvoj polovini avgusta) imala je oko dvadesetak boraca, naoružanih samo puškama, sa dva-tri pištolja i nekoliko bombi. Komesar čete bio je Boško Knežević,[1] mladi učitelj sa službom u Slatini, inače rodom iz Prijedora. Kao napredan učitelj brzo se afirmisao u sredini u koju je došao pred rat; oko sebe je okupljao napredne seljake i omladinu. Za rad sa omladinom bio je zadužen omladinac Vitomir Ostojić Fića iz Slatine, svršeni učenik srednje hemijske škole. Pred rat je bio povezan sa naprednom omladinom u školi, pa je imao izvesna iskustva u radu sa omladinom. Za rad sa ženama bila je zadužena Dušanka Fafajlović iz Vukošića, tek svršena učiteljica, koja je istovremeno rukovodila i priručnom četnom apotekom.

Radi jačeg političkog rada i sprovođenja direktive političkog rukovodstva NOP-a za Podrinje, štab odreda je uputio u četu Miloša (čijeg se prezimena više ne sećam), koji je doneo nešto propagandnog materijala i nekoliko partizanskih pesama koje su u to vreme rado pevane. Ali, pokazalo se da Miloš nije bio dorastao za ovako odgovornu dužnost, pa je ubrzo po mom dolasku povučen u štab odreda, a njegove funkcije obavljao komesar čete uz pomoć ostalih rukovodilaca. Stanko Trifunovicnije imao određenu funkciju u četi. Odranije je bio poznat u ovom kraju kao pristalica zemljoradničke levice, a odmah po izbijanju ustanka u Mačvi i uspešnih oružanih akcija Podrinjskog partizanskog odreda ooredelio se za NOP; išao po selima gornje Pocerine, objašnjavao ciljeve NOP-a i pozivao ljude u partizanske redove.

Četa je u početku bila uglavnom sastavljena od boraca iz Slatine, Zablaća, Vukošića, Sinoševića, Nakučana i Metlića. Oko

[1] Poginuo kao oficir za vezu JA 9. maja 1945. god. u selu Donja Zelina — okolina Zagreba.

[2] Poginuo kao partizan u borbi protiv ljotićevaca 26.XII 1941-godine u Moskovljevića vinogradu u Slatini.

čete se okupljala omladina koja je učila zajedno sa borcima i. pevala partizanske pesme, a omladinke su još krojile, šile i pomagale oko pripremanja hrane. Posle nekoliko dana provedenih u Slatini četa je stigla u Sinoševiće i smestila u zgrade veleposednika Andrije Popovića, pukovnika u penziji. Tu smo u potpunosti organizovali vojnički život čete. Tačno se znalo vreme ustajanja, vojne obuke, političke nastave, odmora i razonode. Noću se redovno stražarčilo i patroliralo. Naročito se nastojalo da se spreče odlasci boraca po privatnom poslu svojim kućama, i u tome se uspelo.

Rukovodstvo čete je period do napada na Šabac (22. septembra), iskoristilo da četa što više vojnički i brojno ojača. Desetine čete kretale su se po Zablaću, Nakučanima, Metliću, Volujcu, Rumskoj, Krivaji i Bukoru radi prikupljanja oružja i municije, pridobijanja i upisivanja novih boraca iz tih sela; svugde smo objašnjavali ciljeve NOP-a, kao i naš odnos prema četnicima. Na terenu se jasno videlo da se sa formiranjem partizanske čete prilično zakasnilo, jer je i ono malo oružja i municije koje je ovde bilo ostalo posle okupacije zemlje, došlo u ruke četnika kapetana Račića i rezervnog potpukovnika Miroslava Dabića; četnici su na ovom terenu bili tada brojno jači od partizana. U našu četu su uglavnom stupali pojedinci spremni da se bore protiv okupatora i domaćih izdajnika, a nisu hteli da stupe u četničke redove. Svi koji su raspolagali oružjem primani su odmah u četu, dok su oni koji ga nisu imali samo upisivani. U gornjoj Pocerini se pojavio Pećančev četnik Budimir Ilić, samozvani »vojvoda cerski« koji je izazvao priličnu pometnju kod izvesnog broja rodoljuba, jer je krajem jula, pod pretnjom smrtne kazne, pozvao sve vojne obveznike iz gornje Pocerine da dođu kod krivajske crkve. Tu je, izvodeći sa nekoliko sveštenika ceremonijal, tražio od ljudi da se zakunu da neće ubijati Nemce »dok se za to ne naredi«. Potrebno je bilo raskrinkati ovog otvorenog izdajnika i ukazati narodu da je jedini pravilan put oružana borba protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Pošto je četa bila slabije naoružana, nije ni bila predviđena da učestvuje u blokadi i napadu na Sabac 22. septembra. Međutim, posle neuspelog napada ustaničke snage su se od Sapca povlačile pod borbom kroz Mačvu, putem Šabac — Loznica, i Posavotamnavu, putem Šabac —• Valjevo. Tada se pred rukovodstvom čete postavio zadatak da se četa što pre vojnički i politički učvrsti i pripremi za predstojeće akcije. Opravdano se očekivalo da će Nemci krenuti u napad i putem Šabac — Tekeriš, tj. na sektor naše čete. Neuspeo napad na Šabac negativno se odrazio na raspoloženje masa na našem terenu. Gotovost za stupanje u partizanske redove opadala je. Neki su se poje-

•dinci, pod raznim izgovorima, obraćali rukovodstvu čete i tražili da budu izbrisani iz spiska partizana. Potrebno je bilo povratiti moral kod ljudi. Sa ćelom četom ili sa pojedinim desetinama ponovo smo prokrstarili po selima gornje Pocerine; održavali zborove i vodili pojedinačne razgovore ukazujući da je neuspeh napada na Sabac samo trenutni. Pri tom smo govorili da mi ne možemo ni računati na frontalnu već na gerilsku borbu. U takvoj situaciji četi su sve otvorenije činile razne smetnje i jedinice Račićevog četničkog odreda, brojno jače i bolje naoružane od nas. I pored sporazuma između komandanta Podrinjskog partizanskog odreda Nebojše Jerkovića i četničkog komandanta Račića o zajedničkoj oružanoj akciji protiv neprijatelja i slobodnom opredeljivanju ljudi, četnici se, sem onih iz Babićevog odreda, još u prvoj polovini septembra nisu pridržavali toga sporazuma. Jednoga dana su prisilno zadržali Stanka Trifunovića i razoružali ga, navodno što je na jednom zboru raskrinkavao izdajničku ulogu jugoslovenske kraljevske vlade i kralja. Stanko je pušten tek na upozorenje da će naša četa i oružjem intervenisati. Nešto slično dogodilo se i sa mnom. 29. ili 30. septembra u Rumskoj, kada sam na jednom skupu objašnjavao ciljeve partizanske borbe i upisivao novoprijavljene borce. Kad sam odatle pošao, četnički oficir Bratić poslao je jednu četničku patrolu koja me je presrela n.a drumu Sabac — Tekeriš i zahtevala da mu se javim (on se nalazio u neposrednoj blizini sa svojom četom). Pod izgovorom da sam mu »vrlo sumnjiv« tražio je da položim oružje, jer navodno u poslednje vreme, posle povlačenja ustaničkih snaga od Šapca, vršljaju po terenu nemački agenti i špijuni. Međutim, na moje energično protivljenje i intervenciju nekih njegovih boraca koji su me od ranije poznavali odustao je od zahteva.

Otvoreno ometanje aktivnosti naše čete naročito je došlo do izražaja posle neuspelog napada na Sabac i povlačenja Podrinjskog odreda kroz Mačvu ka Ceru. No, i pored ovih teškoća, četa je u to vreme narasla na oko četrdeset boraca. U nju je stupilo i nekoliko boraca iz četničkih redova koji su bili odlučniji u borbi protiv okupatora. Pošto je među novoprimljenim borcima, naročito omladincima, bilo i takvih koji nisu znali da rukuju oružjem, obučavani su u rukovanju puškom, bombama i puškomitraljezom. Oko 4. oktobra četa se ponovo- našla u Sinoševiću, u dvorištu veleposednika Popovića. Prema Sapcu smo svakodnevno slali patrole radi izviđanja i prikupljanja podataka o neprijatelju.. . 6. ili 7. oktobra obavestila nas ie jedna patrola da su Nemci sa dva laka tenka došli drumom Sabac — Tekeriš do Slatine, tu skrenuli na seoski put, prošli kroz Slatinu i Zablaće i izišli na drum Sabac — Crnilievo, odakle su se ponovo vratili za Sabac. Jasno nam je bilo da se neprijatelj spre-

ma da drumom Šabac — Tekeriš napadne i na naš teren. To nam je nalagalo da budemo oprezni i da se što bolje pripremimo za predstojeću borbu.

Kao najpogodniji položaj sa koga bismo mogli da sprečimo nadiranje neprijatelja drumom Sabac — Tekeriš izabrali smo popovića bagrenjak koji se nalazio na jednom uzvišenju iznad druma prema Pantića kafani u selu Bojiću. Ispred tog položaja, na Bojićkoj reci, bio je most koji je ioš ranije raskopan tako da je drum bio presečen; iskopan je dubok jarak i preko seoskog puta koji je desno vodio kroz selo. U bagrenjaku smo uredili već od ranije iskopane rovove. Tih dana se na ovom terenu našla grupa od petnaestak četnika, većinom iz Bojića, Sinoševića i okolnih sela, spremni da se bore protiv Nemaca. Oni su zaposeli položaj levo od nas kod Vilotića zabrana, na granici sela Bojića i Slatine. Ispred njihovog položaja, kod Moskovljevića vinograda, drum je takođe bio presečen dubokim jarkom.

Pošto su sva obaveštenja ukazivala da predstoji neposredni napad Nemaca, svakog dana pre zore smo zaposedali položaj, u sledečem rasporedu: Prva i Druga desetina, s kojim su bili zamenik komandira i komesara čete, naoružane puškomitraljezom, posedale su rovove u bagrenjaku; Treću desetinu smo izbacivali desno, na jednu uzvišicu, sa zadatkom da štiti desni bok glavnine. Mesto komandira čete zavisilo bi od konkretne borbene situacije. Naređeno je da se vatra otvori samo na njegovu komandu.

Rano izjutra, 10. oktobra, Nemci su sa nekoliko lakih tenkova stigli do četničkog položaja; tu su zatekli nekoliko pijanih četnika na spavanju u iskopanom jarku, pobili ih, jarak zatrpali i sa tenkovima produžili prema položaju naše čete. Kad su stigli do raskopanog mosta, Nemci su izašli iz tenkova i pokušali da ga osposobe. Kod naših boraca osetila se uznemirenost, a kod nekih i očigledan strah, pa smo ih komesar i ja morali smirivati. Uskoro, na komandu komandira, cela četa je istovremeno otvorila preciznu vatru na neprijatelja, što ga je natetalo da ponovo uđe u tenkove, odgovarajući vatrom iz svih raspoloživih oružja. Iako su se granate rasprskavale prilično daleko iza naših leđa, kod nekolicine boraca su izazvale strah. Naš prekid vatre zbog štednje municije, Nemci su shvatili da su već obezbedili nesmetan prelazak preko mosta. Ponovo su izašli iz tenkova, ali smo ih vatrom ponovo naterali u njih. To se ponavljalo više puta i trajalo sve dok im nije pristigla pešadija — đelovi 342. divizije. Tada su tenkovi, ne uspevši da pređu preko mosta, skrenuli seoskim putem desno kroz Bojić i ponovo izbili na drum. Dok su zaobilazili položaj naše čete, u borbu je stupila neprijateljska pešadija. Prisustvo nemačkih tenkova u pozadini položaja naše čete uznemirilo je neke borce. Tek kad

im je objašnjeno da nas ne mogu napasti s leđa jer je teren nepodesan za kretanje tenkova uznemirenje je prestalo.

Pošto je naša četa imala dominantan položaj, zadržali smo izvesno vreme nastupanje nemačke pešadije, što je borcima ulilo poverenja u našu snagu. Iako je bio brojno nadmoćniji, neprijatelj nije mogao prići našem položaju frontalno, stoga je rokirao jednu svoju jedinicu ulevo, koja je uspela da potisne našu Treću desetinu i glavninu čete tuče bočnom vatrom. Komandir čete Miodrag je naredio povlačenje, jer više nije imao pregled položaja cele čete. Morali smo se brzo povlačiti preko Sinoševića, praćeni u stopu od neprijatelja koji nas je i stigao u Makevića Mali. Bili smo primorani da na brzinu ponovo zauzmemo položaj i otvorimo vatru da bismo obezbedili dalje povlačenje.

Treća desetina, odvojena od glavnine čete, povlačila se levom stranom sela Sinoševići i u Zablaću se priključila jednoj partizanskoj jedinici Posavskog bataljona koji je tada držao položaje na drumu Šabac — Crniljevo. Neprijatelj je sa tenkovima već bio stigao u Volujac (tri kilometra iza našeg položaja), zapalio Mijajlovića kafanu i uputio se u pravcu Tekeriša. Pošto smo uvideli da su neprijateljske snage vrlo jake, četa se povukla preko Nakučana, Metlica, Rumske i Bukora u pravcu Zavlake, napustivši teren Pocerine. U toj prvoj borbi nismo imali gubitaka, dok su Nemci zbog priličnih gubitaka iskalili bes paleći kuće i ubijajući nedužno stanovništvo' u Bojiću i Sinoševiću.

U Zavlači smo, 11. oktobra, stupili u vezu sa jedinicama Valjevskog partizanskog odreda i odreda Vlade Zečevića i poručnika Martinovića, koje su tih dana držale položaj na Zavlači. Naša četa je zaposela jednu uzvišicu neposredno iznad druma Zavlaka -r- Tekeriš. .. 12. oktobra je naišao jedan nemački kamion putem Loznica — Valjevo. Pošto je na njega otvorila vatru jedinica koja ie držala položaj iznad druma, Nemci su, da bi izbegli uništavanje ili zarobljavanje, odmah skrenuli najvećom brzinom na drum Zavlaka — Tekeriš, smatrajući verovatno da je slobodan i da će moći preko Tekeriša da se vrate u Šabac. Puščana i mitraljeska vatra u neposrednoj blizini položaja naše čete opomenula nas je na opreznost i budnost. Tek što smo skrenuli pažnju borcima na to, ispred našeg položaja se pod punim gasom pojavio nemački kamion, na koga je četa osula plotunsku paljbu. Nemci su odmah poiskakali iz kamiona, na brzinu zauzeli položaj i otvorili na nas jaku vatru, povlačeći se u pravcu Tekeriša. Tako smo zaplenili potpuno ispravan kamion sa nešto namirnica i odeće, što je izazvalo oduševljenje kod boraca. Jovica Grujić, da bi napravio šalu, neopaženo se obukao u uniformu nemačkog podoficira i malo udaljio od kamiona.

Čim ga je ugledao jedan naš borac, misleći da se radi o zaostalom neprijatelju, uperio je pušku na njega i pozvao na predaju. Kad su ostali videli o čemu se radi, nastao je opšti smeh.

14. oktobra četa je na ovom sektoru zaposela dodeljeni položaj iznad Draginca, gde je tih dana vođena frontalna borba s neprijateljem. Nemci su zajedno sa nedićevcima uporno napadali, nastojeći da potisnu naše jedinice, ali su one uspevale da odbiju svaki njihov napad. Borbe su trajale od jutra do mraka. Nemci su, da bi nas što više iscrpli i da bi sebe obezbedili od našeg iznenadnog noćnog napada, otvarali u toku noći povremenu mitraljesku vatru. To se prvih dana negativno odrazilo na naše borce pa su više bdeli nego spavali, sve dok im nije objašnjeno i dok se sami nisu uverili o čemu se stvarno radi. Naša četa je iz dana u dan uspešno odbijala napade neprijatelja. Tome je doprineo i podesan položaj čete na uzvišici neposredno iznad groblja u Dragincu. Jednog dana Nemci su se privukli u neposrednu blizinu našeg položaja, otvorili uragansku vatru i krenuli na juriš, ali su naišli na jaku vatru, te su se vratili na svoj polazni položaj. U toku te borbe spazih kako Jovica uporno gađa neprijateljskog mitraljesca, a ovaj opet njega. Najednom se ceo mitraljeski rafal sruči na Jovicu. On se, zasut zemljom i prašinom, povuče malo niže s bedema na kome se nalazio, povivši glavu na desnu stranu. Pomislih da je pogođen. Međutim, mitraljeski rafal mu je samo nasuo usta zemljom i smakao kapu, ne okrznuvši ga, dok je smrtno pogodio omladinca — izbeglicu (čijeg se imena ne sećam) koji se nalazio pored Jovice.

Neprekidna, teška i iscrpljujuća borba sa daleko nadmoćnijim i bolje naoružanim neprijateljem trajala je na ovom položaju punih osam dana. Međutim, borci naše čete nisu gubili veru u opravdanost naše borbe i njen konačni uspeh. Vedro raspoloženje ih nije napuštalo i čak su bili spremni na razne šale i zadirkivanja. Tek osmog dana borbe — oko- podne 21. oktobra — Nemci su uspeli da potisnu jednu partizansku četu na našem desnom krilu, otvorivši bočnu vatru iz teškog mitraljeza na našu četu. U takvoj situaciji kada nam je poginuo odličan borac Marinko Jevtić iz Sinoševića, a nekoliko boraca lakše ranjeno, izdato je naređenje da se četa povuče s položaja. I ovog puta su gubici neprijatelja bili daleko veći od naših.

Toga dana 21. oktobra, su potisnute i ostale jedinice na ovom sektoru. Nemci su već bili zašli duboko u pozadinu naših položaja i zauzeli Krupanj. Naša četa se zajedno sa ostalim jedinicama povukla, pa je prilikom povlačenja ušla u sastav »Laline« čete Podrinjskog partizanskog odreda, kome je od formiranja organizaciono i pripadala.

Ranko ŠEŠIĆ

OD KAPITULACIJE DO USTANKA

Po uspostavljanju okupatorske i ustaške vlasti i poslije prvih ustaških pokolja srpskog naroda zavladao je strah, a naročito kad su 8. maja 1941. godine njemačke oružane snage — zbog 2 ubijena njemačka vojnika u Kijevu — uhvatile 11 ljudi iz s. Tomine i postrijeljale ih u Sanskom Mostu, a poslije natjerale Srbe da ih mrtve povješaju na drveće u parku. Po naredbi njemačkih i ustaških vlasti cio srpski živalj iz Sanskog Mosta morao je da prođe pored ovih drveća na kojima su visili obješeni ljudi.

Poslije tog zvjerstva u Sanskom Mostu je održan veliki narodni zbor na kome je govorio zloglasni ustaški funkcioner Viktor Gutić čije su riječi: »Nema više Srba, ono što ih ima za njih imamo dovoljno nuščanih kugli i štrikova«.

Ovo je unijelo ogroman strah u srpski živalj. Postojala je jedina nada — govorilo se o ustanku. Kada se saznalo da su njemačke oružane snage napale SSSR, strahovanje kod izvjesnog dijela srpskog stanovništva je popustilo. Tada se o ustanku sve više govorilo, ali se nije mogao znati početak. Ustaška vlast je zavela prisilni rad (kuluk) i izabrala taoce za garanciju lojalnosti naroda. Na prisilni rad pozivani su svi omladinci od 18 do 25 godina.

POKOLJ U SANSKOM MOSTU I OKOLINI

Dvadeset sedmog jula 1941. godine bio je pazarni dan u Sanskom Mostu, pa su ustaše to iskoristile i u velikom broju pohapsile Srbe muškarce po gradu. Ustaške patrole su se razišle i po obližnjim selima radi kupljenja ljudi i sprovođenja u zatvor. Istog dana ustaše su pokupile i omladince sa prisilnog rada i strpale ih u zatvor. Za zatvore su koristili pojedine po-

godne objekte, u prvom redu već postojeće zatvore, osnovne-škole, žitni magacin i druge prigodne objekte. U Veliki žitni magacin zatvorili su oko 60 omladinaca pokupljenih sa rada i na zvjerski način ih poubijali; nagonili su ih i da ubijaju jedan drugoga. Ostale ljude, od nekoliko hiljada, ustaše su pobile i sahranile u takozvani »Šušnjar« kod Sanskog Mosta.

29. jula u selu Kljevcima ustaše su digle cio živalj svih-nacionalnosti i dotjerale ga na željezničku stanicu Bos. Vrpolje, pod parolom da se cijelo selo mora iseliti, jer da se na rijeci Sani uspostavlja front, navodno, zbog Engleza koji nastupaju sa juga. Na želj. stanici je izdvojen cio srpski živalj u posebnu grupu. Kada su neki ljudi vidjeli kakva ih sudbina čeka, poku-šali su da ustašama daju otpor. Tako, na primjer, Jovan Kara-nović, kada ga je ustaša udario kundakom, naletio je na njih dvo-jicu i savladao ih, ali ga je treći ustaša ubio. Omladinac Nikola Karanović, koji je bio pomoćni učitelj i član SKOJ-a, pokušao je da da narodu znak da se razbježi, ali je njegov pokušaj osu-jećen, a on ubijen. U takvoj gužvi do bježanja nije došlo. Ustaše su cio narod potrpale u zatvorene vagone. Dotjerali su ih u San-ski Most na željezničku stanicu, istovarili i sproveli u zatvore. Sava Znijanac suprotstavio se ustašama zbog divljačkog postup-ka, ali je bio odmah i on ubijen. Duro Karanović (imao je tada 14 godina) je sa svojom majkom vodio svog ranjenog brata kroz: Sanski Most. On je već bio iznemogao i, ustaše su ga na očigled cijelog naroda i njegove majke ubile na mostu i bacile u rijeku. Cio taj živalj je natrpan u žitni magacin odakle su ustaše još prve noći likvidirale nekoliko stotina omladinaca. Kada je na-stupila noć, 29/30. juli 1941. godine, žene i djecu ispod 14 godi-na izdvojili su i uz strepenište istjerali na prvi sprat-tavan žit-nog magacina. Đuro Karanović se obukao u žensko odijelo i sklonio se sa ženama i djecom na tavan i tako se spasio sigurne' smrti. U toku noći 29/30. jula 1941. godine ustaše su pristupile likvidaciji i zvjerskom ubijanju odvojenih muškaraca u žitnom magacinu. Maltretirali su ih na razne načine. Čuli su se povici: »Živjela Komunistička partija«. Nastala je teška tuča — čuli su se tupi udarci i pucanj poneke puške, jauci, kuknjava itd. Neki su vikali »Nemojte me, gospodine, ja nijesam ništa kriv«... Ljude su ubijali raznim predmetima. Do zore ova grupa ljudi bila je likvidirana, potrpana u velike rupe odakle se vadio pije-sak, a dijelom bačena u rijeku Sanu. Ujutro 30. VII 1941. godi-ne žene i preostalu djecu pustili su kućama. Tih dana poubijano-je 975 muškaraca iz sela Kljevaca.

Isti takvi zločini izvršeni su u selima Tomini, Čaplju fc drugim. Ustaše su ubijale i na javnim mjestima. Omerica »Me-tiar« i »Kiko« krampovima su ubijali gdje su god stigli.

U selu Stari Majdan, u jednu jarugu pored puta zatrpano je više stotina ljudi. Isti slučaj bio je i u Gornjoj Sanici gdje su ustaše na zvjerski način ubile više stotina ljudi i sahranile na mjestu gdje su bacane uginule životinje.

Glavni organizatori masovnog ubijanja i zločina u Sanskom Mostu bili su: Luka Minuga, gostioničar, Himzo Rešić, trgovac, Jusuf Talić, trgovac obuče, Grga Maričić sa svoja četiri sina, Mile Sorić i još neki njihovi saradnici. U selu Kljevcima zločinima su rukovodili Mile Tadić, Mile Jurišić i drugi.

OSTAO SAM Ziv

Zatekao sam se tog dana (27. jula) u Bosanskoj Krupi na putu za Bihać. Gledao sam kako ustaše jure po gradu i vašarištu, po radnjama i redom kupe ljude i sprovode u zatvore — naročito u tadašnji fiskulturni dom. Istog dana oko 14 časova krenuo sam sa željezničke stanice u Bosanskoj Krupi i otišao za Bihać, gdje sam vidio istu sliku. 28. jula ponovo sam se vratio u Bos. Krupu. Isti takav prizor trajao je još u gradu, samo što su bile manje grupe i pojedinačna hapšenja. Vidjevši opasnost, pokušao sam da je izbjegnem i uspio izmaći iz ruku nekih mlađih neiskusnih ustaša, ali sam pao u ruke zloglasnom ustaškom poručniku Himzi Hadžiću i kroz kratko vrijeme sam se našao u zatvoru u fiskulturnom domu. Velika sala fiskulturnog doma bila je prekrivena leševima postrijeljanih ljudi i nekoliko žena gdje sam primijetio da još neki daju znake života. U lijevom uglu doma na patosu sjedila je grupa živih ljudi. Od udaraca kundacima bio sam oboren među mrtve na krvavi patos i ponova natjeran da se dignem i sjednem među žive u ćošku sale. Ustaše su čas tukle nas koji smo još živi, a neki su kundacima udarali u glavu postrijeljane koji su davali znake života. Pored doma iskopana je velika rupa u koju su ubacivani mrtvi. Istog dana oko 18 časova ustaše su nas pod strogim obezbjeđenjem sprovele u pravoslavnu crkvu. Pred crkvom su nas zaustavili, naredili da odložimo sve dokumente, novac, satove, prstenje i druge vrednije predmete. Nas 48 je utjerano u crkvu. Posjedali smo u red stolica na jednu stranu crkve i to jedni na stolice a drugi na koljena. Ispred nas ustaše su postavile puškomitraljez na okruglu ploču na sredini crkve, a ostali su uperili puške prema nama. Očekuje se početak strijeljanja. Velika je vrućina ⟷ zavladala je žeđ i neki Krupljani su od poznatih ustaša zatražili vode. Kroz kratko vrijeme voda je donesena. Svaki je dobio koliko mu je trebalo. Čuo se drugi glas i molba za cigaretu. Donesena je kutija cigareta od 100 komada i data svakom da uzme i zapali. U tommomentu od jednog ustaše čuo

Đurđe Teodorović: U SVITANJE — VARIJACIJA

saro glas: »Pušite, ovo vam je zadnje«. Počelo je da se smrkava. Ispred nas su čiraci sa svijećama koje su zapaljene radi osvjetljenja. Ponekoga još dogone; dotjeraše dvojicu i jednu ženu — Hrvaticu po imenu Katicu. Katica je bila energična žena koja se ustašama suprotstavila, navodno da ona nije sakrivala Srbe zbog čega su je dotjerali u našu sredinu. Zahtjevala je da je puste, što joj je i uspjelo. Ljudi su i dalje sjedili oborenih glava i ćutali. Poneki pokuša da moli ustašu koga poznaje da mu spasi život. Od ustaša se nije čuo nikakav odgovor, već su samo odjekivali svodovi velike crkve od njihovih cokula. Ja sam razmatrao mogućnosti bježanja. Gledao sam da li sam na nišanu pri početku strijeljanja. Nisam bio. Spremao sam se da u momentu otvaranja vatre uhvatim mesingani čirak i udarim nišandžiju puškomitraljeza. Neizvesnost je. Čekamo sudbinu. Najednom nasta užurbanost ustaša, ču se između njih glas: »Ide predstojnik i logornik«. Uđoše dva otmena gospodina, jedan u teget a drugi u braon odijelu, sa fesovima na glavi, a na fesu slovo »U«. Pogledaše po nama, riječ ne progovoriše iako poznati Krupljani mole i traže spas. Ova dva zlikovca napustiše crkvu i odoše. Ponovo su ljudi mislili kakva će odluka sada pasti. Malo smo čekali i začu se šum teškog kamiona. Kamion je došao pred crkvu. Mi smo još bili u crkvi i tada su nas počeli vezivati. Od vezivanja su odustali, pošto nisu imali sredstava za to već su nam rekli da budemo mirni — jer će nas voditi u Liku — u Gospić u logor. Ovo saznanje me je ohrabrilo jer sam pomišljao da će na tolikom putu biti mogućnosti za bježanje. Obratio sam se jednom ustaši i upitao kuda će sa nama. On mi je odgovorio »Idete u Unu, kuda su i ostala vaša braća otišla«. U kamion smo brzo potovareni, nabijeni jedan na drugoga u sjedećem i ležećem stavu. Dvojica ustaša su se popela sa nama na kamion, a dvojica sa puškomitraljezima sa šoferom u kabinu. Kamion je krenuo uz desnu obalu Une. Na izlazu iz grada zaustavila ga je ustaška patrola, prekontrolisala šta vozi i otpočela tući nas u kamionu preko karoserije kundacima i to sve dok kamion nije krenuo. Za kratko vrijeme stigli smo u kanjon Une na »Crno jezero« na kome se nalazi most. Kamion je stao i farovima osvijetlio most i velike stijene koje su se nadvisile nad provaliju koja je ispod mosta. Ustaše su naredile da siđe jedna grupa od deset zatočenika. U ovoj grupi trebalo je da i sam siđem, ali sam se namjerno zadržao da vidim šta će se dogoditi ovima koji silaze. Čim su nastupili ispred kamiona, na osvijetljeni dio mosta, počelo je strijeljanje. Čim je pukla prva puška, odlučio sam se na bjekstvo, viknuo »Bježi kud ko« i sa najvećom brzinom skočio sa kamiona na put, a zatim niz brinu u Unu. Teško sam plivao i borio se sa vodom, ali. sam za kratko vrijeme Unu preplivao i našao se na suprotnoj strani od gubili-

šta. Posmatrao sam dalje strijeljanje dok nije završeno. Kamion se okrenuo i otišao ponovo u Krupu na sljedeći ovakav zadatak. Ponovo se valjalo vratiti i preplivati Unu te bježati prema svom rodnom kraju, selu Jelašinovcima, koje je daleko oko 50 kilometara. Pred samu zoru sam preplivao Unu i savladao veliku strminu iz doline Une ka selu Veliki Radići. Dalje sve do sela Vranjske Mosure nisam imao prepreka, ali tu sam naišao na jednu grupu ustanika, kojima sam se javio i ispričao im odakle idem i šta je sa mnom bilo. Nisu mi vjerovali jer me niko nije poznavao; bio sam im sumnjiv i smatrali su me ustaškim špijunom. Moje ubjeđivanje bilo je uzaludno, bio sam svezan sproveden u jednu kuću na čuvanje dok se još ispitam i provjerim ko sam i odakle sam. Ispitivanje je uslijedilo, ali se završilo kao i ono ranije — zatvoren sam u jednu pojatu, svezanih nogu i ruku dugačkim lancem za jednu gredu. Čuvala su me dva čovjeka naizmjenično sa roguljama. Molio sam ih da me odriješe i puste, ali bez uspjeha. Pred sam mrak moji čuvari su otišli da večeraju, a mene ostavili samog u pojati. Pokušao sam da se odriješim, što mi je i uspjelo zahvaljujući jednoj brklji za koju sam zakačio lanac na rukama vezanim na leđa i izvukao uz tešku muku, zatim odriješio noge te se odlučio na bjekstvo. Moji čuvari su me spazili, skočili i pojurili za mnom, ali sam izmakao i spasio se.

USTANAK

Iako pripreme još nisu bile dovoljno izvršene, narod je 30. jula masovno krenuo na ustanak. Ljudi iz sela Jelašinovaca, Tukbobija, Miljevaca, Lušci-Palanke, Dabra, Grdanovaca, Eminovaca i Bošnjaka masovno su krenuli prema Sanskom Mostu i napali muslimanska sela: Gorice, Naprelje, Fojtovce, Kamengrad. Ustanici su stvorili front iznad Sanskog Mosta od sela Brajića Tavana, preko Đedovače do Eminovaca. Ali su ustaše kasnije prodrle u Djedovaču i nenaoružane mase naroda su se razbježale i povukle svojim kućama.

Ovim je nastupila nova kriza kod srpskog življa. Zavladalo je novo strahovanje od potpunog istrebljenja. Pojedinci, koji su imali oružje i bili kolebljivci, povukli su se kućama i posakrivali oružje. Počelo se govoriti da se goloruk narod protivu vlasti i države ne može boriti i da pokorne glave sablja ne siječe. Pojedinci su na svoje kuće digli »bijele zastave« da bi se spasili od već početog ustaškog zločina i terora. Pojedini kolebljivci su počeli hvatati veze sa ustašama preko poznanika kako bi se predali i prešli u katoličku, odnosno islamsku vjeru.

Ipak to nije moglo da demoralište sve ljude i odvoji ih od borbe. U svakom selu se našlo po nekoliko odvažnih boraca koji

su se čvrsto odlučili na oružanu borbu. Oni su odmah preduzeli mjere da se spriječi svaki kontakt sa ustašama i njihovom vlasti, da se oružje od onih koji su ga sakrili, a neće u borbu, oduzme i da onima koji hoće da se bore. Grupa boraca iz sela Jelašinovaca (njih desetak: Milančić Miljević, Veljko, Stojan i Rade Brkić, Čedo i Ljubo Topić, Sergija Tutuš, Nikola Srdić i još neki) odlučila je prvih dana avgusta da na konjima prođe kroz sela i poveže se sa svim grupama i borcima koji su naoružani da bi zajednički organizovali dalji oružani otpor. Pomenuta grupa boraca prešla je sela: Lušci-Palanku, Bošnjake, Eminovce, Dabar i povezala se sa borcima u Gornjoj Sanici na Međedem brdu. Pri prolasku kroz ova sela Jelašinovčani su poskidali bijele zastave sa kuća u pojedinim selima, zaprijetili smrću onima koji bi ma na koji način pokušali održavati vezu sa ustašama i njihovom vlašću. Iz sela Dabra strijeljan je jedan čovjek i jedna žena iz Marjanovića koji su odlazili ustašama i počeli sa njima održavati vezu.

U svim ovim selima organizovana je i izviđačka i osmatračka služba na podesnim mjestima, a osmatrači su javljali o pokretu ustaških jedinica paljenjem dinamita kako bi na vrijeme sa drugog pravca stigla pomoć i spriječila prodor ustaša na našu slobodnu teritoriju.

Grupa boraca iz Jelašinovaca prvih dana ustanka koristila je konje za brzu intervenciju na mjestima gdje se ukaže potreba, kao i brže održavanje veze sa grupama koje su bile na pojedinim pravcima i velikoj udaljenosti.

U početku avgusta oko 60 ustaša prodrlo je iz Gornjeg Kamengrada i razbilo jednu grupu naših boraca na položajima kod sela Bošnjaka i Gorica. Ova grupa ustaša prodrla je u selo Miljeviće i Lušci-Palanku, popalila ih i opljačkala sve što je mogla odnijeti i otjerati. Grupa boraca iz sela Jelašinovaca koja je primijetila da gore sela, potrčala je u pomoć, ali uslijed udaljenosti (oko 15 kilometara) nije na vrijeme mogla stići. Ovi borci (Milančić, Stojan i Veljko Miljević Veljkina, Rade Brkić, Ljubo, Čedo i Mihajlo Topić) dogovorili su se da naprave zasjedu u selu Miljevićima kod izvora rijeke Podgore, jer su pretpostavljali da će idućeg dana ustaše produžiti sa paljevinom i pljačkom sela. Sutradan između 8 i 9 časova prije podne sa pravca Gornjeg Kamengrada izbila je kolona ustaša. U koloni se nalazio veliki broj kola i konja i nenaoružanih ljudi koji su išli da pljačkaju napuštene kuće u Miljevićima i Lušci-Palanci. Ustaše su bile dočekane od naše zasjede i tom prilikom ubijeno je oko 8 ustaša, a ostali su u najvećoj panici pobjegli prema Gornjem Kamengradu. Ova naša uspješna akcija podigla je moral stanovništvu i borcima.

Druga naša uspješna akcija izvedena je 17. avgusta kad su ustaše prodrle iz Gornje Sanice prema Međeđem brdu i Sa** ničkoj rijeci gdje su iz zasjede dočekane, razbijene i natjerane da se povuku uz osjetne gubitke.

U prvoj polovini avgusta grupa boraca iz Gornje Sanice i Jelašinovaca spalila je most na rijeci Dabru i napala stražu koja je ovaj most obezbjeđivala. Isto tako spalila je most na rijeci Sanici kod same Gornje Sanice.

Izvedeno je i niz drugih manjih akcija na željezničku prugu Gornja Sanica — Bravsko, gdje su napadani vozovi, rušena pruga, zapaljena željeznička stanica Grmeč i oštećen željeznički most na rijeci Sani.

Poslije ovih uspješnih akcija boraca iz Jelašinovaca, Gornje Sanice i Dabra, formiran je Jelašinovački odred čiji je komandir bio Petar Skundrić. Ovaj odred u početku je imao oko 30 naoružanih boraca sa jednim puškomitraljezom. U međuvremenu naši kuriri su, pod rukovodstvom Sergije Tutuša, otišli u Drvar, povezali se sa rukovodstvom ustanka u Drvaru, donijeli nešto municije i direktive za dalju borbu.

Polovinom avgusta došlo je do prvih susreta između naših boraca i jedinica koje je doveo Milan Zorić u Podgrmeč na Međeđe brdo gdje su organizovane zajedničke akcije. 26. avgusta u Jelašinovce su pozvati svi muškarci iz Jelašinovaca i Tubobije, gdje su formirane čete od nenaoružanih ljudi i istog dana položena zakletva koju smo dobili od drugova iz Drvara. Zadaci ovih četa bili su: rušenje željezničke pruge i telefonskih linija, prekopavanje puta, evakuacija eventualnog plijena, izgradnja logora, i drugo. 26/27. avgusta Jelašinovački odred (oko 30 boraca) pod komandom Petra Škundrića i odred Zorića (oko 30 boraca) krenuli su sa Međeđeg brda na Bravsko i napravili zasjedu na komunikaciji Bravsko — Bos. Petrovac (u Uzelčevu gaju), sačekali 6 kamiona sa materijalom i vojskom koje su potpuno uništili i zaplijenili 3 puškomitraljeza, oko 30 pušaka i 100.000 puščanih metaka, zarobili 12 neprijateljskih vojnika koji su pripadali Drugoj satniji Treće pukovnije. U ovoj akciji poginula su naša dva druga — Dušan Kondić iz Dabra i Miloš Kuruc iz Bravskog. Uslijed neprijateljske intervencije sa pravca Bravskog nije se mogla evakuisati sva oprema koja je u to vrijeme bila od velikog značaja — ostalo je oko 20—30 sanduka municije. Ova akcija je ojačala naše borbene dijelove i podigla moral kod naroda i boraca.

11. septembra srušeno je nekoliko stotina metara pruge u Saničkoj rijeci. Ovu akciju izveli su borci Jelašinovačkog odreda. 1. oktobra Jelašinovački odred (oko 60 boraca) pod komandom Petra Škundrića u zajednici sa odredom Lušci-Palanke

borcima sa Benakovca pod objedinjenom komandom Petra Vojinovića napao je u zoru Budimlić-Japru. Borba je trajala od 4 do 11 časova. Ovaj napad nije usnio. U borbi je smrtno ranjen komandant Jelašinovačkog odreda Petar Skundrić i umro je noću 1/2. oktobra 1941. godine.

Polovinom oktobra napravljen je zajednički plan da Jelašinovački odred sa borcima iz Bravskog, pod zajedničkom komandom Gliše Race, i jednim vodom iz Drvara, pod komandom Nikole Pećanca, sačeka voz koji je vozio vojsku iz Bravskog za Gornju Sanicu. Ovu akciju trebalo je izvesti u Gornjem Budelju na pruzi između željezničke stanice Grmeč i Laništa. Kada je trebalo pristupiti izvršenju zadatka, došlo je do kolebanja i nije se postigla saglasnost da se ovaj voz napadne. Nekoliko hrabrijih boraca (Nikola i Bogdan Pećanac, Šobot Milan, Rade, Čedo i Ljubo Brkić i još nekolicina) odlučili su da idu sami da ga napadnu iako su znali da neće potpuno uspjeti. Prišli su pruzi na samoj ivici šume, sačekali voz koji je bio pun vojske i iznenada otvorili vatru po vagonima i vojsci. Ovom prilikom naneseni su veliki gubici neprijatelju, jer je nastala strašna panika, skakanje iz vagona i bježanje na sve strane.

Između Gornje Sanice i Saničke rijeke (u Lovrinom potoku) 15. oktobra u 18,30 časova organizovana je akcija da se sačeka jedan vojni transport koji je povlačio vojsku iz garnizona Bos. Petrovac od Bravskog pa do Gornje Sanice. Ovu akciju trebalo je da izvede vod Đure Banjca, Jelašinovački odred i još neki dijelovi, ali uslijed slabe organizacije i neodlučnosti, akcija nije potpuno uspjela iako su neprijatelju naneseni veliki gubici.

19. septembra grupa boraca (Ljubo i Čedo Brkić, Jovo Kondić, Ratko Marjanović, Gojko Manojlović), napala je neprijateljsku stražu (7 vojnika) kod sela Brajića Tavan na brdu Turić. Tom prilikom ubijeno je 5 neprijateljskih vojnika dok su dva pobjegla; zaplijenjeno je 5 pušaka i nešto opreme. Istog dana jedna grupa boraca napala je stražu u Gornjem Kamengradu. Napad nije uspio. Tada je poginuo borac Janko Vojvodić. Zbog ove naše akcije neprijatelj je izvršio intervenciju iz Sanskog Mosta, popalio selo Đedovaču i sjeverni dio sela Dabra. U ovim selima neprijatelj je palio i ubijao živalj ne štedeći ni djece.

U Jelašinovačkom odredu poslije pogibije komandanta Petra Škundrića nastala je izvjesna kriza oko izbora novog komandanta. Jedno vrijeme komandovao je Pero Bjelić, koji je bio četnički raspoložen i nije nam odgovarao. Iz štaba Drvarske brigade htjeli su da postave za komandanta Dragiju Milašinovića, koji nije bio iz našeg kraja. Toj odluci naši borci su se djelimično suprotstavljali, pa je došlo do izvjesnog trvenja i

netrpeljivosti. Kada je došao Pero Morača za političkog komesara Jelašnjovačkog odreda, naglo je oživio politički rad kod naših boraca. Veliki uticaj imao je i dolazak u našu sredinu Hajre Kapetanovića, Voje Todorovića i Mladena Stojanovića.

Kroz svakodnevne akcije Jelašinovački odred je narastao i jačao se. Bili su stvoreni svi uslovi da se formiraju vodovi. Formiran je Sanički vod od boraca iz s. Sanica pod komandom Dušana Gavrana, Jelašinovački vod od boraca iz sela Dabra i Kljevača čiji je komandir bio Uroš Kubolj i Dabarski vod pod komandom Miloša Perišića. Ovi vodovi krajem oktobra i početkom novembra imali su po 25—35 boraca sa po jednim puškomitraljezom. Od ovih vodova kasnije je formirana Sanska četa. Komandir čete je Dragija Milašinović, zamjenik komandira Mihajlo Škundrić, a politički komesar Pero Morača.

Vodovi su bili raspoređeni: Sanički u rejonu Medeđeg brda, Gornjeg Budelja i sela Korjenova, Dabarski u selu Dabru i Kljevcima, Jelašinovački prema potrebi — na Medeđem brdu, Dabru ili Kljevcima.

Sada se prišlo boljoj organizaciji izvođenja akcija. Prvom polovinom novembra organizovan je napad na Stari Majdan. Raspored snaga u napadu bio je: Sanički vod ostao je na položaju u Sanici, Korjenovu i Kljevcima, a Jelašinovački je upućen u selo Dabar sa zadatkom da napravi zasjedu Talijanima koji su imali da prodru u selo Dabar radi sječe i dovoza drva. Dabarski vod i vod iz Lušci-Palanke napali su Stari Majdan. Usljed intervencije ustaških djelova iz Stare Rijeke i drugih mjesta, akcija nije sasvim uspjela iako je stari Majdan bio zauzet. U ovoj akciji ranjen je komandir čete Dragija Milašinović i poginulo je još nekoliko naših boraca. Neprijatelju je naneseno dosta gubitaka i zaplijenjeno nešto oružja i municije.

Dolaskom Italijana u Sanski Most protureno je propaganda među naše borce da Talijani štite Srbe i da se protiv njih ne treba boriti. Rukovodioci, a naročito Vojo Todorović i Pero Morača, objašnjavali su da su Talijani fašisti i okupatori i da ih treba tući i voditi borbu sa njima kao i sa ustašama. Jednom prilikom kada je grupa Talijana došla u Gornji Kamengrad radi berbe kukuruza, jedna desetina iz Jelašinovačkog voda pod komandom Sergije Tutuša je napravila zasjedu, ali je odustala od borbe. Do odustajanja je došlo zbog nepovoljnih položaja. Drugog dana postavljena je u istom rejonu druga zasjeda, koja je sačekala talijanske jedinice i iznenadnom i jakom vatrom nanijela im gubitke, zarobila 12 talijanskih vojnika, dok su ostali pobjegli u Sanski Most. Ova akcija bila je i prva borba sa Talijanima pa je to podiglo moral kod naših boraca za borbu protiv talijanskih jedinica.

U prvoj polovini novembra jedna domobranska satnija je krenula iz Sanskog Mosta preko sela Brajića Tavan sa namjerom da prodre u Kljevce i napadne naše jedinice s leđa. Ovaj pokret zapažen je na vrijeme, pa je upućen Dabarski vod koji ih je dočekao kod Dabarske pećine i razbio cijelu satniju i uništio jedan kompletan domobranski vod. Tom prilikom je zarobljen domobranski poručnik Benuhan Vlado i 17 domobrana. Domobrani su pušteni kućama, a poručnik Benuhan je ostao sa nama kao borac a 1942. godine je postao komandir čete i kao takav poginuo na Miskoj glavi. U ovoj akciji zaplijenjeno je oko 30 pušaka i 2 puškomitraljeza i ostala ratna oprema.

U drugoj polovini novembra neprijatelj je napustio selo Bravsko i povukao sve posade na željezničkoj pruzi od Bravskog do Gornje Sanice. Naše jedinice su srušile cijelu prugu od Grmeča do Gornje Sanice.

Krajem novembra izvedena je jedna akcija u crkvi sela Kljevci. Neprijateljska je u kljevačku crkvu svako jutro kao predstražu upućivao jedan vod svojih vojnika, koji su se preko dana zadržavali u crkvi, a naveče povlačili u osnovnu školu u sastav svoje jedinice. Borci: Mile Borovnica, Dušan Kraguli i omladinac Jovo Mijatović tražili su od mene kao zamjenika komandira čete da im odobrim da uđu u zvonik crkve sa bombama i pištoljima, da sačekaju neprijateljski vod i potuku ga u crkvi. Teško sam se odlučio da im dozvolim jer sam se bojao da neće akciju uspješno izvršiti, pa će izginuti. Na njihovu upornost odobrio sam da im se posude pištolji i bombe i da pođu na svoj zadatak, s tim da u blizini crkve postavimo jedan vod i zasjedu da bi mogao intervenisati ako bude potrebno. Između 7 i 8 časova ujutru iz škole, koja je bila udaljena oko 1 kilometar, krenula je grupa neprijateljskih vojnika (30—35), koji su po svom običaju došli do crkve, dijelom ušli u crkvu, a dijelom se razišli oko nje. Naši borci u crkvi su strpljivo čekali da ih uđe što više. Kada ih je ušlo dvadesetak borci su zasuli bombama. Nastala je panika kod neprijateljskih vojnika. Kroz gusti dim sjurili su se naši borci niz stepenište zvonika i poveli borbu u crkvi sa ranjenim i preživjelim neprijateljskim vojnicima. Naš vod, koji je bio u zasjedi, otvorio je vatru na onu grupu neprijateljskih vojnika koja je bila oko crkve. U ovoj akciji ubijeno je više neprijateljskih vojnika.

Jedna desetina iz voda Nikole Pećanca i jedna iz Jelašinovačkog voda izvele su akciju u blizini periferije Sanskog Mosta na kuću poznatog zločinca Grge Maričića gdje je ubijen ustaša Nikola Maričić.

Bilo je i niz drugih akcija koje su izvele naše jedinice. Počeli smo sa grupicom slabo naoružanih boraca, a u oktobru smo imali organizovanu i dosta dobro naoružanu vojsku. Svi ti uspjesi koje smo postigli rezultat su čvrstog i upornog rada članova KPJ kao i ostalih poštenih ljudi koji su shvatili ciljeve naše narodnooslobodilačke borbe.

* *
*

Pored rada na formiranju vojnih jedinica i izvođenju oružanih akcija, na slobodnoj teritoriji trebalo je organizovati funkcionisanje pozadinske službe. U tom cilju došla je direktiva da se preduzmu mjere o izboru narodnooslobodilačkih odbora koji bi obavljali poslove van fronta. Za sela: Jelašinovci, Otiš i Tukbobija izabran je zajednički Narodnooslobodilački odbor u kojem su bili prvi odbornici: Nikola Srdić, Milan Miljević, Ilija Matić i još neki. I u drugim selima provedena je ista organizacija. Odmah se pristupilo izgradnji magazina, prikupljanju materijalnih sredstava za ishranu boraca, organizaciji sabiranja žita i obradi zemlje. Zatim uključivanju drugih objekata, mlinova i radionica za snabdijevanje naroda i vojske. U Jelašinovcima je stavljen u pogon parni mlin, koji je bio privatno vlasništvo i njegovim radom rukovodila je vojska i naši odbornici. Omladina i žene su angažovane na pomaganju i obradi zemlje, prikupljanju i izradi odjeće za borce na frontu. Moralo se pristupiti organizaciji ambulanti za liječenje ranjenika, kojih je u to vrijeme bilo vrlo malo. Pristupilo se izgradnji logora za smeštaj vojnika, kao i pekara za pečenje hljeba itd.

Rade BRKIC

LEVAC 1941. GODINE

L evački srez, sa sedištem u Rekovcu, bio je pretežno poljoprivredni, sa nekoliko opančarskih, krojačkih, obućarskih, stolarskih, kožarskih, limarskih, kovačkih i pekarskih radnji u kojima se zapošljavao vrlo mali broj radnika i šegrta. Većina radnika iz Levča je radila u Kragujevcu, Jagodini (Svetozarevu), Kruševcu, Trsteniku, Kraljevu, pa je Levač bio bez proletarijata i sindikalne organizacije, dok su članovi Komunističke partije (koje sam poznavao) bili: Sreten Jakovljević, stolarski radnik iz Belušića, inače učesnik u mađarskoj revoluciji Bele Kuna i španskom građanskom ratu; Dragi Ristić[1], pravnik iz Rekovca, sin poznatog bankara — zelenaša, zbog čega se Dragi odelio od oca i veći deo primljenog nasledstva dao KPJ; Milorad Marković, opančarski radnik iz Sekurića, u ustanku 1941. godine postao i član Okružnog komiteta; Ratomir Ristić Selja, student iz sela. Sugubine, bio član Orkužnog komiteta za Jagodinu i jedan od organizatora ustanka 1941. godine oko Svilajnca; Milenko Jovičić, radnik iz Sibnice, koji je zbog čestih mučenja (od strane policije, Nemaca i četnika) preživeo rat psihički poremećen; Mija Marinković, krojački radnik iz Vukmanovca, do ustanka uglavnom živeo u Kragujevcu; Vitomir Marinković[2], opančarski radnik iz Vukmanovca, do ustanka živeo i radio u Trsteniku i Kraljevu pa je 1941. godine i stupio u Kraljevački partizanski odred; Milivoje Dimitrijević[3], krojački radnik iz Cikote, živeo u Kragujevcu, gde je bio organizovan u URS-ovom sindikatu; Boško Popović[4], tipografski

[1] Poginuo 1941. godine u Vrnjačkoj Banji kao borac Kraljevačkog PO.
[2] Poginuo kao komandir čete 2. proleterske brigade na Zelengori.
[3] Poginuo krajem decembra 1941. godine kod Bajine Bašte.
[4] Oko 20. oktobra 1941. godine uhvaćen na specijalnom zadatku čete u Jagodini i streljan.

radnik iz Rekovca, jedan od najpopularnijih komunista među omladinom; i ja, koji sam kao opančarski radnik iz Belušića, radio u Trsteniku, Kraljevu i Kragujevcu.

Pored toga, postojao je izvestan broj simpatizera KPJ koji su početkom ili u toku ustanka postali i članovi Partije, kao: Obrad Živković[5], zemljoradnik iz Motrića, učlanjen u KPJ pre ustanka 1941. godine, inače prvi predsednik Narodnooslobodilačkog odbora sreza u Rekovcu; Milorad Žunić Badža[6], učitelj iz Rekovca, bez sumnje najpopularniji politički radnik u Levču, kao član zemljoradničke levice Dragoljuba Jovanovića bio je neposredni saradnik člana PK za Srbiju Milana Mijalkovića. Gotovo na svakom opozicionom zboru govorio je narodu protiv režima, zbog čega je vrlo često premeštan sa službom, najviše po Makedoniji. Na poziv KPJ odmah se povezao sa profesorom Mijalkovićem i počeo sa pripremama ustanka u Levču, zbog čega se potpuno razišao sa Dragoljubom Jovanovićem, a ubrzo je postao član KPJ i prvi komandir Levačke čete. Zatim, Mitko Anđelković[7], zemljoradnik iz Dragova. Kao kandidat za člana KPJ, postao je 1941. godine odbornik Narodnooslobodilačkog odbora, a septembra iste godine stupio u Levačku četu. Predrag Sotirović, sveštenik iz Ratkovića, Bora Simić, zemljoradnik iz Ratkovića, Selimir Milenković, student prava iz Šugubine, Nikola Stanković, sudija iz Rekovca, Miloš Ilić, trgovački pomoćnik iz Velike Kruševice, Voja Ristić, zemljoradnik iz Tećića (čiji je sin Aleksandar kao borac Druge proleterske brigade poginuo jula 1942. kod Donjeg Vakufa), Aca Nestorović, obućar iz Rekovca, Milen Jovanović, stolar iz Velike Kruševice, Bogomir Jakovljević, kovač iz Belušića, Života Nestorović[8], iz Rekovca, Toma Tomić, student veterine iz Rekovca, Slavko Đorđević[9], iz Dragova — bili su aktivni simpatizeri KPJ, a početkom ustanka i među prvim borcima Levačke čete, izuzev Selimira Milenkovića, koji je u aprilskom ratu zarobljen i sve vreme okupacije zemlje proveo u zarobljeništvu gde se nikada nije pokolebao u antifašističkoj borbi.

Kao što se vidi, članovi KPJ su većinom živeli i radili van Levča u kome nije ni postojala partijska ćelija, već su članovi KPJ okupljali simpatizere kad ovi dođu u svoj kraj,

[5] Zarobljen decembra 1941. god. oteran na Banjicu i strelјan 1942. god.

[6] Poginuo decembra 1941. godine kod Užica, pri povlačenju partizanske bolnice.

[7] Kao borac 3. čete 3. bataljona 2. proleterske brigade poginuo jula 1942. god. kod Kupresa.

[8] Poginuo decembra 1941. godine kod Arilja.

[9] Poginuo od četnika februara 1942. god. u Kamenoj Gori (Sandžak).

naročito prilikom poslaničkih ili opštinskih izbora. Rad KPJ se aktivirao kroz Udruženu opoziciju ili zemljoradničku levicu. Mika Žunić, Bora Simić i drugi govorili su na zborovima i oštro napadali monarhističku vladu. Dobro mi je ostao u sećanju zbor opozicije 1939. godine u Rekovcu na kome su seljaci, posle završenog govora, nosili učitelja Žunića na rukama.

Time nije iscrpena lista simpatizera KPJ, naročito u selima gornjeg Levča: Rekovcu, Velikoj Kruševici, Ratkoviću, Ursulu, Tećićima, Vukmanovcu, Belušiću, Komaranu, Motriću, Cikotu, Kavadaru, iz kojih su i bili prvi partizani. Nasuprot njima, sela oko manastira Kalenić bila su pod uticajem monarhije, jer je u manastiru bio kraljev konak, gde je s vremena na vreme i dolazio sam kralj Aleksandar. Iz Oparića je bilo i nekoliko bivših ministara pa i general Brašić (koji se kao komandant III armijske oblasti bivše jugoslovenske vojske predao Nemcima u Makedoniji). Kralj je u Opariću dao nešto novca za podizanje škole, što je za naivni svet bila »velika nagrada«, pa je pod tim uticajem jedan broj ljudi iz Oparića prišao četničkom pokretu. Pa ipak, i tu je bilo nekoliko poznatih simpatizera NOP-a, na primer: Stevan Vulović iz Motrića, Dragomir Brašić iz Oparića, Ostojić iz Velike Pčelice, čika-Sibin iz Komarana (poznati učesnik u oktobarskoj revoluciji).

Oko učitelja Žunića okupila se u Rekovcu grupa mladih ljudi koju su sačinjavali: Toma Tomić, Obrad Živković, Aca Nestorović, finans Azanjac, Života Nestorović i još nekolicina. Ona se već bila afirmisala kao levičarska, pa joj je policija dala ime »Badžin politički centar«. S jednim delom ove grupe nekoliko puta se sastajao profesor Milan Mijalković, donosio knjige za čitanje i letke za rasturanje. Na prva dva sastanka uglavnom se samo diskutovalo o političkoj situaciji u Levču. Badži je postavljeno da se odrekne Dragoljuba Jovanovića, što je on i učinio, pa je Dragoljub lično došao u Rekovac i počeo da ubeđuje Badžu da ne napušta stranku. »Ja vam se zahvaljujem na poverenju, ali od danas na mene nemojte računati, jer sam se uverio da Komunistička partija ima pravilniji stav i ja idem sa komunistima« — bio je nedvosmislen odgovor vođi stranke. Taj odgovor je preneo profesor Mijalković Okružnom komitetu u Jagodini. Kasnije je Mijalković održao još nekoliko sastanaka sa Badžinom grupom. Donosio je, po pričanju Tome Tomića, na čitanje: »Kako se kalio čelik«, »Mati«, »Proleter« i razne letke.

Do 1941. godine, koliko se sećam, u Levču nije bilo skojevske organizacije, jer su i članovi SKOJ-a bili zaposleni u drugim mestima: Radoslav Živković iz Belušića radio kao kelner u Beogradu, dok su Kolić iz Ratkovića, Vlada Tomić i Du-

šan Jovičić iz Rekovca radili u Kragujevcu ili nekom drugom gradu. Sa omladinom su uglavnom radili mladi članovi KPJ kao: Ratomir Ristić, Mija Marinković, Vitomir Marinković, Milivoje Dimitrijević i to više kao agitatori. Odmah po okupaciji rad sa omladinom je postao i organizovaniji i intenzivniji.

U NOVIM USLOVIMA

Aprilska katastrofa delovala je porazno na rodoljube Levča, a pogotovu što smo imali prilike da gledamo kako bezglavo idu kolone bivše jugoslovenske vojske bez oficira iz Kragujevca prema Kruševcu i iz Kruševca prema Kragujevcu. Bila je to opšta gužva. U masi vojnika jedva se mogao videti poneki rezervni potporučnik. Stariji ljudi, ratnici sa Drine, Kosmaja i Kajmakčalana, izlazili su pred zahvaćene panikom i govorili im: »Gde bežite, crn vam obraz bio? Zar se tako brani domovina?« Postiđeni vojnici su se ustavljali i nemoćno širili ruke: »Šta ćemo? Sta možemo bez komande?«.

Nailaskom nemačkih jedinica u Levač narod je počeo da beži u brda i šume, ostavljajući sve na milost i nemilost. U selima se mogla videti tek po koja baba ili starac. Napuštene trgovine Nemci su bezdušno pljačkali. Naročito su se interesovali za kožne proizvode. Od seljaka su plenili stoku, živinu i jaja. I u dvorište moje kuće ušla su tri Nemca i od babe tražili jaja. Ona im pruži nekoliko komada, a kad odoše zapitah ja zašto im bar ne naplati. »E moj sinko« ne znaš ti šta je Švaba. Pamtim ja njih od prošlog rata; ako mu ne daš hoće da ubije, a ako mu tražiš pare, kezi se na tebe kao vuk. Nek' ih đavo nosi, bestraga im glava«. Nekoliko dana po okupaciji dođe veća grupa nemačkih vojnika da rekvirira goveda, svinje i ostalu stoku, a predsedniku opštine narediše da od naroda prikupi nekoliko vagona pšenice i to preda sreskom načelniku u Rekovcu. Tako je narod Levča inače siromašan, bio podvrgnut nemilosrdnoj pljački.

Peta kolona je odmah stupila u aktivnu službu okupatora. Slučajno sam se zadesio jednog majskog dana na drumu kada je naišla kolona nemačkih kamiona i tenkova iz Kragujevca za Kruševac i ustavila se u Belušiću na izlazu koji vodi za Trstenik. Iz trećih kola izađe jedan Nemac i na srpskom se obrati seljaku do sebe: »Zdravo, Milenko, poznaješ li me?« »Ne poznajem vas, gospodine!.« A Nemac kao da nije čuo odgovor, nastavi: »Ja sam šofer, vozio sam kroz Belušić cement za Kalenić kada se pravilo kraljevo sklonište«.[10]

[u] Pristup skloništu nije bio dozvoljen ni jednom seljaku Levca, jer se u narod nije imalo poverenja, dok je Nemac to poverenje stekao.

FORMIRANJE LEVACKE ČETE

Početak priprema za ustanak u Levču 1941. godine vezan je za dolazak Milana Mijalkovića u Rekovac kod učitelja Mike Zunića. Već tada se diskutovalo o oružanoj borbi protiv okupatora. Krajem juna uhapšena je grupa komunista u Jagodini, što je bio signal svim komunistima i simpatizerima da i njih čeka isto. Većina se sklonila u druga sela kod svojih prijatelja ili u šumu. Grupa žandarma sa opštinskim kmetom iz Rekovca iznenadila je na spavanju Miku Zunića koji se nije na vreme sklonio. Zandarmi su prosto uleteli u stan i poterali Zunića samo u pidžami. Kada je video o čemu se radi Zunić je zamolio žandarme da mu dozvole da uzme kaput, što su oni i učinili. Čim je ušao u kuću, zgrabio je odelo i skočio kroz otvoren prozor. Kuća mu je bila na kraju Rekovca, pa se Badža brzo izgubio u već ogrnutim kukuruzima. Zandarmi su ga čekali neko vreme pred kućom, a kad su ponovo ušli i upitali Badžinu porodicu gde je, dobili su kratak odgovor: »Pa vi ste ga odveli«. Uzalud su bili pretresi i pretraživanja. Badža je već bio daleko u polju i nekoliko dana se skrivao kod svojih prijatelja u Kruševici i Komaranu.

Toma Tomić je preko nekog prijatelja doznao da su na spisku za hapšenje još nekolicina Zunićevih saradnika, pa ih je obavestio te su na vreme izbegli hapšenje. Tako su: Obrad Zivković iz Motrića, Dušan Jovičić, učenik iz Rekovca (Badžin sestrić), Dušan Lazarević i Radoslav Zivković iz Belušića, Milivoje Dimitrijević iz Cikota, Života Nestorović i Milan Jovičić iz Rekovca, Radoslav Stojković iz Belušića i još neko^ ' ^ sa Badžom na čelu ilegalno živeli sve do 1. avgusta k
godine stigao Boško Đuričić, advokat, inače član '
komesar Pomoravskog partizanskog odreda. Boš[1]
Badžinom grupom u Velikoj Kruševici i istog d
formirao Levačku partizansku četu. Već sutrar
četu je stiglo još nekoliko drugova iz Pom
čime je i Levačka četa postala sastavni deo o*

Noću 7/8. avgusta malobrojna Levačka
žandarmerijsku patrolu u Slatini, a 8. avgu
Šantrovca, kada je četa brojala 18 ljudi, r
miranju Levačke čete. Prisustvovali su: J
čki komesar i Ljubiša Urošević, komanda
da, kao i instruktor PK Ištvan Kicur B
Beličke čete. Imenovana je i komand'
Zunić Badža, politički komesar Živ
•Laništa.

Četa je 9. avgusta održala zbor
radan je od jednog finansa zaplenil

kupljani od seljaka na ime poreza. Istog dana su razoružani i finansi iz Rekovca (zaplenjeno je 5 pušaka, 60 metaka i dva noža); 11. avgusta četa je u selu Ursule spalila knjige o količini ovršene pšenice i održala zbor na kome je Badža pozvao ljude da stupe u četu. Među prvima se odazvao Miloje Milojević s nekolicinom mladih ljudi.

Sutradan, 12. avgusta, održan je zbor u Velikoj Pčelici, gde je narod bio oduševljen govorom Žunića, a četa se uvećala sa dva nova borca; 14. avgusta četa je napala žandarmerijsku stanicu u Belušiću, ali je u stanici našla samo jednog žandarma jer su ostali pobegli u Jagodinu. Zaplenivši svu vojničku opremu koja je bila u stanici, četa je zarobljenog žandarma presvukla u seljačko odelo i najurila iz sela.

15. avgusta četa je uz pomoć jednog beličkog voda izvršila napad na Rekovac. Oko 50 boraca čete se rasporedilo tako da je jedna desetina sekla telefonske veze, jedna grupa je trebalo da napadne žandarmerijsku stanicu, druga da zauzme poresku upravu i sresko načelstvo, a treća poštu. Ona je imala zadatak da uništi sve uređaje u pošti, oduzme novac iz nje, načelstva i poreske uprave i spali arhive ovih ustanova. U 4 sata partizani su krenuli u akciju. Sve su se grupe orijentisale po onoj što je napadala na žandarmerijsku stanicu, pošto se smatralo da će žandarmi pružiti najjači otpor. Da bi se zadatak izvršio sa što manje gubitaka, pribeglo se lukavstvu. Sa četom je u napad pošao i komandant odreda Ljubiša Uroševic, inače potporučnik, koji je ovaj put obukao i kompletnu oficirsku uniformu. Sa epoletama na ramenu i kokardom na šajkači uputio se sam prema žandarmerijskoj stanici. Stražar ga je propisno pozdravio, a kada je Ljubiša ušao u stanicu, i ostali žandarmi su ga dočekali u stavu mirno misleći da je iz više komande. Ljubiša je žandarme izveo pred zgradu stanice, pri čemu nisu ni poneli puške, misleći da imaju posla sa svojim pretpostavljenim. Grupa partizana koja je opkolila zgradu, prišla je sa uperenim puškama žandarmima i pozvala ih na predaju. »Nema druge, predajte se. Vi ste u rukama narodne vojske« — reče im šeretski Ljubiša. Tako su žandarmi razoružani bez otpora. U međuvremenu je jedna grupa otišla u stan komandira žandarmerijskog voda kapetana Vlastimira Ilića i iznenadila ga na spavanju, pa je i on priveden u stanicu kod ostalih žandarma. Kasnije je sreski načelnik hteo da u svom izveštaju opravda žandarme kad kaže: »Vezanim rukama na leđima je (kapetan Ilić — Prim. red.) u pratnji naoružanih krenuo prema stanici. Došavši pred stanicu zaklonjeni kapetanom Ilićem zahtevali su predaju žandarma, opominju ih da će ubiti komandira u slučaju ma i najmanjeg otpora. Iznenađeni žan-

darmi su kada se grupa bandita približavala vratima kasarne, podigli puške, no kako je pretnja ovih bila ozbiljna, to su na poziv da odlože oružje, nemajući izgleda za uspešnu odbranu i učinili.« Dakle, ni govora o tome kako su stvarno razoružani žandarmi u stanici, zaplenjeno je 13 pušaka, veća količina municije, bombe, pištolji, čebad i sva vojna oprema stanice.

Grupe Levačke čete su upadom u Rekovac uspešno izvršile postavljene zadatke: u pošti su uništeni svi uređaji, pokidane su veze i zaplenjeno je oko 70.000 dinara, u poreskoj upravi su spaljeni poreski dokumenti i zaplenjeno je 80.000 dinara, uništene su arhive sreskog načelstva i opštine. U svitanje su se na zgradama opštine, žandarmerijske stanice i sreskog načelstva zavijorile crvene zastave s petokrakom zvezdom. Upravo je bio pazarni dan pa je štab Pomoravskog odreda iskoristio priliku da pred narodom čitavog sreza objasni cilj naših akcija. Na zboru su govorili Boško Đuričić i Mika Žunić. Tada nam se priključilo nekoliko mladih ljudi iz Rekovca i okolnih sela.

USTANAK SE ŠIRI

Posle akcije na Rekovac Levačka četa se uputila na planinu Juhor i kod Dragoševca je presrela grupu Nemaca na koju je odmah otvorila vatru. Nemci su pobegli prema Jagodini, a kako je već bila noć, nismo znali da li su imali žrtava. Na našoj strani nije bilo ni poginulih ni ranjenih. Četa je na Juhoru boravila dva dana i 19. avgusta se spustila u Belušić, gde je sazvala zbor na kome je komandir Badža pozvao narod da od kuća donese sekire, pijuke, lopate i drugi alat za sečenje telefonskih stubova i žica i prokopavanje puteva radi zaprečavanja prolaza nemačkoj motorizaciji. Badžina popularnost u ovom kraju bila je dovoljna da sve što je sposobno iziđe na rad. Kasno uveče, 19. avgusta, otpočela je akcija. Radilo se gotovo celu noć.

Raspored čete u Belušiću bio je sledeći: jedan vod na raskršću puteva Kragujevac — Jagodina, drugi na raskršću Kruševac — Trstenik, dok je grupa partizana, podeljena u nekoliko patrola, obilazila seljake koji su radili na drumu. Bio sam u jednoj takvoj patroli. Zadesio sam se pored mosta na Županjevačkoj reci, gde je među ostalima radio i Aca Jovanović, dugogodišnji učitelj u Belušiću, inače poznat kao eksploatator jevtine seljačke radne snage pri obradi svog imanja. Imao je oko tri hektara vinograda pa je starije dake izvodio u »šetnju« da mu kopaju, plevé, češkaju i zalamaju vinograd. Jednog dana, u proleće 1941. godine, pozvao je nadničare da mu kopaju

vinograd. Među ostalim kopačima bio sam i ja, jer sam okupacijom zemlje ostao bez posla, a maćeha, mi je prigovarala da »jedem hleb džabe«. Dnevnica je bila 15 dinara, a kopalo se od ranog jutra do zalaska sunca, što znači dinar na sat. Kilogram hleba je tada bio 7 dinara. Pošto kao opančarski radnik nisam odavno obavljao zemljoradničke poslove stalno sam bio iza ostalih kopača pa sam ih počeo nagovarati da »čuvaju snagu i za sutra«. I stvarno, ono što je ranije okopavalo 10 radnika, sada ni nas 12 nismo uspeli da uradimo i pored stalnog Acinog ponavljanja: »Brže, brže! Udri jače, neka motika ide što dublje!« Sada na prokopavanju druma da bi se paralisao saobraćaj okupatora, htedoh da se malo našalim sa gazda-Acom: »Brže, brže Aco! Udri jače, neka pijuk ide što dublje« — našta mi se on revanšira još zajedljivije: »A jel' dođe vreme da sluga komanduje gazdi?«

Narod Belušića i Levačka četa su u svitanje završili posao: žice i bandere su posečene (seljaci su žicu odneli svojim kućama), a drum je na više mesta prokopan po 4 metra širine i 2 dubine. Sutradan, 20. avgusta, četa je otišla u Dragovo, gde je demolirala zgradu pošte sa svim njenim uređajima, soasila opštinsku arhivu i knjige o ovršenom žitu, ne propustivši da i ovde održi narodni zbor. Iz Dragova je četa otišla u Dulen, gde se sastala sa grupom partizana Kragujevačkog partizanskog odreda, pa su zajedno izvršili napad na nemački kamion pun vojnika kod Ratkovića — ubili su desetak Nemaca, a kamion spalili.

TEMNIČKA ČETA

Oko 25. avgusta Levačka četa se prebacila na teren temnićkog sreza, gde je spalila opštinske arhive i knjige ovršenog žita u Orašju, Bačini, Krčinu, Toljevcu, Izbenici, Padežu i Potočcu. U svakom od ovih sela održan je zbor, posle kojeg je s nama polazio po neki mlađi čovek. Priliv je bio veliki pa je A tog ljudstva formirana Temnićka partizanska četa kojoj je nekoliko članova KPJ iz naše čete.

akcija obe čete su došle u logor na Juhoru.
»otkupljeno« 28 debelih volova za ne-
" Kragujevac. Gonioci su još za vi-
zanoće u kafani Mileta Ka-
zadesio u Belušiću. Se-
dali: »Ih, da mi je
» ~"eća da ovo

da obavesti četu kako bismo snrečili odvođenje volova Nemcima. Posle nepuna dva sata stiže jedna desetina partizana koji opkoliše gonioce i kad im ovi pred okupljenim narodom potvrdiše da volove gone za nemačku vojsku isplatismo im dnevnice a volove oterasmo na Juhor. Nekoliko volova smo odmah zaklali za čitav odred, a ostalo smo razdelili seljacima u Sekuriću da rade s njima dok nama ne zatrebaju za ishranu. Ova akcija je oduševila narod Belušića i Sekurića, pa je iz tih sela već prvih dana posle ove akcije nekoliko ljudi došlo u našu četu.

Levačka partizanska četa je upravo narastala posle svake akcije, ma kolikog obima ona bila. Bila je najveća sezona vršidbe. Narod je u svakom selu obavešten o zabrani popisa pšenice pa je tu našu naredbu pedantno i sprovodio jer se to isplatilo posle onako rigoroznih propisa okupatorskih vlasti o oduzimanju pšenice. Za ove akcije partizana je znao i sreski načelnik u Rekovcu, pa je u vezi s tim sačinio opširan izveštaj nemačkoj komandi u Jagodini. Iz ovog i niza sličnih izveštaja sreskog načelnika, koje je primila nemačka komanda u Jagodini, nije bilo teško uočiti koliko je situacija u Levču bila ozbiljna. Stoga je nemačka komanda, uz no,moć žandarma noću 24/25. avgusta opkolila Rekovac, Belušić, Tečić, Motrić i Veliku Kruševicu s namerom da uništi Levačku četu, ali je ona blagovremeno napustila ovaj teren pa je i plan Nemaca pro-'.pao. Da bi na neki način dali sebi oduške počeli su hapsiti nevino stanovništvo i paliti kuće. Tako su izgorele kuće Mike Zunića, Živote Nestorovića, Radoslava Zivkovića iz Belušića i Obrada Živkovića iz Motrića. Oko 30 uhapšenih građana poveli su kao taoce, na zboru u Rekovcu saopštili su da će[1] za jednog ubijenog Nemca streljati 100 Srba. Među uhapšenim bile su sestre Mike Zunića (Dana Jovičić i Nata Zunić) i zet Milen Jovanović, koji su sutradan u Kragujevcu i streljani.

Levačka četa je u momentu nemačke blokade pomenute teritorije delovala u nekoliko grupa na širem području Temnića, pa je ubrzo i načelnik sreza temnićkog pisao izveštaje nemačkoj komandi. A po odlasku Nemaca iz Rekovca četa je, ojačana novim borcima, iz Temnića upala u Belušić', spalila poreske knjige i uništila poštu sa svim uređajima. »Hvala partizanima što ukinuše porez« — govorilo se na sve strane. Predsednik i ostalo opštinsko osoblje Belušića nisu dolazili nekoliko dana u opštinu već su tražili od komandira Badže savet šta da rade. »Vratite se u opštinu i radite pošteno' za narod« — bio je Badžin odgovor. Predsednik opštine Mijalko Paunović Laća, kmet Mica Nedeljković i delovođa Mika Blagojević vratili su se u opštinu i radili isključivo po naređenju komande naše čete.

Početkom septembra 1941. godine, pošto je izabrano više mesnih, formiran je i Sreski narodnooslobodilački odbor u Rekovcu, čiji su plenum sačinjavali predsednici mesnih odbora. Za predsednika je izabran Obrad Živković, zemljoradnik iz sela Motrića[11]. Za kratko vreme narodnooslobodilački odbori Levča su prikupili šest vagona pšenice, tri vagona krompira i vagon pasulja. Sve je to smešteno u magacine po selima koje su čuvale mesne partizanske straže. Iz manastira Kalenića zaplenjeno je preko sto svinja, nešto ovaca i goveda.

Ponovni dolazak Levačke čete u Rekovac obeležen je velikim zborom na kome je narod s nestrpljenjem očekivao da čuje Badžu. »Ubiše mi fašisti dve sestre i zeta, spališe nam kuće, ali neka znaju da nas time neće pokolebati u borbi. Nećemo pustiti puške iz ruku dok ne uništimo fašizam! Tek sada je naša borba protiv fašizma još nemilosrdnija!« — odjekivale su odlučne reči ovog narodnog velikana. A posle zbora postrojena četa na čelu sa Badžom zapevala je »Bilećanku« i »Mitrovčanku« i s pesmom promaršírala kroz Rekovac. Bila je to za narod samo garancija više da partizani ne staju na pola puta.

Oko 1. septembra formirana je partizanska komanda mesta u Rekovcu, a na zgradi bivšeg sreza istaknuta crvena zastava sa petokrakom zvezdom. Organizovane su partizanske radionice. U Levačku četu dolazio je sve veći broj ljudi. Tako je 6. septembra u Sekuriću spaljena opštinska arhiva i održan veliki narodni zbor, na kome su govorili instruktor PK Srbije Petar Stambolić i komandir Levačke čete Milorad Zunić. Stambolić je, pored ostalog, objasnio narodu uzroke propasti Jugoslavije i ciljeve naše borbe. Posle zbora sa četom je pošlo više ljudi, uglavnom mlađih i siromašnih.

Na zboru u Sekuriću dogodio se i nesvakidašnji slučaj. Badži su za vreme govora upala u reč tri bogatija seljaka: »Ljudi, ostavite se Badže! Gde ćemo mi goli i bez oružja protivu ovolike nemačke sile?« Bili su to Milen Milošević, kulak, Rajković, trgovac i Milen Radojević predsednik opštine iz Sekurića. Hteli smo ih streljati kao izdajnike borbe, ali Petar

[11] Mnogi članovi NOO su se krajem 1941. godine povlačili sa četom ka Sandžaku, kada su zarobljeni i sprovedeni u logore. Tako su: Obrad Živković, predsednik Sreskog odbora, oteran na Banjicu i 1942. godine streljan; Dušan Jovičić, član Sreskog odbora, oteran je u Norvešku gde je preživeo muke i sada živi u Rekovcu; Toma Tomić, veterinar, uspeo je nekako da se putem prijatelja izvuče iz zatvora još u Jagodini; Aleksandar Todosijević iz Točića poginuo decembra 1941. godine oko Arilja; mnogih nastradalih odbornika se i ne sećam.

Stambolić nije dozvolio.[12] Posle nekoliko dana ova trojica su počeli da se izvinjavaju Badži govoreći mu kako su hteli da predlože mobilizaciju i da Badža pismeno pozove u četu neke ljude. Predlagali su samo jedince ili bogatije mladiće (kasnije su pričali da im je bio cilj da naše redove »podriju ljudima koji imaju suprotne interese od komunista«). Bili su to u pravom smislu neprijatelji NOP-a.

15. ili 16. septembra održan je zbor i u Orašju, odakle je sa četom pošlo nekoliko mladića, a seljaci su nam predali stotinak metaka. U to vreme je direktiva KP bila da se što bolje postupa s narodom, a žandarmi koji se predaju da se ne ubijaju. Tako je 7. septembra 1941. došao u Rekovac poručnik Marko Muzikravić sa dvojicom četnika da organizuje četnike u Levču. Partizanska straža ih je uhvatila i sprovela u štab odreda. Posle dužeg razgovora s njima, čak i posle njihove kategoričke izjave da se ne slažu s komunistima, nisu streljani.

NAPAD NA TRSTENIK

U drugoj polovini septembra Levačka četa je narasla na blizu sto boraca[13], sa preko 80 pušaka i dva puškomitraljeza. Četi su uglavnom prilazili mladi rodoljubi, bez vojničke predspreme. Ove mladiće je trebalo koliko-toliko podučiti rukovanju oružjem i borbenim radnjama.

Levač je bio čisto partizanski iako je Draža Mihailović preko svog oficira Muzikravića pokušavao da stvori četničku organizaciju. Rukovodstvo naše čete došlo je do zaključka da je borba najbolja vojna obuka mladih partizana. Stariji drugovi su učili mlađe kako se nišani i okida, kako se kreće u kolonicama, streljačkom stroju i raznim drugim borbenim porecima.

U obilaženju sela i propagiranju naše borbe četa se jednoga dana našla i u manastiru Kalenić. Hrane je bilo u izobilju. Manastirski konak sav u draperijama, foteljama i tepisima. Jedna grupa partizana ušla je u salu, zasela u fotelje i izigrava vladu koja drži sednicu. »Zaključak« ovog većanja bio je da bi bilo dobro da se od drap svile naprave košulje, a od šarenih drapera gaće za našu četu.

Komanda čete u sastavu: Zunić, Milojević, Janković i Azanjac razmatrala je situaciju i buduće zadatke čete. Odlučeno je

[12] Kada sam 1942. godine pri jednom napornom maršu sreo Peru Stambolića, video sam da mu se ovaj događaj dobro urezao u sećanje jer me je, zastavši umoran, upitao: »Kad ćemo, druže, u Sekurić da pobijemo ona tri kulaka?«

[13] Znam pouzdano da je 1. oktobra brojala 200 boraca.

da se napadne Trstenik, ali ga je pre toga trebalo izvideti i napraviti plan napada. Odlučeno je da u izviđanje ide Miloje Milojević. On i Vita Marjanovac obukli su čohano odelo i, sa 5000 dinara u džepu kao ljudi koji idu da kupuju volove, krenuli u Trstenik. Prošli su most na Ljubostinjskoj reci i u masi drugih seljaka ušli u grad. Četa je istovremeno krenula za Milojem i Vitom, ali umesto da čeka na zakazanom mestu (u manastiru Ljubostinji), otišla je u Belušić.

Miloje je utvrdio da se u Trsteniku nalazi 30—40 žandarma, nešto finansa i 5 gradskih policajaca a povremeno' se u prolazu zadržavaju i Nemci. Kad su bez ikakvih smetnji napustili Trstenik i stigli u manastir Ljubostinju prišao im je jedan kaluđer i ispričao kako je pobegao iz Bitolja od Bugara. Kada mu je Miloje saopštio da je i on pobegao od Bugara, kaluđer je počeo da priča kako bi sada trebalo »biti miran, trpeti i čekati, jer tako savetuje i episkop Nikolaj«.

— A gde je episkop? — zainteresova se Miloje.

— Pa tu je! Smestio se u manastir po naređenju Nemaca.

Kada je Miloje upitao zašto episkop ne beži kad za to ima mogućnosti, kaluđer se više nego obrecnu: »A gde da beži?«. »Kako gde. Zar vi ne znate da se narod digao na oružje i već vodi borbu? Sto se episkop ne priključi našoj vojsci?« — obasu Miloje mirnim tonom kaluđera, zadiže kaput i pokaza mu pištolj i bombe. Na pitanje kaluđera koja su oni vojska, Miloje nedvosmisleno reče »partizanska« čime se izdade ne znajući s kim ima posla. Čak mu je ispričao da je izvideo Trstenik i da će partizani za koji dan ući u njega.

— Ako uzmemo Trstenik hoće li njegovo prevashodstvo episkop Nikolaj poći tada s nama? — sledilo* je Milojevo pitanje.

Kaluđer, očigledno iznenađen ovakvim susretom, odgovori da će o tome razgovarati sa episkopom i tek onda znati njegovu odluku. . . Pošto su se odmorili, Miloje i Vita su krenuli u Levač. Usput su naišli na čobanina koji je nosio vojničku torbu i kad zatražiše da im je da, čobanin odgovori:

— E brate, sad baš prođe vojska pa mi je nije uzela, zašto mi je vi uzimate?.

Tako je Miloje saznao da je oko 40 četnika otišlo u Levač. Ošinuli su konja i požurili. U Preveštu ih je čekalo obaveštenje da će četu naći u Belušiću. Čim je stigao u komandu čete, Miloje je podneo izveštaj na osnovu koga je doneta odluka da se izvrši napad. Na osnovu sačinjene skice Trstenika i rasporeda žandarma, finansa i gradske policije u gradu, napad bi se izveo noću, 19/20. septembra.

U planu napada se predviđalo da se 80 naoružanih partizana rasporede u tri voda. Za njihovo prebacivanje uzeto je 40 čeza iz Belušića, Oparića, Lepojevića, Prevešta i drugih usputnih sela. Pored toga je za potrebe čete trebalo mobilisati i par jahaćih konja. Pokret je trebalo izvršiti u sumrak kako bi se napad izveo noću, a pre toga likvidirati stražu na mostu preko Zapadne Morave. Prvi vod bi prodirao centrom ka žandarmerijskoj i železničkoj stanici, gde razoružati žandarme i ostati kao posada mesta; drugi vod bi od mosta skrenuo levo i preko pijace čistio grad, posekao telefonske veze ka Kruševcu i organizovao odbranu sa tog pravca; treći vod bi od mosta nastupao desno sa istim zadatkom kao i drugi, ali prema Vrnjačkoj Banji.

Do mraka je trebalo prikupiti čeze i zato su određene patrole za sva sela duž puta. Odazvali su se uglavnom siromašniji, mlađi ljudi, iz kuća gde je bilo više muškaraca. Među pozvanima su bila i dva bogatija čoveka koji su svoje konje i kola upotrebljavali za prevoz putnika. Iz Belušića niko jiije odbio da pođe, sem kafedžije Miće Škovrića koji je svoje odbijanje propratio rečima: »Sta ću ti ja, Badžo, ovako star. Kašljem pa će od mene biti više štete nego vajde«. Badža se složi da ga ne povedemo.

Kada se u Belušiću okupilo oko 15 novih ljudi i nekoliko konjskih zaprega, četa je krenula prema Opariću gde je takođe uzela nekoliko ljudi i par konjskih zaprega. Iz Lepojevića smo poveli samo vlasnike konjskih zaprega. Po vrlo mračnoj noći išli smo od Lepojevića preko Prevešta i Gornjeg Dubiča do manastira Ljubostinje. U Ljubostinji smo ostavili konje, kola i 5—6 drugova sa puškama za obezbeđivanje transporta, pa smo pešice pošli prema Moravi. Išlo se u koloni po jedan sa prethodnicom i zaštitnicom, što je regulisao Miloje, kao jedini poznavalac vojničkih pravila među nama. Blizu Grabovca Miloje i Badža još jednom razmotriše plan napada.

Ispred mosta na Zapadnoj Moravi bila je kafanica nekog Dimitrija kod koje smo stigli kad je već prošla ponoć. Kafana zatvorena! Noćnu tišinu para samo šum Morave. Pošto sam duže vreme živeo u Trsteniku i poznavao Dimitrija, Badža mi naredi da ga pronađem i pitam za situaciju na mostu i u samom gradu. Dimitrije se uplašio kad me vide naoružana, ali je na moj zahtev ipak izišao. Rekao mi je da u Trsteniku nema nikakve druge vojske sem oko 45 naoružanih žandarma, finansa ili gradskih policajaca, a na samom mostu je redovno 5—6 žandarma »i to sa strane do grada«. Pošto sam mu zapretio da o tome nikome ne priča, vratih se da izvestim Badžu i Miloja. U dve kolone, na rastojanju 2—3 metra, stigli smo gotovo do pola mosta kad gustu noć prolomi gromki glas: »Stoj, ko ide«. Miloje

odgovori: »Narodna vojska, partizani!« Zandarmi otvoriše vatru iz pušaka, a mi odgovorismo plotunom. Zandarmi pobegoše u grad gotovo neprimetno. Nas 11, na čelu sa Milojem, izbismo na drugi kraj mosta i uhvatismo se prvih gradskih kuća. Jurnusmo napred, ne gledajući koliko naših ide za nama. Tek kad smo stigli u centar grada primetismo da smo sami, da je glavnina ostala na mostu. Miloje nije imao vremena da se vraća za četu te nas jedanaestoricu rasporedi: šestoricu na žandarmerijsku stanicu, po dvojicu na finansijski odeljak i sresko načelstvo, a jedan da ostane na raskršću grada sa zadatkom da nas obavesti ako primeti kakvu vojsku od Kruševca ili Kraljeva. U slučaju prinudnog napuštanja grada zborno mesto nam je Oparić.

Svako je pošao na svoj zadatak. Kad smo stigli ispred žandarmerijske stanice Miloje pozva žandarme na predaju: »Opkoljeni ste sa 300 vojnika«. Nismo znali da li su nas žandarmi čuli jer su i dalje pucali kroz prozore, a mi smo ih gađali iza zidova susednih zgrada. Po gustoj pomrčini, a iza dobrih zaklona, nismo mogli ništa ni mi njima ni oni nama. Opalimo po jedan plotun, pa opet zovemo na predaju. Oni opale na nas i tako se puškaramo čitav sat. Miloje se u jednom trenutku privuče zidu kasarne i ubaci bombu kroz prozor. Nastala je tišina i Miloje ih opet pozva na predaju. Zandarmi su prvo ćutali, a potom su opalili nekoliko metaka. Miloje tada baci i drugu bombu (onu poveću koja se koristila i protiv tenkova), a zatim komandova: »Mitraljesci, uperite cevi u prozore! Vi tamo, sipajte gas, palite zgradu!« Niti smo imali mitraljeze, niti gasa, ali kada Miloje posle ovakvih »naređenja« doviknu žandarmima: »poslednji put vas upozoravamo: predajte se!« — iz žandarmerijske stanice se začu: »Braćo, ne pucajte, predajemo se«. Nas nekoliko pođosmo vratima kasarne sa uperenim puškama i pozvasmo žandarme da izlaze. Dignutih ruku u vis, prosto su se zaglavljivali na izlaznim vratima.

Već je počelo da sviće. Pošto smo ih pretresli i oduzeli oružje i opremu, povezasmo oko tridesetak žandarma. Bili su iznenađeni što nas ima svega 6. Iz zgrade smo izneli sve što je bilo vojničko: uniforme, ćebad, municiju. Tada nam Miloje dade novi raspored: dvojica da sprovode žandarme do sreskog načelstva, dvojica da ostanu u žandarmerijskoj stanici da čuvaju zaplenjene stvari, a ja sa još jednim da pođem u poštu i uzmem novac. Kad smo došli ispred pošte, ostavih svoga druga[14] pred ulazom da mi bude obezbeđenje. U pošti sam našao dežurnog službenika jer radno vreme nije još počelo. Sa uperenom puškom podviknuh mu: »Otvaraj kasu!« On diže ruke i poče da

[14] Mislim da se zvao Milenko, iz sela Ursula, inače pekarski kalfa, star oko 18 godina.

muca kako ključevi nisu kod njera već kod upravnika Jove Aleksića koji se nalazio u susednoj sobi. A kad sa uperenom puškom uđoh kod Jove, on se poče izgovarati kako nema ključeve. »Novac ili gineš« — upotrebih pravu hajdučku naredbu. Otvorih jednu kasu u kojoj nije bilo novca našto on odmah otvori »pravu«. Pošto sam potrpao novčanice u torbu Aleksić se doseti i zatraži priznanicu na uzeti novac. Meni se žurilo, ali Java brzo našvrlja nešto na hartiji, što nisam uspeo ni da pročitam, već samo potpisah — Badža. Sa drugom koji je stajao pred vratima pošte uputih se ka načelstvu sreza. U putu ugledah pekara Dojčina Šavića (inače starog socijalistu) kako vadi vruć hleb. Potom sretoh Adama Đorđevića iz Dragova, Zdravka Brašića iz Oparića i Dragišu Filipovića iz Riljca, moje drugove opančarske radnike, koji mi posle kraćeg razgovora obećaše da će poći u partizane, samo dok odu »da se obuku i spreme«. (Nismo ni primetili da nas ispred kafane »Takovo« posmatra fašista Aleksić zv. Hindenburg, koji je odmah obavestio Nemce i kad su ovi stigli iz Kraljeva i Kruševca, pohvatali su te moje drugove i streljali ih, a zatim onako mrtve obesili na pijaci o bandere.

U sreskom načelstvu su ostali partizani već razoružali finanse, gradsku policiju i sreskog načelnika i vezali ih. Saznali smo da i u sreskom načelstvu i u poreskoj upravi ima novca. Kako nismo mogli obiti kase i trezore, potražismo blagajnike i uzesmo 200.000 dinara. Ovaj novac nije sav predat ni odredu ni četi. Kasnije smo doznali da su Slava i Tanasko iz Ratkovića zadržali dosta novca kod sebe. U oktobru su otkriveni kao pljačkaši i siledžije pa su osuđeni na smrt.

A GLAVNINA CETE . ..

Kad smo završili akciju, a pošto je bilo mnogo plena, mobilisasmo špeditera trgovine »Braća Bradić« iz Trstenika, potovarismo sav plen i pođosmo prema Levču. Prešli smo most preko Zapadne Morave, usput posekli nekoliko telefonskih bandera i zapalili opštinsku arhivu u Grabovcu. U tom času su i Nemci, čim su s kamionima stigli na most preko Morave otvorili mitraljesku vatru za nama, ali se s mosta nisu pomakli. Na raskrsnici puteva Bogdanje — Ljubostinja sretosmo tri seljaka. Mladen Tavrić iz Poljne reče nam da ne idemo na Ljubostinju »jer je tamo jutros mnogo pucalo«, a kad oseti da sumnjamo u njegovu izjavu, nastavi malo plačnim glasom: »Deco, Srbi smo! Poslušajte me!« Nismo imali razloga da ga ne poslušamo i krenusmo prema Bogdanju.

Glavnina čete se iste noći vratila od mosta ka manastiru Ljubostinji gde su je napali četnici Koste Pećanca pod **komandom** »vojvode« Bogdana Gordića. O nama su ih obavestili kaluđeri koji su izgleda pratili pokret čete ka Trsteniku. **Borba s** četnicima je bila žestoka. Četa je imala 3—4 ranjena. Kada je naša grupa sa zaplenjenim materijalom i oružjem stigla u Medvede, Miloje se sa još osam drugova uputi ka Ljubostinji, **ostav**ljajući za pratnju plena samo dvojicu. Kad se sa drugovima približio crkvenom dvorištu opazio je naoružane ljude kako zauzimaju borbeni raspored. Zaključio je da su to oni četnici koje je čobanin nabrojao, a kaluđer doveo da nas napadnu. Miloje odmah uputi šestorku ulevo da napadne četnike u bok, a on sa dvojicom pođe drumom pravo na njih. Kad se približio nedovršenoj zgradi manastira, sa prozora planu puška i rani jednom našeg druga (rodom iz Dragova) u nogu. Istovremeno iz šiblja levo odjeknuše plotuni, ali se Milojeva grupa povuče u šumu i izbeže gubitke. U šumi natrapa na grupu uplašenih četnika kojima su zrna četnika takođe preletala preko glava. Pobegoše kao jarebice i time otvoriše Miloju i još dvojici boraca put preko brda ka Bogdanju. Šestorka koju je Miloje uputio ulevo povela je borbu sa četnicima ali je pred nadmoćnijim neprijateljem morala da odstupi za Oparić. Milojeva trojka je ušla u Bogdanje i predsedniku odbora predala ranjenog druga da ga kolima prebaci za Oparić dok je on sa još jednim pošao ka Medvedi gde se ponovo sudario sa oko 15 četnika. Zaobilazeći Medvedu, oni su tek pred mrak stigli u Oparić.

Kad smo se okupili u Opariću, Badža je prišao Miloju i čestitao mu na uspehu, poljubio ga, a zatim se izljubio i sa ostalima, govoreći nam da nas je četa već smatrala pokojnim. Bilans akcije na Trstenik bio je: razoružano 30 žandarma, 9 finansa, 5 gradskih stražara i sreski načelnik; zaplenjeno 40 pušaka, oko 40 pištolja, nekoliko sablji, nekoliko sanduka municije, dosta uniformi i preko 200.000 dinara. Mnogo se u akciji izgubilo što u grad nije ušla cela četa, jer bismo time duže ostali i poneli veći plen. Čak bismo održali i zbor, sa koga bi veliki broj pošao u partizane jer je to gradić koji ima dosta radnika i simpatizera Komunističke partije, a pored toga, u Trsteniku je bio prilično razvijen i sindikalni pokret.

Posle našeg upada u Trstenik Nemci i četnici s-u veliki broj postreljali i poklali, jer je akcija snažno odjeknula u narodu. Naše- snage su preuveličavane. »Badžina vojska ima konjicu, tenkove i čitavu motorizaciju« — brujalo je po selima, što je imalo i dobrih i štetnih posledica za nas: dobrih jer smo time najbolje pobijali neprijateljsku propagandu da smo »niko i ništa«, a štetnih, jer je neprijatelj angažovao jače snage protiv nas.

Ubrzo posle Trstenika, Miloja je pozvao Glavni štab Srbije u selo Dulen gde je primio dužnost komandira jedne kragujevačke čete. Krajem septembra 1941. godine kod komandira Levačke čete Zunića je dolazilo nekoliko seljaka iz Milutovca. Žalili su se na teror četnika kojima je komandovao »vojvoda« Bogdan Gordić, i zahtevali da naša četa protera četnike iz Milutovca. Badža im je obećao, ali nije rekao i vreme kada će napasti četnike. Posle nekoliko dana stigao je i jedan vod Temnićke čete, pa smo odmah krenuli za Poljnu i Milutovac, uputivši prethodno dva druga da ispitaju situaciju u tim selima. Oni su izvestili da u Poljni nema nikog, a u Milutovcu je samo desetak četnika sa komandantom mesta Mihajlom Milosavljevićem iz Lazarevca. To nas je iznenadilo jer smo znali da je u Milutovcu pre nekoliko dana »vojvoda« Bogdan Gordić, pod pretnjom da će se svakom ko ne dođe udariti dvadeset pet batina, okupio narod na zbor i saopštio da formira komandu mesta i mobiliše ljude za četnike. Kažu da ga je iznenadilo što se niko nije dobrovoljno javio ne samo za četnike već ni, za komandanta mesta, pa je ljudima pojedinačno nudio ovo zvanje. »E pa — doviknuo je Gordić — kad vi nećete, dovešću vam Kiču iz Lazarevca! Ko ga ne sluša dobiće dvadeset pet po turu, a i kama će tu da radi.« Gordić je narodu Milutovca saopštio da četnici dobijaju oružje i municiju od Nemaca, našta je smelo istupio bivši poslanik Dodić i u ogorčenju rekao kako »neće da kalja srpsko ime za račun Nemaca«. Dodić nije bio saradnik partizana, ali je okupatora mrzeo pa nije hteo ni da čuje da sarađuje s četnicima.

Pošto je Kiča primio dužnost komandanta mesta, skupio je oko sebe samo ološs, što je i sam bio, jer je nekoliko puta osuđivan za krađe i razbojništva. »Komandant mesta« Kiča odmah je otpočeo da batina ljude, a među prvima je tučen Dragomir Janićijević, stari socijalista, i Dina Miletić, nosilac Karađorđeve zvezde s mačevima iz prvog svetskog rata. Žalbe seljaka »vojvodi« Gordiću na Kicin teror nisu pomogle. Ubrzo zatim u Milutovac su došle »vojvode« Košta Pećanac, Bogdan Gordić, Laza Prizrenac, Roda Miiosavljević, kapetan Cerović i druge četničke vođe koji ne samo što nisu kaznili Kiču," već su ga pohvalili »kao dobrog komandanta«. Četnici su zatim zaklali studenta Peru Simića i jednu devojku, inače naše pozadinske radnike, koje su našli u kući Dušana Tripkovića. Njega su takođe tražili da zakolju pa kako im je izbegao, zaklali su njegovog brata Miku, železničkog službenika. Zato su ljudi iz Milutovca i zahtevali da odmah dođemo i rasteramo četnike, a pogotovu njihove »duhovne vođe« Ljubisava Đulaka, sveštenika, Jerotija učitelja, Taku Dodića i Micka Parađanina iz Poljne.

Četa je krenula na Poljnu i Milutovac. Pošto su verovatno bili obavešteni o našem dolasku, Micko Paraćanin i Kiča su pobegli pa smo u Milutovcu našli samo dva seoska stražara (koje su na tu dužnost odredili četnici), učitelja Jerotija, popa Ljubisava i Taku Dodića. Pošto smo spalili opštinsku arhivu i uzeli novac iz opštinske kase, došli smo sa uhapšenim četničkim saradnicima u rejon Blagotina (severno od Poljne) i posle saslušanja osudismo ih na smrt. Kad im Badža saopšti presudu počeše da kukaju moleći za milost. Kleli su se da nemaju nikakve veze sa Kicom našta im Badža postavi ultimatum: »Predajte 20 pušaka i municije, jer smo doznali da to oružje posedujete, a ako se bilo ko opet požali na vas bićete streljani!«. Verovatno da podatak o 20 pušaka nije bio tačan jer su »spaseni smrti« nabrojili samo 10 ljudi koji imaju puške, pa je jedna naša desetina otišla sa Takom Dodićem i pokupila ih. Pošto ih je još jednom upozorio da paze šta rade, Badža je pustio četnike kućama. I zaista više nikad nisu terorisali narod.

SA ČETNICIMA NEMA SARADNJE

Nekoliko dana posle akcije na Milutovac četnici su izvršili mobilizaciju po selima trsteničkog sreza kao i u Oparići u levačkom srezu. Tako su organizovali položaj od manastir Kalenića preko Prevešta i Lepojevića, do Oparića. Kad je naša četa doznala za četničke namere, pozvala je u pomoć jedan vod Beličke, vod Paraćinske i celu Temnićku četu da se okupe u Belušiću gde je napravljen plan napada na četnike. Rano ujutro, 22. septembra, iznenadili smo ih po kućama i u manastiru gde su se bili razbaškarili, dok je nekolicina ležala na položaju i igrala karte. Četnici su u neredu pobegli preko Riljca u Trstenik ili manastir Ljubostinju. Nismo ih gonili već smo se zadovoljili time što smo oslobodili levačka sela i vratili se u Belušić.

Četnici su posle ovog našeg napada izvršili još širu mobilizaciju po selima trsteničkog sreza, a pozvali su u pomoć i nemačku jedinicu sa jednim tenkom i nekoliko kamiona. Tako su stigli do Belog peska, između Oparića i Belušića. Mi smo se sa Belog peska povukli bez borbe, a neprijatelj je izbio na kosu iznad Belušića. Nemci su ispalili jednu granatu iz topa i nekoliko rafala iz mitraljeza, podržavajući ulazak četnika u ispražnjeni Belušić. Povukli smo se na brda južno od Rekovca, a četnici i Nemci su krenuli prema Juhoru, ne znajući gde se nalazimo. Pošto su ispalili nekoliko granata iz topa, Nemci su se vratili u Trstenik, a četnici su ostali u Belušiću. Sutradan smo napali četnike, ali smo se pod pritiskom njihovih jačih snaga morali

povući na Juhor. Ponovo smo pozvali Temnićku i jedan vod Beličke čete i krenuli na Belušić ali su četnici pobegli prema Trsteniku ne sačekavši nas.

Levačka četa je zauzela položaj između Oparića i Belušića (na Studencu i Belom pesku) gde je bila neka vrsta granice između partizanske i četničke teritorije. Najteže je bilo seljacima čije je imanje bilo s one strane »granice«, pogotovu u ovo vreme kad se skidao plod sa njiva. Ako bi sopstvenik njive bio iz Belušića četnici bi mu dovikivali: »Crvenjak komunar«, a ako bi bio iz Oparića i došao na partizansku teritoriju, mi bismo ga nazivali petokolonašem. Tako je stvorena mržnja između Belušića i Oparića, a ta su sela bila ranije povezana mnogim prijateljskim i rodbinskim vezama. Na položaju je stalno bio po jedan vod, nekad i cela četa.

Levačka i Temnićka četa su gotovo uvek zajednički izvodile akcije — od Belog peska i Studenca pa do blizu Jagodine, Juhora, Velike Morave, Gledićke planine i Sabante blizu Kragujevca. Temnićki i levački srez, sa centrom u Rekovcu, bili su u septembru i oktobru naša slobodna teritorija na kojoj nije bilo četnika. Oko 20. oktobra držali smo položaj na Studencu po zasednim grupama. Manja grupa u kojoj sam se i ja našao bila je isturena u šumicu pored druma u visini Krsta. U jednom trenutku primetismo kako prema nama ide od Oparića jedna visoka žena. Bila nam je sumnjiva pa kad priđe na 5—6 metara od nas uperismo puške u »nju«. Nije odmah reagovala na naše pitanje gde ide, a kad povisismo ton, reče da ide u Belušić da obiđe bolesnog rođaka. Njen glas nam je bio sumnjiv i po izrazito velikim nogama nije bilo teško zaključiti da pred nama stoji muškarac. U to se i lično uverismo kad joj skidosmo maramu sa glave. »Što si obukao žensko odelo?« — upitasmo ga, a on poče mucati. Priveli smo ga Badži kome priznade da su ga poslali četnici da ispita naše snage. Iskoristili smo priliku da dobijemo mnogo podataka o četnicima. Badža mu je dao »podatke« o nama — da smo deset puta jači no što smo stvarno bili, a potom ga je pustio da se vrati u Oparić. Nikada nismo doznali šta je stvarno kazao četnicima o nama, ali nas četnici ni toga ni sledećeg dana nisu uznemiravali. Ime toga čoveka nikako nisam mogao da saznam.

Dva dana posle pomenutog događaja na naše položaje dođe Gliša Glišić iz Oparića i ponudi se da nam donese hranu. Odbili smo ga, ali je on otišao u Oparić i javio četnicima da su naše snage na položaju male pa su nas četnici ubrzo i napali. Borba se vodila sve do pred mrak, kada smo pod pritiskom jačih snaga odstupili iz Belušića gde su se četnici zadržali do sutradan, a onda su na opšte iznenađenje otišli iz Belušića ne

zaustavljajući se ni u Opariću. Stab Pomoravskog partizanskog odreda, saznavši za ovo, naredio je Levačkoj i Temnićkoj četi da krenu prema Riljcu gde se pretpostavljalo da su se četnici zaustavili. Čete su sutradan krenule sa Juhora preko Belušića, Dragova, Kalenića; između Prevešta i Dubiča su se razdvojile pripremajući se za borbu. Levačka četa se kretala frontalno prema Riljcu (preko Crkvišta i Starog brda), a Temnićka je vršila obuhvat potokom Vukovac da bi napala neprijatelja u bok. Kako je pravac napada Levačke čete bio znatno kraći od pravca Temnićke koja je morala obilaziti Riljac sa severa, ona je brzo stupila u borbeni dodir sa četnicima i čitav teret borbe primila na sebe. Posle dvočasovne borbe četa se povukla uz tri ranjena i dva zarobljena druga, pa kad je Temnićka stupila u borbu primila je na sebe čitav teret borbe. Obe čete su tada morale odstupiti. Prema naknadno dobivenim podacima, četnici su imali 5 mrtvih i više ranjenih. Ovo nekoordiniranje dejstva četa usledilo je i zbog slabog naoružanja i nedostatka municije, u čemu četnici nisu oskudevali jer su ih snabdevali Nemci.

Posle ove naše neuspele akcije analizirali smo greške i podvukli da se ovo gorko iskustvo mora koristiti u narednim sličnim akcijama. Dva zarobljena partizana četnici su predali Nemcima koji su ih streljali, a kao* nagradu za ovaj zločin dobili su od Nemaca oružje i municiju.

Direktiva partijske organizacije bila je da ne vršimo prisilnu mobilizaciju već da se putem zborova, konferencija i pojedinačnih razgovora ljudi pozivaju da dobrovoljno stupe u partizane. Jedini izuzetak u tome smo napravili u Rekovcu i Tečiću, što nam se kasnije osvetilo, jer je manji broj mobilisanih dezertirao i to sa oružjem (zbog ovoga je Badža kažnjen i u s. Dulane smenjen sa dužnosti komandira čete). Na čelu grupe dezertera iz Tečića bio je Ljuba Ristić, intelektualac, koji je posle dezertiranja iz partizana gotovo čitavo vreme bio četnik; iz Rekovca je dezertirala manja grupa trgovaca i zanatlija. U ' ovo vreme Levačka četa je od naoružanja imala svega dva puškomitraljeza sa po dva okvira, a svaki borac pušku sa 20 — 30 metaka. Municija je uglavnom dobijana od seljaka (koja je iskopavana iz zemlje pa je bila neispravna) ili zaplenjivana od neprijatelja.

OKO SELA LOGIKE

Krajem oktobra 1941. godine štab Pomoravskog partizanskog odreda je dobio obaveštenje da se sprema jaka neprijateljska ofanziva Nemaca, četnika, ljotićevaca i nedićevaca na partizansku slobodnu teritoriju u Srbiji. Ubrzo se to i obistinilo.

Neprijatelj je jakim snagama prodirao od Trstenika preko Belušića za Sekurič i Juhor. Ceneći namere neprijatelja da teži obuhvatu Juhora, naše snage su se povukle u rejon Uršule (severno od Rekovca), pa su Nemci i četnici tukli po praznom Juhoru, a kad nas tamo nisu našli, razmestili se na liniji Belušić — Rekovac. Bolnica našeg odreda, sa oko 20 ranjenih ili bolesnih partizana među kojima i ja, bila je u Loćiki. Rukovodilac bolnice bila je Ružica Milanović, student medicine i član KPJ.

U Loćiku smo stigli oko 17 časova (7. ili 8. novembra) i došli pred kuću dugogodišnjeg poslanika Jevtića. Ružica je zamolila domaćina da nas primi. Iako je imao dve veće kuće sa nizom pomoćnih zgrada, Jevtić nadade dreku i ne htede da nas primi. Nismo se protivili ovolikoj neuviđavnosti starog političara već smo otišli do jedne siromašne kuće gde nas je domaćin vrlo rado primio. Kad se smestismo i prostresmo slamu u povećoj sobi, domaćin nam ponudi i večeru. Posle večere spremismo se za spavanje. Na straži je bila drugarica Radulović iz Jagodine. Posle nepun sat začu se prasak puške, a odmah zatim još nekoliko pucnjeva, pak čak i rafali puškomitraljeza. Sad nam je bilo sve jasno — četnici napadaju. Šta da radimo? pitali smo se. Sa 5 do 6 pušaka i vrlo malo municije otpor bi bio besmislen. Iz mraka je već dopiralo urlikanje: »Zalomi desno krilo! Kolji ih, majku im komunističku!«.

Stanoje kuvar i ja priđosmo vratima, iskoristismo kratak prekid četničke vatre i šmugnusmo u mrak. I ostali ranjenici su pošli za nama. Stanoje ode na jednu a ja na drugu stranu. Ja sam odmah iza kuće preskočio plot i preko voćnjaka umakoh neprijateljskim rafalima. Ali je pravac moga kretanja odavao lavež pasa. Kad više nisam mogao da bežim uvukao sam se u jedan obor, čime sam i četnicima zametnuo trag. Pošto sam malo predahnuo, produžio sam pokret i izbio na kraj sela gde čuh glasove: »Brže, brže! Tamo su, majku im crvenu«. Legoh u jedan prokop i sačekah dok prođu četnici, a zatim dođoh do mosta na Dulenskoj reci. Oslušnuh! Pošto nikog nisam primetio, prikupih snage i pretrčah preko mosta hvatajući se jednog brda sa bagremarom.

Izbivši na vrh brda sedoh da oslušnem šta se dešava u selu. Kroz retke puščane pucnje začuh i jauke ljudi. Buljeći kroz mrak, ugledah svetio iz jedne kuće i uputih se tamo. Blizu kuće začuh reči: »Laku noć, kume! Pamti pa vrati!« Priđoh kapiji i pozvah domaćina. Kad se odazva, zamolih ga da me primi » na prenoćište. Bio je to rođak Miloja Milojevića, a slavio Mitrovdan. Kad me vide izgrebana posumnja da sam bio u Loćiki »gde je noćas nešto mnogo pucalo«. Odgovorih mu da jesam zaista bio. A kad sam ga upitao da li ima neke vojske blizu,

odgovorio je da je tu »ova naša vojska«. »Koja naša?« — začudih se. »Pa partizani, Badža, a i Miloje došao s Kragujevčanima u pomoć«. Hteo sam odmah da pođem ali mi je on savetovao da sačekam jutro.

I stvarno, ujutro me isprati i pokaza rukom na brdo gde je bila moja četa. Stigao sam u četu i ispričao drugovima šta je bilo u Loćiki. Komesar čete Zivadin Janković nije mogao da se stiša te zgrabi »brno«, poljubi ga i reče: »Zaklinjem se da ću strostruko osvetiti naše drugove i drugarice«. Posle nekoliko sati stiže i kuvar Stanoje koji ispriča kako se izvukao: »Sve na stomak sam se vukao do reke, a posle vrbakom do Dušanove kuće gde sam prenoćio i jutros krenuo ovamo«. (Duško je bio naš saradnik. Četnici su doznali da je pomagao partizane pa su ga mučili, pa čak i klali)[15].

Od dvadesetak, koliko nas je bilo u bolnici, spasli smo se samo Stanoje i ja. Svi su ostali pohvatani, oterani u manastir Ljubostinju i zaklani ili streljani, sem Ene Milanović (koja je posle nekoliko dana pobegla, krila se kod svojih rođaka u Bačini, nekako uhvatila vezu sa Rasinskim partizanskim odredom i u njemu ostala za sve vreme rata) i sestara Vide i Joke Đukić (koje su verovatno kao suviše mlade sprovedene u Despotovac kod roditelja, bile stalno pod kontrolom četnika i 1944. godine ponovo stupile u NOVJ). Među nama je bio i jedan Englez koji je kao zarobljenik na Kritu iskočio iz voza u Jagodini i došao na Juhor. Četnici su i njega zaklali u Ljubostinji.

SA GLAVNINOM ODREDA

Bio je to početak prve neprijateljske ofanzive. Levačka i Temnićka četa su napustile položaj na Belom pesku, povukle se prema Rekovcu i pod pritiskom nadmoćnijeg neprijatelja zaustavile se na severnim kosama Uršule gde su se sastale sa glavninom Pomoravskog odreda. Tako je Pomoravski odred sa svoje četiri čete (Beličkom, Levačkom, Paraćinskom i Temnićkom) zauzeo sledeći raspored prema neprijatelju: Belička je posela položaj u rejonu **Santrovca** i Šuljkovca kontrolišući pravac od Jagodine, a ostale tri su se orijentisale prema Rekovcu, odakle su nastupile jače neprijateljske snage. Pritisak neprijatelja je postojao sve jači, pa je odred morao napustiti i ove položaje i povući se prema Dulenima u sastav Kragujevačkog odreda. Još kod Rekovca, u rejonu Kupresa (zapadno od Rekovca), došla nam je u pomoć i Kragujevačka četa pod komandom

[15] Cetnik-koljač nije prekontrolisao da li je Duško mrtav pa jeovaj »iz mrtvih« ustao i nekako preživeo ratne teškoće. Sada nosi veliki ožiljak od četničke kame ispod brade i na vratu.

Miloja Milojevića. Kod Kupresa je bila i jedna od najjačih borbi s četnicima. Sećam se da je naš puškomitraljezac sam ubio tri četnika koji su nosili raširene zastave jurišajući na nas.

Po dolasku u Dulene štabovi Pomoravskog i Kragujevačkog partizanskog odreda održali su sastanak i odredili položaj svakoj četi. Levačka je bila na krajnjem levom krilu, prema Rekovcu, na liniji Velika Pčelica-Sabanta. Posle nekoliko dana neprijatelj je jakim snagama iz Kragujevca, Jagodine i Trstenika izvršio napad na te položaje. Borba je trajala ceo dan. Mi smo se povukli prema Adžinim livadama i Ravnom gaju. Iz Dulena nas je pratila gusta magla. Delovi Levačke i Temnićke čete naišli su u magli na jake neprijateljske zasede. Tu je poginulo preko 20 drugova, dok je Ružica Milanović, sanitetski referent odreda, zarobljena (sprovedena je u Kragujevac, ali se i pored teških mučenja držala herojski. Čak je tražila dozvolu da »samo pet minuta« govori nemačkim vojnicima, a kad su je zbog toga podvrgli novim mukama, pribrala je snagu, pljunula Nemcima u lice i doviknula: »Fašistički gadovi! Bojite se da vaša vojska čuje istinu«. Iz Kragujevca je spovedena na Banjicu i streljana).

Kad smo stigli na Adžine livade maglu je zamenila jaka vejavica. Cim smo se smestili u nekoliko kuća i školu napadoše nas četnici. Započe ogorčena borba za školu, gde su naše i neprijateljske žrtve bile velike. (Pre ovoga, štab Pomoravskog odreda je vratio Paraćinsku četu da se probije do Juhora, pređe Moravu i izbije na Kučajske planine. Četa je gotovo uništena na Velikoj Moravi. Jedan vod Beličke čete na čelu sa Svetislavom-Sveticom **Zivanovićem** vraćen je na teren beličkog sreza da po mogućstvu ostane na tom terenu kako bi dejstvovao u pozadini neprijatelja. Vod je opkoljen blizu sela Šantrovca i gotovo sav uništen. Komandir Svetica **Zivanović,** videći da nema izlaza, kresnuo je bombu i legao na nju. Jedini preživeli danas iz tog voda je Radomir Milojević iz Sekurića, koji je kao član KPJ živeo u dubokoj ilegalnosti. Tako je od Pomoravskog odreda ostalo: deo Beličke čete, oslabljena Levačka i pola Temnićke.)

Znatno smanjeni odred se sa Adžinih livada povlačio ka Ravnom gaju i Kragujevcu gde je vodio borbu na tunelu Vučkovica. Zbog toga Nemci nisu mogli dva dana da prodru u Kraljevo. Posle dva dana su Levačka i jedna četa Kragujevačkog odreda otišle na Guberevac i porušile prugu Kragujevac — Kraljevo. Tu je četa sačekala voz pun Nemaca iz Kraljeva i nanela im ogromne gubitke, tako da se malo njih vratilo u Kraljevo. (Nemci su imali za cilj da postave front na liniji Kragujevac — Kraljevo, gde je bila i granica partizanske slobodne

teritorije u zapadnoj Srbiji.) Sutradan je Levačka četa vodila borbu između Knića i Ravnog gaja, gde je sa pogodnih položaja nanela Nemcima ogromne gubitke. Idućeg dana je **naša** četa vodila borbu na knićkom groblju, a narednog se povlačila prema Bumbarevom brdu, gde se sukobila sa nemačkom konjicom i u sadejstvu sa Milojevom četom potukla veliki broj Nemaca. Pošto su konjici pritekli u pomoć artiljerija, tenkovi i jake pešadijske snage, odstupili smo do Bresnice, gde je trebalo da dobijemo nešto municije i pomoć iz Čačka, ali su u međuvremenu u Čačak prodrli Nemci iz Kraljeva. Pomoć nam nije stigla pa smo se morali i dalje povlačiti.

RATNO PUTOVANJE

»A kuda sad« — pitali su borci. »Idemo za Ovčar-Banju da u kanjonu klisure zaprečimo prolaz nemačkoj motorizaciji.« Stigli smo i do Ovčar-Banje ali su nas i tu preduhitrili Nemci. Sada odgovaramo da idemo u Užice »da branimo našu Moskvu«. Stigosmo i blizu Užica, stigosmo i na Zlatibor (»gde su naše fabrike oružja i Glavni štab i gde su odlični položaji«) i svuda nas preduhitre nemački tenkovi.

Posle toga smo se povlačili u Sandžak. Na čitavom putu do Zlatibora mitraljirala nas je nemačka avijacija i nije prestala ni kad smo prelazili preko Uvea. Levačka četa se proredila. Nešto je izginulo, nešto ranjeno i zarobljeno, a nešto i dezertiralo, tako da je u rejonu Arilja prestala da postoji. Od čitavog Pomoravskog odreda formiran je jedan bataljon koji se kroz neprekidne borbe proređivao i spao na veličinu čete. Ova, Pomoravska, četa je vodila borbu s četnicima u Dobrači (srez ariljski) u kojoj im je nanela velike gubitke, ali je i ona izgubila borca Životu Nestorovića. Sutradan, oko 25. novembra, saznali smo da u jednom zaseoku Dobrače ima 10—20 četnika sa štabom. Pošli smo noću i pred zoru opkolili veću dvospratnicu, odakle nijedan četnik nije živ izvukao glavu, a mi smo imali jednog mrtvog i dva ranjena. Poginulog druga smo sahranili u školskom dvorištu u Dobrači. Odatle smo sutradan otišli u manastir Klisura da i tamo napadnemo, četnike, ali su oni pobegli ne pruživši otpor.

Ispod manastira Klisure vodi put iz Arilja za Ivanjicu. Obavešteni smo da od Arilja nailazi kolona Nemaca pa smo postavili zasede na nekim stenama iznad puta. A kad su Nemci naišli pustili smo ih na blisko odstojanje i iznenadnom vatrom naterali u panično bekstvo prema Arilju. 26. novembra su Nemci naredili četnicima da izvrše napad na nas. Razbili smo m tako da se nisu zaustavili sve do Arilja. Tada su Nemci otvorili

artiljerijsku vatru po našim položajima i Dobrači. Jedna granata je udarila u kazan s hranom. Tom prilikom je poginuo jedan kuvar, a ranjena su dva.

Pod pritiskom nadmoćnijeg neprijatelja iz Dobrače smo odstupali preko Kruščice i Brekova sve do Uvea. Kraj kroz koji smo prolazili bio je pasivan pa smo gladovali na čitavom putu. Naše kolone su stalno pratili nemački avioni koji su bacali letke »savetujući« nam da ne idemo »u tu pustinju« gde ćemo »pomreti od gladi«. Četnici su koristili tu propagandu da baš nama iz Pomoravlja savetuju da se vratimo tamo »gde se dobro jede«. Pored toga, od Čačka pa sve do Uvea i Kokinog Broda bili smo tako reći bez odela i obuće, a već su nastupili mrazevi i snegovi. Teški su to bili dani. Jer, ako je kolona u pokretu, noge se koliko-toliko zagreju, ali kad stane, ohlade se pa — kao da igle u njih zabadaš. U takvim uslovima mnogi su odustajali od daljeg puta te su ih četnici zarobljavali. Tek kad smo prešli Uvac i razmestili se na prostor Kokin Brod — Vraneš — Amzići dobili smo nešto presne goveđe ili svinjske kože da pravimo opanke.

Po prelasku preko Uvea od čitavog Pomoravskog odreda formirana je Pomoravska četa koja je ceo decembar provela na položajima prema Novoj Varoši u selima Amzići, Vraneš, Radojna, Kokin Brod. S druge strane Uvea (prema Srbiji) bili su četnici kao predstraža Bugarima u Čajetini, a ovi opet Nemcima u Užicu. Četnici su pokušavali da pređu Uvac pa smo i ovde vodili svakodnevne borbe braneći slobodnu teritoriju oko Nove Varoši.

I mi smo nekoliko puta pokušavali da iz Sandžaka pređemo preko Uvea u Srbiju ali su nam se uvek suprotstavljale velike snage Nemaca, Bugara, četnika, nedićevaca i ljotićevaca, te smo bivali prinuđeni da se vratimo na levu obalu reke. Jednom smo prodrli čak do Kućana gde su nas obaveštajci izvestili da ima »nešto« četnika. Sa slabim naoružanjem i malo municije, po dubokom snegu i jakom mrazu, vodič nas je naveo u jednu uvalu između četničkih zaseda gde smo izgubili čitavu prvu desetinu iz prethodnice. Ceo dan smo vodili borbu i zarobili jedanaest četničkih oficira i podoficira. Slučaj je hteo da izgubimo 11 drugova upravo onoliko koliko smo zarobili neprijateljskih oficira i podoficira. Morali smo se povući iz Kućana, a kad smo se opet našli na levoj strani Uvea, u Kokin-Brodu, postavili smo samo straže i patrole na obezbeđenju, a ostalo ljudstvo čete se smestilo u školi.

Ujutro, pre zore, štab Pomoravske čete odredio me je da sa još dvojicom drugova sprovedem 11 zarobljenih bradonja u Novu Varoš. Svitanje nas je dočekalo tek ispred Nove Varoši.

Mislio sam da ću videti grad, stvarno varoš, sa velikim zgradama — kad tamo: niske neomalterisane kuće, brvnare, ćepenci i originalna turska čaršija. Na prilazima gradu začusmo glas hodže sa vrha džamije. Kako do tada nisam video ni džamiju ni hodžu, počeh da zapitkujem **Zivadina** Jankovića. Mislio sam da se **Zivadin** šali kad reče da je to pop kao što su i naši popovi samo što »ovaj može imati harem žena kao i sam sultan«. Bradonje smo predali komandi mesta. Intendant nam dade neku cedulju da idemo u pekaru i primimo hleb. Kad rasekosmo tri vruća hlepčića iz njih su strčali pleva i ovsani šiljci kao trnje ali — glad ne bira.

Pomoravskoj četi su se krajem decembra pripojile Račanska i Oraška i od te tri čete formiran je bataljon. Od tada niko nije dezertirao. Ovaj brojno slab bataljon ušao je u sastav 2. proleterske brigade, gde je Pomoravska četa za sve vreme rata bila 3. četa 3. bataljona.

* *
*

U Levču od početka decembra 1941. do početka oktobra 1944. nije bilo partizanske jedinice. Četnici su harali, pljačkali, ubijali i klali svakog ko bi izrazio i najmanje simpatije prema partizanima. Narod Levča je danima, mesecima i godinama ratnog vihora živeo u iščekivanju da ponovo vidi partizane, da dočeka svoje borce čiju je veličinu borbe mogao oceniti tek pod četničkim terorom. Većina se nije vratila u svoja pitoma sela (u zahvatu Dulenske, Zupanjevacke i Kalenićke reke), već je svoje kosti ostavila na dugom putu od Rekovca do Bihaća. Uspomeni na njih dajem ovaj skromni prilog.

Dragoslav DRAKCE JAKOVLJEVIČ

KAKO SAM DOŽIVIO USTANAK 1941.

T rinaestojulski ustanak 1941. zatekao me je u Ljubotinju, koji leži na visoravni jugozapadno od Rijeke Crnojevića. Sastoji se od desetak sela i zaselaka rasutih ivicom visoravni i podnožjima brda koja ga okružuju. U podnožju brda Viranj i Kopice, koja sa zapadne strane nadvisuju čitavo mjesto, s gornje strane visoravni Rupa ljubotinjska, prostire se jedno od najvećih sela — Boguti. Po svom geografskom položaju i zbog blizine mjesnog centra — Donje crkve, ono dominira nad užim Ljubotinjom i seoskim njivama.

Kroz svoju istoriju i sve ranije ratove i okršaje Ljubotinj je, kao i čitav ovaj kraj, stekao velike borbene i slobodarske tradicije, koje su došle do punog izražaja u opštenarodnom ustanku — 13. jula 1941. Zahvaljujući radu jake partijske i skojevske organizacije, i ovim tradicijama, mjesto se toga dana među prvima diglo na ustanak. Ustale su čitave porodice i skoro svi oni koji su mogli pušku nositi ili na drugi način doprinijeti. Među njima se našla i porodica mog nerazdvojnog druga, Branka Jovanova Vukićevića. Od moje porodice tu su bili: otac, najstarija sestra Jelena, stariji brat Sveto i ja.

Ustanak mi je u neku ruku dobro došao, iako sam imao tek 15 godina. U njemu sam našao oživotvorenje priča očevih i drugih seljana — starih ratnika sa bojišta balkanskog i prvog svjetskog rata. Ovo, a kasnije uticaj starijih rođaka i drugova iz sela, koji su već bili članovi Partije, kandidati za članove ili skojevci (što ja ranije nijesam znao), u meni je razvilo osjećanje patriotizma, tradicionalnu ljubav prema oružju, a naročito prema drugovima koji su u mjestu bili organizatori ili glavni učesnici ustanka. Bilo je u ustanku i nečeg atraktivnog za mene. Rukovanje puškom i revolverom nije mi bilo novost ni prije. Otac je oduvijek imao oružja — dugačku »moskovku«

za 5, francusku »kraticu« za 3 metka i američki revolver »smitvelson«. Njegova skrivnica bila mi je dostupna, iako je on bio uvjeren da za nju niko ne zna. U vrijeme kapitulacije bivše jugoslovenske vojske, odnosno raspada cetinjskog garnizona, iz njegovih magacina i od vojnika (neki su polazeći na daleki put svojim kućama, bacali oružje pored puteva), u selu su sakupljane sve veće količine oružja i municije. U tome sam, sa Brankom Vukićevićem i rođakom-vršnjakom Vašom Drecunom Kanjom, i ja učestvovao.

Već u prvim danima ustanka, kada je likvidirana i razoružana žandarmerijska stanica u Ljubotinju i kada se odigrala čuvena košćelska akcija — u kojoj je potučen i zarobljen kompletno opremljen bataljon italijanske vojske — oružja je bilo za svakoga ko ga je mogao nositi. Tako su ostvareni moji snovi 0 oružju i vojničkim dužnostima. Posebno sam bio radostan i ponosan kada sam vidio, pa čak sorovodio i čuvao, pobijeđene neprijateljske vojnike. Prvih dana bio sam naoružan dugačkom »talijankom«, koja je bila skoro viša od mene, tako da nijesam mogao da podesim njen kaiš na rame a da mi kundak ne bije po zemlji. Iako sam imao petnaest, izgledao sam slab kao da mi je bilo dvanaest godina. Kasnije sam došao do puške »kratice«. U poređenju sa mnom Branko i Kanjo su izgledali nešto bolje: prvi viši, a drugi čvršći.

Docnije aktivno učešće u akcijama — rušenje ceste, kidanje telegrafskih žica i drugo; zatim vojničke, stražarske, kurirske i druge dužnosti; skojevski sastanci i uopšte revolucionarno vaspitanje i odnos starijih drugova, kao i učešće čitave porodice u borbi, razvili su u meni lični ponos. Kad je pala odluka da se ide za Bosnu, teška srca sam se, razočaran, mirio sa stavom »da ostane svako ko nije kompromitovan kod Italijana«, što se u mjestu u to vrijeme više puta ponavljalo. Koliko se sjećam, na posljednjem masovnom skupu, održanom prije povlačenja za Bosnu, početkom aprila 1942. godine pred Donjom crkvom, Ilija Lubarda, jedan od vođa ustanka, ponovio je ove riječi, dodavši da je to direktiva. Sjetivši se kako **su** ponižavani i mučeni oni koji su već dospjeli u italijanske logore 1 zatvore, odakle se tek bio vratio i moj otac, osjetio sam **se** odbačen i ponižen: valjao sam dok sam bio potreban, a sada ne valjam. Zahvaljujući ovom stavu, kao i očevoj odluci da ne ide i da od nas troje djece ja ostanem kod kuće, čak pod prijetnjom da će me vezati konopcem (misleći, naravno, da **će** mi tako pre sačuvati život), odlučio sam da se prividno pomirim sa sudbinom, ali da tražim mogućnost kako da odem kasnije. Sa odlaskom sestre, koja je imala 21 godinu i fizički dobro iz-

gledala, otac se pomirio. Brat Sveto je poslije učešća u borbi na Pljevljima i formiranja 1. proleterske brigade, ušao u njen sastav. Tako je trebalo da otac star, a ja mlad i slab — čekamo Italijane, pa šta nas snađe.

Oružje smo dobro sakrili. Moju »kraticu«, dobro zamotanu i obezbjedenu od vlage, odnio sam u zaselak Podosmin, gdje smo imali dio imanja, i sa nešto metaka sakrio je u jednu pećinu, dok sam pištolj—»vojnodržavni«, dosta italijanske municije i ručnih bombi, smjestio na brvna u konobi (podrumu) kuće, ispod ivice patosa. Zbog oskudice u pištoljima, koje je mogao imati samo komandni kadar, za moj su znali samo Branko i Kanjo. Kuoio sam ga od nekog čovjeka iz sela Gadi. Sa njim me je povezao stric koji živi u Podosminu. Kad je otac bio u logoru, dao sam mu za pištolj dva stara (120 kg) kukuruza.

Povlačenje crmničkog bataljona »Jovan Tomašević« i ljubotinjskog »13. jul«, sa nešto naroda, koji je, i pored stava, pošao sa njima, organizovano je u dva ešelona a trajalo je dva dana. Preko glavne prepreke — ceste Cetinje — Rijeka Crnojevića, koju su prethodno držali Italijani, prebacili su se Ljubotinjani, a zatim Crmničani, na mjestu zvanom Dobrska ploča. Pošto je veliki broj boraca iz Ljubotinja još zimus otišao na Pljevlja, Vašojeviće i druga bojišta — poslije čega su mnogi ušli u Prvu proletersku brigadu — a bilo ih je i u koncentracionim logorima, u mjestu su ostali skoro sami starci, babe i djeca. Nekada živo mjesto, puno momaka i djevojaka, sada je izgledalo pusto. Da bi slika bila još tužnija, pred Donju crkvu su, sjutradan po odlasku Ljubotinjana, stigli Crmničani radi kratkog odmora. Sa njima je bilo i nešto žena i djece; neki su pratili svoje, a neki su namjeravali da produže sa borcima. Tako je tišinu i pustoš mjesta poremetila galama, plač djece i rika stoke, koju su tjerali.

Toga dana osvanulo je lijepo i sunčano jutro. Trebalo je nastaviti proljetnje radove, koje smo dan prije bili počeli na njivi u Dolini za potokom, nedaleko od kuće, kada se pri odlasku sa bataljonom pozdravila sa mnom i ocem sestra Jelena. Pošli smo da oremo. Iako fizički slab, već sam naučio da orem sa volovima, mada se to računalo u najteži rad. Tjerao sam volove i orao njivu, a otac je pri jednom kraju radio nešto u vinogradu. S vremena na vrijeme okretao sam se i bacao pogled na svoje selo. Galama Crmničana pred Donjom crkvom, koji su poslije kraćeg zadržavanja krenuli dalje prema sjeveru, Gornjem Ceklinu i cesti Cetinje — Rijeka Crnojevića, jasno je dopirala i do mene. Orao sam i razmišljao o svemu. Najteže

mi je padao rastanak sa sestrom, koju sam, kao najstariju, **uz** to i glavnu domaćicu, volio kao majku. Tužni izgled praznog sela u kome smo, kao najmlađi omladinci, ostali samo Branko i ja (Kanjo je rukujući jednim pištoljem, poginuo još iza ustanka) također je teško djelovao na mene. Cula se i borba sa Italijanima na prelazu pomenute ceste, pa me je bila i sramota što sam ostao pored baba i staraca.

Velika ljubav prema sestri, bratu i ostalim drugovima želja za oružjem i borbom, s jedne strane, a ljubav prema ocu i tuga pri pomisli da ga napustim, s druge, bili su za mene teška unutarnja borba. Ipak je sazrela odluka da odem. Smatrao sam da je posljednja prilika za njenu realizaciju momenat prije nego i Crmničani prijeđu cestu, odnosno prije nego je Italijani ponovo zaposjednu. Plašeći se da će me otac stići i spriječiti u odlasku, ostavio sam ralo kada sam sa volovima bio na drugom kraju njive i u trku pobjegao uz najbližu čuku, Grubišića glavicu. Ne čujući moj glas za volovima, stari se okrenuo. Ja sam već bio na vrhu čuke, žureći se da što prije stignem do sakrivene puške u Podosmin, zatim kući za pištolj, bombe i municiju, i da na kraju prijeđem cestu sa Crmničanima i priključim se svojoj jedinici. Na očev poziv, rekao sam svoju odluku, iako mu je bilo sve jasno čim me je ugledao da trčim. Drhtavim i plačnim glasom odgovorio mi je da mi neće ometati odlazak i pozvao me da se pozdravimo i da mi zaželi srećan put. Plašeći se da me ipak ne spriječi, nijesam prišao, iako sam od tuge i bola plakao kao nikad u životu.

Položaj sela je takav da su sve ovo slušali i posmatrali starci i starice koji su bili ostali. T moj drug Branko, čija su dva brata — Milutin i Dušan — dan prije otišli, gledao je sa svoje terase. Pozvao sam ga i upitao hoće li sa mnom, a on je odmah potvrdno odgovorio. Tu mu se našao i otac, koji je već išao prema mom ocu, kao da namjerava da utješi i njega i sebe. Izišli su iz njiva na malo uzdignuto raskršće seoskih puteva i sjeli na među. Branko i ja, zaobilazeći ih, išli smo jedan prema drugom i dogovarali se o polasku. Dok je on, sa odstojanja, razgovarao sa ocem, a zatim se spremao za put, ja sam otrčao i donio pušku. Kada sam se vratio, starci su kao skamenjeni sjedeli na istom mjestu. Branko je otišao da se pozdravi sa svojima. Dobio je i nešto novca, »da nam se nađe«. Sigurno je bio posljednji iz starčeve uštеđevine. Kad sam pošao prema kući, otac mi je rekao da uzmem hrane, torbu i drugo što mi treba, kao i njegov vuneni džemper, koji je 1931. donio iz Amerike, gdje je bio »trbuhom za kruhom«. Oblačio ga j samo u svečanim prilikama. Pošto smo se spremili, još, jednom

smo se glasno pozdravili sa starcima. Odlazeći iz sela, pozdravljali smo se i sa svima koji su izišli pred svoje kuće. Bilo ih je koji su i plakali. Pri kraju sela izišla je na put stara Jove Milova Vukićević, koja je, pored četiri sina (svi su joj bili u logoru), ostala u kući sama sa snahom Jelenom. Do zemlje pogurena od išijasa i starosti, iznijela nam je dvije grudvice sira, što je sigurno bio posljednji »smok« i njenoj siromašnoj i od Italijana opljačkanoj kući. Uz plač i zagrljaj poželjela nam je srećan put.

Začelje crmničke kolone stigli smo na dva-tri kilometra od sela. Išli su vojnički i na velikom odstojanju, jer ih je gađala italijanska artiljerija sa ceste, na izlasku iz Cetinja, ispod brda Belveder. Našu jedinicu smo stigli s druge strane ceste — nedaleko od sela Ulića. Neki rukovodioci su nas grdili što smo došli, govoreći da tako slabi nećemo izdržati velike napore koji nas očekuju. Meni je jedan dobacio »da se pogledam u lokvici vode kako izgledam«. Po našoj želji ušli smo u sastav 2. voda 2. čete bataljona »13. jul« Lovćenskog odreda. U toj četi našli smo Brankovu braću i moju sestru. Kasnije nam je uvijek udovoljavano da budemo sa njima.

Iako smo kao fizički slabi pošteđivani težih borbi, nijesmo mogli, a nijesmo ni željeli da ih izbjegnemo. Ponekad smo se nalazili i u prvim borbenim redovima i izmiješani sa četnicima, koji su nas »pratili« u toku cijelog povlačenja kroz katunsku nahiju, ravnopravno smo se prsa u prsa sa njima borili. Sjećam se takvih borbi na brdu Kobilja glava, u Kobiljem Dolu, Rakiti i drugim mjestima, koja su po nekoliko puta prelazila iz ruku u ruke. Prije toga, u mjestu Trešnjevu, doživio sam i prvo razočaranje: komesar Blažo je saznao za moj pištolj, te sam mu ga, poslije dužeg ubjeđivanja, morao predati, jer pištolje nijesu imali ni svi komandiri i komesari. Meni i Branku nije bilo drago ni to što smo često morali voditi konja, magarca i poneku kozu ili ovcu, koje bi intendant bataljona nabavio za klanje. No, ipak, najteže od svega nam je padala glad, koja je kroz krševitu i siromašnu katunsku nahiju bila, kao i četnici, naš stalni pratilac. Bili smo srećni kada bismo se prilikom klanja nekog brava našli u blizini intendanta, starog Toma Markovića, da nam dade parče metiljave džigerice, papak ili rog. Česti su bili dani kada je na čitavu četu došla samo jedna mršava koza. Poseban doživljaj bio je kada smo jednoga dana, čuvajući tri — četiri koze, sa puškama o ramenima, jer nije bio rijedak slučaj da četnici pripucaju i otmu nam stoku, primijetili da jedna ima mlijeka. Smatrajući da, pošto ih čuvamo, imamo najviše prava na njega, s teškom mukom smo, u vojničku porciju, izmuzli nešto malo mlijeka. Pla-

šeći se da jedan ne popije više od drugog, dugo smo se prepirali dok smo ga popili. Odmah smo se osjetili krepkijim tada smo vrlo često osjećali nesvjesticu od gladi. Po mekanom vimenu zapazili smo da je koza i prije mužena. Znajući da su neko vrijeme bile zatvorene u konobi kuće u kojoj se nalazila komanda čete, pretpostavili smo da je to za drugove radila četna bolničarka. Bili smo svjesni da nas neko iz štaba čete može za ovo pitati. I pored toga što smo znali da skojevci ne smiju lagati, dali smo riječ jedan drugome da ovo ne kažemo nikome. Po povratku u četu, poslije izvjesnog vremena, pozvani smo kod komandira. Pitao nas je za mlijeko, ali nijesmo ništa priznali. Poznajući nas dobro, Branku je rekao da ostane, a meni da izađem. Disciplinovaniji i popustljiviji od mene, poslije komandirovog upozoravanja na skojevsku svijest i iskrenost, i da mu nije do mlijeka već do našeg skojevskog poštenja, Branko je priznao. Komandir me je poslije toga pozvao i prijateljski izgrdio što sam ga slagao, prijeteći mi da će me izbiti kaišem kako je to otac ponekad činio. Kaznio me je za neiskrenost — prekovremenim stražarenjem. Kada sam mu priznao da smo jedan drugome dali riječ da ništa ne kažemo, snizio je ton i popustio. Završio je uz naoomeriu da je dobro održati datu riječ, ali da je još bolje ne slagati SKOJ i Partiju. Kao uzgred je dodao da drugi put pomuzemo kozu kada primijetimo da ima mlijeka.

Marš se nastavljao i borbe su se vodile sa sve većom žestinom. Što smo dalje išli, naša i ostale jedinice postajale su sve manje. Borci su ginuli, ranjavani su i smještani u bolnice, a neki su dezertirali. Posljednje iskušenje za nas bio je govor Save Kovačevića našim jedinicama u mjestu Riječani. On je istakao natčovječanske napore koji nas očekuju na daljem putu i na kraju pozvao da se odvoje u stranu i ostanu svi koji nisu sigurni da će izdržati. Slušali smo ga postrojeni po četama. **I** ovom prilikom nas dvojica smo bili jedan pored drugog — najmlađi i fizički najslabiji u četi. Jedan po jedan i u grupicama, iz stroja se odvojio priličan broj boraca. Neki od njih prilazili su nam pozadi stroja i nagovarali nas da ostanemo, jer mi pogotovo nećemo izdržati napore. Ostali smo i dalje nerazdvojni, nepokolebljivi, produžili smo sa jedinicom i doživjeli najveću čast da, prilikom formiranja Četvrte proleterske crnogorske brigade, 17. juna 1942. godine, stanemo u stroj,'pred vrhovnog komandanta NOV i POJ, druga Tita, i postanemo borci kasnije slavne jedinice.

Rastavilo nas je moje ranjavanje u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi, u borbi na Konjicu 1943, godine, kada me je Branko odveo u bolnicu. Poslije je on otišao u jedinicu i iste godine junački poginuo u borbi sa Nijemcima na Vilića Guvnu, kod Gornjeg Vakufa.

Vladimir DRECUN

KOMUNISTI VODICA U USTANKU U SJEVERNOJ DALMACIJI

Pokrajinski komitet KPJ za Dalmaciju i Okružni komitet KPJ za sjevernu Dalmaciju dodijelili su organizaciji KPJ Vodica veoma značajnu ulogu u sprovođenju odluke CK KPJ o oružanom ustanku u Šibenskom primorju i sjevernoj Dalmaciji. To povjerenje i odgovorna uloga nisu bili slučajni. Po svojoj revolucionarnosti i borbenosti, komunisti i narod Vodica pokazali su još u toku borbi protiv nenarodnih režima stare Jugoslavije da su spremni da slijede liniju KPJ, a svojim radom i borbom protiv nenarodnih režima komunisti su stvorili ogromno povjerenje kod seljačkih masa, tako da nije bilo poteškoća oko pridobijanja ljudi za oružani ustanak. Trebalo je samo imati povjerenje u rukovodstvo ustanka i dovoljno hrabrosti da se povede u oružani ustanak ono članstvo i simpatizeri KPJ i SKOJ-a koji su bili spremni za oružanu borbu protiv fašističkog okupatora.

Organizacija KP Vodica, osnovana 1942. godine, imala je bogato revolucionarno iskustvo. Kroz tamnice, zatvore i robiju prošlo je desetine njenih članova i simpatizera, posebno 1933, 1935. i 1936. godine. Brojila je u ljeto 1941. godine 31 član[1], a organizacija SKOJ-a preko 70 članova. Broj simpatizera i drugih aktivista koji su se po ubjeđenju osjećali komunistima kretao se na stotine. Od oko 3.500 stanovnika Vodica, Hrvata, manje od 10% nisu odobravali partijsku politiku, a samo oko 15 zagriženih frankovaca — ustaša bili su otvoreni neprijatelji KPJ. Međutim, njihov utjecaj na seljačke mase Vodica bio je gotovo beznačajan.

Takvo je bilo stanje u Vodicama u ljeto 1941. Da je narod bio spreman da pođe u oružani ustanak i da slijedi liniju

[1] Od tog broja 5 su uhapsili fašisti, a 11 je poginulo u redovima NOVJ.

KP potvrđuje i činjenica da se na prvi poziv Mjesnog komiteta za formiranje Vodičke gerilske čete 15/16. jula 1941. godine odazvalo oko 120 boraca. Ovako masovan izlazak na teren i spremnost za oružani ustanak, uprkos čekanju i oklijevanju, ostao je neprijatelju nepoznat, pa nije ni preduzimao nikakve akcije protiv učesnika ovih sastanaka.

Zašto nije došlo do oružanog ustanka u julu ili avgustu 1941. godine u rejonu Vodica ili na anektiranom dijelu sjeverne Dalmacije, kako je to početnim planom bilo predviđeno, nisam u mogućnosti da opišem. Mnoge bitne činjenice koje su imale negativni utjecaj na razvoj ustanka u Šibenskom primorju nisu mi dovoljno poznate. Međutim, posljedice su mi poznate i one su bile vrlo teške, posebno za organizaciju KP Vodice. Zbog toga što nisu sprovedene direktive o oružanom ustanku, u septembru 1941. godine uslijedilo je raspuštanje partijske organizacije Vodica i suspendovanje Mjesnog komiteta, a kao neposredno odgovorni za to kažnjeni su isključenjem iz KP sekretar i 3 člana MK, a strogim ukorom dva člana.

Tomislava Markoča, člana MK, uhapsile su ustaše početkom avgusta 1941. godine, još prije nego što se razmatralo ko snosi odgovornost što nisu izvršene direktive o oružanom ustanku.

Zbog neodlučnosti mjesnog partijskog rukovodstva da se otpočne sa oružanim ustankom, većina članova KPJ, SKOJ-a i simpatizera našla se u nedoumici, jer nije bilo jasno čemu odgađanje, naročito poslije oružanog ustanka naroda Drvara i jugoistočne Like i borbi ustanika na prilazima Knina. Nastao je period opšteg iščekivanja. Počelo se prepričavati o raspuštanju partijske organizacije i isključenju članova MK, a razlozi nisu bili poznati. Ovo je utoliko prije unosilo zabunu, jer su isključeni i kažnjeni članovi Mjesnog komiteta bili vrlo utjecajni komunisti, koii su imali vrlo veliki ugled kako kod ostalih članova KPJ i SKOJ-a, tako i kod naroda Vodica u cjelini.

U ovoj situaciji ohrabrenje je stiglo otuda što je Vicku Šprljanu, članu Okružnog komiteta KPJ za sjevernu Dalmaciju (inače bio je prvi sekretar MK SKOJ-a Vodica, učesnik V zemaljske konferencije KPJ i jedan od najrevolucionarnijih i najzaslužnijih članova organizacije KP Vodica) povjereno da raščisti situaciju u partijskoj organizaciji Vodica.

I pored početnih slabosti i neuspjeha, u partijskoj organizaciji bilo je snaga koje početni neuspjesi nisu pokolebali, već su nastavili s radom na pripremanju ustanka. U toku oktobra 1941. godine nastavlja se sa intenzivnim radom na učvršćivanju već postignutih veza između organizacija KP Vodica

I Bukovice i stvaranju uslova za uspostavljanje jednog čvrstog kanala za prebacivanje partizanskih odreda iz Šibenskog primorja u Liku. Na tim zadacima, pored Vicka Šprljana, iz organizacije KP Vodica posebno se ističu Milo Vlahov i Ivo Maras, koji su stekli veliki ugled kod rukovodilaca NOP-a i naroda Bukovice i kojima je pripala čast da uspješno sprovedu prve partizanske odrede sjeverne Dalmacije u Liku. Na tom kanalu počelo se stvarati borbeno jedinstvo Hrvata i Srba sjeverne Dalmacije.

Dok se uspostavljala veza ka Bukovici, na terenu Vodica se intenzivno radilo na prikupljanju, uskladištavanju i evidenciji celokupnog oružja i municije, koja se još uvek nalazila kod članova ili simpatizera KPJ ili članova SKOJ-a. Na tom poslu su se posebno isticali Nikola Grgurev, Alfons Petrov i Paško Juričev Tabakin. Organizacija KP Vodica pred kraj 1941. godine imala je oko 80 pušaka, 4 puškomitraljeza, oko 100.000 metaka, do 200 ručnih bombi, oko 10 pištolja i druge opreme. Najveća količina oružja i municije bila je prikupljena i pohranjena u skladišta organizacije KPJ, a manji dio ostao je i dalje kod simpatizera NOP-a.

U posljednjoj dekadi oktobra 1941. NOP na terenu Vodica zadesila su dva udarca. 23. oktobra uhapšen je na partijskom zadatku u Šibeniku Vicko Šprljan, član OK, koji je osuđen na smrt (kazna mu je pretvorena u doživotnu robiju), a 26. oktobra u Vodice je upala fašistička kaznena ekspedicija, izvršila masovna hapšenja, ubila tri mirna građana, popalila nekoliko kuća, demolirala stan Tomislava Markoča (ranijeg člana MK) i Grge Ivasa, bivšeg načelnika opštine Vodice (inače simpatizera NOP-a), zatim razrušila i raznela preostalu imovinu Gospodarske sloge, koja je do tog vremena bila glavni izvor materijalnih sredstava za zbrinjavanje ilegalaca na terenu Vodica.

Poslije izvršenih hapšenja u selima Vodice i Srima fašistički prijeki sud osudio je na smrt 14 pripadnika NOP-a iz Vodica i Srime, od kojih su 12 strijeljana (3 iz Vodica), a iako odsutan Ivo Maras, jedan od prvoboraca Vodica, je osuđen na smrt. Iz zatvora je uspio da pobjegne samo Nikola Skrora, prvoborac iz Srime.

Kaznena ekspedicija je uslijedila nakon akcije udarne grupe pod rukovodstvom Zvonka Cukrova, koja je izvršena na karabinijere u rejonu Martinske[2], po direktivi sekretara OK KPH za sjevernu Dalmaciju Ante Jurlina Marka.

[2] Zbornik dokumenata o NOR-u naroda Jugoslavije, tom V, knjiga 1, dokument 215 — izdanje Vojnog istorijskog instituta JNA, Beograd.

O pripremama i izvršenju oružane akcije u rejonu Martinske nisu bile upoznate organizacije KP Srima—Prvić ni Vodica, zbog čega su bile iznenađene, posebno organizacija Srima. Kod nekih odgovornih drugova u partijskoj organizaciji Vodica, a posebno kod starih komunista i isključenih članova KP ova akcija je ocijenjena kao pokušaj sekretara OK da likvidira stare komuniste Vodica; zbog ove je akcije bilo negodovanja i zlonamjernih prepričavania, mada sve to nije dopiralo do masa. Međutim, akciju su mase Vodica pravilno ocijenile, videči u njoj odgovor na sva zvjerstva fašista.

Nastao je period kad je članovima KP, koji su prešli u ilegalnost, dalji boravak na terenu Vodica postao nesiguran. Osim toga, opšte osiromašenje stanovništva, a posebno vrlo teško stanje ishrane, gotovo je onemogućilo svako dalje snabdijevanje ilegalaca na terenu. Sve je to imalo pozitivnog utjecaja na pokretanje ilegalaca sa terena Vodica i njihovo upućivanje u Liku. Svakako da izvedena akcija u predelu Martinske nije bila odlučujuća za upućivanje prvih grupa partizana u Bukovicu, a zatim u Liku. Najveći je značaj u činjenici, što je uspostavljena sigurna veza sa Likom i što je NOP u Bukovici postao masovan i sposoban za izvršavanje odgovornijih i složenijih zadataka i što je vladalo veliko povjerenje da će Ivo Maras i Milo Vlahov uspješno sprovesti borce ovog kraja u Liku.

Raspoloženje za borbu znatno je poraslo početkom novembra 1941. godine, a posebno za odlazak u Liku. U narodu su sa oduševljenjem primane vijesti o ustanku u Drvaru i Lici, o čemu su se počele pronositi legende. Mnogi dobrovoljci koji su se javili na poziv Mjesnog komiteta još u julu 1941. ponovo su pokretali pitanje svog upućivanja u Liku. Međutim, po direktivi OK trebalo je u Liku prvenstveno uputiti ilegalce i tako »očistiti« teren. Dobrovoljci koji su se javili za odlazak, a svojim radom za NOP još se nisu mnogo kompromitovali, mada su sami tražili da odu, nisu se mogli uputiti. Prvi dobrovoljac koji je po vlastitom zahtjevu upućen u Vodice, a koji je po odobrenju MK iz legalnosti stupio u partizanski odred, bio je član KPJ i član MK SKOJ-a Nikola Dunat.[3]

Situacija za mobilizaciju boraca za partizanske odrede bila je vrlo povoljna. Na teren Zatona već je u oktobru stigla

[3] Nikola Dunat je i prva žrtva iz Vodica i sjeverne Dalmacije, poginuo je 1. januara 1942. godine u borbi protiv Italijana u Bjelopolju, kod Korenice.

grupa prvoboraca iz Šibenika. U organizacijama KP Tribunj i Prvić također su bile završene sve pripreme za upućivanje prvih partizana u Liku.

Početkom novembra krenula je prva grupa partizana za Liku. U njoj se nalazilo 8 boraca iz Vodica i to: Alfons Petrov (član KPJ), Kamilo Pamuković (stari član KPJ, na robiji bio od 1933—1941), Frane Roca (stari član KP), Stipe Zore (stari član KP), Miko Mačuka (član SKOJ-a), Stanko Mičin (bivši sekretar MK KP), Bilan Kanut (član KP i MK SKOJ-a) i Ante Ivas Finci — (stari član KP).

U drugoj grupi, koja je krenula u drugoj polovini novembra u Liku, nalazila su se 4 borca iz Vodica i to: Nikola Dunat, Petar i Ante Spanja i Matak Alfirev.

Partizanskom odredu sa otoka Iža, kojeg je predvodio Ante Banina, 'a koji je preko terena Vodica prešao između 6. i 10. decembra 1941. godine, organizacija NOP Vodica priključila je iz Vodica dva vazduhoplovno-mornarička podoficira bivše vojske (Boška Ristića i Milana Kosanovića) i jednog finansa (Draga Jelaču).[4]

Kao što se vidi[1] prvi partizani Vodica nisu bili svi dobrovoljci i nisu svi dobrovoljno i sa oduševljenjem stupili u partizanski odred. Bilo je tu članova KPJ i SKOJ-a kao: Nikola Dunat, Alfons Petrov, Kanut Bilan i Niko Maćukat koji su sa puno volje stupili u partizanski odred, odnosno starih komunista koji su prihvatili poziv Partije kao: Frane Roca, Stipe Zore, Ante Ivas Finci, pa i neki isključeni iz MK i KP (Kamilo Pamuković i Stanko Mićin). No, bilo je i oportunista koji su davali žestok otpor upućivanju u Liku. Dio ovih nije bio spreman da se po dolasku u Liku uključi u partizanske jedinice i

[4] Oni su od vremena kapitulacije bivše vojke ostali na terenu Vodica i od MK KP primali svestranu pomoć, posebno materijalnu. Kad su odlazili u Liku dobili su oružje i municiju. Međutim, bili su šovinistički i četnički raspoloženi i nisu se dugo održali kao partizani. Kosanović je po dolasku u Krbavicu tražio kratko odsustvo za Plaški i više se nije povratio u partizane, već se priključio četnicima i postao jedan od četničkih rukovodilaca u Plaščanskoj dolini. Ristić nije iz Bukovice bio spreman da krene za Liku; pokušavao je da se probije za Kninsku krajinu jer se ustanak tamo »bolje razvijao«, a pokušao je kod srpskog življa i rukovodilaca NOP-a Bukovica da sije nepovjerenje u komuniste — Hrvate iz Primorja; zbog neprijateljskog rada osuđen je na smrt od rukovodstva NOP-a Vodica koncem decembra 1941. godine. Jelača se nalazio u ličkim partizanima do početka IV neprijateljske ofanzive kada je prešao četnicima. Kao četnik poginuo je u borbi sa 2. bataljonom Sjeverodalmatinskog partizanskog odrsda maja 1943. na Dinari. Međutim, upućivanje ove trojice u partizane bilo je korisno utoliko, što je nakon toga jedna grupa jugonacionalista prihvatila liniju NOB-a i spremno surađivala u toku cijelog rata.

učestvuje u borbi, već se polovinom januara 1942. povratio na teren Vodica. O sastavu prvih grupa partizana sjeverne Dalmacije (slična situacija bila je i kod prvih partizana susjednih sela, mada ne tako izrazita) daje karakterističan opis Ante Kronja Čenčo, sekretar partijske jedinice Dalmatinske čete u Lici u pismu[5] Okružnom komitetu KPJ za sjevernu Dalmaciju u kome, pored ostalog, kaže:

Što se tiče političkog sastava našeg odreda, on je šarolik. Imama bivših partijaca, koji su isključeni iz Partije jedni zbog nedovoljne budnosti i popustljivosti u radu sa ljudima, koji su im bili povjereni, drugi zbog oportunističkog stava u pitanju obrazovanja partizanskih odreda, treći opet, koji su kapitulirali pred okupatorima, zatim pored partijaca i skojevaca imamo i dosta simpatizera politički vrlo zaostalih.

Međutim, bez obzira na lične slabosti pojedinih komunista i prvih partizana Vodica i sjeverne Dalmacije, koji su upućeni 1941. godine, u Liku, neosporna ie činjenica da su izvršili veliki zadatak značajan za razvoj NOB-a u Lici, posebno u stvaranju borbenog jedinstva Srba i Hrvata. Jakov Blažević, tadašnji sekretar OK KPH za Liku, piše o borbama prvih dalmatinskih partizana u Lici krajem 1941. godine i daje ovakvu ocjenu.[6]

Izveštaj Ante Kronje — Burgeža i Frane Kursara -— Lea od 6. I 1942. godine — odiseja četiriju grupa seljaka, radnika, đaka i partijaca, »bivših partijaca«, »oportunista« i nepartijaca — uz sve svoje geografske i druge detalje, danas kad ga čovek čita, deluje toliko sugestivno, da ne kažem veličanstveno i legendarno ...

Kad su te grupe dolazile u Liku, sećam se bio je to neobično impresivan politički događaj za same Ličane; on je neocenjivo uticao na dalju vojno-političku situaciju u Lici...

Iako brojčano mali, ali kao relativno dobro naoružani vojni odred, možemo reći, zbijenoga kolektiva komunista Hrvata iz Dalmacije, taj je odred tada u povoljnim uslovima u Lici (oslobođeni teritorij, potučeni usitaše itd) odigrao izvanrednu ulogu.

Poslije upućivanja prvog partizanskog odreda iz rejona Vodica za Liku, kojeg su sproveli članovi KP iz Vodica Milu Vlahov i Ivo Maras, donijeta je odluku da se pristupi reorganizaciji partijskih ćelija i izabere novi mjesni komitet. Sastanak, na kome je to izvršeno, održan je polovinom novembra 1941. u poljskoj kućici Matije Petrova, kod Petrova Stana blizu Vodica. Sastanku su prisustvovali: Milo Vlahov (rukovodio sastankom), Nikola Grgurev, Paško Juričev Tabakin, Tonči Grgurev (sekretar ćelije), Srećko Mićin (sekretar ćelije), Sime Ivas (sekretar ćelije) i Venco Vlahov (sekretar SKOJ-a).

[5] D. Gizdić: »Dalmacija 1942« strana 15—17.
[6] D. Gizdić: »Dalmacija 1942« strana 92.

Na sastanku je donijeta odluka da se, uslijed otežanih uslova rada na terenu i zadataka koje obavljaju ilegalni terenski radnici, članovi MK KP vrate i nastave ilegalni rad u samom mjestu. Zatim, da se nastavi sa sprovođenjem direktive OK o upućivanju svih ilegalaca u Liku, posebno onih koji nisu aktivni u radu za NOP i da se preduzmu mjere za uvođenje partijske discipline. Preovladalo je mišljenje da se neaktivnost u partijskom radu i radu za NOP ne rješava samo isključivanjem iz organizacije KPJ i SKOJ-a, već da se, bez obzira na ranije stavove, svakome pruži mogućnost da doprinese svoj udio u oružanom ustanku; zatim da se nastavi sa pripremanjem za prijem u Partiju novih članova, spremnih na oružanu borbu, posebno iz redova mlađih kandidata i članova SKOJ-a. Učesnici sastanka bili su jedinstveni u stavovima i odlukama. Naročiti uticaj na tok sastanka i odluke ispoljili su Milo Vlahov i Nikola Grgurev. Na kraju je izabran Mjesni komitet u koji su ušli: Šime Ivas, sekretar, Srećko Mićin zamjenik sekretara, Tonči Grgurev — blagajnik, Roko Spanja (nije bio prisutan sastanku) i Venco Vlahov, sekretar SKOJ-a.

Od ilegalaca koji su aktivno radili na sprovođenju linije oružanog ustanka i pomagali novom MK, koji su uživali opće povjerenje, a i čiji je utjecaj na rad komiteta bio nesumnjivo velik, ni jedan nije ušao u novi MK zbog važnosti zadataka koji su mu dodijeljeni. Tako su Milo Vlahov i Ivo Maras imali zadatak da sprovode borce iz Dalmacije za Bukovicu i Liku i održavaju veze sa organizacijama NOP na tom pravcu. Nikola Grgurev i Paško Juričev Tabakin da sakupljaju, uskladište, čuvaju i održavaju oružje i municiju, naoružavaju partizanske odrede i otpremaju municiju za Liku; zatim da organizuju prijem kurira i održavaju veze sa rukovodstvima NOP-a susjednih mjesta.

Svim ostalim ilegalcima, kojih je na terenu Vodica bilo oko 10, postavljeni su zadaci da moraju stupiti u partizanski odred, inače im je pomoć partijske organizacije bila uskraćena, posebno ekonomska.

Izbor novog MK potvrđuje da se pokušalo s izvjesnim kompromisom sa starim članovima i njihovim shvatanjima zadataka partijske organizacije Vodica. Njihov je utjecaj nesumnjivo bio još uvijek veliki, kako na neke članove KP tako i na narod. A svi članovi KP, pa čak ni svi članovi MK SKOJ-a, nisu bili odlučni da slijede novi Mjesni komitet, koji je bio spreman da izvršava sve odluke i zadatke Okružnog, komiteta. Zato je trebalo još jednom svakome dati mogućnost da pokaže svoju odanost. Novi MK je imao svoja shvatanja i

ocjene u vezi s radom i rukovođenjem OK, koja su se razlikovala od stava starog MK, a posebno u odnosu na političkog sekretara Ante Jurlina Marka. Jurlina sam poznavao djelimično prije rata, a posebno iz šibenskog zatvora 1935. godine, kada je iz solidarnosti prema pedesetorici zatvorenih drugova zbog demonstracija u Vodicama, 30. maja 1935. godine, štrajkovao glađu više dana i time bodrio mlađe i davao primjer borbenosti. Njega smo mi, novi članovi MK (izuzev Roka Spanje), cijenili i poštovali kao partijskog rukovodioca.

Nekoliko dana poslije izbora novog MK KP dobili smo zadatak da se sastanemo sa Jurlinom, koji se tada nalazio u uvali Sovlje kod Tribunja, obilazeći brodom partijske organizacije primorskih mjesta i otoka. Na sastanak sa sekretarom Okružnog komiteta odbio je da ode Roko Spanja. Zbog ovoga bio je odmah isključen iz MK, a nekoliko dana kasnije zbog neaktivnosti i iz članstva KP. Time se konačno MK oslobodio utjecaja da se pruža otpor direktivama višeg partijskog rukovodstva. Do sekretara OK doveli su nas drugovi iz MK KP Tribunj. Jurlin nas je primio vrlo hladno, što je teško djelovalo na sve. Izgleda da nas je ciienio prema oportunistima kojih je bilo u našoj organizaciji, pa nije imao povjerenja da ćemo se otrgnuti njihovog utjecaja i biti spremni da izvršavamo zadatke koji nam se postave. A ni mi nismo bili sasvim ubijedeni da su njegovi postupci i odnos prema starom rukovodstvu partijske organizacije Vodica bili uvijek potpuno ispravni, jer smo znali za njihov revolucionarni rad u prošlosti, a smatrali smo da se nisu mogli snaći u novim uslovima, posebno, da nisu sakupili dovoljno hrabrosti da krenu na oružani ustanak, za koji su u ovom dijelu Dalmacije bili vrlo teški uslovi. Na ovom sastanku smo dali obećanje sekretaru OK da ćemo izvršiti svaki zadatak koji nam bude postavljen i da ćemo povesti komuniste i narod Vodica u oružani ustanak.

Novi MK, oslanjajući se na provjerene komuniste Nikolu Grgurova, Mila Vlahova i Ivu Marasa, povezao se sa svim rodoljubima Vodica koji su bili spremni da se oružjem bore protiv okupatora, posebno sa omladincima i uporno je sprovodio odluke i zadatke Okružnog komiteta. Takvim radom vrlo brzo je stekao priznanje i povjerenje kako višeg partijskog rukovodstva, tako i naroda Vodica. Smjelim odbacivanjem sektaških shvatanja starih komunista Vodica tko može biti član KP primljeni su u organizaciju provjereni i hrabri drugovi koji su, pored članova SKOJ-a, bili osnovna snaga i podrška novom Mjesnom komitetu i nosioci oružanog ustanka u Vodicama. Za ovaj preokret zaslugu imaju Milo Vlahov i Nikola Grgurev, kao i novi MK.

Mjesni komitet KP Vodica dobio je i dužnost da koordinira partijski rad mjesnih komiteta Tribunja, Murtera, Betine i Zatona, kao i odgovornost za partijske veze sa Bukovicom, Biogradom i Prvićem. Ovaj zadatak primili su sekretar MK i član komiteta Tonči Grgurev na sastanku sa sekretarom OK u Šibeniku 28. novembra 1941. Istog dana uspostavljena je veza sa partijskom organizacijom u Bukovici preko Gojka Ležajića u selu Djevrske. Otada je održavana svakodnevna veza i međusobno obavještavanje između organizacija NOP-a Vodica i okolnih mjesta, odlazilo se na njihove sastanke i prenosile direktive OK, naročito oko formiranja i upućivanja partizanskih odreda u Liku, te prenošenja oružja i municije za ličke partizanske odrede.

Do konca 1941. godine na širem terenu Vodica oformljena su tri partizanska odreda, a prihvaćen je i sproveden za Liku partizanski odred sa otoka Iža, kojim su rukovodili Ante Banina i Stanko Parmać. Svi stari komunisti, ilegalci Vodica, upućeni su u partizanske odrede u Liku. Organizacija KP Vodica u konkretnom radu postala je čvršća i monolitnija, a učvršćena je i partijska disciplina. Zbog neizvršavanja zadataka i političke neaktivnosti, kao i nepravilnog tumačenja stavova partijskog rukovodstva, isključena su iz članstva KP tri člana od kojih je jedan bio član MK KP, a dvojica članovi MK SKOJ-a (jedan od njih se kao kurir nije htio povratiti po zadatku u Liku).

Čisteći iz svojih redova kolebljivce i učvršćujući partijsku disciplinu, organizacija KP Vodica osposobila se pod konac 1941. godine za izvršenje zadataka koji su prethodili oružanom ustanku u sjevernoj Dalmaciji. Poslije početnih neuspjeha u formiranju partizanskih odreda i početku oružanih borbi jula—avgusta 1941. nije više bilo riječi o pokretanju oružane borbe na terenu Vodica i sjeverne Dalmacije u 1941. godini. No i pored toga, sekretar OK nije rado prihvatao zahtjeve za slanje oružja, municije, a kasnije i ljudi u Liku, računajući da će sve to biti potrebno za oružani ustanak u sjevernoj Dalmaciji.

Negdje u drugoj polovini februara 1942. godine zatražio je sekretar OK da dam mišljenje o mogućnosti partizanskih borbi na našem terenu. Dao sam mišljenje da na terenu Vodica (između Pokrajinskog i Vranskog jezera i mora) može djelovati partizanski odred od 20 do 30 boraca. Također sam predložio da komandir bude Ivo Maras, a politički komesar Milo Vlahov. Dobio sam potom zadatak da sa Ivom Marasom dođem u Šibenik u OK radi konsultovanja. Nakon toga, početkom aprila, po odluci OK dobio sam zadatak da se formira partizanska jedinica od provjerenih drugova sa područja od Šibenika do Biograda,

kao i sa otoka. U izvršenju ovog zadatka pružile su mi pomoć i podršku sve organizacije KP Primorja i otoka, pa je 12. aprila 1942. u šumi Guduča, formirana Partizanska četa sjeverne Dalmacije, od 80 boraca, naoružanih puškama i sa 4 puškomitraljeza. Među borcima bilo je 30 članova KPJ, a ostalo kandidati, simpatizeri i članovi SKOJ-a. Na sastanku partijske ćelije čete izabrano je rukovodstvo i to: Ive Maras — komandir, Sime Ivas — politički komesar, Ivo Zainović — zamenik polit, komesara i Venco Vlahov — sekretar SKOJ-a. Za komandire vodova izabrani su: Joso Alfirev, Marko **Subašić** i Ante Lasan, a za vodne delegate Frane Lukačić, Joso Cvitan i Nikola **Spirić.**

Ova četa, pored 30 starih partizana iz sjeverne Dalmacije koji su vraćeni iz Like gdje su bili upućeni 1941. godine, kao i oko 30 boraca Bukovičkog odreda, postala je jezgro bataljona »Bude Borjan« i osnovna snaga oružanog ustanka u sjevernoj Dalmaciji. Od aprila 1942. godine, u punom smislu, počinje oružani ustanak u sjevernoj Dalmaciji, koji brzo poprima masovan karakter.

*

Krajem 1941. godine organizacija KP Vodica imala je pet ćelija sa 25 članova organizacija SKOJ-a oko 100 članova i veliki broj simpatizerskih grupa. U radu na vrlo odgovornim zadacima učestvuju žene, posebno Ilinka **Sprljan,** Ilinka i Jelisava Grgurev, Luja Vlahov, Karmela Ivas, Roka Mićin, Iva Maras, Marija Alfirev, Antica **Spirić** i druge.

U ostvarivanju zadataka vezanih za pripremu oružanog ustanka partijska organizacija i novi MK borili su se ne samo protiv okupatora, već i protiv shvatanja koja su kočila razvoj ustanka i koja su imala dubokog korijena u izvjesnim oportunističkim shvatanjima pojedinih članova KP i isključenih članova MK. Trebalo je voditi upornu borbu za ljude, uključiti ih u rad i stvoriti kod njih povjerenje u rukovodstvo i u mogućnost uspješnog vođenja oružane borbe. Napokon, trebalo je primjernim izvršavanjem svih zadataka -steći povjerenje OK i dokazati da je organizacija KP Vodica zaista revolucionarna organizacija KPJ.

Zbog sprovođenja direktiva OK za sjevernu Dalmaciju, MK KP Vodica bio je kritikovan sa više strana. Isključeni članovi MK i stari komunisti oko njih, kao i drugi oportunistički elementi, kritikovali su nas da slijepo slušamo sekretara OK Jurlina i da se upuštamo u nepromišljenu avanturu. Tako mi je bivši sekretar MK rekao: »Tebi i Tonču Grgurevu zaista se

divimo. Samo smjelo naprijed, ali nemojte slušati Jurlina«. A jedan bivši član MK pitao je: »Zašto šaljete nas »stare« u borbu? Tko će sutra zauzeti vlast?« S druge strane kritikovao nas je i sekretar OK da još uvijek slušamo »stare oportuniste«.

Na ove bitke MK se nije mnogo obazirao, jer je bio svjestan da je bez toga nemoguće izaći iz teške situacije u koju je zapala organizacija KP Vodica u ljeto 1941. zbog nesprovođenja direktive o oružanom ustanku. Samo radom i borbom trebalo je povratiti onaj ugled, koii su komunisti Vodica stekli u svojoj revolucionarnoj prošlosti. I zaista, čitav dalji razvoj narodnog ustanka u Dalmaciji, a posebno u rejonu Vodica, pokazuje da su komunisti Vodica smjelo ponijeli zastavu oružanog ustanka i da su partijska organizacija sa novim MK, kao i organizacija SKOJ-a, bili u prvim redovima oružane borbe naroda sjeverne Dalmacije. U udjelu Vodica u NOB najrječitije govori činjenica da je u redovima NOV i POJ poginulo oko 196 boraca i aktivista, od toga 18 žena i da je kao žrtve fašističkog terora palo 44 ljudi i žena.[7] Stotine žena, djece i staraca prošlo je kroz zatvore i koncentracione logore, a gotovo svo sposobno stanovništvo Vodica sudjelovalo je s oružjem u ruci u redovima NOV i POJ. To je doprinos koji su komunisti i narod Vodica dali oslobodilačkoj borbi naših naroda.

Šime IVAS

' Do ovih podataka došao sam ličnim prikupljanjem i sređivanjem materijala, neovisno od službenih podataka, pa pretpostavljam da sve poginule ili ubijene i nisam registrovao.

IZ ITALIJE U PARTIZANE

U vreme, raspada stare Jugoslavije nalazio sam se u Italiji, u Veroni. Tu sam bio deportiran 22. avgusta 1940. godine od strane talijanskih vojnih vlasti. Do tada sam se nalazio kao redov u talijanskoj kraljevoj vojsci u koju sam mobiliziran marta meseca iste godine. Te godine talijansko Ministarstvo rata donelo je odluku da se svi vojnici slovenske narodnosti, koji su nastrojeni antitalijanski i antifašistički, politički sumnjivi i nepoželjni, odstrane sa bivše talijansko-jugoslovenske granice, razoružaju i sprovedu pod stražom u unutrašnjost Italije, u tzv. »vojne logore sa ograničenim pravima«. Pošto je tada u selu Kuteševu, kraj Ilirske Bistrice, bila locirana jedinica u kojoj se nalazio veći broj vojnika slovenačke narodnosti, to su talijanske vlasti iznenada jedan broj sumnjivih i nepoželjnih razoružale, podelile u četiri grupe i sprovele pod stražom u Italiju i to u različite krajeve. Dok sam se nalazio u Kuteševu uspostavio sam vezu sa Rudolfom Kalcom koji je često odlazio preko granice u Jugoslaviju i održavao veze sa tamošnjim drugovima, članovima KPJ. S njim sam se dogovorio da u mojoj jedinici, od poverljivih drugova koji su bili protiv talijanskog režima, organiziram jednu grupu i pređemo preko granice u Jugoslaviju. Međutim, Talijani su sprečili ovaj naš plan iznenadnim razoružanjem i deportovanjem u Italiju.

Po dolasku u Veronu, talijanske vojne vlasti su svrstale nas, jednu grupu Slovenaca, u grupu »B Slavi«, tj. politički sumnjivi Sloveni. Koristili su nas kao radnu snagu na raznim manje važnim poslovima, pod strogom kontrolom i sa ograničenim pravima. Među nama je bila i grupa antifašističkih nastrojenih Talijana koji su bili uglavnom rodom iz severne Italije. Ove Talijane su svrstali u grupu »A«, kao politički sumnjive i nepoželjne. Dolazio sam često s njima u kontakte i održavao veze sa onima koji su se najviše isticali kao antifa-

šisti. Iz razgovora sam saznao da su , pre dolaska fašista **na** vlast, naročito neposredno iza I svetskog rata, u Italiji bile jake socijalističke snage i da su mogle doći na vlast da je rukovodstvo bilo snažnije i odlučnije, da se oni osećaju socijalistima itd.

U Veroni nas je bilo mnogo Hrvata i Slovenaca, iz **raznih** rodova vojske. Tu smo sklapali i poznanstva i prijateljstva. Koristili smo svaki izlaz da bismo se našli u društvu **drugova.** Skoro bez izuzetka, svi smo bili protiv fašističkog režima **i svih** onih koji su mu služili, a osećali su se Jugoslovenima. **Ako** se neko potalijančio ili služio kao doušnik, bio je na razne **načine** bojkotiran.

Kad smo doznali da je Jugoslavija napadnuta i okupirana bili smo teško pogođeni, jer iako nismo znali stvarno unutrašnje stanje u njoj, duboko smo saosećali sa našom braćom u Jugoslaviji. Posle okupacije Jugoslavije Talijani su nas još više ponižavali i još češće nazivali robovima — »skiavi«. Time su samo produbljivali mržnju prema sebi.

Kad smo doznali da je napadnuta Rusija verovali **smo da** je došlo vreme obračuna sa fašizmom, a naročito su nas **obradovale** prve vesti o oružanoj borbi naroda Jugoslavije. **Za ovo** smo doznali već u julu 1941. od talijanskih vojnika koji su dolazili na odsustva, ili vraćani u Italiju iz Crne Gore, **Dalmacije,** Gorskog kotara, Hrvatskog primorja, Slovenije, tj. iz onih krajeva koje su okupirali. Oni su nam govorili da ih napadaju partizani-komunisti u Jugoslaviji, da je vrlo opasno izaći **van** kasarne, da ima komunista na svakom koraku, da talijanske jedinice imaju česte sukobe s njima, da ne mogu uhvatiti nikoga živog; da je sav narod protiv njih, da su okupacione trupe imale puno gubitaka itd. Očigledno, već je talijanske vojnike, koji su dolazili iz Jugoslavije ili koji su tamo slati, počeo hvatati strah. Svaki je tražio neki izlaz da ne ide u **Jugoslaviju,** jer da će tamo sigurno izgubiti glavu i zahtevao je **da** ide ma na koji drugi front, samo ne u Jugoslaviju. Preko **ovakvih** informacija najviše smo doznali o ustanku naroda **Crne Gore.**

Ove prve vesti o ustanku i borbi naroda Jugoslavije protiv okupatora, mada dosta šture i na razne načine interpretirane od strane talijanskih vojnika, od kojih smo ih i čuli, i pored jake propagande koja je uveličala uspjehe fašista na frontovima, došli smo do zaključka da se narodi Jugoslavije sa oružjem u ruci dižu na ustanak protiv okupatora. Ove vesti posebno su ohrabrile i obradovale nas koji smo decenijama bili odnarođavani i tlačeni u Istri i Slovenačkom primorju i osećali smo da bi trebalo da se priključimo toj borbi. Zato smo nasto-

jali da pomognemo svojoj braći makar i u tuđoj zemlji, u borbi protiv okupatora onoliko koliko smo znali i umeli.

U grupi »B« u kojoj sam se nalazio bilo je u početku 35—50 Hrvata i Slovenaca iz Istre i Slovenačkog primorja, a kasnije su nas razdvojili, pa nas je ostalo oko 20—30. Radili smo u glavnoj vojnoj bolnici »Ospedale militare«, u Veroni, razne fizičke radove: u skladištima, baštama, na putevima i dr. Ova bolnica je bila ograđena visokim zidom, koji je, u stvari, ograđivao veće površine. U početku nismo imali organizovane veze sa NOP-om, već smo delovali više spontano. Održavao sam redovnu pismenu vezu s mojom braćom, od kojih je Vinko organizirano radio još pre sloma Jugoslavije (u julu 1941. primljen je u KPJ i zadužen da u Jušićima i prema Ilirskoj Bistrici organizuje NOB), a Slavko je radio i živio na Rijeci, gde je početkom avgusta 1941. bio u prvoj partijskoj ćeliji koja je formirana u brodogradilištu (u oktobru je postao član prvog Mesnog komiteta KPJ Rijeka). Održavao sam vezu i sa ostalom braćom koja su već 1941. počela raditi za NOB. Osim pismenih, veze sam održavao i preko lica koja su odlazila na odsustvo i vraćala se. Pošto sam i pre sloma stare Jugoslavije održavao veze s naprednijim drugovima, taj rad mi je bio poznat pa sam sad u izvesnom smislu rukovodio našom grupom mada nisam bio član KPJ. Drugove sam dobro poznavao i znao sam koliko se kome mogu poveriti. Bilo je i takvih kojima se nisam poveravao, a s druge strane bilo je dosta Talijana iz grupe »A« sa kojima sam kontaktirao i često razgovarao, tako da sam do septembra 1941. uspostavio dobre veze među Slovencima, Hrvatima i Talijanima koji su bili antifašisti i simpatisali NOP*

*

Negdje polovinom septembra 1941. tražio sam od svog pretpostavljenog, zastavnika Gulina (inače je bio po narodnosti Slovenac, iz Sv. Petra kod Gorice, a u dotadašnjim kontaktima uverio sam se da je antifašist) da me pusti na duže odsustvo kući. Dobio sam više od mesec dana odsustva.

Odmah po dolasku kući uspostavio sam veze sa braćom koja su organizovano radila za NOP. Vinko me je upoznao sa NOB, dao mi je da čitam literaturu i vesti, koje su informisale o prvim borbama u Hrvatskom primorju, a i u pojedinim krajevima Jugoslavije. Upoznao me je i sa pojedinim drugovima koji su radili na organiziranju i pripremanju naroda za usta-

* Od Hrvata i Slovenaca, koji su bili u ovoj grupi, većina je posle učestvovala u NOB, a jedan deo je poginuo u redovima **Narodnooslobo**dilačke vojske.

nak u ovim krajevima. Istovremeno sam od njega dobio i zadatke, uglavnom, da održavam vezu i prenosim literaturu i druge materijale iz Jušića (gde je Vinko živio) u druga mesta, organizatorima NOP-a.

U ovim krajevima uslovi za rad na pripremanju i organizaciji oružane borbe bili su prilično teški. Talijanski fašistički režim sproveo je do tada niz okrutnih mera prema hrvatskom i slovenačkom stanovništvu. Sve što je bilo slovensko nastojao je da uništi, a na svaki otpor, koji su narod, grupe ili pojedinci, pružali fašizmu, preduzimao je niz represivnih mera.

Pre raspada stare Jugoslavije u ovim krajevima nisu postojale organizacije KPJ. Ponegde se je osećao uticaj KP Italije, prvenstveno preko Trsta. Negde 1934. godine formirana je organizacija TIGR (kratica za Trst, Istra, Gorica, Rijeka), čiji je osnovni zadatak bio da politički deluje u pravcu otcepljenja Julijske krajine od Italije i priključenja tadašnjoj Jugoslaviji. Po raspadu stare Jugoslavije i s početkom oružane borbe, većina članova ove organizacije (niži sastav) pristupila je NOP-u.

Pre napada na Jugoslaviju talijanske vlasti su deportirale stanovništvo iz sela koja su se nalazila neposredno uz granicu. Pohapsile su i oterale u logore u razne krajeve u unutrašnjosti Italije i niz porodica i pojedinaca koji su im bili politički sumnjivi. Posle okupacije Jugoslavije ovo stanovništvo je, sem politički nepouzdanih, vraćeno svojim kućama. I nakon okupacije delova Jugoslavije fašisti su zadržali jake snage u pograničnom pojasu, a isto tako i jake garnizone na ćelom ovom području od Rijeke do Gorice. Skoro niie bilo sela gde Talijani nisu držali svoj garnizon. Pojavom prvih partizana čak i pojačavaju ove garnizone i straže na granici, a istovremeno odvlače u vojsku sve sposobno muško stanovništvo od 18 do 35, pa i do 40 godina i razmeštaju ih po raznim bataljonima u Italiji. Zato je početak oružane borbe u ovim krajevima bio veoma težak. Naročiti uticaj u prvim danima oružane borbe ispoljili su na Istru i Slovenačko primorje krajevi neposredno iza stare talijansko-jugoslovenske granice (Hrvatsko primorje — Kastavština, Čabarski kotar, Notranjsko itd.).

Rad za NOP u toku 1941. godine bio je strogo ilegalan. Svaki ko je organizovano radio za NOB znao je samo za nekoliko aktivista i za određen rad u jednom selu ili sa pojedincima iz više sela. Evo kako smo mi radili.

Iz Jelšana dolazio sam, često sa Stojanom Surinom, po literaturu kod brata Vinka u Jušiće.* Ovu literaturu stavili

* On ju je primao od Franje Matešića Cetine preko Kastva, ili Mirka Grahalića iz Rijeke.

bismo u bicikl, ispod sedla. Ovaj materijal odnosili smo u selo Novokračine Antonu Slosaru Kveštu, Antonu Valenčiću i drugima, s kojima smo tada ujedno održavali i sastanke. Cesto smo odlazili u selo Vrbicu do Rudolfa Kalca (bio je zadužen da organizuje NOB za sela u Podgori). U selo Topolac (Ilirska Bistrica) dolazili smo do Antona Dolgana Branka i Josipa Zidara, koji su bili zaduženi za sela oko Ilirske Bistrice i Brkina. Odlazili smo i u selo Lipa do Josipa Juričića Tome i Smaila. Osim ovih direktnih veza stupali smo i u kontakte i razgovore i sa drugim pojedincima.

U selu Jelšane bili smo odgovorni Stojan Surina i ja. U ovom selu organizovana je i prilično jaka simpatizerska grupa. Prikupljali smo priloge za Crvenu pomoć (novac i potreban materijal), što smo predavali Vinku. U toku septembra i oktobra održano je i nekoliko sastanaka kojima su prisustvovala moja braća, Franjo Matešić, Cetina i ja. Sastanci su bili kratki i na njima smo pretresali kako da se prikupe podaci o neprijatelju, njegovoj jačini, kakve mere preduzima i s kim je u vezi, diskutovali smo i o tačnosti prikupljenih podataka i predavali ih dalje, o držanju stanovništva i ko se još može organizovati, o prikupljanju novca i materijalne pomoći, primali i prenosili vesti o partizanskoj borbi i dotadašnjim uspesima, raspravljali o narednim zadacima i slično. Literatura se odmah pročitala i dalje predavala na čitanje drugima. U stvari, sastanci su bili radni dogovori, kojima su nekad prisustvovala samo dva druga, a nekad cela grupa saradnika. Mnogi drugovi, istaknuti borci i organizatori NOB-a u ovim krajevima, tada još nisu bili članovi KPJ (njene organizacije tek je ovde trebalo stvoriti), ali su se osećali komunistima i radili su na svim zadacima oko organizovanja oružane borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika.

*

Kad sam došao na odsustvo odlučeno je da se više ne vraćam u Italiju, već da se uključim u partizanske jedinice. Međutim, kad sam već izvršio sve pripreme da krajem oktobra pristupim partizanima, Vinko mi je saopštio odluku terenske organizacije da se vraćam natrag i da tamo organiziram bekstvo i ostalih drugova. Mislim da je ovo učinjeno zato da se ne kompromituje terenska organizacija i da Talijani ne uhapse one na koje su sumnjali da rade za NOP. S druge strane, tada u Istri i Slovenačkom primorju nije bila oformljena ni jedna partizanska grupa — prva se pojavljuje tek u toku novembra.

Radi ovog zadatka vratio sam se u Veronu. Poneo sam nešto literature i nastavio rad na organiziranju drugova, upoznajući ih istovremeno sa našom borbom. Uspostavio sam veze i van logora. Povezao sam se sa dvojicom civila, Talijana (navodno su nekad bili advokati, a kao socijalisti bili su bez posla i često proganjani od vlasti), zatim s jednim podoficirom, rodom iz Ferare, i još nekim Talijanima antifašistima, kao i sa Slovencima iz drugih jedinica. Često sam se susretao s njima.

Pokušali smo i sa nekim manjim sabotažama. Radio sam sa nekim drugom kao ložač centralnog grejanja glavne bolnice. Tu smo namerno držali niske temperature kako bi izazivali nezadovoljstvo kod bolesnika i ranjenika kojih je bilo mnogo (bilo je dosta promrzlih iz rata protiv Grčke, a i sa ostalih frontova). Pošto smo kvarili instalacije više puta smo pozivani na odgovornost i bili upozoravani. Tu sam radio kratko vreme, pa sam odstranjen. Ovakvih sitnih akcija bilo je više, a osim toga davali smo otpor starešinama, nismo hteli izvršavati pojedina naređenja, agitovali smo da vojnici ne posećuju crkvu, pevali hrvatske i slovenačke pesme itd. Zbog ovoga, a i zbog tuče koju sam izazvao s nekim talijanskim podoficirima, dospeo sam u zatvor, a sa mnom i moj drug Cej, rodom iz Postojne (St. Mihel), koji je zajedno sa mnom učestvovao u tuči. Komandant logora je odlučio da nas protera na više godina na neki otok ali na intervenciju podoficira Slovenca Gulina, kažnjeni smo samo sa po mesec dana strogog zatvora.

Po povratku iz zatvora usoostavio sam vezu sa Slavkom Frankom, iz sela Kilovči i Ivanom Samsa iz sela Sembije (oba kod Ilirske Bistrice). Oni su bili u jednom pešadijskom puku. S njima sam ugovorio bekstvo. O tome sam razgovarao i sa više ostalih drugova, ali neki tada još nisu bili odlučni. Sa ovim drugovima pobegao sam februara 1942. i nakon tri dana bežanja i skrivanja došli smo u Prvu partizansku grupu u Slovenačkom primorju. Posle našeg bekstva iako su Talijani preduzeli oštrije mere predostrožnosti, bekstva naših ljudi iz Italije su učestala i postajala sve brojnija. Svi su želeli da dođu do svojih domova i drugova koji se s oružjem u ruci bore protiv okupatora. Ova bekstva naročito su učestala kad su Talijani ove politički nepouzdane a pošteđene grupe razbili i jedan broj vojnika poslali na front u Rusiju ili Afriku. Tek onda su kolebljivi pojedinci ozbiljnije shvatili da neće biti pošteđeni od borbe i počeli su bežati iz Italije. Tada je bilo važno dati primer i prokrčiti put ostalima, a mislim da je tome doprinelo i naše prvo bekstvo iz Verone. Otada su bekstva bila stalna, a begunci su se uključivali u redove NOV i POJ.

Ivan BROZINA SLOVAN

VRTOČE U USTANKU 1941.

rtoče su imale dosta specifičnosti, u ekonomskom i političkom smislu, što se u određenoj meri ispoljilo i u pripremama i podizanju ustanka. U predratnim godinama, bilo je samo 8—10 familija od 250 koliko ih je bilo koje su se normalno mogle prehraniti sa osnovnim prehrambenim proizvodima koje su dobijali sa svojih poseda, dok se za ostalo stanovništvo hrana morala nabavljati na drugoj strani.

Zbog takvog stanja Vrtočani su napuštali selo i odlazili u pečalbu. Samo je u Beograd odlazilo oko 95% muškaraca, koji su radili kao stalni ili sezonski radnici. Kad je izbio rat, oni su se skoro svi vratili, što je imalo velikog značaja za pripremu ustanka.

DOLAZAK OKUPATORA I USPOSTAVLJANJE USTAŠKE VLASTI

Okupator je u selo došao bez borbe, pucnjave, gubitaka, putevima koje niko nije porušio, zaprečio i branio. Neka jedinica jugoslovenske vojske koja se pre toga našla u selu nekoliko dana je besciljno lutala terajući stotine, ničim nenatovarenih, volovskih zaprega. Poluvoiničko i nenaoružano ljudstvo, bez komande i snabdevanja i bilo kakvih priprema za borbu, sklonilo se, čim su se Nemci pojavili u Grmeč, jer je i to bilo bolje nego da se predaju i tako se prepuste volji neprijatelja. Otpora, pa ni pokušaja za otporom nije bilo. Suze i plač žena, zabrinuto uzdisanje staraca i nemir ljudi propratili su dolazak prve nemačke jedinice.

Ustaše su uspostavile svoju vlast. One su početkom juna pokušale da u tu vlast uvuku i neke Srbe. U tom cilju su pozivale Filipa Pilipovića, Nikolu Atlagića i još neke druge i

nudili im položaje u vlasti. Kako niko od njih, kao ni od ostalih Srba, nije pristajao na saradnju to je ova ustaška ideja propala.

Dok su ustaše nastojale da se učvrste i organizuju, da uspostave vlast i obezbede kontrolu nad stanovništvom, dotle su se seljaci brinuli kako da nabave hranu. Sredstava za to nije bilo, niti se pak imalo gde da nabavi. Predstavnici nove »vlasti« su govorili: »Secite noseve i pasite travu«, ih: »Eno vam Rusija pa neka vas ona hrani«.

Oružje i municiju koje je ostavila ova jedinica jugoslovenske vojske seljaci su iskupili i sklonili, jer su predosećali da će im trebati i to uskoro. Nešto oružja bilo je još i odranije.

Koncem juna u ove krajeve je izgnan veliki broj srpskog stanovništva iz Bihaća, Plitvica i Lapca. Priče o ustaškim zverstvima na Risovoj Gredi i ubijanju ljudi naočigled njihovih familija bile su potresne i samo su dopunjavale već stvorenu sliku o opštem zbivanju u to vreme. Ljudi su na teškom primeru ovih »izbeglica« počeli shvatati da je, u nastalim vremenima, uzaludna borba za očuvanje zemlje, kuće i druge imovine, i da se izlaz mora tražiti na drugoj strani.

Iako u Vrtoču nije postojala organizacija KPJ ipak je glas Partije dopirao i ovamo. Doprla je i vest da se ustašama oružje ne predaje i da ga treba čuvati. Ukazivano je da se na ustaške pozive ne treba odazivati. Kad su Nemci'napali SSSR, ogromnoj većini naroda povratio se moral i sigurnost da će SSSR pobediti.

NEPOSREDNE PRIPREME ZA USTANAK

Subota se 26. jula nije ni po čemu razlikovala od prethodnih dana. Vrtočane je pritiskala neizvesnost, a raspojasane ustaše su krstarile cestama i pucnjavom i urlikanjem opominjale na opasnost koju nose. Prispela letina bila je napuštena, pa čak ni otkose niko nije kupio. Nemir je vladao selom. Čaršije i ceste se svak klonio, a ljudi čije su kuće bile u njihovoj blizini sklanjali su se na skrovita mesta. Zbog toga se pod Gradinom kod kuća Pilipovića — Dajanovića, toga popodneva i skupilo dvadesetak ljudi, spremnih da u slučaju opasnosti produže za Grmeč.

Oko 18 časova stigla je vest o dolasku ustaške patrole, što je bilo dovoljno da se shvati svrha tako kasne posete. Svako je bio čvrsto rešen da neće u »kamion« što je značilo na gubilište, te je cela grupa odmah pošla prema Grmeču. Samo se Jovo Ninković pokolebao i vratio, pa je već sutradan bio odveden i ubijen. Polazeći na put za Čučevo, kroz Očigrije, ova

grupa je podstakla i muškarce iz ovih zaseoka da pođu sa njima. Vest o dolasku ustaša brzo se pronela i kroz zaseoke Redžin Kraj, Doline i Selište, pa je većina ljudi iz tih zaselaka iste noći pošla u šumu. Jedino su ostali iz zaselaka Kula, Du~ lidba i Glavica, ali su i oni drugog dana, pošto su ustaše počele kupiti ljude, izbegli u Lupinu i Koviljaču. Tako se u šumi našlo na stotine ljudi iz sela. Pošto je ogromna većina u poslednjem času odbegla u šumu, ustaše su se uplašile da će to učiniti i oni koji su u početku ostali kod kuća nadajući se da ih neće niko dirati, pa su već sutradan, u nedelju 27. jula,, jurili po selu da ih pohvataju. Sad je ustašama bilo sporedno koga će uhvatiti, glavno je bilo da broj bude što veći. Sa pričom da će opština biti toga dana premeštana u Vrtoče i zahtevom da ljudi dođu u čaršiju, krenule su ustaške patrole po selu. Od stotinak ljudi samo je dvadesetak došlo na ove pozive. Većina je naslućivala da se radi o prevari, pa je odmah, čim je prošla ustaška patrola, odlazila u brda. One koji su se odazvali pozivu u čaršiji je čekao spreman kamion. Petnaest uglednijih i mlađih ljudi, pod izgovorom da idu da gase požar,, odvezeno je kamionom i istog dana na Garavicama kod Bihaća poubijano. Trojica su pokušala da pobegnu, ali su već na prvom koraku bila ubijena.

Prva noć u Grmeču provedena je po grupama, od Cučeva. do Paleža, u razgovorima šta će biti i šta bi trebalo raditi. Na inicijativu Filipa i Marka Pilipovića, Laze Radoševića, Dušana Surle i drugih, sutradan se došlo do zaključka da je neophodno ispitati gde se nalaze ljudi iz ostalih zaseoka i šta nameravaju da rade. Već sledećeg dana oni su pošli od jedne do druge grupe. Na prvom koraku sukobili su se sa poteškoćama, jer je bilo pojedinaca, pa i grupa koje su se držale izolovano. Ove grupice nastojale su da ostanu pasivne od bilo kakve organizacije i aktivnosti. Govorile su da se jedino treba suprotstaviti tek ako ustaše budu palile njihove kuće i uništavale njihove porodice. Među njima bilo je i špekulanata koji su strahovali da se prerano kompromituju, pa su tražili sigurna skloništa, čekali da se vremena promene.

Posle dva dana, 30. jula po podne, u Ešanovoj poljani (Zorića krčevina) prikupilo se oko stotinak ljudi. Na ovom skupu je prvi put otvoreno postavljeno pitanje prelaska u napad na ustaše i dizanje ustanka. Kako je o tome i prethodnih dana bilo razgovora, ljudi, su u izvesnom smislu već bili pripremljeni na borbu. Već u roku od dan-dva u Grmeču se kod Vrtočana našlo 37 vojničkih pušaka i uz svaku po nekoliko, stotina metaka.

Za starešinu koji će predstavljati i zastupati interese ustanika iz Vrtoča izabran je Sava Pilipović, a za ustanički logor je određeno Malo Međugorje — Sedlo.

Sa ustanicima iz Lipe i Krnjeuše uspostavljena je veza. Sa Lipljancima su održana dva sastanka, a sa Krnjeušanima i više. Na ovim sastancima je dogovoreno da Lipljanci i Vrtočani jednovremeno napadnu Lipu, odnosno Vrtoče, dok su Krnjeušani preuzeli obavezu da će vršiti pritisak na ustaše u Krnjeuši. Stizale su vesti, iako nesigurne, i o borbama u Lici, kod Drvara u Podgrmeču i o dizanju naroda tih krajeva na ustanak.

Razjarene ustaše su hvatale sve one koji su ostali po selima i odvodili ih, pretile su uništenjem porodica odbeglih ljudi, a uz to su odvodile i taoce, koji su imali garantovati da ljudi neće bežati u šumu. Ali, sve je to bilo beskorisno, jer ni jedan čovek se nije vraćao iz šume.

Ustaše su već bile obaveštene o zbivanjima kod Drvara i Grahova, u Lici, Hercegovini i drugim krajevima, gde se ustanak uspešno odvijao, pa su naslućivale da će se ustanak proširiti i na Grmeč. Stoga su neki počeli da napuštaju svoje kuće pa su i porodice odvodili na prenoćišta u čaršiju. Zavladala je panika, mada ustanak još nije počeo.

PRVE BORBE

Ustanici iz Lipe pošli su u napad na Lipu noću 1. i 2. avgusta i u naletu je oslobodili. Vest da je akcija izvršena i Lipa oslobođena stigla je danas tek ujutru. Vrtočani su ubrzali pripreme za akciiu na Vrtoče. Za komandira čete izabran je Stevo Atlagić (Percanov). Novoizabrani komandir je od trideset i sedam ljudi naoružanih puškama, i oko stotinu odabranih roguljaša formirao četu. Da bi se ustanički napad na Vrtoče obezbedio od eventualne intervencije sa pravca Krnjeuše, na Rudu Glavicu je upućen Marko Pilipović sa grupom noružanih boraca i tri puta više roguljaša, sa zadatkom da onemoguće dolazak neprijateljskog oojačanja sa tog pravca. Ovo se pokazalo pravilnim, jer dok je četa napadala na Vrtoče iz Krnjeuše su upućena dvoja kola ustaša, koja su ustanici sačekali, razbili i naterali da se uz osetne gubitke vrate u Krnjeušu. Ostatak ljudstva komandir čete je poveo preko Čučeva u prvi okršaj, u napad na samu čaršiju u Vrtoču.

Pre podne 2. avgusta u Vrtoču je u čaršiji bilo oko trideset ustaša. Ranijoj posadi od 15 ustaša, tog jutra kao poja-

čanje došlo je iz Kulen-Vakufa petnaestak ustaša sa Mirom Matijević. U gradu su bile i ustaške porodice koje su potražile sklonište pred opasnošću. Pored kasarne bilo je i desetak od kamena čvrsto zidanih zgrada, okruženih gajevima i voćnjacima, te je postojala mogućnost da to ustaše iskoriste i pruže jači otpor.

U napad se krenulo oko 10 sati ujutru. Prvi vod je upućen pravcem Kosice — Vršić — Redžin kraj — čaršija, a drugi pravcem Zbjeg — zapadni deo Očigrija — Gradina — čaršija. Kulanji i Dulidbari su imali zadatak da vrše pritisak na Vrtoče duž puta Prkosi —• Vrtoče, jer oni nisu ni imali toliko oružja da bi mogli preko otvorenog polja nešto više učiniti. Na pravcu Glavice i Rudog polja niko nije nanadao.

U opštoj napetosti koja je vladala, neko je pritisnuo na obarač puške i pucanj je odjeknuo, pa su u tren oka zapraštale puške na padinama Čučeva. Pucnji su se mešali sa povicima nekoliko stotina ljudi koji su, ne birajdći mrtve uglove i zaklone, direktno jurišali ka ustaškoj kasarni.

Preranim otvaranjem vatre, ustašama je data mogućnost da se prikupe i organizuju odbranu. Oni su, koristeći tvrde građevine i kamene ograde pružili jak otpor našim borcima koji su od Gradine jurišali ka školi, i kada je prva grupa ustanika iskočila na školsko igralište, obasuli su ih vatrom. Komandir čete je, jurišajući na čelu ove grupe, pao pogođen u stomak, pa je ubrzo i izdahnuo.

Videći da stotine ustanika nezadrživo juri kroz gajeve i voćnjake, ustaše su odustale od daljeg otpora i počele bežati prema zaseoku Glavici i susednom selu Bjelaju, pravcem koji niko nije kontrolisao. Otpor je tako bio slomljen, jedan ustaša je ubijen, a tri — četiri zarobljena, među kojima i Joso Matijević.

U ovu prvu borbu četa je pošla organizovano. Za njom je išlo i celo selo, starci i mladići, pa čak i oni koji su se dotle skrivali plašeći se da može doći do borbe. Puščana vatra i »ura« koji su se prolamali Čučevom i Lipinom privukli su dosta naroda. I dok se borba još vodila, pojedinci iz mase pošli su na napuštene kuće i radnje, te je došlo do razvlačenja imovine, pljačke i samovolje. Neki kojima su ustaše ranije odveli i pobili rodbinu bili su spremni da se za to svete i nad onim stanovništvom koje nije bilo krivo za izvršene zločine.

Ovu prvu pobedu narod je proslavio uz najveće slavlje. Ona je izmenila raspoloženja mnogih ljudi. Svi događaji za mnoge su počinjali i završavali se tu u Vrtoču. Bilo je ljuc^ koji su bili naivni i za njih je uklanjanjem ustaškog stožera

u Vrtoču, rat bio završen, NDH srušena, Nemačka potučena. Neki su ovu pobedu hteli da iskoriste u špekulantske ciljeve i radi bogaćenja.

Posle ove akcije četa se prikupila na Gradini, osim jednog voda koji je upućen na Rudu Glavicu sa zadatkom da sa grupom koja se već tamo nalazila, obezbedi pravac od Krnjeuše.

Sledećeg dana ustaše su od Bosanskog Petrovca i Krnjeuše preduzeli svoju prvu kaznenu ekspediciju.

Čim su pale prve granate u Vrtoču, narod je užurbano napuštao kuće i kretao u pravcu Čučeva, Lupine i Koviljače. Ponovne eksplozije nekoliko granata kod Seperova Kamena, Čalića Gaja i Kalanieve Lisine unele su još veću pometnju u narod koji se povlačio. Stoka je napuštana, zavežljaji su ostavljani, deca su bosa i iznemogla posrtala i plakala.

Tada je i četa pošla iz Vrtoča u Čučevo, a odatle dalje u Grmeč. Pošto novi komandir još nije bio izabran, četa nije imala starešine koii bi je u ovakvoj situaciji održao na okupu. Borci su se osipali i odlazili da pomognu porodicama da se sklone.

Planule su prve kuće na periferiji sela, a odatle se požar brzo širio prema čaršiji. Kuće, pojate, štale, obori, stogovi sena i žita su nestajali u plamenu. Puške su praštale za onima koji su zaostali u selu i pokušali da umaknu požaru. Nekoliko staraca koji nisu hteli ni mogli da napuste domove i desetak žena sa decom našli su smrt u plamenu sopstvenog doma. Jedna devojčica je sledećeg dana nađena kocem prikovana za zemlju. Samo toga dana, 3. avgusta po podne, u Vrtoču je oko 60—70 porodica ostalo bez krova nad glavom, a oko 200 drugih sporednih zgrada je izgorelo, dok je oko 25 osoba ubijeno ili u vatri sagorelo.

Ponovni dolazak ustaša u selo, za neke koji su bili malodušni bio je znak da je ustanak propao, da vlast NDH i dalje ostaje, pa su se počeli vraćati iz zbegova, ali su po povratku bili poubijani.

VAŽNIJE AKCIJE DO DOLASKA ITALIJANA

Većina boraca iz Vrtoča u toku noći se iskupila u Pupinom polju u Grmeču. Osuđeni su paničari i kukavice i dogovoreno je da se već sutradan mora prihvatiti borba i silom se suprotstaviti novim nasiljima ustaša. Narednog prepodneva neprijatelj je ponovo pošao u napad, sa namerom da do kraja

uništi ono što je prethodnog dana od sela ostalo i da se probije ka Bihaću. Jedna satnija (četa) vojnika sa topom koga su vukle tri konjske zaprege, zatim 2 kamiona, motocikl i nekoliko zaprežnih kola, izduženi na cesti, mirno su prolazili pored pustih zgarišta na kojima su kuće dogorevale. Na putu od zaseoka Glavice za čaršiju borci Luka Klepić i Simo Pilipović (Mimo), koji su samoinicijativno još u toku noći otišli u selo, rešeni da ne dozvole ustašama sasvim nekažnjeno haranje, pripucali su na ovu kolonu. Već nakon nekoliko trenutaka pridružili su im se i drugi (Lazo Ćalić, Miloš i Sava Pilipović).

Za ovo vreme ostali ustanici su bili u Pupinom Polju. Ne znajući šta se zbiva u selu, rešili su da siđu u selo i da **se** suprotstave eventualnom ponovnom prodoru ustaša. Na putu ža selo doznalo se da su ustaše krenule i da su ih neki od partizana sačekali. To im je dalo podstreka pa su pohitali u pravcu Krivaje i Dolina kuda se kretala neprijateljska kolona i prihvatili su borbu s njom.

Ustaše su se kretale cestom i namera im je bila da što pre stignu do širokog Dugopolja, odakle bi mogli lakše da pruže **otpor. Sto** su dalje odmicali sve je bilo gore. Penjući se uz Krivaju našli su se pod preciznom i sve gušćom unakrsnom puščanom vatrom. Kada su stigli u poznatu Vrtočku dolinu, tamo gde su Čučevo i Lipina najbliži jedno drugom i gde stvaraju uzan tesnac kojim se provlači cesta, našli su se u pravom kazanu. Ustanici su stezali obruč oko njih, pojavljujući se iz svih pravaca. Tridesetak boraca naoružanih puškama sa Čučeva i desetak sa Lipine, uz podršku preko stotinu onih sa roguljama, pošlo je na ovu ustašku jedinicu. Pometnja u njihovim redovima bila je sve vidljivija i oni su počeli da se povlače.

Ustanici su to iskoristili pa su još snažnije jurišali. Haubica 105 mm pala je u ruke Vrtočana.

Povlačenje ustaša, koje su pokušali da izvedu organizovano i pod vatrenom zaštitom, bilo je samo uvod u panično bekstvo. Ranjene i mrtve su trpali u kamione i bežali prema čaršiji. Njihovi artiljerci su pokušali da ponesu zatvarač napuštenog topa, ali su ga nakon stotinak koračaja bacili, jer nisu imali vremena da ga sakriju.

Pored potpuno ispravne haubice 105 mm sa 38 granata, zaplenjena su i tri konja, dvoja kola, motocikl, nekoliko pušaka, dosta municije i drugog.

Borba je skoro ceo dan vođena. Počela su je dva čoveka, da bi je okončalo celo selo u trijumfu i slavlju koje je prevazilazilo i ono kada je Vrtoče bilo prvi put oslobođeno. Raspolo-

Branko Sotra: FEBRUARSKI POHOD

ženje se opet promenilo, izgorele kuće i pretrpljeni gubici polako su bili zaboravljeni.

Naveče, kad je sve bilo gotovo, kad su se utisci sređivali, naišao je i Mane Rokvić sa svojim borcima. On je tada poslao izveštaj u Drvar da je zaplenio top u Vrtoču.

Posle uspešno izvedene akcije u Dolinama, Vrtočani su se orijentisali prema Krnjeuši. Pripreme za napad na ovo izolovano, ali dosta jako i za odbranu podesno mesto, bile su već obavljene. Obruč oko sela je bio stegnut, sve veze pokidane. Partizani iz Krnjeuše, Risovca, Brestovca i drugih sela samo su čekali na dejstvo haubice koja je trebalo da prokrči put i omogući napad. Haubica je sa Tavana privučena bliže cesti, odakle je bilo lakše oceniti odstojanje i pravac dejstva. U vezi s tim ona je u toku noći 8/9. avgusta, više na rukama tridesetak boraca nego na volovskoj zaprezi, prevučena preko Čorine poljane i Grabovače na severoistočne padine Rude Glavice i u svitanje postavljena na vatreni položaj. Kako nije bilo nikakvih sredstava veze pomoću kojih bi se moglo javiti o mestu pada granata, a na osnovu toga izvršiti korektura, to su od vatrenog položaja do Krnjeuše postavljeni, u vidu neprekidnog lanca, releji koji su obavljali taj posao. U zoru je sve bilo spremno za dejstvo. Jutarnju tišinu je narušila snažna eksplozija. Dim i eksplozija su ubrzo obeležili pad granate kod Salati, na periferiji Krnjeuše. Pravac je bio dobar, a prebačaj samo kojih stotinu metara. Takva poruka je preko releja i poslata nišandžiji Luki Stuparu koji je spretno izvršio popravku i sledeća granata je pala usred naselja. Ona je bila dovoljna da ustaše počnu bežati prema B. Petrovcu. Pošto su napustili zgrade i izašli u polje, ubrzo su bili razbijeni i savladani.

Vrtočani su Krnjeušu napadali duž ceste Vrtoče — Krnjeuša. Čim su ustaše pokušale da se izvuku prema B. Petrovcu, ustanici su se delom orijentisali prema njima i gonili ih sve do Jelića Glavice, a delom prema samoj Krnjeuši. U borbi za oslobođenje Krnjeuše je zaplenjeno nekoliko pušaka i nešto municije, ubijeno pet-šest ustaša, dok je na našoj strani ranjen samo jedan drug.

I ovom prilikom je došlo do pljačke, šovinizma, nedisciplne i samovolje pojedinaca.

U toku 18. i 19. avgusta jake domobranske snage od Bihaća i Bosanske Krupe probile su se ka Vrtoču i Krnjeuši. Zadatak ovih jedinica bio je da ostvare kontrolu nad selima oko Grmeča i da obezbede nesmetano kretanje putevima Bihać — Bosanski Petrovac. Oni su uspostavili logore na Tarkov-

cu, na Vrtočkoj Gradini i u Krnjeuši, jačine od po jedne satnije (čete).

U toku neprijateljskog nadiranja od Bihaća pola vrtočke jedinice suprotstavilo se na Jadovniku, gde je došlo do iznenadne i bliske borbe. Odavde su se Vrtočani pred nadmoćnijim snagama povukli ka Međeđaku i Sedlu, a sledećeg dana opet sačekali ustaše i sprečili im prodor u šumu, u kojoj su se već nalazile izbegle porodice. U toku ove borbe od artiljerijske granate poginuo je Rade Santrač, a ranjen Milan Atlagić i Nikola Vukše.

Satnija zagrebačke pukovnije koja se nalazila na Vrtočkoj Gradini brojala je 123 domobrana i podoficira sa 4 oficira, a ona u Krnjeuši 171 domobran i podoficir sa isto tako 4 oficira, dok je logor na Tarkovcu bio približne jačine. Naoružanje teže od mitraljeza nisu imali.

Domobrani koji su se od Bihaća probili do Vrtoča i razmestili na Gradini u prvo vreme nisu uznemiravani. Oni su po dolasku dali obaveštenje da među njima nema ustaša, da neće dirati u narod i pozvali ga da se vrati kućama. Obećavali su čak da ustanicima koji se sa oružjem vrate neće ništa činiti. Njima je bilo poznato da su ustaše bile izgubile svako poverenje u narodu, pa su pokušali da ograđivanjem od njihovih nedela, obećanjima i obmanama privuku narod, a zatim i partizane, i da prevarama postignu ono što silom nisu mogli.

Narod je počeo dolaziti u selo i prikupljati letinu, dok su muškarci i dalje ostali u Grmeču. Vrtočani su povukli svoj logor i smestili ga dalje od sela.

Zbog ovako stvorene atmosfere u selu domobrani su se svakim danom osećali sve sigurnijim. Njihove patrole su nesmetano krstarile, te su počeli da bezbrižno provode noći na Gradini — stvaralo se uverenje da će sve ići na bolje.

Krnjeušani su, međutim, 10. satniju zagrebačke pukovnije svojom aktivnošću zbili među zidine spaljene čaršije i svaki njihov pokret van tih zidina bio je vrlo otežan. Zbog takvog stanja i pod pritiskom straha i neizvesnosti, ova satnija se 31. avgusta naveče povukla u Vrtoče u sastav satnije koja je bila u »boljim« uslovima, gde je stigla oko 1 sat noću. Da ne bi bili otkriveni i napadnuti u toku povlačenja, domobrani su točkove na kolima i konjske koDite pažljivo uvili džakovima, ćebadima, šinjelima i pod zaštitom mraka nečujno se povukli. Dolaskom ove satnije na Vrtočkoj Gradini se 1. septembra našlo 224 domobrana, podoficira i 8 oficira.

Gerilci iz Vrtočkog odreda raspolagali su podacima o brojnom stanju i naoružanju ovih neprijateljskih snaga na Gra-

dini, o sistemu obezbeđenja, planu odbrane i rasporedu šatora. Znalo se i to da se domobrani osećaju do te mere sigurnim da ne postavljaju nikakva spoljna obezbeđenja i da se u toku noći ne kreću van kamene ograde. Sve je pripremljeno kako bi se u datom momentu mogao izvesti napad kojim bi se neprijatelj uništio ili bar proterao iz sela. 30. avgusta Vrtočanima je neočekivano došlo 60—70 Cvetnićana i Ličana sa Dokom Jovanićem. Dogovoreno je da se 1. septembra u zoru izvede napad na Gradinu. U toku 31. avgusta sa Vršeljka su izvršena izviđanja Gradine, i drugovi iz Like su se upoznali sa njenim položajem, prilazima i rasporedom domobrana, nakon čega je Đoko Jovanić napravio i plan napada.

Kako je brojni odnos gerilaca i domobrana bio otprilike podjednak, a vatrena moć domobrana znatno veća, to je ceo plan baziran na iznenađenju. Odlučeno je da se napad izvrši pod zaštitom mraka, da se nečujno i pre svitanja na jedan čas priđe do same kamene ograde koja opasuje vrh Gradine, tu sačeka zora, a onda iznenadno i jednovremeno sa svih strana bombama i bliskom vatrom izvrši napad. Svaki vod je dobio odgovarajući deo položaja odakle je trebalo da napada, i preciziran prilaz do tih položaja. Pošto Ličani i Cvetnićani nisu poznavali teren u toj meri da bi se noću snalazili na njemu, svakom njihovom vodu dodeljen je iz vrtočkog odreda siguran vodič sa nekoliko Domoćnika koji su imali da ih dovedu na određene položaje, pomognu im da zauzmu najpogodniji raspored i da se orijentišu.

Pošto se do Gradine moralo proći kroz selo, postojala je opasnost da se psi ne uznemire i lavežom opomenu domobrane, te je naređeno da se oni pozatvaraju, što je disciplinovano sprovedeno, a pokazalo se veoma korisnim.

Stigla je jedna nepredviđena vest o dolasku garnizona iz Krnjeuše. O ovoj vesti obavešteni su rukovodioci iz Vrtočkog odreda u momentu kada su se jedinice postrojavale za polazak u napad. Obavešten je i Đoko Jovanić koji je odlučio da se i pored preokreta u situaciji od napada ne odustaje, a da se novonastale promene održe u tajnosti kako to ne bi negativno uticalo na moral boraca. Smatralo se da je važno postići iznenađenje i akciju izvesti kako je planirana, pri čemu promena u brojnom stanju i naoružanju ne bi igrala značajniju ulogu. Tako se u akciju pošlo kao da se ništa nije izmenilo. U napad je pošlo 150 ustanika.

U tri sata ujutru borci su sa svih strana puzili uz padine Gradine, da bi pre svitanja nečujno zaposeli određene položaje.

Domobrani su u logoru spokojno spavali. Neke grupice domobrana su ložile vatru i pržile opljačkane kukuruze, a stražari pored šatora su se jedva otimali snu.

Milkan Pilipović i Pero Rađenović su dobili zadatak da prođu oko cele Gradine i ustanove da li su svi borci došli na određena mesta uz sam zid, i da oni bacanjem ručne bombe daju signal za opšti napad. Ali, čekanje na ugovoreni signal mnogima se činilo beskonačno. Okolna brda su se sve jasnije ocrtavala, selom je vladala mrtva tišina, a domobrani pod šatorima su se počeli buditi. I, konačno, neizvesnost je prekinuta. Umesto planirane eksplozije ručne bombe sa pravca Klepića odjeknuo je puščani pucanj u Ninića Gaju. Nikola Vojvodić, koji je u poslednjem momentu sa jednom desetinom iz Oraškog Brda stigao, nije mogao dugo gledati stražara koji se pospano šetkao na desetak metara ispred njega. Stražar je pao, a paklena vatra sa svih strana iz neposredne blizine se sručila na šatore. Ključalo je kao u kazanu. Domobrani su skakali iz postelja i onako kako su se zatekli počeli su da beže, većina bez pantalona i bosi. U velikom strahu bežali su prema čaršiji i dalje prema B. Petrovcu. U gomili su jurili ka izlazu sa Gradine i uz put padali pokošeni našom vatrom. Samo nekoliko ih je prihvatilo pozive na predaju. Sve je izvedeno onako kako je planirano. Za pola sata od 294 domobrana 160 ih je bilo ubijeno ili zarobljeno, a od 8 oficira samo je jedan uspeo da stigne u Bosanski Petrovac.

Na našoj strani samo dva mrtva i 3 ranjena.

Vrtočki odred je u ovoj borbi zaplenio 3 puškomitraljeza i jedan teški mitraljez, i dosta pušaka i municije.

Uništenje logora u Vrtoču unelo je strah i među domobrane u selu Tarkovcu pa se, primećujući da se jače snage ustanika prikupljaju u njihovoj blizni, 3. septembra i oni povlače u Bihać.

Dolazak drugova iz Like, Cvetnića i Oraškog Brda, pozitivno se odrazio na naše borce. Mnogo se naučilo iz organizacije i izvođenja napada.

Tih dana, zbog potpune izolovanosti i nemanja nikakve veze sa ostalim ustaškim uporištima, kao i zbog danonoćnih napada partizana i opasnosti uništenja koja mu je pretila, ustaški garnizon iz Kulen—Vakufa se odlučuje na proboj za Bihać, pravcem Prkosi — Vrtoče — Lipa — Ripač, preko teritorije koju su potpuno kontrolisali partizani.

Vrtočki odred je u subotu 6. septembra, u ranim popodnevnim časovima obavešten o pokretima kulenvakufskog

garnizona prema Prkosima pa mu je pošao u susret. U vremenu dok su Vrtočani zauzimali položaje na Prkoskom Vagancu, kolona od nekoliko hiljada ljudi, žena i dece, sa stokom, konjskim zapregama i tovarima pomešana sa vojskom izbijala je na prkošku visoravan. Nekoliko stotina pripadnika vakufskog garnizona i ovom prilikom ponelo se samo na njima svojstven način. Mesto da kao vojska i ratnici borbom prokrče put narodu koga su uvukli i u zločine i u ovu bezizlaznu situaciju, oni su se povlačili i probijali sa ženama, decom i svim onim što se nosi kada se napuštaju vlastiti domovi i ide u neizvesnost.

Na ulazu u Dulidbu, položaje je držao Vrtočki odred koji je raspolagao sa oko 70 pušaka, 4 puškomitraljeza i jednim mitraljezom. On se postavio na komunikaciji za Vrtoče, kuda je morala proći ustaška kolona i na nju je bio usmeren direktan udar. Pošto su ih Prkoščani, Stjenjančani, a takođe i vod iz Medenog polja sa Dragijom Milašinovićem, napali sa bokova, a Ličani ih tukli s leđa, ustašama nije preostalo ništa već da se probijaju uz Dulidbu. Oni su potpomognuti naoružanim civilima i artiljerijom, ipak nastupali i pored gubitaka. Vrtočani su na kraju morali popustiti na ulazu u Dulidbu, tako da su ustaše sada jače nastupale prema Vrtoču. Neprijateljska kolona se, međutim, uvlačila u prostor koji joj nije bio podesan za dalje napredovanje i držala se komunikacije koja se spuštala prema Vrtoču usečena među brdima i visovima koje su Vrtočani i dalje koristili da ustašama spreče prodor i nanesu što veće gubitke. Borba je bila sve upornija i dramatičnija. Svi pokušaji ustaša da se dokopaju visova iznad puta i da se uspešnije probiju su propali, te su se dalje probijali trpeći teške gubitke. Nakon sedmočasovne borbe domobrani i ustaše delom su uspeli da se probiju u Vrtočko polje i da dalje produže za Bihać, a neki su se i pojedinačno probijali kuda im je bilo moguće.

Zaplenjeno je nekoliko stotina pušaka, nekoliko puškomitraljeza i dosta municije. U ovoj borbi ubijeno je dosta neprijateljskih vojnika. Uspeh ie bio u tome što je neprijatelj primoran da beži iz Kulen-Vakufa i što su mu naneseni veliki gubici. To je doprinelo podizanju morala kod ustanika u čitavom kraju koji se nalazi na granici Like i Bosanske krajine.

Kulenvakufska akcija, međutim, ostala je poznata i po svojoj drugoj vrlo negativnoj i nemiloj strani, po paljenju Kulen-Vakufa i pljački, kao i osveti koja je vršena nad nedužnim ženama, pa i decom koja su se našla u vrtlogu borbi zajedno sa vojskom koja se povlačila. Disciplina i svest ljudi u Vrtočkoj četi, a i u ostalima koje su se tu borile, nije bila

tada na potrebnoj visini. To su bili prvi dani oružane borbe. Teški tragovi i uticaji prošlosti bili su dovoljni da posle nedela i pokolja ustaša pojedinci koriste priliku da se svete i nad onima koji to nisu zasluživali i na način koji je samo mogao štetiti daljem pravilnom razvoju ustanka. I pored toga što je bilo nemoguće izbeći da u toku probijanja takve kolone ginu i jedni i drugi nikako nije smelo doći do raznih nedela do kojih je dolazilo, manje-više od pojedinaca iz svih naših angažovanih jedinica, prema narodu kada se, po izvlačenju vojske, našao sam među nama. Manji broj je bio onih koji su bili skloni nedelima i zločinima i koji su ih činili.

Jedan deo žena i dece koji se, posle probijanja kolone, našao na komunikaciji Prkosi — Vrtoče upućen je za Bjelaj, a drugi za Bihać. To je bio muslimanski živalj. Isto tako ono što je od kola, odnosno komore, koja se u koloni nalazila, i imovine koju je narod vukao, ostalo iza kolone razgrabljeno je od jedinica koje su učestvovale u ovoj akciji. Oni koji su uspeli da se iz ovog vrtloga živi izvuku i koji su bili svedoci ovih događaja i nemilih postupaka s naše strane, kasnije su postali nosioci propagande i širenja mržnje prema ustanku što je neprijatelj koristio i forsirao. Nije čudo što se u to vreme rodila kod muslimanskog življa, u Bosanskoj krajini, parola: »Pan'ti na um Vakuf«, koja je služila umesto pozdrava u svakodnevnom saobraćaju za duže vreme. Ovaj slučaj sa Kulen-Vakufom je bez sumnje mnogo otežao u ovom kraju uključivanje muslimana u ustanak.

Sve ovo bilo je istovremeno i povod za odlučniju akciju partijske organizacije na terenu B. Petrovca i aktiviranje svih onih koji su uviđali političku štetnost bratoubilačkog klanja, pljačke, samovolje i si. U Vrtočkoj četi ovo se, kao što smo videli, takođe manifestovalo. Na jednoj konferenciji boraca koja je u vezi sa vakufskom akcijom održana kod Galinovih kuća u Vrtoču, govorio je Ilija Došen. Ona je organizovana na njegov zahtev. Ilija Došen je oštro kritikovao sve što nije ovde bilo na liniji narodnooslobodilačke borbe i sva nedela koja su činjena i ukazivao na štetnost takvih postupaka za našu daljnju borbu. Nosioci ovoga uvideli su da ubuduće u četi neće biti samovolje. Iako u četi nije bilo partijske organizacije, nije bilo ni organizovanog četničkog uticaja. Uticaj partijske organizacije, koji je sada bio organizovaniji i jači, mogao je zato da se nadalje oseti u četi, jer ga je podržala ogromna većina boraca, a naročito oni koji su bili politički svesniji i napredniji-

Samo nekoliko dana posle uspešne borbe na Duliđbi, Vrtočkoj četi je naređeno da jedan vod uputi u sastav novofor-

rniranog pokretnog — letećeg odreda, a drugi na Oštrelj da pomogne njegovu odbranu. I dok je ovaj drugi vod manje-više uspešno obavio dodeljeni mu zadatak, dotle je onaj iz letećeg odreda već u prvoj akciji nepotrebno pretrpeo teške gubitke. Mane Rokvić, komandant letećeg odreda, uz sadejstvo još nekih odreda, preduzeo je 16. septembra napad na logor 17. satnije u Bravskom Vagancu. Vrtočki vod je imao da pređe put Bravsko — Petrovac i sa donje strane preko potpuno otkrivenog terena, napadne neprijatelja. To je bio najteži zadatak. Mane je, sa pištoljem u ruci i uz pratnju nekoliko svojih ljubimaca, isterao ovaj vod do pred same neprijateljske zaklone, a onda se povukao u duboku pozadinu. No, i pored ovako neljudskog postupka starešine, a i toga što je prethodnog dana, kad su mu se Vrtočani otvoreno suprotstavili, razoružao desetak boraca, ovaj vod je bez rezerve i savesno pošao na izvršenje svoga zadatka. Vrtočane je ova akcija po mnogo čemu podsećala na onu od 1. septembra sa Vrtočke Gradine, pa su i zbog toga išli u nju samouvereno i odlučno. Na pedesetak metara od neprijateljskih rovova oni su, čekajući signal za napad, dočekali i zoru, pa i potpuno svitanje, ali ni signala ni napada nije bilo. Pre nego što se pošlo u napad neprijatelj je otkrio naše prisustvo, pošto se već bilo razdanilo, pa je preciznom i bliskom vatrom tukao po našim borcima na otvorenom polju. Povlačenje uz sopstvenu zaštitu i uz teške gubitke bio je jedini izbor. Zbog nepripremljenog i neorganizovanog napada, a pre svega, zbog toga što veliki broj Maninog ljudstva nije uopšte izvršio napad, Vrtočki vod, i ne samo on, bio je doveden u bezizlaznu situaciju. Tu je u kratkotrajnoj, ali i neravnoj borbi iz ovog voda poginulo šest boraca. Toga jutra poginulo je više Vrtočana nego u svim dotadašnjim borbama. Tada je i prvi put deo oružja Vrtočkog voda pao u ruke neprijatelja.

Mane Rokvić se tada nalazio van domašaja vatre, u pozadini, pod zaštitom svojih štićenika, kada je obavešten o teškim gubicima i rezultatima borbe, sakrio se u stranu od opravdanog gneva obmanutih boraca čiji su drugovi uzaludno dali živote.

Videći da bi bilo besmisleno ostati u sastavu jedinice u kojoj nema nikakvog jedinstva i solidarnosti, a pod komandom čoveka koji ne vodi brigu o svojim borcima, Vrtočki vod se samoinicijativno istog dana vratio u sastav svoga odreda.

Vest o teškim gubicima, a pogotovu što su prouzrokovani neprijateljskim držanjem Mane Rokvića, izazvala je u Vrtoču i kod vrtočkih boraca revolt i ogorčenje. To je dovelo do definitivnog raskida sa Manom Rokvićem. Zbog toga su Vrtočani,

preko operativnog oficira štaba bataljona »Sloboda«, tražili da štab bataljona od njih ne zahteva da budu pod komandom Mana Rokvića, nazivajući ga izdajnikom.

RAD NA VOJNOM I POLITIČKOM UCVRŠCENJU JEDINICE

U selu Vrtoču sve do kraja 1941. godine nije bilo organizovanih članova KPJ. Veza sa susednim područjima nije bila redovna i ona se održavala preko kurira pešaka. To se odražavalo i na vojno-političko izgrađivanje jedinice i sadejstva sa ostalim snagama na terenu B. Petrovca.

U ćelom periodu najaktuelnije pitanje bilo je vojno rukovođenje. U selu nije bilo pogodne ličnosti koja bi preuzela rukovođenje, jer je postojalo shvatanje da taj mora da poseduje vojna znanja i sposobnosti. Zbog toga su komandire često menjali. I organizacija vojničkog života nije bila dovoljno vojnička. Vojno i političko stanje u jedinici sređivalo se postepeno i ukoliko je vreme odmicalo, ustanak je sve više poprimao svoju pravu fizionomiju. Sve je više dolazilo do izražaja shvatanje da je jedino pod rukovodstvom KPJ moguće rešavati probleme i da je kurs Partije pravilan. Tempo sređivanja stanja u jedinici mogao je biti i brži da nije bilo određenih uslova koji su to otežavali. Pored ostalog treba imati u vidu da je bilo teško jedinicu imati na okupu i njome rukovoditi kad je trebalo obrađivati letinu i naći mogućnosti da se porodicama obezbedi da prezime.

U vojnom pogledu uglavnom su korišćena iskustva iz borbenih akcija, kao i oskudno vojno znanje koje su pojedinci imali. Zbog nedovoljnog iskustva bilo je širih priprema pred akcije, osim utanačenja planova za napad. Međutim, uslovi pod kojima su borbe vođene, hrabrost i drugi borbeni kvaliteti bili su dovoljni da se neprijatelj uspešno tuče i savlađuje. Politički rad je bio takođe skučen i ograničen. Osnovno je bilo da se ljudima pruže informacije o razvoju događaja u zemlji, u svetu. Trebalo je objašnjavati perspektive ustanka i održavati moral kod boraca. Preko radio-vesti to se, uglavnom, u prvo vreme jedino i postizalo. Radio-vesti su se dobijale iz krnjeuške jedinice, a docnije od štaba Petrovačkog bataljona i iz Drvara. Značajnu ulogu imao je i list »Gerilac« dok je u Drvaru izlazio i borci su ga sa interesovanjem čitali. Borci su bili željni vesti, znali su da se oduševe svakim našim uspehom bilo gde u zemlji, kao i uspehom Sovjetskog Saveza u borbi sa Nemcima. Pa ni neuspesi, kad bi se za njih saznalo, nisu mogli da ih potpuno pokolebaju, jer je manje-više svako bio svestan

da je borba jedini izlaz i da se ona mora nastaviti i voditi sve do kraja. Razumljivo je da je bilo neophodno jasnije i potpunije objašnjavati pojedine događaje, komentarisati događaje i reći borcima ono što oni ranije nisu mogli da uoče i saznaju, da bi sada lakše i bolje videli opravdanost svoje borbe i njen smisao. Proces razvijanja političke svesti i pozitivnih moralnih kvaliteta otežavalo je i to što je jednom delu ljudi bilo teško da shvati pravi karakter i cilj naše borbe. Trebalo je dosta truda i napora da se shvate i usvoje pravila i principi narodnooslobodilačke borbe.

Vrtočka jedinica u ovom periodu menjala je ne samo starešine već i nazive. Prilikom formiranja bila je to Vrtočka četa, Vrtočki gerilski odred, vod 4. odreda Mane Rokvića, a zatim 19. septembra naredbom štaba bataljona »Sloboda« dobiva naziv 6. odred. Odred je imao 4 voda i mitraljesko odeljenje. Komandir odreda bio je Stevo Radošević, a politički komesar Lazo Radošević. Ovaj odred dejstvovao je pod komandom štaba bataljona »Sloboda«.

DOLAZAK ITALIJANA

Zbog značaja Vrtoča, kao raskrsnice puteva, u toku oktobra u Vrtoče je došla jedna italijanska jedinica jačine ojačane čete. Namera Italijana bila je da svojim prisustvom obezbede saobraćaj na komunikaciji B. Petrovac — Bihać. Italijani su i ovde nastupali kao »zaštitnici« Srba od ustaša. Nastojali su da svojom propagandom ustanak parališu. S pojavom Italijana dolazi i do prve pojave četnika u bosansko-petrovačkom kraju i do prvog diferenciranja u redovima ustanika. Za saradnju sa Italijanima odmah se opredelio Mane Roković, zatim pojedinci iz sela Vodenice, Krnjeuša, Risovca i Prkosa.

Rukovodstvo ustanka intenzivno je radilo da se narodu, a posebno borcima u jedinicama, ukaže na stvarnu politiku i namere Italijana. Trebalo je raskrinkati i ulogu četnika kao slugu okupatora i izdajnika naroda. Prisustvo mnogih organizatora ustanka iz Bosanske krajine kao Ilije Došena, Slavka Rodića, Ljuba Babića, Rudi Kolara, Sefketa Maglaj:ća i drugih odrazilo se na povećanu aktivnost uloge KPJ kao organizatora ustanka i izgradnji partizanskih jedinica u ovom kraju. To je naročito bilo značajno za vrtočku četu u kojoj stanje nije bilo baš najbolje. Spaljene kuće, rasterane porodice, zima na domaku — sve je to imalo vidnog odraza na borce u Vrtočkoj četi i na njihovo jedinstvo. Zavisno od toga gde su im bile smeštene porodice i borci su se tamo orijentisali. Tako se velik

broj Vrtočana nalazio u Bjelaju, jedan deo ostao je u selu a manji deo se priključio krnjeuškoj jedinici i četi u Vodenici. Deo boraca iz Vrtočkog voda sa Milanom Atlagićem, kao komandirom, u toku decembra otišao je po zadatku štaba Bihaćko-petrovačkog bataljona u Podgrmeč. Oni su tamo ostali oko mesec dana i učestvovali u akcijama koje su zajedno sa drugim jedinicama izvođene -na komunikaciji B. Krupa — B. Novi, a prelazili su i u Baniju.

Vrtočko-bjelajski vod jačine 40—50 boraca bio je kao organizovana jedinica i održavao vezu sa štabom bataljona u Risovcu. U februaru 1942. došlo je do ponovnog spajanja vodova i formiranja čete.

Osim navedenih teškoća bilo je i drugih problema kod Vrtočana. Kod jednog broja boraca bilo je samovolje i anarhičnosti protiv čega se nije bilo lako boriti, jer disciplina, starešinski odnosi i vojna organizacija nisu tada bili na takvom nivou da su to obezbeđivali i omogućavali. Iako u tim uslovima nije bilo boraca koji su se otvoreno izjašnjavali za četnike, niti pak četničke simpatizere, ipak je pasivno držanje jednog broja boraca, koji su se inače ranije isticali u selu, onemogućavao pravilniji razvoj ustanka i bio potencijalna mogućnost za pojavu četništva. Zato je ozbiljna briga rukovodilaca ustanka u B. Petrovcu bila sređivanje prilika u Vrtočkoj četi. Vrtočanima je u tom cilju pružena pomoć tako što su slati pojedinci skojevci i članovi Partije kao pojačanje, a i neposrednim prisustvom i kontaktom drugova političkih i vojnih rukovodilaca ustanka.

Definitivno sređivanje stanja u vrtočkoj jedinici postiže se u toku februara 1942. godine. Pošto je u Bjelaju bio najveći deo boraca, to su svi napori i mere za sređivanje stanja bile vezane više za Bjelaj nego za Vrtoče. U Bjelaju je u toku februara održan veliki zbor, kome su prisustvovali dr Mladen Stojanović, Sefket Maglajić, Slavko Rodić, Ilija Došen, Rudi Koiak i drugi, i svi borci iz Vrtoča i Bjelaja. Održani govori, naročito Mladena Stojanovića, imali su vrlo velikog efekta na Drisutne.

Odmah posle zbora (istoga dana) pristupilo se formiranju Vrtočko-bjelajske čete. Za komandira čete postavljen je Milan Atlagić, za političkog komesara Milan Vukša, za zamenika komesara Lazo Radošević, a za zamenika komandira Bogdan Vukša. Tom prilikom postavljeno je da pušku može nositi samo onaj koji je u jedinici i koji se bori, i da jedinica mora da živi pravim vojničkim životom. Sada je to bila organizovana i sređena jedinica.

I

Nikica PILIPOVIĆ

ĐAKOVO I OKOLICA U 1941. GODINI

USPOSTAVLJANJE FAŠISTIČKE VLASTI

Rat je prohujao preko Đakovštine kao vjetar. Još u četvrtak poslije podne bio je u selu Piškorevcima Banjalučki ili Travnički puk stare jugoslovenske vojske, a u noći već su prolazile prve motorizirane njemačke jedinice. Borbi nije bilo. Jedino su jedinice bivše vojske na prolazu kroz Đakovo uhapsile nekoliko ustaša i zaštitara, koji su ih htjeli razoružati i prilikom povlačenja prema Savi ubile su dvojicu-trojicu uhapšenih.

Njemačku okupacionu vojsku dočekali su sa oduševljenjem skoro svi domaći Nijemci i to kako u Đakovu tako i u okolici. Rijetki su bili domaći Nijemci koje okupacija nije oduševila, a ti obično nisu bili članovi Kulturbunda. Okupaciju su sa radošću dočekali i Mađari, a bilo je i pojedinih Hrvata koji su se obradovali. Nju su sa strahom primili Židovi, Srbi i Cigani, jer su znali za stav Nijemaca i ustaša prema njima. Druge nacionalne manjine, od kojih su najbrojniji bili Slovaci, nisu se imale čemu nadati, pa su većinom ostale po strani.[1]

Odmah po okupaciji u Kulturbund su se upisali skoro svi domaći Nijemci. Ustaše su svoje članove regrutirale većinom *iz* klerikalnih organizacija (kao Marijine kongregacije), koje su bile brojnije samo u Đakovu i još nekim selima. Ustašama su prišli i neki članovi Mačekove zaštite, pa su ustaške organizacije stvorene u Đakovu, Gašincima, Levanjskoj Varoši, Kondriću i Musiću. Tako je okupacioni aparat u Đakovu i okolici dobio podršku ovih elemenata.

Ustaško-okupatorska vlast, čim je postavila svoje ljude, poduzela je mjere za svoju bezbjednost. Odmah su izdati pro-

[1] Pred rat je u đakovačkom kotaru bilo oko 60% Hrvata, 20% Nijemaca, 10% Srba i 10% pripadnika ostalih narodnosti.

glasi da se preda oružje i oprema bivše vojske, uz napomenu: »Tko ne preda, bit će strijeljan!« Opreme je bilo skoro u svakoj kući, jer su u toku mobilizacije svi odrasli muškarci bili y vojsci i po kapitulaciji svu opremu donijeli kućama. Pošto svi nisu bili voljni da je predaju, došlo je do otpora i do hapšenja.

Pojedini drugovi u nekim mjestima (kao u Piškorevcima), gdje je utjecaj Partije bio jači i gdje je bio veći broj simpatizera, kada su vidjeli da oprema koju je u mjestu ostavila bivša vojska odlazi okupatoru, otvorili su vrata spremišta i pozvali narod govoreći: »Nosite, to je vaše, to ste vi nabavili i ne dajte nikome«. Oprema je bila razvučena, samo je kasnije dobar dio oduzet, jer su Nijemci obilazili kuće i pretresali. Ipak je skriveno dosta opremie, a i nešto oružja i.municije. Kasnije su time naoružane partizanske grupe.

Odmah pošto su uspostavile svoju vlast, ustaše su (početkom maja) pohapsile sve Srbe koloniste iz sela Dračica (kraj Đakova) i Novih Hrkanovaca, kao i nekoliko iz drugih sela i iselili ih u Srbiju. Dozvolile su im da iz kuća ponesu samo onoliko opreme, koliko može da stane u ručni zavežljaj. (Ovakvih obitelji u kotaru moglo je biti do 70.) Njihova imovina je opljačkana, a kuće su naselile ustaše — kolonisti. Često su ustaše ove Srbe tjerale kroz naseljena mjesta i cijelo vrijeme tukle, što je izazivalo revolt mještana.

Istovremeno su otpočeli **i** progoni **Zidova.** Najprije su stavljeni van zakona, zatim im je raznim odredbama ograničeno kretanje, kupovanje na pijaci, u trgovinama itd. Nešto kasnije naređeno je da nose poseban znak na leđima i grudima i upotrebljavani su za čišćenje ulica i kanala. (Ovo je naročito bilo vidljivo u Đakovu, gdje je živio veći broj **Zidova.)** Njihova imovina je popisana, **a** pošto su ustaše znale da pojedini **Zidovi** imaju i skrivenih dragocjenosti, počele su ih ucjenjivati. Ova »igra« potrajala je dok se imalo što od njih oduzimati, a tek onda su otpremljeni u logore. Njihovo masovno deportiranje počelo je u avgustu 1941. kada su pohapšeni svi muškarci stariji od 16 godina, a žene i djeca su ostavljeni još neko vrijeme. Tada je otpočelo iznuđivanje na veliko: žene su, vjerujući ustašama da će pustiti muža ili kog drugog iz logora, davale sve što su imale, pa i ono što je bilo brižljivo sakriveno. Kad su zaključile da su izvukle sve, ustaše su u jesen 1941. osnovale logor za žene u Đakovu, u bivšem mlinu Cereal. U njemu je bilo od 3000 do 4000 Židovki, dotjeranih iz okolice, pa i iz cijele NDH. Život u logoru bio je grozan, a uslijed velike zime, spavanja na betonu (nije bilo ni prozora) i nečistoće, harale su bolesti. Svaki dan je umiralo 20—30 žena koje su prvo sahra-

njivane na židovskom groblju, a kasnije bacane u veliki i duboki bunar u krugu logora. Bježanje iz logora bilo je nemoguće, a uslijed iscrpljenosti i bolesti zatvorenice u logoru nisu ni mogle bježati. Kad je jednoj ženi ipak uspjelo da pobjegne i kada je uhvaćena, bila je pred svima izgažena i ubijena. Kako je logor bio u samom gradu i na promjetnom mjestu počelo je negodovanje, jer su se često čuli krici, a i prijetila je opasnost od širenja raznih bolesti. Zato je logor tokom 1942. likvidiran, a logorašice otpremljene u Jasenovac, Staru Gradišku i dr.

Okupaciona vlast došla je vrlo brzo u sukob sa hrvatskim stanovništvom zbog privilegiranog položaja Nijemaca. Osim postavljanja svojih ljudi u upravu opština i kotara, Nijemci su odmah po okupaciji širili vijesti da će svi Hrvati biti preseljeni u Bosnu (na zemlju srpskih obitelji koje će iseliti u Srbiju) i da će se u Slavoniji kolonizirati Nijemci iz Rajha. (Tako je u Piškorevcima jedan Švabo, Franc Miler, rekao mom rođaku: »Zašto oreš ovu zemlju i vodiš brigu oko nje, kada je i onako nećeš uživati?«). Kada su Nijemci napali na SSSR, govorkanje je postalo još glasnije, pa je čak određeno vrijeme za iseljenje. (»Kad se završi rat sa Rusijom«, kako su Nijemci govorili, a to je, po njima, trebalo da bude vrlo brzo).

Osim ovoga Hrvati su sa Nijemcima dolazili u sukob i zbog organiziranja njemačkih škola. Gdje god su bile makar dvije-tri njemačke kuće u selu, tamo je osnivana njihova škola i postavljan učitelj. Za tu školu određivan je dio školske zgrade bez obzira koliki je broj hrvatske djece. Ni djeca, a ni njihovi njemački učitelji (koji su većinom bili sa osnovnom naobrazbom) nisu smjeli govoriti našim jezikom, niti se družiti sa našom djecom. Čak su zbog kupovine radije odlazili u Đakovo, samo da se ne obraćaju trgovcu na našem jeziku. Ovakvo stanje među odraslima, a pogotovo među djecom, nije bilo do okupacije. To odvajanje dovelo je postepeno do mržnje, a i do međusobne tučnjave djece, pa su se događali i zločini (u Piškarevcima je jedan njemački učenik bacio bombu među hrvatsku djecu, koja su se igrala na svom dijelu dvorišta i tom prilikom je poginulo 7 učenika i učenica, a 10 ih je bilo ranjeno).

U Piškorevcima su naročito negodovali zbog svega ovoga (osim članova SKOJ-a) čiča Štipa Vrtarić i Toma Bošnjaković. Na njih su se Nijemci posebno okomili, pa su ih, još u maju 1941, njemački oficiri isorebijali i zaprijetili im da više ne smiju govoriti protiv Nijemaca. Međutim, nijednoga od njih ova prijetnja nije uplašila (stari Vrtarić je od početka okupacije bio saradnik NOP-a, a 1943. godine kao potpredsjednik Okružnog NOO uhvaćen je i obješen).

Protest protiv okupacije odražavao se na razne načine, pa je niklo i dosta pjesama rugalica na račun Pavelića, ustaša i Nijemaca.

Rijetko je tko prijavljivao ovakve slučajeve, jer su **ustaše** bile izolirane, i to već tokom jeseni 1941, a Nijemci su živjeli u svojim posebnim organizacijama i za sebe. Ipak, na području kotara tokom 1941. godine nije bilo masovnih ubijanja stanovništva i odmazde (sem navedeni Srbi **i Zidovi),** možda i zbog toga što tada na ovom terenu još nije bilo većih partizanskih jedinica i akcija. Za stanovništvo kotara masovni teror otpočinje tek u 1942. godini i ne prestaje do oslobođenja. No, pojedinačna hapšenja i ubijanja bila su i u 1941. svakodnevna.

STVARANJE PARTIJSKIH I SKOJEVSKIH ORGANIZACIJA

U vrijeme kapitulacije na ovom području postojala je samo jedna partijska i jedna skojevska organizacija i to u Đakovu. Na području kotara radilo se sa grupama simpatizera u nekoliko sela. Mislim da je uzrok ovakvom stanju bilo i to što na tom području nije bilo skoro nikakve industrije, sem nekoliko manjih mlinova i pokoja mala pilana; zato nije bilo ni proletarijata, a ono malo radnika većinom je bilo zaposleno u obrtničkim radnjama. Ti radnici nisu ni bili pravi proleteri — skoro svi su posjedovali kuću i nešto zemlje. Inače, oko 90% stanovništva kotara i grada činili su seljaci, većinom srednjaci sa 10 do 15 jutara zemlje, dok je siromašnih i bezemljaša bilo manje. Jedino veliko poljoprivredno imanje na kotaru Đakovo bilo je imanje đakovačke biskupije, koja je imala oko 25.000 jutara zemlje. Na tome dobru većinom su bili zaposleni siromašni seljaci iz okolnih mjesta.

Članovi partijske ćelije u Đakovu početkom okupacije bili su Regal Vajs, sekretar, Josip Barta i Ivica Čajkovac. Članovi KP su radili sa više simpatizera, većinom članovima bivših Ursovih sindikata. Rad je bio ograničen na Đakovo, dok je veza sa selima bila slabija. Čelija je prestala sa radom u julu 1941, kad je Regal Vajs prešao u ilegalnost, a Josip Barta uhapšen, dok se Ivica Čajkovac povukao.

Skojevska organizacija je isto tako bila malobrojna i bez čvršćih veza sa okolicom, a i sa širim krugom omladine u Đakovu. Nju je u Đakovu formirao Duka Balenović u ime OK SKOJ-a Slavonski Brod, početkom 1941. godine a sačinjavali su je: Josip Zubek, Anđelko Valter, Jelka Đunđerović, Ruža Hes i Antun Han, a kasnije i Antun Marijanović i Gašpar

Mihalek. (Ova grupa prestala je sa radom poslije hapšenja u julu 1941. kada su uhapšeni: Jela Đunđerović, Ruža Hes i Antun Han.)

Evidentiranje ovako malobrojnog članstva KP i SKOJ-a nije bilo teško i zato su fašisti odmah nakon napada na SSSR poduzeli mjere da razbiju ove organizacije. Pored navedenih članova KP i SKOJ-a tada su uhapšeni i simpatizeri koji su se kompromitovali (među njima Gabro Hes, Marica Frank, Ruža Vrban, Mišo Juhas, Mišo Engl, Jelka Vajs, Valentin Vrbanovski, Stjepan Geli, Josip Blažević itd.). Svi uhapšeni, su otpremljeni u Osijek, a kad su već bili određeni za logor, u posljednji čas su povučeni iz kolone i vraćeni u Đakovo. Početkom novembra pušteni su.

Novu partijsku organizaciju formirali su u Đakovu Stjepan Sekulić Jucko u ime Okružnog komiteta Slavonski Brod (i to izgleda u novembru 1941). U ćeliji su tada bili: Đuro Šel, (sekretar), Josip Barta, Duka Marijanović i Marica Frank. Ova organizacija je radila do sredine januara 1942. kada je, uslijed hapšenja, prestala s radom. Kasnije, do oslobođenja, nije bila formirana nova ćelija (bilo je pokušaja u maju i junu 1942. ali je zbog toga hapšenja opet onemogućeno). Nova skojevska grupa formirana je u Đakovu pod konac 1941, a u nju su ušli: Sonja Sipi, Tona Kovačić i Tonka Đunđerović. (I ova grupa je u 1942. prestala sa radom, a druga nije formirana do oslobođenja.)

Na području kotara, iako nije bilo organizacija, postojali su pojedini skojevci koji su održavali međusobne veze i radili sa grupama simpatizera u svojim mjestima. To su većinom bili đaci ili studenti i nisu stalno boravili u svojim selima. S razvojem NOP-a 1941, a naročito 1942, stvaraju se skojevske i partijske organizacije i to osobito tamo gdje su se zadržavale partizanske grupe.

Pošto nije bilo partijskih i skojevskih organizacija, na području kotara uhapšeni su samo pojedinci, koji su se jače isticali u radu. Tako su u Slobodnoj Vlasti ustaše pokušale da uhapse Jovu Vladisavljevića, tadašnjeg sekretara KK, ali je ovaj uspio da pobjegne. Tokom avgusta uhapsile su Tomu Perića iz Gorjana, člana KK SKOJ-a, no pustili su ga poslije nekoliko dana, a uhapsile su još nekoliko drugova iz Velike Kopanice i Budrovaca. Svi oni zadržani su izvjesno vrijeme u zatvoru i pušteni.

Odmah poslije okupacije otišao sam u selo Stare Perkovce kod Josipa Zmajića Zmaje da bih dobio uputstva. Znao sam da on kao stari član KPJ stalno održava vezu sa višim

rukovodstvima i da će sigurno znati što treba raditi. Kod njega sam zatekao nekoliko drugova iz Slavonskog Broda i nekih okolnih sela, a među njima bili su Štefica Serdar i Mika Babić. Zmajo mi je rekao da obavijestim Tomu Perića iz Gorjana i Mirka Vukušića iz Strizivojne, da 24. aprila dođu sa najpovjerljivijim drugovima u Đakovo, u gostionu Jureka Kolara simpatizera KPJ. Ujutro određenog dana došli smo u gostionu Sastanku je prisustvovalo 12 omladinaca. Zmajo nam je saopćio da će se formirati kotarski komitet SKOJ-a, koji će rukovoditi omladinskim radom u kotaru. Govoreći o zadacima napomenuo je da je jedan od najvažnijih da sakupljamo oružje i vojnu opremu i da to čuvamo, jer će nam svakako biti potrebna. Zatim da održavamo redovite sastanke, izmenjujemo iskustva, radimo sa grupama simpatizera u svojim mjestima, a da ne treba sa Đakovom održavati vezu, jer je tamo u planu formiranje posebnog rukovodstva. Razdijelio nam je nekoliko primjeraka knjižice »O konspiraciji« i napomenuo da je dobro proučimo i da se toga pridržavamo.

U komitet SKOJ-a koji je tada izabran ušli su: Jovo Vladisavljević, đak iz Slobodne Vlasti (sekretar), Mirko Vukušić, student iz Vrpolja, Mika Marić, đak iz Strizivojne, Tomo Perić, student iz Gorjana i Stjepan Brlošić, student iz Piškorevaca. Na sastanku je kotar razdijeljen na područja: Jovo Vladisavljević je određen da radi u Slobodnoj Vlasti i okolici, a ujedno i na cijelom zapadnom dijelu kotara; Mirko Vukušić i Mika Maršić određeni su za rad u Strizivojni, Vrpolju, Velikoj Kopanici i južnom dijelu kotara; Tomo Perić u Gorjanima i sjevernom dijelu, a ja u Piškorevcima, Trnavi, Budrovcima, kao i u jugoistočnom dijelu kotara.

Sastanci KK SKOJ-a održavani su svakih 14 dana i to najprije u Đakovu, u gostioni Kolar, a kasnije u parku, a nekada i u Piškorevcima. Na sastancima su pretresani rezultati rada i priprema za oružanu borbu. Tokom ljeta, kada je Jovo Vladisavljević prešao u ilegalnost, a Tomo Perić se povukao, rukovodstvo komiteta preuzeo je Mirko Vukušić, a od članova smo još ostali Mika Maršić i ja. U ovom sastavu odvijao se rad KK SKOJ-a cüele 1941. i početkom 1942. godine, kada sam i ja prešao u ilegalnost, a komitet je prestao sa radom. (Novi KK SKOJ-a formiran je tek početkom 1943. na oslobođenom dijelu kotara.)

Odmah poslije formiranja KK SKOJ-a pristupilo se organizovanju skojevskih i grupa simpatizera. Ove grupe formirane su u Slobodnoj Vlasti, jedna za sela Strizivojna — Vrpolje, u Velikoj Kopanici (ova grupa je sama izradila i instalirala radio-

aparat preko kojeg smo slušali vijesti stranih radio-stanica, a poslije smo ih prepisivali na pisaćoj mašini i dijelili narodu), zatim u Gorjanima i Piškorevcima (kada se ova skojevska grupa proširila formiralo se više grupa i to prema nacionalnoj pripadnosti: jedna od Rusina, zatim grupa Zagoraca i šokačka grupa; ovakvom formiranju grupa prišlo se radi lakšeg sastajanja). Svaka od grupa imala je širi krug simpatizera s kojima su skojevci radili i kojima su davali na čitanje propagandni materijal. U Piškorevačku skojevsku grupu spadali su i omladinci iz okolnih i daljih sela (Trnava, Budrovci i dr.). Pošto omladinci iz tih sela nisu mogli dolaziti na sastanke, odlazio sam kod njih i davao im određene zadatke. (U tim mjestima skojevska grupa je formirana u 1942. godini.) Skojevska grupa u Piškorevcima radila je sve do oslobođenja, a 1942. iz njenih redova odlaze i prvi borci u partizane. U selu je formirana i dosta široka grupa simpatizera, koia je isto tako organizirana prema nacionalnoj pripadnosti. Svaka od ovih grupa stvorila je širi krug simpatizera, tako da je pod konac 1941. u selu bilo najmanje 50 kuća simpatizera NOP-a.

U oktobru ili novembru 1941. u Piškorevcima je formirana grupa kandidata KPJ; nju je formirao Stjepan Funarić Jota. Grupu smo sačinjavali: Alojz Topolovac, Stjepan Vrtarić **Čičo** i ja. (Topolovac je bio otpušten iz općinske službe u Marija Bistrici, u kom je mjestu primljen i u partijsku organizaciju, **što mi** nismo znali pa smo ga kandidovali. Tek, kasnije smo ustanovili da je član KPJ.) Sastanke grupe održavali smo u kući Stjepana Vrtarića, koja nam je bila najpogodnija. Na prvom sastanku smo odredili da Vrtarić radi sa dvije grupe starijih simpatizera, Topolovac sa grupom starijih Zagoraca, **dok** sam ja dobio zadatak da radim sa SKOJ-em i omladinom. Ujedno sam bio i rukovodilac grupe. U vrijeme formiranja »rupe najvažniji zadatak bio je sakupljanje i nabavka oružja i municije, kao i vojne opreme. Nešto smo sakupili, a nešto smo morali i kupovati. Za nabavku potrebnih stvari, kao i za opće potrebe sakupljali smo priloge, a i odredili smo plaćanje članarine kako za skojevce, tako i za simpatizere i kandidatsku grupu. Tako smo, uz pomoć tih sredstava, tokom 1941. nabavili 8—10 revolvera (većinom manjeg kalibra) i 3 ili 4 vojničke puške što su ostale od bivše vojske. Sakupili smo i priličnu **količinu** municije, koju smo držali kod pojedinih simpatizera. Osim oružja i municije sakupili smo i nekoliko kilograma eksploziva trotila, koji smo kasnije koristili za diverzije na pruzi. Prilično sam se brinuo oko spremanja ovih stvari; nešto sam spremio kod naših simpatizera koji nisu bili kompromitirani, a dobar dio sam morao sakriti kod sebe i u susjednim kućama,

gdje ni vlasnik nije znao da je kod njega što skriveno. Gdje je koja stvar bila znali su i Stjepan Vrtarić i Alojz Topolovac. Ovo sakupljanje oružja i municije sprovedeno je na cijelom kotaru. Sakrili smo i ilegalnu literaturu, a i nešto knjiga iz Biblioteke bivših zabranjenih Ursovih sindikata u Đakovu.

No, osim pušaka, drugo oružje nismo mogli da nabavimo a pogotovo automatsko. U susjednom selu Strizivojni pričalo se da su pripadnici stare vojske zakopali nekoliko mitraljeza uz obalu potoka Breznice. No, organizovana noćna kopanja **nisu** dala rezultate (po danu se, zbog čobana, nije moglo kopati), a kad su za ovo ipak doznali žandarmi u Vrpolju, moralo se prestati s daljim iskopavanjem. Pričalo se i da je jedan mitraljez sakrio Mijo Socijal u Velikoj Kopanici (radnik u pilani **Stand**-man), no kad sam, po Zmajinom nalogu, tražio da mi ga preda za formiranu partizansku grupu, ponudio mi je revolver, bombe i nešto municije, no mitraljez nije imao.

Nešto oružja, municije i vojne opreme sakupili su i drugovi u Đakovu. Ipak, sva ta količina sakupljenog oružja u kotaru bila je veoma mala, iako je u vrijeme kapitulacije stare vojske dosta oružja bilo po selima. Mnogo lakše je bilo sa vojnom opremom, jer su nju, u toku aprilskog rata, seljaci razvukli svojim kućama, a ako je neko ustašama i predao oružje i municiju, nastojao je da opremu sačuva za sebe. Zato nije bilo teško da svaki od naših simpatizera nabavi vojnu opremu za sebe.

PRVE GRUPE ILEGALACA

Poslije napada Njemačke na SSSR javljaju se i prvi ilegalci na kotaru. Josip Zmajić Zmajo došao je koncem juna ili početkom jula 1941. sa Jozom Ratkovičem, ispričao mi pod kakvim je okolnostima izbjegao hapšenje i da je sada u ilegalnosti. Napomenuo je da su pohapšeni svi koji su prije bili registrirani kao komunisti, pa da treba i ja da se čuvam. Pošto je trebalo da se za nekoliko dana skloni, smjestili smo ga u kuću Stjepana Vrtarića Čiče.

Sutradan mi je dao list da ga odnesem Duki Marijanoviću, krojaču iz Đakova. Od njega sam za Zmaju dobio legitimaciju, propusnicu i još neki paket. Nakon nekoliko dana, kad je donekle izmijenio izgled, otpratio sam Zmaju u Đakovo **na** sastanak koji je dogovoren, a dva dana kasnije pratio sam **ga** u Vrpolje, odakle je trebalo da ode u Zagreb. Putem smo se dogovorili da potražim u Vrpolju ili Strizivojni nekoga od naših drugova gdje bi mogao prebivati do polaska voza, jer **na**

stanici nije mogao biti. Smjestio sam ga u gostionu Josipa Debogovića, odakle je bez smetnji, u određeno vrijeme, otputovao u Zagreb.

Do toga vremena imali smo stalno vezu sa Mjesnim komitetom KP Slavonski Brod, koja je većinom išla preko Zmaje ili Starih Perkovača. Nakon provedenih hapšenja i Zmajinog prelaska u ilegalnost, veza je tokom ljeta oslabila, a ponovo je uspostavljena u septembru 1941. I ona je išla preko Starih Perkovaca, a održavala ju je grupa naših simpatizera ili Zmajina rodbina. U to vrijeme uspostavio sam vezu sa Stjepanom Funarićem Jotom (sa njim me je povezala Zmajina mati), koji je nekoliko dana ostao u mojoj kući. Tada smo detaljno razgovarali o situaciji u kotaru. Na koncu mi je rekao da mu predam sve veze, jer je određen za rad na tom području. Prvo je tražio da uspostavim vezu sa Đakovom. Otišao sam Duki Marijanoviću, dogovorio se za sastanak i koga treba da obavijesti, a zatim sam iz Piškorevaca doveo Jotu u Đakovo, gdje je ostao u Đukinoj radnji.

U Đakovu se u to vrijeme nalazio u ilegalnosti Duka Balenović i njih dvojica su podijelili područje rada: Balenović je određen za rad u zapadnom dijelu, a Funarić u južnom dijelu kotara. Poslije nekoliko dana Funarić je opet došao k meni i dogovorili smo se za vezu sa Vrpoljem. Odveo sam ga tamo i upoznao sa Mirkom Vukušićem, rukovodiocem SKOJ-a.

Nakon što se u Vrpolju zadržao nekoliko dana, opet se vratio u Piškorevce. U Vrpolju je tokom jeseni bio nekoliko puta; obično je odsjedao u kući obitelji Dragelj, gdje se sastajao i sa Zmajom. (Ova velika kuća nalazila se pred stanicom; u njoj su Drageljevi držali gostionu i veći broj soba iznajmljivali. U jednoj od njih liječio se izvjesno vrijeme Zmajo. Nitko nije sumnjao da se kraj stanice, koju je čuvala njemačka vojska u kući, u kojoj su stanovali njemački oficiri, nalazi mnogo traženi ilegalac ovoga kraja).

Iz Vrpolja je uspostavljena stalna veza sa MK Slavonski Brod, koju je održavala Jovanka Dragelj, gimnazijalka (pohađala je školu u Brodu). Ona je tu dužnost vršila kroz cijelu 1941. i dobar dio 1942. godine, kada je zbog opasnosti od hapšenja prešla na oslobođenu teritoriju. Ona nije samo služila kao veza između Zmajića i Broda i KK SKOJ-a Đakovo i Brod, preko koje su dobivana obavještenja i direktive, a i otpremani izvještaji, već je nosila i propagandni materijal.

Sa MK Slavonski Brod tokom jeseni održavana je veza iz Đakova koju je držao Đuro Sel, tada sekretar partijske organizacije. U Brodu je veza održavana sa Brkljačićem, tadanjim

partijskim rukovodiocem. U Brod su na vezu odlazili i **Sel** (nosio je izvještaje koje je slao Funarić), zatim Anica Vrtarić, Duka Marijanović i jedan od braće Korodva, krojač[2]. Veza sa Brodom iz Đakova održavana je do početka 1942. godine, kada je uslijed hapšenja prestala. Od tada veza našega kraja sa Brodom išla je drugim kanalima.

Sa Funarićem sam išao i u druga mjesta. Nekoliko puta, od jeseni do hapšenja Stanka Lehote[3], išli smo u Budrovce na dogovorenu vezu sa njim i njegovom grupom. Uslovi za rad u tome mjestu bili su povoljni.

Funarić je nekoliko puta odlazio u Stare Perkovce (ovo mjesto spadalo je u kotar Slavonski Brod) i tu radio sa grupom simpatizera, a i ja sam nekoliko puta tamo odlazio. U tome mjestu bilo je nekoliko vrlo dobrih i aktivnih omladinki od kojih je jedna bila Marija Kljajić, a i druga se zvala Marija, pa smo je obično nazivali Druga. One su dolazile u Piškorevce i donosile propagandni materijal, radio-vijesti i drugo što su dobijale u Brodu. Osim u mjesta južnog dijela kotara odlazio sam i u sjeverni dio, u Gorjane.

Svaki od nas dobijao je zadatak da osim u svom mjestu i okolici radi i na uspostavljanju veza sa drugim mjestima, gdje nije bilo organizacija NOP-a. U ta sela prodiralo se preko simpatizera, a provjeravanje je vršeno tako što se ispitivalo kakav stav imaju pojedinci prema okupatoru i ustašama, kako gledaju na opća zbivanja itd. Tek tada smo im davali materijal, a i povezivali ih sa organiziranim mjestima. Jednom sam takvu vezu dobio sa selom Vuka, 24 km od Piškorevaca. Rečeno mi je da se javim Kosu, čija se kuća nalazila negdje pokraj sela. Teško je bilo ići u to mjesto, jer su dobar dio stanovništva sačinjavale Švabe, dosta agresivne (nekako u to vrijeme dočekale su na ulici i ubile jednog Hrvata, protivnika okupacije) Jedva sam nekako našao njegovu kuću i u razgovoru ustanovio da u selu ima simpatizera NOP-a. Rekao mi je, da bi u mjestu

[2] Korodva je bio član KPJ od 1935. i član MK Đakovo od 1936 god. kada je osuđen na dvije i po godine robije. 1942. godine je počeo u Đakovu raditi na obnavljanju partijske organizacije i u tom radu brzo otkriven, otpremljen u logor i ubijen.

[8] Ustaše su iznenadile Lehotu baš kada se 22. ili 23. decembra 1941 spremao da ode u partizane. On je bio poznat komunista, hapšen i suđen u vezi sa procesom đakovačkim komunistima 1937. Za vrijeme okupacije radio je u Osijeku, a redovno je dolazio u Budrovce da radi sa grupom simpatizera koju je osnovao. Uhapšen je kad je došao kući po oružje. Pokušao je da pruži otpor, ali je bio teško ranjen. Tada su mu ustaše prelomile ruke i noge, otpremile ga u osječku bolnicu a poslije suđenja u logor Jasenovac, gdje ga je 1942. god. Ljubo Miloš usmrtio plamenom iz let-lampe.

moglo biti uspjeha, jer su svi Hrvati orijentirani nrotiv Nijemaca. Dogovorili smo se o dostavljanju propagandnog materijala, ali to se teže realiziralo, jer je ubrzo nastupila jaka zima i ograničila kretanje.

Te godine nastojao sam da uspostavim vezu sa Širokim Poljem, jer sam bio obaviješten da i u tome selu ima uslova za rad. Jedan od najboljih simpatizera u mjestu bio je Stjepan Maleševac, strojobravar (on je 1920. godine, dok je radio u industrijskim centrima, pripadao partijskoj organizaciji, a kasnije kada se naselio u Široko Polje izgubio je vezu, ali je i dalje ostao simpatizer).

I pored ovih nastojanja u 1941. godini u selima sjevernog dijela đakovačkog kotara nije se moglo mnogo uraditi, ali u 1942. godini, tokom ljeta i jeseni, uspostavljene su stalne veze i formirane organizacije NOP-a u Širokom Polju i Koritni koji postaju centri, odakle su se širile ideje NOP-a.

U zapadnom dijelu kotara radio je Duka Balenović. Nekoliko puta bio sam u tom području na vezi sa drugovima iz sela Svetoblažja (Božom Veselinovićem i Nikolom Mirosavljevićem) i doznao da tamo ima prilično simpatizera, a tu su se dosta često nalazili ilegalci i zadržavali po nekoliko dana : redovno održavali sastanke sa širim ili užim krugom mještana (Osim Balenovića tu su se zadržavali Branko Bjegojević i Ivan Sić, a i drugi.) Preko Svetoblažja uspostavljena je veza sa Slobodnom Vlasti i Hrkanovcima, kao i Novim Popoljem iz kotara Slavonski Brod. U Slobodnoj Vlasti održavana je veza sa Draganom Topuzovićem, koji je dalje držao vezu sa Stankom Olićem iz Paučja, kao i sa nekim drugovima iz mjesta Sapine i Duboke u kotaru Slavonska Požega, kao i Podvinja i Klokočevika iz kotara Si. Brod. Sa Hrkanovcima je održavana veza preko Mirka Vorkapića i Jove Zakića, gdje je, također, bilo dobrih uslova za rad. U Đakovu sam se nekoliko puta susreo sa drugovima iz Velikog Nabrđa (Banjeglavom, Radovićem i dr.), gdje se zadržavao i radio Vajs Regal. I tu je bilo Dovoljnih uslova za rad.

Tokom jeseni 1941. godine uspostavljene su i funkcionirale veze između svih sela u kojima su radile grupe simpatizera NOP-a i naše organizacije na cijelom zapadnom i južnom dijelu kotara. Veze su obično održavali najpovjerljiviji drugovi. Na krajnjem sjeverozapadnom dijelu kotara, u selu Podgorju i okolici, radila je grupa simpatizera koja je bila povezana sa partijskim organizacijama kotara Našice i Slavonska Požega. Mi sa tom grupom nismo imali nikakvih veza.

Među ilegalcima koji su dolazili na kotar Đakovo i zadržavali se bio je i Branko Bjegojević iz Bosanskog Broda, gimnazijalac. On je došao preko Starih Perkovaca, nekako poslije Stjepana Funarića, a zadržavao se najviše u Piškorevcima, Đakovu i Svetoblažju. Pomagao je Funariću i Balenoviću u formiranju organizacija NOP-a. Na našem terenu nalazio se do decembra 1941. kad su svi ilegalci i neki članovi Partije i SKOJ-a otišli radi formiranja slavonskih partizanskih jedinica. Dok je boravio na našem terenu doživio je nekoliko neprilika. Tako su ga jednom progonili i uhvatili seljaci kad je prelazio preko područja Trnave i Lapovaca (u tim selima bilo je dosta Švaba, a i ustaški nastrojenih Hrvata). Otpremljen je u općinu gdje je rekao neko krivo ime i našao neki izgovor zašto prolazi poljem, ali mu nisu vjerovali, već su ga strpali u opštinski zatvor. Odavde je jedva pobjegao, odbivši daske na stropu.

Jednom je, pak, presjedeo cijeli dan do noći u krošnji jedne guste vrbe, gdje se sklonio kad ga je uhvatilo svitanje dok je prolazio ispod jednog sela, a narod počeo odlaziti u polje. Inače je Bjego bio dobar drug, vesele naravi i razgovorljiv. Osobito ga je zavolio moj susjed Stjepan Turjak, Slovak On je često znao doći k meni i odvesti Bjegu u svoju kuću, gdje ga je zadržao i po više dana, dok nije trebalo da ode dalje. **Stefan** se sprijateljio i sa drugim ilegalcima, koji su dolazili k meni, **a** koje je on zadržavao dulje ili kraće vrijeme kod sebe. Mi smo u njemu dobili dobrog suradnika.

U Piškorevce je, pored ostalih ilegalaca, dolazio i Stjepan Sekulić Jucko (1941. rjeđe, početkom 1942. češće). Ne znam kakvu je tada imao dužnost, ali kad god je dolazio održavao je sastanak samo sa Funarićem i Balenovićem. Ispričao mi je i kako je uspio da pobjegne iz logora Jasenovac, odakle ih je mali broj pobjegao.

Jedan od prvih ilegalaca sa našeg kotara (od jula 1941) bio je Regal Vajs iz Đakova, a nešto kasnije Jovo Vladisavljević iz Slobodne Vlasti. Nekako u to vrijeme ili nešto kasnije prelazi u ilegalnost Ivan Sić iz Đakovičkih Selaca. U septembru ili oktobru prešao je u ilegalnost Anđelko Valter iz Đakova. (Bio je u Osijeku u domobranstvu, gdje je radio kao pisar u štabu, a bio je vezan sa NOP-om u Osijeku. Kada su otkrili njegov rad za NOP, pobjegao je prema Đakovu, odatle biciklom prema Vrpolju, a dalje vlakom prema Brodu.)

Svi ilegalci i iz Đakova i iz Broda koji su dolazili na ovaj teren, zadržavali su se najviše u Đakovu. Među najodanije suradnike u Đakovu spada Bartol Bošnjaković i njegova obitelj. (On je dugo godina bio radnik u Americi, a po povratku kupio

zemlju i kuću u Đakovu. U Americi se upoznao sa radničkim pokretom i bio član socijal-demokratske stranke, pa se smatrao komunistom. On je prihvatio ilegalce, služio kao veza sa okolnim selima, osobito zapadnog dijela kotara, a nekoliko puta je po zadatku išao u sela brodskog kotara. Na njegovom salašu u blizini Đakova bilo je spremište sakupljene hrane, opreme, oružja i drugog što se prikupljalo od naših simpatizera. I članovi njegove obitelji bili su suradnici NOP-a.) Dobar suradnik, kod kojega su se često sastajali ilegalci, bio je i Vid Mužik, električar iz Đakova. (On je imao svoju radnju u glavnoj ulici, gdje smo mogli slobodno dolaziti. Omogućio je Funariću i Balenoviću, dok su se nalazili kod njega, da nesmetano obavljaju svoje revolucionarne zadatke.)

Jedan od najaktivnijih drugova u Đakovu bio je Duka Marijanović, preko kojega su se aktivisti u mjestu povezivali s organizatorima NOP-a. On je održavao veze, raspačavao letke, slušao vijesti, pisao ih i davao da se umnožavaju, a zatim dalje širio po mjestu i okolici; nosio je izvještaje u Slavonski Brod Brkljačiću itd. Njegova krojačka radiona bila je sjedište NOP-a u mjestu i služila kao relejna stanica za obavještavanje, prenos materijala i drugog. (Marijanović je uz Bartola Bošnjakovića bio jedan od najodanijih suradnika u mjestu, dok nije u januaru 1942. uhapšen skupa sa Bartolom i otpremljen u logor.) Osim ovih u Đakovu je postojao i niz drugih odanih i agilnih simpatizera i suradnika NOP-a (Kovačević, koji je radio u apoteci Goršetić i iz nje nabavljao potrebne lijekove i sanitetski materijal, Karlo Vajs, Margita Čuršik i drugi.) Poslije hapšenja početkom 1942. godine jedan dio simpatizera se pokolebao i povukao, te prestao sa radom.

Sav sakupljeni materijal spreman je na određena mjesta i to iz Svetoblažja, Slobodne Vlasti i Đakova u Đakovu, a iz južnog dijela kotara u Vrpolju. U Đakovu je sakupljeno dvoja, troja kola raznih stvari, dok je u Piškorevcima nešto manje. Početkom 1942. godine jedan dio sakupljenih stvari, koji se nalazio u Đakovu, otpremljen je na dvije saone prema mjestu prebivanja ilegalnih grupa, a na putu su izdajom dočekane od ustaša i zaplijenjene. Tom prilikom su uhapšeni Gvoka Stevo i još jedan drug iz sela Novog Topolja (Stejan Funarić i Andrija Sudić uspjeli su pobjeći). Sakupljene stvari iz južnog dijela kotara služile su ilegalnim grupama, koje su bile smještene na tom dijelu tokom zime.

U decembru je došla direktiva da svi ilegalci, kao i članovi Partije i SKOJ-a, krenu na određeno mjesto, gdje će se formirati partizanska grupa. Bilo je krajnje vrijeme da se

formira neka borbena grupa, jer je ilegalaca bilo dosta na kotaru, a sem političko-propagandnog rada nisu razvijali drugu aktivnost. Istina, u jesen su nekoliko puta stizale obavijesti radi odlaska svih ilegalaca, a i za tu su svrhu uspostavljene i veze, no nije se otišlo. Nekako početkom decembra poručeno mi je da dođem u Đakovo kod Duke Marijanovića i da se spremim za put. Kod Duke sam se zadržao do večeri, kada smo otišli kod Bartola Bošnjakovića. Tamo smo našli Duku Balenovića, Stjepana Funarića, Regala Vajsa i još neke. Rečeno nam je da je došla direktiva da krenemo i da ćemo se negdje na Dilju sastati sa brodskom grupom, te da ćemo preko Šapne i Duboke u kotaru Slavonska Požega otići na mjesto predviđene za formiranje partizanske jedinice. Napravljen je plan kuda i kraj kojih mjesta će se kretati. Kada je došlo vrijeme, krenuli smo jedan po jedan. Putem su nam se neki pridružili, koji su bili na drugim mjestima. Dok smo prolazili kroz bašte imal' smo neprilike sa Regalom Vajsom, koji se zbog kratkovidosti i slabe orijentacije teško snalazio. Zbog toga je jedan od na> morao ići s njim da ne bi kuda zašao i uzbunio grad. Kada smo krenuli na cestu za Selce, opet nam se Regal izgubio. Kako nismo znali kuda je krenuo, a trebalo je stići na vrijeme, to smo krenuli dalje, a Duki je naloženo da ga pronađe. Na Bošnjakovićevom salašu čekala nas je veza i saopštila da ne krećemo, jer nije sve u redu. Vratili smo se natrag u Đakovo, dok su neki ilegalci ostali na salašu. Putem smo našli Regala.

Nešto kasnije opet je primljena obavijest da svi ilegalci, članovi KP i SKOJ-a, krenu i to istom vezom, koja je tada uspostavljena i funkcionirala je dobro (to je bilo negdje između 15. i 20. decembra 1941). Tada su sa đakovačkog kotara otišli u partizane: Duka Balenović, Stjepan Funarić, Branko Bjegojević, Regal i Jelka Vajs, Jovo Vladisavljević, Ivan Sić, Anđelko Valter, Tuna Marijanović i Gašpar Androček. Neštc kasnije krenuli su Gabro i Ruža Hes. I ja sam krenuo sa njima, ali mi je putem Funarić saopštio da treba da ostanem na radu na terenu dokle god mi prilike dozvole.

Ova grupa spojila se sa brodskom grupom i zajedno su krenule prema selu Dubokoj. Iznad tog mjesta zadržali su ***se*** obje grupe dok ne uspostave vezu sa drugovima iz zapadnog dijela Slavonije. Ta veza nije brzo uspostavljena, a kasnije je nemoguće bilo i uspostaviti je. Grupu je tu uhvatila velika zima i snijeg zbog čega nije mogla dalje, a kako se nije moglo ni ostati na tom mjestu, drugovi su se morali vratiti natrag na bunkerisanje u sela. Ustaše iz Đakova i Levanjske Varoši osjetile su kretanje ilegalaca, pa su stalno patrolirale. Iz ove

grupe kod Levanjske Varoši uhvatili su Gabru i Ružu Hes, kada su se vraćali u Đakovo. Nešto kasnije uhvatili su Ivana Sića, kod Selaca, koji je bio bolešljiv i jedva se kretao. Uhvatili su i Gašpara Andročeka, dok su se ostali bunkerisali — neki u Đakovu, a drugi u selima ispod pruge Beograd — Zagreb u Posavini. (Iz te grupe u ljeto 1942. poginuli su Jovo Vladisavljević i Regal Vajs, dok je pod kraj iste godine poginuo i Branko Bjegojević.)

Kada smo se rastali sa grupom, Duka Marijanović i ja vratili smo se natrag. Prenoćili smo na nekom salašu kraj Đakova. Ovo zaduženje koje smo dobili nije nam se baš sviđalo. To je značilo opet biti u neizvjesnosti, brinuti se za održanje, a strepiti i od hapšenja i kako će se izdržati pod mukama. To je značilo opet svako jutro, kada se izađe iz ilegalnog aoćišta, prvo provjeriti da li su te tražili te noći. Morao sam legalno živjeti, a ilegalno raditi i nikad ne biti siguran što mi donosi noć, a što dan. No, takav je bio život ilegalca i na tom ooslu je trebalo ustrajati.

Stjepan BRLOŠIC

UŽICE 1941. GODINE

DO POČETKA USTANKA

Prvog januara 1941. godine, zbog demonstracija povodom zabrane URS-ovih sindikata, policija je izvršila masovna hapšenja komunista u Užicu. U demonstracijama je poginuo Radoje Marić, sekretar OK SKOJ-a, što je još više ražestilo radničku klasu. U prvoj grupi uhapšenih bilo je 17 komunista, među kojima: Cveta Dabić, Sreten Penezić, Elza i Julija Blažek. Obrad Marković, Miloš Đuković, ja i još deset čijih se imena ne sećam. Policija je nekoliko pohapšenih proterala iz Užica a ostale posle 6 dana odležanih u zatvoru pustila kućama, iste kao i 6 uhapšenih u drugoj grupi među kojima su bili: Željo Đurić, sekretar OK i Vukola Dabić, član OK. Organizovan je masovan odlazak na sahranu Radoja Marića u selu Dobrodolu (sada Lunovo Selo) gde je policija bila posela čitav put, ali se i pored toga iz Užica u Dobrodol probilo oko 60 drugova i drugarica. Masovan odlazak u Dobrodol je organizovan i za četrdesetodnevni pomen kada su na Maićev grob položeni venci Posle ove akcije, aktivnost Partije je bila usmerene na čvršće povezivanje s masama na selu, a ubrzo je jedan broj članova KPJ bio pozvat u vojsku, čime je i naša aktivnost znatno oslabila. Ovo je i uslovilo da nas demonstracije 27. marta 1941 godine zateknu nedovoljno spremne. Na govornici pred masom demonstranata ni jedan govornik nije istupio u ime KPJ. Toga dana u Užicu je bio opštenarodni praznik i veliko veselje. Partija je izvukla zaključak da treba da bude još aktivnija i da se više približi masama.

Period od 27. marta do 6. aprila 1941. godine bio je ispunjen velikom aktivnošću komunista. Dolazi do stvaranja partijskih uporišta u nekim selima gde ih do tada nismo imali- Na ovom poslu najviše se angažovao Željo Đurić. Napadom Nemaca na našu zemlju Partija je organizovala veliki miting

omladine na Pori (periferija Užica) gde je u ime KPJ govorio Miodrag Avramović, student, pozivajući omladinu da bude spremna za odbranu domovine. Na mitingu je izabrana delegacija (Vitomir Čvorović, radnik, Vera Jelić, student i Filip Marjanović, student) koja će komandanta mesta upoznati sa odlukom da se omladina uključi u odbranu zemlje. Komandant Eduard Boroša je odbio zahtev delegacije.

Od 6. aprila do ulaska Nemaca u Užice (polovinom aprila) narod je vrlo aktivan na kopanju skloništa po gradu i odašiljanju dobrovoljaca za borbu protiv Nemaca. Ulaskom Nemaca u Užice stvorena je nova situacija za rad KPJ. Neki članovi OK, na čelu sa sekretarom Željom Đurićem, odstupali su ka Sarajevu i vratili se tek 17. aprila gde su zatekli Mitru Mitrović (ne znam kako se ona tu našla) i odmah pristupili reorganizaciji partijskih ćelija, prilagođavajući rad novonastalim uslovima. Izvestan broj članova KP je uključen u rad mesnih ćelija.

Nemci su u maju tražili radnike za Nemačku, ali je, zahvaljujući uticaju Partije, iz Užica otišlo svega troje-četvoro. U drugoj polovini maja OK je organizovao Okružno partijsko savetovanje kome su, pored članova OK, prisustvovali i sekretari sreskih komiteta. Savetovanju, koje je održao u mom stanu, a trajalo jedan dan i noć, ispred PK je prisustvovao Blagoje Nešković. Odluke savetovanja su se uglavnom odnosile na pripreme naroda za ustanak, posle čega su komunisti zaduženi za nabavku sanitetskog materijala i održavanje sanitetskih kurseva. U gradu je radilo nekoliko ovakvih kurseva od po 4—5 omladinki, koje su kasnije pošle u partizane. Jedan broj ljudi naklonjenih komunistima angažovan je za nabavku lekova i drugog sanitetskog materijala. Među njima je bio i Aleksandar-Aca Lj-ubisavljević, vlasnik apoteke u Užicu. Najteže je bilo nabaviti zavoje i gazu, pa smo na tome angažovali Milju Tadić koja je u to vreme bila apotekar u bolnici i predavala ga Cveti Dabić, članu OK (Milja i dr Sarvan, dečji lekar u&čke bolnice, su sklonili veću količinu vojnog bolničkog rublja da ne padne Nemcima u ruke i sve to predali partizanskoj bolnici posle oslobođenja Užica). Na ovom poslu oko prikupljanja sanitetskog materijala naročito su se istakle Mileva Đurđić — Topalović i Dobrila Petronijević.[1]

Negde krajem maja u Užice su po zadatku PK **došli iz** Beograda braća Isa i Jože Baruh i odmah upućeni na Tatinac **kod Zike** Jovanovića. Isa je odavde otišao na teren Bajine

[1] Nemci je uhvatili sa dr Levijem i zatvorili; da bi skratila muke, ona se polovinom decembra 1941. godine otrovala u zatvoru.

Bašte. On je 12. septembra, prilikom napada na Bajinu Baštu, ranjen. Kasnije je prebačen u užičku bolnicu i lečen pod imenom jednog muslimana, ali je u bolnici podlegao ranama. Jože je ostao na užičkom terenu i u Prvoj užičkoj četi poginuo 18. avgusta na Drežničkoj gradini u borbi protiv Nemaca, Šiptara i žandarma.

PRIPREME ZA USTANAK

Sredinom juna u Užice dolazi Branko Krsmanović Španac i donosi uputstva za formiranje partizanskog odreda. Bio sam prisutan kada je Branko upoznao Zelju Đurića i Dobrivoja Vidića sa šemom budućeg odreda, ali se njegovom formiranju nije odmah pristupilo. Po odlasku Branka Krsmanovića iz Užica, početkom jula, zakazan je sastanak Okružnog komiteta na mestu Abacija, kome su prisustvovali: Zeljo Đurić, Dobrivoje Vidić, Vukola Dabić, Vito Pantović, Venijamin Marinković, Vitomir Čvorović, Mićo Matović, Ješa Popović i mislim, Stevan Čolović. Na sastanku se opširno diskutovalo o formiranju užičkog partizanskog odreda po šemi koju je doneo Krsmanović Predviđeno je da se odred zove »Dimitrije Tucović«, a štat odreda da bude u sastavu: komandant Pero Stambolić, zamenii komandanta Vukola Dabić, politički komesar Milinko Kušić i zamenik političkog komesara Zeljo Đurić. Na pomenutom sastanku odlučeno je još da se u svim tadašnjim srezovima formiraju partizanske čete uključujući tu i Ivanjicu. Na straži za sve vreme sastanka bio je Budimir Pantović, krojački radnik Mada je u šemi koju je doneo Branko stajalo da čete budu ve zane za bataljone, a batljoni za odred, to je usklađeno tek formiranjem bataljona.

Masovno hapšenje komunista od strane policije i Nemaca, u noći 22/23. juna, završilo se bez rezultata. On njih 34 uhapšeni su samo Drago Martinović, krojački radnik, Dragi Veselinović Singer i Cveta Dabić (uhvaćena kada se vraćala od Zelja Đurića gde ga je obavestila o hapšenju). Ostali na spisku za hapšenje su se na vreme sklonili. Priča se da je prvobitni spisak za hapšenje brojio oko 28 komunista, pa je proširen i na one u koje se samo sumnjalo da su komunisti. Svi koji su izbegli hapšenje raspoređeni su po srezovima, sa zadatkom da pomognu oko priprema za ustanak. Tako su otišli: u požeški srez Boško Vidaković; u Bajinu Baštu (gde se već nalazio i Dušan Jerković koji je kao učitelj došao iz Bosne, iz sela Fahovića, a kasnije stigao i Isa Baruh) odlaze Dušan Višić i Dragan Pavlović; u Čajetinu Jevrem Ješa Popović, Dobrilo Petrovič, Milivoje

Ječmenica (a na tom terenu se nalazio i Ljubodrag Đurić, učitelj). Ostali izbegli komunisti ostali su uglavnom na terenu oko Užica. Zdravko Petaković i Mihailo Jevtić bili su u Nemačkoj kao ratni zarobljenici.

Okružni komitet je posle izlaska iz Užica, 23. juna, bio u kući Zivka Jovanovića na Tatincu (5—6 kilometara daleko od Užica). Veza sa gradom se održavala preko kurira. U to vreme u Užicu je štampan jedan proglas OK u štampariji Romanovića. Ovaj zadatak je poveren Milovanu Popoviću Crnom koji je radio kao radnik kod Romanovića. Veza OK sa srezovima van Užica održavala se preko kurira i dolaskom pojedinih drugova u OK. U Požegu i Arilje je najčešće odlazila Mileva Đurđić, noseći poštu i materijal OK. U grad, su, kao kuriri sa Tatinca, dolazile Olga Đurović i Kosa Jovanović. Skojevac Sava Pantović je kao kurir OK išao po jednom zadatku u srez arilјski. Prilikom povratka svrati u jednu vodenicu u selu Krvavci gde ga uhvati žandarmerijska patrola koju je predvodio podnarednik Dragićević. Zandarmi su Savu strahovito mučili da)da gde je bio i ko ga je poslao, pa kad ništa od njega nisu iznudili, onako unakažena i izmrcvarena 5. ili 6. avgusta su ga streljali u Krčagovu. O herojskom držanju Savinom (brat Vite t Bude Pantovića) pričali su čak i oni iz policije pa i sam Dragićević koji ga je najviše mučio.

Članovi OK i drugovi koji su izbegli iz grada naročito su imali uticaj na sela: Buar, Tatinac, Sevojno, Gorjani, Staoari, Volujac, Ponikovica i Karan. Skoro u svim ovim selima formirane su partijske ćelije ili partijska uporišta. Partija je oreko naprednih železničara Čekića, Tomića i drugih na^železničkoj stanici Užice i Vrutci organizovala sabotažu — sipali su šećer u cisterne sa benzinom. Šećer je kupovan u nekim zemljoradničkim zadrugama i, preko poverljivih ljudi, doturan u Užice. Jednu količinu je nabavila u selu Tripkovi Rakila Katarev, učiteljica i član KPJ.

Još pre okupacije zemlje kod mene smo Miodrag **Avra**mović **i** ja preneli pisaću mašinu, matrice i šapirograf, što se do **tada** nalazilo na čuvanju kod učitelja Predraga Stankovića. Od mene je Vita Pantović ovaj materijal preneo svojoj kući, gde je izvesno vreme kucan i umnožavan materijal OK, a kasnije je prebačen **na** Tatinac kod **Zivka** Jovanovića, gde je u **to** vreme bio OK.

PRVE PARTIZANSKE JEDINICE OKO UZICA

Početkom jula (ne sećam se tačnog datuma) u Užice dolazi Milan Mijalković Čiča, instruktor PK Srbije, i nastanjuje

se u mojoj kući, odakle posle 7 dana odlazi na Tatinac. Zadatak mu je bio da pomogne i ubrza formiranje partizanskih **je**dinica. Tako su po Mijalkovićevim uputstvima 28. i 29. jula formirane 1. i 2. užička četa. Svi koji su odlazili na zborna mesta četa morali su naučiti da zvižde melodiju pesme **»Sirom** sveta, omladina nova«, što je bio znak raspoznavanja sa onima **koji** su vršili prihvat boraca. Zborna mesta četa bila su: za Prvu Tatinac, a za Drugu Buar-Spasovnjača. Jedan broj članova KP ostavljeni smo u gradu, pri čemu je podvučeno da ne smemo pasti neprijatelju živi u ruke.

Za materijalno obezbeđenje četa bio je do odlaska u odred najaktivniji Vojo Bojović, obućarski radnik, koji je od naših simpatizera uzimao snabdevačke karte, na čijem izdavanju je radio Mile Đurić, te na njih podizao brašno i dostavljao ga četama. Članovi KP koji su ostali u gradu prikupljali su od simpatizera NOP-a pomoć u novcu i hrani. Organizovano je slušanje i umnožavanje vesti, na čemu su najviše radili Mijo i Milan Gezović. Umnožene vesti su redovno davate na čitanje onim od kojih je prikupljan prilog. Komunisti koji su ostavljeni u gradu imali su zadatak još da o pokretima Nemaca i akcijama policije izveštavaju OK, s kojim je veza održavana preko kafedžije Miloša Markovića. Njemu su dolazili kuriri PK iz Beograda. Miloš ih je povezivao sa Milevom Đurđić, a ona ih dovodila meni, odakle su tek mogli da idu direktno u OK. Tako je merom predostrožnosti obezbeđeno da se mesto OK održi u konspiraciji. Iz Užica su u Beograd za vezu sa PK odlazili: Vojislav Jokić, opančarski radnik, (poginuo kao vodnik Užičke čete januara 1942. godine na Vardi), Milovan Popović, štamparski radnik, Sigismund Boris, student, poreklom Poljak, koji je na zadatku uhvaćen u Beogradu, mučen u Gestapou, vraćen u Užice i pošto nikog nije hteo da izda, streljanje u avgustu 1941. godine.

Posle formiranja 1. i 2. užičke čete aktivno se radilo na formiranju četa po svim srezovima užičkog okruga, uključujući tu i Ivanjicu. To je činjeno po odluci OK donesenoj na sastanku u Abaci u prisustvu Milana Mijalkovića. Tako su do 10. avgusta formirane sve čete izuzev Zlatiborska; 12. i 13. avgusta odlukom OK i štaba Užičkog partizanskog odreda rasformirana je 2. užička četa pa je 17 boraca upućeno na Zlatibor i od njih je 16. avgusta formirana 1. zlatiborska četa. 18. avgusta 1. užičku četu su, u rejonu Drežničke gradine, napali Nemci, žandarmi i Siptari (koji su dovedeni sa Kosmeta). Tada su poginuli: Milan Mijalković Čiča i Olga Đurović koji su došli da obiđu četu i Jože Baruh koji je po partijskom zadatku već bio

na terenu gde se kretala ova četa. Tada je poginuo i jedan šiptarski komandir, kažu da se zvao Prepuar, koga je ubio Milenko Burić Pandža, zbog čega smo Milenka sve do smrti zvali Prepuara. Inače, treba imati u vidu da je već u junu 1941. godine, sporazumom »Srpskog komesarijata« i Nemaca prema Sandžaku uspostavljena neka granična straža, naoružana »trometkama«. Čim su naše jedinice napale ovu graničnu stražu, jedan broj njih je stupio u partizanske jedinice, a ostali predali puške i otišli kućama. Zbog toga su sada Nemci polazeći u »pretres« pl. Tare, pozvali u pomoć žandarme i Siptare sa Kosmeta.

U to vreme u Užicu je organizovano pletenje čarapa, džempera i pranje rublja, u čemu se naročito isticala grupa žena i omladinki u Koštici. Oslobođenjem teritorije i aktivnošću četa i komunista na terenu širio se uticaj Komunističke partije.

»UZICKA REPUBLIKA«

Odmah po oslobođenju Užica 24. septembra, OK je sa Tatinca prešao u grad i smestio se u hotel »Palas«. Jedan broj članova KP povučen je iz četa u Užice jer se odmah pristupilo organizovanju proizvodnje. Neki članovi KP su otišli u fabrike, drugi su birani u organe narodne vlasti. U gradu je bio veliki broj izbeglica iz Bosne i izgnanika iz Slovenije, pa su za njih i za gradsku sirotinju organizovane javne kuhinje, a hrana deljena prema broju članova porodice, što je kontrolisao poneko od odbornika. Sirotinji su deljena besplatno i drva za ogrev.

Odmah se postavilo pitanje upravljanja u fabrikama pa je na zahtev radnika i članova KP, OK na jednom sastanku predložio radnicima da sami biraju rukovodstvo u fabrici. Fabrike su počele sa proizvodnjom u situaciji kada je jedan broj poslovođa i članova stare uprave preduzeća napustio posao, bilo kao protivnici NOP, bilo da radnici nisu imali poverenja u njih. Zdravko Čuča je čak primio odeljenje u Tekstilnom zavodu pod uslovom da se iz zavoda otpusti s posla jedan od »bivših«. U kolektivima, izuzev Tekstilnog zavoda, radnici su sami birali upravu od oko 4—5 članova, koja je bila u pravom smislu organ društvenog upravljanja. Proizvodnja je bila besprekorna, zalaganje odlično, ali je teškoću pričinjavalo što su pojedini radnici stalno zahtevali da iz preduzeća idu na front, smatrajući da su pravi partizani samo oni u partizanskim jedinicama. Na poslu je bilo dosta žena, naročito u fabrici oružja, Tekstilnom zavodu, radionicama za šivenje rublja i

ustanovama za negu ranjenika. Zene su često i same donosile svoje mašine i šile za partizane. U gradu su organizovane radionice za izradu odeće, obuće, pekare i drugo za potrebe fronta. I u ovima je uveden princip upravljanja kao i u preduzećima Veći broj radnika ovih radionica učestvovao je pre rata u štrajkovima, demonstracijama; mnogi od njih su hapšeni i proganjani od policije, ali je broj članova KPJ bio mali, na šta je OK ukazano od Kardelja i Ivana Milutinovića kao predstavnika CK KPJ koji su dolazili na sastanke OK Užica. Posle ovoga u članstvo KP primljeni su svi oni prema kojima se ranije sektašilo, naročito skojevci. Radnici-komunisti u radionicama bili su naoružani (oni su upravo i sačinjavali radnički bataljon koji je 29. XI 1941. godine izginuo na Kadinjači).

Za pravilnu orijentaciju u radu komunista u Užicu u vreme »Užičke Republike« veliku zaslugu imaju članovi PK Srbije, CK KPJ i Vrhovnog štaba, koji su nas na vreme upozoravali da ne počinimo greške. Na primer, počeli smo diskutovati o isticanju firme na zgradi gde je bio smešten OK jei smo se osećali kao da nikad nećemo napustiti Užice, a od toga odustali tek pošto nam je ukazano na pogrešnost takve odluke Za dva meseca trajanja »Republike« u Užicu je radio Vrhovni štab i CK KPJ, Pokrajinski komitet i Glavni štab za Srbiju, izabrani su Sreski, Okružni i Glavni narodnooslobodilački odbor Srbije, što je sve skupa imalo odraza na rad članova KP u Užicu. Proslava oktobarske revolucije bila je poseban događaj u životu »Republike«. Na mitingu o značaju oktobarske revolucije i naše borbe govorio je Zeljo Đurić, održana je vojna parada i izvedena kulturna priredba. Iako je padala kiša, čitav grad je bio na nogama; majke sa sitnom decom u naručju ostale su na ulicama sve dok se nije svečanost završila.

Letina je dozrevala i trebalo ju je ubirati. Okružni komitet je dao direktivu da se omladina Užica uputi u selo Dobrun za sabiranje letine porodica koje su pobegle od svojih kuća zbog italijanskog, ustaškog i četničkog terora. Omladina Srbije sakupljala je i čuvala letinu srpskih porodica koje su terorisale ustaše i muslimanskih koje su maltretirali četnici. Preko 150 omladinki i omladinaca, sa dva člana Okružnog komiteta (Duško Višić i Mileva Đurđić) krenuli su na radnu akciju, ispraćeni od građana, pred kojima je govorio Dobrivoje Vidić. Posle povratka sa radne akcije većina ovih omladinaca je primila oružje i otišla u partizane. Od 20. do 23. oktobra (u maloj sali Sokolskog doma) je održana Okružna partijska konferencija, na kojoj je Željo Đurić podneo izveštaj o radu i narednim zadacima. Među delegatima konferencije bilo je dosta i boraca sa

položaja, koje su delegirale partijske ćelije partizanskih jedinica. Za organizacionog sekretara OK Užica izabran je Jusuf Tulić (nama tada poznat kao Todor Sremac). U diskusiji na konferenciji učestvovali su i predstavnici CK i PK. U Okružni komitet je izabrano dosta novih članova, koji su dobili zaduženja po sektorima: SKOJ, omladina, vlast, sindikati, organizacija žena, selo itd. Novoizabrani OK imao je obimnu pomoć Pokrajinskog i Centralnog komiteta, naročito na pitanju prijema radnika u članstvo Partije. Na selima su organizovana prela, gde se radilo za potrebe vojske. Prela su često okupljala i preko tri stotine žena. U selu Staparima, gde je govorila Anđa Ranković, prelo se pretvorilo u političku manifestaciju. Slično je bilo i u Buaru, Mačkatu i samom Užicu.

Jedne subote (pazarni dan u Užicu) na seljake je izvršen apel da više donose hrane u grad. Namirnica je bilo u izobilju; sela su, uz pomoć komunista i odbornika, napravila raspored ko će kad i šta da donosi. Sve ove namirnice su dobijali podjednako partizani i četnici koji su se nalazili na lečenju u bolnici. Svi skupovi za izbor organa vlasti bili su masovno posećeni. U selu Kačeru prilikom izbora ljudi u odbor predložen je jedan seljak koji je često odlazio u Užice dok su bili Nemci u njemu. Seljaci su odmah reagovali i odbili da ga biraju: »On je često silazio u Užice pa s njim nisu čista posla« — što se kasnije pokazalo da su bili u pravu.

Svaki dan na slobodnoj teritoriji bio je ispunjen nekim događajem. Četnici su bili potencijalni neprijatelji NOP pa su događaji dana bile i sahrane žrtava koje su četnici klali ili ubijali. Tako smo 2. oktobra sahranili: Milana Mijalkovića Čiču, Jožu Baruha, Olgu Đurović, Rada Stevanovića, Ljubišu Vesnića, sekretara OK SKOJ-a i dr. (noginule 18. avgusta na Drežničkoj gradini u borbi protiv Nemaca, žandarma i Siptara), a već 10. novembra sahranili žrtve (Jelenu Gmizović, učiteljicu, Prvoslava Gmizovića, pravnika i druge) koje su u smrt oterali koljaši Filipa Ajdačića kod Kosjerića. Na sahranu je išao čitav grad, a pogrebna povorka osuđivala četnički zločin. Masovni protesti građana protiv zlikovačkih postupaka četnika bila je najbolja politička manifestacija. Izlazak »Vesti« i »Borbe« koji su štampani u oslobođenom Užicu rasturani su skoro u svim selima gde su postojali poverenici za rasturanje štampe. Bilo je ljudi koji su dolazili iz sela u grad samo da bi uzeli štampu, naročito oni iz obližnjih sela, kao što je Kosa Jovanović sa Tatinca. I mi kad smo kao politički radnici odlazili na selo nosili smo štampu i delili je ljudima koji nisu hteli da budu van događaja.

U Užicu je formirana i četa Slovenaca, od izgnanika koji su bili u Užicu i okolnim selima. Ova četa se istakla u borbama za odbranu Užica od napada četnika 1. novembra 1941. godine i brojila oko 30 ljudi. Među Slovencima bila je i drugarica Zdenka Majcen, student medicine iz Ptuja, koja je radila u užičkoj bolnici. Povukla se s nama iz Užica i otišla u Račansku četu. Bila je raspoložena da ide s jedinicom, pa je radije nosila pušku nego sanitetski materijal.

U NOVIM USLOVIMA

29. novembra, prilikom povlačenja Vrhovnog štaba, CK i PK iz Užica, povukli smo se i mi, članovi Partije, koji nismo bili u jedinicama. Dobar broj članova KP je poginuo na Kadinjači u sastavu Radničkog bataljona. Članovi Partije koji su se posle našeg povlačenja iz Užica zatekli na terenu nisu imali veze ni međusobno ni sa nekim partijskim rukovodstvom. Teror okupatora i četnika je bio težak, hapšenja na sve strane. Neki članovi OK su izginuli prilikom povlačenja *iz* Užica, kao Zeljo Đurić, sekretar OK i Duško Višić, Jusuf Tulić, organizacioni sekretar OK, došao je do Višegrada i tu nestao. Put nas je iz Užica vodio u Sandžak, gde smo 30. novembra stigli u selo Radoinju, a 1. decembra je doneta odluka da se grupa komunista vrati na teren Užica sa kojim u Sandžaku nismo imali nikakvu vezu.

Grupa koju je predvodio Mirko Tomić, član Pokrajinskog komiteta Srbije, krenula je iz Radoinje 1. decembra uveče. Grupu su sačinjavali: Vukola i Cveta Dabić, Ratko i Gvozda Drčelić, Mileva Đurđić-Topalović, Nada Vuković i ja — za užički kraj; Vlado Zečević, Čiča Grulović, Englez Hadson sa radio-stanicom i još neki drugovi, čijih se imena ne sećam, za valjevski kraj. Praćeni krupnim pahuljicama snega, išli smo preko sela Rutoše, ali ubrzo smo skrenuli prema Crnom vrhu, gde je bio najbliži put do našeg cilja, a teren još nije bio posednut od Nemaca. U zoru smo stigli iznad reke Uvea, gde smo napadnuti od četnika iz Pribojske Banje kojima je komandovao Diko Pešić. Tu nam se izgubio Grulović, a Englez Hadson sa radio-stanicom je prešao na stranu četnika. Dika Pešić je kasnije pričao da su četnici razlupali radio-stanicu misleći da se u njoj nalaze pare. Nismo imali drugih gubitaka, a po razbijanju četnika nastavili smo put ka Uvcu. I dalje su četnici s okolnih brda pripucavali na nas. Tek kasno uveče došli smo u selo Jablanicu i odseli u kući Milomira Didanovića, poštena čoveka, gde smo se odmorili i okrepili posle napornog

puta. Od Didanovića smo doznali da su Nemci u Jablanici i da su odrobijeni Nemci koje je od Užica sprovodio Srbo Stojić Ognjanović. Da ne bismo naišli na Nemce, Didanović nas je odveo kod svog prijatelja Grbica gde je izvršena pregrupacija naše grupe — ostavljene su sve drugarice (izuzev Nade Vuković koja je pošla za rukovodioca OK SKOJ-a) i nekoliko drugova. Izjutra 3. decembra (bez Cvete Dabić, Mileve Đurđić i Grozde Drčelić), naša grupa je krenula put Semegnjeva. Stigavši u selo Brezovo, grupa se ustavila da predani jer se nije moglo dalje. Uveče nastavljamo put preko Semegnjeva, svraćamo kući Neda Piščevića, od njega dobijamo potrebno obaveštenje i produžujemo na Okruglicu kod Vitomira Kojadinovića. Bio je 4. decembar. Tražili smo od Kojadinovića da nam proda jednog brava, ali nam Vitomirov brat nije dao zbog posta. A kada nam je to Vitomir odobrio i brava zaklali, Vitomirov brat se počeo iščuđavati: »Gospode bože, šta ću sve doživeti! Pop pa mrsi na Vavedenje!« — gledajući u Vladu Zečevića. Na Okruglici su nas seljaci obavestili o pogibiji Šumadinaca i Kosmajca kod škole u Šljivovici. Uveče nas Vitomir vodi preko sela Kremne, pored same železničke stanice gde su Nemci i četnici; dovodi nas u zaselak Mirkoviće i angažuje svog poznanika za vodiča na Taru gde smo našli tri partizanske čete Račana.

Nismo stigli ni da se odmorimo kad nam javljaju da od Kremne dolaze Nemci. Pakujemo se i odlazimo preko Rače u selo Višesavu kod Bajine Bašte, gde se naša grupa razdvaja: Mirko Tomić, Vlado Zečević i još nekoliko drugova odlaze preko Mravinjaca ka Valjevu, uzevši za obezbeđenje jednu desetinu iz Račanske čete, a mi odlazimo u pravcu Užica. Račanima dajemo zadatak da ostanu tu dok im ne pošaljemo obaveštenje za dalji postupak. U zaseoku Čamići (selo Zaglavak) 9. decembra nalazimo četu Užičana koja je posle povlačenja od Valjeva ostala na terenu Užica i tu izvodila akcije. Brojala je preko četrdeset boraca, a komandu čete su sačinjavali: Miodrag Milovanović Lune, Aleksa Dejović i Duško Đurđić. Tu smo našli još: Radisava Vesnića, Dušana Celikovića i Rada Tošića. U četu je stigla i Mileva Đurđić-Topalović, koju smo ostavili u selu Jablanici, zatim Đoko Drobnjaković i još neki drugovi i drugarice čijih se imena ne sećam. Odmah smo uputili kurira sa pismom Račanima da i oni dođu kod Užičana pa da zajednički nastave akciju. Kad je kurir stigao, Račani su se već bili razišli svojim kućama, čime je i naš plan poremećen. U Čamićima smo održali sastanak i odlučili: da četa pređe u Stapare, da Vukola Dabić i Mijo Gezović odu u sela Buar, Tatinac, Sevojno i Gorjane, da se povežu sa članovima KP i dadu

im instrukcije za dalji rad, a da Aleksa Dejović i ja isti zadatak obavimo u selima Stapare, Tripkovo, Ljubanje i Potpeć. Obe grupe su zajedno krenule 12. decembra posle podne i **rastali smo** se kod Čelikovića kuća u selu Buar. Uveče smo **Aleksa** Dejović i ja, oko 18 časova, stigli u Stapare i javili se Vasi **Co**siću, kafedžiji, inače četničkom saradniku. Prestavili smo se **kao** prodavci duvana i cigar-papira, te jedan stari odmah navali **da** kupi samo papir a ne i duvan, što nam nije bilo pravo jer **smo** se bojali da ne ostanemo bez papira.

13. decembra u Stapare je stigla i četa iz Čamića i smestila se u kuće Perišića. Sazvali smo sastanak članova KP iz čete i sela, na kome se pored ostalog odlučivalo i o napadu na Nemce i žandarme u selu Bioska, kojih prema raspoloživim podacima nije bilo mnogo. Uputili smo Duška Čelikovića (inače rodom iz Bioske) s još jednim drugom da izvidi teren. Domaćin Milenko Perišić bio je saradnik okupatora, iskrao se od nas i preko železničke stanice obavestio Nemce u Staparima. Nemci su odmah došli vozom i, dok smo bili na partijskom sastanku, napali nas. Tom prilikom nam je poginulo 5 drugova i drugarica: Miloje Drinčić, učitelj iz Užica, Marica Kokorić, tekstilna radnica, Paja Sević (kao i Marica borac Kosmajskog odreda) i još dva druga čijih se imena ne sećam. Ranjena je Mileva Đurđić, pa, pošto se niie mogla kretati, ostavili smo je kod Borisava Jokića na lečenje. Zarobljena je Nada Vuković[2] koja je vraćena da radi po SKOJ-u. Pre nego što su nas napali Nemci došao je Mijo Gezović i javio da je, 13. decembra oko 11 časova pre podne ubijen Vukola Dabić u selu Buaru. Tada je u Buaru predsednik opštine bio Mile Radičević koji je zajedno sa ljotićevcima učestvovao u napadu na Vukolu jer je saznao za njegov dolazak.

Sutradan, 14. decembra, preostalo ljudstvo čete krenulo je na desnu obalu Đetinje u pravcu sela Kruščice, jer smo dobili obaveštenja da se tamo nalazi Milinko Kušić sa nekim jedinicama. Pre našeg polaska ka Kačeru svratimo kod Sekule Gredeljevića, člana KPJ, da bi nas najsigurnijim pravcem preveo preko pruge. Nađosmo ga sa zavijenom glavom, poče da kuka kako ga mnogo boli te posla mlađeg brata da nas on prevede preko reke. Nikada mi nije bilo jasno da li je Sekula stvarno bio bolestan, ali nismo imali ni vremena ni razloga da odbijamo uslugu njegova mlađe? brata. Putovali smo celu noć jer je sneg bio toliko napadao da smo se jedva probijali. Ona-

[2] Cveta Dabić je 22. decembra po zadatku sišla u Užice i odmah pala u ruke neprijatelju; oterana je na Banjicu gde je jula 1942. streljana.

ko iznureni i neispavani dođemo u selo Ljubanje i ustavimo se kod kuće Đurića. Kad nas vide njegova žena, inače sestra Draga Aleksića abadžije iz Užica, viknu: »Bežite, sada *će* ovde' krv da legne — imam sina dobrovoljca!«. Mi joj bez uzrujavanja odgovorismo da umesto krvi bolje neka legne jedan dobar kačamak s mlekom. Nisu imali gde, već počeše brzo da pripremaju kačamak samo da što pre odemo. Pojedosmo kačamak, uputismo patrolu, smenismo stražu i ostadosmo u toploj sobi da se odmorimo, a kroz prozor gledamo kako sneg zatrpava naš trag.

Posle kraćeg odmora nastavismo put ka selu Kruščica. U Ljubanju nam se pridružio i Milisav Čitić, učiteljac, sin Gvozdenije »Đuzde«, fabričke radnice, koja je zbog odlaska sina u partizane oterana u logor na Banjicu gde je herojski poginula.[3] Četa je posle pet dana pokreta izbila na Krvavačku kosu (iznad sela Krvavac), odakle smo uputili Aleksu Dejovića i Radisava Vesnića u Sevojno i Gorjane da dovedu u četu neke borce koji su, kako smo obavešteni, pričali da su izgubili vezu. Dok smo ih čekali, uputio sam se na čelu jedne patrole u selo Krvavac da tražimo hrane. Baš je bio dan uoči sv. Nikole (18. decembar). Patrola je svratila u kuću Subotića, koji su slavili Nikoljdan i lepo nas primili. Ali Branislav Babić (koji je kasnije bio četnički komandant sela i predao 2 partizanke Nemcima te ih ovi streljali), nije bio rasoložen prema nama; onako polupijan počeo nas je grditi, zbog čega odlučismo da ga povedemo na kosu, ali ostali seljaci stanu moliti da ga ostavimo jer je pijan. Povinovali smo se zahtevu naroda i ostavili ga,[4]

OPET DO SANDŽAKA I NAZAD

Aleksa Dejović i Radisav Vesnić dugo se nisu vraćali iz Sevojna pa smo zbog toga uputili drugu patrolu od 5 drugova na čelu sa Ratkom Drčelićem, koja je krenula padom mraka, 18. decembra, ali se ubrzo sukobila sa ljotićevcima koje je predvodio Momir Simić. Kada smo sa četom pohitali u pomoć patroli, ljotićevci su pobegli, ali našu patrolu više nismo vi-:

[3] Kada je povedena na streljanje, doviknula je ostalima: »Drugarice, ako se ikada vratite kućama, recite mome Milisavu da nam je borba bila ista i da sam u toj borbi pala«.

[4] Branislav Babić je kao narodni neprijatelj osuđen posle rata na 10 godina zatvora; od toga je izdržao 8 godina, ali je ubrzo po dolasku iz zatvora umro kod svoje kuće.

deli.[5] Kasno u noć vratili su se Dejović i Vesnić ne našavši nikog u Sevojnu. Mi smo sišli sa Krvavske kose i smestili se u kuću Anđelka Subotića (skoro slepa starca) koji nas je primio kao svoju decu. Po dolasku Alekse i Radisava četa je preko Nikojevića došla u selo Ravni. Usput smo uhvatili dva Nedićeva žandarma koji su pošli da se jave u službu. Savetovali smo ih da ne služe okupatora i da stupe u naše redove, čemu su se oni drsko suprotstavili, naročito Radibratović zbog čega je streljan, a Dunjić, koga smo prethodno kao i Radibratovića razoružali, uspeo je da pobegne. U selu Ravni svratimo do kuće Arsovića koji nas obavesti da naše vojske nema u Kruščici, već da je pre nekoliko dana otišla u Sandžak. Rekao nam je još da se u selu nalazi Ljubiša Tomić, berberski radnik, član KPJ, koji je bio politički komesar Zlatiborske čete, ali je prilikom povlačenja naših snaga za Sandžak sa jednim brojem partizana dezertirao. Arsović nam je čak obećao da će naći Ljubišu i da će obojica poći s nama. Naša znatno smanjena četa čekala je nekoliko časova Tomića i Arsovića pa pošto nisu došli, mi smo iz Nikojevića krenuli za Sandžak, smestivši prethodno u ovom selu obolelu drugaricu Đokić. Pred polazak svratimo kući Milorada Mitrovića da nas odvede u Gostilje, pri čemu je on počeo da zapomaže kako je bolestan, pa umesto njega sa nama je krenuo njegov mlađi brat. Iz škole gde smo se smestili u Gostilju napustila su nas još dva druga. Tako smanjeni smo 21. decembra stigli na Borovu glavu gde je već bila uspostavljena Nedićeva straža. U toj straži su bili i neki naši drugovi. Jedan od njih je rasturao »Borbu« po selu dok smo držali Užice. Nedićevci nisu ni pokušali da nam daju otpor, a četvorica bivših partizana pošli su da nas prevedu preko Uvea. Istina, ostavili smo im puške, ali smo im oduzeli municiju da bi bio »čist račun duga ljubav« — kako tada reče jedan drug. Tako je naša kolona krenula ka Seništu. Usput smo imali dosta nezgoda. Prvo, kad nas spazi jedna devojka, potrči da obavesti četnike, ali je jedan od naših vodiča upozori da su »ovo naši«, pa i devojka odustade od prvobitne namere. Zatim nas presretne neki čiča Marjanović pa kako smo na čelu kolone imali druga u žandarmerijskoj uniformi i sa kokardom, čiča nas ljubazno pozdravi i »kao svojim« priđe i ispriča da su prošle noći kod njegove kuće noćila dva četnička kurira »koje je uputio kaluđer Zdravko gospodinu Andri Jevremoviću za municiju, pošto nemaju ni metka«. Da bi nas, verovatno, okuražio, čiča Marjanović reče da nigde nema partizana i zažali što mu je

[5] Svi su kasnije pohvatani, Đoko Drobnjaković oteran u **Norvešku** odakle Se nije ni vratio, Ratko Drčelić streljan na Banjici, a o sudbini ostale trojice ništa ne znam.

kuća daleko da nam da jednog šiljega. Obećasmo da ćemo svratiti kad izvršimo zadatak i tako se prijateljski rastadosmo, i ne pretpostavljajući pre toga da ćemo doći do tako dragocenih podataka. Ovaj isti seljak nas obavesti između ostalog da Vuk Kalajt i kaluđer Zdravko imaju sastanak na Kliku kod Ljubojevića vodenice na Uvcu. Naši vodiči nam takođe kazaše da je pre nekoliko dana ovuda prošao Duško Đurđić s jednom desetinom, što nas je posebno obradovalo jer o njihovom razdvajanju u borbi na Staparima nismo ništa znali.

U blizini Uvea isturili smo jednu patrolu od dvojice nedićevskih vodiča i jednog borca naše čete. Odmah nas je primetio četnički stražar i pozvao da stanemo. Na pitanje ko ide odgovorili smo da idu četnici, a na poziv da jedan priđe a ostali stranu, prišao je jedan naš vodič, ali dok je on prilazio, glavnina naše čete već je bila preko Uvea, što je iznenadilo četnika i on je počeo da puca alarmirajući ostale četnike koji su se na našu vatru razbežali. Naši vodiči su se vratili na Borovu glavu a mi posle razbijanja četnika krećemo ka Radoinji. Pala je noć a sneg zatrpao staze, pa smo morali naći drugog vodiča. Čuvši puškaranje na Kliku, narod je istrčao iz kuća da vidi šta se događa, pa tako i nađemo jednog starijeg čoveka pred kućom. Zahtevali smo da nas najbližim putem vodi za Radoinju. Kad smo naišli pored kuće četničkih koljaša braće Njemčevića, stari je zaobiđe i bez teškoća dovede do jedne male kućice na polju atara sela Rutoši i Radoinja, gde zatekosmo samo baku i starca. Kućica je bila toliko mala da nas nije moglo ni pola stati. Stražare smo smenjivali svakih pola sata, toliko je bilo hladno. Baka je triput kuvala kačamak u malom bakraču, jer kao siromašni ljudi nisu imali veći.

Utolivši glad promenili smo vodiča, oprostili se sa »našom« bakom i, praćeni pomamnom mećavom, krenemo sa novim vodičem koji nam objasni da je naš raniji vodič otac jednog četničkog koljaša i da će mu sigurno zapaliti kuću. Tek tada nam bi jasno zašto je onako dugo davao uputstva ženi šta da radi »ako se ne vrati«. Vratili smo jednu patrolu da opomene ranijeg vodiča na posledice ako njegov sin ma šta naškodi ljudima koji su nam pružili usluge i gostoprimstvo. Tako smo se 22. decembra 1941. godine ponovo našli u Radoinji na slobodnoj teritoriji, gde sam odmah po dolasku podneo izveštaj Cani Babović o nemačkim, četničkim, Ijotićevskim i nedićevskim zverstvima po Srbiji. Posle svestrane analize situacije, PK Srbije je odlučio da se ponovo pokuša sa prodorom do Užica, ali sada sa većim snagama, pa je i naš odmor trajao samo četiri dana.

26. decembra u Srbiju — na teren Užica — polazi bataljon čiji je štab bio u sastavu: komandant Sreten Gudurić, pekarski radnik; zamenik komandanta Miodrag Milovanović Lune; politički komesar Dobrilo Petrovič, student i zamenik polit, komesara Aleksa Dejović. Uvac je bio zaleđen, pa, kako nije bilo mosta, prešli smo preko leda. Led je naprskao, nekoliko drugova je okvasilo noge i promrzlo, te smo ih morali vratiti u Radoinju, jer se nisu mogli kretati s nama. Prešli smo selo Seništa i došli u Draglicu, gde su bili četnici smešteni, u kafani Radiše Selaka. Četnički stražar je počeo pucati u nas, a kad smo pokušali da odgovorimo vatrom, promrzle ruke su s mukom izvlačile zatvarač puške. Bila je to nezapamćena studen. Na našu vatru četnici su pobegli iz kafane, ne stigavši da sa stolova ponesu ni karte i novac kojima su se kockali. Neki su čak ostavili i opanke, gazeći bosi po snegu. U Selakovoj kafani smo ostali do svanuća, masirajući promrzle noge ljutom rakijom koju su ostavili četnici prilikom bekstva.

Izjutra 27. decembra podelili smo bataljon u dve grupe, svaka po dve čete. Dve čete, Užička i Račanska, krenule su preko Borove glave iz sela Semegljeva u pravcu Bajine Bašte. Komandir Užičke bio je Aco Vučković, a njegov zamenik Vojko Petrovič, obućarski radnik iz Užica; komandir Račanske, u stvari grupe od 20 ljudi, bio je Spašen Jovanović, student prava iz Bajine Bašte. Desnu kolonu činile su takođe dve čete sa štabom bataljona i u toj sam koloni bio i ja. Posle nekoliko sati od pokreta uputili smo za Užičkom i Račanskom četom kurira sa naređenjem da se vrate u sastav bataljona. Kurir je stigao do sela Semegljeva odakle je i bio rodom, pa kada je došao svojoj kući, nije htio da ide dalje. Čete su nastavile put ne primivši naređenje štaba bataljona. Užička četa se kod sela Šljivovice sukobila sa četnicima i Nemcima, gde je između ostalih zarobljen i komandir Aca Vučković, odveden u Užice i streljan, a komandu čete preuzeo Vojko Petrovič. Četa je pod borbom iz Šljivovice nastavila put te stigla do Mravinjaca gde se 16. januara 1942. godine sukobila sa nadmoćnijim četnicima i u neravnopravnoj borbi većinom izginula sa svojim hrabrim komandirom. Ostatak ljudstva ove čete je zarobljen, predat Nemcima i oteran u logor. Račanska grupa je doživela goru sudbinu: Spasan Jovanović je po dolasku na teren Bajine Bašte raspustio grupu. Većinu boraca četnici su pohvatali i predali Nemcima, od kojih je mali broj preživeo ratne strahote. Spasan se sklonio kod svog ujaka Ljubomira Mićanovića, i zahvaljujući upornosti da ne padne u ruke neprijatelja, preživeo rat.

Štab bataljona sa jednom Užičkom i jednom Zlatiborskom četom krenuo je preko planine Murtenice i stigao u selo Lju-

biš. Ovde smo uputili patrole da uhvate trgovca zvanog »Čifutin« i nekog Smiljanića iz Ljubiša, za koje su seljaci tvrdili da su uhvatili ranjenog poručnika Slobodana Sekulića, predali ga Nemcima, te ga ovi streljali u logoru na Banjici. Patrole su se vratile bez izdajnika jer su uspeli da pobegnu. U Ljubišu smo se odmorili 28. decembra razgovarajući sa seljacima. Bio sam sa četom Boška Vidakovića smešten u kući Miloša Pećinara, kafedžije i predsednika opštine Ljubiš. Dugo smo razgovarali sa Pećinarom savetujući mu da se bar pasivizira ako ne misli da bude naš saradnik. On je izgleda poslušao naš savet, jer su ga kasnije Nemci odveli i streljali.

U selu Ljubiš naša kolona je po dubokom snegu krenula preko sela Gostilja, ka selu Rožanstvu, gde se sukobila sa četnicima kafedžije Jose Šaptovića, popa Ratka Radibratovića i kafedžije Manojla Bralovića iz Katušnice. Pred nadmoćnijim četnicima, a u uslovima kada su i Nemci mogli brzo stići iz Užica, odlučili smo da krenemo ka selu Visoka i povežemo se sa 1. bataljonom. U selu **Zeljine** smo se sukobili sa četnicima. Žrtava nismo imali, ali se nismo ni mogli zadržati na tom terenu i 5. januara 1942. godine stigli smo u Visoku. Ovde smo se sastali sa 2. bataljonom Užičkog PO čiji su borci uhvatili nekog nedićevca Sarića i od njega doznali o snagama neprijatelja. Takođe je uhvaćen i četnik Radoje Šaptović iz Visoke koji je bio u odredu »vojvode« Boža Ćosovića. Između 5. i 6. januara noćili smo u školi sela Visoka gde su nas izjutra napali četnici i Nemci. Mada smo četnicima naneli mnogo žrtava, mi smo imali 6 mrtvih i nešto ranjenih. Meni su bile promrzle noge prilikom prelaska Uvea, pa sam za vreme borbe oko sela Visoka ostavljen da čuvam dvojicu zarobljenika. Sa njima sam otišao u kuću oca četnika Šaptovića i odatle posmatrao ishod borbe. Pošto su naše jedinice odstupile iz Visoke u pravcu sela Bjeluše, morao sam uputiti četnika Šaptovića u sela Bela Reka i Jasenovo da vidi imali neprijateljske vojske u tom pravcu što je on i učinio. Kada se vratio i izvestio me da nema nikog, ostavio sam ga kod roditelja i savetovao da ne ide više u četnike, a sa Sarićem sam krenuo iz sela Visoka. Naredio sam mu da ništa ne govori seljacima kuda prođemo, kako me ne bi odao da sam sam. Kasno uveče 6. januara dolazimo u Belu Reku i ulazimo u kuću Dželebdžića. Pošto je to bilo uoči Božića, domaćini su nas lepo primili **i** ugostili. Dva brata Dželebdžići su na smenu dežurali celu noć, a sutradan preko sela Jasenovo nastavljam put ka Kokinom Brodu. Pošto je moj zarobljenik Sarić bio bez oružja, svraćam u kuću Save Popovića, predratnog komuniste, i on mi daje pušku kojom »naoružavam« nedićevca Sarića. Na prolazu kroz selo Jasenovo

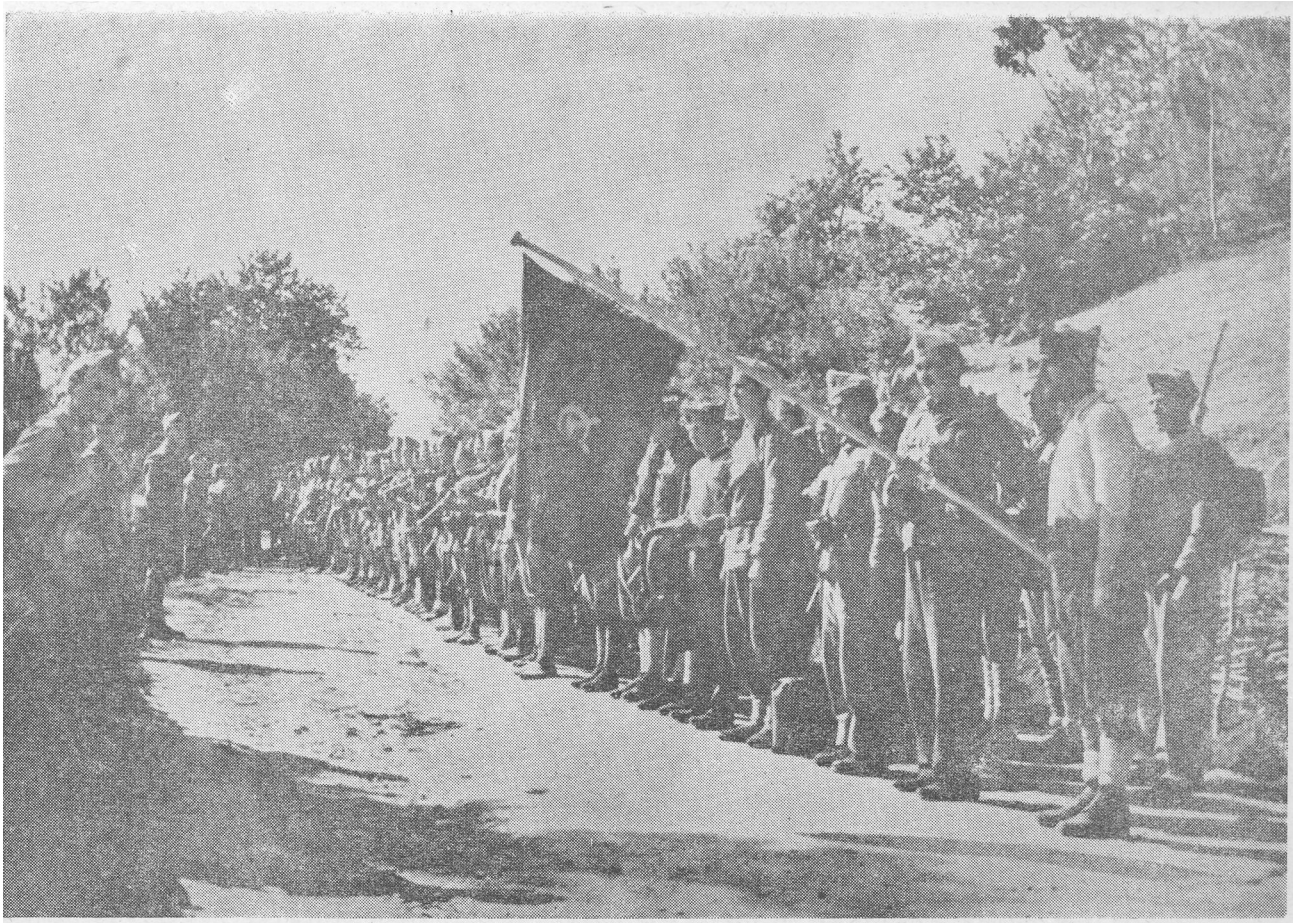
odmorio sam se kod Krste Vitorovića koji me je počastio »kao na Božić«, a zatim sa Saricem nastavljam put ka Kokinom Brodu. Tek ako sam odmakao 2—3 kilometara od Krstine kuće kad nam u susret idu tri naoružana čoveka. Sarić leže nasred puta pa ni da makne. Pucati nisam smeo jer ne znam ko su oni naoružani ljudi, a dalje ga sprovoditi nisam mogao. Uzeh mu pušku kojom sam ga bio naoružao i krenuh dalje. Pošto sam malo poodmakao, sretnem jednog seljaka, krupnu ljudeskaru koji me pita: »Što ideš sam, a nosiš dvije puške?!« Odgovorih mu da sam u prethodnici bataljona, a drug mi ostade da vrši nuždu, pa ja nosim i njegovu pušku. Osetih da me sumnjičavo gleda zato mu oštro naredih: »Vodi nas na Kokin Brod, ali se ne okreći jer ću te ubiti«. Pred njim naipunih revolver i na odstojanju od oko 10 metara krenusmo u pravcu Kokinog Broda. Usput mi priča da je za partizane, ali mu ja nisam verovao. Da bih ga zbunio, nekoliko puta sam se okrenuo i vikao: »'ajde... požuri« — kao da pozivam »druga koji je izostao«. Kada stigosmo na jednu kosu iznad reke Uvea, sretnem Čačanski bataljon. Mom vodiču izgleda da još uvek nije bio jasan moj trik, zato mu dadoh 50 dinara da kupi duvana; zamolih ga da se vrati istim putem i kaže bataljonu da ću ga čekati na onom brdu. Znao sam da se neće vratiti istim putem zato sam mu i kazao tako. On će žuriti kući da provede Božić sa ukućanima, skrenuće drugim putem pa neće ni znati da sam ga prevario. Kada je moj vodič odmakao, sišao sam na Kokin Brod gde je bilo dosta naših boraca, među njima i dr Miša Pantić. (Poginuo u selu Divcima 7. februara 1942. godine, kada smo prelazili zaleđeni Lim). Pošto su mi noge bile promrzle, otišao sam sa dr Pantićem u Novu Varoš i odmah upućen u bolnicu na lečenje. U bolnici sam našao ranjene Aleksu Dejovića i Luna Milovanovića.

Tako se završio i ovaj pokušaj upućivanja partijskih radnika na teren Užica.

Vitomir CVOROVIC **ČVORO**

PRILOG

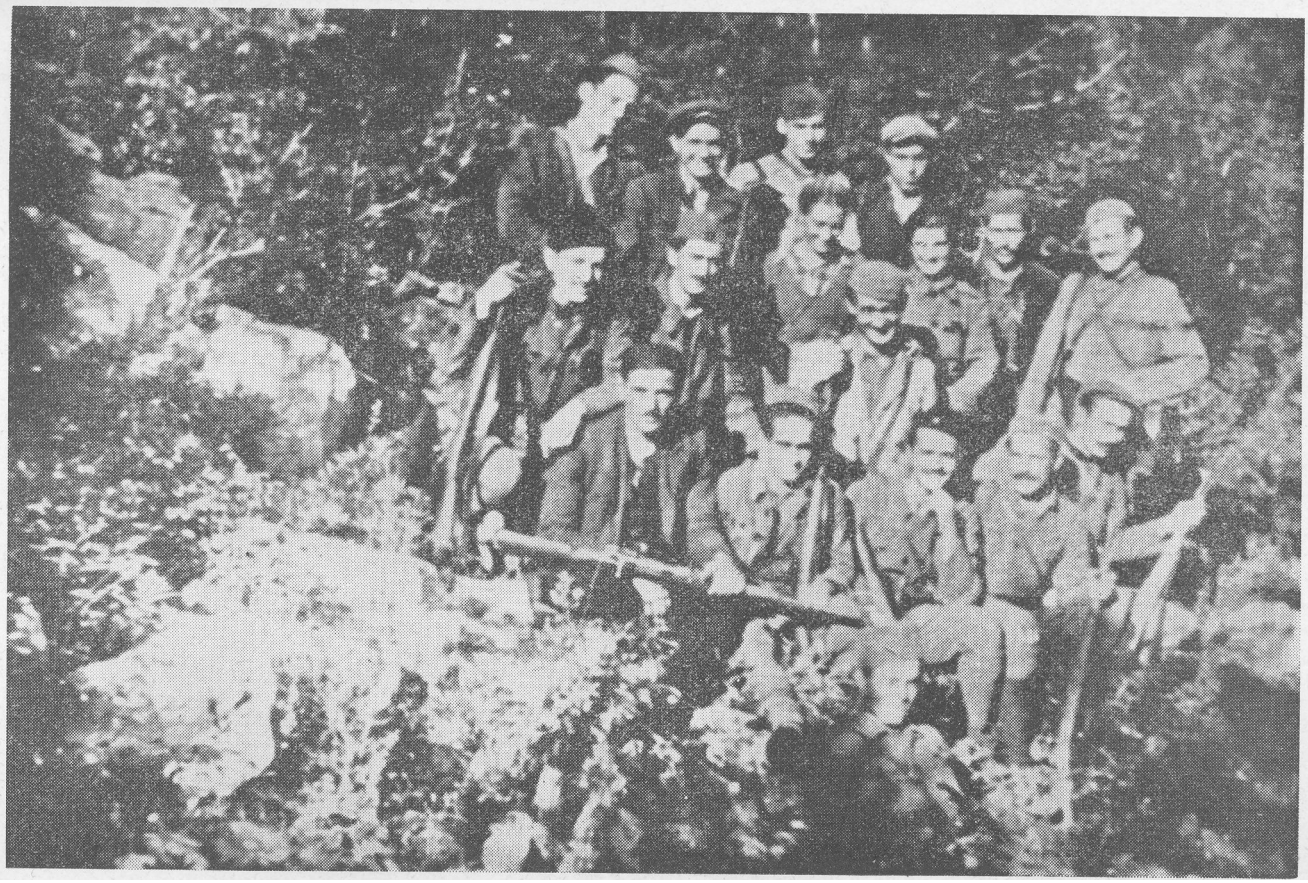
DOKUMENTARNE FOTOGRAFIJE

Formiranje Prvog hrvatskog proleterskog bataljona

Grupa boraca Bilećkog bataljona 1941.

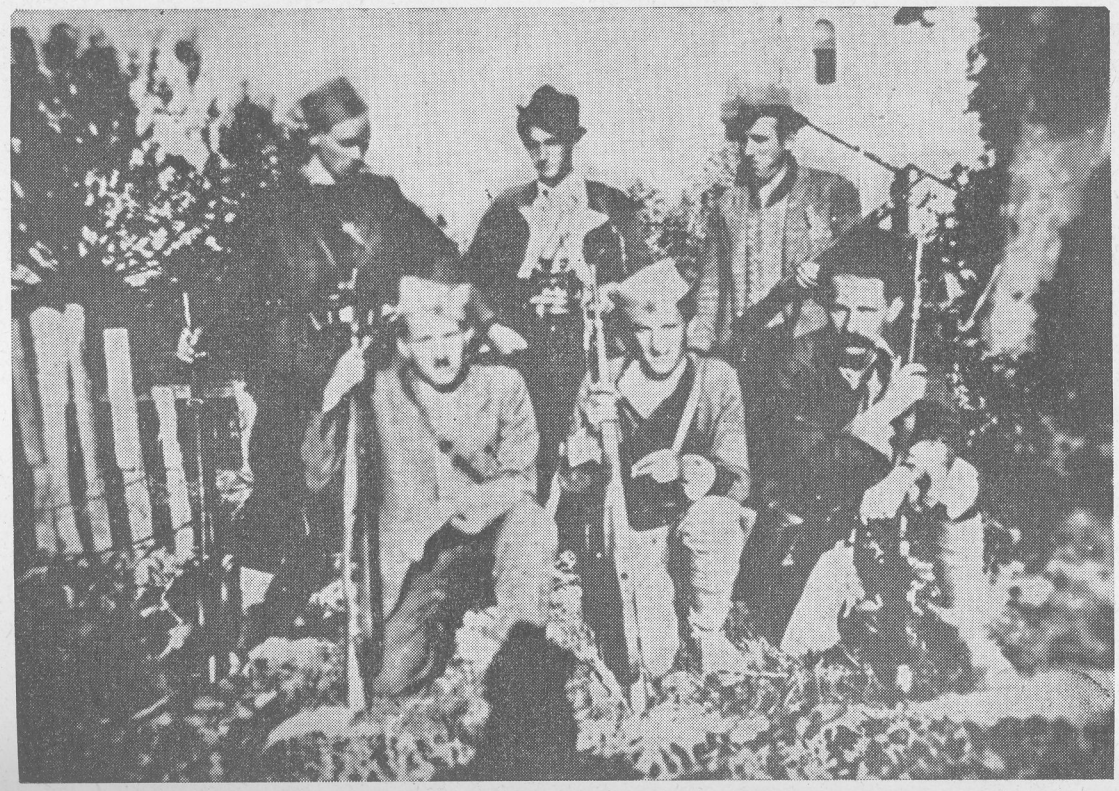
Članovi Mesnog komiteta KPJ za Cetinje sa Ceklinskim partizanima krajem 1941. gocline

Grupa boraca Belokranjskog bataljona

Štab grupe partizanskih odreda u z. Srbiji na Maljenu, februara 1942. god.

Grupa partizana iz istočne Bosne

Diverzija na pruzi Beograd — Niš, 1941. godine

Četa iz odreda »Dame Grujev«

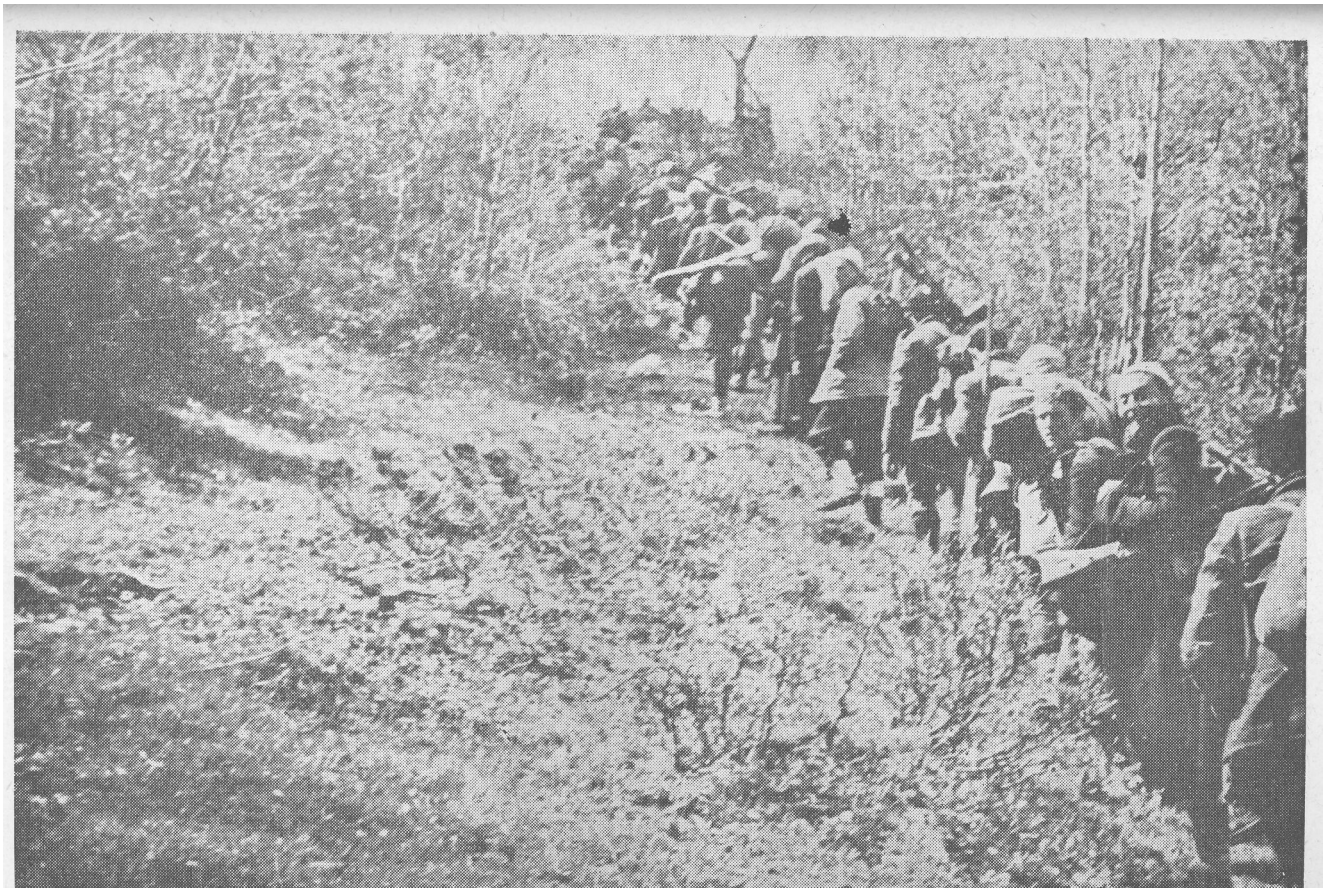

Devojke — borci 2. bataljona IV crnogorske proleterske brigade

L

Primorska četa u Vodicama kod Šibenika

Sarplaninski partizanski odred na maršu

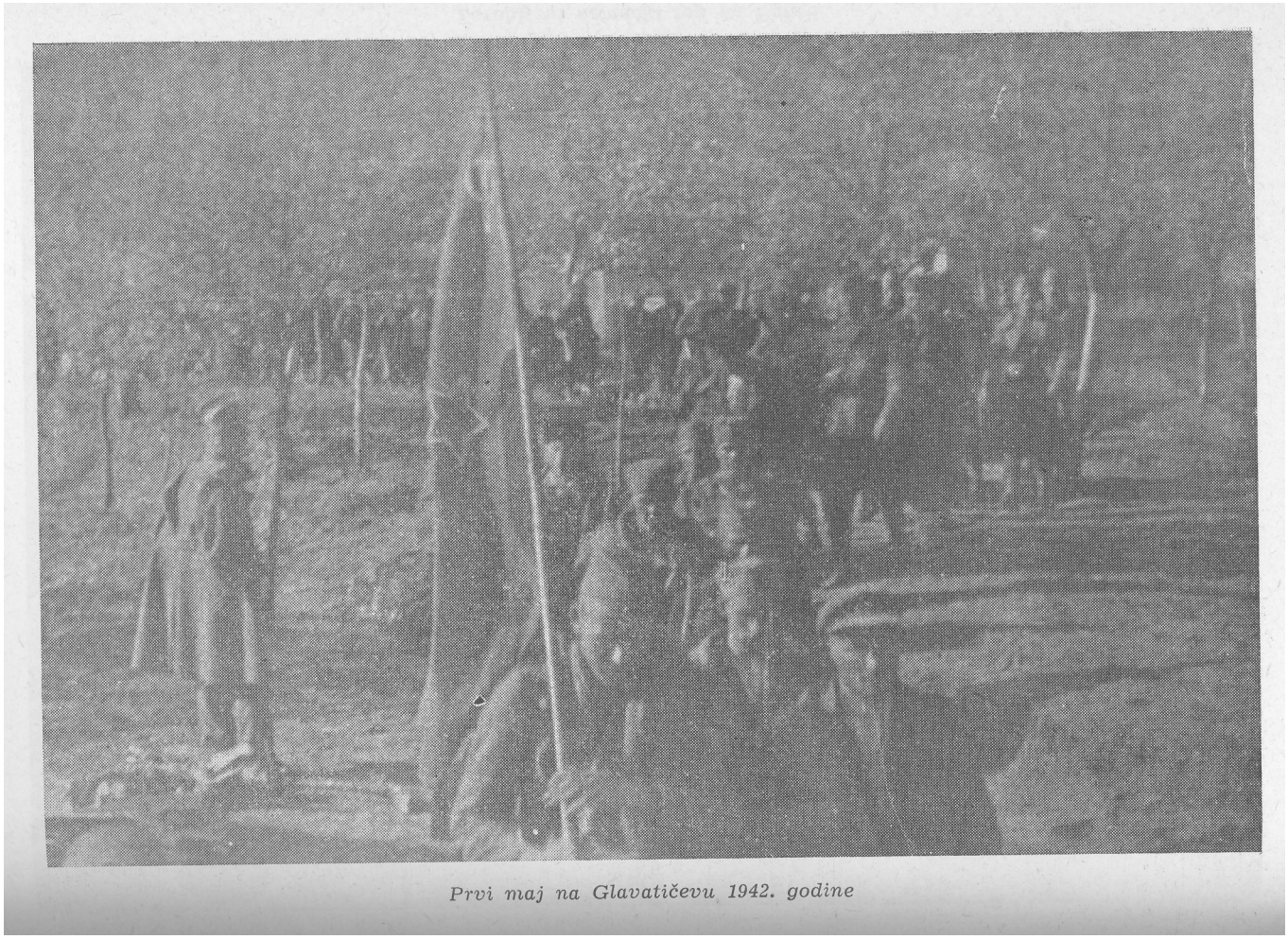
L

Borci Jastrebačkog partizanskog odreda

Zarobljeni nemački top na Baniji

Prvi maj na Glavatičevu 1942. godine

Veleški partizanski odred »Dmitar Vlahov«

Grupa boraca iz Bosutskog PO u Sremskoj Rači

Borci 3. čete 1. bataljona I proleterske brigade

Prvi kalnički partizanski odred

PREGLED LIKOVNIH PRILOGA

Ismet Mujezinović: USTANAK
Drago Vidmar: POPALJENO SELO
Cata Dujšin: ZATVOR
Mihajlo Berenđija: RANJENI DRUG
Vlado Jordan: VATRE
Ivan Knežević Joko: KRVAVA KOŠULJA
Branko Kovačević: RUSENE SU KOMUNIKACIJE
Nada Novaković: ZBOR NA KOZARI
France Slana: IZ AKCIJE
Ive Šubić: BORBA
Slavko Pengov: NARODNOOSLOBODILAČKA BORBA (detalj freske>
Boža Ilić: VJAZMA
Frano Simunović: MAJKE
Đurđe Teodorović: U SVITANJE — VARIJACIJA
Branko Sotra: FEBRUARSKI POHOD

PREGLED DOKUMENTARNIH FOTOGRAFIJA

FORMIRANJE PRVOG HRVATSKOG PROLETERSKOG BATALJONA

GRUPA BORACA BILEĆKOG BATALJONA 1941.

ČLANOVI MESNOG KOMITETA KPJ ZA CETINJE SA CEKLINSKIM PARTIZANIMA KRAJEVI 1941. GOD.

GRUPA BORACA BELOKRANJSKOG BATALJONA

ŠTAB GRUPE PARTIZANSKIH ODREDA U Z. SRBIJI NA MALJENU, FEBRUARA 1942. GOD.

GRUPA PARTIZANA IZ ISTOČNE BOSNE

DIVERZIJA NA PRUZI BEOGRAD — NIŠ, 1941. GODINE

ČETA IZ ODREDA »DAME GRUJEV«

DEVOJKE — BORCI 2. BATALJONA IV ČRNOGORSKE PROLETERSKE BRIGADE

PRIMORSKA ČETA U VODICAMA KOD ŠIBENIKA

SARPLANINSKI PARTIZANSKI ODRED NA MARŠU

BORCI JASTREBAČKOG PARTIZANSKOG ODREDA

ZAROBLJENI NEMAČKI TOP NA BANIJI

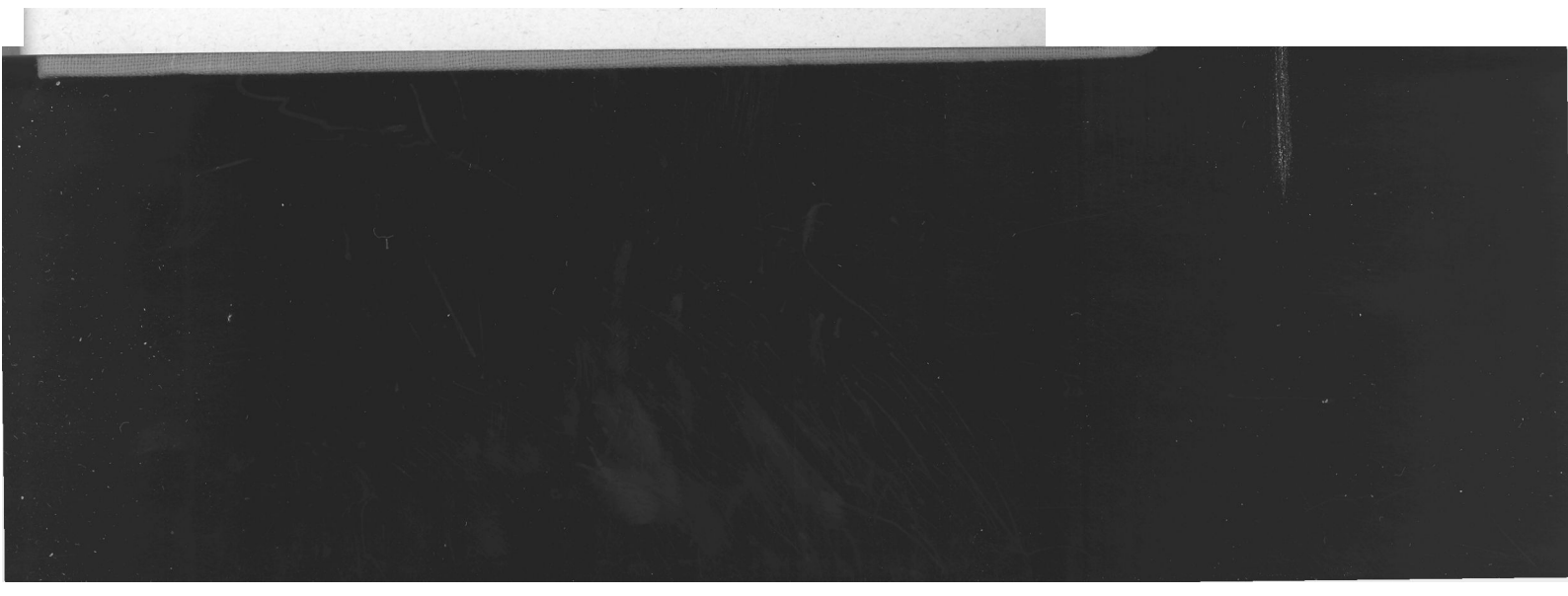
PRVI MAJ NA GLAVATIČEVU 1942. GODINE

VELEŠKI PARTIZANSKI ODRED »DMITAR VLAHOV«

GRUPA BORACA IZ BOSUTSKOG PO U SREMSKOJ RAČI

BORCI 3. ČETE 1. BATALJONA I PROLETERSKE BRIGADE

PRVI KALN1ČKI PARTIZANSKI ODRED

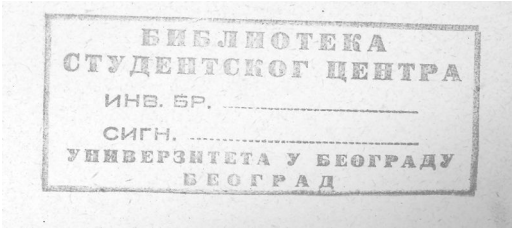

S A D R Ž A J

Moma Marković: POZAREVACKI OKRUG U USTANKU 1941. — 9
Danilo Jauković: PLJEVALJSKI SREZ U PRVOJ GODINI NOB 28
Ivan Bertoncelj Johan: ISTORIJSKA ODLUKA 17. JULA NA JELOVICI — 55
Cvijetin Mijatović: IZ PRVIH USTANIČKIH DANA — 61
Milan Sijan: PARTIZANSKI ODRED »MARKO ORE ŠKOVIČ« — 73
Peco Atanasovski: TRI AKCIJE PRILEPSKE PARTIJSKE ORGANIZACIJE APRILA 1941. GODINE — 89
Pavle Jakšić: KRALJEVACKI PARTIZANSKI ODRED — 92
Jovan Božović: JELIN DUB — 118
Dušan Bravničar: NASTANAK I ULOGA NARODNE ZAŠTITE U PRVOJ GODINI ORUŽANE BORBE U SLOVENIJI — 134
Mate Bilobrk: IZ RADA PARTIJSKE ORGANIZACIJE SPLITA 1941. GODINE — 148
Dr Moni Levi: U DRVARU 1941. — 162
Jovan Beljanski Lala: U ISTOČNOM DELU IRlSKOG SREZA 1941. GODINE — 180
Stevan Kovačević: GRAHOVO U USTANKU JULA 1941. — 190
Pero Boltić: NA TROMEĐI BOSNE, LIKE I DALMACIJE — 209
Zdenko Has: OSIJEK I OKOLICA U PRVIM DANIMA NOB — 223
Petar Zdravkovski: OSNIVANJE ČITAONICE — PRVI SUKOB BUGARSKIH OKUPATORA SA GRAĐANSTVOM PRILEPA 238
Vita Cvetković: DRUGI ŠUMADIJSKI PARTIZANSKI ODRED — 244
Gojko Perunović: SJECANJE NA 1941. GODINU — 276
Franc Konobelj Slovenko: DECEMBARSKI USTANAK U GORNJESAVSKOJ DOLINI — 281
Jere Belamarić: ŠIBENSKI PARTIZANSKI ODRED — 286
Radivoje Lukić: U SREZU BRČANSKOM — 290
Sinan Hasani: GNJILANSKI SREZ U USTANKU 1941. GODINE 310
Mijo Pikunić: POČECI ORGANIZIRANOG NOP-a U JUŽNOJ ISTRI 313

Vlado I. Raičević: FORMIRANJE ZETSKOG BATALJONA — — 324
Ramiz Sladić: PRVA TREBEVIĆKO-JAHORINSKA GERILSKA ČETA 329
Ivan Šifter, Mijo Štimac, Đuro Simon, Marko i Antun Opić i Antun Grbac: RAD SKOJ-a U SELU GAJU 1941. — — — — 337
Dane Lončar: FORMIRANJE I RAZVITAK NOO U KOTARU BRINJE 1941. 340
Aleksandar Grujevski: PRIPREME PARTIJSKE ORGANIZACIJE ZA ORUŽANU BORBU U MAVROVSKOM KRAJU 1941. GODINE — — — — — 343
Ivan-Džina Gligorijević: KRAJINSKI PARTIZANSKI ODRED — 353
Novo Matunović: BORBA POD STRAZIŠTEM — — 379
Josip Bolje Jamnik: NOP U ŠTANJELU I OKOLNIM SELIMA SEZANSKOG KRASA 385
Aćim Mićcvić: U DOLINI NERETVE 1941. 394
Dušan Livada: PRIPREME ƒ USTANAK U KOTARU SLUNJ — 404
Jevrem-Ješa Popović: IZ RADA NARODNOOSLOBODILAČKIH ODBORA UZICA I BAJINE BAŠTE — — — — — 424
Vuko Turković: PLAV I GUSINJE U DANIMA JULSKOG USTANKA 1941. 443
Naum Zafirovski: KAKO SAM POŠAO U PARTIZANE — — — 454
Gojko Jakovčev: DALMATINSKI PARTIZANI U LICI 1941. — 463
Gligur Gečevski: RAD VOJNOG KOMITETA U KAVADARCIMA 1941. GODINE 469
Vasilije Turkulj i Milivoj Popov Moma: SKOJ BEČKEREKA (ZRENJANINA) U USTANKU 475
Marija Bardić: STVARANJE PRVIH PARTIZANSKIH JEDINICA NA PODRUČJU MOSLAVINE 486
Franc Biček: BORBA U ROVTAMA 499
Pavle Jovićević: PREBACIVANJE PARTIJSKE ŠTAMPARIJE IZ KOSOVSKE MITROVICE U PODGORICU — — — — 503
Lidija Jovanović: U DANIMA HAOSA — — — — — — — 507
Stevo Opsenica: ODRED »LJUBOVO« U USTANKU 1941. — — 509
Bogosav Mitrović Šumar: SA BOMBAŠKIM VODOM VALJEVSKOG ODREDA 523
Jovo Vukotić: ARTILJERIJSKI »PREPAD« NA NIKŠIĆ — — 538
Todor Vujasinović: ORGANIZACIJA USTANKA I VAŽNIJE ORUŽANE AKCIJE NA OZRENU 543
Ivan Muvrin: PARTIZANSKI LOGOR ŠTIMČEV VRH (PRESIKA) 558
Vice Srzić: DOLAZAK USTAŠA U MAKARSKU I BIJEG IZ ZATVORA — — — — — — — — — — — — 562
Vera Antonijević Kremićka: U SRCU MI JE SELO ROŽANSTVO 566
Rade Prelević: ODBRANA SLOBODNE TERITORIJE BERANSKOG SREZA 581
Ljuban Durić: KOTAR DVOR NA UNI U USTANKU — — — 588
Radivoj Pere Pavle: SELO PERLEZ 1941. GODINE — — — — 606
Dragiša Perović: PRIPREME ZA USTANAK I PRVA AKCIJA U OSTROGU — — — — — — — — — — — — 626

Dr Dušan Čalić: SJECANJA NA USTANIČKU 1941. GODINU U SLAVONIJI — — — — — — — — — — — — 631
Srećko Milosevic: LJUBIČKA ČETA IZ DVA SELA — — — — 646
Radomir Stanišić: JEDNA OSUJEĆENA NAMERA PRISTALICA ČETNIKA — — — — — — — — — — — — 668
Alojz Ribič: U TRBOVLJANSKOM RUDARSKOM REVIRU 1941. 670
Mihailo Davidović, Stevo Vještica i Petar Vukojević: NEKI FRAGMENTI IZ USTANKA U PODGRMEČU — — — — — 684
Nikola Dumić Nina: SELO PLAVNO U USTANKU KNINSKE KRAJINE — — — — — — — — — — — *6 9 3*
Boro Causev: RAD PARTIJSKE ORGANIZACIJE NA PRIKUPLJANJU ORUŽJA U NEGOTINU NA VARDARU 1941. — 700
Dragan Mitić: PARTIJSKA ORGANIZACIJA BEOGRADA OD MAJA DO NOVEMBRA 1941. GODINE — — — — — 707
Dragutin Lenard: IZA REŠETAKA ZAGREBAČKE POLICIJE — 713
Simo Džaković: RAD KPJ NA CETINJU POSLIJE OKUPACIJE 1941. GODINE — — — — — — — — — — — *718*
Rezka Mede: U PRVOJ PARTIZANSKOJ GODINI — — — — 728
Sukrija Bijedić: ODBOR ZA SAKUPLJANJE POMOĆI — — — 734
Milenko Grbić: SA 3. UŽIČKOM ČETOM 1941. GODINE — — 744
Ante Kučer Gandi: PRIPREME ZA USTANAK NA PELJEŠCU — 751
Velizar Perunović: PJESIVACKA OR.GANIZACIJA SKJ-a PRIJE I U TOKU TRINAESTOJULSKOG USTANKA — — — 756
Milan Žakelj: SA CANKARJEVIM BATALJONOM U NOVU 1942. GODINU — — — — — — — — — -. — *764*
Sajo Grbić: PRVE AKCIJE U OPŠTINAMA LIPA I RIPAC — — 771
Anđa Prodanović: MITING U VELIKIM BUDIClMA 29. NOVEMBRA — — — — — — — — — — — — — 779
Simo Jednak: BANIJSKI TOPOVI — — — — — — — — 781
Kiro Krstevski Platnik: PRVI PRILEPSKI PARTIZANI — — — 788
Ranko Sešić: POCERSKA ČETA PODRINJSKOG PO — — — 791
Rade Brkić: OD KAPITULACIJE DO USTANKA. — — — — 793
Dragoslav Drakče Jakovljević: LEVAČ 1941. GODINE — —- — 809
Vladimir Drecun: KAKO SAM DOŽIVIO USTANAK 1941. — — 835
Sime Ivas: KOMUNISTI VODICA U USTANKU U SJEVERNOJ DALMACIJI — — — — — — — — — — — — 841
Ivan Brozina Slovan: IZ ITALIJE U PARTIZANE — — — — 852
Nikica Pilipović: VRTOČE U USTANKU 1941. — — — ——— 858
Stjepan Brlošić: ĐAKOVO I OKOLICA U 1941. GODINI — — 875
Vitomir Čvorović Čvoro: UŽICE 1941. GODINE — — — — — 890
PRILOG — DOKUMENTARNE FOTOGRAFIJE
PREGLED LIKOVNIH PRILOGA
PREGLED DOKUMENTARNIH FOTOGRAFIJA

БИБЛИОТЕКА
СТУДЕНТСКОГ ЦЕНТРА
ИНВ. БР. .....
СИГН. .....
УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ
БЕОГРАД

PIŠU UČESNICI

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941.

*

OMOT I KORICE

Bogdan Kršić

*

VINJETE

Đorđe Andrejević Kun, Danilo Bošković, Pivo Karamatijević

*

REDAKTORI

Ivan Gligorijević, Zivojin Ljubinković, Radomir Petković, Ivan Rešetić, Abdulah Sarajlić

*

LEKTORI

Stevan Kojić, Stana Stanič, Blagoje Svorcan, Radmila Brajović, Veljko Aleksić

*

TEHNIČKI UREDNIK

Andro Strugar

*

KOREKTORI

Biljana Đorđević, Vera Đurić, Gordana Rosi

*

Štampanje završeno februara 1964.

TIRAŽ: 15 000